A. D. XENOPOL

III

A. D. XENOPOL

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

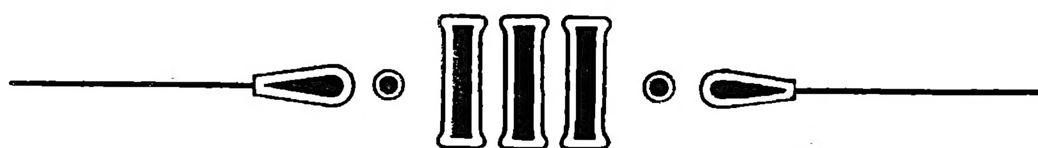
Ediţia a IV-a

Ediţie critică publicată sub îngrijirea lui AL. ZUB

Supracoperta şi coperta: SIMONA DUMITRESCU

A. D. XENOPOL

ISTORIA ROMÂNILOR DIN DACIA TRAIANĂ

Ediția a IV-a

DE LA MOARTEA LUI PETRU RAREȘ PÎNĂ LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU

«Epoca lui Mihai Viteazul»

Text stabilit de NICOLAE STOICESCU și MARIA SIMIONESCU

Note, comentarii, prefață, indice și ilustrația de NICOLAE STOICESCU

Glosar de MARIA SIMIONESCU

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ ȘI ENCICLOPEDICĂ
București, 1988

A. D. Xenopol

NOTĂ ASUPRA VOLUMULUI

Cu acest volum se continuă efortul, deloc facil, de restituire a sintezei lui A. D. Xenopol.

Au fost contopite aici volumele V și VI din ediția precedentă, scoasă sub îngrijirea lui Ion Vlădescu.

Subtitlul, *De la moartea lui Petru Rareș pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu,* delimitînd întreaga materie, ne aparține.

Materia însăși a fost divizată în patru părți: I. *De la moartea lui Petru Rareș pînă la Mihai Viteazul, 1546—1593;* II. *Domnia lui Mihai Viteazul 1593—1601;* III. *Țara Românească și Moldova de la moartea lui Mihai Viteazul pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu;* IV. *Fenomene generale ale vieții românești în perioada slavonismului,* perioadă care în interpretarea lui Xenopol se încheie odată cu domnia lui Matei Basarab. Sistemul de lucru e același ca la volumul II, cu deosebirea că de această dată am recurs nu numai la edițiile precedente, dar și la „manuscrisul" lucrării. Pînă la volumul V, există un mijloc sigur de control: ediția supravegheată de autorul însuși, care, îmbolnăvindu-se în împrejurări dramatice, n-a mai putut-o încheia. Rugat să preia delicata sarcină, N. Iorga intră în legătură cu Editura Sfetea, în timp ce volumul VI se afla în lucru. Angajarea țării în război a făcut însă ca ediția respectivă să nu mai poată continua. Cînd, după încheierea păcii, Editura Cartea Românească și-a propus să reactualizeze proiectul, ea s-a văzut în situația (poate și din motive comerciale) să reia totul de la capăt, adresîndu-se pentru aceasta tînărului istoric Ion Vlădescu, pe atunci asistent la Facultatea de litere din București, iar acesta a publicat în cîțiva ani întreaga sinteză. Pentru primele volume el a făcut apel, cum era și firesc, la ediția a doua. Începînd cu volumul VI, el s-a aflat însă în fața unui manuscris *sui generis,* alcătuit dintr-un exemplar din ediția I, în care Xenopol a intercalat file albe cu adaosuri, modificări și note bibliografice susceptibile de a fi încorporate în noua ediție. Lectura era anevoioasă și „uneori nu s-a putut face decît cu ajutorul mai multora și după intervale de timp", mărturisea editorul în prefața volumului VI.

Am avut ocazia noi înșine să verificăm acele dificultăți cînd am compulsat manuscrisul respectiv, acum în păstrare la Biblioteca Județeană din Arad, unde a fost depus, împreună cu o parte din cărți, după moartea savantului. Cercetîndu-l cu atenție, am putut constata că el e departe de a fi fost definitivat de autor. Sînt multe intervenții rămase oarecum în suspensie, trimiteri neprecizate, sugestii marginale ce urmau să capete formă în ultimă instanță, completări ce cu greu pot fi localizate în text fără a-i tulbura fluența. În plus, îmbătrînirea firească a manuscrisului face lectura și mai dificilă, iar pe alocuri imposibilă.

Am constatat însă cu această ocazie destule neglijențe inadmisibile din punct de vedere textologic și editorial. Este vorba de o seamă de omisiuni,

unele prea importante ca să poată fi trecute sub tăcere. O astfel de omisiune se referă, de exemplu, la posibilitatea izgonirii turcilor din Europa prin acţiunea condusă de Mihai Viteazul: „Dacă şi bulgarii se uneau cu creştinii de la nordul Dunării, dacă se aprindea focul în însăşi casa turcilor, în asemenea critice momente, cînd pierduseră o mare expediţie în Muntenia şi o mare cetate în Ungaria, atunci trebuia să se sfîrşească veacul stăpînirii lor şi ceea ce Europa de atîtea ori cercase în zadar s-ar fi putut face acum, sub geniala conducere a domnului român, care arătase cum se pot răpune armatele otomane" (V, p. 175). Un alt pasaj omis de Vlădescu motivează expediţia moldavă a lui Mihai: „După ce Andrei Báthory pusese mîna pe Transilvania şi Ieremia Movilă pe Moldova, polonii, care deveniseră prin aceste domnii stăpînii acestor două ţări, îşi pun în minte să-l scoată pe Mihai din Muntenia, ceea ce întăreşte şi mai mult în Mihai gîndul unei cuceriri a Moldovei" (V, p. 218). Încă un fragment, la urmă, însumînd cam două pagini, se referă la arhitectura medievală. Asemenea pasaje au fost introduse, fireşte, la locul lor. Cele modificate de Vlădescu pînă la deformarea sensului au fost readuse la forma corectă. Sînt frecvente apoi lecţiunile greşite, simplificările semantice, substituirile de text, mutările de pasaje în alte locuri, inadvertenţele. Revenirea la textul autentic s-a impus întotdeauna.

Cîteva pasaje care nu există în ediţia princeps, nici în adaosurile din manuscris aflate la Arad au fost totuşi reţinute *tale quale* în ediţia noastră. Iată numai două exemple, identificate în volumul V: „Aşa însă hotărîseră puterile istorice înaintea cărora trebuie să se plece voinţele omeneşti cum se pleacă spicele de grîu sub suflarea vîntului. De aceea asemenea cugetare de păreri de rău sub pana istoricului nu slujesc la altceva decît la arătarea mai deplină a puterii fatalităţii" (p. 257); „Dar aceste cugetări sînt mai mult nişte întorsături stilistice, căci este tot atît de zadarnic de a critica felul de a fi al unei personalităţi, cum e nepotrivit a o face faţă de desfăşurarea fatală a evenimentelor" (p. 313). Pentru a fi recunoscute, aceste pasaje au fost închise în paranteze unghiulare duble ⟨⟨ ⟩⟩.

Trebuie să mărturisim însă că, în pofida strădaniei depuse, nu am reuşit nici noi a depăşi toate dificultăţile ivite la îngrijirea lucrării şi că au rămas încă unele pasaje sau cuvinte neclare, datorită dificilei grafii xenopoliene, deteriorării manuscrisului sau pur şi simplu absenţei unor pagini.

La transcrierea textului am urmat normele în uz la editarea scriitorilor clasici, respectînd deci faptele de limbă şi actualizînd ortografia.

Un glosar înlesneşte înţelegerea termenilor vechi, cu sensuri rare sau în forme şi accepţiuni specifice autorului.

Corecturile de onomastică şi datări greşite, făcute de noi în text sau în note sînt semnalate prin paranteze unghiulare: ⟨...⟩; completările noastre sînt marcate prin paranteze drepte: [....]. Am eliminat tacit unele scăpări inerente de mai mică însemnătate, greşelile evidente de tipar şi dezacordurile gramaticale.

Ne rămîne plăcuta datorie de a mulţumi Editurii pentru înţelegerea manifestată în laborioasa pregătire a volumului şi Bibliotecii Judeţene din Arad pentru permisiunea de a cerceta manuscrisul pe baza căruia a fost îngrijit volumul de faţă.

N. Stoicescu

ABREVIERILE FOLOSITE ÎN NOTELE EDITORULUI

A. Lucrări diverse

— *Bibliografia sec. XVI* = Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, *Bibliografia filologică românească, sec. al XVI-lea*, Buc., 1974 (Institutul de lingvistică al Academiei R.S. România)-
— *Călători străini* — *Călători străini despre țările romăne*, vol. III—IV, editate de Maria Holban, Paul Cernovodeanu, M. Alexandrescu-Bulgaru-Dersca, Buc., 1971—1972.
— *Cronici turcești* = *Cronici turcești privind țările române*, 3 vol. editate de M. Guboglu și Mehmed Mustafa, Buc., 1966—1980.
— *Cronicile slavo-române* = *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, Buc., 1959.
— DIR = *Documente privind istoria României*, seriile A, B și C.
— DRH = *Documenta Romaniae Historica*, seriile A, B, C.
— NEH = *Nouvelles études d'histoire*, 1965—1985.

B. Periodice

AARMSI = Analele Acad. Române, Memoriile Secției istorice
AIIAI = Anuarul Inst. de istorie și arheologie din Iași
AIIC = Anuarul Inst. de istorie din Cluj
AIINC = Anuarul Inst. de istorie națională din Cluj
AMN = Acta Musei Napocensis
AO = Arhivele Olteniei
AȘUC = Analele științifice ale Univ. „Al. I. Cuza"—Iași
AUB = Analele Universității București, istorie.
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI = Buletinul Monumentelor istorice
BOR = Biserica ortodoxă română
BSHAR = Bulletin de la Section historique de l'Academie Roumaine
CI = Cercetări istorice
CL = Convorbiri literare
ES = Era socialistă
MI = Magazin istoric
MM = Mitropolia Moldovei
MN = Muzeul Național
MO = Mitropolia Olteniei
MSI = Memoriile Secției istorice a Acad. R. S. România
RA = Revista arhivelor
RESEE = Revue des études sud-est européenes
RHSEE = Revue historique du Sud-Est européen
RI = Revista istorică
RIAF = Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIR = Revista istorică română
R. IST. = Revista de istorie
RM = Revista Muzeelor
RPH = Roumanie. Pages d'histoire
RRH = Revue roumaine d'histoire
SAI = Studii și articole de istorie
SAO = Studia et Acta Orientalia
SCIA = Studii și cerc. de istoria artei
SCIV = Studii și cerc. de istorie veche
SCȘI = Studii și cerc. științifice, Iași
SMIM = Studii și mat. de istorie medie
SMMIM = Studii și mat. de muzeografie și istorie militară.

[CUVÎNT ÎNAINTE AL LUI A. D. XENOPOL LA VOL. V, EDIŢIA A III-A]

În acest volum se expune partea a doua a luptelor românilor contra turcilor, şi anume acele pentru redobîndirea neatîrnării pierdute, lupte tot atît de grele ca şi acele duse pentru păstrarea ei, şi care au fost povestite în cele două volume precedente. Aceste răscoale ale românilor din Moldova şi Muntenia contra ameninţătoarei stăpîniri turceşti, neieşind la nici o izbîndă, aduseră o robire mai adîncă a lor sub această stăpînire. Totuşi, este de seamă împrejurarea că o întreprindere atît de îndrăzneaţă a fost cel puţin încercată, şi ea încunună capetele celor doi mari domnitori: Ioan cel Cumplit al Moldovei şi mai ales Mihai Viteazul al Munteniei, cu gloria de eroi.

Însemnătatea covîrşitoare a domniei lui Mihai Viteazul face însă că acest volum este cuprins în cea mai mare parte de povestirea ei, cu toată prea scurta ei durată, o fulgerare sclipitoare între leagăn şi mormînt.

[PARTEA I]

DE LA MOARTEA LUI PETRU RAREȘ PÎNĂ LA MIHAI VITEAZUL, 1546—1593

[MUNTENIA] DE LA MIRCEA CIOBANUL LA MIHAI VITEAZUL

1545–1593

Par. 1. De la Mircea Ciobanul la Petru Cercel [1545–1583]

Mircea Ciobanul, 1545–1554. În veșnicele împerecheri între domni și partidele boierești nu era cu putință ca aceste din urmă să se păstreze curate și neamestecate, în forma lor primitivă de partizane ale Drăculeștilor și ale Dăneștilor; căci precum furtuna mestecă apele mărilor, așa și furtunoasele sfîșieri dintre boieri amestecau elementele lor. Adeseori un Bășărăbesc va fi luat parte în un complot urzit de Drăculești, precum se va fi întîmplat și lucrul potrivnic. Am văzut apoi cum înșiși domnii sînt nevoiți, pentru a se împotrivi unor noi competitori, să-și caute sprijinul în partidul potrivnic.

În sfîrșit, turcii, amestecîndu-se tot mai des și mai cu deadinsul în numirea domnilor, se întîmpla uneori ca domnul rînduit să nu fie pe placul nici chiar al partidului de care se ținea, ceea ce avea de urmare o împotrivire a celei mai mari părți din boierime; aceasta cu atît mai mult cu cît, de la Teodosie înainte, 1522, nu se perindă pe scaunul Munteniei decît domnitori din familia Drăculească, cum sînt Radu de la Afumați, Vladislav, Moise, Vlad Înecatul, Vlad Vintilă, Radu Paisie și Mircea Ciobanul. Competitorii din familia Basarab [1] parcă s-au stins și ei apar sau numai sub formă de slabi pretendenți, cum este acel Laiotă Basarab ce vine cu Stroe Pribeagul, sau celălalt Basarab ucis la începutul domniei lui Moise; sau sînt domni trecuți din partidul Drăculeștilor în acel a Bășărăbeștilor, cum sînt Radu de la Afumați și Vlad Vintilă, sau șovăitori între amîndouă, ca Moise[1]. Toate aceste împrejurări trebuiau să amestece partidele din Muntenia.

Lucrurile acestea apar la lumină cu deosebire sub domnia lui Mircea Ciobanul, sub care se descompune cu totul jocul firesc al partidelor muntene.

Mircea Ciobanul era fiul lui Radu cel Mare, după cum reiese aceasta din documentul lui cu data 1 aprilie 1551, în care el vorbește de „părintele domniei mele răposatul Radu-Voievod cel Mare, feciorul Vladului-Voievod Călugărul"[2]; deci era frate cu Paisie.

Mircea Ciobanul intră în domnie pe la începutul anului 1545 [2], după cum se vede lucrul din socotelile Sibiului, în care se pomenește de trimite-

---

[1] Mai sus, vol. II, p. 404–406, 410–412.

[2] [Stoica] Nicolaescu, [*Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei în sec. XV și XVI*, Buc., 1905], p. 14 [DRH, B, vol. V, p. 6].

rea unui sol al lui Mircea-Voievod la Alba Iulia în 14 martie 1545[3]. Mircea Ciobanul, care petrecea la Constantinopol, după cum ne spune cronica lui Reicherstorf[4], săpase acolo prin bani pe fratele său și hotărîse pe turci să-l mazilească pe acesta și să-l surghiunească în Egipt, dîndu-i lui domnia.

Reputația acestuia de om ce s-ar fi dedat la obiceiurile turcilor și zvonul, deși neîndreptățit, că ar fi trecut la legea păgînă[5] fac domnia lui urîcioasă chiar de la început [3] și împing pe un mare număr de boieri din ambele partide să-i fie potrivnici, lucru de care simțind Mircea, fire după cît se vede sîngeroasă și răzbunătoare, în care prin atavism fierbea iarăși sîngele aprig al strămoșilor săi, Mihnea cel Rău și Vlad Țepeș, el face un măcel în acești boieri [4]. Cronicarii munteni spun că ar fi căzut capetele „lui Coadă vornicul, a fratelui său Radu comisul și a altor încă, muncindu-i întîi pentru avuție, pînă ce au dat ce au avut; după aceea i-a omorît".

Cronicile transilvănene, mărind lucrul prin îndepărtare, vorbesc, una, acea a lui Ostermayer, de 48 boieri mari uciși, adăogînd că Mircea și-ar fi început domnia ca un pașă, iar *Chronicon Fucsio-Lupino-Oltardinum* dă chiar ca jertfiți 200 de boieri[6].

Că măcelul a fost o realitate și nu o poveste se vede de pe aceea că în socotelile Sibiului se vede notată, la 1 septembrie 1546, cheltuiala lui Ioan Literatul, trimis la rege spre a-i vesti „măcelul boierilor întîmplat în Valahia"[7].

Boierii ce au scăpat de moarte au fugit peste munți și, „trecînd doi ani, au strîns oaste ce au putut și au venit pe Prahova, întîlnindu-se cu Mircea-Vodă la Periș; acolo au avut război și a biruit Mircea-Vodă și au pierit Udriște vistierul și Teodosie banul".

Povestirea cronicilor muntene este întărită de cronica lui Ostermayer, care spune că „în 1548, luna lui august, cîțiva boieri din acei fugiți au adunat bani și au năimit vreo mie de secui spre a năvăli în Valahia, punîndu-și un tînăr voievod, cu gînd că se va răscula țara împotriva lui Mircea-Voievod"[8]. Dar au fost așa de crunt loviți de Mircea, încît cu greu au scăpat acei ce nu au căzut. Boierii cei fugiți s-au adunat la Brăila și au fost ademeniți de voievod cu jurămînt să vină la el și apoi au fost măcelăriți cu femei și copii de poporul* voievodului.

---

[3] Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 859. În același an pune suirea lui Mircea în tron *Chronicon—Fucsio—Lupino—Oltardinum*, [ed. Trausch], I, p. 55: „1545 in Valahiae a Turca missus fuit Mirsche Wayda, tyrannus crudelis".

[4] Papiu Ilarian, în *Tesaur de monumente* [*istorice*], III, p. 140 [*Călători străini*, I, p. 200].

[5] Dragomir ⟨dragomanul⟩ Mohamed ⟨Mehmed⟩ către Isabella, 1553, spune că „Mircea nu era nici turc, nici creștin" [„Arhiva istorică", I/1, p. 64; Hurmuzaki, II/5, p. 132]. Dacă ar fi fost mahomedan, țara nu l-ar fi primit, cum o făcuse cu Mohamed ⟨Mehmed⟩ bey. Mai sus, vol. II, p. 398—400.

[6] [Constantin] Căpitanul și *Cronica anonimă*, în *Magazin istoric*, I, p. 177 și IV, p. 272. Ostermayer, în *Deutsche Fundgruben*, ed. [I], Kemeny, p. 30 și 32; *Chronicon—Fucsio—Lupino—Oltardinum*, p. 55.

[7] Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 660. Alt document din 1552 (*ibidem*, II/4, p. 667) vorbește chiar de 1 600 de boieri uciși, dînd pe următorii ca pribegiți în Transilvania (p. 668): Radul Wayda, Dragyz Zpathayr, Radul Lugophet, Stanczul Postelnyk, Stanizlas Clutzeyrh, Tudor Vysther, Zukul Stholnyk, Dragomir Zpathayr, Bayda ⟨Badea⟩ Komyz, Creczun ⟨Crăciun⟩ Paharnyk, Radul Postelnyk, Ivan Wyzther, Nago Postelnyk, Myhna Vysther, Bayda ⟨Badea⟩ Zpathayr, Zthayco Stholnyk. Reicherstorffer, în Papiu, *Tezaur*, III, p. 140, spune îndeobște că boierii „ne in manum illius inciderent, in Transylvaniam contulere" [*Călători străini*, II, p. 200].

[8] Ostermayer, *loc. cit.*, p. 35—36; „auf dieser haben sie einen jungen Wayda aufgeworfen ea conditione, es würde alsdann das Landvolk bey falen wider den Mirsche Wayda".

* Adică, oastea.

Din boierii ce au pierit la Periș, Udriște din Mărgineni[9] vistierul și Teodosie banul, se vede că și boierii Craiovești erau potrivnici tiranului [5]. Partidele muntene uitaseră rivalitatea lor față cu acel ce voia să le nimicească neamul. Dar acest domnitor, unealtă turcească și dedat lor cu suflet cu tot, fusese impus de turci. Se vede deci cum, sub apăsarea otomană, se desface jocul firesc al rivalității Dăneștilor cu Drăculeștii.

Boierii însă nu se lasă. „Cîți mai rămăseseră nemăcelăriți au scăpat iar în Țara Ungurească* și n-au zăbovit și iar au strîns oaste și, împreună cu Radu, fratele lui Mircea [6], au venit în țară și, întîmpinîndu-se cu Mircea-Vodă la Mănești, au biruit Radu-Vodă și pribegii și pre Mircea-Vodă pînă la Giurgiu l-au gonit și mulți oameni de ai lui au pierit".[10]

Cînd Mircea aude că s-au hotărît să vină boierii asupra lui, scrie judelui Brașovului că ce-i lasă să vină? La care judele răspunzînd că nu-i poate opri, Mircea îi răspunde: „dar acești boieri au doar femei și copii pe care ai putea să-i pedepsești cum se cuvine". Iată ce moravuri îngrozitoare se credeau firești și îndreptățite pe acele timpuri și asemenea idei nu erau izvorîte numai din mintea tiranului, ci erau în obiceiurile timpului.[11]

Răsturnarea lui Mircea-Vodă de Radu-Voievod este întărită și de socotelile Sibiului[12] și de cronica lui Ostermayer, care adaugă însă că „s-a întors Mircea-Vodă cu mulți turci și Radu a trebuit să fugă în Transilvania cu femeie și copii".[13]

Radu, dușmanul lui Mircea, este denumit de [Constantin] Căpitanul, Radu Iliaș, încît s-ar părea că avem a face cu un alt competitor nu cu fratele lui Mircea, Radu Paisie. Dar mai întîi acest Radu este numit voievod, ceea ce arată că a trebuit să fi domnit sau să fi fost fecior de domn; apoi vreun Ilie al cărui fiu cată să fi fost acest Radu Iliaș nu s-a întîlnit în șirul domnilor munteni. În sfîrșit, comitele Natalis spune asemenea, în istoria timpului său (1545—1581), deci contemporan cu evenimentele, că „Mircea, voievodul Valahiei, pîndind prilejul, scoase pe Radu și uzurpă țara pentru sine. Radu ceru ajutor de la Castaldo ca să redobîndească scaunul, recuceri țara și intră cu mare solemnitate în Tîrgoviște". Este învederat că Radu acel scos de Mircea, adică Radu Paisie, veni îndărăt cu ajutorul lui Castaldo [7] și alungă pe Mircea la Giurgiu.[14] Drăculeștii se mîncau între ei mai rău de cum se îndușmăneau cu Băsărăbeștii.

Cum spune însă Ostermayer, domnia aceasta a lui Radu Paisie fu foarte scurtă; el fu răsturnat din nou de fratele său Mircea.[15] [8]

---

9 Așa îl numește Ostermayer, l.c., p. 32: „diese Boyaren nach Cron (Kronstadt = Brașov) Kommen, als der Bahr (Iorga înțelege banul) Udrist Marcinen und Kado". Ar fi deci banul Udriște din Mărgineni ce a pierit la Periș și Coadă [vornicul] ce fusese tăiat de mai înainte.

* Transilvania.

10 [Constantin] Căpitanul și *Cronica anonimă* citați. [Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 53, spune Radu Iliaș, nu fratele lui Mircea. În *Istoria Țării Românești*, p. 49, este vorba de „Radu vodă ce i-au zis Ilie"].

11 Mircea vodă către Ioan Begner (Benkner), 5 nov. 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 295). Despre vistieria lui Mircea (*ibidem*, p. 299 și 304).

12 22 nov. 1552: „Duobus bogieris ⟨boyaris⟩ famam de Myrche Wayvoda profligato afferentibus, bibalia 9 fl.... Ittem 24 misso Anthonio in Valachiam ad intelligendum certos rumores de profligacione Vayvodae, expense fl. 3". (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 863).

13 Ostermayer, l.c., p. 51.

14 [Stoica] Nicolaescu, l.c., p. 242, 266, numește pe acest Radu, Radu Ilie, dar fără a aduce nici o dovadă. Prin urmare, e zadarnică cearta între C. Kogălniceanu și [Stoica] Nicolaescu asupra existenței unui Radu vodă Ilie ca domn separat al Munteniei. [Stoica] Nicolaescu, *O lămurire istorică*, 1912, p. 7. [Radu Ilie a fost însă domn].

15 Alungarea lui Mircea de Radu, după socotelile Sibiului (nota 12) este din 22 nov 1552. În 18 decembrie 1552 Radu e domn (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 864); la 31 august 1553 găsim în aceleași socoteli: „Misso Anthonio in Valachiam ad significandum Radul Voe-

În timpul domniei lui Mircea, episcopul Martinuzzi desemnase și mai lămurit poziția lui potrivnică turcilor, închisese pe Isabella în Alba Iulia și vroia să trădeie Transilvania imperialilor. Poarta, trebuind să împiedice cu orice preț asemenea uneltiri, avea mare nevoie de a fi sigură pe ajutorul domnilor români. Ea cheamă deci în anul 1550 pe ambii voievozi, Mircea al Munteniei și Ilie, fiul lui Petru Rareș al Moldovei, la Constantinopol, spre a se încredința despre scopurile lor.[16]

Nu știm dacă domnii făcură acel drum la Constantinopol. În orice caz el ar fi fost de prisos, întrucît ei fuseseră cîștigați de intrigile germane și, la cel întîi atac pornit de turci contra imperialilor, trupele nu stau deloc la luptă și o rup de fugă la vederea dușmanilor. Ambasadorul german Veranțiu ⟨Verancsics⟩, care cunoaște secretul, scrie lui Neculai Olahul ⟨Nicolaus Olahus⟩ în 1550: „Drept au lucrat românii și sînt de lăudat că, sau prin bani cîștigați, sau cuprinși de iubirea creștină, se înțeleseră cu călugărul (Martinuzzi) ca să-i conceadă de bunăvoie victoria, prefăcîndu-se a fugi".[17] Străinii luaseră însă la serios fuga românilor, după cum se vede aceasta dintr-o depeșă a ambasadorului francez, care îi tratează „de oameni rău înarmați și cu puțină inimă".[18]

Mircea Ciobanul este din această pricină mazilit de Poartă, în 1554 [9], și se dă tronul lui Pătrașcu, fiul lui Călugărul (Radu) ⟨cel Mare⟩, deci frate cu el și cu Radu Paisie. Cu acest prilej, turcii, care veniseră să ieie pe Mircea, ard Bucureștii și taie pe mulți din boierii lui români și greci.[19] Veranțiu scrie lui Ferdinand în martie 1554: „S-a creat un voievod nou în Valahia, Pătrașcu, fiul lui Călugărul. Mircea însă este chemat la Poartă. Nu știm cauza acestei schimbări. Totuși ne temem că lui Mircea i-a stricat prietenia Maiestății voastre. Nu este însă de pus vreo credință în prietenia acestor valahi. Sînt ușori și instrumente în mîna acestor bestii, după cum vreau să devină și acei din Transilvania. Turcii vreau numai să cîștige bani de la ei"[20], scrisoare care, pe lîngă explicarea căderii lui Mircea, caracterizează de minune adînca degradare în care domniile române căzuseră în ochii contemporanilor.

Pătrașcu ⟨Petru al II-lea⟩ cel Bun, 1554—1558 ⟨1557⟩ [10], ca fiu al lui Radu Călugărul* și frate cu Radu Paisie și cu Mircea Ciobanul,[21] aparținea tot familiei Drăculeștilor, încît vedem că norocul favoriza pe acest neam și pe boierii din Muntenia Mare, ajungînd la tron tot domni din partida lor. La suirea lui în scaun, mai mulți boieri, între care și Stănilă vornicul, fug la Brașov, neștiind ce-i poate aștepta. Pătrașcu tratează

---

voda in alpibus penes Petersdorff profligatum". Radu Ilie a domnit deci de la 22 nov. 1552 la 31 august 1553. În 20 martie 1553 el dă documentul. Exactitatea istorică este aici matematică. Ce păcat că acest privaz atît de precis nu este umplut de fapte, ci așa de gol!

[16] Ambasadorul francez din Constantinopol d'Aramon către Henric al II-lea, 24 aprilie 1550 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I, p. 4).

[17] Apud [Stephanus] Katona, *Historia critica regum Hungariae* [*stirpis Austriacae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*], XXI/2, p. 1160.

[18] De Salve, ambasadorul Franței la Veneția, către Henric al II-lea, 2 nov. 1553 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I, p. 9).

[19] 1554 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 175)

[20] Apud Katona [*op. cit*]., XXII, p. 556. Compară *Socotelile Sibiului* (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 865).

* Este vorba de Radu cel Mare

[21] După unii, Pătrașcu ar fi *fiul* lui Radu Paisie. Inscripția de pe mormîntul lui spune numai „Iw Pătrașcu, voevod și domn a toată Ungrovlahia, fiul lui Iw Radu voevod, mort în luna decembrie 26, anul 1557" (Nicolaescu, l.c., p. 244 și 298) nu precizează al cărui Radu era fiu: al lui Călugărul sau al lui Paisie [al lui Paisie].

însă cu ei prin mai mulți trimiși și-i hotărăște să se întoarcă în țară.[22] În deosebire însă de Mircea, Pătrașcu recheamă pe boieri cu gînd bun, nu pentru a-și răzbuna împotriva lor, și el trăiește bine cu ei pînă la moartea lui; de aceea cronicarii spun că acest domnitor a fost numit *cel Bun*, „pentru bunătățile lui, domnind țara fără vrăjbi, fără morți și prăzi".[23]

Pe timpul lui Pătrașcu cel Bun se încheie tratatul între Ferdinand și Soliman, prin care cel întîi se obligă a lăsa în pace pe [Ioan] Sigismund și pe muma lui Isabella. În zadar oferise Ferdinand 150 000 de galbeni tribut anual pentru dreptul de a păstra Ardealul pe seama sa. Ferdinand însă nu se putea împăca cu ideea ca să cedeze pentru totdeauna Ardealul turcilor; de aceea el făcu greutăți cînd fu vorba de a aplica în realitatea lucrurilor tratatul scris pe hîrtie. Voievozii români sînt deci invitați să treacă munții, spre a restitui în scaun pe regina Isabella [11].

Pătrașcu trece în Ardeal cu 12 000 de oameni și ardelenii se lasă îndată de împăratul și jură în 12 martie credință reginei și fiului ei.[24] Voievozii români ies pînă la Satu Mare întru întîmpinarea crăiesei, ce revenea în țară, și ei sînt dăruiți de dînsa într-un chip strălucit, ceea ce nu-i împiedică, după obiceiul de atunci, de a prăda Ardealul la întoarcerea lor în modul cel mai crunt. Epitropul Petrovici murind, turcii orînduiesc în locul lui pe Babak 〈Bebek〉, pe care Isabella la început refuză a-l primi. Voievozii însă se interpun ca mijlocitori, îi împacă, și apoi le ajută lor și turcilor a lua Muncacs 〈Mukacevo〉 de la Ferdinand[25].

Pătrașcu trimisese după Isabella în Polonia, spre a o readuce în Ardeal, pe vornicul Socol, boier din partida Craioveștilor și, după cît se vede, neam de domn și care începuse a unelti în contra domniei lui Pătrașcu. Domnul îl alesese spre a îndeplini această misiune înadins, pentru a-l îndepărta măcar un moment și a înlătura astfel un element ce ar fi putut provoca o turburare și o vărsare de sînge, operație care nu prea era în gustul și caracterul lui Pătrașcu.

Socol, însă, se folosi de petrecerea lui între unguri spre a-și întocmi domnia la ei și, cum se întoarce înapoi, pune să otrăvească pe domnitorul său, în 24 decembrie 1557, și apucă pentru un moment stăpînirea țării[26]; este însă alungat de turci care restabilesc iarăși în domnia Munteniei pe Mircea Ciobanul.

Mircea Ciobanul a doua oară, 1558–1559 [12]. Mircea intrînd în Muntenia cu oștiri tătărăști care să-l pună în domnie, Socol, care apucase a pune mîna pe vistieria țării, iese cu averea răpită și cu familia lui în Ardeal, împreună cu boierii olteni ce țineau cu el.[27] Deși acest Socol este titluit numai de vornic, totuși credem că va fi fost vreo rudenie, poate vreun fiu natural al unui domn din partidul Băsărăbesc ce ținuse scaunul mai înainte.

---

[22] *Socotelile Brașovului*, în Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 792: 13 aprilie 1555: „venientibus legatis Patrasco Wayvode qui aderant ut pacem fecerint cum Stanylla".

[23] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 179 [Radu Popescu, *op. cit.*, p. 53; citatul corect: „a domnit țara și boiarii fără vrăjbi, fără morți, fără prăzi, precum tuturor place; pentru aceaea și Bun l-au numit, pentru bunătățile lui ce avea"].

[24] *Analele secuiești*, în Șincai, [*Cronica românilor*], II, [ed. II-a], p. 202.

[25] Vezi izvoarele citate de Șincai, [*op. cit.*], II, p. 203.

[26] Siegler, apud Katona, [*op. cit.*], XXII, 2, p. 1036; Fr. Forgach, *ibidem*, XXIII, p. 66.

[27] *Analele secuiești*, în Șincai, [*op. cit.*], II, p. 204. Compară Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 359: „Socol ha portato via tuto il thesauro di Petrasko: CCCC mila ducati". *Socotelile Brașovului* (*ibidem*, XI, p. 797) dau la 1 ian. 1558 știrea morții lui Pătrașcu. Suirea lui Mircea a doua oară în scaun (*ibidem*, II/1, p. 358). Un alt document spune: „il populo non vole accetar Myrcze et che sono solevati tutti con l'arme in mano et diccono che vuol Signor Socolo"; „Socolo e scampato in Transilvania" (*ibidem*, p. 359).

Socol își încredințează averile sale ungurului Francisc Kendy, iar el se duce la Constantinopol spre a cîștiga domnia, și anume ca ambasador al reginei Isabella.[28] Kendy însă, care voia să pună mîna pe frumoasele comori lăsate în păstrarea lui, trimite pe un om al său după Socol la Constantinopol, care face ca el să fie ucis de turci.[29] Femeia și copiii lui Socol cerură după aceea în zadar averea răpită de Kendy, avere nu e vorbă și ea cîștigată prin răpire din Muntenia de către Socol.

Se întîlnesc uneori stări sociale în care numai nedreptatea unuia poate răzbuna nedreptatea celuilalt!

Împreună cu Socol fugise din Muntenia în Transilvania și întreaga lui partidă. Mircea, voind să pedepsească pe fugari pentru gîndurile lor dușmănești împotriva lui, îi ademenește a se întoarce, făgăduindu-le iertare sub cele mai strașnice jurăminte, în care ne mirăm cum oamenii timpului mai puteau avea încredere, văzînd ușurința cu care ele erau călcate.[30] El întrebuințează ca unealtă a scopurilor sale pe acel Stănilă care fugise fără grabă de frica lui Pătrașcu. Stănilă scrie boierilor pribegi, îndemnîndu-i „a se întoarce la domnul său, la Mircea-Vodă". Neizbutind nenorocitul Stănilă a face pe boieri să se întoarcă, el plătește cu capul căzutul plan de răzbunare al hămesitului de sînge Mircea Ciobanul.[31]

Cei rămași fug îndărăt și pregătesc o nouă lovitură, cînd tocmai Mircea moare pe neașteptate. Pribegii veniră totuși spre a se lovi cu soția lui Mircea, Chiajna, fiica lui Petru Rareș, care rămăsese epitroapa minorului ei fiu, Petru-Vodă pronumit Șchiopul. Chiajna cu boierii ei fură bătuți la Românești și fugiră peste Dunăre; întorcîndu-se în grabă cu ajutor turcesc, învinseră la rîndul lor pe pribegi la Șerpătești și-i alungară iarăși peste munții de unde veniseră.[32]

*Petru al III-lea Șchiopul** [13], *1559–1567* ⟨1568⟩. Cu Petru Șchiopul, care era un copil numai de 12 ani[32bis], veni la putere în Muntenia una din femeile cele mai deștepte ce s-au perindat pe tronurile popoarelor, atîta numai că împrejurările în care a trăit și făptuit făcuseră să înflorească în sufletul ei contrapartea însușirilor ce ne-am aștepta să regăsim în fiica lui Petru Rareș și nepoata lui Ștefan cel Mare. Apoi Chiajna chiar, după cît se vede, moștenise, fie prin ereditate, fie prin atavism, mai mult părțile rele ale caracterului marilor ei născători, după cum se întîmplă uneori la oamenii geniali care lasă urmași, la aceștia se reproduc numai părți din mănunchiul de însușiri care face mărirea sau le moștenesc numai părțile aplicate la vicii [indescifrabil]. Știm, bunăoară, despre Chiajna că, în afară de nemăsurata ei ambiție de mărire, era de o corupție înspăimîntătoare, după cum o caracterizează Ioan Zápolya, principele Ardealului, în o scrisoare către sultanul, în care spune despre Chiajna că ar

---

[28] Socol către De la Vigne, ambasadorul francez la Constantinopol, mulțămindu-i pentru salvconductul ce i l-a procurat, din mai 1558 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 12).

[29] De la Vigne către episcopul d'Acqs, 22 iulie (*ibidem*, p. 13).

[30] Regina Isabella către De la Vigne, 10 febr. 1558 (*ibidem*, p. 12): „nos ad mandatum potentissimi imperatoris barones profugos hortati sumus ut in Transalpinam regrederentur, assecurantes quod Myrche woivoda illos non impediret; super quae etiam per litteras suas jure jurejurando Myrche nobis promiserat, et tamen intelligimus boyarones ad unum omnes atrocissima morte interemptos".

[31] Scrisoarea lui Stănilă, în [I.] Bogdan, *Documente și regeste [privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în sec. XV și XVI*, Buc., 1902], p. 234. Compară [Constantin] Căpitanul și *Cronica anonimă* (*Magazin istoric*, I, p. 181 și IV, p. 273) [Radu Popescu, *op. cit.*, p. 55].

[32] [Constantin] Căpitanul și *Anonimul românesc* (*Magazin istoric*, I, p. 182 și IV, p. 274) [*Istoria Țării Românești*, p. 51]. [Xenopol revine la aceste lupte la pagina urm.].

* Este vorba de Petru cel Tînăr.

[32bis] Ostermayer, *op. cit.*, în *Deutsche Fundgruben*, citat, p. 66 (25 sept. 1559).

fi „o femeie prea uşoară, înconjurată de o droaie de curtezani, români şi greci". Un raport al bailului venețian din anul 1568 o califică „meretrice publică", iar altul din acelaşi an spune că „Chiajna ar fi de o corupţie monstruoasă; că ar pune în lucrare asupra supuşilor ei o nepilduită tiranie şi ar fi dedată la cele mai cumplite desfrînări"[33] [14].

Căderea ei morală însă nu-i atingea numai corpul, ci şi sufletul ei. Pentru a îndupleca pe cumpliţii stăpîni ai ţărilor române, ea face pe unul din băieţii ei turc. Din ceilalţi doi ce-i duce cu dînsa la Constantinopol, cînd cade în dizgraţie, între care întîiul ei fiu, Petru, fostul domn al Munteniei, îi coboară la rangul de paj în întovărăşirea călare a sultanului, iar pe o fată a ei o trimite în haremul acestuia.[34] Tot pe ea o vom vedea că, atunci cînd vrea să pună pe odrasla ei în scaunul Moldovei, consimte la îndoirea tributului.

Această femeie, înzestrată de natură cu însuşiri aşa de primejdioase, o dată urcată ea însăşi în scaunul Munteniei, fiul ei fiind minor şi pe deasupra schilod şi bicisnic [15], trebuia să caute a se menţine cu orice preţ şi de aceea o şi vedem supunîndu-se la toate înjosirile, cînd era vorba de a nu scăpa din mîini toiagul domniei. Chiajna era cu atît mai greu de combătut cu cît, cum vom vedea, ea introdusese o înnoire foarte primejdioasă în cîştigarea favoarei turcilor, anume recurgînd ca femeie la femeile din haremul sultanului şi ale marilor dregători pentru a atrage prin ele bunăvoinţa meghistanilor din Constantinopol. Procedarea Chiajnei era cu atît mai nimerită pe atunci, cu cît sultanii ce se perindară pe tronul otoman, Selim al II-lea (1566—1574) şi Amurat ⟨Murad⟩ al III-lea (1574—1595), erau cu totul stăpîniţi de femei, şi anume cel dintîi de sultana validé şi mama lui Amurat, veneţiana Nurbanu, iar cel din urmă de veneţiana Safigi [16].

Boierii care duşmăniseră atît de mult pe Mircea Ciobanul nu voiau să îngăduie pe odrasla şi mai ales pe soţia lui să le fie stăpîni şi, crezînd că vor putea răpune mai uşor pe o femeie şi pe un copil, trec din nou din Ardeal în Muntenia şi bat pe „Mirceoaia" şi pe boierii ce o sprijineau, la sat la Româneşti. Chiajna fuge peste Dunăre, de unde, venind cu oaste turcească cîştigată prin bogate daruri, răzbeşte pe pribegi la Şerpăteşti. În lupta dată aici pieri Radu ⟨Badea⟩ clucerul probabil un boier din Muntenia Mare [din Bucşani]. Nu trecură însă nici 6 săptămîni şi înverşunaţii pribegi reintră în ţară, de astă dată prin pasul Turnului Roşu, pe apa Oltului, dar la sat la Boian sînt din nou bătuţi şi snopiţi [17]. Aici pier Stanciul al Bengăi, Matei al Margăi, Radu, Vâlsan şi alţii.

Cu toate că de atunci luptele par a fi încetat, grija pribegilor mînca tot timpul inima Chiajnei, mai ales că lucrurile se complicaseră încă prin planurile lui Despot-Vodă al Moldovei, care se gîndea să ocupe Muntenia

[33] Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 510: „mulier levissima"; *ibidem*, VIII, p. 132: „madre meretrice publica"; *ibidem*, II/1, p. 586: „infrenatae, monstruosae libidinis".

[34] Carol Rym către împărat, 1576 (*ibidem*, p. 607). Ferrari, raport din 19 fevr. 1574: „La signora Mirza voevoda di Valahia diede una sua filie vergine... qual signor ora la tien per moglie et molto la amma", citat de N. Iorga în „Analele Acad. rom." [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XXIII, p. 5. Cf. Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 741. Rueber către împărat, 15 mai 1575: „Daczue dann seine Muetter... allerly Mittel gebrauche Sy selbst ist sambt irer Tochter an die Porten verraiset, hat die Tochter dem Amurath (sultan) irer haidnischen Brauch nach vermählet".

şi, pentru aceasta, începe chiar a pune în lucrare planul unei căsătorii cu sora lui Petru Şchiopul.[35]

Totuşi, susţinut de puternica Chiajna, Petru s-ar mai fi putut menţine în scaun, dacă muma lui nu s-ar fi înduşmănit cu proteguitorul ei cel mai de seamă din Constantinopol, grecul bogat şi influent, aprovizionatorul tuturor palatelor din capitală, Mihail Cantacuzino pronumit Şaitan-Oglu (fiul satanei), pentru deşteptăciunea lui în învîrtirea trebilor.

Mihail Cantacuzino peţise pe Maria, fiica Chiajnei, şi nunta se făcuse; dar în drumul noilor căsătoriţi către Anchialos, reşedinţa strălucită a bogatului grec, o ceartă izbucni între ei şi Chiajna îşi ia fata înapoi, lăsînd pe puternicul Şaitan-Oglu supărat de afrontul ce i se aducea. Se spune că cearta s-ar fi ivit de la neplăcerea ce Maria o simţi de a fi fost măritată după un om bătrîn şi urît. Turcii trimit un firman lui Petru în care îi spun că „unul din raialele împărăţiei mele, jăluindu-mi-se că sora ta, pe care i-o dăduseşi în căsătorie, a fost apoi despărţită cu sila de tine chiar în Ţara Turcească, îţi scrisesem să împaci lucrul. Îmi scrii acum că, după ordinul meu, ai trimis înapoi lui Şaitan-Oglu tot aurul şi hainele ce le dăruise surorei tale de nuntă şi că astfel lucrul s-a împăcat, dar bagă de seamă că, oricum, nu te-ai purtat bine în această afacere. Pentru astă dată îţi iert însă greşala"[36] [18].

Dacă sultanul iertase pe Petru, nu făcuse tot astfel şi Şaitan-Oglu, care, găsind mai multe motive de pîră contra lui Petru, în veşnicele nelinişti ce le pricinuiau pribegii, face ca el să fie chemat la Constantinopol [19], chemare totdeauna însoţită de primejdii: dare de bani, mazilire, ba chiar moarte. Petru se supune poruncii şi vine la Poartă cu tributul şi cu un dar de 100 000 de galbeni. El fu pus însă la închisoare. Chiajna aleargă după el, mai luînd cu dînsa, din tezaurul cel bogat al lui Mircea adunat în timp de 10 ani, 130 000 de galbeni, pe lîngă scule, juvaiere şi blănuri de mare preţ, care toate împreună făceau aproape jumătate de milion şi soseşte la Constantinopol [37]. Totul fu însă în zadar; Petru fu destituit şi surghiunit împreună cu mama lui la Konieh, apoi la Alep, unde stătu 6 ani. În 1579, Chiajna fu văzută de călătorul german Leonhardt Rauchwolfen, doctor în medicină al locurilor sfinte din Ierusalim, care spune, în însemnările lui de călătorie, că „a văzut în Alep o bătrînă regină (Königin) a Valahiei cu copiii ei, din care cel mai mic s-a născut după moartea bărbatului ei. Ea trăieşte acolo într-o casă privată şi se întreţine din mica pensie ce i-o dau turcii în fiecare an. Este o femeie cuminte, care cunoaşte bine limbile turcă şi arabă. Din această pricină are o mare vază la supuşii din ţara ei şi aceştia au credinţa că Dumnezeu se va milostivi de dînsa şi le-o va dărui din nou, sau cel puţin îi va trimite cu timpul o alinare"[38].

Alexandru al III-lea, 1567⟨1568⟩—1577. Era şi el fiul lui Mircea Ciobanul [20], însă nu cu Chiajna, ci probabil un fiu din flori, avut de el înainte de a lua pe fiica lui Petru Rareş. Cel mai puternic argument pentru acest fapt este că Alexandru era mult mai mare decît fratele său Petru. El era însurat cînd se urcă în tron şi petrecuse 10 ani în surghiun

---

[35] Vezi două scrisori în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 429 şi 440. Compară Anonimul românesc şi [Constantin] Căpitanul la domnia lui Petru Şchiopul ⟨Petru cel Tînăr⟩, în *Magazin istoric*, IV şi I.

[36] N. Iorga, după actele timpului, în introducere la Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. VI.

[37] Albert de Wys către împăratul Maximilian al II-lea, 26 iunie şi 26 iulie 1568 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 583, 584). Cf. Iorga, introducere la Hurmuzaki, XI, p. XIX—XX.

[38] *Reysebuch den hayligen Landes*, Frankfort am Mayn, 1609; reprodus de N. Bănescu, *Un poème en prose ⟨grec⟩ vulgaire relatif à Pièrre le Boiteux de Valachie*, 1912, p. 8, nota 2.

la Alep [21]. De aici ne explicăm dușmănia lui Alexandru cu Petru și cu Chiajna, dușmănie ce ar fi mai greu de priceput dacă și Alexandru ar fi fost fiul ei[39].

Primul act al domniei lui Alexandru fu un măcel între boierii partizani lui Șchiopul*. Cu prilejul măcelului pe care-l săvîrșește în rîndurile lor, avem una din cele mai prețioase mărturii istorice pentru purtarea și jocul partidelor muntene, anume arătarea locului de unde erau cei mai mulți din boierii tăiați. Iată anume ce spune *Cronica anonimă*: „Deci atunci boierii cîți erau pribegi încă au venit de s-au închinat toți la Alexandru-Vodă. După aceea, trecînd două luni, iar Alexandru-Vodă au început de au tăiat mulțime de boieri, anume Radu logofătul de la Drăgoiești (Gorj), Mihnea de la Bădeni (Muscel), Stan Udriște vistierul și Tudor de la Bucov (Prahova) (sau Teleorman) și Vlad al Caplei, Pătrașcu, Calota și Stan, fiul Drăguletului și Radu stolnicul de la Boldești (Prahova) (sau Buzău) și Radu, fiul lui Socol vornicul, și alții în ziua de 1 septemvrie" [22].

Din enumerarea boierilor uciși, se vede că unii din ei, ca Stan Udriște, Tudor și Mihnea, erau din Muntenia Mare, iar Radu logofătul, din Oltenia. Nu mai luptau boierii acuma pentru a pune pe cutare sau cutare partizan al lor în scaun, și mai ales nu-și mai despărțeau taberele lor împerecheate după dunga Oltului, ci cu toții din toate părțile săreau să-și apere nu numai averea, dar și viața contra pacostelor de domnitori pe care le plăcea turcilor să-i trimită pe capul românilor.

Lupta dintre Dănești și Drăculești încetase și cu dînsa intrase în mormînt viața politică neatîrnată a Țării Românești, oricît ar fi fost de dăunătoare acea rivalitate.

Chiajna însă lucra din surghiunul ei la redobîndirea scaunului pierdut. Ambasadorul francez caută să o determine a-i da 30 000 de scuzi, spre a da bacșișurile necesare spre a se reîntoarce în scaun. Chiajna, care nu avea bani, dădu numai 2 000 și făgădui că va da restul cît mai curînd.[40] Se descoperi însă în urmă că Chiajna fusese înșelată de un om ce se dăduse drept un trimis al ambasadorului francez.[41]

Chiajna uneltește o revoluție ⟨răscoală⟩ contra lui Alexandru al II⟨III⟩-lea, în Muntenia, ceea ce aduce pe domn a tăia 17 boieri ale căror capete sînt trimise Porții[42]. Alexandru, văzînd că nu poate scăpa de primejdioasa compețire a fratelui său Petru, se hotărăște a se împăca cu el, și anume ocupînd el Moldova în locul lui Ioan-Vodă cel Cumplit, făgăduind sultanului sporirea tributului.

Sultanul, după ce somează pe Ioan-Vodă cel Cumplit ca, sau să plătească el acel spor de tribut, sau să lase scaunul în mîinile lui Petru, întîmpinînd împotrivire din partea domnului Moldovei, dă lui Petru steag de domnie în acea țară și o oaste turcească ca să o ieie în stăpînire.

---

[39] Filiația lui Alexandru. Vezi în Iorga, [*Contribuțiuni la istoria Munteniei*] („Analele Acad. române", [Mem. Secției istorice], s. II, tom. XVIII, [1896] p. 1 și urm.: Alexandru I-iu Basarab; Alexandru al II-lea cel Bun. Compară introducerea la Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. XVII și urm. După un hrisov din 22 aug. 1575 („Arhiva istorică", I, 1, p. 49), s-ar părea că Alexandru nu era fratele lui Petru Șchiopul deoarece acest din urmă este dat ca fiul lui Mircea, el însuși fiul lui Radu cel Mare, pe cînd Alexandru e fiul altui Mircea, fiul lui Mihnea [În doc. respectiv, Alexandru își spune fiul lui Mircea voievod și nepotul lui Mihnea voievod; DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 199]. Alexandru al II-lea și Petru erau însă înfrățiți și Chiajnei îi convenea să-i privească pe amîndoi de frați. Vezi Nicolaescu, *op. cit.*, p. 81.

* Este vorba de Petru cel Tînăr.

[40] Această cerere de bani a ambasadorului francez nu trebuie pusă în legătură cu dorința lui de a lua în căsătorie pe fata Chiajnei; datele ambelor împrejurări nu corespund.

[41] Carol Rym către împărat, 23 oct. 1570 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 607).

[42] Alt raport al aceluiași din 7 mai 1570 (*ibidem*, p. 608).

Petru-Vodă, întemeiat pe ordinul sultanului, se aştepta ca boierimea moldoveană să-i iasă înainte spre întîmpinare. Alexandru se împreună cu Petru la Săpăţeni, unde fac un ospăţ strălucit. Boierimea moldoveană sub vornicul Dumbravă, boier muntean [23] refugiat la curtea moldovenească nu ştim din ce pricină, loveşte împreună cu Ioan-Vodă tabăra domnitorilor fraţi prin surprindere şi goneşte pe Petru-Vodă pînă la Brăila, iar pe Alexandru pînă la [Tîrgul de] Floci, după care Ioan-Vodă pune domn în Bucureşti pe unul Vintilă-Vodă, probabil acel ce mai domnise în Muntenia între anii 1532—1534[43] [24]. După patru zile însă Vintilă este răsturnat de oastea lui Alexandru, care-l prinde şi-l taie împreună cu toţi soţii lui.

Un document de la Alexandru-Vodă întăreşte spusele cronicarilor. Prin el „Alexandru-Vodă, fiul marelui Mircea, nepotul lui Mihnea", dăruieşte nişte moşii vel-vornicului Ivaşcu [Golescu] [25] pentru că, „prilejindu-ni-se război şi bătălie cu moldovenii care veniră asupra capului domniei mele cu înşălăciunea şi viclenia vornicului Dumbravă şi fugind apoi acest Dumbravă vornicul în ţara ungurească la Bator Istvan ⟨Ştefan Báthory⟩, voievodul Ardealului, mers-au atunci respectabilul dregător domnesc, jupan Ivaşcu, la Bator Istvan şi cu multă bătaie de cap şi cheltuială a scos pe vornicul Dumbravă de l-a adus la domnia mea ca pe un trădător al sultanului şi al domniei mele[44] [26].

După cît se vede, toţi boierii erau nemulţămiţi cu sistemul de domnie al lui Alexandru. În 1576, patruzeci de boieri merg la Constantinopol şi se plîng Porţii pentru abuzurile făcute de Alexandru. Ei îşi aleg de proteguitor şi stăruitor pe Mehmet-Paşa, pe cînd Alexandru avea de sprijin pe Sinan-Paşa, cîştigaţi bineînţeles, şi unul şi altul, prin daruri de bani. Turcii rînduiesc o anchetă în Valahia. Boierii, ştiind însă la ce va ieşi o asemenea măsură, nu se mulţămesc cu ea, ci pretind ca Alexandru să fie adus la Constantinopol.

Sinan-Paşa, putînd a pedepsi pe boierii ce nu se supuneau unei hotărîri a sultanului, pune să le deie un număr de beţe. Ei însă nu se lasă şi, cu toate că bătuţi, se întorc a doua zi în şi mai mare număr la divanul turcesc, cerînd din nou cu mare glas să nu se facă cercetare în Valahia, ci domnul să fie adus la Constantinopol.

Sultanul, văzînd sumeţia lor, ordonă ca parte din ei să fie osîndiţi la galere, iar zece să fie încărcaţi cu lanţuri şi înapoiaţi în Muntenia. Ancheta vine în ţară; dar, după cum o prevăzuseră boierii, se face astfel ca să iasă în favoarea lui Alexandru.[45] Cîteva luni după aceasta, Alexandru moare în vîrstă destul de tînără şi s-a putut bănui moartea lui de silnică datorită boierilor care vedeau că nu era chip de a scăpa altfel de un urîcios tiran. El moare în iulie 1577 [27], lăsînd un copil de 11 ani, numit Mihnea, ca şi străbunul său.[46]

---

[43] Vezi vol. II, p. 406—407.

[44] Document din 1575 august 22, în „Arhiva istorică", I, 1, p. 49. [DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 1199]. Se cunoaşte că Dumbravă trebuia să fi fost boier din Muntenia de pe faptul că este numit trădător de către Alexandru.

[45] Vezi patru rapoarte ale lui Giovanni Corraro către doge relative la această împrejurare, unul din 29 august, două din 3 sept. şi al patrulea din 23 oct. 1576 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 95—97), ⟨şi III/2, p. 11⟩. Compară Ungnad, raport din 18 iulie 1576, în N. Iorga, *Acte şi fragmente* [*cu privire la istoria românilor*], I, p. 118: „diese Tage ⟨seindt biss au die 70 oder 80⟩ Walachen in Divan kommen, uber den Alexander Weida zu clag".

[46] Raportul lui Giovanni Corraro către doge, 8 aug. 1577 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 98): „[Vien detto che] sia morto Alexandro Vaivoda di Valachia che il Signore manda quel stendardo a suo figliuolo, puto de undici anni".

Mihnea al II-lea, 1577–1583 [28]. Un competitor străin, medicul lombard Rosso, care „vroia astfel să-și întocmească originea încît unul cu numele său să fi fost odată domnitor în Muntenia", pune în primejdie prin stăruințele sale suirea lui Mihnea, fiul lui Alexandru al II ⟨III⟩-lea, în tronul tatălui său. Rosso bineînțeles că sprijinea cererea lui prin făgăduința unor daruri bogate și sporirea însemnată a tributului.[47]

Vedem deci cum se dezvoltase în chip fatal urmările unei succesiuni la tron așa de puțin garantată în contra încălcărilor. Cît timp ridicarea domnilor pornise de la țară, cu tot sprijinul ce-l puteau căuta ei în armatele turcești, predomnise vechiul principiu că nu poate încăpea în scaunul domniei decît numai cine se trage din viță de domn.

Acest principiu fu însă slăbit în țările române, prin admiterea fiilor naturali în rîndul succesorilor la tron; căci care era garanția că acel ce se pretindea fiul natural al unui domn se trăgea într-adevăr din sîngele lui, „era de osul lui", cum zice cronicarul? În unele cazuri putea fi siguranță, cînd urmase între domn și mumă o conviețuire mai îndelungată. Dar cînd întîlnirea era întîmplătoare, cînd adeseori era destul ca o femeie să fi atras luarea-aminte a domnului pentru a pretinde apoi — lăsînd rușinea la o parte — că odrasla ei îl avusese de tată! Cu un asemenea sistem înțelegem cum și oameni cu totul străini puteau pretinde la domnie, și dacă Rosso nu izbuti, alții mai fericiți ajunseră a pune firea lor de străini pe tronul țărilor române.

Mai tristă încă decît această pretenție a unui vîntură-țară la un tron românesc este împrejurarea că se găsesc 7 români care să sprijine năzuințele lui. Astfel nu se sfiau acești copii ai țării a o vinde unui necunoscut, numai fiindcă le făgăduise slujbe și căpătuială! Așa însă erau boierii noștri. Înainte de toate interesul personal sau acel al castei lor; acel al țării venea totdeauna la urmă. Îi vom vedea plecînd pururea capul în partea aceea de unde credeau că le vor veni foloase. Ei sfîșiau țara prin lupte veșnice pentru domnie, susținînd cînd pe un candidat cînd pe altul, și stăruiau necontenit să li se împartă averea țării, cîștigată și păstrată cu sîngele tuturor. Îndată ce un domn refuză de a îndeplini nesățioasele lor pofte, se răzvrăteau împotriva lui, îl răsturnau și-l înlocuiau cu un altul care să le facă pe plac. Cum vedeau că nu pot izbuti cu puterile lor proprii, se adresau la străini, juruindu-le supunere, închinare, toate înjosirile, toate mișeliile, numai pentru a-și mulțămi interesele lor personale. A trebuit ca țara să se apropie de mormînt pentru ca, uitîndu-și un moment dezbinările, să se trezească în sufletul lor o scînteie de patriotism.

Bunica lui Mihnea al II-lea trăia încă. Cum epitropisise pe copiii ei așa epitropisi și pe nepot. Ea sfarmă la moment intriga organizată de Rosso, în Constantinopol, făcînd prin bogate daruri să se recunoască pe medicul lombard de înșelător și să fie osîndit la galere, împreună cu cei șapte români care stăruiau pentru el.[48]

Domnia lui Mihnea al II-lea și a Chiajnei era însă foarte urîtă în țară. Pe la 1580 alții 60 de boieri se duc la Constantinopol, unde se jăluiesc că domnul lor ar fi prea copil și se roagă să li se deie un altul. Mai mulți competitori se iviră de îndată din toate părțile unde se găseau adăpostiți, din diversele orașe ale Împărăției Otomane, dintre care patru mai ales stăruiau cu mai mare înfocare.

---

[47] David Ungnad către împărat, 1577 (*ibidem*, III/1, p. 4).

[48] David Ungnad către împărat, 7 iunie 1577 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 4): „Der Empiricus sonst medicus ⟨Medico⟩ Rosso genant so umb die Walachay angehalten ist auf lenchlang ⟨lebenlang⟩ wie man sagt zur Galeeren veruhrtet sampt Siben Walachen. Andere wollen er solle gen Rhodisz confiniert werden".

Mai mulți sorți decît toți avea unul *Pătrașcu*, relegat pînă atunci în Cipru, care se dădea drept fiul lui Pătrașcu cel Bun. Ambasadorul francez însă, care știa că adevăratul fiu al lui Pătrașcu se afla la curtea regelui său, denunță pe pretendentul din Cipru ca pe un înșelător, ceea ce se dovedește în curînd prin sosirea din Franța a adevăratului fiu al lui Pătrașcu, care este găzduit la ambasada franceză. Sultanul își rezerva să aleagă dintre ei, poate chiar cu acel fals împreună, pe care va promite mai mare tribut și mai ales care-i va făgădui lui însuși un mai mare dar.[49] Cum aude Chiajna de acest nou pericol, repede la Constantinopol o solie încărcată cu bogate daruri și, ca prin minune, pretendenții care stăteau la tocmeală sînt aruncați în închisoare.[50]

Boierii, văzînd că nu pot face nimic cu pîrile, se hotărăsc a recurge la violență și se răscoală, avînd în fruntea lor pe partizanii Băsărăbeștilor din Mehedinți (Oltenia). Mihnea însă îi bate și ucide o mare parte din ei. Ceilalți aleargă iarăși din nou la Constantinopol, unde jăluirile lor, bazate acuma pe fapte, fac pe sultan să mazilească pe Mihnea. Aceasta însă se făcu nu atît din pricina stăruinței boierilor munteni, cît din acea a curții franceze care dorea, din motive pe care le vom expune în curînd, a vedea în tronul muntean pe proteguitul ei, Petru Cercel. Influența Chiajnei cedă de astă dată pasul; însă chiar în căderea ei fu mare, căci trebui, pentru a o învinge, puterile încordate ale unei mari împărății.

Rolul boierimii în rivalitatea dintre Drăculești și Dănești.

Puterea politică în țară o aveau numai boierii; de aceea numai de ei este vorba în tot decursul acestei perioade. Rivalitatea între Drăculești și Dănești la început este curat personală și domnii din cele două partide e reazimă pe rînd pe aceiași sfetnici în divanurile lor. Așa găsim chiar pe a începutul izbucnirii luptei pe *Coico* logofăt în divanul lui Dan al II-lea (Băsărăbesc), în un document din 1422, și apoi găsim pe același boier în divanul lui Vlad Dracul (Drăculesc) la 1432 și tot astfel și pe *Voico* vornicul.[51] De asemenea întîlnim pe jupan *Albu*, pronumit și Albu cel Mare, boier încă din încunjurimea lui Mircea cel Bătrîn, constatat prin un document din 1445 ca boier în divanul aceluiași Dan al II-lea (Băsărăbesc) în documente din 1421 și 1424, în care divan stăteau și Coico și Voico. Dar acest Albu este atotputernic și sub domnia lui Alexandru Aldea (Drăculesc) și tot așa rămîne Albu și sub Vlad Dracul.[52] Albu este ucis de Țepeș contra căruia se răsculase.[53]

De asemenea aflăm aceleași nume de boieri în tagma lui Radu cel Frumos (Drăculesc), pe care îi vedem trecînd apoi în aceea a dușmanului și înlocuitorului său Laiotă Basarab. Așa pe *Cazan Sahacov* ⟨al lui Sahac⟩ vistierul, în hrisoavele din 22 ianuarie 1471 și în iulie 1467 și pe *Neagoe al lui Radu*, vornic mare sub Radu cel Frumos (Drăculesc) în 1467, care devine logofăt în 1475 sub Laiotă Basarab.[54]

---

[49] Mai multe rapoarte venețiene dintre mai 1580 și febr. 1581 (*ibidem*, IV/2, p. 110 și urm.). În raportul lui Paolo Contarini către doge din 4 febr. 1581 (p. 112), se spune: „Li governi della Valachia et Bogdania, che prima si soleva dare a benemeriti, hora sono dati a quelli che oferiscono maggior tributo et che innanzi tutto danno maggior donativo a sua Maestà".

[50] Raportul citat în nota precedentă al baiului venețian Paolo Contarini către doge ne spune că Mihnea avea încă pe a lui mamă: „Tutti quelli che pretendevano la signoria della Valachia et erano stati chiamati qui, sono stati messi in priggione, da che pare che quel figliuolo, che di presenti e a quel governo, sia in miglior conditione degli altri, *havendo sua madre*".

[51] Vezi I. Bogdan, *Documente și regeste*, p. 208, 209.

[52] Bogdan, *op. cit.*, p. 202, 217, 232, 237, 238. Mai vezi și p. 206.

[53] [Stoica] Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 14.

[54] Bogdan, [*op. cit.*], p. 214 și 208.

Mai găsim pe marele boier *Dragomir Manev sau a lui Manea* mai întîi în divanul lui Radu cel Frumos (Drăculesc), între 1462—1472. El trece apoi în acel al lui Laiotă Basarab (Băsărăbesc), cel impus de voința lui Ștefan cel Mare, în anii 1475 și 1476. Rămîne și în divanul lui Basarab cel Tînăr (Băsărăbesc), 1480, și trece după aceea în al lui Vlad Călugărul (Drăculesc), în care rămîne în o bună parte a domniei lui, probabil pînă la moarte.[55] Apoi pe *Staico*, comisul lui Basarab cel Tînăr (Băsărăbesc), 1481, trecînd în slujba lui Vlad Călugărul (Drăculesc), sub care ajunge logofăt și este amintit în documente din 1483, 1488, 1489, 1490, 1491, 1493 și 1494. El rămîne în aceeași însușire și sub Radu cel Mare (Drăculesc), sub care îl regăsim în 1496, 1497, 1498, 1499 și 1501; ultimul document în care apare Staico logofătul este din 1507[56] [29].

Chiar după ce domnii din familia Basarab se pun în legături mai temeinice cu Oltenia, de la sfîrșitul domniei lui Țepeluș înainte, încă se întîlnesc boieri care slujiseră sub Drăculești că se pleacă și Băsărăbeștilor, și nici că se putea altfel. Scaunul domniei era în Muntenia Mare; în acest mediu trebuiau să trăiască și să făptuiască domnii, fără cătare dacă ei se trăgeau din una sau din cealaltă familie rivală. Domnitorii din neamul Basarabilor nu-și puteau doar răzăma puterea numai pe boierimea de peste Olt pentru a domni în centrul statului întreg. Ei trebuiau deci să caute a cîștiga și a atrage la ei chiar dintre acei boieri ce luptaseră împotriva lor înainte de a ajunge în scaun.

De aceea întîlnim bunăoară pe *Calotă* [30], vistierul lui Radu cel Mare (Drăculesc), amintit în documente prin 1504, 1505 și 1507, care rămîne în aceeași boierie sub Vlăduț (Drăculesc) 1511, și devine mare vornic sub Neagoe Basarab (Băsărăbesc). În o scrisoare către brașoveni, el pomenește cu vorbe bune de „domnul său Basarab".[57] Tot așa aflăm pe *Horvat* ⟨Harvat⟩, mare spătar sub Mihnea, 1508 și 1509, și vistier sub Vlăduț (amîndoi Drăculești), că devine mare vistier sub Neagoe Basarab (Băsărăbesc), 1512—1513, urcîndu-se apoi sub același domnitor la treapta de mare logofăt: 1514, 1516, 1521 [31]. El rămîne însă în aceeași slujbă după toate luptele ce urmaseră morții lui Neagoe Basarab și-l aflăm tot logofăt și sub Radu de la Afumați.[58] Apoi *Șerban*, mare stolnic sub Radu de la Afumați, în 1523 și chiar în 1526, după ce Radu trece prin căsătorie către partidul Băsărăbesc, este mare vornic pe timpul lui Vlad V (Drăculesc), 1530, 1531 și ajunge mare ban sub Radu Paisie (Drăculesc), în 1535, 1538 și 1539[59] [32].

Dar acești boieri singuratici care treceau de la un domn la altul nu caracterizează partidele boierimii muntene. Opoziția boierească contra domnilor din partida Drăculească se întrupează, de la atribuirea Olteniei de către Țepeluș lui Laiotă Basarab, unită cu căsătoria lui Țepeluș cu o Pîrvulească înainte[60], în marea familie cu acest nume din banatul Craiovei. Această familie urmează de acolo mai departe un fel de politică dinastică, alipită de familia Basarabilor, al cărei nume chiar și-l însușește sau îi este dat de lume.

Sub acest nume nu trebuie înțeles, curat vorbind, numai familia Pârvulească, ci și îndeobște boierimea din Oltenia, care se ținea de casa lor

---

[55] *Ibidem*, p. 218, 208, 217, 18. Lăpădat ⟨Alexandru Lapedatu⟩, în monografia *Vlad Vodă Călugărul* [*1482—1496*], în „Conv. lit.", XXXVI, 1907, p. 1148—1151.
[56] Bogdan, [*op. cit.*], p. 221; [Stoica] Nicolaescu, *op. cit.*, p. 6.
[57] Bogdan, [*op. cit.*], p. 224—228.
[58] *Ibidem*, p. 298; compară, p. 270; [Stoica] Nicolaescu, *op. cit.*, p. 37.
[59] Bogdan, *op. cit.*, p. 276—277.
[60] Mai sus, vol. II, p. 353.

și urma în totul îndemnurile lor. Acești boieri alcătuiau ceea ce cronicarii numesc „cealaltă ceată de boieri" sau „alt neam al lor".[61]

Cît de mult ținea familia Pîrvulească la o viață autonomă a părții de țară în care trăia se vede de pe aceea că atunci cînd se numește Vlăduț-Vodă (1510—1511), care nu-i era pe plac, dar pe care împrejurările o sileau să-l primească, membrii ei încheie cu el o legătură cu jurămînt, în care domnul și familia Pîrvulească tratează ca două puteri, legîndu-se mutual prin jurăminte la respectarea credinței făgăduite.[62] Apoi, atunci cînd boierii Craiovei primesc pe Vladislav al III-lea, după ce se opuseseră, ei merg de i se închină, ca o putere învinsă, nu e vorbă, dar în sfîrșit ca o putere de sine stătătoare.[63]

La această poziție mai neatîrnată a boierimii oltene corespunde și situația întregii Oltenii, privită ca o parte deosebită de țară. Ambele regiuni, Muntenia Mare și Oltenia, erau privite ca părți de sine stătătoare: de aceea și Theodosie, cînd fuge spre Oltenia, spune că s-a dus în *ceea parte a țării*, din pricină că țara era mîncată *de partea cealaltă* (Muntenia Mare, cuprinsă de boierii pribegi și de cei din Buzău)[64]. De asemenea Nicolae Olahul spune că împotriva lui Petru ⟨Radu⟩ Paisie se ridicase un domn din *partea cealaltă*, gîndindu-se desigur la Oltenia, și acest potrivnic era un Basarab.[65]

Din această poziție pe jumătate neatîrnată a Olteniei, și deci și a boierimii ei, se explică năzuințele mai multor domnitori din familia Drăculească de a și-o lega prin simpatii și interese. Mai întîi chiar Țepeluș, cînd vrea să împace pe unchiul său și să împartă domnia Munteniei cu el, dîndu-i, după cum se vede, Banatul Olteniei, nu procedează prin silnicie, cum ne-am aștepta poate de la domnitorii acelui timp care nu prea cunoșteau hotarele dreptului, ci caută să se alipească de Pîrvulești prin încuscrire. Mai tîrziu Radu de la Afumați, pentru a domni mai liniștit și a astîmpăra opoziția marii familii oltene, ia în căsătorie pe o femeie din neamul Băsărăbesc.[66] Moise, la început dușman al Pîrvuleștilor, se împacă și se încuscrește la sfîrșit cu ei[67]. Vintilă iarăși caută să se pună bine cu oltenii.[68] Dacă boierimea olteană nu ar fi urmat o politică deosebită, ce nevoie ar fi avut Drăculeștii de a o cultiva așa de mult?

Care era această politică? Ea se limpezește de la încuscrirea familiei pretendenților coborîtori din Dan I, Basarabii, cu familia Pîrvulească, inaugurată prin căsătoria lui Țepeluș cu Neaga, sora fraților Pîrvulești[69]. De atunci înainte totdeauna Basarabii vor găsi un sprijin în strălucita familie olteană; așa Pârvuleștii luptă mai întîi pentru nepotul lor Neagoe Basarab, ceea ce le aduce dușmănia cea cumplită a lui Mihnea[70]. Acesta fiind înlocuit cu Drăculescul Vlăduț, ei uneltesc în ascuns ridicarea lui Neagoe Basarab, ceea ce aduce o nouă prigonire și fuga Pîrvuleștilor împreună cu domnul lor peste Dunăre, de unde revenind cu ajutor turcesc pun mîna pe putere.[71] Fiul lui Neagoe, Theodosie, este pus sub epitropia unui Pîrvulesc și cînd este atacat de pribegi și de boierii Munteniei Mari,

---

[61] Mai sus, vol. II, p. 359.
[62] Mai sus, vol. II, p. 392.
[63] Mai sus, vol. II, p. 400.
[64] Mai sus, vol. II, p. 397.
[65] Mai sus, vol. II, p. 407.
[66] Mai sus, vol. II, p. 402.
[67] Mai sus, vol. II, p. 405.
[68] Mai sus, vol. II, p. 406—407.
[69] Mai sus, vol. II, p. 353.
[70] Mai sus, vol. II, p. 388—389.
[71] Mai sus, vol. II, p. 392.

din Buzău, el fuge spre Craiova, unde-i era sprijinul.[72] La moartea lui Radu de la Afumaţi, Drăculesc şi el, însă încuscrit cu Pîrvuleştii, deci domn pe placul lor, ei opun lui Moise, candidatul turcesc, pe fiul lui Neagoe Basarab[73] şi mai apoi împotriva lui Petru ⟨Radu⟩ Paisie ei sprijinesc pe unul Laiotă Basarab, competitor ce slujea mai mult ca steag de împreunare, pe cînd adevăratul cap al mişcării era Stroe Pribeagul; dar în orice caz, pentru a aduna pe Băsărăbeşti în jurul răscoalei, trebuia numele unui Basarab.[74]

Boierimea olteană în frunte cu Pîrvuleştii sprijină deci totdeauna pe competitorii din familia Basarabilor şi cînd ei dau ajutorul lor unui domnitor din familia Drăculească o fac numai atunci cînd, neavînd un candidat al lor, ei voiesc să combată pe un alt Drăculesc, mai urît şi mai urgisit de ei. Aşa fac, bunăoară, cînd sprijinesc pe Radu Bădica în contra lui Radu de la Afumaţi, înainte ca acest domnitor să se fi încuscrit cu ei.[75]

Precum începutul desemnării unei opoziţii teritoriale a boierimii oltene împotriva boierimii Munteniei Mari, de la candidaţii de domnii, fusese opera familiei Pîrvuleştilor, aşa şi descompunerea acestei înjghebări politice se manifestă prin şovăirile şi înecarea finală a acestei opoziţii în valul atotcuprinzător al silniciei otomane. În contra lui Mircea Ciobanul şi a lui Alexandru al II ⟨III⟩-lea, călăii şi ucigătorii boierimii cu grămada, nu se mai răscoală numai Pîrvuleştii, ca duşmani fireşti ai Drăculeştilor, ci întreaga boierime munteană; căci nu mai era vorba de a pune pe cutare sau cutare domn pe tronul ţării, ci de a scăpa de nişte tirani urîcioşi şi sîngeroşi care făceau din boieri adevărate hecatombe.

Ungaria, ţara aceea în care una din cele două partide muntene căuta sprijin contra celeilalte, dispărînd în cucerirea turcească, toţi competitorii erau îndreptaţi acuma, spre a-şi ajunge scopul, la singura putere mare ce mai rămăsese în preajma Munteniei, Poarta Otomană. Aceasta nu mai avea deci interese politice în Muntenia şi schimbările de domni se făceau numai din dorinţa de cîştig bănesc. Dacă însă turcii numeau în tron pe cine voiau ei şi cînd le plăcea s-o facă, este învederat că domnii nu mai căutau la partidele din ţară pentru a obţine coroana, ci numai la puterea turcească care o dăruia cui şi cum îi venea mai bine la socoteală.

Această schimbare în condiţiile exterioare ale desfăşurării rivalităţii se petrecu tocmai atunci cînd şi întîmplarea, una din marile făuritoare ale evenimentelor istorice, aduce stîngerea reprezentanţilor de seamă ai dinastiei Basarabilor, aşa că numai Drăculeştii îşi mai arată năzuinţele de domnie. *Membrii aceleiaşi familii, Drăculeştii, caută deci la aceeaşi putere, turcii, sprijinirea reînnoitelor lor ambiţii.* Bineînţeles că asemenea împrejurări aduseră o desăvîrşită zdruncinare în jocul partidelor muntene, care se întemeia la început pe două case de domnitori şi pe două puteri exterioare care să le sprijine competirea.

Domnii nemaifiind decît numiţi de turci şi după dări de bani, înrîurirea partidelor muntene la înălţarea lor în scaun fusese nimicită. Turcii neluînd în privire decît interesul lor bănesc pentru împărţirea domniei, se întîmpla ca domnul numit să displacă tuturor boierilor care se uneau cu toţii în contra lui spre a scăpa de dînsul. Legătura dintre partide şi candidaţii la domnie se sfărîmase şi rostul lor în viaţa politică a ţării încetînd trebuia ca ele să se descompună şi să se stingă.

---

[72] Mai sus, vol. II, p. 397–398.
[73] Mai sus, vol. II, p. 404.
[74] Mai sus, vol. II, p. 408.
[75] Mai sus, vol. II, p. 401.

Era fiul lui Pătrașcu cel Bun [33], prin urmare tot din partida boierilor Munteniei Mari. El rămăsese în vîrstă de 17 ani la moartea tatălui său (ce fusese otrăvit de vornicul Socol) și ceruse de la sultanul Soliman tronul părintesc. Acesta însă, urmînd sfaturilor vizirului celui mare, Mohamed Sokoli, proteguitorul lui Mircea Ciobanul, dete domnia acestuia și surghiuni pe Cercel la Rhodos, de unde apoi, după moartea lui Soliman, fu strămutat de urmașul său Selim întîi la Trapezunt și apoi la Cipru[77]. Petrecînd el astfel o bună parte din tinerețea lui în Răsărit și purtîndu-se acolo printre greci, italieni și turci, el învăță mai multe limbi, între care mai ales pe cea italiană, pe care o cunoștea atît de bine încît chiar făcu în ea niște versuri îndestul de reușite.[78]

Petru Cercel, de cum ajunse în vîrstă mai coaptă, se gîndi a redobîndi tronul părintesc; dar neavînd averea trebuitoare pentru a putea răpune pe intriganta Chiajna, el se gîndi a pune politica în slujba năzuințelor sale și a face astfel ca, prin mijlocirea jocului intereselor generale, să poată dobîndi tronul cel mult dorit.

Tocmai pe atunci politica franceză luase un zbor foarte mare în trebile Răsăritului. Murind anume Sigismund, regele Poloniei, cel de pe urmă dintre Iageloni, Henric al III-lea de Anjou, fratele lui Carol al IX-lea, regele Franței, este ales rege în acea țară, candidatura lui fiind sprijinită de turci, prietenii cei mai buni ai francezilor. Întîmplîndu-se însă ca trei luni după întronarea regelui Henric în Cracovia să moară fratele său, regele Franței, noul rege al Poloniei, preferînd coroana patriei sale firești celei a unei țări străine, părăsi tronul Poloniei și plecă la Paris. El vroi totuși să treacă coroana lepădată de el tot unui membru al familiei sale, fratelui său, ducele de Alençon. Acesta însă refuzînd și în Polonia triumfînd partida lui [Ștefan] Báthory, principele Transilvaniei, acesta fu ales rege de Polonia[79] [34].

Cercel, cunoscînd scopurile Franței de a-și crea în Răsărit un mare imperiu înfeudat ei, se duce la curtea franceză, în fruntea căreia tocmai stătea atotputernica regină mumă, Caterina de Medici, o italiancă, a căreia limbă Cercel o mînuia așa de bine. El apare în 1579 la Paris [35] și întocmește versiunea deposedării lui de scaunul părintesc așa încît să o potrivească cu ideile și obiceiurile urmate în statele apusene. El spune că, fiind trimis de tînăr copil, în vîrstă de 10 ani la Constantinopol, după cum era obiceiul țărilor tributare ale Împărăției Otomane, și întîmplîndu-se moarte părintelui său, mai mulți oameni răi, care fuseseră rînduiți de sultanul spre a ocîrmui țara în timpul nevrîstniciei sale, se uniră în contra-lui spre a-l despoia. Totodată el se arăta atît de devotat intereselor franceze, încît regina Caterina și regele Henric al III-lea își puseră îndată ochiul pe el pentru a realiza planurile lor de dominare în Răsărit. Regele

[76] Compară studiul lui Gr. Tocilescu asupra lui *Petru Cercel*, publicat întîi în „Columna Traian", 1874, apoi în ediție separată, București, 1876.

[77] De Germigny, ambasador francez la Poartă, către regele Henric al III-lea, 1 oct. 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 46).

[78] Aceste versuri sînt păstrate într-o carte veche, contemporană cu Cercel: Stefano Guazzo, *Dialoghi piacevoli*, Venezia, 1586, p. 15 și urm.

[79] Vezi și [Gh. I.] Ionescu-Gion, *Ludovic al XIV-lea și Const. Brâncoveanu. [Studii asupra politicii franceze în Europa răsăriteană (1534—1688—1715)]*, București, 1884, p. 23.

Franței trimite, cu o scrisoare autografă către sultanul, în ambasadă specială, pe magistrul palatului, domnul de Gérmigny.[80]

Cercel trimite tot atunci și el marelui vizir Mehmet-Pașa o scrisoare, în care îi făgăduiește urcarea tributului și lui însuși un dar de 200 000 de scuzi, care este, cum zice de Gérmigny, adevărata doctorie cu care nesățioasa poftă a acestui bolnav poate fi săturată.[81] Mehmet-Pașa bineînțeles se prefăcu a opune greutăți; el spunea că „principele ce ar fi recomandat de către regele Franței nu ar fi adevăratul și legiuitul principe al Valahiei, ca acela care ocîrmuiește astăzi peste acea țară; că Cercel ar putea cu atît mai puțin să fie legiuit cu cît tatăl său Pătrașcu avuse de obicei 10—12 țiitoare; că însuși acest Pătrașcu, fost slugă la un călugăr, ar fi fost ales și susținut drept principe de cîțiva turburători în contra adevăraților moștenitori ai tronului, așezați acolo încă de pe timpul lui Rustan-Pașa[82], și cîte alte de aceste care nu aveau alt scop decît de a tărăgăna lucrurile pînă ce făgăduința din scrisoarea lui Cercel ar fi luat o formă sunătoare, după sosirea lui în Constantinopol.

Greutățile opuse de vizir erau cu atît mai firești cu cît Chiajna, simțind pericolul, venise ea singură la Constantinopol. Asupra isprăvilor ei iată ce ne spune o interesantă scrisoare a ambasadorului francez: „O văduvă numită Mirceoaia pune cele mai mari stăruințí pentru un nepot al ei, bastard. Dînsa a fost nu de mult închisă la Alep; chemată însă în zilele din urmă de sultana, muma padișahului, a sosit aici sîmbătă în 5 ale lunii și a fost găzduită în casa marelui vizir Ahmet, la sultana, soția lui. Domnul care se află în scaun și pe care răposatul vizir Mehmet îl pusese dă și el din parte-i 150 000 de scuzi marelui vizir și numita văduvă, avînd favoarea sultanei mumă a padișahului, care este acuma numită regină, putem zice că dispune de totul; căci această sultană are, din cauza înțelepciunii ei, așa de mare influență și credit la Poartă, încît conduce aproape singură afacerile cele însemnate, ajutată numai de împărăteasa, femeia unică a padișahului, și de sultana, femeia vizirului Ahmet, fiica răposatului Rustan-Pașa"[83].

De Gérmigny făgăduia Caterinei de Medici că va stărui și el pe lîngă regina mumă spre a obține punerea lui Cercel în scaunul muntean. El și face un pas însemnat în această privire, dobîndind de la sultan o scrisoare autografă către regele său, în care împăratul otomanilor cere ca „Petru Cercel să fie trimis în acele părți spre a fi onorat pe cît va fi prin putință".[84] Se vede că acest triumf al lui Gérmigny asupra Chiajnei, sprijinită de femei și de marele vizir, provenea mai ales din cîștigarea lui Scemisi-Pașa, rudenie de aproape a însuși sultanului.[85] Acesta, trimițînd regelui Henric al III-lea

---

[80] Regele Henric al III-lea către sultanul Amurat ⟨Murad⟩ din 2 mai 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 48): „Nous voulons bien que vôtre Hautesse sache, que l'un des plus grands et principaux plaisirs, satisfactions et contentemens que nous puissions recevoir de vôtre Hautesse est de voir le dit prince (Cercel) remis et réintégre". Aproape în aceeași cuprindere ⟨același cuprins⟩ scrie regele lui Mohamed Sokoli ⟨Mehmed Sokollu⟩, marele vizir, 21 aprilie 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 96). Scrisoarea lui Cercel, cu versiunea nenorocirilor lui, din 1579, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 29. Cercel era în Paris încă pe la 1 febr. 1579, de unde scria cardinalului [Giovanni Francesco] Commendone că: „la sua Maestà Cristianissima ha abraciato la mia causa molto caldamento". El stă în Paris pînă după ian. 1580, cînd pleacă la Constantinopol, trăind în tot acest răstimp dintr-o pensie ce i-o dădea regele Franței. «Două scrisori ale lui Cercel din 23 iunie 1579 și 18 ian. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 376—377). La 23 aprilie 1580 era la Constantinopol (scrisoarea din acea dată; *ibidem*, p. 378).»

[81] De Germigny către Henric al III-lea [36] 26 sept. 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 48)

[82] De Germigny către Henric al III-lea, 10 oct. 1579 (*ibidem*, p. 49).

[83] De Germigny către Catherine de Medicis, 8 dec. 1579 (*ibidvm*, p. 50).

[84] Sultanul către Henric al III-lea, 15 iulie 1580 (*ibidem*, p. 52).

[85] De Germigny către Henric al III-lea, dec. 1580 (*ibidem*, p. 52).

O carte de liberă trecere pentru Cercel, regele crezu că şi-a ajuns scopul şi mulţămeşte călduros sultanului pentru că răspunsese la dorinţele sale de a pune pe Petru Cercel înapoi în scaunul părintesc şi îl trimite către Constantinopol, însărcinînd pe unul Berthier să-l însoţească pînă în Valahia, spre a raporta regelui despre starea şi guvernul acelei ţări.[86]

Cercel ajunge în Veneţia unde se afla ambasadorul francez *Du Ferrier* care primise instrucţiuni atît de la regele Henric al III-lea, cît şi de la regina mumă Caterina. După recomandaţia ambasadorului francez, Cercel este foarte bine primit de signoria veneţiană. El povesteşte consiliului toate binefacerile ce le primise de la regele Franţei şi capătă de la guvernul veneţian o corabie care să-l ducă la Raguza şi suma de o mie de galbeni pentru cheltuială.

Primirea strălucită a lui Petru Cercel în Veneţia, despre care nechibzuitul pretendent făcu prea mare zvon, trezeşte însă teama turcilor şi strică tot cîştigul pe care cu atîta trudă îl dobîndise de Gérmigny pînă atunci. În o scrisoare a sa către rege, ambasadorul îi spune că ceauşul i-ar fi observat că „iepurii nu se prind cu doba şi că principele făcuse foarte rău de a cînta victoria înainte de a o fi cîştigat".[87] Anume atunci se plănuia iarăşi o ligă în contra turcilor sub protecţia papei.

Deşi recomandat de francezi, prietenii nestrămutaţi ai Porţii de pînă atunci, totuşi primirea cea călduroasă făcută lui Cercel în Veneţia şi scrisorile de recomandaţie, pe care se spunea la turci că le-ar fi dobîndit de la papa; apoi împrejurarea că şi ţarul Moscovei se bănuia a fi în alianţă şi că Valahia se afla în apropiere de această din urmă ţară[88], toate aceste răciră mult bunele dispoziţii ale Porţii către Petru şi compromiseră iarăşi trebile lui.

Petru Cercel însă nu vedea deloc cît de rău îi stăteau afacerile; orbit de mirajul apropiatei măriri, precum buciumase din Veneţia către Poartă triumful lui, astfel acuma îl buciuma din Constantinopol către capitala Franţei.[89]

Chiajna, văzînd apropiindu-se pericolul, lucrase din răsputeri spre a-l îndepărta şi întinsese chiar lui Cercel mai multe curse în călătoria lui spre a-l face să piară, de care capcane acesta scăpă ca prin minune.[90]

Cum veni Cercel la Constantinopol, dispoziţiile se schimbară deodată iarăşi în favoarea lui. Se aşteptau cu toţii ca el să vină cu grase prezenturi şi nu vroiau să-l sperie prin o primire prea rece; pe de altă parte însă, pentru a putea stoarce cît mai mult de la el, i se dă răspuns că trebile lui vor fi puse la cale după ce Mihnea va fi plătit tributul şi alte

---

[86] Instrucţiunile lui Henric al III-lea către Berthier, 6 ianuarie 1581 (*ibidem*, p. 54): „que ledit sécrétaire Berthier l'accompagne jusque au dit pays de Vallaquie, pour après rapporter à leurs Majestés comme toutes choses y auront passées et leur faire relation de l'estat et gouvernement de la dite province".

[87] Du Ferrier către Henric al III-lea, 17 martie 1581 şi De Germigny către Henric al III-lea, 15 aprilie 1581 (*ibidem*, p. 55—56).

[88] De Germigny către Henric al III-lea, 29 aprilie 1581 (*ibidem*, p. 56): „jusque à le soubçoner d'intelligence pour raison de la ligue de laquelle j'ay cy-devant donné advis à V.M., et attendu que la Vallaquie est assez voisine de la Moscovie" (aceste cuvinte erau cifrate în depeşa ambasadorului).

[89] Vezi scrisoarea autografă a lui Cercel către regele Franţei din 13 mai 1581 (*ibidem*, p. 57): „Dio la facia che succeda anco il bono et desiderato fine ne potendo sperar manco, vedendo il gran credito ch'ha l'Ill-mo signore Amb-re suo qua". Sosirea lui Petru în Constantinopol este adeverită şi de raportul lui Paolo Contarini către doge din 13 martie 1581 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 112) şi de un altul al ambasadorului german [Ioachim von] Sinzendorff către împărat, 23 mai 1581 (*ibidem*, III/1, p. 62).

[90] De Germigny către Henric al III-lea, 13 mai 1581 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 58): „après avoir lè dit Sr. prince couru fortune et danger par chemin de plusieurs ambuches que celluy qui jouist de l'etat (Michné) lui avoit dressées".

sume pe care le datora, ceea ce lăsa a înţelege o tărăgănare îndestul de îndelungată, timp în care lupta între noul competitor şi domnul din scaun trebuia să umple cu bani pungile tuturor dregătorilor. De Gérmigny observă anume că tărăgănarea numirii lui Petru Cercel se făcea tocmai pentru ca turcii „să poată lua cît mai mult de la cela pe care voiau să-l scoată".[91] După ce tributul de bani e răspuns, se mai iscodeşte un nou motiv de amînare, din nerăspunderea aceluia al şoimilor[92] [37].

Doi ani întregi încă se tîrîie negocierile pentru întronarea lui Cercel, în care răstimp regele Franţei trimise scrisori nu numai ambasadorului său şi sultanului, sultanei mume, marelui vizir, lui ceauş-başa, ci încă şi la alţi dregători ai Porţii, stăruind necontenit cu cea mai mare căldură pentru restituirea „iubitului său văr şi amic, principele Valahiei".[93]

În tot acest răstimp Chiajna veghea asupra nepotului ei, aşa că încă la 6 iunie 1583, de Maisse, ambasadorul Franţei pe lîngă Republica Venețiană, spunea că „nu este nici o speranţă ca Petru să fie restituit în principatul său, oricare ar fi făgăduinţele şi cuvintele date de sultan şi marele vizir ambasadorului regesc, pentru că acel ce se află acuma pe tron este susţinut din toate puterile de muma sultanului, care are astăzi autoritate lîngă fiul ei, cu atît mai mult că acel din scaun are putinţa de a face daruri, ceea ce lipseşte celuilalt".[94]

Cu toate acestea, Chiajna trebuia să cedeze înrîuririi Franţei, a cărei prietenie era de mare preţ pentru sultan într-un moment cînd se vorbea iarăşi de o ligă a creştinătăţii contra otomanilor. Se trezise acuma, la apropierea primejdiei, poate mai mult închipuite decît reale, iarăşi simţămîntul conservării în spiritul turcilor şi ei se putură lepăda măcar un moment de degrădătoarea lor corupţie [38], spre a se interesa de soarta întregului. Şi apoi parcă Cercel vroia şi el degeaba să capete tronul?

Cercel fu învestit cu demnitatea de domn în iulie 1583 [39], cînd fu primit să sărute haina sultanului, şi la începutul lui august plecă spre Valahia.[95]

Stăruinţa regelui Franţei pentru Cercel fusese din cele mai călduroase. Ce motiv însă putuse împinge pe regele acelei ţări a pune un aşa de viu interes în slujba unui personaj atît de străin lui şi despre adevărul pretenţiilor căruia nu se putuse încredinţa decît din spusele lui însuşi? Nu credem ca numai „afabilitatea sa plină de graţie, manierele sale elegante, cunoştinţele sale întinse şi variate, elocinţa-i puternică, care, după mărturia unui contemporan, lega şi strîngea în perpetuă servitute ca printr-un lanţ inimile celor ce-l ascultau, frumoasele lui poezii care ştiau să încînte sufletul italian al Caterinei de Medici[96] să fi determinat pe Henric al III-lea şi pe muma lui a-l lua sub scutul lor şi a interveni pe lîngă sultan spre a-i înapoia tronul părintesc. Fără îndoială că nu literatura, ci politica a îndemnat pe regele Franţei să îmbrăţişeze cu atîta căldură cauza principelui muntean.

---

[91] De Germigny către Henric al III-lea, 10 iunie 1581 (*ibidem*, p. 59): „désirant d'ailleurs de retirer le plus qu'il pourra de celluy qu'il prétend démettre de l'Estat".

[92] De Germigny către Henric al III-lea, 16 sept. 1581 (*ibidem*, p. 63).

[93] Regele Henric al III-lea către de Germigny, 7 iulie 1582 (*ibidem*, p. 67): „que mon cousin et mon ami le prince de la grande Valaquie." Acelaşi către sultana mumă, 7 iulie 1582 (*ibidem*, p. 68): „notre très cher et bon ami, le prince de la Grande Vallaquie".

[94] De Maisse către Villeroi, 6 iunie 1583 (*ibidem*, p. 72).

[95] Ambasadorul german Preuner <Friedrich Preiner> către împărat, 27 iulie 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 87): „Der neue <Newe> Princz ausz der Walachay, hat in gemeltem Garten dem Sulthane vestem deosculiert, und soll Innerhalb dreyer oder vier tagen nach der Walachay verreisen". Compară Francesco Morosini către doge, 29 iunie 1583 (*ibidem*, IV/2, p. 116) şi de Maisse către Henric al III-lea, 30 aug. 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 73), care vorbeşte de Cercel ca de unul ce ar fi redobîndit scaunul.

[96] Gr. Tocilescu, *Petru Cercel* („Columna lui Traian", 1874, p. 29).

Am spus că francezii doreau să-şi întemeieze o mai puternică influenţă în Răsărit; planurile lor în Polonia neputînd fi realizate, Petru Cercel se arătă tocmai în momentul dorit spre a le da fiinţă la Dunărea inferioară. Ca unul ce trebuia să bată în struna francezilor, să le măgulească interesul spre a dobîndi sprijinul lor, el le va fi spus multe asupra viitoarelor sale scopuri. Este probabil că le va fi pus în perspectivă întemeierea unui mare stat la Dunărea de Jos sub protecţia Franţei, prin cucerirea Moldovei şi a Transilvaniei, poate chiar şi a altor ţări.[97] În orice caz, desigur, îl va fi încredinţat despre o politică duşmană casei de Habsburg, atît în Muntenia cît şi, prin influenţa lui, în Transilvania.

Într-un cuvînt, cu toate că nu sîntem informaţi de nicăieri asupra felului planurilor desfăşurate de Cercel, fără îndoială că ele trebuiau să favorizeze într-un chip interesele politice ale Franţei, pentru ca şi el să fie favorizat într-un mod atît de văzut. Numai astfel se explică pentru ce regele Franţei însărcinase pe Berthier să studieze starea Munteniei şi să-i raporteze impresiile sale.

Să nu credem însă că protecţia şi stăruinţele Franţei îl scutiră pe Cercel de a face uriaşe cheltuieli în Constantinopol. Urmînd şi exemplului Chiajnei, începuse a umple cu bani pe sultanele atotputernice, după aceea pe viziri, ceauşi şi alţi favoriţi, şi, cu toate că el era sărac, de cînd steaua lui se urcase pe cerul Împărăţiei Otomane, speculanţii se îngrămădeau care de care a-l împrumuta cu bani pe procente neauzit de mari.

În ziua de 15 august, cînd părăsi Constantinopolul, el se înconjură de o pompă împărătească: însoţit de o sută de capugii, îmbrăcaţi de el cu o frumoasă şi bogată livrea, şi urmat de 400 de boieri care, de cînd văzuseră că norocul lui se apropia, se îngrămădeau în jurul lui, el străbătu stradele capitalei, aruncînd poporului ce-l privea înminunat sume însemnate de aur şi de argint, încît cum spune un contemporan: „toate neamurile erau tîrîte cu violenţă după el, la plecare, şi-l acopereau cu iubire, credinţă şi închinăciuni, Cercel reprezentînd maiestatea unui împărat triumfător".

Pentru a-şi face numele său strălucit şi iubit între români, el răscumpără un mare număr de robi creştini ce se aflau în mîinile turcilor, faptă ce se răspîndi în curînd, prin depeşile ambasadorilor puterilor, în tot Apusul european.

Cercel, ajungînd stăpînul Munteniei, trimise întîi pe un boier al său la curtea regelui Franţei, ca să ducă proteguitorului său viile sale mulţumiri pentru sprijinul, încununat cu izbîndă, ce-l dobîndise de la el. Acest ambasador trebuia să treacă prin Veneţia, spre a transmite şi Republicii semnele recunoştinţei sale.

Ocîrmuirea lui la început părea că va apuca pe o cale înţeleaptă. El luase împreună cu Berthier încă pe alţi francezi din Constantinopol, după cît se pare şi nişte meşteri, cu ajutorul cărora Cercel puse să se verse ⟨toarne⟩ cîteva tunuri din care s-a aflat o fărămătură cu o inscripţie slavonă care înseamnă: „a făcut Ion ⟨Io⟩ Petru-Voievod, fiul lui Petru-Voievod, nepot Radului-Voievod".[98] Pune apoi să repare mînăstirea Curţii de Argeş, zideşte mînăstirea Mislea şi sfîrşeşte mitropolia* din Tîrgovişte, pe care se află o inscripţie din 1585 [40].

---

[97] Tot aşa gîndeşte şi Ionescu-Gion, *Ludovic al XIV-lea şi Brâncoveanu*, p. 28. Şi Tocilescu revine mai jos asupra motivelor curat personale prin care el explică sprijinul dat de Henric lui Cercel şi arată cauzele politice ce împingeau pe regele Franţei a sprijini intreprinderea lui Cercel („Columna lui Traian", 1874, p. 53).

[98] În *Muzeul de antichităţi din Bucureşti*: „Stvori Io Petru W. sin Petraşko W. vnuk ⟨vnuk⟩ Radul W." [41]. Această inscripţie adevereşte că Pătraşcu cel Bun era fiul lui Radu Călugărul ⟨cel Mare⟩. Mai sus, p. 17.

* Este vorba de biserica domnească.

Dar chiar dacă Petru Cercel ar fi vrut să se pună pe treabă spre a ridica starea lăuntrică a țării sale, poziția lui nesigură și săparea la care era expus din partea lui Mihnea nu-i îngăduiau asemenea îndeletniciri.

După obiceiul lor, turcii rețineau în Constantinopol pe domnul depus ca o veșnică spaimă și mijloc de stoarcere pentru cel din scaun. Cercel, cunoscînd uneltirile lui Mihnea, trimite un om la Constantinopol, care, prin partizanii săi, izbutește a face ca Mihnea să fie surghiunit în Barbaria. Fiindcă însă Cercel trecuse cu vederea pe puternicul beglerbeg al Greciei, care nu se înfruptase și el din bacșișurile românești, acesta se pusese îndată la mijloc și readusese pe Mihnea din surghiun; apoi, pentru a-și răzbuna contra trimisului lui Cercel, îi stîrnește o învinuire mincinoasă că ar fi comis o prădăciune cu omor asupra unei femei și a doi copii din casa exvoievodului Mihnea, ceea ce motivează arestarea și punerea lui la tortură.[99]

Astfel, cu tot sprijinul Franței, Cercel simțea că rivalul său are și el influență și putere la Constantinopol, și el trebuia deci să steie necontenit cu mîinile pline spre a putea combate pe competitorul său. Pe lîngă această nevoie, Cercel mai era înconjurat și de creditorii ce-i ușuraseră prin banii lor apucarea tronului și se încărcase încă și cu datoria detronatului Mihnea, deși fusese scutit de o parte din ea, 140 000 de scuzi, prin stăruințele sultanei favorite Hazaqui, care-l proteguia.[100] Înțelegem că, în asemenea condițiuni, el trebui să s-apuce de scos bani cu orice preț din țară și că domnia lui luă chiar de la început caracter jăfuitor. Așa, cronicarii ne spun că Cercel „ar fi pus birul curții foarte mare și ar fi scos goștina pe oi".[101]

Aceste stoarceri ale lui Cercel, unite cu tăierea a trei boieri, cu care el inaugură ocîrmuirea lui, anume Mihăilă vornicul, Gheorghiță* paharnicul și banul Craiovei Dobromir [41 bis] provoacă în curînd nemulțămiri cu domnia lui și tînguiri la Constantinopol, care veneau de minune în ajutorul intrigilor lui Mihnea.[102] Acestea aveau un joc cu atît mai ușor cu cît Petru, spre a fi mai în siguranță, alesese ca loc de reședință cetatea Tîrgoviște și nu Bucureștii, ceea ce displăcea turcilor care bănuiau că Cercel avea de gînd a fugi în Transilvania.[103]

Cercel era sprijinit la Poartă mai ales de sultana Hazaqui, nu numai din cauza darurilor cu care o acoperea, dar și din aceea a rivalității acestei prințese ambițioase cu beglerbegul Greciei, care părea că voiește a atrage la el toată influența asupra sultanului. Ea inspiră lui Cercel ideea de a veni la Constantinopol spre a se îndreptăți de învinuirile ce i se aduceau. Ambasadorul francez însă, neștiind cum va ieși acea îndreptățire și temîn-

---

[99] Vezi cele două documente: Berthier către Henric al III-lea, 9 aprilie 1585, și De Germigny către același, 22 mai 1584 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 76 și 93).

[100] De Germigny către Henric al III-lea, 21 fevr. 1584 (*ibidem*, p. 74).

[101] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 220. Anonimul românesc (*ibidem* [*Magazin istoric*], IV, p. 276) [*Istoria Țării Românești*, p. 53].

* Paharnicul se numea Gonțea.

[102] Berthier către Henric al III-lea, 22 martie 1585 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 92: „Et quand aulx affaires de Monsieur le prince de Wallaquie, elles semblent aller de jour à aultre détériorans par plainctes sur plainctes à sa Haultesse de diverses parts sur ses déportemens, si bien suscitées la plupart pur artifices de ses compétiteurs."

Tot atunci vornicul Ivașco [Golescu] fugi din Muntenia, pentru a scăpa de urgia lui Cercel, la Petru Șchiopul din Moldova și, întîmplîndu-se să moară în pribegirea lui, fu înmormîntat la mînăstirea Bistrița de lîngă Piatra [42]. Vezi inscripția de pe mormîntul lui, cu data de 1584, în Melchisedek, *Notițe istorice și arheologice de la 48 de mînăstiri antice din Moldova*, București, 1885, p. 62 [și N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, p. 39—40].

[103] Berthier către Henric al III-lea, 9 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 93) 〈Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 93〉.

du-se de a se interpune pentru o persoană compromisă, se ţinea mai în rezervă în sprijinirea domnului muntean.[104] Cercel astfel, aproape părăsit de puternicul lui sprijin şi lăsat să lupte numai cu propriile lui opintiri, nu se mai putu ţine în faţa intrigilor lui Mihnea. Acesta anume făgăduise sultanului suma colosală de 600 000 de scuzi şi 100 000 beglerbegului Greciei, afară de alte daruri potrivite celorlalţi mari dregători, încît sultanul hotărîse mazilirea lui Cercel.[105]

Auzind despre depunerea lui, Petru Cercel se grăbeşte a fugi în Transilvania, în ziua de 16 aprilie 1585, luînd cu sine 4—500 de soldaţi ai săi şi 43 de care încărcate cu bani, scule şi alte avuţii [43] pe care le putuse aduna în scurtul timp al domniei lui,[106] şi care ne dau deplină idee despre nemaipomenitul jaf căruia trebui să se supună Ţara Muntenească pentru a putea, pe lîngă marile cheltuieli la Constantinopol şi plata uriaşelor sale datorii, încă să-i adune o aşa de însemnată avere la ieşirea lui din principat — bani albi pentru zile negre.

Astfel se curmă visul cel fantastic al regelui Henric al III-lea de a crea în Răsărit un stat vasal Franţei; se sfărîmase de o putere fatală care domnea pe atunci fără împărţire asupra întregii acestei părţi a lumii europene, corupţia cea mai straşnică ce a putut vreodată să mănînce fiinţa omenească. Nu e vorbă, nici Petru Cercel nu era tocmai omul ce ar fi putut realiza gîndul regelui francez. Era el doară însuşi prea fantast, prea poet, prea uşor încrezător în norocul său pe care-l buciumase în toate părţile încă înainte de a fi pus mîna pe el, pentru a îndeplini un rol pentru care s-ar fi cerut cu totul alte însuşiri. Dar chiar dacă Cercel le-ar fi avut, încă izbutirea lui trebuia să rămînă mai mult decît problematică, deoarece el ar fi fost nevoit să pună în lucrare o concepţie politică, într-o lume unde totul se închina numai la bani; să fi încercat a introduce predominarea interesului general într-o stare de lucruri ce nu recunoştea dreptul de existenţă decît aproape numai celui personal.

Par. 3. De la a doua domnie a lui Mihnea al II-lea la Mihai Viteazul [1585—1593]

Mihnea al II-lea a doua oară, 1585—1591 [44]. Dacă Mihnea neliniştise şi amărîse domnia lui Cercel, apoi şi acesta îi plăti acuma cu dobîndă îndărăt necazurile suferite. Totuşi, nenorocirile ce lovesc pe Cercel îndată după ieşirea lui din ţară mai întîrzie pentru cîtva timp loviturile sale, lăsînd pe Mihnea să jăfuiască ţara în o mai mare linişte şi tihnă de cum o jăfuise el.

Anume, cum ajunge Cercel la Braşov, este oprit şi bunurile îi sînt sechestrate. Principele Transilvaniei adună, afară de însemnatele sume prădate de soldaţi, cu prilejul opririi lui Petru, încă următoarele averi: bani în diverse monede în valoare de 125 520 de galbeni, 722 de galbeni de

---

[104] Berthier către Henric al III-lea, 17 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 95).
[105] Berthier către Henric al III-lea, 9 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 94).
[106] Berthier către Henric al III-lea, 19 aprilie 1585 (*ibidem*, p. 96): „s'estant levé le soir avant le jour par luy assigné qui fut le mardi XVI du présent, avec tout son train environ de 4—500 soldatz et quarante troys charriots chargés de deniers (du tribut et autres), meubles et autres facultez, qu'il auroit pu recueillir en brief temps, print la route de Transylvanie et a son lever fait tirer trois pièces d'artillerie conduites ensemble autre avec Soy."

aur, o pecete de aur în greutate de 240 de galbeni, un mărgăritar mare pe care Cercel îl purta în ureche și alte multe lucruri de preț.[107]

Scăpînd el, probabil prin fugă, din închisoarea de la Brașov, se adăposti la un preot sas, Simion Massa, unde stătu trei zile. Descoperit aici, el fuge, urmărit de dușmani, și se ascunde în grădina unui alt preot, de unde scapă în bordeiul unui țigan, care-l ține tăinuit vreo cîteva zile. De aici pleacă la Holtoiu ⟨Hălchiu⟩, apoi la Russbach, de unde vroia să se ducă la Francisc Kendi, guvernatorul Transilvaniei [45]. Pe drum, trădat de Toma Cock ⟨Koch⟩, este dat pe mîna magistratului orașului Mediaș, care-l trimite sub pază la Huszt, unde stă mai bine de doi ani într-o temniță umedă și murdară.

El trimite de aici mai mulți agenți ai săi în toate părțile spre a cere ajutor: pe un nobil francez ce se afla lîngă el îl trimite la papa, rugîndu-l să intervină pe lîngă principele Transilvaniei spre a-i reda libertatea. Papa scrie într-adevăr lui Ștefan Báthory, ce era și rege al Poloniei, ca să deie drumul din închisoare lui Petru.[108]

Alt trimis al lui Cercel, Francesco Sivori, merge în Polonia spre a mijloci scăparea stăpînului său. El găsește aici un sprijin mai ales în nunțiul apostolic Hannibal de Capua, pe care-l roagă să intervină în afacerea averilor sechestrate, știind bine că, îndată ce domnul său ar pune mîna pe ele, libertatea lui ar fi mult mai ușor de dobîndit.[109] Cea mai mare parte din aceste averi fuseseră însă trimise de guvernatorul Ardealului la Poartă, încît ele erau pierdute pentru totdeauna.[110]

Cercel stăruie și pe lîngă regele Franței, dacă nu direct, cel puțin către ambasadorii lui din Veneția; francezii însă dezîncîntați cu totul de proteguitul lor, pentru sprijinul căruia ei se compromiseseră atît de mult în ochii Porții, îi arată o răceală foarte mare. Astfel, regele Henric pune să scrie ambasadorului său din Constantinopol că „principele Valahiei Petru, care fusese restituit mai înainte în scaun prin stăruințele maiestății sale și ale ambasadorului de Gérmigny, nu s-a purtat cum trebuia față cu oarecare bune și cinstite persoane, precum abatele Strossi, medicul Lacorde și alții, care i-au împrumutat banii lor la nevoile sale, afară de liberalitățile și favorurile ce le-a primit de la maiestatea sa și de la alte persoane însemnate, fiindcă el a avut destul timp și mijloace spre a-și plăti datoriile către acele persoane sărmane. Abatele are de luat 2 000 de scuzi și tot atîta medicul Lacorde".[111] Regele însărcinează deci pe domnul de Lancosme, noul său ambasador la Constantinopol, să ceară a se plăti acele datorii din averea lui Cercel.

Agenții lui Petru Cercel, doi nobili români și unul francez, întorcîndu-se de la Roma cu scrisorile papei către Báthory, prin Veneția, arată într-o convorbire avută cu ambasadorul francez de Maisse speranțele lor de a izbuti să scoată pe domnul lor din închisoare, spunînd că, la caz cînd scrisorile papei nu ar sluji la nimic, ei sînt hotărîți a dobîndi eliberarea lui prin ceaușul din Constantinopol, căruia i-ar făgădui 5—6 000 de scuzi din banii aflați la acei care-i rețin. Ambasadorul laudă mult ambele căi, „temîndu-se ca ei să nu recurgă cumva și la intervenția regelui Franței".

[107] Vezi Inventario delle robbe del fuggito Voywoda, mandato per il Vaywoda di Transylvania ad Sulthano, 21 iunie 1585 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 90). Asupra arestării lui Petru la Brașov vezi Berthier către regele Henric, 29 aprilie 1585 (*ibidem*, Supl. I/1, p. 96).

[108] Sixt al V-lea către Ștefan Báthory, 21 iunie 1586 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 92) [și A. Veress, *Documente*, III, p. 89—91].

[109] Francesco Sivori către Hannibal de Capua, 1 iunie 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 106) [Vezi și *ibidem*, IV/2, p. 127—128].

[110] Berthier cătră Henric al III-lea, 22 iunie (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 98).

[111] Instrucțiunile lui Henric al III-lea către Lancosme, 23 sept. 1585 (*ibidem*, p. 99).

Agenţii cercară pe ambasador pentru a afla ce părere avea regele Franţei asupra stăpînului lor, la care el le răspunse: „că nu ar avea cunoştinţă despre modul cum judeca regele său purtarea lui Petru; dar se auzise îndestul că nenorocirea în care se găsea îi venise prin răul său sfat şi prin marea cruzime pe care o arătase către poporul lui". Ei se încercară mult a dovedi ambasadorului că Petru fusese calomniat şi de Maisse înţelese, din toată vorba lor, că vroiau să afle dacă s-ar mai putea sluji, în interesul stăpînului lor, de autoritatea regelui Franţei, lucru pentru care ambasadorul nu le dete nici o speranţă.[112]

Văzînd Cercel toate încercările sale de a scăpa prin mijlociri şi stăruinţi date de greş, se hotărăşte la un act disperat, anume să fugă din prinsoarea în care era reţinut. El îşi împleteşte din vestmintele sale sfîşiate şi alte materialuri o frînghie, cu ajutorul căreia se dă jos pe fereastra închisorii, într-o noapte întunecoasă, lăsînd în patul lui o păpuşă, care să amăgească pe păzitori măcar cîtva timp pînă el se va fi îndepărtat.

După ce umblă mai multe zile rătăcind prin păduri, ajunge în sfîrşit la Kaschau, unde destăinuieşte secretul său lui Ioan Veris. Acesta îl tratează cu onorurile cuvenite şi-l trimite la împăratul Germaniei. Aicea însă el nu putu izbuti la nimic din cauza stării de încordare în care se afla Imperiul german cu acel turcesc, care ambele, sub masca unei păci înşelătoare, a unor ambasade şi daruri mutuale, erau într-un adevărat război, însemnat chiar prin lupte îndestul de mari şi sîngeroase, cu toate că după fiecare din ele amîndouă statele îşi trimiteau scuze mutuale.[113]

Singura speranţă a lui Cercel nu putea fi decît în Franţa. Dar cum să se apropie de ea, pe care o vedea că-l respinge? Nu-i rămînea decît o singură cale, aceea de a cere mijlocirea papei spre a dobîndi putinţa de a se îndreptăţi faţă cu vechiul său proteguitor şi din care parte am văzut chiar că Petru Cercel căpătase oarecare speranţe, prin scrisorile sfîntului pontifice către Báthory.

Petru Cercel alergă deci la Roma; aici el trebuia să cîştige favoarea marelui pontifice. Precum altădată el înduplecase pe regele Franţei a-l sprijini, făgăduindu-i o lăţire a influenţei franceze în Răsărit, astfel acum el hotărî pe papă în favoarea sa, arătîndu-se ca plin de rîvnă şi de aprindere pentru biserica catolică. Astfel se prefăcuse el către papă încă de pe cînd era închis la Huszt, încît papa de pe atunci chiar numea pe Cercel: „bărbat catolic şi unit cu sîntul scaun". Cercel făgădui fără îndoială plecarea poporului muntean sub autoritatea bisericei din Roma, ceea ce trebuia să convină papei, cu atît mai mult că tot pe atunci şi în Moldova catolicismul era într-o minunată propăşire prin silinţele ministrului catolic al lui Petru Şchiopul, Bartolomeu Brutti.[114]

Cîtva timp după ajungerea lui Cercel la Roma, în ianuarie 1588, după ce papa intervenise pentru el la fostul său proteguitor, îl vedem mergînd la Veneţia, unde stăruieşte personal la ambasadorul francez ca să reintre în graţiile regelui, ceea ce pînă atunci ştim că nu îndrăz-

---

[112] De Maisse către Henric al III-lea, 15 iulie 1586 (*ibidem*, p. 100). Compară de Villeroy către de Maisse, 2 aug. 1586 (*ibidem*, p. 101): „Sa Majesté trouve bon que vous n'ayez donné espérance aux gens du prince de Vallaquie de tirer faveur d'Elle en ses affaires, car Elle est très mécontente de lui".

[113] Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches*, III, p. 582.

[114] Tot ce spune Tocilescu („Columna lui Traian", 1874, p. 56), despre făgăduinţele lui Cercel cătră papă pentru a intra în liga contra otomanilor provocată de Spania este neexact. Pe la 1588, data petrecerii lui Cercel la Roma, Spania era în pace cu turcii, pace pe care o încheiase în 1580 şi care ţinu pînă la moartea lui Filip al II-lea, în 1598. Zinkeisen, *op. cit.*, III, p. 308, care raportează toate amărunţimile, nu ştie nimic despre această ligă. Mijlocul prin care Cercel cîştigă pe papă fu făgăduinţa întoarcerii Munteniei la catolicism; singura favoare pe care Cercel o ceru de la papă fu împăcarea lui cu regele Franţei.

nise. El îl roagă să comunice regelui că „nici pierderea statului și a averilor sale, nici relele pe care le-a suferit în închisoare nu i-au dat atîta muncă și atîta neplăcere ca știrea că ar fi pierdut favoarea proteguitorului său; că regele a fost rău informat de cursul afacerilor sale, întîmplîndu-i-se toată nenorocirea numai prin intrigile dușmanilor săi care sînt totodată aceia ai padișahului; că el roagă pe maiestatea sa să trimită un om de încredere pe cheltuiala lui și, în cazul cînd îl va găsi vinovat cît de puțin, este gata a-și duce capul spre a răspunde; dar și dacă va descoperi că este o prigonire a dușmanilor lui, să-i placă a-l ajuta spre redobîndirea statului său"[115]. El nu stăruia însă să se reîntoarcă în Franța, venindu-i orișicum greu a da iarăși ochii cu fostul său proteguitor; atîta numai vroia, spre a-și cîștiga iarăși vaza înaintea sultanului, ca „lumea să știe că regele Franței nu l-a părăsit".[116]

Regele, întorcîndu-și, după stăruințele papei, favorurile asupra lui Petru, scrie iarăși lui Lancosme, ambasadorul său din Constantinopol: „am respins pînă acum pe principele Valahiei, după ce am aflat despre ajungerea sa în Italia, fiindcă credeam cu siguranță că el pierduse tot creditul și reputația lui la Poarta otomană. Acuma însă, cînd aflu, dimpotrivă, prin scrisorile voastre, și recunosc că este încă oarecare speranță de a-l ridica din căderea lui, îi veți face cunoscut că voi avea plăcerea de a-l recomanda din nou și favoriza pe cît îmi va fi cu putință. Veți începe deci a arunca temelia stăruințelor noastre, dacă însă credeți că veți putea izbuti; căci altfel n-aș vroi ca numele meu să fie întrebuințat, precum nici interpunerea d-voastră".[117]

Regele Franței mai era determinat și de altă împrejurare a lua din nou în mîinile sale cauza lui Cercel; anume, tot pe atunci, un pretendent la coroana Moldovei, Bogdan [46], căta a fi pus în tronul acestei țări tot prin înrîurirea Franței[118], încît dînsa vroia să realizeze acuma prin doi ceea ce mai înainte îi încredințase lui Petru Cercel singur.

Domnul mazilit lucrase însă și pe lîngă Poartă pentru a obține iertarea sultanului. Aceasta nu se putea face fără bani, și tocmai acest mijloc lipsea lui Petru aproape cu desăvîrșire.[119] Totuși el mai avea, din vechile sale comori, un diamant foarte mare, în valoare de mai multe milioane, pe care-l trimise să-l vadă sultanul, căruia-i plăcu foarte mult, și mai făgăduind și vizirului 200 000 de scuzi[120], pe care spera numaidecît să-i găsească de îndată, de va fi chemat de Constantinopol, izbuti a dobîndi această favoare.[121]

Precum cînele pe lup, astfel pîndise Mihnea toate aceste lungi manopere ale lui Cercel prin care se apropia ca vulturul, restrîngînd tot mai mult cercurile zborului său de mult rîvnitul tron al Munteniei. Cînd îl văzu în Constantinopol, neastîmpărul lui Mihnea se prefăcu într-o furie nebună ce se năpusti asupra banilor săi, pe care îi arunca fără a-i mai număra în sacul desfundat al lăcomiei otomane.

Mihnea făgăduiește anume vizirului atîția bani cît vor putea duce 600 de cai dacă va ucide pe Petru-Vodă, și acesta este aruncat în închi-

---

115 De Maisse către Henric al III-lea, 28 ian. 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 102).
116 De Maisse către Henric al III-lea, 4 aprilie 1588 (*ibidem*, p. 102).
117 Henric al III-lea către Lancosme, 4 iunie 1588 (*ibidem*, p. 103).
118 Henric al III-lea către de Saucy, 24 august 1588 (*ibidem*, p. 103).
119 Giovanni Moro către doge, 22 martie 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 136): „et il maggio impedimento che ha è perchè si trova povero de danari".
120 Același către doge, 19 sept. și 1 oct. 1588 (*ibidem*, p. 136, 137).
121 Același către doge, 16 mai 1589, spune că s-a dat ordin căpitanului flotei a-l aduce pe Petru vodă din Veneția (*ibidem*, p. 139). Un alt raport, al lui de Maisse cătră Henric al III-lea, din 8 iulie 1589, spune că Petru a sosit la Poartă (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 104).

soarea Celor 7 turnuri. Pentru a scăpa, Petru, la rîndul său, făgăduieşte un milion de ţechini, din care 400 000 îndată, iar 600 000 pînă în termen de 3 ani. Aceste erau însă numai făgăduinţi pe care la Poartă nu se punea mare temei, cu atîta mai puţin pe ale lui Cercel care, căzînd iarăşi în dizgraţie, pierduse creditul ce începuse a se urca cu venirea lui în Constantinopol. Mihnea numără suma reală de 70 000 de galbeni sultanului, 20 000 vizirului şi 2 000 capigi-agăi, pentru care Petru Cercel este gîtuit şi aruncat în mare, în martie ⟨aprilie⟩ 1590.[122]

În jurul unei figuri cu o soartă atît de bîntuită ⟨vitregă⟩, care luptă o viaţă întreagă cu o îndărătnicie nemaipomenită pentru obţinerea unui tron, nu se putea ca legenda să nu ţese florile închipuirii. Se răspîndi în curînd în Europa asupra soartei lui Petru Cercel următoarea poveste: fiind un om frumos, „cu corpul drept, bine proporţionat şi sprinten, statura mai mult mare decît mijlocie, ochii vii şi graţioşi, arătarea şi mişcările marţiale, constituţia voinică şi sănătoasă", el făcu impresie asupra unei surori a sultanului, care se înamoră de el şi se hotărî a-şi pune toată influenţa spre a-l scăpa de la moarte. Se zicea că atunci cînd Cercel era să fie înecat, sora sultanului izbuti a-l substitui pe el, travestit, în locul marelui vizir care tocmai era absent şi a pune să înece o păpuşă de lemn învestmîntată în hainele lui Cercel, încît norocosul favorit al surorei padişahului preşezuse ceremoniei propriei sale înecări. Numai după aceea, la a doua condamnare, fu înecat de-a binele. Oricine vede în această istorisire un basm ce nu poate avea nimic real şi de aceea el şi este reprodus numai de un izvor îndepărtat, din Transilvania, *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, pe cînd corespondenţa atît de bogată a timpului, atît cea veneţiană, cît şi cea franceză şi germană nu pomenesc nimic despre o asemenea minunată împrejurare care, fără îndoială, dacă s-ar fi întîmplat, ar fi găsit un răsunet în rapoartele ambasadorilor.[123]

Asupra domniei interne a lui Mihnea-Vodă, se ştie că a fost ceea ce trebuia să fie, o domnie jăfuitoare. [Constantin] Căpitanul spune că el „ar mai fi adaos pe ţară un bir ce s-a zis năpaste — nume ce arată cît de dreaptă era considerată această dare în ochii poporului, — şi au pus peste roşii [curteni] un bir foarte mare şi peste megiaşi găleată de pîne şi *dijma* din *cinci* stupi unul".[124]

Ştefan Bogdan sau Surdul, 1591—1592.* Nici Mihnea însă, care avuse nespusa mulţămire de a vedea pe rivalul său cufundat în valurile mării, nu domni mult după moartea lui Cercel. Stors de bani, nu mai era bun de nimic; de aceea fu aruncat ca un netrebnic [47] şi în locul lui se puse unul *Ilie-Voievod*, despre care spune un document că era mai înainte curelar şi-şi avea dugheana lui aice şi fusese numit dînd 400 000 de coroane ca dar, jumătate îndată, iar restul făgăduind a-l răspunde pînă într-un an. Acest Ilie mai este numit în alte documente Bogdan şi Ştefan

[122] Asupra ultimelor peripeţii ale lui Cercel vezi documentele din 16, 26 mai, 6 iunie, 26 iulie, 4 august, 2, 28 şi 29 sept., 28 oct. şi 11 nov. 1589, 17 ian., 17 martie şi 28 aprilie 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 139—150).

[123] Asupra morţii lui Cercel vezi raportul lui [Bartholomeu] Pezzen către arhiducele Ernest din 27 martie 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 134—135). Nu înţelegem cum de Tocilescu dă crezămînt unei asemenea fabule („Columna lui Traian", 1874, p. 57).

[124] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 220 [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 53; citatul corect: „Şi au mai adaos în ţară un bir ce i-au zis năpaste. Şi au pus pre roşii un bir foarte mare şi pe megiaşi găleată de pîine şi dijma din 5 stupi un stup"].

* Ştefan Bogdan şi Ştefan Surdul sînt două personaje diferite.

Bogdan, iar de cronicari Ştefan Surdul; el era fiul lui Iancu-Vodă Sasul, fiul lui Petru Rareş[125] [48].

Mihnea, dus la Constantinopol, după ce încearcă în zădar să dobîndească scaunul Moldovei, trece la religia turcească împreună cu un copil mai mare al lui. Cel mai mic, Radu, este ascuns de mama lui şi trimis la Muntele Athos. De aice el trece la Veneţia, unde învaţă carte grecească şi latinească. După ce se face turc, Mihnea, crezînd că are mai multe drepturi la bunăvoinţa sultanului, îi propune să prefacă Muntenia în paşalîc, pe care să i-o încredinţeze lui, iar pe Ştefan Bogdan să-l strămute în Moldova.[126]

Ştefan Surdul însă nici nu apucase bine să răsufle pe tronul Munteniei, cînd un alt competitor, de astă dată moldovean, fiul lui Bogdan şi nepotul lui Alexandru Lăpuşneanu, unul Alexandru Bogdan, îl înlocuieşte. Turcii începuseră a nu mai lua în nici o băgare de seamă coborîrea din sîngele domnitorilor indigeni spre a împărţi demnitatea de principe. Precum dăduseră în 1574 tronul Moldovei lui Petru Şchiopul, principe muntean, astfel acuma dau pe acel din Muntenia unei odrasle moldoveneşti. Prea fericiţi încă dacă ei menţineau cel puţin domni creştini în fruntea ţărilor române şi nu numeau paşi turceşti în capul lor, ceea ce ar fi putut face cu atîta mai uşor, cu cît puterea de împotrivire a acestor ţări se stînsese aproape cu totul şi în afară românii nu întîlneau în jurul lor decît state care ascultau de bună voie sau de frică tot de puternicii lor stăpînitori. Acest Ştefan Bogdan cere ajutorul şi al lui Henric al IV-lea şi subsemnă cu litere greceşti, şi acuma cu numele de Ilie.[127]

*Alexandru al III-lea**, *1592—1593*, vine în tron pe la iunie 1592 [49]. El era proteguitul regelui Franţei, Henric al IV-lea, care stăruise în deosebite rînduri şi cu destulă căldură spre a-l pune în tronul Moldovei[128]. Neputînd încăpea acolo, el fu rînduit în poziţia încă mai bună de domn în Muntenia. [Balthasar] Walther spune despre el: „Alexandru, palatinul Valahiei, de neam moldovean, vestit prin străbunii săi, asuprea rău pe supuşii lui, îngîmfat prin naşterea sa, mîndru prin norocul ce-i

---

[125] Pezzen către arhiducele Ernest, 2 martie 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 143): „Elias Veiwoda, so nicht lengst ein Kürschner gewest". Tot aşa îi zice şi Hieronimo Lippomano către doge, 10 febr. 1591: „il pellizzaro" (*ibidem*, IV/2, p. 154). La cronicari poartă numele de Ştefan Surdul, 1591—1592 (din anul identic al urcării în scaun se vede că era aceeaşi persoană). Anonimul românesc şi [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 222 şi IV, p. 276 [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 54].

Numele de Ştefan în loc de Ilie al cronicarilor se regăseşte şi în documente; în 1594, Rudolf al II-lea, crezînd că tot el domneşte în Muntenia, îi trimite o scrisoare sub adresa: „Stephano Bogdan, Hospodaro [Moldaviae] Walachiae" (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 184—185); compară p. 186.

Fiind scos de Alexandru al III-lea [cel Rău] din scaun, el cere ajutor dogelui de Veneţia printr-o scrisoare din 6 mai 1593, în care se dă drept „Io Bogdan figliolo di Giancula legitimo successore nel principato di Moldavia [transferirmi] con la Principessa Maria, mia madre" (*ibidem*, III/2, p. 31). Giancula este Iancu Sasul, fiul natural al lui Petru Rareş cu femeia curelarului Weiss Iörg din Braşov (vezi vol. II al acestei istorii, p. 465); iar Maria este Maria Paleologhina, soţia Sasului (vezi mai jos *Istoria Moldovei*). Este curios că Elias, Bogdan, Ştefan Bogdan sau Ştefan Surdul (toate aceste nume înseamnă una şi aceeaşi persoană) era şi el curelar, ca şi bunicul său — după lege — Weis Iörg! [Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, este altă persoană decît Ştefan Surdul, care era fiul lui Ioan Vodă cel Cumplit].

[126] Pezzen către arhiducele Ernest, 9 şi 27 aprilie 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 147 şi 148). Documentul din 9 aprilie vorbeşte de: „Beschneidung din heut abents beschehen soll".

[127] Vezi două scrisori ale lui din 1591 la Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 40—41.

* Al IV-lea, cel Rău.

[128] Asupra urcării lui în scaun vezi Marco Zane către doge, 18 iulie 1592 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 162). Asupra stăruinţei lui Henric al IV-lea în favoarea lui vezi un şir de documente în colecţia franceză (*ibidem*, Supl., I/1, p. 105—112).

surîdea, mai îmbătat încă prin fastul barbar al domniei, făcuse datorii pînă la suma de 10 povere de aur.[129] Afară de aceasta, atîţia turci adusese în ţară, care şi pînă aci era destul de asuprită, încît ei o priveau acuma ca pe o provincie cucerită, storcînd-o cu chipuri noi, de o cruzime mai mult decît tiranică şi mai înainte însişi turcilor necunoscute; comiteau tot soiul de nedreptăţi asupra tuturor locuitorilor, năvăleau în casele lor, îi despoiau de averi şi, precum în alte locuri se lua zeciuială de la vite, aşa acuma ei iscodiră un nou şi blăstămat obicei de a lua al zecelea copil; afară de aceea, spre a-şi mulţămi patimile lor cîneşti, mergeau pînă acolo de a ruşina femeile şi fetele în faţa chiar a părinţilor lor, şi alte mari fărădelegi făceau cu cutezare şi fără de pedeapsă. Prin aceste violenţe, supuşii îşi pierduseră toată speranţa de a-şi mai cîştiga vechea libertate"[130] [50].

Această sporire a turcilor în ţările române era o fatală urmare a sistemului cumpărării domniei pe bani. Competitorii, neavînd de la început mijloace cu ce să mulţămească lăcomia asupritorilor lor, trebuiau să se împrumute şi turcii găsiseră în aceste daraveri un mijloc minunat de a-şi aşeza economiile lor care le raportau, faţă cu procentele cele exagerate şi abuzurile comise la încasare, capitalul întreit şi împătrit, adeseori în puţine luni de zile. Deşi domnul pus cu sprijinul lor era de obicei schimbat înainte de a se fi plătit de datorii, ei ştiau cum să scape de pierderi, întrucît domnii următori erau priviţi ca obligaţi de a răspunde datoriile predecesorilor, ceea ce făceau şi de teamă a nu-şi crea, între turci chiar, periculoşi duşmani.

Astfel se tot adunaseră necontenit turci în ţările române, care, cum vom vedea mai la vale, umblau cu încasatorii dărilor, supunînd pe oameni la torturi spre a stoarce cu orice preţ banii ce li se datorau. O asemenea sporire a elementului turcesc în ţările române era cu atîta mai îngrijitoare cu cît aşezarea lor în ele putea să se schimbe din vremelnică în statornică şi prin un contact direct cu poporaţia română să-i schimbe chiar pe încetul religia şi caracterul naţional.

Jafurile asupritorilor nemaiputînd fi suferite de locuitori, mare parte din ei părăseau îndeletnicirile productive ale unei munci, al cărei cel mai bun venit era răpit de cîrdul corbilor flămînzi ce se abătuse asupra lor. Ei nu se mai ocupau de agricultură şi de trebile casnice, ci se dedau mai cu osebire la prădăciuni, năvălind adeseori peste graniţă în Transilvania ca haiduci, spre a prăda şi a face la rîndul lor toate nelegiuirile[131] [51].

Mulţi alţii, pe care inima lor nu-i lăsa a se deda la o asemenea viaţă fără căpătîi, fugeau la munţi şi în păduri, sau treceau în ţările vecine. „Ceea ce speria pe locuitori nu era doar tributul regulat, care era o mică sarcină faţă cu darurile extraordinare date de candidaţii la tron pentru

[129] Povara era de 1 000 de galbeni. Vezi două documente veneţiene din 20 iunie 1594, din care unul (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 179) spune că un colet de smaragde costă „25 some di moneta che sono scudi 25 milla" şi celălalt (*ibidem*, p. 182), redă acest preţ cu „25 carriche" (încărcături, povere).

[130] Walther, *Brevis rerum ab Mihaele gestarum descriptio*, în Papiu, *Tezaur*, I, p. 7 [Vezi şi SMIM, III, p. 60: 10 poveri de aur].

[Povara avea în mod oficial 100 000 de aspri, dar valoarea ei în monede de aur varia, întrucît cursul asprului a variat şi el de la 50 la 200 aspri pentru un galben. În 1580 — înainte de devalorizare — ambasadorul francez de Germigny indică: „ottante sommes d'aspres revenans à cent soixante mil escuz", adică 80 de poveri de aspri fac 160 000 de scuzi, revenind la 2 000 de scuzi povara şi la 50 de aspri scudul (Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 51). În 1591 — după devalorizarea asprului — povara e socotită la 1633 ţechini (Zinkeisen, *op. cit.*, p. 801). Despre modul cum se calcula tributul în poveri vezi şi M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti*, în SMIM, II, p. 13—14].

[131] Arhiducele Ernest către Weysz-paşa, 22 fevr. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 47).

a se întrece unul pe altul în concurență, astfel că bietul popor trebuia să-și părăsească și casă și țară spre a căuta aiurea adăpost și hrană zilnică"[132].

Fără îndoială că Muntenia ajunsese mai rău decît provinciile acele ce erau de-a dreptul sub ocîrmuirea turcească [52]. Mai că ar fi fost un bine pentru nenorociții ei locuitori dacă ar fi fost redusă în pașalîc — un bine — dacă un popor în soarta lui ar trebui să considere numai prezentul nu și viitorul care conține adeseori surprinderi neașteptate. Deși însă viața materială a poporului era zdrobită, totuși cea morală și intelectuală, învălită în coaja de piatră a unei religii înțelenite și a unei limbi neînțelese, păstră, în acest înveliș chiar, neatins sîmburele dezvoltării sale viitoare.

Ce ar fi devenit oare poporul român dacă turcii ar fi pătruns de pe atunci încă pînă în inima lui și ar fi expus la furtunoasele lor lovituri și sîmburele, precum vînturase ei hoaspa? Poate că nervul său ar fi fost frînt pentru totdeauna și astăzi n-am mai putea asista la spornica lui dezvoltare. Și cu toate aceste, înainte de a cădea cu totul, poporul român trebuia să mai ridice brațul în ambele lui țări, spre a cere încă de la soartă învoirea de a trăi. Două figuri însemnate vor fi împinse la lumină din păturile neamului românesc, care vor căuta iarăși cu sabia în mînă, ca în vremile cele vechi, să oprească deplina cădere: Ioan-Vodă cel Cumplit și Mihai Viteazul.

Perioada istoriei Munteniei ce se întinde în această jumătate de veac, de la 1546 pînă la 1593, prezintă mai ales un fenomen vrednic de însemnat. Lupta pe care am constatat-o, pînă la 1564, că exista între cele două mari partide cu baze teritoriale, ale Drăculeștilor și Basarabeștilor, se stinge cu încetul, luînd cu dînsa ultima suflare de viață politică a Munteniei. Față de atotputernicia turcilor, care se amestecă tot mai mult în domniile muntene, orice inițiativă din partea poporului încetează. Domnii, fiind numiți de-a dreptul de Poartă, nu mai simt nevoia de a se rězăma pe partidele lăuntrice, ci numai trebuința de a umple tot cu mai mare dărnicie pungile turcilor. De aici un sistem de jaf și de asuprire cum mai rău n-a putut exista niciodată, nu numai în țările române, dar nici la cele mai barbare poporații ale globului.

Boierii, dacă se mai răscoală și acuma, dacă mai sînt pedepsiți și tăiați de domni, aceasta nu se mai întîmplă pentru sprijinirea interesului de partidă, ci pentru acel personal al lor. De aceea răscoala care mai înainte pornea în o statornică alternare, cînd din tabăra Basarabeștilor contra unui domn din partida Drăculeștilor, cînd dimpotrivă, acuma ia un caracter amestecat, și boierii se răscoală fără osebire de partid contra domniilor impuse de străini.

Astfel, Mircea Ciobanul din partidul Drăculeștilor este combătut de Radu Paisie din aceeași familie, care însă se sprijină în mare parte și pe Băsărăbești. Diversitatea de interese ale acestor două partide încetase deoarece una ajuta pretențiile unui membru al celeilalte. Am văzut apoi cum boierii ce se răscoală contra lui Alexandru al II <III>-lea sînt din toate părțile Munteniei, încît aici nu mai poate fi vorba de scularea <ridicarea> unei partide de boieri contra domnului ridicat de partida cealaltă, ci de o nemulțumire generală provocată în țară prin impunerea domniei unui copil, condus de o mamă desfrînată și ambițioasă. Tot așa vor fi fost și cei 40 de boieri ce-i întîlnim în 1576 mergînd la Constantinopol spre a reclama contra destrăbălării domniei a acelui nevîrstnic, pus în capul țării. Nici ei nu erau reprezentanții unui partid, ci acei ai întregii clase boierești. Același caracter îl are apoi și deputăția și mai mare, trimisă de boieri

---

[132] Pezzen către arhiducele Ernest, 21 sept. 1591 (*ibidem*, p. 154).

în 1580 în contra domniei lui Mihnea al II-lea, în numărul impunător de 60 de inşi. Întîia urmare deci a amestecului turcilor în trebile Munteniei fu stîngerea totală a vieţii sale politice şi înlocuirea acesteia numai cu apărarea intereselor individuale, jăfuite pe întrecutele de domnii apăsătoare.

A doua urmare, nu mai puţin însemnată, fu ruinarea totală a ideii domniei, păstrată pînă atunci numai celor din viţă de domn. Am văzut cum primirea copiilor naturali între odraslele succesibile încurca tot mai mult sistemul urmării la tron. De la un timp întîlnim oameni ca vornicul Socol, a cărui înrudire cu foştii domni nici nu apare de nicăieri, sau ca medicul italian Rosso, care desigur pretindea numai a se coborî din ei şi cu toate aceste aspira la domnie, deschizînd astfel mai tîrziu cale bătută la introducerea domnilor străini în sînul ţărilor române.

Apoi vedem cum turcii, călcînd încă o dată principiul domniei, rînduiesc în Muntenia un domn moldovean, precum în Moldova rînduiseră pe unul muntean. Se distruge tot mai mult conştiinţa dreptului la domnie în ţările române, care, fiind fără îndoială dreptul cel mai înalt, răsfrîngea coruperea lui asupra întregului sistem al ocîrmuirii de atunci. Dacă domnia se putea cumpăra, de ce nu s-ar fi putut cumpăra dregătoriile, favorurile, dreptatea şi toate celelalte?

Într-o asemenea stare de lucruri, toate relaţiile sociale se sălbăticiră într-un grad neasemănat. Asuprirea domnului înstrăinase pe boieri de dînsul; asuprirea ţăranului din partea boierilor şi a domnului îndepărtase inima lui de elementele conducătoare. Ura şi dezbinarea înlocuiseră frăţia şi solidaritatea care singure menţin chitul societăţilor. Fiecare vedea în superiorul său nu un om care să-l lumineze şi să-l conducă, ci unul care să-l prade, jăfuiască şi exploateze. Iubirea de ţară trebuise să piară şi dînsa, singura virtute care putea să răscumpere întunericul unor timpuri de barbarie şi de necultură. Deşi lipsită de orice dezvoltare intelectuală [53], care singură pare a putea însemna progresul şi regresul omenirii, Muntenia mergea îndărăt pentru că pierdea din puterile sale morale, care sînt substratul celor intelectuale.

Via flacără aruncată mai întîi de Ioan-Vodă, apoi de Mihai Viteazul pe întunecosul firmament al ţărilor române, deşi nu le putu smulge din prăpastia în care căzuseră, arătă cel puţin românilor că traiul neatîrnat era totuşi cu putinţă; zgudui încă o dată în ei nervul vieţii gata a se stînge şi reînnoi iarăşi în sufletul lor speranţa ce apunea. Popasul, deşi scurt, fu însemnător, căci el era făcut pe calea pieirii.

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Drăculeştii făceau şi ei parte tot din familia domnitoare a lui Basarab. Despre luptele dintre Dăneşti şi Drăculeşti vezi această ediţie, vol. II, p. 99—101, 409—411.

Ultimul cercetător al problemei susţine că Dăneştii ar fi fost „stăpînitori mai ales în părţile Buzăului şi Prahovei", în timp ce Drăculeştii „şi-ar fi avut vatra în Vîlcea" (Radu Constantinescu, *Consideraţii asupra limitelor cronologice şi teritoriale ale stăpînirii lui Mircea cel Bătrîn*, în R.A., 1986, nr. 3, p. 276). Opinia este cu totul nefondată, întrucît cele două ramuri ale familiei domnitoare nu pot fi localizate teritorial încă din timpul domniei lui Mircea cel Mare.

Mai tîrziu, în sec. XVI, — cînd Buzăul este, într-adevăr, un centru de putere politică — de acolo se ridică doi domni: Radu (Dragomir) Călugărul şi fiul său, Vlad Vintilă de la Sărata, dar ambii sînt Drăculeşti, astfel încît opinia enunţată de autor nu poate fi luată nicidecum în serios.

[2] La 24 ian. 1545 se anunţa la Braşov ştirea înlocuirii lui Radu Paisie cu Mircea (Ciobanul), numit de sultan (Hurmuzaki, XV/1, p. 439). După cronica ţării, domnul ar fi

intrat în Bucureşti la 17 martie (I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopisețului Cantacuzinesc*, în MO, 1961, nr. 7–9, p. 507).

[3] Încă de la începutul domniei, Mircea Ciobanul a fost privit ca un tiran. În 1545, umanistul Honterus considera că Mircea, „impus ţării de către turci ..... a întrecut pe tiranii cei mai cruzi prin sălbăticia sa, despre care aş putea, dacă aş avea timp, să ţes o lungă povestire" (*Călători străini*, I, p. 205).

De la Honterus, opinia a trecut la G. Reicherstorffer, care scria peste cîţiva ani că Mircea „întrece cu mult, în cruzimi şi tiranie, pe toţi înaintaşii săi; chiar de la începutul domniei, fără să aibă vreun cuvînt de îndreptăţire, a poruncit ca cei mai de frunte seniori, baroni şi nobili ai acestei ţări să fie parte din ei răpuşi printr-o moarte cumplită, parte din ei băgaţi la grea temniţă, din care cauză mulţi alţii, mînaţi de teamă să nu cadă cumva în mîinile lui, părăsindu-şi toată averea, au fugit pe ascuns şi s-au îndreptat în Transilvania, ca să fie mai apăraţi acolo" (*ibidem*, p. 200).

Dar Mircea Ciobanul nu a avut acest renume numai în Transilvania, unde trăia rivalul său, Radu Ilie, ci şi la sud de Dunăre, unde Matei grămăticul — autorul unei lucrări hagiografice — îl acuza pe domn şi de persecutarea clerului, comparîndu-l cu un adevărat Irod sîngeros sau cu Iulian Apostatul; domnul „a îndepărtat din scaun cu mari cazne pe vlădici; unuia i-a tăiat barba, altuia nasul şi urechile; pe alţii îi scopea şi îi arunca în temniţă. Nu a cruţat nici averile care, după legi şi pravili, fuseseră lăsate de vechii domni oblăduitori ai ţării, răposaţi întru sfinţenie. Unele dintre cele care aparţineau de mulţi ani sfintelor mănăstiri, mai ales acelea închinate pe veci sfîntului munte Athos cu hrisoave domneşti, le-a luat, căci nu putea să vadă în faţă un monah, zicîndu-le straie cernite" (Ştefan Ciobanu, *Informations sur l'histoire de la Valachie au XVI-e siècle dans une oeuvre hagiographique bulgare*, în „Balcania", VII, 1944, nr. 1, p. 140–141, 149–150).

[4] O încercare de reabilitare a lui Mircea Ciobanul a făcut Ştefan Andreescu, *Mircea Ciobanul — un tiran?* (MI, 1971, nr. 9, p. 51–58) şi idem, *La politique de Mircea le Pâtre* (RESEE, 1972, nr. 1, p. 115–122), care susţine că politica domnului — dincolo de aspectele ei sanguinarde — a fost subordonată conservării fiinţei Ţării Româneşti; autorul explică conflictul dintre domn şi marea boierime munteană prin deosebirile de vederi în politica externă. Acelaşi autor stabileşte şi cronologia luptelor dintre domn şi boierii pribegi şi combate opinia lui Xenopol, după care Mircea Ciobanul ar fi fost un „tiran".

După cum s-a arătat, însă, este greu de susţinut ideea că boierimea păstra iluzia unei „recuceriri a independenţei totale pe calea armelor", fiind mult mai probabil că nădăjduia revenirea la echilibrul de forţe externe, care i-ar fi permis să substituie statului centralizat domnesc un tip de stat nobiliar (A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 109, nota 507).

[5] Udrişte din Mărgineni-Prahova şi Teodosie banul (din Periş-Ilfov) nu erau Craioveşti, după cum îi arată şi numele; primul era nepotul de frate al lui Drăghici, mare ban din Mărgineni, şi era căsătorit cu fiica lui Radu de la Afumaţi; cel de-al doilea era fiul lui Neagoe vornicul din Periş şi al Caplei din Băjeşti, nepoata de fiică a lui Vlad Călugărul. Vezi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*, p. 97 şi 101–102.

Într-o însemnare din 1546–1547 se arată că, „de frica domnească", fugiseră „pe sub munte, în altă ţară" Radu mare logofăt din Drăgoieşti şi Barbu mare vornic (SMIM, VII, 1974, p. 278).

[6] Cronicarul nu afirmă că Radu era frate cu Mircea Ciobanul; el îi spune Radu-Vodă Iliaş. Este vorba de Radu Ilie, fiul lui Radu de la Afumaţi, venit în Ţara Românească cu ajutorul generalului Castaldo. (Xenopol îl confundă cu Radu Paisie, fratele lui Mircea Ciobanul, care fusese însă surghiunit). Datorită superiorităţii de dotare a trupelor sale, Radu l-a înfrînt pe domn la Măneşti, la 16 nov. 1552. Motivul expediţiei era — după cercurile transilvănene — teama că domnul, „prefăcîndu-se bun creştin", ar fi urmărit să predea Transilvania turcilor „în unire cu unii băştinaşi" (*Călători străini*, II, p. 616). Vezi şi CI, 1934–1936, nr. 1, p. 354–356.

Ca om al lui Castaldo, Radu Ilie sugerase acestuia ideea unirii Ţării Româneşti şi Moldovei cu Transilvania, în vederea organizării unei apărări comune împotriva turcilor *(ad communem contra Turcas defensionem)* (Hurmuzaki, II/1, p. 316–317) şi se oferea să participe la luptă cu un efectiv de 30 000 de oameni (A. Veress, *Documente*, I, p. 118).

[7] Despre ocuparea Transilvaniei de către trupele imperiale ale generalului Castaldo, relaţiile acestuia cu domnii ţărilor române şi expediţia moldo-munteană pentru reintronarea lui Ioan Sigismund, vezi G. Maior, *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae, III, 1551–1556* (RIAF, anul I, vol. II, fasc. II, 1883, p. 337–381) şi Rodica Ciocan, *Politica Habsburgilor faţă de Transilvania în timpul lui Carol al V-lea*, Buc., 1945. Despre generalul Castaldo şi planurile sale vezi şi Mariano D'Ayala, *Vita di Gianbattista Castaldo* („Archivio storico italiano", III, t. V, partea I-a, p. 86–124).

Despre broşurile publicate în Apus cu privire la Castaldo şi la relaţiile sale cu ţările române vezi Szekfü Gyula, *Két historiographus Castaldo erdélyi seregében* („Századok", 18, 1913, nr. 1).

În textul unei medalii bătute cu prilejul cuceririi Transilvaniei, Castaldo se intitula „Daciae Restitutor", aşa cum i se va spune mai tîrziu lui Mihai Viteazul.

[8] După cum precizează cronicarul sas Ostermayer, „la 12 mai 1553 Mircea-Vodă (Ciobanul) a redobîndit scaunul cu ajutorul turcilor şi al voievodului moldovean; el a trimis solie la Braşov, cerînd extrădarea boierilor fugari, ameninţînd cu răzbunarea dacă nu îi vor fi predaţi" (A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre saşi. Românii în cronistica săsească*, Buc., 1980, p. 206–207).

După informaţiile date de cronicarul Eftimie — apologetul lui Lăpuşneanu —, reinstaurarea lui Mircea Ciobanul s-ar fi produs cu sprijinul oştilor lui Alexandru Lăpuşneanu, care au intrat în Ţara Românească de unde au alungat pe Radu Ilie; „şi nu a fost nimeni care să le poată sta împotrivă" (*Cronicile slavo-române*, p. 124).

Potrivit cronicii Ţării Româneşti, în expediţia de alungare a lui Radu Ilie ar fi participat „o mare oştire alcătuită din tătari şi turci" (V. Cândea, *Letopiseţul Ţării Româneşti (1292–1664), în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii", 1970, nr. 4, p. 686). La 28 febr. 1553 generalul Castaldo cerea vistierului Petru Haller să trimită trupe în ajutorul lui Radu Ilie (CI, 1934–1936, nr. 1, p. 354–355).

[9] La 14 martie 1554 voievozii Transilvaniei, Francisc Kendi şi Ştefan Dobó, scriau că, cu o zi mai înainte, primiseră o scrisoare de la judele Braşovului, care le comunica faptul că un trimis al oraşului în Ţara Românească asistase la mazilirea lui Mircea Ciobanul, care a fost dus la Poartă, „fiind însoţit de slujbaşii săi de la curte, turci şi greci, după ce a fost mai întîi prădat (oraşul) Bucureşti şi apoi chiar ars şi slujbaşii de curte ai acestui voievod au fost ucişi şi măcelăriţi în chip jalnic". Motivul mazilirii era acela că voievodul era bănuit „că se ţinea în aşa bună vecinătate" cu transilvănenii, de care era „legat cu legătură credincioasă" (*Călători străini*, II, p. 110–111). Mazilirea s-ar fi produs la „duminica Lăsatului de carne", adică la 11 febr. (MO, 1961, nr. 7–9, p. 507).

După cronicarul moldovean Eftimie — care scrie din porunca lui Alexandru Lăpuşneanu — mazilirea domnului ar fi avut alte cauze: domnul Moldovei a trimis o oaste în Ţara Românească, în frunte cu vornicul Nădăbaico, „ca să alunge din domnie pe Mircea-Voievod pentru purtările sale răutăcioase şi înşelăciuni şi necredinţă şi cursele întinse de el, căci avea gînd rău asupra domnului nostru". La intervenţia lui Alexandru Lăpuşneanu, care avea multă trecere la Poartă, sultanul ar fi numit apoi ca domn pe Pătraşcu cel Bun (*Cronicile slavo-române*, p. 124–125).

După unele opinii, răzbunarea lui Alexandru Lăpuşneanu împotriva lui Mircea Ciobanul — la reinstaurarea căruia participase în 1553 — ar fi fost cauzată de amestecul domnului muntean în complotul organizat împotriva domnului Moldovei care urmărea să aducă la tron pe Constantin Rareş, fiul lui Petru Rareş şi cumnatul domnului Ţării Româneşti, căsătorit cu faimoasa doamna Chiajna, şi ea fiica lui Rareş. Vezi Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae (Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1526–1593)*, Buc., 1980, p. 127–129.

[10] Pătraşcu cel Bun (care era fiul lui Radu cel Mare) a intrat în Bucureşti la 24 martie 1554 (MO, 1961, nr. 7–9, p. 507) şi a domnit pînă la 26 dec. 1557, cînd a murit în scaun (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 207).

[11] Despre expediţia întreprinsă de oştile muntene şi moldovene în Transilvania pentru instalarea ca principe a lui Ioan Sigismund şi alungarea trupelor imperiale vezi *ibidem*, p. 208. Cu prilejul acestei expediţii, Pătraşcu cel Bun a pierdut sigiliul ţării. Vezi Magdalena Bunta, *Tiparul sigiliului mare al domnului Ţării Româneşti Pătraşcu cel Bun* (AMN, V, 1968, p. 533–538).

[12] Mircea Ciobanul a fost reinstalat ca domn la 25 ian. 1558; şi-a inaugurat domnia prin măcelul din 2–3 febr., cînd ar fi ucis circa 200 de boieri (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 209).

După ştiri aflate la Sibiu, ar fi murit la 21 sept. 1559, „persistînd bănuiala că ar fi fost otrăvit" (*ibidem*, p. 210). Aceeaşi dată în *Istoria Ţării Româneşti*, ed. cit., p. 50.

[13] Ca şi alţi istorici mai vechi, Xenopol confundă pe Petru cel Tînăr cu Petru Şchiopul, viitorul domn al Moldovei. Confuzia a fost lămurită încă din 1915 de Stoica Nicolaescu, *Petru-Vodă cel Tînăr şi Petru-Vodă Şchiopul. (O chestiune controversată din istoria românilor)*, Buc., 1915. Petru cel Tînăr era fiul lui Mircea Ciobanul, iar Petru Şchiopul era fiul unui alt Mircea, care a fost fiul lui Mihnea cel Rău şi a domnit pentru scurt timp în 1509–1510. Petru Şchiopul era frate cu Alexandru Mircea (zis şi Oaie Seacă), care l-a susţinut la ocuparea tronului Moldovei.

[14] Afirmaţiile sînt, evident, exagerate şi răuvoitoare.

[15] Petru cel Tînăr nu era bicisnic şi nici şchiop (vezi mai sus nota 13). La 1564, Giovan Andrea Gromo afirma că era un tînăr de 19 ani, „de o fire foarte fricoasă, (avînd ca) mamă o femeie fără pic de ruşine, dar cu o minte de bărbat, care duce totul" (*Călători străini*, II, p. 319).

Despre semnificaţia portretelor domneşti pictate la 1563 şi 1564 la mănăstirile Snagov şi Tismana, în timpul domniei lui Petru cel Tînăr, vezi Ştefan Andreescu, *Portretele murale de la Snagov şi Tismana* (BOR, 1970, nr. 1–2, p. 175–190).

Despre familia domnului vezi amănunte la N. Iorga, *Elena Cherepovici, doamna lui Petru-Vodă Mircea al Ţării Româneşti* (RI, 1930, p. 154–157); Silviu Dragomir, *Ctitorii bisericii din Bîrsău în judeţul Hunedoara* („Anuarul Comisiei Mon. istorice", Transilvania, 1930–1931, p. 139–147).

[16] Nûrbânu, mama lui Murad al III-lea, a fost evreică; numele său înseamnă „doamna lumină"; soţia lui Murad, Safiye (= pura) Hâseki, era veneţiană „di casa Baffo", născută şi prinsă de turci la Corfu, o femeie foarte frumoasă, însă intrigantă, avidă şi fără scrupule, care l-a pus în umbră pe soţul său. După cum spuneau turcii, în această epocă trona „sultanatul femeilor" sau al „haremului" *(kadin saltanatt)*. Vezi A. Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p. 242.

[17] Prima luptă, la Româneşti, a avut loc la începutul lui octombrie 1559; cea de-a doua, cu ajutorul otoman, s-a desfăşurat la Şerpăteşti la începutul lui noiembrie; ultima, cea de la Boian, din aceeaşi lună, s-a terminat cu înfrîngerea pribegilor veniţi prin Oltenia.

Ajutorul turcesc a avut drept urmare mărirea haraciului şi creşterea birului; cronica ţării notează lapidar: „adaos-au Pătru-Vodă şi mumă-sa la bir 5 aspri" (se înţelege, cîte 5 aspri pentru fiecare contribuabil) *(Istoria Ţării Româneşti*, p. 51). Mărirea birului s-a făcut în urma creşterii haraciului. Vezi nota următoare.

[18] Eroul acestei farse matrimoniale nu a fost Mihail Cantacuzino, ci fratele său, Iani, după cum rezultă din porunca sultanului adresată lui Petru cel Tînăr la 14 nov. 1564, în care se spune că Soliman fusese informat de cadiii săi că, în timp ce sora domnului, cununată cu Iani, fratele lui Mihai Cantacuzino, intendentul de Anchialos, venea spre Istanbul, „pe cînd acesta (Iane) stătea cu soţia sa într-o vale din apropiere de satul Samoran", au venit mai mulţi dregători din Ţara Românească, „luînd-o cu sila" pe soţia lui Iani, „cu toate lucrurile sale"; ca urmare, sultanul porunceşte domnului să trimită fără zăbavă pe tînăra mireasă „cu toată zestrea ei şi cu lucrurile jefuite" „la pragul fericirii" (Mustafa Mehmed, *Documente turceşti privind istoria României*, I, Buc., 1976, p. 66).

Incidentul este povestit de Gerlach într-o scrisoare adresată lui Martin Crusius care o relatează în *Turco-Grecia*, p. 274. Vezi I. C. Filitti, *Notices sur les Cantacuzènes*, Buc., 1936, p. 12 şi N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ*, Buc., 1972, p. 115, 120.

În această afa ere a fost amestecat şi patriarhul Iosafat Paleolog, al cărui nepot, Stamatis, a devenit apoi soţul fiicei Chiajnei.

Peste o lună de la data poruncii amintite, sultanul cerea lui Petru cel Tînăr să-i trimită 10 000 de florini „cu care ai mărit haraciul" (Mustafa Mehmed, *op. cit.*, p. 66—67).

[19] Chemarea la Poartă a lui Petru cel Tînăr a fost anunţată de sultan principelui Transilvaniei Ioan Sigismund la 28 martie 1568 (Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 86). Ultimul document intern al tînărului domn poartă data de 8 iunie 1568 (DRH, B, vol. VI, p. 92—93). Despre moartea sa în exil la Ikonion (Konieh) vezi N. Iorga, *Mormîntul lui Petru-Vodă Mircea* (RI, 1924, p. 180—181).

[20] Alexandru al II-lea (Mircea) nu este fiul lui Mircea Ciobanul, ci al lui Mircea fiul lui Mihnea cel Rău, care a domnit în 1509—1510; Alexandru era deci frate cu Petru Şchiopul, domnul Moldovei. Această descendenţă era cunoscută şi cronicarului Azarie, care afirmă că Petru era frate cu Alexandru, ambii fiind fiii lui Mircea şi nepoţii lui Mihnea cel Rău *(Cronicile slavo-române*, p. 150). Este curios că Xenopol nu a remarcat această descendenţă, cronica lui Azarie fiind publicată încă din 1909 de I. Bogdan.

În hrisovul său de danie pentru mănăstirea Sinai, Alexandru Mircea îşi amintea pe bunicul său, Mihnea voievod, de tatăl său, Mircea voievod, de fraţii săi: Mihnea, Vlad, Miloş şi Petru (Şchiopul) voievozi şi de fiul său Mihnea (viitorul domn Mihnea Turcitul) (DIR, B, veac. XVI, vol. III, p. 380—381). Vezi amănunte la D. Bălaşa, *Despre familia lui Alexandru al II-lea Mircea. Ştiri noi bazate pe inscripţiile descoperite la mănăstirea Bucovăţul Vechi-Dolj*, Craiova, 1944 (extras din „Oltenia", IX, 1943).

Perioada 1574—1591 — cînd în Ţara Românească au domnit Alexandru Mircea şi fiul său Mihnea, iar în Moldova Petru Şchiopul, fratele primului şi unchiul celui de-al doilea — este considerată drept un moment important în strîngerea relaţiilor politice dintre cele două ţări surori, între care se realizează acum o adevărată *uniune interdinastică* (Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 162—185 şi N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, p. 44). (Primul autor vorbeşte chiar de o „unire"!).

[21] În cronica pictată de la mănăstirea Bucovăţ, Alexandru Mircea mărturisea că se născuse în 1529, că avea 40 de ani cînd a primit domnia în 1568 şi că fusese închis în temniţă „de cînd a murit Pătraşco vodă (cel Bun, 1557) ... pînă ce a ieşit (din scaun) răposatul Petru voievod (cel Tînăr, 1568) din Ţara Românească şi cînd am stat domnia mea domn a toată Ţara Românească" *(Cronicile slavo-române*, p. 195).

În pisania pusă pe o fîntînă din Ocnele Mari, domnul declara că „am fost în pribegie în Ţara Arăpească 20 de ani şi în Alep 14 ani, ca într-o închisoare" *(Inscripţiile medievale ale României. I. Oraşul Bucureşti*, Buc., 1965, p. 479—480). A fost cea mai lungă pribegie suportată de un domn român.

Alexandru Mircea a domnit din iulie 1568 pînă la 15 april 1577.

Despre soţia lui Alexandru Mircea vezi mai nou Nicolae Ghinea, *La famille de la princesse Catherine Salvaressa. Contribution à la connaissance des relations roumano-italiennes au XVI-e siècle* (RRH, 1983, nr. 4, p. 391—399).

[22] Boierii tăiaţi de Alexandru Mircea sînt: Radu din Drăgoieşti, fost mare logofăt în 1545—1548, înrudit cu Pătraşcu cel Bun; Radu din Boldeşti-Prahova, fost mare stolnic al lui Pătraşcu cel Bun, 1554—1557; Radu stolnic, fiul lui Socol din Răzvad, fost mare vornic

al lui Pătraşcu cel Bun, 1554—1557. Ceilalţi sînt boieri mai puţin însemnaţi. Vezi N. Stoicescu, *Dicţionarul marilor dregători*, s.v.

La uciderea boierilor munteni se referă un interesant document din 29 iunie 1604, în care se spune: „Astfel toţi boierii cîţi au fost pribegi de frica lui Mircea (Ciobanul) voievod în Ţara Ungurească ⟨= Transilvania⟩, toţi au venit cu mare veselie în ţară, în patria lor şi la răposatul Alexandru voievod, ca să slujească domniei lui pentru drepte sate şi aţigani şi pentru dreptele lor averi. Şi întru aceasta, răposatul Alexandru voievod a dat ⟨= restituit⟩ satele tuturor boierilor". La scurtă vreme însă — fără nici o altă explicaţie — „s-a întîmplat tăierea tuturor boierilor şi rea moarte de către răposatul Alexandru voievod. Astfel, cîţi boieri au rămas netăiaţi, iarăşi li s-a întîmplat pribegie peste munţi". (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 133). Este vorba deci de un adevărat măcel al boierilor şi de exodul celor scăpaţi cu viaţă în Transilvania, locul obişnuit de refugiu al boierilor munteni.

Despre domnia lui Alexandru Mircea vezi amănunte la Gh. T. Ionescu, *Contribuţiuni privind cronologia domniei lui Alexandru al II-lea Mircea în Ţara Românească*, în vol. *Din activitatea ştiinţifică a cadrelor didactice din Institutul pedagogic din Bucureşti pe anul 1957*, Buc., 1958, p. 257—283.

[23] Originea vornicului Dumbravă este discutabilă; după I. Minea, ar fi fost muntean (CI, 1932—1933, nr. 1, p. 79), deşi există o familie Dumbravă veche în Moldova. Vezi N. Stoicescu, *Dicţionarul marilor dregători*, p. 303 şi Horia Ursu, *Vornicul Dumbravă. Schiţă istorică* („Vremea", 1941, nr. 589, p. 9).

[24] Vintilă vodă din 1574 nu are nici o legătură cu Vintilă (de la Slatina), mort cu patru decenii mai devreme. Pretendentul susţinut de Ioan vodă la 1574 era, foarte probabil, un fiu al lui Pătraşcu cel Bun. Cînd a trecut prin Ţara Românească în 1574, Maciej Stryjkowski afirma că ar fi văzut capul lui Vintilă (numit de el Draculina!) ţintuit pe poarta curţii domneşti din Bucureşti (*Călători străini*, II, p. 448—449).

[25] Ivaşco Golescu mare vornic era înrudit prin alianţă cu Alexandru Mircea: fratele său, Albu mare clucer, era căsătorit cu Irina, fiica lui Miloş voievod, care era frate cu Alexandru Mircea (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 61—62). Înţelegem astfel de ce era atît de devotat Ivaşco domnului său.

[26] Textul exact al documentului este: „iar cînd a fost acum, în zilele domniei mele, s-a întîmplat domniei mele război cu moldovenii la strajă. Astfel, întru aceia, Dumbravă vornic a venit cu înşelăciune şi hiclenie asupra capului domniei mele, iar după aceia a fugit în Ţara Ungurească (=Transilvania), la Batăr Iştfan (= Stefan Báthory), la voievodul Ardealului. Iar cinstitul dregător al domniei mele, jupan Ivaşco mare vornic, s-a dus la Batăr Iştfan de a scos pe Dumbravă vornic cu multă nevoie şi cheltuială multă şi l-a adus la domnia mea, legat ca pe un hiclean al împăratului şi al domniei mele" (DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 199).

Despre piatra de mormînt a lui Albu Golescu — mort în slujba domnului său — vezi Stoica Nicolaescu, *Mănăstirea Vieroş din jud. Muscel, ctitoria marilor şi vitejilor boieri din Goleşti*, Buc., 1926.

[27] După informaţiile cunoscute lui Grigore Ureche (ed. C. Giurescu, p. 236), Alexandru Mircea vodă a murit la 15 april. 1577. După ştiri contemporane, Mihnea vodă, urmaşul său, ar fi fost instalat ca domn la 1 mai (Hurmuzaki, XIV/1, p. 51—52 şi CI 1934—1936, nr. 1, p. 349—350). Alte ştiri dau ca dată a morţii lui Alexandru Mircea 25 iulie 1577. Vezi N. Iorga, *Mormîntul lui Alexandru vodă Mircea* (BCMI, 1929, p. 161).

La 12 aug. 1577, sultanul Murad al III-lea anunţa pe Petru Şchiopul că încredinţase domnia lui Mihnea, cerîndu-i să-l apere de duşmani (Mehmed Mustafa, *Documente turceşti*, p. 128). Petru Şchiopul era unchiul tînărului Mihnea şi tutorele acestuia după moartea lui Alexandru vodă.

[28] Despre domniile lui Mihnea — numit apoi Turcitul — vezi: N. Bănescu, *Opt scrisori turceşti ale lui Mihnea II Turcitul*, Buc., 1927 (extras din AARMSI, s. III, t. VI, 1927, p. 177—192); N. Iorga, *Mihnea Vodă la Rodos* (RI, 1942, p. 11—12); Veronica Vasilescu, Spiridon Cristocea, *Un document inedit de la Mihnea Turcitul, domnul Ţării Româneşti* („Studii şi comunicări", Piteşti, 1972, p. 253—258); Petre Purcărescu, Dumitru Bălaşa, *Un hrisov inedit de la Mihnea Vodă Turcitul (1587)* („Buridava", 1979, p. 227—228).

Despre celebra doamnă Neaga, soţia domnului, şi neamul acesteia, vezi V. Drăghiceanu, *Săpăturile de la Buda, Lapoş şi Tisău-Buzău* (BCMI, 1931, p. 159—176) şi I. C. Filitti, *Neamul doamnei Neaga şi m-rea Aninoasa (azi Buda) din Buzău*, Buc., ⟨1935⟩.

[29] Despre toţi aceşti dregători, care trec cu uşurinţă de la un domn la altul, vezi date la N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*, s.v.

[30] Calotă (din Slăveni şi Stoeneşti) a fost cumnatul lui Radu cel Mare şi Vlăduţ vodă; a fost mare vistier (1502—1509), mare comis (1511—1512), mare vornic (1512—1520) şi „primsfetnic" al lui Neagoe Basarab (*ibidem*, p. 39—40).

[31] Harvat (din Grozeşti) a fost mare spătar (1508—1509), mare vistier (1510—1514) şi mare logofăt (1514—1522) (*ibidem*, p. 63).

[32] Şerban (din Izvorani), înrudit cu boierii Craioveşti, a fost mare stolnic (1522—1528), mare vornic (1530—1531, 1534—1535) şi mare ban (1535—1539), fiind ucis de Radu Paisie pentru „rea hiclenie" (*ibidem*, p. 95).

[33] După unele informaţii, Petru Cercel nu ar fi fost fiul lui Pătraşcu cel Bun. Vezi E.D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427—1601) collected from British Archives*, Londra, 1964, p. 45.

Despre domnia lui Petru Cercel, principala lucrare rămîne a lui Ştefan Pascu, *Petru Cercel şi Ţara Românească la sfîrşitul sec. XVI*, Sibiu, 1944, care cuprinde relaţia lui Franco Sivori, fost secretar al domnului, despre viaţa acestuia, relaţie tipărită doar parţial şi în *Călători străini*, III, p. 6—70; vezi şi: Hortensia Schachmann, *Petru Cercel, după izvoare de curînd publicate sau inedite* („Conv. lit.", 1902, p. 906—932 şi 1015—1035) (lucrare nefolosită de Xenopol); N. Iorga, *Un Heraclide à Montpellier et un courtisan valaque de Henri III* (BSHAR, 1930, p. 23—48); Al. Ciorănescu, *Nou despre Petru Cercel* (RI, 1935, nr. 7—9); şi extras, Vălenii de Munte, 1935; P. P. Panaitescu, *Originea lui Petru Cercel* („Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială", II, 1936, p. 1042—1045).

[34] Vezi Elena Linţa, *Materiale inedite privitoare la epoca primului interregn polonez şi la politica domnului moldovean Ion vodă (1572—1574)* („Romanoslavica", XI, 1965, p. 287—310). Despre Ştefan Báthory, principe al Transilvaniei, devenit rege al Poloniei, vezi vol. *Etienne Báthory, roy de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovia, 1935 (cu o bogată bibliografie) şi Rodica Ciocan, *Etienne Báthory, prince de Transylvanie, roi de la Pologne et les Roumains*, Buc., 1940. Corespondenţa sa — care cuprinde multe ştiri despre relaţiile cu domnii ţărilor române — a fost publicată de A. Veress, *Báthory Istvan, erdelyi fejedelem és lengyel király levelezése*, 2 vol., Cluj, 1944.

[35] La 19 martie 1578, fiind la Roma, Petru Demetrio, „principe della Magna Walachia" — cum îi plăcea să-şi spună — adeverea că a primit 200 de scuzi de aur de la papa Grigore al XIII-lea, prin cardinalul Commendone, „*per il bisogno del mio viaggio in Francia*" (I.C. Filitti, *Documente din arhivele Vaticanului*, II, p. 23). Vezi tot acolo (p. 28—32) un memoriu din 1579 despre viaţa pretendentului. Despre viaţa sa în Apus vezi amănunte la G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Ţările române şi Italia pînă la 1600*, p. 119—121 şi C. Esarcu, *Documente inedite din arhivele Veneţiei relative la Petru Cercel* („Columna lui Traian", 1878, p. 222—230).

[36] Petru Cercel a ajuns la Poartă la 13 mai 1581, cînd sosirea sa era anunţată de bailul Paolo Contarini (Hurmuzaki, IV/2, p. 113). El nu s-a mai întors la Veneţia — după cum s-ar înţelege din textul lui Xenopol (nota 80) — ci a rămas la Poartă doi ani, pînă în 1583, cînd a fost numit domn.

[37] Este vorba de şoimii de vînătoare pe care domnii ţărilor române trebuiau să-i furnizeze curţii sultanului; procurarea lor se făcea cu darea numită „aspri de şoim"; regiunea de unde se achiziţionau era aceea submontană, unde existau satele de plăiaşi. Domnul cerea acestora „să fie şoimii mari, frumoşi, ca să poată trece la împărăţie, să nu fie niscare şoimi mici" (SMIM, V, 1962, p. 461).

[38] Primul sultan care a luat mită a fost Murad al III-lea (1574—1595). Vezi A. Decei, *op., cit.*, p. 243—244.

[39] Numirea ca domn a avut loc la 29 iunie 1583, cînd noul voievod mulţumea dogelui Veneţiei pentru sprijinul acestuia, asigurîndu-l „che egli conserva viva memoria delli molti favori che ha ricevuto da lui quando fu in Venetia" (A. Veress, *Documente*, II, p. 253).

[40] Principalele ctitorii ale lui Petru Cercel sînt curtea şi biserica domnească mare din Tîrgovişte, despre care vorbeşte Sivori, al cărui text — publicat mai tîrziu — nu a fost cunoscut lui Xenopol; tot el a refăcut parţial mănăstirea Mislea — ctitoria lui Radu Paisie — şi a zugrăvit biserica mănăstirii Glavacioc. Vezi N. Stoicescu, *Bibliografia Ţara Românească*, s.v. Mitropolia din Tîrgovişte nu este ctitoria lui Cercel, ci a lui Neagoe Basarab.

[41] Vezi textul corect al inscripţiei în *Inscripţiile medievale ale României I. Oraşul Bucureşti*, p. 785. Vezi şi R. Gioglovan, *Împrejurările descoperirii fragmentului de tun provenit de la tunăria (!) lui Petru Cercel* (RM, II, 1965, p. 160) şi relaţia lui Jacques Bongars din 1585, unde se spune că domnul „a pus să se toarne tunuri" (*Călători străini*, III, p. 162).

[41 bis.] De fapt, Bobromir a fost ucis mai tîrziu (Stoicescu, *Dicţionar* p. 52).

[42] Despre pribegia lui Ivaşco Golescu vezi detalii la N. Stoicescu, *Dicţionarul marilor dregători*, p. 61. El este autorul unui interesant proiect de coaliţie antiotomană, studiat de Florin Constantiniu („Studii", 1963, nr. 3, p. 673—679).

[43] După alte informaţii fostul domn ar fi trecut în Transilvania cu 48 de care încărcate cu bani (Hurmuzaki, XI, p. 829). Vezi şi *Călători străini*, III, p. 38—39.

[44] La 9 april. 1585 se ştia la Poartă că Petru Cercel a fost înlocuit cu Mihnea, care pornea spre ţară la 1 iunie. Într-un document din 17 ian. 1586, domnul Ţării Româneşti se intitula „nepotul lui Petru Voievod" (DIR, B, veac. XIV, vol. V, p. 225), probabil ca urmare a ajutorului dat de unchiul său la reocuparea tronului.

[45] Povestea fugii dramatice a lui Petru Cercel este relatată pe larg de Franco Sivori (*Călători străini*, III, p. 38—70). Din această relatare rezultă că — nefiind primiţi în oraşul Braşov, unde sosise deja un ceauş aducînd aspre porunci de la sultan — Cercel s-a adăpostit la Codlea, iar Sivori la preotul luteran Simon Massa din Rîşnov. Ameninţat să fie prins şi

jefuit, fostul domn s-a deghizat în ţăran şi s-a adăpostit 10 sau 12 zile în casa unui cioban (nu ţigan!) din Hălchiu. Între timp, parte din averea dusă de fostul principe în Transilvania a fost jefuită, iar acesta a fost închis la Mediaş, de unde a fost trimis apoi în cetatea Chioar şi după aceea la Huszt. În timpul acesta, Sivori făcea încercări de a-şi salva stăpînul, fie prin intervenţii în Imperiul habsburgic sau în Polonia, fie organizînd o evadare la Chioar, nereuşită însă.

[46] Este vorba de Ioan Bogdan, care pretindea că este fiul lui Ştefăniţă Vodă. Vezi: N. Iorga, *Rătăcirile în Apus ale unui pretendent român, Ioan Bogdan, în sec. al XVI-lea*, Buc., 1927 (extras din AARMSI, s. III, t. VIII, 1927—1928, p. 283—300); T. Holban, *Noi ştiri despre pretendentul Ioan Bogdan* (RI, 1936, p. 40—44); Radu Valentin şi Paul Simionescu, *O precizare cu privire la pretendentul Ioan Bogdan* (RA, 1970, nr. 2, p. 629—630); G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 114—115 etc.

[47] Mihnea a fost mazilit în martie 1591. Deşi ultimul său document poartă data de 22 mai 1591 (DIR, B, veac. XVI, vol VI, p. 7—8), la 9 april Girolamo Lippomani comunica de la Poartă că domnul fusese mazilit şi că primise sangeacatul de Nicopole, după ce trecuse la mahomedanism. (A. Veress, *Documente*, III, p. 161).

[48] Primul document al înlocuitorului său la tron, Ştefan Surdul, fiul lui Ion Vodă, domnul Moldovei (nu al lui Iancu Sasul!) poartă data de 1 iunie 1591 (DIR, B, veac. XVI, vol. VI, p. 9), iar ultimul datează din 15 iulie 1592 (*ibidem*, p. 54—55).

[49] La 31 mai 1592 se ştia la Constantinopol că Alexandru, fiul lui Bogdan Lăpuşneanu — deci tot un moldovean, ca şi predecesorul său — va fi numit domn al Ţării Româneşti. După cum îl prezintă rezidentul imperial Kreckwitz: „ist ain Sohn des Giovan Vaywoda, so ungefehr vor 20 Jahren, bei Sulthan Selym secundi Zeitten, sich den hiesigen armata mann widersetzet, volgendts von den Seinigen verlassen und entlich mit zwaien Camelen zu Stucken gerissen worden" (Hurmuzaki, XI, p. 757 şi I. Minea, *Ceva despre Alexandru Vodă cel Rău*, în CI, 1934—1936, nr. 1, p. 344—345).

[50] Textul exact din Balthasar Walther — foarte important pentru situaţia în care ajunsese Ţara Românească înainte de domnia lui Mihai Viteazul — este: „Alexandru, domnul Ţării Româneşti, moldovean de origine, vestit prin nobilimea (= originea nobilă) strămoşilor, dar cu mai puţină bunăvoinţă faţă de supuşi şi îngîmfat de strălucirea — atîta cît era ea — a naşterii, prea semeţ de zîmbirea înşelătoare a soartei mîngîioase şi îmbătat de fastul barbar al domniei, contractase multe datorii, cu neputinţă de a fi răbdate, preţuite cam la 10 poveri de aur. Pe lîngă aceasta, adusese o aşa mare mulţime de turci chiar în acea ţară — şi pînă atunci destul de crunt lovită — încît (turcii) încercau să şi-o uzurpe ca pe o provincie ocupată definitiv; să asuprească cu noi feluri de jafuri şi cu o cruzime mai mult de cît tiranică, odinioară neobişnuită chiar turcilor; şi, în sfîrşit, (să asuprească) cu cele mai mari silnicii pe locuitorii cu totul apăsaţi, încît nu numai că năvăleau în casele (oamenilor) pentru a le jefui de averi, ci se mai ridică în chip nelegiuit, după un nou obicei, al zecelea copil, ca şi cum s-ar fi luat zeciuială de vite, obişnuită în unele locuri; şi pe deasupra, pentru a-şi satisface desfrînarea mai mult de cît cîinească, siluiau femeile şi fetele, le ruşinau fără obraz în privirea bărbaţilor şi părinţilor şi săvîrşeau acest fel (de grozăvii) şi cele mai rele nelegiuiri cu mare cutezanţă şi continuau în voie, fără a fi pedepsiţi de cineva. În chipul acesta el le luase celor supuşi cu forţa orice speranţă de a-şi mai recîştiga libertatea de odinioară". Vezi Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane* (SMIM, III, 1959, p. 60).

[51] Despre pagubele pricinuite de otomani în regiunea de graniţă a Transilvaniei, pe care „o strică, o pustiesc şi aşa zi cu zi mută mai înăuntru hotarul şi în acest chip cuprind rînd pe rînd pămînturile ţării", vezi A. Veress, *Documente*, IV, p. 29—30 şi L. Demény — Paul Cernovodeanu, *Relaţiile politice ale Angliei cu Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1974, p. 68—73.

[52] O problemă asupra căreia A. D. Xenopol nu insistă este aceea a instaurării dominaţiei (nu stăpînirii!) otomane asupra ţărilor române după 1538, în Moldova, şi în vremea domniei lui Radu Paisie, în Ţara Românească; păstrîndu-şi autonomia şi organizarea internă proprie, cele două ţări au fost supuse unor obligaţii economice mai mari faţă de Imperiul otoman. Vezi amănunte la Mihai Maxim, *Regimul economic al dominaţiei otomane în Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (R. Ist., 1979, nr. 9, p. 1731—1765); idem. *L'autonomie des Principautés Roumaines envers la Porte ottomane XVI e s. — XVIII-e s.*) (RPH, 1982, nr. 4, p. 46—53); idem, *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte Ottomane dans la seconde moitié du XVIe siècle* (NEH, VI/1, 1980, p. 237—250 şi idem, *Teritorii româneşti sub administraţie otomană în secolul al XVI-lea* (R. Ist., 1983, nr. 8, p. 802—817 şi nr. 9, p. 879—890).

[53] Afirmaţie exagerată; să nu uităm că Muntenia dăduse pe diaconul Coresi care a tipărit numeroase cărţi la Braşov (vezi mai jos), ca şi pe autorul cronicii lui Mihai Viteazul, tradusă în limba latină de Balthasar Walther.

Xenopol are însă dreptate cînd vorbeşte de „ruinarea" ideii de domnie înainte de Mihai Viteazul.

După instaurarea dominaţiei otomane — mai devreme în Ţara Românească şi ceva mai tîrziu în Moldova — începe să se afirme sistemul numirii domnilor direct de către Poartă, fără

consultarea boierimii; domnii erau numiţi însă de regulă dintre membrii familiilor domnitoare, care aveau deci legătură cu cele două ţări. Numirile şi confirmările în domnie se făceau, ca în orice dregătorie din Imperiu, prin plata unor sume de bani. Lăcomia celor ce hotărau numirea domnilor în scaun a dus la limitarea în timp a domniei. În concepţia otomană, domnia devine acum o funcţie administrativă, ca oricare alta din Imperiu, iar domnul un înalt dregător al Porţii, ocupînd un anumit grad în ierarhia administrativă otomană.

Datorită acestei concepţii, ca şi venalităţii dregătorilor turci, durata domniilor se scurtează, schimbările devenind la fel de dese ca şi în cazul celorlalte slujbe din Imperiu. Aşa se explică faptul că în a doua jumătate a sec. XVI au fost în Ţara Românească 17 domni, în medie de cîte trei ani fiecare, iar în Moldova, 21, avînd o medie de doi ani şi patru luni.

Caracteristica domniei, de slujbă temporară la discreţia Porţii, rezultă şi din faptul că, din cei 29 de domni ce se succed în cursul acestei jumătăţi de veac în cele două ţări — unii domnind de mai multe ori — numai patru au murit în scaun, ceea ce cronicile vremii ţin să semnaleze ca pe un fapt ieşit din obişnuinţă.

După cum spunea doamna Ecaterina, soţia lui Alexandru Mircea (1568—1577), „această ţară nu este moştenirea noastră; azi sîntem şi mîine nu sîntem, după voia lui Dumnezeu, şi ne aflăm în mîna turcilor şi nu ştim unde vom fi pînă la urmă". (Hurmuzaki, XIV/2, p. 54). Acestei stări de lucruri îi va pune capăt domnia lui Mihai Viteazul.

ISTORIA MOLDOVEI DE LA MOARTEA LUI PETRU RAREȘ PÎNĂ LA A DOUA DOMNIE A LUI ARON TIRANUL

(1546–1595)

Par. 1. De la Ilie Rareș la Iacob Eraclide Despotul [1546–1561]

De la moartea lui Ștefan cel Mare pînă la acea a lui Petru Rareș, și chiar cîtva timp dincolo de ea, istoria Moldovei înfățișează un mers mult mai neatîrnat decît aceea a Munteniei. Mai toate tratatele ei sînt încheiate întîi pe față, iar de la restituirea lui Rareș în scaun prin Soliman, cel puțin în ascuns, în contra turcilor, și către Polonia țara păstrează tot acea poziție respectată și neatîrnată pe care i-o asigurase tratatul lui Ștefan din 1499.

Libertatea Moldovei primi cea întîi lovitură prin destituirea lui Rareș de către Soliman și înlocuirea lui cu Ștefan Lăcustă, apoi și mai mult încă prin stăruințele puse de Rareș pe lîngă sultan spre a-i înapoia tronul, prin care Moldova încăpu și dînsa în atmosfera aceea coruptă a împărăției otomane ce trebuia în curînd s-o atragă în prăpastia unde căzuse Muntenia.

Ilie al II-lea [*Rareș*], *1546–1551* [1]. La moartea lui Petru Rareș urmează la tron fiul său cel mai mare, Ilie, care se încoronează în ziua de 5 septembrie 1546 și domnește pînă în anul 1551. Cum se suie în tron, el și primește de la regele Poloniei o solie prin care-i cere să sloboadă pe trimisul său Vilamoschi ⟨Wilamowski⟩, cel reținut încă de Petru Rareș. Ilie consimte la această cerere, și atunci regele Sigismund reînnoiește tratatele existente între Polonia și Moldova [2]. În exemplarul aflat în Polonia se vede că „Ilie, împreună cu frații săi Ștefan și Constantin, întăresc prin jurămînt alianța cu Sigismund, regele Poloniei, și fiul său Sigismund August, către reprezentantul lor, Ioan de Tarnow ⟨Tarnowski⟩, castelanul de Cracovia, care și el întărește prin jurămînt același tratat".[1] Condițiile principale ale acestei legături erau: Ilie să aibă scăpare sigură în Polonia la caz de pericol și să poată ieși nereținut de aici cînd primejdia ar înceta. În contra dușmanilor regelui, domnul și boierii moldoveni să-și pună toate puterile și să se unească cu armatele regești. Hotarele vechi

[1] [Erazm Rykaczewski], *Inventarium* [*omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatarium quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi continentur*. Parisiis, 1862], p. 142: „Elias palatinus Moldaviae, cum consiliariis et fratribus suis Stephano et Constantino jure ⟨sub⟩ juranto confirmant ⟨approbat⟩ foedus cum Sigismundo et Sig. Augusto filio ejus ac regno Poloniae, per Joannem comitem de Tarnow castellanum Cracoviensem initum *et ejusden castellani juramento firmatum*" [I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, p. 142–148]. Prin urmare, nu este vorba în acest act, cum crede Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 360, despre un jurămînt de vasalitate al lui Ilie către regele polon, ci de un jurămînt *făcut de ambele părți pe actul de alianță* (foedus).

să fie păstrate, iar moldovenii să se lepede de toate drepturile asupra Pocuţiei. Neguţătorii să poată merge liberi unde vor avea trebuinţă, după plata vămilor. Furii să se pedepsească; supuşii pribegi să nu fie primiţi şi să fie extrădaţi şi alte cîteva.

Bazat pe acest tratat, Ilie cere în curînd după aceea, prin un sol al său, *Abraham* ⟨*Avram*⟩ *Banilovski*, purtătorul unei scrisori datate din Iaşi, 9 decemvrie 1546, să-i extrădeze pe un pretendent la coroana Moldovei, ce se zicea fiu de domn. Regele îi răspunde încă în 31 decemvrie [al] aceluiaşi an că tratatul l-ar obliga numai la aceea de a împiedica pe supuşii moldoveni refugiaţi în Polonia în întreprinderile ce ar putea îndrepta asupra ţării, nu însă a-i şi extrăda[2], interpretare ce contrazicea de-a dreptul textul tratatului [3].

Cine putea fi acel pretendent? Nu credem că altul decît Alexandru Lăpuşneanu, care, după Ştefan, fratele lui Ilie, vine tot din Polonia la scaunul Moldovei. Vom vedea mai tîrziu, la domnia lui, al cui fiu era el şi de ce se titluia ca din viţă domnească.

Ilie întreprinde împreună cu Mircea Ciobanul o expediţie în Transilvania, din ordin turcesc, pentru a scăpa pe regina Isabella de episcopul Martinuzzi, care o închisese în Alba Iulia. Intrînd însă în înţelegere cu Martinuzzi şi imperialii, Ilie se preface a fugi înaintea armatelor germane, precum făcuse şi Mircea Ciobanul[3] [4].

Acest Ilie era un om prea desfrînat, despre care Ureche spune că „avînd lîngă sine sfetnici tineri turci, cu care ziua petrecea şi se dezmierda, iar noaptea cu turcoaice umblînd, de obiceiele creştineşti s-au depărtat"[4]. În 1 mai 1551 [5] Ilie dă domnia fratelui său Ştefan şi se duce în Turcia, la sultanul Soliman. „Acesta îl primeşte cu bunăvoinţă, şi Ilie destăinuindu-i că scopul venirii sale ar fi pentru a trece la religia mahomedană, sultanul mult s-a bucurat de această hotărîre a domnului moldovean, fiindcă pînă atunci încă nici un principe aşa de strălucit nu trecuse de bună voia lui de la religia lui Hristos la acea a lui Mahomed. Cînd îndeplini ceremonia trecerii sale, ca nu cumva turcii să fie în îndoială asupra sincerităţii lui, el puse o cruce de lemn sub picioarele sale, pe care o scuipă de trei ori şi tot de atîtea ori o răspinse cu piciorul[5]. Numele ce-l primi fu acel de Mohamed şi i se dădu spre ocîrmuire sangiacul Silistrei" [6].

Ştefan al VII-lea [*Rareş*], *1551—1552*, era fratele lui Ilie. La venirea lui în scaun, episcopul Martinuzzi alungase cu totul pe Isabella din Transilvania şi ea se retrăsese în Polonia. Ambiţiosul prelat însă, după ce se prefăcuse că sprijină interesele lui Ferdinand, pentru a scăpa de Isabella,

---

[2] *Inventariul* [citat la nota precedentă] reproduce astfel condiţia privitoare la acest punct: „Fures, latrones in limitibus puniri debent: *subditi profugi ab utrinque non suscipiantur et extradantur iis quorum sunt*".

[3] Mai sus. p. 17.

[4] Ureche, în *Letopiseţe* [*le ţării Moldovei*], I, p. 173 [ed. C. Giurescu, p. 164].

[5] Orichovius ⟨Stanislaw Orzechowski⟩, [*Annales polonici ab excessu Sigismundi*], la Dlugosz, [*Historiae Polonicae*], II, p. ⟨col.⟩ 1712. Trecerea lui Ilie la mahomedanism se adevereşte şi de o notiţă scrisă în 1551 pe un *Evangheliar de la Voroneţ* din 1550, care notiţă mustră pe Ilie pentru lepădarea legii. Vezi această notiţă la I. Bogdan, *Evangheliile de la Humor şi Voroneţ din 1473 şi 1550* („Analele Acad. române", [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XXIX, 1907, p. 656 (10). Compară cronica lui Eftimie în I. Bogdan, *Vechile cronici moldoveneşti*, p. 164 şi *Annales rerum Polonicarum* sub anul 1551: „Elias Petri filius, Machometismum amplexus" în N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 110. Un document de la Ilie care confirmă domnia lui în timpul arătat este datat din 1549 („Arhiva istorică" I, 1 p. 42). Alt document, care adevereşte trecerea lui [la mahomedanism], este din acelaşi an 1551 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 263): „El signor moldavo si è fatto turcho" (*ibidem*, II/4, p. 564).

tindea acum să se mîntuie şi de împăratul. Acesta căuta alianţe în contra necredinciosului episcop. Încă din 30 martie 1551, Ferdinand însărcinase pe Toma de Nadasd ca să ieie înţelegere cu consilierii săi „în ce mod ar putea lucra, trata şi proceda, spre a atrage în partea sa pe voievozii Munteniei şi Moldovei"[6]. În 28 decemvrie 1551 găsim o scrisoare adresată de Ferdinand lui Ştefan, domnul Moldovei, în care îl sfătuieşte şi-l roagă a se purta astfel către regatul său şi republica creştină „după cum o cer apucăturile strămoşilor săi şi marea bunăvoinţă a regelui către el"[7].

Ştefan răspunde la această ambasadă prin o scrisoare din 22 martie 1552, în care, după ce expune împăratului (regelui Ungariei) cauzele pentru care căzuse în dizgraţia turcilor, îi arată că duşmanii cei cumpliţi ai creştinităţii sînt din nou gata de a năvăli în Ungaria; că el s-ar opune cu bucurie contra păgînilor numai dacă ar avea ceva bani cu care să-şi poată plăti oastea de mercenari; în sfîrşit, că ar ruga pe rege să-i restituie Cetatea de Baltă din Transilvania spre a avea loc de scăpare la caz de pericol pentru el şi familia lui.

Ferdinand, atins tocmai în punctul cel delicat al banilor, care niciodată nu făcuse belşug în Imperiul german, răspunde lui Ştefan în chip nehotărît, spunîndu-i că asupra acestei chestii ar trebui să se înţeleagă cu locţiitorul său din Transilvania[8].

Văzînd Ştefan că nu poate face nimic cu germanii, se dă în partea turcilor, intră prin pasul Oituzului în Transilvania şi-şi aşază lagărul la Torianum ⟨Turia⟩, de unde trimite o trupă de cavaleri amestecată din turci şi moldoveni către scaunele secuieşti, care pradă cumplit localităţile aşezate în această regiune; trec după aceea mai departe către oraşele săseşti Sibiu şi Prejmer, cărora le dau foc, răpind din ele o mulţime de oameni şi de dobitoace. Generalii lui Ferdinand, Castaldo şi Báthory, adunînd în grabă oaste, se iau după armatele turce şi moldovene care vroiau să treacă cu prada peste munţi, le ajung la poalele lor, le bat şi le iau îndărăt cea mai mare parte din cele ce răpiseră[9]. Expediţia lui Ştefan avuse loc pe la august 1552[10].

Pentru a şterge numele cel rău al fratelui său şi ca să nu presupună cumva poporul că şi el ar fi gata a se da pe urmele lui, Ştefan se purta cu mare evlavie către religia şi bisericile creştine [7]. Totodată, el pune să se întoarcă, fie prin blîndeţă şi făgăduieli, fie prin silă, ereticii ce petreceau ⟨trăiau⟩ în Moldova. Fiindcă armenii se arătaseră mai îndărătnici, el îi supuse unei crîncene prigoniri, ceea ce împinse pe mulţi din ei să părăsească ţara, spre a-şi mîntui credinţa[11].

---

[6] Apud Katona, [*op. cit.*], XXII, p. 21.

[7] „Arhiva istorică", II, p. 43.

[8] Ambasada lui Ştefan şi răspunsul împăratului, reproduse în „Arhiva istorică", I, 2, p. 152. Acest important document conţine şi o preţioasă ştiinţă ⟨informaţie⟩ privitoare la Petru Rareş (Vezi vol. II, p. 465).

Asupra lipsei de bani a germanilor vezi un document din [25 aprilie] 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 95): „Sono venuti in questa Corte alcuni de Valachia con lettere del loro principe all'Imperatore per domandare aiuto et particolaramente danari; *ma perchè ricercano cosa della quale qui non s'abbonda*, incontrano [qualche] difficoltà nelle loro richieste".

[9] Istvanfy, [*Historia de rebus ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippinae, 1622], p. 322.

[10] Mai multe scrisori ale regelui Ferdinand către sora lui, Maria, ocîrmuitoarea Ţărilor de Jos, şi către Carol al V-lea, publicate în *Magyar történelmi Emlékek*, citate de Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 369.

[11] Ureche, *Letopiseţe*, I, p. 174 [ed. C. Giurescu, p. 166]. Există o „plîngere asupra armenilor din ţara valahilor cîntată de Mirias ⟨Minas⟩ diaconul din Tokat", publicată pentru întîia oară de răposatul profesor de limbi orientale de la Universitatea din Petersburg, Batkanian, şi a doua oară mai completă, în revista armenească „Hantes Amsorea", ce apare la Viena în mînăstirea Mechitariştilor, anul 1888, p. 37 şi 62. Diaconul Mirias ⟨Minas⟩ descrie în poema lui evenimente „văzute de el cu ochii lui în ţara cea mică a valahilor". Notiţă comuni-

Toate acestea le făcea Ştefan pentru a răscumpăra prin masca religiozităţii nenumăratele sale abuzuri şi mai ales desfrînările sale cele nesăturate, care erau o veşnică ameninţare pentru onoarea celor mai nobile femei. Şi cum să nu se fi supus toată lumea poftelor lui cînd cruzimea întrecea încă desfrînarea lui? Oamenilor celor mai nevinovaţi li se tăiau nasurile şi urechile, li se scoteau ochii, li se tăia limba; membrele lor erau hăcuite, sau le turna plumb topit prin deschizăturile corpului[12].

Faţă cu o asemenea turbare a domnului, oamenii fugeau cu grămada din Moldova, nobilii treceau în Polonia, luînd acolo slujbă militară. Ştefan cere în zadar, conform tractatelor, pe aceşti boieri şi ţăranii pribegi, spre a se scălda apoi în sîngele lor. Polonii, văzînd nebuneştile lui apucături, se temeau ca moldovenii, de desperare, să nu se roage de turci ca să-i scape de el.

Ştefan, duşmănit de poloni, se apropia la rîndul său tot mai mult de turci, către care-l atrăgeau şi moravurile sale. Se răspîndise vestea — cu toate îngrijirile lui de a o împiedica — că el avea de gînd să lepede credinţa creştină şi să îmbrăţişeze, ca şi fratele său, religia mahomedană, dînd Moldova cu totul turcilor. El se înconjurase de cîţiva dregători turci şi umbla totdeauna cu două concubine turce, ceea ce dădea crezare celor ce se zicea despre el.

Boierii rămaşi în ţară se înţeleg cu acei fugiţi în Polonia şi cer ajutorul generalului Sieniavius ⟨Nicolae Sieniawski⟩, care se afla pe atunci cu armata aproape de Nistru, spre a ucide pe tiran [8] şi a pune domn pe acel ce-l va vroi Polonia, unul Petru (care apoi ia numele de Alexandru) Lăpuşneanu [9] şi se afla de mult adăpostit în Polonia şi pe care l-am văzut că încercase a pune mîna pe domnie încă de la suirea în tron a lui Ilie.

Ştefan îşi pusese în gînd să ucidă şi pe ceilalţi boieri, poftindu-i la o masă pentru o zi din septemvrie. Conspiraţia apucă înainte. Într-o noapte Ştefan se duse spre Prut, împreună cu concubinele sale, spre a face o preumblare pe gîrlă şi după aceea, noaptea, se culcase în un cort pe marginea rîului, fiind păzit de 17 inşi.

Conjuraţii trec apa şi cad deodată asupra păzitorilor, pe care îi măcelăresc; după aceea pătrund în cort. Ştefan sare speriat din somn şi, cînd vede pericolul, el, care omorîse pe atîţia, este apucat de o cumplită frică de moarte. Tot atît de laş pe cît era de crud, cade în genunchi înaintea răzbunătorilor, rugîndu-i să-l ierte, să-i dăruiască viaţa, oferindu-le tot aurul ce-l avea pe lîngă el. Iertare însă nu se încăpea şi ultimele lui cuvinte îi ieşiră pe gură împreună cu sîngele ce ţîşni din neagra lui inimă[13].

Iată unde ajunseseră urmaşii lui Ştefan cel Mare! Dar fluviile cele mai frumoase, aproape de vărsătura lor, nu se pierd ele adeseori în nămolite bălţi?

Deşi boierii din ţară făgăduiseră polonilor şi celor pribegi că nu vor alege alt domn decît pe acel proteguit de poloni, totuşi, îndată ce scăpară de tiran, se răzgîndiră şi ridicară în scaun pe unul *Joldea*, căruia ⟨cu care⟩ logodiră pe Ruxandra, fiica lui Petru Rareş şi sora domnului ucis. Această grabă a boierilor de a alege de soţie a domnului lor pe o fiică de domn

---

cată de Grigorie M. Buiucliu, fost membru la Curtea de Casaţie. *Cîntarea de jălire* a fost tradusă de Buiucliu şi publicată în Bucureşti, 1895 [extras din „Conv. lit.", 1895, p. 3—29, 137—150]. Compară [V. A. Urechia], *Codex Bandinus*, în „Analele Acad. rom." [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XVI, 1895, p. XCIX.

[12] Orichovius, de la care împrumutăm aceste amărunţimi, spune „adversum os". Adaos la scrierea lui Dlugosz, vol. III, p. ⟨col.⟩, 1556.

[13] În afară de Ureche, asupra uciderii lui Ştefan vezi un raport al lui Castaldo către regele Maximilian I, din 21 oct., 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 293).

lasă a întrevedea îndestul de lămurit că Joldea era un simplu boier, căruia vroiau să-i deie drept la domnie cel puţin prin căsătoria lui cu o fată de sînge. Boierii plecară cu domnul lor cel nou către Suceava spre a săvîrşi căsătoria cu Ruxandra.

Cînd boierii pribegi ce erau în Polonia aflară despre moartea lui Ştefan, ei proclamară de domn pe *Petru stolnicul*, căruia îi puseră nume de domnie *Alexandru*, supranumit Lăpuşneanu[14], după muma lui, o femeie din Lăpuşna. Acesta ceru şi ajutorul lui Sieniavius <Sieniawski>, spre a lua scaunul în stăpînire. Generalul polon ridică pe Alexandru la domnie în oraşul Trembowla [10] şi pătrunse în Moldova, după încredinţarea dată de boierii rămaşi aici că vor primi de domn pe acela ce-l vor alege polonii. Cînd intrară în Moldova pribegii, cu armata leşească, aflară deodată că boierii din ţară puseseră în capul lor pe Joldea şi că acesta se îndrepta spre Suceava spre a se căsători cu fiica lui Petru Rareş. Un corp de poloni, sub conducerea vornicului Moţoc, ajunse pe Joldea la Şipote, îl înconjură şi puse mîna pe el, fără vreo împotrivire şi, însemnîndu-l la nas, îl trimise într-o mînăstire[15]. Visul lui de domnie trăise numai trei zile şi, în loc de coroană, se văzu cu comanacul pe cap.

Alexandru al IV-lea Lăpuşneanu, 1552—1561 [11], iartă boierilor care aleseseră pe Joldea şi se împăcă cu ei. După aceea ia el în căsătorie pe logodnica lui Joldea, Ruxandra, făcînd nunta în Suceava.

Alexandru se dă într-un document drept fiul lui Bogdan-Voievod; în altele, repetînd această arătare, adaugă că e nepotul lui Ştefan-Vodă cel Bătrîn[16], ceea ce arată că Bogdan, tatăl său, nu poate fi decît Încrucişatul*, fiul lui Ştefan cel Mare. Lăpuşneanu este amintit sub numele său de Petru, ca fiul lui Bogdan, într-un document al acestuia din 1515, prin care dă mînăstirii Dobrovăţul un sat „pentru sufletele sfînt răposaţilor părinţi ai domniei mele, Ştefan-Vodă, şi muma mea, doamna Maria, şi pentru sănătatea şi mîntuirea doamnei noastre Ruxandra şi a copiilor domniei mele, Ioan, Ştefan, *Petru* [12] şi Iliaş"[17].

Această concordanţă între arătările tatălui şi acele ale fiului pune mai presus de îndoială originea lui Petru Alexandru Lăpuşneanu şi explică cum, de la moartea lui Petru Rareş, el aspira la tronul Moldovei, fiind prin spiţa lui cu drepturi egale acelor ale fiilor lui Rareş[18].

---

[14] Această schimbare a numelui, la urcarea în scaun, se întîlneşte numai de vreo două ori în istoria românilor. Istoria lui Bucholz dă drept cauză a acestei schimbări de nume: „Er wollte aber Alexander genannt werden, weil so jener genannt wird wovon man sagt dass er der wahre und legitime Erbe sey" (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 365). Vezi şi mai sus la Petru <Radu> Paisie, vol. II, p. 407.

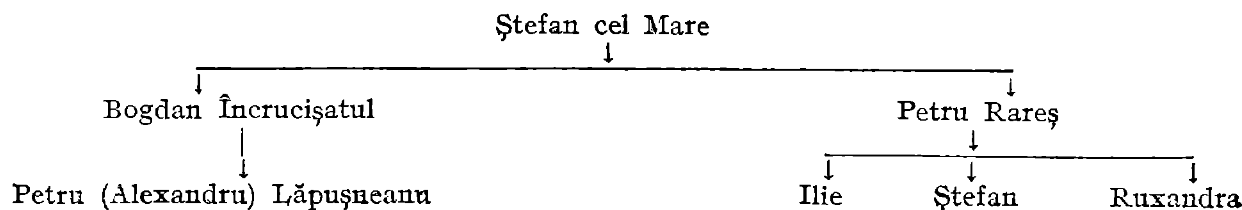
[15] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 176 [ed. C. Giurescu, p. 171].

[16] Vezi un document din 1552 („Arhiva istorică", I, 1, p. 125). Alte trei documente din 1554 şi 1558 în Wickenhauser, [*Die Urkunden des Klosters*] *Moldowitza* [*in Moldowa oder Beiträge zu einem Urkundenbuche für die Moldau und Bukowina*, Viena, 1862], p. 84, 85.

* Este vorba de Bogdan cel Chior sau Orb.

[17] „Arhiva istorică", I, 1, p. 157. Aceeaşi arătare o repetă într-un alt document de la el din 1563 („Arhiva istorică", I, 2, p. 119). Pentru alte dovezi vezi [Stoica] Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 163.

[18] Iată arborele lor genealogic:

Un lucru trebuie să ne mire, constatînd coborîrea Lăpuşneanului din Bogdan, fiul lui Ştefan, anume împrejurarea că el ia în căsătorie pe Ruxandra, fiica lui Petru Rareş, care şi ea era vară primară cu el. Singura explicare posibilă a acestei călcări atît de grave a canoanelor este ca Petru să fi fost şi el un copil natural al lui Bogdan, precum erau fără îndoială cei doi mai mari, Ioan şi Ştefan, cînd atunci biserica nu putea recunoaşte înrudirea[19]. Pe lîngă acestea, se ştie că nici Petru Rareş nu era frate cu Bogdan, ci născut şi el din nelegiuită însoţire.

Cea dintîi urmare a venirii lui Lăpuşneanu în tronul Moldovei fu îngenuncherea din nou a ţării sub autoritatea polonă. Încă înainte de a intra în Moldova, atunci cînd fusese proclamat prin Sieniavius de domn la Trembowla, el trebuise să depună un jurămînt împreună cu toţi boierii ce-l înconjurau, prin care se obliga să deie ascultare, credinţă şi să trăiască în pace cu regele polon; să aibă de prieteni şi duşmani pe acei ai regelui; că la caz de războaie mai mari, însuşi el să vină în ajutorul regelui cu 7 000 de călări; să nu facă nici un tratat public fără ştirea şi învoirea Poloniei. Aceste făgăduinţi le întări printr-un straşnic jurămînt, în care se spunea că dacă ar călca credinţa să piară ei toţi împreună cu copiii, rudeniile şi soţiile lor, după care cu toţii sărutară crucea în semn de consfinţire. Polonii se fericesc mult de această reintrare a Moldovei sub a lor autoritate[20].

Îndată ce se urcă Alexandru pe tron, reînnoieşte legătura făcută înainte de a-l fi dobîndit, depunînd închinarea către regele Sigismund August, în care spune: „Eu, Petru Alexandru, domnul Moldovei, ales şi întărit de către Sacra maiestate, mă oblig a păzi o pace veşnică şi a aduce credinţă datorită, *după chipul închinării,* Sacrei sale maiestăţi, lui Sigismund August, *domnului meu* prea milostiv"[21] [13]. Unde mai era acel „prieten al nostru sincer iubit" care se obişnuise a reveni într-un chip stereotip în tratatele dintre Moldova şi Polonia timp de jumătate de veac? Şi este de observat că această umilită închinare la poloni nu este numai urmarea urcării sale în tron cu ajutorul lor: căci şi Petru Rareş datorise înălţarea lui în scaunul Moldovei tot sprijinului leşesc şi cu toate acestea el păstrează demnitatea cuvenită în relaţiile cu regatul vecin; nu se înjoseşte, nu sărută mîinile, nu mărturiseşte prin actele sale că ar fi dobîndit coroana numai de la sacra maiestate polonă.

Cauza pentru care Moldova era încă respectată la venirea lui Petru Rareş şi nu mai era aşa la acea a Lăpuşneanului stă în faptul că, pe vremurile lui Rareş, amintirea lui Ştefan cel Mare era încă vie în mintea polonilor; umbra lui proteguia încă ţara pe care viu o apărase, pe cînd acuma, cu trecerea timpului, ea se îndepărta mereu şi se pierdea în zarea orizontului.

---

[19] Compară vol. II, p. 428 şi 452. Aşadar, greşeşte Cantemir cînd spune că Ştefan, fiul lui Rareş, stingîndu-se fără moştenitori, aceasta a fost originea calamităţilor care năvăliră asupra Moldovei (*Descriptio Moldaviae,* p. 42) [ed. 1973, p. 125]. Sămînţa deşi nelegiuită ⟨nelegitimă⟩ a dinastiei Muşăteştilor [Muşatinilor] nu se stinsese încă şi calamităţile care dădură peste Moldova avură de cauză împrejurări mai complicate.

[20] Orichovius ⟨Stanislaw Orzechowski⟩ [*Annales polonici ab excessu Sigismundi*], în Dlugosz, [*op. cit.*] II, p. ⟨col.⟩ 1558. Compară mai multe documente polone care caută să arate regelui calea de urmat faţă de turci în urma dobîndirii Moldovei. Unul din 3 oct. 1552 (Hurmuzaki, *Doc.,* Supl., II/1, p. 182): „ex quibus causis terre Valachiae in potestatem et superioritatem Vestrae Serenissimae majestatis Regiae devenit". Polonii se îngrijeau de modul cum au supus Moldova şi s-o menţină în stăpînire. Instrucţiunile lui Sigismund August din 15 oct. 1552 (*ibidem,* p. 190).

[21] Dogiel, [*Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lituaniae*], I, p. 618: „Ego Petrus Alexander palatinus Moldaviae, a sacra *Maestate electus* et constitutus, me ad pacem perpetuam tuendam obligo, fidemque more hommegiale debitam, sacrae regiae Maiestati Sigismundo Augusto, *domino meo clementissimo*".

Această supunere atît de desăvîrșită a lui Lăpușneanu către poloni, al căror rege, Sigismund August, era fratele reginei Isabella a Ungariei, cea dușmănită de Ferdinand, pune rău pe domnul Moldovei cu germanii. Generalul Castaldo stîrnește lui Alexandru un competitor în persoana unui Aron, despre care nu se știe nimic altceva decît că, neizbutind în încercarea lui de a pune mîna pe tronul Moldovei, el rămase pînă mai tîrziu în Ungaria, unde trăia din o pensie ce-i fusese încuviințată și care fu servită, după moatrea lui, văduvei sale Ana, pînă la anul 1569, cînd se pierd și urmele ei[22] [14].

Văzînd Ferdinand că nu putea răsturna pe Lăpușneanu, caută a-l cîștiga prin blîndeță, și pune pe voievozii instituiți de el în Transilvania „ca să-și deie toată osteneala de a menține pe domnii români în credința lui"[23], cu atîta mai mult cu cît turcii hotărîseră restituirea Isabellei în scaunul unguresc.

Lăpușneanu, ca domn numit de poloni și nu de turci, temîndu-se a nu le părea suspect, se hotărăște a se purta în totul conform cu dorințele lor. În anul 1554 un ambasador turc este trimis în Polonia, care „trece prin țările române și ordonă domnilor lor să steie gata a introduce iarăși în Ungaria pe Isabella și pe fiul ei Sigismund"[24] [15].

Se vede că turcii aveau oarecare îndoială asupra domnului moldovean, de vreme ce în 1555 este chemat să vină grabnic la Constantinopol și motivul acestei chemări este arătat de oamenii timpului ca fiind „dobîndirea scaunului Moldovei prin sprijinul regelui polon și nu de la turci"[25]. Aceștia, care vedeau ce venituri frumoase le curgeau din Valahia, doreau ca și Moldova, de la care pînă acuma numai din cînd în cînd se înfruptaseră cu daruri, să ajungă cît mai curînd în poziția surorii sale și nu puteau suferi ca alții decît ei să se folosească din stăpînirea ⟨dominația⟩ acelei țări.

Lăpușneanu, pentru a scăpa de primejdioasa vizită la Constantinopol, trimite acolo cîteva pungi de bani, ceea ce-l pune îndată de minune cu toți demnitarii Porții Otomane. Lăpușneanu era, cu toate acestea, un credincios supus turcesc.

Primind el iarăși o solie din partea dietei transilvane, favorabilă lui Ferdinand, îi dă un răspuns foarte mîndru și amenințător, spunînd că, „dacă transilvănenii nu vor readuce în țară pe Isabella și pe Sigismund, nu vor rămîne în acea țară nici cetate, nici comune, nici case, fiindcă sultanul a jurat să introducă pe regele Ioan în domnia Transilvaniei chiar dacă ar fi să prefacă întreaga țară în cenușă. Transilvănenii nu pot aștepta ajutor din nici o parte; Ferdinand nu este în stare să-i apere, iar cu puterea Moldovei, Transilvania nu poate ținea piept; că în curînd Alexandru-Vodă va intra în acea țară nu noaptea, ci ziua, în sunetul trîmbițelor și al tunurilor, iar dacă vor urma sfatul lui de a primi îndărăt pe fiul regelui Ioan, nu li se va întîmpla nimic"[26]. Aceste toate le spunea Lăpușneanu ca exponent al puterii turcești și slugă credincioasă a leșilor.

---

[22] Asupra acestui Aron vezi diversele documente citate de [Emile] Picot, *Chronique d'Urechi* [*Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIV-e siècle jusqu'à l'an 1594 par Gregoire Urechi*, Paris, 1878], p. 338, între care mai curioase sînt chitanțele pentru plata pensiei, descoperite de Hasdeu în Biblioteca [Națională] din Budapesta.

[23] Instrucția lui Ferdinand către [Francisc] Kendi și Dobó, voievozi ai Transilvaniei, 1553, în Katona, [*op. cit.*], XXII, p. 410. Este vorba de Transilvania.

[24] Verantius ⟨Verancsics⟩, în Katona, [*op. cit.*], XXII, p. 575.

[25] Verantius și [Anton] Zay, solii lui Ferdinand, către rege, 25 oct. 1555 (*Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, V, p. 121): „quod vojevodatum auspicio Poloni regis, non Turcae quaesiverit et obtinuerit".

[26] 1554, Alexandru Lăpușneanu către oratorii ⟨solii⟩ transilvăneni (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 178).

Transilvănenii neținînd, după cum se vede, socoteala de sfatul lui, Alexandru ajută apoi turcilor a aduce din Polonia pe Isabella înapoi în scaunul Ungariei ⟨Transilvaniei⟩. „Alexandru trece din Moldova prin Rodna, iar Pătrașcu intră în Transilvania pe la Brașov și pătrund amîndoi în Ungaria*, mergînd pînă la Satu Mare întru întîmpinarea crăiesei"[27]. După aceea ambii domni români împacă pe Isabella cu noul tutor Babak, ajută turcilor a apăra Muncacs contra lui Ferdinand și se întorc în țările lor încărcați de daruri și de prăzi.

Lăpușneanu izbutise a-și asigura poziția îndestul de bine, cîștigînd, prin politica urmată de el în Ardeal, simpatiile atît ale turcilor cît și acele ale polonilor, cînd el fu aruncat din scaun prin intrigile unui venetic străin ce se oploșise la curtea lui.

Acesta era unul *Iacob Eraclid* numit și *Despotul*[28] [16]. Din scriitorii contemporani aflăm că el se născuse către anul 1510 în Creta sau Samos[29], unde tatăl său era marinar. El intră de timpuriu în slujba unui nobil grec, Iacob Eraclide, care se titluia despot de Samos și Paros[30]. Fiind inteligent, stăpînul său îi dete oarecare educație, punîndu-i drept dascăl pe Ioan Lascaris, la care tînărul învăța filosofia și literatura[31]. Stăpînul său comanda în oștirea lui Carol al V-lea un corp de acești mercenari în care intră și tînărul crescut de comandant. Proteguitorul său trebuind să urmeze pe Carol al V-lea în Belgia, Basilic, căci acesta pare a fi fost numele originar al familiei sale, merse și el acolo, unde stăpînul său murind, îl adoptă pe patul său de moarte și-l institui moștenitorul său[32].

Basilic, punînd mîna pe hîrtiile tatălui său adoptiv, se dădu drept fiu legiuit al lui, își schimbă numele din Ioan în Iacob și-și alipi familia de Eraclide. El își însuși, după documentele fostului său stăpîn, și drepturile pe care acesta le cîștigase de la Carol al V-lea, anume de a purta titlul de principe, de a crea doctori și a încununa poeți, în sfîrșit de a se sluji cu protonotari[33]. Noul Iacob Eraclide (Basilic), pentru a-și da o origine și mai strălucită, întocmi o genealogie a familiei sale, pe care o coborî pe linie dreaptă tocmai de la Heraclide Tleptolemos, regele Iliriei, cîntat de Omer în Iliada, pentru a trece apoi, prin împăratul Heraclius de Constantinopol și prin Lazăr, despotul Serbiei, vîrît de dînsul nu se știe cum tot în neamul Eraclizilor, spre a ajunge la el și la fratele său Dimitrie. Această

---

* În realitate, în Transilvania.

[27] Siegler, apud Katona, [*op. cit.*], XXII, p. 843.

[28] În expunerea întîmplărilor lui Despot am urmat în mare parte pe E. Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 393 și urm.

[29] Viața lui Iacob, alcătuită după scrisorile episcopului Oradiei [Francisc] Forgach, consilierul regelui Ferdinand (1540—1582), [*Vita Iacobi Despotae, alias Heraclidae Basilici dicti, excerpta ex monumentis Historiarum illustris ac magnifici*], îi dă Candia, iar N. Isthvanffi, [*Historiarum de rebus Hungaricis libri XXXIV*], Samosul drept patrie (Șincai, [*op. cit.*], II, p. 207—208). Mai multe amărunțimi asupra originii lui Despot în *Despot Vodă Eraclide ⟨Despot Vodă Ereticul, domnul Moldovei, 1561—1563⟩* de [M.N.] Burghele, în „Conv. literare", XXXI, 1897, p. 471 și urm. Cf. Emile Legrand, *Deux vies de Jacques Basilicos* [*Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte palatin et prince de Moldavie*, Paris, 1889].

[30] *Vita Iacobi Despotae Moldavorum reguli descripta* a Iohanne Sommero ... (directorul școalei înființate de Despot în Cotnari), Witebergae; Forgach de Gymes, *Rerum Hungaricarum sui temporis commentarium*, 1788.

[31] Crusius, *Turco-Graecia*, [Basel, 1584], p. 248.

[32] [Anton Maria] Graziani, *De Ioanne Heraclide Despota Vallachorum principe libri tres*, [Varșovia, 1759], p. 7. Deși tipărită la 1759, conține o relație contemporană, [scrisă în 1566], însă scrisă după auzite, autorul ei fiind secretar al cardinalului legat papal din Polonia. (Vezi Engel, *Geschichte der Moldau* [*und Walachey*], p. 197.)

[33] Sommer, [*op. cit.*], p. 2. Melanchton într-o scrisoare a lui către Luther, din 1 iunie 1556, consideră pe Despot ca pe un adevărat coborîtor al lui Iacob Eraclides, principe de Samos și Paros. Reprodusă de Emile Legrand, *op. cit.*, p. 279.

genealogie[34], care a fost recunoscută de Carol al V-lea, îi dădea şi dreptul de a purta titlul de Despot, pe care-l anină ca al patrulea apelativ la numele său: *Iacob Basilic Eraclide Despotul.*

Urmînd el tatălui său adoptiv, nu numai în titlurile sale, ci şi în însuşirea de comandant al mercenarilor greci, el luptă cu trupa lui în armatele lui Carol al V-lea contra lui Henric al II-lea, regele Franţei, trecu din Ţările de Jos, în Artois şi distruse cu totul cetatea Thérouanne în iunie 1552; luă apoi parte la asediul Hesdinului şi, în sfîrşit, ajunse înaintea cetăţuii Renty, unde împăratul fu bătut şi alungat[35].

Iacob Heraclide, care luase parte la această expediţie din Franţa, descrie el însuşi luptele în care el se bătuse, într-o scriere latină care fu tradusă şi tipărită de multe ori în timpul său[36] [17].

În 1555, noiemvrie 23, Iacob Basilic trimite din Bruxelles lui *Melanchton,* vestitul sprijinitor al doctrinelor lui Luther, o scrisoare în care se tînguieşte că nu ar fi primit de mult timp de la el nici cea mai mică vestire, deşi el i-ar fi scris de două sau de trei ori; că se teme ca această tăcere să nu însemne cumva că şi Melanchton, al lui făcător de bine şi prieten, să fi plătit datoria lumească; îi arată cît de mulţumit a fost cînd a aflat că e tot în viaţă şi ferice şte ziua aceea în care l-ar putea revedea.

Scrisoarea aceasta, spre a nu se pierde ca celelalte, i-o trimite prin *Finzing,* strălucitul şi învăţatul sfetnic al neînvinsului Cezar, comunicîndu-i totodată şi o scrisoare din partea rudeniei sale, prea măritul domn al Doridei, care venise acuma din Grecia la împăratul şi ar dori şi el să-i facă cunoştinţă, auzindu-l pe Iacob povestind în toate zilele despre sublimele virtuţi şi fapte bune ale lui Melanchton. În sfîrşit, îl roagă să salute pe „prea înţeleptul, între urmaşii lui Aclepsiade, *Gaspar Peucer*" şi subsemnă această interesantă scrisoare: „Despota nenorocitului şi pustiitului Samos, care fu într-o vreme fericit şi plin de locuitori"[37].

Scrisoarea (redactată de autorul ei în greceşte) ne arată că Iacob Basilic era fără îndoială trecut la religia protestantă, fără de care nu am înţelege pentru ce îl numeşte pe Melanchton făcătorul de bine şi prietenul său, ale cărui virtuţi şi fapte bune le-ar povesti în toate zilele. Chiar pînă aici credem că cu anevoie s-ar putea găsi o existenţă mai zvînturată decît aceea a lui Iacob Eraclide. Un grec protestant care combate cu francezii în armatele catolicului Carol al V-lea! Cîte cuvinte atîtea idei, ce par a se exclude una pe alta, întrunite cu toatele în persoana lui Despot.

În 1556 Iacob Basilic părăseşte Bruxelles şi merge în Saxonia, la Wittenberg, unde fusese poftit de comitele Wolrad de Mansfeld şi unde îl întovărăşeşte rudenia sa, domnul Doridei, *Diasorinos.* Aici, ambii prieteni duceau o viaţă plină de îndeletniciri intelectuale, cultivînd literaturile latină şi grecească şi purtînd corespondenţă cu bărbaţii cei mai însemnaţi ai Reformei. Astfel se află o scrisoare a protestantului Ioachim Camerarius către Iacob Diasorinos şi Iacob Basilic din anul 1556.[38] În timpul petre-

---

[34] Reprodusă în „Arhiva istorică", I, 1, p. 99.

[35] Vezi L. Todière, *Histoire moderne,* Paris, 1855, p. 195.

[36] *De Marini quod Teruenam vocant atque Hedini expugnatione, deque praelio apud Rentiacum et omnibus ad hunc usque diem vario eventu inter Caesarianos et Gallos gestis, brevis et vera narratio,* Iacobo Basilico Marcheto Despota Sami authore, Antwerpiae, 1555 [18]. E. Picot, de la care împrumutăm acest titlu al scrierii lui Despot, aduce şi mai multe traduceri franceze ale ei (*Chronique d'Urechi,* p. 396).

[37] Crusius, *Turco-Graecia,* p. 356; reprodus şi în „Archiva istorică", I, 1, p. 13.

[38] Crusius, [*op. cit.*], p. 557. Hasdeu a susţinut într-un rînd că s-ar afla la biblioteca din Geneva mai multe scrisori ale lui Iacob Eraclid către Melanchton („Analele Acad. rom.", s II, t. III, 1, p. 21). Într-o călătorie a mea prin Sviţera <Elveţia> am cercetat toate manuscriptele de corespondenţă din timpul Reformei, dar nu am găsit nici o scrisoare a Despo-

cerii sale în Wittenberg, mai mulți poeți îi dedică poeme de laudă și marchizul își face plăcerea a-i încununa cu lauri[39] [19].

Dacă mai luăm în privire că Basilic era înzestrat cu o privire impunătoare, de o statură deși nu mare, însă zdravănă și nervoasă; cu părul negru și limba dezlegată; că avea o demnitate înnăscută în toate mișcările sale și că vorbea cu cea mai mare eleganță limbile grecească, latină, italiană, spaniolă și franceză"[40], pe lîngă că era și bun matematic, atunci nu ne vom mira de impresia pe care enigmatica lui figură, originea lui, dată drept așa de înaltă, și rătăcirile sale prin Europa întreagă trebuiau să o producă asupra contemporanilor.

Către sfîrșitul anului 1556, el plecă din Wittenberg, mergînd prin Lubeck în Danemarca; de aici trecu în Suedia, apoi în Prusia și ajunse în sfîrșit în Polonia. Electorul de Brandenburg îi dăduse călduroase scrisori de recomandație către Nicolae Radziwill, cancelarul Lituaniei și palatin de Wilno[41]. Acest personaj, fiind capul partidului reformat din Polonia, 1557—1558, Basilic se împrieteni în curînd cu el și îi destăinui planurile pe care le așternuse încă de mult asupra domniei Moldovei.

Anume Basilic, intrînd în relații cu boierii moldoveni pribegiți la curtea lui Sigismund al III-lea din cauza asprimii lui Lăpușneanu, aflase între altele și despre împrejurarea că domnul de atunci al Moldovei ținea în căsătorie pe o prințesă ce după vestita lui genealogie trebuia să fie rudenie cu dînsul, anume pe Ruxandra, fiica lui Petru Rareș și a sîrboaicei Elena. Probabil că el întocmi partea genealogiei prin care stabilea înrudirea lui cu Ruxandra lui Lăpușneanu, după ce-și puse ochiul pe țara acestuia[42]. Chiar după fantastica lui genealogie, încă înrudirea lui Iacob cu Ruxandra era cu puțin mai întemeiată decît aceea a tuturor oamenilor după Adam, deoarece stirpele lor se despărțiseră cu 4 generații mai înainte, deci cu mai bine de un secol. Aventurierul nostru își clădi viitorul său pe această atît de șubredă temelie. Și, cu toate acestea, visul său se îndeplini. Și ce lucru oare ar fi fost peste putință în acele timpuri?

---

tului. Înrudirea lui Iacob Eraclide cu *Diasorinos, domnul Doridei*, ar dovedi că și el era de origine român din Grecia ca și acesta din urmă, bine înțeles ambii grecizați. Diasorinos este numit domn al Doridei. Dorida este o regiune muntoasă din Elada, locuită în mare parte de valahi, adecă de români. Satele românești de aice poartă și astăzi numele de *Vlahohoria*. Mai mult încă; numele Diasorinos, care nu are nici un înțeles în grecește, este românesc și înseamnă muchea aceea de deal întoarsă către soare (de-a-soarin), pe cînd muchea despre apus se numește de-a-chiare, adecă de a-piere, de unde soarele piere, apune. (Notiță comunicată de Ioan Caragiani). (Vezi și scrierea lui *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanului*, [Buc., 1897], p. 127 și 135 asupra Doridei și a locuirii ei de români).

[39] Vezi în Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 398, titlul a două din acele poezii. Diasorinos scrie și un pamflet foarte violent în contra lui Mattheus Flaccus Illiricus, care atacase pe Melanchton și pe grecii de care el se încunjura, între care era și Diasorinos (Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen-Age*, IV, p. 9).

[40] Leunclavius, *Annales Sultanorum othomanidarum* [*a Turcis sua lingua scripti*], Francofurti, 1588, p. 58. Vezi și o scrisoare a locțiitorului de împărat Ferdinand către episcopul Verantius, din 1559 nov. 22, în *Mon. Hung. hist.*, *Scriptores*, XIX, p. 103: „quum Graecam quam vernaculam habet, tum italicam et hispanicam et gallicam et valachicam linguam tam in Graecis quam in latinis eruditus". Compară Sommer, [*op. cit.*], p. 139. Ioannes Lasicius, *Historia de ingressu Polonorum*, apud Papiu, *Tezaur*, III, p. 212: „Rostochii (în orașul Rostok) mathemata docebat". Cf. Burghelea, [*op. cit.*], p. 480—481. Nu înțelegem pentru ce Burghelea răstoarnă lucrurile, punînd luptele cu Despot după petrecerea lui în Wittenberg, cînd datele spun dimpotrivă („Conv. lit.", [1897], p. 470).

[41] Graziani, [*op. cit.*], p. 8.

[42] Vezi curioasa genealogie a lui Iacob Eraclide Despotul în „Arhiva istorică", I, p. 99. O împrejurare necunoscută, adusă prin un document la lumină, arată pe sîrboaica Elena, subsemnînd o scrisoare a ei către judele Bistriței: „Ecaterina (al doilea al ei nume) *Despoth* conjux magnifici domini Petri Wayvodae moldaviensis" (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 393) (15 sept. 1540). Și Elena era din familia Despot [alt despot, din Serbia].

Iacob Eraclide ceru în curînd voie de la Alexandru să vină la curtea lui, unde fu primit foarte bine de domnul român şi mai ales de soţia lui, cu care el se pretindea înrudit. El se puse îndată pe studiat ţara şi începu a învăţa limba românească, intrînd în legături cu mai mulţi boieri, arătînd o mare milostivire cu soarta poporului de jos şi dînd a înţelege că ar putea-o îndrepta; că el ar şti să scape Moldova de sub stăpînirea turcească, şi cîte alte vorbe de acestea, menite a-şi deschide drumul spre inima poporului.[43]

Alexandru, simţind de uneltirile oaspelui său, prin o scrisoare din mai 1560 către vizirul Rustem-Paşa, se plînse de Despot care s-ar lăuda că „are mulţi în Moldova care îi vor da ajutor şi că va fi uşor de a alunga pe acel nemernic şi a mă face domn în acea ţară unde mă voi pune eu la cale cu turcul cel mare".

Lăpuşneanu găsi în curînd mijlocul de a se mîntui de el: otrava [20]. Basilic însă fu înştiinţat la timp de către persoanele a căror inimă o cîştigase şi el se făcu într-o zi nevăzut, după mai puţin de un an de petrecere la curtea moldovenească, în 1560.[44] El trecu în Transilvania la Braşov, unde tipăreşte vestita lui genealogie, prin care sprijinea drepturile lui la tronul Moldovei[45] şi unde saşii, prietenii casei de Austria, primiră cu plăcere pe un fost oştean al lui Carol al V-lea.

Alexandru îl urmăreşte şi-l cere de la Ioan Sigismund, căruia, cum am văzut, îi ajutase la recîştigarea tronului. Despot fuge atunci la un nobil ungur*, Albert Laski, personaj foarte ambiţios şi întreprinzător [21], pe care-l ademeneşte a-i sta în ajutor spre a dobîndi domnia Moldovei.

Laski îi recomandă, ca oameni de spadă care ar putea să-l ajute în întreprinderea lui, pe un ungur, Anton Székely, şi pe un francez din Burgonia ⟨Bourgogne⟩, [Pierre] Roussel[46] şi, spre a procura lui Despot banii trebuitori, îşi pune moşiile amanet pentru suma de 10 000 de galbeni, cu care împrumută pe aventurier, crezînd că va face o minunată afacere îndată ce el va deveni domnul Moldovei.

Lumea contemporană luă însă drept nebună întreprinderea unor oameni privaţi de a răsturna o domnie. Astfel, Hubert Languet scrie lui Mordeisen, consilierul electorului Saxoniei, la 5 noiembrie 1560, că „acel nebunatec marchiz Iacob, despotul Samosului, a adunat cîteva mii de călăreţi din poloni şi unguri şi a înduplecat şi pe bietul Albert Laski a-l întovărăşi în prostie". Despot izbuteşte a-şi procura şi vreo 9 tunuri.[47]

În tot cursul anului 1560, Despot stăruieşte, din Transilvania, la Ferdinand pentru a obţine ajutor spre răsturnarea domnului moldovean, ponegrindu-l în toate modurile, că ar fi un tiran crud, pentru apărarea căruia nimeni nu s-ar scula în Moldova; că ar avea de gînd a trece Moldova în stăpînirea turcească spre a-l lipsi pe el, Despot, de dreapta sa moştenire şi cîte altele de acelaşi fel[48] [23]. Despot se îndatoreşte a da lui Francisc Zay 15 000 de florini aur dacă va izbuti să determine pe împărat a-l ajuta să dobîndească tronul Moldovei.[49]

Alexandru Lăpuşneanu, văzîndu-se ameninţat, pune întîi în urmărire pe boierii compromişi, din care cei mai mulţi scapă peste graniţă şi merg

---

[43] Sommer [*op. cit.*], p. 9; Graziani, [*op. cit.*], p. 12.

[44] Graziani [*op. cit.*], p. 13; Sommer, [*op. cit.*], p. 9–10.

[45] Într-un hrisov din 1563, Despot vodă se dă nepot al bătrînului Ştefan voievod [22] (Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, 1, p. 116); repetată arătarea şi la p. 116.

* Laski era polon.

[46] Sommer, [*op. cit.*], p. 11.

[47] „Arhiva istorică", I, 2, p. 29; Forgach apud Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 196.

[48] Mai multe acte din 1560 în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 368; mai ales, p. 373 [A. Veress, *Documente*, I, p. 173–183].

[49] 1560 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 473).

să sporească puterile lui Despot. Alexandru însă stăruieşte şi la poloni, cărora [le] era vasal credincios, ca să nu învoiască lui Despot trecerea prin statul lor către Moldova şi regele dă, într-adevăr, ordin palatinului Rusiei Roşii, Dimitrie Wisnowiecki, a împrăştia bandele aventurierului[50], încît acesta e nevoit să fugă iarăşi la Braşov, unde însă, ameninţat de a fi prins de Ioan Sigismund, scapă în Germania, la regele ⟨împăratul⟩ Ferdinand. Oamenii adunaţi de Despot se împrăştie sau iau slujbă la Ioan Sigismund.[51]

La această lovitură se rapoartă documentul lui Alexandru din 1560 prin care dăruieşte mănăstirii Rîşca satul Popeşti, care a fost a lui Lupul biv paharnic, nepotul Tăutului, „şi l-a pierdut la vremea vicleniei sale, cînd s-a ridicat [domn] asupra capului domniei mele şi cu alţi vicleni, cînd au pierit pentru vinovăţiile sale".[51bis].

Domnul Moldovei mulţămeşte polonilor pentru ajutorul dat, făcîndu-le o nouă închinare în 1561[52] şi, totodată, încunoştiinţează pe turci că Ferdinand ar vrea să pună domn în Moldova pe un coborîtor al despoţilor Serbiei.[53]

Iacob Eraclide însă nu se dă rămas; el cîştigă în favoarea lui pe regele Ferdinand, care era duşmanul lui Lăpuşneanu de la restituirea Isabellei în scaun. Regele nu vrea însă să-l ajute pe faţă şi păstrează expediţiei organizate de el tot un caracter privat. Totuşi, dă voie să adune din împărăţia lui oameni armaţi şi îi dă şi o sumă de 8 000 de florini[54] [24].

Armata întrunită sub comanda lui Despot era vrednică de acel ce o conducea, compusă fiind toată din aventurieri şi oameni fără căpătîi, adunaţi din lumea întreagă [25]; mai întîi Laski, cu ajutorul căruia el organizase prima lui întreprindere şi care avea de scăpat averea lui întreagă din izbînda lui Despot; apoi acei doi căpitani care încercaseră prima lovitură: [Anton] Székely şi Roussel; se mai adăugase francezul Vileille ⟨Jean Williey⟩ şi unul Petru Soldicki, care aducea cu el 100 de silezieni.

Ca să ascundă şi mai bine întreprinderea, Despot răspîndeşte vestea că ar fi murit, făcîndu-i-se şi o ceremonie de îngropare. În acelaşi timp, bandele lui trec Carpaţii şi el se aştepta ca nemulţumiţii cu domnia lui Alexandru să mai sporească încă rîndurile sale.

Mai mulţi boieri scriseseră împăratului Ferdinand, învinuind pe Alexandru Lăpuşneanu de cele mai grozave cruzimi: „cum unora le scotea ochii, pe alţii îi spînzura, altora le tăia capul, pe alţii iarăşi îi înţăpa, aşa că se tem să nu fie cu toţii stîrpiţi. Se roagă deci de Ferdinand să ajute lui Despot, domnul insulei Samos şi al Doridei, să le devină domn întrucît îl aleg prin consimţămîntul tuturor".[55]

Szekely şi cu Laski se aruncară pe avangarda lui Lăpuşneanu, pusă sub comanda lui Moţoc, şi o risipesc. Trebuiau să atace acuma greul oştirii care stătea adăpostită după Siret şi care, deşi micşorată prin re-

---

[50] Sommer, [*op. cit.*], p. 12.
[51] Languet către Mordeisen, 15 febr. 1561 („Arhiva istorică", I, 2, p. 30).
[51bis] Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 50. [DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 150].
[52] [Erazm Rykaczewski], *Inventarium*, p. 143.
[53] Extract veneţian din 13 iulie 1560 („Revista [pentru istorie, arheologie şi filologie"] a lui Tocilescu, III, p. 175).
[54] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 178.
[55] *Annales rerum polonicarum*, la N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 111, ad. anum 1561: „Albertus Laski, [Palatinus Syradiensis] Iacobum Heraclidem contra Alexandrum, Valachiae (adecă Moldova) Palatinum, armata manu [per Cepusium] connivente Ferdinando, deduxit". Compară Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 476. Roussel fu trimis în solie la Ferdinand; instrucţiunile lui sînt scrise în franţuzeşte (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 431).

fuzul miliţiilor „de a încăleca în oaste"[56], totuşi putea prea bine să ţină piept hoardei de vîntură-ţară a lui Despot. Acesta trebuia cu orice preţ să lovească pe Lăpuşneanu înainte de a sosi ajutorul după care domnul trimisese la munteni. Era însă aproape peste putinţă a trece Siretul sub focul artileriei moldovene. Székely atunci chemă pe Moţoc la o întrevorbire, în care se spune că l-ar fi corupt şi adus a trăda în luptă pe Lăpuşneanu. Acesta e bătut la *Verbia*, în 10 noiembrie 1561, şi fuge înspre josul ţării[57] [26].

Par. 2. De la Iacob Eraclide Despotul la Ioan-Vodă cel Cumplit [1561–1572]

Iacob Eraclide Despotul, 1561–1563. [27]. Devenit stăpînul Moldovei prin fuga lui Lăpuşneanu, aventurierul grec se îndreptă îndată spre Suceava, punînd mîna pe cetăţuie şi pe toate bogăţiile lui Alexandru. El umplu cu aur pe soldaţi, linişti pe boieri prin cuvinte blînde şi le făgădui să le facă mai mult bine decît ei înşişi ar fi poftit.

În proclamaţia lui din Suceava, el spune, pe lîngă multe alte făgăduinţe, că „s-a aşezat în ţara strămoşilor săi, de unde cu ajutorul vostru şi cu acel al neînvinsului împărat Ferdinand, domnul lui prea îndurător, nădăjduieşte ca în scurt timp să dobîndească pămînturile Moldovei lui ce le stăpînesc păgînii, adică fluviul Dunărea, şi nu numai acele, ci încă şi Ţara Muntenească [28] şi toată Grecia şi să scoată Moldova din jugul turcilor, ceea ce ar fi prea firesc a fi de dorit de către un neam de oameni valoroşi şi războinici care se trage din puternicii romani care au făcut să tremure cîndva lumea înaintea lor".[58]

Insuflînd la toţi speranţă, Ţara de Sus i se închină toată. Fiindcă Alexandru tot se ţinea prin părţile de jos, Despot pleacă în contra lui, întîi spre Iaşi, apoi spre Huşi. Lăpuşneanu se coboară pînă la Chilia; dar, neputîndu-se menţine nici aici, trece în Turcia şi se duce la Constantinopol [29].

Turcii, văzînd pe Alexandru înaintea lor, alungat din domnie, unde slujise atît de bine interesele lor, şi ştiind mai ales că Despot fusese sprijinit în întreprinderea lui de regele Ferdinand, erau dispuşi a da afară pe uzurpator şi, mai bine decît a mai pune alt principe, pentru susţinerea căruia să fie nevoiţi a trimite oştiri, a preface Moldova în paşalîc.[59]

Iscusitul grec ştiu însă de îndată a îndepărta furtuna ce ameninţa să se spargă asupra capului său. El trimite o scrisoare sultanului, puţin timp după intrarea lui în Suceava, prin care îi arată „că, în ceea ce el făcuse, nu fusese duşman al sultanului, nici nu avusese scopul a-l lovi întru nimic, ci numai pentru a alunga pe tiranul Alexandru care pusese fără drept stăpînire pe ţara lui, Moldova; şi apoi că nici nu venise el din propria

[56] Boerii către Ferdinand, 1560 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 385).

[57] Forgach, apud Engel, *op. cit.*, p. 202. Ureche arată şi el că „zic unii că şi acolo să fi fost războiu cu hicleşug"; el răspinge însă această părere, punînd cauza izbîndei în aceea că „puţini luptau cu mulţi şi cei ne gata cu cei gătiţi" (*Letopiseţe*, I, p. 178) [ed. C. Giurescu, p. 176, cu diferenţe].

[58] Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 416: „con li valenti homini et gente bellicosa discesi dali valorosi Romani, quali hanno fatto tremar il mondo".

[59] Pétrémol, ambasadorul Franţei la Constantinopol, către Boistaillé, ambasadorul Franţei din Veneţia, 5 dec. 1561 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 14).

lui autoritate, ci chemat de oamenii țării care nu mai puteau suferi marile tiranii, stoarceri și apăsări ale zisului Alexandru; că ar fi gata nu numai a plăti același tribut pe care-l plătea Lăpușneanu, dar că ar vroi chiar să-l mărească".

Despot atinsese, prin această propunere, pe care o păstrase cu meșteșug pentru sfîrșitul misivei, coarda simțitoare a sultanului. De îndată, cum spune ambasadorul francez, „toată pregătirea făcută de turci contra lui Despot se risipi în fum" și sultanul se grăbi a primi propunerile aventurierului, fixînd el însuși urcarea tributului de la 30 000 la 50 000 de scuzi[60] [30].

În urma acestei schimbări în gîndul padișahului [31], Alexandru Lăpușneanu fu surghiunit peste mare [32], cum arată fiul său Bogdan în un doc. [ument] din 1570.[61]

Fără îndoială că agenții lui Despot, afară de sporirea tributului pe care veneau s-o ofere cu atîta dărnicie, nu se vor fi prezentat cu mîinile goale înaintea sultanului și a marilor dregători. S-ar părea însă că însuși ambasadorul Franței, care critică pe turci pentru obiceiul lor de a nu încuviința nici o cerere acelor ce o făceau pînă ce nu aduceau vreun dar[62], fusese tămîiat de domnul cel nou, deoarece îl vedem la început foarte rece față cu cererea lui Despot de a dobîndi protecția Franței[63]; curînd însă după aceea îl aflăm raportînd regelui său că „Despot, prin rarile sale virtuți, merită de a fi favorizat de fiecine, și că, fiind pașnic stăpîn al Moldovei, el poate fi privit ca mare și puternic domn în aceste părți".[64]

După ce se asigură din partea sultanului și cîștigă protecția ambasadorului Franței, Despot notifică tuturor regilor Europei suirea lui în scaunul Moldovei. În exemplarul ce s-a regăsit adresat regelui Boemiei, Maximilian al II-lea, el spune: „Cu ajutorul lui Dumnezeu și al prea puternicului împărat al romanilor, am ocupat statul Moldovei și am respins pe acel Alexandru care a fugit peste Dunăre. Acuma am trimis soli către împăratul turcesc; destule i-am promis și i-am arătat credință și împărțind daruri la supușii lui care se află locuind pe lîngă margini, cu toții îmi vroiesc binele și mă vor ajuta pe lîngă acel împărat". Mai adaugă el un lucru însemnat, anume că ar avea înțelegere tainică cu boierii statului muntean, „care s-au legat către mine a trăda în mîinile mele pe Petru (Șchiopul), domnul Munteniei, împreună cu muma lui (Chiajna) și mi-au făgăduit domnia, numai dacă va vroi maiestatea voastră și fiul regelui Ioan (Sigismund al Transilvaniei) să mă ajute cu armată". El sfîrșește spunînd că „ar avea de gînd a da Moldova fratelui său Dimitrie, iar el să ieie Valahia".[65]

Pentru a mulțămi boierilor ce-i ajutaseră la dobîndirea domniei, el ridică pe Moțoc la rangul de vornic, ceea ce întărește și mai mult încă bănuiala că acest boier ar fi trădat pe Lăpușneanu în bătălia de la Verbia; pe Stroici îl face logofăt [33], pe Barnowski ⟨Bîrnovschi⟩ hatman și ca secretar se slujește de un francez, Georges de Revelles, care slujise mai

[60] Pétrémol către Boistaillé, 15 ian. 1562 (*ibidem*, p. 15). Compară un extract venețian din 15 ian. 1562 („Revista" lui Tocilescu, III, p. 176) și un raport al lui Belsius către Maximilian, 8 aprilie 1561 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 405) [A. Veress, *Documente*, I, p. 207].

[61] G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 134: „Petru Albotă logofăt ce a slujit mai înainte răposatului părintelui domniei mele, Alexandru Vodă, în *surghiun peste mare*, cu dreptate și credință" [DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 218].

[62] Pétrémol către Boistaillé, 1563 (*ibidem* [Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1] p. 17).

[63] Același către același, 15 ian. 1562 (*ibidem*, p. 15).

[64] Același către același, 15 aprilie 1562 (*ibidem*, p. 17).

[65] Document din arhivele Vienei, reprodus de E. Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 413.

înainte și sub' Alexandru Lăpușneanu.[66] Pe Laski căutase să-l ademenească prin declarația pe care i-o trimise că-l recunoaște de urmaș al său în domnie.[67]

Turcii impuseseră însă lui Despot, pe lîngă urcarea tributului, pe care el singur o oferise, și altă condiție, care nu prea trebuia să convină aventurierului. Îi ceruse anume, prin ceaușul care îi dusese învestitura, ca să sloboadă pe toți mercenarii străini, spre a nu îngreuia țara, mai ales că Despot pretinsese că ea îl chemase la ocîrmuirea ei. Îi învoiau să păstreze numai pentru garda lui personală 300 de cavaleri și tot atîția pedestrași unguri.[68] În curînd Despot trebuia să se căiască de o măsură căreia [i] se supusese poate cu prea mare grăbire, dar de care el ascultase cu atît mai ușor cu cît nu avea nici bani cu ce plăti mercenarii și nu vroia să pună chiar de la început dări mari pe popor, pentru a nu-și înstrăina simpatiile lui.

În curînd poziția lui Despot se îngreuie din două pricini: daraverile cu Laski, care îl pun în dușmănie cu fostul său sprijinitor, și nemulțămirea țării cu domnia lui.

Datoria lui Despot către nobilul ungur ⟨polon⟩ se urcase cu procentele la vreo 20 000 de galbeni[69], pe care Despot nu fusese în stare să-i plătească din cauza cheltuielilor celor mari făcute cu căpătarea domniei. Pentru a asigura însă pe Laski, îi dăduse ca amanet cetatea Hotinului.

După ce Despot nu se putea plăti de creditorul său, în loc de a-l îmblînzi, îl mai supără cu nesocotință încă prin o măsură, luată chip în interesul țării, dar care nu avu alt efect decît a se întoarce împotriva lui însuși. El hotărăște anume a pedepsi fără cruțare pe toți cei ce i-ar prinde cu vreo nelegiuire, fără deosebire de ar fi nobili sau oameni de rînd [34], începînd astfel a inaugura prin aparența nepărtinirii ocîrmuirea țării Moldovei. Pentru a arăta cu cîtă asprime înțelegea să se execute acest ordin, el puse în urmărire pe însuși medicul lui Laski pentru o crimă ce se bănuia că ar fi fost comis-o, și-l pedepsi cu moartea, cu toată intervenția și rugămințile fostului său binefăcător; vroia să se arate neîmpăcat cu prietenii, spre a putea fi cu atîta mai neînduplecat față cu dușmanii.

Laski, văzîndu-se respins, se hotărî să-și răzbune, cerînd banii și urcînd pretențiile sale pînă la 80 000 de galbeni. Pe de altă parte, începu a-l pîrî la Constantinopol, lucru în care izbuti cu atîta mai ușor, cu cît în același timp Despot, cerînd de la Ioan Sigismund înapoi cetățile vechi ale Moldovei, Ciceul și Cetatea de Baltă, Sigismund se supărase și el, unindu-se cu Laski pentru a acuza pe Despot la Soliman că ar urma înainte vechea lui înțelegere cu Ferdinand, ar umple Moldova cu mercenari nemți și unguri și cîte altele de aceeași natură. Despot, deși nu tăgăduia datoria, pretindea însă că Laski l-ar fi trădat și ca trădător ar fi pierdut dreptul de a fi plătit.

Laski, înfuriat, se hotărăște a scoate pe Despot din scaunul Moldovei, în care pretindea că el îl pusese, și se înțelege pentru aceasta cu capul cazacilor, Dimitrie Visnovieki ⟨Wiszniewiecki⟩, care combătuse și el alăturea cu Despot la intrarea lui în Moldova. Cazacul primește și ambii încep a face pregătirile de război.

---

[66] Sommer, [*op. cit.*], p. 16 și 142; Istvanffi, [*op. cit.*], p. 404. Că boierii moldoveni chemaseră pe Despot se vede din scrisoarea lui Sigismund August către Stefan Tomșa din 13 oct. 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 232): „Despot n'aurait jamais eu la tentation de venir en Moldavie si vous ne l'y aviez pas appelé vous-mêmes".

[67] Din 15 ian. 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 223).

[68] Sommer, [*op. cit.*], p. 18—19.

[69] Graziani, [*op. cit.*], p. 36 [Hurmuzaki, II/1, p. 495—496].

Tocmai în momentul cînd un pericol exterior se abătea asupra lui Despot, ocîrmuirea acestuia nemulţămise ţara din mai multe părţi. Despot era protestant şi ca atare trebuia să treacă, în ochii poporului şi a boierilor, ca eretic. Deşi în aparenţă el recunoştea religia ortodoxă, asistînd la slujbele bisericeşti, între altele la sfinţirea apei în ziua de Bobotează[70], şi întreţinea relaţii foarte politicoase cu patriarhul de Constantinopol[71], el rămăsese totuşi protestant, nu numai în inima lui, dar chiar în purtare, bătîndu-şi joc de preoţii, călugării şi ceremoniile bisericii ortodoxe [35], chiar în convorbirile sale cu boierii, şi săvîrşind în curtea sa liturghia după ritul protestant.[72]

Protestanţii, cunoscînd plecarea lui Despot pentru dînşii, se grăbesc a întinde în Moldova o propagandă a credinţei lor. Ei caută întîi a lăţi Reforma între catolicii din Moldova, ceea ce se încercaseră de mai înainte, dar care acum le izbuteşte mai bine, fiind sprijiniţi de domn. Arhiepiscopul din Lemberg, Solikowski, raportează cardinalului Montealto că „Despot, alungînd pe preoţii catolici din Moldova, introduce luteranii".[73]

Baronul [Hans] ⟨de⟩ Ungnad [baron de Soneck] care se statornicise la Urach în Wurtemberg şi îmbrăţişase protestantismul, stătea în relaţii cu reformatorul Primus Tuber şi pusese să tipărească mai multe cărţi de religie protestantă în limba croată şi slavonă pentru a răspîndi această credinţă în poporul său. Ungnad trimite pe un om al său, Wolfgang Schreiber, în Moldova, la Despot, pe care-l ştia că împărtăşeşte credinţa luterană, spre a-i arăta traducerile şi tipăriturile sale şi a-l îndemna să-i trimită nişte oameni învăţaţi din Moldova, care ar cunoaşte limbile şi ar putea traduce cărţile sfinte în româneşte; sau dacă preferă să-i trimită lui Despot, în Moldova, o tipografie procurată din Pesta[74] [36].

Schreiber se oprise în Transilvania cea duşmană lui Despot. Cînd veni în Moldova, el îşi dădu aerul de sol al împăratului, vorbind lui Despot, la audienţă, în care fu primit de politeţă, de nevoia de a se însura cu o prinţesă germană, lucru ce nu putea plăcea lui Despot, acuma cînd, fiind în scaunul Moldovei, trebuia să nu supere pe turci. Despot pune deci pe Schreiber să-i deie în scris propunerile lui şi apoi, pentru a-şi face o faţă cu atît mai bună la turci, îl trimise cu acea scrisoare la Constantinopol, unde Schreiber fu reţinut doi ani în închisoare.[75] Fericit fu Schreiber că scăpă numai cu închisoarea căci memoriul lui, pe care Despot îl comunicase Porţii, conţinea următoarele: 1) să fie credincios împăratului roman; 2) să se însoare cu o principesă pereche cu el, de neam regesc, asupra cărei chestii Schreiber cerea să i se încuviinţeze o audienţă secretă în care pro-

---

[70] Lucru pentru care îl mustră Sommer în una din elegiile lui, p. 86.

[71] Scrisoarea lui Despot către Zygomalas, retorul bisericii patriarhale, în Crasius ⟨Crusius⟩, *Turco-Graecia*, p. 247.

[72] Graziani, [*op. cit.*], p. 29—31.

[73] Reprodus de I. ⟨M.N.⟩ Burghele, *op. cit.*, p. 748, însă cu o greşită indicaţie a izvorului: Hurmuzaki, *Doc.*, III, no. 105, unde raportul nu se află.

[74] Scrisoarea lui [Wolff] Schreiber din 1562 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 445): „Despot soll allain gelerte Personen zu Ungnad schickhen, die khunten die Sprachen in das Walachisch transferien". Emile Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 423. Pînă la ediţia I a *Istoriei românilor din Dacia traiană*, era curentă credinţa că Schreiber vînduse cartea protestantă tipărită în *limba română*, lucru despre care nici urmă nu se afla în documente [Vezi *Călători străini*, II, p. 280, 283].

[75] Aceasta a fost cauza închiderii lui Schreiber din partea lui Despot şi nu cum spune Crusius, *Turco-Graecia*, p. 492: „captus fuerat ... quod pios libros a d. Primo in schlavonicam linguam conversos qui hic (în Wittenberg) excudebantur ... in illis locis (Moldova) distrahere voluisset". Asupra acestei chestii vezi mai multe acte în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 445—454. Schreiber nu tăgăduieşte că dăduse aceste sfaturi; se apără însă spunînd că le dăduse după cererea boierilor lui Despot Vodă (ambasadorul din Constantinopol către Ferdinand, 17 febr. 1563; *ibidem*, p. 462 şi 468).

babil voia să destăinuiască numele principesei și 3) îi propuse o alianță cu principii creștini contra turcilor.

Tot pe atunci însă pe cînd Despot căuta prin jărtfirea nenorocitului Schreiber să capete încrederea turcilor, el primea altă ambasadă de la împăratul, ceea ce-l arată ca fiind în cele mai bine legături cu dînsul. Despot urma și el jocul cel dublu, nedespărțit de politica românească a acelor timpuri și care, trebuie să o recunoaștem, ne-a scăpat de multe ori existența. Se vede deci că, deși Despot era un înfocat protestant, el ținea mai mult la tron decît la religia lui și că, pentru a-și face față la sultanul ca supus credincios, el nu stătu la gînduri de a jertfi pe un coreligionar, care, chiar dacă îi propuse lucruri nepotrivite în situația lui actuală, nu merita să fie denunțat și pedepsit.

Despot, care își pusese în gînd să reformeze și moravurile țării, vroia să schimbe orînduielile ce le aflase privitoare la despărțenie. Acest obicei, tolerat întotdeauna de biserica ortodoxă, ajunsese un adevărat scandal; căsătoriile se desfăceau de biserică pentru motivele cele mai ușoare care deveneau grele în ochii preoților numai prin banii de care erau însoțite. Nemții și ungurii așezați în Moldova, luîndu-se după oamenii de țară, se dăduseră și ei la aceste abuzuri.

Despot aduse din Polonia pe un preot de ritul socinian, Ioan Lusinski, îl ridică la rangul de episcop și-l însărcină cu judecata proceselor de căsătorie ce existau între străinii așezați în Moldova; iar pe pămînteni îi luă în seama lui pentru a-i pedepsi, dacă ar contraveni opririlor orînduite. Sommer ne spune că el era foarte aspru în această privință și că puse să taie capul deodată la șase inși care, fiind despărțiți în contra orînduirilor sale, se însuraseră a doua oară, învinovățindu-i de bigamie.[76] Lusinski, ca socinian, era însurat și „episcopul cel cu muieri", cum îl numește cronicarul, scandaliza tot atît pe moldoveni, pe cît îi nemulțămea oprirea despărțeniilor, abuz practicat de atîta timp și care devenise obiceiul pămîntului.

Asupra chipului cum se desfăceau căsătoriile, avem un curios document ceva posterior, din 1650: Maria Mateiasca din țara Moldovei, din sat din Stejăreni, scrie bărbatului ei Matei, carele ședea în Țara Ungurească*, dîndu-i știre „ că este beteagă și de casă nu e a ținere; iar de-i va trebui femeie să-și ia o alta"; că de dînsa să fie iertat, precum și el să o ierte la rîndul lui că ea „a bolnăvit". Deci „de-acum înainte, nici bărbat nu-mi mai trebuiește pînă la moartea mea. Iar tu, de nu te vei putea ținea însuți, să-ți iei un soț și lăcuiește sănătos în veci; iar eu mă voi ținea aici în Moldova lîngă oamenii mei, pînă cînd voi *custa* (exista), și văd că nu voi custa mult, cît va vrea Dumnezeu. De aceea îți scriu și să hii sănătos, amin!"[77]

Că așa se îndătinaseră lucrurile se vede de pe obiceiul identic din Transilvania, căci aci „îndată ce un bărbat își disprețuia femeia sau soția bărbatul și voiau să se desfacă, se duceau la oficialul locului și dînd un florin erau îndată sloboziți de legătura căsătoriei".[78]

Alături cu reformarea moravurilor, Despot, principe învățat și care prețuia luminile, se gîndi a înălța cugetul poporului, a răspîndi și binefacerile instrucției. El înființă o școală în satul *Cotnari*, unde se afla o puternică colonie de sași protestanți, pe lîngă alte multe feluri de oameni

---

[76] Sommer, p. 26 [*Călători străini*, II, p. 260–261].

* Așa se spunea Transilvaniei, după stăpînirea politică a țării.

[77] N. Iorga *Doc. Bistriței* 〈*Documente românești din arhivele Bistriței. Scrisori domnești și scrisori private*〉, I, p. 86.

[78] Ordinul lui Cristofor Báthory, fratele voievodului Transilvaniei, 1572, către episcopul Eftimie al românilor (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 654).

ca armeni, evrei, sîrbi și valahi[79], pe care școală o puse sub direcția lui Ioan Sommer, care a scris biografia domnului său [37]. El vroi să mai aducă ca profesori în ea pe prietenul său Gaspar Peucer, ginerele lui Melanchton, pe care-l cunoscuse încă de pe timpul petrecerii sale în Țările de Jos și în Germania[80], precum și pe un matematic din Cracovia, Ioachim Rhaeticus, cărora le trimise și bani de călătorie; dar ambii refuzară de a veni. La această școală trebuia să fie adaosă și o bibliotecă.

Deși școala fusese înființată în o comună protestantă și deci avea aparența de a fi fost menită numai pentru locuitorii străini, totuși știm că Despot trimitea în acea școală copiii din toate părțile țării, ținîndu-i aici pe socoteala lui, încît fără îndoială că această școală era și ea un mijloc ascuns de propagandă luterană. Despot își pusese în gînd să întoarcă pe moldoveni la religia protestantă, însă pe calea înceată a convingerii și nu pe acea brutală a impunerii violente. Bineînțeles că boierimea și mai ales poporul privea și această încercare a lui Despot tot din punctul de vedere al ereziei și ca un așezămînt pierzător de suflete.[81]

Toate aceste lovituri date religiei ortodoxe și așezămintelor patronate de ea își găsiră culmea cînd Despot, avînd nevoie de bani, puse să topească un policandru și mai multe odoare de prin biserici, pentru a-și procura metalul trebuincios.[82] Astfel Despot, voind să cruțe poporul bănește, îl lovea în simțămintele sale cele mai scumpe, schimb care desigur nu-i putea folosi, cu atîta mai mult că la sfîrșit el fu totuși silit a recurge la impozite, anume atunci cînd se văzu amenințat de atacul lui Laski și Wisnovieki. El ordonă să se ieie cîte un galbăn de casă. Dacă pînă acuma Despot prin măsurile sale își înstrăinase mai mult boierimea, prin această dare el atinse interesul poporului de jos.

Țăranii se răsculară în contra lui [39] și erau să-l ucidă, lucru de care scăpă ca prin minune. Hatmanul [Toma] Barnovski și un episcop, învinuiți de popor că ei ar fi sfătuit pe Despot la acea măsură[83], ajung în cel mai mare pericol, căci poporul le cerea capetele și numai cu mare greutate putu fi astîmpărat, ceea ce desigur înstrăină și pe acești boieri de Despot, pentru slujba căruia își puseseră în cumpănă viețile lor.

Astfel se ațîța din toate părțile focul sub picioarele tronului lui Despot, care trebuia să izbucnească și să-l cuprindă în flăcările sale. Și pe cînd el era dușmănit din lăuntru și din afară, mai pierdea încă și simpatiile vecinilor, fără a putea păstra măcar pe acele ale turcilor. Regele Ferdinand, care-l ajutase pe sub mînă la întronarea lui, se vedea acuma părăsit de

---

[79] Raport către Maximilian, 8 aprilie 1562 (Hurmuzaki, *Doc.*, V/1, p. 404) [*Călători străini*, II, p. 261].

[80] Vezi mai sus, p. 59–60.

[81] Iată importantul loc din Sommer privitor la școala din Cotnari, [*op. cit.*], p. 29–30: „Nec Bibliothecae construendae cogitationem abiecerat quod principibus viris eam rem plurimum ornamenti et dignitatis adfere haberet persuasissimum. *Scholam item in oppido Cottanar, quod ferme a Saxonibus et Hungaris habitatur, erigere coeperat, collectis passim ex provincia pueris, quos docere, ali, vestiri ex suo curabat aerario, constituto satis liberali magistris, pro ea discentium paucitate, stipendio, quo tempore et nos ad docendum illuc missi sumus, sex mensibus prioribus aulam inter scribas secuti*". Compară și Graziani, p. 30: „Commovit vero vehementer quod Despot Lismaninum nescio quem doctrinae a Ioanne Calvino inventae magistrum et alios eiusdem sectae homines in dicendo exercitatos a Polonia acciverat, per quos his de rebus populus eradietur". Vezi și Istvanffi, [*op. cit.*], p. 427.

[82] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 179 [ed. C. Giurescu, p. 178–179: „bisericele dezbrăca, arginturile lua și făcea bani"]. Istvanffi, [*op. cit.*], p. 405. Monezile bătute de Despot, prin un neamț numit și el tot Wolfgang, poartă legenda: „Heraclides Despota, pater patriae, vindex et defensor libertatis patriae" sau „Iohannes waiwoda, patronus Moldaviae" (D. Sturdza, *Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Romänien*, Wien, 1874, p. 32–39).

[83] Sommer, [*op. cit.*], p. 35–37 [*Călători străini*, II, p. 264].

el care trecuse în partea turcilor, după cum o dovediseră prea bine cele petrecute cu Schreiber.

Pe de altă parte, el se pusese rău şi cu Ioan Sigismund, din cauza reclamării Ciceului şi a Cetăţii de Baltă, şi pentru un amestec al său — nu e vorbă, împăciuitor — în o răscoală a secuilor contra lui Ioan Sigismund.[84] Cu polonii nu stătuse bine niciodată [40], deoarece el răsturnase pe credinciosul lor, Alexandru Lăpuşneanu, şi acuma chiar era ameninţat de unul din supuşii lor, cazacul Wisnovieki [41]. Turcii încă nu puteau avea mare încredere în Despot, ca unul ce pe domnia lui apăsa păcatul originar al sprijinului german; apoi el era săpat necontenit la Poartă prin Ioan Sigismund, prietenul şi îndatoritul lui Lăpuşneanu, precum şi de domnul detronat el însuşi care nu va fi stat în Constantinopol cu braţele încrucişate.

În 12 martie Ioan Sigismund scrie sultanului, rugîndu-l „să restituie pe Lăpuşneanu în scaunul din care fusese scos prin violenţă de acel Despot care-l stăpîneşte în dispreţul intereselor otomane"[85], şi sultanul începe chiar a face pregătiri pentru a da urmare rugăminţii principelui transilvan.[86] Despot însă, minte uşoară şi caracter nepăsător, nu vedea nimic şi, cu toate acestea, cumplită era furtuna ce se apropia de capul lui. Pe cînd oricare altul s-ar fi îngrijit a-şi găsi mijloacele de scăpare, el urmărea tocmai pe atunci un plan de căsătorie cu o nobilă polonă, Christina, fiica lui Martin Zborovski, castelanul Cracoviei. Pe lîngă ameninţarea ce-i venea din partea lui Laski, el trebuise să cunoască de pe mai multe semne cît de mult se înstrăinase ţara de el. Am văzut că poporul se răsculase provocat de darea de un galbăn pe casă. Mergînd el într-o zi spre Galaţi, vroi să-şi cerce armata ce-l întovărăşea şi puse să se sune alarma. Numai mercenarii unguri se pregătiră de luptă, iar trupele moldovene fugiră într-o pădure. În sfîrşit, episcopul Lusinski pierise otrăvit de boieri.[87]

Despot avea pe lîngă el un soi de caraghioz, un husar ungur numit Telegechi. Într-o zi, cînd el sta la masă cu Barnovschi, Stroici, Moţoc şi doi episcopi, nebunul scoase sabia şi se făcu că se răsteşte asupra comesenilor lui Despot.[88] Boierii se prefăcură a rîde de această glumă, dar pătrunseră înţelesul ei şi, raportînd fapta nebunului la scopul stăpînului, se grăbiră a apuca înainte, pentru a-şi mîntui vieţile lor ameninţate. Cu toate acestea, faţă cu nepăsarea lui Despot, nu credem ca el să fi avut de gînd a se desface de acei cu ajutorul cărora dobîndise tronul şi că nebunul, arătîndu-i pe ei ca duşmani ascunşi, pătrunsese mai bine în inimile lor decît domnul mai nebun căruia slujea.

Nemulţămirea cu domnia lui Despot trebuia să izbucnească într-o revoluţie, cu prilejul intrării lui Laski şi Wisnovieki în Moldova. În fruntea complotului se puse hatmanul Ştefan Tomşa, om de „mare inimă", cum spune Ureche [42]. Boierii, pentru a atrage şi mai sigur pe Wisnovieki în ţară, îi făgăduiseră lui coroana dacă vor scăpa de Despot şi, fiindcă acesta auzind de sculareа lui Laski asupra lui îi trimisese o solie care începuse a trata împăcarea foştilor prieteni; apoi boierii moldoveni, temîndu-se ca prin împăcarea lui Despot cu Laski să nu se lepede şi cazacul de întreprindere, grăbesc intrarea lui în Moldova, spunîndu-i să nu aştepte sosirea lui Laski, căci, dacă acesta ar veni, ar culege el toate onorurile,

---

[84] Amărunţimi asupra ei în monografia lui Burghelea, p. 621. Asupra cererii vechilor cetăţi ale Moldovei vezi Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 421—426.

[85] Sigismund către sultan, document publicat de C. Esarcu, în „Col. lui Traian", 1874, p. 5.

[86] Scrisoarea unui grec renegat către Despot din 29 mai 1563 (*ibidem*, p. 9).

[87] Sommer, [*op. cit.*], p. 38—40.

[88] *Ibidem*, p. 37 [*Călători străini*, II, p. 264—265].

dîndu-i astfel a înțelege că cine va alerga mai curînd în ajutorul lor, acela va dobîndi coroana. Ambițiosul cazac, neînțelegînd cursa ce i-o întindeau viclenii boieri care vroiau să se slujească de el numai ca de un instrument pentru scopurile lor, primi propunerea și intră în Moldova.

În timp ce Tomșa atrăgea astfel pe dușmanul lui Despot în țară, el fățărea pe de altă parte prietenie către domnul său, înștiințîndu-l despre pregătirile lui Wisnovieki de a intra în Moldova și că acesta chemase și pe tătari în ajutorul său, care erau gata a trece Nistrul. Tomșa propune atunci lui Despot ca să-i deie mercenarii, unguri, poloni și nemți pe care-i avea în slujbă, spre a lovi pe tătari; că îndată ce țara ar fi scăpată de ei, respingerea lui Wisnovieki ar fi o treabă prea ușoară.

Despot-Vodă, „crezînd că aceste cuvinte să hie de la inimă", încredințează lui Tomșa toată cavaleria lui mercenară, păstrînd lîngă el numai pedestrimea. Tomșa, care trebuia să fie proclamat domn, luînd cu sine partea cea mai însemnată a lefegiilor lui Despot, îi îmbată și apoi îi măcelărește, unindu-se după aceea cu Stroici și cu Moțoc pentru a porni asupra lui Despot.[89]

Însă Tomșa trebuia să se desfacă și de Wisnovieki, de al cărui ajutor nu mai avea nevoie, acuma cînd izbutise a dezarma pe stăpînul său. Trădarea și înșelarea fiind un mijloc mult mai îndemînatic decît vitejia, abia răsuflat de acea îndeplinită față cu domnul său, pune îndată în lucrare o alta, tot atît de neagră și de urîcioasă, în contra bietului cazac. De cu sară Tomșa trimite lui Wisnovieki știre ca să aștepte a doua zi pe boieri, care vor veni să i se închine, pentru a pleca apoi cu toții asupra lui Despot. Wisnovieki înainta cu oștirea lui în neorînduială, nepregătită și așteptînd să întîlnească niște prieteni, cînd deodată Tomșa, a cărui oștire gata de luptă era ascunsă prin o deasă ceață, cade pe neașteptate asupra cazacilor, îi taie și-i prinde mai pe toți, între alții pe însuși Wisnovieki, care, trimis la Constantinopol, este ucis acolo.[90]

Despot, auzind de trădarea boierilor, se închide în Suceava. Răsculații, înainte de a merge asupra lui, pun mîna pe Tîrgu Neamț, unde măcelăresc un număr de soldați și lucrători străini; apoi ucid pe văduva episcopului Lusinski, dărîmă școala din Cotnari, alungînd pe Sommer, care rătăcește vreo trei luni prin păduri, înainte de a scăpa în Transilvania; prind pe o fiică a lui Despot, pe care o avuse din o concubină greacă, o ucid și trimit pe muma ei la mînăstire; dau morții de asemenea pe toate femeile sau copiii ostașilor celor închiși cu Despot, și cîte altele.

Tomșa după aceste izbînzi, mai mult fericite decît cinstite, pleacă în contra domnului spre Suceava, care, fiind bine aprovizionată, putu să se împotrivească un timp îndestul de îndelungat, mai ales că Despot avea încă pe lîngă dînsul parte din garda lui ungurească.

Asediul ține, cu toată artileria adusă de Tomșa spre a bate cetatea, timp de trei luni, și acesta văzînd că lucrul se trăgănează, recurge iarăși la mijlocul său favorit, trădarea, spre a-și ajunge ținta. Omul cel „cu mare inimă" al lui Ureche intră în vorbă cu comandantul cetății, *Petru Devay*, ceea ce Despot aflînd, îl străpunge cu însuși mîna lui înaintea armatei.

Acest exemplu, în loc de a reține trupa lui în disciplină, o împinge și mai mult încă a se arunca în brațele lui Tomșa, cu atît mai ușor cu cît

---

[89] Modul cum s-a săvîrșit acest măcel și înșelarea mercenarilor se deosebește la istoricii timpului. Două versiuni, aceea a lui Bielski și aceea a lui [Martin] Paskowski sînt reproduse de Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 182 [ed. C. Giurescu, p. 198–199], iar a treia este dată de Graziani, p. 45.

[90] Pétrémol către Boistaillé, 15 sept. și 15 oct. 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 18–19).

acesta căpătase ajutor de la Ioan Sigismund un număr de secui, care ajutară mult a stabili înțelegerea între Tomșa și garnizoana ce apăra pe Despot.

Tomșa trebui să se lege către ostașii domnului prin jurămînt că-i va lăsa slobozi, „și de nume de viclenie să se curățască", adică să nu fie priviți ca trădători. Îndată ce ei primiră „adeverința" lui Tomșa, deschiseră porțile. „Atunci Despot-Vodă, dacă a văzut că l-au viclenit toți boierii și l-au părăsit toți slujitorii și țara s-a ridicat asupra lui și nădejde de ajutor de undeva, de la prietenul său Laski, nu-i venea; așa, văzînd pierirea sosită asupra capului său, îmbrăcat domnește, a ieșit afară din cetate mai sus de Areni, unde era țara adunată, să se închine Tomșei. Atunci Tomșa cu multe cuvinte l-au mustrat, aducîndu-i aminte de multe lucruri fără de lege ce făcea, că nu numai țara pustiește, ci și bisericile dezbracă și de lege își rîde. Cu aceste cuvinte mustrîndu-l, Tomșa l-a lovit cu buzduganul și îndată oastea toată s-a lăsat asupra lui, unde acoperindu-l mulțimea, cu multe rane i-au străpuns trupul. Și așa a fost sfîrșitul lui Despot-Vodă" (5 noiembrie 1563)[91] [43].

Oricît ar fi de aventuroasă viața și domnia lui Despot, figura lui insuflă o adîncă simpatie.

El avea mai multe însușiri care-l deosebesc în bine de lumea cumplită în care trăia. Înainte de toate, era un om cult, care iubea știința și lucrurile frumoase și, dacă i-ar fi fost dat a domni în liniște pe scaunul Moldovei, poate că ar fi ridicat-o din nămolul de întuneric, corupție și barbarie în care zăcea. Pe lîngă școala din Cotnari, încercarea lui de a reforma moravurile este vrednică de laudă. El apoi mai vroise să înzestreze țara lui adoptivă cu un codice de legi, cu lucrarea căruia însărcinase pe un grec prieten al său[92]. Încercarea lui de a civiliza și moraliza țara nu putea fi înțeleasă de ea, care privise toate măsurile, și acele de ridicare a culturii, ca înnoiri religioase, ceea ce pînă la un punct era adevărat.

Mai adînc însă decît superioritatea minții sale, ne atinge bunătatea inimii lui, unită cu o mare doză de curaj și de îndrăzneală. El credea că toți oamenii erau ca el; că ce aveau în inimă rosteau și din gură. După ideile timpului de atunci, el admitea să răpești altuia dreptul său; totdeauna însă întrebuința lupta fățișă, își punea viața în cumpănă pentru a ajunge la scop, și niciodată nu a mînuit el o spadă trădătoare. Cît de rău politic era el, și prin urmare cît de drept îi era cugetul, se vădește din multe împrejurări. Astfel, mai întîi el destăinuiește prea ușor scopul său de a înlocui pe Lăpușneanu, pe cînd trăia la curtea lui, criticînd oarecum domnia acestuia și arătînd că el ar putea face mai bine. Arată lui Ferdinand scopul său de a răsturna și pe Petru din Muntenia, cînd nimic nu-i garanta că nu vor ajunge la urechile domnului amenințat și să-și adauge încă un dușman pe lîngă toți acei pe care îi avea. În purtarea lui cu vecinii se arată cu totul nedibaci. Înainte de a fi bine așezat în scaun, el ridică pretenții asupra cetăților din Transilvania, făcîndu-și un dușman din un principe pe care, crutat și cultivat, l-ar fi putut avea de prieten. Pentru a face ca orînduielile lui să fie respectate de țară, jignește pe Laski cu osîn-

---

[91] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 184 [ed. C. Giurescu, p. 202—203, cu diferențe de text]. Compară Leunclavius, *Annales sultanorum othmanidarum*, p. 58 și Sommer, [*op. cit.*], p. 54. Asupra revoluției pornite contra lui Despot vezi încă Pétrémol către Boistaillé din 5 iulie 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 18). Asupra morții sale, altă scrisoare a lui Pétrémol către Boistaille din 15 nov. 1563 (*ibidem*, p. 19), precum și Forgacs de Gymes, *De statu reipublicae Hungariae commentarii*, în *Monumenta Hungariae hist. Scriptores*, XVI, p. 259. Pentru uciderea lui Devay, vezi Francisc Zay către Ferdinand, 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 481).

[92] Extract venețian din 7 iunie 1562, în „Revista" lui Tocilescu, III, p. 176.

direa medicului său. Apoi purtarea lui către turci este aproape copilărească; în loc de a-i sătura cu bani, el, după cheltuielile neapărate, restrînge punga şi începe a-i îndesi cu dovezile de sinceră supunere, ca şi cînd turcii după acestea ar fi umblat.

Tot la o lipsă de spirit politic şi la curăţenia caracterului său se poate raporta şi încrederea lui oarbă în un element străin, pe care venise să-l stăpînească. El se supune imediat la ordinul sultanului de a-şi slobozi armata, cînd, păstrată pe lîngă el, ar fi fost un mijloc minunat de a supune ţara voinţelor lui; ar fi putut scoate biruri cînd şi cîte ar fi voit, fără ca nimeni să fi îndrăznit a se răscula, deoarece vedem că atîta se temeau boierii de lefegiii străini, încît şi de puţinii soldaţi ce mai rămăseseră lui Despot se desfac prin trădare. Apoi el nu vede pînă şi ceea ce caraghiosul său înţelesese, că boierii ce-l înconjurau umblau cu gînduri de viclenie. Pretutindeni oarba încredere, care pe cît ridică pe om, pe atîta coboară pe regent.

Astfel fu acest Despot-Vodă care, în efemera lui domnie, totuşi lasă o dungă pururea luminoasă în istoria mai veche a ţării Moldovei.

Alexandru Lăpuşneanu a doua oară, 1563—1568. La moartea lui Despot, Moldova trecu din revoluţie în starea şi mai silnică a războiului civil ce se încinse între Ştefan Tomşa, candidatul boierilor la tronul Moldovei, şi Alexandru Lăpuşneanu care-şi dresese trebile la Constantinopol şi căpătase iar steag de domnie în Moldova. Izbînda aceasta îl costase pe Lăpuşneanu mai mult de 200 000 de galbeni, din care sultanul Selim* căpătă singur mai bine de 50 000, vizirul tot atîta, iar Miches (evreul favorit), ca bacşiş 10 000, fără de ceilalţi mai mici care au fost amestecaţi la această afacere".[93] Boierii însă nu voiau cu nici un chip să primească pe Lăpuşneanu pe care-l trădaseră către Despot, aşteptîndu-se din partea lui la o cumplită răzbunare.

Sultanul, trimiţînd cu Alexandru un capugiu spre a-l pune în scaun, ordonă totodată tuturor sangiacilor de la margini, tătarilor şi transilvănenilor ca să ajute domnului a intra în ţara lui. Tomşa însă cu poporul moldovenesc, a cărui armată o depeşă franceză o urcă exagerat la 100 000 de pedeştri şi 40 000 de cai, se opune la intrarea Lăpuşneanului, cu atîta mai uşor cu cît, fiind timp de iarnă, (în luna ianuarie 1564), Dunărea şi bălţile de pe malurile ei, pe jumătate îngheţate, făceau peste putinţă trecerea ei cu piciorul şi îngreuia mult pe aceea cu luntrea.

Sultanul, văzînd opoziţia lui Tomşa, ordonă şi beglerbegului Greciei ⟨Rumeliei⟩ să treacă cu armata în Moldova spre a pune pe Alexandru în scaun. Tomşa însă nu voia să se menţină în Moldova în contra voinţei turcilor, ci, arătînd numai că ţara ar respinge pe Alexandru [44], cerea de la turci scaunul pentru el. Tomşa trimite la sultan vreo 40 de boieri, care să-i arate că ţara întreagă respinge pe Alexandru. Fiindcă deocamdată nu se ştia cu ce propuneri vin şi cît cîntăreau darurile ce aduceau, apoi sultanul ordonă suspendarea tuturor măsurilor luate pentru reintroducerea lui Alexandru. Văzînd însă că ceea ce ei ofereau era departe de a ajunge, necum de a întrece darurile lui Lăpuşneanu, toţi boierii trimişi sînt aruncaţi în fiare şi măsurile pentru reinstalarea lui Lăpuşneanu sînt împinse iarăşi cu mare grabă.

---

* La 1563 domnea încă sultanul Soliman (†1566).

[93] Pétrémol către Boistaillé, 15 oct. 1563 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 19), Şi, cu toate acestea, Lăpuşneanu avea la turci încă din întîia lui domnie reputaţia unui tiran jefuitor. Leunclavius, *op. cit.*, p. 58, spune despre el: „Erat tum (1561) eius regionis (Moldaviae) princeps cum titulo Despota Alexander ob inauditam quandam immanitatem erga suos infamis". Dar turcii nu căutau la domnii ţărilor române decît ce greutate aveau pungile cu care veneau încărcaţi.

În timpul acestor tratări, Petru Şchiopul* din Muntenia, pentru a complăcea turcilor şi unchiului său Lăpuşneanu (a cărui soţie, Ruxandra, era soră cu muma lui Petru, Chiajna, ambele fetele lui Petru Rareş) atacă pe Tomşa, însă este bătut. Acesta trimisese pe mai mulţi boieri care să întîmpine pe Lăpuşneanu, să-i spună să nu intre în ţară înainte de a veni răspunsul sultanului, căci moldovenii nu ar voi să-l aibă ca domn. Se zice că Alexandru ar fi răspuns la această solie: „de nu mă iubiţi voi, eu vă iubesc şi de nu mă vroiţi voi, eu vă vreau!"

Solii lui Tomşa fiind însă aruncaţi în temniţă de sultanul, Alexandru, sigur pe poziţia lui, înaintează în Moldova, susţinut de armatele turceşti şi tătăreşti, „acoperind ţara ca un roi pînă în Prut, prădînd şi arzînd".

Tomşa, neputîndu-se împotrivi, fuge în Polonia [45], unde sultanul trimite pe Ibrahim dragomanul pentru a-l cere; polonii, spre a face pe placul turcilor, taie capul lui Tomşa.[94] Împreună cu Tomşa pieriră încă Ioan Moţoc şi Petru Spancioc[95] [46].

După uciderea lui Despot, Tomşa prinsese pe fratele adoptiv al acestuia, Dimitrie, şi-l însemnase la nas. Cînd Tomşa fugi în Polonia, un boier, pentru a cîştiga favorurile lui Lăpuşneanu, puse mîna pe acel frate a mortului domn şi-l aduse la cel nou.

Lăpuşneanu însărcină cu răzbunarea lui pe cumplita Chiajna, în contra căreia Despot uneltise tocmai, în scopul de a procura şi fratelui său un tron în ţările române. *Sommer* ne descrie îngrozitoarea scenă de cruzime bestială comisă de Chiajna cu prilejul uciderii prinsului. „După ce puse să-i taie capul, ordonă călăului să i-l aducă la ospăţul unde ea prăznuia împreună cu boierii răpunerea ereticului şi puse să-l arunce sîngerînd pe masă între tacîmuri şi pahare, iar ea, sculîndu-se în picioare, scuipă în faţa acelui cap rostogolit!"[96]

Domnia a doua a lui Lăpuşneanu, în sînge zămislită, în sînge trebuia să înoate pînă la capătul ei. Afară de jertfele căzute sub cuţitul turcilor, polonilor şi a muntenilor, el mai ucide după ce încape în scaun întîi pe boierul ce-i adusese pe Dimitrie, care se vede că greşise cumplit lui Lăpuşneanu de n-a putut să se răscumpere nici cu un dar aşa de preţios; apoi pe Georges de Revelles, fostul său secretar, care-l trădase şi trecuse la Despot. Astfel îşi răzbună Lăpuşneanu contra acelora ce luaseră parte activă la răsturnarea lui. Pe ceilalţi boieri, mai puţin compromişi şi care se opuseseră numai la reinstalarea lui, se prefăcu a-i ierta, deşi Lăpuşneanu era din acele naturi ce nu ştiu să uite; vroia să se întărească întîi în poziţia redobîndită.

Cînd se crezu stăpîn pe împrejurări, el pofti pe cei mai însemnaţi din boieri la un prînz şi, pe cînd ei închinau la pahare, năvăliră în sala banchetului mercenarii străini cu care Lăpuşneanu se înconjurase, nemaiavînd încredere în oştirea de ţară, şi îi măcelăriră pe un cap. Cîţiva numai apucară să sară pe fereşti, de la rîndul al doilea, frîngîndu-şi picioarele. Cronicarii spun că în acea capcană să fi pierit 47 de boieri [47].

Cruzimea lui Lăpuşneanu învenină mai mult încă relaţiile dintre domn şi boieri şi aruncă ţara Moldovei în o viaţă tot mai bîntuită şi mai criminală. Trădarea şi omorul, iată cele două hîde puteri care îşi vor disputa de acum înainte leşul aproape descompus al ţărilor române. După atîtea

---

* Confuzie cu Petru cel Tînăr.

[94] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 185—186 [ed. C. Giurescu, p. 208]. Compară Pétrémol către Boistaillé, 2 ian., 11 febr. şi 27 mai 1564 (Hurmuzaki, *Doc.* Supl., I/1, p. 20—21).

[95] Istvanffi, [*op. cit*], p. 435. Ordinul de descăpăţînare a lui Tomşa, Moţoc şi Spancioc, testamentul ⟨testamentele⟩ lor scrise în temniţa din Lemberg şi alte acte privitoare la execuţia lor, vezi Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 235 şi urm. [Vezi şi I. Corfus, *Documente*, p. 238—240].

[96] Sommer, [*op. cit.*], p. 58.

vieţi nimicite fără scop, fără ca stropirea sîngelui lor să fi îngrăşat ogorul patriei, ne întrebăm cum este cu putinţă ca aceste ţări să mai existe astăzi? Şi cu toate acestea ele au trăit, cînd alte mari împărăţii, dinaintea cărora adeseori tremurau altădată, au pierit sau se topesc sub ochii noştri! Pentru ce? Cine ar fi în stare să răspundă decît însăşi istoria lor?

Lăpuşneanu, restituit în scaun de turci, trebuia să le mai plătească încă şi în alt mod recunoştinţa datorată pentru reîntronarea lui. Ei îi cerură anume să dărîme toate cetăţile Moldovei spre a nu mai avea ţara nici un mijloc de împotrivire contra capriciilor turceşti şi Lăpuşneanu, umplînd cetăţile cu lemne, le dădu foc, căci întăriturile lor erau, după cît se vede, în mare parte din lemn [48]. O singură cetate fu scoasă din această rînduială, anume *Hotinul*, de care turcii înşişi aveau nevoie spre a se apăra de poloni. Această excepţie aduse în curînd o nouă nenorocire asupra Moldovei: anume stabilirea unei garnizoane turceşti în ea, care repeta de la nord neorînduielile comise de la sud de garnizoanele din Chilia, Cetatea Albă şi Tighina.[97]

În legătură cu această dispoziţie trebuie pusă şi strămutarea capitalei de la Suceava la Iaşi. Nu e vorbă, *Haidenstein* ne spune că Lăpuşneanu ar fi părăsit Suceava, ca scaun de domnie, urînd-o pentru trădarea căreia el căzuse jertfă.[98] Dacă luăm însă în privire cele ce spune cronicarul *Neculce*, că Lăpuşneanu „de la a doua lui domnie a început a se aşeza mai cu temelie în scaun la Iaşi"[99], cuvinte întărite şi prin arătările lui Matei Strikovski <Stryjkowski>, care, vizitînd Moldova pe la 1575, spune că „capitala era pe atunci *în Iaşi*, unde fusese mutată după moartea lui Despot"[100], atunci vom admite părerea mult mai întemeiată că turcii obligară pe Lăpuşneanu a-şi strămuta reşedinţa într-un oraş care să nu fie aşa de aproape de poloni şi aşa de departe de ei [49].

Tot de aici se explică pentru ce, mai tîrziu, Ieremia Movilă, partizanul polonilor, reşede iarăşi în Suceava[101], precum şi pentru ce turcii ordonară de la o vreme părăsirea Tîrgoviştei de capitală a Munteniei şi înlocuirea ei cu Bucureştii pe timpul lui Gh. Ghica în 1659. Am văzut apoi cum turcii bănuiau lui Petru Cercel că stă în Tîrgovişte şi nu în Bucureşti.[102]

Documentele arată că, de la Lăpuşneanu încoace, oraşul Iaşi este acela din care ele se dădeau de obicei, ca unul ce era reşedinţa domnească. Numai excepţional documentele se alcătuiau şi aiurea, cum se făcea lucrul şi cînd Suceava era capitală, unde se întîmpla să se afle domnitorul şi boierii cînd se alcătuia hrisovul.[103] Boierii încep a se strămuta în noua capitală şi a-şi zidi locuinţe; aşa, pan Cârstea vel vornic de Ţara de Sus

---

[97] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 188 [ed. C. Giurescu, p. 211]; compară episcopul d'Acqs către Carol al IX-lea, august 1571 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 23).

[98] Haidenstein, apud Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 214: „Sutzawam quod inde a Despota pulsus erat, tanquam infaustum locum detestatur" (1564).

[99] Neculce, în *Letopiseţe*, II, p. 202 [vezi ed. Iorgu Iordan, 1955, p. 111: „de la a doa domnie a lui Alexandru vodă Lăpuşneanu au început domnii a să aşedza mai cu temei în scaon în Iaşi"].

[100] „Arhiva istorică", II, p. 10. [În *Călători străini*, II, nu este].

[101] *Descrierea Moldovei* de Fra Bernardo Quirini, 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 545): „Il signor Geremia Moghila, nobile polono, che dimorava nella città di Succhiavia metropoli".

[102] Mai sus, p. 34 Vezi şi un şir de scrisori ale lui Ieremia Movilă către poloni scrise toate din Suceava (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, la indice).

[103] Alex. Lăpuşneanu, din Vaslui, 1561 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 220); din Suceava, 1558 (*ibidem*, p. 207); 1559, din Iaşi (p. 215); Despot din Suceava, 1563 (p. 223); scrisorile lui Lăpuşneanu din a doua a lui domnie, din Iaşi, 1565 (p. 242, 249, 251, 258). Jurămîntul fiului său Bogdan, 1568 din Iaşi (p. 263); Ioan Vodă cel Cumplit, din Iaşi, 1572, 1573 (p. 271, 275). Unul de la Petru Şchiopul, 1579 (p. 291). De aici înainte Iaşul devine regula [vezi şi I. Corfus, *Documente*, p. 232 şi urm.]

spune într-o întăritură că s-a făcut „dinaintea mea, în curtea mea din Iași, în anul 1601"[104] [50].

Astfel se ducea bucată cu bucată neatîrnarea Țării Moldovenești și se tot întărea pe corpul ei obosit muntele ce părea nerăsturnabil al stăpînirii otomane*. Cu încetul se trăsese aproape cu totul Moldova din stăpînirea mai mult nominală a Poloniei, ca și Muntenia din aceea a Ungariei; dar suzeranitatea numai de formă a acestor țări fusese înlocuită cu jugul de fier și de sînge al silniciei otomane. Cu cît se înfigea mai adînc cuțitul ei în corpul românilor, cu atîta se corupea și se strica mai deplin caracterul lor; din inimos devenea trădător, din mîndru, tîrîtor, din voinic, mișel. Într-adevăr, păstrarăm existența; însă cu ce preț? Dacă n-ar fi fost să reînviem la o viață națională și neatîrnată, apoi mai bine să fi pierit de o mie de ori decît să fi dus un trai atît de rușinos [51]!

În 1568 Alexandru Lăpușneanu căzu greu bolnav și simți că sfîrșitul i se apropia. El adună în jurul patului său pe boierii, episcopii și toată curtea lui și le arătă de moștenitor pe fiul său Bogdan. Printr-o reacțiune firească sufletelor prea crîncene, el ceru ca să fie călugărit atunci cînd îl vor vedea aproape de a-și da duhul. Căzînd Lăpușneanu în letargie, înconjurimea lui se grăbi de a-l mirui, punîndu-i numele de Pahomie. Revenindu-și în simțiri, în acele momente lucide care adeseori mai luminează o dată sufletul înainte de deplina lui stingere și, aflînd el că a fost călugărit, într-o întoarcere a gîndului său către firea lui cea sîngeroasă, el spuse amenințînd că „de se va scula, va popi și el pe mulți". Boierii, cum auziră aceste cuvinte de rău prevestitoare, se hotărîră să împiedice cu orice preț îndeplinirea lor și, dînd otravă lui Lăpușneanu, îl omorîră.[105].

Bogdan al IV-lea [Lăpușneanu], *1568–1572* [52]. La moartea lui Lăpușneanu se urcă în scaun fiul său Bogdan, care, fiind în vîrstă numai de 15 ani, fu epitropisit de muma lui, Ruxandra, pînă în 1569, cînd ea moare în ziua de 12 noiemvrie[106].

Dacă Lăpușneanu fusese partizanul și prietenul polonilor, fiul său Bogdan îl întrecu nesfîrșit în această privire. În 1569 el subsemnă un tratat de închinare din cele mai înjosite în fond și formă. Prin el Bogdan se leagă „cu jurămînt către Dumnezeu și către toți sfinții a păzi pacea, credința și curățenia de suflet maiestății sale regelui și urmașilor lui; a asculta el și cu toată țara lui de poruncile regelui precum și ale regatului Poloniei; a ajuta regatul prin oamenii și prin mijloacele sale; a sări în ajutorul Poloniei nu numai cînd va fi chemat de rege, dar și cînd va fi chemat de hatmanii lui; că nu va face nici o faptă, chiar dacă ar fi în interesul țării Moldovei,

---

[104] Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 10.

* Țările române nu au cunoscut decît o dominație otomană.

[105] Data precisă a morții lui Lăpușneanu nu este cunoscută. În 22 august 1568, fiul său Bogdan da însă un document („Arhiva istorică", I, 1, p. 126. [Înainte de 1 mai 1568, vizirul trimisese steag de domnie lui Bogdan Lăpușneanu; I. Corfus, *op. cit.*, p. 308]. Nu există nici un fel de dovadă că și soția lui Lăpușneanu ar fi fost amestecată în complotul pentru uciderea lui [Gr. Ureche, ed. C. Giurescu, p. 214, afirmă că soția lui Lăpușneanu, „știind cîtă groază și moarte făcuse (Lăpușneanu) mai nainte în boerii săi, temîndu-se doamna sa să nu pață mai rău decît alții, l-au otrăvit și au murit"; există deci dovada otrăvirii fostului domn]. Pictorul Aman a redat în chip minunat scena otrăvirii lui Lăpușneanu; figura domnului este de o expresie puternică.

[106] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 189 [ed. C. Giurescu, p. 215]. Scrisoarea călugărilor din mînăstirea Dohiariu din Muntele Athos prin care aceștia mulțămesc Ruxandrei pentru o donație și care este datată din august 1570, n-o mai găsise în viață (Langlois, *Le Mont Athos*, p. 50 și 67) [DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 236].

fără învoirea regelui polon, şi aşa mai departe, îndatoriri peste îndatoriri, lipsind echivalentul unor îndatoriri din partea Poloniei[107].

Ce decădere uriaşă în acest tratat, dacă-l asemănăm cu cele de înaintea lui! Ştefan cel Mare, după victorioasa luptă din pădurile Cosminului, prin tratatul din 1499 se sustrage cu totul de sub suzeranitatea polonă. Atît pe el cît şi pe Bogdan, Ştefăniţă şi Petru Rareş îi numesc polonii în toate actele preschimbate cu ei „prietinul nostru cel sincer iubit". Ştefan, fiul lui Rareş, pierde pentru întîia oară acest titlu, iar Lăpuşneanu numeşte iarăşi pe regele polon *domnul meu cel prea milostiv*. Apoi în tratatele mai vechi se vorbea pe faţă de alianţa în contra turcilor; în acel cu Lăpuşneanu se păstrează asupra acestei chestiuni o prudentă tăcere; în acesta al lui Bogdan al IV-lea turcii sînt anume exceptaţi din rîndul duşmanilor[108]. În sfîrşit, în tratatul lui Ştefan cel Mare din 1499, aproape numai polonii se obligau către marele domn; în cele următoare se întîlneşte o deplină reciprocitate, pe cînd acel încheiat cu Bogdan este plin numai de îndatoriri din partea Moldovei.

Bogdan însă, în afară de relaţiile politice, avea o simpatie personală pentru poloni. El se înconjură cu tineri poloni care-i ţineau loc de sfetnici şi cu care bătea halca toată ziua şi risipea averile în bancheturi şi desfrînări. El îşi promise surorile sale la doi nobili poloni, Gaspar Paniewski, fiul starostelui din Zydaczów, şi Christofor Zborowski, fratele voievodului Cracoviei; iar el însuşi peţi pe fiica lui Tarlon ⟨Tarlo⟩, purtătorul steagului oraşului Leopol ⟨Liov⟩. Toate aceste simpatii atît de vii pentru poloni insuflă boierilor grija că el ar putea îmbrăţişa catolicismul, către care el trebuia bineînţeles să fie plecat spre a nu-şi supăra prietenii[109]. Pentru a îndepărta acest prepus de asupra sa, el, imitînd pe Ştefan Rareş, începu a prigoni pe armeni, supunîndu-i la chinuri pentru a-i face să-şi lepede credinţa şi chiar luînd viaţa la mai mulţi din ei[110].

Auzind însă Bogdan că viitorul său cumnat, Zborowski, era plin de datorii şi că ar cere o zestre mare spre a-i lua sora, refuză să i-o mai dea. Zborowski se hotărăşte să-şi răzbune şi, într-o zi, cînd Bogdan trecuse, după obiceiul lui, Nistrul în Polonia, însoţit numai de doi păzitori, spre a-şi vizita logodnica, un servitor al lui Zborowski îl recunoaşte şi, dînd de ştire stăpînului său, acesta îl prinde şi-l închide în casa lui. Pentru a fi liberat, Bogdan trebui să se oblige a-i plăti 6 000 de galbeni şi a garanta şi alte sume împreună cu cumnatul lui, Paniewski.

În timpul opririi domnului Moldovei în Polonia, boierii putură lucra în contra lui; ei făcură o tînguire către Poarta Otomană, care şi ea era mulţămită a îndepărta pe Bogdan, ce se dăduse aşa fără de măsură în braţele unei puteri străine [53]. Tronul Moldovei fu dat lui Ioan Armeanul.

---

[107] Dogiel, [*op. cit*], I, p. 619. Reprodus şi de Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 263. Textul latin, *ibidem*, VIII, p. 160 (2 oct. 1569).

[108] Se zice totuşi că, printr-un articol secret, Bogdan ar fi primit făgăduinţa unui ajutor de 14 000 de oameni contra turcilor (Bielski, apud Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 215) [Vezi şi I. Corfus, *Documente*, p. 314].

[109] Istvanffi, p. 514; [Leonhard] Gorecki, *Bellum Ivoniae* [*Descriptio belli Ivoniae, voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII cum Selymo II, Turcarum imperatorem gessit. Descrierea războiului ce a purtat Ion, domnul Moldovei, în anul 1574 ...*], în Papiu, *Tezaur*, III, p. 214; Theiner, *Monumenta Poloniae*, II, p. 762.

[110] Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 215.

Acesta era un fiu natural al lui Ștefan al V-lea cel Tînăr, nepotul lui Bogdan Încrucișatul, prin urmare și el un strănepot al lui Ștefan cel Mare, o odraslă îndepărtată a acelui puternic trunchi, dar care, după capriciile atavismului, se apropie mai tare de el decît toate ramurile intermediare[111]. Porecla dată lui de *Armeanul*, precum îl numește *Ureche* și vestitul diplomat și istoric francez contemporan, *Hubert Languet*[112], venea de la muma lui, o armeancă, soția unui Serpega, și fiindcă copiii naturali sînt numiți de obicei după muma lor, apoi și Ioan deveni Armeanul, după cum Petru, fiul natural al lui Ștefan cel Mare, devenise Rareș, și Alexandru (Petru), fiul natural al lui Bogdan și al unei lăpușnence, căpătase numele de Lăpușneanu[113].

Fiindcă tatăl lui Ioan, Ștefan cel Tînăr, murise încă în 1527, Ioan-Vodă trebuia să fi fost de mai bine de 45 de ani cînd se urcă pe tronul Moldovei în 1572. El cercase însă a pune mîna pe el încă din 1561 [56], cînd Despot răsturnase pe Lăpușneanu; dar magnatul polon Firlej, către care el se îndreptase spre a cere ajutor, după cum Despot luase în sprijinul său pe ungurul Laski, nu răspunse așteptărilor sale.

Ioan, părăsind Polonia, se retrase la Mohamed Ghirei, sultanul Crimeii, care-i dădu o recomandație către regele Poloniei, Sigismund August, în care îl ruga foarte mult să binevoiască a ținea în grațiile sale pe acel fiu de domn din Moldova [114]. Neizbutind la nimica cu regele polon, Ioan trece în Germania, la împăratul Maximilian, unde ia slujbă în armată. Un ceauș turc venind la curtea imperială pentru niște negocieri, Ioan intrînd în relații cu el și acesta spunîndu-i că numai prin Constantinopol se poate ajunge în Moldova, el părăsește și Germania și se duce împreună cu ceaușul în capitala Imperiului Otoman[115].

Reașezarea lui Lăpușneanu în domnie cerea însă numaidecît îndepărtarea lui Ioan din Constantinopol și el fu surghiunit la Rhodos. Acest surghiun însă îi făcu un mare bine, căci îl puse în vază ca pretendent oficial la coroana Moldovei.

Fiindcă însă îi lipseau banii, fără de care nu putea obține dorita domnie, el întreprinse un negoț cu pietre scumpe, care în Răsărit poate

---

[111] Într-un document din 6 martie 1573, publicat de Hasdeu în *Ioan Vodă cel Cumplit*, 1865, p. 229, Ioan vodă se numește în două rînduri „fiul lui Ștefan Vodă, fiul lui Bogdan" [55]. Cf. Lasicki, [*Historia*] *de ingressu Polonorum in Valachiam* [*cum Bogdano voivoda*], [*Istoria despre intrarea polonilor în Moldova cu Bogdan voievod* . . .], în Papiu, [*Tezaur*], III, p. 256: „Iuonia filius Stephani voevodae, concubina prognatus". Tot așa și *Annales rerum polonicarum* sub anno 1572, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 111. Vezi și un document din 1574, în Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 142.

[112] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 190. Languet către ducele Saxoniei, 29 iulie 1574 („Arhiva istorică", I/2, p. 30): „*Armenium* illum qui eripuerat misero illi Vaivodae, quem audio superiore anno fuisse apud V.C. et ad Moscovitas esse profactum".

[113] Această împrejurare a fost stabilită pentru prima oară de Hasdeu, care se întemeiază pe faptul că fratele uterin al lui Ioan, Alexandru Potcoavă, purta numele armenesc de Serpega (l.c., p. 225).

[114] Dovezile apud Hasdeu, l.c. p. 7.

[115] Pétrémol către Du Ferrier, 7 aprilie 1565 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I, p. 21): „Le chaoux qui a apporté les nouvelles a amené avec soy le frère du Despot (?-N.S.) qui régnait en Moldavie, lequel s'est retiré et fuy de l'armée de Maximilien, et le bassa l'ayant cogneu lui a faict beaucoup de faveur, en attendant qu'il face entendre son affaire au Grand Sultan". Pétrémol dă din neștiință pe Ioan drept fratele lui Alexandru Lăpușneanu care domnea în Moldova la 1565. Era o înrudire naturală între ei, însă nu de frate; Alexandru fiind fiul natural al lui Bogdan Încrucișatul, iar Ioan Vodă fiul lui Ștefăniță, fiul aceluiași Bogdan, deci fratele lui Alexandru, urmează că Lăpușneanu era unchiul lui Ioan.

ușor conduce pe omul priceput la avuție, și astfel, pe lîngă dobîndirea unei însemnate averi, el mai căpătă intrare la toți marii dregători și la femeile din haremul sultanului, a căror autoritate fu totdeauna mare în trebile turcești[116]. S-ar părea chiar că Ioan, pentru a se introduce și mai bine în inimile turcilor, luase obiceiuri mahomedane, precum făcuse înaintea lui Mircea, domnul Munteniei[117], căci spune despre el marele vizir Mohamed Sokoli <Mehmed Sokollu>, într-o scrisoare către guvernatorul <voievodul> Galiției, „că precum îl credeau creștinii a fi creștin, îl socoteau turcii a fi turc"[118]. Tot așa de puțin însă ca și Mihnea al II-lea va fi îmbrățișat el religia mahomedană[119].

Fiindcă tocmai pe atunci turcii erau cu totul nemulțămiți cu domnia cea atît de plecată polonilor a lui Bogdan, Ioan începu a reînnoi pașii făcuți altădată pentru dobîndirea tronului Moldovei. El caută însă să-și facă înainte de toate un partid în țară și, cutreierînd necontenit pe marginile Moldovei, el intră în legături cu mai mulți boieri moldoveni, între care cu *Ieremia Golia Cernăuțeanul*, care se hotărîră, în timp ce Bogdan era reținut în Polonia de către Zborowski, a îndrepta către Poartă o tînguire contra domniei aceluia. Susținut astfel de țară, ușor îi fu lui Ioan-Vodă de a pune mîna pe scaun.

Boierii anume, voind să prindă pe Bogdan spre a-l da turcilor, acesta se grăbește a fugi în Polonia, lăsînd locul său liber lui Ioan, care-l ocupă fără a vărsa nici o picătură de sînge[120] [57]. Ioan înaintă înconjurat de turci, care, după obiceiul lor, comiseră cruzimile cele mai mari în locurile prin care trecură, și fu întîmpinat înainte de a intra în Iași, „scaunul domniei", de mai mulți boieri, între care Ieremia Golia, Gavril logofătul, Dincă <Dinga> hatmanul, vistiernicul Razu, Lupul Stroici și unul Crăciun, care-l introduseră cu alai în oraș[121] [58].

Bogdan, fugind în Polonia [la 15 april.] încredință paza cetății Hotinului, singura ce mai rămăsese în țară după distrugerea celorlalte de Lăpușneanu, unui polon, Dobrovolski <Martin Dobrosolowski>, cu condiție că, dacă pînă în trei luni nu-i va trimite ajutor, să poată da cetatea turcilor <românilor>[122]. El ajunge în Leopol la începutul lui mai și, cu ajutorul cumnatului său Paniewski, se pune pe adunat armată, spre a năvăli

---

[116] Gorecki, *op. cit.*, în Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente istorice*, III, p. 215: „animum ad amplam et copioso <copiosam> mercaturam exercendam adjicit, cujus magnitudine ac splendore non solum in purpuratorum qui Bassae (id est capita) vocantur, notitiam pervenit, sed et ipsius Selymi". Tot așa spune și Thuanus ([Jacques-Auguste] de Thou), *Historiarum sui temporis* [*lib. LVIII*], Francfurti, 1610, II, p. 14: „ampla ac nobili mercatura magnam sibi inter Turcas autoritatem conciliaverat". Pentru cumpărarea domniei cheltui 220.000 galbeni (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 615; 15 febr. 1572).

[117] Mai sus p. 15.

[118] Document din 2 iulie 1574 („Arhiva istorică", I, 1, p. 45). Mehmet-pașa către magnații Poloniei, aug. 1574 (Hurmuzaki, *Doc.* II/1, p. 722): „Vosque scivistis quod Christianus fuerit sed nos etiam nescivimus quod Turcha fuerit".

[119] Hasdeu l.c., p. 14, crede că Ioan îmbrățișase mahomedanismul, bazîndu-se pe Mignot, *Histoire de l'Empire ottoman*, II, [Paris, 1773], p. 210: „comme il s'était fait Turc pour plaire aux Turcs".

[120] În mai 1572, Bogdan fugise acuma în Polonia, de unde turcii cer extrădarea lui (Sigismund către sultan, 11 mai 1572, în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 24). [La 12 febr. 1572 scrisoarea marelui vizir prin care se cerea tăierea capului lui Bogdan Lăpușneanu ajunsese deja în Polonia prin ceaușul Dorgut; I. Corfus, *Documente*, p. 318]. În 22 mai Ioan Vodă dă un hrisov („Arhiva istorică", I, 1, p. 133). [Vezi și DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 7]. Vezi și nota 122. El intrase în domnie încă din ian. 1572. Vezi două acte în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 413 și 415.

[121] Lasicki, *op. cit.*, în Papiu, *Tezaur*, III, p. 257: „Iasum ubi sedes voivodorum est, deducunt". Compară Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 191: „pre postul [cel] mare au venit în <la> Iași și au șezut în scaun". [ed. C. Giurescu, p. 218].

[122] Doc. din 17 aprilie 1572, în „Arhiva istorică", I, p. 76.

în Moldova[123]. Nobilii poloni se grăbesc pe întrecutele a da lui Bogdan ajutor, ceea ce regele tolerează, deşi nu vrea să ieie partea lui pe faţă, spre a nu se strica cu turcii.

Oştirea trimisă de poloni în Moldova, fiind însă prinsă de turci şi moldoveni la Hotin, aşa că ar fi trebuit toată să treacă sub cuţit, polonii se scuzară către turci, spunîndu-le că ei nu ar fi ştiut că împăratul se îndepărtase de Bogdan şi că primise în graţia lui acuma pe Ioan[124]. Acest domn este apoi recunoscut chiar de poloni, care îi restituie Hotinul, primesc jurămîntul său de credinţă şi alungă pe Bogdan din statul lor. Nefericitul domn mazilit rătăceşte mai mult timp prin Europa, întîi în Transilvania, de unde turcii îl cer cu mare stăruinţă şi unde este maltratat; apoi în Austria de unde caută să capete ajutor pentru redobîndirea scaunului; se duce mai pe urmă la ducele Saxoniei şi, în sfîrşit, la Moscova, unde moare[125] [59].

În timpul atacului polonilor, Ioan-Vodă, aflînd cu vicleşug pe boierul *Ionaşcu Zbierea,* coborîtor dintr-o veche familie de pe timpul lui Ştefan cel Mare[126], care lucra pentru Bogdan şi partida polonă, îi taie capul chiar în ziua de Paşti şi-l înlocuieşte în vornicia Ţării de jos cu *Dumbravă,* boier pribegit din Muntenia[127] [60], care boier îi ajută mult la prinderea armatei polone la Hotin. Această pedeapsă făcută într-o zi mare, în contra canoanelor ce învoiau tăierea capului în acea sfîntă zi numai pentru acei ce ar fi violat morminte sau ar fi răpit fecioare, contribuie a arunca şi pe Ioan-Vodă hula că ar fi eretic.

În timp ce Ioan-Vodă se aşază în tronul Moldovei, moare Sigismund August, ultimul rege polon din dinastia Iaghelonilor (7 iulie 1572). Turcii se arată foarte îngrijiţi de alegerea noului rege. Ei stăruiau să se aleagă un băştinaş polon, unul din palatinii regatului, mai ales George Iaslowicki, ⟨Jazlowiecki de Buczacz⟩, iar nu un principe străin „care ar putea deveni primejdios pentru stăpînirile turceşti: Moldova, Transilvania şi celelalte". Adăugau turcii că, „dacă discordiile dintre voi v-ar împinge către un domn străin, care să nu ne fie aliat, aţi face ceva contra voinţei noastre", cuvinte destul de însemnătoare care dovedeau un amestec al turcilor, mai mare de cum se cuvenea, în afacerile unui stat străin[128].

Cînd însă turcii aflară că între candidaţii străini era şi francezul Henric de Anjou, fratele regelui Franţei, Carol al IX-lea, ei se împăcară cu alegerea unui principe străin, deoarece, dintre toate popoarele europene, francezii se arătaseră pînă acuma singurii prieteni sinceri ai turcilor.

Nobilii poloni erau însă împărţiţi în două partide, din care una dorea să pună în capul ţării un principe naţional. Partidul francez cerea însă, ca preţ pentru alegerea candidatului sprijinit de turci, ca aceştia „să consimtă ca regele francez din Polonia să aibă dreptul a numi pe domnii din Moldova, după cum se făcuse în vremile trecute, pe cînd acum ei ar fi

---

[123] În 3 mai, municipalitatea din Leopol ⟨Liov⟩ cumpără vin pentru primirea lui Bogdau („Arhiva istorică", I, 1, p. 88).

[124] Lasicki, în Papiu, [*Tesaur*], III, p. 268.

[125] Languet către ducele Saxoniei, 29 iulie 1574 („Arhiva istorică", I, 2, p. 30). (Vezi mai sus nota 2). Ureche, în *Letopiseţe,* I, p. 191 [ed. C. Giurescu, p. 220: „s-au tras la Mosc, unde şi moarte i s-au prilejit acolo"].

[126] Vezi un hrisov din 1481 („Arhiva istorică", I, 1, p, 75) [Vezi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători,* p. 289].

[127] Mai sus p. 8.

[128] Multe alte în Hurmuzaki, *Doc.,* Supl. II/1, p. 657 şi urm. Locurile citate în cel de la p. 662.

numiţi de Poarta Otomană, care domni însă să urmeze a plăti tributul către Poartă în măsura actuală, fără nici o reducere"[129].

Turcii înşişi, la început, pentru a determina pe poloni la alegerea candidatului francez, le făgăduiseră că le vor da nu numai Moldova, dar şi Valahia în stăpînire[130], ofertă prea mare pentru a fi luată în serios.

Henric de Anjou avea ca instrument principal al alegerii sale de rege pe vestitul Laski, care, ca un nou Warwick, „făcătorul de regi", după ce pusese prin violenţă pe un grec pe tronul Moldovei, acuma voia să aducă prin alegere un francez în acel al Poloniei. Henric îi făgăduise ca răsplată că-i va da lui domnia Moldovei, ce trebuia, după tratările începute, să fie înapoiată sub supremaţia Poloniei[131]. Astfel deci politica turco-franceză din Polonia atingea interesele domnului Moldovei, Ioan-Vodă, şi el trebuia să o combată.

Politica şi diplomaţia întrebuinţau pe atunci nişte arme mult mai necioplite decît astăzi; toată arta consta în a înşela pe adversar, adeseori prin cele mai grosolane neadevăruri care, neputînd fi controlate decît foarte tîrziu, din pricina greutăţii comunicaţiilor, nu încetau de a avea efectul dorit. Astăzi s-a subţiat, împreună cu moravurile şi starea de civilizaţie, şi meşteşugul politicii şi, cu toate că întreaga dibăcie diplomatică constă, ca şi atunci, în a circonveni pe adversar, totuşi neadevărurile patente nu mai sînt la locul lor, între altele şi din pricină că numeroasele mijloace de informaţii înlesnesc controlarea lor.

Dacă voim, aşadar, să judecăm după dreapta ei valoare diplomaţia lui Ioan-Vodă, trebuie să-i aplicăm nu măsura timpurilor noastre, ci aceea a vremurilor în care trăia el. Fără îndoială că şi în croirea iscoadelor trebuie pusă o dibăcie oarecare, anume aceea care să le facă cu putinţă de crezut, şi în această privinţă Ioan-Vodă se arată ca un meşter deplin, nu ca un învăţăcel.

Ioan-Vodă caută întîi să făţărească atît cu turcii cît şi cu polonii o purtare prietenoasă care să facă ca aceştia din urmă să nu ceară, iar cei dintîi să nu primească schimbarea lui [61]. El trimite două solii, una la poloni, în care le spune că turcii se pregăteau a năvăli în ţara lor, pentru a pune capăt neînţelegerii în privirea alegerii regelui; dar că el i-a determinat să se lase de această întreprindere[132]. Ioan cerea totodată, ca mulţămită oarecum pentru slujba făcută, restituirea Pocuţiei şi acea a averilor lui Ştefan Tomşa, cel ucis în Polonia [62].

Prin a doua solie el propune tot atunci turcilor că, „dacă i-ar da numai un ajutor de 6 000 de oameni, ar putea să supună, cu ajutorul tătarilor, cu totul Polonia Împărăţiei Turceşti". Turcii însă, care se aşteptau ca prietenul lor, ducele de Anjou, să fie ales rege în Polonia, nu învoiesc lui Ioan asemenea întreprindere, deşi îi mulţămesc călduros pentru bunele lui intenţii[133].

---

[129] Regele Carol al IX-lea către episcopul d'Acqs, 17 dec. 1572 (*ibidem*, Supl., I/1, p. 26). Alte instrucţiuni ale lui Carol al IX-lea către de l'Isle, 14 oct. 1573 (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 21).

[130] Regele Carol al IX-lea către episcopul d'Acqs, 30 nov. 1572 (*ibidem*) <Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 26>.

[131] Languet către ducele de Saxonia, 30 nov. 1572 („Arhiva istorică", I, 2, p. 30). Laski nu se ştie de era ungur sau polon. Candidatul de acum la domnia Moldovei era acelaşi care ajutase cu 11 ani mai înainte lui Despot la cucerirea Moldovei. În scrisoarea sa către Carol al IX-lea din 19 mai 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 34), episcopul d'Acqs numeşte şi pe candidatul la tronul Moldovei: „Albert Lasky palatin de Siradie" <Sieradz> [Vezi şi I. Corfus, *Documente*, p. VIII, XIV, 316].

[132] Bielski, apud Hasdeu, I, p. 52.

[133] Scrisoarea vizirului Mohamed către guvernorul Galiţiei („Arhiva istorică", I, 1, p. 43) şi aceea către ambasadorul Franţei (*ibidem*, p. 152) (ambele din 1574). Scrisoarea lui

După ce el își așterne astfel la turci și la poloni arătarea credinței, întreprinde a surpa candidatura pretendentului francez la coroana Poloniei, cu care împreună cădea și aceea a lui Laski la tronul Moldovei [63].

El trebuia pentru aceasta să caute a învrăjbi pe otomani cu polonii, cînd atunci nu ar mai fi putut avea nici un sorț de izbîndă în Polonia candidatura unui principe patronat de turci. Fiindcă însă turcii erau mai lesne încrezători și mai ușor de stîrnit la fapte războinice, Ioan-Vodă iscodește cele mai mari neadevăruri asupra purtării polonilor față cu turcii, spre a-i determina pe aceștia la vreun act de dușmănie. El pîrăște între altele pe poloni turcilor că tot ar adăposti pe Bogdan în statul lor, ceea ce face pe turci să trimită la moment o solie amenințătoare în Polonia, cerînd extrădarea domnului refugiat. Deși Bogdan de mult nu se mai afla în Polonia, și polonii știau prea bine aceasta, totuși, speriați de amenințările turcilor, pun să caute pe Bogdan în toate părțile.

Totodată, domnul Moldovei înștiințează pe turci că Ioan ⟨Ivan⟩ cel Strașnic ⟨Groaznic⟩, țarul moscoviților, ar fi venit la Wilno, unde ar fi fost prea bine primit de lituanieni, și că ar fi de temut ca dieta polonă să nu-l proclame de rege. Asemenea veste, iscodită foarte la timp de Ioan-Vodă, era mai ales de natură să sperie pe turci, care, tocmai din cauza fricii ce o aveau ca nu cumva țarul Moscovei să fie ales în Polonia, sprijineau candidatura principelui francez. Totuși, chiar această veste nu avu alt efect decît de a împinge pe turci la pregătiri care în curînd fură părăsite, cînd ei se informară despre zadarnica lor teamă[134].

Văzînd Ioan-Vodă că nu izbutește prin turci a surpa candidatura lui Henric de Anjou, se întoarce către poloni, folosindu-se de stăruințele turcilor în favoarea acestui principe, pentru a deștepta în poloni simțămîntul vredniciei, jignit prin amestecul așa de rostit al Porții în o afacere atît de gravă ca aceea a alegerii monarhului lor. Francezii, care erau interesați a-și întinde înrîurirea în răsărit, căutau să întărească în poloni plecarea pentru Henric, făgăduindu-le că, în caz de a-l alege, francezii vor obține de la prietenii lor cei buni, turcii, ca numirea domnilor în Muntenia și Moldova să fie înapoiată Poloniei, precum a avut-o în vremile vechi, bineînțeles, fără a se păgubi turcii de luarea tributului acestor două provincii[135].

Turcii care se temeau de alegerea unui principe vecin care și-ar fi mărit puterea prin ocuparea Poloniei, țară pe atunci încă foarte însemnată, cereau cu mari stăruinți la poloni că, dacă ei nu se pot înțelege asupra unui om de țară, să dea tronul numai candidatului francez.

În 10 februarie 1573 găsim pe Ioan-Vodă scriind dietei, în ceea ce privește alegerea regelui, că împăratul (sultanul) i-a poruncit de a recomanda grațiilor voastre că „dacă se poate alege monarhul dintre seniorii băștinași bine ar fi; iar dacă este a se alege unul dintre străini, acesta nu poate fi altul decît fratele regelui Franței". Dieta polonă, neputînd răspunde unei asemenea cereri, înconjură lucrul spunînd, în 22 aprilie 1573, că deputații încă nu s-au înțeles asupra persoanei[136].

Ioan prin care cere Pocuția și răspunsul de tărăgănare al senatului polon din aug. 1572 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 269) [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 323–324].

[134] Episcopul de Acqs către ducele de Anjou, martie 1573 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 30).

[135] Instrucțiunile lui Carol al IX-lea către Montlic, ambasador în Polonia, 6 sept. 1572 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., I/1, p. 25). Carol al IX-lea către episcopul d'Acqs, ambasador în Constantinopol, 17 dec. 1572 (*ibidem*, p. 26): „que le roi établisse des Palatins au pays de Valachie (înseamnă Moldova) ainsi que cela était dans les temps passés.". Rym către împărat, 31 martie 1573 (*ibidem*, Supl. II/1, p. 662).

[136] Ioan Vodă către dietă, 1573 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 275; răspunsul p. 276).

Tot pe atunci, în martie 1573, găsim trei scrisori ale lui Mohamed-Pașa, din care una către palatinul ⟨marele hatman⟩ George Iaslowiecki, și alta către acel al Podoliei, Constantin Kuropat, prin care sînt rugați a primi unul din ei coroana; că aceasta ar fi *voința* Înălțimii sale cezarului (sultanul). A treia scrisoare este adresată dietei, în care i se spune că „nu este *voința* sultanului ca să se aleagă de rege un răuvoitor al împăratului turcesc și că *voința* sultanului este ca unul dintre voi, poloni, să fie ridicat la acea demnitate; căci un străin ar putea să fie primejdios pentru Moldova, Transilvania și alte părți ale împărăției"[137].

Sultanul însuși scrie în aceeași zi dietei polone că știe că s-au ivit neînțelegeri și învrăjbiri între [membrii] ei după moartea regelui; că el, sultanul, nu socoate drept vrednic a fi ales un străin sau fiul sau fratele unui rege străin și nealiat cu Poarta; prin urmare, să bage bine de seamă să nu aleagă ca rege pe cineva neplăcut turcilor[138].

Scrisoarea aceasta din urmă fusese trimisă dietei printr-un om al lui Ioan-Vodă. Ea părea chiar lumii de atunci atît de stranie, încît se bănui că ar fi fost iscodită sau plăsmuită, fie de Ioan-Vodă, fie de alți dușmani ai regatului.

Ea era calculată așa ca, impunînd din partea turcilor pe Henric de Anjou polonilor, să compromită candidatura lui. De aceea și ambasadorul lui Ioan-Vodă însoțise remiterea ei cu următoarele cuvinte: „Veți vedea din această scrisoare că sultanul vă poruncește să alegeți ca rege al vostru pe fratele regelui Franței (lucru, care, deși nu se spunea anumit în scrisoare, reieșea însă din cuvintele ca să nu aleagă pe un principe neprieten Porții). Sînteți destul de înțelepți pentru a vă păzi de a face această greșeală; căci, dacă sultanul vrea să pună acolo pe principele francez, este pentru a face din el un mare dușman al creștinătății".

Arhiepiscopul de Valența ⟨Valence⟩, trimisul special al lui Carol al IX-lea în afacerea alegerii fratelui său, îndată ce află despre această scrisoare, se grăbește a înștiința pe toți palatinii, înainte chiar ca actul să le fi fost comunicat, că el este un fals, făcut fie de Bogdanul, domnul Moldovei, fie de alți dușmani. El atrăgea serioasa luare-aminte că, pentru un lucru de așa însemnătate, sultanul ar fi trimis un ceauș anume și că scrisoarea sultanului trebuia să fie pecetluită cu pecetea de aur și închisă în o pungă de aur, pe cînd aceea adusă de trimisul lui Ioan-Vodă era așternută pe hîrtie de rînd din Valahia sau din Polonia. Scrisoarea se făcu pierdută, nu fu citită în dietă și în curînd nu se mai vorbi de ea[139].

---

137 Scrisorile (*ibidem*, p. 657—660): „nequaquam voluntas Caesareae Celsitudinis quispiam se alieno in autoritatem regiam elevetur; quin imo *voluntas* C.C. ut ex vobis idoneus aliquis ad regiam dignitatem extollatui" (p. 657) „hancque esse *voluntatem* C.C. et nostram vobis exposuimus" (p. 660).

138 *Ibidem*, p. 662: „neminem judicamus dignum regio officio qui sit alienus aut alieni infoederati Regis filius aut frater".

139 *Mémoires* de Choisnin, în Buchon, *Mémoires sur l'histoire de France*, t. XII, année 1573, p. 721: „La troisieme allarme fut d'une lettre apportee de Constantinople. C'estoit une lettre que le bassa ecrivait aux estats de Pologne, par laquelle il les prie de la part du grand-seigneur d'eslire pour roy un d'entre eux, et là ou cella ne se pourroit faire, il les prie d'eslire le frère du roy de France. Cela troubla le dict sieur eveque (de Valence) parce que les autres competiteurs eussent faict leur prouffit de cette recommandation. Scavoit aussi ledict sieur que ce mot apposé en la lettre de commandament irritoit grandement la noblesse. Or y avoit-il de plus que le Bogdan, qui avoit retenu le messager de Constantinople qui avoit envoyé ladicte lettre par des siens, escrivoit aux dicts estats: „Vous verrez par la lettre que je vous envoye, que le grand-seigneur vous commande d'eslire pour votre roy le frère du roy de France ... et sages pour vous garder de faire ceste faute; car, puisque le grand-seigneur le veut mettre là, vous pouvez penser que c'est pour en faire un puissant ennemy à toute la crestienté". Incontinent le dict sieur de Valence fut adverty de ces deux lettres il envoya par touts les palatinats, afin de les prévenir avant que lesdictes let-

Toate silinţele lui Ioan-Vodă fură deci zadarnice. După ce interregnul ţinuse mai bine de 9 luni, de la 7 iulie 1572 pînă la 16 mai 1573, dieta se rosti în acea zi pentru candidatul francez şi Henric de Anjou fu proclamat de rege al Poloniei. Fiind el însă în Franţa, de abia în 24 februarie 1574 apucă în chip efectiv frînele guvernului polonez.

Pînă atunci situaţia în Moldova se schimbase de a totului tot. O luptă pe viaţă sau pe moarte fusese întreprinsă de valorosul domn al Moldovei, căreia el îi căzu mai la urmă jertfă nemeritată[64], iar Henric al III-lea, după trei luni de domnie, mergînd să ocupe tronul francez rămas liber prin moartea fratelui său, Carol al IX-lea, candidatura lui Laski la tronul Moldovei rămase şi ea fără nici un efect.

Mai înainte de a intra în expunerea celei de pe urmă lupte pe care Moldova o mai încercă spre a redobîndi neatîrnarea ei, trebuie să aruncăm o ochire asupra domniei interne a lui Ioan-Vodă, care ne va explica şi izbînzile sale neaşteptate şi tragica lui cădere.

Ioan-Vodă este arătat de Ureche ca un mare tiran. El spune despre dînsul că „arătîndu-se groaznic să ieie spaima la toţi, nu de alta se apucă, ci de cazne groaznice şi vărsare de sînge, şi atunci în ziua de Paşti a tăiat pe Ionaşcu Zbierea şi multe cazne făcea; aşişderea mitropolitul Teofan n-ar fi ieşit întreg de n-ar fi fugit la munţi. Temniţele pline de călugări, şi în groapă de viu a băgat pe Veveriţă şi pe popa Cozma şi pe Molodeţ călugărul; de lege îşi rîdea, că în postul mare s-a însurat[140] [65].

Am observat şi aiurea că asemenea învinuiri de cruzimi, puse de cronicari în socoteala unor domni, trebuie totdeauna cercetate cu luare-aminte, spre a vedea dacă nu cumva patima sau interesul aristocratic al clasei din care de obicei fac parte cronicarii români nu-i împinge la răstălmăcirea adevărului. În cazul lui Ioan-Vodă, tocmai, vom vedea că teama este foarte îndreptăţită şi că, dacă vreun domn a fost nedrept judecat de cronicarii ţării, apoi desigur că este Ioan-Vodă.

Nu că am tăgădui cruzimile comise de Ioan-Vodă; dar ele erau ale timpului şi, fără a vorbi de Vlad Ţepeş, nici de Ştefan cel Mare, chiar Neagoe Basarab nu rămase cu mîinile nepătate de sînge. Interesant este însă de a şti din ce motiv ucidea Ioan-Vodă. Era el o fiară însetată de sînge, după cum pare a-l înfăţişa cronicarul, sau cruzimile sale aveau un motiv de a fi?

Înrîurirea polonă în Moldova prinsese adînci rădăcini sub domnia lui Lăpuşneanu şi mai mult încă sub aceea a lui Bogdan şi boierimea se dăduse în mare număr în partida polonă care avea de reprezentant al ideilor sale pe alungatul Bogdan. Mulţi boieri şi călugări tot de neam boieresc vor fi suspinat după îndepărtatul ţînc şi vor fi căutat a unelti felurite manopere spre a răsturna pe Ioan-Vodă şi a readuce pe favoritul lor. Chiar de la început vedem pe Ioan-Vodă tăind pe Ionaşcu Zbierea, pentru prepus că ţinea cu polonii. Toate celelalte execuţii vor fi avut acelaşi imbold,

tres leur fussent communiquées, les advertir qu'elles estoient faulces et falsifiées, ou par Bogdan ou par quelqu'autre de nos ennemis.

Il fait remonstrer que pour une chose de si grande importance que celle-là, le grand-seigneur, si telle eust esté son intention, eust bien sceu envoyer un chahuz, et en escrire luy-mesme; que ladicte lettre n'estoit pas cachettée d'un scel d'or, comme l'on accoustumé de faire, ni enveloppée dans une bours de soye ou de drap d'or, et que si l'on faisoit regarder le traduict, il seroit escrit en papier de Vallaquie ou de Pologne. Ce mesme advertissement fut donné aux principaux seigneurs, qui fut cause que le lendemain après aucuns d'entre eux demandérent le traduict de ladicte lettre, qui incontinent esgaré, et ne se trouva point et ne s'en parle plus".

[140] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 192.

deși unele din ele putea să le mascheze sub alte învinuiri, precum aceea atribuită vlădicăi Gheorghe. Cît despre arătarea lui Ureche că l-ar fi băgat de viu în foc pentru că ar fi avut avere, se vede de departe că este numai o răutăcioasă iscodire, căci fără îndoială erau în Moldova boieri mult mai bogați decît vlădica Gheorghe, pe care Ioan-Vodă ar fi trebuit pe toți să-i frigă spre a-i despoia, lucru de care însuși Ureche nu amintește nimic.

De altfel, prigonirea călugărilor este adeverită de însăși o scrisoare a lui Ioan-Vodă către biraul de Bistrița, în care scrisoare îi vorbește „de rîndul unui călugăr anume Tofan, fost mitropolit, și a altor patru călugări care au strîns multe avuții, ughi de aur și alți bani mulți și au fugit cu toate aceste avuții", rugînd pe birău ca „să așeze oameni pe la toate intrările ca să-i prindă și să-i trimită în Moldova"[141].

Boierimea se stricase cu totul. Neputînd fi toată căpătuită, partea ei rămasă pe din afară arăta nemulțămire cu domnul din scaun, de îndată ce se urca în el, și boierii nedăruiți se puneau îndată pe lucru, umblînd după răsturnări. Țepeș în Muntenia, Lăpușneanu în Moldova sîngeraseră cumplit nobilimea; dar, totuși, ea nu-și părăsise obiceiul înrădăcinat. Dacă însă ea trîntea cu ușurință pe domnii mișei, acei înzestrați cu energie o făceau să plătească scump veșnicul ei neastîmpăr. Astfel unul [din aceștia] se alese și Ioan-Vodă, care fu de o asprime nespusă cu boierii, voind să facă să plece neîncovoiatul lor grumaz sub mîna atotputernică a domniei; de aici se explică cruzimile neomenoase ale lui Ioan față cu clasa aristocratică a țării. De aceea și Lasicki care, în însușirea lui de străin, nu avea nici un motiv a ponegri pe domnul moldovean, spune despre Ioan că „și pentru cea mai mică vină pedepsea cu moartea, jupuia de viu, punea în țeapă, scotea ochii și diforma oamenii, tăindu-le urechile"[142].

De asemenea arată și Forgach, indicînd însă motivul politic ce împingea pe Ioan la cruzime, cînd spune că „pe cei nobili de mare autoritate, *plecați mai ales lui Bogdan*, i-a ucis"[143].

În tot timpul cît Ioan-Vodă se silea prin sforțări uriașe să se mențină în tronul Moldovei, Bogdan Lăpușneanu nu încetă de a-l săpa. Bogdan avea proteguitori puternici între care găsim și pe țarul Rusiei, Ioan ⟨Ivan⟩ Vasilievici, care însurase pe Bogdan încă cu cîțiva ani mai înainte cu fata nobilului său, ducele Simion Rostoviensis ⟨de Rostov⟩; iar acum, murindu-i soția, marele duce al Moscovei îi oferise mîna altei rusoaice nobile, fata lui Teodor, ducele Mscislaviensis et Zeslaviensis, înrudit cu însuși țarul[144].

Se înțelege că un domn ce dușmănea din principiu pe boieri pentru nesupunerea lor trebuia să caute sprijinul său în alt element al țării și, fiindcă nu exista nici pe atunci o clasă burgheză națională între popor și boieri, apoi Ioan-Vodă trebui să-și caute sprijinul în stratul de jos al societății, în țărani.

Deși nu ne-a rămas nici o știre despre purtarea prin care el își cîștigă simpatiile lor[145], totuși este învederat că acest domn a trebuit să apere interesele clasei asuprite, și încă cu o mare căldură, pentru ca, după o așa scurtă domnie, poporul să ajungă a-l iubi așa de mult. O cronică turcească spune că „Petru Șchiopul fu pus pe tronul Moldovei, *în mijlocul*

---

141 Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 198.

142 Lasicki, în Papiu, [*Tezaur*], III, p. 257. Scrisoarea lui Mohamed pașa către regele Poloniei, 30 iulie 1574, în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 315.

143 Forgach, apud Hasdeu, l.c., p. 251.

144 Ivan Vasilievici către Bogdan, mai 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 706).

145 Toate cele spuse de Hasdeu în această privință *op. cit.*, p. 35 și urm. nu sînt însă întemeiate pe nici un izvor.

lacrimilor poporului care regreta pe Ioan"[146] și Gorecki arată că în bătălia cea de pe urmă purtată de el la Cahul, „pedestrașii țineau pe Ioan-Vodă în mijlocul lor și nu-l lăsau să treacă la călăreți, fiind foarte îngrijiți de viața lui și temîndu-se ca nu cumva să-l înșele boierii și să-l deie de viu în mîinile turcilor, pentru că *pedestrimea, toți țărani, aveau o deosebită iubire și credință pentru Ioan-Vodă*"[147]. Același lucru este arătat, spre mai bună confirmare, și de Paprocki[148]; iar Lasicki, după ce enumără felurile de pedeapsă cu care Ioan schingiuia pe jărtfele sale, adaugă: „prin asemenea cruzimi inspirase *poporului de jos atîta frică și iubire pentru dînsul* (dacă în frică poate încăpea iubire), încît nu numai că-l onora și-i purta groază, dar încă se și lupta pentru dînsul cu cea mai mare vitejie"[149]. Ce logică? Ioan-Vodă să fi îngrozit *poporul de jos* prin cruzimile aplicate *asupra lui* și tot acest popor să-i fi răsplătit cu iubire neomeniile sale! Oricine vede în spusele lui Lasicki constatarea a două fapte deosebite, cruzimea netăgăduită a lui Ioan-Vodă și iubirea pentru el a poporului de jos. Vroind să le pună în legătură una cu alta, istoricul polon se încurcă și însuși el, prin parantezul ce-l deschide, arată că nu era mare încredere în judecata ce o rostește. Dacă raportăm cruzimile lui Ioan, nu la poporul de jos, care nu le suferea, ci la boierii care și le atrăgeau prin purtarea lor, de îndată figura lui Ioan iesă limpede și lămurită din această mărturie contrazicătoare, care arată pe Ioan-Vodă ca pe un tiran iubit de poporul de jos.

Această poziție a lui față cu clasele poporului explică, cum am spus și mai sus, strălucitele lui izbînzi în luptele cu turcii ca și căderea lui, pornită din trădare. Izbînzile le repurtă cu ajutorul poporului de jos; trădarea îi veni din partea celor mari. Ce minunată învățătură pentru viitor!

Cu toate că Ioan-Vodă fusese pus în domnie prin turci, cu toate că el se arăta către dînșii cu așa de mare credință și dobîndise mulțămirea și recunoașterea meritelor sale, fu de ajuns ca să propună cineva mai mulți bani la Constantinopol decît acei pe care îi dădea Ioan, pentru ca fața turcilor să se întoarcă de la el. Aceștia își pierduseră cu totul drumul și cărarea. Ademenitoarea perdea a banului le acoperea privirile și întreaga politică turcească se prefăcuse în o mare mașină de produs bani, nu însă pentru statul turcesc, ci pentru dregătorii care-l ocîrmuiau; interesul colectiv al statului părea că se desface în interesele private ale celor ce-l conduceau. Cu toate acestea, față de neunirea și rivalitățile statelor europene, turcii nu numai că mînau mai departe putreda lor existență, ci erau încă spaima popoarelor creștine.

Tocmai pe atunci o nouă nevoie de bani lovise în haznaua împărătească; căci turcii pierduseră marea bătălie de la Lepanto, care nimicise aproape cu totul flota lor de război (1571), și le trebuiau sume enorme pentru reconstituirea ei. Doamna Chiajna, vestita intrigantă din Muntenia, care tocmai pe atunci avea pe unul din proteguiții săi, Alexandru al III-lea, pe tronul Munteniei, iar fiul ei, Petru, scos de acolo de

---

[146] Raportată de [M.] Mignot, *Histoire de l'Empire ottoman*, II, p. 215: „Pierre fut placé sur le trone de Moldavie au milieu des larmes des peuples qui regrettoient Ivan".

[147] Gorecki, în Papiu, [*Tesaur*], III, p. 240: „Pedites simili ratione ab equitibus remotos, quorum magnus numerus erat, disponit; qui Ivoniam apud equites haud patiuntiur progredi, non mediocriter de vita ipsius, ne a primoribus deceptus vivus in potestatem Turcarum veneret, pertimescentes: solum ad Kozaces Polonos cum interdum commeare patiuntur; nam pedites, gens rustica singulari fide ac animo in Ivoniam fuere".

[148] Paprocki (în trad. germană), în Papiu, III, p. 282: „Denn das Lanvolck wolte in nicht unter die Herrn lassen, weil es sich befurchte er möchte von ihnen verrathen werden".

[149] Lasicki, în Papiu, III, p. 258: „Hac tali feritate tantum sui metum amoremque (si modo in metu esse potuit amor) plebi incussit, ut illum postea non modo honorarint horruerintque, verum etiam fortiter pro eo depugnaverint".

turci în 1567, trăia din o pensie a sultanului în Constantinopol[150], oferă acestuia îndoirea tributului Moldovei dacă va încuviința domnia ei lui Petru[151].

Sultanul face cunoscut lui Ioan propunerile Chiajnei, cerîndu-i să le îndeplinească dacă voiește a mai păstra domnia, iar de nu, să o părăsească și să o lase lui Petru. Ioan-Vodă respinge cererea sultanului, dînd răspuns ceaușului trimis la el: „spune stăpînului tău că banii pe care mi-i cere îi voi întrebuința spre a ridica oștiri care vor mîntui poporul meu de stoarcerile cărora este expus"[152]. Sultanul declară pe Ioan-Vodă de mazil și dă steag de domnie lui Petru Șchiopul.

Domnul Moldovei se hotărăște atunci să se opună turcilor cu puterea spre a scoate o dată patria lui din ghiarele asupritorilor veșnic nesăturați. El adună țara în jurul lui și îi ține o cuvîntare, în care îi arată cum turcii, făcînd toate pentru mită, îngreuiază și sărăcesc lumea; că de va vrea ea numai, cu înlesnire va îndepărta mîna turcilor; că pe leși îi are spre sine plecați. Cazacii vor veni cum le va da de știre, cărora niciodată nu le pot sta turcii împotrivă. Numai țara îi lipsește; că de se va uni și ea cu dînsul, nici vor mai îndrăzni turcii să trimită oștiri, ci vor face țării pe voie; că pe el să nu-l aibă de vrăjmaș, ci ca pe un prieten și părinte. Dacă făcuse el cuiva nedreptate, tot pentru turci făcuse, ca să le intre în voie și să-i umple; dar nici nu i-a putut sătura, și cîte altele. Cu aceste cuvinte, fiecare cu răsunet în inima țării, căci fiecare atingea o suferință viu și adînc simțită, „Ioan-Vodă, umplînd pe toți de nădejde, cu glasuri mari strigară că lîngă dînsul vor pieri cu toții"[153]. Se legară deci „cu jurămînt că vor lupta pe ⟨pînă la⟩ moarte în contra tiranului Selim și că mai bine își vor pierde toate: patrie, viață, femeile și scumpii lor copii, decît să părăsească pe domnul lor"[154].

Cum se întîmplase această minune, ca o țară decăzută, slăbită prin lungile dezbinări în care trăise mai bine de o jumătate de veac, care nu se putuse opune la cele cîteva cete adunate de Laski cu mijloace private, să îndrăznească acuma a înfrunta iarăși cumplita putere a otomanilor? Răspunsul este ușor de dat dacă ne vom aminti că temelia puterii armate a Moldovei, milițiile țărănești, [„oastea cea mare"], cei „proști dar mulți", pe care un genial scriitor român îi pune în gura lui Lăpușneanu, părăsise pe acesta în lupta lui cu Despot, iar pe Ioan îl susțineau nu numai din datorie, ci chiar din iubire și devotament.

Ioan-Vodă găsise secretul de a arunca în sînul maselor scînteia aceea divină care aprinde în ele simțămîntul solidarității pentru o cauză comună; care trezește conștiința colectivă în ființele individuale; care face din turmă un popor. Acest secret îl posedă numai naturile cele mari și geniale în care poporul are *încredere*. Fără încredere, fără credință nu s-au făcut niciodată lucruri mari în omenire și Ioan-Vodă, chiar prin figura lui, era un om care putea să inspire curajul acelor a căror inimă mai stătea la îndoială. El era „de o statură uriașă, o constituție vînoasă, o înfățișare bărbătească în care se vedea că fierbe puterea"[155].

---

150 Mai sus p. 32.

151 Gorecki, în Papiu, III, p. 215.

152 Mignot, [*op. cit.*], II, p. 211: „le Moldave répondit fièrement qu'il emploierait cet argent à lever des troupes qui soustrairoient ses sujets à la vexation qu'on prétendoit exercer contre eux; et il ordonna au Chiaoux de se retirer".

153 Ureche în *Letopisețe*, I, p. 192 [ed. C. Giurescu, p. 223, cu deosebiri].

154 Gorecki, în Papiu, III, p. 220 [vezi și SMIM, II, p. 278, unde se reproduce celebrul discurs al lui Ion vodă către ostașii săi care veniseră să-l slujească „pentru bani"].

155 Gorecki, *loc. cit.*, p. 215: „vir procerae staturae, facie decora oculis gracilibus quodam modoque minacibus, toto corpore lacertosus, viribus pollens".

Cum se hotărî la împotrivire, Ioan-Vodă luă măsura de a trimite femeia și averile la Hotin[156] și el mai mult de formă ceru ajutor de la regele Henric de Anjou [al Poloniei], care, bineînțeles, trebuia să refuze. Cu toate acestea, trei nobili poloni între care vestitul Laski ajutară lui Ioan-Vodă. Regele polon fiind mustrat de sultan pentru acest ajutor, senatul Poloniei îi răspunde că pe Ioan îl credea în bunele grații ale Porții și că războiul îi fusese declarat numai de voievodul Munteniei fără împărtășirea Turciei[157].

Cazacii însă, la care dînsul se îndreptă, veniră, deși într-un număr prea mic pentru lupta uriașă ce era să se încingă [66]. Nimic nu ne poate da o idee mai clară despre mărimea simțămintelor eroului moldovean decît împrejurarea că atunci cînd el văzu pe cazaci intrînd în lagărul său, ieșind ca să-i salute, îl năpădiră lacrimile de bucurie[158], cu toate că era un om de o statură herculeană și de o putere așa de mare încît, într-una din bătăliile sale, trase singur un tun după el[159].

Vestea că Petru-Vodă intrase în hotarele Moldovei apucă pe Ioan la un ospăț dat de el iubiților săi aliați, cazacii. El ordonă îndată capului cazacilor, *Sverșevski* ⟨Swierczewski⟩, și vornicului *Dumbravă* să meargă la iscoadă. Petru-Vodă, cu o armată destul de numeroasă, compusă din turci, munteni și unguri, își așezase castrele sale la Jiliște[160] unde, punînd o strajă de 400 de oameni, rămășița armatei, obosită de drum, se dădu odihnei, lăsîndu-și caii să pască pe cîmp. Avangarda lui Ioan surprinde straja oștirii dușmane și o măcelărește, așa încît nici un singur om nu scapă pentru a duce vestea primejdiei armatei ce odihnea.

Sverșevski trimite răspuns lui Ioan să vină cît mai în grabă căci dușmanii nu s-ar aștepta să fie atacați. Domnul sosește și cade din trei laturi asupra oștirii neîntocmite a lui Petru, făcînd în ea un cumplit măcel, din care numai cu greu scăpară Petru, candidatul la tronul Moldovei, și fratele său Alexandru, domnul Munteniei. Cel dîntîi fugi la Brăila, iar al doilea la [Tîrgul de] Floci, acest în urmă mîntuindu-se prin devotamentul a doi frați Golești, vornicul Ivașcu, ce fu numai rănit, și clucerul Albu, care își lasă chiar viața pe cîmpul de bătălie [161] [67].

Bătînd Ioan-Vodă oastea aliată lîngă Rîmnic, „el intră cu toată puterea lui în Țara Muntenească, atacînd cetățile și orașele, care nici de la natură, nici de vreo artă ⟨meșteșug⟩ nu erau întărite, tăind și ucigînd în tot drumul pe toți, fără alegere de sex și de vîrstă, și dînd foc satelor și orașelor. Se omorau bătrîni și copii, se rușinau femeile și fecioarele și se comiteau cruzimi de tot felul"[162], Ioan răzbunînd astfel dușmănia contra Mirceștilor pe nevinovatul popor muntean.

Ioan, ajungînd pînă sub munți, către Brașov, se coboară apoi spre București, unde pune domn pe unul *Vintilă-Vodă*[163] [68], care însă este

---

[156] 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 709).

[157] Gorecki, în Papiu, III, p. 222.

[158] Senatul Poloniei către Selim, 18 sept. 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 726).

[159] Gorecki, *loc. cit.*, p. 244.

[160] Vezi un document din Arhiva Statului, reprodus de Hasdeu, l.c., p. 88, care spune că bătălia „s-a întîmplat la vadul ce se zice *Doamna*, lîngă satul Jiliște".

[161] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 193; Gorecki, în Papiu, III, p. 225. Vezi și documentul citat mai sus din Hasdeu, *op. cit.*, p. 88, confirmat de raportul lui Ferraro din 7 mai 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 87): „il Vechio signor li asaltò di note; e li messe in rota con gran mortalità, dove con pochi si salvarono in Proilago" (Brăila); și o știre din Viena întărește izbînda (*ibidem*, p. 88).

[162] Gorecki, în Papiu, III, p. 229.

[163] Același probabil cu domnul dintre anii 1532—1534. Vezi vol. II, p. 406. Un document din 3 mai 1574 pune această bătălie la Brăila și arată după aceea ocuparea Bucureștilor, „sedem Vaivodarum transalpinarum", din partea lui Vintilă vodă (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 682); scrisoarea lui Báthory (*ibidem*, p. 690).

răsturnat și decapitat, după cum spune scrisoarea trimisă de Ștefan Báthory împăratului după 4 zile, de Alexandru [Mircea] al III-lea, care se reîntoarce în scaun.

Ioan însă nu avu timp să-și sprijne proteguitul; el trebui să meargă la Brăila spre a prinde pe rivalul său și plecă în grabă din București către acel oraș, unde, ajungînd, somează pe comandantul turc să-i predea pe Petru. Comandantul trimise prin patru soli un răspuns amenințător. Ioan atunci, călcînd dreptul soliei, „taie trimișilor nasurile, urechile și buzele, ordonă apoi să-i bată cu cuie de fier pe o bîrnă înaltă cu picioarele în sus și cu capul spre pămînt și astfel îi aruncară soldații lui Ioan la porțile Brăilei. După aceea dete ordin de asediul orașului, pe care îl luară în curînd pedestrașii lui".

„Înfricoșat măcel se făcu atunci în turci; curgea pîrău sîngele în Dunăre din grămezile de morți; copiii se răpeau de la sînul mamei lor și între vaiete se omorau; se prădă tot orașul și i se dete foc; necum ființă de om, dar nici măcar un cîine nu scăpă viu din mijlocul flacărilor și al ruinelor"[164]. Cetățuia Brăilei însă Ioan nu o putu lua din pricină că el fu chemat, precum vom vedea, de Sverșevski, în contra unei oștiri turce de lîngă Tighina. El lăsă deci și Brăila precum lăsase Bucureștii și apucă spre Bugeac.

Astfel Ioan-Vodă era nevoit a părăsi izbînzile sale tot neisprăvite pentru a întîmpina noi primejdii și aceasta fu una din pricinile de căpetenie ale căderii sale; căci dușmanii numai împrăștiați, nu zbrobiți, se reformau necontenit în urma lui și, adăugîndu-se peste cei ce soseau fără încetare, deveneau pe fiece zi mai numeroși, mai amenințători.

Anume Ioan-Vodă, cum aflase despre înaintarea unei oștiri dușmane din Chilia și Cetatea Albă, care alerga în ajutorul Brăilei, în număr de vreo 15 000 de oameni, trimisese îndată întru întîmpinarea ei pe Sverșevski cu cazacii și cu 8 000 de călări români. Sverșevski îi lovește cu multă îndrăzneală, îi bate și-i împrăștie. Rămășițele acestei oștiri scapă la Tighina, cetate turcească, unde se împreună cu alte trupe turcești și tătărești tăbărîte în jurul cetății.

Sverșevski atunci cheamă îndată pe Ioan de la Brăila, care, venind în cea mai mare grabă, se unește cu cazacii, bat oștirile din jurul Tighinei și după aceea cetatea, unde ucid pe toți orășenii, cu femei cu tot, nelăsînd nici unul viu din atîta mulțime. Îndată după această izbîndă, cazacii se abat pe Cetatea Albă, pe care o pradă și o ard, luînd din ea nesfîrșite bogății. Apoi un corp nou de turci înaintînd asupra lui Ioan-Vodă, Sverșevski cere voie de la domn să meargă să-l risipească, și acesta îi dă 3 000 de pedeștri, adică de milițieni, țărani români, în ajutor.

Sverșevski așează pe români îndărătul cazacilor călări și atacă pe turci. La început, în decurs de o oră, lupta era în îndoială. În sfîrșit, chemați fiind la luptă românii, aceștia, oameni plini de vitejie în trup și suflet, întărîtați întocmai ca fiarele îndelung reținute, aleargă cu strigăte înfricoșate în ajutorul cazacilor. Atunci, călăreți și pedeștri, toți cu mare putere, se repeziră din toate părțile în gloata turcească și o desfăcură; turcii întoarseră spatele, iar pedeștrii români, ieșindu-le în cale, tăiau picioarele și străpungeau pîntecele cailor turcilor. Dintre cazaci numai trei pieriră; români o sută. Atît de puțin costă această însemnată și strălucită victorie pe care Ioan o privea din depărtare cu multă bucurie.

Selim, auzind din Constantinopol de izbînzile lui Ioan, se turbură foarte și, temîndu-se ca nu cumva să piardă Moldova și să fie gonit și din

---

164 Gorecki, în Papiu, III, p. 229 [Vezi și SMIM, II, p. 280, unde se traduce o descriere asemănătoare a lui St. V. Lukomski].

Grecia, lucru ce era să i se întîmple dacă nu intervenea trădarea Cernăuţeanului, se ruga cu ai săi lui Dumnezeu după datina şi legea turcească[165].

Pe lîngă rugăciunile către Mohamed, turcii însă pregătiră o expediţie mai însemnată contra lui Ioan-Vodă, pe care vedeau că nu-l pot răpune cu uşurinţa ce şi-o închipuiseră. Sultanul dă ordin sangeacilor de la Dunăre să intre în Moldova sub comanda supremă a beglerbegului Greciei <Rumeliei>, astfel că oştirea turcească se urcă, întrunită, la aproape 100 000 de oameni, afară de munteni sub Petru-Vodă şi de tătari sub Adel Ghirai, care mai aduceau şi ei împreună cel puţin un contingent de 50 000[166]. Marea oştire turcească se pune în mişcare asupra Moldovei, la 10 mai plecînd din Constantinopol şi la 11 iunie abia sosise la Adrianopole, plecînd de acolo asupra lui Ioan-Vodă. Ea era sprijinită de o puternică flotă care ducea proviziile trebuitoare[167].

Turcii îşi arătaseră toată supărarea lor într-un firman trimis voievodului Ardealului şi celui muntean în mai 1574, în care le spunea că „afurisitul (maledetto) voievod al Moldovei, cu alţi afurisiţi care se află la el, au făcut mare neascultare şi răzvrătiri; s-a dat ordin ca păcătosul afurisit (cattivo maledetto), împreună cu blestemaţii (gli scelerati) care se ţin de dînsul să fie pedepsiţi"[168].

Un document din 14 iunie 1574 spune că Ioan-Vodă îşi împărţise armata în trei: o parte contra tătarilor, alta contra turcilor, iar el însuşi s-ar fi aşezat la Iaşi cu grosul ei[169].

Ioan-Vodă, faţă cu această îndoită ameninţare, trebuia să urmeze planul firesc, impus chiar de împrejurări, şi pe care într-o situaţie asemănătoare îl pusese în lucrare şi Ştefan cel Mare: să oprească anume cîtva timp pe turci de la trecerea Dunării, spre a dobîndi răgazul trebuitor ca să se repeadă şi să respingă pe tătari; apoi să cadă cu toate puterile asupra turcilor. El însărcinează deci pe cel mai bun prieten al său, hatmanul Ieremia Golia [69], cu care era legat încă de la căpătarea domniei, cu apărarea trecătoarei Dunării şi el se pregăteşte a lovi pe tătari.

Ieremia Golia era, alăturea cu Sverşevski, omul cel mai de încredere al lui Ioan. După ce-l însoţise adeseori în timpul colindărilor sale pe laturile Moldovei, mijlocise înţelegerea lui cu boierii, care-l ceruseră domn de la Poartă. Lui îi încredinţase Ioan-Vodă pîrcălăbia cetăţii Hotinului, punctul cel mai important al ţării dinspre Polonia; îi dăruise moşii şi îi scăpase şi viaţa în focul unei bătălii. Pe lîngă aceste legături de inimă şi de

---

165 Gorecki, în Papiu, III, p. 231—232: „cum suis Deum more suo supplicabat".

166 Baudui <Michel Baudier de Languedoc>, *Inventaire de l'histoire générale des Turcs. [Contenant leurs guerres, conquestes, séditions, et autres affaires remarquables, tant contre les Chrestiens, Grecs, Hongres, Polonois, Bulgares, Moldaves, Transsylvains, Valaques, Sclavons, Espagnols, Venitiens, Chevaliers de Rhodes et de Malte, que contre les infidelles Tartares, Perses, Egyptiens, Arabes, etc. Tiré de Chalcondyle Athénien, Paul Iove, Leonclavius, Lonicerus, et autres, iusques, en l'année mil six cens dix-sept. Par le Sr Michel Baudier de Languedoc. Et nouvellement revue, continué et augmenté depuis ladite année mil six cens dix-sept, iusques à la présente mil six-cens vingthuit. Avec la mort et généreuses actions de plusieurs Seigneurs, Gentilshommes François et Chevaliers de Malte, qui s'y sont trouvez*], Paris, 1617, p. 470: „Cependant Sélim jugeait, que le vaivode Ivon pourrait croistre à telle autorité et à un pouvoir si grand si on le laissoit poursuivre, qu'il serait par après malaisé. Il mande au beglerbeg ou général d'Europe d'employer toutes ses forces à dompter ce mutin. Celuy-ci arme; sa levée fut d'environ 100 000 combattans" (apud Hasdeu, *op. cit.*, p. 130).

167 Şt. Báthory către împărat, 11 iunie 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 705).

168 Acelaşi din 15 mai (*ibidem*, p. 700).

169 *Ibidem*, p. 706. Năvălirea tătarilor este adeverită de un document din 1581 care spune că nişte urice fuseseră pierdute „cînd au prădat tătarii toată ţara în zilele lui Ioan Vodă" (Ghibănescu, *Surete şi izvoare*, II, p. 180). [Vezi şi DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 155]. Alt document din 1600 arată că femeia lui Bucium a fost luată de tătari „cînd au prădat ţara Moldovei în zilele lui Ioan Vodă" (G. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 183). Alt document asemenea din 1581 (*ibidem*, I, p. 45).

interes, Ioan-Vodă mai adaugă încă și religia, punîndu-l să jure, înainte de a-l trimite spre Dunăre, pe cruce și pe Evanghelie că-i va fi credincios[170]. Ioan-Vodă, după ce trimise pe Golia către Dunăre, se trase de la Tighina către Cahul spre Prut, spre a fi la o egală depărtare de tătari și de turci.

Cu toate aceste măsuri, Golia rămase tot ce era, fire de vulpe șireată și trădătoare îmbrăcată în chip de om; și lucru încă și mai înjositor: trădarea lui nu fu măcar răsplătită cu o ambițioasă mărire, ci cu bani, cumpărată și vîndută ca o marfă de tarabă! Ce e drept, suma era cam însemnată, anume de 30 000 de galbeni. Pentru această sumă, peste care i se mai făgăduia încă alta, Ieremia nu se sfii de a vinde pe domnul, prietenul și binefăcătorul său, a călca jurămîntul săvîrșit pe cruce și pe Evanghelie, a deveni trădător și sperjur totodată. El lăsă pe turci să treacă Dunărea și înștiință pe Ioan că ajunsese prea tîrziu pentru a împiedica pe dușmani de la trecerea fluviului, dar că turcii erau numai în număr de 30 000, cei mai mulți armată nedisciplinată[171]. După ce-l înșela, voia să-l și adoarmă.

Prin această veste, tot planul lui Ioan deveni cu neputință; el nu mai putea să respingă întîi pe tătari, ci trebuia să plece în contra turcilor, cu primejdia de a fi prins apoi între două focuri. Ioan însă voi să se încredințeze prin el însuși de numărul și puterea dușmanilor; dar, deși el singur întreprinse recunoașterea, nu putu afla nimic sigur asupra acestei împrejurări. Cînd ostașii veniră să-l întrebe de numărul păgînilor, Ioan le răspunse cu un laconism adevărat antic: „îi vom socoti în luptă!"[172]. În seara bătăliei, trei boieri: vornicul Murgu, stolnicul Bilăi și hatmanul Slăvilă fugiră la turci; era avangarda trădătorilor.

Pe cînd armata turcească număra cum am văzut mai bine de 100 000 de oameni, aceea a lui Ioan-Vodă se alcătuia, în afară de cîteva mii de oameni de gloată, „oaste de dobîndă*", cum îi zice Ureche, din vreo 20 000 de pedeștri și 10 000 de călări. În tunuri întrecea armata moldovenească pe acea turcească, 180 la 140[173].

Trădătorul Ieremia Golia încă nu-și sfîrșise infamul început. El fusese probabil cîștigat de turci și de munteni spre a preda pe însuși Ioan viu sau mort în mîinile lor. De aceea îl vedem, cu o îndrăzneală nemaipomenită, revenind lîngă Ioan și luînd de la el comanda cavaleriei în lupta hotărîtoare ce era să înceapă. Atacul trebuia să pornească de la aripa stîngă, unde se afla cavaleria sub hatmanul Golia, care pesemne sperase că va putea dobîndi pe domn în mijlocul ei. Milițiile, ca printr-un instinct firesc maselor, presimțiră trădarea pe care n-o înțelesese Ioan, a cărui minte era pe deplin cuprinsă de orînduirea bătăliei, și nu lăsară pe Ioan să iasă din rîndurile lor spre a trece în acele ale cavaleriei[174]. Dacă boierimea nu putu îndeplini trădarea ei în toată întinderea voită, cel puțin ea se ținu de cuvînt și, cînd se dete semnul atacului, boierii ce alcătuiau călărimea, plecînd steagul, puseră cușmele în suliți și trecură la dușman[175].

---

[170] Hasdeu, *loc. cit.*, p. 134.

[171] Mignot, [*op. cit.*], II, p. 122: „Ce perfide mande à Ioan que les Turcs avaient passé le Danube avant qu'il eut pu atteindre les rives de ce fleuve; qu'au reste leur armée montoit au plus à 30 000 hommes de mauvoises troupes". [Vezi și SMIM, II, p. 281, unde Lukomski apreciază armata lui Ion vodă la 30 000 ostași].

[172] Fredro, apud Hasdeu, l.c., p. 136.

* Veniți la luptă, fără plată, avînd dreptul la pradă.

[173] Gorecki, în Papiu, III, p. 238, exagerează desigur urcînd numărul turcilor la 200 000.

[174] Vezi locurile din Gorecki și Paprocki reproduse mai sus. [SMIM, II, p. 281–282].

[175] Asupra acestei trădări vezi *Sommaire de la vie de Selim, 1574* (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 730): „En cette guerre le Turc à diverses recontres perdit beaucoup de gens; mais enfin vint à bout de ses ennemis, partie par valeur, partie par trahison de sviscem (?) (probabil des siens).

Un fior de îngrozire cuprinse pe moldoveni cînd văzură floarea armatei lor, 13 000 de călări viteji, foarte bine înarmați[176], mergînd să sporească rîndurile păgîne; trebui bărbăția, focul și inima lui Ioan spre a împiedica pedestrimea de a o rupe de fugă. În curînd însă o strașnică răzbunare puse iarăși la cale inimile zdruncinate ale moldovenilor; turcii, neavînd nici ei încredere în trădători, îi întoarseră înapoi în contra fraților lor, împingîndu-i dindărăt și făcîndu-și un scut din piepturile lor. „Iată vînzătorii noștri", strigă Ioan-Vodă, ordonînd ca toate tunurile să fie îndreptate asupra lor. Mare parte din ei pieriră, culegînd moartea în loc de răsplată pentru nevrednica lor purtare.

După ce se stînse șirul trădătorilor care împiedica ambele armate de a se ciocni, se încăieră la luptă cu turcii și oastea română. „Picau loviți deopotrivă turcii și românii; se întunecase soarele de pulberea și fumul tunurilor; nici se auzeau, nici se mai vedeau unii pe alții; nici tunarii nu mai știau în cine își îndreptau tunurile"[177]. De la o vreme însă, românii înfrînseră pe turci și începură să-i gonească, încît locuitorii turci din Oblucița, văzînd cum românii răzbiseră pe ai lor, se pregăteau de fugă. Lipsind însă românilor cavaleria spre a urmări pe dușman, nu se putură folosi de această izbîndă care ar fi putut deveni hotărîtoare dacă ar fi putut împrăștia prin cavalerie pe cei răzbiți de pedestrime. Obosiți însă de luptă, românii pe cît și turcii se retraseră în dosul artileriei lor, spre a se odihni puțin, cînd deodată o ploaie repede și deasă se revarsă asupra ambelor armate. Pulberea de tun fu muiată de apă și această împrejurare pricinui românilor cel mai mare rău, „căci puterea lor în contra mulțimii turcilor stătea cu deosebire în tunuri, care acum nu le mai puteau sluji"[178].

La reînceperea luptei, românii, lipsiți de artileria care îi sprijinise atît de minunat în primul lor atac, începură a slăbi, iar turcii, împrospătîndu-și puterile din mulțimea lor, pe cînd românii rămîneau tot aceia și, mai supravenind în sfîrșit și tătarii. Românii, la rîndul lor, dădură dosul și o rupseră de fugă.

Ioan adună cît putu din desfăcuta lui armată și se retrase la satul *Roșcani* [70], așezat în apropiere, unde se „îngropă" în șanțuri. Ioan nu fugi, deși fără îndoială ar fi putut-o face, căci el nu fusese înconjurat; calea pe la spate îi rămăsese liberă; însă el spusese că „va cădea capul său unde va cădea capetele ostașilor" și se ținu de cuvînt. Ioan-Vodă nu era trădător!

Turcii îl înconjurară și începură a bate șanțurile cu tunurile, fără să poată face mult rău românilor. Altă împrejurare trebuia să determine căderea lui Ioan; anume satul în care se închisese era lipsit cu totul de apă. În curînd setea începu a munci pe oștenii lui. Pentru a și-o alina măcar întrucîtva, întindeau petice de pînză deasupra ierburilor, culegînd roua ca care își ungeau buzele.[179]

Chiar și acuma Ioan-Vodă ar fi putut scăpa; cunoscînd prea bine limba turcească, s-ar fi putut travesti și trece necunoscut chiar prin lagărul păgîn. El voia însă, ca un adevărat erou, să împartă și amarul, precum se bucurase de izbîndă alăturea cu voinicii săi.

---

[176] Gorecki, în *Tezaur*, III, p. 241: „Habit autem Czarnievicius (Golia Cernăuțeanul) fortissimorum equitum quibus praefuit tredecim millia, optime armis instructa".

[177] *Ibidem*, p. 242.

[178] *Ibidem*: „sed maximo detrimento Valachica turmenta affecit quae eis magno adiumento contra omnem vim Turcarum fuere". [Vezi și SMIM, II, p. 282, unde se traduce textul asemănător al lui Lukomski: „această ploaie le fu spre pagubă moldovenilor, căci le udă tunurile, de care atîrna toată puterea apărării"].

[179] Fredro, apud Hasdeu, l.c., p. 161.

Turcii, necunoscînd însă cumpăna românilor și văzînd tăria poziției lui Ioan, îi trimiseră vorbitori care să-l sfătuiască să se predea, întrucît la sfîrșit tot nu ar putea scăpa din mîinile lor, înconjurat fiind din toate părțile.

Ioan, care vedea pe fiece zi murind ostașii săi în torturile setei și nu mai putea suferi o asemenea priveliște, se hotărî să se închine. Înainte însă de a face acest pas, el ținu sfat cu oastea lui, atît cu cazacii, cît și cu românii, și-i întrebă ce li se părea a fi mai cu cale: a se închina turcilor sau, deschizînd porțile castrelor, să meargă la o moarte sigură, împrăștiind ei înșiși pe cît vor putea omorul în rîndurile dușmane. „Moartea singură — sfîrși el — va pune capăt tuturor acestor rele; ea ne va scăpa corpurile de suferință și ochii de vederea atîtor lucruri nevrednice". Vocea lui se stinse într-un plîns înăbușit.

Cazacii și cu românii răspunseră într-un glas că, dacă este de părere că se poate încrede în făgăduințele turcești, atunci să se închine, deși turcul nu se ține niciodată de cuvîntul dat unui ghiaur; iar dacă se îndoiește de credința lor, atunci ei, neuitînd jurămîntul făcut lui Ioan, sînt mai bucuroși a lupta pînă la moarte decît să piară cu toții prin înșelăciunea turcilor.

Ioan se hotărî să se închine dacă turcii vor primi următoarele condiții: românii să nu fie pedepsiți de vreun domn viitor pentru participarea lor la război; cazacii să fie lăsați liberi a merge în țara lor și el însuși să fie dus neatins la împăratul turcesc. După cererea lui Ioan, turcii jurară de șapte ori pe Coran păzirea acestei alcătuiri. Turcii primiră și Ioan trebuia să se dea cel dintîi în mîinile lor.

Atunci începu o scenă duioasă, aceea a despărțirii. Rămas bun trebuia să-și ieie domnul de la vitejii săi, cu care împărțise pînă atunci soarta schimbătoare a cruntului război. „O grea și amară soartă mă desparte acum de voi, vitejii mei; vă întind dreapta mea vouă tuturor, și fieștecăruia, și vă încredințez pe toți că, pînă cînd va mai rămînea o suflare în acest corp muritor, de-a pururea cu recunoștință îmi voi aduce aminte de numele vostru".

Auzind acestea, cazacii începură să verse lacrimi și, plîngînd și suspinînd, îi prindeau dreapta și i-o sărutau cu toții. După ce cazacii se depărtară ca de vreo trei lovituri [de tun], Ioan chemă din castre pe români și de asemenea cu multe lacrimi se despărți de dînșii. Aducîndu-și apoi aurul și pietrele scumpe ce avea cu sine, se întoarse iar la cazaci și le împărți lor toate ale sale. După aceea, descingînd sabia, se dete prins în mîinile turcilor.

Beglerbegul vorbi cu el mult timp, cînd, deodată, prefăcîndu-se a fi fost ofensat prin niște cuvinte ale lui Ioan, îl lovi cu hangerul în față și în pîntece. Ienicerii se aruncară îndată asupra lui și-i tăiară capul, iar corpul lui fu legat de cozile a două cămile, care, gonite într-o parte și în alta, îl rupseră în bucăți. Capul i-l înfipseră într-o suliță, trupul i-l sfîșiară în mici bucăți, oasele lui le împărțiră între sine, iar în sîngele lui încă cald își înmuiară săbiile, rugîndu-se lui Dumnezeu ca să le deie și lor inima lui Ioan și asemenea măiestrie în război (14 iunie 1574)[180]. Jurămîntul o dată călcat de turci în privirea lui Ioan, pentru ce erau să-l mai țină față cu oștirile sale? Se repeziră asupra lor să le taie. Românii și

---

[180] Cea mai minunată întrupare poetică a soartei eroului modovean este tragedia Ririe [Xenopol]: *Kiajna și Ioan Vodă cel Cumplit*, ultima ediție, Iași, 1914.

cazacii se aruncară atunci disperaţi în mijlocul duşmanilor şi, împărţind moartea pe cît putură, pieriră pînă la cel din urmă [181]. Astfel se sfîrşi tragedia lui Ioan-Vodă [71].

Acest domn este cel de pe urmă erou al Moldovei. Încă unul trebuia să mai răsară din sămînţa românilor, şi anume în Muntenia, şi apoi să se stîngă în ele izvorul sufletelor mari. Ioan-Vodă fu în stare să trezească în inimile moldovenilor iarăşi acel dor de ţară, încorporat în iubirea către domnul lor. Prin farmecul fiinţei sale, prin purtarea sa blîndă şi omenoasă faţă cu poporul de jos, el cîştigă iubirea acestuia, care ştia cu obişnuita-i generozitate să răsplătească simţămintele domnului, jertfindu-se pentru dînsul. El vroi să fie aspru cu boierii, spre a astîmpăra cugetul lor schimbător şi umblarea lor după noi domnii. Boierii plecară deocamdată capul sub mîna lui de fier, dar îl pîndiră la momentul critic şi-i dădură o lovitură din care nu se mai putu scula şi, lucru încă mai amar pentru Ioan, acela în care el pusese toată încrederea lui, acela pe care socotea că ani îndelungaţi îl făcuse prieten, acela se puse tocmai în fruntea trădătorilor.

Este greu de a întîlni în istorie o soartă mai dramatică decît aceea a eroului moldovean. Arzînd de iubirea moşiei, îl vedem reînnoind vremuri ce păreau apuse pentru totdeauna şi scoţînd iar din poporul român minuni de vitejie, deşi acesta nu mai era în întregimea lui ceea ce fusese pe timpul lui Ştefan cel Mare, o clasă de proprietari ce-şi apărau moşiile lor, punînd piept pentru moşia cea mare. Izbînzile lui Ioan-Vodă sînt cu atît mai extraordinare cu cît sînt datorate personalităţii lui, a cărei mărime era simţită din instinct tocmai de cugetele simple ale ostaşilor de rînd, care nu puteau să-l înţeleagă. Cîtă bucurie se răsfrîngea în vasta lui inimă cînd izbînzile urmau izbînzilor, în primele momente ale luptelor lui! Şi cîtă durere nespusă, cîtă amărăciune şi deznădăjduire trebuiră să-l cuprindă cînd văzu flamura mîndrei sale cavalerii, a oştirii sale celei mai alese, plecîndu-se înaintea duşmanului! Trebuie să fie cineva domn, să aibă dată în răspunderea sa soarta unui popor întreg, soarta generaţiilor viitoare, pentru a putea simţi în inimă largile bătăi produse de nişte atari simţăminte[182].

---

[181] Gorecki, în Papiu, III, p. 245. Cuvintele puse în gura lui Ioan de istoricul polon nu pot fi acele rostite chiar de domn, pe care nimeni nu le-a putut culege. Ele pot fi însă atribuite domnului moldovean întru cît Starowolski, *Instituta rei militaris*, Cracoviae, 1610, p. 168 (apud Hasdeu, *l.c.*, p. 126) spune despre el: „Ita Ivonia palatinus Valachiae et Mihail palatinus Moldaviae (autorul face o transpoziţie ⟨inversare⟩ a ţărilor unde domnea Ioan cel Cumplit şi Mihai Viteazul) et nostra aetate Gustavus rex Sveciae *sola suaviloquentia* ac libertate adhibita numerosum exercitum in obedientia continuerunt".

Un rezumat scurt dar întocmai consunător ⟨corespunzător, conform⟩ cu cele expuse din domnia lui Ioan vodă, vezi în *Annales rerum polonicarum* sub anno 1574, apud N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 112. O descriere deosebită a eroicei lupte o dă Ştefan Báthory către mpărat, 17 iunie 1574 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 707).

[182] Scrierea lui Hasdeu, *Ioan Vodă cel Cumplit*, Bucureşti, 1865, eminentă prin mulţimea şi noutatea izvoarelor consultate şi de care ne-am folosit în mare parte în lucrarea noastră, este cu totul exagerată, atît în fond, cît şi în formă, [72], încît întipărirea ce-ţi rămîne după cetirea ei este din cele mai îngreuietoare. Mai întîi, nu ştim de unde a luat Hasdeu toate acele amărunţimi tehnice asupra ordinei de bătaie urmată de Ioan Vodă în luptele sale. Gorecki, singurul izvor mai amărunt asupra lor, nu conţine decît arătări cu totul generale, din care numai o închipuire silită poate scoate pînă şi planurile bătăliilor lui Ioan Vodă.

Un istoric trebue să se ferească de a pune prea multă imaginaţie în reconstituirea trecutului căci atunci el ne dă icoanele propriei sale minţi drept acele ale timpului expus. Apoi, Hasdeu ne pare că a vrut înadins să găsească în faptele eroului său nişte împrejurări analoage cu cele ce se petrecură în principate pe la 1862—64. De aceea pune strămutarea capitalei de la Suceava la Iaşi pe timpul lui Ioan Vodă, cu toate că nu posedă *nici un singur izvor*

Par. 4. De la Petru Șchiopul la a doua domnie a lui Aron Tiranul [1574—1595] [73]

Petru al V-lea Șchiopul, 1574—1579. [74]. După răpunerea lui Ioan-Vodă, turcii și tătarii se întind în Moldova și o pradă cumplit [75], așa că partea ei de sud rămîne cu totul dezgolită de locuitori. Oamenii fugind către munți și neputîndu-și face secerișul și strînge fînațul, o foamete cumplită se încuibă în țară, așa de mare, încît Strikovski, secretarul ambasadorului polon Taranowski, care merse în anul 1575 la Poarta Otomană spre a se scuza despre amestecul cazacilor în răscoala lui Ioan-Vodă, spune că „în acea călătorie fură siliți a urma o cale extraordinară prin Muntenia, Bulgaria, Serbia și stîncile Balcanilor, din cauza foametei celei mari ce sfîșia Moldova în 1574 și 1575"[183] [76]. În același an Báthory este ales rege al Poloniei, după retragerea lui Henric de Anjou; trecînd din Transil-

---

în această privire și că Ioan Vodă trebuia tocmai să se fi ferit de a-și apropia reședința de turci, în contra cărora ridicase sabia. Din contră, toate izvoarele ce există străpoartă ⟨mută⟩ această strămutare în domnia a doua a lui Lăpușneanu (mai sus p. 74). Însă altfel cum ar fi putut lovi Hasdeu în ieșeni, care deplîngeau la 1864 pierduta lor capitală, și cum ar fi putut arăta că „sucevenii nu făcură tot astfel cînd Ioan Vodă transferă reședința la Iași" (p. 32—34).

Mai vorbește Hasdeu și de o împroprietărire a țiganilor, deci cu atît mai mult a țăranilor pe timpul lui Ioan Vodă (p. 41—42), tot spre a putea aduce din vremurile trecute exemple pentru cele de față, cea mai falșă din toate concepțiile istorice.

În sfîrșit, autorul exagerează atît de mult figura lui Ioan Vodă, încît vrea să facă din el cel mai mare om al timpului său: „Singurul om din toată Europa, carele în loc de a lăsa pe preoți să facă victime, făcea victime din preoți! Singurul om în toată Europa care ghici secretul democrației! Singurul om din toată Europa carele merita coroana!" (p. XXI).

Exclamațiuni de cel mai rău gust, bazate pe niște premise ce nu le justifică întru nimic, se întîlnesc la fiece pas în scrierea lui Hasdeu; de ex.: „Puteți judeca cine fu Ioan Vodă" (p. 75) sau „închipuiți-vă acuma o oaste moldovenească sub un Ioan Vodă!". „Ioan Vodă din față, Ioan Vodă din dreapta, Ioan Vodă din stînga" (p. 87).

Aiurea, voind să ridice talentul strategic al eroului în lupta de la Jiliște, unde, cum am văzut, el surprinsese oștirea dușmană în somn și nepregătită, Hasdeu — pentru a preîntîmpina învinuirea de neglijență ce se poate aduce oștirii turco-muntene, de a se fi dat odihnei fără a se întări cu șanțuri sau cară — vrea să dovedească că după toate principiile strategice *ea trebuia să dămînă în cîmp liber* (p. 90—91) Nu cumva după aceleași principii rebuia să și doarmă?

Argumentele aduse în această privire sînt așa de extraordinare, încît trebuie cetite spre a crede că au putut fi scrise. Doar numai una din iscodirile lui Hasdeu să le întreacă, anume următoarea argumentare pentru a dovedi stăpînirea Moldovei asupra Pocuției: „Această mică provincie, pitulată la nordul Moldovei, între Prut și Nistru, forma în antichitate o parte a Daciei lui Traian, precum dovedește nu numai pozițiunea sa geografică, ci chiar numele celor două ale sale orașe: *Colomea*, adică *Colonia romana*, și *Snetin*, în vechime *Netindava*" (!! p. 52).

Și apoi să ne mirăm dacă străinii își bat joc de istoriografia română ([Paul] Hunfalvy, *Die Rumänien und ihre Ansprüche*, [Viena, 1883], p. 80). Aiurea găsim că „Ioan Vodă gîcise pe Montecuculli!" (p. 93).

Într-un cuvînt, Hasdeu, voind să înalțe pînă la ceruri pe eroul său, i-a întunecat adevăratele, îndestul de strălucitele lui merite. Păcat că nu și-a adus aminte, în loc de Confucius, pe care îl citează la istoria lui Ioan Vodă (p. 30), pe Voltaire care spune: „Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas". Acesta este fondul istoriei lui Ioan Vodă cel Cumplit.

Forma ei este potrivită cu fondul. Pretutindeni se întîlnesc declamații pompoase, fraze sforăitoare și am numărat vreo *trei sute* de puncte de exclamație. Pretutindeni aluziuni la timpurile actuale care turbură liniștea istorică, precum de ex. că: „camerile legislative nu fac un 2 mai!" (p. 31) sau următoarea fenomenală comparație: „Aventurierul ne apare deodată milionar, ca cel mai avut comerciant de pietre scumpe din capitala Turciei, întunecînd prin bogățiile și luxul său pe pașale și pe agale! Faptul e tot atît de cert precum *e cert că d. Török sau d. Bossel posed cele mai frumoase și cele mai scumpe case în București*"!!

Și, cu toate acestea, lucrarea lui Hasdeu are o valoare netăgăduită: pune în lumină o sumă de puncte nouă, aduce multe izvoare necunoscute la lumină care trebue însă culese precum grăunții de aur ce trebue să-i speli îndelung din năsipul rîurilor.

[183] Fragmente din Strijkovski în „Arhiva istorică", II, p. 6—9.

vania prin Moldova pentru a merge în noua lui domnie, găsi Moldova prefăcută în cea mai mare parte în întinse pustietăţi şi suferind de o aşa lipsă, încît voievodul Petru crezu a-i face cel mai frumos dar trimiţîndu-i o pîne de secară[184].

Petru Şchiopul, fiind un domn străin pentru Moldova, trebuia să caute un sprijin în ţară, pe care-l şi găsi în elementul boieresc. Ureche nu lipseşte a însemna despre el, ca un lucru de laudă, că „boierilor le era ca un părinte şi la mare cinste îi ţinea şi din sfatul lor nu ieşea"[185]. Dimpotrivă, ţăranii căutară să respingă domnia lui Petru; ei primiră cu lacrimi venirea lui în scaun şi chiar o parte din ei încercară să se împotrivească cu puterea[186] [77].

Această nemulţămire a poporului de rînd cu domnia lui Petru Şchiopul îşi găseşte în curînd răsuflarea ei într-o răscoală făcută de un pretendent, *Nicoară Potcoavă* [78], frate de pe mamă cu Ioan-Vodă cel Cumplit, acel Serpega cu nume armenesc de care am pomenit mai sus. Acesta, bazîndu-se pe cazacii cu care fratele său stătuse în aşa de bune relaţii şi pe poporul de rînd care-l chema, intră în Moldova şi, bătînd pe Petru-Vodă, îl alungă din scaun în 10 noiembrie 1577 [79], scăpînd în Muntenia la fratele său Alexandru. Potcoavă îndată aleargă la mijlocul cunoscut pentru a căpăta domnia de la turci, sporirea tributului. Se vede că aceştia nu aveau încredere în fratele fostului lor duşman, căci, trimiţînd în Moldova mai mulţi paşi din Silistra, Nicopole, Vidin şi Bender, precum şi oaste muntenească, bat şi prind pe Potcoavă şi-l ucid[187] [80].

Petru este reaşezat în scaunul lui şovăitor iarăşi cu ajutorul turcilor. De abia însă se urcase el şi un alt pretendent, *Alexandru Potcoavă*, vine iarăşi să-l alunge cu aceleaşi mijloace ca şi fratele său, cazacii şi poporul de jos. [81]. Amurat ⟨Murad⟩ al III-lea înştiinţează pe regele Poloniei că „un frate al numitului tîlhar, alt tîlhar", ar fi venit cu ajutor

---

[184] Languet către ducele de Saxonia, 23 martie 1576 („Arhiva istorică", I, 2, p. 30) Un raport al lui Girolamo Lippomano către doge din 1575 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 375) descrie astfel Moldova: „Provincia che altre volte faceva 40 et 50 mila cavalli et hora così ruinata da queste ultime guerre fatte a mesi passati che stentarebbe a farne 26 mila convenendosi in alcuni luoghi caminare otto et dieci giornate come per deserti, dove prima era fertile et popolatissima".

Un document intern din 18 iunie 1582 arată că multe privilegii au fost pierdute cînd au venit tătarii pe timpul lui Ioan vodă. Altul, din 12 aprilie 1583 aminteşte de „prădăciunea ţării de turci şi tătari sub Ion vodă" (publicate de N. Iorga, în Hurmuzaki, XI, p. 838—839).

[185] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 197 [ed. C. Giurescu, p. 258, cu diferenţe].

[186] Cf. un extract veneţian din 12 iulie 1574 în „Revista" lui Tocilescu, III, p. 179: „moldovenii nu voiesc pe voevodul Petru", ceea ce nu se poate raporta decît la poporul de jos.

[187] Asupra lui Potcoavă vezi un extract din 12 dec. 1577, în „Revista" lui Tocilescu, III, p. 180, unde Potcoavă este numit „favorit al ţarului Moscovei", cu care şi Ioan Vodă stătuse în legături (vezi un document din 1572 în *Acta zapadnoi Rosii*, vol. III, Petersburg, 1848). În 25 nov. 1577, Petru se tînguieşte Porţii pentru năvălirea cazacilor, dar scuză pe [Ştefan] Báthory, regele Poloniei, fiindcă nu ar avea nici o putere asupra nobililor săi. (David Ungnad către împărat, 25 nov. 1577; Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 5). [La 13 nov. 1577, Petru Şchiopul anunţa în Polonia că „lotrul" intrase în Moldova; I. Corfus, *Documente*, p. 343—344]. Prinşii din oastea lui Potcoavă spun că ei credeau că domnul lor ar fi venit cu învoirea împăratului, căci poporul de jos l-ar fi cerut. (David Ungnad către împărat, 30 dec. 1577; Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 6). Un alt extract veneţian din 27 dec. 1577 („Revista" lui Tocilescu, III, p. 180) spune că: „noul voevod era favorizat de popor şi de ţarul Moscovei". Un al treilea, din 7 ian. 1578, arată că Potcoavă oferi o nouă sporire de tribut. Un al 4-lea, din 15 aprilie, îl arată ca prins („Revista" lui Tocilescu, *ibidem*). Potcoavă este numit în latineşte: „Podhova Ivoniae frater". Vezi *Annales rerum polonicarum*, anno 1577—78, apud N. Iorga *Acte şi fragmente*, I, p. 114. Ştiri din Lemberg 1578 (*ibidem*, p. 120). Petru Şchiopul numeşte pe Potcoavă, *Creţu* şi pe Alexandru Potcoavă, fratele lui Creţu. (Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 272). ≪Despre această lovire ⟨năvală⟩ a cazacilor se pomeneşte şi în mai multe documente interne. Vezi unul din 1588 la Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, IX, p. 53.≫

din țara polonă ca să destituie pe supusul lui. Petru însă, alungat în martie 1578, după o lună, în aprilie, este iarăși reintegrat de turci, care prind pe Alexandu și-l înțapă[188].

În octombrie însă același an vine un frate al lui Nicoară și Alexandru, *Constantin Potcoavă*, care iarăși este alungat cu ajutor turcesc[189].

De abia se mîntuise Petru de cei trei frați Potcoavă și se scoală un alt pretendent, Petru, al doilea fiu al lui Lăpușneanu, pentru atacul căruia Mehmet pașa se tînguie cu multă amărăciune și mustrare regelui polon[190]. În sfîrșit, apare și Laski, acela care ajutase lui Despot la suirea în scaun și apoi vroise să ajungă domn pe timpul lui Henri al III-lea, cearcă a se introduce în domnia Moldovei[191].

După cum vedem, pretendenții plouau asupra Moldovei și dacă ar fi să judecăm despre țară după mulțimea celor ce năzuiau la a ei stăpînire, mai mîndră nu s-ar pomeni pe lume. Și cu toate acestea ea fusese devastată tocmai prin aceste competiri violente în chipul cel mai neauzit. Nu mai era o țară vie și înfloritoare ca în vremile dinainte; peste frumoasa ei grădină trecuse un orcan pustiitor.

Poarta însă, văzînd veșnicile nevoi pe care i le stîrnea domnia lui Petru, îl mazilește și-l trimite în surghiun la Alep. În 25 ianuarie 1580, Sinzendorff, rezidentul imperial din Constantinopol, scrie împăratului: „Petru este depus de turci pentru bicisnicia lui, arestat și trimis la Alep. Își lasă copiii și femeia aici, în speranța că va fi restabilit; a vrut să ofere sultanului prezenturi și bani"[192].

Iancu ⟨Ioan al II-lea⟩ Sasul, 1579—1582, fiul natural al lui Petru Rareș cu săsoaica din Brașov, femeia lui Weiss Iörg [82]. Am văzut la domnia lui Rareș cum Sasul, aflînd că este fiu de domn, consimți să fie exclus de la moștenirea părintelui său aparent și plecă la Constantinopospre a-și cerca norocul și a dobîndi domnia[193]. Aici el se însură cu o prin țesă de sînge împărătesc, Maria Paleologu, originară din insula Rhodos, și se puse pe intrigi pentru a răsturna pe Petru Șchiopul.

Doamna Chiajna, sora lui Iancu Sasul, văzînd că fiul său, Petru Șchiopul ⟨cel Tînăr⟩, nu se mai putea menține în scaun, se hotărî să ajute fratelui ei natural la căpătarea domniei. Îndată ce Sasul văzu pe Petru

---

188 Amurat ⟨Murad⟩ al III-lea către regele Poloniei, 10 martie 1578 (Hurmuzaki, *Doc.* III/1, p. 10). Compară David Ungnad [și Ioachim von Sinzendorff] către împărat, 11 martie 1578 (*ibidem*, p. 11) și 2, 4 și 15 aprilie 1578 (*ibidem*, p. 12).

189 Mohamed ⟨Mehmed⟩ pașa către regele Poloniei, 12 august 1578 (*ibidem*, p. 27). Alta din 3 sept. 1578, în care cere de la regele polon capul pretendentului Petru (*ibidem*, p. 37). Răspunsul regelui către Mohamed pașa din 12 sept. 1578 (*ibidem*, p. 37). Compară Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 205. Asupra lui Constantin vezi un document din 6 martie 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 289). [Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 349—352, de unde rezultă că mai exista un pretendent Constantin Lăcustă, care se da drept fiul lui Ștefan Lăcustă].

190 Scrisoare din 12 august 1578 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 27). Asupra acestor năvăliri căzăcești, vezi multe amărunțimi în N. Iorga, introducere la vol. XI Hurmuzaki, *Doc.*, p. XXXIV și urm.

191 Sultanul către regele Poloniei, 10 sept. 1579 (*ibidem*, p. 44). Vezi și *ibidem*, p. 47.

192 Depunerea lui Petru trebue să se fi întîmplat pe la sfîrșitul lui 1579. Gabriel Cavazza raportează dogelui în 8 dec. 1579 că „hieri parti il novo Vaiwoda di Bogdania per andar al suo governo" (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 108).

193 *Ibidem*, p. 356. Compară un document de la Iancu Sasul din 19 iulie 1580 („Arhiva istorică", I, 1, p. 127) în care vorbește de „părintele domniei mele, răposatul Petru voevod". [În documentele sale, Iancu se numește doar „domn al țării Moldovei"; la 18 iunie 1580 vorbește de un privilegiu acordat de părintele său „Petru voevod cel Bătrîn" (=Rareș); DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 141—142].

depus, chemă în grabă pe sora lui la Constantinopol[194]. Ea îi deschide credite la bancherii din Galata şi-l recomandă cu căldură sultanei validele care era, cum am văzut, în cele mai bune relaţii cu doamna română. O depeşă a unui ambasador venețian din 10 februarie 1580, adaugă, pe lîngă dovezile de favoruri aduse mai sus, că sosind Chiajna în Constantinopol și „dorind să facă o vizită sultanei, ea îi trimise careta cu un chehaia al ei şi mai mulţi eunuci"[195]. Astfel Iancu fu pus în poziţie de a putea stărui pentru dobîndirea tronului moldovean.

Asupra modului cum el ajunse domn ne spune Sinzendorff, într-o interesantă depeșă din 17 decembrie 1579: „Noul domn rînduit de sultan în Moldova, numit Ioan, urmașul destituitului Petru, trece drept fiul unui Petru fost domn în Moldova (Rareş); cu toate acestea, eu m-aș îndoi și aș ține mai curînd pe Ioan drept un neamț din Transilvania decît drept un român, căci vorbește limba germană mai bine decît toate celelalte. Acest Ioan se zice să fi dat sultanului 80 000 de galbeni, 20 000 sultanei mume și marelui vizir Sinan-Paşa 50 000, afară de ceea ce va trebui să le deie pe an. Au plecat astăzi de aici cu comandantul care trebuie să-i introducă în domnie"[196].

Aceste sume colosale Iancu-Vodă le împrumută de pe la aceia ce se îndeletniceau cu asemenea daraveri în Constantinopol, între altele de la unul *Bartolomeo Brutti*, personaj intrigant, de origine albaneză[197] [83], care însă îmbrățișase religia catolică, fusese întîi în slujba Veneției, apoi în acea a Spaniei și acum voia să-și cerce norocul şi în Moldova. El ajută mult lui Sasul, nu numai prin bani, dar și prin stăruinți la dobîndirea domniei și este luat de Sasul cu el în Moldova, „numit general al cavaleriei şi infanteriei sale, înzestrat cu veniturile unui port (al Galaţului?) de o valoare de 3 000 de galbeni şi cu moştenirea unui boier mare executat pentru trădare". Mai tîrziu Brutti ajunge mare postelnic, cum îl numește Ureche[198]. Vom vedea cum, rămînînd el în ţară și în timpul domniei a doua a lui Petru Șchiopul, contribuie mult la lățirea și întărirea catolicismului în Moldova.

Creditorii lui Iancu-Vodă trebuiau însă plătiți. Cum ajunge în țară, el se pune pe jafuri și dezbrăcări, care nu ştim zău dacă au putut vreodată să mai fie întrecute în Moldova.

Aşa, Ureche ne spune că Iancu Sasul „avea nespusă lăcomie de avere, pentru care pe mulţi a omorît și a izvodit obicei care n-a mai fost nici odinioară în toată țara, să ieie a zecea din boi în toată ţara" [84]. Tot așa ne arată și ambasadorul imperial Sinzendorff, îndată după apucarea domniei de către Iancu Sasul, în 25 ianuarie 1580, că: „noul domnitor al Moldovei a și început a-și tiraniza supușii cu neomenie, fără îndoială pentru a-şi aduna iarăși banii dăruiți pe aici și pe care i-a împrumutat spre ajungerea

---

194 Gabriel Cavazza către doge, 25 ian. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 109): „è stato chiamata la sorella del presente voivoda di Bogdania, che fu moglie di un Mirtola, voivoda di Vallachia et governo quella provincia alcuni anni in nome di un suo picolo figliuolo".

195 Gabriel Cavazza către doge, 10 febr. 1580 *(ibidem)*: „et havendo intesso la moglie di sua Magnificenza che il giorno sequente la doveva andar alla sua visita, le mando in contro un cocchio con la sua chiecaja et eunuchi a levarla".

196 Sinzendorff către împărat, 7 dec. 1579 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 24). Același lucru îl rapoartă și de Germigny către Catherine de Medicis, 8 dec. 1579 (*ibidem*, Supl., I/1, p. 50).

197 Arhiepiscopul de Lemberg, [Ioannes Demetrius] Solikowski, către papa Sixt al V-lea, 14 dec. 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 119): „Bartolomeus Bruti *Albanus*".

198 De Germigny către Henric al III-lea, 2 iunie 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl, I/1, p. 51). Compară Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 201.

domniei"[199]. Și apoi domnul trebuia să mai cheltuiască mereu pentru menținerea lui în scaun. Așa în 17 martie același an, găsim pe Sasul trimițînd la Constantinopol 150 de cai „foarte buni pentru călătorie" ⟨călărie⟩ vizirului Sinan-Pașa[200].

Cît de mari trebuie să fi fost jafurile Sasului în Moldova se vede de pe însemnata avere pe care o duce cu el din țară, la ieșirea lui din domnie, după mai puțin de trei ani de ocîrmuire și cu toate însemnatele lui cheltuieli; anume o sută de cară; din aceste, patruzeci cu bani, pe cît adunase și contemporanul său Petru Cercel în Muntenia, în o domnie mai tot atît de scurtă[201].

Se pare însă că atotputernica Chiajna se stricase cu Sasul după suirea lui în scaun, probabil din pricina daraverilor bănești avute cu el la procurarea domniei. Un raport al ambasadorului german ne spune că Sasul era în relații dușmănești cu Mihnea al Munteniei, care domnea acolo sub epitropia bunicăi sale, care dușmănie nu se poate referi la copilul Mihnea, ci numai la făcătoarea și desfăcătoarea domniilor române, bătrîna și puternica Chiajna[202].

De îndată ce el pierduse sprijinul aceleia ce-l înălțase în scaunul Moldovei, zilele domniei îi erau numărate. Știind el aceasta și temîndu-se a se duce, la caz de mazilire, în părțile turcești, el intră în corespondență cu colonelul german *Rueber* din Transilvania și-și cumpără moșii în comitatul de Zips, și anume castelul Kesmark, unde el transportă o parte din comorile sale. Turcii aflînd de aceste pasuri ale lui Sasul și temîndu-se ca „să nu umple Moldova pe neașteptate cu germani, care apoi ar fi greu de alungat de aici"[203], se hotărăsc a da ascultare Chiajnei și a mazili pe Iancu spre a-l înlocui iarăși cu fiul ei, Petru Șchiopul.

Catastrofa care aruncă pe Sasul de pe tron în surghiun și mormînt fu grăbită încă și prin un eveniment lăuntric, anume o răscoală a boierilor care nu mai puteau suferi jafurile lui. În fruntea mișcării se pun boierii lăpușneni, care, ridicîndu-se împotriva Sasului, își aleseră de domn pe unul Ioan Lungul. Sasul însă trimise asupra lor pe Bucium vornicul cel mare și pe Brutti postelnicul, care izbutiră a răzbi răzmerița la *Balota* ⟨Bolota⟩. Văzînd boierii că nu iesă la nici un capăt cu sîlnicia, apucară pe o cale mult mai sigură, care răsturnase de atîtea ori domniile în ambele țări, anume aceea a pribegirii.

Din acești boieri se însemnă cu deosebire familia Movileștilor, și anume vlădica Gheorghe, vornicul Ieremia, Simion pîrcălabul și Balica hatmanul [85]. Înșelînd pe domn că vor să sfințească mînăstirea Sucevița, trecură cu toții în Țara Leșească; alți boieri apucară către Muntenia, iar cîțiva din ei merseră la Constantinopol, aducînd jalbă la împărăție de rîsipa țării[204].

---

199 Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 201. Sinzendorff către împărat, 25 ian. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 25): „Der newe hinein in die Moldaw geschickte sol beraidt waidlich mit seinen armen Undersassen Tyrannisiern, one zwiefel ⟨Zweifel⟩ damit er das gelt wider zusamen kracze wasz er alhier verschenkht und zur ⟨zu⟩erlangung der Waydaschafft ausgeborgt".

200 Cavazza către doge, 17 martie 1580 (*ibidem*, IV/2, p. 110).

201 Preuner ⟨Preiner⟩ către împărat, 29 sept. 1582 (*ibidem*, III/1, p. 82): „Das Iancula Wayvoda ⟨Wayda⟩ Moldaviae gewisz mit weib und Kind sampt allem dem, wasz er in gelt und gelts wehrt mit sich auf hundert Gutschy, darunder die vierzig allain mit geldt geladen sein sollen, [...] seinen Weeg nach Polen [gen Camnitz erstlich] genomen". Mai sus, p. 35.

202 Preuner ⟨Preiner⟩ către împărat, 21 martie 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 72): „als von den Michne Valachen, der dem Iancola sonsten feindt ist".

203 Raportul ambasadorului polon [Christofor] Dzerzeck către sultan, 15 ian. 1572 (*ibidem*, p. 70): „ne ab improviso Moldaviam Germanis impleat, quos deinde eycere difficile erit". Compară Preuner ⟨Preiner⟩ către împărat, 11 nov. 1581 (*ibidem*, III, p. 67).

204 Ureche în *Letopisețe*, I, p. 201—202 [ed. C. Giurescu, p. 250]; Preuner ⟨Preiner⟩ către împărat, 29 aug. 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 78): „Den Iancula soll sein übel verhalten, sonderlich die grosse Tyrannej und unerhörte crudelitet, so er mit den armen underthanen deren ain grosse anzall mit klagen alherkomen, getrieben, in ungnaden und umb

Turcii, care se prefăceau totdeauna a asculta cu interes asemenea tînguiri şi făţăreau o milostivire care trebuia să le aducă iarăşi groase foloase şi bacşişuri, se hotărîră a da fiinţă gîndului trezit în ei prin uneltirile Chiajnei şi purtarea îndoioasă a lui Iancu, trimiţînd un capigiu în Moldova care să-l prindă şi să-l aducă viu sau mort la Constantinopol.

Sasul vroia să scape în Ungaria, unde, cum am văzut, îşi pregătise adăpostul încă din timp. Se temea însă de ţărani ca să nu-l prindă şi să răzbune acuma, în căderea lui, neomenoasele jafuri făptuite de el în timpul domniei. El apucă deci prin Polonia, pentru a ieşi la Kaschau; este însă prins şi dus la Lemberg, unde, după ce i se iau toate avuţiile, i se taie capul, în luna iunie 1582[205] [86]. Papa, necunoscînd moartea acestui domn, care, deşi protestant, proteguise catolicismul în Moldova, intervine în februarie 1583, printr-o scrisoare către regele Franţei, în favoarea lui, ca să stăruiască la turci a i se da înapoi domnia ţării Moldovei[206].

Soţia lui Sasul, Maria Paleologu, rămase în Polonia, unde, dobîndind iertarea şi mai apoi chiar proteguirea regelui polon, se apucă de negoţ, cumpărînd mărfuri din Turcia spre a le vinde în Lemberg[207].

Petru-Vodă Şchiopul a doua oară, 1582—1591 [87]. Cu ce preţ dobîndise Petru Şchiopul iertarea sultanului şi reîntronarea sa în ţara Moldovei? „Nu numai că sporise iarăşi tributul cu 10 000 de galbeni şi se îndatorise a plăti toate datoriile lui Iancu-Vodă; dar apoi, pe lîngă darurile în bani sultanului şi mamei lui, s-a mai obligat către Sinan-Paşa şi către preceptorul sultanului, prin sprijinul cărora mai cu osebire ajunsese la domnie, a le plăti pînă în termen de un an o sumă însemnată de bani, după cum se spune pînă la o sută de mii de galbeni; de unde se vede, adaogă rezidentul, că şi Petru ca şi Iancu va fi silit, neajungîndu-i veniturile obişnuite, a recurge la apăsări şi la tiranie"[208]. Aiurea mai adaugă acelaşi rezident că „Petru, înainte de plecare, a împărţit pînă la 80 000 de coroane, din care o mare parte împrumutată pe un procent neauzit, încît mulţi cred că chiar dacă ar rămîne în liniştită stăpînire a ţării timp de cîţiva ani, încă nu ar putea plăti o asemenea sumă"[209].

Bartolomeo Brutti, pe care l-am aflat ajutînd lui Sasul la întronare, cu mlădierea cea cunoscută oamenilor de felul său, a căror ţintă este de a parveni cu orice preţ, se leapădă de Iancu Sasul, cu toate favorurile cu care acesta îl încărcase, de îndată ce vede că steaua lui începuse a se clătina pe cer, şi trece în partea noului luceafăr ce acuma răsărea pe orizontul Moldovei [88]. El sprijină cu punga şi influenţa lui pe Petru Şchiopul la dobîndirea cea nouă a domniei şi se menţine astfel în aceeaşi poziţie precumpănitoare şi atotputernică de care se bucurase în timpul fostului domn. Sub

---

das Regiment gepracht haben". [Vezi şi I. Corfus, *Documente*, p. 353, unde sultanul anunţă lui Ştefan Báthory că i-au scris marii boieri ai Moldovei plîngîndu-se de pagubele suferite de la Iancu Sasul].

[205] Regele Poloniei către sultan, 18 iunie 1582 şi raportul lui Preuner ⟨Preiner⟩ către împărat, 23 iunie 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 73). Alt raport al lui Preuner din 12 oct. 1582 (*ibidem*, p. 83). Mai vezi şi un raport al lui Girolamo Lippomano către doge din 12 ian. 1583, în care se spune că Sasul fusese decapitat (*ibidem*, III/2, p. 16). Ordinul motivat al lui Şt. Báthory, regele Poloniei, pentru decapitarea lui Sasul, 20 sept. 1582 (N. Iorga, *Relaţiile [comerciale ale ţărilor noastre] cu Lembergul*. [*Regeste şi documente din arhivele oraşului Lemberg*, Buc., 1900], p. 54—56). Cercetarea averilor lui se face după arătarea „graecae atque walachicae nationis homines" (*ibidem*, p. 57).

[206] Papa Grigore al XIII-lea către regele Franţei, 9 febr. 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 17): „Catholicamque Religionem opera dilecti filij Iani viri nobilisimi in ea constituendam pertinet".

[207] N. Iorga, *Relaţiile cu Lembergul*, p. 64, 66.

[208] Preuner către împărat, 29 august 1582 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 78).

[209] Alt raport din 15 sept. 1582 (*ibidem*, p. 82).

Petru Șchiopul îl vedem subsemnînd, într-un act din 5 septembrie 1587, „mare camerar [cămăraș] al Moldovei și căpitan de Lăpușna"[210] [89].

Acest Brutti își dădu silințele cele mai mari spre a întări și lăți catolicismul în Moldova [90], plan urmărit pe atunci într-un stil de tot mare și care ţintea la catolicizarea întregului Răsărit[211]. Biserica catolică din Moldova, neîngrijită de un bun răstimp de arhipăstorul din Roma, dăduse foarte îndărăt din ceea ce era în vremurile vechi. Sașii și ungurii aflători în Moldova la început erau de ritul catolic; „însă de pe timpul lui Luther și mai ales de sub domnia lui Iacob Eraclide Despotul, alungîndu-se preoții, se introdusese miniștri ⟨pastori⟩ luterani"[212].

Brutti întreprinse deci curățirea parohiilor catolice de eretici, fiind sprijinit în această lucrare de domnul Moldovei, care avea interes a se pune bine cu polonii și a căuta pentru scaunul său și dobîndirea plecării papei către el, căci știa că sf. părinte stăruise la regele Franței pentru restabilirea Sasului. Brutti cere de la arhiepiscopul din Polonia, de la nunțiul papal din acea țară și în sfîrșit de la însuși papa, ca să-i trimită mai mulți preoți catolici, mai ales dintre iezuiți, cunoscători de limba germană și ungurească, asigurînd pe papă că vor primi cea mai bună tratare în Moldova, al cărei principe este foarte bine dispus pentru cauza catolică; că domnul le va da „orașul Cotnari, împoporat de sași și de unguri, care are trei frumoase și vechi biserici catolice și posedă un venit de la 4—500 de galbeni; că se va putea întemeia aici un seminar spre creșterea copiilor catolici"[213]. „Vechea episcopie a Bacăului fu iarăși întocmită și principele îi dărui un sat din apropiere, locuit de unguri catolici, numit *Trebes* ⟨Trotuș?⟩, cuprinzător de vreo cincizeci de case, cu două vii și două mori, unde părinții vor putea sta îndemînatec și sluji lui Dumnezeu"[214].

Pe lîngă aceste favoruri și îngrijire date bisericii catolice, Petru Șchiopul se arăta foarte supus și respectuos către bulele papale. După ce le citea, se scula în picioare, le săruta și apoi le ducea la fruntea lui, ceea ce după obiceiul turcesc însemna că-și pune capul la mijloc pentru îndeplinirea lor[215].

Văzîndu-l catolicii așa de bine dispus pentru ei, cu toții îi fac laudele cele mai mari; numai cît nu prea găsind ce să înalțe în el, îi fac un merit din aceea că a avut de predecesor pe Ștefan cel Mare, „care ar fi bătut pe turci și ar fi supus armelor sale pe poloni și pe unguri"[216]. Mintea catolicilor se înfierbîntase foarte la vederea plecării lui Petru către interesele lor. Ei se gîndiră în curînd mai departe, nu numai la depărtarea ereziei dintre sași și unguri, vechi închinători ai bisericii lor, ci la cîștigarea chiar a poporului moldovenesc către ritul lor.

---

[210] Brutti către nunțiul papal din Polonia, 5 sept. 1587 (*ibidem*, p. 95): „Gran Camarier di Moldavia et Capitano di Lapusna".

[211] Asupra acestui plan vezi N. Iorga, *Nichifor Dascălul*, în „Analele Acad. rom." [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXVII, 1905, p. 14 (7).

[212] Arhiepiscopul Lembergului Solikowski către cardinalul Montealto, 9 aprilie 1589 (*ibidem* ⟨Hurmuzaki, *Doc.*⟩, III/1, p. 123). Papa răspunde lui Petru în 20 mai 1588 (*ibidem*, III/2, p. 384).

[213] Brutti către nunțiul papal din Polonia, 5 sept. 1589 (*ibidem*, III/1, p. 96): „potendo far un seminario et educar gli figliolli di questi catolici". Vezi și reproducerea relațiilor lui Rafael Skrznecki pentru silințele lui Brutti de a lăți catolicismul în Moldova, 1588 („Arhiva istorică", I, 1, p. 174).

[214] Brutti către Hannibal de Capua, 14 ian. 1588 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 100).

[215] *Ibidem.*

[216] Solikowski către papa Sixt al V-lea, 20 fevr. 1588 (*ibidem*, p. 103): „cuius (Petri) olim antecessor Stephanus, et Turca devicto, et Poloniae ac Ungariae Regibus superatis, triumphum egerat Valachiae".

Un raport adresat nunțiului papal din Polonia conține asupra acestor împrejurări niște amărunțimi foarte interesante. Autorul sfătuiește pe papa să ieie la inimă întoarcerea Moldovei la catolicism; căci principele, „mai înainte schismatic, a primit cu bunăvoință pe preoții trimiși de sanctitatea sa, fără ca să întîmpine vreo împotrivire din partea clericilor sau a boierilor; că le-a trădat bisericile catolice din țară, după ce a izgonit din poporenii lor pe toți ereticii, nevroind să mai sufere pe nici unul din ei. Principele este foarte dispus la ascultare către sanctitatea sa [91] și apără cu multă căldură primatul sfîntului Petru și a urmașilor săi și nu numai principele arată asemenea plecări, ci și mitropolitul și vlădicii săi. Mitropolitul nici este, nici vrea să fie supus patriarhului de Constantinopol, din cauza căderii acestuia sub turci și a urîciosului trafic ce se face cu acel scaun. De această ocazie pe care o dă principele trebuie tras folos și aduse sau reîntoarse acele ginți către credința apostolică".

Ajunsă pînă aici înflăcărata închipuire a autorului memoriului nu se oprește numai la întoarcerea Moldovei, ci întrevede și pe acea a Valahiei inferioare (Munteniei), al cărui principe este nepotul de frate al lui Petru, domnitorul Moldovei, născut din o mamă catolică, care domn al Munteniei este mai avut și mai puternic decît însuși Petru și este lăudat atît pentru alte virtuți cît și mai ales pentru plecarea lui către religia catolică.

Se mai poate spera și întoarcerea rușilor care împărtășesc aceeași lege cu moldovenii, ca să nu mai vorbesc de Transilvania cea vecină ce nu va putea rămîne nemișcată prin asemenea exemple. Pentru a îndruma această întoarcere, nici nu este măcar nevoie de mulți bani, ci de 1 000 sau 1 200 de scuzi pe an pentru a înființa în Moldova un seminar pe timpul de 15 sau 20 de ani, spre învățătura tinerilor și a preoților care să slujească în bisericile catolice și spre a atrage pe moldoveni la studiul literelor și la ascultarea către scaunul apostolic. După trecerea timpului însă, cînd vor fi venit la această ascultare, va trebui menținut pe însuși principele, apoi boierii, curtea și militarii în dreapta credință și [în] ascultarea de scaunul apostolic, prin predicarea cuvîntului lui Dumnezeu în limba moldovenească".

Mai adaogă încă autorul că, „deși principele ar fi dispus a da acest ajutor din banii lui, nu poate să o facă, fiind foarte strîmtorat prin marele tribut ce-l plătește turcilor și care se urcă împreună cu darurile extraordinare la 200 000 de galbeni unguești pe an; apoi, prin nevoia ce o are de a întreține totdeauna pînă la 5 000 de lefegii, spre paza sa proprie. În sfîrșit, mai plătește și grele camete de care totuși a început a se mîntui"[217].

Acest prețios document arată mijloacele pe care întotdeauna bisericile apusene le-au pus în lucrare pentru a întoarce pe schismatici, și anume pe români, la credința împărtășită de ele. Înființarea de școli a preocupat totdeauna în primul rînd pe propagatorii acelor religii; așa pe timpul lui Iacob Eraclide Despotul, așa și acuma în proiectele croite pe vremile lui Petru Șchiopul; așa în Transilvania cînd au voit să întoarcă pe români fie la bisericile reformate, luterană sau calvină, fie la biserica romană, pe timpul unirii cu ea.

Arătarea cuprinsă în memoriul reprodus, că nu numai principele era plecat către catolicism, ci însuși mitropolitul și episcopii, deși ne poate părea stranie și neașteptată, este cu toate acestea conformă cu adevărul. În 15 octombrie 1588 găsim o scrisoare a lui Gheorghe Movilă, mitropolitul Moldovei, către papa Sixt al V-lea, în care îi arată toată silința

---

[217] Memoriu adresat nunțiului papal din Polonia, 1588 (*ibidem*, III, p. 120).

ce și-a pus-o „alăturea cu Brutti, pentru a curăți biserica romană din Moldova de eretici; cere iertare pentru că nu poate merge chiar atunci spre a săruta picioarele prea sfîntului părinte, dar îi făgăduiește că o va face numaidecît, de îndată ce timpurile vor învoi-o".[218] În scrisoarea de recomandare a mitropolitului pentru solii săi, Ieremia Movilă și Bartolomeo Brutti, către nunțiul papal din Polonia, arhipăstorul Moldovei este încă și mai lămurit; el spune reprezentantului scaunului apostolic „ca să-l recomande către sanctitatea sa ca pe cel mai ascultător fiu al bisericii catolice".[219]

Această plecare a mitropolitului chiar sub autoritatea bisericii catolice se explică numai prin relațiile cele strînse dintre Movilești și Petru Șchiopul, care aduseseră, prin pribegirea lor, pe domnul muntean în scaunul Moldovei. Totuși este sigur că numai clerul superior și boierii dregători aprobau această politică a domnului, atît de favorabilă bisericii catolice, căci numai atari elemente puteau să jertfească interesul religios acelui politic. Poporul îndeobște și clerul de jos vor fi privit cu ochi răi aplecarea cercurilor conducătoare către credința străină.

Dar boierii și clerul superior, compus iarăși îndeobște tot din odrasle boierești, nu doară din convingere religioasă se alipiseră către catolicism. Amintim cu cîtă înverșunare combătuseră ei pe Iacob Eraclide Despotul, pretextînd că ar primejdui credința străbună. Pe Ioan-Vodă cel Cumplit îl învinuiau iarăși cu mare amărăciune că și-ar fi bătut joc de lege, însurîndu-se în postul mare. Oare cum se face de acuma, în Petru Șchiopul, ei nu mai vedeau nici o prăpastie, cînd catolicismul lucra din răsputeri tocmai la surparea credinței celei vechi? Răspunsul este tot atît de ușor de dat pe cît el este de înjositor pentru caracterul elementelor de care e vorba. Eraclide Despotul și Ioan-Vodă nu cultivau pe boieri; de aceea ei le descopereau toate neajunsurile. Petru Șchiopul se închina la ei; de aceea ei erau gata a-și lepăda și credință și lege, a se închina chiar și lui Antichrist, numai fiindcă interesele lor individuale erau ocrotite! Așa a fost majoritatea, imensa majoritate a boierilor români în toate timpurile!

Petru Șchiopul, deși se punea bine cu catolicii, nu lăsa în părăsire cultivarea stăpînilor săi, turcii. La circumcizia fiului sultanului Mohamed ⟨Murad al III-lea⟩, în 1586, Petru trimise acestuia un dar constînd din 6 cupe de argint împodobite cu figuri, 9 felegiane, 9 cești, 3 căni de smalț și un lighean de argint, toate frumos și bogat lucrate.

Petru hrănea niște planuri cu totul mari pe care voia să le realizeze cu ajutorul turcilor; el gîndea anume să se urce în locul lui Ștefan Báthory, mort în decembrie 1586, pe scaunul Poloniei. El făgăduise anume 60 de povere de aspri beglerbegului Greciei ⟨Rumeliei⟩ și 40 marelui vizir, precum și un tribut însemnător anual din Polonia dacă sultanul i-ar procura tronul acelui regat. Mai făgăduia Petru să poarte și toate cheltuielile războiului ce ar fi de trebuință a se face pentru întronarea lui. Turcii, tot așa de buni [oameni] politici ca și domnul Moldovei, intraseră în vederile lui Petru și se hotărîseră a încheia pacea cu Persia spre a avea mîinile libere către Polonia.[220]

Este în firea sufletelor mici de a-și hrăni iluziile cu planuri mari, fără a se gîndi măcar la mijloacele lor de realizare. Polonia, deși redusă

---

218 Mitropolitul Gh. Movilă către papa Sixt al V-lea, 15 oct. 1588 (*ibidem*, p. 111).

219 Mitropolitul Gh. Movilă către nunțiul papal din Polonia, 15 oct. 1588 (*ibidem*, p. 113): „Rogo itaque R-mam Celsitudinem Vestram, ut per litteras suas me Suae Sanctitati commendet, ut Sua Sanctitas me dehinc pro obedientissimo filio sanctae Ecclesiae Catholicae habeat et agnoscat". Papa răspunde mitropolitului și episcopului Romanului Grigorie, în 5 aprilie 1580, lăudînd rîvna lor pentru biserica romană (*ibidem*, III/2, p. 385).

220 Un confident secret către Eyzing, 6 febr. 1587 (*ibidem*, III, p. 94).

și ea aproape în vasalitatea Împărăției Otomane, totuși păstrase încă în mîinile ei hotărîrea destinelor sale și nu se putea cumpăra tronul ei numai la Constantinopol [92], nici chiar prin aur cîntărit cu povara, precum se cumpărau și se precupețeau acele ale țărilor române.

Candidatura lui Petru Șchiopul, nesusținută absolut de nimeni în dieta Poloniei, trebuia să rămînă un simplu vis ce străbătuse un moment prin creierii domnului moldovean și de care se molipsiseră o clipă și acei bolnavi de lăcomie ai nesățioșilor turci; aceștia trebuiră să se mulțămească a primi pe Sigismund de Suedia <Sigismund al III-lea Vasa> ca urmaș al devotatului lor supus, Ștefan Báthory.

Mulțămită politicii sale de slugărie în afară, față cu turcii și cu polonii, și de toleranță a tuturor abuzurilor comise de cei mari în contra celor mici înlăuntru, față cu boierii, Petru Șchiopul izbuti a se menține în tron un timp neobișnuit de lung pentru acele vremuri de schimbări prăpăstuite: șapte ani și jumătate. De aceea să se observe laudele cele nesfîrșite pe care boierul cronicar Ureche le face despre meritele acestui domn. Mai întîi arată că, la venirea lui în domnie, toți boierii îl așteptau cu dragoste, și nu fără cuvînt, căci cei pribegiți în alte țări de răul lui Iancu Sasul îndată fură iarăși miluiți cu boieriile lor; că el „era un domn cumsecade, cu de toate podoabele cîte trebuie unui om de cinste; că era boierilor ca un părinte și la mare cinste îi ținea și din sfatul lor nu ieșea; țării era apărare; pre săraci milostiv; mînăstirile miluia și cu vecinii de prin prejur bine viețuia; judecată cu blîndeță și fără fățărie făcea. Era domn blînd ca o matcă fără ac"[221] [93].

Tot atît de puțin ca și boierii se arătase Petru Șchiopul dispus în favoarea catolicilor din convingere religioasă; o făcuse numai din interes politic, voind să-și cîștige sprijinul Poloniei în o eventuală cădere în dizgrația turcilor. De îndată însă ce el văzu că s-a prea înaintat în această direcție și că tocmai ea poate să-i pricinuiască căderea, își răcește focul său pentru cauza catolică și, întorcîndu-se tocmai atunci patriarhul Ieremia din Rusia către Țarigrad prin Moldova, îl primește prea bine, iar mitropolitul Gheorghe Movilă, urmînd și el inspirațiilor domnului, subscrie împreună cu alți arhierei ortodocși hotărîrea pentru înființarea unei patriarhii în Rusia (1590).[222]

Părăsirea sprijinului catolicismului din partea lui Petru Șchiopul avu însă efectul de a arunca pe dușmanii săi în acea parte și de a-i crea în țară chiar un competitor în persoana lui *Ștefan-Voievod,* fiul lui Alexandru-Voievod, probabil Potcoavă [94].

În fruntea acestei partide dușmane aflăm pe mitropolitul Atanasie, urmașul lui Gheorghe Movilă în scaunul arhipăstoresc, și pe Grigorie, episcopul de Roman, care trimit, în 15 iunie 1589, o scrisoare către papa Sixt al V-lea, în care i se tînguiesc „cu amărăciune" despre apăsările și sîlniciile pe care le sufere țara Moldovei de la necurații turci, care le-au impus ca domn pe un venetic străin, care ține pe lîngă el oameni răi: turci, greci, unguri și munteni, apăsînd țara și locuitorii ei cu felurite nedreptăți. De aceea trimit ei pe acel fiu de domn (Ștefan al lui Alexandru), cu acești fii de boieri, ca să roage pe papa a ordona regelui Poloniei să-i scape de sub jugul neomenos sub care stau încujbați, făgăduind papei la caz de izbîndă 50 000 de galbeni.[223]

---

[221] Ureche, în *Letopisețe,* 1, p. 206.

[222] Istoria patriarhiei de patriarhul Dositei, în Melchisedek, *Relațiuni istorice despre țările române din epoca de la finea veacului al XVI-lea și începutul celui al XVII-lea,* București, 1881, p. 17.

[223] Ștefan vodă, mitropolitul Sucevei, Atanasie, și episcopul Romanului, Grigorie, către papa Sixt al V-lea, 15 iunie 1589 (Hurmuzaki, *Doc.,* III, p. 125).

După cît se vede însă, jăluitorii însărcinaseră pe trimișii lor de a făgădui papei oral și unirea bisericii moldovenești cu cea catolică, făgăduință ce nu voiră să o pună în scrisoarea lor spre a nu-i da o prea mare tărie, avînd fără îndoială în gînd a nu se ține de ea. Așa în răspunsul papei la scrisoarea raportată, Sixt al V-lea îi sfătuiește de a „stărui în hotărîrea lor, de a nu se depărta de sfînta biserică catolică romană și a păstra această credință statornic și nestrămutat". Le spune totodată că a cerut atît regelui Poloniei cît și împăratului roman, arhiducelui Ernest, cardinalului polon Andrei Báthory și cancelarului aceleiași țări, Ioan Zamoischi 〈Jan Zamoyski〉, ca să ajute Moldovei a-și ajunge împlinirea dorințelor.[224]

Ce se făcuse cu marea prietenie dintre catolici și Petru-Vodă Șchiopul? Ei cu papa în frunte, care pînă acuma dusese cu domnul Moldovei niște relații atît de prietenoase, să-l părăsească deodată în favoarea unui pretendent? Schimbarea va deveni înțeleasă dacă luăm în considerație că Petru Șchiopul păstrase neatinse legăturile sale cu turcii, pe cînd noul pretendent voia să le rupă; că acesta făgăduia chiar unirea bisericii române cu acea catolică, pe cînd Petru mărginise lucrarea lui numai la favorarea cultului ei; și, în sfîrșit, lucru tot atît de cumpănitor și pe malurile Tibrului ca și pe acele ale Bosforului, și în conclavul lui sfîntul Petru ca și în seraiul sultanului, Ștefan-Vodă făgăduia papei la caz de izbîndă 50 000 de galbeni, pe cînd Petru-Vodă refuzase de a da ajutorul cel mic de una singură mie, cerut de catolici, pentru întemeierea seminarului lor de la Cotnari!

O dată însă cu acest pretendent, Ștefan, fiul lui Alexandru, se mai ivește încă un altul, căruia Pezzen, ambasadorul imperial, îi dă numele de *Despot*. Acesta ceruse intervenirea împăratului german în favoarea lui. Rezidentul observă împăratului că nu toți cei ce se pretind fii de domn ar avea această însușire și ca să nu se grăbească a ajuta pe un om ce poate nu o merită în nici o privire.[225]

Chiar îndatoririle luate de Petru Șchiopul asupra lui la suirea sa pe tronul Moldovei fuseseră apreciate de contemporani ca peste putință de îndeplinit, cînd deodată turcii, întețiți prin stăruințele acelui Despot care le făgăduia sume fabuloase pentru dobîndirea Moldovei[226], cer lui Petru încă o sporire de tribut. Petru-Vodă nu putea să se îndatorească la adăugirea dării regulate, întrucît avea nevoie de toate mijloacele sale spre a împărți bacșișurile trebuitoare apărării poziției sale contra concurenților ce se iveau.

În 1588 îl găsim aprovizionîndu-se cu postavuri de la evreul Celibi pentru suma îndestul de însemnată de 150 000 de aspri. Tot pe atunci se vede și un alt evreu, David, fiul lui Rabi Abraam, care declară că a fost plătit de suma cu care împrumutase pe Petru și pentru care i se amanetase și celelalte proprietăți.[227] Mai întîlnim pe atunci și alte multe sineturi de același fel de la deosebite fețe, mai ales greci și turci.

În 1859 el trimite pe Brutti încărcat cu bani la Constantinopol [95] spre a combate pe candidatul cel nou.[228]

---

[224] Sixt al V-lea către mitropolitul Atanasie și episcopul Grigorie, 5 aprilie 1590 (*ibidem*, p. 136). Tot acolo la p. 135, 138 și 139 se află cîteva din scrisorile papei în interesul lui Ștefan Vodă. Altă scrisoare a papei către împăratul Rudolf al II-lea (*ibidem*, III/2, p. 25).

[225] Pezzen către arhiducele Ernest, 14 ian. 1590 (*ibidem*, III, p. 130).

[226] Lorenzo Bernardo către doge, 27 iunie 1587 (*ibidem*, III/2, p. 133).

[227] N. Iorga *Documente nouă* [*în mare parte românești*] *relative la Petru Șchiopul* [*și Mihai Viteazul*], în „Analele Acad. rom.", [Mem. Secției istorice], s. II, t. XVIII, 1898, p. 437 și 451.

[228] Giovanni Moro către doge, 25 mai 1589 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 139.

De abia însă fusese înlăturat Despot, cînd un alt pretendent se iveşte, în persoana însăşi a capuchehaiei domnului Moldovei, care oferea o jumătate de milion în aur pentru domnia ţării.[229] Nu se ştie cum va fi înlăturat Petru Şchiopul acest nou pericol, cînd iată că un altul răsare în dosul lui. În martie 1591, Mihnea Vodă, fiind mazilit din Muntenia şi înlocuit cu Ştefan Surdul, caută să dobîndească domnia Moldovei.[230] Nouă spaimă pentru Petru-Vodă, noi goane pe la Constantinopol şi noi cheltuieli!

Nu trecu însă nici o lună şi altă spaimă se abate asupra lui Petru-Vodă; un alt pretendent, Lazăr, probabil vreo odraslă din nesfîrşitele Potcoave ce se năpustiseră de atîtea ori asupra Moldovei, năvăleşte în Moldova cu oştiri ruseşti şi căzăceşti. Şi de acesta însă scapă domnul moldovan.[231]

Poziţia devenise peste putinţă de susţinut, săpat şi atacat fiind din toate părţile şi supt de turci pînă la sînge! Prin luna lui august 1591 Petru-Vodă se ridică cu familia lui şi cu ce avea mai de preţ şi fuge în Germania. Ureche, apologistul lui Petru, atribuie această fugă a lui refuzului său de a mai urca încă o dată tributul ţării, nevoind, zice cronicarul, să ieie asupră-şi blestemul ei [96].

Ne vine greu a crede o asemenea mărinimie din partea lui Şchiopul, el care se urcase pentru prima oară în tronul Moldovei tocmai prin o sporire de tribut şi care nu încetase în tot timpul domniei sale a întrece prin oferte pe toţi competitorii săi; el, în sfîrşit, fiul doamnei Chiajnei, vestita expertă în materie de cumpărări de domnie. Apoi cum s-ar împăca această mărinimoasă purtare cu stăruinţele sale la împăratul german, la poloni şi la papa de a-i mijloci iarăşi, şi anume prin turci, *deci prin bani*, reîntoarcerea în scaunul Moldovei?[232] Mai curînd este de admis că necontenitele săpări ale tronului său prin numeroşii pretendenţi să nu-i fi inspirat credinţa că turcii nu-l mai vreau şi să nu se fi temut ca într-o zi să fie dus la Constantinopol, unde putea să piardă nu numai tronul, dar încă ceva la care ţinea mai mult, viaţa lui [97].

Petru Şchiopul, după ce rătăceşte în zadar pe la mai multe curţi europene, se opreşte la Innsbruck, de unde face o ultimă încercare prin mijlocirea Cantacuzineştilor; dar moare de boală şi de bătrîneţe după anul 1593, în care găsim ultima lui amintire[233] [98].

---

[229] Hieronimo Lippomano către doge, 27 octomvrie 1590 (*ibidem*, p. 153).

[230] Hieronimo Lippomano către doge, 16 martie 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 155). Ştefan luă chiar titlul de domn al Moldovei şi împrumută 97 300 de aspri de la Aidin paşa pentru a-şi plăti domnia. Vezi înscrisul la N. Iorga, *op. cit.*, p. 477.

[231] Stanislav Golski către Petru vodă, 12 mai 1591 (*ibidem*, III, p. 149); Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 204. [Ureche nu aminteşte de pretendentul Lazăr, ci de unul Ivan; ed. C. Giurescu, p. 257]. Năvala lui Lazăr sau a altui Potcoavă este amintită într-un document din [3 ian.] 1589, prin care se dă „slugii noastre Şeptilici armaşul un loc de pustie la Fîntîna Caplena <Caplei> pentru că a slujit cu credinţă cînd s-a fost ridicat un tîlhar din ţara Landiască (?) <Leşească> şi a venit cu acei tîlhari cazaci asupra domniei mele şi am răpus pe acel tîlhar" (Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, 1, p. 177). [Vezi şi DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 412, cu multe diferenţe].

[232] Vezi stăruinţele sale în mai multe rapoarte ale ambasadorilor puterilor străine din anii 1591, 1592 şi 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 152, 155, 158, 159, 162, 163, 166, 167, 169, 170, 171 şi 176 şi IV/2, p. 156). Mai vezi o cerere de milă şi îndurare de o desgustătoare înjosire în care Petru Şchiopul numeşte pe regele polon *tată*, iar pe dînsul se califică de *orfan* (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 327) [Regele Poloniei numeşte pe Petru Şchiopul „puternice prietene şi vecine al nostru din inimă drag", iar Petru Şchiopul îşi spune în scrisorile adresate regelui „al preastrălucitei voastre mării, binevoitor prieten şi credincios vecin"; Ilie Corfus, *Documente sec. XVI*, p. 141, 159].

[233] Tomaso Contarini către doge, 8 oct. 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 33): „Si ritrova apresso l'Altezza dell'Arciduca in Inspruch il Principe Pietro di Valachia, [...] et essendo vecchio et indisposto, con [un] solo figliuolo di tenera età". «Asupra intervenirii acestuia vezi mai jos par. *Cantacuzineştii*.»

Emanoil Aron [Tiranul], 1591—1593 [99]. Domnia Moldovei rămînînd vacantă prin fuga lui Petru, se ivesc o sumă de concurenţi, aterdisînd care de care mai straşnic pentru dobîndirea ei. Sumele oferite pentru acest scop ajung la nişte cifre ce ar părea fabuloase dacă nu ar fi arătate de martori contemporani din cei mai vrednici de credinţă. Mezatul rămîne asupra unui pretendent pe care un document german îl numeşte *Emanoil*, iar altul veneţian, *din aceeaşi dată*, şi care nu putea avea în vedere decît aceeaşi persoană, îi dă numele, pe care îl are şi în cronicarul Ureche, de *Aron*. Documentul german ne spune că acest pretendent era „de rasă evreiască".[234] Noi îl vom numi, spre deosebire de Petru Aron, predecesorul lui Ştefan cel Mare, cu ambele sale nume: *Emanoil Aron*.

El pretindea că ar fi fiu de domn, lucru ce s-ar putea împăca cu evreismul său, după cum şi la Ioan-Vodă cel Cumplit faptul că era fiu de domn nu împiedica armenismul său, anume după mumă-sa. Haidenstein, scriitor contemporan, adaugă că ar fi fost un rîndaş de grajduri la un boier şi că uzurpase, nu se ştie prin ce împrejurări, titlul de boier.[235]

Oricare ar fi originea şi starea acestui pretendent, ceea ce este sigur sînt făgăduinţele sale de 400 000 de galbeni sultanului, 50 000 vizirului şi încă alţi 150 000 către mai multe personaje influente, din care o parte şi ambasadorului englez care îl sprijinise şi garantase pentru el la mai mulţi giuvaergii, între alţii unuia [Carlo] Elman, care procurase pretendentului un inel de briliant de 11 000 şi un colier de smaragde de 25 000 de galbeni, daruri pentru sultanele haremului [236] [sultana Hasseki].

Pentru a întîmpina aceste şi încă alte multe nenumărate cheltuieli, el este nevoit să împrumute de la cămătarii din Constantinopol, care practicau asemenea daraveri ca o meserie obişnuită, după cum spun rapoartele contemporane, pînă la un milion de galbeni cu procente neauzit de mari, care sumă nu trebuie să ne pară exagerată, dacă socotim şi dobînzile capitalizate de mai înainte, după cum se obişnuia.[237] Fiindcă însă disproporţia cea mare între suma dată sultanului şi aceea pe care

---

[234] Pezzen către arhiducele Ernest, 12 sept. 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 153): „Inmittls ist ainer [...] mit Nahmen Emanuel die Razza *Hebraica* durch des Sulthanj hoggia, durch dem Muffti und fürnemblich durch ainen ⟨ain⟩ ansehenlichei Juden, Solomon Thedeschi genant, [...] Waivoda [in] der Moldaw worden". Compară Leonardo către doge din 12 sept. 1591 (*ibidem*, IV/2, p. 156): „Il principato dopo molta concorenza è stato concesso a Aron, favorito dello agente d'Ingliterra".

Originea evreească a lui Aron ar răsări în numele său de Aron şi din altul pe care i-l dă papa Clement al VIII-lea în instrucţiunile sale către Alexandru ⟨Alessandro⟩ Comuleo, trimis în solie la cazaci, 10 nov. 1593 (*ibidem*, III/2, p. 38): Abraham, şi mai caracteristic evreesc. Se vede însă că Aron era botezat şi devenit creştin, deoarece el ridică mănăstirea Aron Vodă de lîngă Iaşi (Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 209). Compară Melchisedek, *Notiţe istorice şi arheologice* [*adunate de la 48 mănăstiri şi biserici antice din Moldova*, Buc., 1885], p. 285. [Vezi şi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova*, p. 434—435, unde se arată că Aron Tiranul a construit mănăstirea „din pietrele şi lemnele gata ce au fost pregătite pe banii lui Petru voievod" (Schiopul); DIR, A, veac. XVII, vol. II, p. 44—45].

[235] Engel, *Geschichte der Moldau* [*und Walachey*], p. 233.

[236] Murind Elman, moştenitorii lui fac proces ambasadorului pentru plată. Vezi mai multe acte relative la acest proces în Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 177, 179 şi 182.

[237] Pe lîngă rapoartele citate mai sus, mai vezi şi raportul lui Lorenzo Bernardo către doge, 16 nov. 1591 (*ibidem*, p. 158): „È partito questo novo principe di Bogdania lasciando qui debito di un milion di oro, parte al gran signore et alli grandi della Porta et parte a particolari, per robbe totte a grossissimi interessi, et peri parte con lui un chiaus, il qual habbia da assister colla persona sua fino che cavera de popoli almeno tanto, che sia pagata sua Maestà et li principali di questo governo. Hora pensino le Eccelenze Vostre a che termine di ruina et disperatione sarano ridotte quelle misere genti dalle de quali finalmente si haverà da cavar questo e molto altro denaro per questa causa".

o luase vizirul nemulțămise pe acest din urmă, apoi el stîrni greutăți lui Aron cînd fu să plece către Moldova. Candidatul izbuti să înfrîngă împotrivirea vizirului cu ajutorul sultanei validè, căreia padișahul îi dăruise tot ce era să ieie de la pretendentul moldovean.[238]

Astfel Emanoil Aron putu purcede din capitala Imperiului turcesc spre a se repezi ca un lup flămînd asupra țării ce îl aștepta cu cea mai mare îngrozire. Și într-adevăr că avea de ce; împreună cu el și cu ceaușul ce-l întovărășea, năvăliră în Moldova o droaie nesfîrșită de turci, creditori de ai lui, care veneau spre a-și lua din spinarea ticălosului norod banii împrumutați domnului.

Creditorii, temîndu-se de neplată, însoțeau pe dabilari prin ținuturi, storcînd prin cazne banii de la locuitori. Văzînd însă Aron că nu va putea izbuti a se plăti prin mijloacele obișnuite, orînduiește ca să ia de tot omul cîți erau în toată țara cîte un bou și trimite pretutindeni turci ca să strîngă această dare nemaipomenită ce întrece chiar pe acea impusă de Iancu Sasul. Pentru a îndeplini porunca în toată asprimea ei, se luau de la acei ce aveau mai mulți și pentru acei ce erau lipsiți.[239]

Domnul, care înspăimîntase țara prin aceste jafuri neauzite, se înconjură de o gardă de lefegii străini, unguri, pe care îi așeză chiar în palatul său, spre a-i avea fără încetare lîngă el. Și măsura era destul de înțeleaptă; căci în curînd stoarcerile lui provocară o răscoală în ținuturile Orheiului și Lăpușnei, care-și puseră în frunte pe un tînăr principe numit Ionașcu, căruia îi dădură și numele de Bogdan.

Aron, înainte de a pleca contra răsculaților, pune să taie pe trei boieri mari de la curtea lui, învinuindu-i că ar fi în înțelegere cu răzvrătitorii, anume pe marele vornic [Condrea] Bucium, pe logofătul [Zaharia] Bîrlădeanu și pe vornicul Paos, numind, în locul lui Bîrlădeanu, pe [Nestor] Ureche mare logofăt. Oștirile se întîlniră dincolo de Prut, pe afluentul Nistrului, Răutul, unde Aron bătu pe răzvrătitori, prinse pe domnișor, îi tăie nasul și-l trimise într-o mînăstire.

După aceea începu o răzbunare fioroasă, nu numai contra acelora care-l combătuseră, dar și în contra rudeniilor lor, fără deosebire de vinovați sau nevinovați, răzbunare cu atît mai dorită de domn, cu cît confiscarea averilor, ce era o urmare neapărată a pedepsei pentru trădare, mulțumea nesfîrșitele lui nevoi de bani.[240] Între jertfele căzute se numără și Bartolomeo Brutti, pîrît la principe că ar întreține o corespondență dușmănească lui cu polonii, pîră sprijinită cu o scrisoare închipuită ca făcută din partea lui Brutti către poloni, în scopul de a restabili pe fostul domn Petru Șchiopul. Cauza adevărată a uciderii lui Brutti era dorința domnului de a scăpa de un creditor supărător, căruia Aron datora bani încă de la suirea lui în scaun [241] [100].

Turcii tolerau toate fărădelegile pînă ce se întîmpla vreo răscoală, căci turburările puteau provoca amestecul puterilor străine și încurca Poarta în războaie. De aceea ea mazilea întotdeauna pe domnul ce avea nenorocirea a provoca turburări, cu toate că niște asemenea erau stîrnite tocmai prin nesațul ei de bani, împingînd pe domn la jaful și despoierea poporului.

---

[238] Lorenzo Bernardo către doge, 2 nov. 1591 („Columna lui Traian", 1876, p. 286). Această depeșă nu se află reprodusă în colecția documentelor Hurmuzaki.

[239] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 206.

[240] Ureche, *loc. cit.*, confirmat prin raportul lui Marco Zane către doge din 27 iunie 1592 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 161): „Di Bogdania vi son avisi di qualche rivolutione per le gravezze et estorsioni grandissime che patiscono quelle genti essendo li populi tanto esausti che a pena possono contenersi in vita".

[241] Marco Zane către doge, 18 iulie și 14 august 1592 (*ibidem* p. 162–163). Compară Bielski în „Arhiva istorică" I, p. 175.

Nu erau domnii atît de răi pe cît îi făceau împrejurările, şi însuşi Aron arată prin politica urmată de el că ar fi fost bucuros de a găsi un sprijin în contra turcilor. Aşa, el scrie în două rînduri papei spre a-l încredinţa despre simţămintele sale de respect către religia catolică, declarîndu-i că-l recunoaşte drept adevăratul urmaş al lui sf. Petru. Papa trimite la el pe un călugăr, Don Alesso, căruia Aron îi destăinuieşte chiar dorinţa lui de a vedea formîndu-se o ligă spre a alunga pe otomani din Europa şi Constantinopol.

Tot pe atunci, relaţiile între turci şi împăratul german înăsprindu-se din ce în ce şi războiul aşteptîndu-se a izbucni din zi în zi, Aron trimite un sol la curtea acelui împărat, oferindu-i toate slujbele sale, cu singura condiţie de a găsi o scăpare în împărăţia lui cînd s-ar întîmpla să fie alungat din Moldova. Împăratul consimte la cererile domnului şi ambasadorul lui pleacă din Praga încărcat cu daruri. Documentul de la care împrumutăm aceste ştiri adaogă că „această purtare nu ne-a părut niciodată sinceră; căci avem ştiinţă că Aron adunase mari bogăţii şi că el nu are altă dorinţă decît a părăsi ţara şi a se pune în siguranţă înainte ca barbarii în lăcomia lor să-l fi despoiat".[242] Părerea aceasta asupra lui Emanoil Aron este nedreaptă; purtarea lui ulterioară şi răscoala lui în contra turcilor alăturea cu Mihai Viteazul, în timpul domniei sale a doua, o dovedesc.

Aron, fiind depus din pricina răscoalei întîmplate, pleacă spre Constantinopol, însoţit de năvala de creditori care-l întovărăşiseră la venire şi care mergeau şi ei la Poartă să stăruiască pentru reîntronarea lui, deoarece în scurtul timp cît stătuse el domn nu putuse a le plăti datoriile, cu toate lăudabilele lui silinţi de a o face.[243]

În timpul mazilirii sale, se ivesc încă doi pretendenţi, unul Alexandru, susţinut de ienicerii din Constantinopol, cărora le făgăduise un mare bacşiş, şi un altul, Petru, susţinut de cazaci şi care izbuti pentru un moment a pune mîna pe Iaşi şi a alunga de aici pe ceauşul turc care mazilise pe Aron şi căuta de trebile ţării pînă la rînduirea altui domn [101].

Sultanul însă roagă pe Sigismund Báthory să alunge pe Petru, ceea ce domnul Transilvaniei îndeplineşte prin Gaspar Sibrik[244], iar tronul Moldovei, faţă cu interesele cele mari băneşti ale turcilor creditori, este înapoiat lui Aron, care, mazilit în iunie 1593, se întoarce în scaun după două luni, în septemvrie [al] aceluiaşi an.

Domnia lui de a doua, în care el se răscoală în contra turcilor alăturea cu Mihai Viteazul şi care ţine pînă la 1595, va afla expunerea ei în acea a istoriei eroului muntean.

Dacă privim îndărăt la perioada istoriei moldoveneşti strecurată de la Petru Rareş pînă la timpul la care am ajuns, găsim că, deşi Moldova se menţinuse în o atîrnare aproape deplină de stăpînirea turcească pînă la a doua domnie a lui Petru Rareş, ea intră de acolo tot mai mult în şivoiul supunerii otomane pînă cînd, sub Petru Şchiopul, şi mai mult încă sub Aron Tiranul, ea ajunge în starea degradată şi înjosită în care o precedase Muntenia. Într-un chip fatal, neatîrnarea, o dată pierdută, supunerea trebuia să se prefacă în robie.

Cu toate acestea, am văzut că Moldova îşi păstrase încă vechea ei

---

[242] „Instrutione a M-re Visconti, Vescovo di Cervia, mandato nunzio al Transilvano", document descoperit de V. A. Urechia în biblioteca din Madrid („Arhiva istorică", I, 2, p. 151).

[243] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 207, confirmat de raportul lui Marco Zane către doge, 18 iulie 1592 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 162).

[244] Ioannis Decii Baronis <Decius Barovius>, *commentarium <Commentariorum> de rebus Hungaricis* [*ac Transilvanicis decas decima*], în *Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, XVII, p. 39.

virtute care se arătă la lumină sub domnia lui Ioan-Vodă cel Cumplit, cînd bărbăția țăranului moldovean, sub conducerea unui căpitan viteaz, pusese iarăși în cumpănă stăpînirea otomană. Aceeași primejduire a ei era să se reproducă, cu o și mai mare violență, prin silințele unui alt erou, Mihai Viteazul al Munteniei, la a cărui istorie trebuie să pășim.[245]

≪Multe și mari fapte se vor săvîrși în scurtele clipe ale acestei domnii, al cărei mormînt stă așa de aproape de leagănul ei și, de aceea, cu toată scurtimea ei, cere o expunere așa de întinsă; căci vremea se măsoară nu după muta ei lățime, ci după pătura de fapte cărora slujește de așternut.≫

---

[245] Adăogim că în domnia a doua a lui Petru Șchiopul s-a încheiat între Moldova și Anglia un tratat de comerț în 27 august 1588, prin ambasadorul reginei Elisabeta, William Harrebone ⟨Harborne⟩, care trecu înadins spre acest scop pe la curtea moldovenească. Tratatul a fost publicat într-o colecție de acte diplomatice engleze făcută în 1599 de Hacklyit ⟨Hakluyt⟩, II, p. 290. El a fost descoperit și dat la lumină pentru prima oară în România de Th. Codrescu în *Uricariul*, IV, [Iași, 1857], p. 394—396. Prin acest tratat Petru Șchiopul învoește supușilor englezi liberul comerț în țara lui, avînd a plăti o vamă de 3%. [Negustorii englezi „au voie să se așeze și să călătorească în țara noastră, să cumpere, să vîndă, să contracteze și, cu un cuvînt, să se îngrijească de toate cîte se ating de negoț și de viața privată, fără nici o piedică sau opreală, supuindu-se cu toate acestea la dreptul nostru de vamă de trei la sută"] [102].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Despre cei doi „netrebnici" fii ai lui Petru Rareș — Iliaș și Ștefan — vezi: Victor Motogna, *Contribuții la relațiile dintre urmașii lui Petru Rareș și Ungaria (Ilie, 1546—1551, Ștefan, 1551—1552)* (RI, 1924, p. 8—26); N. C. Bejenaru, *Turcirea lui Iliaș Rareș și planurile sultanului de a transforma Moldova în pașalîc* („Anuarul Liceului M. Kogălniceanu", Iași, 1932, p. 47—52); I. Minea, *Despre sfîrșitul lui Ștefăniță Rareș și ceva despre Alexandru Lăpușneanu* (CI, 1934—1936, nr. 2, p. 193—198); Georgeta Ignat și Dumitru Agache, *Cu privire la politica urmașilor lui Petru Rareș (1546—1552)* (AIIAI, 1978, p. 149—173).

[2] Vezi instrucțiunile date de Iliaș Rareș lui Cazan, solul său la regele Poloniei, care transmitea acestuia dorința domnului său de a fi „prieten bun și vecin apropiat" al Poloniei, ca și răspunsul regelui în care acesta consimte la convocarea unor adunări mixte de hotar care să rezolve problemele ivite între Polonia și Moldova în această regiune, la Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Buc., 1979, p. 123—126. [Citat mai departe I. Corfus, *Documente*]. Vezi și AIIAI, 1978, p. 157—158 și A. Veress, *Documente*, I, p. 37—38.

[3] Cele două scrisori, ca și instrucțiunile date de domn pisarului Avram din Bănila (Banilovschi), trimis în solie la regele Poloniei, sînt publicate de Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 128—138. Pretendentul ce se da drept fiu de domn — cu ajutorul nobililor poloni de la hotar — intrase în Moldova, unde distrusese 6 sate. În scrisoarea sa, Iliaș își exprima speranța că regele Poloniei îl va scoate „din mîna păgînilor", astfel încît „să fie domnitorii creștini una". Regele a răspuns că, „după tratat", „asemenea persoane care fac daune nu urmează să fie extrădate reciproc, ci numai să le fie oprit și să nu li se îngăduie să se adăpostească în statele sale".

Despre tratativele domnului cu regele Poloniei și tratatul de alianță încheiat vezi *ibidem*, p. 139—148. În tratat este vorba de „pace veșnică și sigură și dreaptă între noi și înțelegere veșnică și bună prietenie", nu de vasalitate. Prin tratat se acorda lui Iliaș și boierilor săi drept de refugiu în Polonia în cazul cînd dușmanii săi l-ar sili să o facă.

Relațiile dintre Iliaș și Polonia nu au fost însă prea bune; la 11 mai 1551 regele îl acuza pe domn că — „împotriva tratatului și a jurămîntului făcut de ambele părți" — a atacat regiunea de sud a Poloniei, unde a produs „mari pagube" (*ibidem*, p. 152).

[4] În sept. 1549, Martinuzzi semnase o înțelegere cu Ferdinand I, prin care-i ceda acestuia Transilvania, în schimbul titlului de cardinal, al demnității de guvernator și al unei despăgubiri pentru Isabella și fiul său (*Istoria României*, II, p. 935; Hurmuzaki, II/4, p. 481—486). Intervenția lui Iliaș în Transilvania a avut loc în 1550; oștile sale s-au retras după ce Martinuzzi s-a împăcat cu regina Isabella. Vezi N. Iorga, *Istoria armatei românești*, I, Vălenii de Munte, 1910, p. 289—290; idem, *Istoria românilor*, IV, p. 420—421 și AIIAI, 1978, p. 155—156.

[5] Data de 1 mai 1551 — luată după Grigore Ureche — este greșită; la 10 mai 1551 Iliaș se afla încă la Suceava, de unde scria bistrițenilor pentru un împrumut de grîu necesar

lucrătorilor de la Rodna (Hurmuzaki, XV/1, p. 482). Plecarea sa a fost precedată de o reuniune a sfatului domnesc, în fața căruia domnul a declarat că se duce la Poartă ca să ceară ușurarea haraciului țării și a săracilor (*Cronicile slavo-române*, p. 121). Iliaș s-a turcit la 30 mai, cînd domnia țării a trecut asupra fratelui său Ștefan, uns ca domn la 11 iunie.

Xenopol trece cam repede peste turcirea lui Iliaș Rareș, primul caz cunoscut de domn român care și-a abjurat credința pentru mahomedanism. Înainte de a deveni domn, el trăise un timp la Constantinopol, unde Petru Rareș îl trimisese ca ostatic în 1542. Cînd l-a trimis — anticipînd parcă ce se va întîmpla mai tîrziu — nefericitul tată declara că „din acea zi eu îl socotesc ca mort" (*Călători străini*, I, p. 387—388). În acest mediu, este de înțeles de ce tînărul a uitat de aspirațiile țării sale în schimbul unei vieți ușoare.

Iliaș s-a hotărît probabil la acest gest și datorită puternicei opoziții pe care a întîmpinat-o în țară din partea boierimii și a bisericii, pe care a încercat să le asocieze la greutățile țării. După cum declară cronicarul Eftimie — cel care povestește cu multă indignare toate blestemățiile săvîrșite de tînărul Iliaș — domnul „a scris pe toți boierii mari și mici la birul cel mare și tot sfatul ... și mitropolitului și episcopului (le-a poruncit să dea), a scris încă și toate mănăstirile cîte sînt în Moldova la haraciul cel mare" (*Cronicile slavo-române*, p. 119—120).

Știrea din cronică este confirmată de o însemnare contemporană, făcută la mănăstirea Dobrovăț, din care rezultă că, în aprilie 1551, domnul a luat de la unele mănăstiri cîte 100 de galbeni, iar de la altele cîte 40 (N. Iorga, *Studii și documente*, XV, p. 212). *Era pentru prima oară cînd privilegiații erau impuși la contribuții fiscale*, ceea ce a născut în chip firesc opoziția acestora, care l-au silit pe domn, în luna mai 1551, să plece din Moldova.

Ținînd seama de această situație, ni se pare greu de acceptat ideea lui N. Iorga potrivit căreia domnul ar fi ales această soluție pentru a obține de la turci restituirea părților din sudul Moldovei pierdute de bunicul și de tatăl său la 1484 și 1538 (*Turcirea lui Iliaș vodă Rareș*, în RI, 1933, p. 1—6). Vezi și analiza lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1983, p. 101—102 și AIIAI, 1978, p. 158—161, unde se enumeră și alte opinii cu privire la turcirea fostului domn. Intenția domnului de a trece la mahomedanism a îngrijorat pe regele Poloniei care-și exprima teama că acesta va umple Moldova de turci (I. Corfus, *Documente*, p. 153—154).

[6] Ar trebui să mai amintim și de faptul că — după turcirea lui Iliaș — viitorul Ioan vodă „cel Cumplit" a încercat să ocupe tronul Moldovei, după cum a arătat nu de mult Constantin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ioan vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei, ca urmare a „turcirii" lui Iliaș Rareș (iunie 1551), după un izvor polon inedit* (RA, 1975, nr. 4, p. 383—392). Documentul nu este însă „inedit", fiind publicat încă din 1886 (vezi I. Corfus, *op. cit.*, p. 155, n. 6).

[7] Această explicație a fost acceptată și de ultimul cercetător al problemei A. Pippidi, *op. cit.*, p. 102.

Cît privește persecuția violentă îndreptată împotriva minorităților neortodoxe din Moldova, ea a fost privită ca o activitate „contrareformatoare" a puterii centrale și a bisericii. Vezi Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea* („Studii", 1958, nr. 4, p. 67—71 și idem, *Nochmals Wittenberg und Byzanz : Die Moldau im Zeitalter des Reformation* („Archiv für Reformationsgeschichte", 1970, nr. 2, p. 253—254). Opinia sa a fost acceptată și de A. Pippidi, *op. cit.*, p. 103.

Recent s-a arătat însă că persecuția împotriva armenilor s-ar fi datorat curentului isihast, al cărui exponent era episcopul și cronicarul Macarie. Vezi Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc : cronicarul Macarie* (SCIA, 1985, p. 42—44). Nu trebuie să omitem nici faptul că mama lui Ion vodă — pretendentul care pîndea tronul Moldovei — era armeancă.

[8] Ștefan Rareș a fost ucis, la 1 sept. 1552, de boieri în înțelegere cu generalul imperial Castaldo, care cucerise Transilvania la 21 iulie 1551 și care a cerut stăruitor boierilor să-l înlăture pe domnul în care nu avea încredere. Vezi A. Veress, *Documente*, I, p. 68, 77, 102—103, 107, 113; A. Motogna, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928, p. 71 și urm.; N. Bejenaru, *Politica externă a lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1935, p. 25—27. Într-o scrisoare a regelui polon se spunea că Ștefan fusese ucis deoarece „țara nu l-a mai putut suferi din cauza răutății sale" (I. Corfus, *Documente*, p. 161).

[9] Deși Castaldo a fost regizorul asasinatului, profitorul a fost Alexandru Lăpușneanu, care l-a înlăturat cu ușurință pe un alt pretendent, Joldea, pe care l-a însemnat la nas. După înfrîngerea lui Joldea la Șipote, „făcîndu-se adunare mare a întregului popor, au căzut de s-au închinat" noului domn. „Iar Alexandru voievod ... a ajuns la Hîrlău, unde a fost ridicat în scaunul domnesc cu vrednicie prin sfatul obștesc" (*Cronicile slavo-române*, p. 114, 123).

Despre alegerea ca domn a lui Alexandru Lăpușneanu vezi amănunte la: I. Minea, *Începutul domniei lui Alexandru Lăpușneanu. Discutarea cîtorva izvoare* (CI, 1925, nr. 1, p. 106); G. Pungă, *Noi considerații privind începuturile domniei lui Alexandru Lăpușneanu* (AIIAI, 1981, p. 551—565); Valeriu Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI 1982, p. 298—300).

[10] La 5 sept. 1552, Petre stolnicul — asistat de 60 de boieri moldoveni — depunea jurămîntul de vasalitate faţă de regele polon în localitatea Bakota (Zdzislaw Spieralki, *Awantury Moldawskie*, Varşovia, 1967, p. 116; Hurmuzaki, II/5, p. 32—33).

[11] Cele două domnii ale lui Alexandru Lăpuşneanu s-au bucurat de toată atenţia istoricilor. Vezi: I. Minea, *Despre sfîrşitul lui Ştefăniţă Rareş şi ceva despre Alexandru Lăpuşneanu* (CI, 1934—1936, nr. 2, p. 193—198); N. C. Bejenaru, *Politica externă a lui Alexandru Lăpuşneanu*, Iaşi, 1935; T. Holban, *Documente externe (1552—1561)* („Studii", 1965, nr. 3, p. 667—674); idem, *Din domnia lui Lăpuşneanu* (MI, 1973, nr. 2, p. 69—71); Şerban Papacostea, *Diaconul sîrb Dimitrie şi penetraţia Reformei în Moldova* („Romanoslavica", XV, 1967, p. 211—218); Teodor Bojan, Ioan Gabor, *Contribuţii cronologice la domniile lui Alexandru şi Bogdan Lăpuşneanu* (R. Ist., 1978, nr. 2, p. 329—332 + fasc).

Despre politica internă a sîngerosului domn vezi: N. Grigoraş, *Boierii lui Alexandru vodă Lăpuşneanu* (CI, 1940, nr. 1—2, p. 350 şi urm.); C. A. Stoide, *Frămîntări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI, 1974, p. 63—77); G. Pungă, *Raporturile dintre Alexandru Lăpuşneanu şi marea boierime* (AŞUC, Istorie, 1983, p. 11—20); idem, *O scutărie domnească din vremea lui Alexandru Lăpuşneanu* (*ibidem*, 1984, p. 43—49).

Ca şi în cazul sîngerosului Mircea Ciobanul (vezi capitolul precedent), nu lipsesc nici la Alexandru Lăpuşneanu încercările de reabilitare ale acestuia. Vezi N. C. Bejenaru, *A fost, cu adevărat, Alexandru Lăpuşneanu un domn rău?* („Studii şi cerc. istorice", XVIII, 1943, p. 207—215), care susţine că Ureche a exagerat şi că Lăpuşneanu „a fost un domn bun şi important în acelaşi timp", fiind „un mare nedreptăţit al istoriei". Vezi şi C. C. Giurescu, *Adevăratul chip al lui Alexandru Lăpuşneanu* (MI, 1971, nr. 6, p. 46—49), care-l consideră un bun gospodar, promotor al unei politici înţelepte. Nu prea înţelegem cum se poate împăca „înţelepciunea" cu masacrul boierilor.

[12] Nu este vorba de Petru stolnicul, ci de alt Petru, fiu legitim al lui Bogdan al III-lea şi frate bun cu Ştefăniţă, care-l aminteşte în toate documentele sale (DIR, A, veac. XVI, vol. I, p. 109—227). De obicei domnii nu-şi treceau fiii nelegitimi în rîndul celor legitimi în pomelnice sau documente, din motive uşor de înţeles.

[13] Vezi şi numeroasele documente publicate de I. Corfus, *op. cit.*, p. 159—198. În jurămintele sale către regele Poloniei, domnul Moldovei întărea legămîntul făcut la Bakota „să fim supus, ca vasal, măriei sale"; mai promitea să acorde regelui un ajutor de 7000 de „oameni buni de luptă" împotriva oricărui duşman, iar regele, la rîndu-i, promitea sprijin militar „împotriva duşmanilor creştini şi păgîni".

Este interesant de subliniat faptul că regele Poloniei îi spune „Palatinus Valachiae", numind Moldova Ţară Românească, iar Alexandru Lăpuşneanu se intitulează „domn şi moştenitor al ţării Moldovei şi Ţării Româneşti".

Întrucît polonii spuneau Ţării Româneşti „Multan", A. Pippidi propunea ca titlul lui Alexandru Lăpuşneanu să fie tradus „voievod al Ţării Româneşti a Moldovei", şi nu „al Moldovei şi Ţării Româneşti" (SMIM, X, 1983, p. 154).

[14] Este vorba, foarte probabil, despre pretendenţa lui Ştefan Mîzgă, despre care vezi D. Constantinescu, *Ştefan Mîzgă „voievod" şi vremea sa. Contribuţii la istoria politică a Moldovei în secolul al XVI-lea* („Studii şi cerc. istorice", 1947, p. 209—245). De la acest nefericit pretendent — care a dus o viaţă plină de privaţiuni — ni s-au păstrat numeroase chitanţe şi scrisori de plata unei pensii mizere, despre care vorbeşte şi Xenopol. Vezi A. Veress, *Documente*, I, p. 268—271, 285, 296, 308, 309, 326—328. Vezi şi Traian Ionescu-Nişcov, *Două acte de cancelarie de la Ştefan Mîzgă* („Romanoslavica", 15, 1967, p. 245—254).

Xenopol nu pomeneşte de complotu pus la cale de hatmanul Simion Negrilă şi de stolnicul Sava Capotă, care urmăreau aducerea la tron a lui Constantin, fiul cel mai mic al lui Petru Rareş, complot pe care Lăpuşneanu a reuşit să-l dejoace. Vezi amănunte la: Th. Holban, *Documente externe (1552—1561)* („Studii", 1965, nr. 3, p. 672—673); A. Armbruster, *Hans Bernshwans beziehungen zum Rumäntum* (RRH, 1972, nr. 2, p. 244—246); C. A. Stoide, *Frămîntări în societatea românească la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI, 1974, p. 65—69); Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, p. 127—128. Prin sume mari de bani, Lăpuşneanu a reuşit să-l înlăture pe tînărul Constantin Rareş (avea doar 14 ani!), care a fost otrăvit. Vezi Hurmuzaki, V, p. 183—185, unde se spune: „nuper repentina morte sublatus, ut aiunt, voyevodae per venenum procurata".

Înăbuşirea complotului a avut ca urmare urcarea haraciului Moldovei. Vezi C. A. Stoide, *O preţioasă culegere de documente externe moldoveneşti* (AIIAI, 1967, p. 227—234).

Domnia întîia a lui Lăpuşneanu a mai fost tulburată şi de o altă pretendenţă, aceea a lui Lupu păhărnicel, care făcea parte din familia Huhulea, înrudită cu familia mamei lui Ştefan cel Mare; Lupu urma să înlocuiască pe Lăpuşneanu în 1556—1557, dar partizanii săi au fost prinşi şi pedepsiţi cu asprime (C. A. Stoide, *Frămîntări*, p. 72—76).

[15] La 6 iunie 1554 Al. Lăpuşneanu cerea regelui Poloniei să-l trimită pe Ioan Sigismund, nepotul regelui, pentru a-l instala pe tronul Transilvaniei. Solul turc de care vorbeşte Xenopol se numea Mahmud dragomanul (I. Corfus, *Documente*, p. 189—190).

[16] În afară de lucrările mai vechi, cunoscute lui Xenopol (după E. Picot), există numeroase altele despre Ioan Despot: N. Iorga, *Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jacques B. Heraclides*, Buc., 1900; idem, *Un Héraclide à Montpellier et un courtisan valaque*

de Henri III (BSHAR, 1930, p. 23—48); C. Radu, *Vita Despothi Principis Moldaviae* („Diplomatarium Italicum", III, 1934, p. 1—41); C. Marinescu, *A propos d'une biographie de Jacques Basilicos l'Héraclide, récemment découverte* („Mélanges d'histoire générale", 1938, p. 381—422). O prezentare sumară a vieţii sale la G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Ţările române şi Italia pînă la 1600*, p. 184—190.

[17] După cum se ştie, Despot vodă a fost şi scriitor, fiind autorul unei lucrări intitulată *De arte militari*, care dovedeşte cunoştinţe temeinice cu privire la modul cum se purtau războaiele în Europa la mijlocul secolului al XVI-lea. Vezi: C. Marinescu, *Jacques Basilicos le Despote, Prince de Moldavie (1561—1563), écrivain militaire*, în „Mélanges d'histoire generale", 1938, p. 319—381; Ştefan Olteanu, *Un manuscris necunoscut al lucrării lui Despot vodă „De arte militari"* („Studii", 1970, nr. 5, p. 955—963).

[18] Lucrarea a fost publicată în româneşte de P. Răşcanu cu titlul: *Scurtă şi adevărată povestire despre luarea Terovanei şi a Hesdinului, despre lupta de la Renty şi despre toate cele cu noroc petrecute între imperiali şi franci pînă la acest an 1555, de marchizul Iacobu Basilicu, Despota Samosului* („Arhiva istorică", II, p. 70—76), traducere necunoscută lui Xenopol.

[19] Împăratul Carol al V-lea îi conferise lui Despot titlul de „cavaler aureat şi conte al curţii noastre imperiale", dîndu-i dreptul de a face notari publici, de a promova doctori, licenţiaţi, magistri şi bacalaureaţi în litere şi să proclame poeţi laureaţi. Vezi A. Veress, *Documente*, I, p. 151—158. Titlul acordat de împăratul german a impresionat pe contemporani, de pildă regele Poloniei. Vezi N. Iorga, *Istoria românilor*, V, p. 54.

[20] Iacob Heraclide a încercat şi el să otrăvească pe Lăpuşneanu, cu ajutorul medicului Giorgio Blandrata, în 1560. Vezi G.Z. Petrescu, *În jurul unei presupuse otrăviri a lui Alexandru Lăpuşneanu. Un medic reformator ... aventurier*, Buc., 1928 (extras din „Rev. ştiinţelor medicale", nr. 3, 1928). Medicul a fost salvat de la moarte prin intervenţia lui Ioasaf, patriarhul de Constantinopol. La 20 dec. 1560, bailul Veneţiei la Poartă arăta că se găsea acolo un tînăr medic, fost în slujba lui Lăpuşneanu, care suferea de ochi şi căruia „gli diede una medicina un poco gagliarda" (Hurmuzaki, VIII, p. 89).

[21] Albert Laski (1533—1605) era nobil polon, palatin de Sieradz şi fiul celebrului diplomat Ieronim Laski (1496—1560); la 15 ian. 1563 el a fost desemnat de Despot „succesorul nostru legitim la tronul Moldovei" (Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 223—224, 228—229). Vezi Al. Kraushar, *Olbracht Laski wojewoda sieradzki*, 2 vol., Varşovia, 1882.

[22] Ca domn, Despot vodă îşi spune de obicei Ion voevod, uneori şi „părintele patriei" (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 161). În două documente din 1563 se intitulează „nepotul lui Ştefan voevod cel Bătrîn" (*Ibidem*, p. 161, 166), deşi nu avea nici o legătură cu marele domn.

[23] Pentru a contracara intrigile lui Despot, în martie 1560, Lăpuşneanu propunea împăratului Ferdinand de Habsburg o alianţă antiotomană, la care l-ar fi asociat şi pe domnul Ţării Româneşti (che haverà in sua compagnia il vaivoda di Valacchia, li quali intra lor dui possono far 80 millia cavalli) (A. Veress, *Documente*, I, p. 173).

[24] La 13 sept. 1561 împăratul Ferdinand I scria regelui Poloniei că nu poate alunga din ţară pe Iacob Eraclid Despotul care fusese bine apreciat de Carol Quintul pentru faptele sale de arme (I. Corfus, *Documente*, p. 198—199).

[25] La sfîrşitul verii, Despot dispunea de circa 2000 de ostaşi aleşi (A. Veress, *Documente*, I, p. 194—195). După opinia cronicarului Azarie, Despot, „om iscusit în războaie, şi-a adunat în ajutorul său bărbaţi din toate limbile, pricepuţi în lupte, viteji crunţi ca şi leii, cu inimă îndrăzneaţă" (*Cronicile slavo-române*, p. 142). Această armată de mercenari era superioară ca pregătire şi dotare oastei de ţărani şi curteni a lui Lăpuşneanu.

Şi în timpul domniei, Despot vodă s-a bazat pe mercenari, care nu i-au fost însă prea fideli; după cum îl acuzau boierii, domnul „a adus mereu, cu banii haraciului, ostaşi din neamurile spaniol, german, maghiar şi croat" (Mehmed Mustafa, *Documente turceşti*, p. 58). Lefegiii maghiari îl vor trăda mai tîrziu, prădînd vistieria şi provocîndu-i moartea. Cît priveşte pe Jean Villey, comandantul archebuzierilor flamanzi şi unul din principalii consilieri militari ai domnului, Despot vodă se va plînge mai tîrziu că, în timpul luptelor, „umbla mai mult după pradă decît după izbîndă" (Hurmuzaki, II/1, p. 419, 425).

[26] Bătălia s-a dat la 18 nov. 1561 lîngă Botoşani şi a fost cîştigată de mercenarii lui Despot datorită armelor de foc de care dispuneau; „moldovenii (lui Lăpuşneanu), din cauza multelor descărcări de flinte cu care nu erau obişnuiţi, neputîndu-le îndura, s-au pus pe fugă". Vezi descrierea luptei la A. Veress, *Documente*, I, p. 202—204 şi *Călători străini*, II, p. 123—125.

După cum afirmă I. Sommer, lupta a fost înfăţişată într-o pictură din palatul domnesc de la Iaşi, nimicită din păcate în 1563 (*ibidem*, p. 258).

[27] După apariţia istoriei lui Xenopol, domnia aventurierului Despot vodă — Heraclidul s-a bucurat de o deosebită atenţie în istoriografie. Vezi: Hans Petri, *Relaţiunile lui Iakobus Basilikus Heraclides, zis Despot vodă, cu capii reformaţiunii atît în Germania cît şi în Polonia precum şi propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei* (AARMSI, s. III, 1927—1928, p. 1—62); Marie Kasterska-Sergescu, *Albert Laski et ses relations avec les Roumains* (RHSEE, 1931, p. 253—276); I. M. Dimitrescu, *Documente din arhivele Angliei privitoare la domnia lui Alexandru Lăpuşneanu şi Iacob Heraclid-Despotul* („Conv. literare", 1937, nr. 4, p. 449—455); Teodor Holban, *Noi ştiri despre Ioan Eraclide Despot, domn al Moldovei* (RA,

1976, nr. 3, p. 323—325); Adina Berciu-Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova — Despot vodă*, Buc., Ed. Albatros, 1980 (colecția Memoria pămîntului românesc) (lucrarea de bază).

[28] Despre planurile sale de a uni Moldova cu Țara Românească, bazîndu-se pe ideea originii romane comune, vezi Adolf Armbruster, *Iacobus Heraclides Despota und der Romänitats und Einheitsgedanke der Rumänen* (RRH, 1971, nr. 2, p. 257—265); Adina Berciu, *O încercare de unificare a celor trei țări române în timpul domniei lui Despot vodă (1561— —1563)* („Buridava", II, 1976, p. 51—54), cu unele exagerări. Despre modul cum privea Despot unitatea românilor, în calitatea sa de „dominus et haeres terrarum Valachiae", vezi N. Iorga, *Dovezi despre conștiința originii românilor* (AARMSI, s. III, t. XVII, 1935—1936, p. 258).

[29] Amănunte despre încercarea de rezistență a lui Al. Lăpușneanu la Huși la Adina Berciu, *O domnie umanistă*, p. 53—54. La 30 mai 1562, Despot ordona starostelui Iacob Bolea să plece cu oastea călare la Dunăre să prindă „pe acel ticălos de Alexandru și pe tovarășii lui", care fugiseră (Hurmuzaki, II/1, p. 392).

[30] În raportul lui Belsius — citat de Xenopol în nota 60 — se spune: „plătește un tribut anual de 30 000 de galbeni" (*Călători străini*, II, p. 133). Vezi și A. Veress, *Documente*, I, p. 210—211, de unde rezultă că Despot nu dorea să primească domnia cu sporirea tributului, care nu s-ar putea face decît prin ruinarea poporului său (non essendo posibile che egli possa pagare l'augumento delli vintimille ducati al tributo ordinario, se non con ruine delli suoi popoli).

La 1564 Alexandru Lăpușneanu îl acuza însă pe Despot că „a urcat datoria pe această țară creștină la Poarta împărătească la 100 000 de zloți unguresți, care sarcină stă acum asupra țării și asupra creștinilor" (I. Corfus, *Documente*, p. 238). Cu toate acestea, se susține că Ferhat aga—trimis pentru investitură — i-a acordat confirmarea lui Despot fără majorarea tributului (A. Veress, *Documente*, I, p. 209, 211). Vezi și M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești* (SMIM, II, 1957, p. 11). Moldovenii au oferit dublarea tributului în 1564 pentru a nu li se impune a doua oară ca domn Alexandru Lăpușneanu (Hurmuzaki, II/2, p. 504).

[31] Sultanul Soliman îi spunea lui Despot „acest al nostru ales, cinstit și, între ai săi domni egali, demn de toată demnitatea și cinstea domn, Ioan voievod" (I. Corfus, *Documente*, p. 200), titulatură neobișnuită la un sultan pentru un domn considerat vasal (Pe Alexandru Lăpușneanu îl socotea „sclavul" său; Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 232—233).

[32] Cronicarul Azarie dă multe amănunte despre sfîrșitul primei domnii a lui Al. Lăpușneanu, care a fost surghiunit la Iconium (Konieh), în Asia Mică (*Cronicile slavo-române*, p. 142—143). După surghiunirea fostului domn, Despot „a omorît cîteva din rudele lui Lăpușneanu, care uneltea împotriva lui" (A. Veress, *Documente*, II, p. 223).

[33] În sfatul domnesc al lui Ioan Despot figurează: Ioan Moțoc mare sfetnic (nu vornic!), Drăghici Spancioc vornic, Dărman căpitan, Ion Movilă (nu Stroici) mare logofăt, etc. (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 162—167). Despre ei vezi și *Călători străini*, II, p. 175.

[34] După cum spune I. Belsius, „ciuntiri de mădulare nu am aflat pînă acum să fi fost poruncite de el decît doar bătăi", aceasta spre deosebire de Lăpușneanu care transformase Moldova într-o „țară a schingiuiților" (*Călători străini*, II, p. 132). În schimb, într-o relație din 1562 se amintește de osîndiri prin „glasul poporului" (voce populi) (*ibidem*, p. 155), iar I. Sommer afirmă că domnul condamna la moarte pe cei ce nu respectau căsătoria (*ibidem*, p. 260). Vezi amănunte la Maria Holban, *Despre osîndiri la moarte prin „glasul poporului" sub Despot* („Studii", 1969, nr. 6, p. 1155—1163).

[35] Cronicarul Azarie — nefolosit de Xenopol — își exprimă dezaprobarea față de măsurile luate de „ereticul" Despot; acesta „a aruncat dări grele asupra oamenilor și nu se îndura de cei săraci și ura datinile creștine ortodoxe; a adus cu dînsul sfetnici de altă credință, luterani, uriți lui Dumnezeu, căci și el însuși era de aceeași credință cu ei. Pe călugări și mănăstirile nu le iubea, a adunat la dînsul, înșelătorul, vasele de argint și de aur și pietrele scumpe și împodobite cu mărgăritare ale sfintelor icoane din toate mănăstirile și s-a împodobit pe sine" (*Cronicile slavo-române*, p. 143).

[36] Scrisorile lui Wolfgang Schreiber sînt tipărite în *Călători străini*, II, p. 277 și urm. El venise în Moldova la cererea domnului pentru a tipări Evanghelia „în limba română" (Walachische Sprache) vorbită în Moldova (*ibidem*, p. 283). Despre el vezi amănunte la Maria Holban, *En marge de la Croisade protestante du groupe de Urach pour la diffusion de l'évangile dans les langues nationales du sud—est européen — l'épisode Wolf Schreiber* (RESEE, 1964, nr. 1—2, p. 127—152 și Adina Berciu, *op. cit.*, p. 77—79. Despre misiunea lui Schreiber vezi și Martin Knebel, *Wolf Schreibers Mission im Europäischen Südosten in der Mitte des XVI Jahrhunderts* („Südost—deutsches Archiv", 1959, p. 18—42).

Trimiterea lui Schreiber la Poartă era un prilej de a spulbera denunțurile repetate ale lui Ioan Sigismund (A. Veress, *Documente*, I, p. 227—228, 229—230, 231, 233, 234—235, 237—238).

[37] Colegiul a funcționat întîi la Hîrlău, fiind mutat la Cotnari după un incendiu (*Călători străini*, II, p. 141). Vezi amănunte la Ștefan Bîrsănescu, *„Schola latina" de la Cotnari. Biblioteca de curte și proiectul de academie al lui Despot vodă. Zori de cultură umanistă în Mol-*

dova secolului XVI, Buc., 1957. Vezi şi idem şi Magda Petroveanu, *Jacques Basilicos le Despote, prince de Moldavie, savant humaniste du XVI-e siècle* (AŞUC, istorie-filozofie, 1969, p. 85—88).

[38] Despre monedele emise de Despot Vodă, prin care acesta urmărea să adapteze sistemul monetar al ţării sale la cel al ţărilor vecine şi să poată plăti mercenarii, vezi: *Călători străini*, II, p. 147, 192, 228; Octavian Iliescu, *Despot Vodă şi heraldica. Destăinuirile unei steme* (MI, 1969, nr. 7—8, p. 166—169); Ilie Ţabrea, *Monedele lui Despot—vodă în lumina ultimelor cercetări* („Studii şi cerc. numismatice", V, 1971, p. 161—177); Constanţa Ştirbu, Carmen Maria Petolescu, Paraschiva Stancu, *Un tezaur din secolul al XVI-lea descoperit în satul Buhăieni, com. Andrieşeşti, jud. Iaşi* („Cerc. numismatice", 1978, p. 42—82), etc.

[39] Vezi amănunte la Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Răscoala ţăranilor în Moldova în anii 1563—1564* („Studii", 1953, nr. 2, p. 201—213). Despre modul cum a izbucnit răscoala, în ian. 1563, vezi *Călători străini*, II, p. 264.

[40] Afirmaţie exagerată; la ⟨1563⟩, domnul depune jurămîntul de credinţă faţă de regele polon în termenii tratatelor încheiate de Al. Lăpuşneanu în 1552 şi 1553 (I. Corfus, *Documente*, p. 211—220).

La ⟨1564⟩ regele Poloniei scria sultanului că nu i-a putut fi prieten de la început lui Despot „din pricina destrăbălărilor şi a faptelor sale rele"; cînd a văzut că sultanul „l-a primit în graţia sa şi i-a trimis steag", i-a ertat lui Despot „toate" şi l-a primit şi el în graţia sa. (I. Corfus, *Documente*, p. 245). Atitudinea regelui Poloniei faţă de domnii Moldovei era deci condiţionată de aceea a sultanului, aceasta pentru a nu strica alianţa cu Poarta, pe care — spune regele — „noi şi înaintaşii noştri am păstrat-o bucuroşi totdeauna".

[41] Despre chemarea şi înfrîngerea lui D. Wiszniewiecki în Moldova vezi *ibidem*, p. 222—224; *Călători străini*, II, p. 249; P. P. Panaitescu, *Influenţe polone în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, Buc., 1925, p. 198—200 şi Gr. Ureche, ed. C. Giurescu, p. 191—194, 199—201.

Dimitrie Wisniewiecki se considera îndreptăţit să ocupe tronul, întrucît era înrudit cu domnii Moldovei; tatăl său, Ivan, s-a recăsătorit în 1538 cu Magdalena „despotovna", sora Elenei, doamna lui Petru Rareş, cu care era deci cumnat.Vezi Chantal Lemercier—Quelquejay, *Un condottiere lithuanien du XVI-e siècle: le prince Dimitrij Visnevecki et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les Archives ottomanes*, în vol. *La Russie et l'Europe, XVI-e — XX-e siècles*, Paris — Moscou, 1970, p. 149—167. I. Corfus, *Documente polone sec. XVI*, p. 182, greşeşte deci cînd afirmă că Dimitrie era „fiul surorii lui Petru Rareş după mamă". Vezi şi observaţiile lui A. Pippidi, în SMIM, X, 1983, p. 154.

[42] Cronicarul Azarie afirmă că Tomşa era „frumos la înfăţişare, viteaz, cu mîini puternice, cu piept tare, cu inimă îndrăzneaţă"; „avînd dragoste caldă pentru dreapta credinţă" (= ortodoxă), a intrat în conjuraţia pusă la cale de boierii mari din sfatul domnesc (*Cronicile slavo-române*, p. 143).

Asediul cetăţii Suceava a început la 8 aug. 1563; „şi a fost război ziua şi noaptea şi vărsare de sînge şi pieire de ostaşi timp de patru luni" (*ibidem*, p. 144).

[43] Despre uciderea domnului, la 25 nov. 1563, vezi: V. Motogna, *Documente noi privind căderea lui Despot* (RI, 1924, nr. 1—3, p. 26—43); Adolf Armbruster, *O relatare inedită a mortii lui Despot Vodă* (SMIM, 1974, p. 321—328) şi Adina Berciu, *op. cit.*, p. 119—125.

[44] În timpul asediului Sucevei, în ⟨oct.—nov. 1563⟩, boierii moldoveni cereau sultanului să recunoască alegerea ca domn al lui Ştefan Tomşa, pe care îl recomandau ca fiind fiul lui Ştefan cel Tînăr (Mehmed Mustafa, *Documente turceşti privind istoria României*, vol. I, Buc., 1976, p. 58—59). Sultanul a trimis însă ieniceri şi tătari ca să reinstaleze pe Alexandru Lăpuşneanu (I. Corfus, *Documente*, p. 229—230), deşi Tomşa era aclamat ca domn de populaţia ţării (Hurmuzaki, VIII, p. 94, 97; XI, p. 62, 66—67; Supl. II/1, p. 18—19).

[45] După cronicarii saşi, Ştefan Tomşa a fost alungat de Alexandru Lăpuşneanu la 20 febr. 1564 (A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, p. 211). Despre încercările lui Ştefan Tomşa de a rezista vezi Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 477, 496, 498.

La 27 febr. 1564 se afirma că masele populare din Moldova preferă să moară cu armele în mînă pentru Tomşa, pe care îl considerau alesul lor (Hurmuzaki, XI, p. 66; 68). La 11 martie Alexandru Lăpuşneanu se afla la Iaşi, de unde scria bistriţenilor (*ibidem*, XV/1, p. 597).

[46] În martie-aprilie, sultanul a cerut în mai multe rînduri regelui Poloniei, „conform tratatelor de alianţă existente între noi", să aresteze „pe acest vagabond dacă el vrea să fugă şi să se refugieze la voi" şi să-l predea „viu sau mort" sultanului, deoarece „a produs mult rău şi necazuri ţării sale" (Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 231—235; Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 60; AIIAI, 1976, p. 309—310; I. Corfus, *Documente*, p. 231 şi urm.). Tomşa şi tovarăşii săi au fost decapitaţi la 26 aprilie; la 1 mai Alexandru Lăpuşneanu mulţumea regelui Poloniei pentru uciderea acestor „trădători şi duşmani" (*ibidem*, p. 239).

După informaţii contemporane, Ştefan Tomşa a fost spoliat de tezaurul ţării, evaluat la circa 300 000 de ducaţi (E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History*, Londra, 1964, p. 33). Era primul voievod moldovean jefuit de regele Poloniei, la care se refugiase cu speranţa salvării vieţii. Vezi şi AIIAI, 1973, p. 26—27 şi I. Corfus, *Documente*, p. 241.

La 10 aprilie 1567 Alexandru Lăpuşneanu reproşa regelui Sigismund August că „tot tezaurul nostru" împreună cu obiectele de preț luate de Despot din bisericile şi mănăstirile moldovene se aflau depuse în vistieria din Liov şi nu fuseseră încă restituite Moldovei (*ibidem*, p. 287).

[47] Uciderea boierilor de către Al. Lăpuşneanu pare a nu fi fost un simplu act de cruzime sau de răzbunare. I. Neculce a înregistrat din tradiție ştirea că „zic să-l fi învățat turcii să taie boierii", adăugînd că — după masacru — „au trimis şi au ales din curteni de țară pre Racovițeşti şi pe Sturzeşti şi pe Bălşeşti şi pre alții mulți" (*Letopisețul*, ed. G. Ştrempel, p. 111). Urmarea ar fi fost deci înlocuirea — măcar parțială — a vechii boierimi cu una nouă, mai devotată domnului.

După opinia lui N. Bejenaru, însă, nu ar fi fost vorba în realitate de un nou măcel al boierilor, pe care nu-l confirmă nici un alt document în afară de cronica lui Ureche („Studii şi cerc. istorice", 1943, p. 209).

Să nu uităm că, şi în domnia a doua, Lăpuşneanu a avut de înfruntat o puternică opoziție boierească. Astfel, în 1564, sultanul cere regelui Poloniei să nu mai permită voievozilor Rusiei şi Podoliei şi lui A. Laski să ajute pe un „oarecare domnişor Piroska şi altor fugari moldoveni din Polonia să alunge din Moldova pe Alexandru" şi să predea domnului pe fugari (AIIAI, 1976, p. 312—313).

În 1565 imperialii trimiteau împotriva domnului — considerat un nou Nero — pe Bogdan, fiul lui Petru Rareş, susținut de 300 de unguri şi români (Hurmuzaki, XI, p. 72—73). La 19 ian. 1565, regele Poloniei arăta că „un oarecare Bogdan Balyka, din îndemnul acelor moldoveni care, după omorîrea lui Despot, au fugit din Moldova în Ungaria, adunînd multă armată ..., s-a hotărît să năvălească ... asupra țării Moldovei". Întrucît regele avea jurămînt şi alianță cu Lăpuşneanu, cere staroştilor de la granița regatului să nu-i permită lui Bogdan trecerea. Vezi T. Holban, *Din domnia lui Lăpuşneanu* (MI, 1973, nr. 2, p. 70).

Peste un an, în iunie 1566, Alexandru Vodă reproşa bistrițenilor că găzduiesc o „congregatio inimicorum", formată din „latrones", care au ales un domn cu care intraseră în țară (*ibidem*, p. 584—586).

În anul următor, Ahmed paşa se plîngea regelui Poloniei că A. Laski adună în jurul său fugarii moldoveni cu care are de gînd să intre a doua oară în Moldova (AIIAI, 1976, p. 315).

[48] Ureche exagerează oarecum distrugerea cetăților moldovene de către Alexandru Lăpuşneanu ; se prea poate ca domnul să fi recurs doar la un simulacru de distrugere pentru a da satisfacție Porții, deoarece cetățile au rămas mai departe în funcțiune („Studii şi cerc. istorice", 1943, p. 214—215). Într-o descriere din 1587 se afirmă, de altfel, că cetatea Sucevei „a fost dărîmată pe jumătate de voievodul Alexandru (Lăpuşneanu) în anul 1564, pentru ca duşmanii săi să nu poată pune din nou stăpînire pe ea ; poate fi deci uşor refăcută" (*Călători străini*, III, p. 201).

[49] Vezi V. Neamțu, *Stabilirea capitalei Moldovei la Iaşi* (AŞUC, Istorie, 1968, p. 111—123), unde se discută împrejurările mutării capitalei de la Suceava la Iaşi.

[50] Documentul este emis „în Iaşi" la văleatul 7111 (1602—1603) (DIR, A, veac. XVII, vol. I, p. 59—60) şi este dat de Cîrstea mare vornic împreună cu alți mari boieri moldoveni. Despre casele boiereşti din Iaşi vezi documentele citate (începînd din 1605) de N Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților şi monumentelor medievale din Moldova*, p. 500—501.

[51] Xenopol exagerează în mare măsură decăderea țărilor române aflate sub dominația nu stăpînirea !) otomană, problemă la care vom reveni pe larg în postfața publicată în vol. IV.

[52] După cercetări mai noi, Bogdan (al IV-lea) Lăpuşneanu ar fi fost înscăunat la 9 martie 1568, iar tatăl său — călugărit cu numele de Pahomie — a murit peste două zile, fiind îngropat la 14 martie. Vezi Radu Constantinescu, *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII—XVI* (SMIM, VI, 1973, p. 185—186) şi Teodor Bojan — Ioan Gabor, *Contribuții cronologice la domniile lui Alexandru şi Bogdan Lăpuşneanu* (R. Ist., 1978, nr. 2, p. 329—332).

La 25 martie 1568 sultanul Selim al II-lea comunică regelui Poloniei faptul că — după moartea lui Alexandru Lăpuşneanu — a acordat domnia fiului acestuia Bogdan (Mehmed Mustafa, *Documente turceşti*, I, p. 85). Dintr-o scrisoare a solului polon Petru Zborowski din 23 april. 1568, rezultă că numirea lui Bogdan fusese facilitată de Mahomed paşa care primise daruri mari şi, în plus, era rudă cu mama noului domn (AIIAI, 1976, p. 319). Despre relațiile sale cu Polonia şi arestarea sa de către C. Zborowski vezi AIIAI, 1973, p. 30—31.

[53] La 7—16 ian. 1572 marele vizir Mehmed Sokollu scria regelui Sigismund al II-lea August că boierii moldoveni „s-au săturat de tot" de domnia lui Bogdan Lăpuşneanu, care trecuse în Polonia, unde provoca „mari turburări"; cere regelui să-i taie capul domnului (Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 94—95). Vezi şi *ibidem*, p. 95—96. La 16—25 martie 1572, sultanul amenință pe regele Poloniei că — dacă nu va prinde pe Bogdan Lăpuşneanu, fugit în Polonia cu haraciul Moldovei — va fi silit să strice „temeliile păcii" existente între ei (*ibidem*, p. 98). Vezi şi poruncile adresate beiului de Silistra să vină „de hac" lui Bogdan Lăpuşneanu (*ibidem*, p. 102—106 şi 111—112). Vezi, de asemenea, documentele publicate în AIIAI, 1976, p. 324—326 şi I. Corfus, *op. cit.*, p. 317—323

[54] Despre domnia lui Ion Vodă — numit de cronicari „cel Cumplit", iar de unii istorici contemporani „cel Viteaz" — vezi mai nou: Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, ed. II-a, Buc., 1966; idem, *Ion Vodă cel Viteaz*, Buc., Ed. Militară, 1974; Const. A. Stoide, *Frămîntări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea* (AIIAI, 1974, p. 77—92); Nicolae Grigoraş, *Politica internă a lui Ioan Vodă cel Viteaz* (R. Ist., 1974, nr. 6, p. 871—885); C. Cihodaru, *Inadvertenţe privind cercetarea domniei lui Ioan Vodă cel Viteaz în Moldova (1572—1574)* (CI, VII, 1976, p. 113—122).

În afară de ştirile din relatările publicate în *Tezaur de monumente istorice* — cunoscute lui Xenopol — există şi altele mai noi, dintre care amintim: Scarlat Callimachi, *Ioan Vodă cel Cumplit după un izvor istoric: Carion Peucer* („Ioan Neculce", 1931, p. 60—82); Alexandrina şi D. Nichita, *Despre Ioan voievodul moldovenilor (traducere din letopiseţul lui Leonte Bobolinski)* („Arhiva", 1931, p. 219—229); Al. Ciorănescu, *Ştiri noi din domnia lui Ion Vodă cel Cumplit* (RI, 1934, p. 166—175); Scarlat Callimachi, *Un istoric olandez despre Ioan Vodă „cel Cumplit"* („Studii", 1960, nr. 2, p. 158—168); idem. *Pagini despre Ioan Vodă zis „cel Cumplit" scrise în secolul al XVI-lea de istoricul francez de la Popelinère* („Studii", 1952, nr. 2, p. 175—185); Mihai Dan, *Ştiri privitoare la istoria ţărilor romîne în cronicile ucrainene* (SMIM, II, 1957, p. 255—258 şi 277—284); Fr. Pall, *Pages d'Agrippa d'Aubigné sur le voievode Jean de Moldavie* (RRH, 1969, nr. 3, p. 593—604).

[55] Ioan voievod se numeşte de obicei „fiul lui Ştefan voievod"; într-un document din 20 dec. 1572 aminteşte şi de „bunicul domniei mele Bogdan voievod" (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 10).

[56] După cum rezultă dintr-un studiu recent, Ion Vodă a încercat prima oară să ocupe tronul Moldovei în 1551, după turcirea lui Iliaş Rareş. Vezi C. Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa domnia Moldovei* (RA, 1975, nr. 4, p. 383—392). La 20 febr. 1552 viitorul domn se afla încă în Polonia, unde era ţinut ca să nu facă pagube Moldovei (I. Corfus, *Documente*, p. 158). Vezi şi C. A. Stoide, *Ion vodă Armeanul înainte de domnie* (CI, 1932—1933, nr. 2, p. 208—214).

[57] Ultimul document de la Bogdan Lăpuşneanu poartă data de 20 ian. 1572, iar primul de la Ioan Voievod datează din 7 mart. (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 4—6).

[58] Boierii lui Ion vodă sînt: Dumbravă şi Păcurar, mari vornici, Ion Golăi mare logofăt, Cozma Murgu şi Lupe Huru, pîrcălabi de Hotin, Maxim şi Romaşco, pîrcălabi de Neamţ, Toader şi Ţopa, pîrcălabi de Roman, Gîrlea portar de Suceava, Cîrstea şi Danciu, pîrcălabi de Orhei, Ioan Caraghiuzel postelnic, Grigore spătar, Iane (nu Razu!) vistier, Bucium ceaşnic, Bilăi stolnic şi Nicoară comis (*ibidem* p. 11). Mulţi dintre ei sînt oameni noi.

[59] Despre refugiul lui Bogdan Lăpuşneanu în Polonia şi Rusia — unde a şi murit — vezi Th. Holban, *Bogdan vodă Lăpuşneanu* („Viaţa Basarabiei", 1942, p. 809—814).

[60] Despre acest boier vezi supra cap. I, n. [23].

[61] La început, relaţiile lui Ion vodă cu Poarta au fost bune; la 14 aug. 1572, sultanul Selim al II-lea cere boierilor moldoveni să asculte de domn, să nu se apuce de intrigi şi tulburări şi să-şi vadă de slujbele lor, ameninţîndu-i că, al fel. va transforma ţara în paşalîc (Mehmed Mustafa, *Documente turceşti*, p. 115).

[62] Solia trimisă releva, totdeodată, rolul de zid de apărare îndeplinit de Moldova cînd spunea: „căci dacă n-ar fi fost ţara noastră a Moldovei, mare prăpăd şi omoruri ar fi făcut turcii în ţara maiestăţii sale, însă pentru că e ţara noastră moldovenească aşezată în faţa ei, în felul acesta ţara înălţimilor voastre, bunii mei domni, are odihnă din partea duşmanului". Este aceeaşi concepţie, a „zidului de apărare a creştinătăţii", pe care o avuseseră şi Ştefan cel Mare şi Petru Rareş.

[63] Vezi detalii la Elena Linţa, *Materiale inedite privitoare la epoca primului interregn polonez şi la politica domnului moldovean Ion Vodă (1572—1574)* („Romanoslavica", XI, 1965, p. 287—310) şi Szadeczky Lajos, *Báthory István lengyel Királylia valasztasa, 1574—1576* [Alegerea lui Ştefan Báthory ca rege al Poloniei], Budapesta, 1887.

[64] Despre luptele glorioase ale lui Ioan vodă cu turcii vezi: C. Grecescu, *Unde a fost Jiliştea?* (RIR, 1938, p. 239—240); N. Grigoraş, *Lupta de eliberare condusă de Ion vodă cel Viteaz (februarie—iunie 1574)* (CI, 1974, p. 101—130); Al. Gonţa, *Adunarea ţării din primăvara anului 1574 în Moldova* (R. Ist., 1974, nr. 6, p. 887—896); Victor Atanasiu, *Bătălia de la Jilişte*. Buc., Ed. Militară, 1974; Mihai Maxim, *Documente noi despre războiul antiotoman din 1574*, în vol. *Din lupta poporului român pentru independenţă*, Buc., 1977, p. 65—84.

[65] Citatul din Ureche nu este prea exact. Imediat după ocuparea tronului, se spune că Ioan vodă, „arătîndu-se groaznic, ca să-i ia spaima toţi, nu de altă se apucă, ci de cazne groaznice şi de vărsări de sînge; şi tăe pe Ionaşco Zbiera în ziua de Paşti şi multe cazne fece" (ed. C. Giurescu, p. 218). După ce povesteşte luptele cu Bogdan Lăpuşneanu, se afirmă într-un alt episod: „pre toţi i-au covîrşit cu vrăjmăşia lui şi cu morţi groaznice ce făcea, că vrînd să ia agonisita tuturora, nu cu alt meşteşug, ci cu vărsare de sînge. Şi din zi în zi izvodia feliuri de munci nouă: băgat-au în foc de viu pe vlădica Gheorghie de au ars dîndu-i vină de sodomie, auzind că are strînsură de avuţie. Mitropolitul Theofan n-au vrut fi eşit întreg de dînsul de n-ar fi fugit prin munţi de groaza lui. Temniţele pline de călugări, şi îngropă de vii pre Veveriţă şi pre popa Cozma şi pre Molodeţ călugărul. Iar din boieri şi din cei de cinste

sabia lui nu mai eşia şi cu toate feliurile de morţi îi omora ... De lege îşi rîdea, că în postul cel mare s-au însurat şi alte călcături de lege multe ca acestea făcea" (*ibidem*, p. 221).

Vezi, spre comparaţie, cronica lui Azarie, unde se povestesc într-un mod asemănător cruzimile lui Ion vodă (*Cronicile slavo-romåne*, p. 149—150).

Ionaşco Zbierea a fost ucis la 6 aprilie 1572, în legătură cu înaintarea trupelor polone spre Iaşi pentru readucerea pe tron a lui Bogdan Lăpuşneanu. „Represiunea a fost astfel pentru Ion vodă singura modalitate ca să-şi consolideze cîrmuirea abia începută" (D. Giurescu, *Ion vodă cel Viteaz*, Buc., 1974, p. 13).

[66] În trecut se făcea mare caz de ajutorul dezinteresat dat de cazaci lui Ion vodă; vezi, de pildă, Eugen Stănescu, *Colaborarea militară dintre români şi cazaci în ultimul sfert al veacului al XVI-lea* („Studii", 1954, nr. 3, p. 119—144 şi nr. 4, p. 187—214). În realitate, mercenarii veniţi în ajutorul domnului Moldovei erau nobili poloni de la hotarele ţării cu cetele lor militare, în frunte cu Swierczewski, nobil din Mazovia. După cum s-a arătat, numele turc de „cazaci" avea înţelesul de „oşteni în dobîndă" sau trupe neregulate, care reprezentau, de fapt, ajutorul neoficial dat de regele Poloniei luptei antiotomane a domnului Moldovei. Vezi amănunte în studiul *Le problème des „cosaques" dans la seconde moitié du XVI-e siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, Voiévode de Moldavie* („Cahiers du Monde Russe et Soviétique", 1972, nr. 3, p. 339—357).

De altfel, după cum spun izvoarele timpului, Ion vodă le vorbea acestor mercenari în limba polonă, pe care o cunoştea din timpul refugiului său în Polonia (Vezi cronicile lui Gorecki şi Paprocki în „Tesaur de monumente istorice", III, p. 209—252 şi 275—286). Vezi şi o scrisoare a ambasadorului Noailles, din 7 iulie 1574, unde se spune că „palatinul Rusiei, numit Iazlowiecki, a trimis din ordinul regelui, domnul său, patru mii de oameni de luptă împotriva forţelor turceşti", care „au fost tăiaţi în bucăţi" (AIIAI, 1976, p. 328).

[67] Lupta de la Jilişte este evocată de Alexandru Mircea într-un document din 25 ian. 1575, unde se spune că, atunci cînd l-au lovit „moldovenii cu Ion voievod cu înşelăciune la satul Focşani", pe cînd domnul se ducea cu fratele său, Petru, să-l pună pe tronul Moldovei, fraţii Ivaşco Golescu mare logofăt şi Albu Golescu mare clucer au fost singurii care l-au apărat pe domn, care era gata să fie ucis; „dacă nu s-ar fi întors ei înapoi, atunci, de au apărat capul domniei mele, atunci capul domniei mele ar fi căzut". Jertfindu-se pentru domnul cu care se înrudeau, Albu clucerul „a pierit acolo", iar Ivaşco logofătul „a scăpat din luptă rănit" (DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 161—163). La 25 aprilie 1574 Alexandru Mircea se întorsese la Bucureşti.

[68] Despre acest domn efemer vezi cap. I, nota [24].

[69] Este vorba în realitate de Ieremia Cernăuţeanu, nu Golia, cum s-a crezut. Vezi Sever Zotta, *O mistificare genealogică: Ieremia Golia*, în vol. *Inchinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 431—438 şi o relaţie din 1587, unde se arată că Ion vodă a fost trădat de Ieremia Cernăuţeanu (*Călători străini*, III, p. 216).

[70] Despre localizarea bătăliei finale de la Roşcani vezi Leon Şimanschi, *„Roşcani" — o problemă de critica textelor* (AIIAI, 1978, p. 39—58) şi C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna şi Roşcani* (AIIAI, 1982, p. 632—635). După Şimanschi, este vorba de o eroare a unui copist care a scris în loc de Focşani, Roşcani; localitatea Jilişte, unde a avut loc prima luptă, se află lîngă Focşani; cea de a doua bătălie s-a desfăşurat în regiunea lacului Cahul, în sudul Basarabiei.

Sfîrşitul lui Ion vodă este înregistrat de un contemporan care notează cum „au venit păgînii turci şi tătari şi au omorît pe Ion voievod şi pe toţi oştenii lui şi au prădat ţara Moldovei mai mult de jumătate, în anul 7082 (1574) luna august 12 zile". (P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, p. 149).

[71] După uciderea lui Ion vodă, la 28 iulie 1574, într-o scrisoare către G. Iazlowiecki, comandantul general al oştilor regale, marele vizir Sokollu-Mehmed acuza Polonia că ar fi ajutat pe fostul domn cu o ceată de 2 000 de ostaşi şi cerea să se restituie averea fostului domn, transportată în Polonia în 27 de care, precum şi pe soţia şi socrul lui Ion vodă, fostul pîrcălab al Hotinului (Mehmed Mustafa, *op. cit.*, p. 122—124). Cererea este repetată, peste cîteva zile într-o scrisoare adresată de sultan către „beii vilaietului leşesc" (*ibidem*, p. 124—126).

[72] A. D. Xenopol are perfectă dreptate cînd combate unele exagerări ale lui B. P. Hasdeu. Analizele făcute de specialişti în tactica şi strategia militară au adus numeroase şi utile precizări cu privire la modul cum s-au desfăşurat ciocnirile dintre oastea turco-munteană şi cea moldoveană care a surprins avangarda inamică şi a nimicit-o complet. Vezi detalii la Victor Atanasiu, *Aşa birui Ioan vodă* (MI, 1974, nr. 7, p. 9).

Pe de altă parte, aşa cum s-a remarcat, „monografia (lui Hasdeu) are un caracter militant; evocarea voievodului înseamnă pentru Hasdeu o chemare la lupta pentru independenţă naţională — atît de dorită de masele româneşti în secolul al XIX-lea — cît şi un prilej de a supune criticii unele rînduieli ale prezentului". (Dinu C. Giurescu, *Ion vodă cel Viteaz*, Buc., 1974, p. 103). În concluzie, *să nu fim prea aspri cu Hasdeu!*

[73] Despre agravarea dominaţiei otomane asupra Moldovei în această epocă — problemă mai puţin cunoscută lui Xenopol — vezi Mihai Maxim, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594* (RRH, 1977, nr. 3, p. 469—486).

După cum s-a subliniat, agravarea dominației otomane a fost cauzată în parte și de criza monetară din Imperiul semilunei, ca și de marile sume de bani oferite Porții de diverși pretendenți la tron care veneau în țară încărcați de datorii. Vezi amănunte la Nicoară Beldiceanu, *La crise monetaire ottomane au XVI-e siècle et son influence sur les Principautés roumaines* („Südost — Forschungen", XVI, 1957, p. 70—86) și I. Caproșu, *Rolul capitalului cămătăresc în aservirea micii proprietăți din Moldova (pînă la Regulamentul Organic)* (AIIAI, 1970, p. 107—137).

[74] Pentru instalarea lui Petru Șchiopul dispunem de un document din 12 aprilie 1574, emis de cancelaria lui Alexandru-Mircea la Rm. Sărat, în timp ce domnul se îndrepta spre Moldova „să pună pe fratele domniei sale, Io Petru voievod, domn în țara Moldovei" (DIR, B, veac. XVI, vol. IV, p. 135—136).

După cum afirmă cronicarul Azarie, Petru Șchiopul credea că instalarea sa va decurge liniștit și că Ion vodă va părăsi tronul; noul domn „se silea să ajungă la luarea domniei fără război și luptă", ceea ce nu s-a întîmplat (*Cronicile slavo-române*, p. 150). El a ocupat tronul la 25 iunie 1574, după uciderea lui Ion vodă.

Domnia lui Petru Șchiopul s-a bucurat în ultima vreme de o deosebită atenție: Stoica Nicolaescu, *Știri noi privitoare la Petru vodă Șchiopul*, Buc., 1937; Gheorghe David, *Întîiul Basarab pe tronul Mușatinilor — Petru Șchiopul* (MI, 1982, nr. 7, p. 9—11, nr. 8, p. 14—17); idem, *Petru Șchiopul (1574—1577, 1578—1579, 1582—1591)*, Buc., Ed. Militară, 1984 (Col. Domni și voievozi). Autorul exagerează oarecum calitățile lui Petru Șchiopul, care ar fi avut „multă omenie și bunătate, o aleasă concepție morală". Să nu uităm că el a fost domnul ideal pentru clasa boierească, motiv pentru care Grigore Ureche îl consideră „ca o matcă fără ac".

Despre originea lui vezi Stoica Nicolaescu, *Petru vodă cel Tînăr și Petru vodă Șchiopul. (O chestiune controversată din istoria românilor)*, Buc., 1915, lucrare nefolosită de Xenopol.

Familia lui Petru Șchiopul poate fi cunoscută din pomelnicul dat de domn mănăstirii Patmos, la 30 august 1584, unde amintește pe soția sa, Maria, copiii săi: Ștefan, Vlad și Maria, pe părinții săi, Mircea voievod și Despina, și pe frații și surorile sale: Mihnea voievod, Vlad voievod, Miloș voievod, Mircea voievod, Maria, Sofia, Roxanda, Despina și Samfira (DIR A, veac. XVI, vol. III, p. 261). Despre legăturile sale cu Țara Românească — unde domnea fratele său Mihnea — vezi Ștefan Andreescu, *Legături politice între Țara Românească și Moldova (1574—1593)* (RI, 1979, nr. 7, p. 1235—1255).

Despre ginerele lui Petru Șchiopul, marele spătar Zotu Tzigara, vezi Mihail Stephănescu, *O piatră de mormînt uitată și o pecete necunoscută. Mărturii vechi și noi despre marele spătar Zotu Tzigara* (BMI, 1971, nr. 4, p. 58—62).

Interesant este că, după ocuparea tronului Moldovei de către un membru al ei, familia „Mihneștilor" a căutat să acrediteze și pe plan ideologic extinderea puterii ei. Există două inscripții, una din 1590, la biserica Sf. Matei din Murano, cealaltă din 1 iulie 1594, la biserica franciscanilor de la Bolzano (Tirol), în care Mihnea Turcitul și — respectiv — Petru Șchiopul sînt înfățișați ca descinzînd din familia regală a Corvinilor. Deși lipsită de temei, această genealogie de prestigiu este plină de tîlc, cu atît mai mult cu cît în inscripția din 1590, pusă pe altarul zidit de Mihnea drept mulțumire că a căpătat cu un an mai devreme domnia Țării Românești, citim că „Valahia" este o „țară de dincolo de Dunăre, în Dacia, colonie romană" (AARMSI, s. II, t. XVIII, 1896, p. 66—67).

[75] Marea pradă turco-tătară din 1574 a fost descrisă de numeroase izvoare, în primul rînd de Grigore Ureche, care afirmă că „n-au fost niciodată mai mare pustietate în țară de cît atuncea" (ed. C. Giurescu, p. 234—235). În numeroase alte izvoare se evocă devastarea Moldovei, trecută prin foc și sabie, ca și uciderea a numeroși locuitori ai ei, tineri și bătrîni (A. Veress, *Documente*, III, p. 38—41). Din aceste motive, o știre din Cracovia, din 24 iulie 1574, îl definește pe noul voievod, Petru Șchiopul, ca pe „un domn al cîmpurilor, deoarece locurile și pămînturile (Moldovei) sînt aproape toate arse" (si dice sara Vaivoda di Campagna poi che le terre et luoghi sono quasi tutti abbruggiati) (*ibidem*, p. 41). Despre foametea din Moldova, cauzată de evenimentele din 1574, vezi relația lui Andrei Taranowski (*ibidem*, p. 60—61).

Situația țării era agravată și de faptul că haraciul fusese mărit cu 10 000 de galbeni, ajungînd la 50 000 de florini; la 26 sept. 1574 sultanul arăta că această majorare fusese acceptată de Ion vodă (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, p. 126). La 1585 se afirma că Moldova plătea ca tribut 60 000 de taleri, 50 de șoimi de vînătoare, 60 de cai, „fără să mai socotim îndoitul acestei sume, care merge (sub formă de) daruri către pașale și marii dregători ai Porții" (*Călători străini*, III, p. 182). Despre modul cum „turcii storc bani de la domn, acesta stoarce bani de la bietul norod și aproape toți, pînă la unul, sînt aduși în cea mai grozavă sărăcie și pămîntul rămîne cu totul nelucrat", vezi *ibidem*, p. 215.

Despre această problemă vezi și Mihai Maxim, *Recherches sur les circonstances de la majoration du Kharadj de la Moldavie entre les années 1538—1575* („Bulletin AIESEE", 1972, nr. 2, p. 233—261).

[76] Textul exact este: „pe atunci a trebuit să călătorim pe un drum neobișnuit, prin Țara Românească, Bulgaria și Serbia cea stîncoasă din cauza foametei mari care bîntuia

în Moldova şi în Turcia în anii 1574 şi 1575" (*Călători străini*, II, p. 449). Drumul obişnuit trecea de-a lungul Moldovei, apoi prin Dobrogea şi Bulgaria peste Balcani.

[77] Ştirile despre nemulţumirea moldovenilor împotriva lui Petru Şchiopul provin din surse polone şi ele urmăreau să susţină candidatura fostului domn Bogdan Lăpuşneanu, fugit în Polonia. La 22 oct. 1574, Girolamo Lippomani raporta dogelui că aflase din surse polone de la Poartă că moldovenii doreau ca domn pe fiul lui Alexandru Lăpuşneanu (A. Veress, *Documente*, II, p. 55—57). Vezi şi N. Grigoraş, *Despre răscoalele ţăranilor moldoveni în vremea domniilor lui Petru Şchiopul* (SCŞI, 1960, nr. 2, p. 227—239).

[78] Primul pretendent la tronul Moldovei a fost Ioan „Creţul", care a trecut în Moldova în iunie 1577, dar s-a retras cînd oştile lui Petru Şchiopul s-au pregătit să-l respingă. Încercarea sa de a deveni domn este evocată mai tîrziu, într-un document din 25 mai 1589, cînd Petru Şchiopul arăta: „domnia mea mi-am adus aminte că Pilipovschi ne-a fost hiclean nouă cînd s-a închinat acelui lotru Creţul" (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 425). Vezi şi I. Corfus, *Documente*, p. 336—338.

Cît priveşte pe Ioan sau Nicoară Potcoavă (Nikore olim Podkówa famuli) (Hurmuzaki, XI, p. XXXIV), acesta pare a fi fost român de origine.

În cronica atribuită lui Gorecki se suţine că Potcoavă era „om născut dintr-o familie de jos şi crescut între cazaci"; „sub pretextul unui oarecare drept de succesiune ce pretindea că-l are asupra Moldovei", a venit în ţară, „strîngînd nu mică oaste dintre acei cazaci" (I. Corfus, *Ştiri despre istoria Moldovei într-o nouă cronică polonă, 1575—1582*, în „Studii şi cerc. de istorie medie", 1951, nr. 1, p. 118—119).

În cronica lui St. V. Lukomski se afirmă însă că Potcoavă era „fratele bun al domnului Moldovei Ioan" (SMIM, II, p. 284). Tot acolo numeroase detalii despre expediţia sa în Moldova. Era supranumit Potcoavă pentru că era atît de puternic încît „sfărîma fără nici o greutate potcoavele" (*Călători străini*, III, p. 217).

După opinia lui Nicolae Costin (ed. Ioan Şt. Petre, p. 244), Potcoavă — care se dădea drept fratele lui Ioan vodă — ar fi fost chemat de unii „boeri de ţară", nemulţumiţi de „marile strîmbătăţi" şi de „dările peste putinţă" puse de Petru Şchiopul. Ca domn, şi-a spus Ion voevod (vezi documentul din 26 dec. 1577 — DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 91).

[79] Nicoară Potcoavă a intrat în Iaşi la 23 nov. 1577, iar Petru Şchiopul a fugit nu la fratele său, Alexandru Mircea — care murise — ci la nepotul său, Mihnea. Vezi amănunte la G. David, *Petru Şchiopul*, p. 92—93.

[80] Despre lupta de la Docolina vezi *ibidem*, p. 94—96. Potcoavă nu a fost ucis imediat; el s-a refugiat în Polonia, fiind ucis — la cererea Porţii — la 6/16 iunie 1578 în piaţa oraşului Liov, în faţa unei mari mulţimi, care privea scena „cu mare jale". Vezi amănunte la A. Veress, *Documente*, II, p. 151; I. Corfus, *op. cit.*, p. 119—120; Radu Economu, *Sfîrşitul lui Ioan Nicoară Potcoavă* (MI, 1970, nr. 11, p. 65—66) şi AIIAI, 1973, p. 34.

Potrivit cronicii atribuită lui Gorecki, în aug. 1578, a intrat în Moldova Petru numit Miotla, care a fost prins prin înşelăciune şi sfîşiat cu caii (I. Corfus, *op. cit.*, p. 120).

În acelaşi timp, în septembrie, la graniţa Poloniei cu Moldova se găsea un alt „lotru", Constantin, care se pregătea să intre şi el în ţară în căutarea norocului; Petru Şchiopul cere sprijinul lui Ştefan Báthory „pentru astîmpărarea acestei tîlhărimi neînfrînate" (I. Corfus, *Documente*, p. 352).

Petru Şchiopul a căutat să determine pe poloni să nu mai permită atacurile cazacilor, ameninţîndu-i că, „dacă aceste incursiuni din Coroană nu încetau, el va abandona domnia, unde se vor stabili turcii" (Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 289). Vezi analiza raporturilor sale cu Polonia la Veniamin Ciobanu, *Vasalitate — suzeranitate în raporturile româno-polone din a doua jumătate a secolului XVI: Interpretare juridică şi practică politică* (AIIAI, 1986, partea a II-a, p. 587—595).

[81] Alexandru Potcoavă a trecut Nistrul la 3 februarie, ocupînd peste 6 zile oraşul Iaşi (Hurmuzaki, XI, p. XXXVI). Într-un manuscris al cronicii lui Ureche există un paragraf intitulat „De domnia lui Alexandru vodă, fratele Creţului, carele au apucat scaunul la Iaşi şi au domnit o lună. Văleatul 7086 (1578) februarie 9" (ed. C. Giurescu, p. 246). La 12 martie 1578 Alexandru fugea din Iaşi, asediat de trupele lui Petru Şchiopul.

După cum spune Grigore Ureche, „de noroc era Pătru vodă cu cazacii, cum să tîmplă pururea omului de n-are odihnă, că bine de unii nu să mîntuia, alţii veniia asupra lui" (ed. cit., p. 169).

În aceeaşi vreme, Ştefan Báthory — ajuns rege al Poloniei — sublinia slăbiciunea la care ajunsese Moldova, care fusese altă dată invincibilă iar acum nu se mai putea apăra: „ultra tempora haec Moldavia tale erat regnum quale non solum latronibus aliquot sed etiam bello magno resistere poterat nunc autem vel umbram ipsiusmet formidat et ego defendere cogor" (Hurmuzaki, III, p. 32, 68).

De tulburările din Moldova nu erau străini nobilii poloni; în 1578 sultanul Murad al III-lea arăta regelui Poloniei că, la graniţa ei cu Moldova, sînt lupte şi tulburări continui şi-l întreba de unde au bombarde aceşti „latrones". Regele Poloniei răspundea că îi este greu să-i caute şi să-i prindă pe aceşti „hoţi" prin stepele din sudul ţării (Hurmuzaki, III, p. 31, XI, p. 610, 639).

Printr-un document din 3 ian. 1589, domnul Moldovei răsplăteşte pe Şeptilici armaşul pentru „slujbă dreaptă şi credincioasă", explicînd: „Şi s-a ridicat un lotru dinspre Ţara Leşască, să vină cu acei lotri căzaci asupra domniei mele şi asupra ţării domniei mele. Şi, cu voia lui Dumnezeu, a pus mîna pe acest lotru ce s-a ridicat asupra domniei mele şi asupra ţării domniei mele". (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 412).

[82] După opinia cronicarilor saşi, Iancu Sasul ar fi fost fiul curelarului braşovean Georg Weiss sau Mysen Hannes cu o româncă; mama sa l-ar fi convins însă că este „os domnesc". Vezi A. Armbruster, *op. cit.*, p. 212—213. În documentele sale interne, domnul se intitulează doar „Io Iancul voievod", fără să-şi mărturisească filiaţia. Primul său document intern poartă data de 27 ian. 1580, iar ultimul 2 sept. 1582 (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 130 şi 191). El a fost investit ca domn la 26 nov. 1579 (Hurmuzaki, XI, p. 641).

Despre Maria Paleolog, soţia lui Iancu Sasul (numită şi Ianculina), vezi documentele publicate de N. Iorga, *Doamna lui Ieremia vodă*, Buc., 1910.

[83] Despre ajutorul dat de Bartolomeo Brutti lui Iancu Sasul la luarea tronului vezi D. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Buc.-Paris, 1981, p. 138—139.

[84] Citatul exact din Ureche este: „Iancul vodă, fiind plin de lăcomie, izvodi obicină care n-au mai fost în ţară nici odinioară, de au trimis în toată ţara să ia boi de a zecea, care obiceiu nu l-au putut suferi ţara" (ed. C. Giurescu, p. 248). Ureche îl mai acuză pe domn de „multe lucruri spurcate şi nedumnezeieşti", printre care: nerespectarea religiei ortodoxe (el fiind luteran), ca şi faptul că „era om curvariu peste seamă, că nu numai afară, ce nici de curtea sa nu se feria, că jupînesele boierilor de la masa doamnii sale le scotea de le făcea silă" (*ibidem*, p. 249).

[85] Fuga acestora este confirmată de un document dat de Iancu Sasul la 20 ian. 1582; este vorba de: Ieremia Movilă fost ceaşnic, Teofan fost mitropolit, Gheorghe Movilă fost episcop şi Balica fost hatman (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 182).

[86] Despre refugiul lui Iancu Sasul în Polonia împreună cu tezaurul ţării, dus de 15 care, şi uciderea sa la Liov, la 28 sept. 1582, la cererea sultanului, vezi: P. P. Panaitescu, *Sfîrşitul lui Iancu vodă Sasul* (RI, 1924, p. 169—178); idem, *Fatum Iankulae palatini Moldaviae* (RI, 1925, p. 55—63); idem, *Tezaurul domnesc. Contribuţie la studiul finanţelor feudale în Ţara Românească şi Moldova* („Studii", 1961, nr. 1, p. 75).

După ştiri transmise de la Poartă, decapitarea fostului domn ar fi avut loc la 15 dec. 1582 (Hurmuzaki, III, p. 16). Vezi şi I. Corfus, *Ştiri despre istoria Moldovei*, p. 122—123, unde fostul domn era acuzat că ar fi deschis scrisorile regelui Poloniei trimise la Poartă.

[87] Petru Şchiopul a fost numit din nou domn la sfîrşitul lui august 1582, plecînd spre ţară la 13 sept. Despre sumele imense plătite pentru numire vezi Hurmuzaki, III, p. 78 şi IV/2, p. 113. După cum rezultă dintr-o relaţie contemporană, Petru Şchiopul a trebuit să împrumute 200 000 de ţechini cu dobîndă de 60% „pentru a-i da sultanului şi să se lege a plăti în doi ani alţi 200 000 de ţechini, precum şi datoriile lui Iancu, care treceau de 60 000 de ţechini" (*Călători străini*, III, p. 204). Despre plata datoriilor lui Iancu Sasul vezi şi DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 324.

Sătulă de exploatarea la care o supusese domnul fugit în Polonia, ţara l-a acceptat „cu dragoste" pe Petru Şchiopul, după cum spune Ureche (ed. C. Giurescu, p. 251).

La scurtă vreme după numirea sa ca domn, Petru Şchiopul a fost atacat din nou de cazaci, redutabilii săi adversari; în iunie 1583, sultanul Murad al III-lea scria noului principe al Transilvaniei, Sigismund Báthory, să fie gata „cu toate sculele de luptă, cu puşti, cu tunuri, cu darde" ca să apere Moldova de cazaci (A. Veress, *Documente*, II, p. 251). Cazacii au distrus parţial cetatea Tighina (Bender), pe care domnul Moldovei a trebuit să o repare în 1584 (Hurmuzaki, III, p. 88, XI, p. 676).

[88] Ca albanez italienizat, Bartolomeo Brutti afirma că este văr cu Sinan paşa, calitate în care se credea chiar că va obţine domnia Moldovei (N. Iorga, *Istoria românilor*, V, p. 234). La 1591 era considerat „familiarissimo di Sinam Bassa, primo vesire" (Hurmuzaki, XI, p. 231; vezi şi p. 253—254).

Despre acest aventurier, ajuns mare postelnic în Moldova, vezi Virgil Apostolescu, *Un aventurier apusean la curtea lui Petru Şchiopul: Bartolomeo Brutti* (AIIAI, 1981, p. 567—574).

Despre modul cum a mediat Brutti conflictul dintre Polonia şi Imperiul otoman, pentru care a primit mulţumiri de la regina Elisabeta a Angliei, vezi Ludovic Demény — Paul Cernovodeanu, *Relaţiile politice ale Angliei cu Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1974, p. 25—26.

[89] Dintr-o relaţie din 1587 aflăm că Brutti era considerat „locţiitorul" domnului Petru Şchiopul, fiind „iubit şi preţuit de Petru pentru că l-a pus din nou în domnie prin mijlocirea şi bunăvoinţa pe care acela (Brutti) o căpătase de la Sinan paşa" (*Călători străini*, III, p. 203—204).

[90] Brutti urmărea să obţină titlul de „deffensor e protector" al religiei catolice din Moldova şi o demnitate eclesiastică pentru fiul său, Antonio (Hurmuzaki, III/1, p. 101—102.

116, 126; „Rev. catolică", 1913, p. 415). Vezi Teodor Holban, *Eșecul tentativei iezuite din 1588* (MI, 1983, nr. 6, p. 53—56).

[91] Într-un raport catolic — citat de N. Iorga, *Istoria românilor*, V, p. 243 — se spune însă că domnul „è molto devoto nei suoi riti", o recunoaștere a faptului că era vorba de o simplă manevră politică. De altfel, numai așa se pot explica laudele pe care i le aduce lui Petru Șchiopul patriarhul Ieremia al II-lea al Constantinopolului, care afirmă despre domnul Moldovei că „era vrednic să stăpînească nu numai în Moldova, ci și în Constantinopol" (*Călători străini*, IV, p. 590). Se înțelege că un catolic nu putea stăpîni tronul împăraților bizantini. Vezi și raportul lui Stanislaw Warszewicki din 1588 în *Călători străini*, III, p. 277—278 unde este vorba de întoarcerea la credința catolică a sașilor și ungurilor din Moldova.

[92] După cum arăta Gh. David, *Petru Șchiopul*, p. 180, „nu se știe nici acum și va fi probabil greu de descifrat cît adevăr și cîtă legendă ascunde această versiune" (a intenției lui Petru vodă de a ocupa tronul Poloniei). Oricum, el figura printre numeroșii candidați la tronul polon, de îndată ce solul polon Christopher Dzierdzek a respins atît oferta lui Petru, cît și pe a lui Sigismund Báthory, considerînd „illum zigerum, hunc infantum", adică „unul prea bătrîn, celălalt un copil" (Hurmuzaki, XI, p. 699).

Mai trebuie amintit și faptul că domnul Moldovei recomandase alegerea ca rege al Poloniei a lui Sigismund al III-lea de Vasa (*ibidem*, p. 696), ceea ce dovedește o anumită intuiție politică.

[93] Citatul din Ureche nu este prea exact: Petru Vodă a domnit „ca un domn cumsecade, cu de toate podoabele cîte trebue unui domn de cinste, că boerilor le era părinte, pre carii la cinste mare îi ținea și din sfatul lor nu eșia; țării era apărătoriu, spre săraci milostiv, pre călugări și mînăstiri întăria și-i miluia; cu vecinii de prinprejur viia (= trăia) bine ... Judecata cu blîndețe și fără fățărie o făcia ... Era domn blînd, ca o matcă fără ac" (ed. C. Giurescu, p. 258, 260).

[94] Pretendentul își spune „Stephanus Alexandri Moldaviae principis filius" (Hurmuzaki, III/2, p. 25; vezi și I. C. Filitti, *Documente din arhivele Vaticanului*, II, p. 49—52 și „Rev. catolică", 1913, p. 571—573, 576—578.

Luptele cu cazacii sînt povestite într-un document din 8 mai 1587 prin care domnul răsplătea pe Pîrvu pîrcălabul de Soroca care reușise să-i înfrîngă „și toți s-au biruit cu moarte" (DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 355—356).

[95] Petru Șchiopul l-a trimis pe B. Brutti la Poartă pentru a sprijini pe nepotul său Mihnea împotriva lui Petru Cercel, ținînd seama de bunele relații ale acestuia cu Sinan pașa; intervenția sa și banii dați de Mihnea au făcut ca acesta să fie numit domn, iar Petru Cercel închis și asasinat. Vezi A. Veress, *Documente*, III, p. 189 și Hurmuzaki, XI, p. 731. În același timp, Petru Șchiopul a obținut domnia Moldovei pentru fiul său, Stefan, care avea doar 5 ani, plătind 200 000 galbeni sultanului și 60 000 lui Sinan pașa (C. C. Giurescu — Dinu Giurescu, *Istoria românilor*, II, p. 312).

[96] Cronica lui Ureche nu este singurul izvor care afirmă că Petru Șchiopul a plecat în aceste condiții; un raport venețian de la Poartă informează că domnul „nu putea să mai sufere stoarcerile și tiraniile turcilor, cu paguba sa și cu totala stricare (disolatione) a țării sale" (Hurmuzaki, IV/2, p. 156). Vezi și A. Veress, *Documente*, III, p. 248—249. Domnul însuși arăta că părăsește țara întrucît nu putea vedea ruina completă a Moldovei (Hurmuzaki, IV/2, p. 156; CI, 1936, p. 44—45). La 1 oct. 1591 se știa la Praga că fostul domn trecuse granița Imperiului habsburgic cu o „mare bogăție" (grosse Reichtum) (Hurmuzaki, XI, p. 259).

[97] Nu trebuie să pierdem din vedere nici situația gravă a domnului, pus în fața unei răscoale țărănești; după o mărturie contemporană, de la începutul lui sept. 1591, lucrurile stăteau „foarte rău" în Moldova; „țărănimea se ține tare, atacă pe dregători, dacă nu fug, îi și omoară; puțini cîți au rămas acasă nu îndrăznesc să le umble înaintea ochilor" (A. Veress, *Documente*, III, p. 190).

Despre exilul și moartea lui Petru Șchiopul vezi pe larg: N. Iorga, *Oameni și fapte din trecutul românesc. O familie domnească în exil*, Buc., 1905; reprodusă în vol. *Evocări istorice*, Buc., 1983 (culegere îngrijită de Ion Rotaru); N. Bănescu, *Acte venețiene privitoare la urmașii lui Petru vodă Șchiopul*, Buc., 1929 (din AARMSI, s. III, t. X, 1929); Simion Reli, *Un prinț român pribeag în sec. XVI-lea* („Junimea literară", 1929, nr. 1—4, p. 30—54); Antonio Rusconi, *Mormîntul de la Bolzano al lui Petru Șchiopul, domn al Moldovei* („Cuget clar", 1934, p. 153—157); G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Țările române și Italia pînă la 1600*, p. 130—133.

[98] Petru Șchiopul a murit în iulie 1593, fiind înmormîntat la Bolzano. Vezi lucrarea lui A. Rusconi citată la nota precedentă.

[99] Aron Tiranul (nu Emanoil) a fost numit domn la 2 sept. 1591 și a fost mazilit la 30 mai 1592 (Hurmuzaki, IV/2, p. 63). Întrucît nu apucase să-și plătească creditorii — printre care se afla și ambasadorul Angliei la Poartă, Eduard Barton, ca și unii ieniceri — sultanul și marele vizir l-au numit din nou domn la 8 iulie 1592, venind în țară la 18 sept. Vezi L. Demeny-Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 27—29. Aron Tiranul a domnit pînă la

sfîrşitul lui aprilie 1595, cînd Sigismund Báthory l-a înlocuit cu Răzvan vodă; la 9 mai fostul domn era dus legat la Braşov (Hurmuzaki, XII, p. 46, 51—53; *Quellen*, IV, p. 183).

Despre domnia lui Aron Tiranul — care nu era evreu, cum susţine Xenopol, ci un fiu nelegitim al lui Alexandru Lăpuşneanu — vezi amănunte la: C. Esarcu, *Documente din archivele Veneţiei. Extracte din raporturile lui Mateo Zane, preşedintele veneţian în Constantinopole, relative la Aron vodă şi rivalii săi, 1591—1592* („Columna lui Traian", 1877, p. 97—108); N. Şendrea, *Evenimente interne din domnia lui Aron vodă (1591—1595)* (CI, IV, 1928, nr. 2, p. 41—51); I. Minea, *Un uric de la Aron vodă (8 dec. 1594)* (*ibidem*, p. 145—149); idem, *Aron vodă şi vremea sa* (CI, 1933, p. 118—145); idem, *Sfîrşitul marelui logofăt Bîrlădeanul şi răscoala în contra lui Aron vodă* (RA, III, 1936—1937, nr. 6—8, p. 104—107); H. Dj. Siruni, *Mărturii armeneşti despre români: Aron vodă, Răzvan vodă şi Eremia vodă într-un poem al unui cronicar armean*, Buc., 1939 (din AARMSI, s. III, t. XX, 1939 p. 297—313).

Despre soţia lui Aron vodă vezi I. Minea, *Doamna lui Aron vodă şi fiul lor Marcu vodă şi ceva despre căderea lui Aron vodă* („Buletinul Inst. de istoria românilor A. D. Xenopol", 1942, nr. 2, p. 5—13) care confundă pe Stanca şi pe Marcu cu fosta soţie şi cu fiul lui Petru Cercel.

[100] După opinia lui N. Iorga, uciderea lui Brutti ar trebui pusă în legătură cu răscoala lui Ionaşco zis Bogdan vodă sau cu încercările lui Petru Cazacul de a ocupa tronul, sprijinit de Zamoisky, prietenul lui Brutti (Hurmuzaki, XI, p. 754). Brutti a fost acuzat că vroia să readucă pe tron pe Petru Şchiopul. În realitate, se pare că a fost asasinat pentru a i se lua atît banii, cît şi poliţele pentru suma de peste 30 000 de ducaţi pe care le deţinea de la Aron vodă (Hurmuzaki, IV/2, p. 160).

[101] După plecarea lui Aron vodă din Moldova, în iunie 1592, tronul a fost ocupat pentru două luni de Petru Alexandrovici, care se considera fiul lui Alexandru Lăpuşneanu. Deşi promisese sultanului un milion de ducaţi aur dacă va renunţa la haraci pentru trei ani, noul „domnişor" a fost prins şi trimis la Poartă, unde a fost strangulat, oct. 1592 (Hurmuzaki, III, p. 108, 114, 119, 164—165; IV/2, p. 160; XI, p. 757, 759, 761, 765—767). Vezi şi I. Corfus, *Documente*, p. 364—371.

Din documentele publicate rezultă că Petru era „fiul fictiv" al lui Alexandru Lăpuşneanu, că „pentru şiretenia şi trădarea sa a fost mai înainte multă vreme în închisoare la regele Vienei" (= Rudolf al II-lea), de unde a fost scos de unii nobili poloni, care l-au adăpostit apoi în casa lui Andrei Taranowski (viitorul prieten al lui Mihai Viteazul!). Nobilii poloni au intervenit apoi la Poartă pentru ca Petru să fie numit domn, ceea ce sultanul ar fi admis. Fără să aştepte însă acordul sultanului, cu ajutorul lui Ladislau Bekes, Andrei Taranowski şi G. Jaslowiecki, Petru a ocupat tronul şi, „şezînd acolo două luni (aug.-oct. 1592), a prădat, a sfîşiat şi a jefuit acea ţară şi pe supuşii noştri (spune sultanul), aşa că, mînînd multe mii de berbeci, de boi şi turme, pe lîngă aceasta, luînd multe pungi sau sume de taleri, le-a trimis în Polonia".

[102] Despre privilegiul acordat la 1588 negustorilor britanici vezi mai nou Paul Cernovodeanu, *Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588* (R. Ist., 1978, nr. 6, p. 1041—1044). Vezi şi Ştefan Andreescu, *Iniţiative secrete ale lui Petru Şchiopul* (AIIAI, 1983, p. 426 şi urm.).

[PARTEA A II-A]

DOMNIA LUI MIHAI VITEAZUL, 1593—1601

CAP. I.

LUPTELE CU TURCII

Par. 1. Mihai ocupă tronul [1]

Căderea ţărilor române sub turci ajunsese atît de jos încît nu se putea coborî mai tare; se vorbea chiar prin Constantinopol despre hotărîrea luată de sultan de a le preface în paşalîcuri turceşti, după cum îl sfătuise Mihnea. Era însă învederat că o asemenea măsură trebuia să sece, sau cel puţin să reducă mult izvorul bacşişurilor primite de turci din aceste ţări şi, de aceea, vorba rămînea numai vorbă. Această măsură trebuia, după gîndul turcilor, să se îndeplinească „îndată ce voievozii *actuali* ai Moldovei şi Valahiei îşi vor fi plătit tributul şi dările extraordinare".[1] Fiindcă însă domnii se schimbau fără încetare, abia unul adusese ploconul şi iată că alt datornic era în locul lui, aşa că domnii erau pururea „actuali", apoi planul turcilor se tot amîna, fără a se mai pune niciodată în lucrare.

Deşi ţările române nu puteau fi expuse pericolului unei ocîrmuiri turceşti care ar fi fost împotriva interesului apăsătorilor, totuşi starea lor ajunsese astfel că existenţa poporului era ameninţată. Dacă ar fi fost prefăcute în paşalîcuri, s-ar fi compromis viaţa morală a poporului; religia lui ar fi fost, dacă nu înlocuită, cel puţin ciuntită; clasa înaltă a societăţii ar fi trecut la mahomedanism şi ar fi deprins cu desăvîrşire obiceiurile şi limba turcească, după cum se petrecuseră lucrurile cu bulgarii şi albanezii[2]; în starea lui economică însă poporul român ar fi fost cruţat, ca supus direct al Porţii, neavînd ca interes a-l aduce la sărăcie.

Astfel însă cum era considerat poporul român, ca nişte ghiauri buni de exploatat, jafurile şi despoierea ajunseseră atît de departe încît ameninţau să răpească cu totul poporului mijloacele de trai şi să-l expună a pieri de foame sau a fugi în alte ţări, pentru a-şi mîntui bîntuita existenţă [2].

Am văzut, într-adevăr, unde ajunseseră domniile române; erau curat vîndute celui ce da mai mult. Se grămădeau la cumpărarea lor toţi veneticii din lume, dîndu-se drept fii de domni, titluri ce nu se cercetau deloc, de îndată ce erau însoţite de numeroase pungi cu bani. Aceşti pretendenţi, cum observă un contemporan, „aveau puţin de pierdut, căci ei

---

[1] Pezzen către arhiducele Ernest, 23 sept. 1591 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 154): „und Sultanus resolviert [Sein], so balt diser aus der Moldaw und der Waywoda Walachiae ir ordinarj Tributt und extraordinarj Zuesagen völlig beczahlt, alsdann in gemelten zwaien Ländern Beglerbeghen und ein Turggisch Regiement einczuseczen". Mai vezi şi un alt raport al aceluiaşi ambasador din 16 nov. 1591 (*ibidem*, p. 159).

[2] Pentru bulgari vezi [C.] Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, p. 393: „Einen christlichen Adel giebt es jetzt in Bulgarien nicht. Viele Bojarenfamilien haben den Islam angenommen".

puneau în cumpănă numai sudoarea și sîngele sărmanului popor. Dacă izbuteau a încăpea în domnie, atunci stăteau în ea un răstimp oarecare, storcînd poporul prin mijloacele cele mai tiranice, pentru ca apoi, cînd vor fi alungați, să le rămînă cu ce lupta pentru a redobîndi tronul, sau cel puțin pentru a duce, în mazilirea lor, o viață plăcută".[3]

Banii dați turcilor, fiind luați pe împrumut cu camete care adeseori întreceau capitalul, creditorii turci, știind cît de riscante erau asemenea daraveri, însoțeau totdeauna pe domn în principat spre a pune care de care mai întîi mîna pe banii adunați. Ei întovărășeau pe dăbilari prin ținuturi și scoteau banii de la oameni, supunîndu-i la torturi cumplite; apoi se luau, de la sumele încasate, la ceartă, cu hangerul în mînă, ucigînd pe strîngători și apoi măcelărindu-se între ei.

Creditorii domnilor anteriori rămîneau în țară pe lîngă domnii ce veneau în urmă și care se legaseră a răspunde datoriile detronatului; creditorii mai vechi pretindeau a fi plătiți ei întîi din banii ce intrau în vistierie, ca unii ce ar avea vechimea; acei personali ai domnului nou cereau, la rîndul lor preferința plății și scenele crîncene petrecute prin districte ⟨județe⟩ înaintea dăbilarilor se repetau în capitală la ușa vistieriei. Cete, cete umblau creditorii diferitelor domnii în preajma haznalei publice și cînd sosea vreo ladă cu bani, se repezeau asupra ei ca niște lupi flămînzi, sfîșiindu-se între ei, ucigîndu-se, dînd foc caselor unde se adăposteau și expunînd întregul oraș la pericolul nimicirii.

Această apăsare nemaipomenită a turcilor devenea îngreuitoare mai ales pentru domni și clasele conducătoare, căci sărmanul popor, în fatalismul său mîngîietor, își zicea: „așa trebuie să fie". Domnii, mai ales, care nu mai puteau birui a sătura lăcomia păgînă și cu toate jafurile lor de abia izbuteau a-și aduna un mic comînd pentru zilele de urgie, trebuiau să fie cu deosebire nemulțămiți cu acest regim îngrozitor.

Așa am văzut cum Petru Șchiopul însuși, cel deprins la cumpărări și bacșișuri de muma lui, vestita meșteră în arta corumperii, doamna Chiajna [3], de la o vreme nemaiputînd opune pungi tot proaspete numeroșilor pretendenți ce se năpusteau asupra domniei lui, se hotărăște a părăsi scaunul mult iubit. Atît el cît și [Iancu] Sasul și Aron [Tiranul] caută sprijin la puterile catolice. Dar ce puteau face acestea, cînd însuși împăratul Germaniei era tributar Împărăției turcești; cînd polonii căzuseră pînă într-atîta sub otomani încît să-și primească regii din mîinile lor? Orice sprijin exterior era zadarnic; numai pe turci se puteau răzăma domnii și turcii cereau bani necontenit, fără încetare și fără răgaz.

În lungul șir al domnitorilor neînsemnați ce se perindă pe tronul țărilor române, se întîlnește, în rari răstimpuri, cîte o excepție care strălucește cu atît mai viu cu cît mai negru este fondul pe care se arată.

Am văzut în Moldova figura eroică a lui Ioan-Vodă cel Cumplit care opune ascuțișul săbiei sale nesăturatei lăcomii turcești și ridică pentru un moment iarăși moralul țării ce părea pierdut pentru totdeauna.

O nouă flacără și mai vie era să izbucnească din Muntenia, un nou erou, cel de pe urmă, era să arunce spada lui în cumpăna cu care turcii cîntăreau aurul țărilor române; și apoi, după ce și el va fi dispărut de pe scena lumii, țările acestea erau să cadă iarăși fără apărare în ghearele răpitorilor. Acest de pe urmă și strălucit product al vitejiei românești fu Mihai Viteazul.

[3] Pezzen către arhiducele Ernest, 24 ian. 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 131).

Mihai al II-lea Viteazul[4] era fiul lui Pătrașcu cel Bun [4] și fratele lui Petru Cercel, odraslă din marele și războinicul neam al Drăculeștilor și coborîtor direct al lui Mircea cel Bătrîn și Vlad Țepeș[5]. Muma lui era o greacă, *Theodora* [5], al cărei frate, *Iane Cantacuzino*, așezat în Muntenia, se căsătorise aici și obținuse mai multe dregătorii însemnate în timpul domniilor anterioare[6] [6]. Astfel, el fusese sub tatăl lui Mihai, Pătrașcu cel Bun, postelnic mare, sub Petru Cercel, vistiernic mare și chiar ajunsese în domnia lui Mihnea al II-lea a fi ban de Craiova și capuchehaia în Constantinopol.

Unchiul, proteguind pe nepot în timpul băniei sale, procură lui Mihai isprăvnicia ⟨bănia⟩ județului Mehedinți. Mai tîrziu, între 1586 și 1590, întîlnim pe Mihai ca agă întîi, apoi ca stolnic; în sfîrșit sub Alexandru al III-lea, Mihai ajunge chiar la bănia Craiovei [7], cedată lui de unchiul său.

Iane era, ca toți grecii, un intrigant de frunte, „cel mai mare trădător ce a existat vreodată pe pămînt", cum îl numește ambasadorul Pezzen. El ajunsese a fi capuchehaia ambelor țări române, păstrînd, cu toate acestea, după ordinul vizirului, pentru cîtva timp, posturile de ban al Craiovei în Muntenia și de mare vistiernic în Moldova, trecîndu-i prin mîini toate sumele enorme plătite de Mihnea al II-lea pentru omorîrea lui Cercel și acelea date de Petru Șchiopul din Moldova pentru respingerea competitorilor săi[7], bineînțeles nu fără a se înfrupta și el din aurul ce curgea prin mîinile sale către pungile turcești. După ce puse în Muntenia pe Ștefan Surdul și pe Alexandru al IV-lea, Iane se gîndi că a venit timpul să-și aducă aminte și de familia lui, de nepotul său Mihai, căruia îi cedase, pe timpul lui Alexandru, banatul Craiovei. El începu deci a unelti la Poartă în favoarea rudeniei sale, spre a-i da scaunul domniei, lucru în care izbuti cu ajutorul fratelui său Andronic Cantacuzino, care spunea într-o scrisoare a lui către Petru Șchiopul că el a pus pe Mihai domn în Muntenia[8] [9].

---

[4] Mihail I este fiul lui Mircea (vezi vol. II, p. 93).

[5] Iată genealogia lui Mihai Viteazul [8]:

Mircea cel Bătrîn, 1386—1418;
|
Vlad I Dracul, 1430—39; 1442—46 ⟨1447⟩;
|
Vlad al II-lea Țepeș, 1456—1462; 1476;
|
Vlad al III-lea Călugărul, 1481—94 ⟨frate cu Vlad Țepeș⟩;
|
Vlad al IV-lea Vlăduț, 1510—1512;
|
Radu Călugărul ⟨Paisie⟩ pretendent ⟨domn⟩ ⟨fiul lui Radu cel Mare⟩;
|
Pătrașcu cel Bun, 1554—58;
|
Petru Cercel, 1583—85 — Mihai Viteazul, 1593—1601.

[6] Walther, *Brevis rerum ab illustrissimo Mihaele, Moldaviae Transalpinae sive Walachiae palatino gestarum descriptio*, în Papiu Ilarian, *Tesaur de monumente istorice*, I, p. 9 [SMIM III, 1957, p. 62]: „Ad quod institutum certius obtinendum *avunculus erat* ⟨*vel*⟩ *matris frater gente Graecus*, qui et ipse antea dicto Bahni officio (ban de Craiova) functus erat". Un raport venețian al lui Marco ⟨Mateo⟩ Zane către doge din 6 sept. 1593 (Hurmuzaki, *Doc*, III/1, p. 457), face din eroare pe Mihai fiul lui Iane: „essendo stato sostituito un figliuolo che fu del Bano, agente di questo Voivoda (Alesandro)". Vezi un document din 1679 de la Șerban Cantacuzino în care se spune că „Mihaiu vodă s-a făcut rudă cu Iane banul cînd a stătut a fi domn aici în țară" (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 305).

[7] Pezzen către arhiducele Ernest, 15 ian. 1590 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 131—132).

[8] Vezi mai jos, vol. IV, la cap. *Mihai* ⟨*Mihnea*⟩ *al III-lea și Ghiculeștii*, unde se vorbește de Cantacuzinești în acele timpuri.

Mihai în acest timp pregătea spiritele în ţară pentru primirea stăpînirii sale. Deşi aşezat, el, neam al Drăculeştilor, în anticul scaun al familiei Băsărăbeştilor, banatul Craiovei, în sînul boierimii ce apărase altădată cu atîta îndărătnicie drepturile acelei linii a familiei domnitoare, totuşi izbuteşte a-şi crea o puternică partidă care în ascuns dorea suirea lui în scaunul Munteniei. Ştim că aceste două mari partide ale Drăculeştilor şi Băsărăbeştilor se desfăcuseră cu timpul sub apăsarea turcească, încît ele pierduseră conştiinţa interesului teritorial ce altă dată le dezbinase. De aceea nu este mai extraordinară sprijinirea lui Mihai de boierimea olteană [10] de cum fusese mai înainte aceea a altor domni[9], cu atît mai mult că Mihai, prin ocîrmuirea întocmită de el anume pe înţelepciune, apăra Oltenia pe cît putea de jafurile şi despoierea cărora era expusă Muntenia Mare. Pe lîngă această ocrotire a supuşilor săi, el se arată judecător drept în pricinile deferite autorităţii lui, bun şi îndurător faţă cu cei ce-i greşiseră, darnic şi generos către toţi fără deosebire, încît prin o atare purtare prea bine calculată el atrase în curînd inimile tuturor celor pe care îi revolta neomenia şi cruzimile moldoveanului Alexandru Bogdan, a veneticului străin [11], după ideile de atunci, care şedea pe scaunul Munteniei.

Atît apucăturile lui Mihai cît şi uneltirile ce se urzeau la Constantinopol treziră pe domn din nepăsarea lui. În repeziciunea cu care se rosteau pe atunci judecăţile, mai ales în materie de trădare, Mihai fu judecat şi osîndit înainte chiar de a se fi putut gîndi a-şi pune viaţa la adăpost; el fu prins şi adus înaintea domnului înfuriat, care hotărî numaidecît să scape prin moarte de acest competitor periculos. În ziua fixată pentru executare, Mihai fu scos din temniţă şi, urmat de o mulţime imensă, atrasă de marele său nume, fu îndreptat către locul osîndei. În drumul său el trecu pe lîngă Biserica Albă şi, fiind pe vremea liturghiei, ceru învoire să se închine, ceea ce i se încuviinţă. Aici făgădui el sfîntului Neculai că, de-l va mîntui, va face o mînăstire pe numele lui; biserica fu ridicată în urmă şi există şi astăzi sub numele de *Mihai-Vodă* [12].

Călăul ce trebuia să lovească pe Mihai era un ţigan, fost rob al său, căruia Mihai într-un rînd îi scăpase viaţa. Fiind ţiganul cam ameţit de băutură şi intimidat de figura cea impunătoare a jărtfei sale, mintea lui apoi înfierbîntată făcînd să-i apară îngrozitoare omorîrea fostului stăpîn şi mîntuitor vieţii, el lepădă din mîini securea şi o rupse de fugă. Un strigăt de bucurie izbucni din piepturile tuturor şi lumea bigotă a timpului nu lipsi a vedea în această împrejurare o voinţă dumnezeiască. Toţi boierii se duseră la domn şi-l rugară să ierte pe Mihai. Deşi domnul trebuia să simtă cît de mult cîştigase popularitatea lui Mihai prin această împrejurare, el fu nevoit să facă boierilor pe voie, cu atît mai mult că, cuprinşi de o teamă superstiţioasă, nu se află nimeni care să ieie locul călăului. Petru Armeanul (Ormeny), ce a servit mai tîrziu pe Mihai Viteazul ca general şi diplomat şi care istoriseşte această împrejurare după spusa unor martori oculari, o aseamănă cu scena petrecută între Marius şi Cimbrul care refuză să taie pe distrugătorul neamului său[10] [13].

Deşi în aparenţă fusese iertat de Alexandru, Mihai ştia că, mai ales după cele întîmplate în ziua executării, domnul nu putea să-l uite şi că viaţa lui va fi totdeauna în pericol. El părăseşte deci bănia Olteniei, în

---

[9] Mai sus, bunăoară, vol. II, p. 101, 409–410.

[10] Petru Ormeny <Armeanul>, în Bălcescu, *Mihai Viteazul*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1878, p. 30. Ediţia Academiei, nu ştim din ce pricină, nu reproduce notele Bălcescului. Scrierea se află redată împreună cu notele în „Revista Română", 1861, însă numai pînă la sfîrşitul cărţii a II-a [Vezi ediţia completă în N. Bălcescu, *Opere*, vol. II, Edit. Acad. R.P.R., 1953, cu titlul *Istoria românilor sub Mihai vodă Viteazul*].

care Alexandru, pentru a-l adormi mai bine, îl restituise, şi fuge în Transilvania, la Sigismund Báthory, domnul ⟨principele⟩ acelei ţări. Vărul lui Sigismund, Balthazar, care era în bune relaţii cu vizirul cel mare, Sinan-Paşa, dă lui Mihai o recomandaţie către acela şi alta către sir Eduard Barton, solul reginei Angliei, Elisabeta, care avea, din cauza stăpînei sale, mare vază la Poartă[11].

Mihai se duce la Constantinopol, unde începe a stărui făţiş pentru căpătarea domniei, sprijinit fiind şi de partida din Muntenia, care trimite, îndată după sosirea lui în capitala Imperiului Otoman, o deputăţie însărcinată a duce plîngerile ţării contra domniei jăfuitoare a lui Alexandru. ≪Sprijinul cel mai puternic a lui Mihai erau însă unchii săi după mamă, puternicii greci, fraţii Andronic şi Ioan ⟨Iane⟩ Cantacuzino, din care cel întîi era în Constantinopol, iar cel de-al doilea, Ioan, se purta prin ţările române unde încăpuse la mari boierii, întîi în Moldova, unde îmbrăcase dregătoria de mare vistiernic, apoi în Muntenia, unde fusese rînduit ban de Craiova. Ioan dă întîi nepotului său de soră, lui Mihai, bănia Craiovei; dar după cele petrecute cu Alexandru al IV-lea vrea să-i deie chiar domnia şi, stăruind la turci întru aceasta, obţinu tronul pentru el≫[12] [14].

Recomandaţiile şi plîngerile erau însă numai un mijloc de a pregăti pe turci pentru atacul decisiv ce trebuia să se facă cu punga în mînă, cea mai straşnică armă ce a fost întrebuinţată vreodată în contra otomanilor. Mihai, urmînd obiceiurilor şi sistemului admis, ia, mai ales pe garanţia unchiului său Iane, 400 000 de florini de la turci, greci şi evrei, cu camătă tradiţională, din care dă numai vizirului Sinan-Paşa 200 000 de galbeni, iar restul îi dă sultanului, validelei, beglerbegului Greciei ⟨Rumeliei⟩ şi la alţi oameni influenţi de la Poartă. Între altele, făgăduieşte şi medicului evreu al lui Sinan-Paşa 4 000 de taleri, pentru care îi dă un înscris. În 1595, după răscoala lui Mihai, evreul, lacom de bani, nu se teme a veni în Muntenia spre a cere plata datoriei; el este însă reţinut ca prins de Mihai[13].

Astfel izbuti şi Mihai Viteazul a obţine domnia pe calea obişnuită a darurilor şi cumpărării; dar nu intră în sistemul lui de a o menţine prin aceleaşi mijloace. El voise numai să-şi deschidă porţile tronului Munteniei pentru a putea apoi arăta turcilor, de pe înălţimea lui, că încă mai trăiau oameni în ţările române. Alexandru se retrase la Constantinopol, de unde, mai tîrziu, pe cînd norocul surîdea lui Mihai, el, nemaitrăgînd nădejde de a se urca înapoi în tronul Munteniei, începe a intriga contra lui Ieremia Movilă, domnul Moldovei, care, pentru a scăpa de el, cumpără moartea lui de la turci; Alexandru este ucis în Duminica Floriilor 1597[14].

La răsturnarea lui Alexandru mai contribuise încă o împrejurare, anume între creditorii lui erau şi mai mulţi ieniceri care petreceau în Muntenia, comiţînd cîte neorînduieli toate. Unul din ei se întîmplă să fie ucis în timpul unei bunte făcute de ei de un soldat al domnului, „de care lucru simţindu-se atins întregul corp al ienicerilor ceru a lui destituire"[15].

---

[11] De aceea spune Bornemisza că „Mihai primise mult bine de la Sigismund şi prin el şi prin ajutorul lui ajunsese domn în Valahia" (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 858).

[12] ≪Dovezile pentru interpunerea ⟨intervenţia⟩ lui Andronic şi Ioan ⟨Iane⟩ în folosul lui Mihai vezi mai jos *Cantacuzineştii*.≫

[13] Extrasele din analele lui Fugger, „aus Coscha ⟨Košice⟩ vom 1 Marty anno 1595" (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 128). Pentru darurile date turcilor vezi W[olfgang] Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, IV, [Sibiu, 1792], p. 274–277.

[14] Walther, *loc. cit.*, p. 10 [SMIM, III, p. 62].

[15] Marco ⟨Mateo⟩ Zane către doge, 6 sept. 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 457).

Mihai vine în Muntenia pe la iulie 1593[16] [15], fiind foarte bine primit de poporul întreg. Pe lîngă însuşirile caracterului său, chiar şi chipul lui era ademenitor. De o statură proporţionată, fire vînjoasă şi puternică, cu o figură frumoasă, încadrată de o barbă neagră plină, cu o privire impunătoare, era unul din acele tipuri care lovesc la prima vedere şi lasă adînc în suflet o neştearsă întipărire[17]. El era în toată puterea lui cînd urca treptele tronului muntean, în vîrstă cel puţin de 35 de ani, dacă ne amintim că tatăl său, Pătraşcu, murise în 1557[18].

Par. 2. Legăturile pregătitoare răscoalei

Tocmai pe cînd Mihai punea mîna pe tronul Munteniei, un nou război se aprindea între turci şi austrieci, în care Mihai trebuia să intervină cu atîta energie.

De la cucerirea Ungariei, prin bătălia de la Mohacs (1526), şi mai ales de la înfiinţarea paşalîcului de Buda (1541), mai nu trecea o zi fără ca să se întîmple ciocniri duşmăneşti între turci şi Împărăţia Germană ⟨Imperiul habsburgic⟩. Turcii, cu firea lor sălbatică şi prădătoare, nu se puteau reţine de a năvăli peste graniţele lor şi a duce pustiirea în sînul imperiului; iar germanii, la rîndul lor, spre a răzbuna asemenea acte de vandalism, nu scăpau nici un prilej de a prăda şi bate pe turci. Deşi în formă pacea exista între ambele împărăţii; deşi mai ales cea germană căuta în toate modurile să îmbuneze pe sultani, prin ambasade şi prezenturi, în afară de răspunderea regulată a tributului de 30 000 galbeni pe care marele împărat al romanilor era obligat a-l răspunde către mai marele padişah al osmanilor, între ambele state era o stare de război continuă, război mic, un soi de *guerilla*, care ameninţa pe fiece zi să se schimbe în unul mare. Către sfîrşitul secolului al XVI-lea starea de încordare între ambele împărăţii ajunsese de tot însemnată; se dăduseră mai multe lupte între armatele lor, încununate cu izbînzi deosebite, cînd în favoarea unei părţi, cînd în a celeilalte. Mai ales de la venirea lui Sinan-Paşa, duşmanul cel mai înverşunat al nemţilor, la viziratul cel mare, lucrurile luaseră o faţă cu totul războinică. El aţîţa fără încetare în ascuns pe Hasan-Paşa, guvernatorul Bosniei, la năvăliri în Imperiul German.

Ambasadorul imperial, baronul de Kreckwitz, se silea din răsputeri să liniştească pornirile, cînd se întîmplă tocmai ca prin trădarea unui om al cancelariei germane, Sinan-Paşa să pună mîna pe o scrisoare a ambasadorului către împărat, în care acesta arăta că toată pricina relei întorsături ce o luaseră lucrurile în Constantinopol venea numai de la înverşunata duşmănie a lui Sinan-Paşa în contra creştinilor, opinînd că o îndreptare s-ar putea aştepta numai dacă l-ar putea „curăţi de viaţă pe bătrînul cîine de Sinan-Paşa"[19]. Îşi poate cineva închipui turburarea ce apucă

---

[16] Un raport veneţian din 9 iunie 1593 (*ibidem*, p. 457) conţine relaţia despre deputăţia boierilor munteni contra lui Alexandru, care era deci încă domn în acea lună. Raportul din 6 sept. 1593 (nota precedentă) arată pe Alexandru ca înlocuit. Bălcescu, *loc. cit.*, p. 32, dă numai anul suirii lui Mihai în tron, 1593, nu şi luna. [Vezi N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 31].

[17] Walther, *loc. cit.*, p. 8; descriere corespunzătoare cu portretul lui Mihai.

[18] Vezi mai sus p. 18.

[19] Este nostimă expresia ce o întrebuinţează ambasadorul: „es wäre alles gut, wenn man nur den alten hund, den Sinan Passa könnte um's Leben *practiciren*". (Seidel, *Denkwürdige Gesandschaft an die ottommanische Pforte*, Görlitz, 1711, p. 21; citat de Zinkeisen, *Geschichte des osmanische Reiches*, III, p. 588).

pe vizir cînd văzu insulta și gîndul cel negru al germanilor în privirea lui. El vroi să arunce de îndată pe ambasador în închisoare și să declare război Austriei.

Sultanul însă, opunîndu-se acestei măsuri extreme, vizirul trebui să se mai liniștească, cînd tocmai sosește altă veste și mai cumplită. Hasan-Pașa, în una din incursiile lui prădătoare în Germania, fusese măcelărit împreună cu mai bine de jumătate din armata lui, vreo 18 000 de oameni, lîngă rîul Culpa ⟨Kulpa⟩. Cum se răspîndește vestea înfiorătoare în Constantinopol, cu toate că turcilor nu li se întîmplase decît ceea ce li se cuvenea, toată lumea, armată și popor, începe a striga răzbunare. Sinan-Pașa se folosește de moment pentru a stărui întru îndeplinirea gîndului pe care demult îl cocea, al unei lupte cu germanii.

În sfîrșit, două sultane*, care-și pierduseră copiii în lupta de la Culpa, se aruncă cu părul despletit la picioarele sultanului și acesta, nemaiputîndu-se împotrivi atîtor stăruinți, războiul contra Germaniei este hotărît într-un mare divan ținut după cît se vede în iulie 1593, tot pe atunci pe cînd Mihai fusese rînduit domn în tronul Munteniei.

Împăratul Rudolf al II-lea, văzînd de mai înainte că lucrurile merg a război în Costantinopol, convocase încă în anul 1592 un consiliu la Praga, care luase toate măsurile trebuitoare pentru a întîmpina lupta; între altele, se hotărîse a se recurge și la ajutoarele străine.

Starea Europei era așa, că nu se prea putea aștepta un sprijin de la puterile mai puțin interesate ale apusului.

Spania, cu toate că bătuse pe turci la Lepanto în 1571, se încurcase în crîncenul război cu Țările de Jos, care tocmai pe atunci era în toată furia lui, mai complicîndu-se lupta și cu acea în contra reginei Angliei, Elisabeta, care și ea se afla cu mîinile legate din aceeași pricină.

În Franța se desfășurau pe atunci luptele de religie, amestecate cu planurile ambițioase ale Guisilor, sprijiniți de Filip al II-lea. Henric al IV-lea, de abia urcat pe tronul francez, 1589, avea altele de făcut în propria lui țară decît a căuta lauri îndepărtați în luptele cu turcii.

Veneția urma, de la 1573, de cînd încheiase pacea cu Poarta, o politică de supunere față de dînsa și căuta necontenit să îmblînzească firea cea pornită a turcilor prin cheltuieli și daruri bogate. Încă în 1592, cînd ambasadorul Bernardo părăsește Constantinopol, marele vizir Ferhat-Pașa, predecesorul lui Sinan-Pașa, îl asigură că pînă ce țărîna îi va acoperi ochii niciodată nu va permite ca să se facă vreun rău stăpînirilor sau supușilor republicii. În asemenea condiții înțelegem cum o ligă mai mare a Europei apusene în contra turcilor era peste putință de întocmit.

Cu toate acestea, se făcură cel puțin niște încercări de a scula Europa contra otomanilor. Însemnat este, mai ales în această privire, memoriul învățatului episcop de Lesina, *Pietro Cedolini*, către papa Clement al VIII-lea, în care se pune mare valoare pe o alianță a împăratului cu țarul Moscovei, „mai ales pentru că acesta nu numai că ar putea pune pe picior de război 200 000 de oameni de minunată cavalerie și ar avea un foarte bun parc de artilerie, dar încă ar sta prin limba și religia lui în cea mai strînsă legătură cu cea mai mare parte din poporația creștină a împărăției mahomedane din Europa și din Asia"[20].

Papa, deși gata ca totdeauna a propovădui cruciada contra mahomedanilor, încotro putea el să se îndrepte în Europa apuseană, spre a

* De fapt, sora sultanului.

[20] *Relatione die* ⟨*di*⟩ *Mons. Pietro Cedolini* [...], *per la difesa contra il Turco*, în Zinkeisen [*op. cit*], III, p. 593. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, III, p. 401]. ≪Compară Tr. Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, 1913≫.

o pune în mișcare? De aceea îl vedem, pe el, capul catolicismului, îmbiind la această sfîntă luptă puterile ortodoxe ale răsăritului, care, fiind de-a dreptul interesate în cauză, putea fi mai mare speranță de a le atrage în alianța Imperiului German.

Chiar în noiemvrie 1593, puțin timp după declararea războiului, şi aflăm pe papă trimițînd o circulară către mai multe puteri răsăritene, precum regelui Poloniei, lui Sigismund, principele Transilvaniei, lui Andrei Báthory cardinalul, cazacilor și hatmanului lor, lui Aron-Vodă, domnul Moldovei și *voievodului Munteniei*, fără a-i da numele [16], cerînd de la toți să sară în ajutorul creștinătății amenințate.

Dacă papa nu desemna prin numele său pe voievodul Munteniei ca pe acel al Moldovei, pe care-l numește Aron, aceasta se întîmplă din pricină că el nu știa, în repezile schimbări de domn ce se petreceau în Muntenia, că Mihai ocupase tronul acelei țări. Neștiința papei era cu atît mai firească cu cît chiar o putere mai apropiată și mai interesată de a cunoaște schimbările întîmplate, Împărăția Austriacă, știa tot atît de puțin chiar la începutul anului 1594, un an* aproape după ce Mihai se urcase în scaun, că acest domn stătea în fruntea Munteniei. Astfel, în 3 martie 1594 găsim că scrisoarea trimisă de împăratul Rudolf al II-lea domnului Munteniei poartă pe ea adresa: lui *Ștefan Bogdan, gospodarul* ⟨*domnul*⟩ *Moldovei, Valahiei,* necunoscînd deci împăratul nu numai mazilirea acelui domn, dar și încă pe acel ce mai urmase după el, Alexandru al IV-lea, înainte de Mihai Viteazul[21].

Invitarea trimisă de papă, precum și scrisoarea împăratului Rudolf către închipuitul domn al Valahiei, Ștefan Bogdan, sînt însă singurele urme despre încercarea de a atrage în liga anti-otomană și pe domnul Munteniei, pe cînd, dimpotrivă, cu domnul Moldovei corespondența este foarte deasă și o sumă de acte ne pun în cunoștința pasurilor tot mai înaintate făcute de domnul Moldovei alăturea cu creștinii și în contra turcilor.

Aron Tiranul, mazilit de sultan, după cum am văzut, în iunie 1593 ⟨1592⟩, fusese restituit în scaun după stăruința creditorilor săi în septemvrie [al] aceluiași an. După circulara papei datată din 8 noiemvrie 1593, găsim o scrisoare a lui Valentin Prepostvary adresată lui Aron, în care îi raportează despre mersul războiului în Ungaria, îl înștiințează că imperialii au bătut pe turci la Stuhlweissenburg [Alba Regia], ceea ce se întîmplase în 3 noiemvrie [al] aceluiași an, sfătuindu-l, în vederea acestui rezultat strălucit, să rămînă în credință către împăratul, asigurîndu-l că vor veni în curînd timpuri mai fericite pentru el și țara lui[22].

Aron-Vodă, mișcat prin izbînzile nemților, se hotărăște a face un pas către alianța germană și răspunde lui Prepostvary că „lucrurile în Moldova stau așa că împăratul turcesc face ce vroiește cu ea şi că domnul nu este decît un ocîrmuitor ⟨ispravnic⟩ pus de el asupra țării; că Aron se oferă bucuros a servi maiestății sale, dar că ea trebuie să înțeleagă

---

* În realitate, numai 4 luni.

[21] Scrisoarea lui Rudolf al II-lea către Ștefan Bogdan „hospodaro Moldaviae-Valachiae" din 3 martie 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 184). Tot acolo, la p. 173–175, adresele către ceilalți principi. Ca să nu se creadă că Ștefan Bogdan era numai o adresă greșită, aducem ⟨invocăm⟩ şi instrucțiunile date de Rudolf ambasadorului său însărcinat cu ducerea scrisorilor, Iohan de Marini Raguseus ⟨Giovanni di Marini Poli⟩, din 7 martie 1594: „Egregio Iohanni [...] in terras Moldaviae Walachiae proficiscenti [...] non solum ipsum Hospodarum, sive Aaronem, sive *Stephanum Bogdanum,* ad quos quidem ambos alterutro non praesente, [Caesareas] literas credentiales in eventum habet" (*ibidem*, p. 186).

[22] Valentin Prepostvary către Aron, domnul Moldovei, 25 dec. 1593 (Hurmuzaki, *Doc.* III, p. 176).

că ar vrea să vorbească mai multe și nu poate, căci un greu lanț îl strînge de gît; că el nu s-ar putea întemeia, pentru a face un pas atît de grav, numai pe scrisoarea unui însărcinat al împăratului și că acesta, el însuși, ar trebui să-i scrie pentru ca și dînsul să se poată rosti cu siguranță"[23].

Prepostvary, care cunoștea Moldova și Valahia prin sine însuși, căci călătorise mai înainte în ele, o dată cu trimiterea răspunsului lui Aron, arată împăratului de cît ajutor i-ar putea fi aceste două țări într-o luptă cu turcii; „că oștirile lor ar putea prăda Țara Turcească pînă către Adrianopol și că Sinan-Pașa ar fi nevoit sau a se întoarce îndărăt, sau a merge în contra lor, părăsind războiul unguresc[24]".

Aron-Vodă însă, o dată intrat în acțiune, merge înainte. El trimite, în 6 fevruarie 1594, o scrisoare către Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, în care-l înștiințează că primise de la hanul tătărăsc un ordin al sultanului [17], de a da tătarilor călăuzi, care să-i scoată prin Polonia, către Kaschau ⟨Košice⟩; că pentru a întîrzia măcar năvălirea, el stăruise pe lîngă cazaci ca, la caz de or pleca tătarii către Moldova, ei să-i atace dindărăt. Tot această veste o dă Aron și în știința generalilor împărătești de la marginea Ungariei[25].

Arhiducele Matei mulțămește lui Aron pentru știrile trimise și-l asigură că împărăția își va pune toate silințele spre a doborî pe dușmanul comun și a face ca și Moldova să scape de tirania lui și să rămînă în pace și siguranță[26].

În 6 martie, Aron, primind un nou ordin de la sultan că nu numai să învoiască tătarilor trecerea prin țara lui către Ungaria, dar încă să-i aprovizioneze și cu grîul trebuitor, domnul Moldovei trimite de sîrg această știință lui Sigismund Báthory, pe care însă îl liniștește, spunîndu-i că tătarii nu sînt mulți, fiindcă cea mai mare parte a trebuit să rămînă acasă spre a apăra țara lor contra cazacilor; că apoi chiar acei ce vin sînt gata numai la pradă, iar că nu țin pruba la luptă și că ar trebui atacați mai ales atunci cînd sînt pedestriți, trimițîndu-și caii la păscut[27].

Curînd după aceasta sosește în Moldova ambasada formală a împăratului Rudolf, în persoana lui Ioan ⟨Giovanni⟩ de Marini Pauli ⟨Poli⟩ Raguseus [18], care era însărcinat a merge atît la el, cît și în Muntenia (la Ștefan Bogdan?), care ultimă însărcinare vom vedea că solul nu o îndeplinește [19].

Pricina pentru care Mihai era lăsat oarecum afară din alianța antiturcă (scrisoarea către Ștefan Bogdan fiind mai mult făcută de formă) este că nici se știa că el domnea în Muntenia, nici se presupunea ceva din scopurile lui; ba, dimpotrivă, față cu robirea desăvîrșită în care Muntenia căzuse sub turci, nici papa nici împăratul nu puteau avea încredere în domnul acelei țări. Așa, papa Clement, în instrucțiunile date solului său Alexandru Comuleu ⟨Alessandro Comuleo⟩, îi pune anume în vedere că „în Valahia nu s-ar ști cum stau lucrurile; că cu puține luni mai înainte se afla în închisorile din Camenița unul ce pretindea acel stat și care se dădea drept catolic. Oricum însă ar fi, *nu ne pare înțelept a se destăinui acestei*

---

[23] Aron către Prepostvary, 1 ian. 1594 (*ibidem*, p. 177).

[24] Prepostvary către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 3 febr. 1594 (*ibidem*, p. 178).

[25] Aron Vodă către Sigismund Báthory, 6 febr. 1594 (*ibidem*, p. 179); Aron Vodă către generalii împărătești, 5 febr. 1594 (*ibidem*, p. 180).

[26] Arhiducele Matei ⟨Mathias⟩ către Aron vodă, 23 febr. 1594 (*ibidem*, p. 182).

[27] Aron vodă către Sig. Báthory, 6 martie 1594 (*ibidem*, p. 185). Corespondența între oamenii Curții imperiale și Aron al Moldovei este foarte bogată. Vezi un șir de acte din 1594 în Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 4 și urm.

ginți un secret de o așa însemnătate, dacă nu se va dobîndi vreo hotărîtă cunoștință a scopurilor ei"[28].

Cît despre simțămintele imperialilor față cu Mihai Viteazul, acestea se văd din următoarea împrejurare: cînd ambasadorul de Marini Raguseus se întorcea de la Aron-Vodă, el întîlni în Transilvania pe solii voievodului Mihai, de al cărui nume atunci auzi pentru prima oară, și care soli fuseseră trimiși de domnul Munteniei în Ardeal tocmai în scopul de a încheia o alianță contra turcilor. Raguzanul dezbătu cu ei mai multe „lucruri anevoioase" și numai atunci, cunoscînd că scopul lui Mihai este în așa de mare armonie cu acel al înjghebătorilor ligii antiotomane, se hotărî raguzanul să treacă munții spre a vizita și pe domnul muntean [20]. Și, cu toate acestea, pînă la așa grad mergea neîncrederea în sinceritatea acestuia, încît raguzanul spune într-un raport al său că, „descoperind în urmă cîteva trădări, n-a mai mers în Valahia". Solii lui Mihai, cu care se întîlni raguzanul în Ardeal, erau frații Buzești, despre care Anonimul românesc arată că au mers, Stroia ⟨Stroe⟩ în Moldova și Radu în Transilvania „spre a cere prin ei ajutor contra turcilor"[29].

Această împrejurare[30] *ridică cu atît mai mult valoarea lui Mihai Viteazul; arată pornirea sa în contra turcilor ca o determinare proprie a lui, neatîrnată de stăruințele străinilor; că ea numai din întîmplare se întîlni cu liga plănuită de germani în contra turcilor și că Mihai ar fi întreprins-o și singur, ca și Ioan-Vodă al Moldovei, chiar dacă o mișcare mai generală în contra otomanilor ar fi lipsit în vremile lui.* Nu sînt deci exacte cele susținute de Bălcescu că „solul papei la țarul Moscovei, Corneliu Drecona, fu trimis în Moldova și în Ardeal pentru a răscula pe principii lor în contra turcilor; iar la Mihai îi spuse să nu se ducă, din *pricina poziției sale critice și fiindcă era sigur pe intențiile lui*"[31]. Cum ar fi putut fi sigur papa pe intențiile lui Mihai cînd am văzut că atît marele pontifice cît și împăratul nici nu-i știau numele și credeau că tot Ștefan Bogdan ținea scaunul Munteniei?

Tratatul încheiat de împăratul Rudolf, prin ambasadorul Marini Pauli ⟨Poli⟩ Raguzanul, cu Aron, domnul Moldovei [la 16 august 1594], prevedea primirea Moldovei în confederația germană și apărarea ei în contra turcilor, iar la caz cînd domnul ar fi fost izgonit din Moldova să găsească adăpostire în țările împărătești. Aron, la rîndul lui, se obliga a ajuta cu credință pe împăratul în lupta contra păgînilor și să se silească a surprinde toate secretele mișcărilor turcești spre a le destăinui împăratului[32].

---

[28] Instrucțiunile din 10 nov. 1593 (*ibidem*, III/2, p. 38). În alte instrucțiuni date de papă solului său, episcopul de Cervia, din 1594 (*ibidem*, III/2, p. 395), se spune: „Col Vallacco non diede animo a don Alessandro [Comuleo] d'abboccarsi, *giudicandolo troppo unito et interessato col Turco*".

[29] Raportul lui Ioan de Marini Pauli ⟨Poli⟩ către Rudolf al II-lea, 1594 (*ibidem*, III, p. 203). Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 277. [*Istoria Țării Românești*, p. 55: Radu clucerul trimis la Sig. Báthory „ca să se înțăleagă una cu dînsul și să-i dea ajutor oaste, cu să să poată bate cu turcii"; Stroe Buzescu trimis la Aron vodă „ca să-i fie întrajutor"].

[30] Necunoscută pînă la ediția I-a a *Istoriei Românilor* (1890).

[31] Bălcescu, [*op. cit.*], p. 37. [Citatul din Bălcescu nu este prea exact: „papa însărcină pe ... Cornelius Denona (nu Drecona!) să meargă la marele principe de Moscovia spre a-l îndemna a lua parte la războiul creștinătății, însărcinîndu-l ca, la întoarcere, să treacă pe la Sigismund Báthory, prințul Transilvaniei, și pe la Aron, domnul Moldovei, ca să-i tragă și pe dînșii în legătura domnilor republicii creștine împotriva dușmanului comun, sculînd cu dînșii toate popoarele de la Nistru și Dunăre și din vecina Polonie; iar la Mihai i se porunci să nu se ducă, din pricina poziției critice în care acest domn se afla, fiind siguri de scopurile lui"; *Opere*, II, p. 34].

[32] Tratatul din 16 august 1594, în Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 193.

După cum vedem, împăratul nu cerea de la Aron o *participare activă* la lupta contra turcilor, ci numai cît ajutorul său *ascuns* prin descoperirea mişcărilor turceşti şi de aceea prevedea ipotetic numai cît alungarea lui Aron din statul său, presupunîndu-se astfel că pînă la sfîrşitul luptei, care se aştepta bineînţeles de germani a ieşi în favoarea lor, Aron va putea, mulţămită făţăriei credinţei către turci, păstra cu învoirea lor scaunul Moldovei.

Vom vedea că Mihai înţelegea cu totul altfel decît Aron a scăpa de urîcioasa stăpînire turcească. El vroia să ieie parte activă, hotărîtoare la luptă şi el singur porneşte acţiunea printr-un îngrozitor măcel făcut în contra lor. Această împrejurare pune pe domnul Munteniei într-o poziţie cu totul aparte în lupta ce era să se încingă şi-l arată nu ca pe Aron, un simplu instrument al politicii germane, ci ca un domn care mergea pe calea lui neatîrnată şi se adăuga numai cît curentului pornit şi din Germania contra Împărăţiei turceşti. Dacă şi Aron ia mai tîrziu o parte hotărîtoare la luptă, aceasta se face numai după inspirarea şi exemplul lui Mihai.

În timp ce germanii căutau să cîştige pe domnul Moldovei, ei urmau cu aceeaşi stăruinţă silinţele lor pe lîngă Sigismund Báthory, principele Transilvaniei. Acesta însă găsi prilejul de a-şi înălţa poziţia prin o atare alianţă, cerînd drept condiţie a participării sale mîna arhiducesei Maria [Cristina], fiica arhiducelui Carol din Graz[33]. Pentru a dobîndi această strălucită însoţire, el caută să capete şi sprijinul papei, către care trimite un ambasador în 1594. Solul arată papei că „principele său mai avea cu sine pe domnul muntenesc şi pe acel moldovenesc, care amîndoi vor scoate în cîmp ca la 30 000 de cavalerie, afară de pedestrime, şi din care doi, acel al Moldovei s-a şi sculat fără sfială contra turcului, iar acel muntenesc intră în negocieri secrete, hotărît a face tot astfel. Aceste două provincii fiind totdeauna foarte asuprite şi apăsate de turci, e de crezut că vor face tot ce le va sta prin putinţă spre a scăpa de pieirea cea de pe urmă şi pentru a-şi împlini dorinţa de a trăi în libertate"[34].

Sigismund Báthory, însă, avea de luptat cu o partidă potrivnică alianţei germane [21]. Deşi turcii cereau o adăogire de tribut, partida potrivnică răscoalei susţinea că, sub turci, poporul se bucurase de libertatea religioasă; că ajutorul german era nesigur şi îndepărtat, pe cînd pericolul era nemijlocit, ceea ce ar fi fost adevărat dacă Mihai Viteazul nu s-ar fi hotărît să expună pieptul său ca scut de apărare nu numai Transilvaniei, dar întregii creştinătăţi. Sigismund este nevoit să taie pe şefii partidei potrivnice, Francisc [şi Alexandru] Kendy, Ioan Porro, Grigore Literat şi alţii, spre a face să amuţească întîmpinările ei (septemvrie 1594).

Spusele lui Sigismund către papă în privirea domnilor români erau numai în parte adevărate. E drept că atît Aron cît şi Mihai erau porniţi în contra turcilor; însă Aron nu prin stăruinţele principelui Transilvaniei, ci prin acele ale papei şi împăratului german, care cîştigase la cauza lor pe domnul Moldovei, *o dată şi alăturea* cu acel al Transilvaniei. Mihai însă nu fusese ademenit în alianţa anti-otomană de fălosul principe al Ardealului, ci el, punîndu-şi în gînd să se răscoale, căutase alianţa aceluia. De aceea şi vedem că în tratatul ce se încheie în 5 noiembrie 1594 între Mihai Viteazul şi Sigismund Báthory domnul român recunoaşte supremaţia celui transilvan, o condiţie care nu înţelegem cum s-ar fi putut impune lui Mihai în cazul cînd Báthory ar fi cerut sprijinul său în contra turcilor şi deci domnul Ardealului ar fi fost îndatoritul lui Mihai, dar care este

---

[33] Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneţia, 1638, p. 14.
[34] *Document din 1594, din Biblioteca Madridului* („Arhiva istorică", I, 2, p. 150).

ușoară de pătruns de îndată ce Mihai Viteazul era acela care căuta alianța lui Sigismund, alianță care trebuia plătită[35]. De aceea Mihai Viteazul susținea cu temei în memoriul său către împăratul, pe timpul nenorocirilor sale, că el fusese pricinuitorul ca voievozii Transilvaniei și ai Moldovei să se devoteze împăratului,[36] și Miron Costin spune iarăși cu drept cuvînt că „Mihai-Vodă *singur a năzuit* după ajutor la Bator Jicmond, domnul Ardealului"[37] [22].

Din expunerea de pînă aici rezultă deci într-un chip neîndoielnic că, deși germanii, avînd război cu turcii încă de prin iulie 1593, își căutau aliați în Europa răsăriteană, ei nici nu știau măcar ce domn stătea pe tronul Munteniei; că ei, neputînd crede că un principe ce era, pentru a zice astfel, un adevărat pașă turcesc, precum era acel al Munteniei, va lepăda cu sinceritate cauza turcească și se va alipi pe lîngă creștini, nici nu-l cercetară cu soliile lor; ba chiar încă, după ce ambasadorii germani se întîlnesc cu trimișii lui Mihai în Ardeal și se înțeleg asupra răscoalei, ei tot păstrează oarecare neîncredere, ceea ce-i oprește de a vizita și pe principele Munteniei. Mihai însă, care-și pusese în gînd, de cum ajunsese în scaun, să scuture jugul turcesc, provoacă el pe Sigismund Báthory să-i deie ajutor contra turcilor, cerere de care, folosindu-se principele transilvănean, impune lui Mihai Viteazul, pentru sprijinul făgăduit, recunoașterea supremației sale, prin care el, pe de o parte, se înfățișa cu o mai mare vază la încuscrirea cu împăratul și [pe de alta], aducea acestuia un ajutor serios ca preț al mînii arhiducesei.

Răscoala lui Mihai Viteazul contra turcilor *nu este deci datorită unei imboldiri străine, ci este productul liberei sale hotărîri*[38].

De aceea el nici nu cătă măcar la starea lucrurilor din războiul unguresc cînd se ridică asupra turcilor. Departe ca tocmai atunci germanii să fi obținut foloase în contra otomanilor, ceea ce ar fi putut încuraja răzvrătirea lui Mihai, vedem că ei sînt pretutindeni bătuți de turci, tocmai pe timpul cînd Mihai Viteazul făcea pasul hotărîtor, prin măcelul turcilor din Muntenia (noiemvrie 1594). Așa, germanii fuseseră respinși cu mari pierderi de la înconjurarea Granului, și în 29 septembrie 1594, vestita cetate Raab cade în mîinile otomanilor prin trădarea comandantului, comitele de Hardeck. După aceea cade Paapa în stăpînirea turcească și vizirul, îndreptîndu-se spre Comorn ⟨Komarom⟩, se gîndea să apuce iarăși calea către Viena.

Poporul din capitala Împărăției Germane, îngrozit de propășirea turcilor, căuta să-și pună avuțiile în siguranță, văzînd mai ales mișcarea cea înceată a trupelor germane față cu puhoiul acelor turcești, apoi lipseau

---

35 Deși textul tratatului din 5 nov. 1594 nu ne-a fost păstrat, totuși se vede din acel reînnoit în 20 mai 1595 că și acel dintîi conținea îndatorirea închinării. Vezi tratatul din 20 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 210): „qui se nobis relicta Turcarum perfidia, una cum totius illius regni ordinibus, jure jurandum obstringens, *jam pridem subdiderat*". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 87—97].

36 Memoriul din 17 ian. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 230): „sed et author fui vaivodis Transilvaniae ac Moldaviae ut se eidem sacratissimae Maiestati vestrae penitus devoverunt".

37 Miron Costin, *Letopisețe*, I, p. 219 [Vezi și M. Costin, *Opere*, p. 47].

38 Aproape așa judecă și scriitorul ungur Baronius ⟨Barovius⟩ în *Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, XVII, p. 144: „Praeerat eo tempore, quo haec gerebantur Moldaviae quidam Aron, Transalpinis vero Michael Palatinus et manu strenuus et prudentia rerumque experientia praestans. Hi partim *sponte sua* tot malorum et expilationem pertaesi, partim vero exemplo suasionibusque principis Transsylvaniae adducti, a jugo Turcicae tyrannidis desciscere omnino statuere".

atîtea din cele trebuitoare războiului încît chiar miniştrii împăratului se gîndeau la mijlocul de a încheia pacea mai curînd decît la acela de a susţine războiul[39].

Par. 3. Răscoala contra turcilor

Starea Munteniei ajunsese într-adevăr îngrozitoare. Creditorii turci, cei mai mulţi foşti ieniceri, oameni cruzi şi barbari, pentru care nimica nu mai era sfînt, umpluseră ţara şi numai în Bucureşti erau vreo 4 000. Mihai ajunse el însuşi prin bani, venise — cum spunea Walther — cu turcii ce îl împrumutaseră pe dînsul şi găsi în Bucureşti pe alţi turci care dăduseră [bani] înaintaşilor săi, încît el trebui să cadă la învoială cu ei asupra plăţii tuturor datoriilor pe care, chip, le contractase ţara. Armeni, greci, evrei, gelepi de toate neamurile se aţineau la împărţeala dărilor ce urmau să intre în lăzile vistieriei, căutînd fiecare să pună el întîi mîna pe bani.

Creditorii turci, aşezîndu-se în Bucureşti, începuseră a-şi face lăcaşuri şi meceturi sau locuri de rugăciune, încălcînd astfel şi în această privinţă condiţiile închinării, sfîşiate în toate celelalte. Ultima garanţie contra copleşirii păgîne ameninţa să dispară şi religia însăşi a poporului român era pusă în primejdie[40].

Aprinzîndu-se apoi războiul cu Ungaria, turcii îşi făcură din Muntenia baza operaţiilor lor, slujindu-se mai ales de puterile ei spre a face transporturile şi a-şi aproviziona armatele cu toate cele trebuitoare. Într-un rînd Mihai primi ordinul de a trimite 300 de cară de transport. Abia îndeplinise această poruncă, şi îi vine o alta pentru un număr încă şi mai mare şi pentru plata tributului. Carăle ajungînd în tabăra turcească ceva mai tîrziu de cum fuseseră poruncite, Sinan-Paşa ordonă ca oamenii ce le aduseseră să fie ucişi şi li se taie la toţi capetele fără milă.

Pe lîngă aceste asupriri făcute ţării, Mihai mai era expus şi personal la atacurile şi ocările turcilor; el era asediat în palatul său de către creditorii turci care îi cereau plata datoriilor cu cea mai mare sumeţie. Cînd el le spunea să mai aştepte, nefiind închipuit, era expus la batjocurile cele mai grosolane care ar fi revoltat şi o inimă mai puţin mîndră ca aceea a lui Mihai.

Totuşi domnul, pentru a avea şi dreptatea pe partea lui, trimise întîi o tînguire sultanului prin care arăta fărădelegile ce se făptuiau în ţară de către turci şi se rugă pentru a lor îndreptare. În loc de a se da ascultare cererilor lui Mihai, turcii ordonă, siliţi prin nevoile războiului, sporirea tributului ţărilor române încă cu cîte 30 000 de galbeni[41] şi trimit o bandă de ieniceri care pradă şi jăfuieşte ţara în chipul cel mai neomenos.

---

39 Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 596. Compară raportul bailului veneţian din Praga, 15 nov. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 58): „Et gia èl ⟨è⟩ intrato tanto timore nei popoli per la memoria del passato, [...] che in Vienna ognuno attendeva a mano metter le robe più importanti" etc. Alt raport din aceeaşi zi (*ibidem*, p. 59) spune că „la discordia della Germania, la tardità di questa natione, il mancamento di molte cose pare che necessitano l'Imperatore et li ministri a procurare la pace". Vezi şi p. 61.

40 Walther, în Papiu, *Tezaur*, I, p. 10 [SMIM, III, p. 63].

41 Marco ⟨Mateo⟩ Zane către doge, 20 febr. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 171). Pentru toate amărunţimile la care nu aducem dovezi, ne referim la scrierea conştiincioasă a Bălcescului. [Sporirea de tribut nu priveşte pe Mihai Viteazul; datează din febr. 1593; vezi SMIM, II, p. 33].

Mihai se hotărăşte atunci să deie fiinţă gîndului său, legăturile sale cu Sigismund şi Aron fiind acum încheiate [23]. Un complot întins, atît în Ţara Românească cît şi în Moldova, pusese ziua de 13 noiemvrie 1594 în care să se deie semnalul răzvrătirii, ucigînd pe turci în toate părţile ţării, unde s-ar afla. Mihai trimise porunci la oştile transilvane de la hotare ca să intre în ţară, pe cînd şi o ceată de moldoveni, sub comanda hatmanului lui Aron, îi venea în ajutor.

Turcii din Bucureşti, în nepăsarea lor, nu bănuiau nimic de ceea ce li se pregătea şi urmau turburările lor; nici o trădare din partea românilor nu veni să-i deştepte.

Într-o zi, cînd năvăliră din nou asupra palatului, Mihai le ieşi înainte şi, vorbindu-le cu multă blîndeţă, le arătă că, dacă-l vor ucide pe el, vor pierde toată datoria ce aveau de luat; le arătă însă un loc unde ar putea găsi bani de împărţit. Parte din turci merseră acolo; dar, negăsind îndestui pentru a se plăti cu toţii, fu de nevoie a se face o repartiţie, pentru îndeplinirea căreia veni un turc, Ali-Gian, de la Giurgiu.

Ali-Gian, sfîrşind împărţeala şi ducîndu-se la conacul său, fu oprit în cale de un român, cunoscut al lui, care îi zise: ,,Ali-Gian-Hogea, cîţi ani sînt de cînd mănînc pînea şi sarea ta?" — ,,Sînt douăzeci de ani", răspunse turcul. — ,,Dacă-i aşa, îi zise românul, spre recunoştinţa de pînea şi sarea ta ce am mîncat, voi să-ţi spun un cuvînt de-i voi să mă asculţi". ,,Spune", îi zise Ali. — ,,Nu sta aice, adăogi românul, pînă la 3 sau 4 ceasuri după-amiază, nu te opri nici la Giurgiu; sileşte-te să treci la Rusciuk cît vei putea mai curînd". — ,,Dar pentru ce?", răspunse turcul. — Românul, fără a-i spune mai multe, se depărtă. Întorcînd capul şi văzînd pe Ali că stă în cumpănă de ceea ce trebuia să facă, îi strigă: ,,Ia sama la ce ţi-am spus".

Turcul, preumblîndu-se prin oraş, băgă de samă că e mai multă lume decît altă dată şi, bănuind ceva rău, fără de a spune nimănui nimic, se urcă în căruţa sa şi luă în grabă calea Giurgiului. Aceasta fu singura indiscreţie, cinstită şi măsurată, ce se făcu despre tragica scenă care se pregătea[42].

În acea zi fatală pentru turcii din ţările române, Mihai îi înştiinţă ca să vină la visterie, unde erau să fie plătiţi de datoriile lor. Turcii alergară cu grămada. Cum intrară în curte, Mihai puse să o înconjoare poporul din toate părţile şi dădu foc casei. Turcii, voind să scape de pojar, cădeau peste mulţimea înfuriată asupra lor, care îi omora fără cruţare. Astfel mai bine de 2 000 de turci fură ucişi în acea groaznică măcelărire [24].

Un raport veneţian din 29 noiemvrie 1594 întăreşte în chip autentic spusele cronicarilor şi ale istoricilor; el spune: ,,Accidentul întîmplat în Valahia şi Bogdania s-a petrecut în chipul următor: Aron din Moldova cu Mihai din Valahia, înţeleşi cu transilvanii şi cu polonii (?), au hotărît ca să se răscoale. Valahul chemînd la divan pe toţi creditorii sub pretext de a vroi să însemne fiecăruia porţiile lor de plată, au venit un mare număr de turci, greci şi evrei. Îi făcu să-şi deie poliţele lor şi apoi, la un semn dat, îi trecu pe toţi prin ascuţişul săbiei a 4 000 de oameni care înconjurau palatul. Cu acest mijloc şi-a atras în partea lui o mulţime de oameni, care sărmanii erau siliţi să plătească mai pe fiece lună cîte un tribut, astfel că rămîneau lipsiţi pînă şi de pînea de toate zilele, pentru care însă *ieri* (28 noiemvrie) fu hotărît războiul contra Valahiei"[43].

---

[42] Bălcescu, [*op. cit.*], p. 50—51.

[43] Marco Venier, către doge, 29 nov., 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 465) [25]. O ştire din Moldova către oraşul Danzig confirmă revoluţia lui Mihai (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 23). Tot se răsuflase ceva din planul de răscoală a românilor, deoarece Gheorghe Salathy scrie

Fără îndoială că trădarea însoţise acest act de răzbunare! Dar oare această cale piezişă şi înşelătoare nu era îndreptăţită prin nemaipomenitele jafuri ale turcilor şi nu era oare învoit a se răzbuna, prin o singură nedreptate, sutele şi miile de strîmbătăţi comise pe fiece zi de un nenumărat şir de ani?[44]. Toate revoluţiile conţin în sine şi un element pregătitor, ascuns, care este nedespărţit de ideea trădării. Cu toate acestea, cine va tăgădui legitimitatea revoluţiilor cînd cuţitul a ajuns la os? Trădarea este urîcioasă numai în viaţa individuală, unde nici un interes nu poate fi atît de mare, nici chiar acel al vieţii, pentru a îndreptăţi călcarea credinţei. În viaţa întinsă a statelor şi popoarelor, unde prin ea se poate scăpa nu numai generaţia existentă, dar încă şi toate acele ce sînt ascunse în sînul viitorului, scopul este atît de măreţ, încît el scuză, dacă nu chiar îndreptăţeşte mijlocul întrebuinţat.

Întîiul pas era făcut şi cel mai greu, căci acuma nu era altă scăpare decît lupta. Mihai deci cată să se folosească de primul moment de turburare a turcilor pentru a-i izgoni şi din Giurgiu, acel cuib turcesc care, de pe timpul lui Mircea cel Bătrîn, fusese ca un ghimpe otrăvit în coastele Munteniei. El taie şi aici pe toţi turcii care nu apucaseră să scape peste Dunăre, cîţiva din ei trecînd chiar înot întinsa lăţime a fluviului [26].

Turcii simţiră cîtă încurcătură va arunca această neaşteptată răscoală a ţărilor de la Dunăre asupra războiului din Ungaria. Era deci de cel mai mare interes pentru ei de a o astîmpăra şi, fiindcă ştiau că ea este înfăptuirea unui om, apoi pe acesta se siliră a-l înlătura, spre a o face să înceteze.

Turcii, înainte de a întrebuinţa puterea, vrură să pună mîna pe Mihai prin ajutorul unei partide din ţară, care, ca şi acea din Transilvania, era potrivnică răscoalei. Cu toate că şi această partidă din Muntenia pretexta a se teme că, sub papistaşi, să nu piardă libertatea religioasă de care se bucuraseră sub turci, maimuţărind astfel în întîmpinările ei pe acele ale transilvănenilor, în realitate ea sprijinea candidatura lui Ştefan Bogdan*, fostul domn al Munteniei, care precedase în tron pe Alexandru al IV-lea.

Acest Ştefan Bogdan, fiul lui Iancu Sasul şi al Mariei Paleologu[45], căutase, încă de la detronarea lui, necontenit a redobîndi scaunul pierdut. Speranţele lui crescură bineînţeles la răzvrătirea lui Mihai şi el începuse a unelti, printre boierii partizanii săi, în contra lui Mihai Viteazul.

Un paşă turc, chemat în ascuns de boieri, vine în Bucureşti, prefăcîndu-se a nu şti nimic despre cele întîmplate cu măcelărirea turcilor şi arătînd că vroieşte să petreacă iarna în acel oraş împreună cu acei 2 000 de turci ce-l însoţeau. Scopul său era de a înşela şi a prinde pe Mihai. Şiretenia turcului era însă prea grosolană pentru a nu fi întrevăzută de orişicine, cu atît mai mult de cugetul cel treaz al lui Mihai.

---

din Oradea Mare către Palffy, încă din 20 sept. 1594, că moldovenii şi cu muntenii ar fi tăiat pe turci, veste prea timpurie (*ibidem*, p. 195). Walther dă din eroare anul 1593 ca dată a răscoalei. Vezi Papiu, *loc. cit.*, I, p. 15. Tot aşa face şi Şincai, [*op. cit.*], II, p. 281. O scrisoare din 22 nov. 1594 zice că „chiar în acel ceas vin oarecare ştiri că principele Valahiei ar fi măcelărit mai multe mii de turci" (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 129). Sig. Báthory se grăbeşte a colora lucrurile în favoarea lui. În o scrisoare către arhiducele Matei din 23 nov. 1594, spune că, după ce a făcut ca voevodul transalpin să se lepede de turci, văzîndu-l tot şovăitor „manum aliuquam militum nostrorum in provinciam illam expedivimus quorum opera omnia Turci trucidati sunt" (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 18).

[44] Aceeaşi observaţie o face şi Bălcescu, [*op. cit.*] p. 52: „ucidere făcută cu înşelăciune într-adevăr, dar dreaptă şi meritată pentru toate suferinţele ce turcii aduseseră ţării" [*Opere*, II, p. 44].

* Confuzie cu Ştefan Surdul.

[45] Mai sus, p. 96. ≪Pare a fi fost născut în Braşov înainte de însurarea lui [Iancu] Sasul cu Maria.≫

Domnul stătea în palatul de lîngă Dîmbovița, iar turcul se așezase în casa vistiernicului Dan, cea mai frumoasă și mai încăpătoare pe atunci din București.

Turcul, dorind să surprindă pe domn, se prefăcu că vroiește să-i facă o vizită și porni însoțit de o mie de ostași către palatul domnului. Acesta, simținînd pericolul, se retrase îndată în tabăra ardelenilor, ce era întocmită lîngă oraș. Turcul, negăsind pe Mihai, trimise în tabără să-l întrebe pentru ce ține atîta oaste pe lîngă el? Mihai îi răspunse că pentru a prinde pe un pretendent de domnie, Petru, ce ar umbla să-l răstoarne, și că nu ar putea da drumul oștenilor pînă nu le va plăti. Pașa îi trimise răspuns că-i va da a doua zi un butoi de aur spre a-și plăti oștile care ar fi păgubitoare țării.

Mihai se hotărî însă ca chiar în noaptea aceea să pună capăt acestui joc ipocrit. El pătrunse în oraș și încinse cu foc și cu sabie pe turcii ce erau aici. „Turcii, la lumina flăcărilor care ardeau conacele lor și la strigătele răzbunătoare ale românilor, se deșteptau îngroziți și, pe jumătate îmbrăcați, alergau să se adune la palatul emirului, cu hotărîre de a se apăra pînă la moarte. Dar aci întîmpină pe Mihai cu o parte din oștire: el împresurase palatul și împroșca cu două tunuri. În zadar se ispitiră turcii a-și deschide drum printre ostașii români spre a intra în palat; românii îi împing înapoi și îi ucid pe toți. Două ziduri din palat se prăvălesc de izbirile artileriei.

Emirul, în desperarea sa, părăsit de orice ajutor, începu a arunca pe ferești aurul și giuvaerele sale, socotind că în vreme ce ostașii români se vor apuca de pradă, el va găsi mijlocul de a fugi; dar Mihai oprește pe soldați de la pradă și-i întărîtă spre năvală asupra palatului. Românii năvălesc și ucid pe toți turcii care scăpaseră din foc"[46].

Turcii, văzînd cît de rău le ieșise încercarea de a prinde pe Mihai, se hotărăsc să-l scoată cu puterea și sultanul numește pe beglerbegul Greciei, Hasan-Pașa, generalisim pentru lupta cu muntenii și moldovenii, avînd a merge asupra răsculaților cu o armată de 40 000 de oameni[47] [27]. El trebuia totodată să introducă în Muntenia pe domnul cel nou rînduit de sultan, pe Ștefan Bogdan [28].

Hasan-Pașa trimite în contra lui Mihai pe Mustafa-Pașa, care este însă bătut în trei întîlniri și nevoit să se retragă îndărăt peste Dunăre[48].

Tot pe atunci, un corp de tătari, nemulțumit de Sinan-Pașa, generalisimul din Ungaria, vroiește să se întoarcă în țara lor, trecînd prin Muntenia din părțile Timișoarei; Mihai le iese înainte, îi bate și-i sfărîmă, ucigînd din 20 000 mai bine de jumătate, luîndu-le toată bogata pradă ce o aduceau cu ei din Ungaria și liberînd mai multe mii de creștini[49].

În acest timp, Mustafa-Pașa își reformase armata și venea iar cu îndărătnicul pretendent Ștefan Bogdan, apropiindu-se de Dunăre. Mihai însă de astă dată nici nu-l lasă a ajunge la fluviu, ci trecîndu-l pe gheață în luna lui martie, lovește pe turci cu așa furie, încît îi zdrobește, rămînînd însuși Mustafa-Pașa mort pe cîmpul de bătălie, iar Ștefan Bogdan

---

[46] Bălcescu, după Walther, *loc. cit.*, p. 54 [*Opere*, II, p. 45]. Spusele lui Walther confirmate printr-un raport al bailului venețian din Praga, 13 dec. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 65).

[47] Marco Venier către doge, 7 ian. 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 186).

[48] Același către același, 19 febr. 1595 (*ibidem*, p. 187).

[49] Idem din 20 febr. 1595 (*ibidem*, p. 188). Compară un raport al bailului din Praga, 7 martie 1595 (*ibidem*, III, p. 86): tătarii „volendo ritornare nel loro paese, si retiravano verso Temesvar". Bălcescu pare, după locurile unde pune luptele lui Mihai cu tătarii, lîngă Giurgiu, a-i aduce din țara lor (*loc. cit.*, p. 59). [Are dreptate N. Bălcescu!].

o rupe de fugă, prea fericit că putuse scăpa teafăr din cumplitul măcel. Aflîndu-se pe pămînt turcesc, Mihai îl pustiază în lung și în lat, ajungînd pînă dincolo de Nicopole[50].

În același timp, Aron, domnul Moldovei, după ce taie în bucăți pe patru ceauși turci, pe care sultanul avusese îndrăzneala a-i trimite cu bani spre a-l cumpăra[51], repurta izbînzi nu mai puțin fericite. El respinge mai multe năvăliri tătărești, ia după aceea Ismailul, Benderul și Chilia; trece apoi și el Dunărea, tot pe gheață, cuprinde Măcinul și pune stăpînire pe întreaga Dobroge. Pustiirea regiunilor cuprinse de Aron și cruzimile săvîrșite de el asupra turcilor erau înspăimîntătoare: nici sex, nici vîrstă nu găseau iertare înaintea furiei lui și cadavrele celor jertfiți erau lăsate neîngropate în prada fiarelor și a păsărilor[52].

Hasan-Pașa crezu atunci că va fi mai fericit punîndu-se el însuși în capul frînturilor de oștire rămase de la generalul său Mustafa-Pașa. Luînd iar pe Ștefan Bogdan în coada armatei sale, pleacă spre Dunăre, este însă și el bătut cumplit și ucis împreună cu fiul hanului tătăresc ce-l întovărășea; iar desperatul Ștefan Bogdan aleargă iarăși îndărăt la Constantinopol[53].

Împreunîndu-și oștirile, Mihai și cu Aron atacă Brăila [29], luînd și această ultimă cetate ce mai rămăsese în mîinile turcilor[54]. Românii, stăpîni pe malurile Dunării și putînd trece fără piedică în țările turcilor, le supun la o devastare continuă și neîntreruptă, înaintînd în vîrtejurile lor uneori pînă peste strîmtorile Balcanilor[55]. Adeseori sultanul tremura în palatele sale de lîngă Bosfor.

Nenumărată era prada luată de la turci; un document din acele timpuri spune că: „haiducii și valahii noștri merg îmbrăcați tot în jder și cacom și nu duc deloc lipsă de bani". Asupra mulțimii prăzii ne mai spun alte relații că „transilvanii și cazacii, după ce au silit pe femeile tătare să-și frigă ele înseie copiii și să-i mănînce, au pustiit apoi mai mult de 50 de sate, răpind mai bine de 16 000 de capete de vită. Caii erau așa de ieftini că se vindeau de la 8—10 groșiți ⟨groși⟩ unul. Un orășean din Brașov a cumpărat 50 de boi, 47 de vaci și 44 de viței de un an pentru 100 de lei"[56].

---

[50] Marco Venier către doge, 6 martie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 189). Compară analele lui Fugger, 7 martie 1595 (*ibidem*, III, p. 229).

[51] *Analele* lui Fugger, 16 febr. 1595 (*ibidem*, p. 224).

[52] Marco Venier către doge, 2 aprilie 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 193); *Analele* lui Fugger, 10 aprilie 1595 (*ibidem*, III, p, 231).

[53] Scrisoarea lui ⟨din⟩ Albagiula da Marco către de Marin Raguseo ⟨Giovanni di Marini Poli⟩. 28 aprilie 1595 (*ibidem*, III/2, p. 100). Un raport din Polonia, din 1595, enumeră cetățile turcești luate și pustiite de Mihai: „passà dal altra banda (a Dunării) et brugio Mecino, Silistria, Russich ⟨Rusciuk⟩, Svistovo, Nicopoli, Haragva (?) ⟨Hîrșova⟩, Vidin et tutte le ville al Danubio" (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 25). Cf. p. 48. O scrisoare a lui Aron către Zamoyski, din 15 febr. 1595 care-l ⟨căruia îi⟩ arată izbînzile contra tătarilor (*ibidem*, Supl., II/1, p. 341).

[54] Marco Venier către doge, 5 mai 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 196).

[55] Acestea nu sînt numai vorbe. Vezi Marco Venier către doge, 16 iunie 1595 (*ibidem*, p. 200): „i Vallachi, passato il Danubio, erano venuti a Baba ⟨Babadag⟩ discolta cinque giornate solamente da Adrianopoli e l'havevano pressa et sacheggiata". De aceea se răspîndise, nu fără temei, vestea că românii ar fi ajuns la Adrianopole. Vezi *Historia von der Empörungen so sich in Königreich Ungarn, auch in Siebenbürgen, Moldau, in der der bergischen Walachay und anderen Oerten zugetragen haben*, Köln, 1596 (Bibl. Acad., Col. Sturdza, No. 2921), p. 70: „Die Walachen bekamen ferner Vestungen: Pandes (?), Nicopolis, Kilii und Ribnic, haben gar tief in Griechenland, und bic auf die 24 Meil von Constantinopel gestrayfft". *Analele* lui Fugger, 21 ian. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 223): „Die Moldauer und Walachen haben das Land gar bis Drinopel verhärgt".

[56] *Analele* lui Fugger, 19 martie și 7 aprilie 1595 (*ibidem*, p. 230). Vezi și *Kurzer Bericht wie alle Sachen in Siebenbürgen den Fürsten Sigismund Batori und etlichen Verräthern anno 1594 fürgelanfen* (ultima din mai multe broșuri legate împreună sub nr. 3140 a Bibl. Acad., Col. Sturdza). La p. 9 dă o variantă: „Dass ein Bürger von Kronstadt mir wohl bekannt 48 Ochsen, 42 Kühe und 35 jährge Kalber und 100 Thaler gekauft".

Răscoala românilor se făcuse de la început cu o mare străşnicie; ca o furtună atotdistrugătoare se răspîndise ea pe malurile Dunării. Orcanul, după ce curățise țările române de jivinile turceşti, mergea să le zdrobească în înseşi culcuşurile şi cuiburile lor. Ceea ce însă mai ales încurca pe turci era neputința de a urma cu izbîndă războiul din Ungaria, pe cît timp lucrurile erau aşa de turburate la Dunărea de Jos. Încă la începutul războiului turcii îşi aprovizionaseră armata din Anatolia cu zaharea din țările române[57], şi acuma le lipseau de toate. Un document contemporan ne spune: „Prin înstrăinarea acestor provincii, turcul vede scăzînd şi împuținîndu-se oştirea care trebuia să meargă în Ungaria, deoarece era obişnuit a se sluji de oamenii acelei regiuni ca lucrători şi chiar ca trupe, răpea din ele toate proviziile şi avea deschisă şi sigură plutirea pe Dunăre, lucru, ce-i era de cel mai mare ajutor în transportarea celor de trebuință războiului, care toate acestea au fost deodată trunchiate"[58].

Nu numai operațiile războiului erau atinse prin răscoala românilor, ci chiar şi viața privată a poporului turcesc. Cele mai multe din obiectele de hrană pentru oraşele mari ale împărăției erau luate din țările române. Tăindu-se deodată şi pe neaşteptate izvorul aprovizionării lor, o scumpete nemaipomenită se ivi în Constantinopol; grîul, carnea se scumpiră cu 2/3 şi chiar pentru bani nu puteai găsi, iar în Adrianopole se temeau oamenii pînă şi de foamete.

Împrejurările se îngreuiau încă şi prin fuga poporației turceşti din părțile de la Dunăre către centrul împărăției, tocmai într-un timp cînd şi acea de loc era amenințată în existența ei[59].

Aceste împrejurări ne arată pe de o parte însemnătatea cea nespusă a stăpînirii ⟨dominației⟩ țărilor române pentru Împărăția Otomană, pe de alta ne lasă să întrevedem cîtă confuzie şi buimăceală trebuiră să pricinuiască în mintea turcilor încurcăturile aduse prin răscoala românilor. Ei căutau pe cît puteau să ascundă veştile sosite de la Dunăre[60]; dar tocmai această tăinuire a adevărului îl făcea să apară şi mai cumplit cînd străbătea la lumină. Ei iau apoi mai multe măsuri ce nu puteau avea altă expli-

---

[57] Marco Zane către doge, 16 febr. 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 175).

[58] Bailul venețian din Praga către doge, 25 aprilie 1595 (*ibidem*, III/2, p. 94). Compară *Analele* lui Fugger, 10 martie 1595 (*ibidem*, III, p. 230).

[59] Marco Venier către doge, 19 martie 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 192): „Di sorte che qui il pane è carissimo et quel che è peggio non se ne trova per danari; la carne è a prezzo eccesivo; il populo tumultua et si lamenta senza profito". Un alt raport din 2 aprilie dă ca prețuri exorbitante: ocaua de carne de vacă, 14 aspri, chila de grîu prost, 100 de aspri, de cel bun, 160 (*ibidem*, p. 194). Un al treilea, din 18 mai, spune că năvălesc oameni de la Dunăre ad accrescer la carestia, che supera ogni credenza, vedendosi duecento quello che non vale …enti" (*ibidem*, p. 198). Un alt raport venețian din 12 aprilie 1597 (*ibidem*, p. 223), spune curat că „la Valachia et Bogdania mantengono in tempo di pace la città di Constantinopoli et l'essercito turchesco di vettovaglie, delle quali tutte al presente per causa della guerra …e mancamento grandissimo".

Compară o scrisoare a lui Pezzen către elector din 22 febr. 1595: „nit allein den …rlichen Tribut, so eben ein Million gewest, sondern die meiste Nahrungen auf Constantinopel" (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 137).

Ştiri din Constantinopol din 3—5 aprilie 1595 spun că: „Constantinopoli si vedeva assediato dalla suprema carestia, che vi è a quella lorta, di pane, carne, canevazze per vele, e d'altre cose, che venivano portate da Moldavia et Vallachia" (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 39). Tot aşa un raport spaniol din 5—7 aprilie 1595 (*ibidem*, p. 39); alte rapoarte identice din 4 mai 1595 (*ibidem*, p. 49).

Lămuriri date cardinalului Palavicini, 2 mai 1595, în care citim: „din cele trei provincii: Transilvania, Valahia şi Moldova, se aduceau lucruri de hrană la Constantinopol, grîne de toate soiurile, vite şi brînzeturi, unt şi alte produse lactate, fructe de vară şi de iarnă, pe un drum de apă de 10—12 zile, pe Dunăre şi apoi pe Marea Neagră pînă la această mare cetate, locuită de 400.000 de suflete".

[60] Marco Venier către doge, 18 august 1595 (*ibidem*, p. 204): „Dei progressi di Vallachia et Bogdania nella ambiguità del vero che viene occultato quanto più si può".

cație decît frica de care erau cuprinși [30]. Așa, bunăoară, ordonă ca toți armenii, albanezii și chiar grecii ce se așezaseră în Constantinopol numai cu 5 ani înainte să părăsească orașul[61]. Mai ales însă se adeverea teama și buimăceala lor în faptul că nu știau pe cine dintre pași să trimită contra lui Mihai și lipsa de șir a măsurilor lor creștea pe cît se răspîndea vestea tot mai marii apropieri a românilor [de capitala împărăției. Vroind cu toate acestea să facă pe puternicul, sultanul se prefăcea că nu găsește oameni spre a-i rîndui ca pași în Muntenia și Moldova[62], mai măgulindu-se încă cu gîndirea de a le preface în pașalîcuri, cînd timpul nu părea departe ca însuși Constantinopolul să fie prefăcut într-un pașalic românesc!

Turcii hotărîră într-un mare divan ținut la Constantinopol *a părăsi deocamdată războiul unguresc* și a îndrepta armatele lor contra valahilor. Îndată ce se urcase în tron noul sultan Mohamed (27 ianuarie 1595) surghiunise pe marele vizir Sinan-Pașa și încredințase conducerea trebilor împărăției rivalului său Ferhat-Pașa. Tot revolta lui Mihai determinase pe sultan la această schimbare, întrucît Ferhat îl încredințase că țările române se revoltaseră numai din ura ce o aveau contra lui Sinan, iar nu în contra turcilor[63].

Ferhat pregătește o mare expediție contra Țării Românești și pleacă din Constantinopol către Dunăre. În timpul lipsei sale însă, partizanii lui Sinan învinovățesc pe Ferhat de moliciune în adunarea și pregătirea armatei sale și provoacă în mintea femeiaticului și moleșitului sultan teama unei înfrîngeri, ceea ce aduce revocarea lui Ferhat și înlocuirea lui iarăși cu dușmanul său neîmpăcat, Sinan-Pașa.

În timp ce acest nour amenințător înainta asupra Țării Românești, Sigismund Báthory, în loc de a se pregăti de luptă și a trimite lui Mihai toate ajutoarele de care ar fi putut dispune, era foarte ocupat cu regularea poziției Transilvaniei față cu Imperiul German, cu care era să-l unească nu numai legături politice, ci încă și una de încuscrire. Se gîndea apoi la mijlocul de a-și alipi în mod trainic țările române ce i se închinaseră de curînd. Se gîndea la mărire, cînd poate se apropia sfîrșitul tuturor, sub înfiorătorul chip al otomanilor înfuriați.

În inimile mici, interesele individuale au avut totdeauna pasul asupra celor mari și obștești.

Sigismund Báthory cerea următoarele condiții la legătura lui cu împăratul:

1. Că dacă ar fi să încheie împăratul pacea cu turcii să nu se poată face fără consimțămîntul amîndurora și în aceste tratări să fie cuprinsă nu numai Transilvania, ci ambele Valahii, care, după voința principelui Ardealului, s-au substras acum din robia turcească.

2. Împăratul, în însușire de rege al Ungariei, să lase liberă Transilvania de sub jurisdicția sa și să-i garanteze deplina autonomie.

3. Împăratul să consimtă la însoțirea lui Báthory cu una din arhiducesele casei imperiale.

---

[61] Marco Venier către doge, 3 iunie 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 200).

[62] Același către același, 2 aprilie 1595 (*ibidem*, p. 193): „appresso le voce che i Vallachi sempre più s'approssimassero nelli contorni di Adrianopoli, et che Micali insuperbito per li prosperi successi s'intitoleva non più Vaivoda ma Re, concorendo da lui da ogni parte gran numero di soldati per la fama del suo gran valore". Alt raport din 11 iulie 1595 (*ibidem*, p. 203) adăuga: „Ma la confusione è tanta che non si trova ne mezzo ne principio alla partenza di Sinan ne di altro capo per l'esercito".

[63] Marco Venier către doge, 2 febr. 1595 (*ibidem*, p. 216): „che non si sarrebeno mai levati quei principi da quest'obedientia commettendo rebellione, se a cio non fosser stati violentati da Sinan".

4. Să depună împăratul la Kaschau 100 000 de fiorini pe an pentru trebuințele războiului comun.

5. În cazul cînd, pierzîndu-se războiul, Sigismund ar fi nevoit a părăsi provincia lui, să găsească adăpostire în Imperiul German[64]. Mai urmează cîteva încă de puțină însemnătate.

Împăratul dă o diplomă prin care recunoaște punctul cel mai de seamă al propunerilor, obligîndu-se a purta războiul contra turcilor; iar în cazul cînd s-ar împăca, să cuprindă în pace atît Transilvania, cît și dependentele ei, Valahia și Moldova, care s-au lepădat de domnia turcească. La rîndul său, principele Transilvaniei să se oblige prin jurămînt că va merge și el contra turcilor și că nu va încheia pacea cu dușmanul decît cu consimțămîntul împăratului.

Mai încuviințează împăratul, în însușirea sa de rege unguresc, deplina autonomie a principatului transilvănean și dreptul de moștenire a familiei Batoreștilor în linie coborîtoare bărbătească; iar la caz de stîngere a acestei linii, țara să recadă la coroana Ungariei[65].

Împăratul, cerînd cooperarea lui Sigismund la războiul contra turcilor, punea pe principele transilvănean în dreptul de a face cererile arătate și el era nevoit să i le încuviințeze. Așa ar fi trebuit să steie lucrurile și cu Mihai Viteazul, în cazul cînd el ar fi fost cercetat de Báthory și provocat la răscoală în contra turcilor, mai ales că Báthory, avînd marele interes de a se încuscri cu împăratul, ar fi trebuit să cedeze și el multe domnului muntean pentru a-l cîștiga de aliat la liga antiotomană.

În loc de a afla o asemenea stare de lucruri, în reînnoirea tratatului încheiat de Sigismund Báthory cu Mihai Viteazul în 20 mai 1595, întîlnim dimpotrivă niște condiții atît de umilitoare impuse de principele Ardealului domnului muntean [31], încît numai nevoia neapărată a lui Mihai, care făcuse pasul hotărîtor prin măcelul turcilor și celelalte lupte ale sale contra lor, ne explică cum de un asemenea tratat a putut fi primit de dînsul.

Sigismund Báthory face următoarea precuvîntare la textul condițiilor: „că noi, ca principe al domniilor ⟨țărilor⟩ Transilvaniei, Moldovei și Valahiei, spre a scoate domnia noastră și Valahia din robia turcească, am ajutat cu puterile noastre pe respectabilul domn Mihai-Voievod care, părăsind perfidia turcească, s-a supus nouă încă de mai înainte împreună cu toate ordinele acelei regiuni și a putut astfel prin ajutorul nostru să-și aducă țara la dorita libertate". Pentru a răsplăti această supremă binefacere, se obligă Mihai la condițiile următoare:

1. Boierii, împreună cu Mihai-Voievod, se supun domnului lor Sigismund, declarîndu-l pe acesta de principele lor.

2. Fiindcă însă prea bunul principe nu poate totdeauna să steie în această țară a lor, apoi el le-a constituit un locțiitor al său, care să fie însă de o limbă cu ei.

3. Dările se vor impune de dieta Transilvaniei și de luminatul principe, luînd parte la ea 12 boieri valahi, care vor avea precădere asupra boierilor moldoveni.

4. Banii trebuitori domnului se vor fixa din veniturile țării tot de luminatul principe.

5. Toate actele ce se vor da de voievod se vor elibera în numele principelui.

6. Nu se va putea pronunța nici o pedeapsă capitală contra boierilor fără știrea principelui.

7. Religia ortodoxă va rămîne neatinsă.

---

[64] Condițiile propuse de Sig. Báthory, 1594 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 199).

[65] Diploma împăratului Rudolf din 1595 (*ibidem*, p. 218).

8. Titlul ce va fi dat de Mihai luminării <luminăției> sale va fi: „Prea luminatului domn Sigismund, din mila lui Dumnezeu principele Transilvaniei, Moldovei și Valahiei transalpine și al sacrului Imperiu Roman, domnul părților regatului unguresc și comitele secuilor, *domnul nostru prea milostiv*", iar Mihai va fi numit de Sigismund: „respectabilul și magnificul domn Mihail, voievodul țării noastre transalpine, *credinciosul nostru iubit*".

9. Sigiliul oficial al principatului Valahiei va fi al luminării sale.

10. Voievodul va face parte din consilierii luminării sale.

11. Voievodul nu va putea încheia nici un tratat fără învoirea luminării sale și mai multe altele de aceeași natură[66].

Boierii și un episcop, trimiși de Mihai pentru a pune tratările la cale, cereau: 1) ca voievodul lor cu fiul său să rămînă în scaunul țării; 2) să se lase boierii în slujbele, libertățile și drepturile lor; 3) clerul să urmeze înainte a-și stăpîni averile și 4) să nu se apese țara cu cereri mai mari pentru oștire[67]. Se vede că tratatul recunoscuse unele din cereri, dar le depășise mult în toate privirile.

Prin acest tratat este învederat că Mihai se punea* sub o dependență *de drept* către principele Ardealului, mai mare decît acea în care Muntenia fusese sub turci; căci sub aceștia domnul nu fusese considerat ca un locțiitor al sultanului, avusese dreptul de a încheia tratate, nu făcea parte din consilierii sultanului ca un simplu nobil al împărăției, întrebuințase propriul său sigiliu la întărirea actelor pe care le dăduse totdeauna în numele său propriu și nu în acel al sultanului, putuse pronunța pedepse capitale fără autorizarea suzeranului, orînduise singur dările, care toate aceste drepturi erau nimicite prin tratatul cu transilvăneanul.

Actele internaționale — aceasta o știa prea bine domnul Munteniei — nu au nici o valoare de îndată ce puterea nu vine să le sprijine. Cînd puterea este mare, ea poate încălca cele mai sfinte drepturi; unde ea lipsește, orice condiție scrisă pe hîrtie nu o poate înlocui.

Pentru a scăpa de robia *reală* în care-l țineau turcii prin puterea lor, Mihai crezu că poate să se oblige la o robie *închipuită*, și mai mare încă, către principele Ardealului, pe care însă știa bine că, o dată ce el era să scape de sub turci, acela ce i-o impunea nu o va putea menține. Iată pentru ce Mihai primi un asemenea tratat.

Sigismund însă, în dorința lui de a se înfățișa împăratului în chipul cel mai strălucit, vroia să supună pe domnii români și la o închinare personală, pentru a putea arăta astfel lumii, nu numai prin textele înșirate pe hîrtie, ci prin fapte văzute, expuse la ochii tuturor, că și dînsul, pînă atunci vasal turcesc și împărătesc, avea la rîndul său vasali ce-i aduceau închinare. Încă înainte de încheierea tratatului, în 10 aprilie, el chemase la curtea lui pe voievozii Munteniei și Moldovei, chipurile pentru a se sfătui despre măsurile de luat împotriva turcilor.

Domnii români, înțelegînd planurile lui Sigismund, pretextează pentru a nu răspunde poftirii luptele lor în contra turcilor. Sigismund cere atunci, foarte supărat, ca fiecare din ei să trimită cîte 12 boieri, „la caz contrar vor fi priviți ca răsvrătitori"[68].

---

[66] Textul original latinesc din 20 mai 1595 (*ibidem*, III, p. 472). În 3 iunie se încheie cu Moldova un tratat în aceeași coprindere (*ibidem*, p. 477). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, 1, p. 87–99].

[67] Știri din Alba Iulia și Casovia <Košice>, 7 și 13 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 205).

*De fapt era pus de membrii delegației.

[68] *Analele* lui Fugger, 10 aprilie 1596 (*ibidem*, III, p. 231).

Pentru a înfrînge însă mîndria și nesupunerea voievozilor români, Sigismund se hotărăște a-și răzbuna contra lui Aron-Vodă al Moldovei, care era mai slab, spre a intimida astfel și pe Mihai Viteazul, contra căruia nu îndrăznea să pășească fățiș [32].

Aron anume este scos din domnie, după uneltirile principelui transilvan, de către garda sa de unguri, al cărei cap și hatman era Ștefan Răzvan[69] care prinde pe Aron și-l trădă în mîinile lui Sigismund [33].

Motivul pe care Sigismund îl punea înainte spre a îndreptăți această măsură sîlnică era că Aron-Vodă ar fi primit niște scrisori de la turci și ar fi stat în vorbă cu polonii, prietenii turcilor, trădînd cauza creștinătății[70]. Atîta este adevărat că veniseră la Aron patru turci cu un ceauș în frunte, nu în scopul de a-l mazili, cum spune documentul german, ceea ce ar fi fost cu totul nesocotit din partea lor, ci în acel de a-l corumpe; dar că Aron, punînd să-i ucidă pe toți[71], arătase tocmai scopul său de a ține cu creștinii.

Dacă principele transilvan găsise de cuviință a-l scoate din scaun, el nu făcuse aceasta pentru trădarea de care nu putea fi învinuit Aron, ci numai pentru a-l pedepsi de refuzul său de a se înfățișa în persoană la curtea noului suzeran al țărilor române [34]. Că Sigismund își alesese pe Aron de jertfă se explică mai ales din faptul că Aron era rău văzut în țara lui, din pricina jafurilor sale anterioare care duseseră pînă la Roma vestea avuțiilor sale[72], pentru care și fusese el prins de garda lui, fără ca țara să sară pentru el.

Sigismund însă nu se mulțumește a fi lipsit pe Aron de scaunul lui; după ce îl aruncă în închisoare, unde un document ne spune că se afla la 12 mai 1595[73], pune să-l otrăvească, pentru care Mihai Viteazul, în memoriul său din 1601 către împăratul Rudolf, spune „că Aron fusese ucis prin venin, numai fiindcă vroia să se supună împăratului și nu lui Sigismund"[74].

Sigismund Báthory era cu atîta mai doritor a pune mîna pe Aron, că o dată cu el dobîndea și întinsele lui bogății, care îi erau foarte trebuincioase în nevoia de bani în care-l pusese războiul[75].

Se spune că Ștefan Răzvan era născut dintr-un tată țigan [35] și o mamă moldoveancă. El intrase de tînăr în armata polonă și, deosebindu-se printr-o vitejie neobișnuită în războiul cu muscalii, fu ridicat din simplu soldat la cele mai înalte trepte ostășești de craiul Poloniei, Ștefan Báthory. În urmă, întorcîndu-se în Moldova, intră în slujba lui Aron-Vodă, care-i dete rangul de agă și-l trimise în mai 1593 sol la Sigismund Báthory. Apoi Răzvan primi comanda gardei de unguri a lui Aron. El trase la sine dragostea acestor ostași și izbuti, cu ajutorul lui Báthory, a răsturna pe dom-

---

[69] Așa subsemna Răzvan într-o scrisoare a lui către Pezzen din 15 aug. 1594, prin care stăruiește în sensul domnului său, Aron, de a fi primit în grația împăratului (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 7).

[70] Relația ambasadorilor moscoviți în Austria, 1595, în „Arhiva istorică", II, p. 19. Speziano către Battista Doria, 21 ian. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 30). Că erau numai născociri, se vede din alt raport al lui Speziano în care vorbește despre luptele lui Aron cu turcii, 2 martie 1595 (*ibidem*, p. 33). Raportul lui Bongars, mai 1595: „le dict Transylvain est saisy de la personne d'Aron, que l'on supçonnait d'intelligence avec le grand Seigneur" (*ibidem*, p. 46).

[71] Mai sus, nota 50.

[72] Instrucțiunea dată lui Visconti, nunțiul papal în Transilvania („Arhiva istorică", I, 2, p. 151).

[73] *Analele* lui Fugger, 12 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 236). Aron fusese răsturnat pe la începutul lui mai. Ștefan Răzvan revoltase garda contra lui Aron. Știri muntene din 5 mai 1595: „Stephan Razvan era capitano generale di soldati di Aron; ma alla sua cattura convenne con i soldati del principe" (*ibidem*, XII, p. 50).

[74] *Ibidem*, IV, p. 230. Aron fu ucis în mai 1597 (Engel, *Geschichte der Moldau*, p. 239).

[75] *Analele* lui Fugger, 12 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 237).

nul său și a se urca astfel în locu-i pe un tron de care se făcuse dealtfel vrednic prin vitejia lui[76].

Deși Sigismund scosese pe Aron din tronul Moldovei pentru a dobîndi de la urmașul pus de el închinarea personală, văzînd că nu mai e timpul a-și îndeplini gusturile lui de măreție, se mulțumește a cere și acum de la voievozi trimiterea acelor 12 boieri.

Mihai Viteazul, văzînd că Sigismund și-a moderat pretențiile, cerînd numai o solie în loc de venirea lui în persoană, se supune și el, trimițînd, ca și Răzvan, solii ceruți, cu atît mai mult că fiind de aproape amenințat de turci avea neapărată nevoie de ajutorul lui Báthory.

Deși am văzut că Mihai Viteazul primi tratatul încheiat cu Báthory în 1595, totuși este greu de crezut că Báthory ar fi putut izbuti a face să treacă toate condițiile lui dacă Mihai l-ar fi negociat singur. Tratatul fu încheiat însă tocmai prin solii lui, următorii 13 boieri: *Eftimie* mitropolitul, *Teofil* episcopul Rîmnicului, *Luca* episcopul Buzăului, *Mitrea* vornic mare, vornicul *Hristea*, logofeții *Dimitrie*, *Preda* și *Borcea*, vistiernicul *Dan*, postelnicul *Teodor*, *Radu Buzescu*, *Stamate* clucerul și *Vintilă* [36].

Credința poporană în reaua menire a numărului 13 se îndeplini și de astă dată. Mai mulți boieri fură cîștigați de Sigismund Báthory pentru răsturnarea lui Mihai Viteazul, iar alții, ținînd cu el, se născu o mare vrajbă între boieri, care, în loc de a susține cu toții interesul domnului lor față cu străinii, se luară împreună la mîncare. Boierii credincioși, mulțumiți s-o scoată la capăt cum vor putea numai să mîntuie poziția domnului lor, sicăliră tratatul ce li se supuse, fără a mai putea dezbate condițiile lui. Așa ne spune Anonimul romănesc, că „acești boieri erau trimiși de Mihai Viteazul pentru tocmeală; dar învrăjbitorul diavol umbla în mijlocul lor și ei se apucară unii cu alții mai mult să facă vrajbă decît pace, cum să scază pe Mihai din țară, iar ceilalți boieri, ce se nevoiau să slujească domnului lor cu dreptate, de neprieteni fură biruiți"[77].

Altă împrejurare care împinse pe Mihai-Vodă să primească tratatul încheiat de solii lui cu Báthory era și aceea că domnul Ardealului fusese cercetat în mai multe rînduri de turci care-i făgăduiau tot ce vroia numai să se lese de legătura cu împăratul[78].

Oricum însă se tocmiseră lucrurile înlăuntru, între cele trei țări, în afară, către turci, ele înfățișau un gînd, acel al neatîrnării și o inimă plină de dorința luptei pentru a pune o dată capăt unei seculare înjosiri.

---

[76] Bălcescu, *loc. cit.*, p. 92. Vezi izvoarele pe care se întemeiază biografia lui Răzvan în publicarea lucrării lui Bălcescu din „Revista Română", 1861, p. 475.

Este curios că documentele italiene dau lui Răzvan numele de *Giaslovechtz*. Vezi bunăoară Marco Venier către doge, 15 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 205).

Stoica Nicolaescu susține că Ștefan Răzvan ar fi fiul lui Petru Șchiopul și-l dă ca născut la 1584 (*Documente slavo-române*, p. 273). Dar atunci la 1595, cînd ajunge domn din hatman, ar fi fost numai de 11 ani, lucru peste putință cînd știm că el a venit în ajutorul lui Mihai Viteazul. Apoi documentul din 1595, publicat tot de Nicolaescu (p. 289) nu emană de la un copil.

[77] *Magazin istoric*, IV, p. 280. [Vezi și *Istoria Țării Românești*, p. 59; textul exact diferă mult de al lui Xenopol: „Dentr-acești boiari ce-i trimisese Mihai Vodă pentru tocmeală, învrăjbitoriul diavolul umblase în mijlocul lor, de să apucară unii ca aceia mai mult să facă vrajbă decît pace, ca să scază (nu să scoată!) pre Mihai Vodă din țară"].

[78] Raportul bailului venețian din Praga, 16 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 99).

Turcii, hotărîndu-se a se îndrepta asupra Munteniei, își puseseră de astă dată cu deadinsul în gînd să prefacă țările române în pașalîcuri, căci, deși erau să piardă mult bănește prin o asemenea măsură, răscoala întîmplată le era prea periculoasă spre a nu se gîndi o dată și la interesul statului lor. Mai la urmă trebuia să le lucească adevărul că, dacă poziția lor politică ar fi zdruncinată, ar trebui să-și ieie ziua bună pentru totdeauna de la dulcele foloase în numărătoare. Numai cînd ajungea turcilor cuțitul la os își veneau în fire și-și aduceau aminte că interesul colectiv trebuie să meargă înaintea celui individual, fie și numai cît spre a-l ocroti pe acesta. Sultanul, o dată cu trimiterea lui Ferhat-Pașa, rînduise de beglerbei: în Muntenia pe Saturgi-Mohamed-Pașa și în Moldova pe Giafer-Pașa[79].

Ferhat-Pașa adunase la Dunăre vreo 40 000 de oameni[80], armată mică după sistemul turcesc, și această trăgănare în adunarea oștirilor fusese una din pricinile destituirii sale. Sinan-Pașa mai adună încă și alte oștiri, incît întregul lor se va fi apropiat de 100 000. Istoricii contemporani exagerează fără îndoială numărul armatei turcești urcîndu-l la 150 000, unii chiar la 200 000; fiindcă izvoarele turcești arată ele însele 70 000, credem că cifra cea mai apropiată de adevăr este cea de 100 000[81].

Pe cînd această expediție amenințătoare înainta asupra Valahiei, Sigismund sărbătorea mult dorita lui nuntă cu fiica casei de Austria și uita în petreceri și desfătări atît interesul său, cît și pe acel al împăratului cu care se încuscrise; uita însă mai ales nespusa nevoie în care se afla Mihai Viteazul pe care doar și-l alipise ca vasal către strălucirea lui de împrumut[82]. Ba el merge pînă acolo cu amețirea lui că poftește pe Mihai la nuntă, ca și cînd domnul Munteniei avea timpul acum să-și miște picioarele în cadență și nu-l aștepta un danț mult mai cumplit, adevăratul danț al morților, pe malurile Dunării. Mihai totuși răspunse politeței printr-o politeță și trimise lui Báthory soli cu daruri de nuntă, folosindu-se de acest prilej spre a repeta încă cea de pe urmă dată lui Báthory cererea de ajutor.

Numai acele trupe transilvane care sprijiniseră pe Mihai de la început, sub Albert Király, în răscoala lui contra turcilor, se aflau pe lîngă el.

Cînd Mihai plecă din București spre Dunăre, el avea numai vreo 13 000 de oameni cu el, din care 10 000 armată de țară [38], 2 000 de dărăbani din Ardeal și vreo 700 de călăreți[83]. Mai adunînd u-se apoi oaste de țară

---

[79] Niște știri din Constantinopol, din 6—7 martie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 34) arată marile pregătiri ale turcilor contra celor doi domni români și numirea celor doi beglerbegi: „dicendosi che Sultan Mehemet non vuole che si siano più Vaivodi cristiani in quelle provincie."

Un raport amănunțit asupra luptelor românilor cu turcii al lui Ioan Marini Poli către Pezzen, 25 martie 1595: „tutte le forze delli eserciti turcheschi si voltarono verso Valachia et Moldavia" (*ibidem*, p. 37).

[80] *Analele* lui Fugger, 29 iulie 1595 (*ibidem*, III, p. 241): „Es solle auch gemelltem Ferrat-Bassa sein Volleckh, so bei 30 inn 40-ajo stareckh and der Thonaw gegen der Wallachy liegen lassen".

[81] Bălcescu, în „Revista Română", 1861, p. 643, unde sînt arătate și izvoarele. [Vezi și *Opere*, II, p. 86, unde Bălcescu acceptă cifra de 180 000 de turci, față de 16 000 de români]. [Pentru cifra de 100 000 vezi Hurmuzaki, III/2, p. 126].

[82] El trimite numai în 2 iulie 1595 o scrisoare către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, cerîndu-i grabnic ajutor pentru Valahia, cea amenințată de năvălirea turcească (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 214).

[83] *Kurzer Bericht* etc. (vezi mai sus, nota 56). Broșură nepaginată: la p. 8 găsim următorul loc: „Der Fürst der Wallachay, Mihael genannt, hat bey ihm 10 000 Wallachen, 2 000 siebenbürgische Trabanten, item 700 Pferde".

sculată în dobîndă, armata lui Mihai Viteazul se urca la 16 000 de oameni, cu care era aproape peste putință a se opune numeroșilor năvălitori.

Mihai, după ce-și trimite spre siguranță soția și copiii la Sibiu, încearcă întîi a se opune la trecerea Dunării și izbutește a întîrzia intrarea turcilor în Muntenia timp de aproape o lună de zile [39]. Aflînd însă că turcii puseseră un corp din armata lor să treacă Dunărea mai în sus, spre a-l apuca pe la spate, și temîndu-se a nu fi înconjurat, se retrage de la Dunăre în sus, pe drumul dintre Giurgiu și București și se oprește la Călugăreni, unde geniala lui privire descoperi de îndată locul cel mai potrivit pentru a susține cu puțini atacul celor mulți.

Drumul către București, înainte de a ajunge la Călugăreni, se restrînge între două dîmburi, care, deși puțin înalte, opuneau o piedică dezvoltării frontului unei armate, fiind pe atunci acoperite cu păduri. Acele dîmburi se întind pe o lățime îndestul de mare spre a feri pe cei din dosul lor de o grabnică înconjurare. Pe partea nordică, spre București, dîmburile se lasă iarăși într-un șes prin care curge aproape de piciorul lor pîrîul Neajlovul, care taie deci drumul către București ce-l trece pe un pod, pe atunci îndestul de îngust. Apa Neajlovului, în curgerea ei înceată, formează tocmai aici niște bălți și mocirle care apără și ele așezarea acestui loc, de altfel cuprins într-o întinsă cîmpie ce părea a nu putea oferi nici o poziție strategică.

Mihai-Vodă ținu un sfat cu capii armatei sale și cu toții se rostiră pentru luptă, hotărîre mare cînd ne gîndim că unul trebuia să lupte contra șapte și că toată armata lui Mihai nu număra mai mult de 12 tunuri, pe cînd cea turcească avea peste 80; hotărîre mare cînd ne gîndim că acei ce o luaseră știau prea bine că merg la o moarte sigură; hotărîre frumoasă, căci pornea numai din curata îmboldire a împlinirii datoriei.

Deși drumul turcilor era prin acea strîmtoare pentru a merge de la Giurgiu către București, totuși Mihai se temea ca nu cumva ei să apuce pe aiurea, spre a-l lua pe dindărăt, pe unde, fiind locul șes și deschis, era absolut peste putință de a susține bătălia. El se hotărî deci să atragă pe turci în această cursă [40], provocîndu-i la luptă.

O relație a ambasadorului venețian luată „din gura medicului *Moccato*, care se găsea de față cu Ferhat-Pașa la Constantinopol, cînd împrejurările fură povestite de către mai mulți turci sosiți de pe cîmpul de luptă", ne spune: „creștinii adunaseră trupele lor la Strigonița[84], loc departe ca trei zile de București, unde se întăriră.

Un căpitan al lui Mihai îi ceru 200 de cavaleri ca să facă o recunoaștere. Mihai îi dete 10—20 000 (?) de oameni, cu care căpitanul plecă spre turci *și-i provocă a se lua după el și a-l ataca*. Căpitanul se retrase pînă în locul mocirlos, unde creștinii, stînd ascunși, săriră deodată asupra turcilor și-i loviră cu mare furie. O mulțime de turci se azvîrliră în lacul apropiat, unde rămaseră înecați și îngropați în mocirlă; alt număr mare fugi și se împrăștie; mulți pieriră, care de foc, care de fier, cu diferite soiuri de morți. Fu aspră bătălia și *ținu de după-amiază pînă în sară*, și știură bine creștinii a se lupta *pentru a zdrobi o atare mulțime*.

Sinan alergă înainte, căutînd a restabili rînduiala în armata lui ce apucase la fugă. El fu însă trîntit jos de pe cal de o lovitură de lance, rănindu-se la obraz, pe lîngă că își strică, căzînd pe capul calului, doi dinți de dinainte, singurii ce mai rămăseseră bătrînului vizir. El fu aproape de a se îneca în nămolul unde calul său rămase mort și, el însuși, după ce stătu mult timp zbătîndu-se în nămol, fu în sfîrșit ajutat de un spahiu a se sui

[84] Numele Călugărenilor în gura turcilor.

pe un alt cal, spre marele său noroc. Cavaleria toată fu bătută şi împrăştiată ; trei beglerbei rămaseră morţi şi adjunctul lui Sinan-Paşa căzu lovit de moarte. După ceea ce spune Moccato, „n-ar fi murit nici unul (!) din creştini [41], din care se zice că cea mai mare parte erau unguri şi poloni (?). Aceştia, pentru a spune adevărul, au fost necontenit în luptă pînă în noapte şi numai căderea ei îi despărţi. Însă ceea ce scăpă pe turci de o completă ruină fu venirea neaşteptată a lui Hamza, beglerbegul Greciei, care plecase dimineaţa către Ungaria, dar se întoarse îndărăpt"[85]. Astfel se raportează trăsăturile generale ale luptei din 13/23 august 1595.

După alte amărunţimi, reproduse de unii istorici şi documente, izbînda creştinilor n-ar fi fost aşa de uşoară. Astfel, [Balthasar] *Walther* ne spune că, după mai multe ore de luptă îndoielnică, turcii izbutiră a respinge pe creştini pînă la un pătrar de milă înlăuntrul strîmtoarei, trecînd chiar podul şi luîndu-le 10 tunuri. Armata lui Mihai se formează într-un triunghi pentru a se retrage în regulă. Totuşi, el ştia bine că, dacă va fi respinsă în şesul nordic şi turcii vor izbuti a trece strîmtoarea cu toată armata lor, el va fi înconjurat de mulţime şi va fi pierdut numaidecît.

„Era momentul cînd se cerea neapărat o mişcare eroică, o faptă măreaţă, care să cutremure inimile păgînilor şi să înalţe pe acele ale creştinilor. Atunci, mărinimosul Mihai, invocînd ajutorul Mîntuitorului, apucă în mînă o secure militară şi se aruncă în fruntea unui corp ales în şirurile duşmane, loveşte în piept pe unul din căpitanii turci, taie pe altul în bucăţi, pe cînd Albert Király fulgeră cu tunurile drept în gloata cea mai deasă a duşmanului şi o răreşte înfricoşat. În zădar ienicerii cearcă a împlini golurile; căci îndată 200 de transilvăneni şi tot atîţia cazaci, sub căpitanul Cocea, se răped cu înverşunare asupră-le. Turcii, văzîndu-se izbiţi îndărăt şi pierzînd iarăşi poziţia cîştigată, se reformă din nou după pod, punîndu-se apoi în fruntea lor însuşi bătrînul vizir, care vedea că de la păstrarea podului atîrna rezultatul luptei. Coloana turcească se repede turbată asupra oştirii lui Mihai şi se încinge aici o luptă din cele mai înverşunate, din care însă românii ies învingători, mai ales prin faptul că vizirul, căzînd de pe cal, ai săi îl crezură mort şi spaima cuprinse rîndurile lor. Mihai Viteazul ocupă iarăşi întreaga lui poziţie şi redobîndeşte tunurile sale pierdute, iar noaptea lasă izbînda pe partea domnului muntean"[86] [42].

---

[85] Marco Venier către doge, 15 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 487—488). Compară de Brives către Henric al IV-lea, 17 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. I/1, p. 113) : „ça este toutes foys avec sy grand honte et perte qu'il seroit meilleur qu'il fut à recommencer. Sinan a este blessé au front d'un coup de dard lequel toutes fois ne fait que couler et a perdu un dent". Dintre numeroasele relaţii germane asupra luptei de la Călugăreni, reproducem cuvintele uneia din ele *Historie von den Empörungen*, p. 71 : „Den ganzen Tag von Morgen frühe an bis auf den Abend mit ihnen geschlagen, darinnen beyderseits viel Volks umbkommen, ob nun whol die Christen vom Feind zwei mahl zurückgetrieben, haben sie durch frische Entsetzung sich wieder gewendet. Das dritte mahl haben die Siebenbürger mit solchem ernst angegriffen dass der Feind die Flucht genommen, und der Brücke mit solcher Unordnung angeeylet dass sie einander selbst in Gedräng hauffenweise über die Brücken hinunter gestossen, darunter viel ersoffen sein, wir dann der Kriegsoberster Sinan Bassa sampt noch zwei Basschas über die Brücken in den Saumpf herunter gestossen und von den seinigen aus dem Koth gezogen und in ein Sessel in ihr Läger getragen worden."

[86] Walther, în Papiu, I, p. 28. [SMIM, III, p. 78, cu deosebiri]. Compară cele raportate la Veneţia de ambasadorul veneţian din Praga la 19 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 132) : „ma essendo stato il conflitto lungo quasi per il giorno intiero, [...] et essendo stato una volta cominciato et due volte redintegrato, inchinando la vittoria ora da un canto ora dall'altro, si crede che gran numero sia mancato in ambedue gli eserciti".

Bălcescu, culegînd ştiinţele ⟨informaţiile⟩ deosebite conţinute în numeroşii scriitori asupra luptei de la Călugăreni, face un tablou încurcat al acestei lupte, pe care o pune să ţină două zile, ba chiar trei, dacă socotim lupta de avangardă. [Bălcescu nu afirmă aşa ceva : el spune că lupta a ţinut o zi — 13/23 august, considerată „briliantul cel mai strălucit al cununei

Se zice că doi cerbi îmblînziți, însoțeau pe Mihai în tabăra de la Călugăreni, stăteau lîngă cortul domnului cînd era în el, îl urmau chiar în luptă, mergînd sau înainte sau ținîndu-se de laturile lui, și pe care nu-i speria nici bubuitul tunurilor, nici plesnirea bombelor, ci se ridicau numai în două picioare, privind înaintea lor și luînd partea lor din foc în timpul luptei, în contra naturii acestor animale[87]. Aceasta este singura notă blîndă în crîncenul concert de la Călugăreni și această notă blîndă era dată de animale și nu de omul înfuriat.

Mihai bătuse pe turci; mai multe steaguri și mai ales cel mare verde al lui Mohamed, pe care Sinan-Pașa îl desfășurase la ultimul său atac, căzuseră în mîinile lui, deși legea turcească spunea că acel steag nu poate fi niciodată pierdut[88].

Efectul moral al acestei victorii fu imens. Se vădise că numai numărul mai putea ceva pe partea otomanilor; cît despre valoarea lor războinică, care altădată făcea să se cutremure lumea, ea căzuse foarte jos, deoarece o armată atît de mică ca aceea a lui Mihai fusese în stare să bată pe una de șapte ori mai mare, a turcilor.

Atîta groază insuflase în ei izbînda lui Mihai încît întîmplîndu-se, în noaptea de după luptă, să sară o magazie cu praf, bubuitul ei vîrî pe turci într-o nemaipomenită confuzie, crezînd că armata muntenească iarăși îi atacase. Apoi am văzut că rapoartele turcilor fugiți de pe cîmpul războiului exagerau pînă într-atîta lucrurile încît spuneau că din creștini *nici unul* n-ar fi căzut în luptă.

Tocmai pe atunci sultanul vroia să deie o serbare în grădina lui Mohamed-Pașa din Skutari, cînd deodată vestea din Muntenia răsturnă totul, umplu pe sultan și întreaga cetate de cea mai grea supărare, aruncînd doliul în locul plănuitei veselii[89]. Mai aflînd sultanul alăturea cu vestea acestei înfrîngeri și despre căderea Granului în mîinile germanilor, se mîhni atît de mult încît vroia să-și radă barba, lucru de la care îl reținură numai cuvintele de îmbărbătare ale mamei sale[90].

---

gloriei românești" sau „vrednică de o neștearsă aducere aminte zi de bătaie de la Călugăreni". Vezi *Opere*, II, p. 88–94].

Dacă ar fi ținut mai mult de o zi, turcii s-ar fi priceput a trimete o armată care să înconjoare pe Mihai pe la spate. Ceea ce explică izbînda armatei lui Mihai este faptul că el atrăsese într-o cursă pe Sinan Pașa, prin acel căpitan trimis spre a-l provoca.

Teutschländer nu crede în intervenția personală a lui Mihai Viteazul, pe care o pune pe socoteala iscodirii admiratorilor lui și o numește în bătaie de joc „ein Heldenstückchen" (*Michael der Tapfere*, [*En Zeit — und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens*], Bukarest ⟨Viena, 1879⟩, p. 59 [43]. O asemenea acțiune eroică a căpitanilor nu este deloc extraordinară pentru acele timpuri și dovada cea mai învederată este însăși intervenirea personală a lui Sinan Pașa în luptă, ce aduce căderea lui în mocirlă și rănirea lui. Pentru ce oare Teutschländer admite pentru turc ceea ce deneagă ⟨neagă⟩ românului? A se cerca o expunere mai amărunțită a bătăliei ne pare lucru peste putință, afară dacă nu vroim să recădem în încurcăturile lui Bălcescu. [Pe baza știrilor cunoscute azi, reconstituirea desfășurării bătăliei celebre este posibilă].

[87] Walther, în Papiu, [*Tesaur*], I, p. 30 [SMIM, III, p. 80].

[88] Relația lui Ștefan Tompa, fostul dragoman ⟨tîlmaci⟩ al lui Ferhat-Pașa, 3 febr. 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 274): „auch des Mohamed grünen Fahnen verlohren, und er Sinan verwundet in einem Khott stekhen blieben welchen der Hassan Bassa entsetzt dasz er selbst auch gefangen worden".

Relația *Mercurului* lui Siri din Genova spune despre această luptă: „Con non mai veduto valore si contraposse in questo luogo il Valacho, onde come in un durissimo scoglio s'infransero le schiere turchesche che furono costrette a retrocedere con iscorno" (Vittorio Siri, *Del Mercurio overe historia de' tempi correnti*, V. p. 474).

[89] Marco Venier către doge, 15 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 205).

[90] Relația lui Tompa, citată mai sus, nota 88: ‚sey der Türkhische Kaiser so ergrümbt, dasz er ⟨ein shermesser begert [...] sein Partt abzueschern, das in sein muetter Trösten undt zuesprechen müszen".

Albert Király, căpitanul ungur ce însoțise pe Mihai în lupta de la Călugăreni, recunoaște într-o scrisoare către Sigismund Báthory purtarea vitejească a domnului român în acea ciocnire [44]. El spune că „întrucît privește pe Mihai-Voievod trebuie în adevăr să-i dau toată lauda, căci este un minunat, bun și viteaz oștean, precum a dovedit-o cu mîna și cu fapta, nu în aparență, ci cu toată rîvna pentru cauza creștinătății, așa că luminarea ⟨luminăția⟩ voastră îi datorește laudă și grație"[91] [45].

Este lesne de înțeles că lupta de la Călugăreni nu putea fi hotărîtoare, căci Mihai nu putea susține, cu obositele sale trupe, și a doua zi un atac în contra unor dușmani necontenit reîmprospătați. Apoi mai era teama cea mare ca nu cumva turcii să-l înconjure pe la nord. Mihai se sfătui deci din nou cu generalii săi și se uni după oarecare împotrivire, mai mult de formă, cu ideea de a se retrage către munți în dimineața următoare[92].

Înainte de revărsatul zorilor, armata lui se pune în mișcare către București, pe care transilvănenii îl prădară, „deoarece tot avea să fie prădat de turci"[93]. De acolo, auzind că turcii vin asupra capitalei, Mihai pleacă spre Tîrgoviște, „cetate mare, dar fără întărituri"[94], unde, simțind că nici aici nu va putea sta împotrivă, el provoacă pe locuitori la emigrare și se afundă el însuși mai înlăuntru în munți, „într-un loc unde se văd ruinele cetății lui Negru-Vodă, care mai înainte era întărită, iar după aceea o stricaseră turcii"[95] Mihai se oprește aici, la satul *Stoienești*[96].

Parte din armata lui se retrage din castrele sale, mai ales moldovenii, rechemați de Răzvan-Vodă cel amenințat de poloni, care vroiau să-l înlocuiască cu Ieremia Movilă, încît armata lui Mihai iarăși se împuținase.

Sinan-Pașa, călcînd pe urmele lui Mihai, ocupă Bucureștii, unde așează pe Saturgi-Mohamed, care trebuia să devină beglerbegul Munteniei, prefăcînd în cetățuie o mînăstire [Radu-Vodă] și întărind-o prin un șanț săpat în juru-i și umplut cu apă[97].

Înaintînd apoi după Mihai pînă la Tîrgoviște, pe care o găsește deșartă de locuitori, întărește și acest oraș, unde lasă o garnizoană, precum făcuse și în București, și apoi pleacă și de aici spre a ajunge pe Mihai Viteazul. El vroia să înfrîngă oștirea română și apoi, călcînd peste ea, să pătrundă în Ardeal, spre a se uni cu oștirea fiului său Mohamed, ce opera în Ungaria[98].

Sinan-Pașa își așează tabăra pe o înălțime de pe care putea vedea pe aceea a voievodului român. Mihai se feri de a se arunca în bătaie generală cu dușmanul; dar el fu neobosit a-i hărțui armata și a-i cuprinde liniile de comunicație și proviziile. Uneori întărîta cîte o ceată de turci, o trăgea după sine în locuri grele și necunoscute de ei, unde o sfărîma cu înlesnire; alteori cuteza a izbi pe turci chiar în tabăra lor. Mai adese, prin gonacii lui cei cu

---

[91] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 98 (24 aug. 1595).

[92] De aceea, pînă la un punct, drept spune Franz Iurkowitsch către deputații Stiriei, 13 oct. 1595: „Haben mit dem Sinan Pascha ein starkh Treffen gehabt und gedachten Sinan Pascha *nit allerdings auf's Haupt*, gleichwohl Alich Tausend Mann erlegt dass er sich hat müssen retiren" (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 120).

O versiune polonă din 26 oct. 1595 (*ibidem*, Supl., II/1, p. 364) spune că: „Mihai ar fi avut o luptă cu turcii lîngă un pod, unde fusese respins și bătut de turci, cu toate că ucise și el nu puțini dușmani, dar nu a putut susține presiunea și a trebuit să se retragă îndată, ducîndu-se în munți".

[93] Walther, în Papiu, I, p. 30 [SMIM, III, p. 79].

[94] *Tesaur*, I, p. 31.

[95] *Ibidem*.

[96] Anonimul românesc în *Magazin istoric*, IV, p. 283 [*Istoria Țării Românești*, p. 62].

[97] Marco Venier către doge, 27 sept. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 206).

[98] Fessler, [*Die*] *Geschichten der Ungarn* [*und ihren Landsassen*], VII, [Leipzig, 1821], p. 360.

cai uşori, punea mîna pe mulţi duşmani şi dobîndea de la dînşii pradă multă, cai nenumăraţi şi mai ales multe cămile[99]. Mihai fiind, pe de altă parte, neatacabil în poziţia aleasă de el în munţi, toate aceste împrejurări sporeau fără încetare demoralizarea armatei turceşti, astfel că inima ei era frîntă prin împotrivirea lui Mihai cînd Sigismund Báthory veni să ajute a-i răpune şi corpul.

Principele Ardealului se opri la Sas-Sebeş ⟨Sebeşul Săsesc⟩ o lună întreagă spre a-şi aduna oştirile sale. Numărul lor este desigur mai exagerat încă decît acel al oştirii lui Sinan-Paşa. Bălcescu enumeră, după deosebitele sale izvoare, 44 000 de secui, din care 16 000 trebuiau să rămînă în Ardeal, spre întîmpinarea unei eventuale năvăliri tătare sau polone; 13 000 de nobili unguri din Ardeal; prusianul Ioan Veicher ⟨Wiher⟩ aducea cu el 16 000 ⟨1 600⟩ de cavaleri [45 bis]. Pe lîngă aceste cifre impunătoare, găsim printr-un contrast neexplicabil numai 80 de cazaci din Polonia, 300 de cazaci de-ai lui Báthory, 800 de lăncieri sub Ştefan Bocskay, 1 200 de archebuzieri pedeştri şi 4000 pedestraşi puşi ⟨aduşi⟩ de naţia săsească, cîte o mie îmbrăcaţi în altă culoare. În total, deci, o armată colosală pentru puterile Transilvaniei, de 79 380 de oameni.[100]

Dacă această cifră, admisă fără critică de Bălcescu, ar fi adevărată, atunci armata lui Mihai Viteazul se pierdea în ea ca un rîuşor într-un mare fluviu; atunci şi rolul lui Mihai la eliberarea ţării sale de copleşirea turcească cade la rîndul al doilea, acolo unde vreau să-l pună relaţiile oficiale germane, pe cînd vom vedea că, după izvoarele nepărtinitoare, tot el fu sufletul campaniei pînă la sfîrşit, iar Báthory mai mult *preşedea* decît *conducea* expediţia.

Am văzut că Muntenia de abia putuse aduna, cu toate sforţările lui Mihai Viteazul, 16 000 de oameni. Apoi Ştefan Răzvan aduce din nou în ajutorul lui Mihai numai 2 300 de pedestraşi. Faţă cu nişte cifre atît de mici ale ţărilor române, contingentul Ardealului de 80 000 de oameni va părea fără îndoială urcat cu mult peste valoarea lui efectivă.

Nu credem ca el să fi fost nici măcar de 50 000, cum spun analele lui *Fugger* că: „principele nostru (Sigismund Báthory) a trecut cu mai bine de 50 000 de oameni în Valahia şi se aşteaptă zilele acestea o luptă între el şi Sinan-Paşa. Deşi duşmanul este evaluat la 100 000 de oameni, totuşi ai noştri au o puternică speranţă de izbîndă. Armata noastră ar fi fost încă mai numeroasă; fiindcă însă polonii au năvălit în Moldova, au trebuit să rămînă 16 000 îndărăt''[101].

Mult mai de crezut este Walther care cuprinde totalul armatei aduse de Sigismund în ajutorul lui Mihai în 16 000 de oameni[102] [46], cifră po-

---

[99] Bălcescu, în „Revista Română", 1862, p. 86. [Vezi şi *Opere*, II, p. 101, unde se află textul citat].

[100] „Revista Română", 1862, p. 88. [Vezi şi N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 105, unde se afirmă că Sig. Báthory avea 32 000 pedestraşi şi 22 000 călăreţi]. Să se observe din această enumerare că Ardealul singur, fără ajutorul cavalerilor prusieni [inexistenţi — N.S], pusese pe picior o armată de 80 000 de oameni, deoarece cei 16 000 cavaleri împlineau numai golul lăsat de cei 16 000 de secui rămaşi spre paza Transilvaniei.

[101] *Analele* lui Fugger, 4 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 244).

[102] Walther, în Papiu, I, p. 32 [SMIM, III, p. 81]. Un alt raport din Praga, 24 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 139) arată chiar anumit că cifra armatei lui Báthory era exagerată: „Le cose di quelle parti si sogliono avvisare et rappresentare più grandi di quello che sono, et tanta multitudine di gente armata si stima che sia minore, et il numero delli Siculi s'intende per avisi più sinceri che potrevano ⟨potranno⟩ essere 20 000 soldati". [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 123—124]. Şi într-adevăr, de unde s-ar fi putut recruta 44 000 de secui cînd numărul total al poporaţiei lor nu este mai mare *astăzi* de 200 000!

Apoi Báthory el însuşi, într-o scrisoare către marele duce de Toscana, din 20 nov. 1595 (*ibidem* [Hurmuzaki, XII] p. 495) recunoaşte: „che per ragione di mondo ciascun può

trivită pentru starea și poporația țării Ardealului. Socotind armata ce avea Mihai și cu ceea ce va mai fi adunat la un număr aproape egal, ajungem, împreună cu ajutorul adus de Răzvan, din nou la 32—34 000 de oameni cu vreo 80 de tunuri.

Armata lui Sinan-Pașa fără îndoială că pierduse din numărul său primordial, atît prin lupta de la Călugăreni, cît și prin celelalte pricini de scădere a oricărei armate ce stă pe picior de război, mai ales în țară dușmană: dezerțiile, lipsele, bolile și moartea violentă pe care armata lui Mihai niciodată nu încetase a o răspîndi în șirurile păgînilor. În rezumat, armata turcească scăzuse în număr[103] pe cît și în vîrtute, iar aceea a creștinilor sporise cel puțin la îndoit de cum fusese la Călugăreni.

Apoi, dacă numai 16 000 de oșteni creștini fuseseră în stare să răpună un număr înșeptit de dușmani, erau să piardă ei acuma, cînd un creștin trebuia să ieie cel mult doi păgîni pe seama lui?

„Văzînd turcii că armata transilvană îndestul de numeroasă și de hotărîtă la luptă se apropia, intră în toți, după cum se spune și se scrie, o mare spaimă și începură unii din ei a face larmă și a se pregăti de fugă, zicînd că, deși era noapte, soldații nu vroiau să întîrzie de a pleca și că un bun număr dintre ieniceri, în contra ordinului generalului, se hotărîseră a se duce numaidecît, după cum au și făcut, din care pricină Sinan, cunoscînd că într-o asemenea neorînduială nu se va putea menține în acel loc, îl părăsi împreună cu trupele lui, lăsînd ca garnizoană în Tîrgoviște 4 000 de oameni sub comanda lui Hasan-Pașa".[104]

Este învederat că efectele luptei de la Călugăreni se arătau acuma și că turcii, care făcuseră acolo cunoștința creștinilor, nu vroiau să o reînnoiască aici, sub munte, cu puterile lor sporite și adause.

Mihai, luînd după aceea comanda efectivă a armatei aliate, atacă Tîrgoviștea[105] și, pentru a putea mai bine răzbi cetatea, ridică două movile ca niște turnuri de înalte pe care, așezînd tunurile, împroșca în turci de sus, încît după trei zile de asediu, la 8 octombrie, cetatea fu luată și Hasan-Pașa, comandantul garnizoanei, prins. Învingătorii cîștigă 40 de tunuri, multă pulbere, puști, săbii și provizii pe mai bine de trei ani[106]. Atît de energic luptase Mihai la luarea Tîrgoviștei, încît se răspîndi vestea că ar fi murit[107]. Mai tîrziu se spunea legenda că, drept prevestire a acestei izbînzi, o pajură foarte mare se oprise pe cortul lui Sigismund, lăsîndu-se a fi hrănită și chiar prinsă de soldați, și tot atunci apăru pe cer un alt semn extraordinar, o mare cometă înspre răsărit[108].

Sinan-Pașa, auzind în București despre căderea Tîrgoviștei, vestea îl turbură atît de mult, încît se hotărăște a părăsi și acest oraș, împreună cu cetatea ridicată de el în mînăstire [Radu Vodă] și a se retrage în grabă

---

considerare che noi con le forze nostre e con quelli mille cinque cento Raiteri che ci ha dato l'imperatore e quelli che ci ha dato l'A. V. *non eravano bastevoli a tanta impressa*". Așa ar fi vorbit oare Báthory dacă s-ar fi aflat în fruntea a 100 000 de oameni, împreună cu muntenii?

103 Analele lui Fugger, 15 oct. 1595 (*ibidem*, p. 246) socotește armata lui Sinan-Pașa de lîngă Tîrgoviște la 80 000 de oameni.

104 Raport din Praga, 14 nov. 1595 (*ibidem*, p. 146).

105 Walther, în Papiu, I, p. 33 [SMIM, III, p. 81—82]: „Michael palatinus cum Germanis, Ungaris, Cosacis aliisque peditibus in acie, patriae libertatis recuperandae cupidissime praecedit". Compară *Analele* lui Fugger, 22 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 249).

106 Walther, *l.c.*, p. 33—34.

107 *Analele* lui Fugger, 22 oct. 1595, (*loc. cit.*, p. 247): „ac Vaivoda Michael inter alios peryt".

108 *Ortelius redivivus et continuatus*, Nürnberg, 1665 (Bibl. Acad, col. Sturdza, No. 3604), p. 182. Tot aici vezi la p. 183, o gravură care cată să reprezinte asediul Tîrgoviștei.

către Dunăre, unde ajunge în mare neorînduială, pierzîndu-şi pe drum cară cu praf, cămile şi alte lucruri. El îşi aşază lagărul sub zidurile Giurgiului[109].

Armata aliată stă în Tîrgovişte pînă la 20 octomvrie, aşteptînd proviantul ce trebuia să vină din Transilvania; după aceea pleacă în grabă pe un drum mai scurt către Bucureşti, unde, negăsind pe Sinan-Paşa, îl urmăreşte la Dunăre. Sinan însă se grăbise a trece fluviul cu parte din armata lui; iar o parte o lăsase în Giurgiu, spre apărarea podului pe care turcul avea de gînd să treacă numeroasa pradă, mai ales în dobitoace, adunată din Muntenia.

Mihai însă, în fruntea cavaleriei muntene şi transilvănene, ajunge la pod înainte ca turcii să fi putut trece prada dincolo de fluviu şi loveşte cu o mare furie corpul lăsat spre apărarea podului. Turcii o iau la fugă peste el şi se încurcă în nenumăratele vite şi oi ce îl umpleau de mai înainte. Mihai pune să lovească cu tunurile în pod şi în fugarii ce se năpusteau pe el, taie podul în două şi împinge pe turcii ce se grămădeau la fugă, prin ruptură, în Dunăre.

Spune Walther că atît de mulţi turci se înecară, încît braţul mai adînc al Dunării de sub cetate se umpluse de cadavre şi ar fi putut sluji de punte trecătorilor[110]. Pe cînd dintre aliaţi abia pieriră vreo două sute de oameni, mai bine de 6 000 de turci aşternură ca un vad prin apele fluviului.

A doua zi armatele aliate asediază Giurgiul [117] şi-l iau după cîteva zile de bătaie şi astfel se pune cununa fericitei eliberări a ţărilor române* de sub jugul păgîn prin desăvîrşita zdrobire a expediţiei lui Sinan-Paşa[111].

Asupra rezultatului, fatal pentru turci, al acestei expediţii[112] ne spune un document contemporan: „Turcii au pierdut 22 000 de morţi, 150 de cămile, un mare număr de bivoli, mulţi cai şi alte animale de tras. Cine a văzut cu ochii încă nu i-ar veni a crede. În cetatea Tîrgoviştei s-au găsit peste 3 500 de care de muniţii şi provizii de război. Nici un soldat din armata creştină n-a rămas fără a se împărtăşi din bogata pradă. Din Tîrgovişte

---

[109] Asupra fugii în dezordine a lui Sinan Paşa de la Bucureşti la Giurgiu vezi *Relation dessen so sich swischen den Fürsten aus Siebenbürgen verloffen* (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 251).

[110] Walther, în Papiu, I, p. 35 [SMIM, III, p. 83—84]; *Analele* lui Fugger şi *Relation dessen*, citată în nota precedentă; Hurmuzaki, *Doc.*, III p. 252—253. S. Miclosch către electorul de Brandenburg, 26 oct 1595, la N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I. p. 149: „mit seinem schlecht bewerten Volkh gegen der Tonaw weichen müsesen; darunder ime Bassa vil Volkhs abgeschlagen worden".

* In realitate, este vorba doar despre Ţara Românească.

[111] Ştiri din Viena, 25 nov. 1595 (*ibidem*, p. 155): „sein Alter mit einer schmelichen Flucht besudelt".

[112] O povestire foarte amănunţită a expediţiei lui Sinan Paşa este aceea a unor ofiţeri toscani din oastea creştină, publicată în Hurmuzaki, *Doc.* XII p. 79—91. La p. 86 citim: „la intrarea podului era multă învălmăşeală, fiind acolo mare parte din gardă cu tot pleanul de robi, animale şi persoane".

În tot timpul luptelor, muntenii cu Mihai erau în frunte, apoi moldovenii şi în coadă ungurii ⟨transilvănenii⟩ cu Sigismund. Vezi Hurmuzaki, *Doc.* XII p. 81: (la Tîrgovişte) „caminava nell'avanguardie il Valaco"; p. 86: (la Giurgiu) „andavan li Valacci di vanguardia, doppo era il principe di Moldavia" [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 123—125].

Mai vezi şi alt raport consonînd asupra înfrîngerii turcilor, acel consemnat în scrisorile lui Visconti, 15 oct. şi 3 nov. 1595 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XII] p. 121—127).

Despre ruperea podului spusele lui Walther sînt confirmate de un raport din Viena, 25 nov. 1595 (*ibidem*, p. 184).

Asupra ruperii podului şi luării Giurgiului, vezi un raport italian din Giurgiu, 10 nov. 1595 (*ibidem*, VIII, p. 194), care raport nu vorbeşte decît de unguri şi S. Báthory, fără a pomeni prin nici un cuvînt de români şi de Mihai. [Vezi şi *Călători străini*, III, p. 474—491].

O altă povestire a întregii expediţii, care reproduce în chip scurt şi foarte exact toate faptele, atribuindu-le lui Mihai şi valahilor, vezi în *Chronica Serbiae despotae Georgii (Brankovici)*, apud N. Iorga, *Studii şi documente*, III, p. 4—5. [Vezi şi Damaschin Mioc, „*Letopiseţul brancovicesc*" *şi Mihai Viteazul*. în vol. *Mihai Viteazul, Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 209—223].

pînă la București, pe o cale de 12 mile germane, nu puteai merge pe drumul înciumat de duhoarea cadavrelor. După toate probabilitățile, turcii nu se vor scula curînd din căderea suferită și nu vor mai vizita mult timp Valahia"[113].

Un raport venețian adaugă știrea că sultanul însuși și pașii, toate căpeteniile și poporul de jos alergaseră la moschee, arătînd o mare frică pentru o așa de mare lovitură[114].

Raportul lui Sinan-Pașa asupra soartei expediției sale întărește încă și mai bine izvoarele analizate pînă aici, cu toate silințele generalului turc de a acoperi rușinea pățită. El scrie din Giurgiu către Nessangi-Pașa care trebuia să comunice scrisoarea sultanului: Vă va fi cunoscut că noi, fiind ajunși cu victorioasa armată în țara Valahiei, blestematul și afurisitul Micali veni cu armata lui contra miliției musulmane, pe care, după ce l-am bătut cu ajutorul și favoarea Celui prea Înalt, acel blestemat o rupse de fugă; după care, ajungînd la București, unde, pentru a întări armata, am pus să se ridice o cetate de pari și pămînt și după ce am lăsat o garnizoană, venirăm la orașul Tîrgoviște, unde iarăși am pus să se zidească o cetățuie; dar apropiindu-se iarna și noi făcînd multe drumuri prin zăpadă și începînd a ne lipsi proviziile, nu am putut reține armata de strînsură, care se împrăștie în toate părțile. Pentru că blestematul voievod de Transilvania, unindu-se cu afurisitul Micali și oprindu-se la două zile de orașul Brașov, ne-am sfătuit cu generalii noștri ca să-i lovim; dar fiindcă mare parte din armata noastră fugise și locul unde acești blestemați se întăriseră era foarte greu, pietros și păduros, nu am putut să-i atacăm, cu atîta mai mult că nici tătarii nu sosiseră încă. Am repezit însă trupe în toate părțile, care prinseră o nenumărată mulțime de robi. După aceea, îngreuindu-se iarna, am lăsat o garnizoană în Tîrgoviște și am plecat spre București. Blestematul voievod al Transilvaniei, care luase de soție pe fata regelui Ungariei [arhiducesa Maria Cristina], ceru ajutor de la socrul său, care-i dete 30 000 (!) de ostași, ceea ce împreună cu armata ce o avea se făcea la 66 000 de oameni. Ei veneau cu scopul de a ne apuca pe dindărăt; însă providența vru ca afurisiții să vină după ce noi plecaserăm din Tîrgoviște pe care ei o asediară. Auzind aceasta, am vrut să ne întoarcem spre a despresura cetatea; fiindcă cea mai mare parte din ieniceri se dusese, iar restul armatei era încurcat cu mulțimea robilor și a animalelor, nevroind să meargă într-acolo, din această pricină fu luată și credincioșii ⟨otomanii⟩ ce o păzeau suferiră martiriul. Am gîndit atunci să ne întărim în București; însă cea mai mare parte a armatei fiind dusă, proviziile puține, iarna grea și tătarii lipsind, nu am vrut să încerc lupta acolo. Am crezut că ar fi mai bine a scăpa armata și artileria și m-am întărit în cetatea Giurgiului unde ne aflăm acuma"[115].

Această apărare a lui Sinan-Pașa, pentru a îndepărta de la el greaua răspundere a pierderii expediției, este cea mai bună dovadă de succesul strălucit al armatelor creștine.

---

[113] *Relation dessen*, p. 253. Altă relație, a lui Tompa, dă 30 000 de morți și 150 de tunuri (p. 274). Cîți trebuiau să fie răniți!

[114] Știri din Veneția, 21 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII. p. 131).

[115] Scrisoarea lui Sinan Pașa către Nessangi—Pașa, trimisă în traducere de Leonardo Donato către doge, 15 nov. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 492).

Foarte stranie este o știre ungurească, aceea a duhovnicului principelui Transilvaniei, care spune că „Michaele Waivoda olim Walachiae, *nunc vero Turco facto*" și că „Vaivoda Michael inter alios periit" (N. Iorga. *Acte și fragmente*, I. p. 146). ⟨⟨Despre neseriozitatea îndreptățirilor lui Sinan-Pașa face dovada contrazicerea, de mai multe ori repetată, între mulțimea dobitoacelor luate ca pradă și lipsa proviziilor!!⟩⟩

Sultanul nu se înşelă prin acoperirile lui Sinan-Paşa şi-l depuse din vizirat încă înainte de a ajunge în Constantinopol.[116] Totuşi, întîmplîndu-se să moară urmaşul său puţine zile după instalare, bătrînul Sinan izbuteşte, prin bani, a redobîndi pentru a cincea oară scaunul viziratului.

Rolul lui Mihai Viteazul rămase, şi acuma cînd comanda supremă era la principele Transilvaniei, tot acel de căpetenie şi hotărîtor; mai întîi, fiindcă el singur cunoştea locurile[117] şi deci trebuia să se asculte sfatul său în toate împrejurările; apoi, fiindcă reputaţia lui de mare general era stabilită prin bătălia de la Călugăreni, pe cînd Sigismund Báthory, principe încă tînăr şi neexperimentat, se mulţumea cu onoarea de a se raporta toate la persoana lui şi lăsa chiar el conducerea efectivă a oştirii celui mai priceput. Rapoartele oficiale germane din acele timpuri vorbesc însă mai ales de principele transilvan, aducîndu-i toate laudele pentru izbînzile repurtate; numai pe ici pe colo se aminteşte de Mihai Viteazul[118].

Rapoartele turceşti pomenesc, din contră, pretutindeni, pe Michali Oglu, ca pe geniul cel rău al otomanilor, însoţindu-l totdeauna de acele gingaşe epitete de „afurisit" şi „blăstămat", care împodobesc îndeobşte atît stilul oficial cît şi cel istoric al închinătorilor lui Mohamed [48].

Între aceste două serii de izvoare noi nu stăm la îndoială a da crezare acestor de pe urmă. Într-adevăr, Sinan-Paşa trebuia să ştie mai bine decît toţi cui datorase el înfrîngerea sa, pe cînd rapoartele oficiale germane erau ţinute, chiar din pricina caracterului lor, a atribui toate izbînzile principelui Transilvaniei. Conform cu această împrejurare, vedem că mai toţi istoricii timpului atribuie lui Mihai conducerea expediţiei şi strălucitul rezultat al izbînzii repurtate.

În sfîrşit, cea mai bună dovadă despre marele rol ce-l avuse Mihai în această luptă ne-o dă însuşi Sigismund, care, cînd se desparte de Mihai, îi arată multe semne de prietenie, mulţămind lui Dumnezeu împreună cu el că le-au ajutat a scăpa de urgia turcească[119] [49].

---

[116] Leonardo Donato şi Marco Venier către doge, 29 nov. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 208).

[117] *Analele* lui Fugger, care atribuie de obicei toate izbînzile lui Sigismund, recunosc lui Mihai această însuşire hotărîtoare: „der Weyda Michael, wellichen dann dero Orthen und gelegenheit wol bewust" (*l.c.*, [Hurmuzaki, III/1] p. 263).

[118] Toate numeroasele rapoarte despre expediţia lui Sinan-Paşa după întocmirea principelui Báthory atribuie toate izbînzile, cea de la Tîrgovişte şi cea de la Giurgiu, transilvănenilor şi principelui lor. Vezi Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 64, 70, 79, 91, 119, 121, 129, 131, 149, 153, 155, 171, 183, 191. Nu numai însă luptele date de la venirea lui Báthory în Muntenia dar şi aceea dată înainte de venirea lui, la Călugăreni, este atribuită tot oştirii transilvane, cu toate că victoria de aici fusese cîştigată de Mihai singur. E drept că el avusese ca ajutor o roată 〈ceată〉 de unguri sub Albert Király [care a avut o atitudine dubioasă — NS] dar atîta fusese de ajuns pentru ca ungurii să socotească victoria ca a lor! Tot aşa făcuseră şi cu Ştefan cel Mare la Rahova, în a cărui oaste de 40 000 de moldoveni figuraseră şi 300 (!) de secui ce Matiaş Corvin îi trimisese ca ajutor. Mai vezi şi două relaţii din Alba Iulia şi Cassovia 〈Košice〉 din 7 şi 13 mai 1595 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XII] p. 205).

[119] Walther, în Papiu, I. p. 36: „Transylvaniae dux, multis ut hactenus ita sub discessum usurpatis amicitiae indiciis palatino valedicens Deoque de tot caesis hostibus cum eodem gratias agens". Compară Hammer, *Histoire de l'empire ottoman* [*depuis son origine jusqu'à nos jours*], trad. M. Dochez, II, Paris, 1845, p. 278—280; Zinkeisen, [*op. cit.*,], III, p. 599.

Nu înţelegem cum, faţă de asemenea fapte pozitive, s-a putut ivi, şi încă la istorici contemporani [cu faptele], versiunea că Mihai Viteazul ar fi trădat pe unguri, aliindu-se cu Sinan-Paşa!! Vezi Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneţia, 1638, p. 39.

În timp ce aceste evenimente se petreceau în Muntenia, în Moldova se întîmpla o nouă criză de domnie, care, pentru a fi înțeleasă, nevoiește o ochire asupra politicii polone, provocătoarea ei.

Legăturile dintre turci și poloni erau pe atunci prietenoase [50], ceea ce ținea acum de mai bine de 70 de ani, și cancelarul polon Zamoyski era partizanul cel mai aprins al acestei prietenii [51]. Cu germanii, din contra, polonii se stricaseră de la alegerea regelui următor lui Ștefan Báthory. Se luase anume la luptă Sigismund al III-lea, fiul regelui Suediei, Maximilian, fratele împăratului Rudolf și, acest din urmă fiind bătut, se alesese Sigismund de rege, spre marea mulțămire a Porții Otomane. Mihai Viteazul, intrînd în război cu turcii și, prin alianța lui cu Báthory, principele Ardealului, și dușmănia lui cu otomanii, devenind de la sine aliatul împăratului, trebuia să steie cu polonii în relații reci, dacă nu chiar încordate.

Regele polon fusese din această pricină în zădar cercetat cu solii de la papa, pentru a fi cîștigat la lupta contra necredincioșilor. Și împăratul, după declararea războiului, cearcă fără mai multă izbîndă a detrage pe Sigismund de la legătura cu turcii. El trimite la începutul anului 1595 o ambasadă către curtea polonă, căreia, pentru a-i da o mai mare greutate, o însoțește cu trimiși din Transilvania, Muntenia și Moldova. Regele îndreaptă ambasada la dieta polonă, care, deschizîndu-se în 7 fevruarie, numește o comisie ce avea să cerceteze propunerile împăratului. Turcii, cum aud de asemenea stăruinți, răped un sol la poloni și tratările cu împăratul se întrerup îndată, spre a nu se mai reînnoi.

Polonii apoi trebuiau să se îndepărteze încă și mai mult de germani și de aliații lor și să se plece către turci și din pricină că țările române intrînd, prin supunerea lor sub Báthory, în alianța germană, se desfăceau, după ideile polone, din legăturile de vasalitate către statul lor[120]. Cu cît mai mult trebuiră polonii să simtă substituirea autorității ungaro-germane asupra Moldovei, în locul acelei pe care ei singuri se credeau în drept a o avea, văzînd că domnul Moldovei, Aron, este depus și luat prins din porunca principelui Ardealului, cînd pînă atunci polonii se amestecaseră în domniile Moldovei. Cel dintîi simptom al nemulțămirii curții polone cu un asemenea amestec se vede în netrimiterea unei solii la nunta lui Báthory. Polonii găseau pentru acest act de nepolitețe o îndreptățire în faptul depunerii lui Aron-Vodă fără consimțămîntul regelui polon[121].

Polonii amenințînd pe Răzvan, acesta este nevoit a-și readuce în țară ajutorul dat de el lui Mihai Viteazul în lupta de la Călugăreni. Polonii, pentru a-l înșela, se prefac a se împăca cu el și apoi îl atacă îndată ce se îndepărtase oștirea moldovenească, trimisă de Răzvan din nou în Muntenia, în tabăra de la Stoienești[122].

---

[120] Raport venețian din Praga, 18 aprilie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 93): „Poloni [...] restarono anco malcontenti ⟨malconti⟩, che li Vallachi et Moldavi s'accostassero all' Imperatore, [...] come quelli che pretendono che per vicinità dei confini, et per ragione di dominio debbano quesi paesi appartenere più al reame di Polonia". Aceeași ideie cuprinsă și în raportul baililor din Constantinopol, Leonardo Donato și Marco Venier către doge, 2 dec. 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 209). Încă din 5 iunie 1595 (*ibidem*, XII, p. 68), se spunea că „sarà la rovina del mondo dovendosi occupare le armi di Cristiani in altre impresse che contro al Turco".

[121] *Analele* lui Fugger, 29 oct. 1595 (*ibidem*, III, p. 248).

[122] *Ibidem*, p. 242 (30 sept.)

Răzvan, după o mică luptă, este alungat din Moldova [52] și polonii introduc în Iași pe Ieremia Movilă, care, în 22 august 1595, face jurămîntul de credință regelui polon, semnînd în Iași un document în care domnul se declară de slugă credincioasă și supusă regelui și regatului polon[123]. Condiția cu care Ieremia fusese întronat de poloni în Moldova era însă ca el să rămînă supus și Porții Otomane, urmînd ca și mai înainte a răspunde tributul, și polonii se obligau a-i obține învestitura de la sultan. Ambasada polonilor merge la Poartă însoțită de un sol al tătarilor, cu care polonii trebuiau să steie bine, de îndată ce erau în legături prietenoase cu otomanii, și în 14 decemvrie ea pleacă îndărăt cu steagul de domnie al lui Ieremia Movilă[124].

Tot pe atunci, marele cancelar al Poloniei dă o proclamație în Moldova în care spune: „regele l-a trimis în țară cu armata lui, creștini la creștini și vecini la vecini, pentru a vă așeza iarăși în starea voastră de mai înainte, fără călcarea legăturilor pe care le aveți cu împăratul turcesc. De aceea v-au așezat regele, nu un principe închipuit din Valahia, un Răzvan, ci un boier de sîngele vostru, un om cinstit și de treabă, pe domnul Ieremia Movilă, avînd deplină încredere că veți fi mulțămitori Maiestății Sale pentru această favoare"[125].

Papa Clement, [al VIII-lea], care lucrase pentru a aduce la ființă liga în contra turcilor, se supără pe poloni pentru amestecul lor în Moldova în favorul păgînilor și mustră printr-o scrisoare din 8 noiemvrie pe cancelarul Zamoyski[126].

Ștefan Răzvan, omul lui Sigismund, nu înțelegea însă a se lăsa deposedat de tron fără luptă. El ia de la suveranul său, principele Ardealului, vreo 2 000 de oșteni și intră cu ei în Moldova, unde mai mulți boieri dintre dușmanii lui Ieremia și ai polonilor îl chemaseră prin scrisori. Ieremia fuge în Polonia, de unde, întorcîndu-se cu ajutor armat, bate și prinde pe Răzvan [53], pierind în bătălie și viteazul căpitan ungur Albert Király, care ajutase lui Mihai Viteazul în lupta de la Călugăreni[127]. La început vroia numai cît să-l însemne la nas; mai apoi însă aflînd de scrisorile primite de el de la boieri și văzînd că el avea o partidă în țară, după ce-l supune la cazne înfricoșate, îl dă morții prin țeapă, iar boierilor compromiși le taie capetele pe la ianuarie 1596[128] [54].

Tot pe atunci Sigismund Báthory se săturase de viața de lagăr și dorea să-și reieie odihna părăsită. În loc de a urmări mai departe izbînzile începute, de a trece Dunărea, a elibera pe bulgari și a respinge pe turci cel puțin pînă la Balcani, dacă nu din Europa, contribuind astfel la împlinirea unei dorinți generale, de atîtea ori visată, niciodată ajunsă, el își ia ziua bună de la Mihai, întorcîndu-se cu oștile în Ardeal. Asemenea

---

[123] Jurămîntul din 22 august 1595 reprodus în Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 485: „Quare nos Hieremia Mohila [...] *famulum ac subditum* M-tis Suae et Regni cum successoribus meis esse ac fieri cum universa Valachia profiteor". Cuvîntarea ⟨proclamația⟩ lui Zamoyski către moldoveni în care le recomandă pe Ieremia Movilă, aug. 1595 (*ibidem*, XII, p. 99).

[124] Leonardo Donato și Marco Venier către doge, 14 dec. 1595 (*ibidem*, IV/2, p. 210). Cu toate acestea, polonii căutaseră să acopere atacul Moldovei „sous ombre d'empescher le passage des Tatares" (*ibidem*, XII, p. 151). Mai multe, mai jos, la domnia lui Ieremia Movilă.

[125] *Analele* lui Fugger (*ibidem*, III. p. 256).

[126] Publicată *ibidem*, III, p. 489. Mai multe scrisori ale papei în această chestie în Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 162–166.

[127] Știri din Cracovia, 29 dec. 1595 (*ibidem*, XII, p. 202). Expunerea prinderii lui Răzvan, 4 martie 1596 (*ibidem*, p. 237–238). Vezi și Ieremia Movilă către Zamoyski, 26 dec. 1598 (*ibidem*, Supl., II/1, p. 371).

[128] Marco Venier către doge, 22 martie 1596 (*ibidem*, III, p. 505). Compară un raport din Praga, 16 ian. 1596 (*ibidem*, III/2, p. 162). În 20 ian. 1596 Răzvan era prins (*Analele* lui Fugger, 19 sept. 1595, *ibidem*, p. 259).

hotărîre i se impunea însă dintr-o altă pricină. Oastea lui, compusă din lefegii, consumase toate mijloacele, între care și avuțiile luate de la jertfa lui, Aron, domnul Moldovei, și el se găsea în neputință de a o ține mai mult timp pe picior de război. El pretextă că încurcăturile Moldovei cer grabnicul său ajutor și lăsă astfel pe Mihai a urmări singur foloasele victoriei cîștigate împreună.

Dacă însă Mihai ar fi urmat și fără ajutor a se împotrivi turcilor, pentru un război ofensiv el nu se simțea îndestul de tare și așa se lăsă și el condus mai departe de șirul victoriilor sale. Și, cu toate aceste, ce minunat stăteau acuma lucrurile pentru o lovitură decisivă de dat puterii otomanilor! Bulgarii trimiseseră soli în Muntenia și Ardeal, spunînd că sînt hotărîți să se răscoale în contra asupritorilor lor și arătînd că 30 000 de oameni stau bine armați în păduri, gata de a porni la luptă[129] [55].

Dacă și bulgarii se uneau cu creștinii de la nordul Dunării, dacă se aprindea focul în însăși casa turcilor în asemenea critice momente, cînd pierduseră o mare expediție în Muntenia și o mare cetate în Ungaria, atunci trebuia să se sfîrșească veacul stăpînirii lor și ceea ce Europa de atîtea ori cercase în zadar s-ar fi putut face acum sub geniala conducere a domnului român care arătase cum se pot răpune armatele otomane.

Soarta însă nu vroi ca această dreaptă izbîndă să încunune opintelile sale, ci îl păstră pentru alte complicări în care trebuia ca puterile lui să se părăduiască în întreprinderi neizbutite.

Mihai Viteazul, întorcîndu-se de la sud spre nord, întoarse fața de la norocul său, care-l chema către Constantinopol. El își greși ținta, dacă greșeală se poate numi fatalitatea cea oarbă și neînduplecată, care-i croi drumul și-i așternu cărarea [56].

După ce Ieremia Movilă își asigură tronul prin sîngele lui Răzvan și al partizanilor săi, el începe, ca vrednic supus turcesc și polon, a unelti împotriva lui Mihai Viteazul[130]. El dă anume adăpostire unui pretendent la coroana munteană, anume Radu, aceluia din fiii lui Mihnea Turcitul pe care muma lui îl scăpase de a trece la religia mahomedană[131]. Muma lui îl dusese la Ragusa, unde se afla pe la începutul lui 1596, fiind pe atunci în vîrstă ca de 11—12 ani. Aflînd doamna că Ieremia Movilă a pus mîna pe tronul Moldovei, ea aleargă în grabă la curtea lui, de unde începe, cu ajutorul Moldovei, a lucra pentru răsturnarea lui Mihai Viteazul[132].

Pe lîngă acest pericol, cu care domnia lui Ieremia Movilă devenea amenințătoare pentru Mihai Viteazul, ea mai împiedica pe aliați de la luptele contra turcilor, prin aceea că lăsa liberă trecerea tătarilor către

---

129 *Analele* lui Fugger, 19 sept. 1595 (*ibidem*, III, p. 270): „Ire (Bulgaren) Gestandten ⟨Gesanndter⟩ wartten [...], dasz Inen die hilf, So Ire Fr. G. durch den Wallachischen Fürsten schickhen. Sie mit gueten haubtleuthen, versehen thüen, welliche Sie anfiehren könnden, die weilen Sie sich beraidt In 30 000 m. stärckh In Wäldern befinden". Compară un raport venețian din Praga, 30 mai 1595 (*ibidem*, III/2, p. 103): „S'è anco inteso che fu mandato un huomo a quel Principe dalli popoli di Bolgaria, offerendosi di combattere contro Turchi sin all'estremo lor potere".

130 Mai multe acte asupra legăturilor dintre Ieremia Movilă, poloni și turci din 1595, în Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 109 și urm. Atîta numai se dezbătea: „ob die Pollacken die Moldau für sich behalten oder unteren schein dieselbe den Türggen wider zu subjugiren" (Matei ⟨Mathias⟩ către Maximilian, 3 oct. 1595, *ibidem*, p. 115).

131 Mai sus, p. 40.

132 Marco Venier către doge, 27 ian. 1596 (din eroare este însă pusă data în josul documentului: 1595). În ianuarie 1595 domnea încă Aron Vodă, care fu răsturnat tocmai la mai 1595 și înlocuit cu Răzvan, care domnește pînă la decembrie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 215). Cf. alt raport al aceluiași ambasador din 10 febr. 1596 (aceeași eroare și aici) *ibidem*, III, p. 504) și alte două din 3 și 9 aprilie 1595 (*ibidem*, III, p. 506).

Muntenia şi Transilvania şi împiedica, împreună cu Polonia, venirea cazacilor în ajutorul lui Mihai pentru a-i spori puterile[133].

Mihai, lăsat în pace de turci, nu putea suferi un duşman aşa de înverşunat şi de primejdios în coastele sale, cu atît mai mult că tatăl copilului pretendent, turcitul Mihnea, fusese rînduit sangeac la Nicopole[134] [57].

Îndată ce iese din iarnă, pe la începutul lui fevruarie, Mihai se repede asupra tătarilor, pe care îi bate şi îi împrăştie[135]. După aceea pleacă contra lui Ieremia Movilă, spre a linişti astfel ţara lui dinspre nord şi a răzbuna totodată moartea aliatului său şi tovarăş de luptă, Ştefan Răzvan; nu mai puţin spre a alunga de acolo pe pretendentul, fiul lui Mihnea, care era, în mîinile polonilor şi ale tătarilor, o veşnică ameninţare pentru tronul său. El dădu pustiirii întreaga Moldovă, bătu într-o luptă pe Ieremia şi-l alungă cu proteguitul său, fiul lui Mihnea[136]. Mihai veni atunci după cît se vede pînă în Iaşi, deoarece Ieremia Movilă părăsi capitala lui şi fugi în Polonia [58]. ≪Lucru care caracterizează de minune felul politicii acelui timp, mult mai pe faţă în perfidie decît în vremurile noastre, este că Mihai nu se sfieşte a cere ajutorul polonilor chiar în luna cînd atacă pe Movilă, omul polonilor, chip pentru a-şi acoperi mişcarea≫[137].

El nu se putu menţine mult timp în Moldova din pricină că tătarii atacară Muntenia. În 5 septemvrie 1596, vedem că Mihai cere din Tîrgovişte ajutorul lui Báthory contra tătarilor, trimiţîndu-i una după alta vreo cinci scrisori, atît de grabnică îi era nevoia. Ieremia Movilă se întoarse, bineînţeles, îndată după ieşirea lui Mihai din Moldova, şi ajută tătarilor la prădarea Munteniei[138] [59].

După ce Mihai izbuteşte a respinge pe tătari, el se opreşte în Tîrgovişte, de unde se apucă de îndreptat starea desperată în care ţara fusese aruncată prin năvălirea tătărască: recheamă înapoi pe nenorociţii locuitori ce erau împrăştiaţi şi ascunşi prin văgăunile munţilor; pune să rezidească casele cele dărîmate şi să reîntocmească locurile cele pustiite; împărţeşte gratuit seminţe pentru cultivarea pămîntului, pentru că toate grînarele fiind prădate, bucatele şi vinurile luate şi risipite în cea mai mare parte a ţării, iară grînele şi toate cele trebuincioase vieţii, aduse fiind de la munte şi din vecina Transilvanie, se vindeau foarte scump; căci Moldova, stoarsă şi ea prin războaie, deabia se putea îndestula pe sine; apoi comerţul cu Turcia, oricît era de samavolnic şi păgubitor din cauza nesiguranţei [provocate de luptă], se întrerupsese cu totul. Pe lîngă aceste, Mihai mai aduce coloni din Bulgaria pentru a înlocui poporaţia dispărută şi trimite pe lefe-

---

133 Raportul unui anonim din 14 nov. 1595 (*ibidem*, III/1, p. 491) spune că polonii nu au vrut cu întronarea lui Ieremia „di aquistare la Moldavia per la Corona di Polonia, ma di mantinervi un Vaivoda tributario, et dependente del Turco [...] (Geremia) ha ottenuto la confirmatione dal Tartaro con conditioni che non molesti la Moldavia; ma per essa possa havere il passo in Valachia, et Transilvania". Despre împiedicarea trecerii cazacilor vezi Potocki către Zamoyski, 19 aprilie 1596 (*ibidem*, Supl. II/1, p. 384).

134 Marco Venier către doge, 27 ian. 1596 (*ibidem*, III, p. 502).

135 Raportul lui Marco Venier către doge, 10 febr. 1596 (*ibidem*, III. p. 504).

136 Marco Venier către doge, 22 martie 1596 (*ibidem*, p. 505). Încă din decembrie 1595 Mihai avea de gînd să facă această expediţie, despre care se şi răspîndise o veste anticipată (raportul aceluiaş din 31 dec. 1595, *ibidem*, p. 498).

Cu toate acestea, în luna chiar în care ataca pe Movilă, omul polonilor, la 16 martie 1596, Mihai Viteazul, pentru a acoperi mişcarea lui, ceruse regelui ajutor sau măcar de a aduna mercenari din Polonia (*ibidem*, Supl., II/1, p. 380).

Radu Mihnea fusese hotărît de turci ca domn în Muntenia, după ce îmbrăţişase mahomedanismul (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 378). [Radu Mihnea nu era mahomedan, ci tatăl său, Mihnea Turcitul].

137 16 martie 1596 (*ibidem*, p. 308).

138 Scrisorile lui Mihai Viteazul către Sig. Báthory din 5 şi 6 sept. 1596 (*ibidem*, III, p. 275—277).

giii săi peste Dunăre să prade, pentru a-i împiedica de la prădarea însăși a țării sale, înlăturînd totodată și moleșirea armatei[139]. [60].

În acest timp turcii, desperînd de a putea doborî pe Mihai prin putere, recurg iarăși la mijlocul lor favorit, dezbinarea prin corupție. După ce fac împăratului propuneri favorabile de pace, cu condiția de a părăsi pe Mihai, dar sînt respinși, se întorc către Báthory, căruia îi făgăduiesc să încheie de îndată pacea cu el[140] dacă se va lepăda de domnul român. Izbutind însă tot atît de puțin în Transilvania ca și în Germania, turcii urzesc contra lui Mihai o nouă răscoală în țară, bazată pe aceleași elemente care, și la început, încercaseră să-l răstoarne. Anume ințețesc pe mai mulți boieri, în fruntea cărora era unul Dumitru, cel mai bătrîn din sfetnicii domnului, și Chisar logofătul, cu un fiu al său. Conjurația trebuia să fie susținută și de un corp de tătari din Dobrogea. Motivul ce împingea pe boieri la răscoală era tot acel vechi, reîmprospătat, că prin alianța cu catolicii se vindea țara papistașilor. Conspirația fiind descoperită, Mihai taie pe capii ei [61] și, după aceea, răpezindu-se contra tătarilor, îi bate și pe aceștia și-i împrăștie de la hotarele țării[141].

Turcii sînt nevoiți să recunoască starea de fapt a neatîrnării Munteniei și, pentru a nu periclita mai mult timp interesele războiului unguresc, îl redeschid către sfîrșitul anului 1596 cu puteri noi. În 21 septemvrie ei iau cetatea Erlau și, mai rău decît atîta, armata imperială este cumplit bătută în cîmpia de la *Kerestes* ⟨Keresztes⟩ în zilele de 23—25 octomvrie 1596.

Precum pierderile turcilor în Valahia zdruncinaseră în Ungaria propășirea oștirilor musulmane, astfel izbînda din această țară încuraja pe turci a reînnoi atacul Munteniei. Aceste două state erau acuma legate printr-o soartă comună; izbînda unuia era și a celuilalt și pierderea ce lovea pe unul avea efect asupra amîndurora. Auzind turcii de la marginea Munteniei despre strălucita izbîndă de la Kerestes, se pun pe prădat în hotarele ei. Mihai, pentru a pune stavilă acestor jafuri, trece Dunărea și asediază Nicopole[142]. Primind însă aicea vestea întoarcerii vizirului, Cicală-Pașa ⟨Cigala⟩, învingător din Ungaria, ridică asediul și trece înapoi fluviul.

Pe cînd Mihai bătea Nicopole [62], sangeacul de aicea, spre a dobîndi mîntuirea cetății, făgădui lui Mihai că-l va împăca cu sultanul și Mihai, care era nevoit să părăsească asediul, se prefăcu a ceda rugăminților comandantului. Acesta se ținu de cuvînt și mijloci la sultan pacea pentru Mihai Viteazul.

Padișahul, deși trebuia să fie înmîndrit prin strălucita victorie din Ungaria, nu se arată deloc greoi la propunerile sangeacului ci, îmbrățișîndu-le cu căldură, îi mulțămește pentru interesul ce-l purta despre trebile împărăției și, setos de a vedea cît mai curînd energicul braț al lui Mihai Viteazul pus în slujba lui contra germanilor, pe de o parte trimite lui Mihai-Vodă o deputăție numeroasă și strălucită de 20 de inși; pe de alta, pune pe patriarhul din Constantinopol să scrie lui Mihai o scrisoare în care să-i ves-

---

[139] Walther, în Papiu, I, p. 37.

[140] Într-un raport al lui Marco Venier către doge din 9 martie 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 218), cetim „che se il Transilvano si astennirà dalle cose di Valachia et di Bogdania, di prima gli sarà conceduta la pace". Propunerea de pace a lui Hasan către Sig. Báthory, din aug. 1596 (*ibidem*, XII, p. 274).

[141] *Analele* lui Fugger, 30 oct., 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 271); Walther, în Papiu, I, p. 37—38.

[142] O știre despre trecerea lui Mihai peste Dunăre este dată în 8 sept. 1596 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 276): „Il Voivoda di Walachia con 26 m. combatantti ne passato il Danubio in Bulgaria contro Turchi", Cf. p. 279. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința contemporană*, I, p. 147].

tească că sultanul l-a iertat,[143] vroind astfel turcul să confirme pe toate căile românului că numai de la el atîrnă a reintra în bunele sale grații.

Această împăcare urma a se face însă tot cu îndatorirea lui Mihai de a răspunde sultanului un tribut anual. O scrisoare foarte însemnată a lui Mihai Viteazul însuși, cu data 26 mai 1597, trimisă lui Zamoyski, marele cancelar polon, întărește faptul. Prin această scrisoare Mihai Viteazul înștiința pe poloni că „acum se află în pace cu păgînii" și roagă pe cancelar să învoiască un negustor de blănuri de cacom de a veni în Muntenia, „căci am mare nevoie de asemenea blănuri pentru că trebuie la plata tributului să trimit cîteva piei împăratului turcilor"[144].

Din partea turcilor Mihai fu lăsat în pace, ba se vede că relațiile lui cu ei erau destul de bune. Mai multe scrisori ale lui Meletie Pigas, patriarh de Alexandria și locțiitor al celui de Constantinopol, ne dau în privința aceasta detalii de preț. Aflînd de la Mihai că un pașă îi neliniștea hotarul și că tătarii amenințau să-i încalce țara, Pigas scrie lui Mihai, în 5 august 1597, că, împărtășind lui Ibrahim-Pașa, marele vizir, tînguirile lui Mihai, acesta liniștise pe pașa ce supărase pe Mihai și dase ordin tătarilor să se astîmpere. Pigas asigura pe Mihai să nu se îndoiască de dragostea ce are pentru dînsul prea puternicul împărat, adăugînd că e nevoie ca și Mihai să arate un semn de dragoste față de stăpînitori, trimițînd ca haraci tot ce va putea[145].

Boierii, care începuseră a se sătura de vijelioasa domnie a lui Mihai Viteazul, întrebuințează bunele relații în care Mihai intră tot mai mult cu turcii spre a reînnoi iarăși uneltirile contra domnului lor. Ei schimbă însă acuma tactica și, în loc de a lua partea turcilor contra puterii catolice, ce le-ar amenința religia, ei se fac organul apărării intereselor germane contra elementului păgîn, dovadă cît de adevărate erau în ambele cazuri temerile și pîrile lor.

Ei învinuiesc anume pe Mihai la Báthory că ar fi plecat a încheia pace cu turcii contra creștinilor. Cînd ne gîndim cum mai tîrziu fu jertfit de acești creștini, a căror apărare el o luase, mai că am dori să-i fi venit în minte această hotărîre ; să fi adaus puterea brațului său către acea a turcilor învingători, să fi izbit în nemți izbînzi peste izbînzi și să-și fi împlinit, sub suzeranitatea turcească, visul căruia vroi mai tîrziu a-i da ființă sub suzeranitatea germană.

Văzîndu-se domnul atît de calomniat, învinovățit că ar vrea să trădeze interesele creștinătății, el trimite îndată un sol la Sigismund Báthory, arătîndu-i că va veni în curînd în persoană, cu foarte mică întovărășire în Ardeal, pentru a-i explica purtarea sa, și ajunge la Alba Iulia în 30 decemvrie 1596. Báthory îi trimite înainte pe secretarul său, Pancrațiu Sennyei, cu 40 de trăsuri de paradă și o mulțime de nobili, pînă la un sfert de milă de oraș, lingușindu-l cît putea cu dragostea. Astfel, cu cea mai mare pompă fu primit Mihai-Vodă în capitala principilor Transilvaniei.

A doua zi, cea din urmă a lunii lui decemvrie, Báthory trimise o seamă de călăreți lui Mihai-Vodă ca să-l însoțească la curtea sa. În ziua cea dintîi a Anului Nou (1597), Mihai Vodă se duce cu mare solemnitate la biserică ; pe urmă merge la principele Transilvaniei, care-l ospătează cu măreție[146].

---

[143] Raport din 10 mai 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 223) : „Il patriarcha di Constantinopoli fa communicare al Bailo che se era scritto lettera a Michali Vaivoda facendolo sapere che il signor si e scordata le offese da lui fattegli et che lo ha tornato in grazia".

[144] Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 418.

[145] *Ibidem*, XIV, p. 316—319.

[146] Bălcescu, ed. Odobescu, p. 244. Cele ce spune Bălcescu despre încheierea definitivă a păcii între Mihai Viteazul și turci, în august 1597, după de Thou, Walther și Stavrinos (compară și Căpitanul în *Magazin istoric*, 1, p. 234 și Anonimul românesc, *ibidem*, IV, p.

Astfel era acum tratat acel „locţiitor” din Muntenia al principelui Báthory, acel „vasal al său”, care nu avea voie nici măcar să-şi anine propria pecete de hrisoavele sale! Mihai Viteazul, după ce arătase ce putuse şi după ce crescuse mult peste capul pretinsului său stăpîn, devenea acuma groaznic şi ameninţător prin alianţa putincioasă ce i-o ofereau turcii. Ajunsese domnul român a fi vînat de două puteri mari, turcii şi Imperiul german, ce se ascundea în dosul lui Báthory. Cît de bine îşi răzbunase el pentru umilirile de altădată!

După ce Mihai împacă mintea prepuielnică a lui Báthory şi-l asigură că pacea propusă de turci îi este trebuincioasă spre a căpăta răgaz în răstimpul căruia să se poată pregăti pentru noi izbînzi[147], el se întoarce în Muntenia [63], unde dă solilor turci un răspuns mulţămitor şi aşează cu ei un armistiţiu ce era cu atît mai neapărat pentru Mihai cu cît el trebuia să urmărească cu mare luare aminte schimbările ce se pregăteau în Ardeal prin hotărîrea lui Sigismund Báthory de a trece domnia Transilvaniei către împăratul Rudolf.

Tocmai pe atunci papa Clement al VIII-lea îi trimite lui Mihai o scrisoare prin care îl îmbărbătează la luptă contra păgînilor, lăudîndu-i mult vitejia şi jertfele făcute. Scrisoarea era un răspuns întîrziat la înştiinţările lui Mihai din timpul marilor frămîntări cu oştirea lui Sinan-Paşa. Papa însă nu trimisese laudele în zadar; prin o a doua scrisoare îl îndeamnă să treacă la biserica romană[148].

---

283), nu pot fi exacte, după cum vom vedea mai la vale. Adaugă scrisoarea din Weissenburg (Alba Iulia), 6 ian. 1597. Vine şi un ceauş turc pentru a împăca pe Mihai cu turci N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I p. 153—154).

[147] Sigismund consimte la această cerere. În înţelegerea stabilită, în ziua de 4 ian. 1597, între Sigismund Báthory şi domnul muntean în Alba Iulia (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 508) se spune: „Interrogo — spune Báthory — s'era espediente di presente dissimulare col Turco sin a tanto che fossero raddunate le forze della Christianità a tempo nuovo. Fu concluso ch'era espediente, et particolarmente al Vaivoda che ha il paese aperto vicino all'inimico, et con poca gente da guerra, ma che ne'confini si doveva attendere alle scorrerie conforme a che s'è fatto per il passato”.

[148] Scrisorile papei din 16 aug. şi 12 oct. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 199). [Despre relaţiile lui Mihai Viteazul cu scaunul papal vezi Chiril Karalevskij, *Bernardino Quirini, episcop de Argeş, 1591—1595*, în „Rev. catolică”, IV, 1915, p. 47—62, 187—205, 515—535.]

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Menţionăm că A. D. Xenopol a publicat separat un volum de 289 p. cu titlul *Istoria lui Mihai vodă Viteazul. Extras din vol. V a Istoriei românilor din Dacia Traiană*, Buc., 1915.

Opiniile lui A. D. Xenopol cu privire la Mihai Viteazul au fost analizate de I. Toderaşcu, *Personalitatea lui Mihai Viteazul în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. *A. D. Xenopol. Studii privitoare la viaţa şi opera sa*, Buc., 1972, p. 75—84.

Vezi şi recenzia publicată de A. D. Xenopol în „Conv. literare”, 1880—1881, p. 41—49 la lucrarea lui N. Bălcescu, *Istoria românilor sub Mihai vodă Viteazul*, lucrare utilizată pe larg în sinteza sa, dar criticată adeseori.

Xenopol şi-a mai exprimat opiniile despre domnia lui Mihai Viteazul şi în recenzia făcută monografiei lui N. Iorga, *Mihai Viteazul*, Buc., 1900, publicată în „Arhiva”, 1900, p. 180—188. În monografia sa, N. Iorga îi reproşa lui Xenopol faptul că informaţia sa era neîndestulătoare, bazîndu-se doar pe vol. III şi IV din colecţia Hurmuzaki şi pe N. Bălcescu.

La rîndul său, în recenzia amintită, Xenopol semnala o serie de erori săvîrşite de N. Iorga, principala fiind aceea că îl considera pe Mihai lipsit de inteligenţă politică. „Este o rămăşiţă a vechiului sistem care atribuie istoricului rolul destul de ridicol de judecător al veacurilor”, afirma Xenopol, care considera că — în loc să-i dea lecţii lui Mihai, „şi acestea numai negative” — ar fi fost mai bine ca N. Iorga „să înţeleagă pentru ce a căzut Mihai Viteazul”, aşa cum a făcut-o el, „cel cu informaţia neîndestulătoare”.

Răspunsul lui N. Iorga („Conv. literare", 1900, p. 428—432) a fost deosebit de aspru; el afirmă că Xenopol este: „un spirit vioi, exprimînd într-o formă ușoară, cu aparatul exterior al erudiției contemporane, concluzii puțin solide, scoase dintr-o cunoaștere insuficientă a materialului".

Domnia lui Mihai Viteazul și marea sa înfăptuire — prima unire politică a țărilor române — s-a bucurat de cea mai mare atenție din partea istoricilor români, care i-au dedicat sute de studii și monografii: I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, 2 vol., Buc., 1904—1907; reeditată de Damaschin Mioc, Timișoara, 1976; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, 2 vol., Buc., 1935; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Buc., 1936 (lucrare ce a stîrnit numeroase discuții, îndeosebi cu privire la originea lui Mihai Viteazul; vezi mai jos nota 4); D. Almaș, *Mihai vodă Viteazul*, Buc., Ed. Tineretului, 1966; Ștefan Pascu, *Mihai Viteazul. Unirea și centralizarea țărilor române*, Buc., 1973; Ștefan Olteanu, *Les pays roumains à l'époque du Michel le Brave. L'union de 1600*, Buc., 1975; Ion Ionașcu, Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul*, Buc., Ed. Militară, 1975 (Col. Domnitori și voievozi); Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, Craiova, 1976, etc. O bună analiză a politicii domnului a făcut Eugen Stănescu în *Istoria României*, II, Buc., 1962, utilizată în notele noastre.

Luptele lui Mihai Viteazul au fost analizate pe larg de Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, Buc., Ed. Militară, 1972; campaniile din 1595 și 1599 au fost descrise de Ed. Dragomirescu și I. Cupșa, *Considerațiuni critice asupra principalelor operațiuni militare ale lui Mihai Viteazul*, Timișoara, 1936.

Principalele culegeri și volume de documente și izvoare narative relative la epoca lui Mihai Viteazul sînt: N. Iorga, *Documente nouă în mare parte românești relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, Buc., 1898 (extras din AARMSI, s. II, t. XX, 1898, p. 436—502); Claudio Isopescu, *Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento* („Ephemeris dacoromana", 1924, p. 460—500 și „Diplomatarium Italicum", 1925 și p. 378—505); I. Mesrobeanu, *Documente din arhiva Vaticanului referitoare la Mihai Viteazul* (CI, 1928, nr. 2, p. 157—185; 1929—1931; p. 27—40); P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, Buc., 1936 (marea majoritate din arhivele polone, 1594—1601); Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și polonii cu documente inedite și anexe*, Buc., 1937; DRH, B, vol. XI, 1975, Buc. (documente interne).

Menționăm că numeroase știri din documentele externe — unele aflate în microfilm sau xerografii la Arh. St. București — au fost publicate de Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională (sic!) a țărilor române (1590—1630). Documente externe*, Buc., 1981. Studiul introductiv cuprinde o bogată bibliografie (diverse lucrări și ediții de izvoare). Multe din aceste documente nu au însă nici o legătură cu așa-zisa „luptă pentru unitate națională" (de pildă, scrisori ale unor pretendenți ca Pătrașcu, Marcu, Ioan Bogdan, sau Ștefan Bogdan), iar altele sînt cunoscute din alte publicații, necunoscute însă autorului, destul de critic la adresa altora.

Numeroasele „avvisi" și broșuri ocazionale despre luptele purtate de Mihai Viteazul au fost publicate sau analizate de: Nerva Hodoș, *Vitejiile lui Mihai vodă. Documente publicate de*, Buc., 1913; N. Buta, *I paesi romeni in una serie di „avvisi" della fine del cinquecento (1599—1603)* („Diplomatorium Italicum", II, 1930, p. 72—304); Aurel Decei, *„Avvisi" riguardanti i paesi romeni negli anni 1596—1598* („Diplomatorium Italicum", IV, 1939, p. 1—74); C. Göllner, *Faima lui Mihai Viteazul în Apus. Broșuri contemporane* (AIINC, 1939—1942, p. 123—296); idem, *Michael des Tapfere im Lichte der Abenlandes Berichte „Neuer Zeitungen"*, Sibiu, 1943; Mihail P. Dan, *Știri privitoare la Mihai Viteazul în cîteva broșuri germane contemporane* (AIINC, 1945, p. 256—290).

O deosebită utilitate prezintă seria *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, editată de un colectiv coordonat de: Ion Ardeleanu, Vasile Arimia, Gh. Bondoc și Mircea Mușat, din care au apărut:

— vol. I, *Documente externe*, Buc., 1982;
— vol. II, *Cronicari și istorici străini, Sec. XVI—XVIII*, Buc., 1983;
— vol. III, *Istoriografia străină din secolul al XIX-lea, Texte alese*, Buc., 1984.
— vol. IV, *Relatări și presă*, Buc. 1986.

Relatările străinilor care au venit în contact cu țările române în această epocă sînt publicate în *Călători străini despre țările române*, vol. III, Buc., 1971 și vol. IV, 1972.

[2] Izvoarele vremii înregistrează în Țara Românească și Moldova prezența apăsătoare a dregătorilor și militarilor turci care, uzurpînd funcțiile statului, strîngeau birurile, se amestecau în administrația țării, încălcau drepturile tradiționale recunoscute prin „capitulații", chiar și interdicția de a clădi moschei pe pămînt românesc. Comentînd acele vremuri triste, cronica Țării Românești scria: „începură turcii a cuprinde Țara Rumânească și a-și face lăcașuri și meceturi" (*Istoria Țării Românești*, p. 54). Noua stare de lucruri îl determina pe Aron Tiranul, domnul Moldovei, să se considere „numai ispravnicul (sultanului) în această țară" (A. Veress, *Documente*, IV, p. 55), iar în septembrie 1593, Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, trimitea un sol special la regina Elisabeta a Angliei pentru a solicita o intervenție pe lîngă sultan „ca să slăbească greaua apăsare a turcului" (*ibidem*, p. 25). Înțelegem astfel motivul pentru care cele trei țări române s-au ridicat *împreună* împotriva asupririi otomane tot mai greu de suportat.

Gravitatea situaţiei în care ajunseseră ţările române era recunoscută şi de un cronicar turc ceva mai obiectiv, care — referindu-se la vizirul aflat în funcţie — afirma: „de asemenea, nearătînd prietenie faţă de voievozii Ţării Româneşti şi Moldovei (Mihai Viteazul şi Aron Tiranul), el a făcut ca aceştia să se răscoale. Totodată, despre multe alte măsuri proaste ale sale nu s-a ştiut atunci. Ele au ieşit la iveală mai tîrziu şi, dacă le-am descrie pe toate în amănunt, am lungi prea mult povestirea" (*Cronici turceşti*, I, p. 497).

[3] Aşa cum am arătat în cap. I, nota [13], Xenopol confundă pe Petru cel Tînăr — care era fiul Chiajnei şi al lui Mircea Ciobanul — cu Petru Şchiopul, care era fiul altui Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău. Între Petru Şchiopul şi Chiajna nu există nici un fel de relaţie de rudenie.

[4] Originea lui Mihai Viteazul a constituit obiectul a numeroase dezbateri şi luări de poziţie, îndeosebi în legătură cu filiaţia sa din Pătraşcu cel Bun, contestată de unii autori începînd cu P. P. Panaitescu în 1936, cînd s-au iscat numeroase discuţii: I. Crăciun, *Originea lui Mihai Viteazul*, Cluj, 1936; N. Iorga, *În jurul lui Mihai Viteazul. II. Originea lui Mihai Viteazul după o cronică românească*, Buc., 1936; Stoica Nicolaescu, *Filiaţiunea lui Mihai Viteazul pe bază documentară*, Buc., 1936; P. P. Panaitescu, *În jurul lui Mihai Viteazul. Răspuns d-lui N. Iorga. I. Originea lui Mihai Viteazul. II. Mihai Viteazul şi boierii. Alte chestiuni controversate* (RIR, 1937, p. 1—31); şi extras; G. Duzinchevici, *Consideraţii critice asupra originii lui Mihai Viteazul*, Iaşi, 1938; G. D. Florescu, Dan Plesia, *Mihai Viteazul — urmaş al împăraţilor bizantini* („Valachica", 1972, p. 131—161) (prin mama sa Teodora, pe care cei doi o cred din familia Cantacuzino); Carmen Dumitrescu, *Mănăstirea Căluiu şi cîteva precizări despre ctitorii ei şi despre Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 243—259; Ştefan Andreescu, *Familia lui Mihai Viteazul*, în acelaşi volum, p. 225—241; C. Rezachevici, *Originea lui Mihai Viteazul. Dezbateri în cadrul Comisiei de genealogie şi heraldică* (R. Ist., 1976, nr. 12, p. 1889—1891) etc.

După cele mai îndreptăţite opinii, Mihai Viteazul a fost fiul lui Pătraşcu cel Bun (după cum mărturiseşte el însuşi în titulatura sa) şi al Tudorei, o negustoreasă frumoasă din Tîrgul de Floci, de la vărsarea Ialomiţei în Dunăre, unde s-a născut viitorul domn în anul 1558. Vezi consideraţiile lui I. Ionaşcu în vol. editat împreună cu Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul*, p. 3—8.

[5] Despre mama lui Mihai Viteazul — Tudora, călugărită Teofana — şi originea ei românească vezi: C. I. Filitti, *Mama şi soţia lui Mihai Viteazul* (CL, 1921, p. 609—627) şi Craiova, 1934; I. Lupaş, *Tudora, mama lui Mihai Viteazul*, în vol. *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, I, Buc., 1928, p. 117—121; N. Iorga, *Mama lui Mihai Viteazul* („Neamul românesc", 28 iunie 1936); Irina Gavrilă, *Tudora-Teofana monahia, mama lui Mihai Viteazul* MO, 1972, nr. 11—12, p. 928—934). Vezi şi nota precedentă.

[6] Înrudirea lui Mihai Viteazul cu Iane banul este discutabilă. În lucrarea sa *Mama şi soţia lui Mihai Viteazul*, p. 8—10, I. C. Filitti crede că Iane nu este din familia Cantacuzino, ci un „om prost, necioplit". În studiul lor citat la nota [4], G. D. Florescu şi Dan Pleşia susţin că Iane ar fi fost mare postelnic al lui Pătraşcu cel Bun, tatăl lui Mihai Viteazul, care l-a făcut apoi mare ban. Apropierea sa de domnul Ţării Româneşti s-ar datora faptului că Iane ar fi fost fratele Tudorei, mama lui Mihai. Într-un document din 1603 se afirmă că Mihai Viteazul, „dacă au stătut domn în Ţara Românească, el s-au făcut rudă lui jupan Iane mare ban" (DRH, B, XI, p. 577).

Vezi şi I. Minea, L. T. Boga, *Despre Iane mare ban de Craiova şi ceva despre Mihai Viteazul*, Iaşi, 1934 (extras din CI, 1934—1936, nr. 2, p. 33—64); I. C. Filitti, *Cu privire la banul Iane, unchiul lui Mihai Viteazul* (AO, 1934, p. 495—496) şi G. T. Ionescu, *Iane banul şi actul din 24 mai 1603 de la Radu Şerban* („Istros", 1981—1983, p. 263—298).

[7] Ordinea dregătoriilor ocupate de Mihai înainte de domnie este următoarea: ban (sau ispravnic) de Mehedinţi, 1 ian.—29 nov. 1588 (perioadă în care unchiul său Iane era mare ban); mare stolnic, 1588—1591; mare postelnic, 1591; mare agă, 1592; mare ban, 1593. Despre unele din aceste dregătorii vorbeşte chiar Mihai însuşi; de pildă, că a fost „agă la Ştefan vodă" (Surdul) (DIR, B, veac XVI, vol. VI, p. 128) sau la 20 febr. 1594 că a fost mare ban (*ibidem*, p. 103). Vezi şi C. I. Filitti, *Mihai Viteazul mare ban de Craiova* (AO, X, 1931, p. 303—304).

[8] Genealogia corectă este:

Mircea cel Mare
|
Vlad Dracul
|
Vlad Călugărul
|
Radu cel Mare
|
Radu Paisie
|
Pătraşcu cel Bun
|
Mihai Viteazul

[9] Vezi detalii la N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 64, unde se arată că Iane era considerat rudă cu Mihai Viteazul. Xenopol îl confundă pe Iane banul cu Iane Caloghera, marele vistier al lui Petru Șchiopul (1583—1591). Întrucît cei doi au ocupat în același timp și în locuri diferite funcții diferite, este evident că sînt două personaje diferite; unul este marele vistier al lui Petru Șchiopul și altul marele ban din Țara Românească, ambii însă greci.

[10] Nu trebuie omise legăturile de rudenie stabilite de Mihai Viteazul cu boierimea olteană: el s-a căsătorit cu Stanca, fosta soție a lui Dumitru banul din Vîlcănești și nepoata lui Dobromir, fost mare ban, înrudită și cu boierii Buzești. În plus, el avea și interese economice în Oltenia, unde stăpînea numeroase sate; în 1598 — cînd era domn — și-a întărit lui însuși stăpînirea peste 23 de sate din fostul județ Romanați, cumpărate „cînd am fost domnia mea mare stolnic și mare postelnic și mare agă și mare ban al Craiovei" (DRH, B, XI, p. 425—429). El devenise în această calitate unul din cei mai mari latifundiari ai Olteniei.

[11] Alexandru zis „cel Rău", fiul lui Bogdan Lăpușneanu, domnul Moldovei, nu poate fi considerat un „venetic străin" în Țara Românească, cele două țări fiind locuite de același popor. În această vreme se ajunsese la o adevărată uniune interdinastică între Țara Românească și Moldova; muntenii se simțeau la ei acasă în Moldova, așa cum moldovenii nu erau considerați „venetici" în Țara Românească („Muntenească", cum îi spuneau ei). De aceea, fără teamă de primejdia înstrăinării, *„gospodarul (=domnul) moldovean devenea gospodar muntean și gospodarul muntean gospodar moldovean"*, după cum remarcau, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, boierii munteni Dan vistierul și Vintilă clucerul, doi dintre adversarii politici ai lui Mihai Viteazul, aflați în pribegie în Moldova (Hurmuzaki, Supl. II/1, p. 487).

[12] Despre aceste două monumente, demolate din nefericire, legate de amintirea lui Mihai Viteazul, vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Buc., 1961, p. 165 și 230—234.

[13] Legenda este publicată în *Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul*, în N. Bălcescu, *Opere*, II, Buc., 1953, p. 27—28; din ea lipsește însă amănuntul că țiganul călău ar fi fost robul lui Mihai; el ar fi fost impresionat de personalitatea celui condamnat și ar fi refuzat să-l ucidă.

Într-o altă formă, legenda se găsește și la cronicarul Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, p. 69—70, care spune doar că banul Mihai, „trecînd pe lîngă biserica Albă în vremea liturghiei, s-a rugat armașilor să-l lase să asculte sfînta liturghie"; în biserică a făgăduit Sfîntului Nicolae — hramul lăcașului — că, dacă scapă, va face o mănăstire cu acest hram. El nu a ajuns în fața călăului, întrucît „au jurat cu 12 boieri că nu iaste fecior de domn și au scăpat", fugind apoi la Poartă, unde a obținut domnia cu ajutorul lui Iane, „care au fost rudă lui".

[14] Despre sprijinul dat de Andronic Cantacuzino la numirea lui Mihai Viteazul ca domn vezi scrisoarea primului, în care arată că „l-am făcut domn al Țării Românești pe banul Mihai", considerat un „păstor bun, creștin cu milă pentru cei săraci" și „vrednic să păstorească un popor" (Hurmuzaki, XI, p. 373—374 și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 66—67).

[15] Ultimul document emis de Alexandru cel Rău poartă data de 18 august 1593, cînd Mihai nu putea fi încă la București (DIR, B, veac. XVI, vol. VI, p. 78). El și-a început domnia în oct. 1593.

[16] Despre aderarea domnilor români la Liga Sfîntă vezi I. Sîrbu, *Domnii români și plănuita Ligă creștină la 1593—4*, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, Buc., 1903, p. 397—410.

Țara Românească a fost ocolită de emisarii Ligii deoarece — fiind numit domn de sultan — Mihai era considerat de diplomații apuseni ca „prea unit și interesat cu turcul" (Hurmuzaki, III/2, p. 395). Aflînd de organizarea ofensivei antiotomane, Mihai Viteazul a luat el inițiativa pentru aderarea la Liga plănuită; după cum mărturisea domnul în memoriul său adresat împăratului Rudolf al II-lea, „eu, ... nevrînd să adaug puterea turcilor prin ostașii mei, de bună voie m-am arătat gata a lua parte în legătura creștină" (N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. a II-a, Vălenii de Munte, 1925, p. 242—243. Vezi și mai jos nota [20].

Mihai întreținea la sud de Dunăre o puternică rețea de informatori care îi semnalau toate mișcările oștilor turcești, ceea ce l-a determinat probabil să înceapă, încă din prima jumătate a anului 1594, negocieri atît cu principele Transilvaniei, cît și cu sîrbii, a căror tabără se spune că a vizitat-o (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 71).

Faza decisivă poate fi considerată mijlocul anului 1594, cînd Mihai Viteazul amîna sub diverse pretexte participarea cerută de turci la expediția împotriva Transilvaniei, iar Moldova încheia alianța cu Imperiul habsburgic în august același an. A existat încă din această vreme o înțelegere directă între Moldova și Țara Românească, probabil sub forma unui tratat de alianță; după cum scrie Grigore Ureche în cronica sa, Aron vodă „socoti să se ajungă cu Mihai vodă, carele domniia pre aceia vreme Țara Muntenească, ca să să dezbată de supt mîna turcilor" (*Letopisețul*, ed. cit., p. 224). După cum spune cronica Țării Românești, ei doi domni și-au jurat „să să ajute unul cu altul" (*Istoria Țării Românești*, p. 55).

[17] Valentin Prépostvári (1540—1597) a fost un maghiar viteaz în serviciul Habsburgilor, care a vizitat Țara Românească și Moldova pe care le cunoștea „tot așa de bine ca și împrejurimile Vienei" — după cum spunea el însuși.

Ceea ce nu spune Xenopol este că Prépostvári îl îndemna pe Aron Vodă să urmeze exemplul lui Ștefan cel Mare. Iată acest text foarte interesant: „Măria ta, acum ți-ai putea trece la nemurire faima măriei tale de viteaz, rămînîndu-ți pe vecie același renume bun ca al înaintașului măriei tale, evlaviosul Ștefan vodă de odinioară, a cărui slavă de viteaz mai trăiește și acum și nici nu se va șterge slava lui cît va ființa lumea". Vezi A. Bitay, *Din „scarta faimei" lui Ștefan cel Mare. O apreciere maghiară din 1593* (RI, 1936, p. 10—11).

Despre relațiile lui Aron Tiranul cu tătarii vezi Tahsin Gemil, *Un yarlîg al hanului Crimeii Gazi Ghiray — Bora către domnul Moldovei Aron vodă Tiranul* (AIIAI, 1974, p. 245—250).

Trebuie să amintim că în timpul domniei lui Aron vodă a avut loc expediția cazacilor lui Lobodă hatmanul, pe care Xenopol o pune în vremea domniei lui Ștefan cel Mare (vezi vol. II, p. 292). Știrea se află în finalul cronicii lui Grigore Ureche (ed. C. Giurescu, p. 270), unde este amintit faptul că „au venit Lobodă cu oaste căzăcească și au gonit pre Aron vodă din scaun și au ars tîrgul Iașilor, văleatul 7103 (1595)".

Știrea este completată de un document mai tîrziu, din 14 febr. 1623, de unde rezultă că Lobodă a avut partizani în Moldova; în document se afirmă că Aron vodă a confiscat un sat" de la Meleștan fost postelnic pentru hiclenie, cînd s-a ridicat cu Lobodă hatmanul, cu multă oaste de cazaci, asupra sceptrului cinstitului împărat și asupra lui Aron voievod și mult rău au făcut și au călcat cu război țara noastră Moldova" (DIR, A, veac XVII, vol. V, p. 185).

Este greu de precizat cînd va fi avut loc această expediție; ultimul document intern de la Aron vodă datează din 28 dec. 1594, iar primul de la Ștefan Răzvan din 16 mai 1595 (DIR, A, veac XVI, vol. IV, p. 118 și 120).

[18] Despre rolul jucat de acest raguzan în istoria țărilor române vezi analiza pertinentă a Mariei Holban în *Călători străini*, III, p. 231—244. El a intrat în slujba lui Rudolf al II-lea la 18 martie 1594, cînd a fost trimis în misiune în țările române (Hurmuzaki, III/1, p. 184—187).

Despre participarea românilor la războiul dus de Sfînta Ligă vezi și Alex. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen" Türken-Krieg der Katholischen Universalmächte (1593—1606)*, München, 1964.

[19] Relația este publicată în *Călători străini*, III, p. 245 și urm.

[20] În raportul său, Giovanni de Marini Poli declară că nu s-a încumetat să meargă în Țara Românească, deși Mihai „ne chema cu mari stăruințe"; motivul era teama de turci (ibidem, p. 249). După cum spunea și Comuleo, la București erau mulți turci care-l supravegheau pe Mihai (*ibidem*, p. 367).

[21] Despre discuțiile și conflictul ivit în sînul clasei dominante din Transilvania cu prilejul aderării țării la Liga Sfîntă — conflict terminat cu uciderea unora dintre adversarii lui Sig. Báthory — vezi numeroase amănunte în MHHD, III, p. 64—72; MCRT, III, p. 53—58; *Călători străini*, III, p. 250, 442—445; I. Toderașcu, *Transilvania și Liga Sfîntă. O relatare necunoscută din 1597* (AIIAI, 1982, p. 303—311). La numele celor uciși trebuie adăugați: Balthazar Báthory, I. Bornemisza, Kovácsóczy și G. Vass.

Despre starea de spirit antiotomană din Transilvania vezi și pamfletul publicat de Gebhard Blücher, *Ein unbekannter Hermannstädter Druck aus dem Jahre 1593* (RRH, IX, 1970, nr. 2, p. 237—242).

[22] Cererea de ajutor la care se referă Xenopol a fost făcută mai tîrziu, în 1595, cînd începuse lupta cu Sinan-Pașa (M. Costin, *Opere*, p. 47).

[23] Ridicarea la luptă a fost precedată de un sfat larg al „țării", care a hotărît să nu mai suporte „jugul cel nesuferit al tiranului" (SMIM, III, p. 65). Înainte de a porni la luptă, Mihai Viteazul schimbase și componența sfatului domnesc, înlocuind pe 7 din cei 8 dregători mai vechi din divan, asigurîndu-și astfel sprijinul necesar luptei.

[24] Acțiunea devenise necesară pentru a pune capăt dezordinelor provocate de turci, ...re — după cum recunoaște o cronică turcească: „puneau mîna pe ce apucau, îi băteau ... oamenii aflați la poarta sa (a lui Mihai) și îi răneau. Toți aceștia îl săturaseră de viață ... afurisitul de Mihai" (*Cronici turcești*, I, p. 498).

[25] În afară de relațiile lui Marco Venier cunoscute lui A. D. Xenopol din colecția Hurmuzaki, vezi și N. Bănescu, *Adaos la relațiile lui Marco Venier cu privire la campania ... 1595 a domnilor noștri* (AIINC, 1926—1927, p. 127—134); este vorba de relatări dintre ... mai—19 august 1595.

[26] Surpriza loviturii a fost atît de totală încît atacul îndreptat imediat împotriva ...giului (15 nov.) a determinat pe un martor să scrie: „afurisiții de ghiauri, în clipa în care ...ul de mine ieșeam din București, i-au ucis pe toți musulmanii care se găseau acolo și ..., formînd cete, au venit la Giurgiu. Dintre locuitorii Giurgiului, care, cu femei și copii, ... poate 3 000—4 000 de suflete, n-a scăpat nici unul afară de noi doi. Au fost luate ca ...ă o mulțime de bogății. Multe femei și mulți bărbați au fost duși în captivitate; de ...enea, și orașul a fost incendiat" (*Cronici turcești*, I, p. 500).

[27] După anihilarea turcilor aflaţi în ţară, principala preocupare a domnului a fost *asigurarea controlului militar al liniei Dunării*, înainte de luptele despre care vorbeşte Xenopol. Atacul românesc împotriva cetăţilor din această regiune a început în primele zile ale lunii decembrie 1594, printr-o lovitură dată aproape simultan în mai multe direcţii: Tîrgul de Floci (1? dec.), Cernavodă, Turtucaia, Nicopole. Oraşele au fost prădate şi distruse; din cauza condiţiilor climatice, impuse de o iarnă deosebit de grea, cît şi datorită lipsei artileriei de asediu, cetăţile au putut însă să reziste.

[28] La vestea răscoalei, la 18/28 nov., sultanul a hotărît înlocuirea „răufăcătorilor" Mihai Viteazul cu Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, şi a lui Aron Tiranul cu Ştefan Surdul, însărcinînd pe aga ienicerilor cu expediţia de pedepsire. Pentru a împiedica unirea forţelor turceşti cu cele tătare, domnul Ţării Româneşti a trimis împotriva invadatorilor puternice detaşamente care au cîştigat victoriile de la Putinei şi Stăneşti — lîngă Giurgiu — în zilele de 14 şi 16 ianuarie 1595. Cîteva zile mai tîrziu, concentrarea forţelor inamice a fost lovită în plin într-o noapte în lupta decisivă de la Şerpăteşti.

Înfrîngerea turcilor a fost definitivată la 25 ianuarie, cînd, lîngă Rusciuk, armata română obţine o strălucită victorie, recunoscută ca atare şi de un cronicar turc al vremii: „În apropiere de Rusciuk, avînd loc lupte şi măceluri cu răufăcătorul Mihai, cînd clocotul valurilor de sînge s-a auzit pînă în văzduhuri, cu voia lui Allah, oastea binecuvîntată a suferit zdrobire şi înfrîngere ...; răscoala afurisitului fără de lege s-a întins aşa de mult, încît el a distrus şi incendiat Rusciukul" (*Cronici turceşti*, I, p. 550). Luptele sînt povestite pe larg şi în cronica lui Balthazar Walther, folosită de Xenopol.

După victoria de la Rusciuk, Mihalcea banul atacă Silistra, unde se adăpostise Ştefan Surdul, iar o altă oaste arde şi pradă Hîrşova.

Victoriile din ianuarie—februarie 1595 au făcut posibilă ocuparea liniei Dunării în întregime şi restabilirea în felul acesta a fluviului ca hotar între Ţara Românească şi Imperiul otoman, aşa cum fusese pînă la începutul sec. XV.

Campania strălucită a lui Mihai de la începutul anului 1595 şi incursiunile sale la sud de Dunăre au provocat uimire şi teamă la Constantinopol. La 22 martie, ambasadorul Angliei la Poartă, Eduard Barton, comunica faptul că Mihai „a asediat Vidinul, ... blocînd Dunărea din toate părţile"; românii erau atît de puternici, încît „au aşezat diferite bărci şi caiace pe zisul fluviu pînă la vărsarea în Marea Neagră spre a nu îngădui trimiterea de provizii sau muniţii în tabăra turcească din Ungaria", oprind „ori ce trafic din aceste ţinuturi ... încoace, în aşa fel încît (am ajuns să) mîncăm aici la Constantinopol pîine de 6 dramuri cu un penny şi o livră de miel cu 5 penny (E. Tappe, *Documents concerning Rumanian history*, p. 79).

Această acţiune a influenţat şi situaţia militară din Moldova, unde — după lupte înverşunate, în cursul cărora au fost atacate cetăţile Chilia, Izmail, Cetatea Albă şi apoi Tighina — întreaga regiune a fost eliberată de turci.

[29] Brăila a fost atacată în martie 1595 de trupele muntene şi ardelene conduse de banul Manta şi de Albert Király; cetatea este bătută cu tunurile şi „spartă" pînă la pămînt, iar o pradă uriaşă (circa un milion de galbeni!) cade în mîinile învingătorilor. Considerată „luocco di grandissima importanza", Brăila a rămas sub stăpînirea lui Mihai pînă în august 1595, cînd a fost reocupată temporar de turci, fiind eliberată din nou în oct. 1595. Vezi amănunte la C. C. Giurescu, *Istoricul oraşului Brăila din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, Buc., 1968, p. 119—122 şi *Călători străini*, III, p. 255, 515, 554, 612.

[30] Era vremea cînd în Turcia mamele îşi speriau copiii cu numele lui Mihai, iar sultanului i se adresau versuri în care i se cerea să salveze soarta Imperiului pentru că „toate sangeacurile au intrat sub stăpînirea duşmană ..., toate s-au nenorocit" (*Cronici turceşti*, I, p. 368), ceea ce exprimă elocvent groaza ce cuprinsese pe otomani datorită victoriilor lui Mihai.

[31] Cercetări mai noi au lămurit pe deplin împrejurările în care Mihai Viteazul a fost silit să accepte condiţiile tratatului umilitor încheiat de solii săi la Alba Iulia. La încheierea tratatului s-a ajuns în urma unei conspiraţii a marilor boieri, sprijiniţi de Sigismund Báthory care nu ascundea această stare de lucruri, apoi printr-o propagandă mincinoasă, menită să scadă importanţa rolului jucat de Mihai, despre care se spunea că ar fi fost „silit" să înceapă războiul datorită presiunii exercitate de boieri şi de principele Transilvaniei; de altfel, într-o scrisoare din 12 mai 1595, Sigismund Báthory preciza anticipat conţinutul tratatului, subliniindu-i sensul fundamental: scăderea puterii voievodului şi supunerea Ţării Româneşti.

Caracterul conspirativ în care a fost pregătit şi apoi încheiat tratatul, printr-un text care nu respecta instrucţiunile date de domn, explică surprinderea şi mînia firească a acestuia, evidenţiate în discuţia cu un vizitator polon: „Am fost înşelat fără nici un fel de ruşine" („Diplomatarium Italicum", I, 1925, p. 397) sau că boierii nu au tratat după instrucţiunile primite, „ci au făcut după voia lor, dobîndind unele drepturi şi privilegii" (*Călători străini*, III, p. 497—498). După unii istorici, aceasta ar fi o manifestare a regimului aşa-zis „nobiliar".

Scăderea autorităţii domnului şi punerea lui în stare de dependenţă faţă de boierime şi de principele Transilvaniei au fost înţelese corect de cronica Ţării Româneşti, unde se spune că boierii „scăzură pe Mihai vodă despre domniia ţării şi despre venitul ei", pentru ca domnul să fie „tocmai cu căpitanii lui", iar în concluzie „alese Batîr Jicmon (=Sig. Báthory) 12

boiari jurați munteni, puindu-i ispravnici preste tot venitul țării și să fie supt porunca lui" (Istoria Țării Românești, p. 59).

Un martor contemporan ca Alfonso Visconti — aflat la Alba Iulia la 18 mai 1595, deci înainte de perfectarea tratatului — aflase că cel mai însemnat articol al acestuia urma să fie „recunoașterea alteței sale ca suzeran" (supremo signore) (*Călători străini*, III, p. 476).

După cum arată Alfonso Carillo, înainte de încheierea tratatului, boierii români îi ceruseră lui Sig. Báthory să accepte titlul de domn al celor două Valahii (Țara Românească și Moldova), deoarece nu ar fi fost siguri de domnii lor. În același timp, la 9 aprilie, Giovanni di Marini Polli i-a sugerat principelui să se înstăpînească în aceste țări (inpatronirsene affato de quei provincie) (*Călători străini*, III, p. 252—254 și IV, p. VIII). S-ar înțelege din aceste relații că Sig. Báthory a dat urmare unor sfaturi și presiuni venite din anturajul său, sfaturi care nu i-au displăcut desigur (vezi nota [32]).

Singurul cîștig din acest tratat este faptul că se recunoaște dependența bisericii românești din Transilvania față de mitropolia din Tîrgoviște. După cum sublinia P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 115, „întreaga viață sufletească a românilor de peste Carpați era pusă sub controlul bisericii din Țara Românească, recunoscîndu-se *comunitatea de credință și de limbă*", aspect important al unității românilor.

Relațiile lui Mihai Viteazul cu boierii care au semnat tratatul de la Alba Iulia au fost analizate pe larg de I. Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia* (AIIC, 1962, p. 111—144); idem, *Mihai Viteazul și boierii trădători* (MI, 1968, nr. 1, p. 80—83). Vezi și idem, *Un aspect al relațiilor lui Mihai Viteazul cu boierii* („Valachica", 1977, p. 197—205).

[32] După cum remarca misionarul Alessandro Comuleo, principele Transilvaniei nu urmărea o alianță sinceră cu domnii celor două țări române extracarpatice; el „dorește să ocupe Moldova și Țara Românească, să-i ucidă pe acei principi și să ia pentru el aceste țări" (*Călători străini*, III, p. 365).

Pentru a-și masca adevăratele gînduri, Sigismund afișa preocupări umanitare, afirmînd că cei doi voievozi „nu se gîndesc poate la alta decît să se îmbogățească și apoi să fugă undeva ca să se bucure de stoarcerile făcute acestor biete populații" *(ibidem)*; afirmația este ridicolă, dacă ne gîndim la faptele lui Mihai Viteazul.

Intenția lui Sig. Báthory de a stăpîni și celelalte două țări române rezultă și din modul cum și-a alcătuit sigiliul, care cuprindea și stemele acestora. Vezi M. Popescu, *Sigiliul lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei* (RA, 1926, nr. 3, p. 328—332).

La 18 mai 1595 — aflat la Alba Iulia — Alfonso Visconti declara: „am aflat că alteța sa folosește titlul acestor principate în toate actele sale de cancelarie" (*Călători străini*, III, p. 476).

Pentru punctul de vedere al istoriografiei maghiare mai vechi cu privire la această problemă este instructiv a se vedea Ferencz Görög, *A két oláh vajda Báthory Zsigmondnak tett hűségeskűje.* [Jurămîntul de credință depus de cei doi voievozi români lui S.B.] („A Hunyadmegyei történelmi és régeszeti társulat évkönyve", 1904—1905, p. 90—101), ca și cînd Mihai ar fi depus vreodată un asemenea jurămînt.

[33] După informații contemporane, înlocuirea lui Aron Tiranul cu Ștefan Răzvan s-ar fi făcut la 23 april 1595, deci înainte de lupta de la Călugăreni. Vezi amănunte în *Călători străini*, III, p. 262—263.

Despre acest efemer voievod al Moldovei, cu privire la care se spunea că ar fi fost fiu de rob țigan, vezi: S. Fl. Marian, *Tradiții populare din Bucovina*, Buc., 1895, p. 282—288; N. Iorga, *I. Originea lui Ștefan Răzvan, II. Petrecerea lui Vasile Lupu în exilul de la Constantinopol*, Buc., 1931 (din AARMSI, s. III, t. XI, 1931, p. 157—163); I. Minea, *Data de zi a luptei de la Areni (1595)* („Buletinul Institutului Xenopol", I, 1941, nr. 1, p. 3—8); Ion Emil Emandi, *Participarea lui Ștefan Răzvan la luptele din anul 1595 purtate de Mihai Viteazul contra turcilor* (MN, 1978, p. 113—117).

[34] Aceasta este și concluzia raportului lui Giovanni de Marini Poli: Aron vodă a refuzat să-l recunoască pe Sigismund de suzeran, afirmînd că vrea „să se poarte cu el ca frați și buni vecini și prieteni ce am fost și ne-am unit contra turcului pentru binele creștinătății". În urma refuzului, „Aron a fost socotit drept trădător și învinuit că s-ar fi înțeles cu turcii" (*Călători străini*, III, p. 262).

„Trădarea" domnului Moldovei a fost trîmbițată de Sigismund Báthory și în Apus pentru a justifica înlocuirea acestuia; după cum declara îngîmfatul principe lui Alfonso Visconti, la 18 mai 1595, Báthory a vrut să-și asigure stăpînirea asupra Moldovei, „punînd a fie ales acolo un guvernator", ceea ce arată clar ce rol era rezervat domnilor țărilor române de ambițiosul principe *(Călători străini*, III, p. 475).

După o știre din Alba Iulia, datată 12 mai 1595, Aron vodă a fost închis „cu nevastă și copil" deoarece întreținea relații cu polonii și cu cardinalul Andrei Báthory. Înlocuitorul său, Răzvan, era, „foarte plăcut principelui", care-l considera „servitor vechi și credincios" (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 179). Peste o lună, se afirma că Sigismund îl arestase pe Aron vodă sub acuzația că vroia să se răscoale împotriva sa „și i-a luat aur mult care va sluji la acest război" (*ibidem*, p. 181).

După opinia cronicii Ţării Româneşti, deşi Aron Tiranul „s-a nevoit" şi şi-a vărsat sîngele „pentru creştini", „îl ajunge pîră mincinoasă şi năpaste", fiind scos din ţara lui „cu ruşine" de trupele lui Sigismund (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 91). De aceea, înlocuirea lui Aron Tiranul a fost condamnată şi de Mihai Viteazul, care pierduse în el un aliat de nădejde Vezi infra n. [39].

[35] După cum îi spunea Mihai Viteazul lui Lubieniecki, Ştefan Răzvan „nu este un ţăran, ci un şerb al meu. Dacă ai fi rămas încă puţin pe lîngă mine, aş fi trimis după mama lui din sat, ca să ştii cine este". Domnul îl acuza pe Răzvan de trădare şi de furtul a 6 000 de zloţi roşii „cînd l-am trimis la Ţarigrad" (*Călători străini*, III, p. 497).

[36] În realitate, au fost 15 (nu 13!) soli la Alba Iulia: mitropolitul Eftimie, episcopii Luca şi Teofil, Mitrea fost mare vornic, Chisar (nu Hristea!) vornicul, Dumitru logofăt, Dan vistierul, Radu (nu Teodor!) mare postelnic, Vintilă clucerul şi Preda logofătul care l-au trădat pe domnitor, apoi alţi 5 care nu l-au trădat: Theodosie Rudeanu, Radu clucer Buzescu, Stănilă postelnicul, Borcea logofătul şi Stamate clucerul. Au fost deci 12 boieri plus trei clerici. Cei care au fost de acord cu tratatul umilitor pentru Mihai Viteazul erau dregători vechi, care se pronunţau pentru o politică filo-turcă, dintre care unii (Mitrea vornicul, Chisar vornicul) îl vor trăda mai tîrziu pe Mihai Viteazul.

[37] Bătălia celebră de la Călugăreni din 13/23 august a constituit subiectul a numeroase şi atente studii, privind îndeosebi localizarea şi desfăşurarea ei: Al. Anastasiu, *Bătălia de la Călugăreni*, Buc., 1906; ed. II-a, Buc., 1928; Al. Culici, *Campania munteană din 1595. Călugăreni, Tîrgovişte, Giurgiu*, Buc., 1939 (extras din „România militară", 1939); Constantin Zagoriţ, *Călugărenii sub o nouă înfăţişare*, Ploieşti, 1940 (cea mai completă descriere a luptei, cu extrase din cronici şi documente); Marin Alexandru Cristian, *Despre locul şi desfăşurarea bătăliei de la Călugăreni* (RA, 1970, nr. 2, p. 630–636); Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, p. 63–80 etc.

Primul atac a fost dat de oastea lui Mihai, care a reuşit să pătrundă pînă aproape de tabăra otomană, după care oştile turceşti, sub comanda a trei paşale: Haidar, Hasan de Timişoara şi Mustafa de Bosnia, efectuînd un început de învăluire, au ajuns pînă dincolo de Călugăreni. Vitejia ostaşilor români a îndreptat, însă, situaţia; riposta a fost atît de puternică, încît o bună parte a oştirii otomane a fost aruncată în mlaştină împreună cu Sinan-Paşa

Iată cum descrie cronicarul turc acest eveniment: „locul pe unde trebuia să treacă oastea islamică era un loc foarte păduros, mlăştinos şi îngust. De aceea, afurisiţii ghiauri, trăgînd foarte mult cu puştile, avangarda oştii islamice s-a îngrămădit spre spate. Astfel ea a trecut prin foarte multe greutăţi şi necazuri şi, în cele din urmă, s-a împrăştiat ... Măria sa serdarul (= Sinan-Paşa) s-a împotmolit în mlaştină şi a scăpat cu mare greutate. Duşmanii legii au răspîndit vestea că serdarul a căzut" (*Cronici turceşti*, I, p. 371).

În aceste împrejurări, *vitejia personală a lui Mihai a decis soarta bătăliei*; după cum se arată în cronica ţării, „văzînd atîta hărborie mare, el încă îşi strînse toţi boiarii şi toţi căpitanii şi ieşiră întru întîmpinarea lor de faţă. Şi aciişi Mihai vodă cu mîna lui tăie pre Caraiman paşa şi înfrînseră pre turci înapoi". (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 61).

Pentru a putea pune rînduiala în oastea sa înfrîntă, Sinan a hotărît retragerea spre sud. Explicaţia înfrîngerii turceşti este dată de un cronicar otoman, care scria mai tîrziu, pe baza unor informaţii contemporane: „Din voia lui Alah, oastea islamică a fost cuprinsă de o mare spaimă, încît nu putea să opună nici o împotrivire." (*Cronici turceşti*, I, p. 502).

Un ostaş cu experienţa lui Albert Király comunica după luptă că „bătălia, care a ţinut de dimineaţa pînă seara", a fost „o hărţuială atît de serioasă cum ... n-am mai cunoscut şi nici n-am mai auzit de una care să fi durat atît de mult ... Însuşi Sinan paşa ar fi comunicat că a rămas uimit de atacul supraomenesc al oamenilor noştri şi că trebuie să se ruşineze că o oaste atît de mică a pus pe fugă forţele împăratului turc şi trei paşale" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, *Documente externe*, p. 12).

Campania otomană din 1595 a fost descrisă în numeroase izvoare, unele necunoscute lui Xenopol, din care amintim: Al. Ciorănescu, *Un témoin espagnol de la campagne roumaine de 1595* („Revue des études roumaines", 1965, p. 77–96); Cristina Feneşan, *1595. Călugăreni — Tîrgovişte — Giurgiu: un oştean otoman consemnează* (MI, 1979, nr. 4, p. 21–25); Costin Feneşan, *Abdul Kadîr. Ein Türkischer Chronist und Angenzeug des Feldzuges gegen die Walachei (1595)* (RESEE, 1979, nr. 2, p. 335–344).

[38] Despre oastea lui Mihai Viteazul, în care un rol de seamă l-au avut mercenarii, vezi mai nou: Ştefan Ştefănescu, *Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul* („Romanoslavica", V, 1962, p. 157–162); N. Stoicescu, *Oastea lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 75–112 idem, *L'armée de la Valachie sous le règne de Michel le Brave (1593–1601)* (RESEE, 1975 nr. 3, p. 353–366), unde se prezintă măsurile luate de domn pentru modernizarea oastei sale pentru a face faţă situaţiei.

[39] La 27 iulie Mihai Viteazul declara polonului Lubieniecki că primise vestea că turcii „în număr de cîteva sute, au trecut de la Rusciuk la Giurgiu şi că au aruncat şi un pod peste Dunăre ... Eu pornesc mîine împotriva lor, silindu-mă ... să le împiedic trecerea cît voi putea". Cu acel prilej, domnul regreta că nu mai domnea în Moldova „fratele" său Aron

cu care făcuse jurămînt „ca unul pentru altul să ne punem capul" şi cu ajutorul căruia ar fi putut opri trecerea turcilor peste Dunăre (*Călători străini*, III, p. 499).

Trecerea Dunării a început la 14 august şi s-a terminat peste trei zile. Vezi descrierea făcută de Diego Galan — participant la expediţie — în *Călători străini*, III, p. 527—528. Vezi şi SMIM, III, p. 77.

[40] După acelaşi autor, Mihai construise un pod peste o mlaştină „pentru a îmbia pe turci să treacă, întrucît de partea cealaltă a mlaştinei era o pădure foarte deasă", unde se ascunsese cu oamenii săi (*Călători străini*, III, p. 529).

[41] Pierderile neînsemnate ale oştirii lui Mihai sînt recunoscute şi de Diego Galan (30 de morţi şi 22 de răniţi!) (*ibidem*, p. 530), ca şi de căpitanul Albert Király într-o scrisoare din 24 aug. 1595, publicată de A. Decei (RA, 1967, p. 223). După opinia cronicii lui Balthasar Walther, turcii ar fi pierdut 3 000 de ostaşi, iar românii doar cîteva sute (SMIM, III, p. 79).

[42] În cronică se afirmă că noaptea l-a împiedicat pe domn să zdrobească forţele duşmane şi să pună astfel capăt întregului război (*ibidem*).

[43] Pentru lucrarea lui W. St. Teutschländer, *Mihail der Tapfeien ein Zeit und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens*, Viena—Buc., 1879, vezi şi recenzia lui A. D. Xenopol publicată în „Conv. literare", 1880—1881, p. 41—49, unde se fac unele observaţii interesante.

[44] Lui Xenopol nu-i este cunoscută purtarea dubioasă a comandantului maghiar în timpul bătăliei de la Călugăreni, cînd — după cum spune cronicarul Szamosközy — el a refuzat să participe la luptă la cererea unor boieri duşmani ai lui Mihai Viteazul (Miroslav logofătul şi Dan vistierul), care l-au sfătuit „să nu meargă la luptă aşa nebuneşte, căci ce pot face 16 000 de oameni împotriva a 100 000?" (Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 104) Vezi şi analiza lui Manole Neagoe, *Mihai Viteazul*, p. 70—73, care subliniază faptul că Mihai a luptat doar cu propria sa oaste, fără ajutor străin.

Uneltirile acestui grup de boieri — instigaţi de Mihnea Turcitul — au continuat şi în lunile următoare. Ilustrativ este faptul că în cronicile turceşti s-a păstrat textul unei scrisori prin care o parte a marii boierimi muntene solicita ajutorul sultanului pentru înlăturarea lui Mihai Viteazul: „Noi sîntem din vechime şi din moşi strămoşi raiale (=supuşi), şi de raiale ale padişahilor dinastiei osmane. De aceea, să ni se ierte vinovăţiile şi păcatele întocmai ca şi ale celor din vilaietul Moldovei şi să ni se acorde bunăvoinţa şi iertarea împărătească ... Afurisitul de Mihai, care s-a răsculat şi s-a răzvrătit, este pricina împrăştierii în aşa măsură a raialelor care s-au dus să-şi caute loc de refugiu pentru a scăpa de loviturile de sabie. Sîntem siguri că în scurt timp el va intra prin lovituri, în mîna măriei sale padişahului cel fericit şi va fi nimicit de sabia distrugătoare" (*Cronici turceşti*, I, p. 376).

[45] Textul exact al scrisorii este: „Cît priveşte pe Mihai vodă, aceasta pot s-o afirm cu siguranţă că e om bun şi bun ostaş şi nu dă a se bănui nimic împotriva lui. A declarat că nu se preface, ci vrea să slujească din toată inima creştinătăţii întregi şi încă şi măriei tale îi e credincios în toate".

[45 bis] Ştirea este preluată greşit din Balthasar Walther, unde se spune: „Împreună cu Sigismund veniră 1600 de călăreţi germani, deasemenea, prin Ungaria, se grăbea să vină generosul Ioan Wiher, fiul lui Ernest, cu 80 de cazaci din Polonia şi 1600 de călăreţi din Silezia, înarmaţi cu archebuze şi alte arme" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, II, p. 278.

[46] După calcule mai exacte, armata adusă de Sig. Báthory în ajutorul lui Mihai cuprindea circa 18 000 de osteni, plus circa 12 000 secui deci un total de circa 30 000 de oameni. După informaţiile date de principe lui Alfonso Visconti, în tabăra de la Tîrgovişte erau „cu totul 40 000 (de oameni), dar bine înarmaţi sînt abia 25 000" (*Călători străini*, III, p. 478).

Vezi descrierea amănunţită a oastei făcută de Filippo Pigafetta, participant la campanie, în *Călători străini* III, p. 545—546 şi a lui Petru Pellerdi, *ibidem*, p. 621. După ultimul autor, Mihai Viteazul avea „cel puţin 8000 de călăreţi şi pedeştri, români buni".

Unul din ultimii cercetători ai problemei, Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, p. 172, estima totalul forţelor aliate la 30—35 000 de oameni, din care: Sigismund — 22 000, Mihai — 8000 şi Ştefan Răzvan — 1500—3000.

Despre luptele din toamna anului 1595, ce au dus la izgonirea oştilor lui Sinan-Paşa din Ţara Românească, vezi: A. Veress, *Campania creştinilor în contra lui Sinan paşa din 1595*, Buc., 1925 (din AARMSI, s. III, t. IV, 1925, p. 66—148), lucrare fundamentală, cu anexe documentare: I. Crăciun, *Scrisoarea lui Petru Pellerdi privitoare la ajutorul dat de Sigismund Báthory lui Mihai Viteazul în campania din 1595* (AIINC, 1931—1935, p. 494—502); reprodusă în *Călători străini* III, p. 618—625; Liviu Ştefănescu, Alexandru Ligor, *În legătură cu intrarea lui Sinan Paşa în Bucureşti şi retragerea lui Mihai Viteazul la Tîrgovişte* („Studii şi comunicări", Piteşti, 1972, p. 277—284); L. Demény, *Secuii în campania de eliberare a Ţării Româneşti din 1595* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 487—506); Cristina Rotman, *Ocupaţia otomană în Ţara Românească în anul 1595 (14/24 august — 20/30 octombrie)* („Apulum", 1975, p. 273—

298); idem, *Un izvor inedit referitor la istoria orașului Tîrgoviște în anul 1595: cronica lui Topcular Kâtibi Abdul Kadîr Efendi* („Valachica", 1976, p. 239—248).

Despre participarea trupelor toscane la campania din 1595 — problemă necunoscută lui A. D. Xenopol — vezi Angelo Pernice, *Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valacchia a la fine del secolo XVI*, Florența, 1925.

[47] Luptele de la Giurgiu au fost descrise pe larg de unii participanți precum Alfonso Visconti, Diego Galan sau Petru Pellerdi. Vezi amănunte în *Călători străini*, III, p. 480—483, 534—536, 623—625.

[48] Meritele lui Mihai Viteazul la obținerea victoriei au fost scoase în relief de unul din cei mai cunoscuți cronicari turci: „Mihai, în văzul lui Sinan pașa, a distrus toată cetatea Giurgiului și a luat toate tunurile și munițiile ..., a pricinuit atîta pagubă musulmanilor, încît așa ceva nu s-a auzit în nici un secol". (*Cronici turcești*, II, p. 44). Un altul afirma chiar „o asemenea retragere dezastruoasă și înfrîngere nu a mai fost pomenită în istorie" *(ibidem)*. Vezi și C. Göllner, *Michael der Tapfere im Lichte des Abendlandes*, Sibiu 1943, p. 42, unde se reproduc cuvintele cronicarului turc Mustafa Naima că lupta de la Giurgiu a constituit „cea mai groaznică înfrîngere din istoria turcilor, care se datorește exclusiv necredinciosului și afurisitului de Mihai".

Întrucît ecoul acestor victorii a fost răsunător, scriitorii turci au încercat chiar să analizeze înfrîngerea din 1595 și au găsit vinovatul în persoana lui Sinan-Pașa, care „a avut o faimă atît de proastă, încît ceva asemănător nu le-a mai fost dat să cunoască musulmanilor" (*Cronici turcești*, I, p. 504).

Meritele deosebite ale lui Mihai Viteazul în luptele din 1595 au fost recunoscute pe plan european. Ambasadorul Angliei la Poartă, E. Barton, își exprima admirația totală față de viteazul domn cînd scria: „*este un lucru de mare laudă și de nemaipomenită faimă ca ceea ce atîția împărați, regi și principi n-au putut spera să înfăptuiască vreodată, un Mihai, cel mai din urmă și mai sărac dintre domnitori, să izbutească a o face, zdrobind oștirea sultanului*" (E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 98)

Xenopol are dreptate cînd afirmă că Sig. Báthory și-a trîmbițat meritele în Apus, unde au apărut și unele „avvisi", care-i atribuiau lui victoria. Vezi C. I. Karadja, *Une description de la campagne contre les Turcs en 1595* (RHSEE, 1925, p. 354—356), precum și epigrame și ode în care era lăudată vitejia principelui, considerat „ducele" celor trei țări române. Vezi, de pildă, *Elogium in honorem Serenissimi atque belicosissimi Herois, D. D. Sigismundi I, Dei gratia Ducis Transylvaniae, Moldaviae, atque Walachiae Transalpinae, nec non sacri Romani Imperii Principis, Comitis Siculorum Partiumque Hungariae, Domini Optimorum artium liberaliumque studiorum Mecoenatis, Domini sui clementissimi. Adiectae Elegiae De Bello necessario movendo contra Turcas et omnino continuando. Scriptum a Ioanne Aquilio Torquato D. post Iaurinum occupatam*, Barthae, ⟨1595⟩. O altă „orație" a fost tipărită de Girolamo Frachetta, *Oratione prima al sereniss, et generosiss. Sigismondo Battori, Prencipe di Transilvania, Vallachia et Moldavia ...*, Roma, 1595.

După cum remarca și A. D. Xenopol, cu Mihai Viteazul se întîmpla ceea ce se petrecuse cu mai bine de un secol înainte cu un alt mare erou, Ștefan cel Mare, ale cărui victorii erau trecute pe seama lui Matei Corvin, care-l considera „căpitanul" său.

Și unii istorici ca A. Veress au susținut că rolul principal l-ar fi avut Sig. Báthory. N. Iorga, *Nouă izvoare despre campania munteană din 1595* (RI, 1925, p. 162—170) a arătat însă — ca și Xenopol — că Mihai a fost „întîia cauză" a biruinței.

[49] Textul exact este: „principele Transilvaniei, luîndu-și rămas bun de la domn cu multe dovezi de prietenie folosite și acum la despărțire ca și pînă acum și aducînd împreună cu el mulțumiri lui Dumnezeu pentru atîția dușmani uciși" (SMIM, III, p. 84—85).

[50] Despre împăcarea Poloniei cu Poarta prin intermediul ambasadorului Angliei la Poartă, Edward Barton — cel care-l susținuse pe Mihai Viteazul la ocuparea tronului — vezi Józef Garbacik, *Le relazioni turco-polacche tra XVI secole alla luce dei rapporti e dei dispacci dei baili veneziani a Constantinopoli*, în vol. *Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento*, 1967, p. 227—228 și L. Demény — Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1974, p. 31—36.

[51] După caracterizarea făcută de istoriografia polonă, Zamoyski a fost un comandant militar mediocru, iar ca om politic a fost un dușman al Habsburgilor, opunîndu-se la intrarea Poloniei în Liga Sfîntă. Vezi K. Lepszy, *Wróg Habsburgov — Jan Zamoyski* [Dușmanul Habsburgilor — I. Z.] („Rocznicki Historyczné", XVIII, 1949, p. 118—134).

Relațiile dintre cele două puteri erau încordate în această epocă și din pricina tendințelor lor expansioniste spre Marea Neagră. Vezi J. Macurek, *Zapas Polska a Habsburku o pristup K. Cernem Mori, na sklonku 16 stol.* [Lupta dintre poloni și Habsburgi pentru ieșirea la Marea Neagră la sfîrșitul secolului al XVI-lea], Praga, 1931.

[52] Ocuparea Moldovei de oștile polone a fost ușurată de faptul că Ștefan Răzvan plecase cu 16 000 de oșteni în campania din Țara Românească, în ajutorul lui Mihai Viteazul. După trei zile de la plecarea sa, trupele polone și căzăcești l-au adus pe Ieremia Movilă ca domn, „din care cauză toți moldovenii care veneau cu voievodul (Ștefan Răzvan) l-au părăsit și s-au întors înapoi" (*Călători străini*, III, p. 478).

Despre campania polonă în Moldova, terminată cu înscăunarea lui Ieremia Movilă şi cu scoaterea ţării din coaliţia antiotomană — o lovitură serioasă dată politicii lui Mihai Viteazul — vezi: D. Ciurea, *Despre Ieremia Movilă şi situaţia politică a Moldovei la sfîrşitul sec. XVI şi începutul sec. XVII* (SCŞI, 1957, nr. 2, p. 324 şi urm.); I. Corfus, *Jurnalul expediţiei polone în Moldova din 1595* (RA, 1970, nr. 2, p. 525—546); reprodus parţial în *Călători străini*, III, p. 643—653; idem, *Intervenţia polonă în Moldova şi consecinţele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 527—540); Ştefan Andreescu, *O reactualizare a tratatului de la Lublau în 1596* (AIIAI, 1983, p. 107—119).

În septembrie 1595, Moldova era considerată „membră" a coroanei polone (Hurmuzaki, III/2, p. 136—137, 138; IV/2, p. 186, 207; VIII, p. 193—196).

Într-un document din 10 april. 1598, domnul Moldovei declara că el salvase ţara, cu ajutorul Poloniei, de la transformarea în paşalîc; iată textul: „cînd s-a fost sculat hanul cu toată puterea sa asupra ţării Moldovei şi vrut-a să pună paşă în ţara Moldovei; atunci cînd am venit domnia mea, cu vrerea lui Dumnezeu şi cu puterea craiului Lehiei şi apărat-am ţara şi am scos-o din acea nevoie şi din acea robie" (G. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, VIII, Iaşi, 1913, p. 237).

[53] Răzvan a ajuns în faţa Sucevei la 12 decembrie cu ajutor de la Sigismund Báthory; Ieremia Movilă se afla în cetatea Sucevei, avînd 4000 de oşteni poloni. Lupta a avut loc a doua zi, 13 decembrie (stil nou), la Areni, lîngă Suceava. Vezi studiul lui I. Minea citat la nota [33] şi Dimitrie Dan, *Das landtäflische Gut „Tatarasch und Areni" betreffenden Urkunden und Schriften Chronologisch zusammengestellt von Stadt-Vorstande in Suczawa*, 1887.

Înainte de această dată însă avuseseră loc lupte între poloni şi tătari în Moldova (octombrie 1595), povestite pe larg de Miron Costin, *Opere*, p. 44—45.

[54] Miron Costin — care relatează pe larg lupta de la Areni — arată cum a fost prins Răzvan, care a fost adus la Ieremia Movilă; acesta, „după cîtăva mustrare, i-au tăiat îndată capul şi l-au pus într-un par împotriva cetăţii" (*ibidem*, p. 46) (deci nu l-a tras în ţeapă!).

N. Bălcescu insistă mai mult asupra luptei de la Areni şi sfîrşitului lui Răzvan, care s-a purtat ca un viteaz. După ce a pierdut artileria, iar cavaleria a fugit, Răzvan a continuat lupta cu cel mai mare curaj; doi cai au fost ucişi sub el, el sări pe al treilea şi continuă lupta, ceea ce a stîrnit admiraţia duşmanilor săi, care strigau: „ce mai viteaz!". Bălcescu condamnă cu asprime cruzimea cu care a fost ucis viteazul domn de Ieremia Movilă (*Opere*, ed. cit., II, p. 154—157).

Despre locul luptei, vezi Mircea Ignat, *Contribuţii la cunoaşterea movilelor funerare militare în evul mediu. (Săpăturile arheologice de la Movila lui Răzvan)* („Suceava", 8, 1981, p. 101—109)

[55] Pentru relaţiile lui Mihai cu popoarele balcanice şi speranţele de eliberare puse de acestea în lupta condusă de domnul Ţării Româneşti s-a scris foarte mult. Vezi mai nou: Al. Iordan, *Mihai Viteazul în folclorul balcanic* (RIR, 1935—1936, p. 361—381); şi extras, 1936; D. Russo, *Cîntece populare greceşti despre Mihai Viteazul*, în *Studii greco-române*, I, Buc., 1939, p. 109—113; M. Lacko, *Alcuni documenti riguardando l'arcivescovo di Ochrida Atanasio* („Orientalia Christiana Periodica", 1967, p. 620—638); Bistra Cvetkova, *La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe siècle et au debut du XVIIe siècle* („Bulletin AIESEE", 1971, nr. 1—2, p. 57—72); Constantin Velichi, *L'époque de Michel le Brave dans la conscience balkanique* („Synthesis", 1975, nr. 2, p. 69—76; şi în RA, 1975, nr. 2, p. 135—143); Andrei Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave* (RRH, 1984, nr. 4, p. 341—362) (lucrare foarte bine informată).

Pentru cadrul general al problemei, vezi Paul Cernovodeanu, *Le rôle des Pays Roumains dans la lutte de libération des peuples du Sud-Est de l'Europe (XVe — XVIII es.)* (RPH, 1981, nr. 2, p. 24—45).

[56] În realitate, nu este vorba de nici o greşeală; după înfrîngerea turcilor în 1596, în faţa lui Mihai Viteazul se aflau două planuri de acţiune: *dacic* şi *balcanic*, domnul fiind cerut cu insistenţă de locuitorii de la sudul Dunării (bulgari, greci etc.), care-i promiteau chiar tronul împăraţilor bizantini. În iunie 1600, Andrea Bobbi afirma: „Mihai vodă va ajunge să se instăpînească pe Constantinopol ..., aclamat şi urmat îndeosebi de greci, stăpînii de odinioară ai acestei împărăţii, făcîndu-se proclamat, el şi nu altul, împărat al Constantinopolului" (*Călători străini*, IV, p. 188). Vezi şi A. Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave* (RESEE, 1975, nr. 3, p. 367—378). Marele domn a ales însă planul dacic, devenind *Restitutor Daciae*, prin unirea sub sceptrul său a celor trei ţări române de pe teritoriul fostei Dacii.

Cum se explică această alegere? În primul rînd, prin *conştiinţa originii comune şi a unităţii de neam*, foarte puternică în acea vreme. Izvoarele contemporane lui Mihai Viteazul notează faptul că, în împrejurări grele, domnul îşi îmbărbăta ostaşii cerîndu-le „să se poarte vitejeşte, pentru slava naţiei lor şi a acelei a romanilor, din care mărturiseau că se trag" (Hurmuzaki, III/2, p. 530). La rîndul lor, boierii munteni din acea vreme scriau celor moldoveni: *„sîntem toţi de o lege şi de o limbă"* (SMIM, V, p. 183), dovadă elocventă a existenţei conştiinţei de neam. Asupra acestei probleme vom mai reveni la cap. II.

[57] Vezi N. Iorga, *Doi mazili romîni la Poartă în epoca lui Mihai Viteazul*, în *Studii şi documente*, XIX, p. 54—56 şi *Cronici turceşti*, I, p. 376, 378.

[58] Xenopol exagerează puţin; de fapt, a fost o expediţie de prevenire a acţiunilor duşmănoase pregătite de Ieremia Movilă care urmărea să-l ajute pe tînărul Radu Mihnea să ocupe tronul lui Mihai. Domnul Ţării Româneşti nu a ajuns pînă la Iaşi. La 10 şi 28 martie Ieremia Movilă se afla la Suceava (DIR, A, veac. XVI, vol. IV, p. 136—138).

[59] Prada tătarilor a avut loc în timpul verii; la 18 iulie 1596, aflat la Gherghiţa, domnul arată că „acum" (deci de curînd!) „păgînii tătari, ei au intrat în Ţara Românească (Zemle Vlaşkoe), de au făcut mare răutate, robire şi pradă tuturor românilor" (DRH, B, XI, p. 242); într-un document emis în ziua următoare, se adaugă la pradă „şi foc" şi se arată că printre cei jefuiţi se aflau şi „mulţi boieri" (*ibidem*, p. 244). Prada din vara anului 1596 este evocată de numeroase alte documente (*ibidem*, p. 265, 279, 459).

[60] Traducerea exactă a acestui important text este: „cheamă de prin peşterile munţilor (înapoi) pe cîmpia ţării pe locuitorii rămaşi (în ţară), jalnic risipiţi, reface colibele distruse în tot locul şi terenurile devastate ale posesiunilor şi împarte seminţele necesare cultivării pămîntului, în măsura în care putea fi cultivat, căci toate depozitele de grîne fuseseră prădate, bucatele şi vinul ridicate şi risipite de duşmanii ce cutreierau cea mai mare parte a ţării, iar toate cele necesare hranei şi semănăturilor, aduse din locurile de munte şi din Transilvania vecină, se vindeau cu preţuri destul de scumpe. Şi chiar Moldova însăşi, stoarsă de războaiele sale, nu-şi acoperea nici chiar nevoile sale. Pe lîngă toate acestea, comerţul obişnuit cu Turcia fusese părăsit cu totul din cauza pericolelor mai ameninţătoare ca niciodată. Nu mult după aceea, pentru ca soldaţii să nu se moleşească de odihnă din lipsa de exerciţii, trimite cîteva mii dintre ei să treacă Dunărea şi să pornească la hărţuirea duşmanilor" (SMIM, III, p. 85).

[61] Despre uciderea celor doi boieri conspiratori vezi *ibidem*, p. 86 (cronica lui B. Walther).

Despre opoziţia marii boierimi muntene faţă de domnia lui Mihai Viteazul vezi îndeosebi Ştefan Ştefănescu, *Ştiri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul* (SMIM, V, 1962, p. 175—194), care publică scrisoarea boierilor munteni către cei pribegi în Moldova, prin care cer acestora să intervină la regele Poloniei să-i scape de „tiran".

La 1598 boierii munteni refugiaţi în Moldova solicitau cancelarului Ian Zamoyski să le pună domn pe Simion Movilă „pentru ca să fim împreună şi în unire cu ţara Moldovei, *căci sîntem cu toţii de o limbă şi de aceeaşi credinţă*", ideea unităţii de neam cunoscută desigur şi lui Mihai Viteazul.

[62] Despre luptele duse de Mihai Viteazul la sudul Dunării — unde a trezit mari speranţe de eliberare şi de unde a primit numeroşi oşteni — vezi: Constantin Velichi, *Pohodite na Mihai Viteazul na iug ot Dunav* [Campaniile lui Mihai Viteazul la sudul Dunării] („Istoriceski Pregled", 1973, nr. 1, p. 63—72).

[63] Rezultatul vizitei lui Mihai Viteazul este înregistrat astfel de cronică: „Atuncea Batîr Jicmon (Sig. Báthory), deaca văzu pe Mihai vodă cu atîta vitejie şi cu atîta înţelepciune, slobozit-au Ţara Românească cu tot venitul ei ca să fie iar pre seama lui Mihai vodă" (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 63), cu alte cuvinte, anularea condiţiilor umilitoare ale tratatului de la Alba Iulia.

CAP. II

ÎNTRUNIREA ȚĂRILOR ROMÂNE

Par. 1. Schimbările din Ardeal

De la începutul anului 1597 pînă la 1599, vuietul armelor aproape amuțește deasupra Munteniei și daraverile se schimbă din război în politică, Mihai fiind ocupat în tot acest răstimp cu tratările, parte cu turcii, parte cu tătarii, tratări care, deși nu iesă la un rezultat definitiv, totuși împiedică cel puțin răzbunarea otomanilor[1]. Aceste împrejurări dau lui Mihai răgazul trebuitor spre a-și îndrepta toată cugetarea lui asupra daraverilor politice de la nordul țării lui, ce se încurcau mereu în acest răstimp și care trebuiră apoi tăiate tot cu ascuțișul sabiei. Aceste daraveri erau toate determinate de o singură idee, stranie și neașteptată, ce străbătuse prin creierii nu prea sănătoși ai domnului Ardealului, anume aceea de a se lepăda de lume și de măririle ei, de a se despărți atît de femeia lui cît și de coroana ce o purta și a se retrage ca un pustnic în o viață mai sfîntă. Nemții, totdeauna la pîndă spre a-și lăți hotarele împărăției prin calea pașnică a negocierilor, aflară în curînd de gîndul lui Báthory și puseră îndată totul în lucrare spre a-l întări în el.

Vizita lui Báthory la curtea imperială din Praga, îndeplinită în luna lui februarie 1597, nu avuse atîta de scop înțelegerea în privirea turcilor, cît punerea la cale a cesiunii țării sale către împăratul[1bis]. Tratatul definitiv cuprindea că Sigismund Báthory să deie Transilvania împăratului Rudolf, iar el să-i treacă în schimb ducatele de Oppeln și Ratibor din Silesia și o pensie anuală de 50 000 de scuzi; apoi să primească despărțenia de soția lui, care să păstreze însă titlul de principesă a Transilvaniei, și să mijlocească la papa dobîndirea pentru el a rangului de cardinal [1].

Báthory însă, îndată după întoarcerea lui în Transilvania, începe a se căi de convenția încheiată și făgăduiește domnia, pe care el tot era hotărît să o părăsească, deodată la mai mulți nobili din Transilvania: lui Gaspar Corniș ⟨Kornis⟩, Ștefan Bocskay și lui Ștefan Jojica, acest din urmă nobil maghiar de viță română. Împăratul, aflînd de aceste uneltiri ale principelui, trimite la el o deputăție compusă din Martin Pete, episcopul Oradiei Mari, și Adam Gall Popel, care să-l îndatorească a se ține de tratatul încheiat[2].

Această schimbare de stăpînire a Transilvaniei nu putea deloc să convină lui Mihai. El ar fi primit bucuros ajutorul nemților contra turcilor,

---

[1] Asupra acestor tratative vezi Hurmuzaki, *Doc.*, XII. p. 289–325.
[1bis] Raport din Praga, 24 febr. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 231).
[2] Stephani Szamosközi, *Rerum translavanicarum pentas quinta* [*Rerum Transylvanarum pentades et hebdomades*], în *Monumenta Hung. historica, Scriptores*, XXVIII, p. 6.

însă de departe, preferînd să aibă lîngă el un suzeran de puterea căruia nu avea să se teamă; care, deşi îl legase printr-un straşnic tratat, nu îndrăznise niciodată a cere aplicarea lui. Cu alte cuvinte, Mihai vroia să se folosească de lupta creştinilor în contra turcilor spre a se emancipa cu totul de orice stăpînire şi a dobîndi libertatea şi neatîrnarea, după care năzuiesc totdeauna sufletele mari. Substituindu-se împăratul în locul lui Sigismund în domnia Ardealului, poziţia lui Mihai se schimba cu totul; el primea de vecin pe un domn puternic, un al doilea sultan, care ar fi înlocuit pe capul lui Mihai autoritatea pe care ar fi scuturat-o din partea turcilor. El nu mîntuia ţara şi pe sine de răul robiei, ci schimba numai robia turcească pe acea germană. Ştia însă bine Mihai că nici aceasta nu avea să fie mai uşoară decît aceea suportată pînă atunci; ba chiar o întrevedea el mai grea şi mai nesuferită din pricina prigonirilor religioase care trebuiau să însoţească numaidecît domnia catolicilor şi să înlocuiască astfel neamestecul turcilor în materie religioasă de care românii se bucuraseră pînă atunci.

În asemenea condiţii, înţelegem uşor cum de Mihai Viteazul trebuia să caute a împiedica pe cît îi era prin putinţă, deşi fără a se compromite faţă cu împăratul, realizarea schimbului plănuit. De aceea, aflînd despre gîndul lui Báthory încă de la vizita făcută acestuia la sfîrşitul anului 1596, ceruse învoirea de la acest principe ca să fie întovărăşit la Praga de banul Mihalcea, pentru a avea astfel din timp ştirile cele mai pozitive asupra acestei însemnate împrejurări[3].

Mihai, pentru a zădărnici schimbul acum tocmit, încurajează şi el pe unul din cei trei nobili cărora, răzgîndindu-se, Báthory le făgăduise Ardealul, anume pe Jojica. Acesta, văzîndu-se împins de Báthory şi sprijinit de Mihai, îndrăzneşte a-şi pune chiar pe faţă candidatura lui şi stăruieşte a-şi face partizani în dieta ţării. Sigismund însă, înduplecat prin iezuiţi şi comisarii imperiali a se ţine de tocmeala făcută, nu numai [că] retrage sprijinul încuviinţat de el lui Jojica, dar încă şi văzînd că acesta, acuma pornit, îi nesocotea voinţa, îl pune la închisoare [3].

Mihai, nemaiavînd atunci nici o speranţă de a putea împiedica pe împăratul ca să ajungă stăpînul Transilvaniei[4], gîndindu-se la urmările unui atare eveniment, se hotărăşte să rămînă mai bine în vasalitatea turcească, pe care ştia el că faţă cu un om energic era să piardă mult din prădalnica ei natură. Domnul Munteniei începe deci a lucra pentru o împăcare cu sultanul, cel atît de greu lovit pînă acuma de dînsul.

El întrebuinţează ca stăruitori pe ambasadorul Angliei şi pe doi patriarhi, acel de Alexandria şi Meletie Pigas, locţiitorul celui de Constantinopol, care intrase în legătură cu domnul Munteniei încă din mai 1597. O corespondenţă se încinge atunci între locotenentul patriarhiei şi domnul român, ce era privegheată cu mare luare-aminte de sultan, care punea să i se traducă toate cărţile primite şi trimise, spre a putea el şi cu divanul lua cunoştinţă de ele[5], dovadă ce mare însemnătate dobîndise Mihai în ochii turcilor [4].

---

[3] Un raport din 20 martie 1597 arată plecarea solului muntean (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 157) [2].

[4] În 11 dec. 1597 găsim o stăruinţă pentru grăbirea cesiunii (Hurmuzaki, *Doc.*, XII,. 327).

[5] Vezi asupra interpunerii ⟨intervenţiei⟩ lui Meletie Pigas mai multe amărunţimi, după corespondenţa conţinută în manuscriptul din [insula] Chalkis, în Melchisedek, *Relaţiuni istorice despre ţările române din epoca de la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi începutul celui al XVII-lea*, Bucureşti, 1882, p. 33. [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 163—167]. Compară Meletie Pigas către Mihai vodă, 23 mai şi 21 aug. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, XIV, p. 316—319) în traducere din greceşte. Adaugă *ibidem*, IV/2, p. 223, în care se spune că patriarhul din Constantinopol „fa communicare al Bailo che se erà scritto lettera a Michaeli Vaivoda facendolo sapere che il Signor lo ha tornato in grazia".

Pentru a nu-și destăinui însă teama pe care o aveau de domnul român și, mai ales văzînd că el umbla acuma după împăcare, turcii se făceau și ei greoi la propunerile lui și împroașcă pe ambasadorul englez, ce le transmitea, cu cuvinte răstite, „că el ar trebui să se amestece numai în trebile supușilor lui; că valahul ține acuma scaunul de trei ani și-l va putea menține încă alți trei; dar că, fiind el tributar Porții și atîrnător de ea, tot va trebui la sfîrșit să-și ieie pedeapsa greșelilor sale"[6].

Cu toată această mîndră ținută a turcilor, sultanul nu lipsește a trimite un capugiu la Mihai spre a afla condițiile închinării, care capugiu avea ordin a cerca și pe principele Transilvaniei în aceeași privire, necunoscînd, după cum se vede, Poarta schimbarea de lucruri petrecută în Ardeal[7].

În același timp Mihai trimitea un sol al său la Poartă, care însă avea ordin a nu se pleca prea adînc sub talpa turcilor, ci a le vorbi într-un chip hotărît despre condițiile sub care domnul său era dispus a primi din nou suzeranitatea turcească, anume să se mulțămească numai cu tributul, lăsînd la o parte toate celelalte pretenții, de rezidire a cetăților dărîmate de Mihai sau restituirea artileriei luată de la turci. „Vizirul, ofensat prin tonul cel aspru al solului muntean, vroia să-l pedepsească, cînd capugiul său, întors din Valahia, îi spuse că Mihai ar avea adunate puteri însemnate, ceea ce făcu pe vizir să-și stăpînească mînia".

Mihai însă, în același timp, pentru a apăsa asupra turcilor și a le înfrînge îndărătnicia, răspîndise felurite vești despre planuri de atac în contra lor, mai ales de năvălire în Bulgaria[8]. Mihai, văzînd că nici așa nu poate înfrînge opunerea Porții, se hotărăște să pună în lucrare un început de supunere către ea, arătîndu-i prin fapte că dorește a intra iarăși sub scutul turcesc. El trimite în mai 1598 un alt sol la Poartă, cu 6 000 de galbeni din tribut, „scuzîndu-se că n-a putut aduna mai mult din pricina sărăciei și mizeriei țării, ruinată și pustiită prin războaie, din care pricină cea mai mare parte a poporației ar fi fugit spre alte stăpîniri"[9].

Solii încredințaseră pe turcii că „stăpînul lor Mihai ar fi cu inima curată; că se stricase cu transilvanul și că acesta chiar se hotărîse a-și trece țara împăratului, despărțindu-se de soția sa".

Toate aceste însă nu putură îndepărta presupusurile turcilor, care vroiau să aibă „semne mai mari și mai sigure ale supunerii sale"[10]. Ce puteau să fie aceste semne altceva decît bacșișurile și darurile fără de care turcii la ele nu-și puteau nici măcar închipui domnia asupra țărilor române? Tocmai însă de aceste vroia să-i dezvețe Mihai. Cît de mult însă țineau turcii se cunoaște de pe aceea că, văzînd sărăcia sumei cu care solul lui Mihai se prezentase înaintea lor, se necăjiseră pe el așa de cumplit, încît vroiau să-i taie capul[11]. Punctul de neînțelegere fiind deci atît de grav, era firesc lucru ca tratările îndrumate cu turcii să nu iasă la nici un capăt [5].

Deși Mihai ar fi preferat a rămîne sub suzeranitatea turcească decît a trece sub cea germană [6], el înțelegea, ca un adevărat cap politic, să păstreze față cu turcii poziția cîștigată și să nu arunce deodată în apă tot rodul strădănuirilor sale de pînă atunci. Văzînd că asemenea lucru nu este

---

[6] Girolamo Capello către doge, 17 nov. 1597 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 516).

[7] Corespondența dintre Mihai și patriarh, de la 31 dec. 1597 — 11 martie 1598 (*ibidem* p. 518—521).

[8] Mai multe scrisori din sept.—nov. 1597 (Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 161—163).

[9] 16 mai 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 523). Încă din ian. 1598 se începuseră tratări pentru tribut. Niște știri din Constantinopol, 15 ian. 1598 (*ibidem*, XII, p. 329) spun: „il Valaco havendo mandato una lettera al patriarcha di Constantinopole, li haveva scritto come vol far pace et mando il suo tributo al gran signore".

[10] *Ibidem*, III/1, p. 523 (16 mai 1598): „se non fa apparire *segni maggiori et più certi*".

[11] Din 11 iulie 1598 (*ibidem*, p. 523).

cu putinţă de ajuns, iar că, pe de altă parte, Transilvania trecuse către împăratul, el se hotărăşte a primi ceea ce fatala soartă îi arunca după grumaji: suzeranitatea germană. Pare că Mihai Viteazul presimţea cît trebuia ea să-i fie de fatală de se apăra atîta contra îndeplinirii acestui eveniment.

În 17 mai 1598, Báthory părăseşte Transilvania şi se duce la Zaurin, trecînd de acolo la Viena şi apoi în Silezia, la noile sale principate [7]. „Trecerea lui Báthory prin Austria produse un entuziasm pregătit de curte, care ţinea a acoperi uneltirile cu care îl despoiase de tron. Austriecii urcau pînă în slava cerului această lepădare mărinimoasă a lui Sigismund de un tron întărit prin atîtea izbînzi strălucite. Triumful lui Báthory asupra lui însuşi, ziceau ei, era mai presus de biruinţele ce pînă atunci îi împodobiseră viaţa. Toate artele se întrecură spre a consfinţi memoria acestui eveniment. Vestitul Sadeler, pictor împărătesc, din porunca lui Rudolf, făcu portretul principelui şi-l împodobi cu figuri alegorice privitoare la abdicarea lui"[12].

Efectul acestei abdicări asupra Europei fu din cele mai neplăcute; toată lumea dezaproba perfidele uneltiri cu care Austria despoiase de coroană pe un domn slab de minte şi nimeni n-ar mai fi sărit acum în ajutorul unei puteri atît de lacome, care punea în lucrare mai mult mijloace piezişe decît virtutea şi bărbăţia, spre a-şi lăţi hotarele.

De aceea erau numai visuri şi mîngîieri zadarnice cuvintele ce Báthory trimise lui Mihai la plecarea lui: că „el gîndeşte a lucra mai mult pentru cauza creştină, ducîndu-se în persoană pe la principii Europei, spre a-i scula în contra duşmanului comun şi a-l zdrobi, sau a-l sili cel puţin ca să încheie cu creştinii o pace folositoare lor, în care nici Muntenia nu era să fie uitată".

Toate acestea erau vorbe frumoase; Mihai însă nu se putea înşăla. *Transilvania trecuse în mîinile împăratului şi cu turcii el nu se putea înţelege.* Era deci nevoit să primească pe capul său suzeranitatea germană [8].

Mihai căutase încă dinaintea plecării lui Báthory a se pune bine cu noul stăpîn al Transilvaniei, răspunzînd la solia trimisă de împărat, în persoana lui [Giovanni di] Marini [Poli] Raguseus, printr-o scrisoare din 16 martie 1598, în care roagă pe monarhul german să-i ieie ţara în protecţie, „căci dacă ar fi încălcată ţara lui, s-ar putea ca şi altă ţară să fie turburată" (Transilvania sau chiar Germania).

Împăratul trimite pe omul său de încredere, doctorul Pezzen, la Braşov ca să se întîlnească cu Mihai în persoană. În 18 aprilie Pezzen raportează împăratului nişte pricini de întîrziere a sosirii lui Mihai, mai ales sărbătorile Paştilor, care „ar sili pe voievod să steie toată ziua în biserică", aşa că poate va fi nevoit să se ducă el, Pezzen, în Muntenia, ceea ce ar întîrzia mult rezultatul. Pezzen trimite din Braşov un cetăţean de seamă ca să întrebe pe voievod dacă vine sau nu.

Mihai însă, care căzuse de pe cal la vînătoare şi se rănise, nu putea veni. El încercase să o facă; dar din Bucureşti pînă în Tîrgovişte suferise aşa de mari dureri că nu putuse merge mai departe. Mihai roagă pe Pezzen să

---

[12] Bălcescu, l.c., p. 270. Există o relaţie contemporană asupra audienţei solemne dată solilor împărăteşti în mîinile cărora Sigismund depuse guvernul ⟨guvernarea⟩ Transilvaniei. Báthory este numit în ea: principele Ardealului, Munteniei şi Moldovei. Ea poartă titlul: *Siebenbürgische Zeitung, wahrhaftes Bericht welches massen der durchleuchtig hochgeboren Fürst und Her Sigismundus, Fürst in Siebenbürgen, Wallachey und Moldau, Graf der Zeckler. die Kaiserlichen abgesandte emphangen und angehört, sein ganzes Land übergeben.* Gedruck zu Nürnberg im 1598 Januar (Bibl. Acad., Col. Sturdza, No. 2898).

vină la dînsul; dar întovărăşirea lui Pezzen îl sfătuieşte ca nu cumva să treacă graniţa că Mihai nu este aşa de bolnav încît să nu poată veni[13].

Din toate acestea reiese ce stăruinţi mari erau puse de împărat pe lîngă domnul român, despre care se temea să nu rămînă în scopul lui cel dintîi de a se împăca cu turcii, deoarece ajutor de la Transilvania, lipsită de principe, nu mai putea spera[14]; şi avea gîndul tainic de a se înţelege cu turcii şi de a cuceri Ardealul pentru sine, bănuială adusă prin nevenirea lui Mihai la întîlnirea cu Pezzen şi în trimiterea unui sol[15]. Dar, oricum ar fi stat lucrurile, atît Mihai cît şi împăratul aveau nevoie unul de altul şi de aici apropierea trebuia să se facă.

În 12 aprilie 1598, scrie unui om al casei împărăteşti, Ioan Chywa* din Alba Iulia, pe care după cît se vede îl cunoştea de mai înainte, rugîndu-l să salute din partea lui pe comisarii imperiali şi să-i întrebe dacă să vină la ei. Pentru a se face dorit, el adaugă însă că „ar fi aflat că sultanul are de gînd să plece în persoană la război şi, pentru a slăbi pe cît se poate pericolul ameninţător, el, Mihai, va căuta să samene vrajbă între hanul tătarilor şi împăratul turcesc"[16].

Pe cînd însă Mihai Viteazul venea înaintea împăratului, spre a se pune bine cu el, acesta, care se vede a fi fost foarte interesat de a dobîndi prietenia voievozilor români, scrie şi lui Ieremia Movilă spre a-l atrage la interesele sale. Creatura polonă, care trebuia să urmeze politica antigermană a proteguitorilor săi şi să ţină cu Poarta[17], răspunde împăratului numai nişte zadarnice complimente.

Mihai-Vodă avea însă în gînd, încă dinaintea cesiunii Transilvaniei făcută de Báthory către curtea imperială, de a reînnoi silinţele puse de el şi altădată în lucrare, spre a alunga din Moldova pe Ieremia Movilă. Se vede că comisarii împărăteşti aflaseră de scopul domnului cînd sosiseră la Alba Iulia, deoarece se grăbesc a-i scrie că nu ar fi acuma timpul de a cerca ceva contra Moldovei, temîndu-se împăratul de o complicaţie cu polonii, cînd avea războiul turcesc pe braţele sale.

Mihai le răspunde, din Ploieşti, că el „nu va întreprinde asemenea lucru din propria lui hotărîre şi va aştepta pe aceia a maiestăţii sale; cu toate acestea, el crede că bine ar fi a se alege neghina din grîul curat". Se mai roagă apoi să-i trimită bani, fiindcă „martur i-ar fi Dumnezeu că nu poate plăti mai mult timp ostaşii săi cu vorbe"[18], ceea ce ne dă a înţelege că Mihai se alcătuise încă de mai înainte cu împăratul şi primise de la acesta făgăduinţa de a fi ajutat cu bani.

Două zile după trimiterea acestei scrisori, sosesc solii împăratului, Ştefan Suhai <István Szuhay>, episcopul Vaciului <de Vác>, şi Neculai Istvanfi <Istvánffy>, autorul istoriei Ungariei, la Mihai Viteazul şi primesc declaraţia lui de supunere în cuprinderea următoare [9].

---

13 Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 338, 342–344.

14 23 apr. 1598 (*ibidem*, p. 344): „ja auch gar den Türggen des jährliche Tribut zugesagt; das habe er durchaus thun müssen, weil er allein nicht mächtig ist sein Land zu defendiren, und von dem Siebenbürger nimehr Hülf gehabt".

15 *Ibidem*, p. 345 (27 aprilie 1598). Alta care repetă bănuielile, 3 mai 1598 (p. 348). Privitor la primirea alianţei lui Mihai, Rabuss spune: „Gott geb dass es vom Herzen so guet ging als vom Mundt".

* Este vorba de Giovanni di Marini Poli, numit şi Giva.

16 Mihai Vodă către Ioan Chywa <Giva>, 12 aprilie 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 283). [Vezi şi *Călători străini*, III, p. 264–268].

17 Două scrisori ale lui Ieremia Movilă către împărat, 23 mai 1598 (*ibidem* [Hurmuzaki, III], p. 285).

18 Mihai către comisarii imperiali, 7 iunie 1598. (Extractul pus în fruntea documentului arată din eroare că scrisoarea ar fi adresată lui Andrei Báthory, care la acea dată nu era încă principele Ardealului): „Nihilominus meum consilium esset quod bonum esset zizania tritico evellere" (*ibidem*, p. 287).

„Noi, Mihail, voievodul părților transalpine ale regatului unguresc și sfetnic al sfintei cezărești maiestăți, Eftimie, arhiepiscopul Tîrgoviștei, Dimitrie vornicul, banul Mihalcea, clucerul Radu [Buzescu], Teodor ⟨Theodosie⟩ [Rudeanu] logofătul, Andronic vistierul, Negru ⟨Negrea⟩ spătarul, Mirișlău ⟨Miroslav⟩ logofătul, banul Calotă, sfetnicii și boierii noștri reprezentînd toată provincia Munteniei ⟨întreaga Țară Românească⟩, dăm în știința tuturor celor cărora se cuvine următoarele: că această țară, fiind mai mult de o sută de ani sub jugul turcesc, am hotărît în vremea din urmă a o aduce iarăși la starea ei cea dintîi, la unirea cu coroana ungurească, a recunoaște de domn și rege al nostru legiuit pe maiestatea sa regească, după cum se cuvine din vremuri vechi regilor Ungariei, și de a pune această țară în clientela ei veșnică, implorînd ajutorul și proteguirea maiestății sale cezărești.

Maiestatea sa a trimis pe prea străluciții domni Ștefan Suhai, episcopul Vaciului ⟨de Vác⟩, și Neculai Istvanffi, palatinul regatului, comisarii săi cu deplină putere în Transilvania și Muntenia, spre a trata cu noi despre modul și mijloacele prin care noi am intra în clientela maiestății sale, care soli au venit la noi și au pus la cale această afacere, întărită prin jurămînt atît de noi cît și de boierii noștri, înaintea respectabilului Eftimie mitropolitul în biserica ⟨mănăstirea⟩ Sfîntului Neculai din [așezată pe dealul orașului] Tîrgoviște, și anume în următoarea cuprindere:

1. Maiestatea sa se leagă ca, pe cît timp va ținea războiul turcesc, să ne deie spre apărarea țării plata a 5 000 de oameni pe care noi am cerut-o. Domnii comisari ne-au făgăduit că vor stărui ca împăratul sau să trimită banii spre întreținerea lor, sau să-i pună el însuși pe picior de război, atît călări cît și pedestri, și anume pe vară în întregime, pe iarnă numai pe jumătate. Afară de aceasta, avînd Mihai nevoie absolută de un ajutor mai mare, împăratul se îndatorește a i-l presta cu oștile Ardealului și din alte părți. Asemenea și Mihai se leagă a se sili să respingă mereu pe turci din partea locului și de a merge în ajutorul Transilvaniei și a părților vecine Ungariei cînd nevoia o va cere.

2. Mihai și fiul său Pătrașcu și toți urmașii lor în linie dreaptă bărbătească să stăpînească Țara Românească cu toate veniturile, drepturile și hotarele ei, ca vasali ai imperiului, fără a plăti vreun alt tribut decît să deie în tot anul la împărăție un dar de cinste după voia și alegerea lor. Moșiile cumpărate de Mihai și de fiul său cu banii lor să fie ale lor și să aibă voie a face cu ele ori ce le va plăcea.

3. Întîmplîndu-se ca Mihai și Pătrașcu să moară fără moștenitori, maiestatea sa împăratul să aibă a întări pe domnul ce se va alege prin învoirea obștească a boierilor, stărilor și rîndurilor țării. Maiestatea sa va da domnului, oricare ar fi, în Ungaria sau în Transilvania, o cetate cu venituri îndestule spre întreținerea lui.

4. Făcătorii de rele și dezertorii care ar trece din Țara Românească în Transilvania și Ungaria să se poată prinde și aduce înapoi.

5. Negustorii din Țara Românească vor avea liber comerciul cu Transilvania, fără însă a vătăma privilegiile cetăților slobode din această parte. În Țara Românească negoțul va fi liber, plătind vama hotărîtă.

6. Religia și biserica română să fie libere, ocrotite și neatinse de nimeni.

7. Solii ce domnul țării va trimite la împăratul sau la arhiducele Maximilian să fie îndată primiți și tratați după cum cere cuviința"[19].

---

[19] Pray, *Dissertationes* [*historico-criticae*, în *Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*], p. 155. În Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 287, se vede reprodus numai începutul tratatului pînă la punctul 2. Vezi tot acolo p. 289, jurămîntul lui Mihai din 9 iunie 1598; al boierilor

Cîtă deosebire între acest tratat şi acel încheiat cu Sigismund Báthory, deşi acesta era făcut cu un mare împărat, iar celălalt cu un domn de aceeaşi putere! Şi aici întîlnim relaţii de vasalitate, însă înconjurate de puternice garanţii. Cauza acestei deosebiri este uşor de înţeles; de Báthory avuse Mihai nevoie spre a fi sprijinit în contra turcilor, pe cînd acuma Mihai scăpase aproape cu totul de turci, iar împăratul era mai ales interesat a dobîndi alianţa lui.[20]

O dată cu solia lui Rudolf, Mihai primeşte şi o scrisoare de la papa, care sta întotdeauna la pîndă pentru a întinde autoritatea lui asupra poporului român, în care scrisoare marele pontifice îi spune să nu se îndepărteze cumva de la cauza creştină, dar să se alipească pe lîngă împăratul german; în afară de aceasta, însă, să lepede schisma cea primejdioasă, pricinuitoare a tuturor relelor, şi să se unească din toată inima lui cu biserica romană. O asemenea misivă era de natură a da dreptate boierilor care combăteau alianţa cu catolicii, tocmai din motive de propagandă religioasă.

Mihai, pentru a înlătura asemenea bănuieli, arată dispreţul său pentru scrisoarea papei, astupîndu-şi nasul la luarea ei din mîinile trimisului, arătîndu-se indignat că dogmele religiei pe care el o recunoştea erau hulite şi reprobate de papă. El scrise deci îndărăt papei, invitîndu-l pe el a lepăda erorile italice şi a se reîntoarce în sînul adevăraţilor creştini[21]. Astfel Mihai Viteazul căuta să împace interesul său politic cu prefăcătoriile de temeri de conştiinţă ale boierilor săi.

Mihai, pentru a îndatora pe împăratul german, încearcă a îndruma o punere la cale a monarhului cu tătarii. Hanul tătăresc cerea 10 000 galbeni numai spre a intra în tratări pentru încheierea armistiţiului ce trebuia să meargă înaintea păcii. Fiindcă împăratul se afla şi acuma ca totdeauna în lipsă de bani, apoi Mihai se împrumută el cu această sumă de la nişte neguţători din Braşov[22].

Venind solii tătăreşti, nu ştiau cei germani cum să-i ieie mai cu binişorul spre a îmblînzi sălbatica lor fire şi a-i aduce la gînduri mai bune faţă cu creştinii. Se înţeleg cu Mihai Viteazul să-i ospăteze îmbelşugat, înainte de a începe tratările, pentru a le mai domoli pornirea în vinul *malvatic*, cel adus înadins din Braşovul Transilvaniei.

Capul ambasadei tătăreşti, Hasan-Aga, urcat adînc în viile domnului, începe a mulţămi lui Dumnezeu că stăpînul său hanul a început a se apropia de cauza creştinilor şi că avea de gînd a-i apăra în contra turcilor; că el era gata a primi toate cele ce i le-ar propune Mihai Vodă; îşi aduc chiar aminte solii, într-un moment de sentimentalism, cum că tătarii şi cu ungurii ar fi de acelaşi neam şi sînge, scitic, şi că ar fi conform cu

---

din aceeaşi zi (*ibidem*, XII, p. 359). O scrisoare a lui ⟨din⟩ Weisenburg, 18 iunie 1598, vorbeşte de prestarea jurămîntului (Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 165). [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 187—197].

[20] Cît de mult se înşeală istoricul ungur Stefan Szamosközi, în *Monumenta Hung. historica, Scriptores*, XXVIII, p. 74, cînd spune că Mihai „juravit in verba Rodolphi imperatoris eandem societatem, idem foedus, easdem pactorum conditiones cum Caesare se habiturum conservaturumque policitus est, quas cum Sigismundo Batorio habuisset". Se vede deci cît e de preferat a scrie istoria după documente, decît după cronicari şi istorici. Dacă numai pretutindeni ar curge ele aşa de bogate ca la domnia lui Mihai Viteazul!

[21] Stephan Szamosközi, l.c., p. 75. [Ţinînd seama de adversitatea lui Szamosközi faţă de Mihai Viteazul, este greu de acceptat modul cum prezintă acesta relaţiile domnului cu papa, participant şi el la Liga Sfîntă şi cu care Viteazul înreţinea relaţii bune. Vezi supra, cap. I, n. 146].

[22] Nicolai ⟨Miklos⟩ Istvanffy către Bartholomeu Pezzen, 10 iunie 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 289 ⟨290⟩).

dreptatea ca acei ce sînt născuți din străbuni comuni să aibă și aceleași gînduri și să trăiască unii cu alții în bună înțelegere și prietenie[23].

Ce însemna însă a trata cu tătarii? A scrie pe suprafața apei. Știa acest popor ce este cuvîntul dat?; avea el măcar o idee despre ceea ce este starea de pace? Tratările începute se evaporează o dată cu fumul vinului din creierii lor; toată acea pînză prietinoasă ce se întinsese pe ochii lor, sub fermecătorul efect al băuturii, căzu de îndată ce ei se deșteptară. Firea lor sălbatică, lipsa lor de logică, care-i făcea să nu înțeleagă cele mai simple lucruri, pun iar stăpînire pe ei și, cînd se duc tătarii de la curtea lui Mihai Viteazul, acesta, pe cît și solii nemți, încep a crede că pierduseră în zadar numai cei 10 000 de galbeni, cu care cumpăraseră dreptul de a le putea vorbi.

În 11 iulie, tătarii, crezînd că vor mai dobîndi încă un bacșiș, amenință Muntenia cu pustiirea. Poporul fuge la munți, iar Mihai Viteazul cere de la comisarii împărătești să-i trimită în ajutor pe un general ungur vestit în bravura lui, Moise Sekeli ⟨Székely⟩[24]. Nu știm ce efect va fi avut această amenințare. Curînd însă după ea, probabil în urma unor noi daruri, negocierile cu tătarii sînt reluate; arhiducele Maximilian scrie el însuși o scrisoare hanului, în care-l îmbie a se scula contra turcilor[25].

În tot răstimpul acestor tratări, Mihai ceruse necontenit bani de la împărăție spre a-și plăti oștirile mercenare; astfel, în 6 iulie el ceruse ajutor bănesc de la comisarii împărătești, spunîndu-le că „nu are cum să se opună dușmanului, căci nu poate plăti pe oștenii lui, care nu vroiesc să meargă fără plată. Se temea chiar că, văzînd dușmanul și nefiind plătiți, să nu se împrăștie. Acuma chiar le ordonase a ieși dintr-un oraș, spre a merge într-altul; dar ei nu ascultaseră, ci se duseseră unde le fusese voia, prădînd țara în lung și în lat"[26].

Cinci zile după aceea, la 11 iulie, el scrie acelorași comisari „că ar avea mare necaz cu călăreții unguri, pentru că nu vreau nici într-un mod a veni în lagăr, dacă nu li se vor da întîi bani, lucru ce el nu avea. Dacă s-ar întîmpla ceva rău, nu el va fi răspunzător"[27].

La 15 august găsim iarăși că „Mihai stăruie, protestează, jură, solicită bani pentru 4 000 de oameni". Comisarii imperiali din Transilvania se găseau ei înșiși în o deplină lipsă; și ei scriau la aceeași dată împăratului că „nu pot mișca armata din loc, neavînd bani cu ce s-o plătească, din care cauză țara s-ar afla în cel mai cumplit pericol, sub amenințarea armatelor dușmane"[28].

În sfîrșit, abia la 1 noiemvrie, Rudolf răspunde lui Mihai și-i spune că i-a trimis o sumă, *nu mică*, prin niște negustori. În aceeași scrisoare îi mulțumește din inimă pentru sincera îngrijire pe care el a avut-o, nu numai de interesul împăratului, ci și de al întregii creștinătăți. Cît despre principele Sigismund, adaugă împăratul, „el ne-a înștiințat că ne va tri-

---

[23] Stefan Szuhay și Nicolai Istvanffy către Wolfgang Rumff, 12 iunie 1598 (*ibidem*, p. 292). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 196—205].

[24] Mihai vodă către comisarii imperiali, 11 iulie 1598, (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 295). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 207—208].

[25] Arhiducele Maximilian către hanul tătarilor, 17 oct. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 303).

[26] Mihai vodă către comisarii imperiali, 6 iulie 1598 (*ibidem*, p. 294). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 205—207].

[27] Hurmuzaki, III, p. 295, 11 iulie 1598; publicată încă o dată de N. Iorga (*ibidem*, XII, p. 373).

[28] Raport prezentat împăratului Rudolf II, 15 august 1598 (*ibidem*, III, p. 302): „Michael quoque Vaivoda Walachiae cum antea plures cursores, nunc simul tres solennes legationes ad nos causa pecuniae expediverat. Instat, protestatur, iurat sollicitat pecuniam pro 4m. militum".

mite solii lui şi noi îi aşteptăm, înainte de a hotărî ceva asupra acestei împrejurări. Dacă ar fi vorba de lucruri conforme cu dreptatea, credem că principele, pe care nu noi l-am împins la schimbul făcut, nu va avea a se plînge"[29].

Iată ce însemnau aceste cuvinte: Sigismund Báthory se căise în curînd de părăsirea domniei. După primul moment de încîntare pentru fapta lui cea neasemănată, de a fi renunţat la măririle lumeşti, el simţi coborîndu-se în sufletul său o adîncă amărăciune. Unde era pompa princiară cu care era deprins; unde vuietul taberelor militare, unde onorurile date unui suveran? Închis în castelul său din Ratibor, singur cu gîndurile sale, el se prinse a dori din ce în ce mai viu poziţia lepădată de el într-un moment de nebunie şi se gîndi în curînd la mijlocul de a recăpăta tronul pierdut.

El scrise unchiului său, Ştefan Bocskay, care şi el era prea nemulţămit că, prin abdicarea nepotului său, pierduse cu totul vaza şi însemnătatea sa în Transilvania. Hotărîrea principelui de a se întoarce îndărăt îl umplu de o nespusă bucurie. El comunică scrisoarea episcopului Naprasdi, de asemenea nemulţămit cu guvernul împărătesc, care episcop stătea în legătură cu capul secuilor, Lupu Corniş ⟨Farkas Kornis⟩.

Cu toţii răspunseră lui Báthory ca să aibă bună speranţă, căci ei vor lucra pentru readucerea lui în Transilvania. Sigismund, cum primi vestea încurajătoare, nu aşteptă mai mult timp, ci se şi găti de plecare şi, în 20 august 1598, ajunse pe ascuns şi travestit la Cluj. Oştirile transilvane comandate de Bocskay şi Corniş ⟨Kornis⟩ se declară îndată pentru Sigismund; comisarii imperiali sînt puşi sub pază şi astfel Sigismund Báthory ajunge din nou stăpînul Transilvaniei[30].

În 28 august găsim pe [Giovanni di] Marini [Poli] foarte îngrijit de reîntoarcerea lui Báthory şi el nu ştia cum să-şi rostească indignarea asupra unui om desfrînat, călcător de credinţă, care îşi bate joc de toată creştinătatea şi de maiestatea sa cezaree. El sfătuieşte pe monarh să făgăduiască secuilor restituirea libertăţilor celor suprimate de Bathoreşti şi să însărcineze pe Mihai Voievod cu tratările cu acel popor vecin[31] [11].

Arhiducele Maximilian scrie lui Mihai despre deplina încredere ce o are în el faţă cu neaşteptata întoarcere a lui Báthory în Transilvania[32].

Deocamdată Mihai, necrezînd că Báthory se va putea menţine în Ardeal, cu toate că el ar fi preferat pe acest principe de talia lui marelui împărat german, se preface a fi protivnic lui Báthory şi soliei trimise arhiducelui Maximilian; prin Ştefan Petnehazy, spune între altele că, chiar dacă împăratul ar recunoaşte reluarea tronului de Báthory, el, Mihai, nu-l va primi iarăşi de domn al său[33].

Împăratul primi vestea supărătoare îndată după sosirea lui Sigismund în Transilvania. Fiindcă însă lupta cu turcii reîncepuse, el nu vroia să procedă cu violenţă în contra lui Báthory, care, avînd acuma sorţii de a fi ajutat de poloni, ar fi încurcat pe împărat, pe lîngă războiul cu turcii, încă în două altele cu polonii şi cu ungurii.

Consiliul imperial, întrebat de împărat asupra greutăţilor în care se afla monarhia, în răspunsul dat în ziua de 4 noiemvrie 1598, rosteşte cu acest prilej asupra lui Mihai părerea cea mai favorabilă: „Cît se atinge

---

[29] Împăratul Rudolf către Mihai vodă, 1 nov. 1598 (*ibidem*, p. 303–304).
[30] Bălcescu, *l.c.*, p. 278.
[31] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 381.
[32] *Ibidem*, p. 388 (6 sept. 1598).
[33] *Ibidem*, p. 383 şi 397 (25 sept. 1598).

de numitul voievod din Valahia, reiese din toate relațiile primite pînă acuma, cît și din întreaga lui purtare, că el este cu credință și sinceritate către M.V. și către întreaga creștinătate și că el nu va lăsa să treacă nici un prilej fără a-și arăta devotamentul său tot mai mare, după cum o mărturisește și pe față, că supunîndu-se o dată cu jurămînt M.V. va ține credința lui neclintită pînă la sfîrșit".

Pe cît însă sfetnicii sînt în părerile lor favorabile lui Mihai, pe atîta sînt aspri asupra lui Sigismund Báthory, opinînd că „ocara făcută de transilvănean împăratului nu ar trebui deloc iertată; că Báthory a atacat într-un chip atît de grav autoritatea și reputația împăratului, că a atins-o și micșorat-o pînă în un așa grad, încît ar putea avea urmări periculoase atît în țările sale de baștină, cît și în Ungaria; că ar trebui lucrat în toate modurile pentru a pune mîna, cu puterea sau într-ascuns, pe persoana lui și a o stîrpi împreună cu partida lui".

Pentru a se aduce la îndeplinire această măsură silnică contra lui Báthory, fratele împăratului, Maximilian, era de părere *a se însărcina pe voievodul Valahiei*, ceea ce și consilierii încuviințează, spunînd că „fără îndoială el ar putea face mult în această privire și poate nu ar fi neplecat către o asemenea întreprindere; observă numai că domnul muntean ar trebui să obțină în acest caz un ajutor serios în bani și oameni"[34].

Sfetnicii împăratului se înșelau mult cînd credeau că vor putea întrebuința pe Mihai-Vodă ca pe un instrument al politicii germane, poziție pe care inima acestuia, aprinsă după neatîrnare, nu a vroit niciodată să o primească, și din care, căutînd să scape mai tîrziu, cînd începuse a-l prinde în mrejile ei, căzu la sfîrșit în pieire.

Domnul Munteniei avea să facă o execuție în contra unui membru din casa Batoreștilor, însă atunci cînd interesul său propriu era să fie primejduit de el, și nu acuma, cînd reîntoarcerea lui Sigismund convenea lui Mihai din toate punctele de vedere. Politica lui Mihai Viteazul poate să se fi poticnit în multe împrejurări; avea însă un merit netăgăduit, acela de a urmări propriul său interes și de a nu fi numai un palid reflex al intereselor străine.

Mihai trebuia să lucreze cu dibăcie pentru a apăra, pe de o parte, pe Báthory înaintea împăratului [12], spre a aduce iertarea lui despre pasul făcut cu reapucarea scaunului Transilvaniei; pe de alta, de a nu se strica cu împăratul prin sprijinirea unei daraveri foarte rău văzute la curtea împărătească.

El vroiește întîi să reîmprospăteze titlurile sale la recunoștința lui Rudolf, arătîndu-se călduros apărător al intereselor germane, pentru ca apoi să poată vorbi în favoarea lui Sigismund, fără a se compromite.

Mihai începe prin a ataca din nou pe turci, în septemvrie 1598, cu toate că ei îl lăsau în pace; trece Dunărea la Nicopole și, înșelînd întîi pe turci prin prefacerea unor tratări de pace, taie vreo 3 000 din ei; după aceea lovește fățiș pe [Hafîz] Ahmet, pașa de Silistra, care venea împotriva lui cu 13 000 de oșteni, îl biruiește, îi împrăștie oastea și-i ia tunurile și toate corturile. Se spune că în această învingere, pașa, pierzîndu-și chiar hainele și turbanul său, Mihai îmbrăcă cu ele o babă, pe care o preumblă prin tabără, spre a-și bate joc de turci. După respinge-

---

[34] Raportul consiliului imperial către împărat, 4 nov. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 309): „dann ob gleichwol Ir Fürstliche Durchlaucht auf den Weyda in der Walachej starckhe hoffnung sezen, und Ine allain zu diser execution zurehnen (?) für genuogsamb halten, Er auch hierbey unzweifelich vil thun khindte, und villeicht zu thuen nit ungenaigt sein möchte, so gehört doch, umb vorerzelter ursachen willen, noch vil zue, und ist auf Ine Weyda allsz der auch selbst mit Volckh und gelt erhalten werden müeste, bey weittem solche rechnung nit zumachen".

rea atacului turcesc, Mihai începu a bate cetatea; turcii se adunară din nou spre a o despresura. Se dădu iarăşi o bătălie crîncenă între Mihai şi turci, din care tot el ieşi învingător.

În 5 noiemvrie, armata lui Mihai se întoarse biruitoare de peste Dunăre, aducînd cu ea o nenumărată pradă şi 16 000 de creştini eliberaţi din robia păgînilor[35] [13].

Totodată Mihai Viteazul reînnoieşte iarăşi uneltirile sale cu bulgarii şi cu sîrbii, spre a-i arunca şi pe ei asupra Împărăţiei mohamedane. Planul unor răscoale ale slavonilor de peste Dunăre încolţise în mintea lui Mihai de la primele lui izbînzi în contra turcilor şi am văzut cum bulgarii îl cercetaseră prin soliile lor, spunîndu-i că mai bine de 30 000 de oameni ar sta gata în păduri aşteptîndu-l [14]. Domnul Munteniei însă părăsise aceste aţîţări ale popoarelor balcanice în contra turcilor în tot timpul cît ţinuseră încercările sale de a reintra sub suzeranitatea otomană, de teama căderii sub acea a germanilor.

Acuma însă, vroind să se pună iar bine cu împăratul, spre a putea sprijini pe Sigismund Báthory şi a-l împăca cu Rudolf, avînd să rămînă acesta numai un sprijinitor mai îndepărtat, de la care să tragă foloase fără teamă de cotropire, Mihai Viteazul începe iarăşi a aduce pe tărîm uneltirile bulgare, atît de plăcute împăratului german.

În luna septemvrie 1598, Mihai, trecînd Dunărea pe la Nicopole, împinge pe bulgari şi pe sîrbi a se răscula contra turcilor, ceea ce ar fi adus armata acestora din Ungaria în cea mai mare cumpănă, prin tăierea liniei sale de retragere[36].

Turcii, văzînd pericolul, aruncă un corp de tătari asupra Munteniei, ceea ce sileşte pe Mihai a trece înapoi Dunărea, pentru a bate şi respinge năvălirea tătărască[37].

Toate aceste izbînzi şi uneltiri ale lui Mihai Viteazul avură de efect a face pe Saturgi-Mohamed-Paşa, care asedia pe atunci Oradea Mare, să se retragă spre Solnoc, slăbind mult atacul în contra Ungariei şi dînd iarăşi imperialilor pasul asupra armatelor otomane.

Împăratul, încîntat de eminentele slujbe aduse de Mihai Viteazul, îi trimite întîi, prin mijlocirea arhiducelui Maximilian, o sumă de bani spunînd către bancherul însărcinat cu trimiterea poliţei că „Mihai are mare nevoie şi că acum mai ales trebuie menţinut în bune dispoziţii"[38]. Mihai, cerînd însă din nou bani, împăratul îi dă un adaos de 30 000 de fiorini, peste suma cu care se îndatorise a-l sprijini anual şi îi mai trimite încă şi alte daruri, precum între altele două carete cu cîte 6 cai[39].

În acest timp, Báthory, pentru a-şi reîntocmi poziţia ce o avuse mai înainte, trimite la Mihai ca să reînnoiască cu el vechile legături,

---

[35] Bălcescu, [*op. cit.*], p. 290. Asupra luptelor cu turcii compară şi un raport al lui Girolamo Capello către doge din 3 oct. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 524): „Rotta data da Michali Vaivoda ad Acmat Bassà [. . .]. Timor dei Turchi che esso con l'ajuto dei Bulgari [et altri Cristiani] possa penetrar fino in Andrinopoli". Compară ştiri din Constantinopol, oct. 1598 (*ibidem*, XII, p. 395). O scrisoare a solilor lui Mihai din oct. 1598 (*ibidem*, p. 401): „egli passo et diedi il guasto a molto paese, ruppeli Turchi in tre lochi e s'impadroneva di Widin, Silistria et Nicopoli". Alta la p. 402. O expunere mai pe larg la p. 408. Asupra luptei de la Nicopole îndeosebi o scrisoare a lui Mihai din 16 oct. (p. 411), tot aşa şi raportul lui Toldi Istfan, 29 oct. (p. 414). [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 214—218, unde se publică scrisoarea lui Mihai Viteazul şi unele ştiri din Constantinopol despre „groaza generală" provocată de campania la sudul Dunării].

[36] Raport din Praga, 21 oct. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 298).

[37] Raport din Praga, 9 nov. 1598 (*ibidem*, p. 300).

[38] Maximilian către [Zacharias] Geitzkhofler, 2 oct. 1598 (*ibidem*, XII, p. 402). Alta, p. 403.

[39] Rapoarte din Praga, 1 dec. 1598 şi 25 ian. 1599 (*ibidem*, III/2, p. 303 şi 306).

bineînțeles pe o bază cu totul alta decît tratatul cel vrednic de rîs din 1595. Mihai primi bucuros această propunere. Domnul se îngrijea ca Sigismund, de teama împăratului, să nu se deie în partea turcilor, cînd atunci Mihai, ce nu putuse dobîndi pacea de la ei [15], ba chiar îi amărîse și mai mult în contra-i prin izbînzile de curînd repurtate, ar fi pierdut cu totul orice putere de împotrivire și ar fi fost expus fără apărare cumplitei lor răzbunări, fiind atacat din două părți, din Transilvania și de peste Dunăre; pe lîngă că reîntoarcerea lui Sigismund în Transilvania convenea în totul domnului muntean, întrucît îndepărta de el temuta de dînsul protecție germană.

Dacă Mihai se apucase din nou de luptat contra turcilor, o făcuse din două pricini: întîi, cum am văzut, pentru a cîștiga încrederea împăratului; al doilea, pentru a înlătura chemarea lui la alungarea lui Báthory, alungare care nu-i convenea cu nici un preț. Că nemții se purtaseră cu acest gînd se vede din o scrisoare a arhiducelui Maximilian către împărat, în care îi spune: „de valah nu se mai știe nimic de cînd a plecat la Nicopole[40], dar că nu ar trebui întîrziat cu lovitura de dat lui Sigismund, cu care lovitură ar trebui însărcinat Schwarzburg"[41], de unde se vede că, dacă Mihai ar fi fost acolo, l-ar fi însărcinat pe el.

După ce Mihai Viteazul cîștigă pe de o parte simpatiile împăratului, pe de alta primește reînnoirea alianței cu Báthory, el se apucă de greaua problemă de a împăca pe Sigismund cu monarhul german.

În 12 noiemvrie 1598, el scrie împăratului Rudolf următoarele: „Știu că maiestății voastre vă este cunoscut că Sigismund Báthory, regele ⟨principele⟩ Transilvaniei, s-a întors iarăși în țara sa; nu știu însă ce înțelegere au avut mai înainte cu M.V. și în ce relații se află acum cu ea. Despre aceea sînt încredințat că, îndată ce a sosit în țară, toate staturile au înclinat spre el, l-au primit din nou, l-au îmbrățișat, l-au pus principe și i-au arătat multă fidelitate și acum i se supun ca principelui lor și nici într-un chip nu vor să se lepede de dînsul. Ba chiar și boierii și toate staturile din țara mea, fiindcă au fost totdeauna uniți și înțeleși întru toate cu Ardealul, prea sînt străini de ideea ruperii legăturilor [cu Transilvania] și nici nu cred că, dezlipită de Ardeal, Muntenia ar mai putea să rămînă singură ⟨sigură⟩ sub protecția creștinătății. Deoarece atît mai înainte, cît și acum țara mea se află sub protecția Ardealului, această schimbare nu puțin mă pune pe gînduri, mai ales cînd văd și supărarea ce M.V. aveți în privința Ardealului și mă gîndesc la datoria mea către M.V. Văd totodată ce mare stricăciune ar urma pentru creștinătate dacă grațioasa ⟨preamilostiva⟩ și părinteasca îngrijire ⟨grijă înțeleaptă⟩ a M.V. s-ar schimba în mînie. Și acuma asedierea Oradiei și groaznica pustiire a frumosului ținut din jurul ei s-a urmat numai din învrăjbirea celor două părți, după cum m-au asigurat un turc notabil, prieten al meu, care învrăjbire, dacă se va răspîndi mai departe și dacă M.V. veți război Ardealul și veți îndrepta arma creștină contra sîngelui creștin, gîndiți-vă serios M.V. ce mare stricăciune ar urma pentru noi și slaba noastră țară. Mă iertați M.V., vă rog cu supunere, țineți în vedere strîmtorările unui servitor așa de credincios și cred că cu ajutorul lui Dumnezeu, regele Ardealului cu noi dimpreună nu puțin am servit M.V. și întregii creștinătăți".

---

[40] **Din expedițiile lui** de peste Dunăre aduse Mihai vreo 60 000 de bulgari, pe care îi **așeză în Valahia, de unde** provine poporația de origină bulgară de pe malul Dunării al Munteniei [16] (știri din Veneția, 4 dec. 1598; Hurmuzaki, *Doc.*, XII p. 420).

[41] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 413 (27 oct. 1598).

După această călduroasă pledoarie în favoarea lui Sigismund, Mihai amintește împăratului izbînzile ce le-a repurtat principele Ardealului împreună cu dînsul în contra turcilor și sfîrșește rugînd pe împărat „să luați sub protecția de mai înainte pe regele ardelean dimpreună cu țara lui, pentru că, războind M.V. această țară, socotesc că este peste putință ca țara mea să poată rămînea scutită de mari primejdii. Mă rog cu supunere de iertare că a trebuit să vă scriu asemenea lucruri; dar am scris din voința mea de bine către M.V. și către creștinătate"[42] [17].

Această misivă este alcătuită cu multă dibăcie diplomatică. Fundamentul ei fiind adevărat, plecarea Transilvaniei către Báthory, mai mult decît către stăpînirea germană[43], și acest adevăr fiind fără îndoială cunoscut împăratului, scrisoarea lui Mihai Viteazul avea nespusul folos de a lovi pe împăratul tocmai unde îl durea.

Apoi legăturile dintre Muntenia și Ardeal erau arătate într-adins mult mai strînse și mai simpatice de cum se aflau în adevăr, apăsîndu-se cu meșteșug asupra faptului că boierii, de a căror voință domnul muntean trebuia să țină seamă, ar dori menținerea legăturilor cu acea țară. Aceasta însemna în cuvinte mai limpezi că, la caz de atac al Transilvaniei din partea împăratului, Mihai s-ar putea vedea silit, prin boierimea lui, a lua partea lui Sigismund, și amenințarea, oricît de acoperită era ea, nu putea lipsi de a nu avea efect, acuma cînd împăratul învățase a cunoaște cît prețuia brațul lui Mihai în cumpăna războiului.

Nu mai puțin subțire este și amintirea în treacăt despre turcul, prietenul lui Mihai Viteazul, care i-ar fi explicat pricinile pustiirii ținutului Oradiei Mari; Mihai vroia să arate împăratului că avea prieteni și între turci, care fără îndoială, la nevoie, puteau să se înmulțească.

Împăratul se făcu a nu înțelege în toată adîncimea ei scrisoarea lui Mihai și îi răspunde, în 26 noiemvrie, cam altceva decît ceea ce Mihai îi ceruse, anume că, „socotindu-l pe deplin devotat lui și cauzei creștine, se așteaptă de la el a păstra cu credință tratatele ce-l leagă de împărăție, apărînd cu aceeași rîvnă interesele comune" și îi făgăduiește că „la caz de pericol îl va primi în adăpost în Cassovia sau oriunde aiurea, chiar la Viena"[44].

Cu toate acestea, bunele relații în care se afla Mihai Viteazul cu împăratul Rudolf (cel dintîi, poate, pentru a mai slăbi efectul misivei sale, asigurînd pe Rudolf că numai pe el vroiește a-l avea de suzeran, iar împăratul trimițînd mereu bani lui Mihai și făcîndu-i prin aceasta cele mai mari înlesniri față cu trupele sale de mercenari) făceau din domnul muntean un eminent mijlocitor pentru împăcarea lui Sigismund cu împăratul german. Fără îndoială că Mihai ar fi izbutit a potoli pornirea împăratului contra principelui Transilvaniei și a readuce iarăși unirea între capetele acele ce duseseră pînă atunci cu atîta izbîndă lupta în contra turcilor; i-ar fi repezit iarăși, conduși de fulgerătoarea lui spadă, în contra urdiilor păgîne, și cine știe poate că lui i-ar fi fost dat de a elibera Europa de barbaria musulmană.

Așa ar fi fost lucrurile dacă firea cea schimbătoare a principelui Ardealului, care părea a fi luat forma unei boli mintale [18], nu ar fi adus niște alte complicări, care siliră pe Mihai a-și schimba cu totul linia de purtare ce o avuse pînă acuma, și nu l-ar fi împins pe o cale cu totul

---

[42] Mihai Vodă către împărat, 12 nov. 1598 (*ibidem*, III, p. 312). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 218—220, cu diferențe de traducere].

[43] Raport despre întoarcerea lui Sigismund Báthory în Ardeal, 31 august 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 291).

[44] Rudolf către Mihai, 26 nov. 1598 (*ibidem*, III, p. 317).

nouă și plină de primejdii. Anume, principele Ardealului, de-abia reurcat în tron, este iarăși apucat de un dezgust pentru mărirea lui, pe care părea că o dorește numai spre a o putea disprețui, pentru ca mai pe urmă, depărtat de dînsa, iar să o dorească.

De astă dată însă sfetnicii de care el asculta îi insuflară ideea de a abdica în favoarea vărului său, cardinalul Andrei Báthory, care fusese surghiunit de el însuși în Polonia, unde trăia pe lîngă cumnatul lor, cancelarul Zamoyski*.

Cum află cardinalul că în Transilvania îl așteaptă un tron, se grăbi a arunca pălăria de cardinal spre a apuca coroana cu aceeași căldură cu care vărul său lepăda coroana în schimb pentru pălărie. În fevruarie 1599, Andrei Báthory, travestit în haine de negustor, intră în Sibiu.

Sigismund primi foarte bine pe cardinal, îi ceru iertare pentru prigonirea ce i-o făcuse altădată, rugîndu-l să nu păstreze vreo rea amintire despre timpurile trecute. Cum nu era să ierte în grabă cardinalul toate ocările suferite cînd ele erau șterse acuma prin luciul unei coroane? Sigismund ceru vărului său să-i deie în schimb pentru tronul Ardealului o pensie de 24 000 de scuzi pe an, apoi cetatea Bistrița cu pămîntul ei și a zecea parte din venit, precum și alte cîteva localități mai mici. După aceea Sigismund merse să propună dietei pe vărul său de domn. Nobilii, bucuroși a fi scăpat de stăpînirea austriacă, se grăbesc a-l alege în aprilie 1599[45].

Această schimbare, și mai neașteptată decît cea dintîi, provocă un șir de evenimente care se desfășurară cu iuțeala fulgerului, sfîrșindu-se cu un trăsnet: moartea lui Mihai.

Par. 2. Cucerirea Ardealului**

Întronarea cardinalului Andrei Báthory în Transilvania trebuia să pericliteze atît interesele germane, cît și mai ales pe acele ale lui Mihai Viteazul, lovind în ambele părți prin faptul că el, fiind omul polonilor, reprezenta prin aceasta însăși predominarea turcilor asupra Daciei centrale. Cuibărirea acestui instrument al siluirii păgîne în mijlocul a două state care, prin evenimentele petrecute pînă atunci, se puseseră în dușmănie de moarte cu otomanii, trebuia să le vină peste mînă la amîndouă. Mihai mai ales, prins de acum înainte între două focuri și despărțit prin Andrei Báthory tocmai de ajutorul și alianța germană, trebuia să se simtă mai greu lovit prin această neașteptată schimbare.

Domnul Munteniei, de îndată ce se convinse că amenințătoarea veste devenise un fapt îndeplinit, trimite soli peste soli la împăratul, expunîndu-i

* Acesta era cumnatul lui Sigismund Báthory.

[45] Trecerea Transilvaniei către <sub stăpînirea lui> Andrei Báthory se făcu între 12 și 19 aprilie 1599, deoarece într-un raport din 12 aprilie solul venețian din Praga nu cunoaște încă această împrejurare, iar într-un altul din 19 spune: „Dopo haver sigillato le precedenti, mi viene refferto [...], che il Principe di Transilvania habbia concluso la renontia del suo stato certamente col Cardinale Batori" (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 314). El începuse însă probabil a se da drept principele țării încă înaintea încheierii cesiunii formale. Vezi un raport al lui Girolamo Capello din Constantinopol către doge din 14 martie <mai> 1599 (*ibidem*, IV/2, p. 232). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 230—233].

** Este vorba de unirea Transilvaniei cu Țara Românească.

primejdia cea nesfîrşită în care încăpuse el şi ţara lui prin suirea lui Andrei în scaunul Ardealului[46].

Împăratul, pus el însuşi în mare confuzie prin această nouă complicare a evenimentelor şi ştiind cît de mult atîrna soarta Munteniei de aceea a Transilvaniei, primeşte la început cu răceală tînguirile lui Mihai[47].

Solii domnului român găsiră însă mijlocul de a-l înturna în curînd la alte gînduri. Ei spun lui Rudolf că domnul lor, înconjurat de duşmani din toate părţile, ar avea de gînd să-şi părăsească ţara şi că, dacă împăratul nu trimite îndată ajutor de bani şi arme, el s-ar ruga ca împăratul să-i însemne, potrivit cu făgăduinţele date, locul din Germania unde s-ar putea retrage. Mai arată solii şi o scrisoare a lui Flaminius (?)-Paşa către Mihai, în care i se făgăduia o deplină iertare din partea sultanului dacă numai ar consimţi să i se supună[48].

Mişcat mai ales prin putinţa unei alianţe şi a domnului Munteniei cu turcii, acuma cînd Ardealul era ca şi pierdut în mîinile lor, împăratul se hotărăşte să nu părăsească pe aliatul său şi-i dă, deocamdată, 10 000 de galbeni, pînă cînd să-l poată înlesni cu o sumă mai însemnată[49].

Cardinalul, deşi fruntaş al bisericii catolice şi trebuind, din punctul de vedere religios, să fie duşmanul păgînilor, era nevoit, din motive politice, să ţină cu ei. Poziţia lui în Ardeal era din cele mai nesigure. Poporul de jos din secuime îl ura ca membru al familiei Batoreştilor, care le ruinase libertăţile vechi[50]. Saşii protestanţi nu puteau să-l iubească în însuşirea lui de cardinal; iar nobilii, deşi îl aleseseră, o făcuseră numai din ura contra germanilor; ca polon trebuia să le fie nesuferit. Capul nobilimii ungureşti din Transilvania, Stefan Bocskay, unchiul lui Sigismund Báthory, pierzînd prin retragerea nepotului influenţa lui de mai înainte şi duşmănind aproape făţiş pe cardinal, se expusese la ura şi prigonirile acestuia, care îi confiscase toate avuţiile[51].

Cardinalul, ştiindu-se duşmănit înăuntru de aproape toată ţara, iar în afară de germani şi sprijinit numai de poloni, trebuia să caute un razăm mai puternic, anume în împărăţia aceea ce era pe atunci în relaţiile cele mai bune cu statul polon: Poarta Otomană. Totuşi, înainte de a procede făţiş cu această putere la un act de legătură, el caută să-şi asigure supunerea Munteniei, statul acela pe care ştia că, mai ales, poate să-l indispună în contra lui prin o supunere sub otomani. Cardinalul Andrei trimite deci în iunie 1599 o solie la Mihai Viteazul, spre a reînnoi legăturile acele ce uniseră Muntenia către Ardeal în timpul domniei vărului său.

Mihai Viteazul avea motivele cele mai puternice pentru a respinge închinarea cerută. Pe lîngă faptul că Andrei, ca plecat către turci, trebuia să devină un pericol pentru dînsul, principele mai adăogise încă

---

[46] Raport din Praga, 31 mai 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 317).

[47] Idem, 10 iunie 1599 (*ibidem*, p. 318).

[48] Rapoarte din Praga din 28 iunie, 5 şi 10 iulie 1599 (*ibidem*, p. 318–320). [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 238–239]. Această scrisoare era probabil falsă, închipuită numai de Mihai spre a speria pe împăratul. De altmintrele nu este de înţeles cum turcii, care respinseseră stăruinţele lui Mihai, după care acesta îi lovise din nou cu atîta putere, să vină ei acuma cu propuneri de pace, cînd tocmai ei se întăriseră în ţările carpatine prin intronarea lui Andrei. Ştim şi vom mai vedea că scrisorile false erau pe atunci unul din mijloacele cele mai obişnuite ale diplomaţiei.

[49] Raport din 10 iulie 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 320).

[50] Familia Báthory introdusese iobăgia şi printre secui, necunoscută pînă la domnia ei în Transilvania. Vezi relaţia lui Darahi din 1600 (*ibidem*, III, p. 431). [Vezi şi *Călători străini*, IV, p. 134–141]. Compară memoriul episcopului Napragy, ian. 1602 (Hurmuzaki, IV, p. 283). [19]

[51] Rapoarte din Praga, 21 aprilie şi 10 mai (*ibidem*, III/2, p. 315–316).

îndepărtarea lui Mihai de el și prin încuscrirea lui cu Ieremia Movilă, căsătorind pe un frate al său, Iffiu, cu singura fiică a domnului Moldovei, cu condiția ca, la moartea lui Ieremia, ginerele său să dobîndească coroana Moldovei[52]. Ieremia Movilă era însă dușmanul cel mai înverșunat al lui Mihai întrucît ucisese pe aliatul său Ștefan Răzvan și fusese atacat în 1596 de Mihai, care-l alungase chiar pentru un moment din scaun în Polonia. Ieremia Movilă adăpostise apoi la curtea lui pe acel copil, Radu, fiul lui Mihnea Turcitul, pretendent la tronul Munteniei, și acuma umbla să dobîndească acest tron pentru un frate al său, Simion Movilă, trimițînd la Poartă o solie în această afacere, care oferise sultanei mume, pentru a o îndemna la sprijinirea candidatului, o caretă prea frumoasă cu 4 cai, pe lîngă alte prezenturi ce mai fuseseră împărțite la vizir și la alți dregători[53].

Cu toată ura și dorința de răzbunare ce fierbea în inima lui Mihai, el se hotărî deocamdată a o înăbuși spre a putea surprinde încrederea cardinalului și îndepărta măcar pentru cîtva timp izbucnirea dușmăniilor. Un răgaz îi era neapărat, mai întîi spre a-și asigura măcar întrucîtva poziția din partea turcilor; apoi, mai ales, spre a pune mai bine la cale întocmirile sale cu împăratul german.

Mihai deci se prefăcu a primi propunerile lui Andrei și, în 26 iunie 1599, subsemnă un tratat de supunere și vasalitate către noul domn al Ardealului, iar boierii lui: Eftimie mitropolitul, vornicul Dimitrie, banul Mihalcea, logofătul Teodosie, Mirișlău <Miroslav> logofătul, banul Calotă, Radu clucerul, Preda postelnicul, comisul Radu, Stroia <Stroe> stolnicul, vistierul Andronic, armașul Sava, paharnicul Șerban, aga Leca și Pană vistierul, declarară printr-un act separat că „vor fi cu aceeași credință către *maiestatea sa* Andrei Báthory, principele Ardealului, Munteniei și Moldovei, pe care o păstraseră lui Sigismund"[54].

Mihai Viteazul jură înaintea solilor lui Andrei, „pe unul Dumnezeu, Tatăl, Fiul și Duhul Sfînt, că va fi cu aceeași credință către Andrei cu care fusese către fratele său*, de a avea de prieteni pe prietenii săi, de dușmani pe dușmani și de a-l înștiința despre toate uneltirile pornite în contra lui"[55] [20].

Mihai jura cu deplină conștiință că nu se va ține nici de un cuvînt al jurămîntului său; dar, în acele timpuri, jurămîntul în trebi politice era o formă seacă, precum este și astăzi cuvîntul dat și chiar legăturile scrise între regi și împărați. Între cinstea politică și cinstea privată a fost și va fi totdeauna o prăpastie! Ceea ce în una se numește trădare, în cealaltă poartă numele de necesitate politică; înșălăciunea se numește dibăcie, iar despoierea este salutată cu titlul de triumf. Și nici un popor

---

[52] Stephan Szamosközi, *op. cit.*, în *Monumenta Hung. hist. Scriptores*, XXVIII, p. 251: „uti nempe Ieremias filiam suam quam unicam habebat Ioanni Iffiu fratri cardinalis nuptum daret". Asupra acestei căsătorii mai multe documente, *ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 437.

[53] Girolamo Capello către doge, 18 aprilie 1599 (*ibidem*, III, p. 525). Mihai el însuși rezumă astfel pricinile dușmăniei sale contra lui Andrei Báthory: „Secundo, intellexisse se confederationem Polonorum, Transilvanorum et Moldavorum factam esse, eo fine, ut interim dum [duo] Imperatores armis contenderent, ipsi eventum belli expectarent, et sic alter utra pars victor foret, ipsi intacti permanerent; quo magis autem il illa confederatione persistere, ac ipsam etiam Valachiam in suas partes adducere potuissent, se tanquam illorum adversarium regno deturbare voluisse". Vezi Bocskay către Barwitius <Rudolf al II-lea>, 15 nov. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 353).

[54] Act din 26 iunie 1599 (*ibidem*, p. 329).

* Andrei și Sigismund Báthory erau veri, nu frați.

[55] Alt act din 26 iunie 1599 (*ibidem*, p. 331). Vezi și p. 332, jurămîntul boierilor. [Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 235–237. În jurămîntul său, Mihai promitea „Voi respecta în toate punctele sale tratatul din vremea principelui Sigismund privind alianța în luptă"].

nu a experimentat mai crud decît acel român amarul acestui adevăr. De aceea să nu învinuim pe Mihai că atunci cînd îi veni la îndemînă a înşălat şi el pe alţii, căci şi aceştia tot cu gînd de trădare se apropiau de el. Dacă Mihai le-a plătit anticipat prin aceeaşi monedă, aceasta a trebuit s-o facă spre a se pune în legitimă apărare contra unor atacuri ascunse care tindeau la pieirea lui.

Andrei Báthory, cum pune mîna pe actele de închinare ale lui Mihai, dă pe faţă politica lui cea prietenească turcilor şi trimite o ambasadă la sultan prin care supune la rîndul lui ţările Ardealului, Munteniei şi Moldovei la închinarea către Poarta Otomană. El cere prin actul de supunere ca puternicul împărat să-l întărească ca domn ereditar în Ardeal, iar la caz de vacanţă, sultanul să confirme pe alesul ţării şi tot astfel să se urmeze şi în Muntenia; să nu fie supus la dări neobişnuite altele decît tributul; să ierte Ardealul şi Muntenia pentru 6 ani de plata chiar şi a tributului şi, dacă sultanul va încheia pace cu împăratul, să fie cuprinsă şi ţara lui în ea. Despre Muntenia spune cum că ea ,,fiind posesia noastră şi aflîndu-se în mîinile noastre şi fiind ţara noastră întocmai ca Ardealul, în aceeaşi stare să rămînă; că tot Mihai-Vodă să fie domn, împreună cu fiul şi urmaşii săi, fiind sub supunerea noastră şi atîrnînd de noi, rămînînd şi el, bineînţeles, credincios puternicului împărat şi plătind tributul împreună cu noi"[56].

Pentru a-şi apăra poziţia şi faţă cu împăratul german, Andrei Báthory îi propune mijlocirea păcii cu turcii, vroind astfel să se facă folositor monarhiei germane prin împăcarea ei cu sultanul. Tot pe atunci şi hanul tătăresc schimbase politica în care părea că vroia să alunece prin alianţa creştină contra turcilor şi coborîse şi el ajutorul său la rangul unui mijlocitor. Desigur că în sinceritatea acestor două mijlociri nu va fi fost mare deosebire[57].

Atît Mihai însă cît şi împăratul Rudolf nu se lăsaseră a fi înşelaţi de perfidele uneltiri ale cardinalului. Pe împărat vroia să-l adoarmă pentru a-i răpi Transilvania din mîini, ţară care, trecînd în partea turcilor şi dînd acestora o precumpănire foarte mare din pricina tăriei poziţiei sale[58], sau trebuia să pună în pericol rezultatul luptei, sau să silească pe împărat la o pace dăunătoare.

Cît despre Mihai Viteazul, domnia cardinalului în Transilvania însemna grabnica şi neînlăturata lui pieire; Rudolf şi Mihai erau deci împinşi prin acelaşi interes a se apropia unul de altul şi a lucra în contra cardinalului.

---

[56] Instrucţiunile cardinalului Andrei Báthory date ambasadorilor lui pentru încheierea păcii cu Poarta, 1599 (august sau sept.) (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 320). Pe dosul exemplarelor din arhivele Vienei se vede însemnat cu mîna lui Mihai Viteazul [cu litere chirilice]: ,,Ce-au trimes Batăr Andreiaş la împăratul turcesc păntru pacea". Că aceste condiţii ajunseseră în Constantinopol în luna lui septemvrie se vede dintr-un raport al lui Girolamo Capello către doge din 4 sept. 1599, în care se vorbeşte despre tratările de pace ale lui Andrei cu turcii (*ibidem*, p. 528). [Bailul Veneţiei transmitea ştiri despre tratativele de pace şi la 7 aug. 1599. Vezi Hurmuzaki, IV/2, p. 236—237 şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 241—242].

[57] Asupra interpunerii hanului tătărăsc pentru mijlocirea păcii vezi mai multe documente (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 323 şi urm.).

[58] Aşa spuneau consilierii împăratului în consultaţia lor din 4 nov. (*ibidem*, p. 309): ,,Denn das Land Siebenbürgen an ime selbst also beschaffen das es nit so gleich in stegraiff zu erobern oder zu vergwältigen".

Lui Mihai însă, o dată cu intrarea lui Andrei în Ardeal, îi străfulgerase prin minte o idee măreață, și se știe cît farmec pun în lucrare ideile însemnate asupra sufletelor mari; le aprinde întru atîta gîndirea încît la via lor lumină se ascunde tot restul în întuneric împreună cu pericolele ce pot să le înconjure. Această idee era *de a se folosi de poziția lui de vasal al împăratului pentru a cuceri, sub scutul lui, țara Ardealului, apoi și Moldova, și a întruni astfel în persoana lui acea triplă coroană a țărilor carpatine cu care Batoreștii încercaseră să-și încunune fruntea.*

Și, într-adevăr, cum să nu se fi înflăcărat gîndul eroului la ideea cuceririi acelei mîndre țări? Așezată ca o cunună de munți pe creștetul Daciei, Transilvania alcătuiește o cetate firească, apărată, aproape din toate părțile, prin înalte piscuri de munți, de orice lovitură dinafară. Numai prin cuprinderea ei Mihai putea să-și asigure libertatea și neatîrnarea pe care le dobîndise prin sforțări uriașe, dar care erau totdeauna periclitate în deschisa Muntenie.

În mîna lui, Transilvania, care, prin tăria așezării ei, pusese totdeauna în lucrare o precumpănire asupra țărilor române, chiar și în mîna bicisnicilor ei principi de pînă acuma, trebuia să devină adevărata lor stăpînă, indicată chiar de natură ca apărătoare a văilor Dunării și a Nistrului. Mihai Viteazul văzu foarte bine că, fără Transilvania, orice stat românesc trebuie să rămînă ca un arbore răsădit în nisip, deoarece numai în falnicii ei munți el putea să-și înfigă rădăcinile sale și ceea ce a văzut Mihai Viteazul rămîne adevărat pentru toate timpurile. *Cît timp poporul românesc nu va stăpîni cetatea Carpaților, leagănul în care el a crescut și s-a dezvoltat, pînă atunci viața lui va fi bătută de toate vînturile.*

Același lucru însă s-a crezut întotdeauna și de unguri și de aici provine ura cea neîmpăcată a ungurilor contra românilor, cînd numai se gîndesc că aceștia ar putea rîvni cetatea de munți. Într-un document din 1551, comitele ungur Toma de Nadasd spune că „numai din Transilvania se poate redobîndi Ungaria; dar acea țară o dată pierdută și ocupată de turci, nu va mai putea fi redobîndită de Ungaria"[59]. Alt document merge încă mai departe, spunînd că „mai ușor se poate cuceri Ungaria din Transilvania decît Transilvania din Ungaria; că poziția Transilvaniei este așa că de la soarta ei atîrnă soarta Moldovei, Țării Românești, Poloniei, Moraviei și Sileziei"[60].

Lui Mihai, oferindu-i-se un prilej atît de favorabil, el intră în înțelegere cu împăratul, a cărui înconjurime am văzut-o, încă de pe timpul întoarcerii lui Sigismund Báthory în Transilvania, că se gîndea la Mihai pentru a-l însărcina cu *execuția* în contra principelui călcător tratatului[61]. Dacă însă chiar pe Sigismund se gîndise curtea imperială a-l îndepărta din Transilvania, cu atît mai mult trebuia să se fi întărit acest gînd acuma, cînd nu o minte șovăitoare, ci una hotărît dușmană împărăției conducea destinele Ardealului.

Încă din aprilie 1599 vedem pe Tomas Vischer că propune arhiducelui Maximilian ca să însărcineze pe Valah cu alungarea cardinalului din Ardeal. În 1 mai găsim că Mihai cere voie lui Báthory să treacă prin Transilvania în ajutorul împăratului în contra turcilor, ceea ce nu era decît un mijloc pieziș al domnitorului muntean pentru a ocupa țara cardinalului. Cînd

---

59 Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 516.

60 *Ibidem*, p. 533. Un raport al lui Polo Minio, 1620 (*ibidem*, VIII, p. 391) spune: „La Transilvania è di sua natura fortissima, circondata da aque, montagne, con pochi ingressi, onde facilmente si puo defendere. Moldavia et Valachia sono in campagna aperta, senza fortezze o retirate".

61 Mai sus, p. 184.

se răspîndise zvonul că Mihai Vodă, față cu schimbările din Ardeal, umblă cu gîndul să părăsească țara lui, împăratul era foarte îngrijorat ca nu cumva să fie părăsit de Mihai[62].

În iulie 1599, domnul muntean trimise o solie la Rudolf care îi supuse planul cuceririi Ardealului în interesul casei de Austria[63]. Împăratul aprobase ideea și făgăduise lui Mihai că-i va trimite pe Basta în ajutor[64].

Domnul român, voind să determine timpul expediției, trimite o a doua solie la împăratul, în persoana lui Petru Armeanul și Ștefan Petnehazi. Acești doi soli însă, înșelați de secretarul lui Mihai care-i întovărășea și era cumpărat de Báthory, sînt aduși a se întîlni cu acest principe în drumul lor de la Praga spre Muntenia, pentru ca acesta să ieie cunoștință de tratările lui Mihai cu împăratul. Petnehazi, surprins și neputînd altfel mistui scrisorile, le înghite, iar soțul său, Armeanul, izbutește a le ascunde.

Întorcîndu-se solia la Mihai Viteazul, secretarul său scrie lui Báthory că, după cele ce a înțeles el, „ar trebui să steie cu grijă mai ales dinspre germani, căci ar fi sigur că împăratul romanilor uneltește ceva cu voievodul în contra principelui Andrei și a țării sale"[65].

Mihai, surprinzînd scrisoarea secretarului său, îl arestează, dar îl iartă curînd după aceea la stăruințele militarilor unguri. În scrisoarea adusă de Petru Armeanul, împăratul, care însemnase termenul expediției, adăoga că ordonase lui Basta să intre în Transilvania în ajutorul lui Mihai Viteazul. Basta și înaintase spre granițele țării cînd, ieșindu-i înainte Gaspar Kornis, după înțelegerea avută între ei, Basta se trage îndărăt, încît „termenul pus pentru expediție trecu fără ca ea să fi putut lua ființă"[66].

Mihai Viteazul, pentru a adormi însă pe principele Ardealului, trimisese și el în 1 septemvrie, alăturea cu cardinalul, o solie la turci spre a așeza pacea cu ei, care solie trebuia să propună următoarele condiții: „Marginea între cele două state să fie Dunărea, neavînd dreptul turcii a o trece fără învoirea domnului, întrucît ei nu aveau ce căuta în Muntenia nici ca privați, nici în numele sultanului; că Mihai să plătească tributul său anual, însă cu iertarea celor 3 ani viitori, pentru că țara, fiind ruinată, domnul nu avea putința de a aduna bani de la popor[67].

---

62 Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 430 și 431.

63 *Ibidem*, p. 432—433.

64 Scrisoarea lui Mihai vodă către Rudolf din 21 dec. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 391): „ich, da ich noch in der Walachei wär, durch meine Abgesante, den Cormenj ⟨Armeni⟩ Peter und Ztoyka Viztier Eur Khays. M-tät *mein Anschlag auf Siebenbürgen, zuwissen gethan* unnd hült begert hab, darauf unns dann auch Eur Kkays. M-tät allergenedigist *beatnwortet, dass Eur Khays. M-tät mir den Georgen Basta wollten zu Hülff schickhen*".

Asupra timpului cînd a sosit solia lui Mihai la Rudolf, vezi raportul lui Ioan Darahi de după 10 dec. 1599 (*ibidem*, p. 427): „Circa *primam Augusti* advenerunt legati ipsius [Mihaelis] Praga". Mihai propusese întîi împăratului că se însărcinează a ucide prin trădare pe cardinal. Raport din Praga, 31 iulie 1599 (*ibidem*, III/2, p. 321): „un Valaco mandato qui [ultimamente] da Michael Voivoda [...] ha tratato con Sua Cesarea Maesta *di levar la vita proditoriamente al detto cardinale* [...]. A questa offerta l'Imperatore [...] ha acconsentito". [Mihai își schimbă planul pe urmă și prepară un atac cu armele, care-i convenea mai bine din toate punctele de vedere. Tot pe atunci (august) Rabuss era convins că Transilvania nu va putea fi cucerită decît de Basta împreună cu Mihai (*ibidem*, XII, p. 447). Alt raport care vorbește de un ordin secret dat lui Basta de a intra în Ardeal împreună cu Mihai, 10 aug. (*ibidem*, p. 448).

65 Raportul lui Darahi (*ibidem*, ⟨III/1⟩, p. 427).

66 *Ibidem*, p. 428: „Verum cum nihil de Germanico Banderio audire poterat, *terminusque praefixus expeditionis a Maj-te Sua praeterierat*".

67 Girolamo Capello către doge, 4 sept. 1599 (*ibidem*, III, p. 528). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 248]. Negocierile lui Mihai Vodă cu pașa din Vidin, 5 sept. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 452)

Mihai-Vodă ajungea, prin aceste propuneri la Constantinopol, un scop îndoit: întîi înşela pe Báthory, făcîndu-l să creadă că intră pe deplin în apele lui; pe de alta însă, frămîntat de gîndul cuceririi Ardealului, avea interes a se asigura din partea turcilor spre a-şi avea mîinile libere împotriva lui Andrei Báthory, cu atîta mai mult că şi împăratul, către acest timp — pe la jumătatea lui octomvrie — reîncepuse tratările de pace cu turcii[68], tot pentru a avea libertatea de lucrare în contra lui Báthory.

În timp ce Mihai Viteazul se prefăcea a trata cu turcii, el aduna mereu armată pe care o concentra chiar sub munţii Transilvaniei. Pregătirea unor asemenea puteri era însă greu de îndreptăţit, mai ales faţă cu Andrei Báthory, care nu trebuia să fie cu totul lipsit de presupuneri în privirea lui Mihai. În contra turcilor domnul muntean nu putea să aibă nevoie de armată deoarece trata cu ei; în contra lui Ieremia Movilă, tot atît de puţin, întrucît trebuia să fie asigurat din acea parte prin legătura lui cu cardinalul. Împotriva cui deci se pregătea Mihai, şi încă cu o grabă atît de pripită?

Mihai se temea deci ca, dintr-o zi în alta, Andrei să nu pătrundă adevăratul său gînd şi, pregătindu-se de luptă, chemînd în ajutoru-i pe poloni şi pe domnul Moldovei, să nu facă mult mai grea realizarea lui. De aceea Mihai cerea necontenit învoirea împăratului să facă singur ceea ce nu putuse îndeplini cu ajutorul său, iar împăratul, care urma tratările cu turcii, pe de o parte, şi cu papa pentru poloni pe de alta, în care tratări deci intra şi cardinalul, tot amîna pe Mihai din zi în zi, fără a stabili nimic desăvîrşit.

Văzînd Mihai această trăgănare dăunătoare, trimite lui Rudolf o solie hotărîtoare care să-i spună că „lui îi vine foarte greu ca *ştiuta întreprindere* contra Transilvaniei, pentru care el se afla de un timp îndestul de lung la graniţă cu armata sa şi pentru care au năimit chiar oaste nouă şi au atras cu 15 000 de taleri şi pe cei 3 000 de cazaci[68bis] ce stăteau mai înainte pe lîngă principele Andrei, să fie aşa de mult amînată"[69]. Mihai-Vodă apoi cerea lui Basta conlucrarea lui la alungarea lui Báthory[70]. El se jăluieşte împăratului că Basta nici măcar nu-i răspunde, ceea ce nu era adevărat şi adaugă pîra că Basta ar fi fost cumpărat de cardinal cu 7 000 de galbeni, pentru care se roagă să nu se deie nici o crezare raporturilor sale; că este pericol în întîrziere pentru a aduce hotărîrea luată la îndeplinire.

Dacă împăratul nu vrea să mai întrebuinţeze slujbele sale şi să-i trimită banii promişi anual, atunci să-i liberează un patent prin care să-l dezlege de jurămîntul făcut şi în acest caz s-ar da în partea turcilor, care nu încetează a-l ruga să o facă prin nenumărate ambasade. Această solie fusese trimisă la Viena în septemvrie 1599, în acelaşi timp pe cînd solii lui Mihai se prefăceau a stărui alăturea cu acei ai lui Báthory spre încheierea păcii cu turcii.

În 4 octomvrie găsim asupra ei următoarea părere emisă de consiliul imperial că, „luîndu-se în considerare şi propunerile de pace ale turci-

---

[68] Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 608—609.

[68bis] Aceşti cazaci îi căpătase Mihai de la Andrei [Báthory], jurîndu-se că are nevoie de ei contra turcilor (Raport din Praga, 28 febr. 1600; Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 345).

[69] Raportul consiliului imperial, 4 oct. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 334): „Dass nemblichen seinem herrn ganz schwär unnd nachdengglichen falle, das die *bewuste Imprega* gegen Siebenbürgen [...] also lang Verschoben werde".

[70] Basta către [arhiducele] Maximilian, 22 iulie 1599 (*ibidem*, XII, p. 442): „Der Walach helt bei mir steyff an, ich solh mit dem Volkh ehist fortrucken; dem ich geantwortet und vertrösst". În 2 august găsim o pregătire a lui Basta de a veni în ajutorul lui Mihai (*ibidem*, p. 446), dar tot nu vine. În 7 sept. altă pregătire, iarăşi fără urmări (*ibidem*, p. 454).

lor — care tocmai pe atunci se tratau — şi acele ale lui Andrei, să se trimită bani lui Mihai, spre a-l pune în poziţie de a aştepta rezultatul negocierilor; că în cazul cînd aceste s-ar nimici, după cum este de temut, nu se va pierde ajutorul şi devotamentul lui; iar în cazul cînd ar izbuti, să fie cuprinsă şi ţara lui în pacea încheiată. *Principalul însă este ca voievodul Valahiei să fie menţinut în credinţa M.V.;* căci este foarte de temut că, dacă el ar auzi că M.V. staţi în tratări de pace cu turcii şi cu cardinalul în aşteptare şi de asemenea în tratări, să nu-şi schimbe gîndurile şi să fie îndemnat la defecţiune, ceea ce chiar solul său a lăsat a se înţelege îndestul de clar". Împăratul pune pe această părere rezoluţia: „Placet; *să se vadă însă ca în toate chipurile Valahul să fie menţinut.* Poate că i s-ar putea da din banii papali şi întrucîtva anticipat. Să se consulte şi camera"[71].

Aşadar, ajutorul lui Mihai era privit ca neapărat şi împăratul însuşi spunea că el trebuie menţinut în toate chipurile. Că nu se grăbea a trimite domnului ajutorul bănesc, aceasta se explică uşor în starea de lipsă aproape continuă de numerar în care se aflau germanii; punga lor se dezlega numai la mare nevoie, cînd trebuia să răzbească pe duşman. Acuma erau în tratări cu el şi deci îi venea foarte greu împăratului, cu tot sfatul consiliului său, a mai jertfi bani numai spre a menţine pe Mihai în alianţă. De aceea îl vedem rostindu-se asupra chestiunii băneşti cu doară şi poate.

Poziţia lui Mihai faţă de Báthory deveni însă în curînd mai uşoară prin următoarea împrejurare: cererile solilor lui Mihai, care, oricînd trata cu turcii, nu vroia să piardă foloasele cîştigate prin izbînzile sale, părînd turcilor prea sumeţe, ei se hotărîseră să se desfacă de Mihai prin omor. Se prefac a-i primi propunerile şi-i trimit un ceauş cu buzduganul şi cuca la Tîrgovişte. Cu el însă mergea un omorîtor, însărcinat a ridica viaţa domnului muntean. Mihai, descoperind uneltirea, măcelăreşte întreaga ambasadă, ceea ce încoardă iarăşi relaţiile între turci şi domnul Munteniei[72]. Mihai, putînd deci îndreptăţi adunarea oştilor sale prin teama de a nu fi atacat de turci, nu lipseşte a pune acest pretext înaintea lui Báthory.

Cardinalul însă, vroind să fie pe deplin luminat asupra scopurilor lui Mihai, îi trimite în solie pe Pancraţiu <Pongrác> Sennyey. Mihai, pentru a ascunde solului marile lui pregătiri adunate sub munţi lîngă Ploieşti, îl primeşte noaptea în oraş şi tot noaptea îl şi trimite îndărăt. La tînguirile lui Báthory, Mihai răspunde prin mustrări că, deşi el i-a jurat credinţă împreună cu tot poporul său, domnul Ardealului tot ar avea îndoieli asupra scopurilor sale, jurîndu-se din nou *ca să ajungă să-şi mănînce carnea şi să-şi beie sîngele copilului său* dacă ar avea cel mai mic gînd de trădare contra lui Andrei[73]. Îi spune chiar că avea de scop să-şi trimită pe fiul său Pătraşcu la învăţătură în Ardeal şi că ar ruga pe cardinalul să-i găsească un bun dascăl de limba latină.

---

[71] Hotărîrea împăratului Rudolf pusă pe raportul consiliului citat (*ibidem*, III/1, p. 338): „Placet. [...] Man sehe nur in albeg dahin das der Wallach erhalten werde. Villeicht khan man Ime von des Babsten geltt helffen und etbo anticipiren. Man redt deswegen auch mit der Camer". Mai multe acte în acelaşi sens, 6 şi 9 oct. 1599 (*ibidem*, XII, p. 465, 467).

[72] Girolamo Capello către doge, 2 oct. 1599 (*ibidem*, III, p. 529). De aceea, în tratatul încheiat între Báthory şi Poarta otomană, la 30 oct. 1599, se primeau toate condiţiile cardinalului: „eccetto nella conditione della Vallachia' (*ibidem*, p. 530).

[73] Comisarii către împărat, 15 febr. 1600 (*ibidem*, XII, p. 709): „Er hat dem Cardinal auch geschworen dass er ihm treu will sein, so Gott geb dass er seines sohnes Fleisch essen und sein Blut trinkhen muesse".

Cardinalul Andrei Báthory mai că era să fie adormit prin protestările lui Mihai, cînd Ieremia Movilă îi deschise ochii asupra primejdiei grabnice ce îl aştepta [21]. Báthory, furios pentru trădarea lui Mihai, trimite la el pe [Tamás] Csomortányi, de astă dată cu dojeni şi ameninţări, de care Mihai, prefăcîndu-se a fi jignit, găseşte în sfîrşit pretextul mult dorit spre a păşi la faptă. Înţelegem cum, în asemenea condiţii, Mihai nu mai putea aştepta nici un moment hotărîrea împăratului şi cum el se ridică peste munţi fără învoirea lui.

Mihai avea însă de luptat nu numai cu greutăţile exterioare, ci şi cu acele ale adunării unei numeroase armate, nu mai puţin şi cu lipsa de bani pentru îndeplinirea gîndului său. Şi înlăuntrul [ţării]acest scop al său avea numeroşi potrivnici. Mare parte din boieri, şi cu deosebire fraţii Buzeşti, erau în contra cuceririi Ardealului[74], temîndu-se de urmările unei aşa de mari îndrăzneli.

Această partidă atrage spre ea pe însăşi soţia lui Mihai, doamna Stanca, care-l roagă cu lacrimi şi în genunchi de a se lepăda de această întreprindere, pe care presimţirea ei de femeie şi soţie i-o arăta ca trebuind să se încheie cu o soartă fatală. Mihai însă rămase neclintit. Pe lîngă asigurarea şi mărirea poziţiei sale, el avea de răzbunat contra Batoreştilor umilirea impusă lui atît prin tratatele cu Sigismund, cît şi prin reînnoirea lor cu Andrei [22].

În 18 octomvrie Mihai Viteazul trece în Ardeal prin pasul Buzăului [23]. „Un geniu favoritor lui Mihai, împotrivitor ungurilor, îi făcea totul lesne de îndeplinit. Drumurile nu erau închise prin copaci răsturnaţi, nici apăraţi de oştire; el nu întîlni nici o piedică care să-l oprească în cale şi trecu Carpaţii cu mai mare iuţeală decît odinioară Hanibal Alpii"[75].

Pentru a asigura pe cît se putea Muntenia contra unei năvăliri turceşti, el trimise o ambasadă sultanului, care să-i spună că Andrei a încheiat pacea cu împărăţia în contra turcilor şi că el se duce spre a-l întoarce iarăşi sub stăpînirea otomană. În relaţiile în care tocmai se aflau pe atunci turcii cu Muntenia şi Transilvania, bune cu aceasta din urmă şi rele cu cea dintîi, o asemenea versiune nu prea avea sorţi de a fi crezută. Cine însă ar fi putut, în împrejurările de atunci, iscodi o alta?

Mihai Viteazul alesese pasul Buzăului spre a trece în Transilvania, din cauză că pe aici intra printre ţările ⟨regiunile⟩ secuilor şi ale saşilor, ambele popoare ce erau cu deosebire nemulţumite de domnia lui Andrei.

Totuşi, pentru a fi mai sigur pe concursul secuilor, Mihai întrebuinţează faţă cu ei următorul meşteşug spre a-i determina să vină în armata lui. Însărcinează pe un secretar al său, *Ioan Darahi* (care povesteşte lucrul), să închipuiască nişte scrisori în numele împăratului, prin care se dădeau secuilor vechea lor libertate şi drepturile lor municipale (după cum le fuseseră concedate de foştii regi ai Ungariei, însă fuseseră nimicite de Batoreşti)[75bis], dacă ei s-ar ridica împotriva cardinalului [24]. „Eu le-am făcut, spune Darahi, şi potrivit, împreună cu zugravul Petru Armeanul, pecetea şi subscrierea după cum se cerea, şi voievodul le-au dat unui secui lefegiu al său, Ştefan [István] Hamar, om neştiutor de carte,

[74] Paul Giorgio Raguseo către Rudolf, 16 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 352): „li Baroni Valachi e particolarmente li Buzesti hanno per male che il Vaivoda resta in questo paese (Transilvania) e che per se l'occupi; ma li baroni serbi e greci (banul Mihalcea) sono molto contrari alla loro opinione".

[75] Bethlen, apud Bălcescu, [*op. cit.*], p 346.

[75bis] Privilegiile secuilor: erau obligaţi a sluji numai o lună în oştire fără leafă; la darea boilor, puteau să-şi aleagă boii ce vroiau să-i oprească pentru ei. Vezi un document din 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 4) şi altul confirmativ din 1554 (*ibidem*, p. 199).

care, văzînd pecetea și subsemnătura, a fost însărcinat de voievod să le comunice confraților săi. Secuii au convenit îndată la propunerea ce li se făcea, cu condiție de a se dărîma și două cetăți ce se aflau în țara lor și care le amenințau libertățile"[76]. Mihai se oprește cîteva zile la Brașov, pînă ce sașii și secuii fac jurămînt împăratului, în al cărui nume Mihai venea să alunge pe Báthory. Aici se mai adaugă la armata lui încă vreo 8 000 de oameni[77].

În 23 octomvrie, Mihai dă o proclamație în care spune că „a venit să țină pe locuitorii Ardealului în credința împăratului și să scoată din scaun pe Andrei Báthory, care, părăsind credința creștinească, vroia să deie Ardealul turcilor". După aceea trimite o solie la Báthory, în care îi spune că „nu are de gînd să verse sîngele și că numai văzînd că Báthory, un cardinal, ține cu turcii, *din ordinul M. S. împăratului* a venit să-l readucă la credință către el". Báthory îi răspunde că „va ști el să se bată cu un păstor de vite și că refuză de a jura credință împăratului"[78].

Între acestea, Mihai înaintase pînă lîngă Sibiu, mai sporindu-și armata în cale cu alți 6 000 de oameni, pe care îi aduceau Buzeștii din Oltenia, prin pasul Turnului Roșu. Cardinalul sculă Ardealul la arme după vechiul obicei, făcînd să se poarte prin comune o spadă sîngerîndă.

Asupra numărului ambelor armate arătările contemporanilor se deosebesc foarte mult. Sînt izvoare care urcă armata lui Mihai Viteazul la 30 000 de oameni, ba unul chiar vorbește de 100 000, pe cînd acea a cardinalului este redusă la 8 000, de unii chiar la 5 000[79]. Dacă luăm în privire că la armata lui Mihai se adunaseră și 8 000 de secui și sași din Transilvania, atunci putem admite cifra de 30 000 de oameni dată de majoritatea izvoarelor. Acestea însă, fiind mai toate de origine ungurească, reduc pe cît se poate numărul oștirilor lui Andrei. Istoricul francez *de Thou* arată însă acest număr ca de 25 000. Tot așa îl socotesc *Guerin*, *Ortelius* și *Bisselius*. *Istvanfi* spune de asemenea că numărul armatei fu aproape același de ambele părți[80].

---

[76] Relația lui Darahi (*ibidem*, [Hurmuzaki, *Doc.*,] III, p. 431). Compară un raport al lui Ungnad către Rudolf al II-lea, 14 dec. 1600 (*ibidem*, IV, p. 206), în care spune împăratului să nu deie mare crezare scrisorilor ce Mihai va arăta întru a lui apărare, întrucît Mihai ar fi un mare meșter în arta falsificării, amintind cele petrecute cu falsificarea ordinului imperial către secui.

[77] Raport despre expediția lui Mihai în Ardeal, 6 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 340). [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 266—267]. Totuși, judele Bistriței se arată îngrijit în proclamația pe care o face către concetățenii săi sași la 27 oct. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 474).

[78] *Ibidem*, [Hurmuzaki, III, p. 340].

[79] Raport despre expediția lui Mihai Vodă în Ardeal, 6 nov. 1599 (*ibidem*, p. 340). Altul italian din 5 nov. (*ibidem*, p. 345) : „dicendo questo suo Prete che era stato in compagnia di Michaelo Vayvoda cento millia persone menate di Valachia, ma non e da creder che siano stati più di trenta millia".

[80] Bălcescu, [*op. cit.*], p. 358. Compară raportul citat în Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 340. O scrisoare a lui Sigismund Forgach către Pallfy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 357), spune că Andrei nu îngrijise a se pregăti de luptă „wegen seines Bauchsorgs und dass er [nur] dem Wolleben nachggangen". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 286]. Totuși, am văzut că Andrei fusese informat în mai multe rînduri de scopurile lui Mihai Viteazul și mai ales și cînd se știa dușmănit și de germani, nu putuse lăsa în așa de mare neîngrijire trebile războinice.

Între hîrtiile cardinalului se găsi, între altele, o scrisoare în care spunea : „nec Palatino Transalpinensi esse fidendum, certissimas enim practicas et machinationes cum Imperatore Romano instruat, ut ex improviso eandem inopinate adorivi utrinque conentur". Vezi raportul secretarului lui Mihai Vodă despre corespondența aflată între hîrtiile cardinalului, nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 367). Toate arătările despre nepregătirea lui Andrei au fost scornite de unguri spre a îndulci bătaia suferită de ei de la „păstorul de vite".

Pretinsa nepregătire este apoi desmințită prin cererea de ajutor a lui Andrei Báthory la Ieremia Movilă. Vestea nenorocită (a înfrîngerii principelui — n. ed,) ajunse însă pe domnul Moldovei cînd era cu oștirea abia la Roman. Vezi Ieremia Movilă către Zamoyski, 5 nov. 1599 (*ibidem*, Supl., II/1, p. 555)

Ambele armate se întîlnesc în 28 octomvrie lîngă Sibiu, aproape de satul Schellenberg, nume redat de cronicarii români prin Șelimbăr [25].

Cardinalul, înainte de a încerca soarta armelor, caută să înșele pe Mihai. Trimite anume la el pe nunțiul papal [Germanico] Malaspina, pe Moise Sekeli ⟨Székely⟩ și pe Bogati ⟨Menihert Bogáthy⟩, care să-i spună că „ar fi ordinul cel mai serios al împăratului ca voievodul să se retragă în Valahia și să lese în pace Transilvania". Mihai, însă, cerînd să vază acel ordin, parlamentarii îi răspund că s-ar afla în mîinile cardinalului. Atunci domnul le răspunde „că ar avea el de la maiestatea sa alt ordin în sîn pe care ar vrea să-l urmeze și să arate astfel împăratului credința către el"[81].

Malaspina izbutește a dobîndi cel puțin de la Mihai un armistițiu pentru ziua de 27 octomvrie, ceea ce era cam nechibzuit din partea domnului, căci dădea cardinalului putința de a mai aduna oștiri.

A doua zi însă, în 28 octomvrie, armatele se iau la luptă cu mare înverșunare de ambele părți. La început un puternic atac al cavaleriei transilvane răzbi pe aceea a lui Mihai, care dădu îndărăt, atrăgînd după ea pedestrimea și carele cu tunuri, astfel că puțin lipsi ca victoria să nu se plece în partea cardinalului.

Mihai, simțind însă importanța momentului, plăti și aici cu persoana lui, aruncîndu-se el însuși în vălmășagul luptei cu o nespusă bravură și sumeție, în fruntea a 3 200 de cazaci și poloni ce nu intraseră încă în foc, restabili bătălia și, precum altă dată la Călugăreni, își smulse pentru el victoria pe care mai că o dobîndise armata dușmană.

Malaspina, el însuși, care era în lagărul lui Mihai, reținut de el aici spre a nu destăinui cardinalului întocmirile lui, deși dușmanul domnului român, nu se poate împiedeca de a admira curajul cu care Mihai Viteazul recîștigă izbînda compromisă[82].

A doua zi după victorie, Mihai făcu o proclamație prin care poruncea locuitorilor ca oriunde vor prinde pe Andrei Báthory să-l aducă la el viu sau mort. Apoi se îndreptă spre capitala țării, Alba Iulia. Locuitorii acestui oraș trimiseră o deputăție, declarînd că se supun și rugînd pe Mihai ca să nu deie prăzii un oraș în care era să reșadă. Mihai le răspunse că el nu întreprinsese războiul spre a strica țara; că a vrut numai să aducă pe locuitori la credința către împăratul; că a vrut să înfrîngă pe răsvrătitori și să deie pacea și liniștea popoarelor. Pentru aceea el nu va face nici o sminteală locuitorilor Albei, nici tuturor celor ce vor recunoaște autoritatea sa; ba încă el îi va trata cu toate bunătățile, cît timp îi vor fi credincioși. Locuitorii Albei, veseli de aceste făgăduinți, ieșiră întru întîmpinarea lui Mihai și-l primiră cu cea mai mare pompă, în ziua de 1 noiemvrie 1599[83] [26].

---

[81] Dare de seamă despre intrarea lui Mihai Vodă în Ardeal, nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 363).

[82] Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1598 ⟨1599⟩ (*ibidem*, III, p. 513): „Ma Michele con grandisissimo valore e temerità, per il pericolo a che egli s'espose racomandandosi son ⟨con⟩ lagrime a 3 200 cossacchi Pollachi e a ⟨alli⟩ Siculi che non havevano ancora investito l'essercito del Cardinale e revocando dalla fuga la cavalleria e la fantaria, posse ⟨puote] tanto piu facilmente rimettersi, quanto che li nostri non sepero servirsi dell'occasione di seguir la vittoria, che [già] havevanno quasi ottenuta". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 273].

Încercarea lui Bălcescu, *op. cit.*, p. 369–376, de a descrie această bătălie în deosebitele ei momente este tot așa de greșită ca și aceea a celei de la Călugăreni [opinie exagerată] [Vezi N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 244–248].

[83] Sigismund Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, Hurmuzaki, *Doc.*] III, p. 357). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 288].

„Mihai purta un calpac unguresc împodobit cu o fulie neagră de pene de cocor, legată cu o copcă de aur; o mantie lungă, albă de mătase, țesută cu fir, avînd pe laturi cusuți vulturi de aur, o tunică albă lungă, de aceeași materie, ciorapi de mătasă albi, cusuți cu pietre scumpe, și cizme de săftian galben; de brîu atîrna o pală de Taban împodobită cu aur și rubine. O ceată de 10 lăutari urma îndată după domn, cîntînd cîntece naționale. Opt șeizi ⟨comiși⟩ duceau de frîu opt cai acoperiți cu șei prețioase, lucrate în aur și argint, caii împodobiți la cap cu pene mari. Apoi venea o mulțime de boieri și ofițeri străluciți, toți călări, și o numeroasă trupă de soldați. Lîngă domn se purtau steagurile lui Andrei Báthory, luate în bătălia de la Sibiu. Ele erau desfăcute și plecate spre pămînt, în semn că Ardealul era supus. Astfel, în mijlocul concertului trîmbițelor, tobelor și altor instrumente, în sunetul clopotelor și în vuietul tunurilor, la care se uneau strigătele de bucurie ale poporului, intră Mihai Viteazul în capitala Ardealului"[84].

În timp ce Mihai intra triumfător în Alba Iulia, Andrei Báthory căuta să-și mîntuie viața trecînd în Moldova, de unde avea de gînd a se duce înapoi în Polonia. El apucă pe la Sighișoara către Odorheiul Secuiesc, tocmai prin locul cel mai periculos pentru el, prin acel popor care îl ura de moarte și care trecuse la Mihai. Avea însă speranță în nobilii din națiunea secuilor, cărora le făcuse bine jertfindu-le libertățile țăranilor și punîndu-i pe aceștia sub jugul iobăgiei; apoi era calea cea mai apropiată pentru a ieși în Moldova. Nobilii îndeobște îl și primiră bine, îi dădură adăpost și se oferiră a-l conduce către hotarele Moldovei. El se travesti în haine țărănești și apucă, întovărășit de o ceată de nobili, către munții peste care era să treacă. Țăranii secui se luară îndată după fugari, închiseră potecile munților cu arbori răsturnați în cale și apoi căzură asupra lor; luîndu-i la goană fără răgaz, îi ajunseră și-i măcelăriră fără milă aproape pe toți. Andrei izbuti să scape cu un credincios al său, Miko, și, lăsînd caii lor prea obosiți spre a le putea sluji, apucară pe jos prin munți, ajungînd către noapte la coliba unui păstor. Aici Andrei se opri pentru a se odihni, păzit fiind de tovarășul său Miko. Păstorii români, care se găseau în munte, aflînd că acel adăpostit la coliba soțului lor era Andrei Báthory, în ura lor pentru domnia ungurească și vroind să facă pe plăcerea domnului lor Mihai-Vodă, în care puseseră speranța spre îmbunătățirea tristei lor soarte, năvăliră asupra principelui fugar și-l uciseră[85].

---

[84] Bălcescu, *op. cit.*, p. 379—380. [Vezi și descrierea lui Szamosközy în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, II, p. 178].

[85] Scrisoarea lui Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 357): „khombt also zu ainem Feuer wollt sich wermen, und drüber entschlaft Er, Stracks khommen die *Wallachen* so salvo honore dasz viech gehuet haben, finden ihne samt den andern, beim Feuer schlaffendt, die schlugen mit deh hackhen auf ihn zu, dusz Er[...] sein gaist aufgeben müszen". [Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 287]. Un extract din relația ambasadorilor munteni din nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 365) spune de asemenea: „der Cardinal von der *Wallachischen Bauern* in den gebürgen gegen der Moldau erschlagen". Relația lui Darahi (*ibidem*, p. 430) arată că Andrei „deprehensus a *Valahis opinionibus* ipse et Miko interemti sunt".

Tot așa povestește lucrurile și Ortelius *Redivivus et continuatus*, Nürnberg, 1665 (Bibl. Acad., col. Sturdza, No. 6604, p. 16): „Der Cardinal ward etliche Tage hernach sammt sieben der seinigen in der Flucht von den *Walachen* im Gebürg erwischt, niedergehaun und sein Kopf dem Waywoden auff einer lanzen Vorgetragen; jedoch bald drauff mit dem Leib erlich begraben".

O notiță din Tușnad ⟨Tășnad⟩ în *Magazin für siebenbürg. Landeskunde*, II, 1845, p. [illegible], scrisă de un contemporan, spune: „gestern spatt schickt Hr. Somloi Báthory Istvan hieher einen fürnehmen vom Adel und bringt des Mihael Wayda schreiben des Inhaltes wär dass die *Walachen* den cardinalen Bathory Andreas im Gebürg angetroffen und ihn sammt 7 Personen so neben Ihm gewesen nidergehauen".

Capul lui fu adus la Mihai[86], care ordonă însă să i se facă o strălucită îngropare, mergînd el însuşi după carul mortuar[87].

Cu o singură zdravănă lovitură, Mihai cucerise ⟨unise⟩ Ardealul [27]. Oricît de strălucită era ca faptă militară, condiţiile politice în care ea fusese cîştigată erau prea nehotărîte şi nesigure pentru ca ea să poată avea nişte trainice urmări. Mihai se dădea, nu e vorbă, drept omul şi însărcinatul împăratului şi cucerise Ardealul în numele lui; aceasta era temelia politică pe care domnul voia să aşeze clădirea viitorului său. Tocmai atare punct nu fusese însă deloc dezbătut şi stabilit între el şi împăratul şi tocmai din partea aceluia în numele căruia Mihai se dădea că lucrează nu intervenise nici un soi de recunoaştere a însuşirii pe care şi-o lua Mihai Viteazul. Din nehotărîrea poziţiei domnului muntean la cucerirea ⟨stăpînirea⟩ Ardealului se desfăşurară, ca un lanţ neîntrerupt, toate nenorocirile lui viitoare.

Mihai pretindea nu numai că a cucerit Ardealul în numele şi spre folosul împăratului german, dar mai susţinea că acesta i-ar fi cerut cu deadinsul asemenea expediţie şi anume nu o dată, ci în 14 rînduri[88].

Să cercetăm pînă întru cît era adevărată afirmarea lui Mihai.

Am văzut că între împăratul Rudolf şi Mihai Viteazul intervenise o înţelegere asupra cuceririi Ardealului şi că într-un timp fusese chiar determinat de împărat momentul cînd întreprinderea trebuia să aibă loc; dar că ea nu se putuse îndeplini din pricina neconlucrării lui Basta la timpul cerut[89]. De atunci însă, pînă la atacul lui Mihai, hotărîrea împăratului se schimbase, deoarece începuse iar a negocia pentru pace, şi anume pe de o parte cu turcii, pe de alta cu polonii prin mijlocirea papei, şi Rudolf apucase să făgăduiască nunţiului papal că pînă la sfîrşitul lunii lui octomvrie nu va întreprinde nimic contra cardinalului.

Deşi împăratul adaugă în scrisoarea lui către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩ că „făgăduinţa, în ce priveşte pe Andrei Báthory, se făcuse sub oarecare condiţii, de care, neţinîndu-se el şi după toate aparenţele neavînd nici măcar gîndul a le îndeplini, s-ar putea cu temei *scuza* năvălirea lui

---

Uciderea lui Andrei Báthory se întîmplă în ziua de 5 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III] p. 267). Mai vezi şi Unverzugt către Maximilian, 28 nov. 1599 (*ibidem* [Hurmuzaki, *Doc.*,] XII, p. 516): „dass den Cardinal die *walachischen* Bauern, in einem Wolde erschlagen". Mai vezi şi p. 476, 477 şi 487, precum şi Szamosközy, l.c., IV, p. 101; *Chronicon Fucsio-Lupino-Oltardium*, p. 149. Compară Bălcescu, p. 340. Papiu Ilarian, *Istoria Românilor din Dacia superioară*, p. 45, arată că omorîtorii ar fi secui. E greu de a şti cu siguranţă între aceste două arătări. În cazul cînd românii ar fi fost omorîtorii lui Andrei, s-ar dovedi şi mai mult simpatiile poporului român din Ardeal pentru domnitorul său. ⟪E mult mai de crezut, după numărul izvoarelor, că ţăranii români, în dorinţa lor de a sluji domnului lor, uciseseră pe cardinal⟫ [Andrei Báthory a fost ucis în mod sigur de secui; vezi amănunte în cronica lui Szamosközy, traducere în vol. *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, II, p. 179—182.]

86 Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 358): „der cardinalen Kopf welchen ich mit angegeschen". [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 287].

87 Aloisius Radibrat către Pezzen, 10 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III] p. 377).

88 Ştefan Bocskay către împărat, 16 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 352—353): „ac tribus potentissimum ⟨potissimum⟩ de causis, ad tentandam Transilvaniam adductum esse: primo, ex mandatu Maiestatis Vestrae Sacrae seque de ys rebus quator decim literas a Maiestate Vestra Sacra habere".

Tot aşa spune Mihai către nunciul papal Malaspina, trimis de Andrei în tabăra lui Mihai înainte de bătălie. Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, p. 511): „che l'Imperatore de Christiani con 14 lettere l'haveva ricercato e spinto a vendicare l'ingiuria che la Maestà sua [Cesarea] haveva ricevuto dal Cardinale" [e da questa natione] (Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 271]. Mihai repetă această afirmare în mai multe rînduri. Mai vezi, bunăoară, raportul asupra expediţiei lui, din 5 nov. 1599 (*ibidem* [Hurmuzaki, III], p. 344): „Con il commendamento espresso della quel Maesta Cesarea ha venuto". Vezi şi mai sus, p. 190 (solia lui Mihai către Andrei.)

89 Mai sus, p. 193.

Mihai"[90]; nu e mai puțin adevărat că din chiar aceste de pe urmă vorbe, o prealabilă înțelegere, mai mult încă, un ordin al împăratului, după care Mihai ar fi trecut Carpații, este cu totul neadmisibil.

Aiurea, într-o scrisoare a împăratului către Ștefan Bocskay, el spune de asemenea că „am înțeles că sorții sînt aruncați de valah", rostire ce iar nu se potrivește cu o de mai nainte punere la cale[91]; tot așa de puțin ca și îndoiala lui Basta „dacă mișcarea valahului a fost matură sau nematură"[92]. Dacă mai adăogim la acestea și solia amenințătoare a lui Mihai pentru necontenita trăgănare a *știutei întreprinderi*, atunci vom ajunge numaidecît la încheierea că Mihai, deși nu a lucrat contra scopului și dorinței împăratului german, nu a fost nici îndemnat, nici chiar autorizat prin o învoire anumită la călcarea acelui pas însemnător.

Mihai însă nu numai că cucerise ⟨ocupase⟩ Ardealul fără învoirea împăratului; el își ia, îndată după intrarea lui în capitala țării, titlul de „voievodul Munteniei, sfetnicul prea sfintei sale Maiestăți Cesaro-Crăiești, locțiitorul ei în Transilvania și căpitan general al armatelor sale din Transilvania de dincoace și a părților supuse ei"[93]. Acest titlu este învederat însușit fără nici o învoire a împăratului. Deși el i se vede încuviințat uneori chiar de autoritățile imperiale[94], lucrul se făcu numai în urma politicii de frică și de nehotărîre urmată în timpurile de la început de către curtea imperială față cu Mihai Viteazul.

Purtarea lui Mihai, care trecea peste voința și dispozițiile împăratului, trebuia să provoace în Germania aprețuiri deosebite. Unii, care vedeau lucrurile în bine, credeau că rîvna cea mare a lui Mihai pentru slujba imperială îl împinsese la acest pas. Între alții, însuși sfetnicul împăratului, David Ungnad, spune într-un raport către stăpînul său că „s-a bucurat prea ⟨foarte⟩ mult văzînd că Mihai, în actele lui, se numește locțiitorul maiestății sale și general al oștirilor sale, din care se poate deduce o mare credință și sinceritate către împărat și într-adevăr că merită ca banii, toate onorurile și încă și alte mile împărătești să curgă către el, mult mai mult decît Sigismund cel călcător de jurămînt"[95].

Împăratul, însă, judeca lucrurile cu totul altfel. Cam la aceeași dată cu scrisoarea lui Ungnad către el și înainte de a o primi, el scria arhi-

---

[90] Rudolf al II-lea către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 5 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, II, p. 341): „Der Einfall woll mit grundt *entschuldigt* werden khan". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 261; textul exact: „și deși acest lucru (adică promisiunea că Transilvania nu va fi atacată — N.S.) s-a făcut cu anumite condiții și numai de dragul acestora, dar fiindcă de atunci cardinalul n-a trecut cîtuși de puțin la aplicarea lor, ba chiar, după toate aparențele, el nici nu înclină a le aplica și nici nu i se poate acorda încredere în această privință, de aceea pătrunderea (în Transilvania) poate fi, desigur, scuzată cu temei"].

[91] Rudolf al II-lea către Bocskay, 6 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 347): „Cum a Valacho jactam terre aleam intelligamus".

[92] Basta către împărat, 31 oct. 1599 (*ibidem*, XII, p. 477): „matura o immatura che sia statto la mosse del Valacco".

[93] Vezi, bunăoară, scrisoarea lui Mihai către Basta, 11 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 351): „Mihael, Valachiae Transalpinae vaivoda, Sacratissimae Caes. Regiaeque Maiestatis Consiliarius, per Transsylvaniam Locumtenens et eiusdem Maiestatis exercitus in Transsylvaniam, eiusque ditionum partiumque ei subiectarum Generalis Capitaneus". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 268].

[94] Așa în adresa consiliului cameral către Mihai, 3 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 368): „Illustrissimo ac Magnifico domino Michaeli Waywodae Valachiae Transalpinae, Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius et in Transylvania locumtenens, nec non exercitus generalis capitaneo domino nobis observandissimo".

[95] David Ungnad către împărat, 6 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 348). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 266; Ungnad spune că Mihai este „demn de o mare răsplată și, în adevăr, el s-a făcut demn de Lîna de aur și de toate onorurile și alte favoruri imperiale, mai curînd decît sperjurul Sigismund"].

ducelui Matei ⟨Mathias⟩: „Fiindcă lucrul s-au început și valahul nu-l va lăsa, este de nevoie ca și din partea noastră să ne folosim de toate prilejurile și să lucrăm cu mare băgare de seamă. Te rugăm ca să dai de știre lui Basta să meargă cu armată, cît de numeroasă va putea, la granița Transilvaniei, sub pretext că ar vrea să privegheze pe turci și pe tătari. Pe de altă parte, trebuie să căutăm a afla dacă o parte din nobilime, sau cel puțin secuii și sașii, ar merge în partea noastră. Totodată, *te rog să ne sfătuiești cui am putea să ne încredem, în cazul cînd valahul ar vrea să păstreze stăpînirea Transilvaniei.* Două lucruri trebuie mai ales luate în băgare de seamă: întîi să se urmărească victoria, pentru care să se trimită bani lui Mihai; al *doilea* să *ne gîndim, după izbîndă, cum să dăm țării o bună administrație*"[96] [29].

Să dăm țării o bună administrație însemna învederat ca să o ieie din mîna lui Mihai; doctorul Pezzen, omul de încredere al împăratului, de aceea și rugă pe arhiducele Maximilian să primească locul de guvernator al Ardealului și să vină să scoată pe Mihai, care nu înțelege de cuvînt să părăsească țara[97].

Așadar, împăratul acuma, *după izbîndă*, aproba purtarea lui Mihai și îngrijea chiar să i se deie bani, spre a putea urmări lupta mai departe. Îndată însă ce rezultatul ar fi fost pe deplin dobîndit, se gîndea să arunce instrumentul întrebuințat, pe Mihai-Vodă, înapoi în Valahia și să păstreze Transilvania pentru sine, punînd-o sub o *bună administrație*, adică sub una germană. Acest scop al împăratului era de-a dreptul potrivnic acelui urmărit de Mihai Viteazul, care vroia tocmai *să întrebuințeze autoritatea imperială ca paravan spre a acoperi cucerirea ⟨ocuparea⟩ pentru dînsul a Transilvaniei.* Fiecare din cei doi rivali ascunși, în aparență prieteni, se silea să se folosească pe socoteala celuilalt; fiecare căuta să înșele pe celălalt. Și cu toate acestea, deși se vînau unul pe altul într-ascuns, în formă trebuiau să păstreze bunele relații; căci Mihai avea neapărată nevoie de numele și de ajutorul împăratului spre a se menține în Transilvania; iar acesta se temea că, nemulțămind pe Mihai, să nu-l arunce în brațele turcilor care tocmai pe atunci deveniseră iarăș amenințători.

Lupta, pusă pe acest tărîm între domnul român și împăratul german, trebuia să devină în curînd din ce în ce mai rostită și mai vădită. Mihai avea pentru el însușirile unei inimi mari, însă, cu toate aparențele ei de dibăcie și chiar de viclenie, prea bună pentru a putea lupta cu machiavelismul întortocheat al Casei de Austria. Numai cu puterea ar fi putut el răzbi și aice, cum sfărmase pînă acuma piedicile ce-i stătuseră împotrivă. Cînd avea însă nevoie mai mare de putere, aceasta tocmai nu putu spori,

---

[96] Rudolf al II-lea către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 5 nov. 1599 (*ibidem,* [Hurmuzaki, III] p. 342): „Wan sich etbo der Wallach desselben impatronirn solle". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană,* I, p. 259]. Alta din 17 nov. 1599 (*ibidem,* [Hurmuzaki], XII, p. 564): „vonnöthen sein wird ⟨will⟩ auf ein genuegsam Haubt und Guvernatorn gedacht, von uns hinein geordnet werde". Rabuss către Maximilian, 20 nov. 1599 (*ibidem,* p. 569): „und bis sich Ihre Majestät auf einem gewissen Gubernator der in allweg von Haus Oesterreich genomben werden soll ⟨sollen⟩, resolvirt". În privirea ajutorului de dat lui Mihai, vezi împăratul către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 6 nov. 1599 (*ibidem,* III, p. 369): „Es werden Eur Lieb one zweifel selbs betrachten, wie hoch und viel daran gelegen, weiln der Wallach so weit in Sibenbürgen kommen dass man Ine nit verlasse, sonder eüseristen Vermögen nach helffe". [Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană,* I, p. 264].

[97] Pezzen către Maximilian, 16 fevr. 1600 (*ibidem,* [Hurmuzaki], XII, p. 712): „und Euer gnaden zu Annembung der siebenbürgischen Gubernament bewegen und disponieren sollen". Se vorbea și de Palffy ca guvernator (*ibidem,* p. 715). În orice caz, să nu fie Mihai (*ibidem,* p. 736): „Pezzen schreibt es ist gar nicht gut noch rathsam den Wallachen länger in Siebenbürgen zu lassen".

căci el singur fusese nevoit de împrejurări a astupa izvoru de unde ea putea curge mănoasă și îmbelșugată. Șirul expunerii ce urmează va aduce dezlegarea acestor cuvinte, ce pot părea deocamdată neînțelese.

Par. 3. Cucerirea Moldovei*[30]

Mihai Viteazul fusese nevoit a răsturna pe Andrei Báthory pentru a preîntîmpina planurile pe care acesta le urzea, împreună cu cuscrul său Ieremia Movilă, spre scoaterea lui din scaunul Munteniei. Dobîndind acuma și Transilvania, Mihai trebuia să meargă mai departe, spre a zdrobi pe dușmanii săi, care, văzîndu-se răpuși, își îndoiră puterile spre a scăpa de amenințătoarea lui figură. El nu se putea opri la jumătate de cale, ci trebuia să calce pe ea pînă la sfîrșit sau altfel toată munca pusă de el pînă atuncea era zădărnicită. Apoi Mihai intrase pe pîrtia alunecoasă a cuceririlor [31] pe care știi cînd le începi, dar niciodată nu poți cunoaște unde au să înceteze.

Mihai deocamdată își pune ochiul pe Moldova spre a alunga din ea pe Ieremia Movilă, dușmanul său cel mai neîmpăcat. El avuse acest gînd încă înainte de cucerirea ⟨unirea⟩ Transilvaniei și l-am văzut încercînd încă din 1596 alungarea lui Ieremia. Nevoile războiului cu turcii îl făcură însă să nu poată da atunci scopului său o împlinire desăvîrșită și Ieremia se întorsese în scaun și mai pornit încă în contra lui Mihai Viteazul[98].

Acesta mai arată încă o dată gîndul său de a supune Moldova înainte de cucerirea Ardealului, anume în aprilie 1598[99]. În iunie același an, găsim o nouă pornire a domnitorului contra Moldovei, lucru despre care comisarii imperiali cred că ar fi primejdios, întrucît împăratul, fiind ocupat în războiul cu turcii, nu ar putea să ieie asupră-și alte daraveri. De aceea comisarii scriu lui Mihai să steie liniștit și să nu întreprindă așa ceva[100].

Curînd după aceea Mihai caută iarăși să capete învoirea unui atac al Moldovei, făcînd să lucească la ochii germanilor perspectiva unor răscoale ale popoarelor creștine de peste Dunăre : bulgari, macedoneni, greci, contra turcilor[101]. Ceva mai tîrziu, la 1 octomvrie, găsim iar în o solie a lui Petru Armeanul gîndul lui Mihai de a se împatrona în Moldova[102].

După ce Andrei Báthory pusese mîna pe Transilvania și Ieremia Movilă pe Moldova, polonii — care deveniseră prin aceste domnii stăpînii acestor două țări — își pun în minte să scoată și pe Mihai din Muntenia, ceea ce întărește și mai mult în Mihai gîndul cuceririi ⟨dobîndirii⟩ Moldovei.

Pentru a adormi pe poloni, Mihai se preface a fi cu ei în bune relații ; așa în 10 octomvrie 1598 găsim o scrisoare a lui Mihai către regele Sigismund prin care intervine pentru eliberarea unui călugăr, Nichifor, după stăruința patriarhului de Constantinopol, făgăduind regelui că „va fi totdeauna gata a-l sluji și a glorifica numele lui înaintea lumii întregi"[103].

---

* Este vorba de unirea Moldovei cu Țara Românească și Transilvania.

98 Mai sus, p. 160.

99 Mai sus, p. 179.

100 Comisarii imperiali către Mihai, 30 iunie 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 368).

101 Alta din 3 iulie 1598 (*ibidem*, p. 370).

102 *Ibidem*, p. 397.

103 *Ibidem*, Supl. II/1, p. 483.

Dacă însă el voise să scape de Ieremia Movilă înainte de a dobîndi, prin o strălucită victorie, stăpînirea Ardealului, fără îndoială că acuma cînd o avea, mărit în vază și în puteri, nu era să mai sufere ațîțările necontenite ale domnului moldovean. De aceea, îndată după cucerirea ⟨unirea⟩ Ardealului, se pregătește Mihai pentru acea a Moldovei.

Încă din 24 noiemvrie 1599, cînd nu trecuse nici o lună de la cuprinderea Transilvaniei, regele polon aflase de scopul lui Mihai de a ataca Moldova și, prin o scrisoare către împăratul Rudolf, se jăluise lui despre aceasta[104].

În 31 ianuarie 1600, Mihai spune lui Carlo Magno că, dacă i s-ar fi dat banii făgăduiți, „ar fi acum stăpînul Moldovei, întrucît avea întinse înțelegeri cu locuitorii acelei țări"[104bis].

Mihai se preface ca și cînd „ar dori prea mult să vină comisarii împărătești cărora să le predeie Ardealul, fiindcă el ar avea în gînd *întreprinderi mai mari*, care ar fi spre gloria și folosul maiestății sale"[105]. Pentru a masca adevăratul țel al acestei întreprinderi care nu era altul decît cucerirea Moldovei, Mihai-Vodă spunea că scopul său este „de a pregăti o mare armată de 200 000 de oameni, cu care să treacă Dunărea și să-și așeze reședința în Sofia, în mijlocul țării dușmane, unde înțelegerea ce o are cu creștinii acelor părți i-ar aduce sub steaguri alte 200 000 de oameni cu care ar pune un capăt veacului Împărăției Turcești"[106].

Pe cînd însă Mihai răspîndea vestea planurilor sale contra turcilor, el aduna armata în Bistrița și în cetățile Transilvaniei apropiate de hotarele Moldovei[107]. Luarea acestei țări din mîinile lui Ieremia devenea cu atîta mai neapărată cu cît Sigismund Báthory, care trecuse în Polonia în locul de cardinal ce-l ocupase fratele său, auzind de moartea lui, își propuse a se reîntoarce iarăși în tronul cel de două ori părăsit de el, fiind ajutat în această întreprindere de cancelarul polon Zamoyski, cumnatul său.

Mihai deci era acum săpat de doi potrivnici, Sigismund Báthory pentru Transilvania, și Ieremia Movilă, în interesul fratelui său, pentru Muntenia, și ambii acești rivali luaseră Moldova ca baza operațiunilor lor. Trebuia deci cu orice preț să le surpe această temelie și apoi, la nevoie, să meargă chiar mai departe, contra izvorului chiar de unde se hrăneau asemenea dușmănii, regatul Poloniei. Mihai nu știa ce vrea să zică o piedică, nici nu pusese pînă acuma piciorul îndărăt.

Împăratul află în curînd de adevăratele scopuri ale lui Mihai și, printr-o scrisoare din 22 decemvrie 1599, îl roagă că, nefiind în acele timpuri interesul împărăției de a se încurca în un război cu polonii, să-și îndrepte mai bine expedițiile sale unde s-ar înfățișa mai frumoase prilejuri de izbîndă, decît de a le ținti asupra Moldovei[108].

---

[104] *Ibidem*, XII, p. 513.

[104bis] *Ibidem*, p. 661.

[105] Giovani di Marco ⟨Marini⟩ către dr. Pezzen, 22 dec. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 397): „l'ill-mo V-da arde di desiderio perche prima siano qui l'Ill-mi Comessarii acio in nome di sua M-ta posino ricever questo Regno poiche ill-mo V-da e molto desideroso di consegniarlo quanto prima *afine di poter lui fare* [*altre*] *impresse di magior importanza*". Acest scop îl rostește Mihai în mai multe rînduri. Vezi actele de la p. 377, 398, 400 și 408. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 324].

[106] Giovani Marini către dr. Pezzen, 22 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 394). Compară David Ungnad către Rudolf al II-lea, 31 dec. 1599 (*ibidem*, p. 408): „Er Michel wolle resignirn, cedirn und wider den Türkhen sich begeben". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 335—336].

[107] Mihail Igartho, judecătorul din Sighet, către pîrcălabul de Huszt despre pregătirile de război ale lui Mihai, 21 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 393).

[108] Rudolf al II-lea către Mihai-Vodă, 22 dec. 1599 (*ibidem*, p. 397).

Împăratul, îngrijit peste măsură de planurile lui Mihai şi cunoscînd, încă de la cucerirea Transilvaniei, că el nu prea părăsea gîndurile concepute, scrie şi comisarilor săi de pe lîngă voievod că „să se silească a-l întoarce de la un atac al Moldovei, dacă cumva ar umbla cu un asemenea scop"[109].

Duşmanii lui Mihai, precum *Ştefan Bocskay*, căutau să arate că aplecarea moldovenilor către poloni, duşmanii politicii imperiale, provenea tocmai din pricina ameninţărilor cărora ei s-ar simţi expuşi din partea voievodului muntean[110].

Mihai însă, care pînă atunci lăsase să pătrundă gîndul său numai în înconjurimea lui, ajungînd aproape de momentul punerii în lucrare, cere de la împăratul Rudolf îngăduinţa de a întreprinde dorita lui expediţie. Prin o scrisoare trimisă împăratului, el cere voia „de a cuceri Moldova pentru maiestatea sa imperială, însă în folosul său, pentru care împăratul să trimită un sol la regele Poloniei, care să-i deie a înţelege că această cucerire nu s-ar face spre dauna lui, ci în folosul întregii creştinătăţi".

Consiliul imperial, întrebat asupra acestei propuneri, îşi dă părerea că, „avînd împăratul destul şi chiar prea mult de lucru în lupta contra duşmanului creştinesc, nu ar avea nici un motiv pentru a-şi mai stîrni noi duşmani, mai ales aşa de apropiaţi de graniţele imperiului"[111].

Mihai, văzînd greutăţile ce le întîmpină pe lîngă împăratul, se îndreaptă către arhiducele Matei ‹Mathias›, la care avea o deosebită trecere[112], pentru a-l convinge pe el despre interesul cel mare ce l-ar avea împărăţia la cucerirea Moldovei, arătîndu-i mai ales că „cuprinderea acelei ţări va fi cu atîta mai uşoară cu cît el are înţelegere cu mai toţi locuitorii acelei provincii, astfel că, îndată ce va apărea în hotarele ei, cu toţii vor trece în supunerea împăratului". Pentru aceasta se roagă să-i trimită cît mai curînd ajutor de arme şi de bani, pentru a nu scăpa momentul priincios[113].

Mihai repetă cererea către împăratul prin o scrisoare din 28 aprilie 1600, cîteva zile înainte de a păşi peste munţi în Moldova, căutînd şi aici să-i dovedească că lucrează în interesul împărăţiei[114].

Mihai însă nu se mulţămea cu atîta ; el propune împăratului un plan şi mai îndrăzneţ, anume ca, după ce cucerirea Moldovei s-ar îndeplini fără vărsare de sînge, să întreprindă pe aceea a Podoliei, Litvaniei şi a Rusiei (Roşii), ba chiar să supună autorităţii imperiale toate ţările „de la Marea Caspică pînă la Buda, Alba Regală şi Solnoc, numai el să rămînă domnul rîului Timişului, adică al Transilvaniei[115].

Mihai anume se pusese încă de mai înainte în legături cu ţarul Rusiei, Boris Godunov (1598–1605) [32], uzurpatorul tronului rusesc după stîngerea dinastiei lui Rurik, făcînd mai întîi stăruinţi pe lîngă el spre a fi

---

109 Rudolf către D. Ungnad şi M. Zeckel ‹Székely›, 24 dec. 1599 (*ibidem*, p. 403).

110 Ştefan Bocskay către d-rul Barwitz, 30 dec. 1599 (*ibidem*, p. 405).

111 Părerea consiliului imperial, 17 ian. 1600 (*ibidem*, IV, p. 15) : „ihme die verwilligung zuthuen die Moldau für die Kays. Mat., doch zu seiner nüzung anzugreiffen".

112 Chiar cînd Mihai se duce la Praga, după nenorocirile lui, se spune că el „è stato multo accarrezzato (desmierdat) dal serenissimo Mattia" (25 aprilie 1601 ; *ibidem*, VIII, p. 213).

113 Mihai Vodă către arhiducele Matei ‹Mathias›, ian. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 17).

114 *Ibidem*, XII, p. 873.

115 Ungnad şi Zäggel către Rudolf, 5 aprilie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 38) : „Weiter fuhrt er ein, er habe bey der Cronstadt uber 24 000 besoldter Mann gehabt, damit er die Moldau einnemben wöllen, welches er ohne Blut vergiessen volziehen unndt die Podolia, Litau unndt Reissen herzubringen khönnen, aber Eur Majestät haben Ims nit zugeben wöllen". Compară *Journal de l'Estat d'Orient*, la N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 46 şi Carlo Magno către Maximilian (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 661), unde se vorbeşte de cucerirea Podoliei.

ajutat în contra turcilor şi, după ce primise de la ţar semne învederate ale bunelor sale plecări, anume icoane pentru biserici şi o sumă de bani, Mihai venise cu a doua propunere, aceea de a ataca împreună Polonia. Iezuitul Lajcewsky spune anume în predica ţinută la moartea principelui Leon Sapieha că acesta sfîşiase legăturile vătămătoare dintre Boris Godunov şi principele român, care, spre dauna Poloniei, uneltise o ligă tainică cu ţarul, atrăgîndu-l în alianţă cu condiţia ca, izbind Polonia cu ajutorul muscalilor, să poată cuceri Polonia propriu-zisă, iar ţarul să apuce provinciile rutene[116] [33].

Tot despre această uneltire a lui Mihai contra Poloniei vorbeşte o scrisoare din 4 iulie 1600 a lui Sigismund, regele Poloniei, către Leon Sapieha, în care se spune că, „după ce Mihai a luat Suceava prin capitulare şi a cuprins Soroca, a adus toată ţara la jurămînt şi la supunere şi a ocupat toată Moldova, el vroieşte acuma să se arunce şi asupra Poloniei. Asemenea ştiri sînt foarte probabile şi sosesc din multe locuri. Acest duşman, deşi se făleşte cu proteguirea împăratului german, recunoaşte cu inima deschisă şi legăturile sale cu Împărăţia Turcească, căci scrie pe faţă la unii din ai noştri că sultanul i-a dat steag asupra Moldovei şi Ţării Româneşti şi, ceea ce este mai grav, este aerul său de a avea din partea sultanului învoire şi asupra Poloniei, pentru care îi făgăduieşte şi tribut". În urma acestora, regele întreabă pe Sapieha dacă, faţă cu lipsa de bani în care s-ar afla Polonia, nu ar fi bine să-şi amaneteze odoarele, pe care le-ar răscumpăra mai tîrziu cu banii strînşi de la popor[117].

Mihai găsise sprijin contra Poloniei şi în faptul că Podolia, fiind ortodoxă şi ameninţată de catolicism, aştepta pe Mihai ca pe un liberator[118].

Pe lîngă ţarul Rusiei, Mihai-Vodă căuta să mai stîrnească contra Poloniei pe cazacii zaporojeni. Într-o scrisoare a hatmanului lor către Sigismund al III-lea, ei cer iertare regelui pentru uneltirile la care se lăsaseră a fi ademeniţi de domnul muntean, care le spusese că ar fi vrut să-i ducă în contra turcilor: „Mărturisim, prea luminate şi prea îndurate rege, că în adevăr cam aceasta fusese în cugetul nostru în urma deselor scrisori către noi, prin care Mihai-Vodă ne făgăduia o leafă bună ca la nişte oameni de oaste aşezaţi în o pustietate pe pămîntul hanului tătăresc, care nu arăm, nici nu semănăm. Aşadar, ne învoisem cu dînsul a merge contra vrăjmaşului sîntei cruci; îndată însă ce am aflat că gîndul ascuns al lui Mihai este asupra Moldovei, am rupt în grabă orice legătură"[119].

Vedem deci ce întinsă reţea duşmană vroia să ţese Mihai în jurul Poloniei, spre a zdrobi prin ea chiar cuibul din care porneau în contra lui toate uneltirile potrivnice.

Împăratul, speriat de asemenea propuneri uriaşe ale lui Mihai, nu ştia cum să-l astîmpere spre a nu se încurca în nişte întreprinderi al căror capăt era peste putinţă a se prevedea. Pe Mihai însă îl apucase furia cuceririlor. Fără a se asigura despre stăpînirea Transilvaniei, pe care o vom vedea cît de nesigură stătea sub picioarele sale, el se hotărăşte să treacă în Moldova şi, în 4 mai 1600, el înştiinţează pe comisarii împă-

---

[116] „Arhiva istorică", III, p. 52. Vezi şi un document din Pilsen, 20 nov. 1599, asupra conferinţei ambasadorilor lui Mihai Viteazul cu aceia ai ţarului Moscovei (*ibidem*, II, p. 47).

[117] „Arhiva istorică", III, p. 35.

[118] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 223.

[119] Scrisoarea hatmanului către regele Poloniei din 22 martie 1600, în revista lui Hasdeu, „Traian", 1869, p. 52. Cazacii îndrumaseră ⟨explicaseră⟩ plecarea lor contra polonilor prin o tînguire către rege în contra arendaşilor pămînturilor regeşti. Vezi 1 febr. 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 575; compară p. 586).

rătești că lasă, în timpul expediției sale în Moldova, pe banul Mihalcea și pe Lupu Kornis ca locțiitori ai săi în Ardeal.

Cu repeziciunea fulgerului, particulară tuturor mișcărilor și hotărîrilor lui Mihai Viteazul, el trece munții, cade asupra oștirii lui Ieremia, care, trecînd mai toată de bunăvoie către dînsul, Ieremia o rupe de fugă spre Hotin, unde se închide[120]. Mihai se luă după el, dar nevoia de a se întoarce curînd în Ardeal îl făcu să nu poată cuprinde nici acea cetate, nici cetățuia Sucevei, și domnul se îndreptă, curînd după aceea, spre Iași [34].

Și în contra moldoveanului procede domnul muntean cu aceleași mijloace viclene care erau nedespărțite de politica acelor timpuri. Puțin timp înainte de a păși peste munții Răsăritului* spre a izbi pe Ieremia Movilă și pe cînd Mihai își avea toată armata adunată lîngă Bistrița, gata de plecare, el trimite o scrisoare regelui Poloniei [35] în care se plînge „că ar fi înțeles a fi pe nedrept presupus că ar vroi să năvălească în Moldova, ce se află acuma sub mîna maiestății sale, care lucru nici prin cuget nu i-ar fi trecut, martur îi este Dumnezeu", vrednică paralelă la jurămîntul ca să-și beie sîngele copilului său dacă ar avea de gînd a irumpe în Ardeal, făcut cu cîteva zile înaintea acelei irumperi. Luînd apoi el rolul de tînguitor, se jăluiește că l-ar dușmăni Ieremia Movilă, rugînd pe rege, spre a-l adormi mai bine, ca să împiedice pe proteguitul său de la atare purtare[121] [36].

Cucerirea Moldovei se făcuse aproape fără vărsare de sînge. Spusele lui Mihai către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩ că locuitorii Moldovei l-ar aștepta spre a trece cu toții în partea împăratului fuseseră adeverite prin faptele petrecute. Armata lui Ieremia trecu mai toată la Mihai și puținii ce rămaseră lîngă domnul Moldovei nici nu încercară o serioasă împotrivire[122]. Această trecere a moldovenilor către Mihai se făcuse mai ales „din pricina stoarcerilor cărora ei fuseseră supuși din partea lui Ieremia și a soldaților poloni care erau în Moldova"[123]. Mulți boieri se grăbiră a jura credință lui Mihai; alții însă, partizani ai lui Ieremia și ai polonilor, fugiră împreună cu el[124].

---

[120] Mihai Vodă către comisarii împărătești, 4 și 6 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 45, 46).

* Este vorba de Carpații Păduroși.

[121] Scrisoarea lui Mihai Viteazul către regele Poloniei din 4 febr. 1600, în „Traian", 1869, p. 40 (reprodusă și în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 577). Altă scrisoare cu cuprins aproape identic din 21 martie 1600 („Traian", 1869, p. 48).

[122] Două scrisori ale lui Mihai către Pezzen și către comisari, date din Iași, 2 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 66—67).

Încă dinainte, mai mulți moldoveni fuseseră atrași la curtea lui Mihai în Alba Iulia. Vezi cum descriu comisarii întîmpinarea lor cînd ajung la Alba Iulia, unde îi primește și o trupă de moldoveni (comisarii către împărat, 10 febr. 1600, *ibidem*, XII, p. 688).

Un raport din 31 mai 1600 (*ibidem*, XII, p. 930), spune: „Gleich am Anfang sein 5 000 Walachen von Ieremia abgefallen" (Walachen în gura polonilor înseamnă moldoveni căci polonii „dicono alla Moldavia, Valachia a alla Valachia, Moldavia" (*ibidem*, VIII, p. 217).

[123] Heidenstein, în Engel, *Geschichte der Walachey*, p. 247.

[124] Girolamo Capello către doge, 27 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 22): „Micali e ricevuto dei Bogdani per loro principe, stanchi delle estorsiorni fatte loro de Geremia et dalli soldati polacchi che erano in quel paese". Alt raport din 1 iulie 1600 (*ibidem*, p. 24): „le Bogdani ribellati si voltorono le armi in favor di Micali et contra Hieremia". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 517—518]. Cf. *Curiöse Beschrreibung von der Moldau und Wallachey worinnen derselben Zustand und Beschaffenheit, Bräuchen, Lager, Städte und Schlösser* etc., 1699 (Bibl. Acad., Col. Sturdza, No. 4329) sub cap. VIII: „weilen der moldauische waywoda Ieremia seine Unterthanen bisher sehr beschewret, von einem jeden monatlich einen ducaten genommen, und was er nur an Bahrschaft zusammen gepresst alles in Polen geflüchtet, so wurden die Unterthanen ihm aufzätzig und wollten lieber den Mihael zu ihrem Herrn haben".

O aprețuire ⟨apreciere⟩ mai rece a plecării moldovenilor către Mihai, vezi într-un raport din Praga din 5 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/2, p. 355).

Mihai cucerise Moldova din fugă, fără a avea însă speranța de a o putea menține dacă împăratul nu i-ar veni în ajutor. El de aceea și scrise comisarilor împărătești ca, pe lîngă grăbirea cu trimiterea banilor de care ar avea cea mai mare nevoie spre a-și plăti armata, să stăruiască ca împăratul să îndrepte o oștire către hotarele Poloniei prin Silezia spre a împiedica pe poloni de a năvăli asupra lui în Moldova.

Regele Poloniei, văzîndu-se astfel atacat în o posesiune pe care o credea a lui, cheamă în grabă dieta polonă spre a-i procura mijloacele trebuitoare la împotrivire și trimite după ajutor grabnic la Prusia[125].

Mihai făcuse cererea la împărat încă din 16 mai, cînd se afla în tabără lîngă Suceava, a cărei cetate se silea în zadar să o dobîndească[126]. În 5 iunie găsim aceeași stăruință repetată către doctorul Pezzen, cerînd acuma Mihai ca comisarul extraordinar al împăratului să trimită pe Basta spre a face o diversiune, în care timp el să poată întocmi trebile în Moldova, să aducă tot poporul la ascultare, să-și stabilească mai cu tărie autoritatea, pentru ca apoi nu numai să poată susține lovitura dușmanilor, dar încă să o și respingă[127].

Mihai trata pe germani cam prea cavalerește; știa că întreprinsese expediția asupra Moldovei în contra voinței anumite a împăratului și cu toate acestea cerea ajutor de bani și chiar sprijinul armatelor împărătești spre a-și asigura noua lui izbîndă. Dacă împăratul aprobase la sfîrșit cucerirea Transilvaniei, aceasta o făcuse pentru că reușita lui Mihai tăiase deodată toate greutățile pe care întoarcerea lui Sigismund Báthory și apoi înlocuirea lui cu Andrei le adusese politicii imperiale; izbînda ștersese sau, cum spuneau nemții „scuzase" neascultarea. Domnul muntean, într-adevăr, făcuse o mare slujbă împăratului.

Altfel stăteau lucrurile cu cucerirea Moldovei. Mai întîi, împăratul nu avea nici un drept și nici un interes în această țară; apoi, atacul ei amenința, în cazul cînd ar fi fost sprijinit de împărat, cu un război neapărat din partea polonilor, care război, în starea nu prea înfloritoare în care se afla chiar atunci acel cu turcii, devenea îndoit de amenințător pentru germani.

Apoi, dacă Mihai în prima lui expediție putuse să-și ascundă interesul său sub aripile celui împărătesc, în aceasta de a doua o asemenea acoperire nu mai era cu putință. Deși el repeta necontenit că de aceea atacase pe Ieremia pentru că acesta și cu Sigismund Báthory aveau de gînd să-l scoată din Transilvania și că nu putea să meargă în contra turcilor cît timp avea în spatele sale niște dușmai atît de primejdioși; că el lovise în Ieremia și în poloni tot politica turcească[128]; era învederat că el vroise,

---

[125] Sig. August către marchizul de Anspach, 30 mai 1600 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 175): „subditu Prusiae mandat quod in communi periculo non desint".

[126] Un document de la Ieremia Movilă din 10 ⟨20⟩ aprilie 1603 (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 18): „cînd s-a sculat acel tîlhar de Mihai Vodă cu ungurii și cu multe limbi viclene asupra domniei mele și asupra țării noastre, cînd au pustiit și prădat sfintele mănăstiri", adăugînd că au adus Caraiman vel paharnic 40 000 de galbeni de la sultanul, ca ajutor contra domnului muntean. [Vezi DIR, A, veac XVII, vol. I, p. 92; textul exact: „pentrucă ne-a slujit ⟨Caraiman⟩ la cinstita Poartă și ne-a scos de la cinstitul împărat patruzeci mii galbeni ungurești și ne-a trimis cinstitul împărat să fie de ajutor cînd s-a ridicat acel lotru Mihail voievod, cu unguri și cu multe limbi cu înșelăciune asupra domniei mele și asupra țării noastre"].

[127] Mihai Vodă către Pezzen, 5 iunie 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki], IV, p. 67: „ut dominus Georgius Basta [. . .] opportunitas et occasio rerum novandarum [. . .] Polonis eripiatur, etc.". [Textul exact în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 500].

[128] Mihai Vodă către comisari, 17 iunie 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki IV], p. 75): „Si enim hoc hoste post tergum relicto arma in turcam ⟨Turcas⟩ convertissemus, quis non intelligit res non modo nostras sed et Christianas ingruentibus alia parte cum Ieremia et Sigismundo Barbaris in maximum discrimen immò extremum exitium deduce potuisse?" [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 505].

prin cucerirea Moldovei, să preîntîmpine înainte de toate pericolul ce-l amenința *pe el însuși*, și numai ca îndreptățire punea înainte interesul imperiului.

În mare încurcătură puse pe împărat față cu polonii întreprinderea lui Mihai asupra Moldovei, mai ales că el nu înceta a spune în toate părțile [indescifrabil]. Acesta răspunde la tînguirile polonilor că lovitura lui Mihai s-a făcut fără ordinul lui, ca și fără îndemnul, știința și voința lui, nu prin oștire ungurească (adică din Transilvania) și chiar în contra sfaturilor comisarilor imperiali din Transilvania și că lucrul s-a îmtîmplat numai din pricina relațiilor în care Mihai-Vodă se afla cu Ieremia Movilă[128bis].

De aceea comisarii imperiali nu încetează nici după izbîndă a-l mustra pentru nesocotita întreprindere care amenință pe împărat cu un război din partea polonilor. Ei scriu lui Mihai: „Vă aduceți aminte că noi am dezaprobat expediția moldoveană, ca nu cumva din pricina ei să se nască un război cu polonii. Vă rugăm deci să nu proclamați că această cucerire s-a făcut în numele împăratului, despre care lucru și acuma protestăm"[129].

Mihai răspunde acestor protestări că „nu împins de dorința de glorie și setea de domnie a cuprins Moldova, ci atunci cînd a cunoscut cu siguranță că Ieremia, împreună cu Sigismund Báthory, unindu-se cu dușmanii întregii creștinătăți, se sfătuiau ca, cu ajutorul turcilor și al tătarilor, să cadă asupra noastră în Transilvania. Trebuia sau să cuprind Moldova, sau să pierd și Transilvania, din care cauză nu ne putem mira îndestul cum de purtarea noastră a putut trezi bănuieli"[130].

Mihai însă, neputînd îndeplini gîndul său de a lovi Polonia, deoarece planurile sale de alianță împotriva ei cu țarul rușilor și cu cazacii zaporojeni dăduseră greș, se gîndește a acoperi măcar întrucîtva lovitura dată acelui regat prin cucerirea Moldovei, căutînd să-și îndreptățească pasul făcut față cu Sigismund al III-lea. El îi scrie deci în ziua de 21 mai 1600, încă de pe cînd se afla în țara cucerită, că „trebuise, vrînd, nevrînd, să alerge la acele mijloace de care se slujesc oamenii viteji cînd este pusă în cumpănă gloria și sănătatea lor și că el a intrat în Moldova nu pentru altceva, ci numai spre a fi servul regelui și al statului polon". Regele îi răspunde în 8 iulie 1600 „învitîndu-l să iasă cît mai în grabă din Moldova și bănuindu-i pentru atacul unei provincii regești și unui domn proteguit de el".

Dar Mihai Viteazul spera fără îndoială prea puțin el însuși de la acest demers al său pe lîngă regele jignit. De aceea el se gîndește iar la mijloace constrîngătoare și, întrucît nu izbutise la nimic cu rușii și cazacii, se îndreaptă către tătari. Regele Sigismund, îngrijit de această încercare a lui Mihai Viteazul pe lîngă un popor totdeauna gata de prădalnice izbînzi, scrie hanului în 6 iulie 1600, arătîndu-i cum „Mihai-Vodă, domnul muntenesc, după ce cucerise mai deunăzi Ardealul, devenind prin aceasta și mai sumeț, se aruncase asupra Bogdaniei, fugărind pe Ieremia-Vodă și cugeta acuma chiar asupra regatului polon, lăudîndu-se cu simpatia hanu-

---

[128bis] Împăratul către regele polon, 15 iulie 1600 (Hurmuzaki, XII, p. 965).

[129] Ungnad și Zeckel ⟨Székely⟩ către Mihai Vodă, 29 mai 1600 (Hurmuzaki, IV/1, p. 63): „neque ocupationem provinciae illius nomen suae Maiestatis divulget, de qua re et nunc protestamur". Altă scrisoare din 7 iunie (*ibidem*, p. 70): „Sua Caesarea Maiestas in summam deliberationem trahet ut se hostilem Polonis ostendat, novoque bello se oneret, cum alioquin cum Turcis gravissimum bellum incumbit".

[130] Mihai către comisari, 17 iunie 1600 (*ibidem*, p. 75): „Vnde minari satis non possumus, quod perditorum quorundam sermones aliquam de integerrima fide atque constantia nostra apud Caesaream Maiestatem movere possint suspicionem". [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 505].

lui tătarilor. Întreabă deci regele polon pe hanul dacă vroiește a menține mai departe vechile legături de prietenie sau dacă se va lăsa a fi înșelat de cuvintele cele blînde, poate chiar de darurile ce i se dădeau acuma, dar care toate desigur vor înceta de îndată ce se vor fi adunat mai multe țări sub sceptrul domnului muntean"[131].

Mihai ia totodată măsuri pentru a cîștiga simpatiile moldovenilor, iertîndu-le dările, făgăduindu-le apărare contra tuturor dușmanilor [37] și mai ales menținînd, prin aspre pedepse, disciplina în armata lui, pentru a împiedica astfel prădăciunile și despoierea poporului din partea mercenarilor săi. Aceste măsuri împacă poporul de rînd cu stăpînirea cea nouă; dar boierii mai toți îi erau potrivnici și fugiseră peste graniță sau la Hotin, pe lîngă Ieremia. Comisarii observă însă că plecarea straturilor de jos nu ar avea nici o însemnătate[132].

Fiindcă însă o afacere foarte gravă îl rechema în Ardeal, anume întîlnirea cu comisarul extraordinar, Pezzen, care venea să reguleze poziția lui Mihai față cu împăratul [38], el părăsește Moldova către sfîrșitul lui iunie, lăsînd guvernul ei la patru boieri: *Udrea* [*Băleanu*], *Andronic Cantacuzino*, *Sava* și *Negru* [*Negrea*], împreună cu o armată de 6 000 de oameni sub generalii *Murgu* și *Moise Székely*, și se întoarce în Alba Iulia unde intră în triumf în ziua de 1 iulie.

Și, într-adevăr, că putea cel puțin pentru un moment să pășească ca triumfător. Împins de împrejurări, el realizase unirea tuturor țărilor române într-o singură domnie și putea să se intituleze cu fală: „domnul Ungrovlahiei întregi, al Ardealului și al Moldovei"[133].

Deși nu atît unirea țărilor române fusese ținta lui Mihai în cuceririle sale, și el le întreprinsese pe rînd pentru a-și asigura poziția lui de domn al Munteniei, întîi prin cucerirea Ardealului, apoi prin acea a Moldovei, totuși *nu e mai puțin adevărat că Mihai realizase, fie și numai cît pentru o clipă, unitatea politică a țărilor române* [39], fapt de o însemnătate nemăsurată, dacă nu ca o încoronare a năzuințelor trecute, ce nu tinsese niciodată în chip conștiut către unire, desigur ca o apucare înainte a țintei pe care poporul românesc, ca și orice popor ce se află în starea lui, trebuia să o aibă pentru viitor: *aceea de a-și întinde hotarele politice pînă unde se întind acele ale naționalității sale*. Aceasta este gloria cea mai mîndră a lui Mihai Viteazul, steaua care, aprinsă de el în trecut, va luci totdeauna în viitorul poporului român și a cărei lumină va fi pururea îmbinată cu figura lui Mihai. ≪Este netăgăduit însă că Mihai Viteazul simți în sufletul

---

131 Vezi aceste trei scrisori în „Traian", 1869, p. 64, 100 și 112.

132 Comisarii către împărat, 27 iunie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 952): „dem ist keni Bestand". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 512—513; în documentul respectiv se mai spune că Mihai a scutit de dări „pe mulți ani patru ținuturi din Moldova ..., ca să rămînă statornice în credință"].

133 În documentul dat de el din Iași în iunie 1600, prin care hărăzește mînăstirii Bistrița zecimea albinelor din satele mînăstirești din județul ⟨ținutul⟩ Neamț, Hasdeu („Arhiva istorică", I, 1, p. 117) a cetit rău data acestui document 1599 *iulie*, întrucît se constată din toate documentele autentice contimpurane că Mihai Viteazul stătuse în Moldova numai în lunile mai și iunie 1600. Mihai Viteazul, printr-un alt document din 7108 (1600) mai 29, în care se intitulează tot domn pămîntului Valahiei, Ardealului și Moldovei, întărește mînăstirii Agapia stăpînirea proprietății sale Negrești. Acest document se află în Arhiva Statului, nepublicat. [Vezi DRH, B, vol. XI, p. 530—531]. Titlul este dat lui Mihai și de subalternii lui. Așa Căptari, pîrcălabul de Suceava, jură că va fi credincios „stăpînitorului și domnului Ardealului, Țării Românești și Moldovei"; act românesc din 29 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 951, nota 1). [Vezi și DRH, B, vol. XI, p. 530].

În convocarea dietei transilvane, 12 iulie 1600, domnitorul se intitulează: „Michael, Valachiae Transalpinae, Moldaviae Vaivoda, Sacrae Caesarae Regiaeque Maiestatis consiliarius, in Transilvaniam locumtenens" (*ibidem*, p. 964). Așa folosește Mihai titlul său în documentele oficiale ale Ardealului, pentru a nu lovi în împărat.

lui o adîncă mîndrie și mulțumire cînd se văzu cu piciorul pe creștetul celor trei țări și acest simț măreț reiese cu o deosebită putere din însemnarea pusă de el pe un document în care scria: „Și hotaru Ardealului, *pohta ce am pohtit: Moldova, Țara Românească*” [40]≫.

Pășirea eroului muntean peste voința anumită a împăratului trebui să sporească încă la curtea austriacă neîncrederea pe care întotdeauna o hrănise în contra lui. Pentru a înțelege pe deplin poziția lui Mihai față cu Imperiul German în acest moment critic pentru el al istoriei sale, trebuie să cercetăm seria relațiilor lui cu nemții de la intrarea lui în Transilvania.

Deși cucerirea ⟨ocuparea⟩ acestei țări fusese făcută din propria îmboldire a lui Mihai și fără a aștepta ordinul împăratului, ba făcîndu-l pe acesta să-și calce cuvîntul dat către papa și catolici, totuși am văzut că suzeranul lui Mihai era gata a „scuza” întreprinderea, în aparență pentru că nici Báthory nu ar fi avut de gînd a se ținea de condițiile cuvenite, în realitate însă pentru că era în folosul germanilor. Prin ea împăratul devenea deodată stăpîn al Ardealului, a cărui ocupare îi pricinuise atîtea necazuri, și aceasta fără a vărsa o picătură de sînge și fără chiar a răspunde lui Mihai toată suma făgăduită pentru îndeplinirea cuceririi. Nici se putea ca împăratul să nu fi fost pe deplin mulțămit de o așa strălucită izbîndă, dobîndită cu așa de neînsemnate jertfe.

Împăratul, deși satisfăcut de modul cum se desfășurase întreprinderea lui Mihai, simțind bine că dacă domnul român pusese în cumpănă întreaga lui poziție aceasta o făcuse nu de dragul creștinătății, precum îi plăcea așa de mult lui Mihai a o repeta, cu atît mai puțin de acel al curții imperiale, ci în propriul său interes, chiar de la început arătase îngrijire ca nu cumva Mihai Viteazul să aibă de gînd a păstra Ardealul pentru el. Domnul român avea fără îndoială acest scop. Deși nu se poate bănui că să nu fi fost sinceră plecarea lui către împăratul și creștini, întrucît prin o asemenea plecare el se înălțase, el ținea mult mai mult la poziția cîștigată prin ascuțișul săbiei și ar fi fost gata de a jertfi totul, și împărat și creștinătate, spre a o apăra.

Întreaga purtare a lui Mihai în Ardeal, după cucerirea lui, dezvălește că el vroia să devină stăpînul real și efectiv al acestei țări, lăsînd împăratului numai o suzeranitate nominală. Așa mai întîi Mihai arătă gîndul său de a părăsi Muntenia, în care vroia să pună pe fiul său ca domn, și să se strămută în Ardeal cu mumă, femeie, copil și cu toate avuțiile[134].

Modul apoi cum Mihai căuta să cîștige pentru el națiunile Ardealului întărește același scop al lui. Am văzut că Mihai era susținut de sași [41], ca unii ce erau partizanii împăratului, și el venise să cucerească Ardealul în numele aceluia. Pe secui și-i alipise prin restituirea libertăților lor [42]. Rămîneau dintre națiile politice ale Transilvaniei, ungurii, care formau nobilimea acestei țări. Cît despre români, națiunea robită, despoiată, lipsită de drepturi, vom vedea mai tîrziu care fură speranțele ei la venirea domnului român de peste munți și cum el răspunsese acestor așteptări.

---

[134] Raportul lui Malaspina din 24 nov. 1599 (*ibidem*, IV/1, p. 512: „e che perciò haveva condotti sua ⟨seco⟩ madre, moglie, figliuoli, e tutti i suoi attinenti, [...] *con animo di non ritornar ⟨ritornar⟩ più nella sua provincia*”. El și lasă în Muntenia ca stăpîn pe fiul său Pătrașcu sau Neculai Voevod, de la care au rămas mai multe documente. Acest Nicolae Voievod este același cu Pătrașcu, dat de fiul lui Mihai Viteazul, încît acest fiu poartă ambele aceste nume (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 837): „Der Patraschko des Mihael Weida [illegible] der sich jetzt Nicola Waida nennt”. *Ibidem*, p. 898: „sein sohn Petraschko anderst Nicolaus genannt”. Alt document care confirmă strămutarea soției și a copilului lui Mihai în Ardeal (*ibidem*, p. 519).

Poziția lui Mihai Viteazul trebuia să fie grea tocmai față cu ungurii, căci aceștia doriseră totdeauna neatîrnarea țării, chiar încă de pe cînd Transilvania se afla sub stăpînirea regatului unguresc. De cînd trecuse sub turci, se ascuțise în ei tot mai mult dorința de neatîrnare și, apropiindu-se acuma germanii de dînșii, îi apucă o teamă nemăsurată pentru pericolele atît naționale cît și religioase ce-i așteptau pe ei, protestanți, sub domnia catolicilor.

Spaima îi cuprinse cînd aflară despre hotărîrea lui Sigismund de a trece Transilvania împăratului Rudolf și, cînd veni Andrei Báthory, acest principe, deși catolic și polonizat, tot întîlni o preferință înaintea uricioasei stăpîniri a casei Habsburgilor. Cu cît mai mult trebuiau ei să urască și să respingă o dominare germană îmbrăcată în o haină românească. Să primească ei de domn pe un membru al acelui popor, pe care se obișnuise de veacuri a-l privi ca robul lor, aceasta le venea peste fire! Și nu numai că se simțeau loviți în mîndria lor prin asemenea supunere, dar se temeau chiar de ea, căci se așteptau ca domnul român să vină în ajutorul conaționalilor săi, să-i dezlege din robia de veacuri în care ei zăceau încătușați și, sfărîmîndu-le lanțurile, să-i cheme la viața liberă care trebuia să dezmoștenească pe nobilii Ardealului de atîtea scumpe drepturi [43]!

Așa credeau ungurii Ardealului. Mihai, cum intră însă în țară, urmă o politică cu totul alta. La început, ce e drept, Mihai, neavînd încredere în unguri, vroia să pună în toate cetățile garnizoane germane și unde nu putea aduce germani îi înlocuia cu români. Apoi el dăruiește mai multe moșii confiscate de la ungurii ce nu voiau să-i recunoască autoritatea boierilor lui[135] și scutește pe preoții români de iobăgia țărănească[136] [44].

Pe mulți dintre nobili ce-i știa potrivnici ascunși, precum pe Pancrațiu Senyey, Gaspar Sibrik, Ștefan Bodony, Moise Székely, Francisc Nagy și alții, îi trimite în Muntenia, aducînd de acolo munteni spre a-i pune în locurile lăsate libere prin îndepărtarea lor[137].

Pe Gaspar Kornis, cu deosebire, pe care l-am văzut mai sus înțelegîndu-se cu Basta pentru ca acesta să nu vină în ajutorul lui Mihai, îl dușmănește domnul cu înverșunare, îl insultă chiar în mijlocul dietei, numindu-l trădător și luîndu-i comanda ce o avea în armata transilvană, îl înlocuiește prin Moise Székely, pe care-l iartă și-l recheamă din surghiun[138]. Pe alții, precum pe [István] Csáki și pe [Balthasar] Bornemisza, îi închide în Alba Iulia[139].

Lui Bocskay, celui mai mare dintre nobilii Ardealului, în care chiar împăratul avea o deosebită încredere, rugîndu-l să ieie parte alăturea cu

---

[135] Paolo Giorgio Raguseo către Rudolf al II-lea, 16 nov. 1599 (*ibidem*, III/1, p. 351): „nella fortezza di Dieva ha messo [a] Valachi per custodirla, cosi fara di tutte le altre, perche di Unghari non si fida".

[136] Actul dietei din Alba Iulia, 20 ⟨27⟩ iulie 1600, reprodus de I. Moldovanu în studiul său despre *Libertatea conștiinței in Transilvania*, în „Arhivul" lui Cipariu, p. 319. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 540; este vorba de scutirea preoților români de robotă, la cererea lui Mihai Viteazul].

[137] Ștefan Bocskay către Rudolf al II-lea, 16 nov. 1599 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, III⟩, p. 353). Sig. Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 358): „dasz Er Wallachey mit Hungern als Nemblich mit dem Seniei Pangracz, Bodoni Istwan, Sibrickj und Zekel Moises und andern mehr, Siebenbürgen aber mit Wallachen beseczen wolle". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 288].

[138] David Ungnad către Rudolf al II-lea, 31 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 407). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 335].

[139] *Ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 408.

Mihai la supunerea țării, Mihai îi confiscă moșiile și, după stăruința împăratului, abia se hotărăște a-i restitui una din ele[140].

Mihai însă știa că mîna ocîrmuitorului trebuie să unească blîndețea cu asprimea și pe cît el lovea pe acei potrivnici, pe atîta el mulțămea pe acei ce i se arătau supuși. Astfel el dăruiește o mulțime de moșii acelora dintre unguri care i se arătaseră plecați; numește pe Moise Székely comandant al armatei și face din arhiepiscopul Naprazdi ⟨Demeter Napragyi⟩ cancelarul său[141]. Totodată el înapoiește averile confiscate nobililor Ioan Zelech și Nicolai Senyey, pe care cere de la împăratul să-i recunoască de generali în armata lui[142].

Mihai urma deci față cu nobilii Ardealului singura politică cu putință, dat fiind sistemul său de a-și întemeia puterea pe supunerea lor, căutînd să-i înspăimînte prin frică și să-i atragă prin binefaceri. Dacă n-a izbutit a-i alipi de el, aceasta a provenit din o cauză mai adîncă, ura seculară a ungurilor în contra elementului românesc, al cărui reprezentant era Mihai Viteazul și care împinse la sfîrșit împotriva lui chiar pe aceia care crezuse că i-a cîștigat prin favorurile cu care îi încărcase; ungurii nu puteau ierta unui român să le fie stăpîn.

Mihai, pentru a dobîndi și mai mult încrederea ungurilor, urmează viclenelor lor sfaturi de a întinde stăpînirea lui asupra Transilvaniei astfel precum era din vechime, anume cuprinzînd și comitatele de peste munți, ale Solnocului, Crasnei și Maramureșului. El, nepătrunzînd gîndul ascuns al nobililor, care-l împingeau la această cerere spre a-l compromite față cu împăratul, pretinde aceste comitate de la Rudolf cu o stăruință care se explică numai prin faptul că vroia, prin dobîndirea lor, să-și creeze un titlu de recunoștință către nația maghiară. El declară comisarilor că mai bine își va pierde capul decît să lase din mîini acele comitate care se cuveneau Transilvaniei după toate drepturile[143]. De aceea el vroia să fie reprezentați și nobilii lor în dieta Transilvaniei și cere de la tustrele comitatele cîte o listă a nobililor care puteau figura în dietă[144] [45].

Imperialii, care aveau de gînd chiar a scoate pe Mihai din Ardeal, cum ar fi putut ei să-i sporească puterea? De aceea, între condițiile sub care Basta propunea a se numi pe viitorul voievod al Ardealului, era și aceea ca el să nu-și întindă stăpînirea asupra Crasnei și a Solnocului[145]. Această purtare a lui Mihai Viteazul menținea treze prepusurile pe care interesul cel prea fățiș al său la cucerirea Transilvaniei le adusese în mințile germanilor. Totuși, poziția dobîndită de Mihai prin cucerirea făcută era așa de însemnată încît curtea imperială crezu la început că nu trebuia să-l întărîte, ci să se poarte cu el în chipul cel mai cuviincios, fără a înceta, bineînțeles, de a-l urmări în toate pasurile lui și de a priveghia mișcările lui cu cea mai mare băgare de seamă.

---

140 Vezi scrisoarea împăratului Rudolf al II-lea către Bocskay, rugîndu-l să se unească cu Mihai contra lui Báthory, din 6 nov. 1599 (*ibidem*, p. 347). Dintre numeroasele cereri ale lui Bocskay către împărat pentru restituirea moșiilor sale, citām pe aceea din 16 nov. 1599 (*ibidem*, p. 353).

141 Sig. Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 357). [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 289].

142 Mihai Vodă către Rudolf al II-lea, 3 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 369).

143 Comisarii către Rudolf al II-lea, 31 martie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 32). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 457—459]. Comisarii către Pezzen, 6 apr. 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 821). E foarte stranie împrejurarea că prin încercarea lui Mihai Vodă de a pune mîna pe comitatele exterioare, comisarii susțin ca nu cumva „să se ia de cap" Mihai și cu Basta. Generalul austriac părea a fi autorizat de împărat.

144 Cererea listei din comitatul Crasna, 4 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 370); acelei din Solnoc, aceeași dată, p. 371.

145 Propunerile lui Basta relative la viitoarea organizare a Transilvaniei, nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 366).

Şi, într-adevăr, cucerirea ⟨unirea⟩ Ardealului era o izbîndă însemnată, mai ales pentru acele timpuri. Această ţară era privită nu numai ca greu, dar chiar peste putinţă de luat, şi anume chiar de turci, ce nu prea ştiau a da înapoi cînd întîlneau greutăţi[146].

Statele mici aveau pe atunci altă valoare decît astăzi. Olanda putea opune o împotrivire biruitoare marii monarhii spaniole şi timpul nu era prea departe cînd regele statului puţin împoporat al Suediei era să arunce spada sa biruitoare în cumpăna unui război european.

Domnul muntean, prin strălucita lui izbîndă prin care cucerise cu o singură lovitură o ţară întinsă, puternică prin poziţie şi bogată prin comorile ei fireşti, se urca deodată în mintea omenirii de atunci în rîndurile marilor cuceritori. Vestea acestei izbînzi merse în curînd în cele patru părţi ale Europei şi renumele lui ajungea în depărtare mult mai mare de cum era în apropiere, asemenea ecourilor clocotitoare ce răspund din adîncul pădurilor.

Turcii fură deplin ameţiţi prin izbînda lui Mihai, sporită încă prin o solie de la Ieremia-Vodă prin care acesta cerea ajutor pentru cazul cînd Mihai, după cum se aştepta, era să năvălească în Moldova, veste ameninţătoare, confirmată şi de Mamut-Paşa, care scria tot atunci că Mihai — care nu are plecat gîndul său spre altceva decît spre înşelăciune şi care adună mereu numeroase armate — fără îndoială că va face ceva şi mai rău în primăvară. Ibrahim-Paşa scria de asemenea că Mihai s-ar fi unit cu armata imperială şi că ar fi dobîndit şi ajutor bănesc de la Papa[147].

Turcii, temîndu-se să nu sporească încă puterile şi renumele lui Mihai intrînd cu el atunci în tratări, le amînă pînă ce se vor fi convins pe deplin despre starea împrejurărilor.

Încercările lui Mihai pe lîngă turci avură efectul la care se aştepta Mihai asupra raporturilor sale cu germanii; anume, împăratul, temîndu-se ca Mihai, acuma cînd se întărise prin cucerirea Ardealului, să nu se dea cumva în partea turcilor, îl trata cu cea mai mare deferenţă.

Vroind să numească nişte comisari pe lîngă Mihai, în aparenţă spre a sta în legătură mai continuă cu el în privirea luptei împotriva turcilor, în realitate însă spre a-l putea spiona mai uşor, împăratul Rudolf însărcinează cu această misiune pe David Ungnad şi Mihail Zeckel ⟨Székely⟩, pe care îi ştia plăcuţi voievodului, din cauză că ei, încă înainte de a fi fost rînduiţi pe lîngă dînsul, fuseseră foarte favorabili în rapoartele lor asupra lui. Am văzut anume cum David Ungnad scria împăratului, încă din noiemvrie 1599, că „s-a bucurat mult văzînd că Mihai, după strălucita lui victorie, se dă drept locţiitorul împăratului şi generalul oştirilor sale, din care s-ar putea deduce marea lui credinţă şi sinceritate"[148]. Cît despre Zekel, acesta rămase favorabil lui Mihai chiar şi după ce Ungnad începu a-i bănui curăţenia intenţiilor; aşa, între altele, el singur sprijini expediţia moldovenească[149].

Pe aceşti doi comisari, *plăcuţi lui Mihai*[150], împăratul se grăbeşte a-i rîndui pe lîngă domnul român însărcinîndu-i, nu mai mult, a căuta să-l îndepărteze din Transilvania, după cum avuse de scop la început, ci „să se înţeleagă cu el asupra modului cum ar trebui întocmită ocîrmuirea

---

146 Raportul lui Malaspina din 14 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 513).
147 Raportul citat din 11 dec. 1599.
148 Mai sus.
149 Mihail Zeckel ⟨Székely⟩ către Dr. Barwitz, 25 dec. 1599 (*ibidem*, p. 403).
150 Rescriptul împăratului pentru numirea comisarilor, 6 dec. 1599 (*ibidem*, p. 372): *„und Ime dem Wayda, wie wir es spuren, annemblich gesetzt"*.

Transilvaniei; din cine ar trebui compuse garnizoanele și cum ar fi de apărat țara contra întîmplărilor viitoare" [46].

Fiindcă împăratul auzise că Mihai ar dărui moșii în Transilvania, din care s-ar putea trage felurite prepusuri, apoi comisarii mai aveau „a cerceta cu multă silință și dibăcie și la ocaziile cele mai potrivite (fără îndoială că nu la prima audiență) pe voievodul, *oarecum pentru curiozitatea voastră și fără a-l lăsa să înțeleagă că ați fi puși de noi spre această treabă*[151].

Cîte măsuri luate față de domnul român de teamă de a nu-l supăra! În sfîrșit, împăratul refuză a da curs propunerilor lui Basta, dușmanul personal al domnului român [47], care după cît se vede cerea îndepărtarea lui Mihai din Ardeal, „întrucît, zicea împăratul, voievodul pînă acuma nu s-a arătat dușmanul nostru, deși unele din faptele lui ar părea cam îndoielnice"[152].

Și cu toate acestea, purtarea cea blajină a nemților față cu Mihai nu era datorită unei plecări sincere a lor către el, ci numai temerei de marile lui puteri și mai ales de aceea ca el să nu se arunce în partea turcilor, în cumpăna războiului. De almintrelea, adevăratul raport al împăratului german cu domnul român era acela al unei lipse mari de încredere reciprocă. Așa, împăratul însărcina la urmă, prin instrucțiile sale, pe comisari să vadă dacă nu cumva Mihai-Vodă avea gîndul a se *împatrona* în Transilvania; iar Mihai, pe de altă parte, îndepărtă pe comisari, cînd fu să se țină dieta la Alba Iulia, spre a nu afla ei cele ce erau să se petreacă aici[153].

Și cum puteau să aibă încredere unul în altul, cînd împăratul trebuia să cunoască încercările lui Mihai de a se împăca cu turcii, iar domnului trebuia să-i fie cunoscută dorința împăratului de a-l vedea cît mai curînd ieșit din Transilvania! De aceea rapoartele timpului cuprind necontenite tînguiri ale lui Mihai contra ocîrmuirii imperiale, precum, pe de altă parte, repetate bănuieli din partea acesteia asupra gîndurilor voievodului. Așa, Carol Magnul <Carlo Magno>, într-un raport către comisari, arată nemulțumirile pe care le rostise Mihai-Vodă, că „trădătorii care asasinează <îl vor asasina> pe împărat, ca Basta, Bocskay, Báthory de Esched <Ecséd> și Somlyo sînt acei ce sînt respectați și favorizați, iar eu, care am adaos împărăția <am recîștigat regatul> în marea mea daună, care mi-am părăsit țara pentru a răzbuna pe maiestatea sa în contra revoltaților, sînt cel oropsit[154] [48]".

Comisarii rînduiți de împăratul pe lîngă voievod sosesc în Transilvania în ziua de 10 fevruarie 1600. În cea dintîi audiență la Mihai, din 11 fevruarie, ei sînt foarte bine primiți și cînd comisarii dau domnitorului scrisoarea împăratului, el o sărută și o duce la frunte. Lucrurile au luat altă față în audiența de taină ce urmă celei oficiale și în care se trată despre poziția lui Mihai în Ardeal. Neînțelegerile se iviră de îndată, sporite încă și prin nevoia de a se tălmăci nemțeasca comisarilor în limba maghiară și

---

[151] Instrucțiunile comisarilor, 6 dec. 1599 (*ibidem*, p. 375): „gleischsamb für sich selbst und unvermerkt, das Sy von unns, so veit instruirt und bevollmächtigt seyen zuvernemmen obligen".

[152] Rudolf al II-lea către arhiducele Matei <Mathias>, 6 dec. 1599 (*ibidem*, <Hurmuzaki, III>, p. 373).

[153] Instrucțiunile citate (*ibidem*, p. 374), Sigismund Forgach către Palffy, 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 358): „Was das für — ain <für ein> Ansehen hat, dass er mich, Herrn Ungnaden, und des Pabsten Pottshafft heut, da gleich der Landtag angehen sollen, weggeschickt hat, damit wir nit wiszen und sehen collen, was darbei geschloszen wirdt" [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 287].

[154] 26 ian. 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XII, p. 650).

din aceasta în românește și înapoi, ceea ce îngreuia dezbaterile într-un chip foarte simțitor. Părea a nu fi fost destul falșitatea poziției și a relațiilor și că trebuia să se mai adaoge încă și acea a înțelegerii gîndurilor.

Mihai se prefăcu a se supăra cumplit cînd comisarii îi spun că banul Mihalcea ar fi raportat, în o solie a lui, că domnul dorește a rămîne guvernator și stăpîn al Transilvaniei, și că, dacă banul a spus aceasta, el nu este decît un bătrîn nebun*. Cu toate acestea, în raportul lor asupra acestei audiențe, comisarii bagă de seamă că voievodul din propria lui gură repetase spusele pe care le descuviința cu atîta putere în gura boierului său. Mihai spune anume comisarilor că vrea să fie guvernator și lăsase de o parte pe acel de stăpîn ca prea bătător la ochi. Mihai însă îi redă înțelesul cînd susține că el a cuprins țara în numele împăratului, deși mult mai puțin cu ajutorul său și că el stă tot în numele maiestății sale în scaunul ei[155]

Aceeași schimbare în rostire o bănuiesc comisarii și soliilor trimise pînă atunci de voievod împăratului, și din care nici una nu se potrivea cu cealaltă[156]. De aceea agenții imperiali erau de părere că voievodul era un „om șiret (ca și cînd nemții ar fi fost altfel !) și șugubăț, care a înșelat pe maiestatea sa cu jurămintele și făgăduințele sale"[157] [49].

Cît de mult îl supăra pe Mihai împotrivirea germanilor de a-i recunoaște însușirea de guvernator al Transilvaniei se vede din o scenă foarte nesilnică petrecută între Mihai și solul său, Stoica vistierul, întors tocmai atunci de la împăratul, scenă făcută înadins de voievod în fața comisarilor. Aceștia raportează cum „Stoica ar fi adus la deznădejde (exacerbat) pe voievod, așa că a devenit nebun și furios (Tholl und unsinigh) și în furia lui (rabbia) a rostit cuvintele că mai bine ar fi pierdut Stoica o sută de capete decît să fi suferit asemenea împroșcări. Cum, spunea voievodul, el să fie trădător și M.V. să vreie să-l alunge din Transilvania cum se alungă femeile rele (Huren) și cum a alungat Sigismund pe arhiducesa? „Eu, urmă voievodul mai departe, am cucerit această țară pentru împăratul, punînd pentru aceasta în joc trupul și viața mea, avînd cu mine pe soția și pe copilul meu. Dacă nenorocirea s-ar fi întors spre mine, aș fi pierit eu, soția și copilul meu. Eu mă așteptam ca pentru această izbîndă să fiu întîmpinat cu cea mai mare cinste, cu steaguri împărătești, cu scrisori și peceți și ei vreau să mă alunge din Transilvania! Aceasta nu se poate să o vrea Dumnezeu. Nu mă voi lăsa alungat, chiar de mi-aș pierde capul. Eu am luat această țară cu sabia și nu slujim împăratului de frică, ci de bună plăcere ce o am către creștinătate. Împăratului turcesc i-am adus tot răul și rușinea cu putință și el acuma îmi trimite un cal și 15 000 de galbeni, steag, sabie și buzdugan, iar împăratul roman, căruia i-am adus țară și oameni și pentru care mi-am pus viața în primejdie împreună cu soția și copilul meu, îmi trimite trei coli de hîrtie pline cu otravă, rușine și batjocură și vrea să mă alunge" !

Mihai se dădea în fața agenților împărătești ca domnul țării; spunea că „atunci cînd stăpînul țării este credincios, nu poate fi alungat; că el are de gînd să-și pună copilul în Muntenia în locul lui; că a ocîrmuit bine Valahia și că va fi în stare să ocîrmuiască și Transilvania"[158].

Agenții lui Rudolf arătau acestuia că supărarea lui Mihai pe banul Mihalcea era numai prefăcătorie. Ei mai adaogă pîra că atunci cînd Mihai

---

[155] Vezi trei rapoarte ale comisarilor către împărat (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 687, 690 și 697). La această din urmă pagină se află locul reprodus în text.

* În document, nătărău.

[156] Comisarii către împărat, 29 martie 1600 (*ibidem*, p. 812).

[157] Kunigsperg către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 29 martie 1600 (*ibidem*, p. 815).

[158] M. Zaeckel ⟨Székely⟩ către Barwitius (*ibidem*, XII, p. 703).

a trimis delegaţi la dieta ungurească, cea convocată de dînsul, nu s-a înţeles cu comisarii asupra persoanelor; că Mihai ar fi ocupat cetăţile numai cu oştire compusă din valahi, sîrbi, cazaci, şi nu cu oaste împărătească[159]. Faţă cu asemenea fapte şi pretenţii, nu rămîne nici o îndoială că Mihai vroia să rămînă stăpînul Transilvaniei, pe cînd, cum am văzut, nemţii voiau să mulţămească lui Mihai pentru slujba adusă şi apoi să-l trimită la preumblare.

Cîtă neîncredere era între domnul român şi reprezentanţii împăratului se vede, între altele, din faptul că întîlnind comisarii în Făgăraş pe Pangracz Senyei, care era întovărăşit de un boier român, ei nu vorbiră de afaceri din pricina prezenţei boierului. De asemenea, domnul pune totdeauna pe un curtean de al lui să întovărăşească pe comisari în călătoriile lor prin Transilvania pentru a-i spiona. Despre aceşti însoţitori se jăluiau comisarii că „boierul ce le este dat spre întovărăşire e ca un ceauş turcesc"[160].

De partea germanilor găsim bunăoară pe Ungnad, care era cel mai plecat către Mihai, spunînd despre el: „Să vedem ce va fi cu cesiunea Transilvaniei. Lui Basta nu o va da, căci îi este şi destul de vrăjmaş. La început poate să fi avut Mihai scopuri mai bune; vroia el singur să ceară de la M.S. să se numească de guvernator pe arhiducele Maximilian. Mă tem însă că şi-a schimbat gîndurile, căci se înamorează pe zi ce merge mai mult de ţară"[161].

Ca o dovadă a acestui gînd al lui Mihai, avem cererile făcute de el împăratului, anume, pe lîngă despăgubirile pentru cheltuielile făcute cu supunerea Transilvaniei, dorinţa ca împăratul să-i deie acea ţară de moştenire şi să-l facă principe de imperiu, cum fusese Sigismund; ca „M.S. să nu poarte nici o grijă de a-l înălţa la cinstea de rege şi să nu aibă nici o frică în această privire"[162].

Mihai-Vodă, aşteptîndu-se la greutăţi din partea germanilor, căutase încă de la începutul planului său de a se abate asupra Ardealului să-şi păstreze o portiţă deschisă către Poarta Otomană, şi aceasta din două motive: întîi, ca un mijloc de apărare asupra negocierilor cu împăratul roman, şi al doilea, ca o ultimă scăpare a situaţiei sale în cazul unei rupturi desăvîrşite cu nemţii. Turcii, care învăţaseră a cunoaşte pe Mihai, se arătaseră tot mai plecaţi a se împăca cu el, şi această plecare creştea odată cu mersul suitor al stelei lui.

Încă înainte de lupta de la Schellenberg ⟨Şelimbăr⟩, Mihai primise de la Poartă, prin Ibrahim-Paşa, un steag, dar el arătase către turci nemulţămirea pentru curtenirea lui pe din faţă şi loviturile ce le primea pe din dos din partea turcilor. La această a lui tînguire, Poarta îi trimite o scrisoare pecetluită, conţinînd explicări, pe lîngă că sultanul îi trimite doi cai, un buzdugan, o sabie şi un caftan pentru dînsul şi un altul pentru fiul său. Sultana mamă adaugă la aceste daruri încă un cal, o sabie, un buzdugan şi pentru fiul său încă un caftan, precum şi alte lucruri din partea lui Ibrahim-Paşa[163]

Nemulţămirea arătată la început de Mihai turcilor pentru curtenirile lor a dat desigur loc versiunii că Mihai ar fi reţinut în prinsoare pe solii turci şi i-ar fi trimis împăratului, faptă ce ar fi fost cu totul po-

---

[159] Comisarii către împărat (*ibidem*, p. 706).
[160] Comisarii către împărat, 3 şi 25 martie 1600 (*ibidem*, p. 749 şi 804).
[161] Ungnad către Rabuss, 26 ian. 1600 (*ibidem*, XII, p. 651): „dann er verliebt sich von Tag je mehr in das Land".
[162] Rabuss către Maximilian, 31 ian. 1600 (*ibidem*, p. 659).
[163] Solia lui Petru Armeanul, nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 477).

trivnică intereselor domnitorului[164]. Într-adevăr, cele petrecute acum se repetaseră și în urmă și nu lasă nici o îndoială asupra prietenoaselor relații întreținute de Mihai cu turcii. Un raport al lui Westemacker către Maximilian spune curat că „Mihai ar avea o întinsă corespondență cu turcii; că nu numai turcii de rînd ar intra în țara lui și ar ieși din ea ca de la dînșii de acasă, dar că și ceaușii erau primiți de la Ibrahim-Pașa, către care și el trimite solii"[165].

Aceste bune relații sînt întărite din Constantinopol prin niște știri de la palat din 14 noiemvrie, din care aflăm că „tot în ziua în care au plecat solii lui Andrei Báthory cu steag și caftan, sosise un sol al lui Mihai cu 15 servitori și cu o scrisoare către sultan, în care îi spunea că primise de la marele vizir Ibrahim-Pașa steagul și scufia și întărirea de către sultan în domnia Munteniei"[166].

Alte știri din Constantinopol adaogă că Mihai ar fi arătat plecarea lui de a reintra în ascultarea sultanului dacă i se vor face condiții cinstite și că ar fi trimis chiar la Poartă 15 000 de galbeni ca un început de tribut[167].

După izbînda de la Schellenberg, care avu în Constantinopol un răsunet uriaș, turcii se pleacă și mai mult către reînnoirea legăturilor cu Mihai. Voievodul, pentru a nu pierde prilejul, trimite sultanului „o scrisoare cu peceţiile celor mai mulți și mai mari din boierii săi, în care îi spune că, cucerind Transilvania cu spada lui, îi venise și lui ceasul de a fi un stăpîn liber; dar, cu toate acestea, ar fi gata să încheie pacea cu sultanul, dacă îl va recunoaște pe el de domn al Transilvaniei, în condițiile lui Andrei Báthory, și pe fiul său de domn al Valahiei[168].

Aceste bune începuturi se urmăresc mai departe în tot timpul spinoaselor negocieri ale lui Mihai cu împăratul pentru stăpînirea Transilvaniei. Acuma însă vedem că acei ce căutau să îmbuneze pe domnitorul român sînt tocmai foștii săi stăpîni, care urmau față cu el o cu totul altă purtare. Găsim o solie turcească în 4 fevruarie 1600, o alta în 7 martie, o scrisoare a sultanului în 10 martie, o solie mai numeroasă în 16 martie, solie ce este primită de Mihai cu deosebită pompă, punînd pe solul turcesc la locul de cinste, care la turci este în stînga și întovărășindu-l cu toată înconjurimea curții voievodului. Altă solie turcească se repetă în 14 aprilie 1600[169].

Așa stăteau lucrurile în primăvara anului 1600, cînd Mihai se apucă de altă întreprindere, și mai primejdioasă pentru el, cucerirea ⟨dobîndirea⟩ Moldovei.

Dacă pînă atunci Mihai fusese tolerat în Ardeal mai mult de teamă de împărăția germană, prin cucerirea Moldovei făcută, cum am văzut,

---

[164] Relația lui Bongars, nov. 1599 (*ibidem*, p. 481). Marin Raguseus ⟨Giovanni di Marini Poli⟩ către împărat, 5 nov. 1599 (*ibidem*, p. 491).

[165] 5 nov. 1599 (*ibidem*, p. 487).

[166] *Ibidem*, p. 497.

[167] 14 nov. 1599 (*ibidem*, p. 500). Unverzagt către Maximilian (*ibidem*, p. 516).

[168] Girolamo Capello către doge (*ibidem*, III, p. 533).

[169] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 670, 762, 768, 783, 838. Ambasada cea mare, din 16 martie, confirmată printr-o știre venețiană, p. 790.

Asupra acestor prognosticări iată ce găsim în *Journal de l'Estat d'Orient* (1659), la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 45: „Michel receut publiquement et l'ambassadeur et les presens de son maistre: un cimeterre persien, tout brillant d'or et de pierres precieuses, que Harain ceignit luy-mesme à Michel ..., deux enseignes rouges, sept chevaux, un brave faucon, exquisement orne, des panaches de heron et de grüe, tous noirs, qu'ils font en grande estime, et plusieurs autres riches dons, que le Palatin, rentrant avecq l'ambassadeur à Cronstat, souffrit estre portés à la Turque devant luy: lesquels honneurs ne pouvoient que donner ombrage aux agents de l'empereur. Car ville qui parlemente, est à demie rendüe".

împotriva voinței anumite a împăratului, Mihai se arăta ca un element primejdios spre a fi îngăduit mai departe. Era învederat că el vroia să se slujească de protecția împăratului spre a-și îndeplini ambițioasele sale planuri.

De la expediția moldovenească ce urmă în curînd după arătarea pretențiilor sale asupra Solnocului, Crasnei și a Maramureșului, împăratul schimbă cu totul politica față cu Mihai și această întoarcere potrivnică a împăratului german, unită cu uneltirile pornite în contra lui de clasa dominantă a Ardealului, aruncă pe Mihai pe repedele povîrniș al căderii din mărirea unde tot repede îl suise pripitul său noroc.

Dar cît de mult tulburase mințile germanilor meteorul apărut pe cerul poporului român și cît se temeau ei de năprasnica lui fire reiesă din rapoartele și scriptele timpului. Pretutindeni întîlnim exclamări ca: „ce-o vrea Dumnezeu", sau „Domnul să ne ajute". Alteori găsim strigătul nesilnic „ce vremuri pline de minuni!" și așa mai departe[170].

Pentru a înțelege pe deplin soarta lui Mihai Viteazul și adevărata pricină a peirii sale, trebuie să cercetăm, înainte de a păși la expunerea nenorocirilor lui, raporturile sale cu nația cea mai numeroasă a Ardealului, cu poporul cel de o viță și de un sînge cu el, ce locuia în cetatea de munți în care Mihai vroia să-și așeze cuibul.

Par. 4. Mihai Viteazul și românii Ardealului

Am văzut cum cucerirea maghiară respectase la început drepturile poporului român în țara Ardealului, fiindcă acea cucerire însăși nu avuse un caracter cotropitor; cum lăsase să subziste micile state existente în Ardeal, înlocuind în unele din ele domniile naționale prin domnii unguresti, în altele însă lăsîndu-le în ființă și supunîndu-le numai unui drept de supremație.

Supunerea politică a românilor, care alcătuiau aproape totalitatea poporației acelor state, fiind restrînsă în margini atît de înguste, înțelegem cum de starea lor socială trebui să se resimtă prea puțin în primele timpuri ale cuceririi.

Cum am rezumat aiurea starea românilor, la începutul căderii lor sub unguri, ei păstraseră proprietatea pămîntului lor, aveau o nobleță organizată, locuiau în propriile lor ținuturi, ocîrmuite de voievozii și de cnejii lor; daraverile lor se regulau după niște norme proprii ale obiceiurilor lor, luau parte la adunările sau dietele ținutale și provinciale, iar poporul de jos era îndatorit mai ales la prestarea slujbei armate și nu la alte slujbe de rînd[171].

De la cucerirea maghiară pînă la epoca la care am ajuns trecuseră însă 700 de ani (900—1600) [50], răstimp uriaș, în care poporul român de peste munți fusese coborît treptat și pe nesimțite din starea de supus la acea de rob; în care el pierdu unul cîte unul toate drepturile sale și ajunse de rîsul și ocara uzurpatorilor.

≪Ne trage gîndul a reconstitui seria istorică a acestei coborîri≫.

Cea întîi și cea mai grea știrbire a poziției românilor din Transilvania fu pierderea nobilimii lor, nu prin faptul desființării ei de către cuceri-

---

[170] Vezi, între altele, [N. Iorga], *Acte și fragmente*, I, p. 174.
[171] Volumul I, p. 398.

tori, ci prin trecerea ei în rîndurile lor. Este cunoscut că clasele superioare ale unei societăţi supuse sînt totdeauna mai expuse a fi smomite din rîndurile poporului din care fac parte şi a trece la acel domnitor, din pricina multelor atingeri şi interese ce le leagă de acesta, pe cînd elementul de jos, clasa ţăranilor, rămînînd mai ferită de legături cu stăpînirea străină, poate să păstreze mult mai lung timp caracterul său întreg şi neatins.

Este cu totul fals şi neistoric a se vedea în plecarea nobilimii unui popor supus pentru acel stăpînitor o lipsă de patriotism şi a atribui ţăranului, care îşi păstrează naţionalitatea şi religia lui în sînul dominării străine, o mai puternică doză din acel simţămînt. Căci oricine înţelege că acest fenomen al absorbirii clasei domnitoare a poporului supus de acel domnitor fiind obştesc[172] trebuie să aibă şi o pricină generală care nu poate să fie dată prin puterea schimbătoare a simţămîntului. Adevărata explicare este că *clasele superioare au interesul de a trece la poporul stăpîn pentru a apăsa împreună cu el pe acele de jos.* Interesul individual este şi a fost totdeauna norma cea de căpetenie care a regulat daraverile omeneşti şi izbucnirile simţămintelor nobile şi ale patriotismului nişte rari excepţii, adeseori ocărîte cu numele de nebunii de către cei mulţi, care ne le înţeleg.

Nobilii români, care aveau interes de a trăi pe socoteala ţăranului, găsind folositor de a se înrola în cadrele cuceritorilor pentru a putea exploata şi robi poporul de jos, nu stătură la gînduri spre a se hotărî la o atare schimbare de cîte ori li se înfăţişa cîte un prilej potrivit. Ei intrau în legături de căsătorie cu cuceritorii, părăsindu-şi religia[173], în curînd şi limba şi devenind cu încetul maghiari, din români ce fuseseră pînă atunci.

Asupra părăsirii religiei, care avea de urmare încuscrirea cu stăpînitorii şi pierderea nobililor români în sînul lor, avem mai multe dovezi. Un document din 1213 arată că surorile de neam român [sau slav], Anca şi Sara, dăruiesc nişte părţi de moşie bisericii din Bihor pentru mîntuirea sufletelor lor, „întrucît ar fi primit acum pentru întîia oară lumina Evangheliei şi a adevărului întru Hristos". Alt document, din 1428, cere ca nobilii şi cnezii din comitatele Severinului şi Hunedoarei să nu mai ţină popi schismatici pe moşiile lor şi să boteze copiii în religia catolică. În anul 1476, un document ne spune că „preotul Thabiasi Ladislau dojănea pe români pentru că erau eretici, acuşi îi spînzura, acuşi îi trăgea în ţeapă şi toate aceste zise s-au întîmplat după datina ţării". Altul din 1500 conţine confiscarea moşiilor nobilului român sau sîrb (ortodocşi şi ei) Mihaelis Kirkawycz de Tarnahe (nume schimonosit pe ungureşte), pentru că, „dis-

---

[172] Aşa se desnaţionalizase nobilimea bulgară (Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, p. 251) şi cea sîrbă (Schafarik, *Geschichte der serbischen Litteratur*, p. 46), trecînd ambele la poporul dominant al turcilor. Aşa se desnaţionalizează astăzi [înainte de 1918] nobilimea română din Basarabia, devenind rusă şi cea din Bucovina, devenind germană, pe cînd poporul a rămas pretutindeni aproape neatins.

[173] 1213 Fejer [Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*], X, 3, p. 249 (reprodus şi în Hurmuzaki, *Doc.*, I, p. 60); 1428 (citat de Hunfalvy, *Olahok Törtenete*, apud I. Bogdan, în „Analele Acad. rom.", s. II, t. XXIV, 1903, p. 19, nota 6); 1476 (citat de T. V. Păcăţian, *Istoriografi vechi. Istoriografi noi.* [*Studiu critic în chestia vechei mitropolii române ortodoxe*], 1904, p. 35); 1500 (Pesty, citat de L. Piĉ, [*Uber die*] *Abstammung der Rumänen*). Acelaşi an (Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 448; cf. p. 451); 1511 (*ibidem*, II/3, p. 4): „fidelis nostro egregius Stephanus Maylath de Zwnyogsze cubicularius et dispusater ⟨dispensator⟩ noster (deci nobil în funcţie pe lîngă rege) nobilis Maylath de Comana boeronis terae Fogaras (boier român din Făgăraş), damnabili illi graecorum ritui pariter et errori renunciaret et ad benedictum ⟨obedientiam⟩ gremiumque eisdem sanctas matris ecclesiae rediret". Prigonirile calvine, vezi Ath. M. Marienescu, *Viaţa şi operile lui Petru Maior*, [Buc., 1883], p. 35 şi *Analiza unei diplome a lui Racotă* ⟨Rakoczi⟩, Cipariu *Acte şi fragmente*, p. 301; 1547 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 399).

prețuind religia catolică, a trecut la secta schismatică a românilor sau a sîrbilor”. A doua confiscare este acea a moșiei lui Mihai și Neculai, care moșii sînt dăruite de regele Vladislav nobililor Vladislav și Ludovic Fiat din Ormeniș”... Alt act din 1511 constată trecerea boierului român făgărășan [Ștefan] Mailat din Comana „de la rătăcirile grecești la adevărata credință”. În timpul prigonirilor calvine, găsim pe nobilii români din Alemor trecînd cu grămada la catolicism, pentru a nu-și pierde nemeșugul și ioșagul (nobilitatea și pămîntul). Un altul din 1547 repetă pentru boierul Bogdan Mihael confiscarea din 1500[174].

Astfel trecu pe nesimțite mare parte din nobilimea română la poporul domnitor și se pot număra cu sutele familiile nobile maghiare din Transilvania care sînt de origine română. Am văzut aiurea cum familia cea strălucită a *Corvinilor*, care dădu chiar un rege în scaunul Ungariei, era de obîrșie română[175]. Neculai Olahul, vestitul episcop de Agria, sfetnicul regelui Ferdinand, se trăgea din Muntenia, din familia lui Vlad Țepeș [51]. Tatăl său, Ștefan, pribegise în Ungaria pe timpul acelui domn. Familia ungurească *Macsàasi de Tincova* se trage din românul Sturza, cnez pe Caransebeș pomenit în 1292; familia *Noptsa, Csura, Marila* și *Pripu* se cobor din românii Dionisiu, Mihai, Vlad și Voicu, amintiți în 1404; *Mark, Kenderesi, Szeresen, Rosca, Vlad-Nandra, Baloș, Popaltul* și *Negomir* se cobor din românii Danciul, Costea, Sărăcin și alții pomeniți în 1454; *Bacsa, Farcas, Lörincz, Sarban, Gruița, Raszila, Draghith, Stroia, Popa, Sferlea-Draguiu* și *Endres* își trag obîrșia din românii Ivu, Vlaicu, Dragu și Barbu, amintiți în 1500[176]. Tot ca de origină română întîlnim pe *Dragfi*, generalul armatei ungurești trimis de Vladislav pentru a împăca pe Ștefan cel Mare cu polonii înaintea luptei din pădurile Cosminului; nobilul *Jósica*, care vroia să ajungă domn în Ardeal la retragerea lui Sigismund Báthory, și familia *Kendefi*, schimbată din Cîndea[177], precum și multe altele.

La început nobilimea română se împotrivi și dînsa cît putu cotropirii străine, și elementele acele nesupuse, mai ales pe tărîmul religios, preferară să-și părăsească moșia și să treacă munții în Muntenia și Moldova, pentru a întemeia aici o nouă viață, decît a-și vinde credința strămoșească pentru niște bunuri pieritoare. Această emigrare însă a elementelor puternice din nobilimea română, a părții sale celei mai vii și mai energice, slăbi puterea de împotrivire a elementelor rămase și aruncă mai cu grăbire căderea lor în mrejele cotropitorilor. Dacă pînă la descălecare întîlnim încă, în Transilvania, o nobilime română numeroasă și puternică, de acolo înainte ea începe a se stinge. Cu toate că și dincoace de acest eveniment se pomenesc adeseori nobili români în Transilvania, aceștia vor fi fost maghiarizați în cea mai mare parte și anume cu atîta mai mult cu cît ne apropiem de timpurile mai noi.

---

[174] Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 399.

[175] Mai sus, vol. II, [p. 278—282], Starea Europei. Compară scrisoarea lui Neculai Olahul către Scepperus, 7 mart. 1547, în *Mon. Hung. historica. Diplomataria*, XXV, p. 311: „patrem meum qui erat ortux ex sanguine Dracule waywode Valachie”.

[176] Dovezile pentru aceste genealogii indicate de Hasdeu, „Columna lui Traian”, 1874, p. 126—128. Asupra familiei *Kenderesi* posedăm un document special din 1521: „nobili *Kenderes* filii quondam *Danesul* filii olim *Koszthae* filii quondam *Jarul* de Szallaspataka (Sălașul)”, care cerea să i se dea partea de avere a „dominae Anka (Anica) relictae quondam *Mihul* Zerechen (Mihul sau Micul Sărăcin) filius videlicet quondam *Dionisii* a M. Ghiorgy filii olim *Kenderes*, filii *Dija*, fili dicti Iarul”. Întreaga genealogie a familiei Kenderes este românească. Un alt document din 1519 arată că numele românesc al acestei familii era Candreș (Colecția lui Kemeny, reprodusă de „Transilvania”, VII, 1874, p. 109 și 111).

[177] Document din 1456 din col. Kemeny (*ibidem*, p. 41). Dragfi se cobora din Sas, domnul Moldovei. Vezi Picot, *Généalogie de Bogdan*, în „Revista [pentru istorie, arheologie și filologie” a] lui Tocilescu, V, p. 318.

Dezvoltarea tot mai însemnată a diferenţierii claselor sociale aduse şi peste Carpaţi, ca în toate ţările europene, stricarea din ce în ce mai pronunţată a condiţiei ţăranilor; ei căzură tot mai jos cu cît înaintară timpurile pînă ce ajunseră în stare de şerbi ai pămîntului. Proprietarii nobili, saşi sau secui, pe locurile cărora ei trăiau, abuzau de autoritatea lor pentru a supune pe ţărani la toate încălcările pe care nesaţul lor de cîştig îi împingea să le facă. Mai ales apăsa asupra lor neînvoirea de strămutare fără consimţămîntul stăpînului [52]. Ţăranii apăsaţi pe atuncea în Transilvania erau parte români, parte unguri, după cum şi nobilimea apăsătoare se împărţea şi ea între aceste două popoare.

Mişcările ţăranilor contra claselor stăpînitoare ale Transilvaniei sînt vechi. Încă din 1324 se pomeneşte despre o revoltă a ţăranilor contra nobililor[178].

O alta, mai bine cunoscută şi cu urmări însemnate asupra viitoarei organizări politice a acelei ţări, este acea din 1437 [53]. O împrejurare deosebită stîrneşte cumplita turburare: anume, arhiepiscopul catolic al Transilvaniei *Gheorghe Lepeş*, neridicînd timp de trei ani dijma pe care o percepea atît de la ţăranii catolici, unguri, cît şi de la cei ortodocşi[179], ceru să i se plătească deodată întreaga sumă, ceea ce ţăranii neputînd îndeplini din pricina însemnatei cifre la care se urca datoria, arhiepiscopul aruncă atunci interdictul asupra ţăranilor răzvrătitori, oprind slujbele îndeplinite de biserică în sînul poporaţiei. Oamenii mureau fără a lua împărtăşania; botezuri şi cununii nu se mai făceau.

Această stare de lucruri, care lovea bineînţeles deocamdată numai în ţăranii unguri, deoarece biserica română nu asculta de arhiepiscopul catolic, îi împinge la răscoală. O dată ce ţăranii se hotărîră a-şi îmbunătăţi soarta lor cu puterea, ei îşi aduseră aminte de toate suferinţele, şi mai ales de acele impuse lor de nobili, încît mişcarea *pornită în contra episcopului şi de ţăranii unguri* luă în curînd un caracter mai general, întinzîndu-se şi *în contra nobililor, atît din partea ţăranilor unguri, cît şi mai ales din partea acelor mult mai numeroşi, de viţă română.*

Ţăranii români şi unguri se întrunesc în mare număr pe muntele Bobîlna şi trimit de acolo o deputăţie nobililor, pentru a le cere libertăţile de care ei se bucurau pe vremile vechilor regi ai Ungariei *şi cu deosebire acele încuviinţate lor de Sfîntul Ştefan.* Stăpînii însă măcelăresc pe trimişii

---

178 *Lexicon rerum Transilvanarum* al comitelui Ioseph Kemény, în „Transilvania" lui Gh. Bariţ, 1868, p. 100.

O revoluţie şi mai veche pare a fi pomenită într-un document din 1241, îndată după năvălirea tătarilor, cînd se vorbeşte despre „mulţi tîlhari care s-au ivit în ţară" (*Mon. Hung. historica, Diplomataria,* XII, p. 282).

179 După canonul 53 al conciliului al IV-lea din Lateran, 1216 sub Inocenţiu al III-lea, creştinii schismatici, adică ortodocşi răsăriteni, nu erau ţinuţi a răspunde zecimele ⟨dijmele⟩ către biserica latină (vezi *Consiliorum omnium* etc. Coloniae Agrippinae, 1551, II, p. 960). În Transilvania însă această scutire nu fu recunoscută şi românii fură, probabil, puţin timp după [regele] Sf. Ştefan, obligaţi a contribui pentru susţinerea bisericii catolice. În anul 1425 găsim într-o scrisoare a regelui Sigismund către transilvăneni următorul loc: „Inter alia tamen vestrae fidelitati appareri non debit, quod nos instantibus ab haec satis ipsis vestris nunciis *decimam Valachorum* episcopalium et ecclesiasticorum exigere distulimus rationabilibus subsistentibus, his videlicet, quod episcopus banderium proprium, capitulum autem et alli viri ecclesiastici certas summas pecuniarium ratione exercitus solvere et propter illas expediendas eorum Valachos exactionari habent" (J. Benkő, *Milcovia* [*sive antiqui episcopatus Milkoviensis explanatio*], II, [Viena, 1781], p. 322).

Această nedreaptă contribuţie impusă românilor pentru susţinerea unei credinţe străine fu suprimată de regele Matei Corvin printr-un decret din 1489: „Schismatici ad solutionem decimae non adstringantur et neque per comites parochiales instar aliorum ad huiusmodi decimorum solutionem non compellantur". (*Magazin istoric,* II, p. 160).

poporului, ceea ce provoacă pe țărani a lua armele. Se dă o luptă crincenă, care rămîne nehotărîtă.

Nobilii, văzînd că nu vor putea birui singuri pe țărani, se prefac a primi condițiile lor și se încheie o pace prin care țăranii dobîndesc între altele voia de a se putea strămuta de pe o proprietate pe alta, după plata datoriilor. Nobilii consimt chiar a recunoaște țăranilor un drept de control asupra modului cum ar fi aduse la îndeplinire condițiile împăcării. Actul de împăcare se subscrie în ziua de 6 iulie 1437[180] [54].

Nobilii însă nu cedaseră țăranilor decît fiindcă nu avuseră timpul de a se pregăti de luptă. Ei se folosesc deci de armistițiul încheiat spre a aduna mijloace noi de împotrivire și se înțeleg în luna lui septemvrie [al] aceluiași an 1437 cu secuii și sașii, încheind cu ei vestita *unire*, numită *a celor trei nații*, care determină, pînă în zilele noastre, constituția cea monstruoasă a Transilvaniei [55].

Se vede că această înțelegere se ținu ascunsă deoarece chiar documentul redactat cu acest prilej nu se rostește decît într-un chip îngăimat asupra scopului acestei uniri, care este arătat ca fiind de „a se ocupa cu grelele împrejurări ale acestor părți", fără a se pomeni de țărani prin nici un cuvînt[181].

Nobilii, în urma acestei alianțe, reluînd înapoi libertățile concedate, țăranii se răscoală din nou și se dă o nouă luptă, al cărei rezultat fiind tot îndoielnic, părțile se hotărăsc a recurge la arbitrajul regelui. Pînă atunci însă nobilii reînnoiesc legăturile lor cu sașii și cu secuii, mărturisind pentru astă dată în chip răspicat scopul alianței. Fiecare din părțile contractante se obligă a ajuta pe cealaltă la nevoile sale, și anume nobilii pe sași și pe secui contra turcilor, cînd s-ar întîmpla să năvălească în țara lor, *primind îndărăt făgăduința că sașii le vor da sprijinul lor spre stîrpirea răsvrătirii blăstămaților de țărani*[182].

---

[180] Documentul reprodus întreg de Gh. Bariț în „Transilvania", VI, 1873, p. 42—43. (Fejer, [*op. cit.*,] X, 7, 893) îl publică numai în parte. Tot așa și în „Arhiv für sieb. Landeskunde", 1874, p. 78): „Quod nobiles viri Ladislaus filius Benedicti et Paulus Magnus de Vaidahaza, vexillifer *universitatis regnicolarum Hungarorum et Valachorum*, in his partibus Transilvanie commorantium, tum pro eo quia reverendus pater Georgius Lepes episcopus suas decimas et (urmează chestiunea dijmelor expusă în text), dein *quia a dominis terrestribus velut emtitii in gravem seritudinem* fuerint redacti, cum enim de aliquorum possessionibus ad alia loca se transferre voluissent, rebus et bonis eorum etiam omnibus spoliatis abire minime permitterentur et omnibus eorum juribus libertatem privati penitus opressi et insupportabilibus oneribus aggravati, *pro reacquirendis et reobtinendis pristinis libertatibus, per sanctos Reges cunctis hujus regni Hungarorum incolis datis et concessis*, maturo initoconsilio, in montem Babolna, missis nuntiis in dictis libertatibus sanctorum regum se conservari et a jugo intolerabilis servitutis colla eorum exsolvi humillime et devote supplicarunt, qud litteras sancti Stephani regis aut successorum ejusdem in quibus libertates et statuta habentur ab imperiali maiestati possent impetrare, censum annalum solvere, munera dare et servitia exhibere hoc modo teneantur, tali obligatione ut si quae partium praedictarum universitatum nobilium videlicet et regnicolarum in praemissis omnibus persistere nollet fidefragus habeantur".

[181] Documentul citat: „Arduas causas harum partium tractaturi, inter praedictos nobiles et Saxones et Siculos praefatum disposuimus unionem".

[182] *Ibidem*: „Nos Lorandus Lepes vice-vaivoda Transalpinus ⟨Transilvaniae⟩ una cum baronibus et nobilibus nec non Saxonibus potioribus septem sedium saxonicalium et Siculis fuissemus congregati, inter caetera tractantibus *uti protervia et rebelionem nefandissimorum rusticorum* contritione et eradicatione, nec non Siculi contra insultus Turcarum saevissimorum has defensare partes, coram nobis et baronibus universis nobiles et Saxones inter se ipsos *talem fecerant unionem et fraternitatem quod dum et quando casu contingente praefati Turci has invadere partes, tunc praefati nobiles in succursum Saxonum accelerare debent, praedicti etiam Saxones contra semulos seu inimicos nobilium signanter autem ad conterendam nefandissimorum rusticorum proterviam, venire et accelerare debent, ad quod se partes sponte obligaverunt juramento coram nobis*" ≪„Blastemai" este traducerea lui Șincai (s.a. 1437) a terminului *nepredissimi*.≫

Această alianță conține învederat două îndatoriri corelative, una din partea nobililor de a merge în ajutorul sașilor și secuilor în cazul cînd țara lor ar fi încălcată de turci; cealaltă, ca saxonii să dea sprijinul lor nobililor împotriva dușmanilor lor cu deosebire pentru înăbușirea revoluției țăranilor care, locuind mai ales pe moșiile nobililor, îi expuneau pericolului prin răzvrătirile lor[183].

Dar cine oare să fie acești nobili, de care vorbesc nu numai aceste documente, dar pe care îi întîlnim la fiece pas în actele vechi ale Transilvaniei? De obicei se vede în ei nația maghiară din această țară, care ar fi fost așa numită, nu se prea știe pentru ce.

Dacă documentele ar fi vrut să desemneze nația maghiară ar fi numit-o *hungari*, după cum denumește pe sași *saxones* și pe secui, *siculi*. Cînd este vorba de poporul unguresc, pretutindeni el este amintit cu adevăratul său nume, între altele chiar în documentul din 1437 se vorbește de „universitatea *ungurilor* și a românilor.". Fără îndoială că documentele care pomenesc despre uniunea celor trei națiuni nu pot înțelege sub nobili nația maghiară [56], cu atît mai puțin cu cît în contra acestei „națiuni maghiare" se răscoală și *țăranii unguri*.

Nu este deci vorba, sub numele de nobili, despre nația nobililor care ar fi identică cu cea maghiară, ci de *clasa* nobililor *de ori ce naționalitate* din țara Transilvaniei: unguri, români, ruteni, și tocmai fiindcă această clasă nu forma un tot național era determinată cu numele obștesc de nobili. Cu timpul toți acești nobili, aparținînd deosebitelor nații din Transilvania, se maghiarizează, iar țăranii unguri fiind, la rîndul lor, absorbiți de români, pe timpul lui Mihai Viteazul expresia de nobil începe a ajunge sinonimă cu acea de ungur[184].

Iată de unde provine și numele de „uniunea celor trei *națiuni*" dat actului din 1437 și tuturor celor posterioare referitoare la aceeași împrejurare; căci se vede că nobilii erau priviți ca o națiune, alăturea cu secuii și sașii.

Documentele analizate ne arată deci că clasa nobililor ardeleni avea interes a menține și spori apăsarea în care zăceau țăranii acelei regiuni, a căror imensă majoritate era și atunci, ca și astăzi, de obîrșie română. În acest scop ceruse și obținuse clasa privilegiaților ajutorul celor două națiuni, asemenea privilegiate, ale Transilvaniei[185].

---

[183] Fr. Teutsch, care tratează îndeosebi această chestiune a unirii celor trei națiuni din Transilvania sub titlul: *Die „Unionen" der drei ständischen „Nationen" in Siebenbürgen bis 1542* („Archiv [des Vereins] für Siebenbürgische Landeskunde", [1874], p. 37—106), expune lucrurile [cu] sub totul altă față de cum reiesă din documente. El găsește drept cauză a apropierii nobililor, secuilor și sașilor, nevoia de a se apăra împreună contra năvălirilor otomane și nu vede în clauzula privitoare la țărani decît ocaziunea cu care uniunea fu încheiată: „So musste Siebenburgen fur sich selber sorgen und die Schwache des Reischs gegen den Einfall der Turken war der tiefre grund der die Volker der Ungern (des Adels), der Segler und Sachsen dazu trieb 1437 die erste „bruderliche Union" zu schliessen. *Die unmittelbare Veranlassung* dazu gab der Aufstand der unterhanigen Bauern im selneb Iahre" (l.c., p. 45). Adevărata cauză a unirii celor trei națiuni să fi fost deci apărarea patriei comune contra unui pericol exterior! Patriotul sas, care se face aici și advocatul ungurilor, și înfățișază această alianță despoitoare, menită a răpi unei clase întregi de oameni de altă limbă dreptul la existență, nu se sfiește, în dorința lui de a o înălța, să o asemene cu răscoala cantoanelor șvițerene contra tiraniei germane (l.c., p. 15).

[184] În tot cursul veacului al XVII-lea se găsesc încă nobili *valahi* mai mult sau mai puțin maghiarizați în Transilvania. [57]. Vezi colecția de documente a lui Aron Densușianu în „Columna lui Traian" pe 1882.

[185] Numai prin excepție se întîlnesc doi nobili *Mihael* și *David* de *Issuk* (probabil de origine români) care iau partea țăranilor, pentru care regele îi declară de trădători. Vezi un document din 1438 din col. Kemény, în „Transilvania", VI, 1873, p. 57: „qud semet 1437 rebelibus rusticis contra nobiles transilvanos associaverint".

Să mai observăm că țăranii protestează în contra încălcărilor pe care ei le suferea u, rezămîndu-se pe libertățile care le fuseseră concedate de către vechii regi ai Ungariei și fac să se urce originea acestor libertăți la domnia Sfîntului Ștefan (997—1038), sub care și restul neatîrnat al Transilvaniei fu supus Ungariei.

Documentul nu deosebește care dintre țărani, români sau unguri, obținuseră de la Sfîntul Ștefan garantarea acestor libertăți. El zice dimpotrivă, într-un chip cu totul general, „vechile libertăți date și concese *locuitorilor*", raportîndu-se la obștea tuturor țăranilor. Avem deci aici încă o puternică dovadă documentară despre aflarea românilor în Transilvania la cucerirea maghiară, deoarece regele ungur care o îndeplinise concedase acele drepturi locuitorilor aflați de el aici și care se văd a fi fost cei mai mulți români.

Sub domnia regelui Matei Corvin, care, după cît se vede, nu uitase cu totul originea din care se trăgea, soarta țăranilor (românilor) se mai îmbunătăți. Ei fură scutiți de dijmă către biserica romană[186] și mai învoiește strămutarea iobagilor de pe moșiile nobililor în orașul Caranului și al Sebeșului ⟨Caransebeș⟩ din Banat, după ce-și vor plăti terragiul și celelalte datorii[187].

Nobilii, jigniți prin măsurile ocrotitoare luate de rege în folosul țăranilor, se întrunesc în 1459 și hotărăsc a apăra cu puterea privilegiile stabilite prin unirea celor trei națiuni în contra oricărui atac din afară, cît și din lăuntru[188]. Ei chiar fac o conjurație contra lui Matei, care trebuia la vreme de nevoie susținută prin putere și a cărei pricină era răpirea din partea regelui a privilegiilor concedate lor de vechii regi ai Ungariei, dar nerecunoscute de Matei [58]. Și acest act deci, deși nu în chip vădit, se referă tot la mișcările țăranilor, care găseau de astădată sprijinul drepturilor lor chiar în persoana regelui Ungariei[189].

Stăpînitorii Țării Ungurești încercaseră în mai multe rînduri a stăvili abuzul ce căuta să se înrădăcineze de nobili privitor la împiedicarea țăranului de a se strămuta de pe proprietățile lor și a readuce iarăși starea de mai înainte, care făcea să atîrne această învoire de la plata *terragiului*, adică a unei dări de răscumpărare a acestei învoiri. Așa, încă Carol Robert ordonase nobililor, printr-un decret din 1317, ca „iobagii care vor vroi a se strămuta să o poată face neîmpiedecați îndată ce ar fi dobîndit învoirea ocîrmuirii și și-ar fi plătit terragiul"[190].

Matei Corvin reia cu mai mare energie această îndreptare a abuzului care se înrădăcinase încă și mai adînc pînă la el și era deci acum mai greu de stîrpit. El spune într-un decret din 1470 că, „întrucît vechiul obicei al acestui regat hotărăște ca oricare iobag și-ar plăti terragiul și alte datorii ale sale să se poată strămuta cu toată averea lui liber și neîmpiedicat, ordonăm nobililor ca să nu mai pună stavilă unei asemenea

[186] Mai sus, nota 179. Această scutire este însă revocată de urmașul lui Matei, Vladislav [al II-lea]. Vezi un document din 1494 din colecția Kemény, reprodus de „Transilvania", VII, 1874, p. 43.

[187] 1458 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 112).

[188] 1459 (*ibidem*, p. 120).

[189] Document din 1467, în „Archiv [des Vereins] für sieb. Landeskunde", 1874, p. 8; reprodus și în Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 172: „quod ipsi visis ipsorum ac totius regni Hungariae oppresionibus, molestiis et aerumniis quibus ex diruitione et abolitione privilegiorum per divos reges Hungariae concessorum, per ipsum dominum Mathiam regem paene oppresis existant et usque ad ultimam devenisse desolationem. Et eiterum quod si contra potentiam regis fierat conflictus in campo se pugnatoros per conservandis praefatarum partium Transilvanarum ac totius regni Hungariae libertatibus".

[190] Din colecția comitelui Ioseph Kemény, reproduse de „Transilvania", IV, 1871, p. 119.

strămutări"[191]. Mai ordonă regele printr-un alt decret din 1471 ca iobagii din pămînturile nobililor să se poată muta fără oprire pe pămîntul regesc[192], dispoziție iarăși favorabilă țăranilor care erau mai puțin expuși la jafuri pe proprietățile regești. Toate aceste măsuri ale lui Matei Corvin explică complotul urzit de nobili în contra lui.

În 1484, nici 50 de ani după marea mișcare din 1437, o nouă răscoală a țăranilor izbucnește în Transilvania. Regele Matei Corvin, care uitase cu totul originea românească, văzînd plîngerea nobililor și a sașilor din acea țară în contra răscoalei turburătoare a valahilor ce stau pe pămînturile lor și care „cu mîna înarmată atacă posesiile lor, le pustiiesc prin pojaruri și ucid în chipul cel mai crud pe mulți nobili", „*și cu toate că valahii nici nu sînt chemați, nici născuți spre libertate*, totuși îndrăznesc să-și însușească acest bun prin crime". În urma acestor plîngeri, regele ordonă o înăbușire cruntă a mișcării[193].

O altă răscoală a țăranilor se întîmplă în 1514. Un soi de cruciadă fiind propovăduită în acel an împotriva turcilor, poporul se adună în mare număr sub steaguri, pentru a scăpa astfel de asupririle nobililor. Aceștia, temîndu-se ca țăranii să nu se sustragă din robia în care-i țineau, încep a împiedica înrolarea lor în oaste, îi silesc a se reîntoarce la locuințele lor și întrebuințează mijloace silnice în contra acelora care vroiau să se împotrivească. Țăranii, provocați de conducătorul lor din satul Czeghed, secuiul Gheorghe *Dozsa* <Doja>, întorc armele, pe care trebuiau să le îndrepte în contra turcilor, asupra stăpînilor lor, măcelăresc un mare număr de nobili și umplu Ungaria cu foc și cu sînge. Nobilii nu izbutesc decît cu mare greutate și cu ajutorul lui Zápolya, voievodul Ardealului, a înăbuși răscoala și impun pedepse înfricoșate autorilor mișcării [59].

După naționalitatea conducătorului răscoalei, secuiul Dozsa[194], se vede că și țăranii Transilvaniei, deci și românii, se înrolaseră în armată și prin urmare luaseră parte la răscoală[195]. Însă chiar și fără participarea lor directă, încă răscoala țăranilor din Ungaria trebuia să aibă și asupra celor din Transilvania urmări îngreuitoare. După înăbușirea răscoalei, nobilii hotărăsc să condamne la moarte pe toți căpitanii, sutașii și decurionii țăranilor și dispun ca ei să piardă pentru vecie libertatea lor de a se mai putea strămuta de pe o moșie pe alta, ci să fie de-a pururi sclavi agricoli ai domnilor lor, adică lipiți de pămînt[196].

Nobilii, apăsînd atît de greu asupra țăranilor din Ungaria, se temeau ca aceștia să nu caute în Transilvania, sub un regim mai puțin aspru, alinarea suferințelor lor și deci întinseră aplicarea draconicelor lor legiuiri în toate țările ce ascultau de coroana Sf. Ștefan pentru ca țăranul să nu poată găsi nicăiri o viață mai puțin asuprită.

Altă răscoală pomenită în documente este aceea condusă de *Omul Negru*, numit și *Țarul Ivan* [60], în contra căruia luptă cu mare energie autoritățile din Ungaria și Transilvania. Sîrb de origine, el adună, cum

[191] *Ibidem*, VI, 1873, p. 237.

[192] *Ibidem*, p. 239.

[193] Tînguirea nobililor și a sașilor din 1484 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 285): „et licet Olahi nec ad libertatem vocati nec ad libertatem nati".

[194] În proclamația lui Doja din 1514 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/3, p. 160) el spune că este: „regis Hungariae tantum modi subditus et non dominorum". Că era secui se vede după numele lui Giorgio Zekel (Secuiul) (*ibidem*). Regele cere ajutorul nobililor pentru că „nobiles nostros opprimunt et interficiunt" (*ibidem*, p. 163).

[195] Un document din 1545 arată cum răscoala din Ungaria se lăți și în Transilvania (Hurmuzaki, *Doc.*, II/3, p. 236; cf. și p. 244).

[196] Vezi *Decretum septimum* al regelui Vladislav al II-lea din 1514, un regulament foarte amărunțit care umple în 70 de articole 20 de fețe <pagini> din Hurmuzaki, *Doc.*, II/3, p. 191—211.

spun potrivnicii lui, tîlhari de nația și secta lui, arde locuințele nobililor, îi ucid, între alții pe marele magnat Ladislav Csáki, tăind pe mulți în patru bucăți și dînd „uzului public" pe femeile și pe copiii lor, din care lucruri se vede că Omul Negru nu era un cap de tîlhari, ci un răzbunător al poporului. Răscoala lui, izbucnită întîi în Ungaria, ca și acea a lui Dozsa, se lățise și în Transilvania, în ținutul Hațegului.

Teama cea mare a stăpînilor era „ca, fiind în Transilvania mult mai mulți valahi de cum sînt sîrbi în Ungaria, și aceia fiind de aceeași sectă ⟨religie⟩ cu acești din urmă, să nu se molipsească și valahii" și de aceea cheamă voievodul Transilvaniei Petru Perenyi pe ungurii de aici la arme, „căci cînd casa vecinului arde, și a ta este primejduită". Mișcarea turburătoare a Omului Negru fusese întrebuințată ca armă politică de Ferdinand, locțiitorul de împărat, contra lui Zápolya [61]. Omul Negru atrase în răscoală pe trei tineri „nebuni" : pe despotul sîrbilor, pe Vlad cel Mare românul și pe Valentin turcul ⟨Török⟩. Răscoala fu la sfîrșit înăbușită[197].

Aceste încercări de a îndepărta de pe ei jugul neomenos al nobililor rămînînd fără izbîndă, poziția țăranului se înrăutăți din ce în ce mai mult. Legi tot mai asupritoare se grămădeau pe capul lui, încît la sfîrșit condiția lui ajunse aproape acea a unui paria, dezmoștenit de toate drepturile și supus la îndatoririle cele mai îngreuitoare și cele mai nedrepte, numai spre a mulțămi poftele nesfîrșite ale asupritorilor săi.

Legile ungurești care consfințiră această robie a țăranului sînt întîi *Jus tripartitum*, care punea ca principiu că „țăranul nu poate poseda nimic afară de plata pentru munca sa"[198]. Această lege neomenoasă, care cobora pe om la rangul dobitocului, răpindu-i cel mai sfînt drept, acela de proprietate, fu promulgată întîi în Ungaria în 1514 și apoi se întinse și în Transilvania[199].

Un șir întreg de legi, care pot sluji drept model cum omul poate ajunge a fi exploatat de semenul său, fură promulgate în Transilvania de la 1540 pînă la 1653[200], cele mai multe înainte de epoca lui Mihai Viteazul, încît reproducerea cîtorva din dispozițiunile lor pot să ne deie o idee despre starea de degradare nemaipomenită în care ajunseseră țăranii (români) din Transilvania. Iată cîteva din ele : averea țăranului mort fără testament, ceea ce se întîmpla mai totdeauna din neștiința lui de carte, să fie moștenită de nobil; țăranul să nu poată sub nici un cuvînt intenta stăpînului său un proces; mărturia dată de țăran să nu aibă nici o tărie, nici pentru, nici contra unui nobil[201]. Un decret al lui Vladislav al II-lea ordona ca toți țăranii ce-și pierduseră libertatea să fie pentru vecie supuși stăpînirii netăgăduite a nobililor. Un alt decret al lui Vladislav pedepsește cu pierderea mînei drepte pe țăranul ce ar fi fost surprins purtînd arme. O dispoziție din 1545 a dietei din Transilvania hotărăște o nouă prigonire

---

[197] 1527 (*ibidem*, p. 623) ; altul din același an, 13 martie, 12 apr., 6 mai (*ibidem*, XV, p. 294–297). Locul citat în text la p. 290. Mai vezi și 4 aug. (p. 298).

[198] Verböczi, *Jus tripartitum* (publicat în 1514), Paris, III, tit. 30 2 8 [Vezi *Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyte regni Hungariae*, ed. S. Kolosvári – K. Ovary – D. Markus, Budapesta, 1897] : „Rusticus praeter mercedem et praeter in terris domini sui quaesitum, ad proprietatem nihil juris habet, sed totius terrae proprietas ad dominum terrestrem spectat et pertinet". Acesta este textul compact din care s-a scurtat fraza cunoscută : „rusticus praeter laboris mercedem et praemium nihil habet". [Mai gravă era hotărîrea ca țăranii să fie condamnați la jugul iobăgiei veșnice : *jugo perpetuae servitutio et rusticitatis subjecti*. Vezi *Corpus Juris Hungarici*, I, Budapesta, 1899, p. 704–741, art. 47–48].

[199] *Memorialul reprezentanților alegătorilor români adunați în Sibiu în 1881*, Sibiu, 1882, p. 17.

[200] Adunate sub titlul : *Aprobatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum*. Compară *Memorialul* citat, p. 21.

[201] *Jus tripartium*, Pars III, tit. 30, 31 [Vezi analiza lui David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I, p. 170–183].

a făcătorilor de rele, sub care se înțelegeau românii; și în afară de aceasta mai dispune ca, deoarece românii trăiesc în căsătorii făcute cu silnicie, iar nu în de cele legale, să fie de acum înainte îndatorați, sub pedeapsa de moarte, a se căsători după ritul catolic[202]. Alte dispoziții, din 1552 interzic românilor despărțeniile învoite de biserica ortodoxă, după obiceiul pămîntului[203]. ≪Se vede deci cum se întrebuințau mișcările de răzvrătire ale românilor spre a-i apăsa și bisericește [62].≫

Constituțiile Aprobate [63], publicate în 1653, însă puse în lucrare cu mult timp înainte, prevedeau între altele următoarele dispoziții: că românii sau cei de rit grecesc sînt suferiți* numai cît provizoriu în regat, pre cît le va plăcea principilor și regnicolilor; că deși nația română nu se numără între staturile țării, nici religia ei nu este dintre cele recunoscute, cu toate acestea ei sînt suferiți *pentru folosul statului* și biserica lor este tolerată (sub niște condiții foarte grele, care sînt enumerate); că, deși nația română a fost primită în Transilvania numai *pentru binele comun*, cu toate acestea, netinînd seamă de umilita ei stare, îndrăznește a impune fiilor patriei ungurești respectarea sărbătorilor lor, care lucru negăsindu-se cu cale s-a hotărît a nu se mai ținea în seamă, astfel încît românii erau obligați a lucra nobililor chiar și în sărbătorile lor cele mai sfinte. În sfîrșit, numai ungurii, secuii și sașii aveau dreptul a ocupa dregătorii publice[204].

Altă nenorocire veni asupra românilor din Banat, anume așezarea de colonii sîrbești în acea regiune pentru a reîntregi poporația rărită prin devastările turcilor. Acești sîrbi erau foarte ocrotiți de împărații austrieci și li se învoi o organizare bisericească sub un episcop a cărui jurisdicție fu întinsă asupra tuturor locuitorilor de legea ortodoxă răsăriteană. Românii intrară sub această stăpînire bisericească străină și văzură cărțile lor naționale înlăturate, iar slujba religioasă în bisericile lor săvîrșită în limba sîrbească[205]. ≪Este primul pas de trecere de la apăsarea materială la cea intelectuală.≫

O descriere a Ardealului făcută de Pietro Busto, un muzicant al lui Sigismund Báthory, spune despre românii de aici că sînt robii ungurilor și îndatorați a lucra pămînturile stăpînilor lor fără nici o plată, bogăția acestora constînd în stăpînirea multor sclavi de aceștia, avînd ca limbă un soi de latină coruptă.[205bis] Și, într-adevăr, românii ajunseseră adevărații robi ai ungurilor.

Măsurile cele aspre luate de națiile domnitoare în contra românilor erau motivate de actele de violență pe care și aceștia le comiteau asupra

---

[202] Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 301: „Valachi ritu romanae ecclesiae in sacro sancti matrimonio puellam sive mulierem desponsares. Contrarium facientes capite puniantur".

[203] *Ibidem*, II/4, p. 685.

* Adică tolerați.

[204] Asupra tuturor acestor dispoziții vezi Aron Densușianu, *Principiile constituțiunei maghiare*, Iași, 1886, unde se reproduce și indicarea izvoarelor. Această apăsare nemaiauzită a românilor din partea ungurilor face pe ungurul [Joseph] Kemény, unul din rarii oameni din această nație cu privire dreaptă și judecată sănătoasă, să spună cuvintele la care ungurii ar face bine să mediteze: „dieses war also das Loos einer Nation die im harten Kampf gegen die Ungarn, fechtend und blutend erlag. Dass diese Nation durch die im X-ten Jahrhundert nur das druckende Recht des Fluch Schwertes kennendem Ungarn hart unterjocht wurde, war der Fluch demaliger Zeiten. Unter dem Schatten und den Früchten dieses grausamen Fluches aber auch noch heute gemächlich und herrisch ruhen und geniessen zu wollen, wäre entehrend!" (Kemény, [*Uber die ehemalige*] *Kenezen* ⟨*Knesen*⟩ *und Kanesiate* [*der Walachen in Siebenbürgen*], în [Anton] Kurtz, *Magazin* [*für Geschichte, Literatur und alle denk- und merkwürdigkeiten Siebengürgens*], II, p. 324.

[205] Ath. M. Marienescu, *Viața și operele lui Petru Maior* și ⟨în⟩ „Analele Acad. rom." [1883], p. 35–37.

[205bis] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 28.

lor. Prin ocuparea țării lor de unguri și mai apoi de sași, li se restrînseră locurile de pășune, ceea ce le îngustă mijloacele de trai, cei mai mulți din ei fiind crescători de vite. Românii nu vroiau să recunoască veneticilor acestora nici un soi de drept asupra locurilor pe care, din vechime pînă atunci liber le pășunaseră cu vitele lor. Ei le introduceau deci cu sila în pămînturile ocupate de sași, care vroiau să înfringă aceste încălcări prin confiscări și pedepse. Românii răspundeau acestor silnicii prin dări de foc, încît era o stare de război statornică între români și sași oriunde se întîlneau. Așa în 1431 sașii ucid patru femei române pentru a lovi cu atîta mai greu în români, omorîndu-le soțiile. În 1419, regele Sigismund [de Luxemburg] provoacă pe nobili să apere pe sași de „oamenii răi" (românii), care ar face incursiuni în țara lor în modul bandelor de hoți: răpesc, despoaie, schilodesc și omoară pe coloniști[206].

În 1469, regele Matei Corvin dispune ca nici un locuitor din Făgăraș, nobil sau de rînd, să nu mai poată duce vitele la păscut pe pămînturile date sașilor în contra voinței comunității acestora, ea putînd recurge spre apărare pînă la ajutorul voievodului Transilvaniei[207].

În 1474 găsim un document care constată că românii, izgoniți de sași de pe niște teritorii pe care păscuseră vitele pînă atunci, aduc cu puterea turmele lor îndărăt, dar, fiind respinși de sași, își răzbună, dîndu-le foc locuințelor[208].

Sașii însă își întindeau necontenit stăpînirile lor, restrîngînd pe acele ale românilor. În 1504 îi aflăm cumpărînd de la nobili comuna Loamneș, pentru că locuitorii ei ar face multe daune sașilor[209]. Uneori sașii obțineau stăpînirea unor sate românești prin cumpărătură de la regii unguri. Așa, Matei Corvin vinde în 1467 sașilor din Sibiu satul românesc Rășinari pentru 250 de florini, sub cuvînt că acest sat fusese confiscat de rege pentru crima trădării făcută de stăpînul lui, Petru Gereb[210]. Alt sat, Valea Rodnei, se vede a fi fost dăruit sașilor din Bistrița. Tot așa aflăm dăruit ținutul întreg al Făgărașului și acel al Amlașului sașilor din Brașov, ca despăgubire pentru daunele suferite de ei de la români[211].

După cumpărături, sașii încep a pune în practică sistemul de terorizare. Astfel, se uniră cu nobilii (unguri și români maghiarizați) și cu sașii spre a dezmoșteni națiunea română [64]. Vindeau chiar unii altora ceea ce nu era al lor, pentru a-și constitui drepturi de proprietari asupra unor pămînturi care, din vechime, fuseseră nu ale vînzătorilor, nici ale cumpărătorilor, ci ale celor vînduți.

În același an 1504, regele Vladislav sparge comuna românească *Satul Nou* din scaunul Miercurei, pentru că fusese reîntocmită în dauna sașilor care o distruseseră odată[212]. În 1548, un edict al lui Gheorghe, episcopul Varadului 〈Oradei〉, regulamentează confiscările și pedepsele de aplicat românilor în caz de vătămare a proprietarilor sași. „Dacă valahul făgărășan va voi a-și duce oile sale în teritoriul saxon, să nu o poată face fără învoirea județului (care bineînțeles niciodată nu o dădea). Dacă le va introduce fără o asemenea voie, să i se ieie 4 oi de la o turmă, iar la caz de recidivă, 16; iar de va voi să oprească oile cu mîna armată, sau

---

206 Din colecția Kemény, reprodus de „Transilvania", I, 1868, p. 212 și 221. Hurmuzaki, *Doc.*, II, p. 192.

207 Din colecția Kemény, *ibidem*, 〈„Transilvania"〉, VI, 1873, p. 263.

208 *Ibidem*, VII, 1874, p. 58.

209 Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 527: „Villam Ladamos a nobilibus parata pecunia emerint."

210 *Ibidem*, p. 178: „Villam Valachicalem Rosenara".

211 *Ibidem*, p. 222.

212 „Transilvania", XII, 1874, p. 59.

dacă va da foc sau va amenința cu darea de foc, să fie pedepsit cu moartea în țara sașilor chiar, sau dacă va fugi în Făgăraș să-și primească pedeapsa acolo"[213].

Bineînțeles că românii nu se supuneau unor asemenea dispoziții menite a întări despoierea de pășunile lor; ei urmau înainte a introduce cu de-a sila turmele lor în pămînturile pe care sașii puseseră stăpînire. Aceștia, sprijiniți și de autoritatea regească, îi pedepseau mereu, iar românii răspundeau morții prin moarte, pedepselor prin pojar. Atît de mult se înmulțiseră dările de foc în țara sașilor, încît se înființase un tribunal permanent pentru judecarea incendiatorilor[214], și se dădu voie sașilor a urmări pe incendiatori pînă pe domeniile nobililor[215].

Un document din 1498 conține următoarea tînguire a sașilor către Vladislav, regele Ungariei: „că ei ar suferi de la valahi daune și ocări mari și nespuse, fiind chinuiți cînd cu focul, cînd cu furtul, cînd cu sabia, și dacă sașii pedepsesc asemenea crime, urmașii sau fiii sau nepoții acestor valahi uciși cer de la sași despăgubire pentru morțile făcute, ceea ce, dacă li se tăgăduiește, recurg iarăși la pojaruri și omoruri"[216].

Alipirea unor comune românești de teritoriile sașilor avea de scop nu numai lățirea însăși a pămînturilor cotropitorilor, ci încă și ușurarea pentru ei a plății contribuțiilor pe care le revărsau aproape în întregimea lor pe spetele românilor. Aceștia se plîng în mai multe rînduri contra nedreptăților impuse lor de sași, fără a găsi, bineînțeles, nici o ascultare[217].

Sașii alerg la falsificări pentru a-și aroga asupra românilor niște drepturi pe care nu le aveau. Un curios document din 1548 conține un fel de învoială săvîrșită între români și sași, act care este adus de doi sași, Ioan Veres și Petre Haller, la episcopul Martinuzzi, epitropul lui Ioan Sigismund. Prin această învoială, încheiată chipurile între românii din Făgăraș și sașii din Țara Bîrsei, se stipulau următoarele: 1) valahul din Făgăraș să nu-și mai aducă oile pe locurile sașilor decît în urma unei convenții. 2) Dacă ar duce oile sale fără voie să i se ieie din 4 una. În caz de recidivă, să i se ia acest drept și dacă ar voi să ducă vitele cu puterea, să fie deținut la închisoare sau chiar ucis, dacă va vroi sasul. 3) Dacă oile ar fi găsite făcînd daune, să se prețuiască dauna făcută, și dacă păstorul vrea să-și ieie oile cu puterea, să fie prins și să se aducă martori pentru violența încercată; iar la caz de lipsă a martorilor, să jure sasul cu 7 jurători și să fie ucis păstorul. 4) Cînd un păstor ar fi amenințat cu focul pe vreun sas, să fie ucis. Dacă însă va fi fugit, să-l citeze castelanul înaintea judecătorului din Făgăraș, și dacă stăpînul păstorului nu va vroi să-l deie față, să se ucidă stăpînul în locul lui[218], și așa mai departe, dispoziții draconice, prezentate de falșificator ca productul unei învoieli, pe care românii, pentru a o iscăli, ar trebui să fi fost lipsiți de minte. De aceea și această pretinsă învoială nici nu se vede subsemnată de nici

---

[213] *Magazin für sieb. Landeskunde*, II, 1845, p. 324. Reprodus și în Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 430. O hotărîre ceva posterioară, din 1561, dispune ca locuitorii Făgărașului să nu mai poată paște vite în ținuturile săsești (*ibidem*, II/5, p. 502). [La 25 april 1599, Andrei Báthory a întărit boierilor și celorlalți locuitori ai Țării Făgărașului dreptul de a-și paște oile pe teritoriile săsești oriunde pasc oile și celelalte vite ale sașilor, atît vara cît și iarna, drept de care s-au bucurat *ab antiquo*; A. Veress, *Documente*, V, p. 218–219].

[214] Document din 1506 din colecția Kemény, reprodus de „Transilvania", VII, 1874 p. 71. Matei Corvin concede comunității săsești din Agnita să ridice furci, roate și țepi spre pedeapsa cu moartea a aprinzătorilor de case, 1466 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 172).

[215] Document din 1511 (*ibidem*, ⟨„Transilvania"⟩, VII, 1874, p. 94.

[216] Hurmuzaki, *Doc.*, II/2, p. 395.

[217] Într-un document din 1508 găsim o tînguire a cîtorva comune românești contra sașilor din Bistrița *ibidem*, ⟨„Transilvania"⟩, VII, 1874, p. 83.

[218] *Ibidem*, p. 144.

unul din numeroșii boieri ai Făgărașului, care cu toate aceste își dădeau prin acel act, sub numele de stăpîni ai păstorilor, capetele lor în mîinile sașilor.

În mai multe rînduri, cele trei națiuni privilegiate ale Transilvaniei cer confirmarea situației lor de la împăratul Ferdinand[219]. În 1547, dieta Transilvaniei a celor 3 nații pare a resimți o mustrare de conștiință și atribuie nenorocirile Ungariei „plîngerilor iobagilor asupriți, care s-ar ridica pînă la cer să ceară răzbunare"[220]. Dieta învoiește țăranilor libera strămutare, însă cu condiții așa de grele, că învoirea devenea înșelătoare. Această concesie însă, oricît de restrînsă era, este revocată în 1548. Apoi țăranii sînt din nou declarați liberi în 1550, dar această învoială este făcută iarăși iluzorie în 1551[221].

O dispoziție din 1554 stabilește o deosebire în defavoarea iobagilor români față chiar cu iobagii unguri: pe cînd pentru osîndirea unui țăran ungur se cereau 7 martori, pentru român erau destui 3 [222].

Starea disperată a românilor este mărturisită de înseși autoritățile transilvănene. Episcopul George Martinuzzi, cotutorul lui Ioan Sigismund, fiul lui Zápolya, înștiințează în 1551 pe regele Ferdinand că turcii promit libertate de iobăgie țăranilor din Banat și din Transilvania, care țărani cred ușor asemenea făgăduinți, întrucît „noi ținem pe rustici în așa apăsare încît numai atîta doară că nu le răpim femeile și copiii; de altfel, punem în lucrare asupra lor tot felul de cruzimi"[223].

Și cu toate aceste, în timp ce stăpînii Ardealului își dădeau seama de nedreptățile săvîrșite de ei față cu românii, ei decretau ca fiecare iobag să fie îndatorat a merge la război[224].

Iată, fără îndoială, o stare de lucruri din care se pot trage prețioase deslușiri. Apoi oare se poate admite că românii, așa numai din răutate sau spirit de nesupunere, să fi pătruns fără încetare în teritoriile sașilor? Dar apoi răzbunările lor prin dare de foc cărui alt simțimînt pot fi ele atribuite decît acelui al dreptății încălcate, al despoierii de avutul lor? Se vede deci că românii nu vroiau să recunoască o stare de lucruri creată în urmă care schimba vechea lor poziție în țară; că protestau în contra unor uzurpări nedrepte, precum protestau saxonii în contra spolierii normande, sau precum irlandezii contra nedreptății seculare a stăpînirii engleze.

Cînd vedem o împotrivire atît de înverșunată a unui popor întreg în contra altuia, *să știm că între ei se dezbate o întrebare istorică, iar nu una criminală*; că acel ce trebuie să o judece nu este judecătorul tribunalelor, ci măiastra pană a istoriei. Noi vedem în aceste lupte înverșunate ale românilor în contra sașilor încă o dovadă, pe lîngă cele multe aduse pînă aici, că românii fuseseră jigniți în stăpînirea pămîntului Transilvaniei de veneticii sași, iar nu aceștia de „veneticii" români.

Acei țărani transilvăneni asupra cărora se lăsa pe fie ce zi mai greu jugul de fier al nobilimii, la început erau și de neam unguri, precum am văzut-o aceasta în revoluția din 1437 în Transilvania, și încă acești din urmă trebuiau să fi fost îndestul de numeroși spre a îndrăzni să întreprindă o revoluție. Că erau și iobagi unguri ne-o dovedesc apoi documentele chiar

---

[219] Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 297, 333, 335 și 660.

[220] *Ibidem*, p. 404—407: „opressione colonorum quorum clamor ascendit jugiter ante conspectum Dei".

[221] Vezi *ibidem*, p. 444, 466, 621, 690.

[222] *Ibidem*, II/5, p. 206: „rusticorum Hungarorum ... septem proborum hominum pronuntiari debeat ... valahus trium". Curat ceva înspăimîntător!

[223] G. Martinuzzi către Ferdinand, 1551 (*ibidem*, II/4, p. 605): „cum in tanta oppressione rusticos teneamus ut excepto hoc uno quod uxores et liberi illis non eripiantur omnem crudelitatem in illos exerciamus" ...

[224] 1554 (*ibidem*, II/5, p. 207).

acum raportate, precum și un altul care dispune ca iobagii să fie toți îndatorați la slujbe militare, însă acei unguri să fie însărcinați cu paza lăuntrică a cetăților.[224bis]

Apăsarea comună în care iobagii unguri trăiau alăturea cu românii îi împinse și-i făcu să dispară în sînul majorității românești, tot așa precum nobilimea română, împinsă de interesul ei de clasă, se contopi în majoritatea nobililor unguri. *În curînd stătură față în față în Transilvania două naționalități în locul celor două clase ce existau mai înainte: ungurii ca apăsători, românii ca apăsați.* Atunci, într-adevăr, termenul de nobil deveni sinonim cu ungur, precum acel de rustic, țăran, slujea cu deosebire pentru a însemna pe român.

Această transformare era aproape deplină cînd Mihai Viteazul pătrunse în Ardeal.

De cum îl văzură apărînd pe crestele munților și luîndu-și falnic zborul său izbînditor către capitala Ardealului, românii simțiră, în întunericul deznădăjduirii lor, lucind iarăși o rază de speranță. Un domn român din sîngele și din osul lor venea să cuprindă Transilvania. Era firesc lucru ca ei să se aștepte a fi liberați din apăsarea în care zăceau. Ei își închipuiau că Mihai venea să zdrobească nația maghiară*, dușmana lor de moarte care de atîta amar de ani le mînca măduva și le sugea sîngele; că, în sfîrșit, sunase și pentru ei dulcea oră a dezrobirii și a răzbunării. Ei pornesc îndată un măcel în contra nobililor [65], care devine mai ales înfricoșat după izbînda lui Mihai asupra lui Báthory.

[Wolfgang] *Bethlen* spune asupra acestor turburări pricinuite de români: „Îndată ce se lăți vestea despre nefericita luptă de la Sibiu, care ca un fulger străbătu toată țara, românii din Transilvania făcură conspirație, se uniră cu străinii de aceeași gintă și începură să cutreiere țara. Nicăiri omul nu mai era sigur pe viața lui. Românii din Transilvania făcură conspirație *în credința că au să capete un domn din gintea lor,* omorau ici și colea, năvăleau în casele nobililor, le jăfuiau averile și erau cu atîta mai crînceni cu cît mai înainte ei erau de regulă condamnați la cele mai grele pedepse dacă se constata prin judecată că ar fi comis vreo crimă. Niciodată furcile, temnițele, securile, cîrligele, ștreangurile și colțurile stîncilor n-au omorît mai mulți criminali ca românii"[225].

Spusele istoricului sînt adeverite de mai multe documente contemporane. Un raport al lui Ungnad către împărat, din 6 noiembrie 1599, spune „că oamenii de rînd dintre țărani țineau partea lui Mihai și începură pretutindenea a *ucide pe nobili*"[226]. Tot așa arată și *Bocskay*, într-o scrisoare către consilierul *Barwitz* <Ioan Barwitius> din 7 noiembrie același an, că „aici este un număr destul de mare de rustici sub arme; *năvălesc în casele nobililor* și le dau foc, pe cei prinși îi omoară și comit felurite și neauzite tîlhării"[227].

224bis *Ibidem*, II/2, p. 146.

* Este vorba de nobilimea maghiară.

225 W. Bethlen, *Historia de rebus Transilvanicis*, ed. II, vol. IV, [Sibiu, 1789], p. 428. Aproape ca aceleași cuvinte și Stefan Szamosközy, în *Monumenta Hung. historica. Scriptores*, XXVIII, p. 342. [Vezi și SMIM, I, p. 132].

226 Din 6 nov. 1599, cîteva zile după intrarea lui Mihai în Alba Iulia (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 348): „der gemain Mann undter der Pauerschafft soll auf sein gewest und uberal die vom Adl zu Todt haben geschlagen". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 265].

227 Din 7 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III/1], p. 350): „Hic non exigua rusticorum pars in armis est; nobilium domos invadunt, ac comburunt, compraehensosque interficiunt, variaque ac inaudita latrocinia exercent". Reprodus încă o dată în scrisoarea adresată de (Ștefan) Bocskay către Basta la 2 nov. 1599 (*ibidem*, XII, p. 493).

Sigmund Forgach, într-o scrisoare către [Miklos] *Palffy*, adaugă că „s-ar fi răsculat țăranii contra stăpînilor lor și că Sombori Istvan a fost ucis în însăși curtea lui, precum și alții mulți"[228]. Un vechil, Petre Deak, al nobilului Petru Husar, a fost iarăși ucis de iobagii săi[228bis].

De asemenea arată și *Malaspina*, nunțiul papal, că „țăranii încă de pe altă parte, [...], care *s-au răsculat contra stăpînilor lor* și i-au jăfuit cu totul"[229]. Și dacă Malaspina și cu Bocskay erau dușmanii lui Mihai, Ungnad la acea epocă era foarte bine dispus pentru el și tot prin acel raport lăuda credința lui către împăratul[230].

Aceste rapoarte concordante, purcese de la prieteni, pe cît și de la dușmanii lui Mihai, unite cu spusele istoricilor unguri, adeveresc pe deplin o împrejurare care este de cea mai mare însemnătate în istoria eroului român.

Mihai însă nu primi acest ajutor pe care i-l ofereau țăranii români spre cucerirea Ardealului; el ia îndată măsurile cele mai aspre spre a înăbuși asemenea mișcare[231] și-și întoarce fața de la românii ce voiau să-i aducă plocon capul întregii nații maghiare [66].

Cum se explică această purtare a lui Mihai? Domnul român credea că va putea să înduplece pe unguri a-i primi domnia, tocmai prin apărarea intereselor lor. Vom vedea cum Mihai fusese nevoit să jertfească clasei boierești din Muntenia pe acea a țăranilor spre a cumpăra prin această jertfire sprijinul boierilor în întreprinderile sale. El nu putea urma deci, în Transilvania, decît o politică asemănătoare celei puse de el în lucrare în Muntenia; nu putea el să dezlănțuiască în Ardeal ceea ce ținea încătușat în țara lui. Și acolo era deci împins a se sprijini pe nobili către care îl atrăgea poate și ideea preconcepută că în clasa lor reședea puterea. El vroia deci să alunge din mintea nobililor Ardealului teama ce-i îngrozise mai mult, aruncarea din partea domnului român asupra lor a întărîtatei țărănimi [67].

Că ungurii se cutremurau de putința unei atari măsuri se vede de pe aceea că, după dieta din Alba Iulia, în care, cu toate aceste, Mihai jurase că va respecta constituția țării, se răspîndise vestea că domnul vrea să taie pe toți ungurii și ei atunci trimit la Mihai pe mitropolitul ortodox* Dimitrie, cu Evanghelia în mîini, spre a-l ruga să nu facă asemenea urgie, după cum îl sfătuia logofătul Teodosie[232].

Această părere, deși greșită, a ungurilor asupra unirii lui Mihai cu țăranii Ardealului se mai vede încă și din o scrisoare din 15 noiemvrie 1599 a lui Zancowitz, ambasadorul regelui polon la curtea maghiară, către stăpînul său, în care îi spune: „Ceea ce am aflat noi despre Transilvania trimit d-lui subcancelar, ca să știți M. V. regală ce mare pojar s-a aprins în vecinătatea regatului M. V. și un exemplu periculos este ceea ce face Mihai, după cum ni se scrie, dînd voie țăranilor ardeleni a se scula asupra nobililor, a-i prinde și măcelări dimpreună cu femeile și copiii lor și a-și

---

[228] Din 20 nov. 1599 (*ibidem*, p. 358): „Item, so sein die Pauern auch wider ihre Herrn aufrhürisch, der Sombori Istwan ist in sein aignen Hoff erschlagen worden, und andere mehr".

[228bis] Mihai Vodă către bistrițeni, 25 nov. 1599 (*ibidem*, XII, p. 514). [Vezi și SMIM, I, p. 131 și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 289].

[229] Din 14 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XII], p. 514): „I contadini anche dall'altre parte, se bene non son mai stati liberi, e che però non possono prendere libertà alcuna, si son riballati da lor signori e gli hanno totalmente spogliati".

[230] Compară mai sus, p. 214.

[231] Ungnad către împărat, citat nota 226; urmează îndată după cuvintele raportate ⟨reproduse⟩ acolo: „*aber der Michail hatts allspald eingeställt und abgeschofft*".

* Este vorba de episcopul catolic al Transilvaniei.

[232] *Anonimul din Belgrad*, în Șincai, [*op. cit.*], II, p. 276.

împărți între ei averea boierească cea risipită. Aceasta se resimte acuma la cazaci. Țăranii mărginași de pe aici și dintre munți sînt de asemenea dispuși la atare crime"[233].

Tot așa spune și Ieremia Movilă într-o scrisoare către Zamoyski: „Mihai a făcut mult rău domnilor și nobilimii, dînd voie țăranilor de a pune la opreală pe stăpînii lor, de a-i ucide pe dînșii, pe femeile și pe copiii lor, luînd ca pradă averile lor"[233bis].

Fiind deci pus, prin politica urmată de el, în nevoia de a se sprijini pe nobilimea transilvană, Mihai trebuia să caute a înlătura formarea în jurul numelui său a unei asemenea legende, și tocmai fiindcă era român trebuia să împiedice pe români a scutura lanțurile robiei. De altfel, am văzut cum Mihai Viteazul dăduse înapoi secuilor libertățile răpite de la ei de familia Bathoreștilor. Dar aceștia își pierduseră privilegiile lor de un timp îndestul de scurt; apoi ei erau puțini și încă nu înghițiți, ca românii, cu totul de nobilii Ardealului. Liberarea lor jignea pe cîteva individualități, nu pe o clasă întreagă[234].

Faptul însă că Mihai Viteazul nu împiedică deloc pe secui de a comite acte de silnicie contra nobililor lor ne dovedește pe deplin că nu teama de neorînduieli și dorința de a menține ordinea reținuse pe Mihai de la dezlănțuirea românilor; că nu motive administrative, ci numai de acele politice îl făcuseră să oprească pe români. El vroia să atragă simpatiile nobilimii și credea că cel mai sigur mijloc era tocmai de a-i mîntui de primejdia cea mai mare, răzbunarea țăranilor, care stătea în mîinile lui de a o arunca asupra lor.

Și, cu toate acestea, unde era singura bază pe care Mihai ar fi putut înălța în Ardeal o trainică stăpînire? Învederat că numai în acel popor român de la care cuceritorul fericit întorcea privirile. O uriașă putere ascunsă zăcea în acele milioane de suflete înlănțuite și amărîte prin un jug secular. Dacă cumplită fusese apăsarea și îngenuncherea lor, cu cît mai cumplită trebuia să fie destinderea și ridicarea lor în picioare? Ce așteptau ei? Un semn de la Mihai și întreg Ardealul era la genunchii lui. Stîrnind pe unguri și dînd libertate românilor, ar fi înlăturat elementul dușmănesc pe care nici o concesie în lume nu putea să-l îmbuneze și îl înlocuia cu un altul, prieten și iubitor, care ar fi unit la simpatia sîngelui și plecarea recunoștinței; ar fi privit la Mihai ca la un Dumnezeu și ar fi jertfit lui cu drag și lepădare, întreaga sa ființă [68]. Îndată după cucerire, cui încredințează Mihai paza cetăților Ardealului? Românilor de pe lîngă el. Dovadă deci că încrederea cea mai mare tot în neamul și în poporul său era silit să o pună; și totuși, deși rațiunea îl îndeamnă la o așa purtare, nevoile momentului îl sileau să se abată de la ea.

Cu împăratul german nu ar fi avut de descurcat daraveri mai grele decît acele în care-l complicase cucerirea Ardealului, căci nemții erau cumplit de porniți în contra ungurilor pentru îndoita lor trădare, mai întîi prin întoarcerea către Sigismund Báthory la reintrarea lui în Ardeal, apoi prin acea către cardinal.

Mihai însă, prin sprijinul românilor ar fi căpătat *o bază pozitivă,* o putere proprie a lui, mare și nerăsturnabilă; *ar fi întemeiat stăpînirea lui pe granitul nepieritor al simțămîntului unui popor și nu numai pe vîntul schimbător al combinațiilor politice.*

Fără putere nu se întemeiază și nu se mențin împărățiile, orice s-ar zice în contra acestui element. Mihai o avea la îndemînă, dar împrejură-

---

[233] Această scrisoare se află publicată în revista lui Hasdeu, „Traian", 1869, p. 32.
[233bis] Hurmuzaki, *Doc.,* Supl. II/1, p. 562.
[234] Mai sus, p. 196. Compară Bălcescu, [*op. cit.*], p. 400.

rile îl sileau a nu se sluji de ea; ba el trebui s-o înăbuşe spre a lăsa jocul liber nobilimii pentru viitoarele ei trădări[235]. ≪Aşa însă hotărîseră puterile istorice, înaintea cărora trebuie să se plece voinţele omeneşti, cum se pleacăi spicele de grîu sub suflarea vîntului. De aceea asemenea cugetare de păreri de rău sub pana istoricului nu slujesc la altceva decît la arătarea ma deplină a puterii fatalităţii.≫

---

[235] Judecata cea aspră a lui Bălcescu asupra lui Mihai Viteazul (p. 402): „astfel Mihai trădase misia sa în Ardeal şi merita a cădea", face o vină morală din ceea ce era numai o înlănţuire fatală a împrejurărilor.

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Despre tratativele purtate de Sigismund Báthory pentru cedarea Transilvanie, (aşa-zisul „negoţ transilvănean") vezi I. Sîrbu, *Istoria lui Mihai vodă Viteazul*, ed. D. Mioc. p. 279—283 şi Kemény József, *Erdélyi fejedelem Báthori Zsigmond és II. Rudolf csáczár közötti egyezés Erdélynet átadása iránt 1597-ben.* [Înţelegerea dintre principele Transilvaniei S.B. şi împăratul Rudolf II relativă la predarea Transilvaniei în 1597] („Uj Magyar Muzeúm", 1854, nr. 2, p. 193—204).

[2] Despre tratativele cu imperialii din 1597 vezi C. Göllner, *Über die diplomatische Mission des sächsischen Bürgers Marcus Schunkabung im Dieste Michaels des Tapferen (1597)* („Forschungen zur Folks-und Landeskunde", II, 1959, p. 153—157.

[3] Despre Josica se spunea că este de neam român şi că a învăţat limba italiană de la principe, „care îl iubeşte şi i-a dat drept soţie pe o rudă a sa". (*Călători străini*, III, p. 256). La 5 april 1598 se afirma însă că fusese arestat de Sigismund „pentru vina de a fi umblat după principat şi a fi încercat cu scrisori diverse să inspire maiestăţii sale, născocind că ţara ar vrea să dea în mîinile turcilor pe succesor sau să-l omoare" (*ibidem*, p. 323—324). Condamnat la moarte printr-un proces prezidat de comandantul cetăţii imperiale Satu Mare, Josica a fost executat la 2 sept. 1598 (vezi *ibidem*, p. 471—472, unde se dau amănunte despre gîndurile sale de mărire).

Despre acest cancelar al Transilvaniei de origine română vezi: Biró Vencel, *Miért fejezték Jósika István kancellárt?* [Pentru ce au decapitat pe cancelarul Ştefan Josica?] („Pástortüz", XXIV, 1938, p. 205—209) şi Theodor Trâpcea, *Un bănăţean, cancelar ardelean, în luptă cu Habsburgii, pentru autonomia Transilvaniei* (AIIC, 1969, p. 223—229), care consideră că Josica a încercat să evite subjugarea Transilvaniei de către Habsburgi, fiind „victima forţei brutale".

Unii autori au idealizat activitatea lui Josica, ce ar fi urmărit „reconstituirea statului dac" (M. Neagoe, *Problema unităţii ţărilor române în sec. XVI*, în RA, 1975, nr. 4, p. 438). Vezi precizările lui C. Rezachevici, *„Neam" şi „Naţiune"; unirea politică a ţărilor române sub Mihai Viteazul. Critica unor interpretări* (R. Ist., 1977, nr. 9, p. 1723—1724).

[4] Despre legăturile lui Mihai cu Meletie Pigas — folosit ca intermediar pentru încheierea păcii cu Poarta — vezi: N. Şerbănescu, *Legăturile patriarhului Meletie Pigas cu ţările române* (BOR, 1946, p. 352—372) şi Al. Botez, *O scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas* (BOR, 1965, nr. 5—6, p. 584—592) (scrisoare din 1597, publicată şi de E. Tappe, *Documents concerning Rumanian history*).

[5] Poarta a recunoscut atît lui Mihai cît şi fiului său Pătraşcu „domnia pe toată viaţa cu cel mai straşnic şi mai tare jurămînt", aceasta „numai cu jumătate din tributul anual" (SMIM, III, p. 91). Mihai declara că „doreşte ca turcii să preia tributul, dar pentru rest să fie lăsat în pace" (Hurmuzaki, IV/2, p. 57, 223).

[6] Opinie eronată; lupta lui Mihai urmărise tocmai scuturarea dominaţiei otomane cu ajutorul imperialilor.

[7] Despre prima abdicare a lui Sigismund Báthory vezi József Kemény, *Erdélyi fejedelem Báthori Zsigmond és II. Rudolf czáczár közötti egyezés Erdélinet átadása iránt 1597-ben.* [Înţelegerea dintre principele S.B. şi împăratul R. II relativă la predarea Transilvaniei în 1597] („Uj Magyar Múzeum", 1854, nr. 2, p. 193—204).

[8] Dimpotrivă, abdicarea lui Sig. Báthory — lipsit complet de autoritate — a oferit domnului Ţării Româneşti posibilitatea de a trata direct cu imperialii, cu care era obligat să discute pînă atunci prin intermediul fostului principe, care se pretindea suzeranul său şi care punea piedici în calea relaţiilor lui Mihai cu Rudolf al II-lea.

Instabilitatea situaţiei din Transilvania îl duce pe Mihai Viteazul la concluzia că era necesară soluţionarea, fie şi prin imperiali, a crizei care se dezvolta în ţările române şi care putea deveni periculoasă. În ianuarie 1597, o solie condusă de banul Mihalcea obţinea din partea imperialilor promisiunea unor importante subsidii pentru întreţinerea unei armate permanente, aflată sub conducerea nemijlocită a domnului. După unele amînări, din iulie

1597, subsidiile au început să fie plătite efectiv şi Mihai Viteazul putea dispune de 4 000 lefegii cu arme de foc; se asigura astfel prezenţa unei puternice forţe militare la Dunărea de Jos, pe care putea să se sprijine şi guvernul imperial, aflat în război cu otomanii.

[9] Tratatul de la mănăstirea Dealu a fost încheiat la 9 iunie 1598 (Vezi textul în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 187—195 şi Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 63—66 şi 200—202). Acest tratat prevedea colaborarea politică şi militară în războiul purtat împotriva Imperiului otoman, întreţinerea unui efectiv permanent de mercenari pe socoteala imperialilor şi, mai ales, consfinţea caracterul independent şi ereditar al domniei. Xenopol rezumă tratatul, deşi textul este pus în ghilimele.

[10] Vezi şi textul publicat în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 207, cu deosebiri de traducere (nu este vorba de prada ţării „în lung şi în lat").

[11] Despre bunele relaţii ale lui Mihai Viteazul cu secuii, cărora le-a redat privilegiile răpite de Bathoreşti şi care l-au sprijinit în luptele sale din 1595, 1599 şi 1601, vezi: Károly Szabó, *Mihaly vajda adományelevele a szekelyeknek* [Actul de libertăţi dat de Mihai vodă secuilor] („Torténelmi Tár", 1880, p. 789—791); Ludovic Demény, *Secuii şi Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 127—149; idem, *Actele de libertăţi ale lui Mihai Viteazul şi politica principilor transilvani faţă de secui la începutul secolului al XVII-lea*, extras din vol. *Răscoala secuilor din 1595—1596*, Buc., 1978, p. 195—214; Geza Kovach, *Unele consideraţiuni cu privire la legăturile lui Mihai Viteazul cu secuii în preajma bătăliei de la Guruslău*, în vol. *Mihai Viteazul şi Sălajul*, Zalău, 1976, p. 187—204; Lajos Demény, *A székelyek és Mihály Vajda. 1593—1601.* [Secuii şi Mihai Viteazul], Buc., 1977 (principala lucrare despre sprijinul dat de secui lui M.V.)

[12] Mihai Viteazul nu a avut niciodată o asemenea preocupare; dimpotrivă, el promitea arhiducelui Maximilian că este gata să pornească oricînd împotriva lui Sigismund dacă acesta va duce o politică ostilă imperialilor. El scria împăratului: „dacă maiestatea voastră s-ar înţelege cu ardeleanul (= Sig. Báthory) aşa ca să rămînă în ţară, el (Mihai) nu vrea să fie sub el, nici să-l recunoască de domn" (N. Iorga, *Documente nouă*, p. 248).

[13] Despre importanţa acestei expediţii la sudul Dunării vezi: C. Göllner, *Broşuri rimate despre campania lui Mihai Viteazul în sudul Dunării în toamna anului 1598* (RI, 1939, p. 217—221); Aurel Decei, *Răsunătoarea acţiune a lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre în septembrie — octombrie 1598, înfăţişată de cronicile turceşti*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 163—178.

În memoriul său către împărat, Mihai declara că trecuse Dunărea pentru a ajuta Oradea aflată „în mare strîmtoare"; el povestea cum săvîrşise „o ispravă prea frumoasă şi vrednică de pomenire"; „deşi îmi uciseră calul sub mine şi rămăsei rănit la umăr, cîştigai izbînda asupra lor, pricinuindu-le mult omor, căci Karaman paşa a fost ucis cu o mulţime de căpetenii de seamă, iar Hafîz paşa anevoie scăpă în cetăţuia Nicopole". A urmat apoi asediul cetăţii şi pustiirea regiunii de la Dunăre pînă la Munţii Balcani, „ucigînd cîţi duşmani se puteau găsi" (A. Decei, în *Literatura română veche*, II, Buc., 1969, p. 47 şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 639—640).

A urmat apoi bătălia de lîngă Vidin, unde — spune domnul — „i-am învins (pe turci) şi i-am zdrobit rău de tot, tăind foarte mulţi din ei în bucăţi. Şi eu, în această luptă, primii de la un turc o suliţă în piept, pe care o smulsei şi o rupsei cu mîinile mele".

După o altă luptă victorioasă la Kladova, spune domnul mai departe: „petrecui şase săptămîni în ţara turcului şi voii ca toată ţara să fie dată pradă focului şi pustiită; şi pe toţi creştinii pe care i-am găsit i-am trecut în Ţara Românească cu toate ale lor". Vezi şi Hurmuzaki, XII, p. 417, 420; SMIM, III, p. 91 şi urm. şi *Istoria Ţării Româneşti*, p. 69—71.

[14] Principalul agent de legătură al lui Mihai Viteazul cu bulgarii era Dionisie Rally, despre care vezi: N. Iorga, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul* (RI, 1919, p. 26—35); şi în limba franceză în BSHAR, 1920, nr. 1. Vezi şi lucrările citate la nota [55] din cap. I.

[15] Xenopol nu aminteşte de pacea încheiată de Mihai cu Imperiul otoman la 6 oct. 1598, pace care asigura independenţa Ţării Româneşti.

[16] Mulţi alţi bulgari s-au aşezat la nordul Dunării în timpul războaielor ruso-austro-turce din sec. XVIII şi primele decenii ale sec. XIX. Vezi C. Velichi, *Emigrarea bulgarilor în Ţara Românească în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812* („Romanoslavica", 1963, p. 27—58).

[17] Publicat şi în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 218—220.

[18] Mihai Viteazul l-a caracterizat foarte bine pe Sig. Báthory, cînd spunea despre el că „nu ştia nici ce face, nici ce vrea" (DRH, B, XI, p. 499).

Caracterul schimbător al principelui a fost semnalat şi de nunţiul Alfonso Visconti, care se plîngea de faptul că nu ştie „din clipă în clipă în ce stadiu se află treburile acestui principe", din care pricină negocierile cu el erau foarte grele de dus (*Călători străini*, III, p. 489). Vezi şi Radu Constantinescu, *op. cit.*, 204 şi 311.

[19] Despre obligaţiile militare ale secuilor înainte de răscoala lor din 1562 şi după aceea vezi vol. *Răscoala secuilor din 1595—1596*, Buc., 1978, cap. IV.

[20] Cele două texte sînt publicate în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 235—237.

[21] Xenopol nu aminteşte nimic de faptul că Andrei Báthory împreună du Ieremia Movilă i-au pus în vedere lui Mihai Viteazul să-şi părăsească ţara şi tronul. Aga Caraiman, capuchehaia Moldovei la Poartă, mărturisea că cei doi duşmani ai Viteazului se hotărîseră „să-l prindă pe Mihai voievod] şi să-l trimită la Poartă", iar Ţara Românească să o dea lui Simion Movilă (Hurmuzaki, XII, p. 469).

După cum declara Mihai Viteazul mai tîrziu, în celebrul său memoriu, „în acea vreme, cardinalul îmi trimite sol, pe Toma Csomortány, cu o solie ca eu să-mi părăsesc ţara, pentru că nici ei, nici moldovenii, nici chiar turcii nu erau mulţumiţi şi nici nu voiau să mai rămîn eu în Ţara Românească". Văzîndu-se înconjurat „din toate părţile de duşmani", domnul a căutat să cîştige timp, cerînd principelui Andrei Báthory să-i dea un loc în Transilvania pentru el şi familia sa (Pernice, *op. cit.*, p. 45).

În scrisoarea de o mare fineţe diplomatică adresată lui Ieremia Movilă după unirea Transilvaniei cu Ţara Românească, Mihai Viteazul arăta că-i ceruse lui Csomortány ca, dacă Andrei Báthory face pace cu turcii, să-l împace şi pe el cu Poarta, la care solul cardinalului a replicat: „craiul cu nici un chip nu poate să obţie pentru domnia ta alianţă la dînşii, căci turcii nu vor şi nici nu sînt bucuroşi să te aibă pe domnia ta în această ţară şi este şi acum la noi (în Transilvania — N.S.) un ceauş care a venit pentru aceasta, ca domnia ta să nu mai rămîi în această ţară". Din spusele lui Csomortány rezultă că A. Báthory acţiona din porunca sultanului, care-i ceruse să-l prindă pe Mihai, promiţîndu-i şi ajutorul lui Ghiuzeldi-paşa (DRH, B, XI, p. 499—500).

După cum mărturisea un martor contemporan, cînd a auzit că este somat să părăsească ţara, Mihai a ripostat: „pînă ce nu-mi vor arunca pămînt peste ochi, nu voi înceta să lupt cu turcii ... În ceea ce priveşte lăsarea domniei, nu-mi las nimănui ţara şi moşia pînă ce nu mă vor smulge de acolo, tîrîndu-mă pe picioare" (*Călători străini*, IV, p. 179).

Despre această gravă ameninţare ştie şi cronica ţării, unde se spune: „atuncea Ierimia vodă, domnul Moldovei, deaca să aşăză Batîr Andreiaş pe craie, iar el trimise cărţi la Batîr Andreiaş cum să fie amîndoi una şi să scoaţă pe Mihai vodă din mijlocul lor. Şi de nu va ieşi de voe, ei să rădice oşti asupra lui să-l prinză, să-l dea turcilor" (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 72—73). *Mihai Viteazul a fost deci silit să preîntîmpine acţiunile duşmănoase ale lui Andrei Báthory.*

[22] După cum am arătat în nota precedentă, Mihai avea mai multe „de răzbunat", dar nu acesta era gîndul ce-l ducea în Transilvania, ci altul despre care vom vorbi mai jos.

[23] Planul campaniei a fost alcătuit cu un spirit excepţional de organizare şi de sincronizare a acţiunilor grupelor de oşteni. Forţele armate de care dispunea domnul au fost împărţite în două coloane: prima coloană, formată din slujitori şi curteni români şi din oşteni de profesie, unguri şi cazaci, sub conducerea personală a domnului, a intrat în Transilvania la 4/14 octombrie 1599, pe la Buzău — Braşov, pentru a se uni cu detaşamentele secuilor, duşmani de moarte ai familiei Báthory după 1562, cu care Mihai se înţelesese dinainte şi care-l aşteptau; cea de a doua coloană, formată din corpurile de ostaşi din Oltenia („oştile Craiovei şi ale Jiiului şi cu ale Mehedinţilor", cum spune cronica ţării), sub comanda banului Udrea Băleanu şi a fraţilor Buzeşti, a pătruns în Transilvania, cîteva zile mai tîrziu, prin pasul Turnu-Roşu.

La 16/26 octombrie cele două coloane s-au unit lîngă Sibiu, în momentul cînd Andrei Báthory — luat prin surprindere — abia terminase concentrarea forţelor militare, mobilizate în grabă.

[24] Mihai Viteazul nu săvîrşea un fals propriu-zis, deoarece, încă din 28 august 1598, Giovanni di Marini Polli sfătuise pe împărat „să făgăduiască secuilor restituirea libertăţilor suprimate de Bathoreşti" şi să însărcineze pe Mihai să ducă tratative cu fruntaşii secuilor (Hurmuzaki, XII, p. 381). Încheierea înţelegerii cu secuii era în curs de perfectare la 14 sept. 1599, cînd Mihai Viteazul trata cu imperialii şi cu G. Basta. Vezi Szádecky Lajos, *Regesták Mihaly vajda történetéhez* [Regeste cu privire la Mihai vodă] („Történelmi Tár", 1883, p. 723—724). Mihai a fost forţat deci să garanteze, în numele împăratului Rudolf al II-lea, restituirea libertăţilor secuilor. Vezi amănunte în vol. ***Răscoala secuilor din 1595—1596***, cap. II, scris de L. Demény şi intitulat: *Actele de libertăţi ale lui **Mihai Viteazul** şi politica principilor transilvani faţă de secui la începutul sec. XVII*, p. 195—203.

Textul lui Darahi este publicat în *Călători străini*, IV, p. 128.

[25] Bătălia s-a dat la Şelimbăr, lîngă Sibiu, la 18/28 octombrie.

Szamosközy povesteşte cu lux de amănunte surpriza care a cuprins anturajul lui Andrei Báthory cînd s-a aflat că Mihai Viteazul era deja la Braşov; de abia atunci „a trimis peste tot curieri rapizi în toate colţurile ţării ca să cheme poporul la arme" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, II, p. 169).

După ştiri aflate „din gura lui Mihai vodă", acesta „ar fi spus că dacă nimeni nu este în stare să poarte de grijă Ardealului, apoi este el în stare să-l chivernisească" (R. Constantinescu, *op. cit.*, p. 206).

Înainte de luptă, Mihai Viteazul a cerut lui Andrei Báthory să se retragă în Polonia şi să nu oprească pe transilvăneni de la credinţa promisă împăratului. Cardinalul a cerut răgaz de gîndire trei zile, cerere respinsă de Mihai, care „a lovit drept în tabăra cardinalului" (*ibidem*, p. 210).

Oastea principelui dispunea de artilerie şi cavalerie destul de puternice, dar căpeteniile militare ale Transilvaniei n-au reuşit să le pună în valoare, iar nobilimea ardeleană a rămas în rezervă. La începutul bătăliei, artileria lui Báthory a provocat pierderi serioase oastei lui Mihai, iar prin spărturile create au început să pătrundă detaşamente de cavalerie. Atunci — ca şi la Călugăreni — intervenţia personală a viteazului domn a hotărît decizia victorioasă. În fruntea unor trupe de elită, „cu cea mai mare vitejie şi îndrăzneală, prin pericolul la care s-a expus" (Hurmuzaki, III/1, p. 360—361), Mihai a reuşit să arunce îndărăt oştirea lui Andrei Báthory, în asemenea fel încît, datorită vălmăşagului produs, s-a ajuns la panică şi fugă.

Despre marea victorie de la Şelimbăr, vezi: Al. Culici, *Prima cucerire a Transilvaniei, octombrie 1599* („România militară", 1939, nr. 4, p. 79—96 şi nr. 5, p. 18—34) şi descrierea amănunţită făcută de nunţiul papal Germanico Malaspina, martor ocular, publicată în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 271—283.

Despre modul cum s-au răspîndit în Europa ştirile cu privire la victoria lui Mihai Viteazul, vezi Andrei Pippidi, *Noi informaţii cu privire la lupta de la Şelimbăr* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 553—574).

[26] Intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania a fost primită cu multe speranţe de iobagii români, care nădăjduiau că vor fi eliberaţi din robia nemeşilor maghiari, împotriva cărora s-au răsculat. Vezi amănunte la Ştefan Pascu, *Mişcări ţărăneşti prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania* (SMIM, I, 1956, p. 123—154).

După cum spunea un cronicar al vremii: „românii, care, aşezaţi în sate, locuiesc în toată Transilvania, s-au unit cu oamenii de aceeaşi origine veniţi de peste Carpaţi şi s-au răsculat pretutindeni, plini de încrederea pe care le-o inspira un domn din neamul lor "(N. Edroiu, *Mihai Viteazul în lumina cronicilor din veacurile XVII—XVIII*, în R. Ist., 1977, nr. 7, p. 1258—1262).

După unele mărturii contemporane, „prin călugări de-ai săi, înainte de intrarea în ţară, Mihai aţîţase în ascuns pe toţi ţăranii români din Transilvania ca să-i ucidă pe nobili" (N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, I, p. 194).

[27] Principalele lucrări despre stăpînirea lui Mihai Viteazul asupra Transilvaniei sînt: L. Szádecky, *Erdély és Mihály vajda története*. [Istoria Ardealului şi a lui Mihai Viteazul], Timişoara, 1893 (principala lucrare, cu documente); I. I. Nistor, *Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania, 1 noiembrie 1599—19 august 1601*, Buc., 1946 (extras din AARMSI, s. III, t. 28, 1945—1946, p. 447—542). Vezi şi: N. Sulică, *Relaţiile lui Mihai Viteazul cu oraşul Mureş* („Şoimii", 1929, nr. 9—10, p. 58—71); N. Iorga, *Taina lui Mihai Viteazul şi rostul istoric al Ardealului. Conferinţă la Alba Iulia, 10 decembrie 1938* (RI, 1939, p. 101—114); Pavel Binder, *Contribuţii privind domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 575—603); Ştefan Pascu, *Mihai Viteazul şi Transilvania*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 11—24; Ioan Ciupea, Raluca Comardicea, *Făgăraşul în politica lui Mihai Viteazul de unire a celor trei ţări române* („Cumidava", 1979—1980, nr. 1, p. 43—52).

Din timpul stăpînirii lui Mihai Viteazul în Transilvania au rămas numeroase documente, publicate de: Ion Lupaş, *Patru scrisori româneşti din timpul stăpînirii ardelene a lui Mihai Viteazul*, în *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, I, Buc. 1928; I. Minea, *Despre Ardealul lui Mihai vodă Viteazul. Cîteva documente date pentru moşii ardeleneşti* (CI, 1934—1936, nr. 1, p. 177—195); I. Lupaş, *Documente istorice transilvane. Vol. I, 1599—1699*, Cluj, 1940; G. Duzinchevici, *Noi documente de la Mihai Viteazul* (RA, 1946—1947, p. 378—381); I. Ranca, *Patru documente sighişorene emise de Mihai Viteazul* (RA, 1971, nr. 1, p. 101—106); Paul Abrudan, Domnica Avrigeanu, *Două documente inedite de la cancelaria din Alba Iulia a lui Mihai Viteazul* (R. Ist. 1975, nr. 4, p. 605—608); Graţian Mărcuş, *Şase scrisori din Sălaj ale lui Mihai Viteazul* (AMP, 1977, p. 197—200).

[28] Textul este publicat, cu unele diferenţe, în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 266 (Mihai îşi spunea locţiitor şi guvernator al împăratului şi general-comandant de campanie).

Cînd a aflat de intrarea lui Mihai în Transilvania, Rudolf al II-lea i-a scris lui G. Basta să intre în acţiune cînd şi unde doreşte, „hotărînd aşa cum vei crede că este mai bine şi mai de trebuinţă" (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 204—205). După ce Mihai a ocupat singur Transilvania, Basta „a intrat cu trupele sale", provocînd pe bună dreptate suspiciunea domnului (*ibidem*, p. 218).

[29] Textul este tipărit în vol. *Mihai Viteazul*, p. 258—263.

[30] Pentru campania fulgerătoare împotriva lui Ieremia Movilă din mai-iunie, campanie care a dus la unirea Moldovei cu celelalte două ţări române, vezi detalii la: C. Turcu, *Informaţii documentare cu privire la campania lui Mihai Viteazul în Moldova* (SAI, II, 1957, p. 77—94); Al. Gonţa, *Campania lui Mihai Viteazul în Moldova* („Studii, 1960, nr. 4, p. 141—157); I. Kara, *370 de ani de la moartea lui Mihai Viteazul. Ştiri puţin cunoscute*

despre voievod („Valachica", 1972, p. 171—175); C. Cihodaru, *Campania lui Mihai Viteazul în Moldova (mai-iunie 1600)* (CI, 1974, p. 131—145); C. Rezachevici, *Gîndirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobîndire a Moldovei*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 51—73, unde se analizează evoluția relațiilor lui Mihai cu Ieremia Movilă și convingerea Viteazului despre necesitatea îndepărtării domnului moldovean încă înainte de ocuparea Transilvaniei.

Campania din Moldova este menționată în mai multe documente interne. De pildă, în sept. 1610 se spune că niște privilegii au fost pierdute „din cauza oștilor lui Mihai voievod, cînd a fost Baba Novac cu tabăra cu haiducii, la Vasileuți pe Prut" (DIR, A, veac. XVII, vol. II, p. 318). Vezi și Al. Lapedatu, *Un sat hotinean distrus de oștile lui Mihai Viteazul, mai 1600* (RI, 1915, nr. 11—12, p. 8).

Despre tratativele purtate de Mihai Viteazul înainte de campania din Moldova vezi amănunte la Paul Cernovodeanu și N. Vătămanu, *Un medic elvețian de la curtea din Alba Iulia în slujba lui Mihai Viteazul: Ioan Muraltus (1563—1602)* (SAI, IX, 1967, p. 65—79). După declarația făcută de Muraltus, acesta fusese trimis de Mihai Viteazul la Suceava cu propunerea domnului de a da în căsătorie pe fiica sa, Florica, lui Sigismund Báthory și de a căsători pe fiul său, Nicolae-Pătrașcu, cu fiica lui Ieremia Movilă (I. Corfus, *Documente*, p. 401). Înrudirea celor trei principi ar fi contribuit la stingerea dușmăniei dintre ei.

[31] *Mihai Viteazul nu poate fi considerat un „cuceritor", căci el unea sub sceptrul său nu țări străine ci locuitori de același neam cu el, care aveau conștiința originii comune și a unității de neam*; aceasta și explică succesul rapid al intreprinderii sale, ca și modul cum a fost primit de români în Transilvania și Moldova.

Problema vechimii conștiinței unității de neam și transformarea ei în conștiință națională modernă a beneficiat în ultimele decenii de atenția stăruitoare a istoricilor români, care i-au dedicat numeroase studii: N. Iorga, *Conștiința națională românească de la Mihai Viteazul pînă astăzi* („Neamul românesc", 1920, nr. 162—181); Ștefan Pascu-Aron Petric, *Ideea de unitate național-statală în conștiința poporului român* („Anale de istorie"), 1973, nr. 6, p. 3—23); Ștefan Pascu, *Ideea de unitate—permanență a poporului român* („Analele Univ. Craiova", 1978, p. 23—32); idem, *Lupta pentru unitate—permanență a istoriei poporului român* (MSI, 1978, p. 57—66); I. Toderașcu, *Mihai Viteazul și conștiința unității etnice a românilor* (MM, 1981, nr. 4—6, p. 216—226); N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Buc., 1982, p. 151—175 (cu bibliografia mai veche); Gh. Platon, *Forța ideii de unitate în istoria românilor*, în vol. *Dezbateri istoriografice*, Iași, 1983, p. 1—15; N. Stoicescu, *De la conștiința unității de neam la conștiința națională* (R. Ist., 1984, nr. 2, p. 107—125); Mihai Berza, *Conștiința unității de neam la români în evul mediu*, în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, Buc. 1985, p. 195—206 etc.

[32] Despre relațiile lui Mihai Viteazul cu țarul Boris Godunov vezi îndeosebi: T. Holban, *Două știri despre români* („Arhiva", 1928, nr. 2, p. 139—140); idem, *Din relațiile lui Mihai Viteazul cu rușii* (RI, 1935, p. 223—225); Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Mihai Viteazul și legăturile cu Rusia. O scrisoare inedită* („Studii", 1948, nr. 4, p. 142—148).

[33] Unirea rutenilor ortodocși cu biserica română în 1595 a influențat relațiile lui Mihai Viteazul cu Polonia. Vezi Julian Pelesz, *Geschichte der Union rutheinischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, 2 vol., Viena, 1878—1880. După cum s-a arătat, rutenii ortodocși din Polonia sperau în ajutorul lui Mihai Viteazul. Vezi Kazimierz Tyrzkowski, *Relations du prince Constantin Basile d'Ostrog avec Michel, prince de Valachie* (RHSEE, 1926, p. 276—283); idem, *Knowania Michala Multanskiego przeciw Polsce (1598—1600)* („Kwartalnik historyczny", 1919).

[34] Campania din Moldova poate fi astfel schițată: la 5 mai, un corp de oaste ataca Suceava; între timp, pe valea Trotușului, aveau loc ciocniri cu ariergărzile armatei lui Ieremia Movilă, care se retrăgeau spre interior. După ocuparea orașului Bacău, oastea lui Mihai s-a împărțit în patru coloane, dintre care trei au pornit asupra Sucevei, prin Bistrița, Baia, Roman. După un scurt asediu, la 16 mai 1600, oastea Țării Românești ocupa cetatea Sucevei.

Cîteva zile după căderea Sucevei, Mihai Viteazul cîștiga o nouă victorie la Verbia împotriva a ceea ce mai rămăsese din armata lui Ieremia Movilă. La 28 mai oștile lui Mihai Viteazul se aflau în fața Hotinului, pe care nu l-au putut cuceri din cauza lipsei artileriei de asediu.

O altă coloană, condusă de Baba Novac, comandantul haiducilor, a ocupat regiunea dintre Siret și Prut, instalînd o garnizoană în orașul Iași. Renunțînd la asediul Hotinului, detașamente ale trupelor române au pătruns adînc pe teritoriul Poloniei, pentru ca, prin acțiuni de diversiune, să împiedice mobilizarea forțelor polone și trimiterea lor în ajutorul lui Ieremia; în sud, au ocupat cetățile Tighina, Cetatea Albă, Chilia și Izmail, deținute de turci. Campania din Moldova s-a încheiat cu înstăpînirea rapidă a lui Mihai Viteazul asupra întregii țării, numai Hotinul rămînînd în afara controlului său.

Ușurința cu care Mihai a ocupat Moldova se explică prin trecerea oștenilor lui Ieremia Movilă de partea sa; după cum mărturisește un izvor contemporan: „moldovenii, răsculîndu-se, au întors armele în sprijinul lui Mihai, împotriva lui Ieremia Movilă" (Hurmuzaki, IV/2, p. 24). După știri aflate în Polonia, *„toată țara Moldovei l-a întîmpinat pe Mihai cu*

mare bucurie, cetatea Suceava i s-a închinat", iar domnul „s-a arătat atît de darnic și blînd poporului, încît aceştia l-au numit „tată" (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 222). Trecerea ţăranilor de partea lui Mihai, atît în Transilvania, cît şi în Moldova, demonstrează că ne aflăm în faţa unei *manifestări de solidaritate românească*, dovadă că exista *o puternică conştiinţă a unităţii de neam*.

Mihai el însuşi şi-a exprimat această conştiinţă într-o scrisoare adresată paşei de Tighina în care-i comunica acestuia că — ţinînd seama de relaţiile cu Polonia, care sprijinea pe Ieremia — avea de gînd să ocupe nu numai pămînt românesc (*non solummodo terram valachicam occupare*) (Hurmuzaki, XII, p. 663). *Domnul ştia deci că Moldova — ca şi Ţara Românească şi Transilvania — este „pămînt românesc"*.

[35] Despre relaţiile lui Mihai Viteazul cu polonii există o bogată literatură istorică, din care amintim: Ilie Corfus, *Corespondenţă inedită asupra relaţiunilor dintre Mihai Viteazul şi Polonia* („Codrul Cosminului", 1935, p. 1—67); şi extras, Cernăuţi, 1935; idem, *Mihai Viteazul şi polonii*, Buc., 1938 (în anexă, 121 documente, 1594—1601); idem, *Mihai Viteazul în cercetări polone recente* (AIIAI, 1964, p. 171 şi urm.); idem *Michel le Brave et la Pologne* (RRH, 1975, nr. 3, p. 483—498); M. Vîrcioroveanu, *Mihai Viteazul în predica iezuitului Piotr Skarga* (BOR, 1975, nr. 5—6, p. 679—692); Ştefan Andreescu, *La Pologne, la Moldavie et la Ligue Sainte en 1596. Une nouvelle source* (RRH, 1983, nr. 3, p. 239—257) etc.

Despre tratativele lui Mihai Viteazul cu Poarta în iarna anului 1599—1600 şi cu regele Poloniei (1600), care-i cerea să ofere coroanei polone cele trei ţări române unite, vezi I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu polonii*, Buc., 1935 (din AARMSI, s. III, t. XVI, 1934—1935, p. 59—70).

[36] Mihai Viteazul arăta că trebuie să alunge pe Ieremia Movilă „ca duşman al creştinilor, ... ca să nu poată aduce o piedică la planul expediţiei în Turcia" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 19—20). El urmărea să prevină planurile lui Ieremia, care se pregătea să-l atace (A. Veress, *Documente*, VI, p. 106).

[37] La 27 mai 1600, Mihai Viteazul emitea din oraşul Iaşi, cetatea de scaun a Moldovei, faimosul hrisov prin care se intitula „*domn al Ţării Româneşti şi al Ardealului şi al Moldovei*", titulatură pe care o va utiliza în toate hrisoavele din timpul şederii sale în această ţară.

Documentele emise de Mihai Viteazul ca domn al celor trei ţări române au fost publicate de Ioan Bogdan, *Patru documente de la Mihai Viteazul ca domn al Ţării Româneşti, al Ardealului şi al Moldovei*, în vol. *Prinos alui D. A. Sturdza*, Buc., 1903, p. 147—170 şi Stoica Nicolaescu, *Documente de la Mihai vodă Viteazul ca domn al Ţării Româneşti, al Moldovei şi al Ardealului, 1600. Texte originale însoţite de traduceri şi adnotaţiuni istorice*, Buc., 1916.

În acţiunea de organizare a guvernării Moldovei, un loc important l-a ocupat biserica, menită să fie aliată lui Mihai în realizarea planurilor sale. În iunie 1600, s-a ţinut la Iaşi un sinod, prin care înalţii prelaţi fugiţi în Polonia împreună cu Ieremia Movilă erau caterisiţi şi scoşi din scaunele lor; mitropolit al Moldovei a devenit Dionisie Rally, sfetnic apropiat al lui Mihai Viteazul. Scopul principal al acestui sinod a fost de a consfinţi legitimitatea domniei lui Mihai Viteazul în Moldova, prin jurămintele de credinţă către domn depuse de episcopii de Roman şi Rădăuţi, acte ce oglindesc o gîndire politică care urmărea înfăptuirea unificării statale a ţărilor române.

[38] Atît după biruinţa de la Şelimbăr, cît şi după încheierea campaniei din Moldova, între domnul celor trei ţări reunite şi curtea lui Rudolf al II-lea au avut loc tratative anevoioase şi complicate pentru definitivarea titlului juridic de stăpînire asupra Transilvaniei şi apoi a Moldovei (toamna anului 1599 — toamna anului 1600). Ele au fost purtate fie de solii lui Mihai Viteazul — Petru Armeanul şi apoi banul Mihalcea şi vistierul Stoica (Stoichiţă) — trimişi în misiune la curtea din Praga, fie de consilierii imperiali: David Ungnad, Mihai Székely şi apoi Bartolomeu Pezzen, acreditaţi pe lîngă curtea de la Alba Iulia a lui Mihai Viteazul.

Punctele de vedere au fost ireductibil diferite de la început, deoarece pentru Mihai Viteazul ceea ce a fost cîştigat cu forţa armelor sale şi corespundea împlinirii unor năzuinţe româneşti mai vechi nu trebuia pierdut; unirea Ţării Româneşti cu Transilvania şi cu Moldova trebuia păstrată, în ciuda refuzului curţii imperiale de la Praga.

Instrucţiunile date solilor, ca şi răspunsurile lui Mihai Viteazul, păstrate în limba română — exprimînd deci direct gîndirea sa politică — oglindesc cu claritate fermitatea acestui dunct de vedere. Conştiinţa Viteazului despre rolul său istoric de întemeietor de familie domnitoare peste cele trei ţări unite este dovedită de texte cît se poate de grăitoare; de pildă, cînd cerea solilor săi să revendice din partea împăratului „pentru această slujbă şi nevoinţă ce s-au nevoit, să-i lase Ţara Rumânească şi ţara Ardealului să-i fie de moşie lui şi cine se va ţine den feciorii lui să le fie moşie" (N. Iorga, *Documente nouă*, p. 43); mai tîrziu, în ce priveşte Moldova: „alta pohteaşte ţara Moldovei să fie de moşie fir pre firul lui şi pre feciori şi pre feate, ca şi Ţara Românească" (*ibidem*, p. 49). Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 373.

În sfîrşit, în discuţiile cu comisarii imperiali, Mihai Viteazul cere: „să dea înălţimea sa (Rudolf al II-lea) în perpetuum Ardealul, Moldova şi Ţara Românească lui Mihai vodă

şi fiului său" (Hurmuzaki, XII, p. 956, 960). Sînt deci dovezi sigure că *Mihai Viteazul dorea să păstreze cele trei ţări unite sub conducerea familiei sale, să inaugureze o dinastie care să le stăpînească.*

[39] Unirea realizată de Mihai Viteazul şi semnificaţia ei excepţională pentru istoria neamului nostru au constituit în ultima vreme obiectul a numeroase studii: Alex. Lapedatu, *Dacia lui Mihai Viteazul* („Transilvania", 1941, p. 597—604); P. P. Panaitescu, *L'union des Pays Roumains sous le règne de Michel le Brave* (RRH, 1965, nr. 3, p. 427—440); I. Ionaşcu, *Mihai Viteazul şi unitatea politică a ţărilor române*, în vol. *Unitate şi continuitate în istoria poporului român*, Buc., 1968, p. 153—185; Ştefan Ştefănescu, *Michel le Brave „Restitutor Daciae"* (RRH, 1968, nr. 6, p. 899—913); Ştefan Pascu, *Însemnătatea şi semnificaţia unirii politice a ţărilor române sub Mihai Viteazul* (AIIC, 1975, p. 15—26); idem, *Unirea ţărilor române sub Mihai Viteazul* (ES, 1975, nr. 10, p. 35—41); Andrei Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave* (RESEE, 1975, nr. 3, p. 367—378); Eugen Stănescu, *Ţările române la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi prima lor unificare politică. Despre necesitate şi posibilitate în istorie* („File de istorie militară a poporului român", III, 1975); Manole Neagoe, *Problema unităţii ţărilor române în secolul al XVI-lea* (RA, 1975, nr. 4, p. 427—442); Eugen Stănescu, *Unirea înfăptuită sub Mihai Viteazul în contextul internaţional al vremii* („Anale de istorie", 1975, nr. 2, p. 64—68); Ştefan Ştefănescu, *Semnificaţia primei uniri a ţărilor române* (ES, 1976, nr. 15, p. 44—48); C. Rezachevici, *„Neam" şi „naţiune"; unirea politică a ţărilor române sub Mihai Viteazul. Critica unor interpretări* (R. Ist., 1977, nr. 9, p. 1709—1727); Mihai Berza, *Mihai Viteazul şi unirea ţărilor române*, în vol. omagial *Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 255—261; reprodus şi în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, Buc., 1985, p. 44—52; Ştefan Ştefănescu, *Mihai Viteazul — unificator de ţară*, în vol. *60 de ani de la făurirea statului naţional unitar român*, Buc., 1978, p. 27—33; Eugen Stănescu, *Sensul unui mare act istoric (1599—1600)* (MI, 1981, nr. 7, p. 2—5); Gheorghe Zaharia, *Semnificaţia făuririi statului feudal centralizat român sub Mihai Viteazul* (MN, 1981, p. 47—52); Vasile Petrişor, Nicolae Rauş, *Unirea politică de la 1600 — întruchipare a păstrării şi dezvoltării unităţii de neam a poporului român* („Anale de istorie", 1984, nr. 2, p. 48—68), etc.

[40] Vezi analiza lui C. Rezachevici, *Cunoscuta însemnare a lui Mihai Viteazul privind stăpînirea ţărilor române şi semnificaţia ei reală* („Apulum", 1975).

[41] Despre relaţiile lui Mihai Viteazul cu saşii vezi: G. Nussbächer, *Unele aspecte privind relaţiile lui Mihai Viteazul cu saşii din Transilvania de sud* („Cumidava", 1974—1975, p. 113—118); Thomas Nägler, *Relaţiile lui Mihai Viteazul cu saşii din Transilvania* (MN, 1982, p. 91—96).

Nu se poate spune însă că relaţiile lui Mihai cu saşii au fost prea cordiale; simţindu-se ameninţaţi în privilegiile lor, saşii din Sibiu declarau că domnul, „împuţinînd naţia maghiară, secuimea şi săsimea", urmărea „să umple cu valahi pămîntul acesta frumos, care ne-a crescut şi îngrăşat pe noi" (*Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, V, p. 584—586).

[42] Mihai Viteazul a acordat mai multe acte de privilegii secuilor, începînd din 3 nov. 1599, prin care îi elibera din iobăgie în schimbul obligaţiei de „a apăra patria cu credinţă, sacrificînd viaţa şi averea". Vezi analiza făcută de L. Demény în vol. *Răscoala secuilor din 1595—1596*, p. 199—203.

[43] După cum mărturisea istoricul maghiar Jakab Elek, domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania a dat românilor de aici „titlul de drept şi conştiinţa de sine..., care au pricinuit de atunci ungurilor mari pierderi de forţe şi au fost o mare piedică în drumul de triumf al politicii naţionale maghiare" (citat de Ştefan Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în sec. XIII—XIX*, ed. II-a, Buc., 1977, p. 82—83).

[44] Deşi domnul a fost silit să menţină vechiul sistem administrativ al Transilvaniei, el a încercat să introducă, măcar parţial, şi o administraţie românească. Astfel, pe lîngă reprezentanţii nobilimii transilvane, în sfatul de la Alba Iulia au fost incluşi un număr de dregători din Ţara Românească, care, prin subordonaţii lor, erau însărcinaţi să execute unele hotărîri ale dietei sau ale domnului, controlînd aplicarea lor.

Se poate afirma că modul de organizare a guvernării tindea să capete forma a două administraţii, cea veche — pe care Mihai nu a avut timpul să o înlocuiască — şi cea nouă. Aceasta din urmă era alcătuită, la rîndul său, dintr-una civilă — aparatul de dregători ai domnului — şi alta militară — căpitanii şi pîrcălabii cetăţilor, numiţi în aceste funcţii de domn. Acest paralelism, care ilustra o perioadă de tranziţie, a generat o stare de instabilitate şi nesiguranţă ce va crea însemnate prejudicii guvernării lui Mihai Viteazul.

Dacă încercăm să definim caracterul stăpînirii lui Mihai Viteazul în Transilvania, arăta Eugen Stănescu, acesta ar fi unul de oscilare între respectarea privilegiilor nobilimii şi transgresarea acestora. Fără îndoială că Mihai Viteazul ar fi dorit să facă mai mult pentru masa producătorilor direcţi, în primul rînd pentru românii de un sînge cu el şi pentru secui, dar a fost împiedicat să realizeze o asemenea politică de opoziţia dîrză a nobilimii transilvane, sprijinită uneori de boierimea munteană; ori, fără sprijinul clasei conducătoare, acţiunea politică şi militară a domnului nu putea avea sorţi de izbîndă.

[45] Domnul a menţinut dieta, veche instituţie a Transilvaniei, care a fost convocată de trei ori în vremea stăpînirii lui Mihai Viteazul.

În prima dietă, ţinută la 20—28 noiembrie, la Alba Iulia, s-a hotărît impunerea de dări grele asupra contribuabililor şi s-au confirmat vechile privilegii secuieşti; în schimb, dieta a obţinut din partea domnului un jurămînt prin care se obliga să respecte „drepturile" nobilimii şi patriciatului orăşenesc şi să ia măsuri pentru înăbuşirea mişcării iobagilor, izbucnită cu violenţă odată cu intrarea trupelor române în Transilvania.

A doua dietă, întrunită la Braşov, la 12—15 martie 1600, a hotărît o nouă impunere excepţională, înăsprind măsurile îndreptate împotriva iobagilor. A treia, ţinută la 20—27 iulie 1600, la Alba Iulia, în afară de măsurile obişnuite de caracter fiscal, a hotărît şi unele modeste îmbunătăţiri privind situaţia preoţilor şi iobagilor români.

Hotărîrile acestor diete au fost publicate de Ioachim Crăciun, *Dietele Transilvaniei sub domnia lui Mihai Viteazul* (AIINC, 1936—1938, p. 620—640).

[46] Instrucţiunile sînt publicate în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 307—311.

[47] Despre relaţiile lui Mihai Viteazul cu George Basta şi politica duplicitară a imperialilor faţă de domn vezi îndeosebi N. Iorga, *Basta şi Mihai Viteazul. Conferinţă ţinută la Ateneul Român în ziua de 15 ianuarie 1895*, Buc., 1895.

Vezi şi A. Veress, *Epistolae et acta generalis Georgii Basta*, 2 vol., Budapesta, 1909—1913, cu recenzia lui N. Iorga, *Scrisorile lui Basta* („Neamul românesc literar", 1910, p. 241—243).

[48] Vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 371.

[49] Vezi *ibidem*, p. 396—403 şi 404—412; agenţii imperiali spun despre Mihai: „la acest voievod totul este contradicţie şi şiretlic amăgitor". Pe de altă parte însă ei admit: „ca generalissim, în problemele militare ale acestor locuri, voievodul este cum nu se poate mai bun"; „despre el nu se poate spune nimic altceva decît că este hărăzit succesului în război, este iute, hotărît, viteaz şi preocupat de planuri războinice" (*ibidem*, p. 431).

Nu trebuie să omitem însă faptul că nobilii maghiari ţeseau intrigi împotriva voievodului, pe care-l pîrau comisarilor că este nesincer, că întreţine relaţii cu turcii, că „doreşte totul pentru sine" etc., aşa cum susţinea Gaspar Kornis (*ibidem*, p. 424).

Un alt nobil ungur, Sigismund Forgach, informa, la rîndu-i, că Mihai e un tiran legat de turci, care stoarce ţara şi terorizează pe nobili, aţîţînd pe ţărani contra lor (Hurmuzaki, III, p. 357—359).

Se înţelege că asemenea acuzaţii nedrepte influenţau pe comisarii imperiali şi-i determinau să privească cu suspiciune pe Viteaz. Cu toate acestea, unul dintre ei, Mihai Székely, susţinea cauza domnului, despre care spunea: „nu cunosc pe nimeni mai potrivit pentru a guverna decît el, căci e sever şi-şi riscă gîtul" (*ibidem*, p. 381—382). Vezi analiza făcută de N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 41 şi urm. (cap. *Lupta cu oamenii împăratului*).

Şi G. Basta incita pe Rudolf al II-lea împotriva lui Mihai Viteazul, cerînd învoirea imperială să gonească el pe „valahul insolent", care stîrnise ura nobililor maghiari (Hurmuzaki, XII, p. 794—795.

[50] Transilvania a fost cucerită de unguri mult mai tîrziu, luarea ei în stăpînire terminîndu-se la începutul sec. XIII. Vezi Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, ed. II-a, Cluj, 1972, p. 95—99.

Xenopol face această lungă incursiune în trecutul Transilvaniei — provincie neglijată în sinteza sa — pentru a explica situaţia românilor la venirea lui Mihai în această provincie.

[51] Despre originea lui Nicolaus Olahus, vezi G. Şincai, *Opere*, II, Buc., 1969, p. 254—255 şi A. Sacerdoţeanu, *Stema lui Dan al II-lea în legătură cu familiile Huniade şi Olah* (R.M., V, 1968, nr. 1, p. 5—16).

[52] Despre îngrădirea dreptului de strămutare vezi Ştefan Pascu, *op. cit.*, p. 453—456 şi David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I, Buc., 1967, p. 130—144.

[53] Este vorba de răscoala zisă de la Bobîlna din 1437—1438, despre care s-a scris foarte mult. Vezi în special Ştefan Pascu, *Bobîlna*, ed. II-a, Buc., 1963; L. Demény, *Az 1437—38-es bábolnai népi felkelés*. [Răscoala populară de la Bobîlna din 1437—38], Buc., 1960; M. Diaciuc — Dăscălescu, *Răscoala iobagilor de la Bobîlna*, Buc., 1970.

Nu se poate vorbi însă de „revoluţiile românilor contra ungurilor", deoarece între iobagi se găseau şi maghiari, iar între nobili şi români maghiarizaţi, aşa cum recunoaşte şi Xenopol.

[54] Vezi L. Demény, *Textele celor două înţelegeri, încheiate în 1437 între răsculaţi şi nobili, după documente originale* („Studii", 1960, nr. 1, p. 91—111) şi idem, *Documente noi referitoare la răscoala de la Bobîlna* (SMIM, IV, 1960, p. 395—421).

[55] Este vorba de *Unio trium nationum*. Despre sensul cuvîntului medieval *natio* — care nu trebuie confundat cu termenul modern naţiune — vezi Elena Slave, *Natio*, în vol. *Omagiu lui Iorgu Iordan*, Buc., 1958, p. 811—814 şi Elena Florea, *Consideraţii privind categoria de naţiune* („Rev. de filozofie", 1967, nr. 12, p. 1315—1327).

[56] Observaţie foarte justă, întărită şi de alţi mari istorici, ca N. Iorga sau David Prodan. Primul atrăgea atenţia asupra faptului că „nu trebuie să-şi închipuie cineva o organizare a trei naţiuni conştiente de naţionalitatea lor împotriva naţiunii noastre, persecutată pentru caracterul ei naţional. „Natio" pe vremea aceea nici nu însemna altceva

decît o categorie socială, un element constituţional recunoscut formal prin legislaţie sau datine ... Între nobili nu intrau numai unguri, ci şi toţi aceia care fuseseră români şi care, trecînd la catolicism, prin această schimbare religioasă intraseră de-a dreptul în clasa dominantă" (*Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, I, Buc., 1915, p. 104—105).

La rîndul său, D. Prodan arăta: „În mod curent se porneşte de la 1437, de la faimoasa *unio trium nationum*. Dar e destul să aruncăm o privire asupra textului unirii de la 1437 ca să aflăm că în el nu apare termenul de naţiune. Unirea frăţească *(fraternam unionem)* o fac *Nobiles, Saxones* şi *Siculi* (*Supplex Libellus Valachorum*, Buc., 1967, p. 65).

Caracterul social privilegiat al termenului de *natio* a fost definit în sec. XVI de juristul Verböczy în celebrul său *Tripartitum*: „Sub numele şi denumirea de naţiune sînt a se înţelege numai domnii prelaţi, baroni şi ceilalţi magnaţi şi toţi nobilii, nu însă şi nenobili. Prin denumirea de plebe sînt a se înţelege numai nenobilii" (V. Goldiş, *Despre problema naţionalităţilor*, Buc., 1976, p. 94—95).

[57] Este vorba îndeosebi de boierii din ţara Făgăraşului, care-şi aveau privilegiile de la domnii Ţării Româneşti, începînd cu Mircea ce Mare. Vezi David Prodan, *Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului în sec. XVI—XVII* (AIIC, 1963, p. 300 şi urm.). Vezi şi I. Puşcariu, *Date istorice despre familiile nobile române*, I, Sibiu, 1892.

Despre intrarea unor cnezi şi voievozi români în rîndurile clasei privilegiate, „ca urmare a colaborării cu puterea centrală, care le dăruieşte sau le confirmă sate răpite obştilor săteşti în Maramureş, Haţeg, Caraş, Bihor şi în alte părţi", vezi şi cazurile citate de Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, III, Cluj-Napoca, 1986, p. 52—60.

[58] Vezi K. G. Gündisch, *Participarea saşilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin* (SUBB, 1972, nr. 2, p. 21—30).

[59] Despre răscoala condusă de G. Doja vezi: Ştefan Pascu, *Contribuţii noi privitoare la răscoala ţăranilor din 1514 în Transilvania* („Studii", 1955, nr. 5—6, p. 91—112); M. Glück, G. Kovacs, E. Dörner, *Contribuţii noi cu privire la răscoala populară din 1514* (SMIM, II, 1957, p. 431—448); Ştefan Pascu, *Războiul ţărănesc din anul 1514 de sub conducerea lui Gh. Doja*, Buc., 1959; idem, *Însemnătatea istorică a războiului ţărănesc de sub conducerea lui Gh. Doja din 1514* („Studii", 1964, nr. 2, p. 479—493); Barta Gábor, Fekete Nagy Antal, *Parasztháború 1514-ben* [Războiul ţărănesc din 1514], Budapesta, 1973; Ludovic Demény, *Primele ecouri germane ale războiului ţărănesc din 1514, reflectată în aşa-zisele Wunderzeichen* (R. Ist., 1982, nr. 2, p. 291—305) etc.

[60] Despre această răscoală şi caracterul ei vezi: G. Duzinchevici, *Despre mişcarea condusă de ţarul Iovan, 1526—1527* („Studii", 1956, nr. 6, p. 131—148).

[61] Ferdinand de Habsburg nu era încă împărat, ci pretendent la coroana regatului ungar pentru care lupta cu Ioan Zápolya; fiecare din cei doi competitori a încercat să atragă de partea sa pe Ivan Nenada.

[62] Despre situaţia iobagilor din Transilvania vezi magistrala lucrare a lui David Prodan, *Iobăgia din Transilvania în secolul al XVI-lea*, 2 vol., Buc., 1967—1968, unde sînt analizate: sarcinile feudale, monopolurile senioriale, dreptul de strămutare al iobagilor, dreptul de judecată al seniorilor feudali etc.

[63] Vezi *Approbatae Constitutiones*, trad. rom. de Al. Herlea, V. Şotropa şi I. Floca („Mitropolia Ardealului", 1976, nr. 7—9, p. 459—615); şi extras. Despre modul cum au fost elaborate vezi Al. Herlea, *Les conditions de l'élaboration et l'importance des „Constitutions approuvées" de Transylvanie* (RRH, 1972, nr. 3, p. 399—413).

[64] Despre această spinoasă problemă vezi Georg Müller, *Die ursprungliche Rechtslage des Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande*, Sibiu, 1912, şi răspunsul românesc dat de I. Puşcariu şi colaboratorii săi în lucrarea *Contribuţii istorice privitoare la trecutul românilor din pămîntul crăiesc*, Sibiu, 1912.

[65] Despre aceste mişcări vezi pe larg Ştefan Pascu, *Mişcări ţărăneşti prilejuite de intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania* (SMIM, I, 1956, p. 123—151).

[66] După cum spunea N. Bălcescu, *Opere*, II, p. 263, „datoria lui Mihai ar fi fost de a da românilor libertatea din iobăgie şi proprietate de pămînt spre chezăşuirea acelei libertăţi ... Astfel el ar fi dat stăpînirii sale în Ardeal o temelie neclintită. Niciodată ocazie mai bună ca aceasta nu se înfiinţase ca acum îndată după bătălia de la Sibiu ... Mai tîrziu, Mihai în zadar vru; anevoinţele crescuse prea mult, ocazia trecuse", opinie pe care şi-o însuşeşte şi Xenopol.

[67] Acuzaţia a fost adusă de cronicarul Ştefan Szamosközy care afirmă: „încă înainte de intrarea sa (în Transilvania) Mihai a aţîţat în ascuns întreaga sărăcime a românilor din Transilvania, prin tainica lucrare a preoţilor săi ... să maltrateze şi să ucidă pe nobili, încît nu numai prin armele aceluia, pe faţă, ci şi prin ucideri tainice, s-a urmărit distrugerea nobilimii din Transilvania" (*Monumenta Hungariae Historiae. Scriptores*, XXVIII, p. 344).

[68] Despre atitudinea favorabilă a românilor din Braşov faţă de Mihai Viteazul, căruia au vrut să-i predea cetatea la 1 oct. 1600, vezi Ilie Minea, *Românii din Braşov şi Mihai Viteazul* (CI, 1932—1933, nr. 1, p. 232—237). Vezi şi mărturiile invocate de Florian Dudaş, *Mihai Viteazul în conştiinţa românilor din Transilvania. Mărturii istorice* („Mitropolia Banatului", 1975, nr. 4—6, p. 216—223).

CAP. III

CĂDEREA LUI MIHAI VITEAZUL

Par. 1. Răscoala ardelenilor*

Cucerirea Moldovei încredinţase pe germani că Mihai avea de gînd să urmeze o politică neatîrnată, să-şi croiască o puternică domnie sub scutul casei de Austria, ceea ce nu l-ar fi împiedicat la vreme de nevoie a se arunca în braţele turcilor; din un ajutor pe care împăratul crezuse că-l dobîndise în contra puterii otomane în persoana lui Mihai îi răsărea acuma un pericol eventual tocmai spre acea parte atît de gravă a intereselor germane.

Mihai devenise primejdios şi trebuia ca curtea germană să caute cu orice preţ a se dezbăra de el.

Vechea neîncredere în Valah, care întovărăşise întotdeauna chiar relaţiile cele mai prietenoase ale lui Mihai cu nemţii, luă iarăşi precumpănirea şi politica germană începu a săpa poziţia lui Mihai în Transilvania. De îndată ce ungurii simţiră această schimbare a vîntului politic, ei dădură pe faţă duşmănia ascunsă pe care totdeauna o hrăniseră în sufletul lor contra domnului român şi astfel suzeranul acestuia, unindu-se cu elementul politic de căpetenie al Transilvaniei, care păstrase în mîinile sale, din îngăduirea lui Mihai, toată puterea ce o avusese şi mai înainte, se sculă contra eroului muntean acea furtună care trebuia să-l răstoarne deodată din culmea gloriei în fundul prăpastiei.

„Orb norocul la suiş şi alunecos la stare pe loc; grabnic şi de sîrg pornitor la coborîş"[1]; astfel fu soarta lui Mihai Viteazul. După ce am schiţat norocul lui, să îmbrăcăm pana în jale pentru a descrie ale lui nenorociri [1].

Chiar în timpul relaţiilor celor mai bune cu nemţii, nu lipsiseră ponegririle şi pîrile contra lui Mihai din partea cîtorva duşmani ai săi, personali mai mult decît politici [2]. Aşa, Mihai Viteazul îşi înstrăinase pe marele nobil ungur din Transilvania, Ştefan Bocskay, confiscîndu-i averile pentru că se opunea a-i recunoaşte domnia, ca unul ce el însuşi avusese pretenţii la tronul Transilvaniei în timpul abdicării lui Sigismund Báthory.

Îndată după victoria lui Mihai de la Schellenberg, împăratul, scriind lui Bocskay ca să-şi unească puterile cu ale lui Mihai spre a aduce Transilvania sub stăpînirea germană, ungurul îi răspunde că, „după dorinţa lui Mihai Viteazul, spre a face un serviciu împăratului, s-a apropiat cu armatele de hotarele Transilvaniei şi a ajuns la Cluj; că aici s-ar afla cea mai mare parte din nobilii Ardealului, care toţi ar aştepta cu mare nerăbdare

* Este vorba de răscoala nobilimii maghiare din Transilvania.
[1] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 330.

ca împăratul să trimită o persoană de înaltă autoritate din palatul său spre a lua ocîrmuirea țării"[2]. Bocskay nu vroia deci să recunoască pe Mihai de domn al Transilvaniei, ceea ce împinse pe acesta a-i confisca averile; de aici o ură neînduplecată între nobilul ungur și domnul român.

În 16 noiemvrie 1599, Bocskay trimite un raport împăratului în care enumără toate faptele lui Mihai care ar fi de natură a pune în îndoială buna lui credință, anume „că ar fi primit jurămîntul țării, uzurpînd însușirea de locțiitor împărătesc; că pe secui, dăruindu-i cu libertatea, i-ar fi pus să jure ascultare nu numai împăratului, ci și fiului său Petru ⟨Nicolae-Pătrașcu⟩; că a început a împărți moșii nobililor ce ar ține cu el; că convocase pentru dieta din Transilvania și pe nobilii din ținutul Crasnei, de afară din hotarele țării; că trimisese în Valahia pe mai mulți nobili ce nu vroiau să se supună lui; că secuii, răsculîndu-se contra nobililor lor, ar fi comis în provincia ⟨regiunea⟩ lor cele mai cumplite prădăciuni și pustiiri" și cîte altele asemenea. Bocskay încheie acest tablou compus numai din faptele acele ce puteau fi interpretate în contra lui Mihai rugînd pe împăratul încă o dată „de a trimite pe omul său care să-i ocrotească, oricine ar fi acesta"[3].

O dată cu această scrisoare, în care Bocskay se prefăcea a se îngriji numai de interesul împăratului, el trimite o alta, către consilierul Ioan Barvitius ⟨Johann Barwitius⟩, în care se vede că motivul pîrilor îndreptate contra lui Mihai era despoierea de moșiile sale prin domnul român. Amestecînd într-un chip cam straniu interesul împărăției cu al său personal, el spune că, „știind pe voievod că năvălise în Transilvania pentru sprijinirea interesului maiestății voastre și crezîndu-l sincer în apucăturile sale, împingeam pe toți să meargă către el. În contra tuturor așteptărilor, averile mele însă, afară de o singură moșie, nu mi-au fost restituite". După aceea, revenind la tema lui favorită, adaugă că „grija cea dintîi ar trebui îndreptată asupra ocîrmuirii Transilvaniei"[4].

Văzînd însă nobilul ungur că nu izbutește numai cu acele mijloace, recurge la calomnie [3], imputînd lui Mihai Viteazul că ar tolera „tîlhăriile, cruzimile și devastările cele mai cumplite, că însuși el ar comite cele mai strașnice crime, nereținîndu-se de la nici o femeie cinstită, siluind chiar copile de 10 ani"[5].

Informîndu-se de scopul lui Mihai-Vodă de a ataca Moldova și pentru a ponegri și mai tare purtarea lui Mihai în o chestie unde știa că el nu va putea dobîndi aprobarea împăratului, Bocskay, răsturnînd adevărata stare a lucrurilor, spune că Mihai, care ar exercita o tiranie atît de cumplită în Transilvania, ar fi dat pe față planul său de a ataca

---

[2] Rudolf al II-lea către St. Bocskay, 6 nov. 1599 și Bocskay către Ioan ⟨Johann⟩ Barwitius, 7 nov. 1599 (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 347 și 350). [Barwitius a fost secretarul lui Rudolf al II-lea; scrisorile redactate de el au fost publicate de Szádeczky, N. Iorga și A. Veress; cele mai multe se află în vol. Ioannes Barwitius, *Rudolfi secundi epistolae*, Vindobonae, 1771 și la F. Stieve, *Rudolf II. Vorträge und Reden*, Leipzig, 1900].

[3] Bocskay către Rudolf al II-lea, 16 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 352). ≪Dintre măsurile luate de Mihai Viteazul pentru a organiza Transilvania sub autorități din Muntenia, întîlnim numai o slabă încercare pe tărîmul bisericesc, cînd el numește pe arhimandritul Gheorghe ⟨Serghie⟩ de la Tismana ca episcop la Muncacs în Maramureș, adică în unul din acele comitate mărginașe asupra cărora Mihai Viteazul întindea pretențiile sale după cucerirea Ardealului. Document din 1662, rezumat de N. Iorga, [*Mama lui Constantin vodă Basarab*], în „Conv. lit.", XXXV, 1901, p. 811.≫ [Despre măsurile luate de Mihai Viteazul cu privire la organizarea bisericii ortodoxe române din Transilvania — pusă sub jurisdicția mitropolitului din Țara Românească — vezi Mircea Păcurariu, *Mihai Viteazul și biserica românească ortodoxă din Transilvania* (M.O., 1975, nr. 5—6, p. 354 și urm.)]

[4] Bocskay către Barwitius, 16 nov. 1599 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, III⟩, p. 355).

[5] Bocskay către Barwitius, 23 dec. 1599 (*ibidem*, p. 401).

Moldova, ceea ce ar fi împins pe moldoveni sub proteguirea polonilor, care acuma ar amenința Transilvania[6], pe cînd știm că polonii și cu proteguitul lor Ieremia Movilă, săpînd tocmai domnia lui Mihai, provocaseră pe domnul muntean a-i ataca.

Pe cînd acest dușman neîmpăcat al lui Mihai Viteazul se ridică în Transilvania, un al doilea trimis din afară aici, nunțiul papal Malaspina, lucra în același chip spre compromiterea lui Mihai în ochii împăratului [4]. Cauzele care împinseseră pe Malaspina a fi în contra lui Mihai sînt ușor de pătruns. El era nunțiul papei și Andrei Báthory fusese cardinal; Malaspina credea că are de răzbunat contra lui Mihai moartea fratelui său întru Hristos. Apoi el, ca preot catolic, trebuia să vadă cu ochi răi introducerea unui domn schismatic în o țară ce trebuia păstrată catolicismului. Ne mai aducem aminte de modul puțin respectuos cum tratase Mihai Viteazul bulele trimise de papa la el în Muntenia[7]. În sfîrșit, Malaspina mai fusese reținut în prinsoare de către domn în tot timpul luptei de la Schellenberg, pentru a cărei amînare el venise în corturile lui. Malaspina se pune în curînd în înțelegere cu Bocskay spre a înnegri pe cît se putea pe Mihai. Astfel, scrisoarea trimisă de Bocskay împăratului, al cărei cuprins a fost reprodus mai sus, „fusese redactată de ungur în înțelegere cu nunțiul care era bolnav"[8]. Tot așa este și acea trimisă în aceeași zi lui Barvitius.[9]

În raportul lui Malaspina însuși asupra luptei de la Sibiu către cardinalul [Cinzio Aldobrandini di] San-Giorgio, nunțiul papal, după ce povestește toate împrejurările acelei lupte la care el asistase fiind reținut în lagărul lui Mihai, arată cum voievodul începu a dărui moșii la valahi și a pune în lucrare toate acele acte de ocîrmuire pe care poate să le facă un principe suveran. Malaspina, pentru a încerca pe Mihai, îl întrebase dacă vrea să stăpînească în Transilvania armat sau nearmat și s-o ocîrmuiască după sistemul turcesc sau valah, sau să o lase în deprinderile de pînă atunci, sfătuindu-l a se înțelege cu dînsul asupra tuturor acestor puncte care ar trebui dezbătute cu maiestatea sa împăratul și cu sanctitatea sa papa. Malaspina era de părere că „împăratul ar trebui să caute a se folosi îndată de împrejurări, dacă vrea să păstreze stăpînirea Transilvaniei; căci dacă țara va rămîne a lui Mihai, în curînd ea va trece sub mîna turcilor".[10]

Mihai, bănuind pe nunțiul de potrivnic [5], îl cheamă înaintea sa, mustrîndu-l cu cuvinte foarte aspre, „pentru că scria lui Basta și împăratului că el, Mihai, ar fi trădător; că ar fi făcut pace cu turcii și cu cardinalul, adăogînd că, dacă nu ar fi reținut prin oarecare considerații, ar urma altfel față cu el".[11]

Un al treilea personaj care dușmănea pe Mihai Viteazul și care trebuia să aibă asupra soartei lui o fatală înrîurire era *Gheorghe Basta*. Acest general austriac, de origine italian, intrase în legături cu Mihai prin mijlocirea împăratului, atunci cînd împăratul, hotărînd împreună cu Mihai atacul

---

[6] Același către același, 30 dec. 1599 (*ibidem*, p. 405).

[7] Mai sus, p. 163.

[8] Bocskay către Rudolf al II-lea (*ibidem* ⟨Hurmuzaki, III⟩, p. 352).

[9] *Ibidem*: „postea cum ... Malaspina nuntio apostolico de praesenti rerum statu collocutus sum".

[10] Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, p. 515). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 282. Textul exact sună astfel: „pentru că această provincie sau va fi a împăratului, și atunci se pot spera unele foloase pentru creștinătate, sau va rămîne a acestuia și atunci curînd va cădea în mîinile turcilor"].

[11] Raport anonim despre expediția lui Mihai Vodă în Ardeal, 5 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 345).

Transilvaniei, trimisese pe Basta cu oștirea lui către marginile țării, spre a sprijini lovitura românului. Am văzut însă cum generalul împăratului, după înțelegerea avută cu Gaspar Kornis, se retrage îndărăt, ceea ce face pe Mihai să scape momentul potrivit pentru săvîrșirea atacului. Mihai, iute și la răzbunare ca în toate apucăturile sale, învinovățește într-un chip cu totul nesocotit pe Basta că ar fi luat de la cardinalul Andrei 7 000 de galbeni spre a se retrage de la hotarele Transilvaniei.[12]

Aceste relații stabilite între Mihai și Basta, încă înainte de a se cunoaște, sînt rădăcinile din care se dezvoltă neîmpăcata lor dușmănie care se sfîrșește cu drama sîngeroasă din cîmpia de la Turda.

După ce Mihai-Vodă cuprinde Ardealul, Basta, considerînd țara ca dușmană, o pradă. Mihai atunci îi trimite o scrisoare ascuțită în care îi spune că, „întrucît Ardealul a fost cuprins pentru maiestatea sa și el singur s-a așezat în el, nu s-ar cuveni ca regiunea să fie acum pustiită; că nu cere acuma ajutorul magnificenței sale întrucît nu l-a dat atunci cînd a trebuit".[13]

Basta, fiind întrebat apoi de împăratul asupra viitoarei organizări a Ardealului, se face a nici nu ști că Mihai l-ar fi ocupat și înșiră mai multe condiții asupra *voievodului ce ar fi a se numi*.[14] Mihai, la rîndul său, pîra pe Basta că ar ține în secret cu Batoreștii, la care învinuire Basta nici nu se coboară a răspunde.

Întrebat de mai multe ori despre părerea lui asupra lui Mihai, el îl judecă ca dispus la trădare și la sfîrșit scrie doctorului Pezzen: „Cred că am scris alteței sale cu îndestulare despre opinia pe care o am asupra Valahului. Și acum sînt tot de aceași părere, deși s-ar putea să mă înșel".

Basta însă, spre a nu lăsa să se creadă că rivalitatea lui cu Mihai Viteazul ar putea să aducă daune împărăției, scrie totodată lui Pezzen că „a aflat despre Sigismund Báthory că ar veni cu puteri însemnate asupra Ardealului; că, pentru a feri țara de cotropirea leșească, ar fi gata a se duce în ajutorul voievodului cînd va fi vorba de a o apăra; dar că nu-i va da nici un sprijin la cucerirea Moldovei, nevroind să încurce pe maiestatea sa într-un nou război".[15]

Basta, ponegrind pe Mihai la împăratul că ar fi încheiat pace cu turcii, Mihai spune comisarilor că scrisorile prin care Basta povestea asemenea minciuni ar merita să-i fie țintuite în frunte.[16]

În sfîrșit, Basta somează chiar, într-un rînd, de-a dreptul pe Mihai să părăsească Ardealul, ceea ce duce relațiile lor la culmea încordării.[17] ≪Basta scrie împăratului în 20 martie despre „obrăznicia Valahului" (*insolniza* ⟨insolenzia⟩, mai la vale *superbia*), care este încredințat că maiestatea voastră l-ați întărit în stăpînirea țării și care nu ar putea fi alungat decît cu puterea. Prin o altă scrisoare către împărat, din 22 martie, Basta cere un adaos de 2 000 de oameni la oștirea lui de 10 000, pentru a pedepsi pe acest „barbar" [6].≫

Era, fără îndoială, o mare greșeală din partea lui Mihai Viteazul de a fi provocat de la început dușmănia unui general însemnat și cu mare trecere la curtea imperială, spunînd împăratului că Basta ar fi luat 7 000

---

[12] Mihai către Rudolf al II-lea, 21 dec. 1599 (*ibidem*, p. 391).

[13] Mihai către Basta, 11 nov. 1599 (*ibidem*, p. 351) [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 269].

[14] *Ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 366.

[15] Basta către dr. Pezzen, 23 dec. 1599 (*ibidem*, p. 401).

[16] Raportul comisarilor, 5 april. 1600 (*ibidem*, IV, p. 39). Vezi și o scrisoare din Weissenburg ⟨Alba Iulia⟩, 11 april. 1600 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 171).

[17] Mihai Vodă către Basta, febr. 1600 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV⟩, p. 22; 20 mart. *ibidem*, XII, p. 794); 22 mart. (p. 798).

de galbeni spre a nu ataca pe cardinal, cu atîta mai mult că Mihai trebuise să fie mulțumit de refuzul lui Basta de a-i veni în ajutor, ceea ce-i dăduse prilejul de a cuceri ⟨dobîndi⟩ Transilvania cu propriile lui puteri. De asemènea provoacă el la dușmănie pe Bocskay, pe care ar fi trebuit să-l cultive, o dată ce el vroia să cîștige pe unguri. Tot așa de puțin se îndreptățește și purtarea lui de tot aspră față cu marele nunțiu al papei, cu atît mai mult că ocara ce i-o face el înaintea lumii era întemeiată mai mult pe bănuieli și că Malaspina nu trimisese scrisoarea lui cea bănuitoare decît după 5 noiemvrie, ziua în care el fusese mustrat de Mihai.[18]

Toate aceste greșeli ale domnului român proveneau din firea lui cea prea pornită, care, unită cu o mare și pătrunzătoare inteligență, era bună pentru general, dar care era în dauna omului politic; dacă politica lui Mihai Viteazul se arată îndestul de bine condusă cît timp ea își avea obiectivul în depărtare, înțelepciunea ei poate fi datorată în mare parte oamenilor de seamă și dibaci ce înconjurau pe voievod, pe cînd de îndată ce el intervenea personal în dezbateri, caracterul său cel aprig și neoprit încurca mai mult ițele ei decît le descîlcea.

O împrejurare încă mult mai gravă veni să sporească numărul dușmanilor lui Mihai în timpul expediției făcute în Moldova. Mihai aștepta cu mare nerăbdare pe ambasadorul extraordinar al lui Rudolf, doctorul *Bartolomeus Pezzen*, care trebuia să vină spre a regula desăvîrșit poziția lui Mihai în Transilvania; totodată, era să-i aducă banii datorați de împăratul, de care bani Mihai avea cea mai mare nevoie spre a-și plăti trupele cu care era să năvălească în Moldova și despre care trupe se temea că, nefiind de mult îndestulate, vor refuza a-l urma.

El scrie deci lui Pezzen să vină cît mai curînd în Ardeal, căci numai întîrzierea lui ar face a mai trăgăna cu îndeplinirea unei izbînzi atît de folositoare.[19] Pentru a-i grăbi sosirea, Mihai îi mai spune că și turcii s-ar pregăti de atac.[20] Ar crede cineva, citind aceste cuvinte în scrisorile lui Mihai, că el nu cunoștea deloc hotărîrea împăratului de a nu-i învoi cuprinderea Moldovei. Mihai însă avea aerul de a înțelege mai bine decît împăratul interesele acestuia.

Pe cînd el era în Moldova, se vestește despre o apropiată sosire a lui Pezzen, care ar fi ajuns în Satu Mare. Mihai lăsase răspuns că, dacă ambasadorul ar veni în lipsa lui, să-l aducă la el oriunde se va afla[21], îndemnînd pe comisarii împărătești să-i iasă întru întîmpinare.[22] Comisarii pleacă din Alba Iulia către Cluj spre a se apropia de doctorul Pezzen care trebuia să intre de la Satu Mare în Transilvania și, în Cluj ei își întocmesc o trăsură spre a urca mai spre nord întru întîmpinarea ambasadorului.

Deodată, după o pîră a unuia Grigorie Chesarul și a judecătorului din Cluj că cei doi comisari ar voi să fugă din Transilvania, ei sînt opriți în ziua de 23 mai a ieși din orașul Cluj de către logofătul Theodosie [Rudeanu], comandantul garnizoanei de aici; iar dacă ar vrea să se întoarcă la Brașov la Mihai Viteazul, le dă voie a o face, însoțiți de trei

---

[18] În 5 nov. este mustrat de Mihai și în 14 raportul contra lui. Mai sus notele 10 și 11.

[19] Mihai Vodă către Pezzen, 28 aprilie 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 43). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 475].

[20] Mihai Vodă către Pezzen, 7 mai 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/1], p. 47).

[21] Mihai Vodă către comisari, 20 mai 1600, de lîngă Hotin (*ibidem*, p. 51).

[22] Mihai Vodă către comisari, 7 mai 1600 (*ibidem*, p. 47).

servitori care nu erau decît niște păzitori mascați.[23] Cu alte cuvinte, comisarii erau arestați și puși sub pază.

Ce împrejurare putuse oare să motiveze o măsură atît de primejdioasă? Este învederat că comisarii nu putuseră să aibă în gînd a fugi din Transilvania căci nici o pricină nu-i împingea la aceasta; fuseseră totdeauna bine tratați și considerați de Mihai, care, deși uneori le vorbea cam aspru, avea însă totdeauna grija de a se scuza către ei cu necazurile sale[24].

E drept că Mihai întreprinsese cucerirea Moldovei în contra protestărilor anumite ale comisarilor; dar această abatere a lui Mihai de la voința împăratului încă nu provocase ruperea relațiilor între imperiu și domnul român, care să fi explicat retragerea, și încă prin *fugă*, a comisarilor.

Este învederat că vina ce li se punea în seamă era absurdă; sau că arestarea săvîrșită de logofătul Theodosie se făcuse pentru o altă faptă a comisarilor, sau ea trebuie pusă pe nesocotința lui. Documentele păstrate nu învoiesc decît această de pe urmă explicare, deoarece, dacă arestarea comisarilor ar fi fost motivată prin descoperirea vreunui complot, nu am vedea pe banul Mihalcea, locțiitorul lui Mihai Viteazul, dînd, chiar a doua zi după arestare, în 14 mai, ordinul de eliberare și scuzîndu-se către comisari că logofătul Theodosie ar fi un om simplu, nepurtat prin curți, care nu ar cunoaște regulile buneicuviinți și respectul ce se cuvine solilor.[25]

Comisarii, cu toate aceste scuze, se găsesc foarte jigniți prin o asemenea încălcare a dreptului ginților [7]. Ei își varsă focul prin o strașnică ocară dată logofătului în o scrisoare a lor către banul Mihalcea, în care numesc pe Theodosie „un dobitoc îndrăzneț, neștiutor, țărănos, care a făcut cea mai mare necinste maiestății sale cezărești 〈imperiale〉 și o rușine nemaipomenită domnului voievod, iar ambasadei noastre un dispreț și o daună prea grea și nereparabilă, drept care numitul logofăt ar merita o pedeapsă exemplară și o mie de ștreanguri; că maiestatea sa va simți această ofensă, ilustrul voievod va pierde marele său nume și creditul pe lîngă maiestatea sa și pe lîngă toți principii creștinătății și pe lîngă doctorul Pezzen, văzînd ei o astfel de tratare din partea acelui mojic, țărănos, dobitoc și nerușinat logofăt".[26]

Banul Mihalcea, care trebuia să se simtă și el împroșcat prin asemenea epitete josnice date unui subaltern al său [8], nu face nici o observație solilor, ceea ce, fără îndoială, n-ar fi lipsit în cazul cînd ei ar fi fost surprinși cu oarecare uneltiri, ci le cere a doua oară scuze pentru nedreptatea și ocara ce li se făcuseră.[27]

Este învederat că un limbaj atît de sumeț din partea comisarilor și atît de blînd din partea ocîrmuirei lui Mihai arată că nu ei fuseseră cei greșiți, ci aceasta din urmă. Apoi chiar Mihai-Vodă, cînd aude despre arestarea comisarilor, le trimite din Iași, în 24 iunie, o scrisoare de scuze în care le spune că acest act de ocară a fost făcut fără ordinul și fără

---

[23] Ungnad și Zekel 〈Székely〉 către Mihai, 23 mai 1600 și aceiași către banul Mihalcea, 25 mai 1600 (*ibidem*, p. 53 și 59). ≪Alt document asupra aceleiași chestii din 12 mai 1600 (*ibidem*, XII, p. 904). Nici în grădină nu aveau voie comisarii să iasă (*ibidem*, p. 921).≫

[24] Ungnad și Zekel 〈Székely〉 către Rudolf al II-lea, 5 april. 1600 (*ibidem*, 〈IV/1〉, p. 38).

[25] Banul Mihalcea către comisari, 24 mai 1600 (*ibidem*, p. 57). Altă scrisoare a aceluiași către comisari din 26 mai 1600 (*ibidem*, p. 61): „cum vero is pauca vel nulla regna peragravit neque adeo in aulis Caesarum Principumque sit versatus".

[26] David Ungnad către banul Mihalcea, 26 mai 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 58): „questo Logofetto un bufalo indiscreto, ignorante, rustico ... da quell villano, rustico, capraro, impudente Logofetto".

[27] Mihalcea către comisari, 26 mai 1600 (*ibidem*, p. 61).

știrea lui, făgăduindu-le că, îndată ce se va întoarce, va pedepsi cu asprime o asemenea purtare.[28] Mihai mai face apoi și o mustrare directă banului Mihalcea.[29]

Din toate aceste reiese învederat că logofătul Theodosie, om simplu și nu prea purtat în trebile ocîrmuirii, văzînd pîrile aduse contra comisarilor că ar vroi să fugă, ceea ce putea să creadă întrucît ei tocmiseră o trăsură pînă la Satu Mare, crezu că aceasta ar aduce domnului său o mare nenorocire pe care vru s-o împiedice, punînd la opreală pe comisari.

Aceștia însă nu se mulțămiră cu ocara dată logofătului: ,,Arestarea noastră, potrivnică dreptului ginților, adaogă ei în o scrisoare către banul Mihalcea, este de atribuit parte domnului logofăt, parte magnificenței voastre; ba ea pricinuiește chiar ilustrului voievod o scădere din strălucirea numelui său, dînd chiar motiv întregii creștinătăți de a se îndoi de statornicia și sinceritatea lui''[30]. Și, într-adevăr, din acest fatal moment, comisarii, care pînă atunci sprijiniseră pe Mihai față cu împăratul sau cel puțin nu-i fuseseră dușmani, încep a lovi în el prin rapoartele lor, grăbind catastrofa ce se apropia cu pași uriași.

Dacă cercetăm corespondența comisarilor cu împăratul înainte de această întîmplare, o găsim, cu toate observările lor asupra scopurilor lui Mihai, îndestul de bine dispusă în favoarea domnitorului. Așa, ei stăruiesc mult ca să i se trimită ajutorul în bani, cel de atîtea ori zadarnic promis, descriind în culorile cele mai vii nevoia în care se află Mihai de a-și plăti armata. Anume, la sfîrșitul lui august 1599, împăratul datora lui Mihai 75 000 de taleri. Petru Armeanul, fiind trimis de domn la împărat după bani, cu ordin anumit de a nu se întoarce fără ei, împăratul nedîndu-i nici acuma, solul lui Mihai Viteazul se temea să se arate înaintea stăpînului său spre a nu plăti prin moarte neîndeplinirea însărcinării.

Mihai amenințase pe comisari că le va trimite după gît pe cazacii și haiducii săi, ca să sufere și ei cele ce le suferea el de la dînșii în fiecare zi. Cu puține zile înainte de a ieși Ungnad din Alba Iulia, fusese martor la o scenă de tumult făcută de lefegiii lui Mihai, care, răsculîndu-se, năvăliră la palat, încît numai cu mare greutate putură fi liniștiți de dînsul[31].

Împăratul însă era atît de lipsit de bani încît nu trimetea de cheltuială propriilor săi comisari, care i se jăluiesc într-un rînd că nu aveau ce să mănînce[32]. Ungnad îndeosebi, care ura foarte mult pe ungurii din Transilvania, căci ,,între ei, cum spune el, ar fi mult turcism, bastardat și adulterat; nu au nici o credință și nici o pietate, în fiecare din ei stînd ascuns cîte un Sigismund Báthory; se fericește că le-a trimis Dumnezeu în persoana lui Mihai un judecător drept care să pedepsească, prin varga lui de fier, obrăznicia, tîlhăriile și desfrînările românilor, grecilor, sîrbilor, cazacilor, ungurilor și turcilor. El ocupă toate castelele lor cu români, sîrbi și bulgari''.[32bis]

Comisarii raportau cu credință împăratului tînguirile lui Mihai că ,,ar avea o frumoasă și aleasă armată și ar ține-o acuma de 5 ani, că neprimind nici un ajutor de la maiestatea sa [9], au stat degeaba toată iarna și acuma, că se reîncepe vremea frumoasă, stau tot astfel, stricînd

[28] Mihai Vodă către comisari, 24 iunie 1600, ,,ex Jassvasar'' (*ibidem*, p. 79).
[29] Mihai Vodă către banul Mihalcea, iunie 1600 (*ibidem*, p. 81).
[30] Comisarii către banul Mihalcea, 6 iunie 1600 (*ibidem*, p. 68).
[31] David Ungnad către Rudolf al II-lea, 3 și 4 ian. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 6).
[32] Raportul aceluiași din 8 ian. 1600 (*ibidem*, p. 12): ,,weill Eur Majestät gesante selbst an der Täglichen Zehrung und Notturfft mangel leiden''.
[32bis] Ungnad către Rabuss, 26 ian. 1600 (*ibidem*, XII, p. 651).

numai țara și mîncînd toate, despre care se ridică fără încetare plîngeri și supărări de la poporul de la țară; însă de la maiestatea sa nu vine nimic, nici un ajutor, nici bani, nici mîngîiere, nici măcar un răspuns la numeroasele sale solii; că, pe de altă parte, turcii, polonii și moldovenii îl cheamă la ei, făgăduindu-i țările ce le au în stăpînire numai dacă ar vrea să primească proteguirea lor; dar el nu vrea să se îndepărteze de maiestatea sa, căreia i-a jurat odată credință".[33]

Dacă însă comisarii, prin acest raport, sprijineau cererile lui Mihai Viteazul, ei, pe de altă parte, tot pentru a nu turbura armonia între stăpînul lor și domnul român, se temeau de hotărîrea lui Mihai de a nu lăsa o dată cu capul în afară de stăpînirea lui comitatele mărginașe ale Ungariei și își dădeau toate silințele pentru a împiedica pe Mihai de a-și trimite armata spre ele, „ca să nu se apuce de păr Mihai și cu Basta, lucru de care să păzească Dumnezeu, căci maiestatea voastră ar trebui să plătească faptele lor."[34]

Pe acest ton se urmează corespondența comisarilor cu împăratul asupra purtării lui Mihai Viteazul. Deși comisarii nu aprobă mai multe din faptele lui și mai ales expediția contra Moldovei, ei caută totuși a menține pe Mihai pe cît în ascultare, dar pe atîta și în favoarea împăratului, cu toate că în rapoartele lor ei se îndoiesc de sincerele scopuri ale voievodului român. Ba chiar, indirect, ei apără poziția voievodului în Transilvania, repetînd fără comentar, în rapoartele lor, tînguirile lui Mihai: „că împăratul ar avea destule țări în stăpînire și pentru ce nu i-ar lăsa lui Transilvania, pe care a cucerit-o cu sabia și sîngele său?"[35].

De îndată însă ce comisarii fură loviți de guvernul ⟨dregătorii⟩ voievodului prin arestarea lor, ei schimbară tonul rapoartelor lor; atinși în onoare, presupuși ei, oameni nobili și reprezentanții unui mare împărat, că ar fi putut fugi ca niște vîntură-țară, încep a căta cu alți ochi la politica lui Mihai Viteazul, în socoteala căruia trebuiau să pună la urma urmelor rușinea pățită. Pe cît pînă acuma văzuseră în purtarea domnului și părțile bune, pe atîta de aici înainte vor fi loviți mai ales de cele periculoase interesului german. Printr-o lucrare psihologică ușor de înțeles se schimbase dispoziția spiritului lor către Mihai Viteazul. De aceea și găsim că în cel întîi raport al lui Ungnad, trimis împăratului după arestarea lui, el spune: „despre Transilvania și Valahia tratările de pace vor întîlni mari greutăți, mai ales fiindcă maiestatea voastră încă nu poate ști cum stă cu Mihai-Voievod în privirea Transilvaniei și dacă el se va

---

[33] Raportul comisarilor din 31 martie 1600 (*ibidem*, ⟨IV/1⟩, p. 29). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 457. Iată textul corect: „el ne-a spus că are o oaste bună, aleasă, pe care a întreținut-o cinci ani, că a primit puțin ajutor de la Majestatea Voastră; oastea a stat aici toată iarna, iar acum, cînd se apropie vremea frumoasă și cînd se ivesc ocazii bune, face inutile stricăciuni țării și mănîncă tot, din care cauză vin zilnic din partea locuitorilor neîncetate jalbe și plîngeri; de la Majestatea Voastră nu-i sosesc nici ajutoare, nici bani, nici mîngîiere, nici răspuns, nici știri... în timp ce turcii, polonezii și moldovenii îi promit această țară (= Transilvania), Țara Românească și Moldova ..., îi promit să-l mențină aici, dacă vrea să treacă sub protecția lor, însă el nu vrea, doamne păzește, să se îndepărteze de Majestatea Voastră și de creștinătate"].

[34] Raportul comisarilor din 3 aprilie 1600 (*ibidem* [Hurmuzaki, IV/1], p. 36). Compară raportul lui D. Ungnad către Rudolf al II-lea, 9 ian. 1600 (*ibidem*, p. 14): „Gott verhiet, das des Mihal und Herr Basta, dem der Mihal ohne das zum ublisten gewogen ist, niht ein ander Inn das haar fallen, dessen Eur Maj. handlungen endgelten mueszten".

[35] Raportul comisarilor din 31 martie 1600 (*ibidem*, p. 30). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 457. Textul exact: „Majestatea Voastră aveți și fără de aceasta hotare întinse și destul de lucru cu acelea; de ce Majestatea Voastră nu vreți să-i încredințați spre guvernare această țară, ci îl goniți și îl dați afară, ca și cum n-ar fi îndestulător și vrednic pentru aceasta"]. Acel din 3 aprilie 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 34).

aslă de *nedreapta lui pretenție* [de a stăpîni Transilvania] și va vroi să se supună maiestății voastre. Nu se poate pune temei pe neutralitate, căci Transilvania trebuie să fie apărată sau cu puterea de maiestatea voastră, sau trebuie să cadă în tributul turcesc, *stînd deocamdată la discreția și la bunul plac ale lui Mihai-vodă, încotro el se va întoarce după gustul și intențiile sale.* Dacă Transilvania plătește turcilor tribut, atunci va cădea nu numai în proteguirea, ci și în totala lor supunere și în cazul unui război între maiestatea voastră și Turcia, veți vedea Transilvania mergînd ca și mai înainte în contra maiestății voastre cu poporul ei și dînd toate ajutoarele de război dușmanului. *Acest punct însă trebuie să rămînă în suspensie pînă vom ieși la un capăt cu Mihai*".[36] Ungnad punea în acest raport pentru întîia oară în prepus scopurile domnului muntean în privirea supunerii lui către turci, arătînd astfel mai lămurit împăratului unde stătea pericolul domniei lui Mihai în Transilvania.

Dispozițiile în contra lui Mihai sporiră și mai mult după întîlnirea comisarilor cu doctorul Pezzen în Satu Mare, unde ei îi ieșiseră întru întîmpinare, împreună cu banul Mihalcea și doi unguri, deputați ai dietei. Ambasadorul extraordinar, a cărui sosire era așteptată cu atîta nerăbdare de Mihai Viteazul, pentru a-i aduce banii trebuitori la plata oștirilor sale, venea spre a pune la cale cu totul altă afacere decît aceea de a umple goala vistierie a domnului român și desigur că ar fi fost în interesul lui Mihai Viteazul de a întîrzia și nu de a grăbi sosirea lui Pezzen.

Încă de mai înainte, acest personaj lăsase a se întrevedea dispozițiile sale față cu voievodul în o scrisoare pe care i-o trimisese încă din aprilie, în care începea prin a-i spune „că hotărîrile luate de Mihai ar putea să-l ducă la pieire dacă nu se va lăsa de ele și nu se va supune cu totul împăratului". Îi mai cerea doctorul, prin acea scrisoare, ca să trimită pentru cîtva timp pe fiul său la maiestatea sa, ceea ce supără pe Mihai la culme, văzînd că i se cereau acuma ostateci și cît de puțină încredere aveau nemții în el. Această scrisoare mai fiind încă și rău interpretată lui Mihai, înțelegem cum chiar de pe atunci el trebuia să fie pornit contra ambasadorului extraordinar[37], care, și el, la rîndul său, avea așa de puțină încredere în Mihai, că punea să se rețină ca ostateci pe banul Mihalcea și pe alți doi boieri ce ieșiseră întru întîmpinarea lui la Satu Mare, pînă la întoarcerea lui din Ardeal. Iată cum se apropiau acuma solul împărătesc și domnul român.

Și, cu toate aceste, Mihai, strîns de gît de trebuința banilor, pe care credea că o va îndestula sosirea lui Pezzen, trece peste toate aceste considerații și grăbește pe cît poate venirea ambasadorului[37bis]. Nevoile momentului, neapărate și neînduplecate, întunecau mintea de altfel trează a lui Mihai.

---

[36] David Ungnad către Rudolf al II-lea, 19 iunie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 77): „Siben, birgen [...] welches zwar noch Inn des Michael Vaiuoda Discretion und willkhur stehetwohin er sich ex possesso und ex professo wenden will ... und mues dieser Punkht dieser Zeit in suspensso, bis man mit dem Michal darus ⟨doraus⟩ khombt beruhen".

[37] Raportul comisarilor din 3 april. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 35): „des herrn D. Peczczen brieff an Mihaltsch ist Im ger depravirter vertulmatscht worden, unndt glauben wier nit, dasz der ⟨Er⟩ Mihaltsch selbst es recht verstanden hab, denn es ist hoch unnd vernünfftig gestält, Sonderlich hatt der herr Peczcz Ihme die heilige warheit im eingang geschrieben, dasz des herrn Waida resolutionen Im selbst zue endtlichem seinem verterben geraichen werden, wo Er nit darvon absteht, unndt sich Eur Majestät gänzlich unterwirfft. Den Punct Inn des herrn Peczczen schreiben, dasz Er sein Sohn auf ein Zeit an Euer Majestät hoff schickhen solle, hatt er ubell unndt mit verschimpfung aufgenumben, sehr unndt viell darueber gelacht".

[37bis] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 912.

Nici un pericol nu putea fi mai mare pentru moment decît lipsa banilor care-l punea în neputința de a păstra mai mult timp oastea lui de lefegii tocmai acuma cînd, prin cucerirea ⟨dobîndirea⟩ Moldovei și alungarea lui Ieremia, zădărîse așa de rău pe poloni și pe toți dușmanii săi. De aceea Mihai, în dorința lui nespusă de a-și îndestula oștirea, credea — între dorință și speranță este o așa de strînsă legătură! — că Pezzen îi va aduce banii numaidecît.

Despre cele ce i-ar fi putut cere în schimb ambasadorul extraordinar Mihai se gîndea numai în al doilea rînd, sau era sigur că prin vorbe pompoase despre credința sa către împărat și creștinătate va putea adormi temerile nemților pentru apucăturile lui; el și spunea tuturora care vroiau să-l audă că „Pezzen să-i aducă bani, iar nu scrisori; că altfel ar ieși lucrurile la rău". Cum spuneau nemții, Mihai aștepta pe Pezzen ca pe un „ofițer plătitor".[38]

Pezzen însă ajunsese în Satu Mare fără bani, care ar fi trebuit să fie acuma sosiți și să-i afle el acolo; dar vistieria împărătească nu se prea grăbise pentru bunul temei că lăzile ei erau ca totdeauna goale. Pezzen scrie împăratului cum nu a găsit banii și va trebui să se ducă la voievod iar fără monedă, ceea ce va atrage iarăși „insulte maiestății voastre din partea barbarului".[39]

Totuși Pezzen se hotărăște să meargă la Mihai pentru a pune la cale poziția lui în Transilvania, adică de a cerca, dacă se poate, să-l facă să părăsească țara cu bună pace, iar la caz de opunere să înjghebe între nobilii unguri uneltirile trebuitoare spre a alunga pe Mihai cu puterea din ea. Se vede că din ambele alternative doctorul Pezzen se opri la aceasta din urmă, deoarece atît cei doi unguri veniti cu comisarii și cu Mihalcea înaintea ambasadorului extraordinar, cît și informațiile culese de comisari în Transilvania, nu mai puțin și acele venite doctorului Pezzen, concurgeau a stabili hotărîrea lui Mihai de a nu ceda cu nici un preț Ardealul împăratului și nu mai era în această privire absolut nici o speranță.[40]

Dacă însă Pezzen era sigur de refuzul lui Mihai de a trece Transilvania către Germania ⟨Imperiul habsburgic⟩, singura țintă reală a soliei sale, ce venea el să caute în Ardeal? Numai ca să se înțeleagă cu ungurii asupra răscoalei de pornit contra domnului român, pe care vroia să-l adoarmă prin prefacerea unui început de tratări asupra poziției sale viitoare ca guvernator împărătesc în Transilvania. Se hotărî deci între ambasador și domnul român ca acesta să trimită soli la Praga spre a se întocmi în scris condițiile privitoare la ocîrmuirea Transilvaniei[41]; iar

[38] 7 iunie 1600 (*ibidem*, XII, p. 937): „ein zahlmeisteroffizir".

[39] „Verschimpfung an Euer [K.] M. Hoheit bej den Barbaren". Pezzen către împărat, 6 iunie 1600 (*ibidem*, XII, p. 935).

[40] Ungnad, Zekel ⟨Székely⟩ și Pezzen către împărat, 5 iulie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 84) ⟨85⟩: „Weil aber obgemelte Gesandte auf mein Doctor Pezzen Persönliche befindung mit dem Waida Starkh gedrungen, und ein hofnung gemacht es mochte mit meiner gegenwart doch *ausser der Cession die durchaus nicht zuverhoffen*, wesz fruchtbarlich in dem ubrigen vernichtet [...], haben wir uns dahin Resolvirt. etc. Scrisoarea citată adaugă: „es komme nun herein werde wolle, so sagt der Wayda, ehr sey Herr in Siebenbürgen und hab das selbe Land für sich eingenommen".

[41] Ungnad și Zeckel ⟨Székely⟩ către Rudolf al II-lea, 6 iulie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 87). Această punere la cale fusese numai orală. Era să fie întocmită în scris de solii lui Mihai la curtea împăratului, pe care desfășurarea împrejurărilor nu-i mai duse acolo. De aceea nu se găsește, în documentele timpului, nici un act scris asupra acestei însemnate daraveri ⟨probleme⟩. Din raporturi care amintesc de ea aflăm numai atîta cît a fost arătat în text. Așa în unul al lui Thoracominus din 13 aug. 1600 (*ibidem*, p. 104), se spune:

cît despre bani, punctul tocmai care interesa pe Mihai în gradul cel mai mare — mai mult chiar decît recunoaşterea lui de locţiitor împărătesc — — rămînea ca împăratul să determine timpul cînd trebuia să-i fie număraţi; cu alte cuvinte, ambasada lui Pezzen către Mihai, care lăsa toate lucrurile să se reguleze în urmă, nu avea nici un scop; şi, într-adevăr, ţinta venirii doctorului în Ardeal era cu totul alta, după cum vom dovedi-o în curînd.

Între acestea, banul Mihalcea, reţinut ca ostatec de comisari pînă la întoarcerea lui Pezzen, intră într-o furie nemaipomenită cînd înţelese rolul ce i se impunea şi, uitînd că trebuia şi acum să nu ieie masca prieteniei de pe obrazul său, rosteşte într-un moment de indignare cuvintele cele mai grele la adresa nemţilor că, „dacă împăratul nu va ceda dorinţelor lui Mihai, va vedea unde va ajunge Casovia ⟨Košice⟩, Viena şi Praga", dînd astfel a înţelege, el, ministrul domnului, că stăpînul său se va arunca în partea turcilor şi mai adăogînd încă cum că toţi boierii vor reţine pe Mihai de la cedarea Transilvaniei către împărat.

Că Mihai el însuşi nu se aştepta la mare lucru din solia lui Pezzen şi că vroia numai să dobîndească banii, pe care credea cu prea mare înlesnire că doctorul îi va aduce, se vede şi de pe aceea că el, în acelaşi timp, urma înainte tratările sale cu turcii, trimiţînd, chiar pe cînd aştepta vizita lui Pezzen, o solie la Constantinopol.[42]

Corespondenţa ce urmează după ieşirea lui Pezzen din Transilvania, atît cu el, cît şi cu comisarii împărăteşti ce nu se mai întorc în ea, ar părea, la prima vedere, că întăreşte împăcarea săvîrşită şi că Mihai rămînea ca şi mai înainte omul împăratului. Mihai cere mereu bani de la comisari, cît şi de la Basta chiar, pe care-l mai roagă în deosebite rînduri să plece asupra polonilor spre a-i împiedeca de a ataca Ardealul. În una din aceste scrisori găsim chiar din partea lui Mihai o revărsare prietenoasă către generalul german, spunîndu-i că nu mai are în contra lui nici o inimă era şi îi cere ca şi el să uite totul şi să se jertfească ambii spre binele comun[43], un simţămînt frumos din partea lui Mihai Viteazul şi care desigur

---

„Tractationem, quae cum Ill-mo Domino Pezzio per Ill-m Dominum Vaiuodam conclusa erat, fere in omnibus articulis mutatam esse".

Într-o scrisoare a comisarilor către Mihai Vodă din 19 aug. (*ibidem*, p. 108), găsim: „ita in posteriori Tractatione cum Ill-me Dominiatione vestra conventum esse, ut absoluta et per Suam Maiestatem confirmata Tractatione, tandem de certa summa pecuniae Ill-mae Dominationi Vestrae certo et definito tempore praestandae".

În sfîrşit, într-o altă scrisoare a lor către Mihai din 30 aug. (*ibidem*, p. 118), se adaugă: „Conventionis statum [vero] hunc *pottissimum fuisse*, Ill-s Dominus Pezzius affirmavit, *ut compositis interventu Legatorum* Ill-mae Dominationis Vestrae in aula Sacrae Caesareae Maiestatis *potioribus de possidenda, administranda et gubernanda Transylvania articulis*, tandem etiam de pecuniae summa, praefixis distinctis terminis, certi aliquid utique ⟨ratique⟩ statueretur".

[42] Girolamo Capello către doge, 12 aug. 1600 (*ibidem*, IV/2, p. 26): „I *giorni passati* gionse qui un uomo del Tartaro, che condusse su ⟨seco⟩ una persona mandata da Micali suo padrone per trattazione di pace". Dacă socotim timpul trebuitor pentru mergerea solului la Constantinopol, vom vedea că trimiterea lui cade tocmai în timpul tratărilor cu Pezzen, în iulie. [În aceeaşi zi, tot de la Constantinopol, Eustachio Fontana semnala *marea stimă de care se bucura Mihai Viteazul la Poartă*, unde „nu se analizează nimic altceva în afară de persoana lui. Ei afirmă că este un mare căpitan şi îi dau titluri ca oricărui alt prinţ ... Acum, numindu-l, îl ridică şi îi acordă multă stimă şi atît de mult se tem de el, încît nu ştiu să găsească modul în care l-ar putea preţui şi s-ar putea opune curajului său. Şi spun că Dumnezeu luptă alături de el şi atît de mult cred acest lucru, încît cedează totul în favoarea lui". Aceasta era atmosfera în care se duceau tratativele de pace. Vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 555].

Însemnat este însă un document din 27 mai 1600, care dă o traducere a unei scrisori a lui Mustafa, cadiul din Segedin ⟨Szeged⟩ care spune că paşa din Timişoara ar fi fost trimis la Mihai pentru tratări (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 932).

[43] Mihai către Basta, 8 aug. 1600 (*ibidem*, XII, p. 993).

că era sincer, căci, dacă Mihai avea vreun cusur, era acel al unei inimi totdeauna prea pe față.

Comisarii și chiar Basta îi răspund într-una că iau toate măsurile trebuitoare spre a împiedica atacul polonilor; că îi vor trimite bani în curînd, numai cît să mai aibă puțină răbdare, încît din această corespondență pare a reieși într-un chip învederat o reîntoarcere a vechilor bune relații ale comisarilor cu Mihai Viteazul, o înlăturare din partea germanilor a tuturor prepusurilor insuflate lor prin purtarea domnului și reintrarea lui în bunele grații ale curții de Austria.

Toate aceste însă erau numai niște manopere menite a adormi pe eroul român, care și așa nu veghea cu destulă trezire asupra poziției periculoase în care se afla; sub picioarele lui se adunaseră tot mai arzînde și mai încordate lavele unui vulcan ce amenințau să-l înghită în cumplita lor erupțiune.

Ungurii nu puteau avea încredere în Mihai și de aceea Aloisius Radibrad spune către unul din arhiduci, încă din 29 noiemvrie 1599, o lună numai după cucerirea Transilvaniei, că, ,,dacă Mihai-Vodă rămîne în guvernul ⟨stăpînirea⟩ acestei țări, să mă creadă alteța voastră că se va naște o mare buimăceală și amestecare și, eu nu mă îndoiesc, chiar o răscoală, pentru că țara nu va fi mulțumită și împăcată de a fi ocîrmuită de acest principe''.[43bis]

Se răspîndise între unguri vestea că Valahul își propusese, după ordinul împăratului, a tăia în bucăți pe nobilii sperjuri și răzvrătitori contra M.S.[44]

Toată această încordare era să izbucnească într-o revoluție întinsă asupra întregii țări, de care trebuia să se sfarme toate planurile voievodului. Elementele cele mai deosebite, atît acele dușmane pe față lui Mihai, cît și acele ce fățăreau supunere și prietenie, erau să se unească într-o singură opintire, care să smulgă Ardealul din mîna Valahului spre a-l da deocamdată în acea a neamțului.

Oricît urau ungurii pe nemți, tot mai urîți le erau românii. Gîndul de a fi stăpîniți de un membru al poporului pe care se învățaseră a-l privi în timp de secole ca menit numai spre o degradatoare robie li se părea ceva enorm, peste putință. ,,Cum se putea suferi rușinea ca un valah să stăpînească o provincie așa de nobilă''!, exclamă Malaspina în unul din rapoartele sale[45].

De la o vreme, deși cam tîrziu, Mihai bănui că era înconjurat de trădători, căci într-un rînd el scrie comisarilor ,,că ar fi vrut să le trimită pe lîngă boierii săi și doi transilvăneni, dar nu o putea face, căci *ar fi auzit din toate părțile* că îl vor trăda și nu se poate încrede în ei''.[46] Cînd trimite pe banul Mihalcea să întovărășască pe comisarii ce ieșeau întru întîmpinarea lui Pezzen, le dă și doi unguri cu ei, care însă

---

[43] bis *Ibidem*, XII, p. 520.

[44] *Ibidem*, p. 779 (15 mart. 1600).

[45] Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 514): ,,quanto ignominiosa cosa sarebbe, se un Valacco dominasse una provincia cosi nobile come questa''. [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 272 și 280—281. Malaspina le-a arătat nobililor maghiari — pentru a-i ațîța contra lui Mihai — ,,cît ar fi fost de rușinos dacă o provincie așa de mîndră ca aceasta ar fi stăpînită de un valah''].

[46] Raportul comisarilor din 31 mart. 1600 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/1], p. 31: ,,Er wölle neben sein zwen gesanten Boyarn auch zwen Sibenbirger schikhen, das sei darumben verbliben die weill er allerlei von Irer verratterej gehört hab und kheinem recht Trawen dörffen''.

trebuiau să steie necontenit pe lîngă Mihalcea și nu aveau voie să vorbească cu comisarii.[47]

Și, într-adevăr, ungurii, deși cei mai mulți tratați foarte bine de Mihai Viteazul, se sileau în toate modurile să-l compromită înainte de a se răscula fățiș contra lui. Astfel am văzut cum ei se prefăceau că ar dori ca Mihai nu numai să rămînă în Transilvania, dar încă să domnească afară, în Ungaria, „atîta ar fi ei de sătui de ocîrmuirea germană, neputînd rămînea mai mult timp sub casa austriacă". Comisarii observă, asupra acestei vești, că, „deși așa lucru nu ar fi de necrezut din partea transilvănenilor și a cîtorva din Ungaria de Sus, totuși s-ar părea iscodită mai mult în dauna voievodului spre a-l înstrăina de germani și a-l pune rău cu ei".[48]

De aceea ungurii întețesc pe Mihai a cere numaidecît stăpînirea comitatelor mărginașe din afara Ardealului. Ei știau că, împingînd pe Mihai la asemenea cerere de la germani, l-ar compromite în ochii lor.[49] De aici se explică stăruința cea lipsită de orice măsură a lui Mihai pentru stăpînirea numitelor comitate. El credea că, prin dobîndirea acelor părți, va mulțămi năzuințele ungurilor și-și va crea un titlu la recunoștința lor. Nici în această privire Mihai Viteazul nu înțelesese că era jucat. Mihai, deci, deși nu pătrunsese în totul jocul ungurilor, simțise că ei îl trădau.

Cum să se explice însă atunci purtarea contrazicătoare a eroului? Pe de o parte, neîncredere în unguri, de alta, lăsarea armatei moldovene sub comanda lui Moise Székeli și acea a Transilvaniei sub Gaspar Sibrik[50]; pătrunderea în unele puncte prin uneltirile întinse de dușmanii săi, în altele orbire și cădere în lațurile lor? Mihai începuse a pierde cumpătul în acest vălmășag de îmboldiri opuse. El simțea prin instinct că nemții și ungurii vroiau să-l surpe și, cu toate aceste, în nemți și unguri trebuia să-și caute sprijinul său, căci turcii erau buni numai de sperietoare. Știa el că, după toate cele ce le făcuse, o împăcare cu ei nu putea fi decît închipuită.

Mihai s-ar fi putut mai la urmă rezema pe armata lui, cu ajutorul căreia el dezlegase cele mai grele încurcături ale vieții sale; dar aici se lovea de altă greutate: lipsa banilor, pentru aflarea cărora era nevoit să recurgă tot la nemți. Într-o asemenea stare încurcată a afacerilor lui, să ne mirăm dacă șovăia, dacă purtarea lui nu mai era limpede și bine lămurită? Lui Mihai îi lipsea un punct de sprijin pe care să se poată răzăma spre a ridica lumea ce gravita în jurul lui. Acest punct l-ar fi putut afla într-un singur element: *poporul român din Ardeal;* dar pe acesta nu putea să-l cheme [10].

De mult plănuita revoluție ⟨răzvrătire⟩ contra lui Mihai Viteazul așteptase sosirea doctorului Pezzen la Alba Iulia spre a se da pe față. Cei doi unguri veniți întru întîmpinarea lui Pezzen, împreună cu banul Mihalcea și comisarii, ajungînd la Satu Mare și nemaiputînd fi păziți de a vorbi cu reprezentanții împăratului, după cum fuseseră în timpul călătoriei, spun în ascuns acestora că în toate părțile țara ar fi gata a se

---

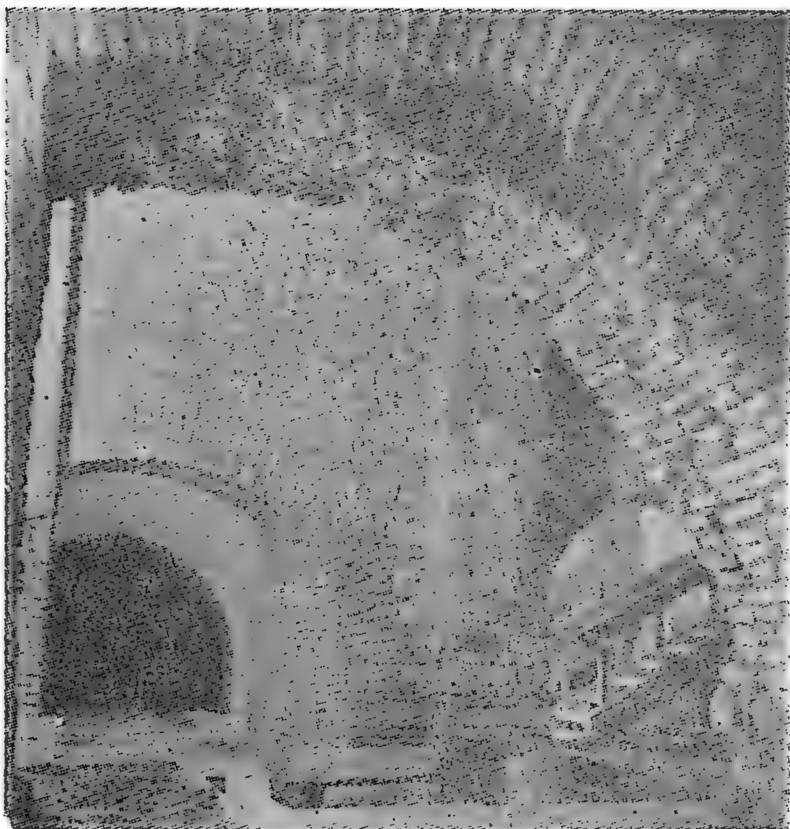
[47] Raportul comisarilor, 1 iulie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 83): „die zwen Sibenbürger dirffen von dem Michaltschi nit khumben und mit uns reden".

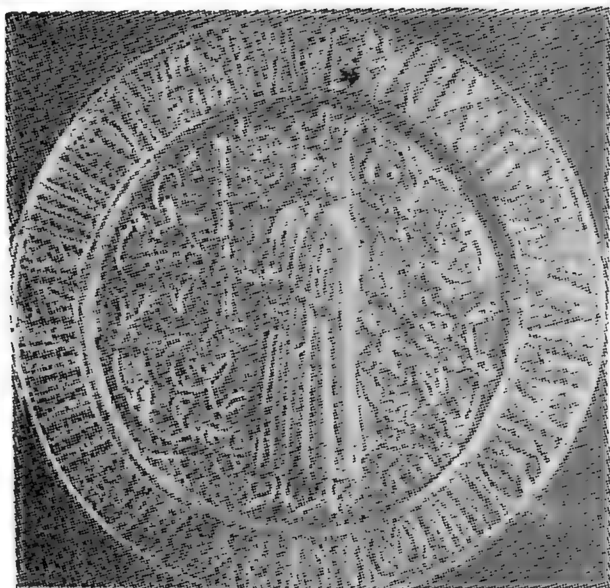
[48] Raportul comisarilor din 29 mart. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 26): „Das ist nun von den Sibenbirgern und etlichen mit Inen correspondirenden ober Ungern nicht gar unglaublich, aber auch nicht mit rechten Treuen gegen den Waida Sondern allein von Inen dahin angesehen, das sy In von Euer Majestät separiren und abalienyrn möchten".

[49] Ungnad și Zeckel ⟨Székely⟩ către Rudolf al II-lea, 3 april. 1600 (*ibidem*, p. 34).

[50] Ungnad și Zeckel ⟨Székely⟩ către Ștefan Csáki, 28 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 115).

Pivniţa curţii domneşti (CurteaVeche)
din Bucureşti, construită
de Mircea Ciobanul.

Bulă sigilară cu chipul
lui Petru cel Tînăr.

Mircea Ciobanul
(frescă din biserica m-rii Snagov, sec. XVI).

Bulă sigilară
a lui Alexandru Mircea.

Petru cel Tînăr şi fraţii săi (pictură din biserica m-rii Snagov).

Ecaterina, soţia lui Alexandru Mircea (pictură de la biserica m-rii Bucovăţ).

Alexandru Mircea Voievod
(după un evangheliar de epocă).

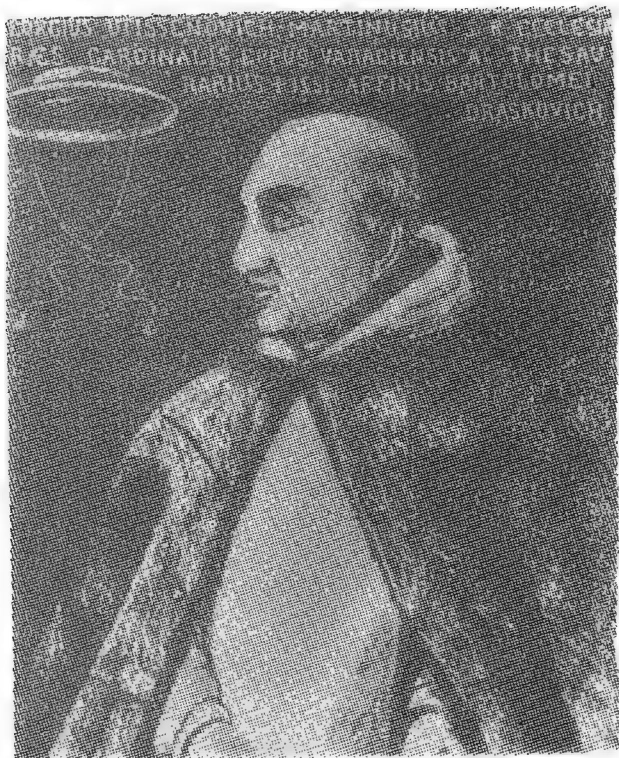
Ruinele curţii domneşti din Tîrgovişte.

Petru Cercel (pictură murală).

Inscripţia de pe ţeava de tun
din vremea lui Petru Cercel.

George Martinuzzi, episcop de Oradea
şi tezaurar al Transilvaniei.

Ioan Sigismund,
principele Transilvaniei.

Semnături
ale lui
Despot vodă.

Ostaşi austrieci
în Transilvania, 1551.

Medalie emisă de generalul imperial Castaldo
după cucerirea Transilvaniei.

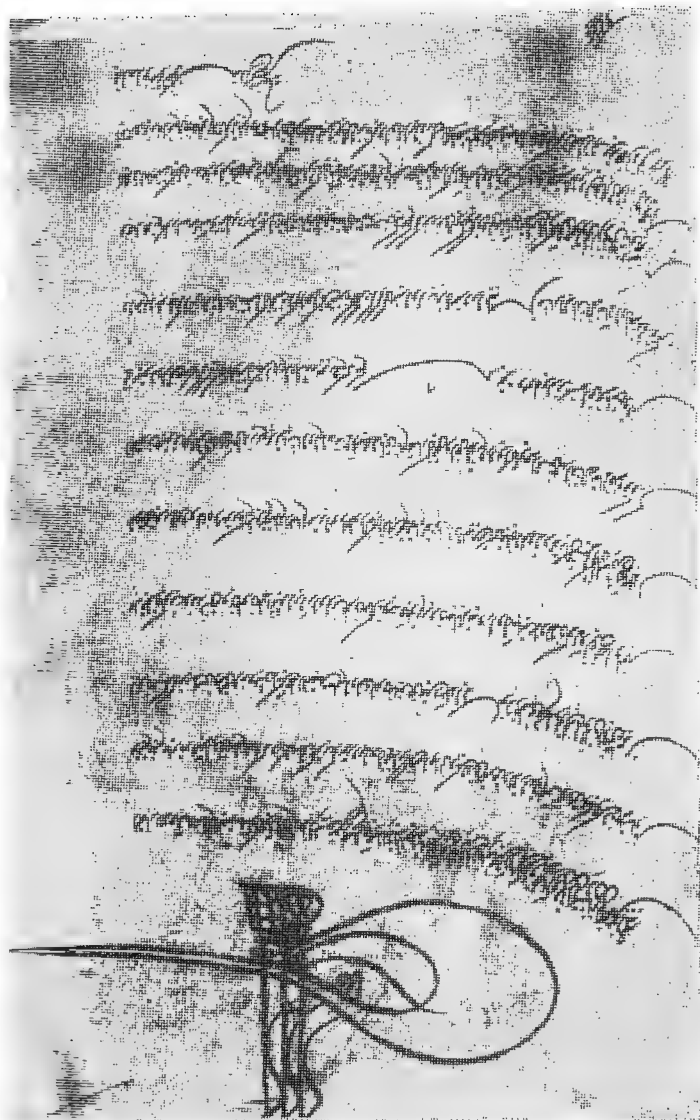

1 2

Taler emis de Despot vodă 1. Avers 2 Revers.

Firman din 1566
adresat principelui Transilvaniei.

Portretul brodat
al lui Alexandru Lăpuşneanu.

Bătălia de la Jilişte.

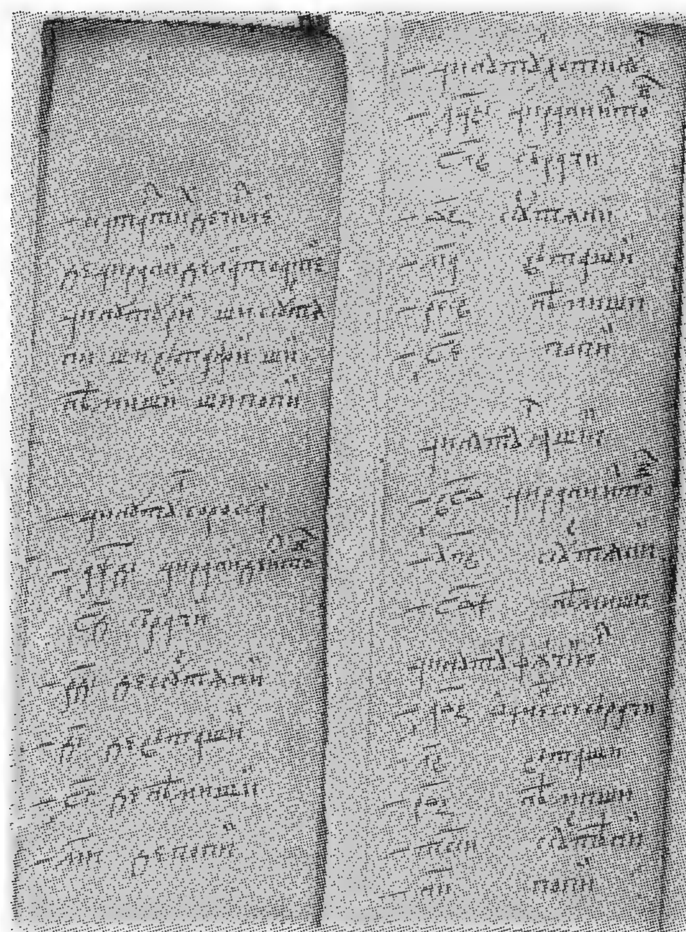

Monedă emisă de Ioan vodă, care se intitulează „părintele Moldovei".

Petru Şchiopul (gravură contemporană).

Pagini din catastihul de cisle întocmit în Moldova la 20 febr. 1591.

Mihai Viteazul
(gravură de Sadeler).

Sinan paşa (gravură din *Chronologia* lui Hieronymus Ortelius, 1604).

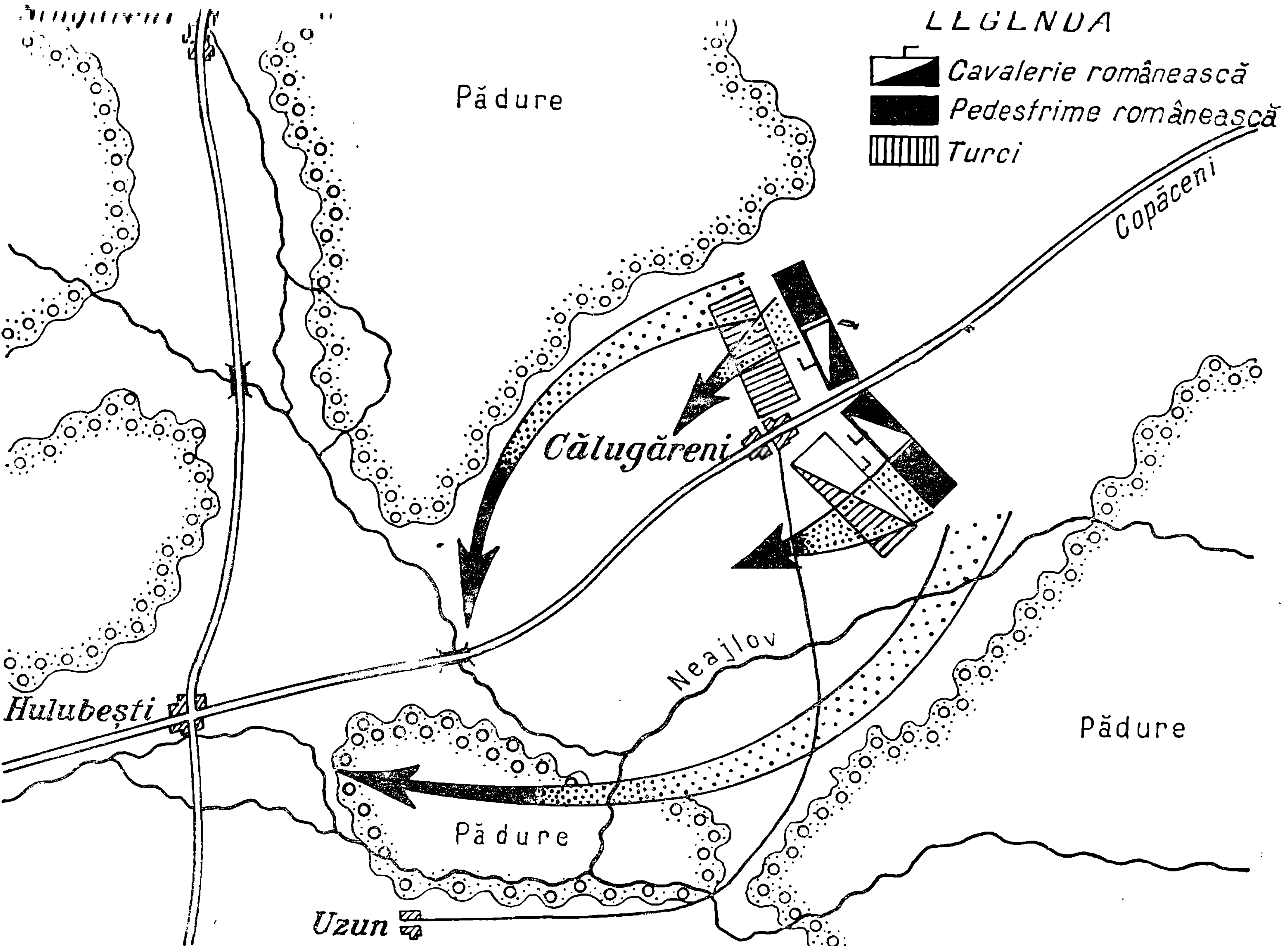

Mihai Viteazul
(gravură contemporană).

Turcii conduşi de Sinan paşa, pregătesc trecerea Dunării, iulie 1595.

Fraţii Buzeşti (pictură din biserica m-rii Căluiu).

Bătălia de la Călugăreni.

Scene din luptele purtate în toamna anului 1595 pentru alungarea turcilor din Ţara Românească.

Sigismund Báthory (gravură după H. Ortelius, *op. cit.*).

NOVI AVISI
de progressi fatti nella
VALACCHIA, PERSIA;
& nell'Vngheria.

Doue s'intende la mortalità di vintimilla Turchi, con l'espugnatione di vna Fortezza detta Samburgh, presa dall'Illustriss. Sig. Conte di Suarcimburgh.

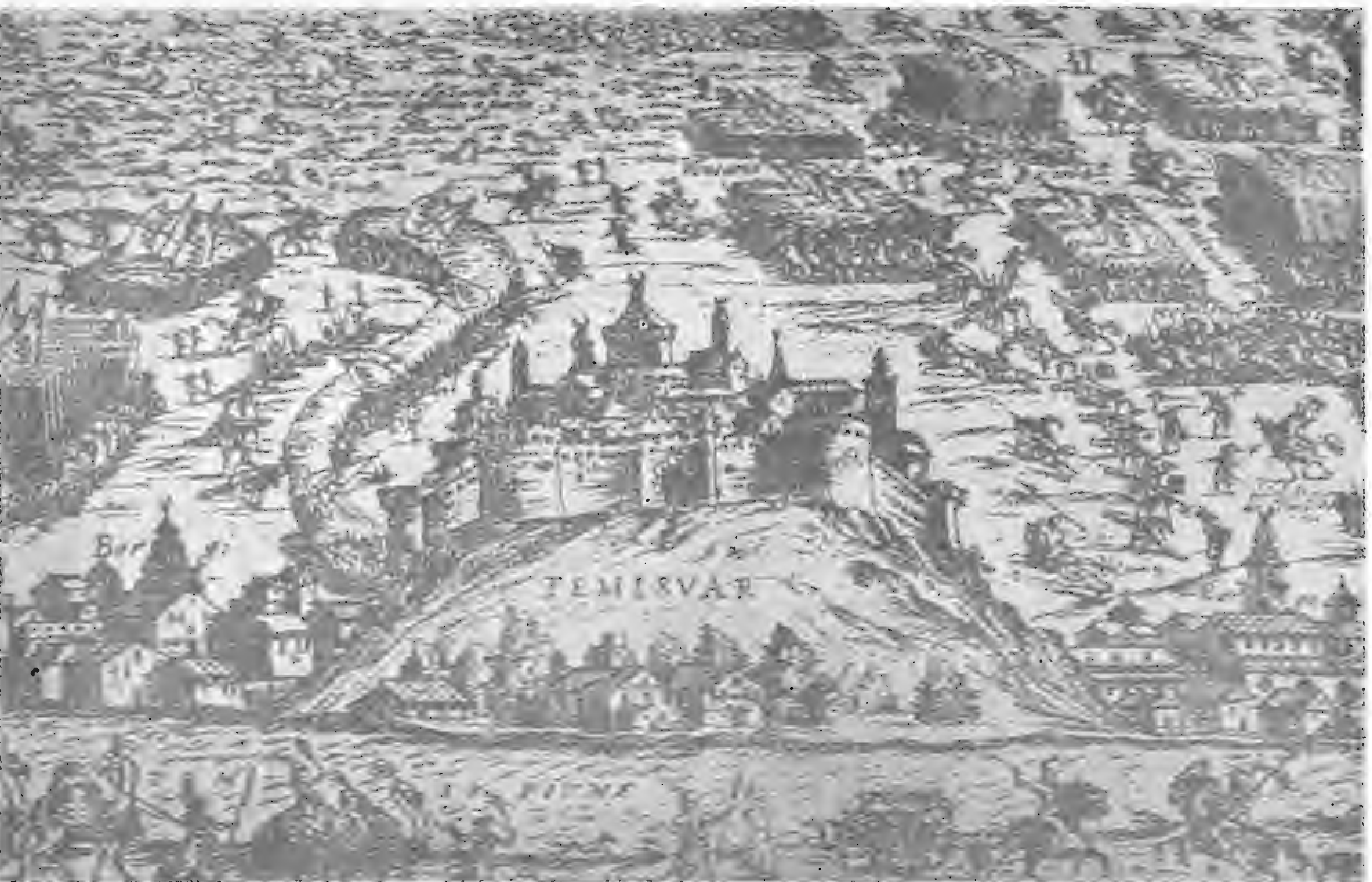
Con diuersi bottini fatti, d'Artiglieria, danari, arme, & Caualli.

In Pauia, Per gli Heredi de' Bartoli,
Con Licenza de' Superiori. 1599.

„Avisi" despre luptele anti-otomane conduse de Mihai Viteazul, 1599.

Taler emis
de Sigismund Báthory, 1597.

Bătălia de la Timişoara, iunie 1596.

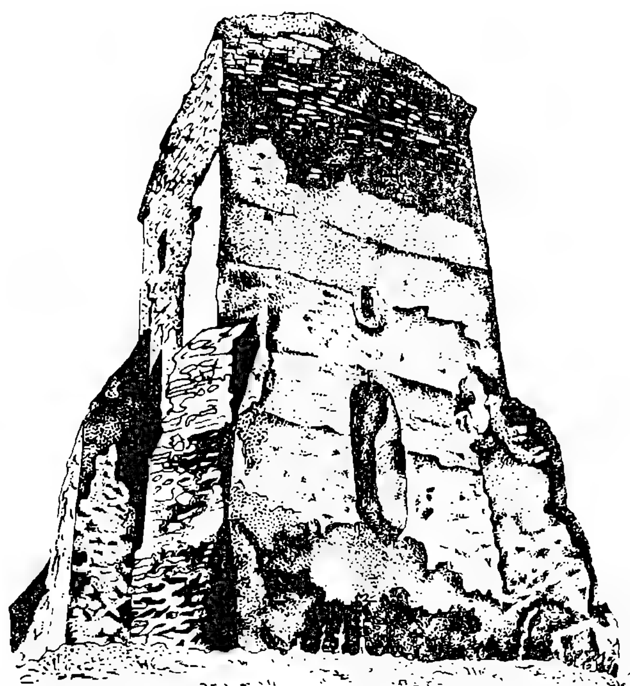
Scrisoare autografă a lui Mihai Viteazul.

Semnătura lui Mihai Viteazul.

Cîntecul lui Mihai Viteazul (pe un liturghier din sec. al XVI-lea, Acad. R. S. România, ms. slav. nr. 30, f. 66 v.).

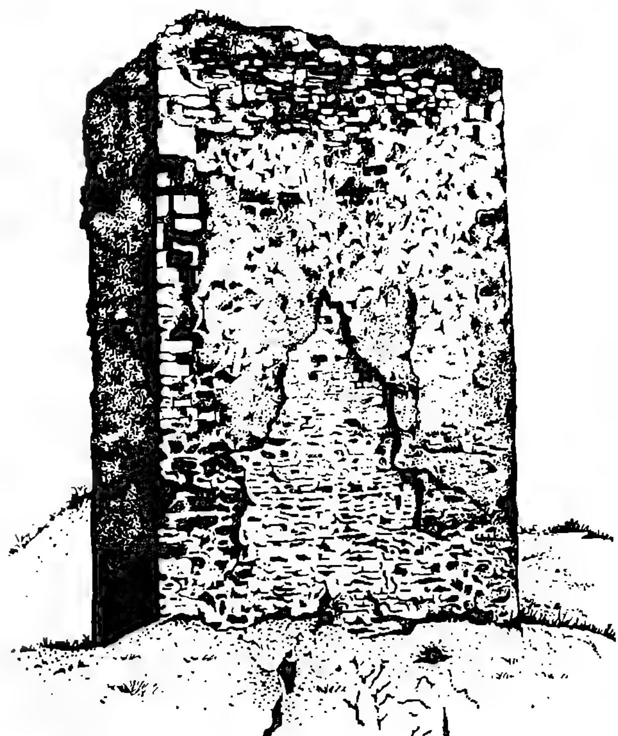

Familie de cnezi români din Haţeg, după tabloul votiv al bisericii din Streisîngeorgiu (BMI, 1978, nr. 1, p. 35).

Reşedinţa cnezilor din Cîndeşti.

Reşedinţa cnezilor din Răchitova.

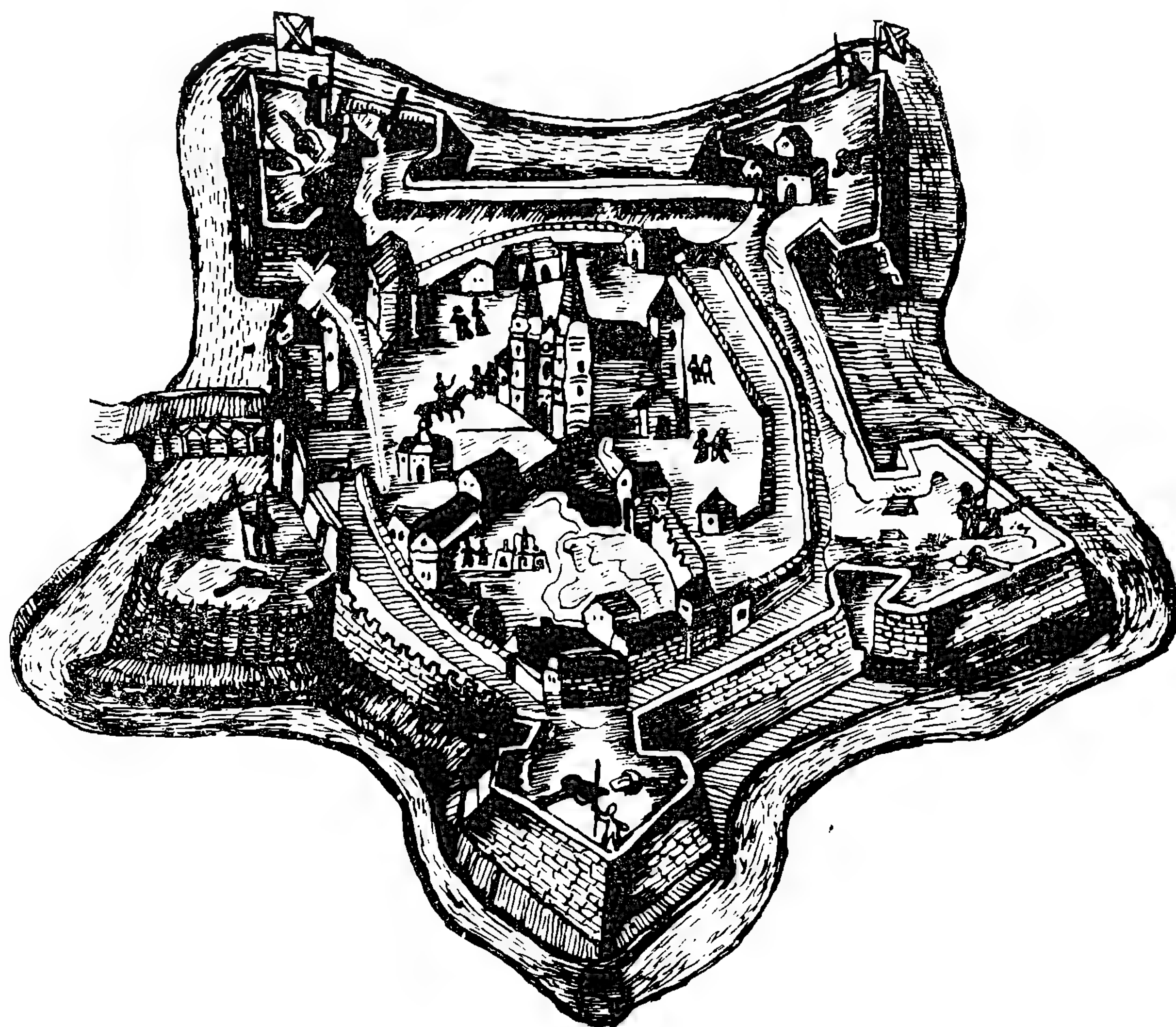

Cetatea ţărănească din Rîşnov.

Oraşul şi cetatea Cluj în sec. al XVI-lea.

Planul cetăţii Oradea în sec. al XVI-lea.

Gheorghe Doja.

Martiriul lui Gheorghe Doja.

răscula contra lui Mihai; că, dacă s-ar trimite numai o mică oștire spre Cluj, toată provincia s-ar ridica, așa că împăratul ar putea prea ușor să pună mîna pe ea.[51]

Nu poate fi nici o îndoială că doctorul Pezzen, prin uneltirile puse de el în lucrare în Ardeal, provocase izbucnirea acestei mișcări pentru a scăpa prin ea de domnul român.

Aceasta mai întîi ne-o dovedește faptul că comisarii, după ieșirea lor la Satu Mare întru întîmpinarea doctorului Pezzen, nu se mai întorc îndărăt. Rămînerea lor în Ungaria se înțelegea încă pentru timpul cît ținu ambasada lui Pezzen, dacă nu spre alt scop, cel puțin spre a ține de urît banului Mihalcea ce trebuia să rămînă ca ostatec în mîinile nemților pînă la întoarcerea lui Pezzen. Dar după ce acesta se întorsese în Austria, înțelegîndu-se în aparență cu Mihai-Vodă, pentru ce urmează comisarii a rămîne în afară de hotarele Transilvaniei? Nu putea să fie numai spre a-și răzbuna de arestarea suferită, căci ei erau reprezentanții împăratului și nu puteau asculta numai de motive personale; îndepărtarea lor din Transilvania trebuia deci să fi fost urmarea unui ordin mai înalt.

Într-adevăr, aflăm că această îndepărtare a comisarilor germani fusese propusă lui Mihai de Pezzen, sub pretextul de a înșela pe dușmani prin aparența unor stricări a relațiilor între Mihai și împărat. Comisarii se prefac a fi mîhniți de această întocmire făcută de Mihai cu ambasadorul extraordinar și scriu lui Mihai că ei nu sînt vinovați dacă nu mai pot veni în Transilvania și-l roagă să nu răstălmăcească această lipsă a lor în sensul calomniilor ce li se pun în socoteală.[52]

Nemții puneau în lucrare înalta școală a politicii de machiavelism și înșelătorie a acelui timp spre a circonveni pe Mihai. Domnul român, cu toată deșteptăciunea firească a minții lui, amețit cum era el de greutatea poziției sale, posedat apoi de gînduri și de temeri mari, nu pătrunse acest joc care tocmai, fiind prea subțire, ar fi putut să-l pună în bănuieli; căci ce înțeles aveau scuzele comisarilor cînd dr. Pezzen alcătuise cu el rămînerea lor în afară de Ardeal?

Apoi nu trebuia să-l pună în mirare împrejurarea că nemții, pe care îi știuse totdeauna îngrijiți asupra scopurilor sale, ca nu cumva el să vreie *a se împatrona* în Transilvania, pe cînd el încă nu arătase asemenea gînd, acuma, cînd îl dezvălise pe față, spunînd, cum am văzut, comisarilor că împăratul ar avea un imperiu întins și pentru ce nu i-ar lăsa lui Transilvania[53], nu trebuia, zicem, să-l lovească prea lesnea aderarea guvernului german la cererile lui?

---

[51] Ungnad, Zeckel ⟨Székely⟩ și Pezzen către Rudolf al II-lea, 5 iulie 1600 (*ibidem*, p. 85): „wie die zween Ungrischen Gesandten in gehaimben und aller ortten unsz angezeigt würdet, wann nur Eur Khayserliche Majestät ein geringe anzal Volckhs gegen diser Granizen beisamben hetten, und auf ein solchen fall nach Clausenburg rucken liessen, wurde es im ganzen landt ein aufstandt und ein beifallen Verursachen, und dardurch Eur Khayserlichen Majestät desz Landts sich volkömblich impatrociniren mögen".

[52] Scrisoarea comisarilor către Mihai Vodă, 25 iulie 1600 (*ibidem*, p. 88): „mussarium necessarium⟩ et consultum visum et ita inter Ill-m Dom-m V-ram et Ill-m D-num Pezzium conclusum fuerit, ut nos ambo *ad deludendos hostes impediendosque nociuos conatus illorum hoc tempore in Transylvaniam non redeamus* ... quin imo deliberavimus recta iterum in Transylvaniam reditum nostrum parare ... nisi nos ab instituto nostro deliberatio et conclusio Ill-mae Dom-is V-rae cum Ill-o D-no Pezzio facta revocasset, *de quo solemniter, videlicet quod reditus noster in Transylvaniam per nos non steterit, protestamur ... denuoque obnixe orantes, ne hanc (invitis nobis) absentiam nostram malignorum calumnys, in synistram partem rapi*, neque honestam nostram famam falsis delationibus proscindi patiatur".

[53] Mai sus, p. 251.

Dovada însă *scrisă* a uneltirilor germane ne-o dă următoarea misivă a lui Francisc Alárdi ⟨Alárd⟩, care raportează către comisarii împărătești modul cum se pornise mișcarea revoluționară [11]: „Îmi aduc aminte, iluștri domni, că, pe cînd eram la Satu Mare, unde se afla și doctorul Pezzen, domniile voastre au tratat cu mine cu mare gravitate, îndemnîndu-ne a fi cu credință întreaga provincie către împăratul și a privi pe maiestatea sa ca pe domnul nostru legiuit și prea sfînt. Și noi, răspunzînd că am fi dispuși a o face cu cea mai mare tragere de inimă dacă nu am fi îngroziți prin nespusa cruzime a voievodului, care, prin militarii săi, împrăștiați pretutindeni, nu numai că ne amenință viața noastră, dar nu ar fi cruțat nici pe acea a femeilor și copiilor noștri. Atunci domniile voastre ați răspuns că *întreaga provincie ar putea totdeauna să se opună și să strice unui om.* Acest îndemn al domniilor voastre, întipărindu-l adînc în sufletul meu, am crezut de cuviință a-l împărtăși mai multor căpetenii ale țării și de atunci nimic n-a fost scăpat din vedere pentru a întări gîndul nostru de a ne pleca sub scutul maiestății voastre. Toată nobilimea și toate cetățile ⟨garnizoanele cetăților⟩ alergară în tabere, recunoscînd de domn al lor pe maiestatea sa împăratul, ba chiar și lefegiii voievodului, ungurii călări și pedeștri, trecură toți la noi"[54].

Așadar, comisarii îmbiau pe nobili la revoltă încă de pe cînd se aflau în Satu Mare și doctorul Pezzen, cînd se apropiase de Mihai și tratase cu el despre recunoașterea însușirii lui de guvernator al Transilvaniei, purta în sînul său gîndul trădării, pe care îl împărtășise de mai înainte nobililor Ardealului.

O altă dovadă a înțelegerii nobilimii maghiare cu împăratul întru organizarea rascoalei pornite contra lui Mihai se vede și din cererile de mulțămită adresate împăratului din partea căpeteniilor unguresți, după răpunerea domnitorului român la Mirăslău. Este vorba de: Ștefan Csáki, Mihail Lukasfalussi, Giorgius Zaluczi, Ștefan Chisilit, Iohan Bihari, Gabriel Ladislau, Cristofor Zalancsi, Matheus Tarusytt, Petrus Ficsor, Petru Aysig și alții, cerînd răsplată de la împăratul pentru purtarea lor față de Mihai[55].

Nu trecuse luna de cînd Pezzen părăsise Ardealul și răscoala izbucni deodată în toate părțile [12]. Cel dintîi care dădu semnul începutului fu generalul însărcinat de Mihai Viteazul cu paza Moldovei, Moise Székely. Pentru a pune răscoala în mișcare, el părăsește postul său fără voia lui Mihai și acesta amenințîndu-l cu pedeapsă[56], el fuge împreună cu alți nobili, anume: Ștefan Ukutievici, Ioan Petki, Ioan Niacaro ⟨Niakazo János⟩, Francisc și Ștefan Horvat, Ioan Nagy Levai și Gabriel Török și trece pe la Hust în Polonia.

Mihai Viteazul, văzînd această pribegire, procede la început cu asprime și taie alți 5 nobili: pe Farkas Kornis, Mihai Zemere, Gheorghe Niutodi, Francisc Farkas și Benedek Tombatfalvi, ceea ce grăbește încă aprinderea răscoalei[57].

---

[54] Scrisoarea lui Francisc Alárdi către comisari, 6 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 124): „tum Ill-mae Dom-es V-strae «*provinciam integram uni homini semper resistere et ⟨ac⟩ nocere posse*», responderunt".

[55] Cererile de după sept. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1050—1053). Pentru Giegy, vezi p. 1091.

[56] Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 114).

[57] Ștefan Báthory către David Ungnad, 21 aug. 1600 (*ibidem*, p. 113). Doi din ei fuseseră uciși de secuii de rînd. Aceștia însă, fiind partizanii lui Mihai, tot lui i se punea moartea lor în socoteală [deși nu avea nici o vină — N.S.].

Altor nobili unguri le confiscă averile, precum lui Ştefan Kakas (Cucoş), pentru că arătau bănuieli asupra scopurilor lui Mihai. Moşiile lui Kakas sînt restituite, după ordinul comisarilor şi acel al lui Basta, ceea ce avu, pe de o parte, drept rezultat scăderea autorităţii voievodului şi deci încurajarea mai departe a ungurilor la trădare, pe de alta, înveninară şi mai rău raporturile lui Mihai cu Basta[58]. Lui Ştefan Bodony Mihai îi luase un castel[59].

În acelaşi timp, pe cînd Székely trecea în Polonia pe la Hust, Gaspar Sibrik, al doilea cap al armatei lui Mihai, fugea către Arad.

Comisarii se prefac a deplînge pe Mihai pentru nenorocirile ce l-ar lovi; ei îi arată cum de mult încă îl sfătuiseră să nu hrănească aceşti şerpi la sînul său; să nu le încredinţeze importantele comenzi cu care erau însărcinaţi, dar că Mihai nu-i ascultase[60].

Cît de perfidă era această nouă încercare a comisarilor de a adormi pe Mihai asupra împărtăşirii imperialilor la revoluţia pornită în contra lui se vede din adresa aceloraşi comisari către dieta Transilvaniei, *posterioară numai cu cîteva zile* aceleia în care ei deplîngeau pe domnul român, unde de asemenea deplîng „administrarea cea violentă a Transilvaniei", adăogînd că îndreptarea ei este mai ales treaba generalului Basta, dar că se pot rezema şi pe ajutorul lor, [fiind] totdeauna gata a-i sta spre slujbă[61].

Este învederat că, sau comisarii ţineau cu Mihai în contra ungurilor, pe care îi numeau *şerpi hrăniţi la sînul lui Mihai*, sau cu ungurii în contra *violentei ocîrmuiri a voievodului*; amîndouă aceste protestări nu puteau fi adevărate în acelaşi timp şi care din două era acea curată credem că, după cele expuse pînă aici, nu mai are nevoie de a fi arătată.

În tot acest răstimp, pe cînd răscoala se urzea în ascuns, Mihai ceruse necontenit bani de la comisari, primind de fiecare dată răspunsul că împăratul n-ar fi determinat încă timpurile în care urma să i se facă plăţile şi deci să mai aibă puţină răbdare. Într-un rînd însă Mihai, trimiţînd o cerere mai ameninţătoare, comisarii scriu către împăratul că, deşi ei trebuie să umble tot amînînd pe Mihai-Vodă cu ajutorul de bani şi de oameni pînă la desăvîrşita hotărîre a împăratului şi la intervenirea generalului Basta, totuşi, în cazul unui pericol extrem, vor trimite ceva bani lui Mihai[62], aceasta tot spre a-l face să creadă că nemţii nu erau amestecaţi în mişcare.

Nemţii hotărîseră deci să ajute cu puterea pe unguri şi să trimită pe Basta în contra lui Mihai. Ei vroiau însă, pînă la desăvîrşirea pregătirilor acestuia, să mai momească pe Mihai Viteazul cu speranţa unui ajutor german contra revoluţiei ⟨răzvrătirii⟩ ce-l înconjura.

Lui Mihai, cu cît sporea primejdia, cu atîta i se întunecau vederile şi el credea — căci vroia să creadă — că germanii tot cu el ţin, la care avea de dovadă, poate în contra [a] înseşi bănuielilor sale, scrisorile solilor. Trebuie să fi fost cineva într-o mare cumpănă în care poate să piardă tot ce a agonisit prin cea mai straşnică încordare pentru a şti cu cîtă

---

58 Kakas către împărat, oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1056).

59 Statele Ardealului către împărat, 22 nov. 1660 ⟨1599⟩ (*ibidem*, XII, p. 1089).

60 Comisarii către Ştefan Csáki, 23 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 115).

61 Comisarii către dieta Transilvaniei, 5 sept. 1600 (*ibidem*, p. 121).

62 Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 aug. 1600 (*ibidem*, p. 114): „Wir muessenso woll mit der Volkhs-als gelts hülffvertröstung gewarsamb und procrastinando, bis auf Eur Majestät allergenedigiste schuls-resolution, So woll als der herr Vicegeneral Velt Obrist furgehen; Besorgend, doch inn einer gählingen eiseristen noth, werden wir, unerwarth Eur Majestät resolution, vor den wir doch uns auf das allereiserist hietten wollen, mit etwas gelts Im beystehen muessen".

putere se anină mintea de cele mai mici cîrlige ale speranței; cum ea fuge de tot ce poate să o sfărîme și se ține numai de acele împrejurări, oricît ar fi ele de iluzorii, care pot să o întărească. În așa poziție se afla Mihai Viteazul și de aceea nu trebuie să-i bănuim că a putut fi așa de groaznic înșelat; nu nedibăciei, ci nenorocirilor lui este de atribuit asemenea aiurare.

Că Mihai nu mai știa ce face se vede de pe hotărîrea luată de el în aceste momente critice de a trimite pe Ștefan Csáki spre a ocupa cu puterea comitatele mărginașe ale Ungariei, sperînd prin aceasta a împăca pe unguri, cînd el știa bine că o asemenea măsură trebuia să supere curtea imperială, de la care tocmai spera ajutor contra revoluției ungurilor[63].

Ștefan Csáki, ultimul general ungur ce mai rămăsese pe lîngă Mihai, îl părăsește și dînsul și, lucru mai grav încă, fiind în legătură cu secuii, provoacă și pe acest popor, ce pînă atunci ținuse cu Mihai, a se dezlipi cel puțin în parte de el. În 5 septemvrie, Csáki ațîță pe secui la răscoală, făgăduindu-le menținerea libertăților lor pentru a scăpa de „mizeria și nelegiuirile ce au căzut pe capul nostru". Este de observat că, în toată această proclamație, niciodată nu este amintit numele lui Mihai-Vodă, deși era îndreptată numai în contra lui[64].

Tot atunci părăsește pe Mihai și o trupă de 700 de cazaci, pe care nu-i plătise de mult; și, pe cînd astfel toate se năruiau în jurul său, el aude despre poloni că vin asupra Moldovei și Transilvaniei cu Sigismund Báthory și Ieremia Movilă.

Toate primejdiile năvăliră deodată asupra lui Mihai-Vodă, și din lăuntru, și din afară. Natură croită pe împotrivire, el trebuia să lupte și luptă pentru a păstra poziția cîștigată, chiar în contra germanilor, proteguitorii săi.

Înainte însă de a expune întîmplările acestei epoci hotărîtoare din viața eroului român, să căutăm a ne da seamă mai lămurit despre pricinile care împinseseră la revoltă poporațiile Ardealului*.

Deosebitele elemente care alcătuiau aceste poporații se dezbinară de Mihai din motive deosebite. Sașii, care ținuseră cu el cît timp fusese privit de germani ca omul lor, începuseră a-l părăsi potrivit cu emanciparea lui de sub epitropia germană și acuma, văzîndu-l dușmănit în ascuns de nemți, își întoarseră gîndul de la dînsul.

Nobilii, cum am văzut, urau pe Mihai ca pe unul ce era *valah*. „Deprinși a urî și a disprețui nația română în iobagii lor țărani, le venea cu ciudă a-și pleca sumețele și trufașele lor capete sub o stăpînire românească".[65] Se mai temeau apoi că, o dată ce Mihai ar împlînta în chip trainic domnia lui în Ardeal, să nu-și aducă aminte că era român și să ocrotească pe românii acelei țări contra asupririi ungurilor. Nu e vorbă că ungurii urau aproape tot atîta și dominarea germană; dar ei vroiau să întrebuințeze cu dibăcie puterea împăratului spre a zdrobi pe Mihai și apoi să se scu-

---

[63] Comisarii către Mihai Vodă, 30 aug. 1600 (*ibidem*, p. 119): „Quod vero Ill-ma D-tio Vestra [Magnificum] Dominum Stefanum Csáki certis cum cohortibus versus Zilagy et exteriores partes expediverit, hoc unicum est, ut veremur, quod Suam Caesarem Majestatem tanquam res, pendente adhuc compositione, sane imtempestiva, maxime offendere, Pragae salutarem tractationem permultum impedire, protrahere, sinistras suspiciones movere".

[64] Proclamația lui Ștefan Csáki, 5 sept. 1600 (*ibidem*, p. 122).

* Este vorba doar de nobilimea maghiară și de sași; românii și secuii nu s-au revoltat.

[65] Bălcescu, l.c. [*op. cit.*], p. 451.

ture de nemți, trecînd în partea lui Sigismund Báthory, care dorea să se întoarcă din nou în tronul pe care-l lepădase pînă acum de două ori.

Revolta ungurilor transilvăneni contra lui Mihai Viteazul este foarte înțeleasă: era protestarea corpului politic al țării contra unei stăpîniri străine.

Ar fi fost un singur mijloc de a scăpa din toate aceste greutăți, din toate aceste primejdii: liberarea poporului român și aruncarea lui în capul răscoalei nobiliare. Pe lîngă că, precum am văzut și vom vedea-o, Mihai nu putea întrebuința această cumplită armă, apoi acuma chiar chemarea românilor ar fi fost mai grea; căci, pe lîngă dezîncîntarea pe care avură să o sufere țăranii Ardealului din purtarea lui Mihai către ei, se mai îndepărtaseră inimile lor de dînsul și din pricina jafului și a nelegiuirilor cărora ei mai cu seamă fuseseră expuși din partea oștirilor sale mercenare, compuse din lefegii din cele mai deosebite naționalități.

Raportul lui Malaspina spune că armata lui Mihai Viteazul se compunea din: albanezi, sîrbi, unguri, cazaci și valahi[66], încît, cum observă un istoric ungur al acelor timpuri, vedeai luptînd unguri contra ungurilor pentru cucerirea Transilvaniei. Pe lîngă aceștia, mai erau tot cu leafă moldoveni și secui.

Se vede deci că numai o mică parte a oștirii sale era compusă din munteni, și anume în afară de cîteva roate de popor mai de rînd, boierimea călare, care trebuia să slujească în armată fără plată [13]. Aceasta era în număr de 1 400 de cavaleri[67], fiind, bineînțeles, și ea amestecată cu elemente străine.

Lefegiii trebuiau plătiți, ei măsurîndu-și curajul și energia la luptă totdeauna potrivit cu sumele ce li se numărau. Mihai Viteazul era în necontenită nevoie de bani, ceea ce este ușor de înțeles cînd aflăm că el trebuia să plătească în timpuri normale 98 000 de taleri pe lună oștirilor, sumă care se adăogea încă în timpul expedițiilor.[68] De aceea corespondența lui cu germanii are drept temă fundamentală ajutorul bănesc pe care însă și nemții se găseau în cea mai mare greutate a-l răspunde din pricina sărăciei vistieriei lor. De aceea îl vedem pe Mihai îndreptîndu-se cu cereri de bani pînă și la regele Spaniei.

Vom vedea cum Mihai, nefiind ajutat cu bani din partea împăratului și trebuind cu orice preț să-și plătească oștirea, recurge la dări neauzit de grele asupra țăranilor din Muntenia, pe care ei, neputîndu-le plăti, îi despoaie de proprietățile lor, ceea ce se făcu sub domnia lui pe o scară nemaipomenită.[69]

Deocamdată, ceea ce ne interesează sînt urmările neplății regulate a lefurilor asupra purtării oștenilor lui Mihai față cu poporația țării cucerite. Această purtare era din cele mai crunte și mai brutale. Chiar în cazul

---

[66] Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki⟩, III, p. 513).

[67] *Ibidem*, p. 511: „Onde io passai all'esercito di Michele, e fui rincontrato primo da cento lance [et] poi da esso Michele con 1400 cavalli in circa" [*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 271].

[68] [Aloisio] Radibrat către Pezzen, 22 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 399). [Știrea se găsește în raportul lui David Ungnad din 2 ian. 1600, unde se spune că, „după calcule exacte și sîrguincioase — făcute de Radibrat —, cheltuielile de război de acum ale lui Mihai comportă lunar 98 000 de taleri; ele cresc însă mereu, din ce în ce mai mult, deoarece el recrutează cu leafă din zi în zi tot mai mulți osteni". Mihai dispunea de 10 000 de călăreți, care costau 52 000 taleri, și de 30 000 pedestrași, cu suma totală de 95 000 taleri lunar, deci mult mai mult decît prima apreciere. Vezi *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 353].

[69] Mihai cerea și din Transilvania bani și provizii, însă pe cale legală, prin autorități. Așa de la [orașul] Bistrița, cînd se afla în Moldova, cere provizii, spunînd că ostașii lui mor de foame (Hurmuzaki, *Doc.*, XII ⟨XV⟩, p. 900).

cînd Mihai ar fi plătit regulat leafa oștirilor sale, încă niște oameni nedisciplinați, care știau că viața lor este necontenit în cumpănă și deci doreau să se bucure de ea pe cît se putea mai mult, erau împinși de la sine a comite tot felul de neorînduieli; dar apoi, cînd lefile nu li se plăteau adeseori timpuri îndelungate? Cu ce să trăiască ei, căci pe atunci ocîrmuirea nu se interesa de nimic din cele trebuitoare unei oștiri; le plătea leafa și ei trebuiau să se îngrijească de întreținerea lor. Pentru a putea subveni nevoilor lor, nu le rămînea altă cale decît prada și jaful, pe care le și exercitau în aceeași măsură în țara dușmană, ca și în cea prietenă. Aceste prădăciuni, făcute cu oarecare teamă și măsură cînd lefile erau plătite, trebuiau să devină cu totul dezordonate cînd plata lipsea; soldații atunci aveau *dreptul de a prăda.*

Corespondența timpului revine în nenumărate rînduri asupra neorînduielilor și scandalurilor comise de trupele lui Mihai, mai ales din pricina neplătirii lefilor. Așa, un raport al comisarilor din 5 fevruarie 1600 spune despre 1 000 de cavaleri* ai lui Mihai că „bieții oameni din popor sînt foarte îngreuiați, căci cavalerii le iau toate degeaba, fără plată sau plătind foarte puțin".[70] Un alt document ne arată pe militarii lui Mihai prădînd pîinea din piață și tot ce au mai găsit de mîncare; chiar și prăvăliile în care negustorii și locuitorii depuseseră lucrurile lor cele mai de preț nu scăpară de această urgie.[71] Un altul adaugă că „haiducii nu știu să trăiască fără a prăda".[72] Această situație era foarte gravă căci compromitea și făcea urîcioasă domnia lui Mihai-Vodă în Ardeal, situație care era mărturisită adeseori chiar de el însuși.

Un raport al lui Pezzen către împăratul trimis după ce ambasadorul trecuse în Transilvania, arată că „locuitorii merg cerșind; nobilii au ascuns grîul, sărăcie și mizerie mai mare nu am văzut nici la supușii turci din Serbia și Bulgaria, unde, cu toate aceste, lucrurile stau cel mai rău".[73] Comisarii adeveresc și ei arătarea lui Mihai, dar bagă de seamă că această dărăpănare ar fi putut fi înlăturată prin o mai bună orînduială, dacă anume voievodul ar fi luat măsuri ca pretutindeni unde oștirea a fost împrăștiată să fi avut prevederea ca soldații să nu despoaie poporul în chip samavolnic, luînd de la sine vin, orz, grîu degeaba; dacă ar fi orînduit o taxă pentru întreținerea oștirii, din care să se plătească cele luate pentru aceste nevoi.[74]

«Ceea ce era mai hotărîtor, Mihai însuși mărturisește aceste prădăciuni, pentru a scoate din ele un argument mai mult pentru nevoia ajutorului bănesc din partea împăratului. Comisarii, în 31 martie 1600, reproduc tînguirile lui Mihai că „ar fi așteptat 6 ani ajutor în Valahia care nu i-a venit, precum nici banii niciodată la timpul făgăduit; că el s-a menținut cu toate acestea cît a putut, *stricînd și prădînd țara cu armata lui.*[75] [14]».

Arătarea apăsării Ardealului prin oștenii lui Mihai este mărturisită de însuși voievodul, care spune într-un rînd comisarilor că: „el ar avea un mare păcat de care va fi răspunzător majestatea voastră, anume că a

---

* În loc de călăreți

[70] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 677.

[71] Din 14 april. 1600 (*ibidem*, p. 838).

[72] *Ibidem*, VIII, p. 219: „perche esser Aiduchi che non sanno viver esuga <senza rubare".

[73] Din 31 april. 1600 (p. 874). Alta: „în țară nu ar fi ce mînca" (p. 851).

[74] *Ibidem*, p. 754. Alt document din 22 mart. 1600 (*ibidem*, p. 797): „alli suoi soldati ha permesso che faccino a voluntà loro ciò che li piace a perro si fanno verso le donne et donzelle cose che non sono grate".

[75] *Ibidem*, IV/1, p. 31. Mihai repetă această tînguire într-un raport către comisari din 5 april. 1660 <1600> (*ibidem*, p. 38).

pustiit țara cu atîta oaste neplătită, că nu mai știe unde va ieși fără bani. În Muntenia iarăși nu găsește nimic, fiind și acolo totul stricat".[76]

Dacă însă Mihai însuși mărturisește că nu poate trage nici un ban din Muntenia, tot așa de greu era de a scoate ceva din Ardeal, deoarece un document din 10 aprilie 1600 spune că „cei 4 000 de taleri pe care îi încuviințase Brașovul lui Mihai nu putură fi adunați din cauză că poporul de la țară se apăra de plata lui din pricina daunelor suferite de la armată".[77]

De aceea și Mihai-Vodă se temea așa de mult de intrarea moldovenilor, polonilor și tătarilor în Ardeal, căci, „dacă Sigismund Báthory ar fi intrat în țară, poporul de jos ar fi trecut la Sigismund și l-ar fi părăsit pe voievodul român".[78]

În afară de devastarea țării, soldații lui Mihai comiteau adevărate răscoale contra domnului pentru a obține plata lefurilor. Într-un rînd se pornesc contra lui, pătrund în palat și, după ce fac cele mai mari scandaluri, Mihai izbutește abia cu mare greutate a-i liniști.[79] De aceea se pune Mihai într-o furie așa de cumplită cînd, după o lungă așteptare, împlinindu-se termenul banilor făgăduiți, aceștia totuși nu soseau. „Maiestatea voastră, scriu într-un rînd comisarii, nu poate crede cîtă teamă și frică încercăm noi în această îndoială ucigătoare și mai ales Petru Armeanul, care este atît de supărat încît mai că este adus la deznădăjduire, așteptîndu-se de la domnul său la cea de pe urmă dizgrație și chiar la o strașnică moarte pentru întîrzierea și lipsa prezentului și a banilor".[80]

Este învederat că niște trupe atît de nedisciplinate nu puteau cruța Transilvania mai mult decît Valahia și că purtarea lor brutală, cruzimile și jafurile lor trebuiau să nemulțumească pe toată lumea și *mai ales poporul de jos*, expus cu deosebire neorînduielilor lor.

Un raport al lui Thoracominus, din 13 august 1600, spune asupra acestor împrejurări că „locuitorii au fost atît de înfuriați prin tirania militarilor, încît este de temut ca să nu se nască de aici un război intern. Ațîțată și turburată în gradul cel de pe urmă a fost mulțimea mai ales prin dărîmarea frumosului și marelui oraș Hunyad <Huedin>, întîmplată zilele acestea cu foc și cu sabie. Locuitorii, nemaiputînd suferi siluirile de tot felul cărora erau expuse fetele și nevestele lor, se răsculară și uciseră vreo 50 de pedeștri. Cetățenii, apucînd înainte cu jăluirea pentru crimele suferite, fuseseră iertați de voievod, cînd deodată, la 6 ale lunii august, ei fură înconjurați de 2 000 de militari cazaci și valahi și 50 de cetățeni fură dați morții, așa că nici copiii chiar nu fură iertați; punînd apoi foc orașului, din 300 de case nici una nu rămase în picioare".[81]

Asemenea execuție fără judecată a unui oraș întreg nu putea să întărească simpatiile pentru Mihai Viteazul. Deși, fără îndoială, că nu el o ordonase, ba nici chiar nu o încuviințase, fu nevoit cu toate aceste să privească la ea fără a putea pedepsi, deoarece, de altfel, dacă Mihai ar fi vrut să pună la orînduială trupele sale, el ar fi fost de îndată părăsit de ele; și tocmai atunci nu era momentul ca Mihai să provoace o asemenea

---

[76] *Ibidem*, XII, p. 752: „Dass dies Land mit sovil unbezalten Kriegsvolkh so gar verderbt und verödet; er wiss nicht wo er darmit ohne Gelt hin solt im der Walachey find er nihts es sey scher alles verderbt".

[77] Comisarii către împărat (*ibidem*, XII, p. 830).

[78] 21 april. 1600 (*ibidem*, XV, p. 860): „Das Sigismundus inn das Land einfallen thätt, so dörfft das siebenbürgisch Landvolkh dem Sigismundo alles bei und ihm abfallen". Alta identică, p. 855.

[79] David Ungnad către Rudolf al II-lea, 3 și 4 ian. 1600 (*ibidem*, IV/2, p. 6).

[80] Raportul comisarilor din 3 ian. 1600 (*ibidem*, p. 5).

[81] Thoracominus către comisari, 13 aug. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 104).
Încă mai înainte ostașii dăduseră foc orașului Petersberg <Sînpetru> (comisarii către împărat, 6 mart. 1600, *ibidem*, XII, p. 764).

slăbire a puterilor lui. Singurul său sprijin real în Transilvania îi era oștirea; el trebuia deci, cu orice preț, să-i ierte toate abaterile și chiar crimele, căci nu avea bani cu ce să o plătească.

Fiindcă Mihai Viteazul căuta în toate modurile să nu nemulțămească pe nobilii Ardealului, el înfrîna pe cît putea prădăciunile milițiilor sale îndreptate asupra nobililor, lăsîndu-le deplină voie a le comite asupra poporului de jos[82], pentru care rapoartele comisarilor ne aduc destule plîngeri ale țăranilor.

Milițiile nedisciplinate ale lui Mihai făceau deci un îndoit rău domnului: întîi, îi înstrăina și dezlipea de el poporația română a țării, singura ce ar fi putut să-i deie un adevărat sprijin, și făcea pe nobili să se folosească de despoierea la care era expus poporul — și care împiedica sau concura jafurile lor — spre a ridica țipetele lor în contra lui Mihai, a arăta domnia lui în Transilvania ca o calamitate publică și a acoperi interesele lor de clasă, contra domnului român, cu masca celui obștesc.

De altfel, însăși organizarea de atunci a armatelor, bazată mai ales pe lefegii, aducea neapărat după sine asemenea neorînduieli. Sînt cunoscute cumplitele prădăciuni comise de bandele lui Wallenstein în timpul războiului de 30 de ani și chiar despre oștirile ardelene am văzut mai sus cum ele pradă Bucureștii sub pretext că tot trebuia să fie prădați de turci, deși ele veniseră într-o țară prietenă, în ajutorul lui Mihai. Apoi chiar oștirea lui Basta, după lupta de la Mirăslău, sub pretext că ar prăda averile românilor, sîrbilor și ale grecilor din Alba Iulia, comit o prădăciune îngrozitoare în acest oraș.[83]

Par. 2. Mirăslău [și luptele cu polonii]

Statele ⟨stările⟩ Transilvaniei știau însă că era greu a lupta contra lui Mihai numai cu puterile lor, căci oștirile lui, cu toată defecțiunea nobililor, sașilor și o parte din secui, erau încă impunătoare. Printr-o adresă din 6 septemvrie, ele cer de la comisarii împărătești intervenirea armată a Germaniei ⟨Imperiului habsburgic⟩ în contra voievodului român [15]. „Avem, se spune în acea adresă, cazaci gata a apăra interesele noastre (cei 700 care se dezbinaseră de Mihai); nu mai este nici un corp de armată ungurească călare sau pedestră care să nu fi trecut la noi [16]; o bună parte din secuime de asemenea e cu noi [17], astfel că, pentru a aduce provincia în puterea Maiestății sale, nu ne trebuie nimic alta decît ajutoarele făgăduite nouă de domniile voastre. Trimiteți-le deci în cea mai mare grăbire și noi vom fi gata la toată ascultarea, ca unii ce nu dorim altceva decît a scăpa de jugul prea crudului tiran. Dacă însă, ceea ce să ferească Dumnezeu, cererea noastră ar fi respinsă, protestăm înaintea lui Dumnezeu și a oamenilor că nu vom fi noi vinovați dacă provincia nu va cădea în mîinile maiestății sale". Această frază de pe urmă conținea o ame-

---

[82] O scrisoare din Viena către solul venețian, din 3 ian. 1600, spune: „non credo che esso si potesse sostentare in quella provincia contro la volontà dell'Imperatore, *havendo tutto il popolo contra*, et a volersi buttar dalla banda del Turco egli sa bene le burle che sogliono fare i Turchi alli homeni che li hanno offesi, come ha fatto lui, et necessariamente bisogna che egli dipenda da uno di questi doi potentati, poiche con le forze di quelle due provintie, *quando ante ⟨anco⟩ havesse i popoli bene affeti verso di lui*, non potria resistere" (*ibidem*, III/2, p. 340).

[83] Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 137).

nințare al cărei gînd îl dă pe față istoricul ungur Bethlen, anume că „s-ar vedea nevoiți sau a chema pe Sigismund Báthory ce este la hotar cu oaste puternică, sau a cere ajutorul sultanului turcesc”[84].

Tot această rugăminte, ca Basta să înainteze cu trupele sale în contra lui Mihai spre a-l scoate din Transilvania, o face și trimisul nobililor către comisarii împărătești.[85] Spre întărirea supunerii lor către împăratul, staturile ⟨stările⟩ Ardealului îi jură în formă solemnă credință în ziua de 7 septembrie 1600.[86]

Basta intră îndată cu armata în Transilvania, apucînd spre Turda, unde, curînd după aceea, îl urmează și comisarii împărătești care stătuseră pînă atunci în Satu Mare.

Mihai Viteazul, pentru a găsi ceva bani de care avea o nevoie neînlăturabilă, trimisese niște boi în Ungaria spre vînzare. Acești boi sînt sechestrați de nemți în ziua de 8 septembrie.[87] Atunci abia Mihai deschise ochii și văzu că și nemții trebuiau să fie în joc, nemții ceilalți, după părerea lui — nu și împăratul!

Basta, ajungînd la Turda, își unește puterile sale cu acele ale nobilimii și scrie arhiducelui Matei ⟨Mathias⟩, în 14 septemvrie, că „mîine sau cel mult poimîine vom pleca cu oștirea în contra Valahului care stă dincolo de Alba Iulia cu puțini oameni. Îndată ce-l vom goni din țară, vom ataca Timișoara spre a detrage pe turci de la asediul Canișei. Este sigur că numitul valah a trimis după ajutor la pașa din Timișoara”[88].

Aceasta va fi de acum înainte imputarea de căpetenie ce se va face lui Mihai Viteazul, anume că vroia să se supună turcilor și deci să le deie țara cucerită de la Andrei Báthory, răpind-o împăratului. Într-adevăr, că Mihai era pus prin însăși politica lui, ce nu ținea seamă de ordinele împărătești, în nevoia de a-și căuta la vreme de pericol un ajutor în taberele turcești. Așa l-am văzut tratînd cu turcii îndată după cucerirea Transilvaniei, în același timp pe cînd făcea împăratului cele mai călduroase protestări de supunere și de sinceritate; de asemenea l-am văzut trimițînd iarăși soli la turci în timpul chiar cînd trata cu dr. Pezzen.[89]

Deși tratările lui Mihai cu turcii — pe care le-am expus mai sus — nu izbutiseră la nimic, totuși, el știind că în împărăția mahomedană și cei mai mici pot mult, căutase, cel puțin pentru a-și cîștiga libertatea de acțiune în Transilvania și mai apoi în Moldova, să se pună bine cu pașii mărginași, spre a nu fi stingherit în întreprinderile sale. Astfel, el trimite pașilor din Timișoara și de pe la Dunăre în mai multe rînduri prezenturi și eliberează pe mai mulți turci pe care îi avea prinși din expedițiile anterioare, ceea ce nu lipsește a-i fi pus în sarcină de răuvoitorii săi[90].

Pașii răspund arătărilor sale de prieteșug, trimițîndu-i mai multe daruri, pe care Mihai le primește, spunînd nemților că aceasta ar face-o numai spre a înșela pe turci.[91] «Asupra acestor daruri și a ceremoniei primirii lor, ne spune un izvor al timpului că „Mihai a primit în public și pe ambasador și darurile stăpînului său: un iatagan persan strălucitor de aur și de

---

[84] Staturile Transilvaniei către comisari, 6 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 123). Compară Bălcescu, [*op. cit.*], p. 471.

[85] Francini ⟨Francisc⟩ Alárdi către comisari, 6 sept. 1600 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki⟩, IV/1, p. 124).

[86] *Ibidem*, p. 125.

[87] Comisarii către oficiul cameral, 8 sept. 1600 (*ibidem*, p. 127).

[88] Basta către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 14 sept. 1600 (*ibidem*, p. 132).

[89] Mai sus p. 217–218.

[90] Mihai Vodă către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, ian. 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 17).

[91] Comisarii către Rudolf al II-lea, 3 april. 1600 (*ibidem*, p. 34). Cf. *Journal de l'Etat d'Orient*, 1659, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 45.

pietre scumpe, pe care trimisul turc îl înmînă el însuși lui Mihai; două steaguri roșii, șapte cai, un șoim prea frumos împodobit cu surguciuri de cucori și mai multe alte lucruri pe care Palatinul îngădui să fie duse înaintea lui după obiceiul turcilor, cinste care nu putea decît să nemulțumească pe împărat." Chiar dacă nu vor fi fost lucrurile întocmai așa, astfel le merse vestea și pentru compromitere și zvonurile ajung.

Altă dată Pezzen scria banului Mihalcea că voievodul a ieșit însuși călare întru întîmpinarea ceaușului, că l-a întovărășit alăturea, „arătîndu-i mare cinste și dînd tuturor a înțelege că el recunoaște pe împăratul turcesc drept stăpînul drept al țării și că nu mai cinstește și respectează pe M.V."[92]».

Mai rău însă decît aceste relațiuni prietenoase cu dușmanii împăratului dăunară creditului lui Mihai față cu nemții laudele sale necontenit repetate despre ofertele cele ademenitoare ce i le făceau turcii spre a-l atrage în partea lor. Adeseori, cînd nu primea ajutoarele la care împăratul se îndatorise, el spunea comisarilor că ambasadorii turci i-ar oferi cea mai strălucită poziție, stăpînirea peste Valahia, Transilvania și Moldova și pe deasupra și banii cîți i-ar fi de nevoie dacă numai ar deveni credincios și supus lor.[93]

Deși Mihai asigura totdeauna pe comisari că el respinge asemenea propuneri care ar fi spre dauna creștinătății și cu toate că înșiși comisarii nu le prea dădeau credință, totuși nu e mai puțin adevărat că aceste laude necontenite, întovărășite de relații binevoitoare între turci și Mihai, puteau de la o vreme să aducă în bănuială sinceritatea lui către împăratul și mai ales puteau să slujească drept o armă cumplită în mîna dușmanilor spre a-l compromite față cu germanii.

Teama ca Mihai, după ce se va întări, să nu plece în contra nemților și să se deie iarăși sub turci, cînd atunci împărăția germană ar fi fost pierdută, împinse pe imperiali a da mîna cu ungurii în contra domnului român. Pe această temă se și țes de acuma înainte motivele pornirii nemților contra lui Mihai. Ungnad caută să întărească pe împărat în contra domnului, după intrarea lui Basta în Transilvania, și raportează că Mihai cere mai mult decît sigur ajutorul turcilor, mai ales al pașei din Timișoara, care este fratele său de cruce[93bis] [18].

Mihai se hotărî întîi să înăbușe revoluția cu puterea: ucise pe nobilii pe care îi putu prinde dintre trădători, pe mai mulți îndoielnici îi reținu în închisoare, arse două orașe săsești, Gross in Klein Schenk ⟨Cinc și Cincșor⟩, măcelări poporația din Tuiș [probabil Teiuș], o milă departe de Alba Iulia, împreună cu femei și copii și altele mai multe.

Acuma sau niciodată ar fi fost momentul ca Mihai să alerge la românii Ardealului; dacă ar fi încercat-o, probabil că, cu toate nemulțumirile provocate de Mihai în țărănime, ea l-ar fi urmat. Ca o nălucă ar fi pierit nobilimea Ardealului și Mihai ar fi devenit într-adevăr stăpînul cuceririi sale, stăpîn prin sine însuși și nu din îngăduirea împăratului german. Aceasta era cu atîta mai ușor cu cît pe atunci turcii repurtaseră mai multe izbînzi strălucite în contra nemților, luaseră cetățile Babocsa, Siklos, Bolondvar și mai ales marea cetate Canișa, a cărei împresurare nemții voiau s-o

---

[92] 31 mai 1600 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki⟩, XII, p. 926).

[93] Comisarii către Rudolf al II-lea, 5 april. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 40).

[93 bis.] Iată, bunăoară, ce citim în versiunea lui Pezzen către banul Mihalcea din 31 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 926—927): „[der Waida ist] aber den turggischen Tschausschen in aigner Person stadtlichen entgegen geriten, denselben an seiner Seithen hinein belaitet, grosse Ehr erzaigt und menigkhlih zu verstlehen geben das er den turggischen Khayser fur ein rehten Herrn des Landts Siebenbürgen, und niht Irer Khay. M., [der allein Sybenbürgen zugehörig und aigen ist], honorirt und respectirt".

înlăture tocmai printr-un atac asupra cetății Timișoarei, după ce ar fi respins pe Mihai din Transilvania.[94]

Stăpîn pe situația internă a țării cucerite de el, avînd un sprijin puternic într-un element ce s-ar fi devotat lui pînă în măruntaie, Mihai nu ar mai fi avut nevoie a șovăi necontenit între vasalitatea turcească și acea germană spre a-și găsi cumpăna politică, nu ar mai fi avut nevoie să-și facă la turci o vază cu biruințele sale asupra ungurilor și să arate acestora și nemților ca sperietoare prietenia turcească, ci, rezemat pe baza largă și puternică a unui popor de același neam, ar fi ocupat o poziție precumpănitoare între ambele împărății și ar fi putut întemeia într-adevăr o trainică stăpînire.

Dacă nu ar fi zadarnic de a avea păreri de rău pentru lucruri ce nu au fost și deci nici ar fi putut să fie, fără îndoială că acest moment din viața eroului român ar trebui să ne inspire cea mai adîncă durere. Chiar dacă Mihai ar fi căzut și în urma revoluției țărănești, cel puțin și-ar fi croit în sînul focului atotcuprinzător un mormînt vrednic de glorioasa lui carieră și nu ar fi pierit ucis mișelește în cîmpia de la Turda! Așa însă a fost să fie! iată rostirea neîmpăcată a istoriei «și dovada că așa a fost să fie este că așa a fost!»

Mihai, care cercase să domolească răscoala prin cruzimi, în loc de a urma înainte pe calea violenței, după ce vede că mișcarea luase proporții însemnate, recurge iarăși la blîndețe spre a împăca pe nobilii răsculați. Iarăși o greșeală, căci blîndețea acuma însemna slăbiciune și era să încurajeze mai mult încă desfacerea [nobililor] de el. Trimite după Moise Székely pe mai mulți nobili, care să-i făgăduiască grația și iertarea și o mulțime de favoruri, numai să se întoarcă îndărăt.[95]

După ce nobilii se constituie în tabără, Mihai trimite mai multe solii la ei, însărcinate, între altele, a le spune că, cu cea mai mare părere de rău, a aflat că „nobilimea s-a turburat de oarecare larmă răzvrătitoare care dă domnului gînduri mincinoase și nelegiuite; el ia de martor pe Dumnezeu și pe sfinți că n-are nimic mai scump ca sîngele nobililor; nimic nu are mai la inimă fără numai de a *păstra legile lor cele vechi* și ale patriei și a răsplăti fiecăruia după meritele sale".[96]

Așadar, și acuma Mihai făgăduia nobililor păstrarea constituției neomenoase a Transilvaniei, care jertfea imensa majoritate, adică poporul român, unei minorități privilegiate. Nici prin gînd nu-i trecea măcar că, cel puțin acuma, sosise momentul în care, sfărîmînd o nedreptate seculară, să-și întărească pe trainica temelie a aceleiași nații creațiunea datorată îndrăznelii și geniului său [19].

Solia lui Mihai neizbutind la nimic, el trimite o a doua cerere de împăcare către nobili, prin doi iezuiți predicatori, care să le spună că „dacă el sau soldații lui au făcut vreo greșeală, s-o arate pe față și fără sfială; să-i încredințeze că prin căința lor și milostivirea sa, această răscoală se va putea ispăși printr-o veșnică uitare". Cînd acești deputați sosiră la tabăra nobililor, ei nu fură nici primiți, nici ascultați.[97]

În timp ce Mihai făcea aceste încercări zadarnice de a recîștiga inimile nobililor, care niciodată nu bătuseră pentru el, Basta înainta către tabăra lor și în 13 ale lunii septemvrie ajunse la Cluj [20]. Cu cît se lățea vestea sosirii generalului german, cu atîta desfacerea țării de Mihai

[94] Zinkeisen, [*Geschichte des osmanischen Reiches*], III, p. 609.
[95] Georgiu Georgfalusy către comisari, 20 august 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 121).
[96] Bălcescu, [*op. cit.*], p. 474.
[97] *Ibidem*, p. 487.

Viteazul lua proporții mai mari; armata lui se micșora prin trădări necontenite, care sporeau numărul armatelor dușmane [21].

Basta își odihni o zi oștile sale la Cluj și plecă după aceea într-un singur marș pînă la tabăra nobililor, departe de oraș ca vreo două mile. Îndată ce el ajunse în mijlocul răsculaților, izbucni din piepturile tuturor un strigăt lung de bucurie. Căpeteniile ungurești îi dădură îndată comanda supremă asupra tuturor puterilor lor ce se urcau la 20 000 de oameni, iar cu armata lui Basta împreună la vreo 30—35 000 [22].

Mihai, aflînd că Basta a venit în lagărul nobililor, mai încercă încă o ultimă solie, însărcinată a spune generalului că nu ar avea dreptul să-l atace, nefiind autorizat de împăratul a o face.[98] Se vede că Mihai mai păstrase încă o ultimă speranță, anume că *împăratul* nu ar fi amestecat în mișcarea îndreptată în contra lui. Cînd și această încercare fu respinsă, ca și celelalte, Mihai se hotărî la luptă.

Se zice că în ajunul zilei în care era să iasă din Alba Iulia, ar fi visat că o groaznică furtună ridicată de pe la Turda s-ar fi spart înfricoșat deasupra Albei și că el însuși fusese izbit de un trăsnet. Mihai, speriat, sări din pat și chemă de îndată pe căpitanii săi, între care mai rămăseseră și cîțiva unguri credincioși, Pancrație Senyey și Ștefan Bodoni, spunîndu-le visul, din care el trase prevestirea nenorocirii ce avea să-l lovească[99]. De a fost vreodată un vis profetic, fără îndoială că fu acela.

„A doua zi Mihai, ridicînd tabăra de la Alba Iulia, dete poruncă armatei sale să se așeze la vale de orașul Aiud, în cîmpia numită Tinod. Într-aceeași vreme Basta, după ce dete iarăși o zi de repaos oștilor sale obosite de iuțimea cu care veniseră la Turda, în 16 septemvrie, împreună cu oastea nobililor, ridică tabăra de la Kerestes ⟨Oprișani⟩ și merse de o așeză într-o cîmpie udată de rîul Mureșului. De aici, în dimineața viitoare, 17 septemvrie, rînduindu-și armata de bătaie, porni împreună cu toate încărcările spre Aiud, cu gînd a tăbărî în susnumita cîmpie Tinod; dar aflînd că Mihai l-a întrecut în ocuparea acelui loc, se opri lîngă satul *Mirăslău*"[100] [23].

Armata lui Mihai Viteazul, care și ea, cu toate defecțiile număra aproape la vreo 22 000 de oameni[101], fusese așezată de iscusitul ei conducător într-un loc tare prin așezarea lui și care era aproape peste putință de siluit. În frunte era apărat prin rîpa adîncă a unui pîrău; de-a dreapta, prin o pădure ocolită ea însăși de cursul Mureșului, de-a stînga prin niște dealuri ale căror poteci Mihai le întări cu tunuri. Tot astfel era întărit și malul înalt al rîpei ce mărginea fruntea oștirii lui Mihai.[102]

Domnul român, aflînd că Basta s-ar îndrepta asupra satului Mirăslău, trimise înainte o avangardă de vreo 2 000 de oameni, care fură însă bătuți de Basta și respinși peste Mureș, în tabăra lui Mihai.

Cu toată această izbîndă începătoare, Basta nu vroi să încerce lupta în acea zi, din pricina poziției celei prea tari a armatei lui Mihai. Apoi Basta era neliniștit, temîndu-se de rezultatul luptei cu un general așa de iscusit ca Mihai, mai ales că-l știa că se luptă cu disperare. De aceea, spune generalul austriac în o scrisoare posterioară izbînzii lui, că „te rog să crezi că am cunoscut prea bine primejdia pe care am înfruntat-o în această

---

[98] *Ibidem* p. 489.
[99] *Ibidem*, p. 491.
[100] Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 491—492.
[101] *Ibidem*, p. 505. Compară Ungnad către Rudolf al II-lea, sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 146: „der Jesuiter [daruon redt, so] will [er] den Waida auch uber 20 000 schäczen".
[102] Vezi planul bătăliei.

hotărîre de a lua armele contra numitului valah și că Dumnezeu a voit să apere drepturile cele bune ale maiestății sale".[103]

Eroul intră în această luptă cu inima și gîndul împărțite între necaz și datorie; nu se îndemna la ea cu tot sufletul lui, ca în luptele de mai înainte. Tocmai acuma, cînd era să se hotărască soarta existenței sale, era chinuit de un gînd care nouă ni se va părea neînțeles pentru o minte politică; anume, el nu era încă sigur dacă împăratul însuși autorizase pe Basta a intra cu oastea în Ardeal sau dacă generalul lucrase numai după cererea ungurilor. Era ultima gîndire care însă acuma, în loc de a-l îmboldi, îi paraliza toate puterile. Se temea (!) că, bătîndu-se cu Basta, să nu se bată tocmai cu împăratul și atunci în ce poziție se punea el cu acela în numele căruia jurase de atîtea ori! Numai dispoziția aceasta de spirit explică marea greșeală comisă de Mihai în conducerea bătăliei care aduse pierderea și desăvîrși căderea și ruina lui [24].

Anume Basta, văzînd că Mihai nu poate fi scos cu puterea din minunata poziție ce și-o luase, se prefăcu a se retrage îndărăt și înșelă pe Mihai a se lua după el și a părăsi adăpostul său pentru cîmpia liberă, unde sorții izbînzii se plecau de partea germanilor.

Aceștia, ridicînd tabăra de la Mirăslău, se retraseră spre Deșiu <Dej>. Mihai, care se aștepta să fie lovit, vede a doua zi cîmpia goală înaintea lui. „Unde fuge cîinele de italian, zice el; nu știe el că în tot locul îl voi ajunge?" Și, îndată, părăsind așezarea lui cea atît de sigură, se pune la goană după dușmani cu o mare furie și nu cu mai puțină neorînduială.

Basta, spre a înșela și mai bine pe Mihai și a-l face a crede în o grabnică răzbunare, domolea fără încetare retragerea trupelor sale, pentru a face pe Mihai să se grăbească pe cît putea spre a-l ajunge. Inima „italianului" săltă de bucurie cînd văzu că după călărime ies din lagăr și căruțele cu artileria românească.

Deodată însă, după ce trecuse Basta de satul Mirăslău, pe cîmpia ce se întinde spre Deșiu <Dej>, el se opri pe loc. Mihai, văzînd această mișcare, bănui abia atunci că fusese înșelat și-l întrebă pe Andrei Barcsai, ce era lîngă el: „Ce gîndești că vor dușmanii? — Vor să deie bătălie", răspunse ungurul. Atunci, cuprins iarăși de nehotărîtul său gînd, spuse: „Să facem pace cu dînșii, domnule Barcsai". — „Cam tîrziu acuma, strălucite doamne — fu răspunsul lui — pune-ți platoșa, rînduiește soldații de bătălie și să ne pregătim de luptă".[104]

După această mare greșeală de a părăsi o poziție atît de minunată, Mihai mai făcu o a doua, neașezînd tunurile sale cu o pază îndestulătoare, încît ele fură aproape toate luate de dușman de la începutul luptei și îndreptate și ele contra armatei sale. Fulgerată deodată din 80 de tunuri și neavînd cu ce răspunde unui foc așa de omorîtor, oștirea lui Mihai începu a se clătina, întîi aripa stîngă, după ea cea dreaptă și, în sfîrșit, centrul, care se puse pe fugă cu toate eroicele și disperatele silinți ale lui Mihai și ale generalilor săi de a opri catastrofa.[105]

Atît de neașteptată părea lui Mihai această pierdere care ruina, printr-o singură lovitură, întreaga clădire cu atîta trudă ridicată de el, încît, deși o vedea cu ochii, nu putea să o creadă. Cu toate că dușmanii se

---

103 Basta către un necunoscut, 5–8 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1057).

104 Bălcescu, [*op. cit.*], p. 503.

105 O descriere a acestei bătălii făcută de un martor ocular însoțită de un plan al locului (din care am extras pe al nostru), vezi în *Incusso <Successo> delle Fattioni occorse nell' Ongaria vicinno à Dacia nel MDXCVII et la Battaglia fatta in Transilvania contra il Vallaco nel 1600* [...] descritta da Achille Tarducci ... in Venetia, MDCI (în Biblioteca Academiei, col. Sturdza, No. 3032). Reprodusă și de Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 1037.

apropiau să-l împresoare, el nu se putea smulge din acel loc fatal şi să caute în fugă scăparea unei vieţi de acuma zdrobite; la sfîrşit însă trebui să se hotărască. Înainte însă de a o face, el porunci să-i aducă steagul ţării. Acest steag, foarte vechi şi privit de români ca sfînt, era de damasc alb, avînd zugrăvit un corb ⟨acvilă⟩ pe un cîmp verde, purtînd în cioc o cruce roşie îndoită. Mihai puse de-l scoase de pe lancea de care era atîrnat, „şi stindardul ţărei el înfăşurînd, către sîn îl strînge înapoi cătînd", cum spune Bolintineanu în frumoasa lui baladă.[106]

Zilele cele negre, zilele amărăciunii începuseră pentru Mihai Viteazul cu pierderea de la Mirăslău. Pînă acuma el luptase pentru a ajunge, pentru a triumfa; de acolo înainte silinţa lui va avea de ţintă a-l reţine pe povîrnişul căderii, ce devenea pe fiecare zi mai prăpăstios.

Vulturul falnic ce-şi încordase zborul peste înaltele culmi ale Carpaţilor, lovit de moarte, căzuse la pămînt. Se va mai zvîrcoli el încă cîtva timp înainte de a pieri cu totul; luptele lui vor fi însă toate zadarnice opinteli contra unei nemiloase soarte, care ameninţa să-l coboare mai jos chiar decît cum începuse dacă moartea nu l-ar fi scăpat de suprema ruşine, de a ajunge din mîndru domnitor, dinaintea căruia tremurase lumea răsăriteană, unealta ascultătoare a împăratului german.

Cît amar a trebuit să năbuşească în pieptul său această natură măreaţă, croită pe domnie, cînd se văzu trîntit din înălţimea pe care sta, cu piciorul pe creştetul Daciei, iarăşi în umbra din care ieşise? Mihai, natură nervoasă şi iritabilă, plîngea ca un copil nenorocirea sa şi apoi trecea la o furie necumpătată, pentru a-şi răsufla iarăşi obosiţii nervi într-un nou şiroi de lacrimi[107]. Toate erau însă în zadar; ce se-ntîmplase nu putea fi schimbat. Mihai pierduse Ardealul şi cu el împreună toată poziţia dobîndită pînă atunci!

Mihai se retrage după luptă în Făgăraş, unde, sosind şi fiul său Pătraşcu cu ajutor din Muntenia, pe care în zadar îl aşteptase înaintea luptei de la Mirăslău, armata lui se urcă iarăşi la 16 000 de oameni.[108]. Apoi iese din castelul Făgăraşului, mergînd spre munţii de la hotar şi trecînd de Braşov[108bis] [25].

Muncit de gîndul că luptase contra împăratului, Mihai trimite lui Basta o scrisoare în care caută să se cureţe de învinuirile ce i se aduceau şi că nu el ar fi fost pricina celor întîmplate.

Basta îi răspunde că, după cele ce-şi aduce aminte, purtarea lui n-a corespuns deloc dorinţelor împăratului; „căci, după ce strălucirea ta ai cuprins Transilvania cu armele, sub auspiciile maiestăţii sale, îmi amintesc că ai fost invitat, mai întîi prin soli, apoi prin comisari, în sfîrşit, prin prea strălucitul domn Pezzen, ca să înapoiezi Transilvania împăratului, ceea ce strălucirea ta niciodată n-ai consimţit a face. Dimpotrivă, ai apăsat ⟨încălcat⟩ libertatea statului şi a nobilimii, ai ordonat a se duce la osîndă pe mai mulţi bărbaţi fruntaşi ai ţării, ai violat legile şi drepturile

---

[106] *Mihai scăpînd stindardul* de Bolintineanu (Bălcescu, p. 511). Un raport al lui Ungnad către Rudolf al II-lea, din 22 sept. 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 138), spune: „und hat alsbalt selbst bevolhen sein haubtfanen von der stanzen herab zureissen welliches eine grosse kleinmuethichkeit (!?) gewest ist".

[107] Ungnad către Rudolf al II-lea, 14 sept. 1600 (*ibidem*, p. 133): „und obfäll nicht wäs, wo und wie Er daran ist, *ein Weill waine Er, ein Weil fulminir Er*". Aceasta o spune comisarul despre necazurile suferite de Mihai înainte de luptă; cu cît mai mult va fi fost altfel după ea?

[108] Ungnad către Rudolf al II-lea, 3—8 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 139).

[108 bis] Basta către un cunoscut, 3—8 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1057): „Le Vallaque, après avoir abandonné le chasteau de Fogaraz, et en ayant sauvé le plus beau et le meilleur, s'est retiré vers les montaignes de la Vallaquie par de là Corone".

ei și ai turburat cumplit această provincie a maiestății sale prin stoarceri, prădăciunile militarilor, omoruri și dări de foc".

După această strașnică învinuire a purtării lui Mihai în Ardeal, Basta și cu revoltații unguri îi propun, pentru a putea începe tratările de împăcare cerute prin scrisoarea către generalul austriac, ca Mihai să trimită pe soția, fiul, fiica și muma lui, împreună cu toate averile sale, în Sibiu ca ostateci, dîndu-i cuvîntul său cel mai sfînt că nu li se va întîmpla nimic dușmănesc. Condiția *sine qua non* a încheierii păcii ar fi însă ca Mihai să jure, el și boierii săi, cu cea mai mare credință împăratului că se va duce înapoi în Valahia și că va înapoia tunurile pe care le luase din Făgăraș.[109]

Mihai cerea Făgărașul, Gherghiul ⟨Gurghiul⟩ și Vetsch ⟨Brîncovenești⟩, precum și să se mențină libertatea secuilor, vroind măcar astfel să mai păstreze o rămășiță de înrîurire în Transilvania.[110]

În timpul acestor tratări, Basta înainta fără încetare asupra lui Mihai spre a-l sili sau la primirea condițiilor propuse, sau la o luptă neegală.

Ungurii, însă, ce trădaseră pe Mihai, temîndu-se de o răzbunare a lui în caz de împăcare între Mihai și Basta, căutau să pună mîna pe Mihai prin mijlocul favorit a acelui timp, trădarea. Ștefan Csáki scrie lui Baba Novac [26], generalul cel mai de frunte al lui Mihai Viteazul, rugîndu-l să părăsească pe domnul său, împreună cu căpitanii săi, făgăduindu-le tuturor mulțumiri însemnate și mai ales acelui ce va aduce pe Mihai Viteazul „fie viu, fie oricum" (nu îndrăzneau să zică *mort*) în mîinile ardelenilor, îi juruiau un sat bun cu 500 de iobagi.[111]

Ungurii vroiau anume să scape nu numai de Mihai, ci și de nemți și să aducă iar pe Sigismund Báthory în Ardeal; vroiau să întrebuințeze pe urîcioșii nemți numai spre a scăpa de mai urîciosul român [27]. Mihai, cunoscînd aceste scopuri ale transilvănenilor, perfizi și față cu nemții, exprimă acestora prin soliile sale tocmai aceleași temeri de care erau cuprinși și ei. El le spune că „transilvănenii vor ține greu *coloarea* ⟨aparențele⟩ și că germanii singuri cu anevoie vor putea întîmpina puterile unite ale Ardealului și polonilor". El trăgăna însă necontenit îndeplinirea condiției principale a tratărilor, de a-și trimite familia ca ostatică la Sibiu, știind că atunci va încăpea fără împotrivire în voia nemților.[112]

Mihai însă trebuia să fie silit de altă împrejurare a părăsi Transilvania; anume, polonii, aflînd de căderea lui la Mirăslău, intraseră în Moldova, [28], restituind în scaun pe Ieremia Movilă, cu gîndul de a îndeplini de astă dată dorința lor de atîția ani de a aduce toate țările române sub proteguirea lor, și anume restituind în scaunul Ardealului pe Sigismund Báthory și înlocuind în Muntenia pe Mihai cu Simion Movilă, fratele lui Ieremia. În 2 octomvrie armatele polone ajunseseră la Trotuș[113], unde Sigismund Báthory avea de gînd să treacă munții prin pasul Oituzului.

---

[109] Basta către Mihai Vodă, 26 sept. 1600 (*ibidem*, [IV/1], p. 140): „legi litteras Ill-ae Dom-tis Vestrae, ex quibus quantopere se à culpa purgare nitatur, quod rebus istis quae gestae sunt, nullam ansam praebuerit". Aceleași condiții sunt puse lui Mihai de staturile Ardealului în înțelegerea cu Basta. Staturile Transilvaniei către Mihai Vodă, 25 sept. 1600 (*ibidem*, IV, p. 141). Vezi și condițiile puse de revoltați lui Mihai Vodă, 2 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1056).

[110] Ungnad către Rudolf al II-lea, 30 sept. 1600 (*ibidem* ⟨IV/I⟩, p. 147): „So hielt er die Cronstatt und den driten Thaill Inn 7 birgen unter seiner Joch, derwegen die begern durchaus nicht zu willigen".

[111] Ștefan Csáki către Baba Novac și căpitanii lui Mihai, 1 oct. 1600 (*ibidem*, p. 149).

[112] Ungnad către Rudolf al II-lea, 6 oct. 1600 (*ibidem*, p. 153—154).

[113] În 3 oct. 1600, Sava Thököly scrie către Basta: „Cancellarium Polonicum, una cum Sigismundo principe et Jeremiae Moldaviae Vaiuoda universoque exercitu ad oppidum *Tatros*, confinia videlicet Transylvaniae *heri pervenisse*" (*ibidem*, p. 149) ⟨150⟩.

Mihai își dă totuși aerul a se supune cererilor imperialilor de a părăsi Transilvania și nu nevoii de a-și apăra propria lui țară, pentru a putea dobîndi astfel un ajutor cu care să apere măcar ceea ce-i mai rămăsese din întinsa lui domnie.

Prin mai multe scrisori, el înștiințează pe Basta și pe comisari că trece munții în Valahia, plîngîndu-se în una din ele că stăruiește atîta, spre a-l ajuta, asupra condiției ca să-și trimită familia lui ca ostatecă, din care s-ar vedea că reprezentanții împăratului prețuiesc mai mult o asemenea garanție decît jurămîntul făcut de el și cer asemenea lucru, ca și cînd ar fi un prins și ar trebui să se răscumpere. Mihai apoi, prin această scrisoare, reduce cererea lui de ajutor măcar la 1 000 de unguri, căci singur el cu armata lui nu ar fi în stare a se opune turcilor, tătarilor și polonilor, cu atîta mai mult că lefegiii lui, nefiind plătiți, l-ar părăsi pe fiece zi. „Aceasta am cîștigat-o, sfîrșește el, cu devotamentul meu; nu trebuiau grăbite lucrurile așa de tare. Să mi se fi arătat numai ordinul maiestății sale și m-aș fi supus fără a spune un cuvînt. Însă eu m-am întemeiat numai pe tratarea cu doctorul Pezzen, pe scrisoarea și vorbele lui, spunînd că le face din ordinul maiestății sale, și m-am îndreptat după ele".[114]

Și într-adevăr că, în această privire, Mihai, după cum stăteau lucrurile, avea pe deplin dreptate. Împăratul se înțelesese cu el, prin ambasadorul său, spre a trimite delegați care să pună la cale modul cum avea să ocîrmuiască și, în loc de a-l ajuta în contra răscoalei nobililor, vede pe Basta mergînd în sprijinul lor!

Mihai, neputînd crede că trădarea să fi pornit de așa de sus, atribuise pornirea în contra lui a oștirilor împărătești numai uneltirilor dușmanului său personal, generalul Basta. Mihai nu înțelesese că împăratul însuși vroia să se desfacă de el; înconjurat de trădători, el nu aflase de gîndul ascuns cu care Pezzen venise în Ardeal. În această privire pătrunderea domnului dăduse greș; dar oricine ar fi putut fi înșelat și mai ales Mihai Viteazul, *care avea nevoie, pentru mîntuirea lui, să creadă în sinceritatea împăratului.* De aceea Mihai socotise că în cîmpia de la Mirăslău el se lovise nu cu omul împăratului, ci numai cu unealta răscoalei Ardealului.

Deși Mihai spunea că înaintea unui ordin al împăratului ar fi plecat capul, nu știm dacă el, care nu se supusese niciodată acestor ordine chiar în chestiuni mai mici, ar fi consimțit a-și jertfi întreaga lui poziție pentru hatîrul lui Rudolf. Ne temem că, dacă o asemenea cerere i s-ar fi făcut, el s-ar fi aruncat mai curînd în brațele turcilor, către care totdeauna își păstrase o portiță deschisă prin tratările sale pururea reînnoite. Împăratul, știind prea bine aceasta, nici se bizuise a-i cere părăsirea Ardealului de bună voie, ci întrebuințase revoluția și trădarea spre a-l scoate din el.

Polonii intră curînd după aceste în Muntenia [29] și iau orașul Buzău; iar Mihai, înaintînd contra lor, se așează cu tabăra lîngă pîrîul Cricovului, trei sau patru mile mai spre nord de oraș[115]. El cere de aici în mai multe rînduri grabnic ajutor de la nemți, care însă, deși ar fi vrut să i-l deie de teama polonilor, erau împiedicați de unguri care refuzau cu stăruință orice legături cu domnul Munteniei. Astfel, Ungnad spune într-un raport al său din 12 octomvrie că el „e de părere a nu părăsi cu totul pe Mihai, ci de

---

[114] Mihai Vodă către Basta, 7 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 155—156). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 571].

[115] Mihai Vodă către Basta, 12 oct. 1600 (*ibidem* [Hurmuzaki], IV/1, p. 161). [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 575].

a-l menţine, ca duşman al turcilor, pe cît se va putea mai mult în Valahia, cu sfat şi ajutor; căci dacă turcii ar ocupa Valahia, atunci şi Transilvania ar sta ⟨s-ar afla⟩ în cel mai mare pericol"[116].

De aceeaşi părere era şi Basta, care nu pare a fi fost îndemnat în purtarea lui de ură personală, ci mai mult de raţiuni politice. El spune într-o scrisoare că, „întrucît se aude că polonii şi cu Sigismund ar voi să ocupe Transilvania, nu ar fi fără cale a se încuviinţa ajutorul cerut de Valah pentru a lupta contra polonilor; dar transilvănenii ⟨maghiarii⟩ nu vor cu nici un preţ să aibă de tovarăş pe voievod şi noi nu putem să-i nemulţumim".[117]

Şi consiliul de război, în noiemvrie 1600, două luni după lupta de la Mirăslău, opina că, „înainte de toate, Mihai-Vodă trebuie să fie menţinut în devoţiune, după cererea lui, prin toate căile şi mijloacele".[118] Din această nevoie a Austriei de a se apăra contra polonilor se va explica întoarcerea iarăşi a împăratului către Mihai.[119]

Transilvănenii ⟨maghiarii⟩ însă nu voiau cu nici un preţ o apropiere între Mihai şi germani, pentru că doreau să scape şi de aceştia, spunînd că „Dumnezeu i-a scăpat de un drac şi le-a trimes zece după gît".[120]

În sfîrşit, Mihai, văzîndu-se în mare pericol din partea polonilor care erau mai tari decî el [30], se hotărăşte a trimite pe fiul său ostatec la Basta, spre a dobîndi, în sfîrşit, ajutorul cerut. Fiul lui Mihai ajunge în Transilvania, însoţit de vistiernicul Stoica, în ziua de 16 octomvrie. Ungnad, care-l primeşte, spune despre el că era un copil ca de vreo 14 ani şi că avea ochii plini de lacrimi cînd apăru dinaintea lui; că, întrebîndu-l cum îi este, copilul răspunse că nu are nici o teamă, căci nu ar avea nici un duşman; că dacă tatăl său a comis vreo vină, să-şi poarte pedeapsa; că el este în totul plecat împăratului [31]. Stoica însă era prea îngrijit căci i se spusese că au să fie omorîţi, lucru despre care îi linişteşte comisarul împărătesc.

Curînd după aceea soseşte şi soţia lui Mihai, împreună cu muma lui, în trei carete trase de 18 cai de o rară frumuseţe.[121] Cum ajunge înaintea lui Ungnad, începe a blestema cu lacrimi pe bărbatul ei, spunînd că nu ar fi o mirare să-l fi înghiţit pămîntul, după o viaţă plină de fărădelegi şi că ea i-a prezis încă de mult pieirea [32].

Pînă şi familia lui Mihai se lepăda de el! Şi, cu toate aceste, cu cît greu se dezlipise Mihai de soţia şi copilul său! Numai în ultimul moment, cînd văzu că nu mai este nici o speranţă de scăpare dacă nu va primi şi această dureroasă condiţie, se supuse ei. Mai bun, mai iubitor era părintele, deşi cu inima împietrită prin nenorociri, decît soţia şi copilul, în care, cu toate aceste, suferinţele născătorului ar fi trebuit să sporească simpatia pentru el!

---

116 Ungnad către Rudolf al II-lea, 12 oct. 1600 (*ibidem* [Hurmuzaki, IV/1], p. 162).

117 Scrisoarea citată mai sus, nota 103.

118 Coresp. de război, 4 nov. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1077): „der Michael Veyda auf alle Mittl und Weg, in devotion erhalten werden solle". Împăratul era de aceeaşi părere (*ibidem*, p. 1078).

119 Ungnad către Rudolf al II-lea, 14—15 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 168): „die Siebenbirger alle sein mit dem höchsten Zuwider, dasz man im Michal hulf Schikhen soll, Iha in der gemain sein vir Inn dem verdacht, Alisz forderten wir den Michal herein Inns Land, damit vir mit seiner hulff sie, die Siebenbirger, desto besser Zu Eur Majestät Gehorsamb Zwingen möchten". Compară Ungnad către Rudolf al II-lea, 12 oct. 1600 (*ibidem*, p. 146): „Gott hab Inen von einen Teufel geholfen und lo wider auf den hals geschikht".

120 Împăratul către comisari, 18 nov. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1080).

121 Ungnad către Rudolf al II-lea, 17 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 171). Compară altu din 23 oct. (*ibidem*, p. 182).

Şi, cu toate aceste, chiar ultima jertfă a lui Mihai se arătă a fi zadarnică; germanii, avînd cu ei puţină armată şi aceea neplătită, iar ungurii refuzînd să meargă, ajutorul cerut de Mihai nu-i poate fi trimis[122] şi el este lăsat să lupte contra polonilor cu propriile lui puteri.

Silit să primească bătălia în ziua de 20 octomvrie 1600, el îşi aşează armata lîngă rîul Teleajen, între Ploieşti şi Buzău, unde, cu tot avantajul unei bune poziţii, este bătut din pricina însemnatei precumpăniri numerice a duşmanului [33]. Înfrîngerea lui este deplină: armata lui, cu totul măcelărită sau împrăştiată; tot lagărul, bagajele şi artileria lui Mihai, precum şi 95 de steaguri, cad în mîinile polonilor.[123]

Şi atunci vedem că victoria polonilor nu era deloc pe placul austriecilor. Împăratul însuşi se arată nemulţumit de izbînda noilor săi duşmani şi arată părerea sa de rău consilierilor, că nu l-au ajutat, mai ales că era vorba de ţara lui, Valahia, căci împăratul era de părere că Mihai trebuie tratat cu mare atenţie ca să nu fie împins la un act disperat[124].

Înainte de bătălie, în 26 septembrie 1600, găsim pe Mihai Viteazul recunoscînd într-un document [emis] din locul unde se afla, Gura Teleajenului, că a greşit cînd a pedepsit pe unul Antonie Grama, nu ştim pentru ce prepus, luîndu-i toată averea, iar acum, după căderea de la Mirăslău şi cînd în lupta cea nouă ce are a o da contra polonilor îşi punea în cumpănă toată poziţia lui, revine asupra poruncii lui pe care o recunoaşte de nedreaptă şi spune Mihai: „m-am temut domnia mea de blestemul lui şi al fiilor lui pentru marea sărăcie ce i-am făcut şi m-am gîndit să-i întorc paguba şi prada ce i-am luat în bani şi lucruri scumpe. Şi neavînd de unde să i le întorc, căci le-am împărţit şi le-am risipit, deci aflîndu-mă acum domnia mea în Gura Teleajenului ca să duc război cu leşii şi cu moldovenii şi cu tătarii [şi turcii], miluit-am domnia mea pe Antonie Grama cu aceste sate ca să-i plătesc domnia mea paguba lui şi să nu sufăr blestemul lui, nici eu, nici fiul domniei mele Nicula-Voievod. Şi de va da bunul Dumnezeu să zdrobesc pe vrăjmaşii mei îi voi face atunci şi hrisov". Satele de care e vorba în acel document ca fiind: Floceştii de pe Sabar, Budenii din Clineşti <de pe Cîlnişte>, Hăreştii, Scroviştea şi Curta din judeţul Vlaşca, „fiindcă aceste sate şi ocini le-am fost cumpărat domnia mea de la megiaşii ce au fost moşneni cu moşiile lor, şi anume cu bani gata din vistieria domniei mele, fără nici o silă, căci s-au vîndut de bună voia lor".[124bis]

Hrisovul nu l-a mai făcut deoarece Mihai, pierzînd bătălia, a hotărît să iasă din ţară şi să se ducă la împăratul german.

Mihai o rupe de fugă <se retrage> spre Craiova, pentru a pune Oltul între el şi acei ce-l urmăreau. Căderile repetate ale domnului treziseră însă iar uneltirile boierilor potrivnici. Cînd ajunge în Craiova, descoperă aici o conspiraţie care tindea la răsturnarea lui. Cuprins de o furie cumplită, el prinde casele întregi ale boierilor răzvrătitori şi-i ucide cu femei şi copii, răzbunînd în sîngele lor toate suferinţele şi amărăciunile cu care soarta îl adăpa[125].

---

[122] Ungnad către Rudolf al II-lea, 14 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 169). Compară altul din 16 oct. (*ibidem*, p. 170).

[123] Asupra luptei şi a rezultatului ei vezi Ştefan Csáki către Basta, 21 oct. şi Zamoyski către Basta, 23 oct. 1600 (*ibidem*, p. 177 şi 183).

[124] Împăratul către comisari, 10 nov. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1086).

[124 bis] I. Bogdan, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, p. 167 [Vezi şi DRH, B, XI, p. 569—570].

[125] Gheorghe Borbel către Şt. Csáki, 1600 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV/1>, p. 209): „der nem schreiber, einem Halmas, auf Craliowa zugezogen, und habe viel Boiär sampt Weib Wayda sey mit sein und Kindt niederhauen lassen".

Între aceste, Zamoyski ajunge în Tîrgoviște, unde pune domn pe Simion Movilă, fratele lui Ieremia. Mai mulți boieri, între care și vestiții frați Radu și Stroe Buzescu, vin și i se închină[126].

Mihai însă, ale cărui mijloace de împotrivire păreau că nu vor să mai sleiască, strînge o nouă armată, în care se adună o mulțime de oameni nemulțămiți cu purtarea și jafurile polonilor. După ce bate o trupă de turci ce veneau în ajutorul leșilor, Mihai atacă pe Simion, însă este iarăși bătut în ziua de 21 noiemvrie.

Norocul său cel mai statornic, acel al armelor, îl părăsise. Ce putea face Mihai Viteazul?

Gonit din Transilvania, din Moldova, din Valahia chiar, el nu mai avea nici un loc de adăpost, nici o casă unde să nu se ascundă un trădător, nici un pat unde să-și poată odihni capul. Trebuia să fugă. Unde însă? El se hotărî atunci la pasul cel mai îndrăzneț din întreaga sa carieră; să nu pribegească ca fugar prin țările străine, ci să meargă tot ca domn la însuși împăratul Rudolf, către care el nu se știa a fi greșit, deși fusese pedepsit atît de grav. Era ultima cracă de care se putea apuca nenorocitul erou; cu energia sălbatecă a omului ce nu vroiește să piară, se prinse de ea.

Par. 3. Gurăslău

Mihai, luînd hotărîrea de a se înfățișa înaintea împăratului spre a îndreptăți purtarea lui și a se arăta ca jertfă [a] unei neînțelegeri, pleacă din Craiova pentru a merge la Praga [34], unde se afla împăratul Rudolf al II-lea. El trecu prin pasul Vîlcanului în Banat și de acolo apucă spre Lugoj, unde-și spori încă întovărășirea lui, care luă în curînd aspectul unei mici armate.

Fiindcă se temea să nu fie reținut în Ungaria, el cumpără de la Gaspar Kornis, care reședea în Alba Iulia, cu un dar de 2 000 de galbeni, voia de a trece pe granița Transilvaniei. Totuși Mihai este întîmpinat cu dușmănie în mai multe locuri, precum de către locuitorii din Deva, care îndreaptă tunurile asupra lui. Mai multe scrisori trimise de transilvăneni locuitorilor din Cornoșbania caută să-i răscoale în contra lui. Garnizoanele din Lippa ⟨Lipova⟩ și Ieno ⟨Ineu⟩ se iau chiar o bucată de drum după el, dar sînt respinse de trupele lui Mihai.

În 6 decemvrie Mihai scrie lui Paul Niary, rugîndu-l să spună oamenilor de pe moșiile lui, pe care avea să treacă, să nu-l întîmpine cu dușmănie, deoarece el se duce la împăratul, unde a fost chemat; că el nu a putut rămîne în Valahia nu atît din cauza turcilor, cît din acea a polonilor; că Niary știe că transilvănenii ⟨maghiarii⟩ sînt așa de porniți contra lui că dacă găsesc pe vreun om de ai lui îl omoară numaidecît. De aceea se roagă de Niary să spună la toți să nu se sperie de sosirea lui, că el vrea numai binele țării și vrea numai să călătorească la acel căruia [îi] este legat prin jurămînt[127].

La 11 decemvrie el trece prin Oradea Mare[128] și în ianuarie 1601 ajunge la Viena [35]. Aici el roagă pe Carolus Magnus ⟨Carlo Magno⟩,

[126] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 237.

[127] Memorialul lui Mihai, 17 ian. 1601 (*ibidem*, IV, p. 236). Scrisoare către Niary ⟨Paul Nyary⟩, 6 dec., 1600 (*ibidem*, XII, p. 1105).

[128] Scrisoarea lui Niary din 12 dec. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 204).

pe doctorul Pezzen şi pe Lichtenstein să nu se deie nici un răspuns solilor transilvani pînă nu va vorbi el singur cu împăratul[129].

Protectorul lui Mihai, arhiducele Matei <Mathias>, ia pe domn sub scutul său şi îi dă 4 000 de florini bani de întreţinere. Mihai scrie împăratului la 6 fevruarie 1601 pentru a-i cere o audienţă[129bis]. Împăratul refuză întîi rugămintea voievodului, pe urmă însă îl primeşte, anume tocmai la 1 martie 1601. Intrat la împăratul, Mihai îi sărută mîna, uitîndu-se la el, cum spune un martor al scenei, cu ochi răi; apoi, fără a vorbi, se retrase după obiceiul turcesc pînă la mijlocul camerei, aşteptînd ca împăratul să-i poruncească a vorbi, ceea ce acesta făcu prin mijlocirea unui tălmaci. El avea multe de spus pentru a se dezvinovăţi şi a-şi oferi slujbele sale, dar se spune că el vorbi numai puţine cuvinte. Se vede că Mihai, care trimisese împăratului un memoriu, prefera a nu încurca lucrurile prin vorbe tălmăcite care ştia din experienţă că pot conduce tocmai la neînţelegere[130].

Memorandul lui Mihai conţine o apărare cam meşteşugită a întregii sale purtări [36]. El începe prin a arăta că numai după stăruinţa lui se hotărîseră principii Ardealului şi ai Moldovei, Sigismund Báthory şi Aron, să se devoteze cauzei imperiale, combătînd după aceea cu cea mai mare rîvnă pe duşmanii creştinătăţii, turcii. Că ţara lui, fiind aproape de Constantinopol, capitala Împărăţiei Otomane, ar fi putut duce în ea o viaţă liniştită dacă iubirea sa pentru creştinătate nu l-ar fi rupt de acea împărăţie. În luptele în contra lor a repurtat multe triumfuri strălucite, „deşi nu au lipsit aceia care să se mîndrească cu faptele mele şi să-mi răpească favoarea maiestăţii voastre"[131].

Cînd Sigismund trece de bunăvoia lui Transilvania către împăratul, Mihai se bucură nu puţin, sperînd că arhiducele Maximilian, ce era să domnească în acea ţară, era să-i steie în ajutor în marea luptă ce o întreprinsese contra necredincioşilor. Sigismund însă, întorcîndu-se îndărăt, transilvănenii, uitînd jurămîntul ce-l făcuseră, trec înapoi la el, trădînd astfel pentru prima oară interesele imperiale. „Pentru ce oare nu s-au revoltat nobilii în favoarea maiestăţii voastre, în contra lui Sigismund, după cum au făcut-o acuma în contra mea?"

A doua lor trădare a fost cînd au introdus în Ardeal pe Andrei Báthory în locul frăţîne-său*. Nobilii, prin consimţămîntul lor unanim, au ales pe cardinal de rege <principe> şi, în dauna împăratului, se supuseră polonilor.

Mihai însă, neţinînd seamă de soliile transilvănenilor, polonilor şi turcilor, care cerură în mai multe rînduri de la el lepădarea de împărat, rămase neclintit în credinţa lui. „Această împrejurare mă aduse ca să răzbun ocara suferită de maiestatea voastră şi cu armata mea să năvălesc, din însărcinarea şi bunăvoinţa maiestăţii voastre, în acei duşmani şi să-i răpun cu puterea, deşi n-am fost ajutat de Basta, pe care M. V. îl însărcinase a-mi da sprijinul său în această întreprindere. Am silit pe transilvăneni să se lege iarăşi prin jurămînt către credinţa maiestăţii voastre, iar provincia am ocîrmuit-o în numele maiestăţii voastre, nu în al

[129] Trei scrisori ale lui Mihai către acele persoane din 12 ian. 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 225–227).
[129 bis] Mihai către Rudolf al II-lea, 6 fevruarie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 241).
[130] Ambasadorul veneţian din Viena către doge, 5 mai 1601 (*ibidem*, VIII, p. 209).
[131] Memorialul lui Mihai Vodă către împăratul Rudolf al II-lea (*ibidem*, IV/1, p. 231). [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 619].
* Sigismund şi Andrei Báthory erau veri, nu fraţi.

meu, neîndepărtîndu-mă nici cît negru sub unghie de la cele încheiate cu doctorul Pezzen"[132].

Trecînd la explicarea cuceririi ⟨dobîndirii⟩ Moldovei, Mihai arată că transilvănenii, dorind să facă pace cu turcii, s-au folosit de tratările sale închipuite cu duşmanul, făcute numai în scopul de a-i înşela, pentru ca ei să intre cu ei în vorbe serioase. Văzînd ei mai la urmă că tratările lui Mihai fuseseră numai de formă, se hotărîră să-l scoată ca să nu mai aibă înaintea lor nici o piedică spre a se da în braţele necredincioşilor şi, unindu-se cu Sigismund Báthory şi cu polonii, îl ameninţau din Moldova, ceea ce-l împinse a lovi această ţară şi a o cuprinde, silind-o să se supună tot sub autoritatea împăratului.

Transilvănenii stăruiră totuşi în perfidia lor. Moise Székely şi alţii pribegiră în Polonia cu scopul de a aduce pe Sigismund înapoi şi a răpi Transilvania din mîinile sale şi prin aceasta din acele ale împăratului. Nobilimea transilvană se întruni în castre ⟨tabere⟩, aşteptînd pe Sigismund din Polonia; dar dînsul întîrzie de a veni. Mihai, care în acest răstimp îşi adunase armata spre a lovi pe la spate pe Ibrahim-paşa ce înainta asupra Ungariei, ceruse ca nobilii ce se adunaseră în lagăr lîngă Turda să pornească în expediţia proiectată contra necredincioşilor, împreună cu ei.

Ei însă, dîndu-şi atunci pe faţă trădătorul lor gînd, îi răspunseră că niciodată nu se vor bate cu turcii. „Trecînd un răstimp oarecare, am cerut de la Basta ca să-mi deie ajutorul trebuincios, care s-a şi oferit a mi-l aduce; dar, pe cînd el vroia să intre în Transilvania, armata transilvănenilor îi închise drumul pe unde trebuia să vină la mine şi ei, schimbîndu-şi sfatul şi înţelegerea avută cu polonii, cerură ajutorul lui Basta, nu fiindcă erau credincioşi, ci din pricină că, nedispunînd de ajutorul lui Sigismund, care întîrzia prea mult, nu se credeau în stare să lupte cu mine. Aşadar, unindu-şi armatele la Turda, Basta şi ardelenii plecară în contra mea. Am aflat despre această unire numai atunci cînd i-am văzut înaintea ochilor.

Deşi m-am silit în toate modurile ca să împiedic vărsarea sîngelui creştinesc, ei nu mi-au dat alt răspuns decît că să ies din Transilvania. Neputîndu-mă convinge în al cui nume ocupau ei Transilvania, n-am putut a mă retrage în chip ruşinos, nevăzînd mai ales nici un ordin al maiestăţii voastre, căruia m-aş fi supus fără a zice nici un cuvînt. Văzîndu-mă silit a lupta contra creştinilor, lucru la care nu eram obişnuit, nu am luptat în modul acela cum eram deprins a o face cu duşmanii naturali, înflăcărînd pe ai mei la luptă prin vorbă şi exemplu; ci, mişcat de milă şi ca să nu se verse sînge nevinovat, nu am susţinut prima lovitură, după cum îmi era obiceiul, ci m-am retras, nu fiindcă aş fi fost mai slab în putere sau că mi-ar fi lipsit inima, dar fiindcă îmi era groază a mînji cu sînge creştinesc sabia ce băuse mai înainte atîta sînge de al duşmanilor. Această luptă nefericită între mine şi transilvăneni, ajutaţi de Basta, dădu turcilor prilejul a pune mîna pe Canişa"[133].

Mai departe, expune memorialul cum Mihai, deşi lovit de un general împărătesc, totuşi, văzînd că polonii ameninţă a intra din Moldova, a oferit lui Basta ajutorul său pentru a scăpa ţara împăratului. Fiindcă însă însăşi Valahia a fost curînd după aceea atacată de poloni, el ceruse în repeţite rînduri ajutorul lui Basta fără a-l dobîndi, şi astfel a pierdut lupta şi în contra polonilor. „În nişte pericole atîta de mari, nu mi-a rămas

---

[132] *Ibidem.* [Hurmuzaki, IV/1], p. 232.
[133] Memorialul (*ibidem*, p. 234—235).

nici un alt mijloc de scăpare decît a alerga la maiestatea voastră, căreia i-am fost totdeauna credincios, spre a implora grația și bunăvoința ei"[134].

Acest document este conceput așa ca să-l pună pe Mihai în cea mai favorabilă lumină înaintea împăratului. Pretutindenea domnul este arătat ca jertfa credinței sale nestrămutate către Imperiul german ⟨habsburgic⟩. Dușmănia lui cea neîmpăcată în contra turcilor a fost mai la urmă pricina nenorocirilor sale, ca una ce nu era împărtășită de nobilii Ardealului, care, *din cauză că ar fi vrut să încheie pace cu turcii, nu puteau suferi pe Mihai* și uneltiseră întîi scoaterea lui prin poloni și Sigismund, apoi prin generalul Basta.

Că apărarea lui Mihai nu se putea face decît pe acest tărîm a priceput-o în curînd autorul acestui document, pe care-l bănuim a fi tradus din românește, și dacă nu scris, desigur inspirat în părțile lui de căpetenie de însuși Mihai Viteazul. Că apărarea nu era pururea conformă cu adevărul [37] se va putea ușor vedea, asemănînd susținerile lui cu cele expuse mai înainte.

Vroim să adăogim o singură dovadă: Mihai spune că ar fi pierdut el lupta de la Mirăslău fiindcă n-ar fi vrut să-și mînjească cu sînge creștinesc sabia lui ce băuse cu atîta îmbelșugare pe acel al dușmanilor, frază fără îndoială frumoasă și bine răsucită. Este oare însă adevăratul motiv ce l-a împiedecat pe Mihai de a lupta cum era obișnuit? Dar atunci cum se face că putuse da de tot în armata cardinalului Andrei Báthory și în acea a lui Ieremia Movilă, tot așa de creștini ca și Basta și nobilii Transilvaniei, ba chiar Ieremia Movilă creștin ortodox [38]? Am arătat noi adevăratul motiv ce turburase pe Mihai Viteazul în acea luptă nenorocită; era teama ca nu cumva să lupte în contra împăratului, proteguitorul său de pînă acuma, în care caz oricum ea ar fi ieșit, tot îl punea în o poziție falsă față cu germanii. Temerile lui Mihai erau de natură politică, nu religioase și sentimentale.

Dar chiar dacă acest document ar fi fost redactat de un cap mai petrecut prin trebile diplomatice decît acel al autorului său, oare de la o asemenea apărare atîrna soarta voievodului român? Fără îndoială că nu. Și nici domnul nu pusese atîta temei pe dînsa pe cît pe împrejurările Transilvaniei, care erau să aducă în curînd pe Rudolf în poziția de a recurge iarăși la brațul eroului. Împăratul simțise aceasta îndată după lupta de la Mirăslău, după care ungurii, scăpînd de Mihai Viteazul, întoarseră îndată silințele lor spre a scăpa acuma de nemți. De aceea împăratul însuși ceruse de la Mihai acea îndreptățire a purtării sale, semnul înainte mergător al reîntoarcerii lui în bunele sale grații[135].

De altfel, și la Praga, ca și în Transilvania, aceeași neîncredere stăpînea relațiile dintre Mihai și nemți. Ambasadorul Veneției spune într-un raport că „Valahul urmează mai departe tratările sale. La 10 [martie] a fost chemat la consiliu unde stătu cîtva timp; dar, după cît înțelesei din schimele și cuvintele lui, nu prea ieși mulțămit, după cum am cunoscut-o prea bine săptămîna trecută cînd a venit să mă vadă. Deși în fața lui Carol Magnul ⟨Carlo Magno⟩, care-l întovărășea necontenit din ordinul M. S., el însă ⟨totuși⟩ spunea că de redobîndit Muntenia i-ar fi ușor, întrucît l-ar aștepta o armată la intrarea în țară; dar că în Transilvania nu ar putea face nimic fără ajutorul M. S.; după aceea, ieșind Carol Magnul,

---

[134] *Ibidem*, p. 236.

[135] Memorialul (*ibidem*, p. 230): „Intellexi ex literis Sacrat-mae M-tis Vestra statum mei infortunij et deturbationis non satis constare, *unde benigne a me requirit, ut de omnibus punctis et articulis rerum gestarum, et unde hoc tantum malum sumpserit exordium, eandem certificem abunde informem*". [Vezi și *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 606].

îmi spuse în taină, luînd sama să nu fie surprins de Carol Magnul, că ar avea să-mi spună multe lucruri, dar că nu poate din pricina lui"[136].

Nobilimea ungurească din Transilvania fusese întotdeauna în marea ei majoritate potrivnică nemților, deși partida germană găsise din cînd în cînd în acea țară cîțiva împărtășitori. Așa am văzut că, chiar atunci cînd Sigismund Báthory vroise să se deie în partea germanilor, amețit de visul său de mărire prin dobîndirea mîinii arhiducesei Maria, o mare parte din nobilii Ardealului se opusese voinței lui și numai exemplul cumplit făcut cu capii mișcării o împiedecă de a nu se întinde și deveni generală[137].

Motivul pe care totdeauna îl invocau nobilii Ardealului pentru a îndreptăți opoziția lor contra unei uniri cu casa de Austria era că sub turci Transilvania se bucurase de libertate religioasă, ce trebuia să fie periclitată sub stăpînirea germană.

Cînd Sigismund Báthory vroi să se lepede de domnia Transilvaniei, mai mulți nobili se iviră de candidați în locul lui și împotriva nemților și trebui ca Sigismund să pună pe căpeteniile lor la închisoare spre a-i aduce la ascultare[138]. Apoi, cînd Sigismund se întoarce înapoi în Ardeal, sașii se opun la început noului jurămînt de credință cerut de la ei, fiindcă nu ar fi fost dezlegați de jurămîntul făcut către împăratul. Nobilimea însă nu are asemenea mustrări de conștiință, ci trece în grabă și cu grămada la vechiul ei domn.

În sfîrșit, cînd veni Andrei, deși acesta era catolic și era să supună Transilvania politicii polone și religiei împărtășite de el, totuși nobilii preferă și această poziție mult urîcioasei domnii austriace.

Într-un cuvînt, din toate părțile se vedea că stăpînirea germană era cu totul respinsă de nobilimea ungurească; pînă unde mergea ura și îndepărtarea ei de germani se vede de pe aceea că ea preferă a sta sub autoritatea turcilor, care nici ea nu cruța fărădelegile, decît a trece sub acea a nemților.

Dacă însă ungurii urau pe nemți, ei urgiseau pe Mihai Viteazul, pe *Valahul* care se ridicare oarecum din sînul iobagilor lor, spre a le pune genunchii pe grumaji. Unirea nobililor cu politica germană în contra lui Mihai nu putea avea alt scop decît mîntuirea Ardealului de domnia acestuia, care era, din pricinile arătate, mai urîtă și mai temută decît acea a împăratului german. De aci provin toate acele semne de supunere, jurămintele de credință către împărat făcute de nobili, numai spre a dobîndi ajutorul lui Basta[139], pe care-l primesc, precum și pe comisari, cu pocnituri de bucurie și felicitări de noroc în Alba Iulia[140]. Toată această fățarnică plecare a ardelenilor către nemți trebuia să se rezolve în fum îndată ce se dobîndi izbînda dorită, alungarea din țară a domnului român.

La izbucnirea răscoalei nobililor, mai mulți dintre ei, între care și Moise Székely, pribegiseră în Polonia lîngă Sigismund Báthory. Am văzut cum acesta, din momentul în care auzi de moartea fratelui ⟨vărului⟩ său, își pusese în gînd să reintre în țară cu ajutorul lui [Ieremia] Movilă și al polonilor uniți cu moldovenii, ceea ce motivează expediția lui Mihai în contra Moldovei.

---

[136] Ambasadorul Veneției către doge, 11 mart. 1601 (*ibidem*, [Hurmuzaki], VIII, p. 210).

[137] Mai sus, p. 134

[138] Mai sus, p. 134

[139] Adresa din 7 sept. a staturilor Transilvaniei către comisari, prin care îi încredințează despre alipirea lor către împăratul (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 125).

[140] Ungnad către Rudolf al II-lea, 21 sept. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 137).

Deocamdată polonii stau liniştiţi după detronarea lui Ieremia Movilă prin Mihai Viteazul, spăimîntaţi de scopurile de vastă duşmănie urzite de Mihai în contra lor şi nevrînd să-l mai zîdărească [39]. Cu cît văd însă crescînd agitările nobililor contra domnului român, cu atîta încep a se mişca din nou şi, mai ales după ce Moise Székely ajunge în Polonia, cancelarul Zamoyski, cunoscînd prin el starea cea cu totul nesigură a lui Mihai în Ardeal, se hotărăşte a pune din nou pe Ieremia în Moldova şi a cerca restituirea lui Sigismund în Transilvania, cu ajutorul nobililor răsculaţi[141] [40].

Dacă nobilii din Ardeal se prefăceau a primi supunerea către germani, Moise Székely era nevoit a se arăta, împreună cu Sigismund Báthory, partizan al politicii polone, şi acesta din urmă trimite chiar mai multe scrisori în Ardeal, prin care stăruia ca nobilii să se deie iarăşi în partea lui[142].

Deocamdată lucrurile cu Mihai nefiind încă desăvîrşite şi mai ales temîndu-se mult nobilii Ardealului ca împăratul, aflînd despre scopul lui Báthory de a relua Transilvania cu ajutorul polonilor să nu se împace cu Mihai spre a lupta în contra aceluia şi astfel să-l readucă iarăşi pe *Valah* în Transilvania, se roagă mult de cancelarul Zamoyski să nu intre cu oştire în Ardeal[143].

Mai multe din trupele ce se desfăcuseră de Mihai Viteazul nu vroiau însă să jure credinţă împăratului şi umblau amînînd din zi în zi prestarea jurămîntului; ba cîteva din ele trecuseră chiar peste pasul Oituzului, în lagărul lui Zamoyski, şi juraseră credinţă lui Báthory[144].

Comisarii se temeau de năvălirea lui Sigismund, contra căruia ar fi vrut să ceară ajutorul lui Mihai; de altă parte însă, ei se loveau de opoziţia nobilimii Ardealului contra rechemării domnului român şi apoi chiar în el nu prea aveau încredere din pricină că, prin purtarea germanilor faţă cu el, îl credeau aruncat în braţele turcilor. Erau aşa de încurcaţi încît nu ştiau ce să mai înceapă, căci „de venea Valahia în mîinile sau ale turcilor, sau ale polonilor, Transilvania nu mai putea fi niciodată liniştită"[145].

Pe cînd nenorocirile se grăbeau a cădea una după alta pe capul lui Mihai, Transilvania se desfăcea tot mai mult de împărat.

În 13 octombrie [1600], Ungnad arată împăratului că mai mulţi oameni vrednici de credinţă i-au raportat că în toate părţile au izbucnit ţipete de mare bucurie şi o mare dorinţă ca Sigismund să se întoarcă la ocîrmuirea ţării[146].

Apoi, pe cînd Mihai pierdea lupta de la Teleajen, în Transilvania nobilii, după uneltirile lui Moise Székely, umblau să ţină o congregaţie în care să se hotărască soarta acestei ţări[147], proclamînd în ea pe Báthory iarăşi de principe al Ardealului [40bis]. În zadar încearcă comisarii a face ca în acea adunare să fie chemaţi şi ei. După ce ea se întruneşte fără participarea comisarilor, se iveşte chiar o discuţie dacă trebuie să fie primit în ea un delegat împărătesc[148], atît de neatîrnat de împărat vroia să hotărască această dietă soarta Transilvaniei.

---

[141] În 21 august, Moise Székely fuge din Transilvania (*ibidem*, p. 115); la 22 sept., înainte de a fi aflat polonii despre căderea lui Mihai la Mirăslău, ei şi intraseră în Moldova (*ibidem*, p. 138). Pe la 30 sept. ajunseseră acuma la Trotuş, în dreptul pasului Oituzului (*ibidem*, p. 150).

[142] Ungnad către Rudolf al II-lea, 27 sept. 1600 (*ibidem*, p. 142).

[143] Staturile Transilvaniei către Sigismund Báthory, 4 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 152).

[144] Ungnad către Rudolf al II-lea, 12 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 163).

[145] Ungnad către Rudolf al II-lea, 16 oct. (*ibidem*, p. 170).

[146] Ungnad către împărat, 13 oct. 1600 (*ibidem*, XII, p. 1061).

[147] Ungnad către Rudolf al II-lea, 28 oct. (*ibidem*, IV/1, p. 174).

Ungnad către Rudolf al II-lea, 19 oct. (*ibidem*, p. 191).

Fiindcă nobilii izbutiseră a atrage în partea lor un număr însemnat de secui şi parte din oştirile mercenare germane nefiind plătite vroind să se retragă[149], apoi poziţia comisarilor şi a generalului Basta, în ţara înduşmănită lor, devenea pe fiece zi tot mai nesigură. Ei nu mai erau deloc respectaţi în Ardeal, ci trataţi cu desconsiderare[150]. Ei observau că s-au lăsat frînele prea lungi şi cînd vor voi să le scurteze va fi prea tîrziu[151].

Într-un cuvînt, aproape întreaga nobilime a Ardealului trecuse în⟨de⟩ partea lui Sigismund Báthory şi se îndepărtase de nemţi. Aceştia crezuseră că vor afla în unguri numai un instrument spre a scăpa de stăpînirea lui Mihai Viteazul; ei fuseseră însă înşelaţi şi întrebuinţaţi de nobilii unguri numai ca o unealtă spre a se mîntui de domnul român; păcălitorii fuseseră păcăliţi.

Călătoria lui Mihai Viteazul la împăratul Rudolf grăbi încă desfacerea Transilvaniei de supunerea imperială. De pe primirea ce i se făcuse în Viena presimţeau ungurii că Mihai va fi iertat de împărat şi se temeau ca să nu-l trimită iarăşi ca guvernator al Transilvaniei; pe de altă parte, am văzut că uneltirile tot mai făţişe ale ungurilor pentru Sigismund Báthory erau să împingă pe împărat a întinde mîna lui Mihai. Astfel, din neîncrederea mutuală a nemţilor şi ungurilor, se reîntocmi pentru un moment zdruncinata poziţie a lui Mihai Viteazul.

Moise Székely, partizanul lui Basta, cîştigă în curînd pe Ştefan Csáki, singurul apărător ce mai rămăsese dintre unguri pentru politica germană şi, convocînd din nou dieta la Cluj, în 21 ianuarie 1601, arată nobimilii că împăratul a primit cu mari onoruri pe Mihai Viteazul, ceea ce nu era încă adevărat la acea dată, deoarece Mihai n-a dobîndit audienţa la împăratul decît după 1 martie[152]; că el va fi trimis înapoi în Transilvania spre a duce la pieire întreaga nobilime a Ardealului. Fiindcă saşii se desfăcuseră şi ei de Mihai Viteazul şi se temeau de răzbunarea lui, apoi toată dieta se hotărăşte a alege, în 3 fevruarie 1601, de principe pe Sigismund Báthory, care aştepta în Moldova rezultatul stăruinţelor sale[153].

Se trimiseră aici 300 de oameni, care să conducă pe noul ales în scaunul său. Sigismund se afla în Botoşani, unde stătea sub apărarea unei garnizoane de poloni. El veni de aici prin Bistriţa la Cluj, unde fu primit cu mare pompă, în ziua de 27 martie, şi aşezat pentru a treia oară în tronul Ardealului. Báthory trimite de îndată, cu consimţămîntul dietei, o solie la sultan, care să ofere pacea. Dieta are însă sumeţia să trimită un ambasador şi la împăratul german, pe Ştefan Cucoş ⟨Kakas⟩, însărcinat să-i explice cele petrecute de curînd în Transilvania[154].

Basta şi comisarii, văzînd această trădare făţişă a ungurilor, se retrag din Ardeal şi trec iarăşi în postul lor de observaţie, în Satu Mare[155]. Mihai era răzbunat; ungurii, cărora nemţii îl jertfiseră, le dădeau acuma cu piciorul. Cîtă nesfîrşită bucurie se va fi grămădit în pieptul său la această veste! Avusese deci dreptate cînd acuzase pe unguri de trădători către împăratul şi nici nu sperase el că urmarea împrejurărilor să-i deie aşa de curînd dreptate. Mai ales trebuie să-l fi mulţămit faptul că acei care-l săpaseră mai mult, comisarii, şi mai ales Basta, fuseseră daţi rămaşi. Ei combătuseră pe un om credincios, pentru a da ajutorul lor unor tră-

---

[149] *Ibidem*, p. 192. Compară cu altul din 24 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 186).
[150] Raportul aceluiaşi din 30 oct. (*ibidem*, p. 194).
[151] Documentul citat în nota 146: „jetzt im Anfang der zaumb gar zu lang".
[152] Mai sus, p. 278.
[153] Bartolomeu Somogy către Mihai Vodă, 23 mart. 1606 ⟨1601⟩ (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 244).
[154] Scrisoare de acreditare a lui Kakas, 11 febr. 1601 (*ibidem*, IV, p. 244).
[155] *Ibidem*, p. 246.

dători; jertfiseră pe un adevărat prieten, pentru a sprijini nişte duşmani. Mihai era răzbunat!

Împăratul se hotărăşte a smulge pentru a treia oară Transilvania din mîna Bathoreştilor şi întrebuinţează iarăşi pe Mihai spre acest scop: îl numeşte iarăşi guvernator al ţării şi-i dă suma însemnătoare de 100 000 de galbeni spre a-şi întocmi o nouă armată.

Mihai însărcinează îndată pe mai mulţi credincioşi ai lui din Transilvania ca să-i adune oaste, ceea ce ei se grăbesc a face[156]. Asupra grabei oştenilor de a răspunde la chemarea lui Mihai un raport ne spune: „Mihai trimisese bani la hotar pentru a înrola cît mai mulţi oameni din Transilvania. Toţi se întorceau a-l sluji cu mare grabă, nu numai pentru credinţa ce aveau în el, dar şi din nesaţul de pradă la care se aşteptatu. Şi în Valahia avea 3 000 de soldaţi şi ei tot sporeau, îngrămădindu-se"[157].

Totuşi, împăratul, nemaiavînd deplină încredere în Mihai, îi asociază pe Basta spre a îndeplini recucerirea Ardealului şi îl trimite la Kaschau ⟨Košice⟩ să se împace cu generalul prin mijlocirea lui Ferdinand ⟨Ferrante⟩ de Gonzaga, comandantul trupelor din acel loc [Ungaria Superioară]. Mihai şi cu Basta se întîlnesc la masa lui Gonzaga şi-şi dau mîna în semnul uitării tuturor duşmăniilor [la 20 mai 1601].

Uşor era a scoate din gură asemenea cuvinte, greu însă de a şterge din inimi simţămintele la care se refereau. Cum nu putea Mihai să uite că lui Basta îi datora el nevoia în care se găsea de a-şi reîncepe cariera zdrobită odată de el; Basta nu putea ierta lui Mihai că acesta şi nu el fusese numit guvernator al Ardealului. Duşmănii vechi, uri proaspete fierbeau în inimile lor în momentul cînd îşi dădeau dreptele şi desigur că relaţiile lor viitoare erau să fie determinate de simţămintele ce se mişcau în adîncul fiinţei lor şi nu de formulele goale de politeţă schimbate la masa făţarnicei împăcări [41].

Sigismund Báthory, auzind de pregătirile ce se făceau în contra lui şi temîndu-se mai ales de Mihai Viteazul, caută să-l compromită înaintea lui Basta şi a lui Gonzaga, trimiţîndu-le nişte scrisori ale lui Mihai, pe care acesta le-ar fi îndreptat către diferite persoane, din care s-ar dovedi că el ar avea scopuri trădătoare faţă cu Imperiul german[158]. De la prima lor citire se vede însă că ele nu erau decît o grosolană falşificare [42] care ţintea a arunca discordia între cei doi generali însărcinaţi cu combaterea lui Báthory.

În una din ele, adresată chip de Mihai Viteazul către boierii săi: Udrea Bipsoi ⟨Băleanu⟩ banul, Negrea, Şarpe logofătul [43] şi Stoichiţă postelnicul, din Muntenia, după ce începe prin a spune că a încheiat cu sacratisimul împărat o convenţie despre toate cele şi că a dobîndit şi un număr de militari ca să reocupe Transilvania, Moldova şi Valahia, schimbă deodată tonul, urmînd mai departe, că „el nu mai poate sta în această împărăţie, în mijlocul oamenilor neştiutori şi nebuni care-l înconjură şi care nu sînt de nici o treabă. Împăratul este un om de o ştiinţă de rînd şi fără măsură; de asemenea şi fraţii lui, împreună cu familiile lor. Eu am pătruns toate lucrurile pe aici, am observat toate moravurile şi apucăturile lor; moştenirile şi provinciile lor le-am vizitat. Ei nu ştiu nimic din cele ce ar avea nevoie şi astfel deci nu sînt de nici o treabă. Dar eu, umblînd prin aceste locuri primejdioase, mă rog lui Dumnezeu ca să mă elibereze de aici şi să pun iarăşi mîna pe Transilvania, cu cele două

---

[156] Scrisoarea lui Nicolaus Zolyomi către Mihai Vodă, 29 mart. 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 249).

[157] Ambasadorul veneţian către doge, 2 iunie 1601 (*ibidem*, VIII, p. 216).

[158] Sigismund Báthory către Basta, 15 iunie 1601 (*ibidem*, IV, p. 255).

principate, Moldova şi Valahia, şi să mă pot pune sub aripa şi proteguirea împăratului turcilor, care străluceşte peste tot pămîntul"[159].

Mai întîi trebuie să ne mire cum de Mihai Viteazul, care cu atîta trudă dobîndise iertarea şi favoarea împăratului, avea îndrăzneala a scrie chiar din Ţara Nemţească o atare scrisoare către nişte boieri aflători sub stăpînirea duşmanului său, Simion Movilă, şi să hulească în ea atît de rău pe împăratul şi pe toată curtea lui; apoi apreţuirile lui Mihai Viteazul asupra ignoranţei şi a ştiinţei de rînd a împăratului şi a sfetnicilor săi sînt de tot nostime, cînd vom vedea că Mihai el însuşi numai prin ştiinţă nu se prea deosebea.

O a doua scrisoare închipuită de Sigismund Báthory, tot pe socoteala lui Mihai Viteazul, este dată ca îndreptată de el către acel Ibrahim-paşa, despre care Ungnad spunea altădată că părea a fi chiar fratele său de cruce şi în care domnul îi oferă de-a dreptul supunerea aceea arătată prin scrisoarea către boieri[160].

Basta răspunde însă foarte rece lui Sigismund Báthory că „hotărîrea asupra acestor scrisori se cuvine împăratului, în cazul cînd ele ar proveni într-adevăr de la voievodul român; că Báthory însă ar face bine a ieşi din Ardeal, pe care-l deţine contra tuturor legilor dumnezeeşti şi omeneşti"[161]. Basta era chiar, după cît se vede, în relaţii destul de bune cu Mihai. Într-o scrisoare a lui către Donado, el spune că: „Noi sîntem ceva mai puţin de 10 000 şi, avînd cele mai bune corespondenţe cu Valahul, sîntem, după cum cred, uniţi. Va urma de aici un bun efect şi sper că Dumnezeu va favoriza dreapta cauză a M. S."[162], arătări adeverite de Toma Cauriolo 〈Tomaso Cavriolo〉 care adaugă, după întrunirea armatelor lui Basta şi Mihai, că „ei se vizitau şi Valahul arăta voinţa lui de a se supune în toate la prudenţa şi experienţa în această materie domnului Basta"[163].

Neizbutind prin intrigă, Báthory se hotărî să cerce soarta armelor. Către jumătatea lui iulie, el adunase vreo 20 000 de oameni şi sta gata de luptă, aşteptînd armatele întrunite ale lui Mihai şi Basta, ce ajungeau împreună la acelaşi număr[164] [44].

Pentru a înlătura ajutorul turcesc care putea să întărească mult armata transilvănenilor, Mihai recurge şi el iarăşi la meşteşugul scrisorilor false, cel mai adeseori întrebuinţat în diplomaţia acelui timp. Închipuie anume nişte scrisori din partea lui Sigismund Báthory, pe care le trimite către paşa din Timişoara, spunîndu-i ca să lase ajutorul cerut de el pentru timpuri mai tîrzii, avînd el acuma îndestule trupe în contra lui Mihai şi Basta şi trimiţîndu-i ca mulţumită pentru pregătirea de a-l ajuta cîteva daruri. Pe cît însă de nedibace fuseseră scrisorile plăsmuite de Báthory pentru a ponegri pe Mihai, pe atît de bine închipuite fuseseră acele alcătuite de domnul român, care izbuti să împiedice prin ele sosirea ajutorului turcesc, aşteptat de Báthory cu cea mai mare nerăbdare. Cînd Báthory află despre manopera li Mihai era prea tîrziu, căci generalii se hotărîseră a-l ataca numaidecît, tocmai în prevederea acestei descoperiri.

Bătălia se întîmplă în ziua de 3 august 1601 şi nume lîngă satul *Gurăslău*, spre nord-vest de Cluj [45]. Tunurile transilvănenilor fiind aşe-

---

159 Mihai Vodă către boierii citaţi în text, 1 mai 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 249).

160 Mihai Vodă către Ibrahim-paşa (*ibidem*, p. 278).

161 Basta către Sigismund Báthory, 19 iunie 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 257). Într-o altă scrisoare a lui Basta către arhiducele Matei 〈Mathias〉 din 20 iunie 1601 (*ibidem*, p. 258), Basta repetă îndoielile sale: „le quali (lettere) se siano cose inventate da Transilvani o no, non lo posso sapere".

162 Basta către Donado, ambasadorul veneţian, 9 iulie 1601 (*ibidem*, VIII, p. 217).

163 T. Caurich 〈Cavriolo〉 către Donado, 9 şi 16 iulie 1601 (*ibidem*, p. 218 şi 220).

164 Bartol. Pezzen către Rudolf al II-lea, 14 iulie şi o notiţă din Kaschau 〈Košice〉 din 10 iulie 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 260). Alta din 16 iulie (*ibidem*, p. 261).

zate pe deal băteau prea sus, încît ghiulelele lor treceau peste capetele soldaților lui Mihai și Basta, pe cînd artileria acestora bătea în plin în armata lui Báthory. Această împrejurare hotărî soarta zilei. Ardelenii sînt cu totul bătuți și o rup de fugă, lăsînd în mîinile [lui Mihai și ale] imperialilor 54 de tunuri și 130 de steaguri.

Sigismund Báthory fuge peste pasul Rodnei în Moldova, unde se oprește deocamdată la Mînăstirea Neamțului, silindu-se a chema de aici pe poloni și pe turci în contra împăratului.

Ambii generali ocupă apoi Clujul, pe care-l pedepsesc, impunîndu-i hrana oștirii pe timp de trei luni [461]. Tot astfel urmează și cu Bistrița și cu alte orașe. Transilvania este tratată ca țară cucerită; cu deosebire Mihai Viteazul își răzbună cumplit contra transilvănenilor ⟨ungurilor⟩ pentru uciderea generalilor săi și mai ales aceea a lui Baba Novac.

Îndată după victorie, ura dintre Basta și Mihai, care fusese astîmpărată cîtva timp prin pericolul comun, începu iarăși a aprinde discordia între ei, fiecare trăgînd în partea sa meritul izbînzii.

Deși bătălia fusese cîștigată prin cooperarea ambilor ei capi, Basta și Mihai[165], totuși Basta, în însușirea lui de comandant suprem[166], cerînd lui Mihai steagurile răpite de la dușman spre a le trimite împreună cu ale sale împăratului, Mihai refuză a le da și le trimite el singur lui Rudolf, în număr de 62 (din 130 răpite în totul) împreună cu o scrisoare, în care se recomandă bunăvoinței imperiale[167].

Strămutîndu-se lagărul lîngă Turda, acest oraș se întîmplă de arde. Basta își aruncă îndată prepusul asupra lui Mihai, care ar fi vrut să răzbune complotul făcut aici în contra lui de nobilimea Transilvaniei și-l mustră cu asprime, spunîndu-i că țara, fiind cuprinsă de armatele imperiale, nu s-ar cuveni să fie ruinată în acest chip.

Se mai întîmplă încă de Gaspar Kornis și Pancrațiu Senyei, partizanii împăratului, care zăceau în închisoare, scăpînd din ea după lupta de la Gurăslău, pe cînd se duceau spre lagărul lui Basta, să fie surprinși de o trupă de români din oastea lui Mihai, unul din ei [fiind] ucis, celălalt greu rănit. Basta cere îndată de la Mihai ca să-i predeie pe comandantul acelei trupe, ceea ce Mihai refuză, fiind dușmanul nobililor în chestiune. Toate aceste certuri amărau pe fiece zi mai mult pe cei doi generali unul asupra altuia și înveninau tot mai rău relațiile dintre ei.

Basta însă nu putea suferi o idee: aceea că, cu toată cooperarea lui la recucerirea Transilvaniei din mîinile lui Báthory, tot Mihai apărea în ochii lumii ca cel ce repurtase această izbîndă[168]; reputația lui Mihai Viteazul întuneca pe aceea, mare și ea, a generalului împărătesc. Apoi, o dată acțiunea militară sfîrșită, Mihai trebuia să rămînă guvernator civil al Transilvaniei și să capete precumpănire.

---

[165] Arhiducele Mathias [către arhiducele Maximilian], 12 aug. 1601 (*ibidem*, XII, p. 1215), spune că Basta i-a trimis bucuroase vești: „das nemblich den dritten diess Monats er und *der Michael Waida dem* Sigismundo Báthory [...] ain Schlacht geliefert ... solle [der] Feindt gar zerstrört" (sic). Așa scrie și împăratul lui Mihai, 17 aug. (*ibidem*, p. 1217).

[166] Că Basta avea comanda supremă se vede de pe ordinul dat lui Mihai cu o zi înainte de bătălie de a ocupa un loc, ceea ce Mihai execută. Basta scrie arhiducelui Matei ⟨Mathias⟩ în 30 iulie 1601 (*ibidem*, IV, p. 263): „ho fatto movere il Vallaco con le sue genti à una mezza lega discosto de qui". Alt raport spune că Mihai fusese pus sub comanda lui Basta care trebuia să fie generalul conducător în afacerea Transilvaniei. Ambasadorul Veneției către doge, 2 aprilie 1601 (*ibidem*, VIII, p. 212): „Il Valaco ha scrito una lettera al signor Basta sotto il commando del quale doveva stare se cosi il signor Basta ... dovendo lui essere il generale di questa impressa di Transilvania et il Valaco assisterlo con le forze che haveva".

[167] Mihai către Rudolf al II-lea, 4 aug. 1601 (*ibidem*, IV/1, p. 265).

[168] Într-o scrisoare a lui Sebastian Lubomirski, castelanul de Biecz ⟨Belz⟩, către regele Sigismund, din 15 iunie 1601, în care îi cere ajutor în contra unei năvăliri posibile a lui Mihai în Polonia, după bătălia de la Gurăslău, cetim: „Oricum se va întîmpla, noi ne temem că acest

Basta se gîndi atunci că, înlăturînd pe român, putea face uşor să-i cadă lui în mîini şi ocîrmuirea ţării; îndată ce acest gînd străfulgeră prin mintea lui Basta, zilele lui Mihai fură numărate.

Prilejul căutat de Basta spre a se mîntui de Mihai Viteazul nu întîrzie mult timp de a se ivi. Nişte tunuri rămăseseră neîmpărţite după izbînda comună de la Guraslău şi împărţirea, sau mai bine zis atribuirea lor, reînnoieşte iarăşi cearta purtată odată pentru steaguri[168bis]. Se vede că Mihai, înfierbîntat de necaz, rostise cuvinte grele, pe care duşmanii lui le-au redat altfel, că dînsul ar fi spus că nu ar recunoaşte nu numai autoritatea lui Basta, dar nici măcar pe aceea a împăratului, că el va rămînea principe şi cap, iar nu un tovarăş mai mic al generalului austriac, ceea ce, dată fiind firea cea pornită a lui Mihai Viteazul, nu este cu totul de necrezut.

Se mai atribuiau lui Mihai şi alte fapte: că el ar urma unor înţelegeri separate de ale lui Basta; că s-ar fi apropiat de secui şi de puţinii părtaşi ai lui Sigismund Báthory ce mai rămăseseră în ţară; că se alipise chiar de turci; că voieşte să nimicească oastea lui Basta şi să rămînă el patronul provinciei.

Basta, auzind despre aceste lucruri, raportate lui de duşmanii lui Mihai şi pe care prepuelnica lui minte şi relaţiile încordate în care stătea cu voievodul român i le făcea vrednice de crezut, trimite în cortul lui Mihai pe un căpitan de valoni Iacob Beauri, însoţit de 20 de soldaţi bine înarmaţi şi urmaţi de vreo trei sute de infanterişti şi o sută de călăreţi, care se duseră cît mai pe ascuns la cortul Valahului, la care ajungînd, căpitanul îl rugă (fece instanze), după ordinul ce-l avea de la Basta, ca să vină la consiliu, unde erau să se trateze chestii grave despre plecarea lui către Valahia. Valahul refuză de a urma pe Iacob Beauri sub cuvînt că ar trebui să se pună pe drum şi că nu putea întîrzia.

Căpitanul răspunse Valahului că este arestat din partea majestăţii sale şi Mihai, făcînd mişcarea de a-şi lua spada, fu apucat înainte de căpitan, a cărui însărcinare era ca, la caz cînd Valahul nu ar voi să meargă, să-l ucidă, şi lovit în piept cu vîrful unei suliţi. În acelaşi timp, un neamţ ce era pregătit pentru acelaşi fapt îi dete o lovitură de sabie în gît, aşa că i se rostogoli capul la pămînt [47], iar companiile căpitanului sloboziră multe focuri în cei ce mai erau în cortul lui Mihai, care se umplu într-o clipă de morţi[169] [48]. Căzuse, cum frumos spune cronicarul, „trupul lui

---

Mihai să nu năvălească în Polonia, căci se bucură de toată puterea şi autoritatea din partea M.S. împăratului, fiind singur hatman, deşi nu ştiu dacă Basta şi Gonzaga nu-i sînt cumva ostili" („Traian", 1869, p. 152).

168bis Ieremia Movilă către Sigismund al III-lea, 1 sept. 1601 („Traian", 1869, p. 232).

169 Asupra morţii lui Mihai Viteazul toate izvoarele consună <concordă> în ce priveşte cauzele şi trimiterea lui Beauri. Vezi, bunăoară, *Ortelius redivivus et continuatus*, Nürnberg, 1665, p. 290—291. Un document posterior numai cu 15 zile uciderii, descoperit de N. Ionescu în Berna („Analele Acad. rom.", 1881, p. 85). Germanii şi ungurii susţin că Mihai ar fi rănit pe cîţiva ostaşi. Gaspar Ens, *Rerum Hungaricarum historia* [*novem libris comprehensa* ...], Coloniae Agrippinae, 1664, p. 412 şi *Curiöse Beschreibung von der Moldau und Vallachey*, etc. 1699, sub cap. IX „hiebe nach dem deutschen Hauptmann".

Tot aşa şi dintre istoricii vieţii lui Mihai. Bisselius, *Mihael Vallachien Woywoda*, în Papiu, *Tesaur*, I, p. 168 şi Thuanus, *Historiarum sui temporis* (*ibidem*, I, p. 246). Stavrinos, în poema asupra lui Mihai Viteazul, spune şi el că Mihai ar fi fost surprins neînarmat şi nu s-ar fi apărat deci. [Pentru textul lui Ens şi Bisselius, vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, II, p. 193—198 şi 305—306]. Alte două povestiri anonime asupra uciderii lui Mihai, din 18 şi 19 aug. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 1218—1219).

Însemnată istoriceşte este împrejurarea că Beauri avea ordin de la Basta ca să ucidă pe Mihai în caz de împotrivire la arestare. Spinelli, nunţiul papal către papa, 4 sept. 1601 (*ibidem*, VIII, p. 224) şi ambasadorul Veneţiei către doge, 3 sept. 1601 (*ibidem*, p. 227): „con ordine ad un capitano vallone che dovesse farlo prigione a nome di sua Maestà, et se volesse far resistenza che lo ucidesse".

ca un copaciu, pentru că nu se împrilejise <întîmplase> sabia lui cea iute în viteaza lui mînă"[169bis].

Basta, bineînțeles, înfățișă lucrurile altfel de cum ele se petrecuseră. El reveni la scrisorile acele trimise lui de Sigismund Báthory și despre care atunci arătase îndoială, pretinzînd că acuma, după o nouă cercetare și noi dovezi, se convinsese că erau într-adevăr ale lui Mihai, scrise de banul Mihalcea [49]; că astfel, descoperindu-se trădarea voievodului, Basta vroise să se asigure de persoana lui, dar că, opunîndu-se, fusese ucis[170].

Astfel pieri eroul român, cu sabia în mînă, apărîndu-și viața contra celor ce vroiau să i-o răpească, precum își apărase poziția în contra celor ce vroiau să i-o surpe — moarte năprasnică și viforoasă, ca întreaga lui carieră.

Par. 4. Caracterul lui Mihai Viteazul și politica lui

Grabnic și nerăbdător, fulgerător în mișcările sale, din această pricină însă deseori pripit și neprecugetat, iată trăs[ăt]ura de căpetenie a acestui în suflet veșnic neastîmpăr. Întreaga politică a lui Mihai Viteazul se resimte de această plecare spre faptă, înainte chiar ca ea să fi fost pregătită și asigurată spre izbîndă. Așa îl vedem revoltîndu-se în contra turcilor și suportînd periculoasa expediție a lui Sinan-pașa înainte de a-i fi sosit ajutoarele ardelene și moldovenești. Îndată după ce cuprinde Ardealul, el nu se ocupă a-și așeza și întemeia domnia în această țară, spre a-și întocmi astfel o trainică temelie pentru viitoarele sale izbînzi, ci pleacă în contra lui Ieremia Movilă, cu toate că și împăratul, pe al cărui sprijin se întemeia, îl oprise de la acest pas. În lupta de la Mirăslău, el nu se gîndește că retragerea lui Basta ar putea ascunde o capcană și iese din neatacabila lui poziție spre a se expune în cîmp liber unei primejdioase înfrîngeri.

Știm bine că la toate aceste grabnice apucături ale domnului român se pot găsi explicări și îndreptățiri care totdeauna însoțesc faptele omenești, oricît ar fi ele de greșite și de nechibzuite.

Nu e mai puțin adevărat că Mihai Viteazul ar fi putut avea mai multă cumpănire în hotărîrile sale și a nu le pune în lucrare decît după o mai coaptă cugetare, dacă firea lui cea harnică la faptă nu l-ar fi împins fără de voia lui a lovi înainte de a gîndi, «lucrurile ar fi putut lua o altă întorsătură. Dar aceste cugetări sînt mai mult niște întorsături stilistice căci este tot atît de zadarnic de a critica felul de a fi al unei personalități, cum e nepotrivit a o face față de desfășurarea fatală a evenimentelor ».

169bis *Anonimul românesc*, în *Magazin istoric*, IV, p. 303 [*Istoria Țării Românești*, p. 81].

170 Basta către arhiducele Matei <Mathias>, 23 aug. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 266): „e dal'essermi io in Claudiopoli assicurato che le lettere intercette mandate gia da Sigismundo siano state veramente sue, scritte dal Ban Mihalce, fui forzato cercar d'assecurarmi del la persona sua; ma egli volendosi deffendere fu amazzato". Toți scriitorii unguri și germani susțin această învinuire în contra lui Mihai. Cît de logică însă este ea se vede din formularea ei, de exemplu în Gaspar Ens, [*op. cit.*], p. 412, unde se spune într-o singură frază: „Vaivoda licet quum antea tum in hoc maximo praelio (la Gurăslău) Caesari sortem *et fidelem operam* navarit, *fraudulenta* tamen cum Turcis, Tartaris et Polonis consilia agebat!"

De aceea istoria și viața eroului român se dezvoltă cu o repeziciune nemaipomenită; începutul este așa de aproape de sfîrșitul ei, leagănul așa de aproape de mormînt. Și, cu toate acestea, în scurta clipită a celor 8 ani, ce îngrămădire de fapte aruncate unele peste altele, ce material imens pentru istoric, nu mai puțin pentru psiholog! Timpul, neavînd decît o valoare relativă, măsurată nu prin muta curgere a valului său, ci prin faptele purtate de el, se explică de aici însemnătatea domniei acestui mare suflet al neamului românesc [50]. Cît e de mare, se poate judeca din o singură considerație.

Pe cînd un lung șir de predecesori ai săi nu sînt decît niște jucării în mîinile împărățiilor vecine, ale turcilor, ungurilor sau germanilor, Mihai Viteazul, cum apare pe scenă, *determină el șirul împrejurărilor, concentrează asupra lui privirile lumii politice, devine un factor însemnat în evoluțiunea istorică a timpului său*. Din lut, poporul român devenise iar om, atins de degetul dătător de viață al acestui erou. De aceea Mihai-Vodă este numit *vestit* chiar de contemporanii săi[171] [51]. Care a fost gîndul în slujba căruia Mihai puse mărimea și neprecugetarea lui?

La începutul carierei sale el vroia să scape Țara Muntenească de îngrozitoarea îngenunchiere în care căzuse față cu Împărăția Otomană; gînd mare și nobil, căci năzuia încotro au tins toate sufletele mari, de la robie spre libertate. Aceeași revoltă contra asupririi, care împinsese pe Mircea cel Bătrîn și pe Ștefan cel Mare a combate de mai înainte domnia turcească, pe Vlad Țepeș și pe Ioan-Vodă cel Cumplit a căuta să o scuture după ce căzuse pe grumajii nenorocitelor țări, își făcuse drum și în marea inimă a lui Mihai Viteazul, și această idee a lui, sprijinită de o energie fără seamăn, îl pun alăturea cu figurile cele mari care au contribuit la dărăpănarea cumplitei puteri turcești.

Am văzut că ideea răscoalei lui Mihai în contra turcilor nu-i fusese insuflată de principii vecini; că el se duse să le-o propună, jertfindu-și onoarea lui chiar printr-un tratat înjositor față cu stîrpitura de Sigismund Báthory și primind astfel o altă robie — însă numai închipuită și pe hîrtie — pentru a scăpa de una reală, înfiptă în sîngele și carnea poporului său. Dacă ar fi fost dat lui Mihai să rămînă pe lîngă această idee primordială; dacă și-ar fi pus puterile toate în combaterea turcilor, aliindu-și și apoi supunîndu-și popoarele din Peninsula Balcanului, el ar fi ajuns departe și undele Bosforului ar fi văzut poate răsfrîngîndu-se în varurile lor sclipirile coifurilor românești. Acest vis nu este doar numai o răsfrîngere a închipuirii vremilor noastre; el era visat chiar de pe atunci [52]. Așa, mitropolitul Matei al Mirei ⟨Mirelor⟩, în cronica lui rimată, spune că grecii „nădăjduiam că Mihai va scoate coroana bizantină cu sabia și că ne-o va da nouă"[172].

Cum am spus-o și mai sus, menirea lui Mihai, norocul și viitorul său erau înspre sud și nu înspre nord, încotro îl întoarse fatalul său destin [53]. El fu nevoit însă de la un timp a părăsi politica sa antiturcească, căci schimbările întîmplate în țările vecine amenințau tot atîta poziția lui de domn, pe cît o amenințaseră pînă acuma turcii cei înfuriați.

Nevoia de a-și apăra domnia contra scopurilor răsturnătoare ale lui Andrei Báthory și a cuscrului acestuia, Ieremia Movilă, îl împinsese peste munții Ardealului și de aici peste acei ai Moldovei. Mihai nu avea conștiința că, cucerind aceste țări, el unește într-un singur corp poporul românesc [54] și numai noi astăzi, văzînd realizat pentru o clipă de Mihai acest

[171] Polo Minio către doge, 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 391): „Et hora vive il Petrasco figlio de *famoso* Michael Vaivoda".

[172] Papiu, *Tesaur*, I, p. 373.

vis al timpului nostru, punem în acel lut plăsmuit de Mihai gîndirea care-l însufleţeşte; noi credem că Mihai a realizat unirea fiindcă a întocmit substratul pe care dînsa trebuie să se întemeieze.

Că Mihai nu avea în gînd să unească ţările române, să facă un singur tot din naţia românească, se vede din o sumă de consideraţii. Mai întîi, timpurile de atunci nu ştiau ce vrea să zică popoare şi interese poporane [55]. Dinastiile şi regii îşi disputau lumea; popoarele se tăiau şi se forfecau, fără a fi întrebate, pentru interesele cutărui sau cutărui monarh.

Apoi Mihai Viteazul nu tinsese niciodată la unificarea ocîrmuirii acelor trei state ce le pusese sub el; dovadă că el trece în Ardeal împreună cu toată familia şi averile lui, *părăsind Muntenia*, în care vroia să pună domn *pe fiul său Nicolae-Pătraşcu* [55]. De asemenea, după ce cucereşte Moldova, el se gîndeşte în curînd a înlocui ocîrmuirea provizorie ce o întocmise aici în numele său, prin *domnia lui Ştefan, fiul lui Petru* (Şchiopul, cel mort în Innsbruck)[173]. De aceea stăruia Mihai atît de energic pe lîngă împărat ca să-i lase lui domnia Ardealului [56].

Aşadar, atîta de puţin se gîndea Mihai la unirea românilor, încît nici nu concepea, după vremile de atunci, unificarea administrativă a ţărilor române, ci numai întocmirea lor sub nişte domni supuşi şi ascultători de el, după sistemul feudal ce încă tot nu se dezrădăcinase din mintea oamenilor. Acelaşi sistem fusese urmat şi de Mircea cel Bătrîn, care, cînd detronase pe Iuga al II-lea, nu anexase Moldova ci pusese în ea pe partizanul său, Alexandru cel Bun; tot aşa şi de Ştefan cel Mare, care înlocuise pe Radu cel Frumos nu prin o ocîrmuire moldovenească ci prin un domn muntean devotat lui, Laiotă Basarab; «apoi pe acesta, cînd îi deveni necredincios, prin Ţepeluş şi, la o nouă trădare, pe acesta din urmă prin Vlad Călugărul [57].»

În sfîrşit, dovada cea mai învederată că lui Mihai nici i-a trecut prin minte ideea unirii este împrejurarea că el nu eliberează, cînd pune mîna pe Ardeal, poporul românesc din robia în care-l ţineau nobilii acelei ţări, ci, din contra, ia măsuri ca el să rămînă în aceeaşi stare, garantînd nobililor păstrarea neomenoasei ei constituţii [58]. Apoi ce fel de unire între români vroia să realizeze Mihai Viteazul dacă el lăsa în ţara cea de căpetenie, *în care dorea să domnească el însuşi*, poporaţia românească fără drepturi, supusă în robia cea mai degradatoare către nişte popoare de alt neam şi de alt sînge cu el?

Mihai Viteazul trebuia să sfărîme şi la nord pericolul care-l ameninţase de la sud, puterea turcească, în prietenii otomanilor, Andrei Báthory, Ieremia Movilă şi polonii. De aceea am văzut că Mihai nu se mulţumea numai cu cucerirea Moldovei şi că tindea chiar a întreprinde pe acea a Poloniei, pentru care şi intrase în legături cu ţarul Rusiei, Boris Godunov. Apoi cucerirea Poloniei tot în gîndurile de unire a ţărilor române poate fi subsumată [59]?

Este fără îndoială o tendinţă foarte firească de a căuta departe în timpuri rădăcinile unei idei mari [60] întrucît ne vine greu a crede că un arbore atît de uriaş să-şi găsească sprijinul său numai în păturile superioare ale pămîntului.

Ideea unirii este într-adevăr un product al dezvoltării noastre, însă nu a celei politice, ci a celei culturale care tocmai în timpurile noastre coborîndu-se în viaţa poporului dădu din ea roade politice. Trebui mai întîi ca

---

173 Postelnicul Stoica către Mihail Székely, 7 mai 1600 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 48). Că era vorba de acest fiu al lui Petru Şchiopul vezi Mihai Vodă către împărat, 9 aprilie 1600 (*ibidem*, XII, p. 824) şi comisarii către împărat, p. 826: „Der alten Peter Waida aus der Moldau Sohn sonoch zu Isprukh ist mit Namen Istwan". (Mai sus, p. 105).

Mihai Viteazul

Еже ѿ Матѳеа стое евⷢ҇лїе

Книга рѡства Іу Хра, сна Двдва
сна Авраамлїа. Авраамь роди
Исаака. Исаакь же роди Іакова
Іаковь же роди Іоудоу и братїю
его. Іоуда же роди Фареса
и Зара ѿ Ѳамары. Фарес же роди
Есрома. Есромь же роди Арама
Арамь же роди Аминадава. Амин

недѣлѧ прѣд рождьствомь Хвѣмь стыⷯ ѿць. глава а

Pagini din Evangheliarul

Начѧло єѵⷢлїа іѵ ха сна бжїа.
Ꙗко же єⷭ҇ писано въ пррцѣхъ.
Се азъ посылаю аггла моего
прѣ лицемъ твоимъ . иже
оуготовить поуть твои прѣ
тобою . гла въпїющаго въ поу

slavon scris în Moldova la 1534.

Doamna Ruxandra
(pictură din biserica episcopală
de la Curtea de Argeş).

poporul român să dobîndească *conştiinţa unităţii neamului său* spre a se gîndi la întruparea lui în un singur corp şi această conştiinţă este un product al mişcării culturale începută cu introducerea limbii române în biserică şi stat şi care îşi găseşte rostirea ei lămurită în însemnaţii scriitori ai veacului al XVII-lea. Ea nu poate fi căutată în timpurile de *viaţă neconştiută* ale poporului român, nici pe vremile lui Mircea, nici pe acele ale lui Ştefan, nici chiar pe acele ale lui Mihai [174] [61].

Cu toate acestea, conştiinţa că muntenii şi moldovenii erau acelaşi neam, răsărită din identitatea limbii şi a religiei, nu era cu totul străină timpului de atunci; mai mult încă, ea era luată de temelie unor revendicări politice. Aşa, cînd boierii Dan vistiernicul şi Vintilă clucerul, care se dau drept reprezentanţii întregii boierimi muntene, cer de la regele Poloniei, Sigismund al II-lea <III-lea>, ca să-i mîntuie de voievodul Mihai şi să ieie ţara lor sub protecţia Poloniei, cum este şi acea a Moldovei, punîndu-le domn pe fratele lui Ieremia Movilă, [Simion], între motivele pe care boierii îşi sprijină rugămintea este şi acela că „*toţi sîntem de aceeaşi limbă şi de aceeaşi credinţă* şi de aceea, în vremile vechi, gospodarul moldovean devenea gospodar muntean, şi gospodarul muntean, gospodar moldovean”[175].

Mihai căuta deci în cucerirea Ardealului, şi apoi a Moldovei singurele pe care din mult mai vastul său plan putu să le aducă la îndeplinire, apărarea şi întărirea poziţiei sale [62], nu unirea românilor; şi tocmai faptul că el, în această mare întreprindere, nu putu să se gîndească la poporul român explică lipsa izbîndirii lui.

Cît timp Mihai luptă în contra turcilor avea de partea lui simţămîntul întregului său popor, care pe atunci alcătuia chiar grosul armatei lui şi era cu inima toată spre izbînda întreprinderii sale. Apoi ajutorul ce-i venea, fie din partea Moldovei, fie chiar din partea Ardealului sau a germanilor era sincer şi fără gînd ascuns, întrucît lupta pe care o întreprinsese era o nevoie simţită de toate puterile ce luau parte la ea; ea avea răsunet în toate inimile, de la acele răsfăţate în palate, pînă la acele ascunse în colibe. Mihai Viteazul putea să se arate poporului muntean şi moldovenesc ca apărătorul drepturilor sale împilate, creştinilor îndeobşte ca acel al intereselor lor celor mai sfinte. De aceea Mihai Viteazul, susţinut de puternicul simţămînt al popoarelor, făcu minuni în lupta dusă împotriva mahomedanilor şi, sub conducerea şi îmbărbătarea lui, oştirile aliate putură zdrobi acele urdii nenumărate care păreau că vor nimici şi înghiţi Muntenia intîi, creştinătatea în urmă.

Cînd însă primejdia se mai îndepărtase dinspre sud ea se întoarse dinspre nord, în persoana lui Andrei Báthory şi Ieremia Movilă susţinuţi de poloni şi sili pe Mihai Viteazul să intre în luptă cu ungurii Ardealului, starea lucrurilor se schimbă de-a totului tot. El nu mai lupta acuma in unire cu creştinii contra unor necredincioşi, ci contra acestor creştini înşişi, care-i stătuseră pînă acuma de sprijin. Ajutorul de mai înainte i se tăia deodată şi el trebuia să se razime numai pe propriile lui puteri.

Este învederat că, spre a izbuti şi în această parte a întreprinderilor sale, era nevoit să-şi sporească mijloacele sale de luptă, să-şi înmulţească numărul armatei sale, deoarece prin ajutoare din afară ea nu putea să mai fie adăugită. Mihai îşi îndeplini această cerinţă neapărată a noilor

---

[174] Vom expune în vol. IV rădăcinile şi geneza ideii unirii românilor într-un singur corp politic.

[175] 1598, data cea mai probabilă a acelui act nedatat (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 437).

sale planuri; dar pentru a imita armatele pe care trebuia să le combată [63], el adause în chip însemnător numărul lefegiilor săi, reducînd sau lăsînd în părăsire elementul băştinaş al oştirilor sale; pe cînd izbînda de la Călugăreni fusese repurtată cu o armată alcătuită în mare parte din oameni de ţară, în acele cu care el trecu peste munţi elementul de căpetenie îl alcătuia trupele năimite[176]. Asemenea ostaşi însă nu mai slujeau precum călăraşii, oştirea cea mai de samă a ţărilor române, cu pîinea şi burduful de brînză aduse de acasă[177], ci pentru lefi grase, care nu erau prea scumpe cînd ne gîndim la ceea ce ostaşii vindeau pentru ele: sîngele şi viaţa lor.

Pentru a întrebuinţa asemenea puteri militare, Mihai avea nevoie de bani, căci dacă nu le plătea, ele refuzau să se bată, încît astfel rezultatul unei încăierări atîrna de bunul lor plac. Apoi, îndată ce intrau în foc, luna lor era considerată ca isprăvită, ceea ce îndoia cheltuiala[178]. De aceea am văzut că în tot decursul vieţii ⟨domniei⟩ sale Mihai avu de luptat mai ales cu nevoia neînduplecată a banilor ce nu-i mai lăsa răgaz nici odihnă. Subţirele ajutoare pe care le primea de la împăratul se risipeau ca fumul cînd le răspîndea în desele rînduri ale lefegiilor săi şi el trebuia, abia o sumă primită şi cheltuită, să se gîndească la alta nouă, care să o înlocuiască.

Fiecare călăreţ se plătea cu 5 lei ⟨taleri⟩ pe lună, fiecare pedestraş cu 3—4 lei şi cînd ne gîndim că mercenarii lui Mihai întreceau adeseori cifra de 20 000 ne înspăimîntăm de sumele uriaşe ce trebuiau să-l coste întreţinerea lor. Un document ne spune că mercenarii costau pe Mihai

---

176 Asupra compunerii armatei lui Mihai în decursul anului 1594 vezi documentul citat mai jos. În toate luptele sale de peste munţi, oştirea românească este numai o mică minoritate. Vezi, bunăoară, scrisoarea unui anonim către hanul tătarilor, aug. 1598, care spune că armata împăratului, a regelui Transilvaniei şi a lui Mihai, domnul Munteniei, se compunea „ex Hungaris, Germanis, Croatis, Italis, Gallis, Hispanis, Vallonibus alysque nationibus" (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 297).

Ioan Darahi, care văzuse cu ochii săi armata lui Mihai Vodă înaintea luptei lui cu Báthory, o descrie astfel în relaţia lui din 1599 (*ibidem*, p. 431): „Equites Hungaros 1 000 ⟨1100⟩ habebat, pedites 1 000, Rascianorum (sîrbi) ego militum, Cosacorum, Moldaviensium, non scio, sed certum est *quod solos stipendiarios equites et pedites viginti ter mille* [...] Praeter istos liberos *Haydones* 8 000 habebat, pulcherrimum item *Rosonum* (roşii sau curtenii români) ut ipsi vocant, exercitum, universitas Boeronum, Machokas (?) ⟨măciucaşi — N.S.⟩ etiam aliquot mille. In Transylvania rursum agiles Siculos" [Vezi şi *Călători străini*, IV, p. 129—130].

Tot aşa şi raportul lui Malaspina din 14 nov. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki, III], p. 513) spune că armata lui Mihai Viteazul „ascendeva a 48 in 50-m. combattenti ⟨soldati⟩, tra quali 27 ⟨25⟩ m. in circa erano *gente scelta di Albanesi, Rasciani, Ungari, Cosacchi, e Valacchi*". [Vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 273—274]. Că haiducii erau şi ei plătiţi, vezi David Ungnad către Rudolf al II-lea, 3 şi 4 ian. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 6): „So werde uns der Michal, [sorg er], allspald die Khossakhen und *Hayduggen* auf den hallsz Schikhen, Wir werden darnach woll erfahren, was er Michal fü r⟨fier⟩ ungestiembe insolenz mit dem Khriegsvolkh ausstehen mues, wann Im das gelt von Eur Mayestät so lange Zeit ausbleibt".

177 Vol. II, p. 360 şi urm.

178 *Kurzer Bericht wie alle Sachen in Siebenbürgen zwischen dem Fürsten Sigismund Batori und etlichen Verräthern anno 1594 fürgelaufen.* (Ultima din mai multe broşuri legate împreună sub No. 3410 g. a colecţiei Sturdza din Bibl. Acad., broşură nepaginată); la p. 8-a găsim următorul loc: „Der Fürst der Wallachey, Mihael gennant hat bey ihm 10 000 Wallachen, 2 000 siebenbürgische Trabanten; item 700 Pferde welche er richtig bezahlt, und giebt auf eines 5 Thaler, auf einen Trabanten 3 Thaler, und auf 100 Personen alle Tage einen ochsen. So oft sie aber mit dem Feinde zu thun habe so ist das Monat aus, und die richtige Bezahlung vorhanden. Allein was die Beut antrifft, müssen sie alles dem Fürsten geben, welcher pro arbitrio, einem jeden nachdem er sich dapffer verhalten, damit verehrt". Arătarea compunerii armatei, mai mult din români, se referă la luptele cu turcii din 1594.

Un raport din 4 ian. 1597 spune de asemenea: „i cavalli a cinque taleri il mese, et i fanti a quattro, computate in essi le provisioni de Capitani et officiali" (Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 508). [Vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 353].

98 000 de lei pe lună[179]. Leul pe atunci avea o valoare mult mai mare decît astăzi; cu el se putea cumpăra o chilă de grîu. Lefile pe care Mihai trebuia să le deie ostaşilor săi reprezentau deci valoarea a 98 000 de chile de grîu pe lună cel puţin şi cu toate că absolut vorbind valoarea unei chile de grîu va fi fost mai mică decît astăzi, totuşi asemenea evaluare ne lasă să întrevedem enormitatea sumelor cheltuite, potrivit cu puterile de producere ale Munteniei de atunci[180]. Nu e vorba, imensele sume înghiţite mai înainte de turci încetaseră o dată cu revolta lui Mihai; dar economia făcută era risipită pe întreitele cu întreţinerea armatei.

De la cine putea să-şi tragă Mihai Viteazul asemenea însemnătoare cîtimi de bani?

Elementul boieresc trebuia cruţat, cu atîta mai mult cu cît Mihai, lipsind din Muntenia, o răscoală în contra lui era mult mai uşoară şi putea să-i răstoarne baza pe care se întemeia toată puterea lui, domnia acelei ţări. Am văzut doar încă din 1598 ⟨1599⟩ doi boieri munteni, Dan vistiernicul şi Vintilă clucerul, care cer, în numele tuturor boierilor munteni, de la regele polon, înlocuirea lui Mihai prin fratele lui Ieremia Movilă, Simion[181].

Asupra Ardealului iarăşi nu putea arunca, chiar de la intrarea lui, dări îngreuitoare, spre a nu-şi înstrăina simpatiile locuitorilor, deoarece chiar contribuţia ce fu nevoit să o pună, de 2 florini pe casă [64], trezi protestări şi nemulţumiri. Într-un rînd, Mihai cere de la sibieni, în 28 aprilie 1600, 7 000 de aspri, „căci am mare nevoie de bani"[182].

Pe cine deci trebuia să arunce Mihai Viteazul toată povara nevoilor sale băneşti? Nu rămînea alt element bun de supus contribuţiei decît ţăranii ce mai rămăseseră liberi din Muntenia, care, avînd încă moşiile lor, puteau fi supuşi la dări mai însemnătoare fără a se teme din partea lor la vreo mişcare de neascultare. Acest mijloc îl şi aplică Mihai Viteazul pe o scară foarte întinsă, mai ales dacă judecăm după faptul întristător, dar netăgăduit, că mai toate documentele cunoscute asupra domniei lui Mihai se referă la dezbrăcarea moşnenilor de proprietăţile lor [66]. Mai toate constată faptul că domnul, pentru a-şi împlini golul totdeauna deschis al vistieriei lui, impunea moşnenilor nişte dări aşa de mari încît aceştia, pentru a le plăti, îşi vindeau moşiile către boieri, sau ele erau luate [ca] domneşti împreună cu locuitorii lor.

Chiar în anul suirii lui în scaun, în 12 ianuarie 1594, Mihai încasează de la un boier [cornăritul] oilor şi al boilor pentru nişte săteni cnezi «moşneni sau liberi» pe care îi dă ca proprietate boierului ce plătise dările pentru ei; iar în 28 mai acelaşi an repetă operaţia cu cnezii din Orteşti ⟨Orleşti⟩, pe care îi dă banului Mihalcea care răspunsese pentru un bir greu, impus pentru plata ploconului la domnie [67].

---

179 Aloisius Radibrat către Dr. Pezzen, 22 dec. 1599 (*ibidem*, [Hurmuzaki], III, p. 399): „Se V. S. Ill-ma vol sapere quanto danari spende questo V-da per pagare li soi soldati sine hora li andava ogni mese taleri 98 m.". Comisarii către împărat la 10 april 1600 evaluează cheltuielile la 102 000 taleri pe lună pentru 30 000 de oameni (Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 830).

180 Pentru timpul lui Mihai Viteazul nu am putut descoperi nicăieri preţul chilei de grîu. Vom vedea însă că pe acel al lui Brîncoveanu, 100 de ani mai tîrziu, acest preţ era de 1 1/2 lei sau un galben. [Pentru capacitatea chilei — care era foarte inegală — vezi N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoşii*, Buc., 1971, p. 207 şi urm.]. Ţinînd samă de împrejurarea că, cu cît ne apropiem cu atît grîul creşte în preţ, putem admite pentru vremile lui Mihai preţul unei chile de grîu un leu. Admiţînd pentru valoarea absolută a chilei de grîu 1/2 din valoarea ei de astăzi, adecă 25 de lei, încă avem cheltuială lunară de 2 400 000 de lei noi, în bani de ai noştri.

181 Citat mai sus. Compară Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 551, 554.

182 *Ibidem*, XII, p. 872 (28 april. 1600).

În 1595 ⟨1596⟩, satul Tîntava este de asemenea despoiat de proprietatea moșnenilor și dăruit boierului Sîrbu, fost mare stolnic, pentru a-l despăgubi de plata a 15 000 de florini ⟨aspri⟩ răspunși domnului pentru țărani[183][68].

Un alt document, din 10 iunie 1654, de la Constantin Șerban întărește familiei Buzeștilor stăpînirea pe 128 de moșii (!!) ce le aveau, parte rămase de la moși și strămoși, parte cumpărate. Între acestea din urmă figurează vreo 20 cumpărate de postelnicul ⟨clucerul⟩Radu Buzescu de la moșneni în zilele lui Mihai-Vodă Viteazul. „Aceste sate, zice hrisovul, au fost cnezi (adecă moșneni sau liberi) și cu moșiile lor de mai înainte vreme. Apoi, cînd a fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, leat 7102 (1594), văzînd ei atîta nevoie și greutăți *pentru biruri și neavînd cu ce să se plătească de greutățile lor*, au venit la jupan Radu clucerul Buzescu, fiind atunci vel spătar, și de a lor bunăvoie s-au vîndut vecini"[183bis].

«În hrisovul cel mare al Buzeștilor, care conține întărirea stăpînirii a sute de sate (de fapt 128), găsim mai multe din ele că se vînduseră vecine ⟨în vecinie⟩ pe timpul lui Mihai-Voievod (Viteazul). Așa, moșnenii din satul Curăteștii Bratului, de pe Mostiștea din jud[ețul] Ilfovul, „pentru că acești săteni au fost toți liberi proprietari, moșneni cu moșiile lor încă de mai înainte vreme, de prin zilele altor bătrîni domni; apoi, după aceea, cînd au fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, la anul 7104 (1596), iar acești de mai sus ziși oameni, dînșii, de a lor bună voie și fără nici o silă, au venit la jupîn Radu clucerul Buzescu și s-au vîndut a fi vecini dînșii și cu toți fiii lor și cu toate părțile lor de moșie, drept aspri gali ⟨gata⟩, bani de argint, însă: (urmează numele a 108 săteni, cu deosebite întinderi de pămînt și prețuri corespunzătoare)" [69].

Tot așa pat și sătenii din Făureii Popii pe Mostiștea, jud[ețul], Ilfov, care, „cînd au fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, la anul 7102 (1594), dînșii, văzînd atîtea nevoi și greutăți pentru biruri, pentru că nu au avut cu ce se plăti de greutățile lor, au venit la [banul] Radul clucerul Buzescu, fost pe atunci mare spătar, de a lor bună voie de s-au vîndut a-i fi vecini, dînșii cu toți fiii lor și cu toate părțile lor de moșie din Făurei, drept aspri gali bani de argint însă (urmează enumerarea a vreo 200 de moșneni, cu deosebite întinderi și deosebite prețuri)".

Tot așa se petrecuseră lucrurile, vînzîndu-se vecini pe timpul lui Mihai-Vodă pentru a se plăti de biruri și greutăți, moșnenii din satul *Dărăpănați, Vianul* [70], pentru care Buzescu plătise birul (70 000 de aspri), Urluianii din Teleorman și altele[184].»

Alte hrisoave ne arată cum domnul lua el singur moșiile ca domnești, întrebuințîndu-le apoi în folosul său. Astfel, un hrisov de la Radu Mihnea din 1613 conține expunerea judecății pornite de moșnenii: Bălaur, Moraicu, popa Pleșu, Stănilă, Lupu stolnicul, Bălan și alții contra lui Preda postelnicul [din Greci], ginerele lui Mihai Viteazul, și contra soției lui Florica, fiica domnului, pentru satul Apele Vii. Obiectul acestui proces era că Mihai Viteazul „le-a făcut siluire acestor cneji mai sus ziși, de le-a aruncat lor aspri 50 000, de le-a luat lor moșiile și i-a făcut vecini, pe vremea cînd a fost Mihail-Voievod aproape de ieșirea lui din țară, înaintea lui Simion-Vodă (Movilă)". Moșnenii vin la Simion Movilă, în timpul scurtei

---

[183] 1594 ian. și mart. reproduse în extracte de N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, în „Conv. literare", XXXI ⟨XXXVI⟩, 1902, p. 986 și 988; 1595, reprodus de Iorga, *ibidem*, XXXV, 1901, p. 810.

[183bis] *Magazin istoric*, II, p. 235.

[184] Vezi hrisovul cel mare al Buzeștilor, în rev. „Tinerimea română", I, 1898, p. 110—126.

sale domnii din Muntenia, şi-şi răscumpără satul cu 70 000 de aspri, reintrînd în a lui stăpînire, cînd deodată Preda postelnicul, ginerele lui Mihai Viteazul, „scoate o carte a socrului său, Mihail-Voievod, şi zice că i-au dat socrul său lui acel sat Apele Vii ca zestre" şi tulbură pe răzăşi ⟨moşneni⟩ în stăpînirea încuviinţată lor asupra vechii lor moşii de Simion-Vodă. Răzăşii, pornind atunci pîră în contra lui Preda, Radu Mihnea hotărăşte pricina în 1613, în sensul „că nu ar fi nici cu o dreptate şi încă mult păcat să fie aceşti cnezi şi cu asprii daţi şi ei să fie robi", dînd ascultare astfel cererii lor, lucru îndestul de extraordinar în acele vremuri şi care se explică numai prin relele relaţii în care se află familia lui Mihai Viteazul cu Radu Mihnea[185].

Alt document, tot de la Radu Mihnea din [13] iulie 1614, dă o poruncă megieşilor Mierlei ⟨Mirlici⟩, Hamza, Mănăilă ⟨Mănilă⟩ şi Balea şi tuturor fraţilor lor de moşie, ca tot satul Găojanii lui Oancea să fie al lor, deoarece ei au fost toţi oameni cnezi cu ocine încă de mai înainte vreme. În zilele lui Mihai-Vodă, cei patru, cu neamurile lor, se vînd domnului ca să-i fie vecini. Aceşti vecini sînt dăruiţi de Radu Mihnea boierului Tănase, mare portar. Ei însă voiesc să se răscumpere de vecinie, dovadă că fuseseră reduşi în această stare peste voinţa lor şi cu învoirea domnului, ei se şi răscumpărară „ca să fie iar cnezi pe ocinile lor şi să nu aibă supărare de la nimeni" [71].

Alt document, din 18 iunie 1623, de la Radu Mihnea, întăreşte fraţilor Vlăduţ ⟨Vlad⟩ şi Staicu, fiii lui Tudosie mare logofăt, cinci sate întregi: Slătioara, Foteşti ⟨Foleşti⟩, Popeşti [de la Otăsău], Fumoteşti şi Negreni, care fuseseră toţi megieşi şi se vînduseră vecini, *de bună voia lor*, lui Tudosie, pe vremea lui Mihai Viteazul. „Ei au fost cnezi de moştenire, dar s-au micşorat ⟨au slăbit⟩ şi au sărăcit şi n-au mai fost în stare să poarte nevoile lor" [72].

Alt document, din 22 mai 1626, de la Alexandru Coconul, arată cum 14 megieşi din Glupavi, care fuseseră mai înainte cnezi cu ocinile lor, se vînd vecini lui Mihai-Vodă, ei şi ocinile lor. Şerban-Vodă îi dăruieşte lui Costea slugerul ⟨Costea Chihaia⟩. Sătenii oferă lui Costea 330 de galbeni, ca „să scape de vecinie". Costea, neprimind oferta, Alexandru Coconul ia singur banii şi-i eliberează; dar, după multe alte peripeţii, fuga peste Dunăre a întregului sat şi prin dare de alţi bani ajung cu mari greutăţi să-şi capete slobozenia[186] [73].

Un alt document de la Alexandru, fiul lui Iliaş, domnul Ţării Româneşti, dă [satul] Scărişoara unor moşneni, spunînd că „atunci cînd a fost

---

[185] *Magazin istoric*, II, p. 265. Şi, cu toate aceste, în un alt document din 1608 april 20, de la Radu Şerban, prin care spune că dăruieşte acest sat Apele Vii Simei, soţia stolnicului Stroia [Buzescu], spre a mulţumi ⟨recompensa⟩ pe văduvă pentru moartea soţului ei într-o luptă contra tătarilor, arată că locuitorii acelui sat fuseseră cneji dar s-au vîndut *ei înşişi de bună voia lor lui Mihai Vodă* [Vezi DIR, B., veac XVII, vol. II, p. 302].

În documentul lui Radu Mihnea se spune însă clar că „Mihai Vodă făcuse siluire ⟨silă⟩ acestor cneji şi le-au aruncat aspri 50 000 şi *le-au luat moşiile de i-au făcut vecini*". Iată deci ce credinţă se poate pune pe cuvintele stereotipe ce le întîlnim în documentele de vînzări de moşii: că s-a făcut vînzare de bună voie.

Mai aflăm din documentul lui Radu Şerban că: „veni la domnia mea doamna Florica, fata lui Mihai Vodă, vrînd să-şi ia înapoi satul, şi s-a dus acolo la sus-zisul sat, fără ştirea domniei mele, de a făcut multă pagubă oamenilor şi a ucis toate oile jupăniţei Simei stolnicesei. Dar domnia mea nu vru să dea doamnei Floricăi satul Apele Vii". („Traian", 1869, p. 332).

«Alt sat al Floricăi dat în aceleaşi condiţii ca şi Apele Vii este Rucărul, care se răscumpără de rumânie pe bani gata de la jupîneasa Buica şi jupîneasa Ilinca, fetele doamnei Floricăi, cum scrie hrisovul de răscumpărătură ⟨răscumpărare⟩ de la Matei Basarab din 17 febr. 1634 C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului*, II, p. 87» [Vezi şi DRH, B, vol. XXIV, p. 229–230, unde documentul e datat 28 dec. 1633].

[186] Aceste 3 documente din Arhiva Statului, analizate de I. Bogdan în comunicarea lui *Despre cnezii români*, în „Analele Acad. Rom." [Mem. Secţiei istorice], s.II, t. XXVI, 1903.

în zilele lui Mihail-Voievod, acest sat a căzut în multe năpăşti de biruri şi n-a putut să le plătească; apoi, după aceea, Mihail-Voievod singur a luat acest sat Scărişoara pe seama domnească". Moşnenii se plîng lui Simion Movilă care, judecîndu-i, „a slobozit iar pe acei moşneni ca să fie cnezi cu ocinile lor, precum au fost şi mai înainte vreme" [74]. Dar numai scurţi ani se bucură aceşti moşneni de redobîndita lor libertate; slăbiţi şi istoviţi tocmai prin cheltuielile prea mari făcute pentru recăpătarea moşiei, ei sînt nevoiţi în 1629 să se vîndă rumâni pentru totdeauna lui Necula vistierul[187]. [75].

Alt document, din 1626, conţine întărirea făcută de Alexandru Coconul a cumpărăturii satului Voievoda din partea lui Apostol vel paharnic a părţilor de moşie ale lui Bejan cu feciorii lui cu partea lor de ocină, drept 3 000 de aspri şi a lui Radu cu feciorii lui iarăşi drept 3000 de aspri, „pentru că aceşti oameni au fost boieri cu ocinele lor, iar cînd a fost în zilele răposatului Mihai-Voievod s-au fost vîndut vecini domneşti lui Mihail-Voievod"[188].

Aceeaşi împrejurare răsare dintr-un alt document mai curios, care mai este însemnat şi prin aceea că conţine o însemnare autografă a lui Mihai Viteazul. Prin acest document, din 1 fevruarie 1596, Mihai Viteazul îşi întăreşte lui însuşi proprietatea satului *Surlanul* ⟨Sularul⟩, pe care l-ar fi *cumpărat* „de la toţi sătenii, anume: de la Staicu ⟨Staisco⟩ şi de la Manea şi de la Dan şi de la Dupcea ⟨Dapcea⟩ şi de la toată ceata lor, şi de la Staicul ⟨Stanciul⟩ şi de la Ioan şi de la Stoica şi de la Prodan şi de la toate cetele lor, şi de la Dumitru şi de la Neacşul şi de la Ştefan ⟨Stepan⟩ şi de la Albotă şi de la Dan şi de la toate cetele lor, toate părţile lor, drept 40 000 de aspri, de bună voia lor". În josul documentului se vede scris, de mîna însăşi a lui Mihai-Vodă, următoarea însemnare: „Ioan ⟨Io⟩ Mihail-Voievod, dat-am eu cărţile [ale] lor de moşie şi ale mele de s-au dăscupărat (răscumpărat) [dă la mine] satul Surlanul ⟨Sularul⟩ şi *m-a* (mi-a) dat 80 000 de aspri în Bălgradu (Alba Iulia). Blăstămatu şi proclet să fie dă 318 oteţi şi de mine cine va sparge pomana amin")[189].

Care să fie înţelesul acestui hrisov? Este învederat că domnul restituie actul său de cumpărătură moşnenilor ce-i vînduseră moşia şi, pentru a da o mai mare garanţie acestei restituiri, înseamnă însuşi cu mîna sa reîntoarcerea satului către vechii săi stăpînitori. Însemnarea se vede că a fost făcută în Bălgrad sau Alba Iulia, prin urmare cel mai timpuriu în 1599, noiemvrie 1, cînd Mihai calcă pentru întîia oară ca cuceritor* în capitala Ardealului[190], adică aproape patru ani după cumpărătura săvîrşită de Mihai.

---

[187] Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 437; 1629 (*ibidem*, p. 438). Vezi la p. 438–441 mai multe documente prin care alţi piedici ⟨judeci⟩ (moşneni, cneji) cu moşiile lor din Scărişoara se vînd rumâni aceluiaşi Necula vistierul. [Vezi şi DRH, B, vol. XXII, p. 491–492].

[188] Acad. Rom., XVIII/111 [Acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice].

[189] „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie" a lui Gr. Tocilescu, IV, p. 542 [DRH, B, vol. XI, p. 196]. Pe cînd Tocilescu ceteşte ma = mai, iar eu mi-a, un anonim, criticînd ambele noastre păreri în „Contimporanul" lui Ioan Nădejde, V, p. 119, observă cu dreptul că semnul ~ deasupra lui ma este mai curînd o aruncătură de condei decît litera i. În orice caz, tot acest semn se vede deasupra lui Iω, unde trebuie să se citească N; deasemenea asupra cuvîntului Mωшиıа care dacă ar fi I ar trebui citit moişie! Se mai află şi deasupra lui ca (s-a) care ar trebui citit s-ai, toate cuvinte ce n-ar avea nici un înţeles în pana unui român. Era deci mai curînd un fel de duplificare ⟨dublare⟩ a lui O (mooşiie, s-aa descumpăraat, şi m-aa dat, adică şi mi-a dat). În fond, deci interpretarea anonimului din „Contimporanul" concordă cu a mea.

* Mihai nu a fost cuceritor, ci unificator al ţărilor române, locuite de acelaşi popor.

[190] Mai sus, p. 198.

Dar oare în adevăr să fi cumpărat domnul moșia Surlanul ⟨Sularul⟩ de la moșneni? Pe la 1 fevruarie 1596, data actului de cumpărătură, Mihai săvîrșise tocmai marea sa luptă cu turcii, gonindu-i peste Dunăre cu ajutorul ardelenilor și al moldovenilor, luase Giurgiul, Nicopole, Vidinul și se apuca, la data documentului, să respingă o năvălire a tătarilor și să atace pe Ieremia Movilă[191]. În asemenea împrejurări, cînd Mihai cheltuise atîta de mult cu respingerea năvălirii turcești și se pregătea a întîmpina pericolele ce-l amenințau de la nord, dată fiind și lipsa lui veșnică de bani, ne vine greu a crede că Mihai să fi dispus de suma de 40 000 de aspri spre a cumpăra o moșie, mai ales că nici zbuciumările în care se afla cu respingerea dușmanilor nu-i vor fi învoit a se îndeletnici cu daraverile sale private. Noi credem că sub această pretinsă cumpărătură se ascundea o răpire a satului răzeșilor ⟨moșnenilor⟩, asemenea acelei petrecute cu moșia Apele Vii. Mihai aruncase acest bir de 40 000 de aspri asupra Surlanului. Neputîndu-l plăti, moșnenii își vînduseră moșia pentru acea sumă lui Mihai și domnul închipui un contract de cumpărătură, în care prețul plătit era datoria moșnenilor către domn, izvorîtă din neplata birului.

Moșnenii, văzîndu-se săraciți de averea lor și căzuți în starea de vecini pun mînă de la mînă, adună para către para timp de patru ani și, cînd ajung a îndeplini suma îndoită acelei datorate, de 40 000, adică 80 000 de aspri, se duc după Mihai în Alba Iulia, cad înaintea lui și-l roagă *să-și facă cu ei pomană* să le înapoiască moșia, dîndu-i pentru ea 80 000 de aspri în locul celor datorați, de 40 000. Mihai, care tocmai pe cînd era în Ardeal se afla în cea mai mare nevoie de bani, primește cu bucurie acest poclon neașteptat și le înapoiește moșia, însemnînd pe documentul de cumpărătură că moșnenii își „descupăraseră", adică își răscumpăraseră[192] de la el satul Surlanului [76].

Împrejurarea că Mihai Viteazul zice că și-a făcut pomană cu răzeșii ⟨moșnenii⟩, restituindu-le moșia, nu este decît prea firească; într-adevăr răzeșii trebuiră să roage pe Mihai cu banii în mînă ca să-și facă pomană să le deie înapoi ocina părintească. Cît despre aceea că documentul de cumpărătură arată că moșnenii ar fi vîndut satul lor de bunăvoie, aceasta era o simplă formulă care putea ascunde foarte ușor o sîlnicie. Unde s-a mai văzut vreodată răzeși români care să-și vîndă de bunăvoia lor moșiile străbune pentru a le preface în bani? Apoi, dacă le-ar fi vîndut de bună voie, pentru ce dădeau acuma pe ele îndoitul preț spre a le cumpăra îndărăt?

Și, cu toate aceste temeiuri pline de greutate, s-au găsit interpretatori care să susțină că nu țăranii ar fi dat lui Mihai Viteazul 80 000 de aspri pentru *descupărarea* moșiei, ci că Mihai Viteazul le-ar *mai fi dat pe lîngă moșie încă și suma arătată*. Se pretinde că „acești moșneni urmaseră pe domnul țării și pe stăpînul lor feudal în expediția din Ardeal, se deosebiseră toate prin vitejia lor pe cîmpul de luptă și primiseră de la generosul și viteazul domn, drept răsplată a serviciilor lor, nu numai moșia ce i-o vînduseară mai înainte, dar încă 80 000 de aspri pe deasupra (! !)".

---

[191] Mai sus, p. 160

[192] Cuvîntul descumpărat este format după analogia lui desfăcut, dezbătut, dezvățat, etc. Dovadă că înțelesul lui este acel dat în text se află în o scrisoare din 1635 a birăului Bistriței (Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 5): „Petru, furînd multe unelte în sat, iera să fie spînzurat. Stăpînul său îl *descumpără*, scoțîndu-l de la ștreang". Vezi mai jos, vol. IV, cap. *Înceiul pămîntului, fondul dreptului*, nota 10. «Alt doc. din 1601 aug. 4 (Hurmuzaki, *Doc.*, XI/2, p. 785): „au fost să-l spînzure, care stăpînul său s-au milostivit pre feciorul și l-au descumpărat de la domnie cu plată mare".»

„Dacă cele cinci rînduri scrise de Mihai Viteazul ne destăinuie puţina deprindere ce avea de a scrie româneasca cu mîna sa cea aspră şi vîrtoasă, mai uşor fiindu-i a învîrti sabia decît de a ţinea condeiul, ele ne dau în acelaşi timp o dovadă strălucită de simţămintele generoase şi *democratice* ale principelui, pe care istoricii moderni, începînd cu Bălcescu, s-au obişnuit a ni-l prezenta ca apăsător al ţăranului, ca distrugător al instituţiilor democratice ale ţării, ca pe acel care a introdus şi a consfinţit iobăgia sau şerbirea ţăranului român"[193].

O asemenea interpretare este tot ce poate fi mai silit şi mai îndepărtat de adevăr. Mihai Viteazul să fi dat la vreo 16 inşi o recompensă atît de strălucită, moşia lor pe care ei i-o vînduseră şi pentru care primiseră o dată 40 000 de aspri şi peste aceasta încă 80 000! Dar de unde această dărnicie a lui Mihai, cînd tot pe atunci îl vedem ameninţînd pe comisarii împărăteşti că, la caz cînd nu i se vor răspunde îndată cei 30 000 de taleri datoraţi, le va trimite după gît pe cazaci şi pe haiduci şi atunci numai vor vedea ei cîtă obrăznicie trebuie să sufere de la ei[194].

Mihai dar, care era atît de strîmtorat de bani şi la acea dată ca întotdeauna, să fi împins generozitatea pînă a da la cîţiva din ostaşii săi 80 000 de aspri ca recompensă pentru vitejia lor, peste o moşie întreagă ce le-o dăruia? Dar atunci ce ar fi zis miile celelalte de lefegii care ar fi avut dreptul a pretinde o răsplată analoagă? De unde ar fi luat Mihai milioanele trebuitoare pentru a împăca geloziile şi nemulţămirile armatei sale? Prin o asemenea dărnicie, încuviinţată numai la o mică ceată din soldaţii săi, fiind dată lipsa de disciplină a timpului, Mihai se punea în cumpănă de a fi zdrobit de o revoluţie a propriei sale armate, împreună cu toţi acei pe care el îi favorizase.[195]

Un alt document din 1600 arată cum Mihai Viteazul dă lui Pîrvul logofătul satul Moräşti, ce fusese cnezesc, pentru suma de 8 000 de aspri pe care boierul îi răspunsese pentru ţărani.[196]

Tot aşa trebuie înţeles şi documentul lui Ioan ⟨Io⟩ Constantin Şerban-Voievod, fără dată, cuprinzînd o judecată dintre mai multe feţe pentru satul Micşeneştii din judeţul Ilfovului, în care se spune, între altele, că „acest sat, Micşeneştii, a fost megieş de moşia lor încă de mai înainte vreme. Iar cînd a fost în zilele răposatului Mihail-Voievod, ei s-au fost vîndut rumâni domneşti lui Mihai-Vodă şi tot au fost rumâni pe seama domnească". Că nici aici nu poate fi vorba de o vînzare de bunăvoie, care în acest document nici măcar nu se invocă, se vede din istoria lui posterioară şi a încercărilor repeţite făcute de acei rumâni spre a-şi redobîndi proprietatea şi libertatea pierdută. Aşa, ne spune documentul, că „răposatul Mihai-Voievod a dăruit acest sat Micşuneştii lui [Vasile] Leca comisul, pentru dreapta lui slujbă [77], iar *Leca şi-a făcut pomană cu dînşii de le-au învoit să se răscumpere pre bani gata* şi a rămas Micşeneştii iar megiaşi". Apoi, cînd a fost în zilele răposatului Simion-Vodă, acest domn, probabil nevroind să ţină seamă de dania făcută de fostul său duşman unui om al său şi deci nici de răscumpărarea făcută de moşneni de la Leca comisul, privind însă de bună luarea satului pe seama domniei de Mihai-Vodă, dăruieşte el satul Micşeneştii lui Giula căpitanul. Moşnenii însă,

---

[193] Gr. Tocilescu în „Revista", l.c.

[194] Vezi mai sus reprodus documentul din 3 ian. 1600.

[195] G. Popovici primeşte o tîlcuire mijlocie, anume că sătenii din Surlanul ⟨Sularul⟩ ar fi fost nevoiţi din pricina greutăţii vremurilor să vîndă moşia lor lui Mihai Viteazul, pe care o răscumpără apoi cu preţ îndoit. Este un mijloc de a mai subţia (atenua) vina morală ce se poate pune asupra lui Mihai Viteazul, dar nu mult. Vezi „Conv. literare", 1886, p. 1065.

[196] Compară N. Iorga în „Conv. literare", XXXVII, 1903, p. 706.

deşi pierduseră o dată banii daţi lui Leca, se răscumpără a doua oară de la Giula pe timpul lui Radu Mihnea. Şi cînd îi vedem luptînd cu atîta statornicie în contra despoierii de proprietatea lor, să mai stăm un moment măcar la îndoială că numai de *bunăvoie* nu fusese vînzarea satului către Mihai Viteazul? Aceste două răscumpărări însă îndatoriseră pe moşneni pînă în grumazi. Ei nu mai putură să se mai dezbată din datoriile contractate şi fură nevoiţi mai la urmă să-şi vîndă moşia definitiv şi de astă dată într-adevăr de bunăvoie, adică cel puţin constrînşi numai de nevoile lor şi nu de o siluire exterioară, lui Necula vistierul, drept 400 de galbeni, de la care apoi înainte satul Micşeneşti rămîne în stare de rumânie.[197]

Documentul pe care l-am adus mai sus[198], prin care Mihai despăgubeşte pe Antonie Grama pentru o nedreaptă pedeapsă la care îl supusese cu patru sate despre care domnul arată că au fost cumpărate de el fără nici o silă şi de bunăvoia lor, cu bani buni din vistieria ţării; căci cumpărarea unor sate din vistieria ţării nu putea avea alt înţeles decît luarea lor ca domneşti din pricina neplăţii dărilor. Datoriile către vistierie erau privite ca bani buni ai ei şi luarea unui sat în plata acestor datorii ca preţ al pretinsei cumpărături. «Cu alte cuvinte, Mihai Viteazul acoperise o nedreptate nouă prin una mai veche, care nici nu putea fi privită ca nelegiuită întrucît era săvîrşită contra unor moşneni ce nu putuseră plăti dările.»

Altă vînzare de moşneni către Mihai-Vodă întîlnim la satul Băicoi. Prin acest document, din 1610 ianuarie în 7, Radu Şerban dă o poruncă ca să fie satul Băicoi al boierilor Pătraşcu şi a fiului său Vintilă, „partea ce au avut dezbatere (?) cîtă se va alege, pentru că *satul Băicoi au fost oameni slobozi; apoi megieşii din sat cîţi au fost s-au vîndut răposatului Mihail-Voievod.* După aceea, Manole logofătul şi Neculcea logofătul şi-au avut moşii la Ploieşti. Aşadar a cumpărat Mihai-Voievod satul Ploieştii şi a vrut să facă oraş în satul Ploieşti; iar Manole logofătul şi Nicolae logofătul, fraţi ai lui Pătraşcu, n-au vrut să-şi vînză părţile lor de moşie răposatului Mihail-Voievod pe bani şi au făcut tocmeală cu răposatul Mihail-Voievod de au schimbat Băicoiul cu satul Ploieşti".[199]

Aşadar, Mihai Viteazul, vroind să facă oraş din satul Ploieşti [79] şi să cumpere moşia de la acei ce o stăpîneau, logofeţii Manole şi Necula, şi ei nevroind să-şi vîndă moşia pe bani, Mihai le dă în schimb satul Băicoi, pe care-l *cumpărase* de la moşneni. Să se observe că din acest document reiese deosebirea în purtarea lui Mihai-Vodă cu boierii de aceea ce o avea faţă cu ţăranii; acestora din urmă le ia moşiile fără să-i întrebe; de boieri însă nu se atinge şi respectă cererile lor, dîndu-le moşii în schimb pentru moşia pe care nu vroiseră să i-o vîndă pe bani.[200]

Alt document, de la Constantin Brîncoveanu din 1695, „întăreşte lui Neculai banul stăpînirea lui pe satul Căpoteasa şi Burciuleasa de lîngă

---

[197] Document publicat de Papiu Ilarian în *Tesaur*, I, p. 387.

[198] Vezi mai sus, p. 274.

[199] Documentul se află în păstrarea lui V. A. Urechia, nepublicat, care a binevoit să mi-l comunice. Un altul din 1618 de la Radu Vodă, fiul lui Mihnea şi nepotul lui Alexandru, tot din bogata colecţie a lui Urechia, pomeneşte şi el de schimbul făcut de Mihai Vodă a satului Băicoi pe Ploieşti, cînd l-a făcut Mihai Vodă tîrg. Ploieştii datoresc deci constituirea lor ca oraş lui Mihai Viteazul.

[200] «Aceasta nu înseamnă însă că pe unii boieri duşmani ai lui să nu-i fi tratat ca şi pe răzeşi. Am văzut ce face cu Antonie Grama.» Altă despoiere a unor boieri de moşia lor este adeverită printr-un document din 1622 de la Radul Vodă, în care se spune despre satul Vlădaia că a fost cumpărat de Radu banul Vercescul (?) de la megieşii satului, anume Ion, Iaroslav şi Nicoară şi de la toţi fraţii lor mici de mai înainte vreme în zilele răposatului Alexandru voevod cu 30 000 de aspri; iar după aceea Mihai voevod *„s-a pus în spinarea acestor mai sus pomeniţi boieri de a hrăpit satul Vlădaia fără nici un ban şi de atunci tot a fost pe sama domnească"* [80]. (Acad. Rom., III/134) [Acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice].

Balta Albă, în județul Rîmnicului-Sărat, pentru că aceste moșii sînt ale lor bătrîne și drepte ocine de moștenire de la moșii și strămoșii lor de mai înainte vreme, și tot le-au ținut moșii și părinții lor cu bună pace pînă în zilele răposatului Mihail-Voievod. *Deci atunci Mihail-Voievod au împresurat aceste moșii și le-au ținut pre seama domnească pînă în zilele răposatului Radu-Vodă cel Bătrîn.* Iar după aceea, cînd a fost atunci Damian căpitanul, tatul lui Neculai banul, și-a fost *răscumpărat* aceste moșii de la Radu-Vodă cu bani gata 16 000 de aspri".[201]

Aceste sate stăpînite cu bună pace pînă la Mihai-Vodă, *împresurate apoi de acesta și ținute pe seama domniei pînă ce le răscumpără moștenitorii vechilor proprietari,* nu pot fi decît niște moșii confiscate de Mihai Viteazul pentru neplata unor biruri, după analogia celorlalte sate luate de el domnești pentru același motiv.

Alt document, de la Brîncoveanu din 1710, este încă și mai lămurit. Domnul ne spune în el că moșia Mocești fusese din vremuri vechi a lui Udrea [Băleanu] biv vel armaș și că a fost cumpărată de la moșnenii urmași ⟨ai⟩ lui de către Mihai-Vodă cu *bani din vistieria țării* [81]. Moșnenii vin însă înaintea lui Gavril Movilă (1618—1620), *„cu multă rugăciune, ca să le deie voie să-și răscumpere moșia și a făcut tocmeală de au dat 60 000 de aspri bani gata și și-au răscumpărat moșia* și banii ce a luat de la dînșii răposatu Gavril Movilă, el i-a băgat în vistieria țării, fiind dați iar ⟨tot⟩ din vistieria țării". Ilina, fiica lui Pătrașcu-Vodă și nepoata lui Mihai Viteazul, socotind moșia ca în familia ei, rămasă de la bunul ei, o dă printr-un hrisov mînăstirii Comana și egumenul acelei mînăstiri trage la judecată pe Mihalcea stolnicul și Pîrvu vistierul i Dragomir căpitanul i Iordache cămărașul i Radu ceaușul za slujitori i Pătru pîrcălabul i Nicula Burduca, moșnean din Mocești, zicînd că moșia este danie mînăstirii. Constantin Brîncoveanu hotărăște că „doamna Ilina n-a avut nici o treabă ca să închine acea moșie mînăstirii Comanei, fiind cumpărată cu bani din vistieria țării și răscumpărată de moșneni de la Gavril Movilă-Voievod; și a rămas Daniil egumenul de la mînăstirea Comanei de judecată dinaintea domniei mele în divan".[202]

Și aici repetăm observarea că, dacă ar fi fost o vînzare de bunăvoie din partea moșnenilor, ce nevoie ar fi avut aceștia a veni după cîțiva ani să-și răscumpere moșia cu multe rugăciuni de la un urmaș al lui Mihai Viteazul, Gavril Movilă? Apoi mai curioasă este împrejurarea că Mihai Viteazul arată că ar fi cumpărat Moceștii cu bani din vistieria țării. Ce înțeles va fi avut aceasta, pe atunci seacă formulă, nu putem determina din lipsă de alte izvoare de comparație. Poate părea cu atît mai stranie această arătare că statul și nu domnul ar fi cumpărat această moșie, cu cît pe atunci deosebirea între averea domnească și acea a statului era necunoscută, nu numai la noi, ci chiar în apusul Europei. Pentru chestiunea însă de care ne ocupăm, arătarea aceasta dovedește într-un chip învederat că moșia *fusese confiscată pentru neplata dărilor către vistieria țării.*

În sfîrșit, mai aducem un document, cel mai greu de interpretat și de înțeles din toate cele raportate pînă aici, dar care, înconjurat de cele de mai înainte, nu credem că poate fi altfel tîlcuit decît tot ca mascarea unei despoieri a averii unor moșneni. Prin acest document din 1604 aprilie 12, Radu-Vodă [Șerban] dă „satul Costești mînăstirii Bistrița, pentru că a cumpărat acest mai sus zis sat răposatul Mihail-Voievod de la toți megie-

[201] *Condica logofeției lui Brîncoveanu,* needitată în Arhiva Statului [ms. 705], f. 145.

[202] Document din condica episcopiei Buzăului, p. 157; extras de B. Iorgulescu și publicat în „Arhiva societății științifice din Iași", I, 1889, p. 116.

şii din sat, anume: de la Miclea cu ceata lui şi de la Voicu cu ceata lui şi de la Barbu cu ceata lui şi de la Popa cu ceata lui şi de la Oprea al Moşoaei cu ceata lui, drept 42 000 aspri gata. Şi s-au vîndut ei înşişi de a lor bunăvoie răposatului Mihail-Voievod şi fără nici o silă de către domnia sa şi s-au închinat ei a fi vecini în veci (în textul slavon vecinik v veaki).[203]

Iar după aceea, răposatul Mihail-Voievod au adăugat la sfînta mînăstire mai sus-zisă acest sat Costeştii spre a fi sfintei mînăstiri de întărire... Însă cînd a cumpărat răposatul Mihail-Voievod acest mai sus zis sat a fost atunci la ieşirea lui din această ţară şi a fost întru multă strîmtorare şi scîrbă ⟨supărare⟩ din toate părţile, *şi întru împuţinarea avuţiei de monedă* ⟨strîngerii de bani⟩. Şi după aceea, cugetînd a întări mai sus zisa mînăstire şi din acea puţină avere ce o avea domnia sa în monedă şi [iarăşi] pentru lefile a unor ostaşi ce au fost atunci lîngă domnia sa, a întrebat domnia lui pe toţi ostaşii aceia, oare vor ca să lase părţile lor de leafă, să cumpere acel sat ce s-a zis mai sus, ca să fie pentru Dumnezeu la sfînta mînăstire şi pentru pomenirea domniei sale? Iar acei ostaşi, toţi atuncea cu glas mare au zis să fie după găsirea lui cu cale ⟨plăcerea⟩ şi voia domniei sale. [...]. Şi [a fost] pentru neputinţa domniei sale şi de atîta nevoie ce a avut. A fost şezut cîtva timp cu acei ostaşi în sfînta mînăstire, atunci cînd a cumpărat mai sus-zisul sat, iar acei vecini care au fost proprietari ⟨cnezi⟩, ei au zis ca să-i scoată răposatul Mihail-Voievod din bir şi din toate mîncăturile. Şi pe aceea le-au fost aşezămîntul lor. Apoi atunci a luat aceşti megiaşi banii ce sînt mai sus-zişi şi s-au închinat a fi vecini". Drept aceea şi Radu-Voievod lasă satul Costeştii liber de bir şi de toate dajdiile spre a fi de folos mînăstirii Bistriţa [204] [82].

Mai întîi, un lucru ne loveşte cînd citim acest enigmatic document. Cum se poate ca Mihai Viteazul, în momentul cînd după lupta de la Teleajen era nevoit să părăsească ţara, pe cînd era în cea mai mare strîmtorare de bani, ceea ce reiese din însuşi documentul care, reproducînd fără îndoială cuvintele lui Mihai însuşi, spune că domnul era întru împuţinarea avuţiei de monedă, să s-apuce de cumpărat moşii *pe bani gata* pentru o sumă îndestul de însemnătoare de 42 000 de aspri şi să le dăruiască la mînăstiri?

Mai stranie se arată însă învoirea cerută de Mihai-Vodă de la ostaşii săi de *a le reţine o parte din lefile lor* spre a-i face şi pe ei să se împărtăşească din pomana domnului. Apoi, dacă Mihai recurgea la un asemenea mijloc neobişnuit de a milui mînăstirea, fără îndoială că o făcea *fiindcă nu avea cu ce să plătească leafa întreagă ostaşilor săi* şi, neavînd el cu ce le plăti leafa, cu atîta mai puţin puteau să-i rămînă bani pentru a cumpăra moşii. În orice caz, chiar dacă am presupune că Mihai să fi plătit moşnenilor partea lui din preţ, el nu le putu răspunde aceea cu care se împărtăşeau lefegiii lui şi din această nedeplină răspundere a preţului din partea unui domn bătut şi care era nevoit să părăsească ţara, încă se vede

---

[203] Că şi în Muntenia se întîlneşte termenul de *vecin* pe lîngă acel de *rumân*, vezi vol. II, p. 41. Papiu traduce rău cuvîntul slav *vecinu, vecini*, prin *vecinici*; este redarea noţiunei româneşti netraductibile *vecin* prin însuşi acest cuvînt în textul slav. [După cum a dovedit recent Florin Constantiniu, termenul *vecin* este traducerea bizantinului parec. Vezi *Ţărănimea dependentă în timpul lui Mircea cel Mare şi formarea lexicului social-rural*, în vol. *Marele Mircea voievod*, Buc., 1987, p. 127.]

[204] Publicat de Papiu Ilarian, în *Tesaur*, I, p. 391. Un document din 1600, datat ⟨emis⟩ din Alba Iulia, arată cum veniseră în Ardeal doi oameni din Muntenia: [Oprea] de Cordun şi Undriaş de Corcova să se jeluiască că vistiernicul Nicola ⟨Nica⟩ le aruncase un bir „ca să le ia ocina şi o au luat". Mihai porunceşte marelui vornic [Dumitru] să cerceteze cauza (N. Iorga, *Cîteva documente*, în „Analele Acad. Rom." [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XXVIII, 1906, p. 113) (13) [DRH, B, vol. XI, p. 516—517].

că numai de bunăvoie n-a putut fi vînzarea făcută de răzăşi a moşiei lor către Mihai Viteazul.

Apoi, dacă Mihai şi cu ostaşii săi aveau un motiv de a cumpăra moşii spre a face o danie mînăstirii, moşnenii nu aveau nici unul de a o vinde şi a-şi pierde libertatea; din toate punctele de vedere, vînzarea trebuie să fi fost şi aici silită.

Aceasta o dată admis, explicarea raţională a straniului document nu poate fi decît următoarea: Mihai Viteazul era dator lefegiilor săi cu o sumă pe care el nu o putea răspunde, *fiind întru o mare împuţinare a avuţiei de monedă.* Pentru a determina pe oştenii săi să renunţe la o parte din plată, el face un apel la simţămîntul lor religios şi le propune ca să-i lese ceea ce le datora spre a cumpăra împreună un sat mînăstirii Bistriţa, întru pomenirea şi a sufletelor lor. Trupa consimte. Mihai atunci aruncă asupra satului un bir corespunzător sumei cu care se alcătuise ⟨înţelesese⟩ cu ostaşii săi a cumpăra satul şi acesta, neputîndu-l răspunde, este luat domnesc şi apoi dăruit mînăstirii [83]. Prin asemenea, în orice caz, dibace operaţie, domnul izbuteşte a se plăti de armata lui, economisind o bună parte din datorie. Că moşnenii trebuiră să plătească iscusinţa lui Mihai Viteazul nu ne mai poate pune în mirare după numeroasele dovezi îngrămădite asupra acestui punct.

Enumerat-am numai documentele ce cuprind siluiri directe ale lui Mihai Viteazul; de altfel, vînzările de sate de megiaşi ca rumâni la boieri se află foarte multe, care vînzări îşi găsesc motivul în asprimea timpului. Dar asemenea obijduiri din cauza greutăţilor în care cădeau ţăranii se ntîlnesc sub toţi domnitorii şi nu sînt particulare [domniei] lui Mihai. Aşa vezi documentul moşnenilor din Dobriceni către Chircă [Rudeanu] comisul pentru a-i scoate de la maglă (ocnă); altul al celor din satul Radovanul către mînăstirea Coşula ⟨Coşuna-Bucovăţ⟩ care-i plătise dăjdiile şi al treilea al mai multor moşneni din Mănăileşti care-şi vînd ocinele lor logofătului Iane.

Se înţelege că nevoile fiind mult mai aspre pe timpul lui Mihai, şi prăbuşirea proprietăţii mici era mai repede.

Din aceste deosebite documente se constată deci că Mihai Viteazul, în nevoia lui nespusă de bani, alerga adeseaori la dezbrăcarea ţăranului; şi, în împrejurările în care se afla el, trebuia să o facă. De îndată ce îşi alcătuia greul oştirilor sale din trupe numeroase, care trebuiau plătite cu orice preţ, el nu mai putea fi stăpînit de nici o altă consideraţie şi, pentru a căpăta bani, era în stare să se apuce de orice mijloc. Neîndrăznind să lovească în boieri, care ar fi protestat, ba chiar s-ar fi ridicat în contra lui [84], el se lasă asupra ţăranilor, acel lut inform, fără glas şi fără drepturi, care suferea în tăcere tot felul de nedreptăţi. Am văzut mai sus cum Mihai Viteazul mărturiseşte singur că Valahia fusese aşa de despoiată că nu era cu putinţă a mai scoate nimic din ea.[205]

Dar Mihai Viteazul merge mai departe în această privire. Nevoia lui de a sta bine cu boierii îl silea să le învoiască a pune în lucrare, alăturea cu el, cea mai cumplită dezbrăcătorie a ţăranilor. Am văzut mai sus familia Buzeştilor stăpînind 128 de moşii, şi cîţi alţii vor fi avut tot pe atîtea, despre care istoria nu ne spune nimic![206]

---

[205] Mai sus, p. 205.

[206] «Această cădere a moşnenilor în şerbie din pricina greutăţii dăjdiilor, prin vînzarea lor către boieri, se înţelege că nu este un fapt ce se întîlneşte numai sub Mihai Viteazul; sub el însă apăsarea e mai vajnică şi prăbuşirea răzeşilor este mai repede. Vezi mai multe documente: o vînzare de răzeşi în I. Bogdan, *Priscovul ⟨Prinos lui D. A⟩ Sturdza,* p. 159 şi urm.»

Vitregele timpuri prin care trecuse poporul român coborîseră o sumă foarte mare de oameni [liberi] în rîndul ţăranilor supuşi. Cu trecerea timpului, raportul lor de supunere se îngreuie din ce în ce şi proprietarii pe moşiile cărora ei stăteau restrîngeau tot mereu lanţurile atîrnării lor. Exploatarea muncii lor în folosul stăpînului mergea sporind [85]. Ţăranii, pentru a scăpa din ghearele asupritorilor, fugeau de pe moşiile lor pe acele ale unor stăpîni mai îndurători, mai ales de pe moşiile boiereşti pe acele mînăstireşti. «Această fugă păgubea atît statul prin îngreuierea încasării dărilor, cît şi pe ţărani prin sporirea părţii lor contributive la cislă.» Boierii, văzînd că pămînturile lor se tot dezgolesc, luară de la un timp obiceiul de a readuce cu puterea pe omul fugit la moşia de pe care era. Cu timpul acest abuz căpătă caracterul unui drept care deveni o parte întregitoare din obiceiul pămîntului.[207] Totuşi, se iveau multe protestări din toate părţile în contra unei asemenea fărădelege ce tindea să se veşnicească. Boierii, care aveau interes de a o întări pe cît puteau mai mult, smulseră de la Mihai Viteazul care, cum am văzut, nu putea să li se opună, recunoaşterea ei, printr-un aşezămînt ce avea, în contra obiceiului timpului, deprins numai cu aşezări individuale, caracterul unei dispoziţii obşteşti. Printr-un hrisov al său, din care s-a păstrat o amintire în altul posterior de la Radu Mihnea, Mihai Viteazul dispunea: „care pe unde va fi, acela să fie rumân veşnic unde se va afla"[208], consfinţind astfel printr-un aşezămînt formal robia ţăranului [86].

Mihai întăreşte această măsură în tratatul lui cu Sigismund Báthory din 20 mai 1595, în care se spune că „colonii şi rumânii (iobbagiones) care vor fugi de pe moşiile domnilor lor, să se restituie îndată". Înţelesul acestei clauzule este fără îndoială că ambele ţări, Muntenia şi Transilvania, să restituie şerbii fugiţi din una în alta. Această dispoziţie este repetată în tratatul lui Sigismund cu Moldova din 3 iunie acelaşi an[209].

Mihai Viteazul, prin politica lui, era deci nevoit a împinge mulţi ţărani în rîndurile şerbilor şi pe aceştia îi lega de lanţul lor pentru vecie. Iar noi care trăim în timpuri de libertate ne vine să mustrăm cu asprime pe marele erou pentru atare parte a lucrării sale istorice şi să-l arătăm că pe cît era de mare general şi viteaz oştean pe atîta era de rău ocîrmuitor [87] şi nedrept stăpîn.

Acela însă ce este deprins cu fatalitatea evenimentelor istorice nu va vedea în purtarea lui Mihai Viteazul către ţărani decît veriga neapărată de care se leagă ca un lanţ neîntrerupt toate celelalte fapte ale sale.

---

[207] Mai multe mai jos, la capitolul *Starea ţăranilor*.

[208] Hrisovul lui Radu Mihnea, in 1617, în *Magazin istoric*, II, p. 277. [Vezi DIR, B, veac XII, vol. II, p. 177; document din 24 april. 1613]. Raportînd aceste cuvinte, Radu Mihnea adaugă că: „n-am vrut domnia mea să strice aşezămîntul lui Mihai Vodă". Acest aşezămînt este cunoscut în timpurile următoare sub numele de *legătura lui Mihai Vodă* şi pomenit sub acest nume în mai multe documente. Aşa, de exemplu, în unul din [20 iulie] 1699 al lui Const. Brîncovanu (*Condica logofeţiei*, f. 438): „că i-au apucat legătura lui Mihai Vodă acolo în sat". Altul din 1894 ⟨1694⟩ [febr. 18] (*ibidem*, f. 37) arată că egumenul Tismanei pîra pe nişte vecini de rumânie, spunînd că sînt rumâni din legătura lui Mihai Vodă [„şi nici la legătura lui Mihai Vodă n-au fost ei aici în ţară"]. Un al treilea din 1710 (*ibidem*, f. 915) vorbeşte de „nişte rumâni pe care i-ar fi apucat legătura lui Mihai în sat la Filiaşi". [Vezi şi C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 122–124]. Un al 4-lea, din 1608, spune „că Socol clucerul ot Cornăţeni pretindea nişte rumâni ca ai lui încă din legătura lui Mihai Viteazul". Partea de stare ⟨avere⟩ a lui Constantin Cantacuzino [postelnicul], în „Buciumul" lui Cezar Bolliac, 1863, p. 128.

Dacă Mihai Viteazul a întărit robia ţăranului, fără drept i se atribuie lui *introducerea ei*. Şerbirea ţăranului era mai veche, după cum vom vedea-o mai jos în capitolul *Starea ţăranilor*. «Un document moldovean care şi el întăreşte într-un chip obştesc şerbirea ţăranului este acel al lui Gh. Ghica din 1658 care dispune asupra vecinilor unor sate ca „nime nicăieri să nu [se] răşchire" (Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, IX, p. 153).»

[209] Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 475 şi 479.

Mihai Viteazul fu împins de împrejurări, chiar de la început fără de voia lui, la cucerirea ⟨unirea⟩ Ardealului. Pentru a o îndeplini avea nevoie întîi de prietenia boierilor munteni, apoi de o armată de mercenari, ambele cereri ce nu puteau fi îndeplinite decît cu jertfirea ţăranului muntean: şi el îl jertfi. Aşa cerea în chip neînduplecat complexul împrejurărilor acelor timpuri de urgie şi desigur că în apăsarea ţăranului român ele sînt mult mai de vină decît domnul ce o executa, instrument neconştiut al unei evoluţiuni istorice [88].

Purtarea lui Mihai Viteazul faţă cu ţăranii munteni îl sili să urmeze aceeaşi îndreptare şi faţă cu cei din Ardeal; căci este uşor de înţeles că, dacă el restrînsese lanţurile rumâniei muntene, nu putea să slăbească pe acele ale iobagilor din Ardeal. Nu putea să o facă, mai întîi fiindcă boierii înşişi din Muntenia, pentru care tocmai Mihai jertfise pe ţăranii de acolo, nu ar fi asistat în linişte la o răscoală a ţărănimii ardelene în contra nobililor unguri, care ar fi aprins în curînd o mişcare de acelaşi fel în toţi fraţii lor de robie[210]; apoi, Mihai Viteazul, care se sprijinea în Muntenia pe elementul boieresc, cum ar fi putut el căuta razimul său peste munţi în elementul poporului de jos? Şi în Transilvania el trebuia să-şi caute proptelele în clasa politică a ţării, în nobilii ei, care, fiind însă tocmai de alt neam decît el, nu-i dădură niciodată o ascultare pornită din inimă. El fu deci nevoit şi aici să lase în părăsire tocmai acel element în care singur ar fi putut găsi sprijinul potrivit pentru îndeplinirea uriaşelor sale planuri; să respingă pe ţărani care se ofereau a-i aduce, într-o mare de sînge, Ardealul la picioarele lui şi, oprindu-i de la orice abatere contra nobililor, să înăbuşe iar în sufletele lor speranţa ce încolţise; să-i arunce iar în deznădăjduire, înstrăinîndu-şi inimile lor [89].

Nedrept este deci Bălcescu cînd exclamă cu privire la aceste fapte ale eroului muntean: „Noi, care robiserăm pe fraţii noştri, ţăranii din Ţara Românească şi păstrasem în robia ungurilor pe acei din Ardeal, mai meritam noi oare atunci mărimea şi fericirea?" El adaugă că „Mihai nu pricepu niciodată pe popor şi că numai în popor era adevărata lui putere, adevăratul său sprijin, ci îl căuta cînd în nobilime, cînd în oştirile mercenare, cînd în ocrotirea Austriei!"[211]

Este uşor de a spune astăzi, cînd poporul în universalitatea lui a dobîndit o uriaşă precumpănire, că trebuie să-ţi cauţi razimul în popor. Dar pe atunci ce era poporul şi unde era el? Nici nu exista; deoarece nu avea mai mare valoare decît turmele de vite ce se duc la tăiet, deoarece era privit numai ca o masă bună de despoiat şi de aruncat în măcelăriile războaielor, fără a-l întreba nici dacă nici cît vroieşte să deie din tributul banilor sau din acel al sîngelui.

Mihai Viteazul trebuia să se razime pe ţărani şi să respingă pe nobili? Avusese el doar exemplul cald încă, acel al lui Ioan Vodă cel Cumplit, care încercase această nebunie şi plătise cu corpul lui rupt în patru părţi înstrăinarea nobilimii şi alipirea lui prea strînsă de poporul de jos.

Planurile lui Mihai Viteazul nu s-ar fi putut realiza decît cu o condiţie, *aceea de a jertfi pretutindeni elementul boieresc, a dezlănţui pe ţăran, a-şi aduna oştirile din poporul său şi a proclama unirea tuturor românilor.* Veacul lui era încă necopt pentru asemenea idei; Mihai deci concepuse o lucrare pentru care vremile în care trăia nu erau făcute [90].

---

[210] Am văzut mai sus, p. 234, cum ambasadorul polon se temea de lăţirea mişcării ţăranilor Ardealului peste hotarele ţării.

[211] Bălcescu, *l.c.*, p. 468 şi 513.

Năzuința lui întreprinsese ceva peste puterile sale, peste puterile chiar ale timpului său; de aceea a trebuit să cadă. Drept deci îl judecă Miron Costin cînd spune: „neștiutoare firea omenească de cele ce vor să fie pe urmă; că pentru un lucru sau două ce i se prilejuiesc pe voie, bietul om purcede desfrînat și începe lucruri peste puterile sale și acolo își găsește pieirea".[211bis]

S-a obișnuit întotdeauna a se considera pe Mihai Viteazul ca pe atît de slab politic, pe cît era de mare general, și căderea lui se atribuie mai mult nedestoiniciei cu care el învîrtea firele diplomației.

Atîta se poate spune că lipsa lui de cultură îngreuia, ba mai mult încă, falșifica adeseori relațiile lui diplomatice. Domnul Munteniei știa din limbile străine numai puțină turcească, pe care o învățase din practică în timpul cît fusese ostatec la turci, dat de fratele său mai mare Petru Cercel.[212] De aceea Mihai se roagă într-un rînd să-i trimită comisarii cît mai curînd îndărăt pe secretarul turc, căci fără el nu ar putea scrie nimic.[213] Malaspina spune despre voievod că „palatinul este om fără carte; abia știe să scrie în limba lui și nu cunoaște alte graiuri decît românește și turcește".[214] Mihai trebuia deci să se slujească de tălmaci și, fiindcă nu avea totdeauna la îndemînă de acei care să traducă din nemțește în românește, întrebuința adeseori cîte doi, din care unul traducea din nemțește în altă limbă, ungurească sau sîrbească, și al doilea tălmăcea încă o dată spusele din această limbă în românește sau nemțește. Ce putea să iasă din asemenea strecurare a gîndurilor din grai în grai se poate ușor înțelege. De mai multe ori găsim prin documente observații asupra relei sau greșitei tălmăciri care învenina raporturile și acolo unde nu ar fi fost loc de supărări.[215] «Cu toate greutățile ce trebuia să izvorască pentru el din aceste împrejurări, Mihai conduse politica pe cît se putea de bine și dacă el nu ieși la un capăt cauza este mai mult în lucruri decît în omul încurcat în ele».

De îndată ce Mihai își puse în gînd să cucerească ⟨unească⟩ Ardealul și apoi Moldova și să întemeieze astfel o mare și puternică domnie, el era ținut să-și facă din turci și din germani două contraponderi care să se neutralizeze mutual.

[211bis] M. Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechia, I, p. 442.

[212] Fr. Morosini către doge, 29 iunie 1583 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 116) ⟨117⟩: „un altro Chiaus ha espedito in Cipro per condur qui il fratello di questo che dovera haver il Stato (e vorba de Petru Cercel), per tenerlo in questa città come ostaggio". Comisarii către împărat, 9 aprilie 1600 (*ibidem*, XII, p. 289): „der Hern Waida hat mit Schweinpekhen türkisch geredt".

[213] Mihai Vodă către Basta, 14 oct. 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 168).

[214] Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599 (*ibidem*, III, p. 515): „huomo senza lettere di modo che a pena sa scrivere il suo nome". [*Călători străini*, III, p. 165]. Malaspina exagerează; Mihai scria românește, vezi mai sus, p. 211. Vezi mai multe subsemnături ale lui Mihai Viteazul la Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 14. Un anonim către Napragy, 8 mai 1600 (*ibidem*), ⟨Hurmuzaki⟩, IV, p. 49: „Ego cum vaivoda si *valachicum idioma scivem* optime convenirem".

[215] Comisarii căre Rudolf, 31 martie 1600 (*ibidem*, IV/1, p. 25) se jăluiesc de modul greșit cum s-au redat spusele lor. Scrisoarea lui Pezzen către Mihalcea fusese rău tradusă voevodului (mai sus, p. 249). Zeckel ⟨Szekely⟩ (*ibidem*, XV, p. 1701): „Dieser Punkht hat uns der Stoica Vist. razisch (sîrbește) das ist Zäggel verstehe aus dem Walachischen vertulmatsch. Das khumbt mir nun so depravato und corrupto sensu fur das wir aus etlischen Punckhten den rechten verstandt gar nicht gewunen khinnen". În unele cazuri cred nevoia a se traduce prin patru limbi. Comisarii către Pezzen, 24 iunie 1600 (*ibidem*, XII, p. 49) ⟨949⟩: „und des Herrn Waida Schreiben inn originali in wallachischer Sprahe mit sich gebraht und dasselbige wellisch (italienește) mundlich vertulmatscht, und hernah ungrisch schrifftlih vertulmatschen lassen; welches wir inn das Lattein". Ce mai rămînea din înțelesul primitiv din această strecurare prin patru graiuri? Desigur un înțeles exagerat.

El luă deci asupră-şi rolul de a apăra interesele împăratului contra dominaţiei polone şi turceşti în Ardeal, se dădu drept credinciosul său luptător şi, prin slujbele lui eminente, smulse la început chiar încrederea acelui monarh. Scopul său însă nefiind de a cuceri Ardealul pentru nemţi, ci pentru dînsul, el trebuia să caute a se menţine aici la vreme de nevoie, chiar şi în contra împăratului. Unde putea el găsi un sprijin, eventual contra germanilor, aiurea decît în turci? El caută deci a reînnoi legăturile cu turcii; însă să se observe că toate tratările vroieşte să le facă pe baza foloaselor dobîndite prin victoriile sale, arătîndu-se în această privire *adevărat cap politic, întrucît nu vroia să piardă poziţia cîştigată*. Deşi pe această bază era puţină speranţă de a se împăca cu turcii, negocierile cu ei aduceau alt efect, care avu, în bine pe cît şi în rău, o înrîurire atît de hotărîtoare asupra soartei domnului român; era un minunat mijloc de presiune asupra nemţilor.

Toţi cercetătorii istoriei lui Mihai Viteazul sînt înţeleşi în a încuviinţa ⟨recunoaşte⟩ eroului lor talente militare însemnate, ceea ce se vede din viforoasa lui carieră şi din izbînzile prin care a mîntuit întîi ţara lui, Muntenia, de stăpînirea ⟨dominaţia⟩ turcească, iar după aceea l-au condus la întregirea stăpînirii lui asupra întregii Dacii Traiane.

Destoinicia lui militară este recunoscută de toţi istoricii vieţii lui, dar mai însemnate decît arătările lor sînt acelea ale documentelor contemporane care, deşi pleacă de la oameni voitori de rău, totuşi nu pot face altfel decît a recunoaşte însuşirile lui de general de seamă. Aşa, bunăoară, comisarii [imperiali], într-un raport al lor din 16 aprilie 1600, arată că Mihai ar fi fost în războiul cu turcii un general mare în toată puterea cuvîntului.[216]

Mihai Viteazul căuta deci faţă cu împăratul, după ce îi arătase cît putea braţul său în slujba intereselor germane, să-l silească, prin teama unei evoluţii spre partea păgînilor, a-i concede cererile sale. Asupra turcilor, cunoscînd el cît îi sporise vaza în ochii lor prin eroicele sale izbînzi, se silea să lucreze astfel încît putinţa unei împăcări cu ei să rămînă pururea deschisă, bineînţeles cu condiţia neapărată a păstrării poziţiei dobîndite [de independenţă].

Ne întrebăm în ce era greşită politica lui Mihai Viteazul şi care minte ar fi putut iscodi una mai bună, date fiind împrejurările în care făptuia? Dar se va întîmpina cum a putut el oare să fie înşelat într-un chip atît de vădit de unguri şi de nemţi fără să o priceapă şi că dacă lui Mihai Viteazul nu-i lipsea dibăcia, îl da de greş pătrunderea politică. Am văzut însă cum Mihai Viteazul bănuia credinţa ungurilor săi şi chiar pe nemţi îi presupunea că nu umblau cu o aşa de mare sfinţenie, pricină pentru care el făcea totdeauna mare paradă înaintea lor de propunerile turcilor.

Dar ce putea face Mihai decît să lucreze cu aceste elemente, oricît de nesigure, oricît de şugubeţe se arătau? El nu se putea menţine în Transilvania decît cu învoirea ungurilor şi de împăratul avea nevoie ca să impună mai mult duşmanilor săi, arătîndu-le că în dosul lui stătea Imperiul german şi să poată purta cu vorba oştirea lui cînd îi lipseau mijloacele de a-i răspunde plata la timp. Şi aici deci tot nevoia, împrejurările neînduplecate explică lucrarea lui Mihai, nu nepătrunderea şi neprevederea lui. Cu cît apoi sporeau greutăţile, prin o procedare psihologică firească, el se agăţa de ceea ce-i putea da măcar o umbră de speranţă şi se silea a crede ceea ce mintea lui mai rece îi arăta a fi o zadarnică înşelare; aşa, în ulti-

---

216 Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 843. [Este vorba de aprecierea făcută de consilierul imperial David Ungnad, care afirma că Mihai este un „mare general". Vezi mai jos nota [6..

mul moment, ideea aceea că Basta poate nu proceda în contra lui din ordin împărătesc.

Mihai Viteazul întreprinsese tocmai un lucru peste putință de realizat: *întemeierea unei puteri, nu pe o bază reală, ci pe combinații politice.* Oricît ar fi fost acestea de dibace, nu pe ele se pot înălța clădirile istorice şi statele nu se creează şi nu se menţin dacă nu sînt aşezate pe temelia de granit a puterii fizice. Dacă ar fi dispus de ea, jocul politic ar fi căzut de îndată în al doilea rînd şi ar fi putut cel mult ajuta sau stînjeni mersul lucrurilor, iar nu să-l determine.

Puterea fizică, larga bază a unui popor, lipsea lui Mihai; vroia să înfiinţeze un *stat* şi nu avea *poporul* pe care să se poată întemeia, căci acela pe care el ar fi putut să-şi clădească marea lui concepţie, poporul român, în masele sale cele adînci şi puternice, trebuia să fie lăsat la o parte de Mihai din combinaţiile sale; dimpotrivă, apăsat şi jertfit unor minorităţi privilegiate, în Muntenia, boierilor, în Transilvania, magnaţilor unguri. Şi el răspundea lui Mihai prin răceală şi nepăsare. Între popor şi Mihai era o prăpastie şi pe această prăpastie, acoperită numai printr-un miraj înşelător, Mihai întreprinsese să-şi înalţe clădirea. De îndată ce ea devenise prea grea trebuia să se prăbuşească! [91]

Că Mihai a făcut greşeli provenite mai ales din pornita lui fire şi că aceste sporeau cu cît poziţia lui devenea mai nesigură, cine ar putea-o tăgădui? Dar care om politic a fost ferit de ele? Aceste însă au putut să grăbească numai sosirea catastrofei, nu să o determine; căci, cînd temelia e sănătoasă, se pot uşor îndrepta greşelile în clădire; cînd însă tărîmul însuşi ce o susţine e şovăitor atunci nici o proptea nu o mai poate întări. *Mihai Viteazul ar fi trebuit să înalţe statul românesc realizat de el în întreaga-i rotogolire ⟨rotunjime⟩ pe temelia unirii neamului românesc.* Aceasta însă era cu neputinţă pentru timpurile în care trăia şi de aceea a căzut.

NOTE ŞI COMENTARII

[1] Xenopol participă cu tot sufletul la căderea lui Mihai Viteazul, pe care o descrie cu pana îmbrăcată în jale.

[2] Vezi supra cap. II, n. [31].

[3] La 24 ian. 1600, Mihail Székely scria lui Ioan Barwitius cu privire la greşeala de a fi lăsat liber Bocskay, despre care spunea: „nu e nici un fel de secret — o ştiu şi ţăranii din întreaga Transilvanie — că Bocskay e vinovat de toate. Se ştie că el a afirmat în mod public că el a obţinut de două ori Transilvania, prin uneltiri, iar acum vrea să o capete, pentru a treia oară, prin sabie. Oare mai trebuie el considerat ca cel mai bun dintre toţi şi dezvinovăţirile sale ca fiind sincere şi drepte?" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 369). Şi, totuşi, unui astfel de om i se dădea crezare împotriva lui Mihai!

[4] Despre duşmănia lui Malaspina împotriva lui Mihai Viteazul vezi analiza lui C. Şerban, *Raporturile lui Mihai Viteazul cu Malaspina di San Severo* (R. Ist., 1975, nr. 12, p. 541 şi urm.). Raportul său — cu multe ştiri răuvoitoare despre Mihai Viteazul — este publicat în *Călători străini*, IV, p. 157—173.

[5] Malaspina afirmă pe nedrept că Mihai era „om fără învăţătură, încît abia îşi poate iscăli numele şi nu cunoaşte alte limbi în afară de cea românească şi cea turcească, dar este foarte priceput la viclenii şi şiretenii, nestăvilit de legi, nestatornic şi crud din fire, aplecat spre desfrîu, dispreţuitor de sfaturi, repezit şi (după spusele mitropolitului de Tîrnovo) [adică Dionisie Raly — N.S.] netemător de Dumnezeu" (*ibidem*, p. 165).

Este interesant de subliniat faptul că — printre altele — Mihai îi explicase cardinalului interdependenţa dintre Ţara Românească şi Transilvania, care „sînt atît de împreunate şi legate una de alta *(subordinate et concatenate insieme)*, încît căzînd una cade şi cealaltă şi păstrîndu-se una se păstrează şi cealaltă" (*ibidem*, p. 159). Aceasta arată în chip limpede cît de bine înţelegea marele domn relaţiile dintre ţările române.

[6] La lista duşmanilor lui Mihai trebuie adăugat şi consilierul imperial David Ungnad care „aduna tot ce putea fi contra lui Mihai" (N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p

57). Cu toate acestea, Ungnad a trebuit să recunoască faptul că Mihai avea „o calificare excelentă (ca militar) şi nu are pereche în aceste ţări, tot astfel cum şi în războiul împotriva turcilor el este un *mare general*, lăsîndu-i în umbră pe toţi" *(Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 472*)*.

Singurul care i-a fost binevoitor Viteazului pînă la capăt a fost Mihail Székely, care scria, la 5 ian. 1600, consilierului Barwitius : „eu am scris şi am spus totdeauna : dacă îl menţinem pe Mihai voievod (de partea noastră), atunci obţinem ceea ce nici un împărat roman n-a mai avut vreodată ; dacă îl pierdem, va fi o pierdere cum una la fel nu s-a mai văzut secole de-a rîndul" *(Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 360).

[7] Fără îndoială că arestarea comisarilor imperiali a fost o mare greşeală a lui Theodosie Rudeanu, care se intitula „in absentia Illustrissimi domini principis locumtenens, consiliarius et cancellarius" sau „intimus consilliarius" (Hurmuzaki, XII, p. 944).

[8] Theodosie, fiind mare logofăt, nu era subalternul lui Mihalcea banul, dregătoriile lor fiind egale ca importanţă. Vezi şi I. Lupaş, *Un salvconduct al marelui logofăt Teodosie pentru nobilul Ioan Olasi* (A I I N C, 1924—1925, p. 545) ; A. Sacerdoţeanu, *Autografe ale lui Teodosie, mare logofăt al lui Mihai Viteazul* (RA, IV/2, 1941, p. 396—397) ; Nicolae Bănică-Ologu, *Teodosie Rudeanu, marele logofăt al lui Mihai Viteazul şi Simion Movilă* („Buridava", 1979, p. 42—96).

[9] Mihai Viteazul s-a plîns în repetate rînduri de faptul că împăratul nu-i trimitea banii făgăduiţi pentru plata mercenarilor săi (vezi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 360, 382, 409, 457, 459, 469 şi N. Stoicescu, *Oastea lui Mihai Viteazul*, Buc., 1975). De pildă, lui Marini Poli îi spunea : „Ce voi face fără bani pentru plata soldaţilor ? Am intrat în marea horă şi alţii stau în pace ... şi eu la toate trebuie să fac faţă cu mîinile goale" *(Călători străini*, IV, p. X).

După cum încerca să insinueze David Ungnad, domnu ısusţinea că mercenarii se răzvrăteau pentru neplata lefurilor în scopul de a obţine sume mai mari de la Rudolf al II-lea *(Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 469—470). După calcule aproximative, Mihai Viteazul avea nevoie de circa 100 000 de taleri lunar pentru plata mercenarilor (*ibidem*, p. 353), ceea ce rezultă şi din mărturiile invocate de Xenopol. Vezi mai sus, p. 291.

[10] Foarte pătrunzătoare analiza situaţiei grele în care se găsea Viteazul, lipsit de sprijin în aceste momente grele cînd toţi uneltea împotriva lui.

[11] Francisc Alárd (sau Alárdi) împreună cu Gabriel Haller au fost trimişi de nobilii maghiari răsculaţi împotriva lui Mihai Viteazul la generalul Basta pentru a-l convinge să pornească împreună împotriva domnului, care — o spune chiar acesta — nu avea oastea cu sine şi putea fi prins viu *(Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 643).

[12] Răscoala fusese pregătită încă de la 13 august, cînd — sub pretextul pedepsei aplicate ungurilor din Huedin, care uciseseră 40 de trabanţi din oastea lui Mihai — Bornemisza şi alţi magnaţi arătau că ţara era gata de răscoală (Hurmuzaki, IV, p. 103—104) ; la 18 august, aga Leca era sigur de trădare (*ibidem*, p. 106—107). Moise Székely pusese la cale planul de a-l ucide pe Mihai Viteazul, care-l numise mare căpitan al oastei sale ! *(Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 618—619).

La 23 august aflase despre „conspiraţia unor ardeleni" împotriva sa şi Mihai Viteazul, care comunica ştirea arhiducelui Maximilian (Hurmuzaki, XII, p. 1119).

La începutul lui septembrie, dieta nobilimii, întrunită la Turda, hotăra ridicarea împotriva lui Mihai, pentru următoarele motive : „dăjdii neobişnuite" şi sarcini care „ne-au slăbit" ; intenţia lui Mihai „ca să taie pe nemeşi de la mic pînă la mare", ca şi pe mercenarii maghiari şi pe „locuitorii de frunte din oraşe" ; intenţia domnului de a se rupe de împăratul austriac, pe care nobilii, „credincioşi adevăraţi" (!) ai acestuia, nu i-o puteau admite (*ibidem*, p. 1019). Cît de „credincioşi" erau nobilii se va dovedi curînd.

Despre pregătirile făcute de răsculaţi, atragerea secuilor şi saşilor în tabăra lor, rugămintea adresată lui G. Basta de a veni în ajutorul „ţării căzute şi prăbuşite, pedepsind pe acest tiran îndărătnic şi hain", încercările lui Mihai de a-i atrage pe saşi de partea sa etc. vezi amănunte în cronica lui Leonardus Basilius publicată de Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 315—317.

Este interesant să amintim faptul că, la începutul lui septembrie 1600, curtea de la Praga acceptase o formulă de compromis, conform căreia *Mihai Viteazul era recunoscut domn al Ţării Româneşti şi Moldovei, dar numai guvernator al Transilvaniei, cu titlul de principe.* Se poate susţine deci că răscoala nobilimii maghiare a fost, între altele, şi un răspuns la acest compromis care ameninţa să pună în pericol privilegiile ei ; ea a împiedicat punerea în aplicare a compromisului.

[13] Despre organizarea armatei lui Mihai Viteazul şi proporţia dintre diverse categorii ale acesteia (curteni, slujitori, mercenari), vezi N. Stoicescu, *art. cit.* Vezi şi mai jos nota 63.

[14] Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 459.

[15] În realitate, nobilii răsculaţi au fost siliţi să-l cheme în ajutor pe Basta — aflat în relaţii încordate cu Mihai Viteazul — datorită întîrzierii ajutoarelor ce trebuiau să vină din Polonia şi Moldova împreună cu Sigismund Báthory. O spune Viteazul în memoriul adresat împăratului : „Maiestatea voastră să nu creadă că transilvănenii (=ungurii) s-au răsculat din credinţă (faţă de maiestatea voastră) spre a se uni cu Basta. Pricina e întîrzierea

lui Sigismund Báthory, al cărui ajutor îl aşteptau, precum şi iuţeala mea şi pregătirile mele împotriva acelor rebeli. Văzînd ei acestea şi deznădăjduind de venirea lui Sigismund, s-au alăturat lui Basta, sub vălul şi pretextul credinţei, şi s-au răsculat împotriva mea" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 619). Că Mihai avea dreptate s-a văzut curînd, cînd nobilii maghiari, învingători împotriva domnului, au trecut de partea lui Sig. Báthory şi împotriva lui Basta.

[16] La 4 sept. 1600, „toţi călăreţii maghiari care slujeau cu leafă la Mihai voievod, cu 20 de steaguri, s-au prezentat în tabăra de la Turda" (a nobilimii răsculate) (Hurmuzaki, XII, p. 1021).

[17] După dovezile strînse de L. Demény, *Secuii şi Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul*, Buc., 1975, p. 143 şi urm., majoritatea secuilor a rămas alături de Mihai Viteazul, care le-a încredinţat paza trecătorilor spre Moldova, pentru a împiedica pătrunderea lui Sigismund Báthory, sprijinit de poloni. Asupra lor se făceau mari presiuni atît din partea nobilimii, cît şi a reprezentanţilor patriciatului săsesc, care afirmau că „noi saşii şi nobilimea ne-am înţeles şi sîntem pregătiţi" şi îi îndemnau, „în numele patriei, la răscoală împotriva tiranului", ameninţîndu-i în acelaşi timp că, dacă refuză, le vor da foc caselor şi vor „trece prin sabie soţiile şi copiii".

[18] La 14 sept. 1600, pentru a compromite pe Viteaz, Basta anunţa arhiducelui Mathias că el ştia că Mihai s-ar fi înţeles cu paşa de Timişoara pe care-l îndemna să atace pe imperiali la Kanisza; generalul era hotărît să meargă contra lui Mihai de la care „nu e de aşteptat nimic bun" ca să-l „silească la retragere" (A. Veress, *Documente*, II, p. 205). Vezi amănunte la N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 96 şi urm.

[19] Xenopol are fără îndoială dreptate: *dacă Mihai Viteazul ar fi chemat sub steagurile sale pe românii oprimaţi de veacuri, ar fi reuşit să înăbuşe răscoala privilegiaţilor din Transilvania.*

[20] Unirea trupelor lui G. Basta cu răsculaţii a fost uşurată de aga Leca, pîrcălabul cetăţilor Chioar şi Gherla, pe care le-a predat trupelor imperiale, înlesnindu-le astfel pătrunderea în centrul Transilvaniei. Vezi V. Motogna, *Contribuţii la istoria lui Mihai Viteazul I. Un trădător: Aga Leca* (R I, 1934, p. 126—139). Vezi somaţia adresată la 13 sept. 1600, din tabăra de la Turda, de Ştefan Csáki — conducătorul răscoalei — lui aga Leca să predea Gherla şi Chioarul, susţinînd că „este mai bine să ţineţi cu noi decît cu falsul necredincios Mihai voievod", despre care se afirma chiar că „a fugit din ţară", aceasta pentru a deruta pe aga Leca (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 224—225).

[21] N-au fost, totuşi, numai „trădări necontenite"; la 15 sept. 1600 se ştia că trecuseră prin pasul Oituz 4000 de oşteni români, sîrbi şi unguri care veneau în ajutorul lui Mihai şi cu care s-au unit şi secuii (Hurmuzaki, XII, p. 1036; *Székely oklevéltár* [*Documente secuieşti*], IV, p. 142). Aceşti oşteni nu au ajuns însă la timp la Mirăslău, unde ar fi putut schimba soarta bătăliei.

[22] Efectivele par a fi puţin cam mari; după opinia lui N. Iorga, *op. cit.*, p. 99, Mihai ar fi dispus de circa 18 000 de oameni rămaşi credincioşi, iar „duşmanii nu erau mai mulţi".

Ca să mărească meritele învingătorului, Tomaso Cavriolo, unul din căpitanii lui Basta, afirmă că domnul avea 12 000 călăreţi şi 20 000 de pedestraşi (A. Veress, *op. cit.*, p. 205; vezi şi p. 210). Mihai Viteazul explică însă, în cunoscutul său memoriu, că nu dispunea de prea multe oşti deoarece „lăsasem partea cea mai mare a oştii mele la marginea Moldovei şi Ţării Româneşti, în faţa turcilor, neştiind nimic mai înainte despre unirea lui Basta cu transilvănenii" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 620). Din această pricină, spune domnul, „nu aveam cu mine vreo parte mai aleasă din oastea mea".

[23] Pentru lupta de la Mirăslău principalul izvor este Achille Tarducci, *La giornata di Giorgio Basta contra Michele vaivoda di Valacchia, li 18 di Settembre 1600 con i successi del medessimo anno doppo la battaglia in Transilvania*, publicată în Hurmuzaki, IV/2, p. 581—592. Vezi şi Szadeczky Lajos, *A miröszloi utközet* [Lupta de la Mirăslău] („Hadtörtenelmi Közlemenyek", 1893, p. 445 şi urm.); Veress Endre, *A miröszloi csata. 1600 Szeptember 18* [Bătălia de la M., 18 sept. 1600], Cluj, 1907; Alex. Lapedatu, *Din zilele de cădere ale lui Mihai Viteazul, XVI naraţiuni istorice*, Buc., 1908, care analizează foarte amănunţit evenimentele ce au urmat de la retragerea lui Mihai din Transilvania pînă la uciderea sa. O reuşită descriere a bătăliei la N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 99—101.

[24] Zbuciumul sufletesc al lui Mihai înaintea luptei de la Mirăslău răzbate şi în memoriul adresat împăratului, în care Viteazul mărturiseşte cu sinceritatea-i cunoscută că nu a vrut să se bată cu creştinii deoarece „mă îngrozeam a muia în sînge de creştin o sabie ce băuse pînă acum atîta sînge de păgîni". Văzîndu-l că nu luptă aşa cum erau obişnuiţi, în fruntea lor, înflăcărîndu-i cu cuvîntul şi cu fapta, oştenii lui Mihai „au devenit neîncrezători şi au părăsit în grabă lupta, nu de frică, ci temîndu-se ca nu cumva să mi se fi întîmplat mie vreo nenorocire" (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 621).

[25] Despre trecerea lui Mihai prin acest oraş vezi I. Minea, *Românii din Braşov şi Mihai Viteazul* (C I, 1932—1933, nr. 1, p. 232—237).

[26] Despre acest erou legendar care nu l-a trădat pe domnul său, fiind ars pe rug din ordinul lui Basta, vezi: I. Filimon, *Arderea pe rug a lui Baba Novac* („Patria", Cluj,

25 dec. 1932); Ioachim Crăciun, *Baba Novac, generalul lui Mihai Viteazul*, Cluj, 1936; Cristea Sandu, *Baba Novac și eposul român și sîrb*, în *Radovi simpoziyuma. o srpsko (jugoslavensko) rumunskim. Actele simpozionului dedicat relațiilor sîrbo (iugoslavo)-române. Vrsac, 22—23. V. 1970*, Pancevo, 1971, p. 353—367; Marin George, *Baba Novac, căpitan în oastea lui Mihai Viteazul*, Buc., 1975; Ion Georgescu, *Baba Novac, legendă și realitate istorică*, Buc., Ed. Albatros, 1980.

[27] Trebuie să amintim și de crunta represiune declanșată în Transilvania după înfrîngerea lui Mihai Viteazul, neglijată de Xenopol. După cum relata Mihai Viteazul, la Alba Iulia au fost uciși fără milă „pînă și pruncii de lapte; tot așa (ungurii) au mers la spital și au făcut același lucru". Însetați de răzbunare, barbarii au intrat în biserica construită de Mihai, de unde au dezgropat oasele lui Aron vodă și ale unor boieri „și le-au aruncat afară; o așa neomenie n-a fost făcută nici de păgîni" (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 622).

Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, p. 121, relatează că, după bătălie, nobilii maghiari au masacrat circa 2 000 de secui, rămași izolați de oastea lui Mihai, calificînd uciderea acestora drept o „faptă crudă și barbară".

[28] Cancelarul Jan Zamoyski luase hotărîrea de a pătrunde cu armata polonă în Moldova încă de la sfîrșitul verii. Chiar în momentul rupturii dintre nobilime și Mihai Viteazul în Transilvania, trupele de sub conducerea lui Zamoyski începeau să treacă granița de sud a Poloniei; la 25 aug./4 sept. armata polonă a trecut Nistrul în Moldova, după ce s-a aflat de răscoala nobilimii maghiare din Transilvania.

În manifestul adresat populației Moldovei de I. Zamoyski la 27 aug. (stil vechi) 1600, cînd oastea polonă era „pe Nistru", hatmanul explica motivele campaniei: scoțînd din domnie pe Ieremia Movilă, Mihai Viteazul „a călcat în picioare și a înjosit slava și demnitatea măriei sale regelui și a coroanei polone" (I. Corfus, *Documente*, p. 416—418).

[29] Despre luptele cu oștile polone ce-l aduceau ca domn pe Simion Movilă există o bogată literatură: Al. Lapedatu, *Lupta de la Năeni, 12 oct. 1600* („Albina", 7 oct. 1907, p. 51—55); idem, *Lupta de la Teleajen, 20 oct. 1600* (*ibidem*, 28 oct. 1907, p. 159—162); C-tin Zagoriț, *Treisprezece zile din viața militară a lui Mihai Viteazul, 7—20 oct. 1600. Luptele cu polonii. Sărata—Năeni—Ceptura—Bucovelul. Reconstituire istorică, militară*, Buc., 1908; idem, *Luptele lui Mihai Viteazul cu polonii în toamna anului 1600* (R I, 1940, p. 112—133 + 3 planuri); Ilie Corfus, *Mihai Viteazul în cercetări polone recente* (AIIAI, 1964, p. 171—177) (prezintă două lucrări polone despre campania din 1600); C. Rezachevici, *Poziția marii boierimi din Țara Românească față de Mihai Viteazul și Simion Movilă (noiembrie 1600—august 1601)* („Studii", 1973, nr. 1, p. 49—63); idem, *Luptele hatmanului Jan Zamoyski cu Mihai Viteazul într-o tipăritură rară din biblioteca Zamoyski* (R. Ist., 1979, nr. 7, p. 1327—1349).

Vezi și descrierea campaniei polone din 1600 în Țara Românească în *Călători străini*, IV, p. 207—214, 218—235, cu multe amănunte privind luptele date, furnizate de participanți poloni.

Literatura istorică polonă este și ea destul de bogată: K. Gorski, *Wojna z wojewoda woloskim Michalem w roku 1600-ym* [Lupta cu voievodul român Mihail în anul 1600] („Ateneum", 1892, t. IV, p. 251—270); Br. Kocowski, *Bitwa Telezynska 1600 roku* [Bătălia de pe Teleajen din anul 1600] („Sprowozdania czymosci wydawniczei i posiedziem naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego K.U.L.", Lublin, 1952, nr. 3, p. 28—32); idem, *Wyprawa woloska 1600 roku* [Întîmplări valahe în anul 1600] („Sprawozdania Wroclaw Tow. Nauk", V, 1950, nr. 1, p. 99—100).

Despre învingătorul din toamna anului 1600 — care era cumnatul lui Sig. Báthory — vezi mai nou: Artur Sliwinski, *Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielky koronny* [J.Z., cancelar și hatman al coroanei], Varșovia, 1947; S. Staszic, *Uwagi nad zyciem Jana Zamoyskiego* [Considerații despre viața lui J.Z.], Wroclaw, 1952.

Importanța biruinței oștilor polone este subliniată și de broșurile ce i s-au dedicat. Vezi J. Otwinowski, *Powodzenia niebespiecznego ale szczesliwego wojka J.K.M. przez J.M. staroscie Kamieckiem w Multanieh opisanie prawdziwe* [Descrierea exactă a biruinței primejdioase, dar fericite, a oștirii măriei sale regelui în Muntenia, prin starostele Cameniței], Cracovia, 1601; P. Scarga, *Dziekowanie Kościelne za Zwieciestwo Multanskie dane ot Pana Boga tej Koronie, 1600* [Mulțumire bisericească pentru biruința din Muntenia, dată de domnul Dumnezeu acestei coroane, 1600], Cracovia, 1600; apărută și în limba latină cu titlul: *Gratiae Deo actae ab ecclesia pro victoria ex Michaele Multano porta*, Cracovia, 1601.

[30] După cum s-a arătat, lupta de la Teleajen a fost pierdută de Mihai Viteazul datorită trădării unui secui și unui moldovean care au trecut în tabăra polonă unde au divulgat știri prețioase privind armata domnului și dispozitivele acesteia. Vezi I. Minea, *Despre lupta de la Teleajen, oct., 1600* (C I, 1928, nr. 2, p. 150—156).

[31] Despre fiul lui Mihai Viteazul vezi: Ștefan Mihăilescu, *Nicolae Pătrașcu voievod* („Studii și mat. privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova", 2, 1969, p. 41—50); Damian Todița, *Pătrașcu cel Tînăr, fiul lui Mihai Viteazul*, Buc., Ed. Albatros, 1982 (Col. Memoria pămîntului românesc).

[32] Este greu de crezut ca doamna Stanca să-şi fi blestemat soţul în asemenea momente grele, deşi ea suferise din pricina legăturilor lui Mihai cu domniţa Velica, fiica lui Ivan Norocea şi soţia lui Fabio Cenga. Vezi N. Iorga, *Doamna Velica, iubita lui Mihai Viteazul şi stăpîna Ardealului* („Floarea darurilor", 1907, vol. II, nr. 17, p. 257—259); idem., *Documente privitoare la Ivan Norocea şi la Velica Norocea, prietena lui Mihai Viteazul* (B C I, X, 1931, p. 93—102) şi idem, *Despre doamna lui Mihai Viteazul. După o veche polemică* (R I, 1941, p. 131—132).

Em. E. Kretzulescu, *Doamna Stanca Kretzulescu-Basarab*, Buc., 1924, susţine în mod eronat că doamna Stanca ar fi fost din familia Creţulescu. Mai amintim şi povestirea cu iz romantic a lui Gr. Tocilescu, *Doamna Stanca, soţia lui Mihai Viteazul. Studiu istoric (1560—1604)*, Buc., 1877, care crede — şi el greşit — că Stanca ar fi fost fiica lui Iane banul, unchiul lui Mihai Viteazul.

[33] *Principala cauză a înfrîngerii lui Mihai a fost superioritatea de dotare a oastei polone.* După cum remarca Miron Costin, *Opere*, p. 53, Zamoyski avea oaste „tot în hier, temeinică oaste foarte şi neînfrîntă, ales de oştile cum sînt ale noastre şi munteneşti"; oastea lui Mihai era „nedeprinsă cu acel fel de oaste". Cronicarul recunoaşte însă că Mihai-Vodă sta „cu capul său unde era greul", cum făcuse şi în alte lupte.

Unul din ultimii cercetători ai problemei, Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul. Campanii*, p. 260—265, estima efectivele celor două oştiri la 16 000 de români şi 21 500 poloni; nu este vorba deci de o evidentă superioritate numerică, cum susţine Xenopol.

Oastea Ţării Româneşti, înfrîntă, a trebuit să se retragă; deşi considerabil slăbită, ea nu era încă doborîtă. La sfîrşitul lunii septembrie şi începutul lunii octombrie, o invazie organizată de turci — care abia aşteptau să-l vadă învins pe Viteaz — a fost respinsă. Retras la Craiova, Mihai Viteazul era capabil să recruteze ostaşi noi din Oltenia şi, refăcîndu-şi armata, să înăbuşe atît un complot boieresc, cît şi încă o încercare de invazie turcească în această regiune.

La 25 noiembrie se dă ultima luptă de la Curtea de Argeş, în care oastea românească de sub comanda banului Udrea Băleanu a fost înfrîntă. Vezi Al. Lapedatu, *Lupta de la Argeş, 25 nov. 1600* („Albina", 11 nov. 1907, p. 209—212).

În aceste împrejurări, gruparea politică boierească de sub conducerea Buzeştilor, care continua să-l sprijine pe domn de teamă ca înscăunarea lui Simion Movilă să nu însemne preluarea puterii de către gruparea politică a boierilor fugiţi în Moldova, a fost silită să treacă de partea noului domn, acceptînd de nevoie noile împrejurări. Ca urmare, părăsit de sfetnicii săi, Mihai Viteazul nu mai avea altă soluţie decît părăsirea ţării, pribegia, în căutarea unui ajutor din partea curţii imperiale, aliata sa de pînă în toamna lui 1600.

[34] Despre pribegia lui Mihai Viteazul vezi: C. Rezachevici, *Glorioasa pribegie a lui Mihai Viteazul* (M I, 1972, nr. 3, p. 57—65); idem, *Mihai Viteazul — de la Praga la Guruslău*, în vol. *Mihai Viteazul şi Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 139—168 (cu o cronologie a pribegiei sale, venirea în Transilvania şi sfîrşitul lui, nov. 1600—iunie 1601).

După cum rezultă din documente, domnul a fost însoţit de un număr de mercenari. Astfel, într-un document din 18 ian. 1614 se arată: „apoi răposatului Mihail voievod i s-a întîmplat vremea de l-a bătut canţileriul (=Zamoyski) şi cu Irimia voevod şi Simion voevod cu leşii pe apa Teleajenului. Apoi, răposatul Mihail voevod a vrut să pribegească în Ţara Nemţească. Apoi, domnia lui a avut multă nevoie şi lipsă de aspri pentru lefile ostaşilor lui care vor pribegi cu domnia lui în Ţara Nemţească". Aflat în Oltenia, el a permis răscumpărarea satului Întorsura de Sus, de la care a luat 40 000 de aspri, în loc de 15 000 preţul vînzării. (D I R, B., veac XVII, vol. II, p. 237—238).

[35] Vezi: I. Grămadă, *Hanul „La Cerbul de aur" din Viena unde a locuit Mihai Viteazul* (BCMI, 1910, p. 191—192); N. Şerbănescu, *Mihai Viteazul la Viena* („Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena", 1965).

[36] Cu scopul de a obţine sprijin pentru continuarea războiului de independenţă, eventual şi a acţiunii de unificare a ţărilor române, domnul a alcătuit două memorii autobiografice: unul către împăratul Rudolf al II-lea şi altul către marele duce al Toscanei, în care expune pe larg faptele sale de arme, arată îndreptăţirea întregii sale activităţi politice şi militare, denunţă pe cei vinovaţi pentru întorsătura nefericită a evenimentelor din toamna anului 1600 şi expune un program politico-militar pentru viitor.

Cele două memorii — deosebit de importante pentru înţelegerea politicii lui Mihai — au fost publicate: primul de A. Papiu-Ilarian, în „Tesaur de monumente istorice", I, 1862, p. 253—270; Hurmuzaki, IV/1, p. 230—237; N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ed. III-a, 1932, p. 233—249 şi în *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 606—624 text latin şi traducere românească); cel de-al doilea de: Angelo Pernice, *Un episodio del valore toscano nelle guerre di Wallacchia alla fine del secolo XVI* („Archivio Storico Italiano", s. VII, vol. III/2, 1925, p. 282—297); Aurel Decei, în *Literatura românească veche*, vol. II Ed. Tineretului, 1969, p. 40—56; *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 625—645. Vezi şi comentariul lui N. Iorga, *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuşi*, Buc., 1926 din AARMSI, s. III-a, t. V, 1926, p. 339—349).

[37] Xenopol este puțin cam aspru cu Mihai Viteazul cînd afirmă că nu tot ce susține în memoriu era conform cu adevărul. După opinia lui N. Iorga, „strălucita expunere în care-și înfățișa pe deplin toată viața de străduinți și de jertfe" fusese alcătuită „după însăși dictarea lui" *(Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 120*)*.

[38] Cu aceștia doi era totuși altceva: ei erau dușmanii lui Mihai Viteazul, căruia îi ceruseră să-și părăsească țara, și oamenii turcilor, contra cărora lupta domnul. La Mirăslău Mihai avea în față parte din armata aliatului său cu care întreținuse pînă atunci relații bune. Să nu uităm apoi că, înainte de lupta de la Șelimbăr, Mihai Viteazul spusese același lucru lui Malaspina și cu privire la oastea lui Andrei Báthory: „n-a venit din poftă de stăpînire, nici din setea ce ar avea să verse sîngele creștinilor, fiind el numai cu gîndul de a-l vărsa pe al turcilor" (*Călători străini*, III, p. 158). *Mihai Viteazul nu-și schimbase deci felul de a gîndi pentru a influența pe Rudolf al II-lea în favoarea sa.*

[39] Ilustrativă pentru poziția Poloniei față de Mihai Viteazul este predica iezuitului Petre Skarga, ținută la Cracovia în octombrie 1601, unde făcea un aspru rechizitoriu împotriva celor care nu s-au ridicat contra acțiunii lui Mihai Viteazul: „sînt unii care, convinși de vorbele celor fățarnici, își puneau nădejdea în Mihai. O! Cît de mult rău au făcut aceia ce socoteau că Mihai, dușmanul cel prea puternic și îngrozitor, nu ne-ar voi răul, ci mai degrabă îl socoteau prieten". Skarga dă detalii cu privire la pretinsa primejdie mortală în care se afla statul polon, amenințat de oștirea română ca de un flagel îngrozitor (P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 146).

[40] După cum mărturisea hatmanul Stanislaw Zolkiewski, aflînd că Mihai este în Transilvania, Zamoyski intenționa să intre prin pasul Trotuș în Transilvania, „însă deoarece drumul este foarte îngust și, pe lîngă aceasta, e și stricat, fiind de curînd înfundat cu trunchiuri de copaci și întărit cu ajutorul secuilor ce țin cu Mihai, ne-am întors spre stînga spre calea mai largă", către Țara Românească (*Călători străini*, IV, p. 218).

[40 bis] După cum arăta împăratului Rudolf al II-lea solul stărilor Transilvaniei, acestea l-au ales din nou ca principe pe Sig. Báthory deoarece „nu aveau nici o căpetenie"; stările promit însă a fi „gata de slujire în toate lucrurile cu putință" (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 229—230). Basta aflase de intenția nemeșilor maghiari de a-i readuce ca principe pe Sig. Báthory la scurtă vreme după victoria comună de la Mirăslău; nemeșii se plîngeau „de obrăznicia oștenilor nemți, dînd uitării binele făcut" de Basta (*ibidem*, p. 317), care le-a reproșat: „n-aveți Dumnezeu!" (*ibidem*, p. 319). Reproșul era însă tardiv și inutil.

[41] „Toate relatările afirmă că, la vederea lui Basta, Mihai s-a schimbat la față, cuvintele oprindu-i-se pe buze. În cele din urmă, revenindu-și după ce generalul imperial i se adresează cu multă deferență („dibăcie", spune el însuși), domnul, al cărui temperament îl recunoaștem lesne, răspunde declarîndu-se, mărinimos, gata să uite neînțelegerile trecute, încheind o alianță sinceră cu fostul inamic" (C. Rezachevici, *Mihai Viteazul — de la Praga la Guruslău*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*, p. 150). Tot acolo prezentarea amănunțită a pregătirilor și itinerariului celor doi comandanți înainte de lupta victorioasă de la Guruslău.

[42] Xenopol are perfectă dreptate: scrisorile de așa-zisă „trădare" — prin care se căuta a se găsi o justificare pentru uciderea Viteazului — s-au dovedit a fi false. Vezi: N. Iorga, *Există o scrisoare de trădare a lui Mihai Viteazul?*, Buc., 1931 (din AARMSI, s. III, t. XI, 1931, p. 1—22); Silviu Dragomir, *Încă ceva despre scrisoarea apocrifă a lui Mihai Viteazul*, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 143—152; A. Veress, *Scrisorile apocrife ale lui Mihai vodă Viteazul* (RIR, 1932, p. 382—384); Al. Matei, *Cele două scrisori apocrife ale lui Mihai Viteazul din 1 mai 1601* (RA, 1976, nr. 9, p. 256—266).

După cum a arătat M. Lascaris, *Deux publications serbes concernant l'histoire roumaine* (RHSEE, 1927, p. 206—212), despre falsificarea scrisorii știa și curtea de la Viena, dar s-a folosit de ea ca „argument" pentru justificarea asasinării Viteazului.

[43] Personajul este greu de identificat: Mihai Viteazul a avut un dregător Negrea spătarul (1595—1599) care a fost ucis, în mai 1601, de Simion Movilă, sub acuzația de trădare, o dată cu Udrea Băleanu, amintit și el de Xenopol cu nume greșit (A. Veress, *Documente*, VI, p. 256—257). Despre acesta din urmă vezi Honorius Moțoc, *Udrea Băleanu, un strălucit tovarăș de arme al lui Mihai Viteazul* („Valachica", 1978—1979, p. 465—470), cu unele exagerări.

Trebuie să arătăm că Mihai Viteazul era așteptat în Țara Românească de o bună parte a marii boierimi, constituită din nou într-o grupare politică domnească; răscoala care începea la 10 iunie 1601, sub conducerea Buzeștilor, avea ca scop înlăturarea lui Simion Movilă și a ocupației polone.

La 17 iulie — deci înainte de lupta de la Guruslău — Mihai Viteazul aflase de izgonirea lui Simion Movilă, devenind încrezător în soarta sa (A. Veress, *Documente*, V, p. 395—396). Peste două zile, expedia prin secui scrisori către Radu Buzescu clucerul și Stoichiță vistierul cerîndu-le să-i trimită trupe de sprijin în Transilvania (Hurmuzaki, XII, p. 1205—1206). Trupele muntene n-au ajuns însă la timp în Transilvania, altfel sigur soarta lui Mihai ar fi fost alta.

[44] După alte surse, Sig. Báthory dispunea de „18 000 călăreţi şi mulţi pedestraşi, între care 12 000 de turci şi tătari" (A. Veress, *op. cit.*, V, p. 426), sau de circa 36 000 de oameni, între care 6 000 de turci şi tătari (*ibidem*, p. 423).

Trupele unite ale lui Mihai şi Basta dispuneau de circa 20 000 de oameni, între care 2 000 de catafracţi silezieni (*ibidem*, p. 426); după un alt izvor, cei doi aveau împreună „24 000 de oameni aleşi", din care 14 000 ai lui Mihai şi 10 000 al lui Basta (*ibidem*, p. 423). Oricum, Sig. Báthory dispunea de o evidentă superioritate numerică asupra oastei celor doi aliaţi, care era însă mai bine înarmată.

[45] Bătălia de la Guruslău — terminată cu victoria forţelor unite ale lui Mihai Viteazul şi G. Basta — a constituit obiectul a numeroase lucrări: C. I. Karadja, *Steagurile cucerite de Mihai Viteazul în luptele de la Guruslău din 3 august 1601*, Buc., 1933 (din AARMSI, s. III, t. XIV, 1933, p. 179—184); idem, *Ziare contemporane despre bătălia de la Guruslău*, Buc., 1939 (din AARMSI, s. III, t. XXI, 1939, p. 177—193 + 12 pl.); Mihail Dan, *Ziar ceh contemporan despre bătălia de la Gorăslău* (AIINC, IX, 1934—1944, p. 411—422); Marţian Mărcuş, *Date noi cu privire la unele evenimente din ultimele zile ale domniei lui Mihai Viteazul* (AIIC, 1971, p. 45—54); idem, *De ce s-a dat bătălia chiar la Guruslău?* („Năzuinţa", 1975, nr. 880, p. 7); Ioan Nistor, *Steagurile de la Guruslău* (MI, 1976, nr. 8, p. 16—17); Al. Matei, *Mihai Viteazul şi Sălajul. Documente contemporane privind pregătirea, desfăşurarea şi urmările bătăliei de la Guruslău*, în vol. *Mihai Viteazul şi Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 51—137 (din colecţiile Veress şi Hurmuzaki); Paul Abrudan, *Pregătirea bătăliei de la Guruslău. Elemente de strategie şi tactică militară*, în acelaşi volum, p. 169—186; Ion Cupşa, *Bătălia de la Guruslău (3 august 1601)*, în acelaşi volum, p. 195—204; Ioan Nistor, *Trofeele cucerite de oastea lui Mihai Viteazul în bătălia de la Guruslău*, în acelaşi volum, p. 205—224; Grigore Pop, Graţian Mărcuş, *Semnificaţia europeană a victoriei de la Guruslău*, în acelaşi volum, p. 225—232; Ionel Penea, *Izvoare germane contemporane referitoare la bătălia de la Guruslău*, în acelaşi volum, p. 233—250; Al. Matei, R. Ardevan, *Bătălia de la Guruslău în istoriografie*, în acelaşi volum, p. 269—280, etc.

[46] Vezi şi Ştefan Meteş, *Mihai Viteazul şi oraşul Cluj* (RA, I, 1925, nr. 2, p. 292—294; şi în „Patria", 1925, nr. 171, p. 1—2).

[47] Uciderea lui Mihai a fost pregătită minuţios de Basta, care şi-a căutat şi motive sau scuze pentru fapta sa bestială. Cu cîteva zile înainte, el scria lui Gonzaga că „avea gînduri grele", deoarece „descoperise, după bătălie şi luarea Clujului, la Mihai planuri foarte noi contra serviciului maiestăţii sale şi al arhiducelui Matthias" (Hurmuzaki, XII, p. 1226).

Mihai Viteazul ştia că există mulţi răuvoitori care „doresc nimicirea" sa, după cum scria el lui Rudolf al II-lea la 4 august (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, p. 655). Cu toate acestea, s-a lăsat convins de Basta să-şi trimită oştile înainte spre Ţara Românească; generalul urmărea prin aceasta ca suprimarea pusă la cale să nu întîmpine rezistenţă. După cum spune cronica ţării: „Basta făcînd meşteşug viclean, că zise lui Mihai vodă că să-şi trimită toate oştile înainte la Făgăraş, numai să rămîie el cu curtea lui şi, trecînd cîteva zile, îi va da ajutor" (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 81).

După cele relatate la Praga de un curier transilvănean, Mihai Viteazul „ar fi rîvnit la ţară" (=Transilvania), „iar lui Basta n-ar fi vrut să-i îngăduie şi să-i lase nici o comandă". Aflînd aceasta, Basta — nemulţumit şi de luarea a 15 tunuri de la Şimleu de către Mihai — „s-a hotărît să-l ia prins pe voievod şi de aceea l-a chemat la 18 august la sfat, iar el, nevrînd să vină, în ziua următoare, duminică, 19 (august), Basta a trimis vreo sută de muşchetari nemţi şi valoni, ca să-l aducă la sfat, întrucît se pretrecuseră lucruri însemnate, iar dacă se teme de ceva, soldaţii aveau să-l escorteze. După aceea, nu numai că a refuzat iarăşi să vină, ci s-a mai purtat şi urît şi, în cele din urmă, văzînd că acei căpitani nu se dezlipesc de el, a strigat la oamenii săi care-i erau devotaţi ca să taie pe nemţi şi pe valoni şi el însuşi s-a pregătit de apărare, punînd mîna pe jungher. Un căpitan valon însă, văzînd cum stau lucrurile, l-a împuns pe vodă cu halebarda lui, iar un pedestraş german i-a tăiat pe dată capul în două; iar după aceea şi alţi români au fost tăiaţi, iar ceilalţi s-au predat pe loc şi s-au rugat de iertare" (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 232). Vezi şi *ibidem*, p. 354—355, n. 54.

Pentru a completa informaţia, va trebui să amintim aci şi opinia lui Miron Costin, *op. cit.*, p. 56 — opinie greu de controlat — potrivit căreia: „spun oamenii bătrîni de pre acele vremi cum să fie agiuns în cîteva rînduri cu dare (de bani — N.S.) Ieremie vodă la Başte Giurgiu (= George Basta), pentru moartea lui Mihai Vodă, care lucru poate să hie (că ce nu lucrează în lume avuţiia?)".

Despre uciderea mişelească a lui Mihai Viteazul vezi: I. Minea, *Note şi interpretări mărunte. Sfîrşitul lui Mihai Viteazul* (CI, 1925, nr. 1, p. 402—403); Stoica Nicolaescu, *Cum a murit Mihai vodă Viteazul. Noi contribuţii istorice cu privire la soarta osemintelor sale*, Buc., 1931; Graţian Mărcuş, *Date noi cu privire la unele evenimente din ultimele zile ale domniei lui Mihai Viteazul* (AIIC, 1971, p. 45—54); C. Rezachevici, *Ultimele zile* (MI, 1976, nr. 8, p. 18—22); idem, *Tabăra de lîngă Turda (Pe cîmpia Turdei) şi sfîrşitul lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul şi Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 441—470 (cu o analiză amănunţită a evenimentelor petrecute în ultimele zile ale vieţii lui Mihai şi a conflictului cu Basta); S. Goldenberg, V. Şchiopu, *Înainte şi după Guruslău (30 iulie—16 aug. 1601)* (R. Ist., 1977,

nr. 6, p. 1087—1101); C. Rezachevici, *Mihai Viteazul „înainte și după Guruslău"* (R. Ist., 1979, nr. 11, p. 2149—2169) (răspuns la articolul precendent).

Despre aducerea capului Viteazului în Țara Românească și îngroparea lui la mănăstirea Dealu vezi: Stoica Nicolaescu, *De cine a fost adus în țară capul lui Mihai Viteazul*, Buc., 1919; C. Rezachevici, *Cine a adus la Tîrgoviște capul lui Mihai Viteazul?* (MI, 1969, nr. 6, p. 55—61).

[48] Textul corect este: „Și căzu trupul lui cel frumos ca un copaci, pentru că nu știuse, nici să înprilejise sabiia lui cea iute în mîna lui cea vitează" *(Istoria Țării Românești*, p. 82*)*.

[49] Despre acest credincios sfetnic al lui Mihai Viteazul, strangulat din ordinul lui Basta, vezi Nicolae Bănică-Ologu, *Banul Mihalcea, prim sfetnic al lui Mihai Viteazul* (MN, 1978, p. 105—112). Basta îl considera pe Mihalcea „parente del Valacco" (adică al lui Mihai Viteazul) (A. Veress, *Epistolae et acta G. Basta*, I, p. 39).

[50] Xenopol și-a mai spus părerea despre personalitatea lui Mihai Viteazul și în alte lucrări ale sale, unde l-a considerat „domnul cel mai strălucit al fostei Muntenii" (*Două scrieri istorice asupra lui Mihai Viteazul*, în C.L., 1880—1881, p. 41), un „strălucit product al vitejiei românești" *(Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 8*)*, „meteorul apărut pe cerul poporului român" (*ibidem*, p. 145) sau „steaua care ... va luci totdeauna în viitorul poporului român" (*ibidem*, p. 139). Vezi și I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 83.

Personalitatea uriașă a lui Mihai Viteazul a fost prezentată și evocată în numeroase studii: N. Iorga, *Soarta faimei lui Mihai Viteazul*, Buc., 1919; idem, *Pomenirea lui Mihai Viteazul pe cîmpia de la Șelimbăr* (R I, 1937, p. 305—307); Camil Mureșan, *Un simbol al conștiinței noastre naționale* („Steaua", 1974, nr. 11, p. 12); Nicolae Liu, *Mihai Viteazul, erou european* („Secolul 20", 1975, nr. 9, p. 18—29); Ștefan Pascu, *Mihai Viteazul — simbol al libertății și unității*, în vol. *Mihai Viteazul și Sălajul. Guruslău 375*, Zalău, 1976, p. 35—50; Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul sau complexitatea faptelor istorice* („Transilvania", 1980, nr. 8, p. 12—17); Emilia Poștăriță, *Mihai Viteazul în conștiința europeană* (RA, 1981, nr. 3, p. 337—350); Al. Constantinescu, *Dimensiunea europeană a lui Mihai Viteazul* („Viața românească", 1982, nr. 11, p. 11—24); Ștefan Ștefănescu, *Nepieritorul îndemn al lui Mihai Viteazul* (MI, 1983, nr. 12, p. 10—13), etc.

Despre calitățile de comandat militar ale viteazului domn vezi: Rodica Chiru, *Cîteva aspecte militare ale domniei lui Mihai Viteazul* (SMMIM, 6, 1973, p. 87—94); Victor Atanasiu, *Mihai Viteazul — proeminentă personalitate militară* (R. Ist., 1975, nr. 4, p. 469—482); idem, *Concepția militară a lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 113—125.

[51] Despre faima europeană a Viteazului vezi mai jos n. [92].

[52] Acesta este planul așa-zis „balcanic", care-l dorea pe Mihai Viteazul în fruntea popoarelor asuprite din Balcani sau chiar împărat la Constantinopol. În iunie 1600, Andrea Bobbi afirma: „Mihai vodă va ajunge să se înstăpînească pe Constantinopol ..., aclamat și urmat îndeosebi de greci, stăpînii de odinioară ai acestei împărății, făcîndu-se proclamat, el și nu altul, împărat al Constantinopolului" (CI, 1928, p. 86 și *Călători străini*, IV, p. 188). Vezi și Andrei Pippidi, *La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine; option de Michel le Brave* (RESEE, 1975, nr. 3, p. 367—378), care arată motivele pentru care Viteazul a preferat planul „dacic".

[53] Trebuie să ținem seama de faptul că la nord se găseau frații săi de același neam, către sud nu-l chemau decît cererile de ajutor ale popoarelor oprimate de otomani; Mihai nu căuta deci „norocul" despre cum vorbește Xenopol.

Credem că N. Iorga l-a înțeles mai bine pe Mihai Viteazul cînd scria: „Și totuși s-a oprit din drumul către cetatea lui Constantin, a jertfit favoarea lui Rudolf împăratul și a fost Machedon cel viteaz numai în amănuntele unei lupte pe care instinctul său a închis-o în marginile pămîntului și dreptului românesc" *(Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 163).

[54] Opinie eronată; Xenopol omite faptul că Viteazul și-a exprimat „pohta" de a uni cele trei țări române și că și-a creat o pecete cu stemele celor trei țări române unite sub sceptrul său (reprodusă, de altfel, și în vol. V, ed. III-a a operei lui Xenopol, p. 226). Vezi Maria Dogaru, *Simbolul Daciei și sigiliile lui Mihai Viteazul* (RA, 1975, nr. 2, p. 169—171); Gr. Tocilescu, *O nouă pecetie a lui Mihai vodă Viteazul* („Bul. Soc. Numismatice române", II, 1905, p. 10—13); C. Moisil, *Noi studii de sigilografie românească. I. Sigiliul lui Mihai Viteazul ca domn al Țării Românești, Ardealului și Moldovei* (RA, IV/1, 1940, p. 100—104).

Apoi, dacă Mihai nu ar fi dorit unirea celor trei țări române, cum se poate explica insistența sa în tratativele cu imperialii să i se recunoască stăpînirea acestora, „să-i fie de moșie lui"? (Vezi supra, cap. II, nota [38]).

[55] Trebuie să arătăm că Xenopol și-a exprimat opinii diferite cu privire la unirea realizată de Mihai Viteazul.

În articolul său *Două scrieri istorice asupra lui Mihai Viteazul: Bălcescu și Teutschländer* (C.L., 1880—1881, p. 45, 49), el combate opinia lui N. Bălcescu după care unirea a fost o acțiune conștientă, susținînd că este vorba doar de o ambiție personală a domnului.

În *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 259, unirea realizată de Viteaz era motivată de nevoia de a-și apăra domnia de pericolele din afară. Cu toate acestea, după cum declara Xenopol însuși, tipărise această carte în 1915 pentru a pregăti cugetele și voințele în vederea reali-

zării Marii Uniri. Vezi şi analiza făcută de I. Toderaşcu, *op. cit.*, care remarcă o oarecare lipsă de consecvenţă a lui Xenopol în această problemă.

[56] Este adevărat că Mihai l-a lăsat pe fiul său domn în Ţara Românească, dar titlul lui Mihai indică faptul că el se considera şi era considerat domnul celor trei ţări române, a căror individualitate politică nu a avut cînd să o schimbe, aceasta deoarece unirea realizată de el a durat prea puţin. Nu se poate omite sau nega însă faptul că sub stăpînirea Viteazului s-au aflat trei organisme statale, care-şi aveau propriile lor instituţii, vechi de cîteva sute de ani, instituţii care nu puteau fi desfiinţate imediat şi înglobate într-un singur stat. Trebuie să subliniem că, *în ciuda duratei sale scurte, opera lui Mihai s-a impus ca simbol al luptei pentru unitate, dovadă sigură că ea a exprimat o aspiraţie fundamentală a poporului român din toate timpurile.*

[57] Despre sentimentul dinastic — puternic în această epocă — vezi N. Stoicescu *op. cit.*, p. 29—30.

[58] Aici nu este vorba despre lipsa conştiinţei unităţii de neam cu românii din Transilvania, ci de poziţia de clasă a lui Mihai Viteazul, care — el însuşi mare stăpîn de domenii feudale — nu putea concepe eliberarea ţărănimii aservite, indiferent de originea acesteia, fapt ce a scăpat analizei lui Xenopol.

[59] În realitate, Mihai Viteazul nu avea asemenea gînduri; expediţia oştilor sale în Polonia urmărea să împiedice concentrarea forţelor polone pentru a veni în ajutorul lui Ieremia Movilă. Acuzaţia i-a fost adusă îndeosebi de Jan Zamoyski, care a trebuit să-şi justifice acţiunea militară din Moldova şi Ţara Românească în faţa dietei din Varşovia.

[60] Xenopol omite şi aici faptul că *unitatea politică are rădăcini adînci în trecutul românilor, între care existau strînse legături economice, politice, culturale, bisericeşti, o perfectă unitate de limbă, credinţă şi obiceiuri,* toate analizate pe larg de autorul acestor rînduri în cartea *Unitatea românilor în evul mediu,* 1983.

Despre modul cum a fost preluată ideea unirii realizate de Miahi Viteazul în epoca modernă vezi: Dan Berindei, *Mihai Viteazul în viziunea generaţiei făuritorilor României moderne,* în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii,* Buc., 1975, p. 37—50; C. Căzănişteanu, *Mihai Viteazul şi unirea din anul 1600 în conştiinţa şi tradiţia poporului român* („Anale de istorie", 1975, nr. 2, p. 85—101); Mircea Muşat, Vasile Arimia, *Mihai Viteazul în conştiinţa posterităţii* („Anale de istorie", 1981, nr. 4, p. 79—104).

[61] În realitate, *conştiinţa unităţii de neam este mult mai veche decît domnia lui Mihai Viteazul,* ea dezvoltîndu-se cu putere în sec. XVI (Vezi lucrările citate supra, cap. II, n. [31]).

După cum s-a remarcat, în influenţa războiului de eliberare de sub dominaţia otomană şi de realizare a unităţii statale în vremea lui Mihai Viteazul trebuie căutată obîrşia celui mai important fenomen de conştiinţă socială din veacul al XVII-lea, *transformarea conştiinţei unităţii de neam şi de limbă a poporului român într-o idee militantă şi activă, care va domina activitatea cronicarilor din veacurile XVII—XVIII* (E. Stănescu, *Ţările române la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi prima lor unificare politică,* p. 107).

Ca şi alţi istorici mai vechi, Xenopol considera conştiinţa unităţii de neam ca fiind un produs al cronicarilor din sec. XVII; în realitate, conştiinţa originii comune şi, legată de aceasta, conştiinţa unităţii de neam, sînt tot atît de vechi ca şi poporul român însuşi, dovezile despre existenţa lor datînd de la începutul sec. XV. Vezi N. Stoicescu, *Unitatea românilor,* p. 151—154 şi I. Toderaşcu, *op. cit.*, p. 80—81.

[62] Vorbind de conştiinţa unităţii de neam, existentă în mod indiscutabil în vremea domniei lui Mihai Viteazul (vezi dovada adusă chiar de Xenopol!), nu putem neglija nici alţi factori, ca necesitatea organizării unei apărări mai eficiente împotriva otomanilor, pentru asigurarea independenţei. Să ne gîndim la afirmaţia făcută de domnitor înainte de dobîndirea Moldovei: „cînd voi fi adus în puterea mea cele trei ţări (să reţinem: *cele trei ţări române, şi nu altele!* — N.S.), atunci cu adevărat voi putea apuca pe turc de barbă şi voi aduce cu atît mai multe servicii creştinătăţii" (Hurmuzaki, XII, p. 610 şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană,* I, p. 302). Viteazul era deci conştient de faptul că — prin unirea celor trei ţări române — va realiza o forţă armată în stare să reziste turcilor.

O concluzie asemănătoare la V. Arimia — Mircea Muşat în prefaţa la *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană,* I, p. 15: „în perspectivă, (Mihai) urmărea realizarea unirii celor trei ţări într-o singură domnie pentru ca forţa lor materială şi militară să poată fi opusă tendinţelor expansioniste ale vecinilor şi să poată înlătura primejdiile ce-l ameninţau". De aici, de altfel, izvorăşte şi adversitatea marilor puteri vecine (Imperiul austriac, Imperiul otoman şi Polonia), care nu puteau admite în calea tendinţelor lor expansioniste existenţa unui stat românesc puternic; de aceea au făcut tot ce au putut pentru ca statul făurit de Mihai să nu dureze. Nu este desigur o întîmplare că, în acelaşi timp cu campania lui Zamoyski în Moldova, Mihai a fost atacat şi de trupele otomane; turcii fuseseră înştiinţaţi de solul polon Andrei Rembowski despre planul lui Zamoyski de a ataca şi Ţara Românească. La 11/21 sept. 1600 turcii debarcă trupe la Giurgiu, după care oştirea otomană înaintează pînă la Bucureşti şi Tîrgovişte. Armatele invadatoare au fost întîmpinate de Calotă Bozianu, banul Craiovei, un boier credincios al lui Mihai, care a murit luptînd pentru domnul său (P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul,* p. 233). Despre corelarea eforturilor militare ale Poloniei cu acelea ale

Imperiului otoman împotriva lui Mihai Viteazul vezi scrisoarea sultanului Mehmed al III-lea către regele Sigismund al III-lea din 23 iunie/2 iulie 1600 (I. Corfus, *Documente*, p. 404—405).

[63] Mihai Viteazul trebuia să țină seama de faptul că în sec. XVI oștirile europene se modernizaseră atît ca dotare (îndeosebi cu arme de foc), cît și ca tehnică și tactică de luptă (adversarul, său, generalul G. Basta, era el însuși autorul unor apreciate lucrări de tactică și strategie militară). Pentru a putea face față unor asemenea oștiri, a trebuit să depună el însuși eforturi de modernizare a armatei sale, acordînd o mai mare importanță ostașilor de profesie care erau mercenari sau lefegii.

După cum am arătat în studiul dedicat oastei lui Mihai Viteazul (publicat în vol. *Mihai Viteazul*, Buc., 1975), mare parte din mercenarii domnului erau români, dorobanți și călărași, care — participînd la campanii lungi, dincolo de hotarele țării — trebuiau plătiți. Dintr-o informație datînd din 1595 rezultă astfel că domnul avea „pe lîngă sine 10 000 de valahi ca dorobanți și 2 000 de călărași, pe care îi plătește bine și dă de fiecare cal 5 taleri, de fiecare dorobanț 3 taleri și de fiecare sută de oameni în fiecare zi un bou întreg" (Mihai Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII—XVI*, Sibiu, 1944, p. 364).

În afară de români, în oastea lui Mihai se mai găseau: cazaci, sîrbi, unguri și poloni. Ni s-a păstrat o scrisoare adresată cazacilor în 1597, prin care Viteazul îi chema în oastea sa, promițîndu-le lefuri bune și hrană. Vezi Ștefan Ștefănescu, *Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul* („Romanoslavica", V, 1962, p. 157—162). Vezi și C. Rezachevici, *Mercenarii în oștile românești în evul mediu* (R. Ist., 1981, nr. 1, p. 57).

Indiferent de originea lor, mercenarii nu alcătuiau un corp de oaste prea sigur, ei trecînd cu ușurință de partea adversarului care-i „năimea"; de pildă, la 1600, Ieremia Movilă a promis oștenilor lui Mihai Viteazul care vor trece de partea sa „o leafă de 10 florini pe lună pentru ostașii călări, șase pentru pedestrași și opt pentru decurion", adică o soldă dublă față de cea obișnuită (*Călători străini*, IV, p. 140). De aceea Mihai Viteazul putea să declare în 1600 că mercenarii merg „unde sînt mai bine plătiți" (Hurmuzaki, XII, p. 983).

[64] În realitate, dările impuse locuitorilor din Transilvania au fost mai mari. Prima dietă, din 20—28 nov. 1599, votează cîte 6 florini de poartă, plus provizii pentru oaste, dare de care nu erau scutiți nici nobilii; dieta din 12—15 mart. 1600 votează o nouă dare de cîte 4 florini de poartă pentru întreținerea oastei domnului; peste 4 luni, la 27 iulie, o altă dietă votează o nouă dare de 6 florini de poartă, plătită în același scop. Comparativ cu dările datorate înainte de locuitorii Transilvaniei (3 florini de poartă), dările impuse în timpul stăpînirii lui Mihai în Transilvania sînt, evident, mai mari. De altfel, unul din motivele răzvrătirii nobiliare l-a constituit fiscalitatea excesivă. Vezi amănunte la David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, I, p. 420—422.

[65] Ni s-a păstrat chitanța lui Barcan vistierul din 5 april 1600 prin care confirmă primirea a 666 taleri de la orașul Cluj pentru „dajde de bir de 4 taleri" (DRH, B, XI, p. 516). În același timp, documentele muntene amintesc de o dare de 5 taleri anual (*ibidem*, p. 410).

Orașele transilvănene erau impuse în mod obișnuit cu o sumă globală, proporțională cu numărul locuitorilor și veniturile acestora: Sibiul, 15 000 de taleri; Brașovul 12 000 taleri; Mediaș 8 000; Cluj 6 000; Sighișoara și Bistrița cîte 5 000 de taleri etc. (*ibidem*, p. 491).

[66] Cele mai multe documente din vremea domniei lui Mihai Viteazul se referă la întăriri de stăpîniri de ocine și sate sau la diverse procese judecate de voievod și de sfatul său domnesc; doar în cîteva cazuri se afirmă că diverși locuitori „au fost cotropiți de dăjdii și de biruri mari" (DRH, B, XI, p. 71); „au sărăcit și au căzut la multă greutate și mare nevoie pentru dăjdii și pentru bir și pentru multe greotăți" (*ibidem*, p. 160) sau că „toți sătenii (din Curătești) au sărăcit și au căzut în mare greutate și mare nevoie pentru dajdie și pentru biruri și pentru multe greutăți și și-au făcut ocinele lor vînzătoare" (*ibidem*, p. 176).

Amploarea procesului de deposedare a țărănimii libere de pămînturile sale ne este relevată de numeroase documente ale urmașilor lui Mihai (îndeosebi Radu Mihnea), cînd multe sate din cele aservite în domnia Viteazului au reușit să se răscumpere din rumânie plătind bani grei; locuitorii susțineau că s-au vîndut „fără voia lor și pentru năpăști cu care au fost asupriți și cotropiți de multe biruri" (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 237); că domnul „a asuprit acest sat (Șopîrliga Țiganului — n.a.) cu multe năpăști de biruri care au fost puse pe umerii lor, de le-a luat lor toată ocina și i-a vecinit fără voia lor" (*ibidem*, p. 332); că, „în zilele răposatului Mihai voevod, acel sat (Scărișoara) au căzut în multe năpăști de biruri și n-au putut ei să plătească", motiv pentru care domnul a luat satul pe seama domnească (*ibidem*, III, p. 73—74). Vezi și *ibidem*, II, p. 39, 40, 228, 339 etc.

După calcule aproximative, făcute de autorul acestor rînduri, *circa 300 de sate au fost aservite în vremea domniei lui Mihai Viteazul*, nu toate însă numai prin silă; la multe din ele, rămase în stăpînirea unor boieri sau mănăstiri, se afirmă în documente că s-au vîndut „de bună voie" (*ibidem*, p. 57, 123, 259, 323 etc.), deși în spatele acestor vînzări a fost nevoia de bani pentru plata dărilor.

Se mai cuvine să amintim şi faptul că Mihai Viteazul şi-a format un puternic domeniu feudal domnesc, alcătuit din 129 de sate şi 20 de părţi de sate. Vezi I. Donat, *Satele lui Mihai Viteazul* (SMIM, IV, 1960, p. 465—506).

Unii domni au făcut adevărate afaceri cu răscumpărarea satelor care se vînduseră în vremea domniei lui Mihai Viteazul, de la care au stors sume mari de bani. De pildă, despre Simion Movilă se afirmă: „domnia lui a chemat toate satele din ţară care au fost cumpărate de răposatul Mihail voievod să vie la domnia lui ca să se răscumpere din vecinie"; unul din aceste sate, Homurile, s-a răscumpărat cu 13 000 de aspri, plătind „pentru un aspru doi aspri în vistieria domnească", adică preţul dublu pe care locuitorii îl primiseră la vînzare (*ibidem*, p. 266).

La rîndul său, Radu Mihnea „a făcut domnia lui slobozenie şi iertare tuturor satelor domneşti, cîte au fost cumpărate de Mihai voievod, de s-au răscumpărat de vecinie de la domnia lui cu asprii care au fost luaţi de Mihail voievod din vistieria ţării". (Florin Constantiniu, *Din politica socială a unui prefanariot — Radu Mihnea*, în vol. *Stat, societate, naţiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 213). *Procesul este deosebit de interesant, dar nu putem zăbovi aici prea mult asupra lui.*

[67] Nu este vorba de un singur bir, ci de mai multe; birul de poclon, corama (= împărţirea proporţională a unei dări sau datorii, probabil pentru plata datoriilor contractate de domn la ocuparea tronului), găleţi şi chile, dări din cereale, plătite acum în bani. Este interesant de reţinut că boierul a achitat pentru aceste dări suma de 61600 aspri, ceea ce ne dă o imagine despre sumele mari de bani ce trebuiau plătite vistieriei domneşti ca dări (DRH, B, vol. XI, p. 78).

[68] Din document rezultă că Sîrbu stolnicul cumpărase parte din sat de la moşnenii satului cu 15000 de aspri (*ibidem*, p. 216).

[69] Documentul de vînzare a satului Curăteştii lui Bratul şi Curăteştii lui Voicilă datează din 5 iulie 1595, cînd sătenii s-au vîndut vecini cu moşia pentru plata dajdiei şi a birurilor (*ibidem*, p. 176—177).

[70] Satul Vianul a fost cumpărat de Radu Buzescu de la jupaniţa Maria din Coiani şi de la fiul său Şerban paharnicul în timpul domniei lui Alexandru cel Rău (*ibidem*, p. 447); el nu poate fi invocat deci între satele aservite în vremea lui Mihai Viteazul.

[71] Documentul din 13 iulie 1614 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 304.

[72] Vezi *ibidem*, vol. IV, p. 293—294.

[73] Documentul de danie de la Radu Şerban din 1606 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 208—209; cel de la Alexandru Cuconul, în DRH, B, vol. XXI, p. 320.

[74] Documentul din 28 dec. 1616 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 73—74. Xenopol nu spune că Simion Movilă a calculat „cislele acelor năpăşti" din vremea lui Mihai Viteazul, care valorau suma importantă de 70000 aspri, pe care sătenii le-au plătit vistieriei în schimbul libertăţii lor. Suma reprezenta dublul preţului satului.

[75] Vezi DRH, B, vol. XXII, p. 491—493, 623, 680, 686.

[76] A. D. Xenopol a mai scris un articol intitulat *Ţăranii sub Mihai Viteazul* (C. L. 1886, p. 695—702), în care respingea interpretarea dată de Gr. Tocilescu acestui document de la Mihai Viteazul relativ la satul Sularul ca fiind idealizantă şi conchidea că domnul a fost şi el un spoliator al ţărănimii, aşa cum cerea spiritul epocii. (Aluzia din textul lui Xenopol priveşte pe Tocilescu). Vezi şi G. Popovici, *Mihai vodă şi moşnenii din Sularul. O încercare interpretativă* (CL, 1886, p. 1065—1086).

[77] Satul Micşeneşti—Ilfov a fost dăruit bisericii din Scheii Braşovului de familia lui Mihai Viteazul, la 28 sept. 1602, motivînd dania prin faptul că răposatul domn „a avut usîrdie şi obeştanie" faţă de această ctitorie a domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 60). După aceea satul a încăput în stăpînirea lui Necula vistierul de la care a fost confiscat de Matei Basarab pentru hiclenie şi dăruit lui Iancu căpitan din Ghergüiţa „pentru slujbă dreaptă şi credincioasă" (DRH, B, vol. XXIV, p. 6).

[78] Documentul este publicat în DRH, B, vol. XI, p. 569, cu multe deosebiri de lectură.

[79] Vezi *Mihai Viteazul şi oraşul Ploieşti* („Rev. Ploieştilor", april—mai 1930, p. 2—3); Emil Vîrtosu, *Mihai Viteazul şi Ploeşti. Documente nouă* („Cunoaşterea Prahovei", I, 1939, p. 118—122). Cele două documente nu sînt cuprinse în colecţia DIR.

[80] La 6 iulie 1615 — cînd satul se afla în stăpînirea lui Lupu Mehedinţeanu mare paharnic — se afirmă că moşnenii satului Vlădaia „s-au vîndut răposatului Mihail voevod de bună voia lor, fără nici o silă" (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 413). La 1622 lucrurile se schimbă: Mihai Viteazul a silit pe boieri să-i dea satul „fără nici un ban", lucru greu de crezut (*ibidem*, V, p. 179).

[81] La 21 aug. 1598 Udrea biv vel armaş lăsa satul Moceşti fratelui său Badea (DRH, B, vol. XI, p. 593). Dintr-un alt document, din 26 oct. 1618, rezultă că Udrea armaş (nu urmaşii săi) a vîndut ocina Moceştilor lui Mihai Viteazul; la data amintită, Gavriil Movilă vinde (nu dă voie să se răscumpere!) ocina satelor din jur cu 60 000 de aspri (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 261—262).

[82] Documentul e publicat în DRH, B, vol. XI, p. 585 (cu unele diferenţe). Menţionăm că numeroşi domni au întărit această ciudată tranzacţie fără să pună la îndoială valabilitatea

ei. Vezi DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 29—30, 157, 236; vol. III, p. 85, 290, 584; DRH, B, vol. XXII, p. 583—585 etc.

Că Mihai Viteazul nu a făcut o afacere cu satul Costeşti, ci mănăstirea Bistriţa, rezultă din faptul că toţi domnii de după el au respectat scutirea de dări a satului care urma: „bir să nu dea niciodată, nici găleată, nici fîn, nici bou, nici oaie, nici dijmă de albine nici cai de olac".

[83] Un document din 24 febr. 1613 infirmă aserţiunea lui Xenopol; este vorba de mărturia lui Panait mare stolnic din Hotărani care arată că satul Costeşti „se-au neguţat în preţ (cu Mihai Viteazul) derept 4000 aspri preste tot hotarul şi cu toţi oamenii; iară cînd au numărat sătenii banii, le-au lipsit 1000 de bani", pe care i-a dat apoi egumenul (DIR. B, veac XVII, vol. II, p. 157). Rezultă deci că sătenii din Costeşti au primit o sumă de bani, iar restul a intrat probabil în socoteala dărilor restante şi a scutirii viitoare de dări.

Menţionăm că acest boier Panait (fost ban în vremea domniei lui Mihai Viteazul) a mai fost folosit de domn pentru a strînge bani şi de la alte sate care doreau să se răscumpere din rumânie; aşa a făcut, de pildă, cu satul Întorsura de Sus, de la care a luat 40000 de aspri necesari domnului pentru plata mercenarilor ce-l însoţeau în pribegia sa „în Ţara Nemţească" (DRH, B, vol. XI, p. 585).

[84] Într-o scrisoare din sept. 1599 marii boieri din Ţara Românească se plîngeau celor fugiţi în Moldova: „ne face şi Mihaiu vodă atăta mare rău şi mai mare năpăşti, de căţi amu rămasu şi căţi amu hălăduit de turci şi de tătari, iară de dînsul noi perimu acum" (Ştefan Ştefănescu, *Ştiri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul*, în SMIM, V, 1962, p. 187).

Din aceeaşi scrisoare — necunoscută lui Xenopol — mai rezultă încă două aspecte importante ale politicii lui Mihai:

1) Fiscalitatea excesivă: domnul „în toate lunile au băgat pre acei săraci şi le-au luat în toate lunile po 15 taleri" şi

2) Faptul că domnul nu dispunea de bani să-şi plătească mercenarii: „Şi acum leafă n-are de unde da oştii şi nice aspri nice de într-o parte nu-i vine, ci acumu au slobozitu oştile pre în ţară, deci pre unde află sau dobitocu sau păine sau ce voru afla, totu iau cu sila".

Chiar dacă boierii aveau interesul să prezinte lucrurile în culori cît mai sumbre, pentru a-l compromite pe Mihai, nu se poate nega faptul că ei trebuie să fi avut măcar parţial dreptate în cele două probleme semnalate.

[85] Despre creşterea obligaţiilor în muncă ale rumânilor sau vecinilor, vezi D. Mioc, H. Chircă, Şt. Ştefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-au XVIII-e siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, p. 236—241.

[86] Aşa-numita „legătură" a lui Mihai Viteazul — despre care N. Bălcescu credea că a introdus iobăgia în Ţara Românească sub presiunea aristocraţiei — a constituit obiectul a numeroase studii care nu au dus însă la un consens.

Primul care a abordat în mod serios problema a fost C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul* (AARMSI, 1915; reprodus în vol. *Studii de istorie socială*, Buc., 1943, p. 9—124), care a dovedit că Mihai Viteazul nu a introdus şerbia, existentă cu mult înainte, ci doar a desfiinţat dreptul de strămutare a ţăranilor, ca şi dreptul foştilor proprietari de a-i urmări şi readuce sub stăpînirea lor. „Nedreptatea care s-a făcut marelui domn, atribuindu-i-se introducerea sau consfinţirea şerbiei, trebuie să înceteze. A fost o eroare istorică pusă în circulaţie şi admisă cu prea multă uşurinţă", era concluzia lui C. Giurescu. Un merit deosebit al lucrării lui C. Giurescu este acela de a fi publicat în anexa studiului său 80 de documente relative la „legătura" lui Mihai Viteazul (1613—1709).

Şt. Longinescu, *Aşezămîntul şi legătura lui Mihai Viteazul*, Buc., 1919, susţine că legătura s-a făcut înainte de năvălirea oştilor lui Sinan paşa, fiind cuprinsă în tratatul încheiat cu Sig. Báthory la 20 mai 1595.

I. C. Filitti, *Despre „legătura" lui Mihai Viteazul* (RIR, 1932, p. 221—231), crede — ca şi C. Giurescu — că Mihai a luat măsura după retragerea lui Sinan paşa; ea urmărea să împiedice revendicarea rumânilor fugiţi; în acelaşi timp, a rumânit pe toţi cultivatorii aflaţi pe moşii străine în acel moment.

P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al ţăranilor în ţările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)* (SMIM, I, 1956, p. 93—102) a rectificat mai întîi textul documentului din 1613, unde se spune: „iar Mihai voievod, domnia lui aşa a făcut aşezămînt atunci: *care pe unde va fi, să fie vecin în veci*" (şi nu „rumân veşnic unde se va afla", cum spun Xenopol şi C. Giurescu); el a arătat că „legătura" lui Mihai a însemnat legarea de glie a ţăranilor dependenţi şi că textul acestei legături este cuprins în tratatul încheiat cu Sig. Báthory la 20 mai 1595. În concluzie: „Aşezămîntul lui Mihai nu poate fi scos din cadrul politicii sociale a vremii, el face parte din această politică, şi nici nu trebuie minimalizat pentru a scuti de învinuire clasa boierească. Nu putem să calificăm astfel ⟨⟨legătura⟩⟩ decît ca un act de silnicie al boierilor împotriva ţăranilor".

C. C. Giurescu, *„Aşezămîntul" sau „legătura" lui Mihai Viteazul* (AUB, Istorie, 1970, nr. 1, p. 53—84); reprodusă şi în vol. *Probleme controversate în istoriografia română*, Buc., 1977, p. 32—75, după ce face istoricul amănunţit al problemei — de la Bălcescu pînă la

P. P. Panaitescu — consideră — împotriva opiniei acestuia din urmă — că Mihai nu a legat pe rumâni de glie, ci a interzis readucerea la urmă a rumânilor fugiți. Ilustrul istoric nu crede că s-a creat o nouă categorie de rumâni, cei așa-ziși „de legătură", deși această categorie de noi rumâni apare în numeroase documente, publicate chiar de tatăl său. C. C. Giurescu are însă dreptate cînd afirmă că „legătura" lui Mihai Viteazul „este una din problemele cele mai controversate ale istoriografiei românești", nerezolvată însă nici de el.

Recent, problema a fost reluată de Florin Constantiniu, *„Reacția" țărănimii față de legătura lui Mihai Viteazul: o ipoteză* (R. Ist., 1986, nr. 3, p. 249—257), care arată că legătura „a constituit punctul de convergență între două seturi de factori: structurali și conjuncturali", la care se adaugă politica lui Mihai Viteazul de consolidare a autorității domnești.

Să mai amintim, în sfîrșit, studiul lui Ștefan Ștefănescu, *Elemente comune de civilizație feudală în țările române și în Rusia: procesul legării de glie a țăranilor la sfîrșitul secolului al XVI-lea* („Studii", 1959, nr. 2, p. 87—101), care a încercat o apropiere între ucazul din 1592—1593, prin care țarul desființa dreptul de strămutare al țăranilor ruși, și „legătura" din 1595. În studiul său amintit mai sus, C. C. Giurescu, *Probleme controversate*, p. 59, a arătat însă că — întrucît există un alt ucaz din 1597 care interzice boierilor ruși să-și reia șerbii fugiți — „situația se inversează: nu Mihai Viteazul a imitat măsura țarului, ci acesta din urmă a imitat măsura lui Mihai Viteazul", ceea ce ni se pare foarte probabil.

Toți istoricii români consideră însă că domnia și „legătura" lui Mihai au contribuit la agravarea situației țărănimii, atît prin desființarea dreptului de strămutare al țăranilor dependenți, cît și prin trecerea unui mare număr de țărani liberi în categoria celor dependenți, atît prin numeroasele vînzări forțate cît și prin „legătura" amintită (așa-numiții rumâni „de legătură").

Pentru a înțelege zbuciumul din lumea rurală a vremii, vom aminti și faptul că, în iarna anului 1599—1600, a avut loc așa-numita „ridicare a satelor", care au încercat să-și recapete libertatea, să se „cnezească". Evenimentul este amintit într-un document din 19 april ⟨1603⟩ în care se arată că locuitorii satului Loloești s-au dus pînă la Alba Iulia „cînd a fost Mihai vodă domn în Ardeal și cînd s-a fost ridicat toate satele din țară să se judenească"; scopul călătoriei sătenilor era acela de a arăta domnului că li s-a făcut „silă" și că au fost rumâniți pe nedrept (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 78).

Locuitorii altui sat, Radovanu, au făcut o călătorie și mai lungă, mergînd după Mihai întîi la Alba Iulia, apoi la Iași, pentru a obține eliberarea din rumânie (*ibidem*, vol. III, p. 342). Cazul satului Radovanu pune în lumină atît intensitatea suferințelor țărănimii muntene, cît și un început de extindere a turburărilor țărănești spre sfîrșitul domniei lui Mihai Viteazul.

Reluînd recent problema „ridicării satelor", Florin Constantiniu, *op. cit.*, consideră că „departe de a fi o răscoală de mari proporții, un act de răzvrătire, drumul la Alba Iulia a însemnat manifestarea unui fenomen de conștiință sătească: domnul — Mihai Viteazul — rămînea simbolul echității".

Despre așa-numita „ridicare a satelor" vezi și N. Plopșor *O răzvrătire a țăranilor în timpul domniei lui Mihai Viteazul?* (AO, 1929, p. 442—446).

[87] Afirmație eronată și nedreaptă. De altfel, mai jos, Xenopol însuși afirmă că Mihai „conduse politica pe cît se putea de bine". Măsurile de organizare a țării întreprinse de marele domn (îndeosebi în domeniul organizării militare) dovedesc, dimpotrivă, că domnul a fost un bun cîrmuitor. Măsurile luate de Mihai în domeniul organizării interne au fost studiate de E. Stănescu în *Istoria României*, II, cap. *Mihai Viteazul.*

[88] Asupra acestei concepții a lui Xenopol vom reveni în post-fața publicată în vol. următor.

[89] Xenopol simplifică mult lucrurile cînd susține că numai această politică a fost cauza căderii lui Mihai Viteazul. În articolul său *Căderea lui Mihai Viteazul* („Analele literare", II, 1888, nr. 1, p. 13—23), A. D. Xenopol susține că Viteazul a fost înfrînt datorită faptului că nu s-a bazat pe elementul „național" și pe o armată „națională".

Cauzele au fost mai complet studiate de P. P. Panaitescu în monografia dedicată marelui domn; după opinia sa, trei au fost cauzele principale: descompunerea armatei sale de mercenari, lipsa unei baze economice (mai tîrziu s-a spus piață unică) și „imperialismele" străine, adică adversitatea puterilor vecine, iar cauze imediate: răscoala nobilimii ardelene și atacul oștilor polone care l-au silit pe domn să-și părăsească țara.

Chiar dacă Mihai Viteazul ar fi dispus de o bază socială mult mai puternică, opera sa tot s-ar fi năruit, datorită, în primul rînd, adversității celor trei mari puteri vecine care — așa cum am mai spus — nu admiteau un stat românesc puternic în calea expansiunii lor.

O altă cauză a prăbușirii edificiului politic construit de Mihai a fost lipsa unui aparat diplomatic bine pregătit, care să poată face față situației complexe a epocii. Vezi Carol Göllner, *Despre aparatul diplomatic al lui Mihai Viteazul* (AIIC, IX, 1966, p. 85—107). Despre solii marelui domn vezi și C. Rezachevici, *Trimiși ai lui Mihai pe drumurile Europei* (MI, 1971, nr. 6, p. 77—79), care idealizează situația.

Despre împrejurările internaționale și opoziția marilor puteri față de unirea realizată de Mihai Viteazul vezi îndeosebi Camil Mureșan, *Cadrul internațional al luptei pentru inde-*

pendență și unire de sub conducerea lui Miahi Viteazul (SUBB, Historia, 1975, p. 3—10); Eugen Stănescu, *Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul în contextul internațional al vremii* („Anale de istorie", 1975, nr. 2, p. 64—84); idem, *La politique des grandes puissances et l'union des pays roumains sous Michel le Brave* (RRH, 1975, nr. 3, p. 499—522).

[90] După cum s-a arătat recent, „meritul lui Mihai constă în faptul că, feudal fiind, s-a ridicat în această problemă deasupra concepțiilor epocii sale, înfăptuind unirea atunci cînd încă nu erau toate condițiile create, atunci cînd mulți din contemporanii lui nu puteau înțelege măreția actului realizat, importanța și semnificația lui istorică" (*Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, p. 21).

[91] Aici este vorba de unul din subiectele predilecte ale lui Xenopol: *legătura dintre conducător și mase*. Marele istoric avea convingerea că „lucrarea oamenilor mari nu poate fi înțeleasă (și nu poate deci reuși — N.S.) fără aceea a maselor asupra cărora este îndreptată" (*Cezar și Napoleon*, în „Anuarul Univ. Iași", 1911, p. 2). Vezi și idem, *Rolul oamenilor mari în istorie* (*ibidem*, 1900—1901, p. 7—18).

O opinie asemănătoare cu a lui Xenopol a exprimat E. Stănescu în *Istoria României*, II, cînd a analizat cauzele căderii Viteazului: „Putem spune deci că, la sfîrșitul verii anului 1600, baza social-politică a lui Mihai Viteazul în Țara Românească, Transilvania și Moldova, atît din cauza timpului scurt pe care l-a avut la îndemînă, cît și a contradicțiilor pe care n-a putut să le domine decît parțial, nu era destul de largă și de puternic așezată ca să poată asigura marelui domn realizarea programului său atît de amplu și vizionar conturat".

[92] În încheierea acestor note și comentarii se cuvine să vorbim puțin despre un aspect neglijat de Xenopol: *faima europeană a lui Mihai Viteazul*. Încă din timpul vieții, *Viteazul s-a bucurat de o faimă excepțională*, atît în Europa de Sud-Est — care-și pusese în el mari speranțe de eliberare — cît și în Europa apuseană, unde, un timp, victoriile sale au fost trecute pe seama lui Sig. Báthory.

Folclorul balcanic, mai ales cel grecesc și bulgar, a păstrat amintirea lui Mihai Viteazul ca pe aceea a unui erou legendar, devenit nemuritor prin acțiunile sale, comparabil cu arhanghelul Mihail.

Poeți ca Stavrinos și Palamed — primul colaborator apropiat al lui Mihai Viteazul — au consacrat acestui glorios capitol din istoria românească poeme eroice în care domnul era privit ca un mare erou, menit să stimuleze prin exemplul său dezvoltarea conștiinței de neam a poporului grec. Stavrinos și-a intitulat poemul *Vitejiile prea evlaviosului și preaviteazului Mihai Vodă*, iar Palamed, *Istoria cuprinzînd toate faptele, vitejiile și războaiele preastrălucitului Mihai Vodă, domnul Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei*. Din titlurile lor se poate observa considerația deosebită acordată evenimentelor din ultimele decenii ale veacului al XVI-lea, ca și receptarea înțelesului lor profund, făurirea unității românești. (Lucrarea lui Stavrinos a fost tradusă și publicată de Ion Cutava, în „Arhiva Someșană", 1972, p. 87—124).

În ce privește folclorul bulgar, iată cîteva versuri care pun în lumină imaginea de eliberator a marelui domn: „Dar n-a trecut nici puțin, nici mult, s-a ridicat ... Neagra Valahie și Neagra Bogdanie (adică Țara Românească și Moldova), le conducea Mihai Viteazul ca să-și dezrobească surorile și frații, să dezrobească Alba Bulgarie" (RIR, 1935—1936, p. 369).

Cercurile diplomatice și mediile de informare europene — care cunoșteau faptele marelui domn — i-au adresat lui Mihai numeroase laude, comparîndu-l cu marii eroi ca Alexandru cel Mare. De pildă, adunarea stărilor din Boemia îi adresa următoarele cuvinte: „Tu, care ai egalat pe eroii tuturor timpurilor prin bărbăție și prin apărarea războinică" (Mihail Dan, *Cehi, slovaci și români*, p. 340).

Cunoscîndu-i marile calități de comandant de oaste, curtea imperială din Viena nu se sfia să-l compare pe Mihai Viteazul cu al doilea Alexandru cel Mare (N. Iorga, *Documente nouă*, p. 23). Un istoric polon de la începutul secolului al XVII-lea scria și el: „poporul îl socotea deopotrivă cu Alexandru cel Mare" (P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 21).

Nu este fără interes să amintim că, la sfîrșitul veacului al XVI-lea și începutul celui următor, unii umaniști ca Martin Crusius, David Chytraios, Iacob Potansis s-au preocupat îndeaproape de ceea ce se întîmpla în spațiul carpato-dunărean. Primul dintre aceștia i-a trimis lui Mihai Viteazul o scrisoare în limba greacă, în care elogiază vitejia și bărbăția sa, acordîndu-i în jurnalul său de însemnări un loc important în comentarea știrilor pe care le primea: „Ești un mare conducător de oaste care prin faptele tale ai adus celor asupriți speranța, de care aveau atîta nevoie, că zilele tiraniei semilunii se apropie de sfîrșit" (E. Stănescu, în „Studii", 1964, nr. 2, p. 334).

Mihai Viteazul a fost evocat și de celebrul dramaturg Lope de Vega într-o piesă intitulată *El prodigioso principe transilvano*. Vezi Al. Popescu-Telega, *Două drame de Lope de Vega interesînd istoria și literatura românilor*, Craiova, 1936.

Despre o dramă populară italiană în care se vorbește de vitejia românească, vezi N. Cartojan, *O dramă populară italiană a lui Giulio Cesare Croce despre Sinan pașa și vitejiile românești*, în vol. *Omagiu fraților Lapedatu*, Buc., 1936, p. 221—228 + 3 pl.; și extras, Buc., 1936.

Dar cea mai frumoasă apreciere aparține unei publicații contemporane care sublinia importanța victoriilor de la Dunăre ale Viteazului: „*dacă a fost vreodată în această lume un*

principe demn de glorie pentru faptele eroice săvîrşite de el, acesta e domnul Mihai, principele românilor" (Hurmuzaki, III/2, p. 350).

Despre ecoul larg european al luptelor şi personalităţii uriaşe a lui Mihai Viteazul, vezi: C. Göllner, *Faima lui Mihai Viteazul în Apus. Broşuri contemporane* (AIINC, VIII, 1939—1942, p. 123—296); şi extras: Aurel Decei, *„Avvisi" riguardanti i paesi romeni negli anni 1596—1598* („Diplomatarium italicum", IV, 1939, p. 1—74); Carol Göllner, *Michael der Tapfere im Lichte der Abendlandes Berichte*, „Neuer Zeitung", Sibiu, 1943; Dinu Dumitrescu, *Tipărituri contemporane cu caracter de circumstanţă referitoare la Mihai Viteazul* (SCŞI, Istorie, 1962, fasc. 1, p. 139—143); G. Lăzărescu—N. Stoicescu, *Ţările române şi Italia pînă la 1600*, Buc., 1972, p. 163—171; Carol Göllner, *Semnificaţia europeană a luptelor lui Mihai Viteazul în cadrul războaielor turceşti din sec. al XVI-lea*, în vol. *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Buc., 1975, p. 57—70; Cornelia Bodea, *O tipăritură spaniolă din 1599 despre campaniile lui Mihai Viteazul la sudul Dunării*, în vol. *Mihai Viteazul*, p. 179—189; Paul Cernovodeanu, *Epopeea lui Mihai Viteazul într-o operă istorică engleză a vremii sale*, în acelaşi volum, p. 191—208; Mihai Dan, P. Bona, *Faptele de arme ale lui Mihai Viteazul oglindite în presa cehă a timpului* („Crisia", 1977, p. 77—96), etc.

Faima marelui domn rezultă şi din numeroasele portrete (picturi, stampe sau gravuri) care îl reprezintă, dintre care cel mai celebru este acela alcătuit de A. Sadeler. Despre această problemă vezi mai nou Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale. Michael der Tapfere in der Kunst seiner Zeit*, Cluj-Napoca, 1987 (text român şi german; cu bibliografia mai veche).

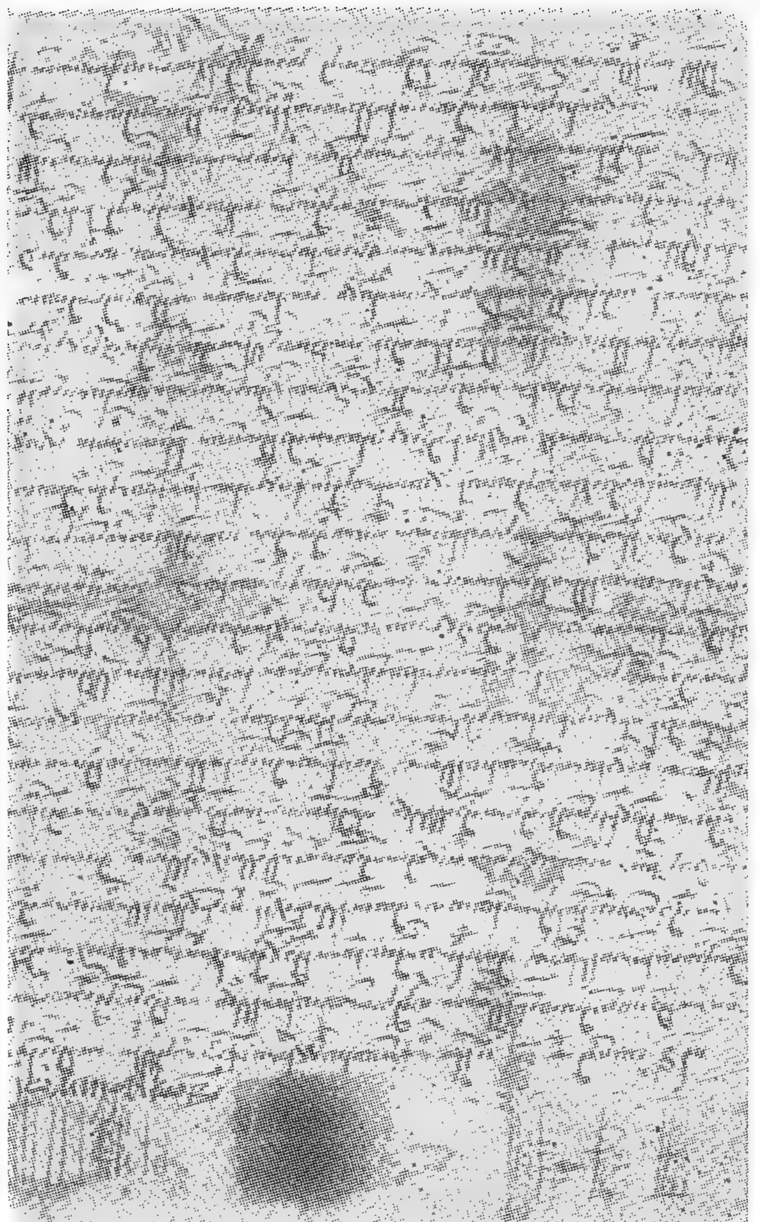

Stema lui Mihai Viteazul ca domn al celor trei țări române unite sub sceptrul său.

Cancelarul polon Ioan Zamoyski, adversarul lui Mihai Viteazul.

Document emis de Mihai Viteazul ca domn al Țării Românești, Transilvaniei și Moldovei, 26 sept. 1600.

Arhiducele Mathias (stampă contemporană).

Bătălia de la Guruslău (sus) şi sosirea la Praga a steagurilor capturate în luptă.

Uciderea lui Mihai Viteazul.

Ştefan Bocskay, principele Transilvaniei (după *Trachten Kabinet der Siebenbürgen*, vol. I).

Piatra de mormînt a lui Stroe Buzescu din biserica m-rii Stăneşti.

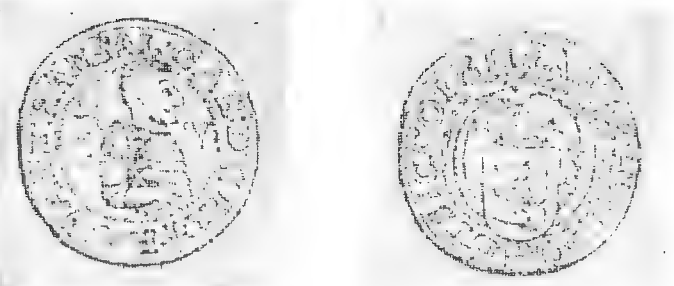

Gabriel Báthory, principele Transilvaniei.

a. Radu Şerban
(după fresca de la Hurezi).

Piatra de mormînt
a lui Radu Şerban
de la m-rea Comana.

Monedă emisă
de Gabriel Báthory.

Semnături de domni și pretendenți de la începutul sec. al XVII-lea: 1. Ștefan Bogdan, 1608; 2. Radu Mihnea. 1611 și 3. Constantin Movilă, 1611.

Semnături ale unor domni din sec. al XVII-lea: 1. Radu Mihnea; 2. Gavriil Movilă; 3. Alexandru Cuconul și 4. Miron Barnovschi.

Pisania m-rii Comana, construită de Radu Șerban.

VALACHIA.

Hartă reprezentînd Valahia şi ţările vecine de G. Mercator, 1628.

Acoperămîntul de mormînt al lui Ieremia Movilă de la m-rea Sucevița, 1606.

Ieremia Movilă și familia sa (pictură murală din biserica m-rii Sucevița).

Regele Sigismund al III-lea al Poloniei (gravură contemporană).

Hatmanul
Stanislaw Zolkiewski.

Cuptoare de ars var descoperite
la Suceava, sec. XV—XVI.

Pagină din registrul calfelor de brutari din Cluj, 1591.

Gaspar Grațiani, domnul Moldovei.

Primul document emis de județul și pîrgarii orașului București, 13 mai 1563.

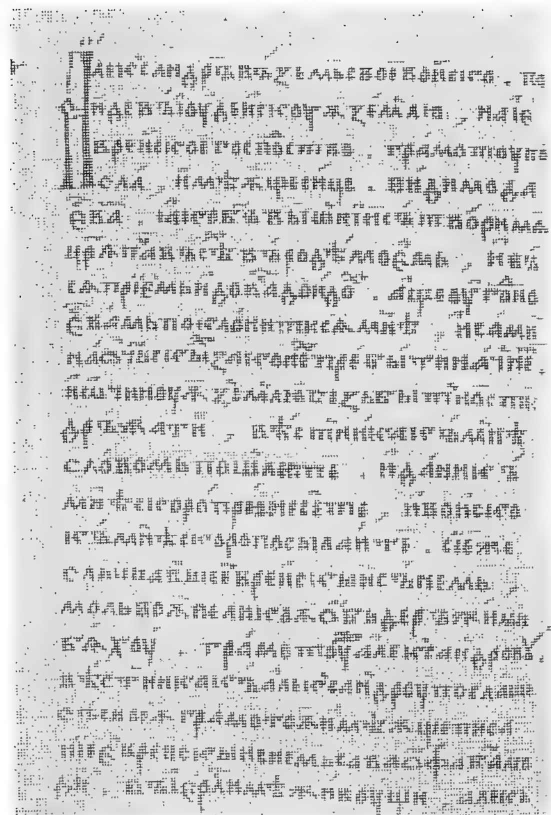
Ţăran şi ţărancă din Transilvania, sec. XVII.

Boier şi boieroaică din Ţara Românească sec. XVII.

Umanistul Nicolaus Olahus.

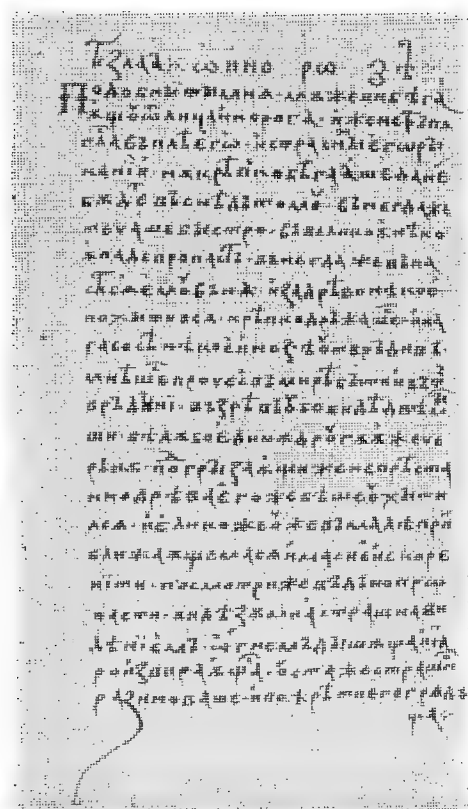

Pagină din *Alexandria*, ms. slav. din Moldova, sec. al XVI-lea (Acad. R. S. România, ms. slav. nr. 357).

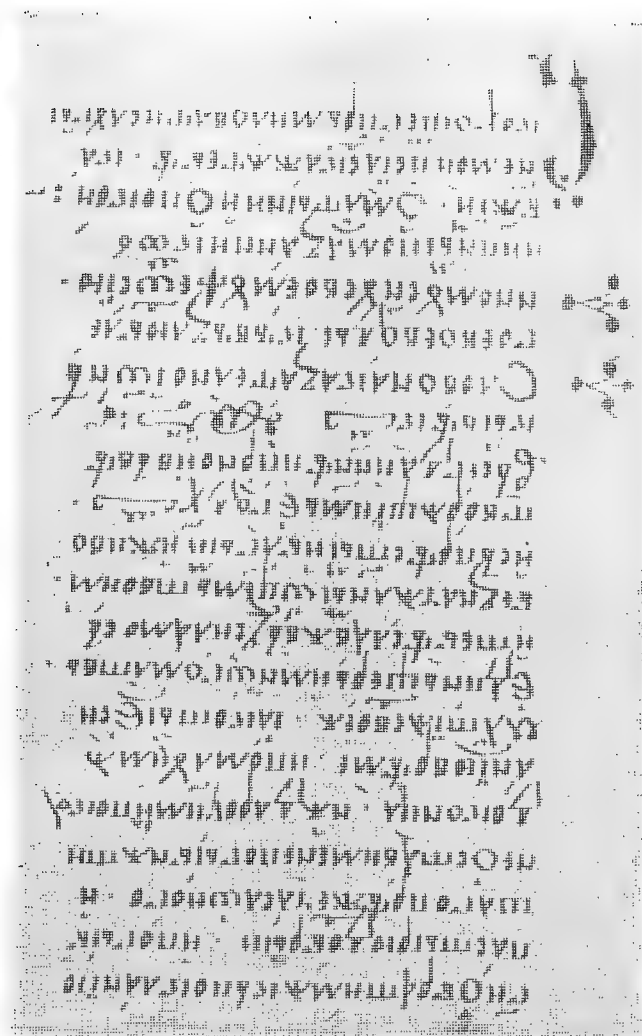
Umanistul Johannes Honterus.

Pagină din *Varlaam și Ioasaf*, ms. slav. din Moldova (Acad. R. S. România, ms. slav. nr. 132)

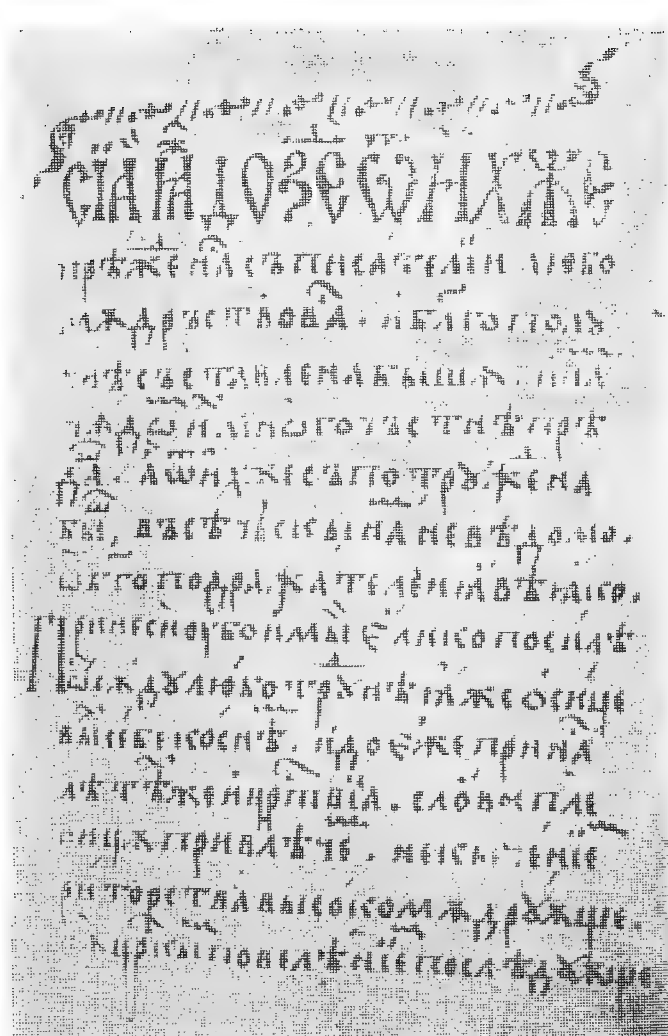

Harta Transilvaniei executată de J. Honterus.

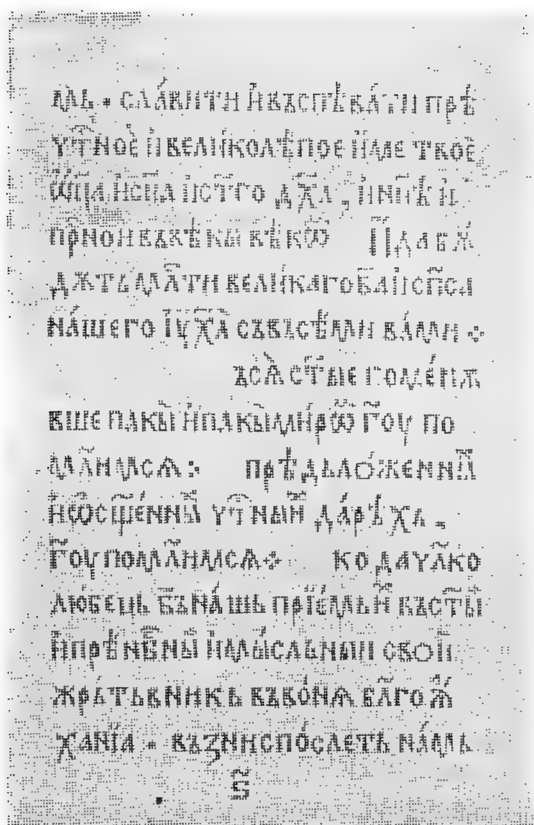

Pagină din *Învățăturile* lui Neagoe Basarab.

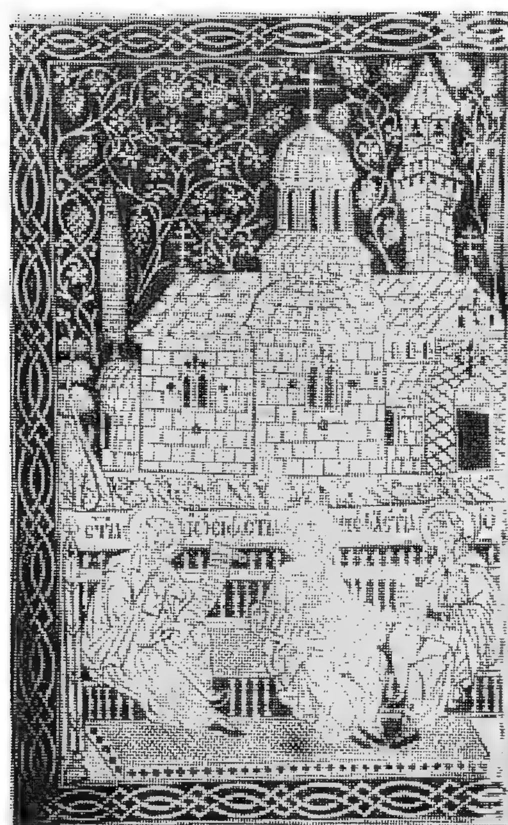

Pagină din cronica episcopului Macarie sec. al XVI-lea

Pagină din *Liturghierul* tipărit de Macarie, 1508.

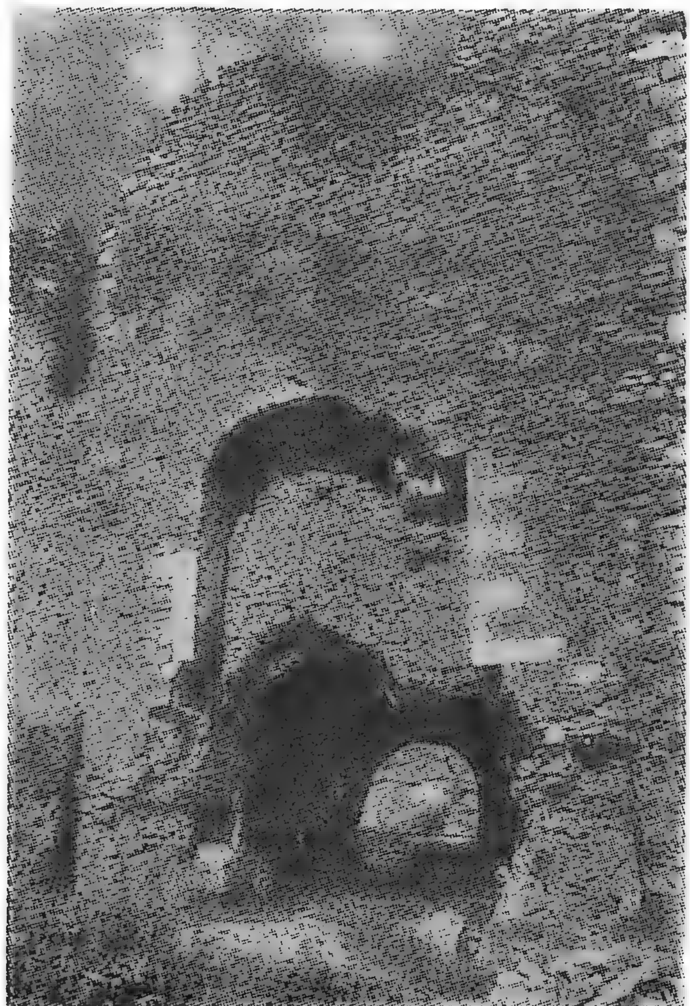

Ilustrație din *Octoihul* tipărit de Macarie, 1510.

Biserica din Arbure.

Poarta de intrare
a cetății Neamț.

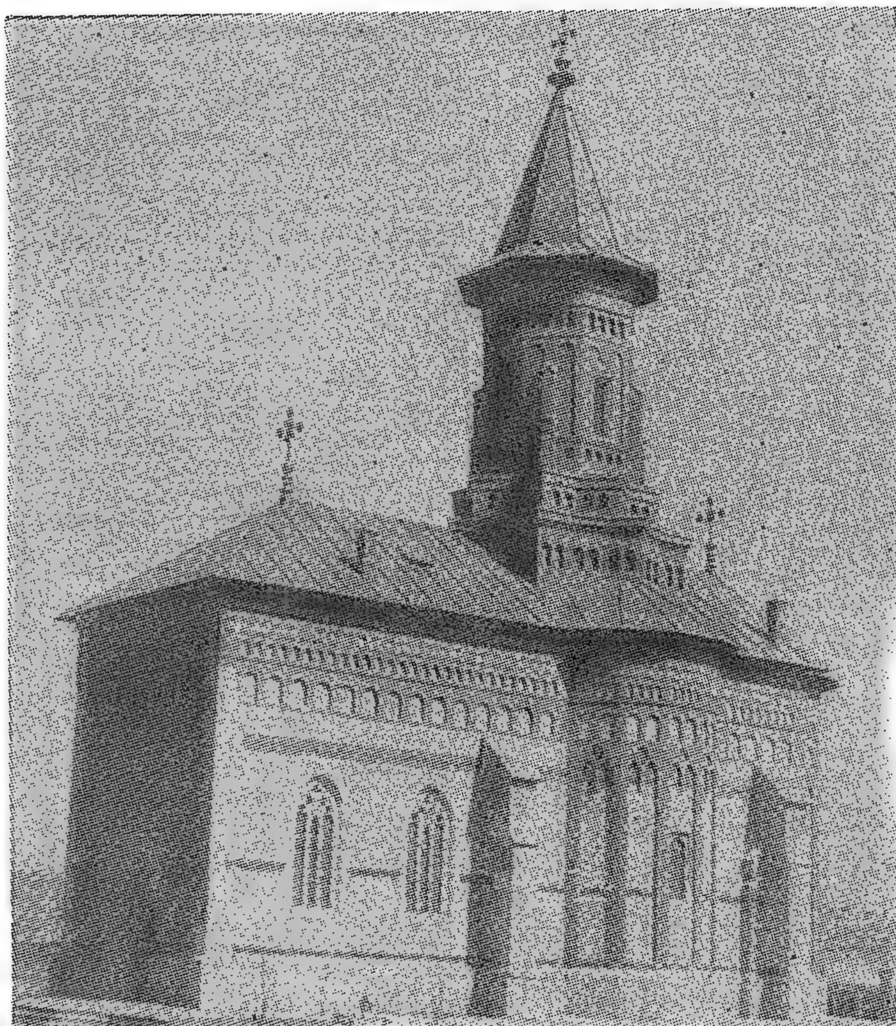

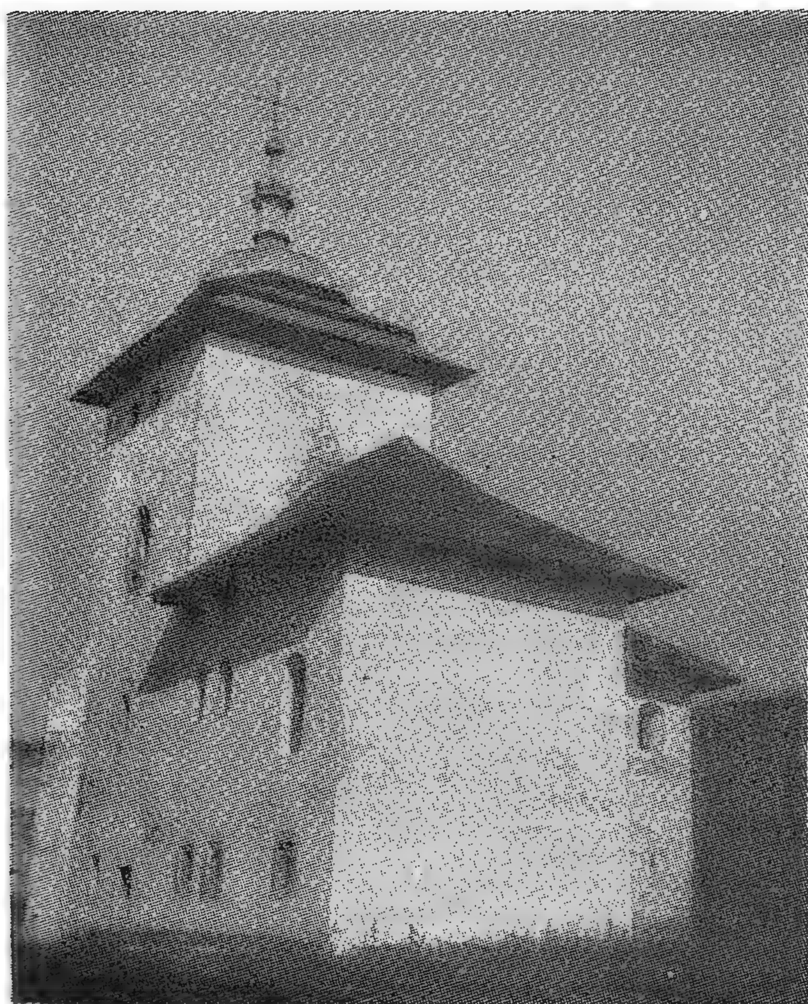
Biserica m-rii Neamț, construită de Ștefan cel Mare.

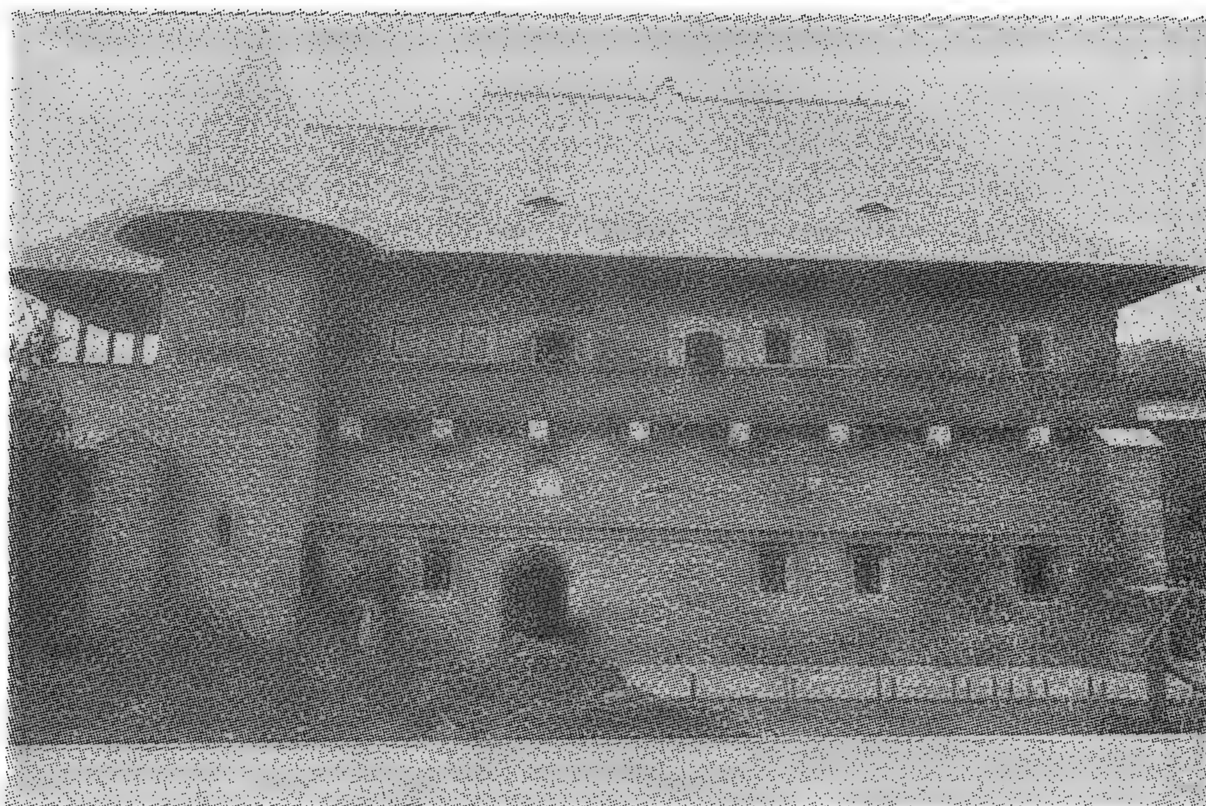
Biserica m-rii Voroneț.

Biserica Sf. Gheorghe din Hîrlău, construită de Ștefan cel Mare.

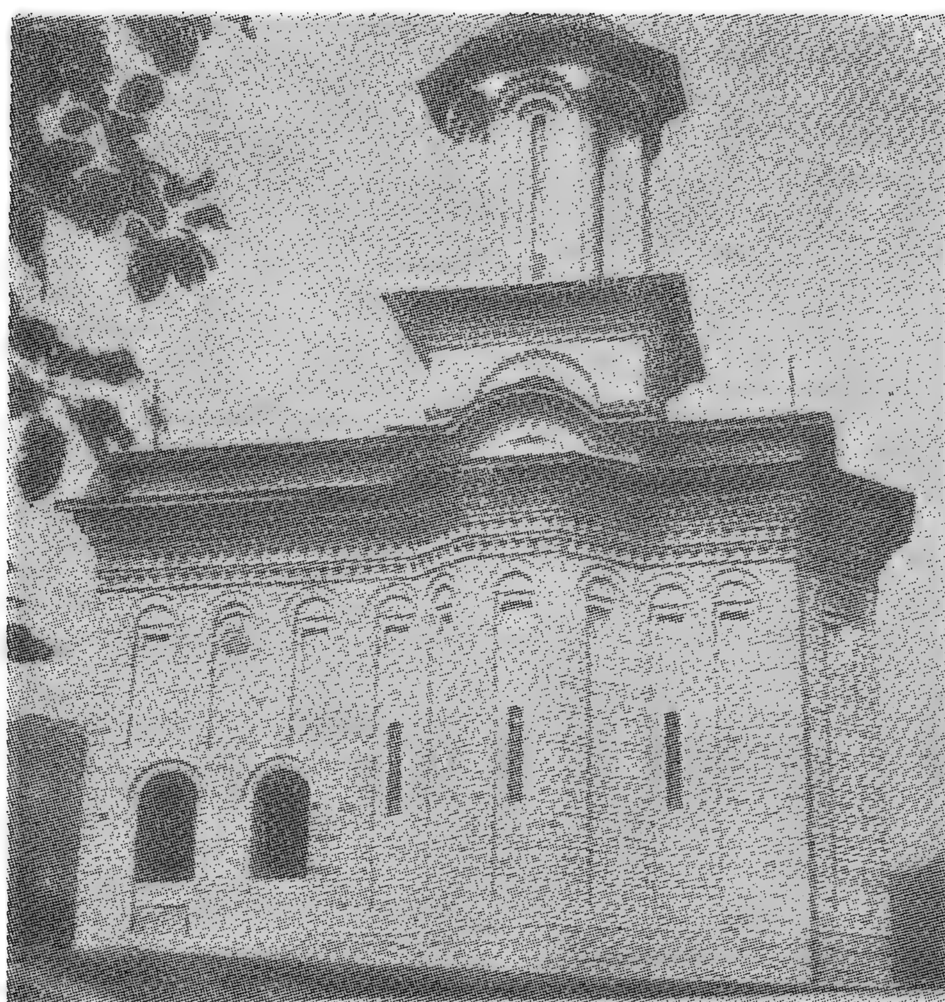

Casa domnească de la m-rea Probota, construită de Petru Rareș.

Clisiarniţa m-rii Moldoviţa, construită de Petru Rareş.

Bolniţa m-rii Cozia, construită de Radu Paisie.

Biserica Trei Ierarhi (detaliu de fațadă).

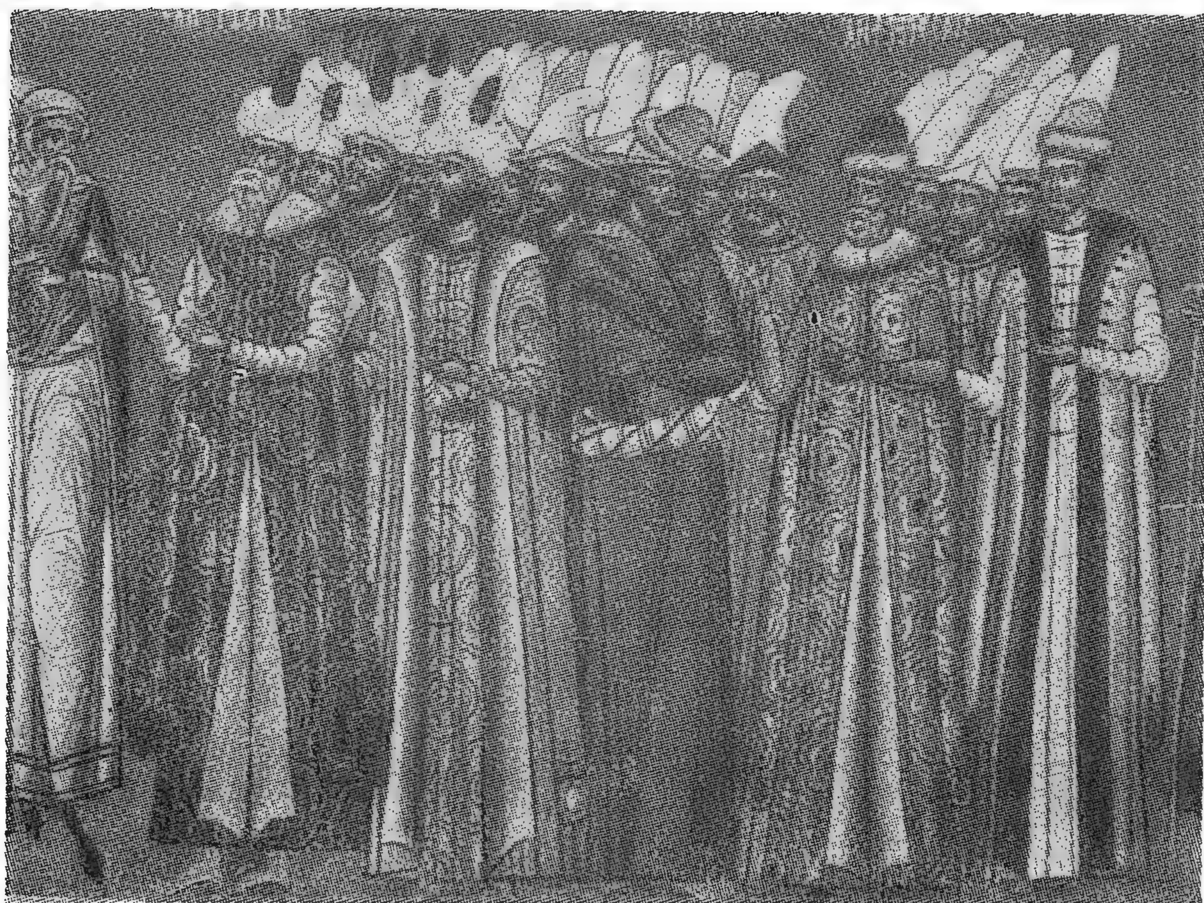
Biserica Trei Ierarhi — Iaşi.

Faţada de nord a bisericii m-rii Bucovăţ.

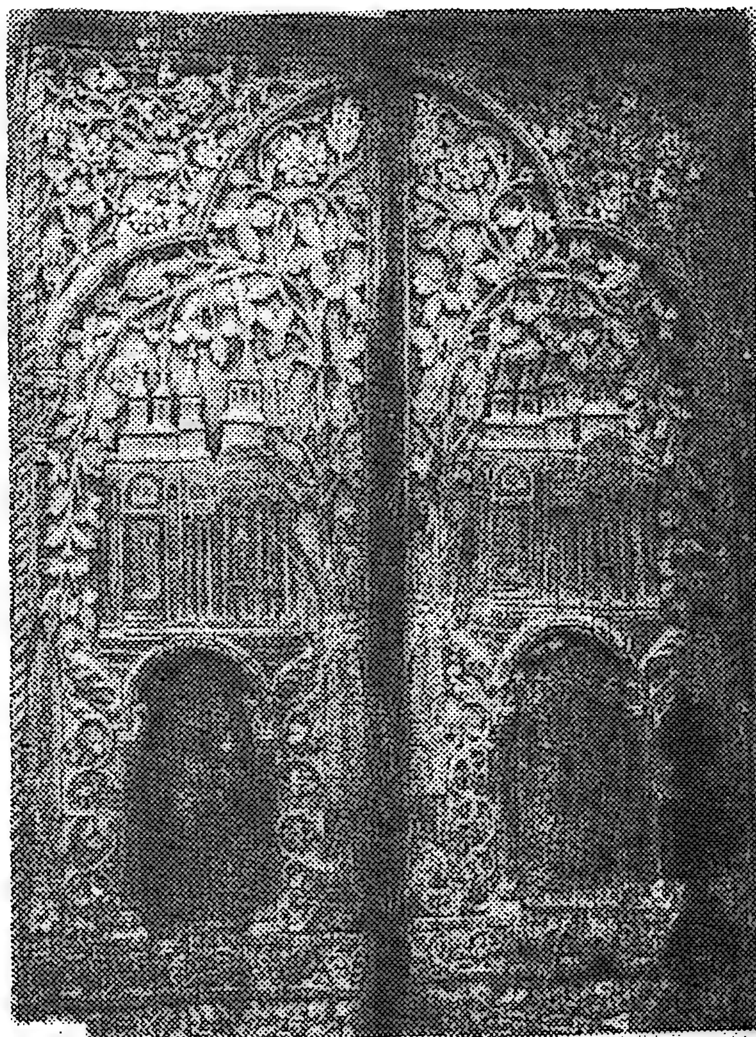
Biserica fostei mănăstiri Mihai Vodă, construită de Mihai Viteazul.

Turci şi tătari din scena *Judecăţii de apoi*, pictură de la biserica m-rii Voroneţ

Miniatură din *Evangheliarul* ms. de la Sucevița.

Ușa de lemn sculptat de la biserica m-rii Cobia, 1572 (detaliu).

Pagină din *Evangheliarul* ms. de la Sucevița, 1605.

Ferecătura *Evangheliarului* postelnicului Marcea, 1519. —

[PREFAŢA LUI A. D. XENOPOL LA VOL. VI EDIŢIA A III-A]

În acest volum nu mai răzbat luptele pentru neatîrnare, care aţipesc o dată cu Mihai Viteazul; ţările române au primit cu desăvîrşire jugul puterii otomane [1].

Se manifestă însă, în decursul perioadei cuprinse în el, primele semne ale unei lupte noi, iarăşi seculară, cu o înrîurire străină, aceea contra elementului grecesc, care se încuibase cu încetul în aceste ţări, mai întîi pe calea religioasă-culturală, apoi şi pe cea comercială şi politică. În volumul următor vom constata însemnătoarea împrejurare că, paralel cu izbucnirea nemulţumirilor ce s-au pricinuit de domnirea grecilor, se arată cea dintîi licărire a unei culturi a propriului grai, cultură ce va întări mai tîrziu răscularea ⟨trezirea⟩, la început instinctivă, a simţămîntului naţional, impezindu-l şi întărindu-l şi pe calea conştiută.

[PARTEA A III-A]

MUNTENIA ȘI MOLDOVA DE LA MOARTEA LUI MIHAI VITEAZUL PÎNĂ LA MATEI BASARAB ȘI VASILE LUPU (1601–1634)

MUNTENIA DE LA MOARTEA LUI MIHAI VITEAZUL PÎNĂ LA MATEI BASARAB

(1601–1632)

Par. 1. Radu Șerban și Radu Mihnea (1601–1616)

Simion Movilă, 1600–1602 [2]. — Domnia lui Mihai Viteazul încetează de fapt, în Muntenia Mare, după bătălia de la Teleajen, în 20 octombrie 1600, și în Oltenia după a doua luptă pierdută de el contra lui Simion Movilă, în ziua de 21 noiembrie același an, după care Mihai apucă calea spre Praga, iar Muntenia încape sub ocîrmuirea lui Simion Movilă, care domnește în ea de la sfîrșitul anului 1600 pînă la jumătatea lui 1602 [3]. Prin întronarea lui Simion Movilă în Muntenia și readucerea lui Sigismund Báthory în Transilvania, pe lîngă Ieremia Movilă care domnea în Moldova, polonii, ce mai erau prieteni și cu turcii și prin aceasta erau la adăpost de năvălirile tătărești, ajunseseră stăpînii netăgăduiți la Dunărea inferioară și în sînul (?) Carpaților, «cu alte cuvinte asupra întregii întinderi a Țărilor Românești».

Zamoyski, cancelarul polon, care introdusese pe Simion în Muntenia, se întoarce în Polonia, lăsînd proteguitorului său 4.000 de poloni și moldoveni, care pradă țara în chipul cel mai cumplit. „O! săracă țară, exclamă cronicarul, ce au pățit atunci cu leșii și moldovenii, că au prădat și au jăcuit toată țara și mănăstiri și boieri și săraci, pînă ce au luat tot ce au găsit la dînșii"[1]!

Simion Movilă strică mai multe din actele făcute de Mihai Viteazul; bunăoară, restituie moșnenilor din Apele Vii moșia ce le fusese luată domnească de Mihai Viteazul, pentru că nu putuseră plăti o dare impusă asupra lor, și apoi fusese dată de el fiicei sale, Florica, de zestre, la măritarea ei cu Preda postelnicul [din Greci]. Simion Movilă ia de la moșneni, ca preț de răscumpărare, 70 000 de aspri, în loc de cei 50 000 pentru care li se confiscase moșia, încît vedem că nu dorința de a restatornici o nedreptate împinsese pe Simion Movilă a lua satul Apele Vii din mîinile lui Preda și a-l restitui foștilor săi proprietari, ci setea de bani, îmbinată cu dorința

---

[1] Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 301 [*Istoria Țării Românești*, p. 83], confirmat prin hrisovul lui Radu Șerban din 29 mai ⟨iunie⟩ 1604, reprodus locul de pe documentul din arhiva statului de generalul P. V. Năsturel, *Lupta ⟨Luptele⟩ de la Ogretin și Teișani* [*din zilele de 13 și 14 septembrie 1602 (7111)*], în „Analele Acad. Rom.", [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXII, 1910, p. 551(7); „Simion vodă cu leși și moldoveni multă năpastă rea și moarte au căzut peste toți sărmanii, cu multe jafuri și multe prădări". [Vezi textul exact în DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 133: „Iar apoi s-a întîmplat schimbarea vremurilor și a domnilor și greutăți țării și multe nevoi din partea turcilor și tătarilor și moldovenilor, de au venit în țară, au jefuit și au robit și s-a făcut domn Simion voievod, cu leșii și cu moldovenii, să cîrmuiască țara și mult rău, năpaste și moarte a căzut pe toți săracii, cu multe jafuri și cu multă pradă."]

de răzbunare.[2] Simion îşi pune în lucrare gîndul său duşmănesc contra rămăşiţelor partizanilor lui Mihai Viteazul, potrivnici polonilor, tăind pe doi boieri: Udrea banul Băleanu şi Negru ‹Negrea› clucerul [4].

Acest sistem de ocîrmuire şi mai ales stricarea actelor lui Mihai Viteazul nu putea conveni familiei Buzeştilor, care şi dînşii trăgeau cele mai frumoase ale lor averi tot din acte de pe vremea lui Mihai Viteazul. De aceea, cu toate că doi din fraţi, Radu şi Preda (Stroe rămăsese credincios lui Mihai pînă la moartea lui), după căderea lui Mihai la Teleajen, ca adevăraţi boieri români se dăduseră în partea celui mai tare, uitînd pe vechiul lor proteguitor care-i ridicase şi-i înavuţise, văzînd încotro tindea ocîrmuirea lui Simion, fug peste Olt, adună oaste şi-l gonesc din Muntenia [5].

Întrunindu-se apoi cu boierii lui Mihai Viteazul, care se înturnau din Transilvania după uciderea aceluia, se înţeleg împreună pentru a alege de domn pe Radu Şerban Basarab, care domneşte timp de zece ani, de la 1602 pînă la 1611 .[3] [6] La alungarea lui Simion Movilă din Muntenia contribuise şi împrejurarea că Buzeştii se convinseseră în curînd că rău făcuseră de a se da în partea polonilor şi a turcilor, deoarece nemţii ajungînd, prin moartea lui Mihai Viteazul, stăpînii Transilvaniei, era periculos a-i avea de duşmani.

Radu Şerban, 1602—1611 [7], era nepotul lui Neagoe Basarab, care pare a fi avut, pe lîngă fiul său Teodosie, încă şi pe unul Şerban, deoarece [Constantin] Căpitanul ne spune că numele domnului era Radu, şi că de pe tatăl său purta şi numele de Şerban .[4] [8] El se afla în tabăra nemţească, unde, în noiembrie 1601, jură credinţă împăratului.

Basta trimite o oştire în Muntenia spre a pune în scaun pe proteguitul curţii sale. Deşi această oştire pare a fi repurtat o victorie în prima ei ciocnire cu aceea a lui Simion Movilă[5], totuşi nemţii nu izbutesc a scoate îndată pe acesta din scaun şi se pare că ar fi urmat mai multe lupte cu izbîndă împărţită, deoarece în 8 aprilie 1602, Simion Movilă era încă în Muntenia şi dădea o mulţămită unui boier al său „pentru că s-au nevoit la slujba domniei mele, cînd s-au ridicat nişte hoţi cu Radul Vodă asupra domniei mele" .[6] [9]

Curînd însă după această dată, Simion Movilă este alungat [10] şi Radu Şerban încape în domnia Munteniei. De abia însă se aşezase în scaun şi se apucase să mai îndrepte desperata stare a ţării, rechemînd la locuinţele lor pe oamenii ce fugiseră în munţi[7], cînd Simion Movilă revine cu o armată polonă şi alungă pe Radu, care trece în Transilvania împreună cu familia Buzeştilor, de astă dată toţi trei fraţii, căci şi Stroe, după moartea lui Mihai se dăduse în partea lui Radu contra lui Simion. Mai

---

[2] Asupra acestui sat, vezi vol. II, p. 167.

[3] Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 301—302 [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 84]. Basta scrie bistriţenilor că „Simion Vodă a trecut înapoi din Ţara Românească în Moldova şi Iaşi este în mîna lui Radu Vodă" (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 755—6).

[4] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 240. [Vezi Radu Popescu, *Istoriile*, p. 80—81, unde textul este: „acest Şerban vodă, ce-l numesc aşa, obicinuindu-se oamenii, nu l-au chiemat Şerban, ci pe tată-său, iar pe el l-au chiemat Radul"].

[5] Basta către Rudolf, 6 nov. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 271).

[6] Documentul se află publicat în Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 113 [DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 38]. Vezi scrisoarea lui Basta din 5 martie (24 febr.) 1602, prin care arăta că a dat lui Şerban arme şi praf [de puşcă] pentru a trece în Valahia (Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 130). Asupra luptelor dintre Şerban şi Simion, vezi mai multe scrisori între Basta şi Lassota (*ibidem*, p. 133 şi urm.).

[7] Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 302 [Vezi *Istoria Ţării Româneşti*, p. 85, unde textul este: „şi să strînseră toţi oamenii cei răsipiţi, cineşi la locul lui, mulţumind lui Dumnezeu pentru pacea ce le-au dat"].

trec tot acolo și alți boieri cu femeile și copiii lor, acei ce se răsculaseră contra lui Simion și trebuiau să se teamă de răzbunarea lui.[8]

Radu trimite la împăratul pe Stroe Buzescu cu o scrisoare, care, ajungînd la Praga în 19 martie, împăratul îi promite sprijinul său și însărcinează pe Basta cu restituirea în scaun a voievodului muntean [11].

În 13 și 14 aprilie ⟨septembrie⟩ 1602 se dă o luptă foarte crîncenă între Radu Șerban, ajutat de nemți, și Simion Movilă, luptă ce se petrecu în două localități apropiate: Ogretin și Teișani [12], în care Radu iese învingător, dar Stroe Buzescu, care-l ajutase atît de mult, este rănit și moare în 2 octombrie același an. [9][13]

Radu Șerban reocupă tronul țării, întrucît în 21 al acelei luni [iulie] găsim o scrisoare a generalului Basta către Lassota în care îi spune că „Valahul, în acest moment, trebuie să fi reintrat în provincia lui, unde se vede că Simion nu a îndrăznit să-l aștepte."[10]

Basta ordonă ⟨cere⟩ lui Radu să cadă asupra turcilor peste Dunăre spre a-i mai detrage de la mersul lor victorios în Ungaria, în care ei izbutiseră a lua cetatea Stuhlweissenburg, în 29 august 1602.[11] Deși Radu Șerban nu putu îndeplini aceste dorinți ale nemților, întrucît tot pe atunci stăruia la turci ca să fie confirmat în scaunul Munteniei,[12] totuși îl vedem cerînd, în 14 septembrie, împreună cu cei trei frați Buzești, ca o mulțămită a slujbelor lor, anume ca împăratul să le dăruiască niște castele din Transilvania.[13] Se mai roagă Radu Vodă ca împăratul să-i ajute pentru a mîntui țara de dușmanii ce o amenințau, să-i trimită bani, oștiri și altele trebuitoare la război, după cum fusese cu Mihai Vodă, predecesorul său.[14]

În acest timp, afacerile din Transilvania se întorseseră cu totul în contra nemților. Sigismund Báthory amenința să reintre în țară cu poloni și moldoveni și Moise Székely dăduse pe față scopurile sale dușmănești contra domniei germane; căpetenia ungurească cere chiar și obține un ajutor turcesc contra germanilor.

Tot atunci polonii stăruiau la turci contra lui Radu Vodă și, făgăduind sultanului ajutorul lor în lupta cu nemții, pretindeau de la ei trecerea ambelor țări române sub supremația lor și înlocuirea lui Radu Vodă cu Simion Movilă. Se înțelege de la sine cum asemenea amenințare a poziției sale din partea polonilor trebuia să arunce tot mai tare pe Radu Vodă în brațele nemților, cu atît mai mult că și familia cea mai însemnată a boierilor de atunci, Buzeștii, deveniseră partizanii cei mai aprinși ai politicii germane. De aceea, cînd Radu-Vodă vroi să se deie și în partea turcilor [14], spre a dobîndi de la ei confirmarea domniei, el

---

[8] Michael Zekel ⟨Székely⟩ către Rudolf, 28 febr. 1602 și Ștefan Kakas către Zaharia Gaitzkouler, 12 mart. 1602 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 290 și 294).

[9] Rudolf către Radu Vodă, 21 april. 1602 (*ibidem*, p. 298). Toate aceste fapte sînt confirmate de inscripția pusă de jupîneasa Sima stolniceasa pe mormîntul bărbatului ei, Stroe Buzescu, în 2 oct. 1602 și de hrisovul lui Radu Șerban, reproduse ambele de generalul Năsturel în lucrarea citată la nota 1.

[10] Basta către Lassota, 21 iulie 1602 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV⟩, p. 307). Ultimul document al lui Simion Movilă, dat după întoarcerea lui în Muntenia, este din 25 iunie 1602 (Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 119) [DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 53].

[11] Instrucțiunile arhiducelui Matei ⟨Mathias⟩ către Basta, 28 aug. 1602 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 310). Compară Zinkeisen [*op. cit.*], III, p. 611.

[12] Mai multe rapoarte ale lui Agostino Nani, ambasador venețian, către doge din 1602 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 256–265).

[13] Radu Vodă către Rudolf, 14 sept. 1602 (*ibidem*, IV/1, p. 318): „ob respectum nostrum ⟨nostrorum⟩ fidelium servitiorum, [curam habere] Castella [que] praedicta, ex gratia clementer conferre".

[14] Radu Vodă către Rudolf, 12 sept. 1602 (*ibidem*, p. 319).

fu amenințat că va fi părăsit de boieri, care vor alege un alt domn supus împăratului.[15]

Iată unde ieșise politica nemților. Vroiseră a se sluji de unguri, pentru a scăpa de Mihai Viteazul și fuseseră prinși în laț; căci ungurii îi întrebuințaseră pe dînșii spre a înlătura domnia românului și acuma îi alungau, vroind să deie Transilvania unui principe din sîngele lor, numească-se el Báthory, Székely, sau cum va vroi. Ba ei nu se mulțămeau a provoca amestecul polonilor, ci chiar pe turci, dușmanii creștinătății, îi chemau în Ardeal, aducînd ei asupra Germaniei ⟨Imperiului habsburgic⟩ acel pericol de care se temuseră nemții că-l va aduce Mihai.

Nemții însă întrebuințează pe Radu Șerban ca pe un simplu instrument al politicii lor, cînd în contra turcilor și a tătarilor, cînd, după cum vom vedea, în contra transilvănenilor. Ei aveau deplină conștiință despre deosebirea dintre Radu Șerban și Mihai Viteazul. Anume, cerînd Radu-Vodă de la împăratul ca să-i deie pe an suma colosală de 480 000 de lei pentru întreținerea armatei, plus 10 000 de lei, bani pentru masă, consiliul imperial observă „că Mihai Vodă era domn al țării și s-ar fi aliat cu maiestatea sa, pe cînd Radul ar fi fost pus în voievodat prin generalul împăratului din Transilvania."[16] Deși împăratul, aprobînd părerea camerei aulice, răspunde lui Radu că nu poate să-i dea atîția bani, totuși îi încuviințează 100 000 de taleri ajutor pentru armată, îi trimite un steag de domnie ca semn de distincție[17] și întărește prin o diplomă pe Radu Vodă și pe urmașii săi în scaunul Munteniei.[18]

Și, într-adevăr, Radu-Vodă merita să atragă asupra lui favorurile curții din Viena; el face imperialilor o slujbă eminentă. Pătrunzînd în Ardeal contra lui Moise Székely, îl bate și ucide într-o luptă crîncenă lîngă Brașov [15], luînd de la turcii ce-l ajutaseră aici 32 de steaguri, pe care le trimite împăratului Rudolf.[18bis]

Țăranii români din Transilvania, văzînd din nou un domn de neamul lor trecînd munții și crezînd că acesta va fi altfel de cum fusese Mihai, se răscoală iarăși în contra nobililor. Dar dacă ei nu fuseseră ajutați de un domn ce avea în fundul gîndului său ideea neatîrnării, erau să fie plîngerile lor băgate în samă de unul ce venea în Ardeal, cum spunea el singur, ca „slugă jurată a împăratului german?"[19]

Basta, puțin timp după această luptă, se întîlnește cu Radu Șerban în Brașov, spre a pune la cale cele trebuincioase.[20] Boierii, partizani tur-

---

[15] Agostino Nani către doge, 9 april. 1602 (*ibidem*, IV/2, p. 259). Vezi tot acolo o serie de documente care slujesc de bază expunerii din text, p. 256–270. Asupra ajutorului turcesc adus de Moise Szekely, vezi Basta către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 23 sept. 1602 (*ibidem*, IV, p. 321). O scrisoare a sultanului Mehmed către Sigismund, regele Poloniei, ca să ajute lui Moise Székely, 6 mai 1603 (*ibidem*, p. 340).

[16] Hotărîrea Camerei aulice, 15 april. 1603 (*ibidem*, p. 335).

[17] Rudolf II către Basta, 18 mai 1603 și arhiducele Matei ⟨Mathias⟩ către Basta, 30 iulie 1603 (*ibidem*, p. 341 și 345). [Primirea banilor este confirmată și de Radu Șerban, care afirmă că solii săi Radu clucerul și Preda banul Buzescu i-au adus „mulți bani de la împăratul creștin, ca să ne scoatem țara și moșia noastră din mîinile dușmanilor noștri, turci și tătari și leși și moldoveni" (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 134)].

[18] Din 10 dec. 1608 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/2], p. 350).

[18bis] Între alte izvoare asupra luptei de la Brașov, vezi N. Iorga, *Socotelile Sibiului*, in „Analele Acad. Rom." [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIII ⟨XXXI⟩, 1899, p. 272, 1603 iulie 20: „Frölige Tottschaft dass der Zekely Mosis umbracht war und sein ganz Lager geschlagen". Compară trei rapoarte ale ambasadorului venețian către doge, 4, 11 și 18 aug. 1603 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 270–271). «Cel din 18 vestește moartea lui [Moise] Székely».

[19] Radu vodă către solii săi, 21 ian. 1604 (*ibidem*, p. 364).

[20] Paul de Krauseneck către Nicolae Burghausen, 26 febr. 1604 (*ibidem* ⟨IV/2⟩, p. 370). Asupra acestei întîlniri din Brașov, în care se bea mult vin, vezi N. Iorga, *Socotelile Brașovului* [*și scrisori românești către Sfat în secolul al XVII-lea*, în „Analele Acad. Rom.,

cilor, polonilor şi ai lui Simion Movilă pribegiţi în Moldova, văzînd că cu ajutorul tuturor proteguitorilor lor nu ajung la nici o ispravă şi mai ales că turcilor le mergea rău în acest an în războiul lor cu nemţii, atacînd fără nici o izbîndă cetăţile Pesta şi Gran,[21] se hotărăsc a cere de la însuşi împăratul Germaniei restituirea lui Simion Movilă în scaunul Munteniei! Neştiind ei că tocmai pe atunci Radu Vodă fusese pus de împăratul a mijloci o pace cu tătarii, spre a slăbi astfel puterile turcilor, ei pîrăsc pe Radu Vodă la împăratul că ar umbla să se împace cu acel popor. [22][16]

Odată cu această pîră, adresată unui personaj din Austria de pe lîngă curtea imperială, aceiaşi boieri mai trimit şi o alta, *scrisă româneşte*, comisarilor împărăteşti din Ardeal. După ce boierii descriu în culori foarte negre starea de silnicie a Munteniei în urma prădăciunilor comise de tătari şi de turci [17], ceea ce i-ar fi silit a-şi părăsi ocinile şi a căuta scăpare „la acest domn bun şi de casă mare, creştin, Movilă-Voievod", ei sfîrşesc prin a ruga pe comisar să arate „această jalbă a noastră luminatului împărat creştinesc şi toată răutatea ce se face într-acea ţară, că doară s-ar milostivi luminatul împărat creştinesc de să scoaţă pre acei oameni răi ce au pustiit acea ţară şi să ne lase pre un domn ce am avut şi mai înainte vreme, pre Simion-Vodă."[23]

Simion făgăduia în acelaşi timp împăratului chiar tribut, numai să i se deie domnia Munteniei. Imperialii însă se temeau pe de o parte de opoziţia boierilor munteni, duşmanii lui Simion; apoi de căderea ambelor provincii române în mîinile Movileştilor, „ginte ⟨neam⟩ în care nu poţi să te încrezi, fiind deprinsă în meşteşugurile turceşti", pentru care erau de părere a se menţine mai bine Radu, „care nu slujise nimănui altuia pînă atunci."[24]

De abia însă pierise Moise Székely şi alt nobil ungur, care avea de mult pretenţii la tronul Transilvaniei, Ştefan Bocsai ⟨Bocskay⟩ «cunoscutul duşman al lui Mihai Viteazul», se răscoală în nordul acestei ţări, periclitînd în chip şi mai grav stăpînirea germană. Ungurii se alcătuiesc în bande prădătoare, care măcelăresc pe germani în toate părţile. Împotrivirea germanilor scade mereu şi în curînd Transilvania rămîne liberă de ei, cu tot ajutorul cerut de la Radu; ba chiar turcii, izbutind a lua Granul şi Neuhäusel în decursul anului 1605, ei recunosc pe Bocskay de rege al Ungariei.[25]

Mem. Secţiei istorice", s. II, t. XXI, 1899, p. 116]: „Ist in aneinemen Keller auf den Herrn Basta ... und Radul Wayda sind in Wein aufgegangen".

[21] Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 612.

[22] Vezi tratările ⟨tratativele⟩ de pace urmate între Radu vodă, comisarii imperiali şi tătari, între altele în 30 iunie 1604 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV⟩, p. 371). Pîra boierilor pribegi trimisă din Iaşi, 25 iulie 1604 (*ibidem*, p. 383), este semnată de următorii boieri: Eftimie mitropolitul, Daniil Danilovici logofăt, Pavel Pavlovici logofăt, Ioan Catargiu spătar, Vasilie clucer, Voicu vistier, Cîrstea armaş, Andrieş ⟨Andreico⟩ comis, Radu logofăt, Hîrcan ⟨Hîrzan⟩ armaş, Nanu postelnic, Simeon pitar, Onesiu ⟨Oancea⟩ vornic, Şerban vornic, Neagoe Meota (?) postelnic, Gheorghie ⟨Motă, trecut greşit⟩ căpitan, Danciul postelnic, Stanciul armaş, Sîrbul clucer ⟨sluger⟩, Petru stolnic, Stan părcălab, Niculae ban „şi alţi mulţi nobili din aceeaşi provincie transalpină, ale căror nume şi sigilii nu sînt puse aici". Exemplarul unguresc al acestei păci (*ibidem*, VIII, p. 277) ⟨276—279⟩.

[23] 1604, fără dată lunară (*ibidem*, ⟨N. Iorga, *op. cit.*⟩, p. 405), iscălită de o parte din boierii de mai sus. Toate aceste tratări motivează mai multe solii trimise de boieri din şi către Moldova şi Muntenia dovedite prin *Socotelile Braşovului*, ed. N. Iorga (mai sus nota 20) p. 118 (10).

[24] Basta către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 6 nov. 1604 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV⟩, p. 401). Un document intern întăreşte duşmănia Buzeştilor contra familiei moldoveneşti Movilă. Preda Buzescu, banul Craiovei, iartă lui Pătru logofătul birul satului Goeşti „pentru că-i adusese vestea cea bună că Ieremia Vodă a murit". (1605 [18], document de la Radu Şerban în G. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, VI, p. 173).

[25] Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 616.

Radu, văzînd că nemții se retrag, se pleacă către turci și, supunîndu-se lor, primește de la ei, pe cît și de la tătari, cîte un steag de domnie fără a înceta însă pe de altă parte a jurui credință nemților.[26] El încheie și cu Bocskay pace în 1605 [19], și astfel Muntenia, care gravitase un moment către germani, reintră iarăși în stăpînirea ⟨sub dominația⟩ turcească și în atîrnarea țărilor ce se țineau de acea împărăție.[26bis]

Tot pe atunci, tocmindu-se și pacea de la Zsitvatörök între turci și germani, în 1606 [20], Muntenia putu dobîndi ceva răgaz, încetînd de a mai fi expusă la vijeliile unui veșnic război și după cum spun cronicarii: „oamenii pămîntului se bucurară, scăpînd de robie, de prăzi, de fugi prin munți și de toate groazele și călcăturile oștilor și toți dau laudă lui Dumnezeu, trecînd 5—6 ani cu pace."[27]

O singură dată fu turburată liniștea Munteniei de la 1605—1609; anume, Simion Movilă, fiind alungat din Transilvania de către Bocskay după împăcarea acestuia cu Radu, trece la tătari, pe care izbutește a-i repezi asupra Munteniei; Radu-Vodă însă îi bate în gura Teleajenului, luptă în care Preda Buzescu este rănit și moare în Brașov [21]. Murind Ieremia Movilă și fratele său Simion urmîndu-i în domnia Moldovei, Radu Șerban scapă de un competitor periculos.[28]

De altfel, în acest răstimp aflăm pe Radu Șerban cultivînd prietenia Porții, prin trimiterea unui frumos dar, o caretă cu „coloane de argint, coperită cu catifea roșie și ferecată cu vergi de aur, împreună cu șase cai prea frumoși, cu harșele tot de catifea roșie",[29] nu mai puțin prin plata regulată a tributului.

Pacea de la Zsitvatörök nu hotăra tocmai punctul de ceartă între cele două împărății, anume cui se cuvenea stăpînirea Ungariei și a Transilvaniei, mărul de ceartă între ele. Articolul al IV-lea prevedea anume între ambele împărății că mai ales țara Ungariei și provinciile acelea care din vechime se țin de ea, precum și celelalte state, țări și provincii de lîngă mare, pe cît și de pe uscat, *care sînt proprietatea ambilor împărați* și toate acele țări care sînt ale casei de Austria sau atîrnă de ea să fie cuprinse în această pace.[30]

Acest condominiu dă în curînd naștere la noi neînțelegeri, care, atrăgînd în ele și pe principele muntean, aduc căderea lui de pe tronul țării sale. Anume, după moartea lui Bocskay în 1606 [22], urmase Sigismund Rákóczi, 1607, care trece însă prin stăruinți turcești drepturile sale lui Gavril ⟨Gabriel⟩ Báthory, partizanul otomanilor. Partida germană însă susține de candidat pe Valentin Homonai, pe care însuși Bocskay, în lipsă de moștenitori, îl desemnase de urmaș pe patul său de moarte.

Împăratul Rudolf se hotărăște a combate pe omul turcilor, Báthory, și izbutește a trage în alianța sa pe Radu Șerban al Munteniei și pe Constantin Movilă al Moldovei. Gavril Báthory, aflînd de această alianță, după ce ia Sibiul și Brașovul din mîinile imperialilor, își adună toată oastea la baza munților dinspre Valahia și, în 30 decembrie 1610,

---

[26] Georg Hoffmann, Carol Imhof, [Albert Huet și Ioan Remensis] către Basta, 2 febr. 1605 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV⟩, p. 409): „Radulius Stindardum a Turcis et Tartaris iam accepit, sinceram nihilominus Suae Maiestati Fidem liberaliter promittens". Compară Octavian ⟨Ottaviano⟩ Bon către doge, 20 ian. 1605 (*ibidem*, IV/2, p. 280).

[26bis] Încheierea tratatului în 27 iulie indicată în N. Iorga, *Socotelile Brașovului*, p. 120 și 123.

[27] Constantin Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 240—241. [Vezi și Radu Popescu, *Istoriile*, p. 81; „au trecut 5, 6 ani cu pace" este separat, după lupta cu Moise Székely].

[28] Octavian Bon către doge, 12 aug. 1606 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 289).

[29] Octavian Bon către doge, 26 iunie 1608 (*ibidem*, p. 298).

[30] Reprodus de Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 618.

trece fără veste în Muntenia și alungă pe Radu Șerban [23], care fuge cu femeia și copilul său, adăpostindu-se în Moldova, în luna ianuarie 1611.[31]

O cronică contemporană descrie în culori foarte vii cumplitul jaf și cumplita prădăciune cărora fu expusă atunci Muntenia din partea oștirilor lui Báthory: „nimic nu fu cruțat, nici biserici, nici mînăstiri; ele fură prădate nu numai de aurul și argintul lor, ci și de acoperămîntul lor de plumb. Mormintele fură deschise și icoanele sfinților despoiate de toate podoabele lor. Poporul de jos se afla în starea cea mai disperată, fiind nevoit, pe un ger cumplit, a rătăci prin păduri. Țăranii ce fură găsiți pe la casele lor fură tratați în modul cel mai crunt de secui și haiduci; prin grele cazne siliți să-și arate banii și după aceea tot uciși. Către sexul femeiesc se comiseră neomeniile cele mai înfiorătoare."[32]

Báthory ocupă Muntenia și vine pînă în capitala ei, Tîrgoviștea, cerînd de aici la Poartă să i se dea lui domnia acelei țări.[33] Sultanul însă, auzind de fuga lui Radu Șerban și nevoind să întărească prea mult pe principele transilvan, dă domnia lui Radu, fiul lui Mihnea, care, pornind către Muntenia, ajunge la Giurgiu, dar nu îndrăznește a înainta mai departe decît după ce Báthory iese din Muntenia. [34][24] Muntenii însă, nemulțumiți cu fiul lui Mihnea, „care el însuși era turc și al cărui tată fusese turc,"[35] ajută lui Radu Șerban a recăpăta scaunul. În luna mai el ia în slujba sa pe Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul [25], și, împreună cu partida imperială din Muntenia, alungă pe Radu Mihnea și pe cisnegiul turc ce vroia să-l așeze în domnia Munteniei.[36]

Încă de pe cînd Radu Șerban se afla refugiat în Moldova, împăratul german îl provocase atît pe el cît și pe Constantin Movilă, domnul Moldovei, a încheia un tratat cu dînsul în contra lui Gavril 〈Gabriel〉 Báthory. Tratatul cu Radu este subsemnat în Moldova, în ziua de 20 februarie 1611, în orașul Roman, unde petrecea principele muntean.[37]

Reintrînd Radu Șerban în domnia Munteniei, el trimite în mai multe rînduri răspuns la generalii imperiali, între altele în 4 mai, că este gata de luptă și că să pună în lucrare tratatul încheiat.[38] Neprimind pînă la 14 mai nici un răspuns de la împăratul și fiind amenințat din nou de Báthory, el trimite în 27 acelei luni în solie la împăratul Rudolf pe Petru Armeanul; pe de altă parte, trimite o ambasadă și la Poartă, spre a cere să i se dea lui domnia. Trimișii lui sînt primiți întîi de turci cu cea mai mare mînie; după ce însă încep a da bani, sultanul se mai îmblînzește,

---

[31] Simion Contarini către doge, 22 ian. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 311).

[32] Auszug aus Mihael Weiss, *Brevis consignatio tumultuum bellicorum inde ab anno Christi 1610 ambitione et inquetudine Gabrielis Bathori princ. Transmotorum*, în *Siebenburgische Quartalschrift*, III-ter Jahrgang, 1793, p. 241–264. Locul 〈textul〉 reprodus se află sub anul 1610. Compară cele ce spune mitropolitul Matei al Mirelor în cronica lui, publicată de N. Iorga, în studiul citat, p. 192: „prădau, prăpădeau, ardeau, chinuiau, puneau cărbuni pe pîntecele oamenilor și-i înăbușeau cu fum și oțeturi foarte acre; scoteau ochii, tăiau mîinile și picioarele, jupuiau pielea de pe genunchi pînă la oase".

[33] „Sensus literarum Principis Transilvaniae Gabrielis Bathorei ad Imperatorem Turcarum [...] datae 〈datum〉 Valachiae Transalpinae in oppido Tergovistia die 7 Ianuarie anno Domini 1611" (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 313 [–315]).

[34] Simeon Contarini către doge, 5 febr. 1611 (*ibidem*, p. 312) și un altul din 2 aprilie 1611 (*ibidem*, p. 317).

[35] Altă scrisoare din 11 iunie 1611 (*ibidem*, p. 319).

[36] Altă scrisoare din 11 iunie 1611 (*ibidem*, p. 320).

[37] Tratat din 20 febr. 1611 (*ibidem*, IV/1, p. 429): „actum in civitate Romania in regno Moldaviae" [p. 430].

[38] Scrisoarea lui Radu Șerban din 4 mai 1611 (*ibidem*, p. 435). Alta din aceeași dată către staturile 〈stările〉 Ungariei [Superioare] (partida rămasă credincioasă împăratului) (p. 436).

avînd de scop a-i stoarce pe cît va putea și apoi a numi tot pe Radu Mihnea domn în Muntenia.[39]

Între acestea, Gavril ⟨Gabriel⟩ Báthory pătrunsese a doua oară în Muntenia [26], de astă dată ajutat de Const[antin] Movilă care nu știm pentru ce se întorsese împotriva lui Șerban, după cum se vede lucrul din un document din 22 august 1611 prin care Const. Movilă dă lui Arpentie postelnicul „siliștea Dădești, alăturea de ocolul Tîrgului Frumos, pentru 6 cai buni și 120 de ughi galbeni dați lui Ahmet pașa cînd au trecut în Țara Muntenească cu oaste împotriva Radului-Voievod Șerban."[40]

Radu Șerban însă, de astădată pregătit de luptă, îl respinge pînă sub zidurile Brașovului, luîndu-i mai multe steaguri,[41] [27] și curînd după aceea intră din Ungaria în Transilvania generalul împărătesc Sigismund Forgach, trimis de împăratul în ajutorul lui Șerban.

Radu Mihnea, care se oprise în cetățuia Giurgiului, aflînd despre izbînzile rivalului său, trece înapoi Dunărea[r] și se duce la Rusciuk, de unde să aștepte desfășurarea evenimentelor.[42]

Forgach, după ce ia Alba Iulia, se coboară mai jos și se unește cu Radu înaintea Mediașului, unde generalul cheamă o dietă, la care vin numai prea puțini nobili, dovadă că majoritatea țării era cu Báthory. Aflînd apoi aliații că secuii ar sta de tot îndoielnici și gata de a trece în partea lui Báthory, ei cred de cuviință, înainte de a ataca pe Báthory, a se asigura despre partea lor și pătrund prin Țara Bîrsei către ei. Brașovul primește ca totdeauna foarte bine armata imperială și face șefilor ei un împrumut de 12 000 de florini.

Báthory însă, care își adunase puterile sale, iese din Sibiu, unde stătuse adăpostit pînă atunci, se ia după aliați, îi bate și-i respinge în Moldova, în județul Bacăului, unde, pe de altă parte, o oștire de turci și de tătari zdrobește pe Radu Șerban și-i ia toate tunurile. El fuge în Polonia, iar rămășițele armatei imperiale se retrag pe la mînăstirea Putna, Cîmpulung, Suceava, apoi prin Pocuția și Polonia îndărăt în Ungaria.[43] Astfel se sfîrșește domnia lui Radu Șerban, în octombrie 1611. [44] [28]

---

[39] Contarini către doge, 9 iulie 1611 (*ibidem*, IV/2, p. 329).

[40] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 56. [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. III, p. 29; textul exact spune că domnul „miluiește" pe Arpentie cu seliștea Dădești pentru că dăduse „6 cai buni, prețuiți la 120 galbeni ungurești, în nevoia țării. Aceștia s-au împărțit lui Ahmat pașa și Caraș Mîrzea, cînd au trecut în țara Ungrovlahiei cu oaste asupra lui Radul voevod Șărban"].

[41] Cronica din Mediaș, în „Archiv für siebenbürgische Landeskunde", III, 1858, p. 87; 1611: „Hoc anno Gabriel Bathori a Radulio Valachiae Voivoda iuxta Coronam in Barcia cum toto suo exercitu funditur atque profligatur".

O descriere contemporană a unui martor ocular ne arată toate grozăviile unei bătălii din acele timpuri, grozăvii care astăzi, pe cît se poate micșorat sau cel puțin îndreptat prin îngroziri (?), după ce nebunia luptei a încetat. Mihail Seybriger spunea că „de la Brașov pînă la Petersburg ⟨Sînpetru⟩ erau corpurile înșirate unul lîngă altul, tot felul de oameni de rînd. Căruțașii nu mai puteau căra trupurile din cauza duhoarei. S-a numărat pînă la 12 000. Era vremea secerișului și s-au găsit multe trupuri în grîu. Tîlharii însă au răscolit corpurile descompuse pentru a le fura banii și inelele de aur de pe degetele putrezite". Tot Seybriger ne spune că mulți răniți au fost duși la bărbierii din Brașov pentru a-i opera. (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 122—129). [Despre crucea ridicată pe mormîntul comun al celor căzuți în luptă, pe care erau scrise cu litere chirilice cauzele războiului, vezi *Monumenta Ungrica*, p. 292 și *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, V, p. 20]. Bătălia s-a dat la 9 iulie 1611, sîmbăta.

[42] Alta din 20 august 1611 (*ibidem*), [Hurmuzaki, IV], p. 331.

[43] Raportul lui Sigismund Forgach către împăratul Matei ⟨Mathias⟩, 21 nov. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 447—455). Acest lung raport este menit a scuza neizbutirea expediției.

[44] Contarini către doge, 15 oct. 1611 (*ibidem*, IV/2, p. 335)

Radu Mihnea, 1611—1616. El era fiul cel mai mic al lui Mihnea cel Turcit; dar pe cînd tatăl său, împreună cu un frate al său mai mare, trecuse la religia mahomedană, Radu fusese ascuns de muma lui „la sfînta Agura ⟨Gora⟩ la mînăstirea Iverului ⟨Iverilor⟩, şi de acolo călugării îl trimiseseră la Veneţia, unde învaţă carte grecească şi latinească."[45] După cronica lui Matei al Mirelor, Radu Mihnea învăţase şi „carte în limba arăbească, încît cei ce-l ascultau nu credeau că-i de alt neam pentru frumuseţea graiului său". Firea îl făcuse pe Radu foarte priceput, aşa că, dacă nu s-ar fi îndeletnicit cu grijile lumeşti, ci s-ar fi dedat culturii literelor, ar fi ajuns un mare filozof.[46] Această fire mai înaltă a lui Radu nu putu însă stinge de pe dînsul răul nume ce-l moştenise de la tatăl său Mihnea Turcitul.

Radu Mihnea fusese rînduit de turci încă din ianuarie 1611 a înlocui pe Radu Şerban, care părăsise scaunul, alungat de Báthory [29]. Fiind însă scos şi el de acesta, Radu Mihnea fuge la Giurgiu şi apoi la Rusciuk şi reintră în ţară tocmai în octombrie, cînd Şerban, bătut de Báthory şi de tătari, fugise în Polonia. Nici acum nu trebuia el să se bucure în linişte de domnia încredinţată lui, întrucît nemţii, cu toată pacea încheiată cu turcii la Zsitvatörök, unelteau în toate modurile spre a pune îndărăt în scaunul Munteniei pe proteguitul lor, Şerban.

Domnul scos [din scaun] găsise numai pentru un moment sprijin în Polonia, ale cărei relaţii cu turcii începuseră a se strica, tocmai din cauza prea desului şi covîrşitorului amestec al polonilor în domniile Moldovei, care, pe timpul Movileştilor, după cum vom vedea-o la istoria Moldovei, aduseseră această ţară în o atîrnare aproape deplină de regatul polon. De aceea Radu Şerban după a doua a lui alungare din scaun, caută adăpost în regatul Poloniei, trecînd apoi de aice la Viena, la împăratul german. Imperiul Habsburgilor, care se afla acum, în aparenţă cel puţin, în pace cu Poarta, stăruie la sultanul pentru restituirea lui. Partida imperială din Muntenia, unindu-se cu împăratul pentru reîntoarcerea lui Şerban, acesta făcea zile rele lui Radu Mihnea.

În 12 ianuarie 1612 găsim o scrisoare a împăratului Matei ⟨Mathias⟩ (care urmase lui Rudolf, mort în 1612), către boierii şi căpeteniile oştirilor muntene, în care, mulţămindu-le pentru sprijinul dat lui Radu Şerban, le spunea că în curînd îl va trimite în Muntenia din Viena, unde se afla pe lîngă împăratul.[47]

Nemţii erau cu atîta mai plecaţi a ajuta lui Radu Şerban, cu cît tot pe atunci domnul Moldovei, partizanul polonilor, Constantin Movilă, fusese şi el alungat din scaun de turci, şi tătari, şi astfel, prin uneltirile lui Báthory, încăpuseră tustrele ţările dunărene în stăpînirea ⟨sub dominaţia⟩ turcilor, ceea ce le putea fi de un mare ajutor în lupta cu Germania, care ameninţa să izbucnească din nou, fiindcă turcii sfîrşiseră printr-o pace războiul cu perşii, în vederea căreia ei mai cu seamă subsemnaseră tratatul de la Zsitvatörök.[48]

---

[45] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 221. [Vezi şi Radu Popescu, *Istoriile*, p. 67].

[46] Cronica lui Matei al Mirelor, ed. N. Iorga, citată mai sus.

[47] Matei ⟨Mathias⟩ către boierii Munteniei, 22 ian. 1612 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 465). Ea este adresată: „Mag-cis Generosis Egregys Murgae ⟨Mîrza⟩ spatario, postelnico Leka, Gregorio komiz, Georgio armaşul, capitanis Androni, Klokotun (?) et Nyagoi, caeterisque nobilibus ac militibus Valachiae Transalpinae". O altă scrisoare identică este adresată: Mag-cis gener. vistiario Nika, logofeto Lupu, paharnico Lupul, caeterisque capitaneis ac nobilibus Valachiae transalpinae". Compară un act din febr. 1612 (*ibidem*, p. 468); „ipsum Radullium Viennae diutius non esse retinendum".

[48] Hans Mollart către Matei ⟨Mathias⟩, 3 martie 1612 (*ibidem*, p. 470).

În 7 mai 1612, împăratul Matei <Mathias> trimite sultanului o scrisoare personală, în care stăruie pentru restituirea lui Şerban în scaunul său, de unde ar fi fost pe nedrept alungat de către Báthory.[49] Partida imperială şi a lui Radu Şerban din Muntenia ajută nemţilor din toate puterile spre a readuce pe domnul îndepărtat. Astfel, în 12 septembrie 1612, boierii din Muntenia trimit o adresă către Radu Şerban, în care îl roagă „să revină în ţară cu ajutorul împărătesc, că de 13 luni, de cînd el părăsise Muntenia, au fost ucişi o sumă de boieri: Drăgotă postelnicul, fratele lui logofătul, Barcan stolnicul, Stanciul paharnicul, Vodă banul, Carca vornicul, Dragul logofătul, Drăghici postelnicul de Somoneşti, Anghel comisul, Mihail cămăraşul, Pavel postelnicul, iar portarul Proca a fost tras în ţeapă; au mai fost ucişi Marcu logofătul şi Dragomir paharnicul [29 bis]. Noi cu toţii am fugit spre hotar la Mehedinţi, părăsind moşiile şi proprietăţile noastre, care se stăpînesc de oameni străini."[50]

Către acest timp, 21 sep[tembrie] 1611 <1612>, Radu Mihnea se pune bine cu Braşovul, cu care încheie un tratat de slujbe mutuale, obligîndu-se braşovenii ca să părăsească pe Radu Şerban şi să se deie în partea lui Mihnea.[51] Aproape în aceeaşi cuprindere scriu şi căpitanii miliţiilor <oastei> muntene.[52] În decembrie acelaşi an găsim chiar o scrisoare adresată de doi boieri de-a dreptul împăratului Matei <Mathias>, rugîndu-l „pe măruntaiele lui Isus Hristos, să le trimită grabnic ajutor, spre a-i mîntui de nespusa tiranie a lui Radu Mihnea."[53]

Ce împrejurări oare făceau atît de nesuferită domnia acestuia? Cronicarii care raportează despre răscoala lui Bărcan stolnicul, făcută în unire cu alţii opt boieri [30], arată că „această răscoală n-au fost pentru alta, ci pentru mîndria şi răutatea grecilor, că adusese Radul-Vodă pre mulţi de-i cinstea şi îi miluia", iar mitropolitul Matei al Mirelor adaogă că: „Domnul iubea pe greci şi-i îngrijia, fiindcă a fost slujit de dînşii în Grecia şi Italia şi în Constantinopol şi unde ar fi pornit, la războaie stăteau cu dînsul şi sufereau împreună cu el, dispreţuind primejdia."[54] Radu Mihnea, crescut între grecii Muntelui Athos şi în şcoala grecească de la Veneţia, era firesc lucru ca să se înconjure cu prietenii copilăriei sale şi de aceea adusese el cu dînsul mulţi greci în Muntenia.

Aici pentru prima oară se vede o răscoală pornită împotriva unui domn *din pricina grecilor* şi va trebui să cercetăm pricinile acestei răscoale în contra unui element pe care urmarea timpurilor era să-l aducă la deplina şi neîmpărţita stăpînire a ţărilor române.

Deocamdată însă să ne întoarcem la domnia lui Radu Mihnea. Acesta, dacă se înconjura de greci, o făcea fiindcă mai toţi boierii ţării erau din partida imperială [31] şi duşmăneau pe noul domn, care era împins prin însăşi această împrejurare la prigonirea boierilor de ţară şi la favorarea elementului străin. Boierii persecutaţi strigau asupra tiranului că-i omoară şi cereau tot cu mai mare stăruinţă reîntoarcerea lui Radu Şerban.

Duşmănia cea mare ce exista între domnul fugar şi Gavriil <Gabriel> Báthory face în curînd loc unei prietenii tot atît de înfocate. Domnul

---

[49] *Ibidem*, p. 475.

[50] Scrisoarea boierilor către Radu Vodă Şerban, 12 sept. 1612 (*ibidem*, IV, p. 479).

[51] N. Iorga, *Socotelile Braşovului*, p. 132. („Despre Şărban vodă ce tocmeală şi învoială şi ce legătură vor fi avut pînă acum, de astăzi înainte să aibă aceste toate a se lăsa şi a se pune jos".)

[52] Scrisoarea lor din 15 sept. 1612 (*ibidem*, <Hurmuzaki, IV>, p. 480).

[53] Scrisoarea logofătului Stoica şi a clucerului Stanciul către Matei <Mathias>, dec. 1612 (*ibidem*, p. 482). Adaug cronica lui Matei al Mirelor apud Iorga.

[54] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 245. Compară Anonimul românesc (*ibidem*, IV, p. 306). Cronica lui Matei al Mirelor, reprodusă în studiul citat, p. 23—24.

⟨principele⟩ Transilvaniei, anume încurajat prin turci, se sumeţise foarte tare faţă cu ei şi le cerea acuma scutire de tribut pe 10 ani şi altele de asemenea, cereri ce supărară pe turci în contra lui şi-l făcură să cadă din graţia în care se afla, aducînd chiar mazilirea lui."[55]

Duşmănia comună cărora se vedeau acuma expuşi Radu Şerban şi Báthory îndrumează între ei calea împăcării. În nişte instrucţiuni date de Gavril Báthory solului său trimis la Radu Şerban, găsim între altele şi arătarea că, „deşi dînsul îl duşmănise la început şi-l alungase chiar din ţara lui, acuma însă toate le uitase şi că va lucra din toate puterile sale spre a-l reintroduce şi menţinea în tronul său în Muntenia."[56]

În acelaşi timp însă, pe cînd făgăduia lui Radu Şerban a-i ajuta spre redobîndirea tronului, Gavril Báthory încerca să se împace cu sultanul, trimiţînd o scrisoare către Radu Mihnea, pe care-l ştia bine cu turcii, şi căutînd să dovedească acestuia toate însemnatele slujbe ce el le adusese sultanului.[57] Turcii însă nu se lăsară a fi înşelaţi prin dublul joc al lui Báthory; ei dau principatul lui Gavril ⟨Gabriel⟩ Bethlen, ce provoacă o răscoală contra lui Báthory, în care acesta piere, în 28 octombrie 1613.[58] [321]

Noul domn al Ardealului, deşi pus de turci, intră îndată în relaţii paşnice cu germanii, dîndu-şi toate silinţele de a face pe ambii contractanţi, nemţi şi turci, a îndeplini cu exactitate condiţiile păcii de la Zsitvatörök, pentru ca astfel, din pacea ambilor rivali, să-şi asigure domnia. În 6 mai 1615 se încheie chiar un tratat între Bethlen Gabor şi împăratul, în care principele Transilvaniei se obligă a da ajutor împăratului contra tuturor duşmanilor, afară de turci. Silinţele lui Bethlen fură încoronate de succes; în acelaşi an se reînnoieşte la Viena pacea între sultan şi împărat.[59]

Împăcarea urmată între împăratul, principele Transilvaniei şi turci mai are însă şi o înrîurire asupra politicii lui Radu Mihnea. Acesta se convinge în curînd că şi dînsul, urmînd curentului general, trebuia să schimbe relaţiile duşmăneşti de pînă atunci cu Imperiul german, pe altele prietenoase. Radu Mihnea însă nu ştiu să ţină cumpăna faţă de împărăţia germană, ci intră de îndată cu totul în apele nemţilor şi propune chiar împăratului un ajutor de oaste în contra turcilor, la cazul unui nou război între ambele împărăţii. Împăratul răspunde lui Radu-Vodă, *în Valahia*, că va ţine seamă de prietenoasa lui propunere, la caz cînd se vor pleca lucrurile spre război cu Poarta.[60]

Ajungînd asemenea demersuri ale lui Radu Mihnea la auzul Porţii, se hotărăşte deocamdată să-l dizgraţieze mutîndu-l în Moldova. Cum află Şerban despre clătinarea rivalului său, pune cele mai mari stăruinţi la curtea din Viena spre a dobîndi restituirea lui în Muntenia. Văzînd însă

---

[55] Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 686 şi urm.

[56] Instrucţiuni date de Gabriel Báthory lui Francisc Macskasy, 8 august 1613 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 499).

[57] Scrisoare din 9 iulie 1613 (*ibidem*, p. 494).

[58] Gabriel Bethlen către Andrei Doczy, 29 oct. 1613 (*ibidem*, p. 530).

[59] Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 691–705.

[60] Vezi trei scrisori, una a împăratului Matei ⟨Mathias⟩, două ale arhiducelui Ferdinand din 20, 30 ian. şi 12 martie 1614 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 544–545). Atît Radu Şerban cît şi Radu Mihnea sînt numiţi în documentele vieneze [numai] *Radul*, ceea ce poate să facă a-i confunda unul cu altul. Aşa, bunăoară, în locul următor, unde acest nume se referă cel dintîi la Radu Şerban, al doilea la Radu Mihnea: „nunciatumque est Illustri-mo Principi *Radulio* (Şerban) ut quamprimum in Walachiam penetraret, universi officiales ad eum accurerunt, occiso ab ipsismet Turcico illo *Radulio* (Mihnea) Principe, qui nunc ibi cum Turcis et Tartaris grassatur, singulis mensibus ingenita tributa bis exigens". Georgius Szygyarto şi Mateus ⟨Mathias⟩ Szabo către împăratul Matei ⟨Mathias⟩, 1613 (*ibidem*, p. 542).

pe nemţi cam nepăsători faţă cu el, din pricină că aceştia primiseră făgăduinţele lui Mihnea, se înţelege cu un nobil ungur, Gheorghe Homonai, ca ambii, adunînd armată pe socoteala lor, să-şi cerce norocul, unul în Muntenia, celălalt în Ardeal. Ei sînt însă opriţi din ordinul împăratului, pe care turcii îl ameninţară cu război, în cazul cînd le-ar fi învoit asemenea întreprindere[61].

Tot pe atunci umbla pentru a obţine tronul Munteniei şi dragomanul Gaspar Graţiani, pe care-l vom vedea mai tîrziu ieşind la domnia Moldovei. „Se înturnase de la curtea cesaree ⟨imperială⟩ cu ferma speranţă de a obţine principatul, dar n-a izbutit, fiind ales unul ce locuia în casa primului vizir. Spun că ar fi din linia principilor Moldovei, numit Alexandru, şi *păstrat spre sămînţă pentru asemenea prilejuri*".[62] Acest domnitor „de sămînţă" în casa marelui vizir era Alexandru Iliaş.

Par. 2. Sporul înrîuririi greceşti în ţările române

Sub domnia lui Radu Mihnea se petrecuse un fapt de cea mai mare însemnătate pentru istoria ţărilor române, *o răscoală a boierilor contra grecilor ce se aflau pe lîngă domnul lor* [33].

Mihnea adusese cu sine mulţi greci în Muntenia, fiindcă fusese crescut între ei şi vroia să se înconjure de acest element şi după suirea lui în scaun. Pe lîngă cronicarii pe care i-am văzut spunînd despre mulţimea grecilor aduşi de Radu Mihnea, mai putem întări aceste arătări cu autoritatea unui document contemporan; un raport al lui Gregorio di Niccolo Raguseo către împăratul, despre solia sa la Constantinopol, ne spune că Radu Mihnea avea ca agenţi la Poartă mai mulţi greci.[63]

Totuşi, să nu credem că elementul grecesc fusese introdus *prin Mihnea* în Muntenia. Strecurarea lui în ţările române derivă din nişte cauze fatale, care sporiră fără încetare numărul lor în ele, pînă ce, la urmă, după mai multe lupte şi răscoale din partea elementului indigen, asemenea celei a boierilor sub Radu Mihnea, el ajunge a pune mîna pe toate răsuflăturile naţiei române şi a acoperi întreaga ei existenţă sub valul său atotcuprinzător [34]. Rădăcinile epocii fanariote sînt foarte adînci în istoria ţărilor române [35] şi fiindcă aici, la domnia lui Radu Mihnea, am întîlnit pentru prima oară sînge răsplătit din pricina grecilor, credem că este momentul cel mai potrivit pentru a schiţa seria dezvoltării greceşti în ţările române. Să urmărim întărirea elementului grecesc în ţările române atît pe partea comercială, cît şi alte sfere ale vieţii româneşti.

Căderea Constantinopolului împinge pe mulţi greci din straturile mai de jos spre ţările române, pe cînd cei învăţaţi căutară scăpare în Italia. În 1469 găsim rezumatul unui proces petrecut înaintea palatinului ⟨vornicului⟩ Neagu al lui Radu vodă (cel Frumos) între un italian (genovez) şi 4 greci pentru nişte piper.[64] În 1531 găsim pe regele polon Sigismund oprind pe negustorul grec Caracandela să facă comerţ cu Polonia pentru

[61] Mai multe acte (*ibidem*, p. 569—574).

[62] Almoro Nani către doge, 3 sept. 1616 (*ibidem*, IV/2, p. 365): „riservato per semenza in queste occasioni".

[63] 23 nov. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 456): „alcuni Greci agenti del presente Vaivoda di Valachia, figliuolo di Mihna".

[64] „Columna lui Traian", 1874, p. 127.

Moldova, pe timpul duşmăniilor cu Petru Rareş.[65] Acelaşi lucru se întîmplă altui negustor grec, Chalcocondila, desigur coborîtor al istoricului bizantin cu acelaşi nume.[66] În 1554 aflăm pe fostul vameş al lui Lăpuşneanu, grecul Constantin Corniact, că se aşează în Lemberg[67]. În 1577, pe Gavril grecul din Suceava declară că a primit de la Ana, văduva lui Albert Zaliski din Lemberg, preţul unui vas de malvazie; la această socoteală mai ia parte şi alt grec, Iane din Suceava.[68] Grecul Neculai Domesticos Neuridis capătă o mărturie de la Alexe şoltuzul şi 12 pîrgari din Iaşi către juraţii din Liov că el „a venit de multă vreme în ţară, că a fost foarte mare negustor şi, cînd ne-a sosit timpul să plătim dajdia către vistieria domnească, ne-a schimbat banii şi ne-a dat ughi pentru bani." Mai arată şoltuzul că, atunci cînd Neuridis a plecat la Liov, avea într-un şerpar 3 000 de galbeni (care i se furaseră)[69].

În 1574 întîlnim pe grecul Scarlat amestecat în uneltirile politice ale lui Bogdan Lăpuşneanu, după moartea lui Ioan-Vodă cel Cumplit.[70] În 1585 găsim la Lemberg pe Anton grecul, sluga Mariei Peleologhina, văduva lui Iancu Sasul, domnul Moldovei.[71] În 1597 găsim pe un negustor grec, al cărui nume însă lipseşte din document, care se roagă de tribunalele polone să mai aştepte cu judecarea unui proces al său pînă va sfîrşi un alt proces ce-l avea în Moldova.[72] Ceva mai tîrziu, în 1600, întîlnim pe un grec, Dima Palavra, arestat în Transilvania şi a cărui eliberare este cerută de Ioan Baptist Amorosio (un italian grecizat) ce era pe atunci întreprinzătorul ⟨arendaşul⟩ vămilor din Moldova.[72bis]

Grecii ajunseră astfel cu încetul să înlocuiască comerţul genovez şi în parte cel armenesc din ţările române. În 1602 găsim o scrisoare a mai multor greci din Iaşi: Manea, Alexe, mari vameşi, Pană Limidar, „negustorul m.s. voievodului", jupan Zimarel, Mihail Dumitru, Manole Vaida, Dumitru Zulidny, Dumitru Kotya şi alţi negustori greci din capitala Moldovei scriind bistriţenilor pentru averea unui grec, Giva din Epir, mort în cetatea lor. Altă scrisoare a lui Ştefan Bethlen (1621) vorbeşte de neguţătorii greci din Transilvania şi ţările române.[73] [36]

Călugării răsăriteni, venind din părţile mai apropiate de locul unde suferise Mîntuitorul, erau priviţi nu ca oameni, ci ca sfinţi, de către bigota poporaţie a ţărilor române, care se simţea prea fericită cînd putea să se despoaie în favoarea acelor obraze ce ştiau aşa de bine să se folosească din prostia lumii.

Aşa vin către acelaşi timp în ţările române, pentru a aduna milă, Ioachim, patriarhul din Constantinopol, care merge la Bogdan [cel Chior] al Moldovei şi la marele proteguitor al bisericii greceşti, Neagoe Basarab al Munteniei, în 1513. În 1516 succesorul lui Ioachim, Pahomie, cercetează

---

[65] Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 47.
[66] N. Iorga, *Relaţiile cu Lembergul*, p. 33; idem, *Studii şi documente*, XXIII.
[67] *Ibidem*, p. 39, [Constantin] Corniact, creditorul lui Ion Vodă cel Cumplit. Vezi un document din febr. 1580 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 291). [Despre acest întreprinzător cretan, a cărui activitate s-a desfăşurat în Polonia şi Moldova, vezi amănunte la Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Buc., 1980, cap. *Esquisse pour le portrait d'un homme d'affaires crétois du XVI-e siècle*].
[68] Iorga, *Relaţiile cu Lembergul*, p. 40.
[69] *Ibidem*, p. 52.
[70] Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 695 (18 mai 1574).
[71] Iorga, *op. cit.*, p. 62.
[72] Hurmuzaki, *Doc.*, Supl., II/1, p. 440.
[72 bis] *Ibidem*, XII, p. 1103.
[73] *Ibidem*, XV/2, p. 809–810; 1621 (*ibidem*, p. 912).

pe aceiaşi domnitori.[74] [37] Alt patriarh grec este amintit ca fiind în Moldova pe timpul lui Alexandru Lăpuşneanu şi stăruind pentru iertarea unui medic italian, d'Asola di Bressanol ⟨Bressana⟩, bănuit că ar fi vrut să otrăvească pe domnitor.[75]

În anul 1600, după ce Mihai Viteazul cucereşte ⟨uneşte⟩ Moldova, fug, împreună cu Ieremia Movilă, mitropolitul Gheorghe [Movilă] şi trei episcopi: [Agaton] al Romanului, [Theodosie] al Rădăuţilor şi [Ioan] al Huşilor. Mihai convoacă un sinod la care iau parte şi mai mulţi prelaţi greci din răsărit, ca Nectarie, arhiepiscopul Ohridei, Dionisie al Tîrnovei, German ⟨Ghermanos⟩ al Cesareei şi Theofan al Vodenei. Actul pentru caterisirea episcopilor fugiţi este scris în greceşte şi subsemnat în aceeaşi limbă de cei patru demnitari greci, pe cînd doi episcopi străini: Pahomie ⟨Petronie⟩ din Muncaciu ⟨Muncacs⟩ şi Efrem ⟨Efraim⟩ din Hebron ⟨Habrul⟩ iscălesc slavoneşte.[76] [38] În 1620 găsim pe un patriarh din Alexandria petrecînd la curtea lui Radu Mihnea şi dînd informaţii asupra luptei de la Ţuţora, care pune capăt zilelor lui Gaspar Graţiani.[77] [39]

Dacă însă aceşti patriarhi se întoarseră în ţările lor şi dacă Nifon ieşi din scaunul muntean, alungat de Radu cel Mare, alţi călugări greci prinseră rădăcini mai adînci în ţările române, unde-i aflăm în curînd ca egumeni în mînăstirile acestei ţări. Aşa pe la 1541 întîlnim între călugării mănăstirii Bistriţa pe proegumenul Partenie Tarhata, după numele lui desigur un grec.[78] [40]

Despre întinderea înrîuririi religioase a elementului grecesc încă din decursul veacului al XVI-lea fac dovadă numeroşii termeni greceşti introduşi în limba română privitori la lucrurile bisericeşti; pe cînd limba cărţilor bisericeşti rămîne tot aceea slavonă, termenii pentru însemnarea unor noţiuni referitoare la biserică devin greceşti în limba vorbită. [41] Aşa vedem apărînd chiar în documentele cele mai vechi ale domnitorilor români cuvintele de *mănăstire*, *mitropolit*, *călugăr*, *paraclis*, *liturghie*, *egumen*, *arhimandrit*.[79] În altele mai noi, de prin veacul al XVI-lea, întîlnim: *proegumen*, *monah* şi *ieromonah*, îmbogăţindu-se necontenit terminologia grecească a treptelor bisericeşti. În un catastih al averilor mănăstirii Galata, scris româneşte pe timpul lui Petru Şchiopul, 1588, se află întrebuinţată o întinsă terminologie grecească, în care întîlnim cuvinte ca următoarele: *minee*, *penticostar*, *octoih*, *triod*, *metafraste*, *canon*, *dichiu*, *stihar*, *chivot*, *discos* (cu finala grecească *os* în loc de româneşte *disc*), *potir*, *panaghia*, *pantocrator*, *xeropotam*, *policandru*, *iconostas*, *patrafir* şi altele încă.[80]

Şi cum oare să nu fi început biserica a se greciza cînd din toate părţile călugării greci irumpeau în ea? cînd cele mai multe şi mai frumoase mănăstiri încăpuseră prin închinări din partea ctitorilor, sau prin uzurparea lor de călugării greci, în mînile acestora?

---

[74] Citat de Şincai, [*Cronica românilor*], II, p. 132, care reproduce cuvintele istoricului grec: «Ελαβόν ἀυτοὶ οἱ αὐθἔντοὶ τοῦ τόπον εχεῖνου χαὶ οἱ ᾧρχοντεξ χαἱ ὑλοξ ο λᾧοξ μετῷ πασηξ ευλαβἰοξ». Compară Athanase Comnen Ipsilanti, rezumat de [Al.] Papadopol-Calimah, în „Analele Acad. Rom.", II, p. 420.

[75] Hieronim Ferro către doge, 20 dec. 1560 (Hurmuzaki, *Doc.*, VIII, p. 89).

[76] Iorga, *Studii şi documente*, IX, p. 31.

[77] *Ibidem*, IV, p. 178.

[78] Document din 1541, în „Arhiva istorică", I, 2, p. 27.

[79] Pentru *mănăstire şi călugăr* mai toate documentele vechi le înfăţişează. Pentru *mitropolit*, în loc de termenul vechi slavon de vlădică, vezi un document al mitropolitului Iosif din 1407, în „Arhiva istorică", I, 1, p. 140 [DRH, A, vol. I, p. 29]. Pentru *paraclis* şi *liturghie*, un document de la Petru Vodă [al II-lea] din 1447 (*ibidem*, [„Arhiva istorică"], I, 1, p. 113). Pentru *egumen*, *arhimandrit*, un document de la Ştefan cel Mare din 1459 (*ibidem*, I, 1, p. 114) [DRH, A, vol. II, p. 120].

[80] Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 221. [DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 403—404]. Compară un document din 1586 („Arhiva istorică", I, 1, p. 134).

Închinarea a mare parte din mănăstirile noastre către acele din răsărit este îndestul de veche în țările române [42], deși este greu de constatat data adevărată a supunerii fiecăreia, greu mai ales din pricina nenumăratelor acte false, închipuite de călugării greci spre a urca pe cît se poate mai mult vechimea închinării și a da astfel stăpînirii lor un titlu mai puternic. Astfel, despre mănăstirea Butoiul din Muntenia, călugării greci arătau ca act de închinare a ei sub mănăstirea Sf. Ștefan de la Meteoru <Meteorele> un hrisov al lui Vladislav Voevod [42 bis], fiul lui Mircea Vodă cel Bătrîn, din 6918 (1410), care se dovedește a fi fals prin faptul că mai întîi Mircea nu a avut nici un fiu cu numele de Vladislav, ci numai pe Vlad, pronumit Dracul; apoi, chiar dacă ar fi să se ieie acest Vlad ca Vladislav, încă la 1410 nu domnea el, ci însuși tatăl său, Mircea I, iar Vlad Dracul începe a domni tocmai în 1430.[81]

Mănăstirea Mislea, tot din Muntenia, cată să fi fost închinată mănăstirii Paterisa din Rumelia printr-un hrisov din anul 7124 (1616) de la Radu Mihnea, dacă acest hrisov nu ar fi învederat închipuit, întrucît se referă la un alt hrisov din 7126 (1618) de la Gavril Movilă, adică la un *act posterior*, pe care nu putea să-l prevadă că va fi făcut doi ani după aceea.[82]

Că falsificarea documentelor era procedarea obișnuită a călugărilor greci, spre a-și însuși întîi mănăstirile și apoi a lăți stăpînirea lor, se constată din documente anumite. Prin unul din anul 1631, popa Pavăl mărturisește că, fiind chemat înaintea sfatului domnesc, a arătat că din îndemnul egumenului *Nil* (grec după nume) de la mănăstirea Pîngărați, care-i procurase și un pergament sigilat dar nescris, a plastografisit un document de la Petru-Vodă, prin care atribuia mănăstirii sale un loc ce era al celei a Bisericanilor, pentru care lucru a fost globit de marele logofăt și pedepsit de mitropolitul.[83]

O altă daraveră de același fel, adică tot o plăsmuire, este făcută de călugării greci de la Golia pentru a pune mîna pe o moșie a mănăstirii Bisericanilor întîlnim într-un document din 1634 de la Moise Movilă.[84]

Parte prin asemenea manopere, parte prin îngăduirea domnilor și a boierilor către acești *sfinți părinți*, care veneau doară prin rugile lor cu mare trecere către Dumnezeu să răscumpere păcatele neamului românesc, se stabili o legătură tot mai strînsă între mănăstirile din Răsărit și acelea din țările române, care legătură duse la închinarea celor din urmă către cele dintîi.

Prima mănăstire muntenească care se adeverește ca închinată către una grecească este schitul Stănești, închinat de ctitorul lui, Mogoș, străbunul Buzeștilor, în 1577, patriarhatului de Alexandria. «Altă mănăstire (a doua cunoscută pînă acum) este Bucovățul, închinată mă[năsti]rii grecești Sf. Varlaam în 1588 de clucerul Pîrvu [din Cioroiași]; a treia este mănăstirea Mihai-Vodă, afierosită de Mihai Viteazul în 1599 <1591> mănăstirii Simopetra din Muntele Athos». Altă mănăstire este Polovragi, zidită de boierul Danciul [Pîrîianu] Milescu și închinată Sfîntului Mormînt în 1650.[85] [43]

---

81 Vol. II, p. 77 și 98; Ioan Brezoianu, *Mănăstirile zise închinate și călugării străini*, București, 1861, p. 15.

82 Brezoianu, [*op. cit.*], p. 7. [Nu este în colecția D.I.R.].

83 Document din 1631 („Arhiva istorică", I, 1, p. 106).

84 „Arhiva istorică", I, 1, p. 106. Altul din 1634 (*Uricarul*, VII, p. 124). [Vezi și DRH, A, vol. XXII, p. 91; din document nu rezultă că monarhii de la mănăstirea lui Golăie erau greci, ci doar că „au umblat cu vicleșugurile lor și cu nedreptate și au făcut niște drese, scriind în ele că le-a dat acel sat (= Vînători) cneaghina Maria Chirițoae".]

85 1577, pomenit de un document din 1634 (Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 56); 1588 (Cipariu, *Arhiv*, p. 157); 1599 (*ibidem*, p. 317); N. Iorga, *Istoria bisericii [românești și a vieții religioase a românilor*, ed. I-a], I, p. 215.

Dacă însă aceste mănăstiri fuseseră legiuit ⟨legal⟩ închinate din voia înfiinţătorilor lor, multe altele erau uzurpate în chip samavolnic sau fraudulos, cum se vede aceasta din un însemnat document al lui Matei Basarab din 1639, prin care, constatînd chipul nelegiuit cu care se înstrăinaseră cele mai mari şi mai frumoase mănăstiri ale Munteniei, domnul dispune să se scoată din ele călugării greci şi să se înapoieze acele mănăstiri călugărilor pămînteni. Matei Basarab adevereşte în acest hrisov că atunci „cînd se întîmplă de stătură a fi mitropoliţi şi domnitori ţării oameni străini nouă, nu cu legea sfîntă, ci cu neamul, cu limba şi cu năravurile cele rele, adică greci, care spurcîndu-şi mîinile lor cu ocărîtoarea mită, sub hicleană taină începură a vinde şi a cîrciumări sfintele mănăstiri ale ţării şi lavrele domneşti, a le supune metoace dajnice altor mănăstiri de pre în ţara grecească şi de la Sveta-Gora, făcîndu-le hrisoave de închinăciune fără de ştirea sfatului şi fără de voia soborului". Astfel ajunseră a fi înstrăinate pînă pe timpul lui Matei Basarab următoarele mănăstiri ale Munteniei: Tismana, Cozia, Argeşul, Bistriţa, Govora, Dealul, Glavaciocul, Snagovul, Cotmeana, Valea, Rîncăciovul, Mislea, Bolintinul, Cîmpulung, Căldăruşanii, Sadova, Arnota, Gura Motrului, Potocul, Nucetul şi Tînganul [44]. Că Matei Basarab îndrepta aici numai un abuz introdus fără de cale, se vede de pe aceea că el alege „afară de acele mănăstiri măcar domneşti, măcar boiereşti, pe care singuri ctitorii lor le-au închinat şi le-au supus metoace cine unde au vrut", hotărînd ca acelea să rămînă supuse călugărilor străini.[86]

Şi în Moldova închinările par a fi început ceva mai tîrziu. Cea dintîi care se poate înţelege ca atare este aceea a mănăstiriii Secu, numită de întemeietorii ei, Nestor Ureche vornicul şi Ioan Mogîldea vornicul de gloată, în 1599, cu numele grecesc de Xeropotam, şi înzestrată cu moşia Giuleşti. Acest nume grecesc pare a fi fost dat mănăstirii răsăritene din Sinai. De aceea găsim în 1614 o învoială scrisă greceşte între călugării din Sinai şi cei din Sf. Paraschiva din Iaşi, metocul mănăstirii Xeropotam, cel zidit tot de Nestor Ureche.[87]

A doua mănăstire moldovenească închinată este Golia din Iaşi, ai cărei călugări greci vînd în 1615 o moşie a ei spre a plăti datoriile şi a scoate amaneturile patroanei Goliei, mănăstirii Vatopedului din Muntele Athos.[88] Mănăstirea Golia, zidită de Ioan Golia, mare logofăt, la marginea Iaşilor pe la jumătatea veacului al XVI-lea, fusese închinată în anul 1606 de văduva logofătului, cneaghina Ana, mănăstirii Vatoped.[89]

Mănăstirea Galata, zidită de Petru Şchiopul în 1584 [46], a fost închinată în 1618 Sfîntului Mormînt de Radu Mihnea, nepotul lui Petru, în a doua a lui domnie, 1623—1626.[90]

Mănăstirea Sf. Sava din Iaşi, care s-a rezidit la 1625 de Ioan ⟨Ianache⟩ postelnicul [47], era încă de pe atunci sub călugări greci, către care fusese închinată biserica anterioară ce se dărîmase. Inscripţia care

---

[86] Acest important hrisov publicat în *Uricarul* lui T. Codrescu, V, p. 327—336.

[87] Actul grecesc reprodus de [C.] Erbiceanu, *Istoria mitropolii Moldovei [şi Sucevei şi a catedrei mitropolitane din Iaşi urmată de o serie de documente, de facsimile şi de portrete privitoare la istoria naţională şi bisericească a românilor,* Buc., 1888], p. 293. Document din 1599, în „Arhiva istorică", I, 1, p. 46.

[88] Hrisov din 1615 (*Uricarul,* V, p. 217—218).

[89] Hrisovul de închinare reprodus de Melchisedek, *Notiţe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri şi biserici antice din Moldova,* Bucureşti, 1885, p. 232. Cipariu, *Arhiv,* p. 317.

[90] Melchisedek, *ibidem,* [*op. cit.*], p. 279. (Hurmuzaki, XIV/1, p. 113]. Ath. Comnen Ipsilanti în Hurmuzaki, *Doc.,* XIV, p. 467, determină a doua domnie a lui Radu [Mihnea].

amintește ridicarea ei, din anul 1625, este redactată în limba grecească și se spune în ea că biserica s-a rezidit din temelie, fiind egumen ieromonahul Ieroteu din *renumita insulă a Ciprului*.[91]

Mănăstirea Adormirii Precistii din Iași fusese închinată de Miron Barnovschi Sfîntului Mormînt.[92]

Mănăstirea Todireni, zidită la 1597 lîngă Burdujeni de Radu ⟨Toader⟩ Movilă și Miron Costin [48], fu închinată de Eustratie Dabija în 1664 mănăstirii Sf. Pavel din Sfîntul Munte;[93] sub Gheorghe Ștefan, 1654—1658, găsim pe fratele său Vasile logofătul zidind mănăstirea Cașinul, pe care o închină Sf. Mormînt.[94] [49]

Dacă nu întîlnim așa de multe mănăstiri închinate în Moldova ca în Muntenia, pricina stă în grecizarea mult mai deplină de pînă atunci a acestei din urmă țări decît a Moldovei [49bis], ceea ce provenea în mare parte din apropierea ei mai mare de greci decît a țării Moldovei[95].

Dar, înainte chiar de închinarea mănăstirilor, alte fapte dovedesc cît de legați erau domnitorii români, cu mult anterior fanarioților, de bisericile și mănăstirile grecești din răsărit. Așa, bunăoară, numeroase sînt ajutoarele și darurile făcute de ei mănăstirilor grecești din răsărit. Alexandru cel Bun dăruiește, în 1411, mănăstirii Zografu 3000 de aspri. Ștefan cel Mare dă aceleiași mănăstiri 100 de galbeni ⟨ducați⟩ unguresti în 1466 și mai adaugă în 1471 încă 500 de aspri pentru întreținerea bolniței.[96] Am însemnat apoi mai sus cum marele erou moldovean ridică la Muntele Athos un turn pentru corăbii în 1471 ⟨1475⟩, face o trapeză la mănăstirea amintită (Zografu) în 1495 și reînnoiește această mănăstire în 1502.[96bis]

Contemporanul lui Ștefan cel Mare, Vlad Călugărul, domnul Munteniei, (1481—1494), dăruiește mănăstirii Filoteiu din Sf. Munte 4 000 de asprii pe lîngă 300 dați „trepădătorului", adică monahului ce venise să ia darul. Același domnitor dă în 1487 mănăstirii Rusicu ⟨Rusikon⟩ 6 000 de aspri pe an și [la 1495] măn[ăstirii] Sf. Ilie 10 000 ⟨1000⟩ de aspri. În 1501, însemnata familie craiovească a Pârvuleștilor ⟨de fapt Craiovești⟩ dăruiește 2 000 de aspri pe an și 100 cheltuiala de drum măn[ăstirii] Pavel ⟨Sf.

---

91 *Ibidem*, [Melchisedek, *op. cit.*], p. 244.

92 Mai jos, p. 529.

93 Hrisovul lui [Eustratie] Dabija în [S. Florea Marian], *Portretul lui Miron Costin*, în „Analele Acad. Rom.", s. II, t. XXII, 1900, p. 28, (4).

94 Scrisoare din 1706 a lui Dositei [Nottara], patriarhul Ierusalimului (Hurmuzaki, *Doc.*, XIV, p. 411).

95 Că numai aceste mănăstiri din Moldova se aflau închinate pînă la anul 1627 se vede dintr-un document din acel an de la Miron Barnovschi (*Uricarul*, XIV, p. 174), care spune despre călugării greci „cum țin și aici (în Moldova) *trei, patru* mănăstiri". Totuși, este de admis că începutul închinării mănăstirilor românești către cele grecești este mai vechi decît acel constatat prin aceste documente. Cea dintîi mănăstire din părțile românești închinată uneia din cele grecești este fără îndoială aceea a mănăstirii Sf. Arhangheli din [Peri] Maramureș, închinată de voievozii Baliță și Dragoș ⟨Drag⟩ patriarhiei din Constantinopol. Vezi asupra acestui punct D. Russo, *Elenizmul în România*, [Buc.], 1912, p. 43 [50].

96 N. Iorga, *Studii și documente*, III, p. LXVII; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*.

[În colecția DRH, prima danie făcută mănăstirii Zografu datează din 26 mai 1442 și este datorată lui Ștefan Voievod (DRH, A, vol. I, p. 311—312). Documentele de la Ștefan cel Mare sînt publicate în DRH, A, vol. II, p. 193 și 261. Vezi și Stoica Nicolaescu, *Din daniile lui Ștefan cel Mare făcute mănăstirii Zografu de la Sfîntul Munte Athos*, Buc., 1938 și Ștefan Andreescu, *Ștefan cel Mare ca protector al Muntelui Athos* (AIIAI, 1982, p. 653), care arată că domnul Moldovei era considerat protector al Sfîntului Munte.]

96 bis Vezi vol. II, p. 347. [În 1500—1501 Ștefan cel Mare a adus apă în mănăstire, construind un canal, a făcut o fîntînă și o cristelniță; nu este vorba deci de „reînnoirea" mănăstirii. Vezi C. C. Giurescu — Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, p. 183. Despre arsanaua (portul) făcută de Ștefan cel Mare vezi A. Xyngopoulos, *Un édifice du voévode Etienne le Grand au Mont Athos* („Balkan Studies", 1970, p. 106—108)].

Pavel⟩ din Muntele Athos, iar în 1540, Radu Paisie din Muntenia dă aceleiași măn[ăstiri] 3 000 de aspri și 300 trepădătorului.[97]

Iubitorul de clerici Neagoe Basarab acoperă cu cositor mănăstirea Sf. Atanasie și o împodobește cu odoare de preț, dăruindu-i și un ajutor de 10 000 de aspri pe an, ridică la lavra Dionisiu un turn foarte înalt, face un apeduct și o raclă prea scumpă pentru moaștele patriarhului Nifon. La mănăstirea Cutlumuz ⟨Kutlumuz⟩ tot Neagoe reînnoiește biserica.[98] În 1533 Vlad Vintilă dăruiește 10 000 de aspri lavrei Sf. Atanasie și 1 000 trepădătorului; aceeași sumă o dă măn[ăstirii] Hilandarului și 800 pentru întreținerea bolnițelor. În 1568 Rucsanda, soția lui Alexandru Lăpușneanu, dă măn[ăstirii] Zografu 50 000 de aspri. În 1577, Petru Șchiopul ⟨cel Tînăr⟩ dă schitului Dioniziat ⟨Dionisiu⟩ 6 000 de aspri și măn[ăstirii]. Zografu 100 de galbeni ung[urești]. Același Petru ⟨Șchiopul⟩, ca domn al Moldovei, dăruiește în 1579 Sfintei Lavre din Athos 8 000 de aspri și 300 călugărilor ce vor veni să ia darul. Tot el mai reînoiește și zugrăvește măn[ăstirea] Dioniziat ⟨Dionisiu⟩, iar urmașul său, Alexandru al II-lea [Mircea], reîntocmește măn[ăstirea] Xeropotam și pe aceea a Dohiarului. Ieremia Movilă din Moldova dăruiește în 1598 măn[ăstirii] Zografu 100 de galbeni ung[urești] și Sfintei Lavre 15 000 de aspri.[99] [51]

Cu cît se îngreuia poziția țărilor române față de turci, cu atîta scădeau darurile domnitorilor către biserici îndeobște și către mănăstirile grecești îndeosebi, [fapt] ce are ca rezultat de a micșora numărul și valoarea darurilor cu cît sporea înrîurirea grecească. De aceea în veacul al XVII-lea întîlnim, afară de darurile lui Vasile Lupu, tot mai puține binefaceri către locurile sfinte și lucrul se rostește încă și mai mult în epoca fanariotă. Așa, Constantin Șerban împodobește cu pietre scumpe sicriul moaștelor Sf. Mihail și ridică un turn înalt la măn[ăstirea] Sf. Pavel; Șerban Cantacuzino face un apeduct la lavra Ivirului și alta la lavra Stavronichita. [51bis]

Dar nu numai domnii, ci și oamenii privați, boieri și chiar oameni de jos, evlavioși, contribuiau la reînnoirea mănăstirilor grecești, cum se vede lucrul din reîntocmirea măn[ăstirii] Pantocratorului de către logofătul Radu din Muntenia și din darurile făcute măn[ăstirii] Xenofon de boierii Barbu banul, Nenciul vornicul, Pârvu și Radu, ale căror portrete se află zugrăvite pe pereții mănăstirii.[100] [52] În 1613, găsim pe o călugăriță Agripina care lăsase drept moștenire o falcă ⟨falce⟩ și jumătate de vie în dealul Mîndru nepoților ei, cu condiția ca să deie pe fiecare an un cal la Sfetagora, la măn[ăstirea] Dioniziat.[101]

---

[97] [Stoica] Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 39, 51 și 65. Nicolaescu pune ca domnie la Vlad Călugărul data greșită de 1495—1499.

[În colecția DRH, B, Vlad Călugărul apare cu o danie de 3 000 de aspri anual făcută la 1490 (vol. I, p. 357—359) și cu o alta pentru Hilandar de 5 000 de aspri anual, la 1492 (*ibidem*, p. 377). [Despre această ultimă danie vezi P. Șt. Năsturel, *Sultana Mara, Vlad vodă Călugărul și începutul legăturilor Țării Românești cu mănăstirea Hilandar, 1492* (G.B., 1960, nr. 5—6, p. 498—502); Ion Radu Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVI-e siècle* (RESEE, 1963, nr. 3—4, p. 416—417).]

[98] Vol. II, p. 394—396.

[99] C. Erbiceanu, *Priviri istorice asupra Fanarioților*, în „Analele Acad. Române", [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIII, 1901, p. 89—93; [Stoica] Nicolaescu, *Ajutoare bănești către mănăstirile din Sf. Munte*, în „Conv. lit.", XXXV, 1902, p. 998 și urm.; Lapedat ⟨Al. Lapedatu⟩, *Vlad-Vodă Călugărul* (*ibidem*, XXXVI, 1903, p. 641).

[100] Erbiceanu, *loc. cit.*, p. 90.

[101] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 11—12. O enumerare bogată de daruri făcute de domnii și boierii români mănăstirilor din Răsărit vezi, pentru Athos, N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre* („Analele Acad. Rom." [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXVI, 1914, p. 447 (1); pentru Epir, N. Iorga, *Fundațiunile domnilor români în Epir* (*ibidem*, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 881 (1); pentru Thesalia, N. Iorga, *Fundațiunile religioase ale domnilor români în Orient* (*ibidem*, s. II, t. XXXVI, 1914, p. 863) (1).

Din aceste toate rezultă împrejurarea însemnătoare, anume că închinarea mănăstirilor române către acele grecești din Răsărit nu a fost o urmare a predomnirii politice a grecilor în țările române, ci a precedat-o, înlesnind-o și deschizîndu-i calea; nu cum se pretinde de obicei, ca o consecvență a domniei fanarioților, grecii devenind stăpînii țărilor române, au îndrumat înstrăinarea mănăstirilor, ci evlavioșii români înșiși, crezînd că se pun sub adăpostul unei mai mari sfințenii, au închinat mănăstirile clădite de ei către acele din părțile Răsăritului, *chemînd astfel ei pe greci în țările lor.* Că aceștia căutară apoi prin toate căile permise și nepermise a se încuiba în lăcașurile de închinare românești, nu era decît prea firesc, întrucît găseau în spiritul religios al timpului o toleranță și o îngăduire a tuturor apucăturilor lor.

Grecii deci îndrumară înrîurirea lor asupra țărilor române pe cele două pîrtii spornice ale comerțului și religiei. Către acestea se adause în curînd încă o a treia, care le covîrșea, acea politică și socială, din pricina însemnătății pe care elementul, la început supus al grecilor, îl dobîndi în curînd în însăși împărăția otomanilor. Aici ei deveniră stăpîni din slugi ce erau mai înainte și poruncitori mîndri din smeriți ascultători, prin două împrejurări care îi urcară din pulbere la mărire și onoruri neauzite. Acestea fură: cunoștința limbilor străine și daraverile bănești.

Turcii în acele timpuri disprețuiau încă prea mult pe creștini și se bizuiau prea mult pe puterea sabiei lor pentru a fi înduplecați a trata neînțelegerile lor cu statele Europei pe calea pașnică a diplomației și a-și da deci osteneala de a învăța limbile străine. Pentru a se înțelege deci cu ambasadorii țărilor străine, care, la rîndul lor, nu știau limba turcească, aveau nevoie de tîlmaci.[102]

Prin gura acestora trecînd cele mai delicate daraveri ale Porții și trebuind a fi introduși în toate secretele politicii otomane, ei dobîndiră în curînd o însemnătate nemăsurată ca oameni de încredere ai sultanilor.

Întrebuințarea dragomanilor fusese introdusă de venețieni în relațiile lor cu Poarta Otomană. Venețienii, neștiind turcește, erau siliți să ieie în slujba lor mai ales greci de prin insule. Fiindcă adeseori descurcarea celor mai însemnate daraveri atîrna de modul cum erau tălmăcite convorbirile de dragomani, apoi acel post deveni pe fiece zi mai important, potrivit cu creșterea și complicarea intereselor. În curînd și Poarta, care pînă atunci se slujise de dragomani improvizați sau de cei străini, convingîndu-se de însemnătatea nemăsurată a acestor mijlocitori politici, întocmi și ea un șir întreg de acești dregători, din care marele dragoman al Porții, conducătorul de căpetenie al politicii exterioare, deveni în curînd cel mai de frunte. Fiindcă acesta era întotdeauna un grec, precum erau și subalternii lui, se înțelege ușor cît de mare înrîurire dobîndiră grecii din Constantinopol prin îmbrăcarea acestor dregătorii [53].

Dacă postul de dragoman al Porții deveni numai cît mai tîrziu ca introducere oarecum neapărată pentru a ajunge în scaunele române, celălalt mijloc de înrîurire a grecilor asupra Porții otomane, daraverile bănești, îndrumă de pe acuma acestei rase dibace și pricepute calea către supremația politică în țările române.

---

[102] Susținusem în ediția I și [C.V.] Obedeanu, *Grecii și ⟨în⟩ Țara Românească* [*Cu o privire generală asupra stării culturale pînă la 1717. Cu o scrisoare de Gr. G. Tocilescu*, Buc., 1900], p. 163 după mine, că turcii ar fi fost opriți de Coran a învăța limbile creștinilor. Citind însă cu luare aminte o traducere franceză a Coranului, nu am găsit nici un verset care să conțină aceste opriri. Explicarea din text este conformă cu faptele.

Turcii, ca popor războinic şi cuceritor, lăsau toate îndeletnicirile neguţătoreşti pe seama grecilor, ceea ce duse pe aceştia în curînd la mari avuţii, într-un stat fără control, în care tot ce se agonisea era jăfuit de înalţii dregători. Astfel ajunseră grecii, prin bogăţiile lor, în mare trecere la Poartă. Ei începură a juca rolul de bancheri faţă cu Poarta, ale cărei războaie neîncetate o puneau adeseori în nevoia de a recurge la lăzile lor.

Bogăţiile grecilor însă îi aduseră în curînd de-a dreptul în legătură cu ţările române. Am văzut starea de nemaipomenită corupţie în care ajunsese împărăţia turcească şi cum această corupţie, unită cu intrigile lăuntrice ale boierilor, adusese scaunele ţărilor române într-o adevărată precupeţire înaintea dregătorilor Porţii. Să ne amintim numai cît cumplitele lupte cu punga în mînă ale lui Petru Şchiopul, Mihnea cel Rău ⟨Turcitul⟩, doamnei Chiajna pentru fiii şi nepotul ei, ale lui Petru Şchiopul şi cîţi alţii toţi.

Domnii, fiind săraci şi trebuind să răspundă chiar de la început sume însemnate, adeseori puse în rizic ca la o loterie, înţelegem cum acei ce le împrumutau lor asemenea sume erau oarecum îndreptăţiţi a face apoi ei pe adevăraţii stăpîni ai ţărilor cumpărate cu banii lor, ca unii ce erau stăpînii domnului. Am văzut cum prădau şi jefuiau ţara în chipul cel mai neomenos, spre a-şi scoate banii împrumutaţi, şi cum atare suferinţi duse la extrem împinseseră chiar pe domnitori la răscoale pe timpul lui Ioan-Vodă cel Cumplit, apoi pe acel al lui Mihai Viteazul.

Răscoalele încercate căzînd o dată cu eroii ce le făcuseră şi ţările române intrînd iarăşi în îngenuncherea de mai înainte, starea lor în această privinţă nu făcu decît să se înrăutăţească. E drept că turcii, după cumplita învăţătură dată lor de Mihai Viteazul, se lăsară de a mai practica ei specula cametei cu domniile române; dar ei fură înlocuiţi în daraverile băneşti cu grecii, care se grămădeau tot mai numeroşi la atare tîrg folositor.

O dată veniţi în ţară cu domnii pe care îi ajutaseră la dobîndirea tronului, principii căutau în toate modurile să-i împace, să se plătească de ei altfel decît prin bani, de care aveau nevoie pentru menţinerea în domnie. Fiindcă religia grecilor nu se opunea la încuscrirea cu fiicele boierilor pămînteni, apoi ei intrară în curînd, mai ales prin sprijinul şi recomandarea domnilor, în sînul familiilor celor mari şi ajunseră la boierii alături cu vechile odrasle ale nobilimii băştinaşe [54]. Tot astfel grecii influenţi din Constantinopol îşi măritau fetele după boieri români, căpătînd prin o asemenea încuscrire dreptul de a se amesteca în trebile ţărilor de la Dunăre.

Astfel de încuscriri între familiile române şi grecii din Constantinopol sînt vechi, mai ales în Muntenia. O mătuşă a lui Dan al II-lea (1420—1425) se numea Calinichia,[103] care, după numele ei, trebuie fără îndoială să fi fost de obîrşie greacă. Pe timpul lui Ştefan cel Mare găsim în Moldova pe vistierul Kirakola ⟨Chiracola⟩, boier mare în divanul ţării.[104] Pătraşcu cel Bun (1554—1557) se însoară cu greaca Teodora, al cărei frate, Iane, capătă prin această încuscrire dregătorii însemnate în Ţara Muntenească, precum bănia Craiovei şi aceea de capuchehaia.[105] Alexandru, fiul Mirceoaei (1567⟨1568⟩—1577), era însurat cu o greacă din Galata Constantinopolei.[105bis] După ce Chiajna îşi găsise o noră în centrul grecismului, ea căută tot acolo

[103] Document din 1474 („Arhiva istorică", I, 1, p. 19). [Calinichia este mama lui Mircea cel Mare; vezi DRH, B, I, p. 35].

[104] Document din 1480 („Arhiva istorică", I, 1, p. 116) [Vezi DRH, A, vol. II, p. 334 şi urm.].

[105] Vezi acest volum, p. 126.

[105 bis] N. Iorga, *Viaţa femeilor în trecutul românesc* ... [Vălenii de Munte, 1910], p. 27.

şi doi gineri pentru fetele sale, însărcinînd cu stărostirea pe patriarhul Ioasaf, care-şi află pentru una din ele pe vestitul Mihail vameşul Cantacuzino, pronumit Şaitan-Oglu (fiul satanii)*, iar pentru cealaltă pe un tînăr Stamate, nepotul aceluia [patriarhului]. Logodnicii vin în Muntenia cu o pompoasă întovărăşire; dar însoţirea cea întîi, acea cu Cantacuzino iese la rău sfîrşit.[106] El fiind bătrîn, de peste 50 de ani, nu place deloc tinerei copile ce era numai de 15 şi, în drumul ei către Constantinopol, scrie mamei sale că, dacă nu o scapă de bărbatul ei, îşi va face seamă. Muma, spăriată prin o aşa ameninţare, trimite îndată gonaci după noii căsătoriţi, care, ajungîndu-i la jumătate de cale către Adrianopol, răpesc pe tînăra soţie împreună cu toată zestrea ei, ba şi cu o bună parte din averea bărbatului.

Despre Petru Şchiopul**, fiul Chiajnei, soţia lui Mircea Ciobanul, ne spune istoria patriarhului Dositei, că era un bărbat plăcut la vorbă, cu bune moravuri, care ştia limbile turcă, *greacă* şi română, că iubea oamenii învăţaţi, convorbea cu ei despre astronomie, despre zodiac — învăţături greceşti. El se căsători a doua oară cu Maria Amirali din Rhodos, că din copiii pe care el îi avusese îi rămase o singură fată, domniţa Maria, care învăţase carte grecească şi bulgărească şi care se mărită după un grec din Constantinopol, Zotu Ţigara.[107] [55]

Iancu Sasul, domnul Moldovei (1580⟨1579⟩—1582), avea de soţie pe greaca Maria Paleologu,[108] doamna lui Radu Mihnea se cheamă Arghira. Radu însoară pe fiul său Alexandru cu Ruxandra, fata lui Scarlat Saegiul din Constantinopol. Şi fiul lui Alexandru Iliaş se numeşte Radu; mama lui, Elena [Catargî] trebuie să fi fost tot o greacă [text ilizibil].

De aceea nu ne va mai părea extraordinară necontenita sporire a elementului grecesc în ţările române. Documentele care nu ne pot da decît un slab răsunet al realităţii încă ne învoiesc o spicuire îndestul de bogată a feţelor greceşti ce se purtau în aceste timpuri prin ţările române. «Într-un pamflet scris pe la 1415 găsim amintit pe un grec Arghiropus, care ar fi făcut mare avere în Valahia, ceea ce a îndemnat şi pe alţii din acelaşi neam a se duce în acea ţară». Sub Alexandru Aldea, domnul Munteniei (1431—36), găsim pe un grec Temiano ⟨Femianus⟩, care fugise din această ţară luînd mai multe lucruri ale cămării domneşti şi nişte bani ce avea de dat lui Ioan, fiul lui Gaspar din Cîmpulung.[109] Tot din Muntenia va fi şi grecul căruia, fiind închis la castelul din Bran în Transilvania, i se fură un inel cu o piatră de preţ.[110]

Pe timpul lui Petru Rareş am întîlnit pe hatmanul Vartic [56] şi pe comisul Placa sau Plaxa.[111] Tot pe atunci întîlnim în Muntenia familia

---

* De fapt, pe fratele său Iane.

106 Vezi acest volum, p. 21

** Petru Şchiopul nu era fiul lui Mircea Ciobanu. Vezi mai sus p. 45, nota [13].

107 Melchisedec, *Relaţiuni istorice despre ţările române din epoca de la finitul veacului al XVI-lea şi începutul celui al XVII-lea*, Bucureşti, 1882, p. 6.

108 Vezi acest volum, p. 40

109 1431 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 15) [DRH, D, vol. I, p. 282].

110 1493 (*ibidem*, [Hurmuzaki, XV], p. 144). Pentru Arghiropulos, vezi D. Russo, *Elenizmul* [*Epoca bizantină şi fanariotă*, Buc.], *în România*, 1912, p. 44.

111 Document din 1546, publicat de Al. Papadopol-Calimah, în „Conv. lit.", XVI, p. 402. Mai vezi altul din 1546 în Melchisedec, *Chronica Huşilor* [*şi a episcopiei cu aseminea numire. Dupre documentele şi alte monumente ale ţărei*], Bucureşti, 1869, p. 22 şi unul de la Ilie Rareş, fără dată, în „Arhiva istorică", 2, p. 20. În sfîrşit, alt hrisov de la Petru Rareş din 1546, în Melchisedec, *Chronica Romanului* [*şi a episcopiei de Roman*], I, p. 175. Alt hrisov din 1546 care pomeneşte de Plaxa comisul, în Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, 1, p. 75 [Plaxa era căsătorit cu fiica lui Luca Arbore; DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 144].

Tot pe timpul lui Petru Vodă cel Bătrîn, adică Rareş, se vorbeşte de pedepsirea unor boieri români pentru uciderea unor greci (document de la Petru Şchiopul din 1587, în *Uricarul*, XIV, p. 157).

Coresi, care joacă un rol însemnat în dezvoltarea culturală a poporului român, ca originară din Chios şi amintită pentru prima oară în documentele muntene în anul 1529.[112][57] Pe timpul lui Mircea Ciobanul (1546—1560) ⟨1545—1554⟩) întîlnim pe grecul Manta postelnicul, care înduplecă pe domn a-i dărui moşiile sechestrate de la Radu vistiernicul, pe care Manta le dăruieşte apoi călugărilor de la Ezer.[113] Sub Ilie, fiul lui Petru Rareş, întîlnim pe boierul grec Marmara.[114] Tot pe atunci dieta Transilvaniei opreşte aşezarea grecilor în ţara de peste munţi. Puţin după aceea un document ne spune că, cu prilejul prinderii lui Mircea Ciobanul şi înlocuirii lui cu Pătraşcu cel Bun, s-au tăiat mulţi creştini de-ai lui, atît români cît şi greci.[115]

Sub Lăpuşneanu trăiesc în Hîrlău, pe lîngă armeni, evrei şi sîrbi, încă şi greci, iar prin Transilvania se purtau, pe lîngă negustori români, şi negustori greci.[116] Sub Iacob Eraclide Despotul, grec de obîrşie şi cel dintîi domn din acest neam în ţările române, grecii trebuie să se fi înmulţit cu toţi oamenii lui de încredere din care ni s-a păstrat numele lui Stamate Condostavlachi, trimis de el la braşoveni în timpul pribegirii lui anterioare domniei, pentru a lua de acolo nişte scule ale lui.[117]

Pe la 1570, sub Bogdan, fiul Lăpuşneanului, mai mulţi greci vin înaintea domnului şi „se jăluiesc că li s-au omorît unul din ai lor, în vreme cînd păştea oile sale în hotarul satului Alboteni şi domnul pedepseşte acel sat, luîndu-l domnesc, pentru omorul acelui grec, de cînd rămase numele de Valea Grecului hotarului satului Albotenilor."[118][58] Matei Stricovski ⟨Stryjkowski⟩, la 1575, spune despre Basarabia sau Moldova sud-răsăriteană că văzuse acolo munteni, sîrbi, ţigani, *greci* şi italieni amestecaţi la un loc.[119]

Pe Mihai Viteazul îl găsim înconjurat de mai mulţi greci, precum şi pe învăţatul cipriot Luca, episcop de Buzău şi apoi mitropolit, pe banul Mihalcea, pe vistiernicul Stavrinos, şi în tratatul dintre domn şi Sigismund Báthory se prevede într-un articol că între cei 12 boieri juraţi, care erau să participe la dieta Ardealului, să nu poată încăpea nici un grec, nici să poată obţine vreunul o dregătorie privitoare la ocîrmuirea Munteniei.[120] Tot pe atunci, 1600, mai mulţi negustori greci din Moldova trimit o scrisoare grecească de felicitare către vameşii Bistriţei, Gheorghe şi Ştefan.[121]

---

[112] Mai jos, în capitolul ⟨paragraful⟩ *Începuturi literare*, ne vom ocupa mai pe larg de această familie.

[113] Document din 1575 („Arhiva istorică", I, 1, p. 68).

[114] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 172. [Nu există în textul lui Ureche, ed. C. Giurescu].

[115] Două documente din 1551 şi 1552 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/4, p. 660 şi 675).

[116] Pentru Transilvania [vezi] documentul din 1555 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/1, p. 512).

[117] *Ibidem*, p. 560: „Graecorum nobili familia orto".

[118] Document din 1570 (*Uricarul*, II, p. 252). [Vezi şi vol. II al acestei ediţii, p. 167].

[119] „Arhiva istorică", II, p. 5.

[120] Tratatul între Mihai Viteazul şi Sigismund Báthory din 20 mai 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 212): „Graecus natione inter duodecim Juratos Boeros esse nequeat [neque], aliquod munus et offitium spectans ad gubernationem illius regni obire possit" [Vezi şi *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, *Documente externe*, p. 91]. Această condiţie a fost introdusă de Sigismund Báthory din teama prefăcută ce o avea de Mihai Viteazul despre intrigile turceşti.

Să fie hatmanul Ieronim Stavrinos, pomenit ca boier moldovean de un document din 1612 (*ibidem*, [Hurmuzaki], XV/2, p. 854 şi 855), acelaşi cu vistiernicul Stavrinos, refugiat în Moldova după moartea lui Mihai Viteazul? [Nu e acelaşi; poate o rudă]. Găsim însă greci neguţători în Transilvania, aşa pe Giva în Bistriţa la 1604 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 809).

[121] N. Iorga, *Documente* [*româneşti din arhivele*] *Bistriţei*. [*Scrisori domneşti şi scrisori private*], I, p. 5.

După Mihai Viteazul, numărul grecilor sporește necontenit. Așa pe timpul lui Radu Șerban vine și se așează în Muntenia mitropolitul grec Matei al Mirelor, căruia domnitorul îi dă egumenia mănăstirii Dealul.[122]

Pe timpul Movileștilor întîlnim în Moldova pe Dumitru Chiriță Paleologu ca logofăt, dăruit de Constantin Movilă în 1608 pentru slujba de 12 ani făcută atît lui cît și tatului său, Ieremia, cu satul Vînătorii din județul Neamțului, care sat este apoi dăruit de văduva lui Chiriță, Maria, (desigur o fată de boier român) [59], mănăstirii Bisericani.[123] Într-un raport al unei comisiuni de anchetă pentru limpezirea unor hotare, din anul 1610, se vorbește despre unul Petru grecul, ce fusese ușier la Alexandru-Vodă Lăpușneanu.[124] Într-un uric din 1618 al lui Gavril Movilă, domnul Țării Muntenești, datat din Tîrgoviște, prin care dăruiește satul Heciul din ținutul Sucevei mănăstirii Galata, se vede subsemnat grecește Ciril patriarhul de Alexandria și cîțiva egumeni din Muntenia în aceeași limbă, iar între boierii luați ca martori se vede și unul Papa logofătul, despre care cronicarii munteni spun că era dintre boierii greci.[125] Într-un zapis de mărturie, iscălit în 1610 de mai mulți boieri și orășeni din Suceava, găsim și pe un negutător Zota.[126] Pe timpul lui Ștefan Tomșa (1611—1616) moare în Moldova unul Ceacîr ⟨Ceacîrlo⟩ grecul, care nelăsînd copii, moșia lui Șivița de lîngă Prut, în ținutul Covurluiului, este luată domnească după principiul dreptului de albinagiu (droit d'aubaine) ⟨desherență⟩, care exista și în țările române.[127] Adăogim pe un martor Macri, din un act al anului 1610; un zapis din 1621 din Iași conține subsemnăturile grecești ale mai multor persoane (Apostolos Arghiros, Zotos logotetis, Mihail Frantza).[128] Alte acte muntene din 1629 și 1630 conțin de asemenea subsemnături grecești.[129] [60] Mai întîlnim pe vistiernicul Enache ⟨Iordache⟩ Cantacuzino din Moldova de pe timpul lui Moise Movilă, 1631,[130] [61] și pe Constantin Cantacuzino, postelnicul din Muntenia refugiat aice din Constantinopol pe la începutul domniei lui Matei Basarab, 1633.[131] Tot pe atunci mai

---

[122] N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine*, în „Analele Acad. Rom." [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXI, 1899, p. 4 și 18.

[123] Document din 1608 („Arhiva istorică", I, 1, p. 78) și document din 1620 (*ibidem*, p. 69). Compară un raport către împăratul Rudolf al II-lea din 15 aug. 1598 (Hurmuzaki, *Doc.*, III/1, p. 300): „sub id tempus advenerunt principia Tartarorum oratores, Scferscheff Tartarus et Alexander Paleologus Graecus, cuius [frater] natu minor deget apud Moldavie voivodam".

[124] Document din 1610 („Arhiva istorică", I, 1, 22).

[125] Document din 1618 (*idem*, I, 2, p. 190); Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 288 [Vezi și Radu Popescu, *Istoriile*, p. 95. Papa era din satul Greci, nu era grec!]

[126] „Arhiva istorică", III, p. 205.

[127] Document din 1618 de la Radu Vodă („Arhiva istorică", I, 2, p. 191). [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 255]. În volumul al IV-lea, la studiul asupra obiceiului pămîntului, ne vom ocupa mai pe larg cu dreptul de albinagiu.

[128] Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 17: „Απὸστολος προκάλαμος. "Αγγελος ἐγω Ζὸτος λογο Θέτης, Μηχαηλ Φράντζα»".

[129] *Ibidem*, 1629, V, p. 446: „Ἰρονφάντης βηστηάρσς, Ὑρονφάντας ποστέλεικος, Σὶμας λογωθέτης"; 1630, p. 447: „Κοσταν παγάρνὶκος, Μὶχος Σπατάρης, Σὶμας λογωθετης".

[130] *Uricarul*, II, p. 50 și 258.

[131] Pe lîngă greci, mai întîlnim din cînd în cînd și alți străini în dregătoriile țărilor române, dovadă că oricine putea fi urcat în ele prin voia atotputernică a domnului. Așa pe unul *Sarandino* logofăt încă de pe timpul lui Dan al II-lea (document de la Dan din 1430 sept. 15, în „Arhiva istorică", I, 1, p. 74). [Vezi și DRH, B, I, p. 129; Sarandino e grec]; pe [Bartolomeo] *Brutti*, ministrul lui Petru Șchiopul (mai sus, pp. 97—102); pe un hatman *Bernard* [Borisi] care subsamnă numele său cu litere latine în un hrisov din 1619, necunoscînd scrierea cirilică („Arhiva istorică", I, p. 6). [La 26 febr. 1619 G. Grațiani cere învoirea dogelui Veneției să se căsătorească cu fiica dragomanului Borisi; Hurmuzaki, VIII, p. 379]; pe contele *Attilio Vimercati*, numit de Ciro Spontoni (*Historia della Transilvania*, Veneția, 1638, p. 208 și 233) general sergent maior al principelui Radu Șerban, 1601—1611 [62].

Acești străini sînt însă numai personaje întîmplătoare care se pot întîlni în toate domeniile

găsim un sinet scris greceşte al lui Moise voievod care se îndatoreşte către craiul Zápolya ⟨G. Rákóczi⟩ ca să-i deie 6 000 de florini în cazul cînd acesta ar izbuti a-l pune în scaunul Ţării Româneşti.[132]

Astfel se introduse, pe deosebitele căi arătate mai sus, elementul grecesc în ţările române. La început întinderea lui se făcu pe nesimţite, cît timp el se menţinuse în sfera comercială, care îndrumase acea introducere. Cînd trecu însă în cea religioasă, efectele copleşirii lui fură mai adînc simţite şi o împotrivire se manifestă la lumină. Cu cît mai viu trebuia să apese el asupra poporului român cînd începu a se cuibări în economia, mai apoi în stăpînirea ţărilor dunărene! Românii încercară mai întîi să scuture de pe ei această nouă năpastă ce le cădea după gît şi făcură vînt nemulţămirii lor prin mişcări violente şi răsculări sîngeroase; cea dintîi se întîmpla pe vremile lui Radu Mihnea.

Acest moment important, cînd se adăugi noul curent în viaţa poporului român, trebuia însemnat şi cercetate vinele ascunse, care, izvorîte din adîncul timpului, ieşiseră acuma la lumină în turburea apă a istoriei sale.

După această ochire îndărăt, să ne îndrumăm iarăşi către timpurile viitoare.

Par. 3. [Muntenia] de la Alexandru Iliaş la Matei Basarab [1616—1632]

Alexandru Iliaş, 1616—1618. În 1616 se rîndui de Poartă la domnie în Muntenia Alexandru Iliaş, care-şi aştepta de mult rîndul în casa marelui vizir. Asupra modului numirii lui aflăm într-un document contemporan următoarele interesante amărunţimi: „Ambasadorul Poloniei cercase în lunile trecute a dobîndi principatul Valahiei pentru Gavril Movilă, fiul lui Simion, ceea ce i se făgăduise de caimacamul, care, cu toate aceste, puţin timp după aceea, numi pe un alt principe acolo, Alexandru (din neamul principilor Valahiei, ce stătea în casa marelui vizir), nu atît prin consideraţie pentru el însuşi, cît pentru a plăcea soţiei marelui vizir care îl favoriza. El a şi plecat spre a pune mîna pe domnie şi fiindcă numitul Alexandru nu avea bani pentru a face diferitele daruri şi a întîmpina şi celelalte cheltuieli, caimacamul îi dete cu împrumut 35 000 de ţechini, deşi în realitate Alexandru nu primise mai mult de 15 000, şi cea mai mare parte din aceşti bani au fost daţi soţiei marelui vizir. Gavril însă se plînse cu amărăciune pentru îndepărtarea lui şi are un mare avantaj, căci dispune de mulţi bani, din care cauză ar putea prea uşor obţine victoria."[133]

Ce putea însă face Alexandru numai cu bieţi 15 000 de galbeni? El trebui să mai împrumute încă alte sume mult mai însemnate de pe la grecii cămătari din Constantinopol. Aceasta îi fu cu atît mai uşor, că el fiind fiul lui Ilie Rareş [63], care se turcise şi se aşezase în Constantinopol, fusese născut la Rhodos, unde crescuse între greci din mica lui copilărie.[134] El veni deci în Muntenia „întovărăşit de mulţi greci, care, împreună cu

şi în toate ţările, pe cînd grecii sînt un element neapărat şi fatal în dezvoltarea vieţii româneşti [Exagerat — N.S.].

[132] N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 18.

[133] Almoro Nani către doge, 19 oct. 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 366).

[134] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 244. Mai sus, p. 52, asupra turcirii tatălui său.

cei ce mai erau înainte, se făcuse o grămadă, lucru ce nesuferind boierii români au făcut sfat ca să-i taie."[135] Capii răscoalei erau Lupul Mehedinţeanul paharnicul [64], un spătar al cărui nume nu ni s-a păstrat, alt boier Buzdugan şi Cîrstea vornicul. «Complotul însă răsuflîndu-se, cei dintîi fug în Ungaria ⟨Transilvania⟩, iar cel de pe urmă, mai îndrăzneţ, rămîne în ţară». În această răscoală moare un grec învăţat, Ierotei [de] Monemvasia, autorul unei cărţi istorice.[136]

Alexandru Iliaş fu săpat în tot cursul domniei sale de stăruinţele lui Radu Şerban. Pentru a paraliza uneltirile lui, Alexandru Iliaş se pune bine cu împăratul german, oferindu-i slujbele sale, pe cînd rivalul său, Gavril Movilă, ţinea partea lui Bethlen Gabor, principele Transilvaniei, care, cu toate că mijlocise reînnoirea păcii între sultan şi împărat, tot pleca mai mult în partea turcilor cumpăna prieteniei sale.

Radu Şerban, văzînd că, cu toate căciulirile şi sărutările lui de mîini trimise mai ales arhiducelui Maximilian,[137] nu poate dobîndi de la împăratul decît făgăduinţi, şi acele mai mult de formă, întrucît Alexandru Iliaş nu dădea politicii împărăteşti nici un motiv de tînguire, recurge iar la o încercare violentă ; însă, pentru a nu fi oprit iarăşi de împăratul, ca la aceea făcută de el împreună cu Homonai,[138] se duce tocmai la cazaci, de la care izbuteşte a dobîndi un ajutor, cu atît mai uşor cu cît tot ei ajunseseră a pune şi pe Ştefan Tomşa în domnia Moldovei. Alexandru Iliaş iese în contra cazacilor încă înainte de a intra ei în Munenia şi, cu ajutorul turcilor, reuşeşte a-i respinge [65].

După ce se întoarce din expediţie, el taie pe Cîrstea, pentru moartea căruia Skender-paşa, capul expediţiei contra cazacilor, îi cere 40 000 de galbeni, spre a nu o arăta sultanului [66]. Boierii fugiţi peste hotar se întorc atunci cu ajutor de la Bethlen Gabor şi alungă din scaun pe Alexandru Iliaş, care fuge la nemţi ⟨turci⟩. „Lupul încă sosi şi începu a tăia pe [boiarii] greci şi pe slugile lor care jăcuiau ⟨jăhuise⟩ ţara.... Ungurii încă îi cereau lefi, bani nu avea, ci apuca pe neguţători de-i da ungurilor, să le plătească lefile. Lupul trimisese în ţară pe Buzdugan [căpitanul, fiind] om rău, care unde găsea greci neguţători gelepi, pre toţi îi tăia şi le lua toată marfa fără [de nici o] milă."[139]

Despre această revoltă a ţării contra lui Iliaş şi a grecilor lui pomeneşte şi un document veneţian, care spune că „boierii ţării, împreună cu poporul, împinşi de stoarcerile şi tirania cea nespusă a acelui principe, se răscu-

---

135 [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 249; [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 87]. Compară Anonimul [românesc], în *Magazin istoric*, IV, p. 308.

136 Cronica lui Matei al Mirelor, în Papiu Ilarian, *Tesaur* [*de monumente istorice*], I, p. 347.

137 Într-o scrisoare a lui Radu Şerban din 2 martie 1616 către arhiducele Maximilian (Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 170) găsim: „gratias agerem, et oscularer manus suas praelibatas".

138 Ludovic de Mollart către Cristofor Preiner, 18 iunie 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/1, p. 594): „Demnach von dem Röm. Kay. Maj. Mattia (hochlöbl. Angedenckhens): wegen einsetzung dess Fürsten Raduly Scarban in die Wallachey an dissen Porten embsig anzuhalten mir allergnedigist anbevohlen worden, derselbe aber nuhmehr unlängst mit todt abgangen, unnd sich alhie Alexander Waywoda (so von [dem] Gabrielasco auss der Wallachey vor dissem unbillicherweiss vertrieben worden:) Persönlich Befindet; Weiln dann erstbesagter Alexander Waywoda Jederzeit in gehorsambisten devotion gegen Ir Kay. Maj. Beständing verblieben, unnd hiefüro in gethreüister unnderthenigkheit zue continuirn, gehorsambisten erbiettens, Besagter Gabrielasco aber dess Bethlen Gabor unnd anderen Ir Maj. Rebellen ain grosser Befürderer, unnd Ir Maj. Missgünner unnd heimblicher friedensfeindt ist". Şerban încercase în zadar a redobîndi scaunul pierdut; nenumăratele lui stăruinţi (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, numerele 431—479) fură toate zadarnice.

139 Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 308 [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 92—93].

laseră cu armele în număr de 8000 împotriva lui şi-l alungaseră din ţară, putîndu-şi el numai cu mare greutate scăpa viaţa cu puţini de-ai săi."[140]
Turcii la început vroiesc să-l reaşeze pe Alexandru cu sila în scaun; după aceea însă, mişcaţi şi prin grasele pungi date de Gavril Movilă, se hotărăsc a-l numi pe acesta domn în locul lui Iliaş.

Gavril Movilă, 1618—1620 [67], era fiul lui Simion, care ţinuse tronul muntean cîtva timp după fuga lui Mihai Viteazul. Auzind creditorii lui Alexandru despre mazilirea lui „veniră în mare număr la divan, jăluindu-se că partizanii lui Gavril pricinuiseră răscoala întîmplată şi ruina acelui principe, precum şi aceea a creditorilor care nu ar fi încă plătiţi. Gavril, aflînd de această jăluire, veni şi el la divan, temîndu-se mai ales de vizir, a cărui femeie proteguia pe Alexandru. Vizirul însă îi spuse că „o dată ce sărutase poala sultanului trebuia să meargă în Valahia; dar că întrucît Alexandru lăsase multe datorii, ar trebui să caute a mulţămi şi pe creditorii lui, la care lucru Gavril nu răspunse nimic, dînd prin tăcerea lui a înţelege că consimţea la îndatorirea ce i se impunea."[141]
Arătarea ambasadorului veneţian că răscoala împotriva lui Alexandru Iliaş fusese făcută de partizanii lui Gavril Movilă nu este exactă, căci capii acestei răscoale, Lupul Mehedinţeanu paharnicul şi Buzdugan căpitanul, sînt prinşi de Gavril şi daţi pe mîna paşei [Skender] care-i pune în ţeapă.[142] Dacă ei ar fi fost înţeleşi cu Movilă, spre a-l aduce în scaun, este învederat că, chiar dacă paşa i-ar fi cerut, el ar fi căutat să-i scape; dar se ştia că Movileştii niciodată nu se bucuraseră de vreo popularitate în Muntenia. Cu, sau fără de aceasta însă, domnia lui Gavril Movilă trebuia să aibă o scurtă durată.
Sistemul cumpărării domniilor pe bani, care fusese întrerupt un moment prin puternica zguduire dată Imperiului turcesc de Mihai Viteazul, reîncepu în curînd a înflori iarăşi în toată deplinătatea lui şi vîrtejul schimbător de domni îşi ia iarăşi cursul său obişnuit. Radu Mihnea, ce fusese în acest răstimp domn în Moldova şi stătea acuma în nenorocita stare de mazil la Poarta Otomană, dă vizirului 10 000 de scuzi, 25 000 chehaei, se mai obligă a da un tribut anticipat în sumă de vreo 40 000 de scuzi, „prin care, adaugă raportul veneţian căruia ⟨de la care⟩ împrumutăm aceste ştiri, va trebui să se sugă sîngele sărmanilor supuşi creştini."[143] Astfel ajunge Radu Mihnea pentru a doua oară în scaunul Munteniei.

Radu Mihnea a doua oară, 1620—1623 [68]. Grecii revin cu el la putere în Muntenia. Aşa în lupta de la Hotin între turci şi poloni, Radu-Vodă trimite din îndemnul turcilor pe *Batişte Veleli* ⟨Veveli⟩, „om de neamul său critean",[144] în lagărul leşesc, pentru a propune pacea [69]. Radu zideşte mănăstirea Sf. Troiţă din jos de Bucureşti şi o închină mănăstirii Iverului ⟨Iviron⟩.[145] Căzînd Radu într-o boală, „vizirul răspîndeşte vestea despre moartea lui, cu arătare că va da principatul unui altuia, pentru a putea încasa astfel mulţi bani; fiul lui Radu (Alexandru Coconul) oferă atunci vizirului 10 000 de ţechini, spre a-l întoarce de la gîndul propus şi, adaogă ambasadorul veneţian, „se crede că Radu va izbuti, căci vizirul n-ar vrea

---

[140] Almoro Nani către doge, 23 iunie 1618 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 373).
[141] Altă scrisoare din 10 iulie 1618 (*ibidem*, p. 374).
[142] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 309. [R. Popescu, *Istoriile*, p. 89].
[143] Almoro Nani către doge, 28 iulie 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 386).
[144] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 249. Compară p. 251 [*Opere*, p. 80].
[145] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 281. [Vezi şi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din Bucureşti*, Buc., 1961, p. 259—264].

să piardă acești bani, deși sînt alții mulți care propun sume mai însemnate."[146] Radu Mihnea, văzîndu-se amenințat, începe spre a-și asigura poziția trimițînd bani la banca de Veneția, ceea ce urmează înainte a face și după ce este strămutat în Moldova, depunînd el din ambele sale domnii suma de 37 547 de galbeni, și anume 18 900 din Valahia și 19 647 din Moldova.[147]

Cu ajutorul banilor adunați, el luptă cu izbîndă contra intrigilor de răsturnare. Cu 30 000 de scuzi dați vizirului îl face să revină asupra hotărîrii luate de el de a-l înlocui cu Alexandru Iliaș din Moldova, iar dragomanul acestuia să fie închis și bătut[148] și chiar obține ca el însuși să fie strămutat în țara Moldovei, pentru a face loc în Muntenia fiului său, Alexandru Coconul.

Alexandru Coconul, 1623—1627 [70]. Izbînda aproape neașteptată a lui Radu Mihnea de a pune în scaunul Munteniei pe fiul său ce era încă un copil,[149] încît tot el conducea din scaunul Moldovei și afacerile Munteniei [71], fusese dobîndită mai ales cu ajutorul unui grec influent din Constantinopol numit Skerlet <Scărlet Grama>, „bogat și cunoscut de toți meghistanii împărăției, carele avînd voie vegheată despre turci, Radu-Vodă s-au fost împrietenit cu el mai de înainte vreme, fiindu-i ajutor întru multe trebi ale domniei". Radu-Vodă se încuscrește chiar cu acel grec, însurînd pe fiul său, domnul Munteniei, cu [Ruxandra], fata lui Skerlet, făcîndu-se nunta la Movileni, județul Tecuci, lîngă apa Siretului[150].

Puțin după această serbare, care costă mulți bani pe țările române, tătarii, punîndu-se rău cu turcii, intră în Moldova și în Muntenia și pradă cumplit aceasta de pe urmă țară [72], făcînd robi mulți din oamenii cei mai de samă și luînd o pradă imensă, iar principii acelor țări scăpară, Alexandru într-o mănăstire, iar tatăl său Radu în cetatea Sucevei.

Întîmplîndu-se însă să moară Radu-Vodă din Moldova [73], poziția fiului său se află zdruncinată. Nefiind cine să mai privegheze purtarea boierilor însărcinați cu conducerea ocîrmuirii Munteniei, jafurile lor provoacă două răscoale contra domniei lui Alexandru Coconul, una făcută de călărașii din Mănești, Gherghița, Ploiești și Rușii de Vede, a doua de către boieri de peste Olt, care ridicară din sînul lor pe un „domnișor" numit Paisie. Ambele aceste răscoale sînt însă stîmpărate; conducătorii lor prinși și tăieți.[151] Totuși ele pricinuiră mazilirea lui Alexandru-Vodă. Anume grecul Skerlet, socrul domnului muntean, „dorind mult a se mîntui de pericolele ce-i veneau necontenit prin turburările provocate în Valahia de domnia unui copil și dezgustat de a tot interveni la Poartă spre a lui menținere, dă el singur bani cu împrumut competitorului ginerelui său, Alexandru Iliaș, care mai fusese principe încă în două rînduri și fusese

[146] Almoro Nani către doge, 20 april 1621 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 390). Compară alt raport venețian din 14 iunie 1623 și un al treilea al lui Zorzi Giustinian către doge, 12 nov. 1629 <1623> (*ibidem*, p. 399 și 402). Mai vezi scrisoarea lui Radu Mihnea către doge, 10 febr. 1625 (*ibidem*, p. 407).

[147] Vezi cele două sinete ale băncii de Veneția, unul din 23 martie, celălalt din 14 nov. 1623 (*ibidem*, p. 422 și 423).

[148] Raport din 24 iunie 1623 (*ibidem*, p. 399).

[149] „Che molto è giovane, et reto dal padre", zice raportul lui Simon Contarini către doge, 11 aprilie 1625 (*ibidem*, p. 408). Numit Alexandru Mihnea după tatăl său. (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 66).

[150] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 283. [Radu Popescu, *Istoriile*, p. 90—91]. Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 258. [Vezi și Ștefan Andreescu, *op. cit.* (R. ist., 1986, nr. 2, p. 119—121].

[151] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 282. [Radu Popescu, *Istoriile* p. 90].

destituit pentru stoarcerile sale" și acesta izbutește din nou a fi numit. Skerlet scapă de neplăcerile cărora îl expunea domnia ginerelui său în Muntenia, făcînd totodată și o strălucită afacere, căci, urmează raportul venețian, „cu această nouă alegere trebuie să fie unite enorme cheltuieli, care toate vor cădea asupra nenorociților locuitori, ce vor fi aduși aproape la deplină pieire."[152]

Alexandru Iliaș a doua oară, 1627—1629 [74]. Este strămutat din Moldova în Muntenia, stînd în domnie doi ani de zile. Acest principe, pe care l-am cunoscut a fi grecizat din tălpi pînă în creștet, se pare că face un act de energie față cu necontenitele cotropiri pe care grecii le întindeau asupra Munteniei. Printr-un document al său din 1628, el refuză închinarea mănăstirii Snagovului către acea din Muntele Athos a Pantocratorului, motivîndu-și hotărîrea pe faptul că „acum destul este cît au îmbelșugat cei de mai înainte domni Muntele Sfînt și alte locuri."[153] [75] Este învederat că acest refuz nu era decît o manoperă întrebuințată de domn spre a șterge de pe el păcatul înstrăinării și a trece în ochii boierilor pămînteni drept apărător al intereselor țării. Vom avea prilejul a regăsi această tactică aplicată într-un chip mult mai larg de urmașul lui Alexandru Iliaș, Leon-Vodă Tomșa.

Leon Tomșa, 1629—1633 ⟨1632⟩ [76]. Între compețitorii ce se puseră pe întrecutele pentru cumpărarea tronului muntean era și un italian, Carlo Cigalla din Messina, care avea speranța a obține cu puterea aurului, pentru fiul său, unul din cele două principate, lucru de care *avea neapărată nevoie*, căci fiul său logodindu-se cu o damă mare din Boemia, părinții acesteia pretindeau ca viitorul lor ginere să ajungă și el într-o stare mai strălucită, pentru a se putea căsători.[154] Sărmanele țări române, în ce stare ajunseseră dacă orice venetic din lume putea să năzuiască a-și căpătui copiii prin domnia uneia din ele!

Acest vîntură-țară însă nu izbuti, pentru că alți compețitori mai *grei* îl înlăturară de la concurență. Acel mai fericit fu Leon, fiul lui Ștefan [II] Tomșa, fostul domn al Moldovei, care dobîndi scaunul prin mari cheltuieli făcute la Poartă; numai căpătarea făgăduinței de a deveni principe îl costă 140 000 de lei, dați caimacamului. Dar cît trebui să mai cheltuiască pînă ce simpla făgăduială deveni realitate? Se socotea la cel puțin 300 000 de lei prețul cumpărării acestei domnii, care, luați pe interese ⟨dobînzi⟩ foarte urcate, amenința Muntenia cu o totală sărăcire.[155]

Și, într-adevăr, cum intră Leon Tomșa în domnia Munteniei, cea întîi grijă a lui fu de a se plăti de creditori, care, fiind numeroși și îndrituiți cu sume mari, domnul fu nevoit a pune „multe și mari greutăți pe boieri și pe țară și silea pe boieri să plătească județele cu bani și țara spărgîndu-se, iar boierii neavînd de unde să ieie banii, se sărăceau și se îndatoreau [77]. Văzînd boierii că lucrul merge spre rău, s-au sfătuit, mai vîrtos boierimea de peste Olt, anume Matei aga din Brîncoveni, Aslan vornicul,

---

[152] Sebastiano Venier către doge, 13 nov. 1627 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 418). Există o scrisoare a lui Alexandru către ambasadorul francez contele de Cesy din 15 oct. 1626, în N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 64. Vezi și infra nota [73].

[153] Document nepublicat din colecția Academiei, XX/273 [acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice]. Acesta este documentul acela curios care pune luna martie drept întîia lună a anului. Vezi vol. II, p. 476 [DRH, B, vol. XXII, p. 55; documentul este scris de Udriște Năsturel]. Asupra lui Ioan Mihail Cigalla, vezi studiul lui O. Lugoșianu, *Un aventurier din secolul al XVII*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, [Buc., 1903], p. 279 și urm. și notița lui N. Iorga la acest studiu (*ibidem*, p. 293).

[154] Giovanni Capello către doge, 13 oct. 1630 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 451).

[155] Sebastiano Venier către doge, 27 oct. 1629 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 435).

Gorgan spătarul, Barbu Brădescu spătarul, Mihai Coţofeanu spătarul, Dumitru Filişanu slugerul, Mitrea vistierul şi alţii de au fugit cu toţii în Ardeal, unde fură primiţi cu cinste de Gheorghe Rákóczi, domnul acelei ţări.

Leon-Vodă, temîndu-se de această pribegie, le trimise în patru rînduri cărţi cu jurămînt ca să vie în ţară, că nu le va face nimic rău, dar ei n-au vrut să vie". Un document care confirmă această pribegire adaogă la numărul boierilor fugiţi pomeniţi încă pe fratele lui [Barbu] Brădescu, Mihail clucerul, pe Barbu de la Poiana, feciorul Iscrului, pe Barbu de la Fratoştiţa, feciorul lui ⟨său⟩ Malcociu, şi alţi mulţi de la Olt, de la Romanaţi, de la Jiul de Jos [Dolj] şi de la Mehedinţi.[156] [78]

Boierii vroiau să reintre în ţară, însă cu putere pentru a scoate pe domnul urgisit de ei; de aceea aflăm spunînd pe Aslan vornicul, pe Gorgan spătarul, Matei aga, Dumitru, Preda postelnicul, Mihail clucerul, Barbu paharnicul, Mihalcea postelnicul, adică tocmai pe acei ce se văd enumeraţi de cronicari şi de documentul din 1630 şi alţii încă indicaţi numai prin vorbele: „şi alţii mulţi din cele 4 judeţe"; găsim, zicem, pe aceşti boieri subsemnînd un zapis de împrumut de la jupînul Cristeş ⟨Paul Keresztessy⟩ de peste munţi, pe suma de 2 000 de ughi, cu ajutorul căreia să-şi facă cale să meargă în ţara lor şi să scoată pe greci dintr-însa, pe duşmanii lor care le-au spart casele.[157]

Radu Leon, dîndu-şi seama despre pricina de căpetenie a rocoşirii boierilor, anume prin marea favorizare a grecilor, şi temîndu-se ca din cauza spargerii ţării să nu-i vină mazilie, se preface a se pleca cererilor boierilor şi, printr-un hrisov al său din 22 iulie 1631 [79], el spune că, „văzînd pustiirea ţării prin grecii străini care amestecă domniile şi vînd ţara fără nici o milă şi o precupeţesc pre camete asuprite, am hotărît să calc aceste obiceiuri rele şi să le pun toate jos, scoţînd pe acei greci străini din ţară afară, că prea sînt ⟨ca pre nişte⟩ neprieteni ţării."[158]

Pribegii însă, ştiind cu cine au a face şi cît plăteau făgăduinţele lui Tomşa chiar cînd erau întrupate în hrisoave, intră cu putere în ţară şi se lovesc cu Leon-Vodă lîngă mănăstirea lui Mihai-Vodă în 21 august 1631, dar sînt bătuţi [80]. „Perit-au mulţi oameni de tot feliul", ne spun cronicarii; „prins-au şi pre Preda Brîncoveanul, nepot lui Matei aga şi pre Radul logofătul de la Desa şi şi-au răscumpărat viaţa cu bani de la Leon-Vodă."[159] Această împrejurare arată nespusa nevoie de numărătoare ⟨numerar⟩ în care se afla Leon-Vodă, dacă el era în stare, pentru bani, a dărui viaţa unor oameni ce nu puteau decît să-i devină mai duşmani după această răscumpărare; pe cei ce nu aveau îndestulă avere spre a-şi plăti capul îi ucise. „Tăiat-au şi pre Adam banul acolo în tabără şi pre Preda Floricoiul din Greci şi au înţăpat pre Nusă ⟨Pusa⟩ armaşul".

Cei care scăpară din măcel, între care era şi aga Matei, fugiră şi se închiseră în mănăstirea Tismana, unde susţinură un asediu victorios contra trupelor lui Leon-Vodă. După ce oştirea se restrase, Matei aga scăpă din mănăstire şi trecu iar în Ardeal.[160]

---

[156] [Constantin] Căpitanul, în *Magazin istoric*, I, p. 281–289; *Cronica anonimă* (*ibidem*, IV, p. 311–325).

[157] Raportul ispravnicului Vasile către logofătul de atunci, 1630 (N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 19–30); compară Girolamo Capello către doge, 1 dec. 1630 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 2).

[158] 1631 (Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 103).

[159] *Magazin istoric*, I, p. 122–125. [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 98]. *Uricarul*, V, p. 167, publică numai începutul hrisovului, cu arătarea greşită că s-ar referi la izgonirea călugărilor greci.

[160] Cronicarii citaţi. Pentru amănunţimi vezi C. V. Obedeanu, *Grecii în Ţara Românească. [Cu o privire generală asupra stării culturale pînă la 1717*, Buc.], 1900, p. 46 şi urm. Izbînda

Leon, deşi drept moldovean de origine, trece de grec în ochii contemporanilor. Astfel, o relaţie a lui Paul Strassburg, solul regelui Suediei la sultanul Amurat, care vede pe Leon-Vodă cînd trece prin Bucureşti, spune că dînsul „ar fi grec de neam". Se vede că Leon Tomşa fusese crescut la Constantinopol, deoarece interpretul lui Strassburg traduce cuvintele solului în grecește pentru ca principele să le înțeleagă.[161]

Este însemnat de a întîlni aceste dese revoluţii contra elementului grecesc ce căuta să se încuibe în ţară. De la Radu Mihnea pînă acuma, în circa 20 de ani, am numărat patru.[162] [81] Să nu credem că patriotismul, în înţelesul pe care-l dăm noi acestui cuvînt, împingea pe boieri la această luptă înverşunată contra elementului străin, ci interesul lor jignit prin grămădirea străinilor pe corpul ţărilor române; unde încăpea un grec, trebuia să iasă un român şi introducerea lor tot mai numeroasă restrîngea necontenit pînea românilor.

Dar, dacă vom căta bine, ce este patriotismul altăceva decît interesul colectiv, adică suma intereselor individuale? În unele capete şi inimi extraordinare, poate patriotismul să se limpezească pînă a ajunge şi îmbrăca forma unui simţămînt cu totul dezinteresat în ceea ce priveşte viaţa individuală. Chiar în acestea însă el nu va fi decît reflexul intereselor maselor, instinctului conservaţiei în diferitele sale grade de putere şi de dezvoltare. Ferice un popor sau o clasă cînd măcar acest simţămînt, acest instinct al intereselor sale nu s-au tocit cu totul, şi vai de el atunci cînd priveşte cu nepăsare sau filozofie la răpirea dreptului şi la încălcarea intereselor sale!

Văzînd boierii că n-au izbutit cu puterea în contra lui Leon Tomşa, se pun pe calea mult mai îndemînatică a intrigilor şi, tînguindu-se pentru pustiirea ţării la Poartă, fac ca Leon-Vodă să fie mazilit la 21 ⟨24⟩ iulie 1632.[163] Boierii răzvrătitor cumpără atunci pe Abaza-paşa din Silistra pentru a introduce pe Matei aga în domnia Ţării Munteneşti. Un raport olandez spune că s-ar fi oferit îndoirea tributului, 100 000 în loc de 50 000 de scuzi, dacă Poarta ar recunoaşte pe domnul ales, dar că turcii, „luară această cerere foarte în nume de rău şi că sultanul a trimis îndată un imbrohor la Abaza-paşa, care stăruia pentru această recunoaştere, cu ordin ca el „să gonească neapărat pe acel ce se făcuse domn, oferindu-se Poarta a înlocui pe domnul numit de ea dacă nu este

---

lui Leon Vodă fu veşnicită printr-o cruce frumoasă, cu inscripţie, reprodusă în facsimil de G. Ionescu-Gion în *Istoria Bucureştilor*, p. 60 [Vezi şi *Inscripţiile medievale ale României. I Oraşul Bucureşti*, p. 406]. Compară relaţia lui Paul Strassburg citată mai jos: „et errectum in victoria signum crucis, manu sua ostendes". [*Călători străini*, V, p. 63].

[161] Vezi *Monumenta Hungariae Historica* [*Okiratţár*], Strassburg Pál 1631—1633-iki követsége és I. Rákóczy György (...), p. 100: „Quarto die Martis Corona discessi et Valachiae territorio finitissima Targovistum versus olim palatinam sedem prefecturus Illuc princeps et voyvoda Leo *natione grecus* commissarios suos expediverat ut ad metropolin Bukarest nunc palatinorum habitationem ac domicilium nos comitarentur. [...]. Aderat interpres srinonis mei frater Benedictus natione Cretensi [...] qui praeter linguam turcicam et graecam, italicum quoque latinum et germanicum idioma callebat ac septenii spatio Wittebergae commoratus studio Theologiae operam dederat. Is a me prolata *turcico et praeco sermone* elequenter reddidit ac palatini nomine et verbis mihi spopondit". Interpretul traducea şi turceşte din cauză că: „lateri Voyvodae aliquot primarii Turcae assidebant, ut opinor rerum arbitri et consiliarii". Se vede că din eroare editorii monumentelor ⟨relaţiilor⟩ au pus anul 1634 la această solie; fiind în april, ea nu poate cădea decît în anul 1632, deoarece în iulie acelaşi an Leon Tomşa era depus (vezi nota 163). *Arhivul pentru filologie şi istorie* al lui Cipariu, Blaj, 1867, p. 12—13, admite data exactă de 1632 pentru această călătorie. [Vezi şi *Călători străini*, V, p. 63 şi 65].

[162] Sub Radu Mihnea, 1612, Alex. Iliaş, 1618, Alex. Coconul, 1623, Leon Tomşa, 1630.

[163] Anonimul românesc, în *Magazin istoric*, IV, p. 314. [*Istoria Ţării Româneşti*, p. 99].

plăcut, dar neînvoind nici într-un chip să se urce în scaun acel ce se stabilise singur".[164]

Se vede din această arătare făcută după aceea a capuchehaielei principelui cît de mult se temeau turcii de orice încercare a românilor de a se emancipa de sub autoritatea lor.

Sultanul, pentru a sprijini pe proteguitul său Radu, fiul lui Alexandru Iliaş, trimite un ordin lui Rákóczi de a nu primi în adăpostire pe muntenii refugiaţi şi a ajuta principelui numit de el a pune mîna pe tron, iar lui Abaza-paşa îi trimite o straşnică ameninţare în caz cînd nu s-ar supune ordinului său.[165]

Abaza însă ştia ce face; el se rezema pe puternicele pungi de bani ale lui Matei aga, cu care ştia el bine că poate acoperi la Poartă orice nesupunere şi înfrînge orice împotrivire. Îndrăzneala lui Abaza şi a lui Matei merge pînă acolo că se opun cu armatele <numai Matei, nu şi Abaza> contra intrării lui Radu în Muntenia, în partea căruia trecuseră toţi boierii şi grecii lui Leon-Vodă, cei duşmăniţi de Matei şi de partida lui, anume Necula vistierul, Hrizea vornicul, Papa logofătul[166], Nicola <Necula> Catargiu, Dumitru Dudescu, Miho Leca şi Neagul aga.

Toţi aceşti boieri se duseră la Alexandru Iliaş în Moldova, de unde se întoarseră, în fruntea lor cu fiul său Radu, cu ajutor de la tătari, care, intrînd în Muntenia, dădură ţara focului şi prăzii.

În 25 octombrie 1632, se întîlnesc ambele oştiri lîngă mănăstirea Plumbuita, unde, după o crîncenă luptă, care ţinu de dimineaţă pînă în sară, izbînda rămase de partea lui Matei aga [82].

Mai trebuia însă repurtată încă o victorie pentru a pune desăvîrşit mîna pe scaunul Munteniei, victorie pentru care se cereau nu curajul şi vărsarea sîngelui pe cîmpul de război, ci dibăcie şi vărsare bogată de bani în nesăturatele pungi ale turcilor. Matei aga se duse deci la Constantinopol, şi el trebuia să fie bine prevăzut cu bani de acasă, căci, înduşmănit precum era cu grecii, el nu putea spera de la ei nici un ajutor. „El fu nevoit să dea vreo 30 000 de lei daruri în bani şi alţi 30 000 în obiecte preţioase care, împreună cu cheltuielile învestiturii, se urcară la 200 000. Pe lîngă aceasta, el mai trebui să ia asupră-şi 62 000 de lei datoria lui Radu-Vodă, care fusese contractată de el la nişte neguţători de miere cînd fusese rînduit în domnie".[167] [83]

Cît de pornit era Matei Basarab contra lor se vede dintr-o scrisoare pe care o trimite „măriei sale craiului Ardealului" Rákóczi, în care îi mulţămeşte cu multă căldură şi supunere pentru ajutorul ce i-l dăduse, scrisoare pe care o sfîrşeşte jeluindu-se contra „nişte oameni ai lui Mihu,

---

[164] N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 194.

[165] Giovanni Cappello către doge, 18 oct. 1632 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 460): „Abbassa, che di presente si trova in commando in Silistra per la depositione del Prencipe di Valachia a petitione di quei popoli, ha posto in sedia di quel Prencipato, soggetto da lui dipendente, et fin hora lo sostiene, non ostante che dalla Porta sij stato eletto il figliolo del Prencipe Alessandro di Moldavia".

[166] Asupra grecismului lui Necula vistierul, vezi N. Iorga, *Studii şi documente*, IX, p. 13. [Vezi şi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 217–218].

[167] Pietro Foscarini către doge, 8 martie 1633 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 464). Compară 1632 (*Monumenta Hung. Historica*, Strassburg Pál 1631–1637 iki követsége és Rákóczy György, p. 67.)

Un document contemporan rezumă astfel peripeţiile prin care trecu Matei Basarab pînă ce puse mîna pe tronul Munteniei: „In Valachia doppo che fu levato Leon vaivoda non hanno voluto ricever il figlio del principe di Bogdania, ma un certo Matheo, con assistenza d'Abasa passa guvernatore di Silistria, s'ha impadronito dal governo; ma questo gran visyr che ha promesso al altro lo piglia in mala perte come amo il muphti Afendi. Finalmente hanno resoluto che veniendo qua deto Matheo abacerai le mani de gran signore li donaranno il principato".

anume Iorga cu soția lui ⟨anume Dimola⟩ și altul ce-l cheamă Dula—tot greci... ; și să caute Măria ta că este acolo în Brașov un grec ce se face doftor acuma dincolo și care multe amestecături face ... și care a spart această blestemată de țară".[168]

Cheltuielile lui Matei trebuie să fie cu atîta mai însemnate cu cît grecii îl combăteau și unul din ei, Curt Celebi, umbla pe ascuns la vizirul și se ispitea în multe chipuri, aducînd la vizir greci, grece și turcoaice, care pîrau pe Matei că le-au omorît bărbații, frații și feciorii în războiul făcut de el. Tot atunci sosiră și boierii pribegi din Moldova și cu moldovenii trimeși de Alexandru Iliaș, cu o carte de pîră pe care o dădură în mîna împăratului. Însă toate aceste la nimica nu ieșiră față cu argumentele sunătoare ale agăi Matei. El, întovărășit de 600 de boieri și reprezentanți ai clerului Munteniei, «cum spune raportul olandez», fu primit să sărute poala sultanului și plecă spre Muntenia puțin după 8 martie 1633, data raportului ambasadorului venețian, care pomenește despre numirea lui Matei Basarab.

Cu acest prilej, raportul olandez citat mai sus spune în chip foarte viu specula ce se făcea cu tronurile române: „Acești miniștri ai Porții și unii fruntași greci care se hrănesc și caută a se îmbogăți cu punerea și scoaterea acestor domni nu se vor opri înainte ca amîndouă provinciile, Moldova și Țara Românească, să fie ruinate și golite de locuitori, la care au și ajuns aproape. Cei ce se dau aici în Constantinopol de coborîtori ai voievozilor sînt niște vagabonzi care nu au un ban și pleacă de aici cu datorii de 3—400 000 de taleri și care tratează apoi pe bieții locuitori cu sila și într-un chip barbar. E de mirare că locuitorii au putut să îndure așa de mult și nu au fugit dintr-o dată, cum și unde o fac acuma. Și de la această curte, unde lăcomia a luat locul de frunte, nu este îndreptare de așteptat."[169]

Ce minunată caracteristică ⟨caracterizare⟩ a regimului de atunci sub care trăiau țările române! «Pare a fi trasă după cercetarea izvoarelor de un istoric al vremurilor noastre și, cu toate acestea, nu este decît oglindirea lumii aievea în o minte limpede și pătrunzătoare.»

NOTE ȘI COMETARII

[1] Nu se poate vorbi de faptul că „țările române au primit cu desăvîrșire jugul puterii otomane", după domnia lui Mihai Viteazul. Dimpotrivă: dovadă că lupta lui nu a fost zadarnică este faptul că — după moartea sa — Poarta a micșorat haraciul Țării Românești de teama de a nu se repeta o nouă ridicare la luptă a acesteia. După cum s-a arătat, haraciul plătit de Radu Șerban reprezenta doar 20% din valoarea pe care o atinsese în momentul său de creștere maximă de la sfîrșitul sec. XVI (*Istoria României*, III, Buc., 1964, p. 13).

Vezi și M. Berza, *Variațiile exploatării Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI—XVIII* („Studii", 1958, nr. 2, p. 62), care subliniază faptul că „nici un izvor nu vorbește de cumpărarea scaunului de la turci de către Radu Șerban, după cum nici unul nu amintește — din cîte știm — de vreo plată din partea lui Radu Mihnea. Pe cel dintîi turcii sînt siliți să-l recunoască, iar pe cel de-al doilea sînt bucuroși să-l aibă", deoarece acesta nu dorea tronul în condițiile grave ale epocii.

Mai trebuie să amintim și faptul că tributul plătit de Țara Românească era considerat de Radu Șerban, la 1618, drept o sumă plătită Porții „pentru păstrarea vecinătății și a prieteniei" (pro vicinitate et amicitia conservanda), și nu ca un semn al dependenței față de Poartă (Hurmuzaki, IV/1, p. 581—582); textul a fost publicat și de Elena Eftimiu,

---

[168] N. Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 16—17.

[169] 13 nov. 1632 (Iorga, *Studii și documente*, IX ⟨IV⟩, p. 198 ⟨196⟩).

care l-a atribuit însă greşit lui Radu Mihnea (*O relaţie a lui Radu Mihnea către [Consiliul secret al regelui Ungariei, din 1618*, în AO, 1928, p. 413—414, 441—442).

În sfîrşit, într-o scrisoare adresată lui Gabriel Bethlen în 1621, Radu Mihnea susţinea că, dacă ţările române „îşi plătesc darea anual, sînt în pace..., iar imperiul nu îngăduie niciodată ca vreun împărat să strice legile rămase de la strămoşi" (A. Veress, *Documente*, IX, p. 235).

[2] Simion Movilă a domnit cu întreruperi: 20 oct. 1600 — 3 iulie 1601, sept. 1601 — aug. 1602. Încercarea sa de a reocupa tronul, în sept. 1602, s-a terminat cu înfrîngerile de la Ogretin şi Teişani (13—14 sept.). Vezi: N.C. Bejenaru, *Domnia lui Simion Movilă în Muntenia* („Rev. critică", III, 1929, p. 173—188); Th. Holban, *Contribuţiuni la istoria domniei munteneşti a lui Simion Movilă* (RI, 1937, p. 147—154); D. Ciurea, *Domnia munteană a lui Simion vodă Movilă* (CI, 1937—1940, nr. 1—2, p. 113—132).

[3] După cum a dovedit I. Ionaşcu, *Date noi relative la domnia lui Radu vodă Mihnea în Ţara Românească* („Studii", 1961, nr. 3, p. 699—719), Radu Mihnea a avut o scurtă domnie din nov. 1601 pînă în mart. 1602, cînd îşi avea reşedinţa la Strehaia. La 20 febr. 1602, Radu Mihnea dădea un hrisov din Strehaia pentru o proprietate din apropiere, Prunişori-Mehedinţi. Ca martori ai sfatului domnesc el invocă doar doi dregători: pe Vintilă (Corbeanu) mare ban şi pe Stoica (din Strîmba-Rioşanu) mare postelnic (SMIM, V, 1962, p. 616—617), ceea ce dovedeşte că nu reuşise să strîngă în jurul său prea mulţi adepţi. În ian. 1602 capugi-aga cerea lui Simion Movilă să părăsească tronul şi să-l lase lui Radu Mihnea, numit domn de sultan (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, p. 8—9). La 5 martie 1602, Simion Movilă a reuşit însă să înfrîngă la Creţeşti mica oştire a lui Radu Mihnea.

Cu privire la şederea tînărului Radu Mihnea la mănăstirea Iviron — despre care vorbeşte şi Xenopol — vezi A. Xyngopoulos, *Portraits inédits de deux voïvodes valaques*, în *Actes du XIV-e Congrès International des études byzantines*, II, Buc., 1975, p. 647—649, care a descoperit la această mănăstire portretele lui Radu Mihnea şi al tatălui său, Mihnea voievod. Recent însă, P. St. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, Roma, 1986, p. 111—112, susţine că cele două personaje nu sînt principi români.

Despre modul cum a ocupat tronul cu sprijinul fraţilor Buzeşti, care declarau că „datorită opresiunii lui Simion (Movilă) răbdarea noastră a ajuns la capăt", din care motiv au fost siliţi să fugă în Transilvania, vezi scrisoarea lui Radu Mihnea către sultan; domnul se considera „un mic slujitor şi cirac" al padişahului. Vezi Tahsin Gemil, *Relaţiile ţărilor român, cu Poarta otomană în documente turceşti, 1601—1712*, Buc., 1984, p. 78—82.

[4] Udrea Băleanu a fost ucis înainte de 1 iulie 1601 (DIR, B, veac XVII, vol. I p. 19). Referindu-se la uciderea boierilor „fără nici o judecată", regele Poloniei scria lui Simion Movilă că nu-i poate lăuda „o purtare aşa de aspră şi de aprigă" (Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă în Ţara Românească*, Cernăuţi, 1939, p. 22—23) (extras din „Codrul Cosminului").

La asasinarea boierilor s-au adăugat jafurile şi uciderile făcute în ţară. Aşa cum spune Radu Şerban la 29 iunie 1604, după alungarea lui Mihai vodă de către poloni, „s-a întîmplat schimbarea vremurilor şi a domnilor şi greutăţi ţării şi multe nevoi din partea turcilor şi tătarilor şi moldovenilor, de au venit în ţară, au jefuit şi au robit; şi s-a făcut domn Simion voievod cu leşii şi cu moldovenii, să cîrmuiască ţara şi mult rău, năpaste şi moarte au căzut pe toţi săracii, cu multe jafuri şi cu multă pradă. Iar după aceea, dacă a văzut toată ţara cîtă pradă şi jafuri şi rea moarte le-au făcut, ei n-au mai putut să rabde, ci cu toţi s-au ridicat, toată ţara şi cu toţi boierii, mici şi mari, împotriva lui Simion voievod şi l-au izgonit din ţară" (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 133—134).

[5] Izgonirea lui Simion Movilă din ţară este evocată şi de alte documente interne, unde se spune că „s-au ridicat Buzeştii cu haiducii de au scos pe Simion voievod de aici din ţară" (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 238). Aici nu mai este vorba de „toată ţara" ci de Buzeşti, care au jucat rolul principal în această acţiune.

Despre răscoala boierimii muntene — în frunte cu boierii Buzeşti — împotriva lui Simion Movilă şi alungarea acestuia din Ţara Românească vezi amănunte la C. Rezachevici, *Bătălia de la Gura Nişcovului (august 1601). Contribuţii privind istoria Ţării Româneşti în epoca lui Mihai Viteazul şi activitatea militară a lui Radu Şerban înaintea domniei* („Studii", 1971, nr. 6, p. 1143—1157), care subliniază rolul lui Şerban paharnicul — viitorul domn — în obţinerea victoriei. Vezi şi Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 82—86.

După cum rezultă dintr-o scrisoare polonă, la 27 iulie 1602 Simion Movilă „s-a retras deja din capitală la Buzău, către Siret, în faţa oştilor Buzeştilor, care înaintează din ţara Transilvaniei, cu ajutoare germane" (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României*, p. 21).

[6] Despre alegerea ca domn a lui Radu Şerban — fost mare paharnic al lui Mihai Viteazul — vezi I. Ionaşcu, *Unde a fost satul Cîrstieneşti* (RIR, 1944, fasc. I, p. 40—55). În august 1601 el era deja domn (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 20), dar domnia lui nu a ţinut prea mult.

Aşa cum arată domnul în documentul din 1604, citat mai sus, după alungarea lui Simion Movilă, „s-au ridicat toţi boierii şi toată ţara, mari şi mici din ţara domniei mele, şi au făcut

sfat cu toţii şi cu voia tuturor şi cu ştirea şi cu voia cinstitului împărat creştin al romanilor (= Rudolf al II-lea) de au ridicat pe domnia mea să fie domn al Ţării Româneşti".

La început, domnul nu a avut succes, deoarece — spune Radu vodă — „dacă am văzut puterea atît de mare a oştirii lui (= Simion Movilă), n-am putut să stau faţă împotriva puterilor oştirilor lui, ci am lăsat domnia mea toată ţara în mîinile lor" (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 134).

[7] Domnia lui Radu Şerban — peste care Xenopol trece puţin cam repede — a constituit în secolul nostru obiectul a numeroase studii şi monografii: N. Iorga, *Un biruitor · Radu vodă Şerban. Publicaţie a Ligii Culturale cu prilejul împlinirii a 300 de ani de la a doua luptă de lîngă Braşov*, Vălenii de Munte, 1911; V. Motogna, *Războaiele lui Radu Şerban (1602—1611)* (AARMSI, VI, 1927, p. 241—321); N. Iorga, *Un nou izvor cu privire la Mihai Viteazul şi Radu Şerban* (AARMSI, XII, 1932, p. 93—105); Traian Mutaşcu, *Arta militară în Ţara Românească la începutul secolului al XVII-lea. Radu Şerban*, Buc., 1960; Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban* („Studii", 1970, nr. 3, p. 469—491); idem, *Radu Şerban şi epoca sa*, Buc., 1978 (Rezumatul tezei de doctorat, rămasă în manuscris); Traian Mutaşcu, *Radu Şerban*, Buc., Ed. Militară, 1978 (Col. Domnitori şi voievozi).

Despre boierii săi — între care un rol de seamă au jucat Buzeştii — vezi Ileana Leonte, *Sfatul domnesc al Ţării Româneşti din anii 1601—1611* (RA, II, 1959, nr. 1, p. 283—297).

[8] De fapt, Şerban banul — căsătorit cu fiica lui Radu Craiovescu — a fost străbunicul lui Radu Şerban, fiind tatăl Ancăi din Coiani, bunica domnului; tatăl lui Radu Şerban se numea Radu postelnicul (Vezi vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, p. 214). Despre descendenţa sa din boierii Craioveşti vezi Elie Nicolescu, *Din descendenţa „Craioveştilor"* (RIAF, IX, 1903, p. 200—212); P. V. Năsturel, *Radu Şerban Basarab şi Matei Basarab. Schiţe genealogice* („Lit. şi arta română", 1907, p. 373—382; 461—474, 557—573) şi C. Rezachevici, *Domeniul boieresc*, citat la nota precedentă.

[9] Documentul din 8 april. 1602 evocă vremea cînd boierii olteni s-au răsculat împotriva domnului, sprijinind pe Radu Şerban: „cînd s-au ridicat cu Mehedinţii cu Radul vodă" (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 38).

[10] Întrucît Xenopol nu precizează datele, va trebui să arătăm că, în sept. 1601, Ioan Potocki cu oştile polone se pregătea să ajute pe Simion, aflat deja în drum spre Ţara Românească (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 63); la 6 oct. se ştia în Transilvania despre victoria lui Simion Movilă (*Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, I, p. 197—198), iar la 1 nov. — aflat la Piteşti — Simion vodă îşi anunţa el însuşi biruinţa finală asupra lui Radu Şerban, refugiat la acea dată în Transilvania (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 70—71).

Simion Movilă a emis documente pînă la 25 iunie 1602 (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 53); Radu Şerban dă primul document la 16 aug. 1602 (*ibidem*, p. 54).

Între timp, în april. 1602, solia lui Radu Şerban încheia o înţelegere cu Rudolf al II-lea, care-i promitea sprijin pentru reocuparea tronului, precum şi ajutor în bani şi arme (2 000 de archebuze şi 1 000 de cuirase). (Veress, *Documente*, VII, p. 14).

Într-un document din 26 april. 1606, domnul evocă vremea cînd era pribeag cu dregătorii ţării în Transilvania, după care — spune Radu vodă — „am intrat domnia mea din Ţara Ungurească (= Transilvania) şi cu toţi cinstiţii dregători ai domniei mele şi . . . am stat domnia mea domn al Ţării Româneşti" (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 212).

[11] După cum declara Radu Şerban, trimisese în solie la împăratul Rudolf al II-lea pe Stroe Buzescu, care-l slujise „foarte cu bună şi credincioasă slujbă" (*ibidem*, p. 302). Vezi şi *ibidem*, p. 134.

[12] Data luptei este greşită (13 aprilie, în loc de 13—14 sept. 1602). Vezi lucrarea lui P. V. Năsturel, citată la nota 1 a lui Xenopol şi Al. Bogdan, *Lupta de la Teişani (septembrie 1602)* („Pentru apărarea patriei", 1956, nr. 9, p. 10—11).

Pregătirea luptei şi desfăşurarea ei ne sînt povestite de un document emis de cancelaria lui Radu Şerban, care cuprinde pasaje asemănătoare cu *Scrisoarea III-a* a lui Eminescu: „Iar întru acestea, Simion voevod a ridicat pe hanul (tătarilor) şi a adunat atîta mulţime de oaste de turci şi de tătari şi leşi şi moldoveni şi cazaci, încît nimeni nu putea vedea capătul oştilor lor, lăţimea lor şi lungimea lor şi au venit asupra domniei mele. Şi întru acestea, dacă am văzut aşa domnia mea, atîta mulţime de oşti ale lor, ne-am aşezat cu toate oştile noastre la un loc numit Ogretin . . ., într-o zi de luni, 13 zile ale lunii septemvrie. Astfel au venit multă mulţime de oşti de-ale lor asupra noastră a tuturor şi au năvălit peste noi şi au aruncat ei atît de multe din săgeţile lor asupra noastră încît nu se putea vedea faţa soarelui de săgeţile lor şi de atîta bătălie răsunau codrii şi munţii de bătălia lor şi nu se puteau înţelege unul cu altul" (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 134—135).

Oastea tătărească — formată din călăreţi — număra circa 40 000 de oşteni, în timp ce Radu Şerban dispunea doar de 20 000 de oameni, din care 8 000 de pedeştri, 6 000 de călăreţi, la care se adăugau ajutoarele trimise de Basta: 3 000 de pedestraşi secui, 1 000 de lăncieri maghiari, precum şi 1500 de călăreţi poloni (Hurmuzaki, IV/2, p. 268; VIII, p. 253—255 şi *Călători străini*, IV, p. 537—539).

În schimb, oastea lui Radu Şerban ocupa o poziţie favorabilă, întărită cu şanţuri, poziţie pe care Basta o considera foarte avantajoasă şi greu de cucerit de o oaste de călăreţi

ca cea a tătarilor (A. Veress, *Epistolae et acta generalis Georgii Basta*, II, Budapesta, 1913, p. 92).

Vezi şi *Încă o povestire a luptelor dintre Radu Şerban şi Simion Movilă* („Neamul românesc literar", 1912, p. 619—621), unde se reproduc notele lui John Smith.

[13] Lupta este povestită de Radu Şerban, care arată că Stroe „s-a lovit cu un tătar şi a tăiat pe tătar" ; acesta însă i-a făcut o rană la cap din care a murit „pentru creştini" (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 302). În alt document se spune că a luptat „pentru legea creştinească şi pentru patria noastră" (*ibidem*, p. 135). Eroul este îngropat la mănăstirea Stăneşti, sub o lespede de piatră pe care e reprezentat luptînd.

Textul de pe piatra sa de mormînt este o adevărată pagină de cronică: „jupînul Stroe, atîta nevoe pre creştini văzînd, stătu împotriva tătarilor de să lovi cu cumnatul hanului şi-l junghe pre tătar. Şi dintr-acel război să răni la obraz şi peste (trei) săptămîni să tîmplă moarte, în luna lu octomvrie 2 zile, vă leato 7110. Şi nu fu pre voia cîinilor de tătari! Dumnezeu-l erte!" A fost deci o confruntare individuală care a hotărît soarta bătăliei.

[14] Xenopol omite expediţia lui Radu Şerban din febr.—martie 1603 împotriva Silistrei şi Hîrşovei, înainte de împăcarea cu turcii, care a avut loc mai tîrziu. Vezi *Călători străini*, IV, p. 272—273; Veress, *Documente*, VII, p. 118—125.

[15] La 7 mai 1603 — aflat la Gherla — G. Basta cere ajutorul lui Radu Şerban, aliatul său, împotriva lui Moise Székely, care ocupase Transilvania, izgonind trupele imperiale. Radu Şerban a acţionat deci în Transilvania ca aliat al imperialilor (A. Veress, *Epistolae et acta*, II, p. 217).

Cu trei zile înainte de luptă, la 14 iulie, Moise Székely anunţa lui Rudolf al II-lea victoria sa asupra lui Radu Şerban! Anticipaţia nu i-a ajutat în cîştigarea bătăliei care a avut loc la 17 iulie 1603 şi s-a terminat cu dezastrul oştirii lui Székely.

Iată descrierea luptei pe scurt: Moise Székely avea circa 6000 de oşteni (unguri, tătari şi turci), cu 25 de tunuri; R. Şerban circa 10000 oşteni (din care 4000 de călăreţi) cu 4 tunuri. M. Székely aştepta lupta într-o tabără întărită, înconjurată cu care legate între ele. Pentru a se feri de focul tunurilor şi archebuzelor, haiducii lui Radu Şerban au pornit atacul pe jos, înaintînd tîrîş (prima oară cînd se foloseşte acest procedeu la noi!), au trecut pîrîul Ghimbav şi au atacat tabăra; tătarii au fugit, tabăra a fost cucerită printr-o luptă aprigă, fiind ucişi circa 2000—3000 de oameni. După cum mărturiseşte un contemporan, „tabăra a fost înconjurată într-o clipă şi duşmanii înfrînţi fără să îndrăznească ca să iasă din tabără şi să se bată" (N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 120).

După cronica ţării, „de toate părţile fură ocoliţi (oştenii maghiari) şi aşa le dete o sabie şi-i afundară la o tină mare, omorîndu-i şi înecîndu-i acolo foarte rău, cît nu scăpară mai nimenea". Moise Székely a fugit de pe cîmpul de luptă, fiind împuşcat în timpul fugii, ceea ce a mărit panica din tabăra sa.

După victorie, Radu Şerban nu a ocupat Transilvania (aşa cum făcuse Mihai Viteazul) deoarece aflase că tătarii au intrat în Ţara Românească; i-a lăsat generalului G. Basta 2000 de oameni, cu ajutorul cărora acesta a adus din nou Transilvania sub ascultarea Habsburgilor.

Vezi descrierea detaliată a luptei la T. Mutaşcu, *Arta militară*, p. 96—123. Vezi şi I. Marţian, *Bătălia de la Braşov, întîmplată la 17 iulie 1603* („Gazeta Transilvaniei", 1900, nr. 47—51); Scarlat Callimachi, *Calendar istoric din anul 1603*, Botoşani 1935.

Este curios că Xenopol nu utilizează descrierea luptei făcută de N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 114 şi urm., care foloseşte izvoare transilvănene. Vezi şi descrierea lui Aloisio Radibrat în *Călători străini*, IV, p. 275—278 (după textul publicat de N. Iorga, *op. cit.*), precum şi Leonardus Basilius, *Narratio de rebus Transsylvanicis (1599—1603)*, text publicat de Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate naţională a ţărilor române (1590—1630). Documente externe*, Buc., 1981, p. 306—308 şi 346—348. În acest război — în care ar fi pierit „toată floarea nobilimii Ardealului" (*ibidem*, p. 241) — un rol de seamă a jucat spătarul Mîrzea, motiv pentru care cronicarul vorbeşte de „războiul lui Mîrzea şi Radu vodă" (*ibidem*, p. 348).

În septembrie 1603 solia lui Radu Şerban anunţa la Praga victoria obţinută, prezentînd împăratului 108 steaguri capturate şi cerînd sprijin pentru continuarea luptei; Rudolf al II-lea a acordat lui Radu o subvenţie anuală de 120. 000 taleri (Veress, *op. cit.*, VII, p. 150—152).

Trebuie să arătăm că G. Basta avea mare încredere în Radu Şerban, pe care-l prezenta arhiducelui Mathias drept „zidul de apărare al Transilvaniei" (A. Veress, *Epistolae et acta generalis Georgii Basta*, p. 515).

Importanţa campaniei antiotomane a lui Radu Şerban la sudul Dunării din martie 1603 a fost subliniată de cardinalul Cinzio Aldobrandini, care numea şi el Ţara Românească „un zid de apărare al Transilvaniei şi o fortăreaţă îndreptată împotriva sultanului" („Diplomatarium Italicum", I, 1925, p. 348).

Înainte de 25 sept. 1603 marele vizir propunea sultanului să nu ia haraci pe acel an de la domnul Moldovei, în contul acestuia urmînd să recruteze „mulţi oşteni", pentru a lichida „răzmeriţa" existentă în Ţara Românească, după care să treacă în Transilvania, de unde să

izgonească — cu sprijinul otomanilor — oştile nemţeşti. (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 91—92). Nu cunoaştem urmările propunerii vizirale. Ea dovedeşte însă dorinţa Porţii de a lichida pe Radu Şerban.

La 2 febr. 1604, solia regelui Sigismund al III-lea anunţa lui Ieremia Movilă că Rudolf al II-lea este supărat de faptul că domnul Moldovei susţine în continuare pe fratele său Simion la tronul Ţării Româneşti; exista temerea ca Radu Şerban, susţinut de Rudolf, „să nu încerce ceva împotriva" Moldovei, urmînd pilda lui Mihai Viteazul.

[16] Oştile lui Radu Şerban au avut o serie de ciocniri cu tătarii — care au ars Craiova — şi cu care a trebuit să se împace, plătindu-le 15000 de galbeni. Vezi *Călători străini*, IV, p. 327—332.

În noiembrie 1604 se ştia că Radu Şerban s-a împăcat cu Poarta şi că aştepta caftanul de la sultan; împăcarea se făcuse prin intermediul boierului Costea Chehaia, despre care — spune domnul — „a închinat ţara cinstitului împărat şi au făcut pace ţării întregi şi tuturor sărmanilor domniei mele" (DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 208). Vezi şi mai sus nota [1], precum şi Hurmuzaki, IV/2, p. 77, 279—280; N. Iorga, *Studii şi documente*, XX, p. 364; *Călători străini*, IV, p. 300—302.

Iată cum înţelegea Radu Şerban împăcarea cu otomanii, după propria sa declaraţie: „Cu turcul voi ţine bună vecinătate şi prietenie la hotar, pentru ca trecătorile să fie deschise pentru negustori şi ca soldăţimea să nu alerge de-o parte şi de cealaltă a Dunării, făcînd pagubă ţării, ci să primesc steagul de la turc şi să dau tribut. Nu vreau să fac altfel, pentru că eu sînt în supunerea împăratului creştin prin obligaţia mea şi jurămîntul meu şi de el sînt menţinut în stăpînire, de la acesta am primit steagul, deci pentru nici un lucru nu vreau să mă depărtez de maiestatea sa" (*Călători străini*, IV, p. 328). De altfel, după cum recunoaşte Paul Krauseneg, comisar imperial, Radu Şerban încheiase pace cu turcii după ce anunţase „în repetate rînduri" curtea imperială din Viena (*ibidem*, p. 300—301).

[17] La 5 mai 1602 se afirma că „în Muntenia s-a făcut mare pustiire de către tătari" (I. Corfus, *Documente*, p. 15). Nu mai puţine prădăciuni au săvîrşit şi mercenarii poloni aflaţi în slujba lui Simion Movilă, după cum se plîngea chiar fostul domn, care susţinea că a fost alungat de două ori din ţară „din cauza dezordinii şi neînţelegerii lor" (*ibidem*, p. 36).

[18] Vezi textul corect în DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 171; Pătru logofăt adusese în ţară „vestea bună pentru Eremia vodă că a murit", veste cu care „s-a repezit foarte de grabă" să o ducă lui Preda Buzescu mare ban; pentru „vestea bună" adusă, banul „i-a iertat birul din sat din Goeşti . . . pînă s-a împlinit anul deplin". Numai că „vestea bună" ca şi bucuria lui Buzescu erau false; Ieremia Movilă a murit în anul următor.

Xenopol omite expediţia lui Simion Movilă în Ţara Românească, în luna iunie 1605, cu patru mii de oşteni, expediţie respinsă de oastea lui Radu Şerban. Vezi amănunte la Ştefan Andreescu, *Transilvania la începutul secolului al XVII-lea: acţiuni şi proiecte pentru unitatea statului carpato-danubian* (R. Ist., 1987, nr. 5, p. 454—455), lucrare ce cuprinde numeroase ştiri despre situaţia ţărilor române în această perioadă. După cum declară autorul, sarcina sa a fost de a completa informaţia strînsă de N. Iorga în *Studii şi documente*, IV, cu alte izvoare, în special otomane, editate în ultimele decenii. Vezi şi Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 101—109 (ordinul de dizolvare a taberei lui Simion Movilă, oct. 1605).

[18 bis] Despre situaţia Transilvaniei în această vreme vezi: A. Veress, *Basta György hadvezér levelezése és iratai, 1597—1607*, vol. II, Budapest, 1913; M. Alexandrescu Bulgaru — Dersca, *Aspects de la crise de la domination des Habsbourg en Transylvanie au debut du XVII-e siècle* (NEH, IV, 1970, p. 111—119); eadem, *Projets d'organisation de la Transylvanie sous la domination des Habsbourg (1602—1604)* (RRH, 1972, nr. 2, p. 251—264).

Numeroase ştiri privind relaţiile lui G. Basta cu nobilimea maghiară şi luptele dintre imperiali şi maghiari se află în cronica lui Leonardus Basilius publicată de Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 317—345. Vezi şi notele editorului, p. 355—360, de unde rezultă că Basilius susţinea poziţia imperialilor.

[19] Tratatul de alianţă s-a încheiat la 27 iulie//6 august 1605; prin el, Radu Şerban căpăta dreptul de a se refugia în Transilvania, iar cei doi principi îşi promit sprijin reciproc. După opinia lui N. Iorga, tratatul reprezenta „o nouă fază în istoria relaţiilor dintre Muntenia şi Ardeal".

Textul tratatului a fost publicat de Aaron Florian, *Tratat cu Şerban* („Foaie pentru minte, inimă şi literatură", 1842, nr. 44, p. 345—346) şi de I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, p. 77—80.

Bocskay anunţase Poarta să nu aibă încredere în tratatul încheiat cu Radu Şerban, deoarece acesta „va face cum a făcut şi Mihai vodă (Viteazul) de atîtea ori: a primit sceptru şi steag de la puternicul împărat (Ahmed I) şi pe urmă l-a înşelat"; principele se declara gata să-l atace pe Radu „ca să nu poată urma pilda lui Mihai vodă, al cărui ucenic a fost" (V. Motogna, *Războaiele lui Radu Şerban. Documente*, Dej, 1926, p. 48—49). Vezi şi Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 455—456.

[20] Pacea de la Zsitvatörök s-a încheiat la 11 nov. 1606; ea punea capăt lungului război turco-austriac început în 1593. Despre împrejurările încheierii păcii şi prevederile ei vezi amănunte la Tahsin Gemil, *O colecţie de documente otomane importante pentru istoria României (1597—1607)* (AIIAI, 1974, p. 241—242); Aurel Decei, *Istoria Imperiului Otoman*

(pînă la 1656), Buc., 1978, p. 297—299; Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbertsteins Gesandschaftreise nacht Konstantinopel. Ein Beitrag zum Freiden von Zsitvatorok (1606)*, München, 1983, p. 22 şi urm.

[21] Este vorba în realitate de lupta de la Ogretin din sept. 1602 (vezi mai sus notele 12—13). Preda Buzescu nu a murit în urma unei lupte cu tătarii; el a fost mare ban al lui Radu Şerban pînă în mai 1608, cînd a încetat din viaţă, după o boală grea (DIR, B, veac. XVII, vol. I, p. 358). Eroarea se datoreşte cronicii interne, care-l confundă cu fratele său, Stroe Buzescu. Vezi *Istoria Ţării Româneşti*, p. 86. Amănunte la Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 456.

[22] Bocskay a murit la 29 dec. 1606 (sau 4 ian. 1607) se pare otrăvit. I-a urmat Sigismund Rákóczy, ales la 11 febr. 1607, care s-a retras însă la 5 mart. 1608 din cauza unei răscoale a haiducilor. Gabriel Báthory a fost ales principe la 7 mart. 1608. Vezi M. Guboglu, *Şapte documente turceşti din arhivele Braşovului privind relaţiile Transilvaniei cu Poarta otomană la începutul secolului al XVII-lea* (RA, 1965, nr. 1, p. 213—253).

[23] Tîrgoviştea a fost ocupată la începutul lui ian. 1611, cînd Gabriel Báthory şi-a luat titlul de „principe al Transilvaniei şi Valahiei Transalpine".

Principele Transilvaniei considera Tîrgoviştea „sedes nostri principale". Vezi I. Minea, *Un document despre expediţia principelui ardelean Gavriil Báthory în Ţara Românească (1611)* (RA, 1925, nr. 2, p. 286—287); Victor Motogna, *O donaţie munteană a lui Gabriel Báthory* (RI, 1926, p. 260—261), de unde rezultă că Báthory era încă la Tîrgovişte la 26 febr. 1611 şi Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 461—463.

Despre prădarea ţării de către oştile maghiare vezi Radu Gioglovan, *Inscripţii inedite de la mănăstirea Dealu* („Studia Valachica", 1970, p. 160—170), unde se arată că „scîrnavul voevod . . .a prădat toată ţara şi a pîngărit bisericile". Jefuirea mănăstirilor este relatată şi de o scrisoare contemporană, unde se spune: „nu sînt mănăstiri pe care să nu le jefuiască şi să nu ţină cai în ele. Ori unde găsesc prapori frumoşi îi strîng drept argint" (A. Veress, *Documente*, VIII, p. 140—143). După afirmaţia lui Mihail Weiss, oştile lui G. Báthory au adus „nenorociri şi pustiiri cum nu s-a pomenit de multe veacuri în Valahia" (*Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, I, p. 241).

Expediţia din lunile ian.-febr. 1611 este amintită şi de documente interne, care menţionează că oastea lui Báthory „a robit toată Ţara Românească" (DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 292).

La 7 ian. 1611 Gabriel Báthory a trimis o solie la Poartă pentru a cere să i se acorde tronul Ţării Româneşti; Poarta i-a poruncit să părăsească ţara, unde a numit domn pe Radu Mihnea.

[24] Radu Mihnea a intrat în ţară în martie 1611, după retragerea trupelor lui Báthory. Gabriel Bethlen i-a lăsat un detaşament de 400 de călăreţi (Şt. Andreescu, *op. cit.*, p. 463).

La 10 martie 1611 — aflat încă la Tîrgovişte — G. Báthory se dezvinovăţeşte faţă de vizirul Ahmed paşa, arătînd că cedează de bună voie Ţara Românească lui Radu Mihnea şi că nu a urmărit să unească ţările române, aşa cum făcuse Mihai Viteazul (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 239). Despre retragerea plănuită de Radu Şerban în Moldova vezi Veress, *Documente*, VIII, p. 112—114 şi 116—121.

Între timp, la 20 şi 28 febr., Radu Şerban şi Constantin Movilă, domnul Moldovei, încheiaseră, la Roman, tratate de alianţă cu imperialii (*Călători străini*, IV, p. 303—309).

[25] Nicolae Pătraşcu, fiul lui Mihai Viteazul a fost ginerele lui Radu Şerban, fiind căsătorit, la 10 iulie 1618, cu fiica acestuia (Veress, *Documente*, IX, p. 168), după ce — un timp — umblase el însuşi după tronul Ţării Româneşti la care considera că are dreptul ca fiu al lui Mihai Viteazul. Vezi Damian Todiţa, *Pătraşcu cel Tînăr, fiul lui Mihai Viteazul*, Buc., 1982 şi recenzia lui N. Stoicescu în R. Ist., 1982, nr. 6. Vezi şi Nicolae Sulică, *Două steme şi autografe domneşti din 1616* („Şoimii", Tg. Mureş, IV, 1928, nr. 9—10, p. 61—67).

Merită subliniat faptul că, în 1609, cînd sultanul a cerut lui Radu Şerban să-l trimită la Poartă pe Nicolae-Pătraşcu, „legat şi în stare de arest", domnul a refuzat să-i execute ordinul, păstrîndu-l lîngă sine pe fiul fostului său domn (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 129—130). Vezi şi Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 471, n. 48.

[26] Gabriel Báthory nu a mai putut intra din nou în Ţara Românească, deoarece a fost atacat prin surprindere, iar Constantin Movilă nu „s-a întors" contra lui Radu Şerban. Despre numirea lui Radu Mihnea ca domn şi alungarea sa vezi Veress, *Documente*, VIII, p. 131, 157, 169—170, 178 etc.

[27] A doua luptă de la Braşov — care nu este o simplă „respingere" a lui G. Báthory, cum afirmă Xenopol — a avut loc la 30 iunie/10 iulie 1611. Retras în Moldova, Radu Şerban a revenit în ţară, unde a fost primit cu mare bucurie de locuitori, „pentru acea amărăciune mare ce făcuse Batîr" şi de unde a strîns circa 8000—10000 oşteni (înarmaţi cu arcuri şi săgeţi, lănci, archebuze şi 3 tunuri), cu care a trecut munţii „în mare taină", folosind un drum neobişnuit pe la Vălenii de Munte — Săcele, pe unde nimeni „nu şi-ar fi putut închipui să treacă nici o ceată".

G. Báthory aştepta lîngă Braşov, la Sînpetru, cu circa 15000 oşteni (din care 1200 de călăreţi), fără să ştie nimic despre mişcările lui Radu Şerban, pe care-l aştepta să vină pe drumul obişnuit de la Rucăr. Oastea ardeleană avea lănci, arme portative de foc şi 4 tunuri.

Aflînd că Radu Şerban şi-a aşezat oştile lîngă Braşov, Báthory şi-a deplasat repede armata, pe căldură, şi a început lupta cu oştenii obosiţi de marş. Aripa stîngă şi centrul oastei muntene au cedat sub presiunea atacului puternic al armatei lui G. Báthory, care ucide c. 2000 de pedestraşi. Crezînd că şi-a asigurat victoria, oastea lui Báthory a stricat ordinea de bătaie, a început prada şi a făcut risipă inutilă de gloanţe şi pulbere.

Atunci au intrat în luptă cei 2000 de curteni munteni şi cuirasaţi poloni ascunşi de R. Şerban în apropiere, după moara de hîrtie; aceştia au atacat din spate, prin surprindere, cu arme de foc, oastea lui Báthory. S-a produs o mare învălmăşeală; Báthory a fugit, centrul oastei sale a cedat, iar secuii s-au predat lui Radu Şerban. „Şi multe trupuri fură tăiate de oastea lui (R. Şerban), făcîndu-se de dînşii o mare movilă în lunca Braşovului", notează cronica ţării (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 88).

Oastea lui Báthory a pierdut circa 6000 de oameni (7785, după Kraus şi *usque ad decem milia hominum*, după Radu Şerban; Veress, *Documente*, VIII, p. 185); muntenii au pierdut circa 4000 de oameni (*Monumenta Ungrica*, p. 282).

Cu privire la data bătăliei (despre care unele izvoare afirmă că s-ar fi desfăşurat în ziua de Sfîntu Petru — deci 29 iunie), dispunem de o ştire sigură, cuprinsă într-o scrisoare a lui Radu Şerban, care fixează ziua bătăliei la 10 iulie stil nou: *die decima mensis praesentis Julii* (A. Veress, *Documente*, VIII, p. 185). Aceeaşi dată este comunicată şi de împăratul Mathias lui Filip al III-lea, regele Spaniei (Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, Buc., 1940, p. 238).

Cronicarul Georg Kraus menţionează ca pe ceva ieşit din comun faptul că Radu Şerban „a păstrat o aspră disciplină militară *(Kriges Disciplinam)*, astfel încît oastea sa n-a pricinuit pagube mari acestui ţinut şi nici oamenilor noştri. Acesta este un merit deosebit pentru un principe străin", subliniază cronicarul sas (*Cronica Transilvaniei*, Buc., 1965, p. 14).

După biruinţă, Radu Şerban a înaintat pînă la Sibiu pentru a asedia pe Gabriel Báthory, dar s-a retras apoi în Moldova cînd a aflat că oştile otomane au intrat în Ţara Românească (sept. 1611) (Veress, *Documente*, VIII, p. 208, 210). La 27 oct. fostul domn era la Liov, în Polonia.

Radu Popescu, *Istoriile*, p. 83, susţine ca Radu Şerban s-a întors „cu izbîndă" în ţară, „rugîndu-se slujitorilor să-l mai priimească la domnie şi ar fi vrut slujitorii, dar nu-l mai priimia la împărăţie. Şi văzînd Radul vodă (Mihnea) că-i vine asupră cu gînd ca să mai domnească, au trimis la paşa de i-au dat turci, tătari şi l-au luat în goană de la Teleajin şi l-au dus pînă la Lunca Mare la Moldova. Acolo puţin au fost să prinză pe Şerban vodă, iar leaşii şi moldoveanii mulţi au perit şi i-au robit".

Despre lupta de la Braşov există numeroase izvoare istorice transilvănene şi diverse lucrări necunoscute lui Xenopol: Julius Teutsch, *Das Massengrab aus der Schlacht zwischen dem Fürsten G. Báthori und dem Woiwoden der Walachei Radul Scherban, de 9 Juli im Jahre 1611* („Korrespondenzblatt der Vereins" . . ., 1901, p. 1 şi urm.); Karl Nussbächer, *Auszug aus einer alten Chronik verfasset von Paulo Sutorius, einem Kronstädter*, in *Quellen*, IV, 1903, p. 11—40, cu un studiu introductiv la p. XV—XXVI; F. Rieger, *Schlachten und Kampfe bei Kronstadt* („Organ der militär Wissenschaftlichen Verein", Viena, 1901); şi extras; I. Moga, *La contesa fra Gabriele Báthory e Radu Serban vista dalla corte di Vienna* („Diplomatarium Italicum", III, 1934, p. 42—125); I. Ludu, *Cronica comunei Prejmer după un manuscris al pastorului Thomas Tartler din Prejmer, de la anul 1750, continuat de alţi pastori evanghelici* („Ţara Bîrsei", 1933, p. 523—526); Ioachim Crăciun, *Biruinţa lui Radu Şerban la Braşov (1611) — văzută de un cronicar transilvănean*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, Buc., 1944, p. 195—199; T. Mutaşcu, *Arta militară în Ţara Românească*, p. 143—165; C. Rezachevici, *Neobişnuitul drum peste Carpaţi al oştii lui Radu Şerban, înaintea bătăliei de lîngă Braşov cu Gabriel Báthory (iulie 1611)* („Cumidava", VIII, 1974—1975, p. 119—131), etc.

Nu putem să nu amintim faptul că locuitorii din Transilvania şi-au pus speranţe de eliberare în oastea română a lui Radu Şerban. Într-o poezie populară domnul este chemat în Transilvania să gonească pe „păgîni":

„Hai, doamne, s-o stăpîneşti,
De păgîni s-o izbăveşti! . . .
Vă duc, doamne, încetişor,
Printre stîncă, pe izvor,
De la spate să-i luăm,
Să-i batem, să-i ciopîrţim,
Ţara să o izbăvim
De amărîtul suspin".

(G. Dem. Teodorescu, *Poezii populare române*, p. 478—479).

De altfel, după ştiri aflate de la Poartă de bailul Simon Contarini, la 6 aug. 1611 — după victoria de la Braşov — Radu Şerban fusese cerut principe al Transilvaniei: „Dicono, che li antiani della Transilvania sieno per inviar a questa Porta loro homini perchè sia lasciato loro Serban in prencipe di quel paese non volendosi più rissottomettere al Battori" (Hurmuzaki,

IV/2, p. 322—323 şi I. Minea, *Radu vodă Şerban cerut ca principe al Ardealului*, în C I, 1932, p. 367). Vezi şi Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 465, care arată că „experienţa lui Mihai Viteazul a lăsat urme durabile în viaţa societăţii transilvănene".

[28] Despre sfîrşitul domniei lui Radu Şerban — deşi învingător la Braşov — vezi amănunte la Ioachim Crăciun, *Sfîrşitul domniei lui Radu Şerban. O mărturie mai puţin cunoscută* („Studii şi cercetări istorice", 1943, p. 288—296), care publică ştiri din cronica lui Francisc Mikó.

Ar mai trebui să adăugăm faptul că fostul domn a încercat de cîteva ori să reocupe tronul, strîngînd chiar oşti cu plată (A. Veress, *Documente*, IX, p. 94—110). Deşi sprijinit la început de imperiali şi de poloni, el a fost părăsit cînd vizirul Ali paşa l-a avertizat pe Sigismund Forgach — la 18 mai 1616 — că Poarta va declara război Imperiului austriac dacă Radu Şerban va intra în Ţara Românească (Hurmuzaki, IV/1, p. 570). Vezi şi infra nota [64].

Împreună cu Nicolae Pătraşcu şi Gaspar Graţiani, Radu Şerban a aderat la proiectul de cruciadă antiotomană al ducelui de Nevers, proiect rămas doar pe hîrtie. Vezi Elvire Georgesco, *Trois princes roumains et le projet de croisade du duc de Nevers* (RHSEE, 1934, p. 337—341) ; Carol Göllner, *Prezenţa domnilor români în „Militia christiana"* (RI, 1943, p. 214—228) ; idem, *Beziehungen der rumänischen Vojewoden Radu Şerban, Nicolae Pătraşcu und Gaspar Gratiani zur „Milice Chretienne"* (RESEE, 1968, nr. 1, p. 71—83).

Despre lunga pribegie a fostului domn (1611—1620) — timp în care a suferit multe privaţiuni şi umilinţe — vezi Nicolae Şerbănescu, *Pribegia lui Radu Şerban, voievodul Ţării Româneşti, în Austria* („Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena", 1969). Vezi şi numeroasele sale cereri către împărat, în care arată că era lipsit şi de pîinea zilnică (Veress, *Documente*, IX, p. 145).

Bătrînul domn a murit la Viena în martie 1620, fiind îngropat în biserica Sf. Ştefan. Peste 20 de ani, osemintele sale au fost aduse în ţară, fiind înhumate la m-rea Comana, ctitoria sa. Vezi Al. Lapedatu, *M-rea Comana* (BCMI, 1908, p. 15).

Mai trebuie să adăugăm că *Radu Şerban a lăsat o foarte bună impresie atît contemporanilor, cît şi urmaşilor*. Miron Costin îl compară chiar cu Ştefan cel Mare cînd spune : „acel vestit Şerban voevod, care s-a luptat de multe ori cu turcii şi a biruit pe hanul Crimeii, aşa cum şi la noi a fost acel Ştefan cel Bătrîn" (*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 209—210). Aliatul lui Radu vodă, generalul Basta, îl considera „oştean experimentat" şi „principe războinic" (Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, Veneţia, 1638, p. 172, 188—189). Michael Weiss — care l-a cunoscut personal — afirma că Radu Şerban era : „bogat, viclean şi foarte priceput în meşteşugul războiului" *(divitem, astutum et rei militaris peritissimum)* (Eugen Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenburgens (Neue Folge)*, Braşov, 1860, p. 200).

Calităţile de vitejie ale lui Radu Şerban sînt recunoscute şi de Simion Paulinus, autorul unui poem despre Gabriel Báthory, în care acţiunile întreprinse de „viteazul" *(der ritterliche)* Radu Şerban ocupă un loc deosebit de important (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, V, p. 595 şi urm.). În sfîrşit, N. Iorga afirma că biruinţele lui Radu Şerban sînt „demne de a figura alături de cele mai frumoase bătălii ale lui Mihai" (*Histoire des Roumains et de leur civilisation*, Buc., 1922, p. 160). Vezi şi opinia palatinului G. Thurzo în Veress, *Documente*, IX, p. 51.

[29] Numit domn la 25 ian. 1611 — cînd Gabriel Báthory se afla în Ţara Românească — Radu Mihnea a intrat în Tîrgovişte la 22 martie. Primul document emis de cancelaria noului domn datează din 5 april. 1611 (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 2). Silit să se retragă în luna următoare în faţa oştilor lui Radu Şerban, el a reluat domnia la 29 sept. 1611, păstrînd-o pînă la 3 aug. 1616.

Despre numirea sa ca domn, venirea în Ţara Românească şi izgonirea sa de către trupele lui Radu Şerban — de partea cărora au trecut şi ostaşii săi munteni ! — vezi : Elvire Georgesco, *Dépêches de Sir Thomas Glower à lord Salisbury* („Mélanges de l'Ecole Roumaine en France", XII, 1934, première partie, p. 21, 28—29) ; Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, Buc., 1940, p. 233—234 ; Şt. Andreescu, *op. cit.*, p. 463.

Despre domnia acestuia, mediul grecesc în care s-a format şi a trăit şi concepţia sa cu privire la domnie vezi A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în sec. XVI—XVIII*, Buc., 1983, p. 192—196 (par. *„Monarhia absolută" a lui Radu Mihnea*).

Despre eliberarea din rumânie de către Radu Mihnea a satelor aservite de Mihai Viteazul vezi Florin Constantiniu, *Din politica socială a unui prefanariot* (*Radu Mihnea*), în vol. *Stat, societate, naţiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 213—217. Vezi şi Marin Branişte, *Un document necunoscut de la Radu Mihnea, domnul Ţării Româneşti (1615)* („Studii şi comunicări", Piteşti, 1972, p. 293—300).

Recent, Ştefan Andreescu i-a dedicat un studiu mai întins : *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei şi Ţării Româneşti* (R. Ist., 1986, nr. 1, p. 12—29 şi nr. 2, p. 119—135), în care — deşi prezintă faptele puţin cam amestecat — scoate în relief politica abilă, de echilibru, între Imperiul otoman şi Polonia, ca şi încrederea de care se bucura la Poartă acest „autentic monarh, pătruns în egală măsură de tradiţiile ţării şi ale propriei familii, dar şi de spiritul vremurilor noi". (Este vorba îndeosebi de domnia din 1623—1626, din care autorul nu reţine însă decît aspectele pozitive).

[29 bis] Uciderea unora dintre dregătorii amintiți de Xenopol este confirmată și de documentele interne; despre Vodă banul, ucis pentru „rea hiclenie", vezi documentele din 30 nov. 1612 și 12 iunie 1616 (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 120 și vol. III, p. 129). În această mișcare, dintre marii dregători, a fost amestecat Ivașco Băleanu mare vornic, despre care un document din 10 oct. 1618 afirmă: „în zilele lui Radu voievod, fiul lui Mihnea voievod, dregătorului domniei mele ... i s-a întîmplat fugă, de a fugit în țara Moldovei" (*ibidem*, vol. III, p. 250—251).

[30] Despre mișcarea condusă de Barcan stolnicul vezi amănunte la C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea* (SMIM, IX, 1978, p. 61—64); G. Mil Demetrescu, *Un document privitor la stolnicul Bărcan* („Neamul românesc literar", 1910, p. 359—363).

În cronica țării se arată că Barcan mare stolnic din Bucșani-Merișani, „ca un om rău, călcă jurămîntul", punînd la cale uciderea lui Radu Mihnea și înlocuirea sa cu Mihai cămărașul, „pentru căci îi împresurase cu mulțime de greci de la Țarigrad și de la Rumele" (*Istoria Țării Românești*, p. 89—90). După uciderea lui Barcan, la 7 dec. 1611, domnul a împărțit satele acestuia „pe la căpitani și pe unde i-a fost voia" („Studii", 1961, nr. 3, p. 718).

Despre Mihai cămărașul, candidatul la domnie — pe care Xenopol nu îl amintește — vezi I. C. Filitti, *Cercetări și documente privitoare la istoria Principatelor Române*, Buc., 1935, p. 17—19, care-l consideră nepot de soră al lui Alexandru Mircea, domnul Țării Românești, deci înrudit cu Radu Mihnea. După opinia lui Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 471, n. 45, Mihai cămărașul ar putea fi identificat cu Milos Mehedințeanul, adăpostit vreme de cinci ani în orașul Brașov, după cum mărturisea acesta într-o însemnare pe o carte. Vezi Vasile Oltean, *Cartea românească din Scheii Brașovului, factor de unitate națională*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, Rm. Vîlcea, 1980, p. 183.

[31] În Țara Românească exista în această vreme o puternică partidă filo-imperială și anti-otomană, care mai spera încă în întoarcerea la tron lui Radu Șerban, pe care-l chema prin scrisori repetate. Deosebit de instructivă este o scrisoare adresată fostului domn, la 29 april ⟨(1614)⟩, de „toți boiarii den țeară și de la slojitori"—rămași credincioși lui Radu Șerban — în care aceștia deplîng situația în care ajunsese Țara Românească, unde „acum strigă hoge" și unde „are turcul gînd să pue pașă". Boierii își exprimau nedumerirea că — după ce își vărsaseră sîngele „pentru creștini" — fostul domn nu dă de știre împăratului de la Viena despre „nevoile" Țării Românești. Considerînd „că acum iaste vreme bună" și că sînt gata să slujească mai departe cauzei creștine, boierii arătau mai departe „numai ce așteptam să auzim de domneata și de ceva oaste creștină, că noi ne grijisem ca să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut știre domneata" (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 269). Scrisoarea a fost publicată încă din 1900 de N. Iorga, *Un vechiu răvaș și o conspirație de mult* (CL, 1900, p. 270—273). Rezultă din această scrisoare că — în toamna anului 1613, cu ocazia campaniei turcești împotriva lui Gabriel Báthory — boierii munteni pregătiseră o acțiune militară contra lui Radu Mihnea.

[32] Despre Gabriel Bethlen — care dorea să devină „rege al Daciei" după modelul lui Mihai Viteazul — vezi mai nou: L. Nagy, *Bethlen Gabor*, Budapest, 1969; Petru Bunta, *Gabriel Bethlen (1613—1629) (Micromonografie)*, Buc., 1981; A. Deac, Gh. Bercan, *Dezvoltarea luptei pentru unirea celor trei țări românești în secolul al XVII-lea. Domnia lui Gabriel Bethlen în Transilvania* („Anale de istorie", 1981, nr. 1, p. 84—98); Lajos Demény, *Bethlen Gábor és kora* [G. B. și epoca sa], Buc., Ed. Politică, 1982 etc. Pentru importanța realizărilor sale, vezi scurta notă a lui Andrei Kiss, *Domnia lui Gabriel Bethlen* (MI, 1980, nr. 12, p. 29—32).

Relațiile lui Gabriel Bethlen cu cele două țări române extracarpatice, ca și planurile sale — presupuse sau reale — cu privire la unirea acestora într-un regat al Daciei au fost analizate recent de Ștefan Andreescu, *Transilvania la începutul secolului al XVII-lea: acțiuni și proiecte pentru unitatea spațiului carpato-danubian* (R. Ist., 1987, nr. 6, p. 564—574).

Documentele sale de politică externă cuprind numeroase știri despre situația țărilor române și a domnilor lor din această perioadă, cu care principele Transilvaniei a întreținut strînse relații. Se pot vedea și acum cu folos: K. Szábo, *Bethlen Gábor fejedelém politikai levelezése* („Törtenelmi Tár", 1880, p. 444—489, 707—740; 1881, p. 283—343); S. Szilágyi, *Bethlen Gábor és a Porta* (*ibidem*, 1881, p. 593—641; 1882, p. 34—77, 434—475; 1883, p. 131—154); idem, *Levelek és akták Bethlen Gabor uralkodása törtenetéhez* (*ibidem*, 1886, p. 1—57, 209—249, 401—446, 609—678) etc., lucrări necunoscute lui Xenopol.

După cum sublinia Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională* ..., p. XVI, prin numirea unor oameni devotați (Radu Mihnea în Țara Românească, Ștefan II Tomșa în Moldova și Gabriel Bethlen în Transilvania), Poarta și-a restabilit controlul asupra țărilor române, idee împărtășită și de Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 466.

[33] Despre caracterul mișcărilor considerate de Xenopol a fi îndreptate contra „grecilor" — termen care nu cuprindea numai elemente din acest neam, ci în genere elemente sud-dunărene sau chiar români aflați în anturajul și în favoarea domnilor din această vreme — vezi precizările lui C. Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul*

al XVII-lea (SMIM, IX, 1978, p. 59—64). Pentru comparaţie, vezi şi N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, Buc., 1985, p. 387—392 (cap. *Influenţa grecească*).

Menţionăm că modul cum a prezentat Xenopol creşterea influenţei greceşti l-a influenţat şi pe C. C. Giurescu, care — în *Istoria românilor*, vol. III/1, Buc., 1942, p. 22 şi urm. — se ocupă, ca şi Xenopol, de acest proces mai îndelungat tot la domnia lui Radu Mihnea, invocînd fapte şi argumente asemănătoare cu acelea ale lui Xenopol.

C. C. Giurescu nu este singurul istoric român influenţat de Xenopol în acest domeniu. Vezi şi N. C. Bejenaru, *Rolul boierimii în politica externă a principatului Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Constatări generale* („Arhiva", 1928, nr. 1, p. 37—45 şi nr. 2, p. 112—117), care prezintă lupta acestei boierimi — considerată ca alcătuind un partid „naţional" — împotriva „grecilor" pînă la domnia lui Matei Basarab.

Principalii nemulţumiţi împotriva grecilor şi sud-dunărenilor aflaţi în anturajul şi în favoarea domnilor din deceniile II—III ale sec. XVII erau boierii autohtoni, înlăturaţi de la dregătoriile ţării, foarte productive în acea vreme. Dacă boierii se află în general în fruntea mişcărilor împotriva „grecilor" (Lupu Mehedinţeanu, Matei aga din Brîncoveni etc.), ei găseau aderenţi în masele de contribuabili, nemulţumite de exploatarea îndeosebi fiscală la care erau supuse (vezi mai jos, nota 77). Faptul acesta este recunoscut de cronicarul sas Simon Massa, care afirmă că dregătorii greci erau urîţi, îndeosebi de oamenii săraci pe care îi jefuiau „prin asupriri nesfîrşite" (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, V, p. 371).

Foarte interesante pentru spiritul anti-grecesc al boierilor munteni refugiaţi în Transilvania în 1618 sînt acuzaţiile aduse de aceştia grecilor care „au cumpărat pînă şi vîntul, încît poporul nu avea voie să-şi vînture grîul pînă nu plătea grecilor pentru vînturare. De aceea am fost nevoiţi să ne ridicăm împotriva grecilor", afirmau boierii (V. Motogna, *Relaţiunile dintre Ţările Româneşti şi Ardeal în veacul al XVII-lea*, Dej, 1935, p. 36).

Această realitate era cunoscută şi lui Matei al Mirelor — grec de origine — care cerea conaţionalilor săi: „nu supăraţi pe români prin nesăturata voastră lăcomie; nu sugeţi pe sărac, că Dumnezeu e în ceruri şi ochiul său e deschis asupra voastră; nu vă bucuraţi la strînsorica românului, că Dumnezeu are ochi mulţi şi nedreptatea nu poate scăpa nepedepsită de dînsul. Cred că tiranizaţi pe bieţii români şi nesăturata voastră lăcomie îi face de au ură neîmpăcată pe greci şi nu pot să-i vadă nici zugrăviţi. Voi, boierilor greci, cîţi vă aflaţi la curte şi cîţi vă negustoriţi, voi trataţi pe român ca pe un cîine; de n-ar avea drept(ate) n-ar striga; dar, fiindcă se plîng, au cuvînt, cum se vede. Încetaţi dară, părăsiţi-vă de nedreptăţi, ca să nu vă pedepsească Dumnezeu cu pedeapsă de veci! Bieţii români ne nutresc şi ne respectă; vrînd, nevrînd, ne zic: jupîne; cautǎ dară să-i iubim şi să-i cinstim ca pe nişte fraţi ai noştri" („Tesaur de monumente istorice", I, p. 336—337).

[34] Xenopol exagerează puţin importanţa elementului grecesc, care nu avea cum să acopere existenţa naţiei române „sub valul său atotcuprinzător". Este vorba de o influenţă ceva mai puternică doar în viaţa curţii domneşti, a dregătoriilor, a bisericii şi mai puţin a culturii, unde influenţa greacă a contracarat în parte pe cea slavonă, mai veche. Vezi V. Grecu, *Influenţa bizantină în literatura românească*, Cernăuţi, 1933; G. M. Ionescu, *Influenţa culturii greceşti în Muntenia şi Moldova*, Buc., 1900. Pentru perioada fanariotă — cînd influenţa grecească a fost mai puternică — vezi Ekkehard Völkl, *Die griechische Kultur in der Moldau während der Phanariotenzeit (1711—1821)* („Südostforschungen", 1967, nr. 1, p. 102—139).

[35] Opinia lui A. D. Xenopol a fost acceptată recent de unii istorici români, care susţin existenţa unui prefanariotism în secolul al XVII-lea. Vezi Eugen Stănescu, *Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVII-e et XVIII-e siècles*, în *L'Epoque Phanariote. Symposium*, Thessaloniki, 1974, p. 347—358 şi A. Pippidi, *Phanar, Phanariotes, Phanariotisme* (RESEE, 1975, nr. 2, p. 231—239).

[36] Este vorba de „companiile" greceşti din Braşov şi Sibiu, care se bucurau de privilegii de la principii Transilvaniei. Vezi Olga Cicanci, *Structura etnică a companiilor comerciale din Transilvania* (MSI, 1979, p. 37 — 50); idem, *Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636—1746*, Buc., 1981.

[37] Despre relaţiile ţărilor române cu patriarhia de Constantinopol vezi: Nicolae Popescu, *Patriarhii Ţarigradului prin ţările româneşti: veacul XVI*, Buc., 1914; Nestor Vornicescu, *Legăturile patriarhiei din Constantinopol cu biserica românească în veacul al XVI-lea* (MO, 1958, nr. 3—4, p. 190—202); Alex. Elian, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de Constantinopol şi cu celelalte biserici ortodoxe* (BOR, 1959, nr. 7—10, p. 904—935).

[38] Vezi textul corect în DRH, B, vol. XI, p. 533—535.

[39] Despre relaţiile bisericii ortodoxe române cu patriarhia de Alexandria vezi îndeosebi Dimitrie G. Ionescu, *Relaţiile ţărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, Buc., 1935; I. Pulpea-Rămureanu, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu ţările române* („Studii teologice", 1956, nr. 1—2, p. 59—80).

[40] Vezi şi DIR, A, veac XVI, vol. I, p. 403, unde este vorba de „ieromonah Partenie proigumen", nu Tarhata.

[41] Despre influenţa greacă asupra limbii române vezi H. Mihăescu, *L'influence grecque sur la langue roumaine jusqu'au XV-e siècle*, Buc., 1966.

[42] Problema mănăstirilor „închinate" la diverse locuri „sfinte" din Orientul creştin a preocupat îndelung pe unii istorici mai vechi, care căutau să justifice, prin lucrările lor, măsura

luată de Alexandru I. Cuza de a seculariza averile acestora. Dintre acestea amintim: Gregoire Bengesco, *Memorandum sur les Eglises, les monastères, les biens conventuels et spécialement sur les monastères dédiées de la Principauté de Valachie*, Buc., 1858; I. Brezoianu, *Mănăstirile zise înkinate și kălugării străini*, Buc., 1861; C. Bolliac, *Monastirile din România (Monastirile închinate)*, Buc., 1862; *Memoriu asupra monastirilor române puse sub invocația locurilor sînte din Orient*, Buc., 1863, etc.

A. D. Xenopol discută problema mai ales din punct de vedere religios, deşi ea are şi un important aspect economic, subliniat în unele studii posterioare. Vezi mai nou: M. Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinate. Contribuții la istoria socială românească*, Buc., 1936; C. C. Giurescu, *Suprafața moșiilor mănăstirești secularizate la 1863* („Studii", 1959, nr. 2; şi extras, 9 p.); Ariadna Camariano-Cioran, *L'Epire et les Pays Roumains. Monastères de Valachie dédiés à ceux des diocèses de Pogoniani et de Jannina ...*, Jannina, 1984, p. 11–96.

[42 bis] În pisania mănăstirii Butoiul — refăcută la mijlocul sec. XVII — se afirmă că a fost clădită de lemn de Vladislav voievod la anul 6900 (1391–1392!). Într-un opis de documente ale mănăstirii de pe la 1649 se susține însă că mănăstirea a fost zidită de Vladislav voievod „de sînt 188 de ani", deci pe la 1461. În realitate, ctitorul este Vladislav al II-lea, predecesorul lui Vlad Țepeş. Vezi AO, 1935, p. 514 şi BCMI, 1929, p. 24–25.

[43] Datele „închinărilor" pe care le reproduce Xenopol nu sînt prea exacte; de pildă, mănăstirea Stăneşti a fost închinată patriarhiei de Alexandria la 19 mai 1615, de Maria, fiica clucerului Radu Buzescu, căsătorită cu banul Ianache Catargiu (DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 390). Mogoş nu avea cum să o închine la 1577, deoarece a ctitorit-o la 1537. Mănăstirea Mihai vodă a fost închinată la Simopetra la 1591, de cînd datează cartea patriarhului Ieremia. Vezi Stoica Nicolaescu, *M-rea Simon Petru* ⟨*Simopetra*⟩ *de la Sf. Munte și metohul său, m-rea Mihai vodă din București* („Gazeta municipală", 1935, nr. 175); idem, *Hrisovul de închinare al m-rii Mihai vodă din București* (*ibidem*, nr. 177).

După cum s-a observat, primele „închinări" au avut la origine inițiativele unor boieri greci care îşi aminteau astfel locurile lor de baştină; se dau ca exemple cazurile lui Ghiorma postelnicul şi Oxotie aga, originari din Pogoniana, Pană (Panos) vistierul, care a închinat ctitoria sa din Bucureşti la mănăstirea Sf. Ecaterina de la Muntele Sinai (A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române*, p. 56).

Pentru stabilirea datelor „închinărilor" a se vedea N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor din Țara Românească* şi idem, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, s.v.

[44] Un aspect important în politica religioasă a lui Matei Basarab — considerat de unii autori ca avînd o semnificație „anti-bizantină", dar nelipsit şi de importanță economică — este interdicția de a se închina la locurile aşa-zise „sfinte" unele mănăstiri mari din Țara Românească.

Într-un prim hrisov, emis în 1639 — după ce acuză pe greci că au călcat „obiceaele mănăstirilor şi pravilele ctitorilor" şi „spurcîndu-şi mîinile lor cu orbitoarea mită ..., începură a vende şi a cîrciumări sfintele mănăstiri ale țărăi şi lavrele domneşti a le pune metoaşe dajnice altor mănăstiri de pre în Țara Grecească şi de la Sfetagora, făcîndu-le hrisoave de închinăciune fără de ştirea sveatului şi fără de voia săborului" — domnul interzice închinarea a 22 din mănăstirile mari ale țării, dintre care cinci erau ctitoriile sale: Tismana, Cozia, Argeş, Bistrița, Govora, Dealu, Glavacioc, Snagov, Cotmeana, Valea, Rîncăciov, Mislea, Bolintin, Cîmpulung, Căldăruşani, Brîncoveni, Arnota, Sadova, Gura Motrului, Potoc, Nucet şi Tînganu; mănăstirile urmau a trăi de acum înainte „într-acea slobozie ce-au avut mai denainte" şi „a fi pre seama țărăi, cum au fost de veac". Rămîneau închinate numai mănăstirile care fuseseră afierosite de ctitorii lor, dintre care Slobozia lui Enache-Ialomița fusese închinată chiar de Matei Basarab, la începutul domniei, la mănăstirea Dohiariu.

La 1640 s-au adăugat la cele 22 de mănăstiri încă opt, printre care alte patru erau ctitoriile lui Matei vodă: Brebu, Drăgăneşti, Măxineni, Plătăreşti, Brădet, Menedic, Iezeru şi Dintr-un Lemn, iar la 8 decembrie 1641 numărul acestor lăcaşuri s-a ridicat la 39 (Arh. St. Buc., Peceți, nr. 57, 59, 60; copie la Inst. de istorie „N. Iorga").

Dintr-o carte patriarhală emisă de Paisie, patriarhul Ierusalimului, la 3 iulie 1638, rezultă că Matei Basarab „luat-au seama tuturor sfintelor mănăstiri cîte-s în țară şi carele s-au aflat metoaşe neînchinate de ctitorii lor care le-au făcut, măria sa le-au slobozit den metoşia lor, căci au fost vîndute şi precupite cu mită; iar care s-au aflat închinate metoaşe cu adevăr de ctitorii care le-au făcut, măria sa într-aceea nu s-au amestecat, ce le-au lăsat cum le-au închinat ctitorii" (Arh. St. Buc., m-rea Tismana, XCVII/19). Aceasta arată că ierarhii bisericii ortodoxe au recunoscut valabilitatea măsurii luate de domn. Vezi şi *Hrisovul lui Mateiu Voievod Basarab pentru desrobirea sfintelor monastiri închinate, din anul de la facerea lumii 7149 iar de la Hristos 1641, dat în scaunul Tîrgoviști*, Buc., 1860. Documentul a fost editat în acest an din motive politice, el constituind un argument istoric pentru rezolvarea problemei mănăstirilor închinate.

[45] M-rea Secu a fost clădită la 1602; la 1 oct. 1604 cei doi ctitori fac primele danii la m-rea „nou zidită" (DIR, A, veac. XVII, vol. I, p. 180–182). Vezi N. Stoicescu, *Repertoriu Moldova*, p. 750–753.

[46] M-rea Galata a fost clădită prima oară la 1576—1578; năruindu-se, a fost rezidită în 1582—1583 ceva mai la deal; la 1584 au fost construite chilii de către mitropolitul Teofan. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 447—450.

[47] M-rea Sf. Sava a fost reclădită la 1625 de Ianache Caragea mare postelnic, căpetenia meşterilor fiind Gheorghe din Constantinopol (*ibidem*, p. 471—473). Vezi inscripţia publicată de N. Dossios, *Studii greco-române. II. Inscripţiile greceşti păstrate în capitala Moldovei*, Iaşi, 1902, p. 69—73.

[48] M-rea Todireni sau Burdujeni a fost clădită de Toader Movilă (de aici şi numele!); Miron Costin nu putea fi ctitor la 1597 deoarece nici nu se născuse încă. Familia Costin a făcut unele lucrări de restaurare în sec. XVII. Vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 810—811.

[49] M-rea Caşin a fost construită de Gheorghe Ştefan voievod la 1656—1657, cînd domnul îi face primele danii (*ibidem*, p. 157—159).

[49 bis] Aşa cum am arătat şi în nota [34], Xenopol exagerează mult intensitatea influenţei greceşti; nu se poate vorbi, în nici un caz, de „grecizare deplină", cînd această influenţă se exercita într-un mediu restrîns la cîţiva dregători de la curtea domnească, călugări din mănăstirile închinate şi negustori stabiliţi în marile oraşe.

[50] Este vorba de stavropighia din Peri despre care vezi mai nou Radu Popa, *Zur Kirchlichen Organisation der Rumänen in Nordsiebenbürgen im Lichte des patriarchalischen Privilegiums von 1391* („Ostkirchliche Studien", 1975, nr. 4, p. 309—317).

[51] Masivele ajutoare acordate de domnii ţărilor române aşezămintelor religioase din Răsăritul ortodox, datorită cărora aceste aşezăminte au putut exista şi funcţiona şi sub stăpînirea otomană, începînd cu patriarhiile de Constantinopol, Ierusalim, Antiohia şi Alexandria, continuînd îndeosebi cu mănăstirile de la Muntele Athos, Muntele Sinai ca şi din alte locuri, au constituit obiectul a numeroase studii: N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre* (AARMSI, 1914, p. 447—517; şi în limba franceză în BSHAR, II, 1914, nr. 1, p. 148—213); idem, *Legături româneşti cu Muntele Sinai*, Buc., 1933 (din AARMSI); T. Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mănăstirile din Sfîntul Munte Athos*, Sibiu, 1940; Damian P. Bogdan, *Despre daniile româneşti la Athos* („Arhiva românească", VI, 1941, p. 1—47); Ene Branişte, *Rolul Athosului în istoria cultului religios* („Ortodoxia", 1953, nr. 2, p. 220—294); P. St. Năsturel, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos, des origines au début du XVI-e siècle* (RESEE, 1964, nr. 1—2, p. 93—126); Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI—XVIII*, p. 54—56. Pentru alte ajutoare — necunoscute lui Xenopol — vezi: Gh. Moisescu, *Contribuţii româneşti pentru susţinerea Muntelui Athos în decursul veacurilor* („Ortodoxia", 1953, nr. 2, p. 238—278); Mircea Păcurariu, *Legăturile bisericeşti ale ţărilor române cu insula Cipru* (MO, 1979, nr. 10—12, p. 685—693); idem, *Legăturile ţărilor române cu mănăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai* („Învierea", Ierusalim, 1983, nr. 1—3, p. 1, 4) şi îndeosebi P. St. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Roma 1986, care analizează documentele, ştirile şi lucrările relative la daniile de bani şi obiecte de cult şi la ctitoriile româneşti de la Muntele Athos.

Aceste legături sînt mai vechi decît susţine Xenopol; ele încep încă din timpul domniei lui Vlaicu-Vladislav. Vezi idem, *Aux origines des relations roumano-athonites. L'icone de Saint Athanase de Lavra de voévode Vladislav*, în *Actes du VI-e Congrès International des Etudes byzantines*, II, Paris, 1951, p. 307—314.

Xenopol nu aminteşte decît foarte puţine din sutele de documente de danii. Pentru Ţara Românească menţionăm pe acelea ale lui Alexandru Aldea pentru mănăstirea Zografu (DRH, B, I, p. 136—137); Vlad Ţepeş pentru mănăstirea Filoteu (*ibidem* p. 205); Vlad Înecatul pentru mănăstirea Costamonit (*ibidem*, vol. III, p. 181); Vlad Vintilă pentru Marea Lavră, Dohiar, Xeropotam, Vatoped şi Hilandar (*ibidem*, p. 227—228, 232, 257—258, 265—,266 292—293), etc.

Pentru Moldova amintim dania făcută la 13 martie 1533 aceleiaşi mănăstiri Hilandar de Petru Rareş, care — în dorinţa de a fi considerat ctitor — îi dăruieşte 3000 de aspri anual, plus 300 de aspri celor trimişi după bani (DIR, A, veac. XVI, vol. I, p. 357). La 20 aug. 1560 Alexandru Lăpuşneanu dăruieşte mănăstirii Vatoped o cărvăsărie (vamă) din Salonic, cumpărată de el de la un turc cu 65.000 de aspri, precum şi un „obroc" anual de 300 de ducaţi roşii (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 154—155). În 1568 — cînd sultanul Selim a confiscat bunurile mănăstirilor — Bogdan Lăpuşneanu şi mama sa, Ruxandra, au răscumpărat averea mănăstirii Dohiariu, pe care au miluit-o „prea mult întru toate", după cum recunoşteau călugării; ei susţineau că cei doi erau consideraţi „ctitori din temelie" ai mănăstirii şi că, prin plata acestor datorii, „s-au făcut ctitori" din nou ai mănăstirii (*ibidem*, p. 236).

După cum arăta recent Virgil Cândea, *Un uriaş tezaur de documente privitoare la istoria românilor* („România literară", 27 aug. 1987, p. 19), numai la Muntele Athos s-ar afla circa 20.000 de documente relative la „milele" şi proprietăţile aşezămintelor religioase de acolo. Pentru ilustrarea afirmaţiei sale, autorul arată că numai la Marea Lavră au fost descoperite 2400 documente de provenienţă românească, începînd cu acela de la Alexandru Aldea, la mănăstirea Simopetra 808 documente emise de cancelariile româneşti în secolele XV—XIX, etc.

[51 bis] Vezi E. Turdeanu, *Un portrait de Serban Cantacuzino, prince de Valachie, au monastère d'Iviron, au Mont Athos* („Revue des études roumaines", 1975, p. 211—213).

[52] Despre această problemă vezi mai nou Radu Crețeanu, *Danii făcute de Craiovești și de craioveni la Locurile Sfinte și la Muntele Athos* (MO, 1975, nr. 7—8, p. 520—531); idem, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, în *Etudes byzantines et post-byzantines*, Buc., 1979, p. 135—151; idem, *Le portrait de „maître Preda" du monastère de Xénophon (Mont Athos)* (RRH, 1983, nr. 4, p. 351—355).

[53] Vezi Andrei Pippidi, *Quelques dragomans de Constantinople au XVII-e siècle* (RESEE, 1972, nr. 2, p. 227—255) reprodusă și în vol. aceluiași *Hommes et idées du Sud-Est européen a l'aube de l'âge moderne*, Buc., 1980 și Epaminonda Stamatiade, *Biografiile marilor dragomani greci din Imperiul otoman*, trad., Buc., 1897.

[54] Unul din primele indicii despre pătrunderea grecilor în dregătoriile Țării Românești datează din sept. 1575, cînd — la acuzațiile formulate de 40 de boieri contra lui Alexandru vodă Mircea — capuchehaia acestuia la Poartă a răspuns „că aceștia nu sînt români adevărați, ci oameni care locuesc de curînd în țară" (che quelli non erano veramente Vallachi, ma gente che habita da novo nel paese) (Hurmuzaki, IV/2, p. 95). După această dată au urmat în dregătorii numeroși greci:

Mari bani: Mihalcea Caragea, 1583 și 1596; Iane Epirotul-Cantacuzino, 1586—1592; Andronic Cantacuzino, 1593; Manta, 1596—1597; Pană, 1598; Ianachi Catargi, 1613—1616, 1618—1620; Aslan, 1630; Pavlachi, ⟨1631—1632⟩ etc.

Mari spătari: Franța (Frantzes), 1591—1592; Dima, 1592; Dumitrachi, 1593—1594; Ianachi, 1601—1602; Miho Racotă, 1616, 1618—1620, 1624—1627, 1628—1630, 1631—1632; Necula Catargi, 1620—1624; Pavlachi, 1631.

Mari vistieri (cei mai numeroși): Constantin Frangopulo, 1578—1583; Ianachi, 1583—1585; Andronic Cantacuzino, 1591—1592, 1599—1600; Statachie, 1592, 1594; Pană, 1593, 1601—1602; Pangratie, 1593—1594; Nica (din Corcova) 1602—1610; Stiriano, 1616—1617; Messer Mechea, 1618—1619; Trufanda, 1626—1629 etc. (Vezi listele de dregători publicate în SMIM, IV, 1960, p. 565—583).

Pentru Moldova vezi listele publicate de semnatarul acestor rînduri în AIIAI, 1971, p. 401—423. Pentru cariera și legăturile de rudenie ale acestor dregători vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, s.v.

Vezi și considerațiile lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 110—115 (par. *Problema boierimii de origine greacă*), care — pe baza *Dicționarului* amintit — ajunge la concluzia că, în Țara Românească, față de numai 10 mari boieri greci în ultima jumătate a secolului al XVI-lea, în veacul următor sînt cel puțin 42 (din prima generație); în Moldova, față de 7 pînă la 1600, sînt circa 50 după această dată. Vezi și lista întocmită de Valentin Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Buc., 1980, p. 99—102.

După cum s-a demonstrat, chiar în epoca fanariotă, majoritatea boierilor-dregători erau români, nu greci. Vezi I. Ionașcu, *Le degré de l'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, în *Symposium: l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 218—228. Vezi și Dan Berindei, Irina Gavrilă, *Analyse de la composition de l'ensemble des familles des grands dignitaires de la Valachie au XVIII-e siècle*, în *XV Congreso International de las Ciencias Genealogica Heraldica*, Madrid, vol. I, 1983, p. 239—253, care confirmă constatările lui I. Ionașcu.

[55] Despre acest mare spătar, plecat în exil cu socrul său, vezi Hurmuzaki, XI, p. 705—707; N. Iorga, *Documente nouă relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, p. 14—15; M. Stephanescu, *O piatră de mormînt uitată și o pecete necunoscută. Mărturii vechi și noi despre marele spătar Zotu Tzigara* (BMI, 1971, nr. 4, p. 58—62).

[56] Vartic nu era grec, ci, probabil, armean (după opinia lui N. Iorga). Întrucît însă știa limba slavonă, Sever Zotta exclude această origine („Arhiva genealogică", II, 1913, p. 228). După uciderea sa de către Iliaș Rareș (1548), Vartic a intrat în folclorul românesc. Vezi A. Balotă, *Funcțiunea socială a cîntecului bătrînesc. Balada lui Vartic* („Rev. de folclor", III, 1958, p. 101 și urm.).

[57] După cercetări mai noi, Coresi nu era grec, ci român. Vezi Petre Ștefan, *Tipograful Coresi, logofăt pămîntean* („Limbă și literatură", 1968, p. 20—27). Vezi și partea IV-a, cap. III.

[58] Documentul a mai fost invocat de A. D. Xenopol în vol. II, p. 167 (ed. de față). Textul exact al documentului din 16 febr. 1570 este următorul: „Și de asemeni s-au făcut o moarte a unui (grec) în această vale mai înainte numită, care se numește acum Valea Grecului și a plătit pan Petrea Albotă logofăt pentru această moarte a acestui grec și a dat o sută și cincizeci și opt de boi, amestecați cu vaci și șase sute de oi și șapte cai și treisprezece iepe cu mînji, ca să-i fie lui și dela noi și această vale ce se chiamă (Valea Grecului), cu tot venitul". (DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 219).

[59] Chiriță Dumitrache Paleologu, pîrcălab de Neamț și mare postelnic în Moldova și Țara Românească între 1597 și 1611, a fost căsătorit cu Maria, fiica lui Gheorghe Lozonschi (din Lozna) pîrcălabul, fiind cumnat cu Ieremia Movilă. Vezi N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 322.

[60] În această perioadă numărul grecilor este mult mai mare, dovadă numeroasele semnături greceşti din documente. Vezi DRH, B, vol. XXII, indice „greci".

[61] Este vorba de Iordache şi Toma Cantacuzino, fraţii lui Constantin Cantacuzino postelnicul din Ţara Românească, toţi trei avînd lungi cariere de dregători. Vezi N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 361—364.

Mai trebuie adăugat şi faptul că boierii greci s-au românizat foarte repede, căsătorindu-se cu fiice de boieri sau chiar cu descendente din domnii români; dobîndind moşii şi ocupînd dregătorii, ei s-au integrat uşor în viaţa social-politică a ţărilor române. Aşa se explică faptul că, în a doua jumătate a sec. XVII-lea, familia Cantacuzino a devenit, la a doua generaţie în Ţara Românească, conducătoarea partidei „naţionale".

Dintre căsătoriile boierilor greci cu românce amintim: banul Mihalcea a luat de soţie pe Marula din Cocorăşti, strănepoata lui Vlad Călugărul, iar fiicele sale s-au căsătorit cu boieri români; Constantin Cantacuzino postenicul s-a căsătorit cu Elina, fiica lui Radu Şerban voievod, de unde provine îndreptăţirea la domnie a fiului său, Şerban; fiicele lui Constantin Cantacuzino s-au căsătorit şi ele cu boieri români: Vintilă Corbeanu, Pană Filipescu, Papa Brîncoveanu, Stoian Florescu. Toma Cantacuzino vornicul din Moldova s-a căsătorit cu nepoata lui Miron Vodă Barnovschi şi apoi cu Aniţa Prăjescu, iar fiicele sale au devenit soţiile lui Velicico Costin şi Ion Racoviţă etc, etc.

[62] Ciro Spontoni nu a fost generalul lui Radu Şerban, ci un apropiat al generalului G. Basta. Comandantul trupelor de mercenari aflate în slujba lui Radu Şerban era tot un italian, Attilio Vimercati (*Călători străini*, IV, p. 329 şi Veress, *Documente*, VII, p. 157). Basta a trimis în ajutorul lui Radu Şerban la 1602 pe Tomaso Cavriolo (Ciro Spontoni, *Historia della Transilvania*, p. 207). Vezi Mihai Stephanescu, *Une page d'histoire roumaine sur une pierre tombale italienne du XVII-e siècle* („Revue roumaine d'histoire d'art", 1978, p. 121—130).

[63] Alexandru Iliaş nu era fiul lui Iliaş Rareş, ci al lui Iliaş, numit domn în 1591; acest Iliaş, la rîndu-i, era fiul lui Alexandru Lăpuşneanu, domnul Moldovei. Vezi Ştefan Gorovei, *Muşatinii*, tabelul genealogic.

Menţionăm că, la 9 iulie 1616 — odată cu mutarea lui Radu Mihnea în Moldova — se ventila la Poartă ideea ca în Ţara Românească să rămînă domn „il figliuol del medesimo Radolo, ma l'esser egli in età molto tenera li pregiudica grandemente" (Hurmuzaki, IV/2, p. 362—363). Deci vîrsta prea tînără (avea 5—6 ani!) l-a împiedicat pe Alexandru „Cuconul" să ocupe tronul încă din 1616; o va face mai tîrziu, în 1623.

[64] Despre mişcarea zisă a lui Lupu Mehedinţeanu vezi: Remus Ilie, *Date necunoscute în legătură cu moartea paharnicului Lupul Mehedinţeanul* (RIR, 1939, p. 274—280); Dan Pleşa, *O completare cu privire la Lupu Mehedinţeanu* (MO, 1964, nr. 5—6, p. 471—473); C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 65—72, care arată că Lupu era în legătură cu Radu Şerban, aflat în exil.

Amintim că, după opinia cronicarilor transilvăneni ai vremii, Lupu era un „bărbat de o virtute rară" (A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre saşi. Românii în cronistica săsească*, Buc., 1980, p. 238).

După cum mărturisea principele Gabriel Bethlen, boierii munteni „voiau să meargă în Ţara Nemţească, la Şerban vodă, dar eu nu i-am lăsat" (V. Motogna, *Relaţiunile dintre ţările româneşti şi Ardeal în veacul XVII*, p. 31).

Acelaşi principe scria lui Skender paşa, la 11 iulie 1618, „că mulţimea şi slujbaşii (= slujitorii), toţi cu un grai şi un suflet, îl doresc şi îl cheamă pe Şerban vodă, fiindcă a ocrotit ţara, păzindu-i legile ..., că toţi locuitorii ţării, pînă la unul, ar fi adus bucuroşi de domn pe Şerban vodă" (*ibidem*, p. 35—36). La Istanbul s-a crezut chiar că Radu Şerban s-ar fi întors în Ţara Românească, de unde ar fi alungat pe Alexandru Iliaş; de aceea, Poarta a trimis la Dunăre pe Daud paşa, „ca să fie cu băgare de seamă şi să nu aştepte nimic, ci prevenind evenimentele ca să nu se repete cu Şerban vodă istoria lui Mihai" (Viteazul) (*ibidem*, p. 40). Vezi şi Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 182—184.

Xenopol nu aminteşte de refuzul slujitorilor lui Alexandru Iliaş de a lupta împotriva răsculaţilor pe motiv că ajunseseră săraci din cauza „nevoilor" domnului (*Istoria Ţării Româneşti*, p. 92).

[65] Este vorba în realitate de expediţia organizată de Skender paşa împotriva cazacilor. Vezi nota următoare.

[66] După opinia lui Gabriel Bethlen, ridicarea boierilor în contra domnului fusese cauzată de purtarea acestuia, iar Alexandru Iliaş a tăiat capul „celui mai de frunte şi mai bogat boier, vornicul Cîrstea, numai ca să-i poată răpi averea" (V. Motogna, *Relaţiunile dintre ţările româneşti şi Ardeal în veacul XVII*, p. 31—32). Uciderea lui Cîrstea s-a petrecut la puţină vreme după ce domnul se întorsese dela Raşkov, unde fusese cu Skender paşa (DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 443). Cîrstea murise înainte de 1618 april 20 (*ibidem*, vol. III, p. 216), deci înainte de venirea lui Lupu de peste munţi, petrecută în iunie.

După ştiri sigure înregistrate de cronicarii transilvăneni, răsculaţii — sprijiniţi de 700 de haiduci oferiţi de Gabriel Bethlen — se aflau la 7 iunie în faţa Tîrgoviştei, silind pe Alexandru Iliaş să fugă la Poartă, unde boierii cer înlocuirea sa „din cauza proastei administrări a treburilor publice româneşti" (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 238).

Intenţia lui Gabriel Bethlen de a-l înlocui pe Alexandru Iliaş era cunoscută şi lui I. Kemény, care afirmă că domnul, „începînd a fi un vecin periculos pentru el, trimise Bethlen la el pe Iancsó Pál, ce era numai căpitan. Nu putu prinde însă pe voievod, care părăsi scaunul, refugiindu-se la turci" (Nicolae Popea, *Memoriile lui Kemény Ianos. Traducerea şi adnotarea pasagiilor privitoare la români*, Buc., 1900, p. 18).

Se cuvine să amintim şi faptul — semnalat de un raport imperial de la Poartă din 20 sept. 1618 — că „după exemplul urmat de succes al Munteniei, moldovenii au încercat şi ei o schimbare de domn şi s-au răsculat contra lui Radu vodă, fiul lui Mihnea" (E. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 92). Vezi şi Ştefan Andreescu, în R. Ist., 1987, nr. 6, p. 567.

[67] Despre numirea sa ca domn la Poartă, la 7 iulie 1618, vezi N. Iorga, *Studii şi documente*, XX, p. 22—23. După o informaţie din epocă, noul domn şi-a făcut intrarea în Tîrgovişte la 14/24 aug. 1618. Vezi Damaschin Mioc, *Ştiri de istorie a românilor în „Letopiseţul brancovicesc"* (SMIM, IX, 1978, p. 142). Gavriil Movilă a domnit deci din aug. 1618 (primul document din 20 aug.) pînă înainte de 28 iulie 1620, cînd a trecut în Transilvania, unde a trăit pînă în 1635 (Veress, *Documente*, IX, p. 355). Ultimul său document poartă data de 22 iulie 1620 (DIR, B, veac. XVII, vol. III, p. 582). Vezi şi I. Tuducescu, *Tratat de alianţă între Gavril Moghila şi Gavril Bethlen, Tîrgovişte, 5 mai 1619* (AARPAD, s. II, t. 22, 1900, p. 133—141); tratatul este reprodus şi de I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, p. 150—159; vezi şi Veress, *Documente*, IX, p. 184—191; I. Minea, *Cînd a început domnia lui Gavriil Movilă* (CI, 1940, p. 690—691).

Gavril Movilă a lăsat o amintire frumoasă cronicarilor epocii; Marcus Fuchs, de pildă, susţine că domnul era un tînăr generos, avînd şi un fizic tare plăcut (A. Armbruster, *op. cit.*, p. 236).

[68] Radu Mihnea a fost numit domn la 28 iulie 1620 (Hurmuzaki, IV/2, p. 382); primul său document intern poartă data de 13 sept. 1620 (DIR, B, veac XVII, vol. III, p. 584).

[69] Radu Mihnea a avut un rol de seamă în încheierea păcii dintre turci şi poloni de la Hotin din 9 oct. 1621. Vezi M. Kasterska, *Les Roumains dans une epopée polonaise du XVII-e siècle*, în *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 207—213; C. Şerban, *Medierea conflictelor interstatale est-europene de către domnii Moldovei în secolul al XVII-lea*, în vol. *Sub semnul lui Clio, Omagiu acad. Ştefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 593—598; Tahsin Gemil, *Ţările române în contextul politic internaţional, 1621—1672*, Buc., 1979, p. 45—49.

[70] Alexandru Coconul — numit astfel datorită faptului că era un copil de 12 ani — a fost instalat domn la sfîrşitul lui aug. 1623; primul său document intern poartă data de 29 aug. (DIR, B, veac XVII, vol. IV, p. 306). În timpul domniei sale capitala Ţării Româneşti s-a mutat din nou la Bucureşti. Vezi Al. L[apedatu], *Baia domnească din Tîrgovişte. Cîteva însemnări istorice* (BCMI, 1910, p. 89—92).

Despre numirea sa ca domn, împotriva dorinţei principelui Gabriel Bethlen, care susţinea candidatura lui Gavril Movilă, căsătorit cu nobila maghiară Elisabeta Zólyomi, vezi amănunte la Ştefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin* ... (R. Ist., 1986, nr. 1, p. 12—15).

Ca şi tatăl său, Alexandru Coconul a trebuit să trimită o ceată de oşteni în sprijinul lui Gabriel Bethlen, aflat în război cu Habsburgii la 1623. La 20 martie 1624, domnul răsplătea pe Miho Racotă mare spătar, întors din expediţie, „pentru slujba dreaptă şi credincioasă" pe care o făcuse „cu Bethlen Gabor, craiul din Ardeal, şi au făcut mare război cu nemţii şi au venit de s-au închinat părintelui domniei mele, Io Radul voievod, în ţara Moldovei şi domniei mele cu dreaptă slujbă şi cu vărsare de sînge în ţări străine" (DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 388).

[71] După cum spune şi Xenopol, în timp ce fiul său Alexandru Coconul domnea în Ţara Românească, Radu Mihnea exercita de fapt stăpînirea asupra ambelor ţări române, motiv pentru care, în 1624, se intitula „hospodar şi voievod al ţării Moldovei şi Munteniei" (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 525—527). Vezi Vitalie Stănică, *Radu Mihnea voievod Corvinul, stăpîn al Moldovei şi Ţării Româneşti (1623—1626)*, în vol. *Ştefan Meteş la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 263—268 şi Ştefan Andreescu, *op. cit.*

Merită să mai amintim şi faptul că, în cei 15 ani în care Radu Mihnea a stăpînit succesiv în Ţara Românească (1611—1616, 1620—1623) şi Moldova (1616—1619, 1623—1626), s-au schimbat din Ţara Românească în Moldova şi invers un număr de 15 mari dregători, cei mai mulţi dintre aceştia însoţindu-l pe domn la mutarea sa dintr-o capitală în alta şi contribuind astfel la întărirea legăturilor dintre cele două ţări surori: Ianache Caragea, Bernard Borisi, Miho Racotă, Gorgan din Criva, Dumitrache Cantacuzino, Mihai Fortuna, Aslan, Bartolomeu Minetti, Trufanda, Hrizea din Bălteni, Iancu Costin, Gheorghe Catargi, Batiste Vevelli, Constantin Celebiul şi Constantin Cantacuzino. Vezi N. Stoicescu, *Un aspect al relaţiilor politice dintre Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI—XVII: mutarea dregătorilor dintr-o ţară în alta* (AIIAI, 1974, p. 253—255).

[72] Marea pradă a tătarilor din 1624 — cînd aceştia „au robit jumătate din ţară" — este amintită de documente interne (DIR, veac XVII, vol. IV, p. 536). În cronica ţării se spune: „au intrat tătarii în ţară fără veaste de au robit ţara pînă în Olt şi s-au întors de acolo cu mare plean, cît au rămas pînă astăzi tot pămîntul acela pustiu". Expediţia a fost executată de

către Cantemir bei — căpetenia tătarilor din Bugeac — ca represalii pentru înlocuirea lui Ștefan Tomșa, prietenul său (*Istoria Țării Românești*, p. 95).

Dintr-o scrisoare a lui Gabriel Bethlen din 29 sept. 1624, rezultă că principele Transilvaniei trimisese ajutor militar lui Radu Mihnea în Moldova și că domnul rugase pe principe să intervină și în Țara Românească pentru ocrotirea soției și a fiului său, pe care să-i aducă într-o tabără din nordul Munteniei. Gabriel Bethlen l-a mustrat pe Radu Mihnea pentru faptul că conducea țara numai după sfatul grecilor din anturajul său și că nu se gîndise să-și pregătească o cetate de refugiu. Vezi Sándor Szilágyi, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Budapest, 1879, p. 406—409; N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CLII—CLIII și 185; cf. R. Ist., 1987, nr. 6, p. 573, n. 168.

[73] Radu Mihnea a murit la Hîrlău, la 13/23 ianuarie 1626; trupul său a fost îngropat la mănăstirea Radu vodă din București. Pe lespedea sa de mormînt figurează stemele Țării Românești și Moldovei, al căror domn fusese. Vezi *Inscripții medievale din bisericile României. I. Orașul București*, Buc., 1965, p. 346 (cu bibliografie).

Despre moartea lui Radu Mihnea vezi scrisoarea fiului său către baronul de Césy, publicată de Al. Ciorănescu, *O scrisoare a lui Alexandru Cuconul* (RI, 1935, p. 109—110); vezi și N. Iorga, *Știri mărunte de istorie românească. III. O scrisoare a lui Alexandru vodă Coconul către ambasadorul francez Césy* (RI, 1921, p. 215—217).

[74] Alexandru Iliaș a domnit din nov. 1627 pînă în oct. 1629 (ultimul document intern datează din 6 oct. 1629 — DRH, B, vol. XXII, p. 685).

Despre mazilirea lui Alexandru Coconul și numirea ca domn a lui Alexandru Iliaș dispunem de o însemnare contemporană, unde citim: „Să se știe cîndu au luatu domnie lui Alicsandru voivodă, feciorului Radului vodă, în luna lui ohtovrie 5 zile și au purcesu în 8 la Țarigradu; și au fostu văleatu 7136 (1627). Și au venitu Alicsandru vodă, feciorul lu Ilieșu vodă, în luna lu ghinarie 28 dni" (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R.*, I, Buc., 1959, p. 38). Ar fi vorba, deci, de un interregn de cîteva luni între cei doi domni cu numele de Alexandru. Vezi și R.I., 1921, p. 38.

[75] Textul documentului este: „căci este de ajuns cît au săturat cei mai înainte domni Muntele Sfînt și alte locuri cu metohuri din mănăstirile țării Ungrovlahiei" (DRH, B, veac. XXII, p. 54).

[76] Leon vodă a fost numit domn la 27 oct. 1629 și a fost mazilit în iulie 1632. Primul său document intern poartă data 14 dec. 1627, iar ultimul datează din 12 iulie 1632 (DRH, B, vol. XXI, p. 696 și XXIII, p. 604).

[77] Citatul din cronică nu este redat prea exact; în ea se vorbește de greutatea dărilor și de abuzurile domnului: „deci pentru multe biruri grele ce au fost asupra săracilor, neputînd să mai biruiască, spartu-s-au toate județele de preste Olt, fugind care încotro au putut. Iar boiarii carii ținea județele (de bir) pățea mare nevoie de la domnie, că-i punea să plătească județele cu sila; și ce avură, deteră tot și să îndatoriră pre la turci și pre la balgii, că aprozii lui Leon vodă nu mai înceta de la casele lor, tot pentru bani și le lua treapede cîte 30—40 de galbeni numai deodată" (*Istoria Țării Românești*, p. 96). Aceasta este explicația exodului boierilor olteni la nord de Carpați.

[78] Despre pribegia boierilor olteni în Transilvania în octombrie 1630 vezi amănunte la N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Buc., 1982, p. 10—16.

[79] Cele două hrisoave emise de Leon vodă împotriva „grecilor" la 15 și 23 iulie 1631 — considerate de N. Iorga „o capodoperă politică" a domnului — au fost analizate de Valentin Georgescu, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon vodă Tomșa în Țara Românească și problema „cărților de libertăți"* (R. Ist., 1976, nr. 7, p. 1013—1029). Vezi și N. Iorga, *O mare reformă veche* („Neamul românesc", 1908, p. 1725—1727).

Domnul recunoștea prin aceste hrisoave că „săracii" fuseseră asupriți și promitea să pună capăt abuzurilor, în primul rînd să scoată „acei greci străini din țară afară ca pre niște neprieteni țării fiind". Leon vodă încerca în felul acesta să calmeze spiritele, iar scutirile de dări acordate curtenilor sau roșilor aveau drept scop să-i atragă de partea domniei, în așteptarea confruntării cu boierii pribegi.

Vezi și C. Giannelli, *Un atto di Leone Voevoda di Ungrovalacchia per il monastero della S. Trinità di Bucarest (1631)* („Orientalia Christiana Periodica", 1952, p. 383—393); G. T. Ionescu, *Două documente de la Leon voievod cu conținut neadevărat* (MO, 1970, nr. 9—12, p. 986—1005).

[80] Despre pregătirea și desfășurarea luptei din 23 (nu 21!) august 1631 vezi amănunte la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 21—24 și Paul Cernovodeanu, *Complexul istoric de la Slobozia. „Crucea lui Leon vodă"* (GB, 1970, nr. 7—8, p. 773—776).

Lupta este evocată într-un document emis de Leon vodă la 5 sept. 1631, cînd domnul confiscă averea lui Matei agă, motivînd: „cînd a fost acum, în zilele domniei mele, iar Matei aga, el s-a ridicat asupra domniei mele în chip de domn, cu oaste din Țara Ungurească (= Transilvania) și cu război. Și a venit de s-a bătut cu domnia mea în șesul viilor orașului București, ca să calce schiptrul cinstitului împărat și să piardă țara domniei mele cu răutăți"; Dumnezeu însă — care se vede că ținea cu „cinstitul împărat" de la Stanbul! (N.S.) — „a adus pe vrăjmașii domniei mele cu plecarea capului sub sabia domniei mele" (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 23—24).

[81] Nu toate „revoluțiile" de care vorbește Xenopol au avut caracter antigrecesc; mișcarea slujitorilor din vremea domniei lui Alexandru Coconul nu are un astfel de caracter, ci este urmarea nemulțumirilor oștirii.

[82] Despre împrejurările ocupării tronului de către Matei Basarab și luptele purtate mai întîi cu Leon vodă și apoi cu Radu Iliaș vezi amănunte la: N. Stoicescu, *Lupta lui Matei din Brîncoveni pentru ocuparea tronului Țării Românești* (R. Ist., 1982, nr. 9, p. 985–1002); idem, *350 de ani de la urcarea lui Matei Basarab pe tronul Țării Românești (septembrie 1632)* (MO, 1982, nr. 7–9, p. 450–467); Radu Crețeanu, *350 ans depuis l'accession de Matei Basarab au trône de la Valachie* (RRH, 1983, nr. 1, p. 79–87); Paul Cernovodeanu, *Noi precizări privitoare la bătălia cîștigată de Matei Basarab în împrejurimile Bucureștilor (octombrie 1632)* (AIIAI, XXII/2, 1985, p. 623–629).

Luptele cu trupele lui Radu Iliaș au început la 20 octombrie, cînd „lovitu-s-au străjile din jos de mănăstirea Plumbuitei și (partizanii lui Radu Iliaș) fură foarte rău înfrînți".

Lupta hotărîtoare, cînd s-au înfruntat „toți de față", s-a dat a doua zi, 21 (nu 25!) octombrie. „Fost-au război mare — spune cronica țării — de dimineața pînă seara. Făcut-au tătarii năvală în multe rînduri, întîi din sus la podul Hrizii dvornec, apoi din jos despre Budești, cît să amesteca unii cu alții, bătîndu-se tot cu săbiile goale; și nimic nu putură folosi. Iar cînd fu în deseară ..., au fost izbînda lui Matei vodă, iar Radul vodă au dat dosul, fugind prin pădurea Obileștilor cu mare spaimă și cu capul gol. Și multe trupuri au căzut jos de sabie".

[83] În afară de darurile de care vorbește Xenopol, recunoașterea ca domn a lui Matei Basarab a însemnat creșterea haraciului țării de la 45 000 la 130 000 taleri anual, ceea ce reprezenta o sarcină financiară deosebit de grea. Vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 42–43, unde se arată că Matei a fost recunoscut domn la 21 febr. 1633.

MOLDOVA DE LA A DOUA DOMNIE A LUI EMANOIL ARON [TIRANUL] LA VASILE LUPU

1595—1634

Par. 1. Movileștii

De cîte ori s-a înălțat cîte un domnitor însemnat în fruntea țărilor române, istoria amîndurora s-a unificat într-un singur tot: pe timpul lui Ștefan cel Mare, întîmplările din Muntenia sînt determinate de mîna eroului Moldovei; pe acel al lui Mihai Viteazul, evenimentele acestei de pe urmă țări se contopesc cu acele ale Munteniei.

Amintim deci numai cît spre stabilirea șirului domnilor pe voievozii moldoveni din vremile lui Mihai Viteazul.

Emanoil Aron a doua oară, 1592—1594 ⟨1595⟩ [1]. Se răscoală împreună cu Mihai în contra turcilor, dar, nevroind să se supună cererii lui Sigismund Báthory de a-i face închinarea personală este scos din scaun de către comandantul gărzii sale de [mercenari] unguri, Ștefan Răzvan, din îndemnul principelui Ardealului.[1]

Ștefan Răzvan, 1595, omul lui Sigismund, luptă împreună cu el și cu Mihai în contra turcilor, dar este scos de poloni din domnia Moldovei în anul 1595 și înlocuit cu Ieremia Movilă [2], fiind chiar prins și ucis.[2]

Familia Movileștilor, care aduse țara Moldovei în o fatală supunere către poloni, este însemnată încă și prin aceea că a numărat în ea și cîțiva reprezentanți ai culturii românești*, încît din acest punct de vedere ea devine cu deosebire interesantă.

Originea ei este necunoscută [3], ca aceea a celor mai multor familii boierești. Ea se va fi înălțat, ca de obicei, prin vitejia vreunui străbun din rîndul răzeșilor în acel al nobililor; ba chiar legenda ne-a păstrat o povestire cu ce împrejurare s-ar fi făcut această urcare. „Cînd Ștefan cel Mare merse de întîmpină la Scheia, pe Siret, pe Hroiot ce năvălise în țară, îi căzu calul, ucis în bătălie. Atunci unul, Purice aprodul, dete calul lui domnului său; iar Ștefan-Vodă nu putea încăleca în grabă fiind om mic, și-i zise Purice aprodul: „doamne eu mă voi face o moviliță și vino de te suie pe mine și încalecă". Și, puindu-se pe dînsul, Ștefan-Vodă a încălecat pe cal, zicîndu-i: „Sărace Purice, de oi scăpa eu, și tu atunci ți-i schimba numele din Purice în Movilă". Voind Dumnezeu, izbutind în

---

[1] Asupra domniei lui Aron, vezi acest volum, p. 106—109.
[2] Asupra lui Ștefan Răzvan, vezi acest volum, p. 151, 153.
* De fapt e vorba doar de Petru Movilă.

bătaie Ștefan-Vodă și scăpînd el și aprodul, îl făcu boier, armaș mare. Și dintru acest Purice se trase neamul Movileștilor".[3]

Așa spune legenda. În documente, cea dintîi arătare a acestei familii se vede pe timpul lui Ilie, fiul lui Petru Rareș, cînd unul, *Văscan Movilă*, este amintit ca pîrcălab de Hotin de la 1546—1552 și apoi ca postelnic de la 1552—1555 [4]; în același timp, alăturea cu el, întîlnim un alt Movilă, logofăt.[4] Un al treilea membru al acestei familii este arătat pe același timp ca hatman, anume între boierii trimiși la generalul ⟨hatmanul⟩ polon Sieniavius ⟨Nicolae Sieniawski⟩ spre a aduce din Polonia pe Alexandru Lăpușneanu în 1552[5] [5]. Unul din acești trei Movilești, amintiți pe la 1550, cată să fi fost tatăl acelora ce-i vedem bîntuind țara Moldovei cu ambițiile lor, pe timpul lui Mihai Viteazul și după moartea lui.

Aceștia erau trei frați: *Ieremia Movilă*, care fu domn în Moldova, *Gheorghe Movilă*, episcop de Rădăuți (1580—1588) și apoi mitropolit al Moldovei (1588—1591), și *Simion Movilă*, care pune mîna pentru puțin timp pe tronul Munteniei după fuga lui Mihai Viteazul și domni și în Moldova [6]. Acești trei frați, nemulțămiți cu domnia lui Iancu-Vodă Sasul, pribegiră pe timpul lui (1580—1582) în Polonia, împreună cu hatmanul Balica, fratele lor de pe mamă [de fapt, cumnat], acoperind fuga lor cu pretextul sfințirii mănăstirii Sucevița, care-i apropia de hotarele țării.[6]

Ieremia Movilă, 1595—1606 [7]. Polonii, nemulțămiți cu supremația dobîndită de Sigismund Báthory asupra Moldovei, care era de atîta timp în clientela lor, prin detronarea lui Aron și înlocuirea lui cu Ștefan Răzvan, năvălesc spre a-l scoate pe acesta din scaun și a pune în locu-i pe cel mai mare dintre frații Movilești.

Cum este așezat în scaun, el face, în 27 august 1595, un jurămînt de supunere către Sigismund al III-lea, regele Poloniei, în care spune că: țara Moldovei trebuie să fie supusă coroanei Poloniei ca orice alt palatinat al ei; că trebuie să fie unită pe vecie cu regatul polon. Roagă pe rege să înzestreze voievodatul Moldovei cu veniturile trebuitoare; se declară pe vecie ca slugă și supus al regelui și că se va sili a trata ca buni vecini pe turci.[7]

Polonii fac ca Movilă să fie recunoscut de Turcia [8], îndatorindu-se, bineînțeles, la toate cererile nu numai ale turcilor, ci și ale „țarului" ⟨hanului⟩ tătarilor,[8] concesie cu atît mai însemnată a turcilor către poloni că ei voiau de astă dată să înființeze atît în Muntenia cît și în Moldova un pașalîc.[9]

Ieremia Movilă umblînd însă să răstoarne pe Mihai Viteazul din Muntenia și să-l înlocuiască cu fratele său Simion, Mihai îl lovește de două ori în Moldova, o dată numai din fugă în 1596, a doua oară încă mai

---

[3] N. Bălcescu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, p. 205. [Legenda cu aprodul Purice se găsește la I. Neculce, *O samă de cuvinte*; vezi *Letopisețul țării Moldovei*, ed. Iorgu Iordan, Buc., 1955, p. 108]. Într-un document din 1491, se întîlnește un spătar Purice („Arhiva istorică", I, 1, p. 157). [DRH, A, vol. III, p. 183; la 1493 devine pîrcălab la Hotin]. Lupta cu Hroiot întîmplîndu-se în 1485 (vol. II, p. 317—318), ar urma că legenda ar trebui îndreptată cel puțin în privirea datei cînd pune urcarea lui Purice aprodul între boieri.

[4] Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 272; Hasdeu, în „Arhiva istorică", I, 1, p. 111 și 126.

[5] Orichovius apud Dlugosz, [*op. cit.*], p. ⟨col.⟩ 384: „Mogila magister equitum". Picot, *Chronique d'Urechi*, p. 538—539, crede greșit că acest Movilă, amintit de Orichovius, ar fi același cu postelnicul Văscan Movilă; unul este postelnic, celălalt hatman în același timp.

[6] Vezi acest volum, p. 98.

[7] Jurămîntul întărit de logofătul [Luca] Stroici, de vornicul [Nestor] Ureche, de Braha postelnicul, de Grigore paharnicul și de Toma logofătul (Hurmuzaki, *Doc.*, [Supl.] II/1, p. 344). Exemplarul latinesc, datat din 23 aug. 1595.

[8] Convenția din Țuțora, 22 oct. 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, [Supl.] II/1, p. 353).

[9] Zamoyski către rege, 24 oct. 1595 (*ibidem*, p. 395).

statornic în 1600, cînd ia Moldova în stăpînire, instituind în ea o ocîrmuire provizorie în numele lui și avînd de gînd să o deie unui fiu de domn, Ștefan, care se oploșea la curtea lui.

Căderea lui Mihai Viteazul la Mirăslău ridică însă iarăși capul Movileștilor, care, reintrînd cu poloni în Moldova, nu numai că ajung din nou prin Ieremia în scaunul ei, dar, trecînd chiar în Muntenia, după ce bat pe Mihai la rîul Teleajen, pun pe fratele său Simion în domnia acestei de pe urmă țări.[10]

Cu anul 1600 domnia lui Ieremia Movilă se așază mai cu statornicie în Moldova.

Adus și sprijinit în atîtea rînduri de poloni, spre a-și putea menține șubredul scaun, el trebuia să le fie cu totul supus și să le învoiască toate abaterile, toate nelegiuirile. Scump plăti țara favoarea de a fi dobîndit „un om cinstit și de treabă, un boier din sîngele lor ca domn".[11]

Pînă la ce grad de înjosire căzuse Moldova sub poloni se vede din următoarea împrejurare. În respingerea lui Răzvan, Ieremia luase patru steaguri pe care vroia a le trimite el regelui. Starostele de Camenița veni însă să le ceară cu atîta obrăznicie, în fapt și în vorbă, că Ieremia fu nevoit a le da, tînguindu-se după această necuviincioasă purtate lui Zamoyski.[12] De aceea Moldova se îndepărtase chiar de la început de el și, cînd veni Mihai Viteazul de peste munți, mare parte din boieri, pe cît și armata, trecură în partea lui, „sătui fiind ei de stoarcerile făcute lor de Ieremia și de soldații poloni ce erau în țară", încît izbînda lui Mihai îl costă numai prea puțină vărsare de sînge.

De îndată ce Ieremia revine în țară, așezat de poloni aici, în decemvrie 1600, după ce Zamoyski se întoarce din expediția în Muntenia, unde introdusese pe Simion, polonii reîncep iarăși jafurile și prădăciunile lor. Pe cînd însă în Valahia această purtare a lor îi făcu să fie în curînd alungați, în Moldova, de care erau mai apropiați, ei se mențin, cu toate strigătele de desperare ale poporului, care țipa sub ei ca un pui în ghearele vulturului.

Însuși Ieremia Movilă, mișcat de aceste neomenii care indușmăneau țara cu domnia lui, se jăluiește regelui despre abuzurile netolerabile făptuite în Moldova de oștirile polone. Într-o scrisoare a lui din 16 decemvrie 1601, el spune că a înștiințat încă de mai înainte pe rege despre „marile suferinți și plîngerile cetățenilor moldoveni din pricina că cvartirul în această țară atît de pustiită a oștirilor lăsate de milostivirea voastră și al căror număr a fost sporit prin soldații pe care starostele de Camenița, venind din Valahia, i-a lăsat la noi. Nemaiputîndu-se ținea de la sărăcime, boierii cei mici, mai apoi chiar cei mari au fost siliți a-i găzdui, iar soldații, fiind fără nici o disciplină, s-au apucat a face oamenilor daune, strîmbătăți și violențe nemaipomenite și fără exemplu. Țara întreagă e atît de mișcată și de întărîtată prin toate aceste suferințe, încît acei care pînă mai dăunăzi de abia murmuraseră, avînd în vedere porunca mea sub [amenințarea cu] pedeapsă de moarte a sta liniștiți și de a nu unelti nimic contra armatei polone, au început acuma a striga în gura mare, înfruntînd ordinele noastre, și declarînd că nici într-un chip nu mai pot răbda și suferi o nevoie atît de mare"[13] [9]. În altă scrisoare Movilă se jeluiește

[10] Asupra rolului jucat de Ieremia Movilă în domnia lui Mihai Viteazul, vezi acest volum.

[11] Vezi acest volum, p. 157—159.

[12] Tînguirea lui Ieremia Movilă către Zamoyski, 19 martie 1595 (Hurmuzaki, *Doc.*, [Supl.] II/1, p. 381).

[13] „Traian", 1869, p. 136. Text autentic în Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/2, p. 18. Vezi și *ibidem*, II/1, p. 438.

pentru prădarea unui sat din partea nobilului polon Dfuzniewski, pentru a se răzbuna despre nepredarea unor sîrbi ⟨şerbi⟩ ai lui fugiţi în Moldova.[14]

Pe lîngă această apăsare atît de neomenoasă pusă în lucrare de oştirile polone în ţările române, Moldova în special mai era supusă şi unui tribut bănesc către regele Poloniei, pe care Ieremia Movilă era îndatorit a-l răspunde, cu toată prăpădenia în care i se afla ţara. Într-o scrisoare a lui către proteguitorul său, în care îi relatează despre răscoala fraţilor Buzeşti în contra fratelui său Simion, îi spune că, deşi el însuşi s-ar teme de o răscoală în propria lui ţară, totuşi se hotărîse a merge în ajutorul fratelui său. Soldaţii poloni însă, neplătiţi de jumătate de an din cauza lipsei banilor, refuzaseră a merge. Atunci Ieremia le împărţise acei 28 000 de lei, tributul pe care trebuia să-l trimită regelui, rugîndu-se să fie scuzat pentru întîrziere.[15] Iată în ce stare adusese plecarea Moldovei către poloni pe această nenorocită ţară; tributară către turci, tributară către poloni, jăfuită de toţi, ajunsese într-un hal nemaipomenit, precum poate nu a mai fost niciodată în lungul şir al nenorocirilor sale.

Boierii ţării din partida potrivnică polonilor şi parte din cler trimit lui Basta, puţin timp după moartea lui Mihai Viteazul, o rugăminte de a-i lua sub scutul său, nemaiputînd suferi marea tiranie a lui Ieremia. Fiindcă însă trimisul moldovenesc nu avea nici o scrisoare de adeverire din partea poporului, Basta îl primi cu neîncredere, temîndu-se a nu fi un spion menit a cerceta starea în care el se afla.

Nobilii şi clerul se grăbesc atunci a trimite un al doilea boier cu scrisori de acreditare, scrise în limba română, repetînd rugămintea lor.[16] Basta însă avea instrucţiuni de la împăratul ca să nu grăbească lucrurile cu polonii şi să observe bine să nu se pară cumva că împăratul ar fi cerut moldovenilor supunerea lor, spre a nu lucra în contra făgăduinţelor date regelui polon; dacă însă ei ar veni din bunăvoia lor să se închine împăratului, să nu li se închidă poarta, ce trebuie să rămînă deschisă tuturor.[17] Unul Marcu-Vodă, fiul lui Petru [Cercel], cerînd de la Basta să-i deie ajutor spre a cuceri Moldova pentru împăratul, Basta refuză, hotărîre ce este aprobată de însuşi Rudolf al II-lea.[18] În genere, politica imperială faţă cu Ieremia Movilă este paşnică, nevroind să se strice cu polonii, în acele momente de lupte hotărîtoare cu turcii care precedară pacea de la Zsitvatörök din 1606.

Cu cît însă politica împăratului era mai reţinută faţă cu polonii, cu atîta aceştia deveneau mai îndrăzneţi. Astfel, am văzut cum Simion Movilă pătrunde cu ajutor polon în Muntenia şi alungă din scaun pe Radu Şerban, ce fusese pus domn de generalul Basta; cum apoi Ieremia Movilă dă adăpostire boierilor pribegiţi de la curtea lui Radu, punîndu-i chiar să scrie în repeţite rînduri adrese către generalul Basta şi alţi oameni ai împăratului, prin care să se ceară restituirea în Muntenia a lui Simion Movilă.[19]

Cu toate acestea, nici Ieremia nu vroia să se pună de tot rău cu împăratul şi îi face slujbe, cînd acestea nu-l puneau în nici un pericol.

---

[14] *Ibidem*, II/1, p. 438.
[15] 30 iunie 1601 („Traian", 1869, p. 156).
[16] Basta către arhiducele Matei ⟨Mathias⟩, 15 nov. 1601 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 274).
[17] Instrucţiunile lui Rudolf către Basta, 27 iulie 1602 (*ibidem*, p. 307).
[18] Alte instrucţiuni din 6 dec. (*ibidem*, p. 326).
[19] Mai sus, p. 289.

Aşa în 1605 turcii, dîndu-i ordin să năvălească în Ardeal, el înştiinţează despre aceasta pe comisarii imperiali.[20]

Ieremia Movilă moare însă în 1606 prin luna lui iulie[21] [10]. Îndată se scoală mai mulţi pretendenţi la scaunul principatului, între care şi Ştefan Bogdan, fiul [lui Iancu] Sasu, care domnise în Muntenia înaintea lui Alexandru al III-lea, predecesorul lui Mihai Viteazul [11], şi de atunci stătuse necontenit la pîndă, spre căpătarea unui scaun în ţările române. El propune împăratului Rudolf ca să-i plătească un tribut de 80 000 de taleri pe an, dacă i-ar procura scaunul Moldovei.

Văzînd că propunerea lui rămăsese fără efect, prin o a doua scrisoare el oferă 130 000 de taleri, însă tot cu aceeaşi izbîndă.[22] Lumea întreagă o vînturase acest om însetat de putere; pînă în Anglia alergase el, la picioarele lui Iacob I, spre a obţine intervenirea lui în favoarea stăruinţelor sale. Ambasadorul veneţian ce raportează despre aceste călătorii ale pretendentului român se teme ca nu cumva în loc de o coroană pe cap să-i cadă un cuţit după gît, „întrucît ar avea mulţi duşmani, ar fi lipsit de bani şi de alte propele care ar fi de trebuinţă spre a-l conduce la ţinta dorită".[23]

Simion Movilă, 1606—1608 ⟨1607⟩ [12]. În timp ce Ştefan Bogdan colinda împărăţiile pentru a ajunge prin influenţă politică la tronul Moldovei, Simion Movilă, mai cuminte, trimitea sultanului nişte daruri preţioase, patru blănuri de cacom, 20 de caftane de brocart, 200 de armăsari şi 600 de cai şi obţinea recunoaşterea domniei, pe care pusese mîna la moartea fratelui său. Ieremia lăsase copii: 3 băieţi şi 3 fete, însă toţi în vîrstă tînără, „cel mai mare din băieţi, Constantin, al 2-lea Alexandru, la 3-lea Bogdan, din care cel dintîi împlinise 9 ani"[24] [13]. Se vede însă că polonii nu erau pe deplin mulţămiţi cu domnia lui Simion, deoarece îi vedem stăruind la Poartă pentru înlocuirea lui cu Constantin, fiul lui Ieremia; dar Simion ştie să-şi dreagă trebile, trimiţînd ca dar sultanului 18 000 de scuzi, 200 de cai şi „alte gentileţe"[25].

Simion-Vodă muri însă un an după a lui întronare şi moartea lui este cu drept bănuită a fi fost datorită otrăvii mestecate de Elisabeta [văduva lui Ieremia], o unguroaică, fata lui Csomortany, în înţelegere cu polonii care nu puteau fi mulţămiţi de plecarea lui Simion către turci, iar văduva lui Ieremia voia să deschidă mai degrabă [calea spre] tron fiului ei Constantin. Rămăsese însă pe urma lui Simion văduva lui, Marghita, iarăşi o unguroaică, şi între aceste două femei străine se încinse o luptă din cele mai crîncene pentru dobîndirea tronului Moldovei de odraslele ieşite din trupurile lor.[26]

Turcii anume vor să pună în scaun pe Mihăilaş, fiul lui Simion, iar polonii pe Constantin, fiul lui Ieremia [14]. „Se împărechează boierii şi,

---

[20] Comisarii [imperiali] către Basta, 18 febr. 1605 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 410).

[21] Octavian ⟨Ottaviano⟩ Bon raportează dogelui în 12 august 1606 despre moartea lui Ieremia (*ibidem*, IV/2, p. 289). Baret, *Histoire* [*sommaire des choses plus mémorables advenues aux derniers*] *troubles de Moldavie*, în Papiu, *Tesaur* [*de monumente istorice*], II, p. 17, pune greşit data morţii lui Ieremia în anul 1608. [Vezi şi *Călători străini*, IV, p. 385].

[22] Două scrisori ale sale din 9 şi 11 iunie 1607 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 415—416).

[23] Octavian Bon către doge, 12 iulie 1608 (*ibidem*, IV/2, p. 299).

[24] Baret, *Histoire de troubles de Moldavie*, în Papiu, *Tesaur*, II, p. 17. [Vezi şi *Călători străini*, IV, p. 385].

[25] Octavian Bon către doge, 4 august 1607 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 290).

[26] «Numele acestei principese este dat de un document din 1615 febr. 11 („Arhiva istorică", I, 1, p. 128) » N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Movilă* în „Analele Acad. Rom." [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XXXII, 1910, p. 1032 (14) şi urm.

cu dînșii, și țara în două părți"[27], care, sprijinite pe armatele străine, o expuseră la cele mai cumplite încercări.

Constantin Movilă intră în Moldova cu 1 500 de poloni, care sînt însă tăiați de partida potrivnică. „Mai curînd vroia să se supună cu totul turcilor decît să se mai deie polonilor, care o jăfuiseră atît de rău".[28]

Constantin însă adună noi puteri spre a năvăli în Moldova și atunci Mihăilaș cere, cu consimțămîntul Porții, ajutorul tătarilor, chemînd astfel el însuși asupra țării urgia lui Dumnezeu.[29] Cu tot ajutorul sălbatecelor hoarde, Constantin izbutește a alunga pe vărul său și pune mîna pe domnie [15].

În timpul acestor lupte înverșunate, Moldova încăpuse sub domnia femeilor. Vedem bunăoară pe Marghita dînd privilegii butnarilor din Piatra [Neamț]. Într-alt document doamna Marghita uzurpă chiar o parte din titulatura domnilor moldoveni: „Io doamna Marghita, doamna răposatului Simion Vodă". Pe inscripția mormîntului lui Simion-Vodă citim apoi că „s-a scris această piatră cînd „a vrut Dumnezeu ca prea iubitul său fiu, Io Gavril Moghila, *să fie domn* în Țara Românească cu mama lui Melania (așa se numea Marghita din domnie) doamna".[30]

Constantin Movilă, 1608 ⟨1607⟩—1611. Deși pus de poloni în scaunul Moldovei, întrucît aceștia nu erau încă dușmani declarați ai turcilor, Constantin Movilă, sau mai curînd muma lui, și sfatul țării, deoarece el era încă copil de 11 ani, caută să împace și pe sultanul cu domnia lui, trimițîndu-i, îndată după izbîndă, pe un agent al său, Caraiman aga, cu 50 000 de țechini și făgăduința urcării tributului, aceasta spre a-l îmblînzi. Pe de alta, însă, caută să-l și intimideze, spunîndu-i că la vreme de nevoie va ști să și lupte pentru păstrarea tronului, fiind prevăzut cu puteri îndestulătoare.

O dată cu acest trimis al lui Constantin apare în divan și unul al lui Gavril Movilă, fratele lui Mihăilaș, mort puțin timp după ce fugise în Valahia. Solul lui Gavril vine însă întovărășit de un bun număr de moldoveni, apăsînd mai ales, pentru a înteți pe turci, asupra afrontului făcut de poloni sultanului și asupra pericolului ce ar izvorî pentru Poartă dacă cazacii s-ar împatrona la Bender ⟨Tighina⟩ și la Chilia.

Divanul, frămîntat între ofertele de bani ademenitoare ale lui Constantin și lovitura dată în vaza și autoritatea sultanului prin amestecul atît de fățiș al polonilor în domniile Moldovei, nu știa la ce să se hotărască. Vizirul însă, cumpărat printr-o însemnată parte din cei 50 000 de țechini aduși la Poartă de agentul lui Constantin, face pe sultan să primească pe candidatul polon, uitînd și vază și onoare în fața aurului. La atîta degradare ajunseseră turcii!

Boierii ce veniseră cu solul lui Gavril sînt trimiși îndărăt cu un sfat prietenesc, acela de a se supune învingătorului; și ei trebuiră să plece capul, căci veniseră cu mîinile goale — de aceea nici că putuseră avea dreptate[31].

Constantin Movilă însă mai era săpat și de un alt pretendent, acel Ștefan Bogdan, care căutase sprijinul competirilor sale tocmai pe malurile

---

[27] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 233 [*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 57].

[28] Octavian Bon către doge, 19 nov. 1607 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 292).

[29] Alt raport din 8 ian. 1608 (*ibidem*, p. 292).

[30] Iorga în studiul citat în nota 26, după inscripția culeasă din E. Kosak, *Inschrifften aus der Bukovina* [*Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde des Landes und Kirchengeschichte*, Viena, 1903].

[31] Mai multe rapoarte ale lui Octavian Bon către doge, 25 ian., 15 febr., 22 martie și 14 iunie 1608 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 293, 296).

Tamisei. Acest competitor stătea în casa ambasadorului englez și în zadar se opintește în toate modurile spre a-l pierde agentul lui Constantin, Caraiman aga[32] [16].

Boierii moldoveni, nemulțămiți cu domnia polonă, văzînd că nu au izbutit în stăruințele lor pentru Gavril Movilă, își pun puterile lor în slujba lui Ștefan și vin iarăși la Constantinopol, în număr însemnat, spre a reînnoi pîrile lor contra lui Constantin. De astă dată însă o pățiră mai rău decît în întîiul rînd; purtîndu-se necuviincios față cu agentul lui Constantin, Caraiman aga, vizirul, ce era necontenit aghezmuit de dînsul, pune să-i bată la poarta palatului divanului și-i închide în cele Șapte Turnuri[33], din care sînt eliberați numai cît mai tîrziu, după stăruințele ambasadorului englez.[34]

Deși Constantin Movilă izbutea să se mențină în contra competitorilor săi prin hrănirea corupției turcești, el nu se putea despărți de politica polonă, care îl adusese în scaun, deși Polonia pe atunci devenea pe fiece zi mai dușmană Porții, pînă ce, la 1611, dădu naștere urmării neapărate a unei stări așa de încordate, unui război turco-polon. Prin răcirea relațiilor dintre Poartă și Polonia această din urmă putere se apropia de la sine de Germania.

Atît Constantin Movilă, omul polonilor, cît și Radu Șerban, domnul din acest timp al Munteniei, omul nemților, trebuiau să fie dușmanii lui Gabriel Báthory, domnul ⟨principele⟩ Transilvaniei, omul turcilor [17]; de aceea, cînd Radu Șerban este alungat în anul 1611, el fuge la Constantin Movilă. Ba acesta chiar, intrînd cu totul în politica germană, iscălește cu împăratul un tratat identic acelui subsemnat în orașul Roman de Radu Șerban cu germanii.[35]

Purtarea lui Movilă nu putea, la urma urmelor, fi încuviințată de turci, cu atîta mai mult că alți competitori mai proaspeți ofereau tot atîtea, dacă nu chiar mai însemnate sume. În 1611, o dată cu înlocuirea lui Radu Șerban prin Radu Mihnea, turcii schimbă și pe Constantin Movilă, punînd în locu-i pe Ștefan Tomșa. Movilă fuge în Polonia, împreună cu mai mulți boieri, partizanii lui.[36]

Ștefan Tomșa [al II-lea], 1611—1615 [18], este fiul omonimului său, care domnise cîteva luni după uciderea lui Iacob Eraclid Despotul.[37] Asupra acestei filiațiuni există oarecare îndoială în izvoarele contemporane; așa, pe cînd un document venețian ne spune că Ștefan Tomșa era fiu de domn[38], Miron Costin ne arată că era „drept moldovean din ținutul Putnei, de pe valea Răcătăului", dînd a înțelege că ceea ce-i procurase domnia nu fusese însușirea lui de coborîtor din viță domnească, ci împrejurarea că fusese la Poartă pe lîngă capuchehaia.[39] Baret de asemenea mărturisește că solii lui Alexandru Movilă, competitorul și urmașul lui Tomșa,

---

[32] Altul din 12 dec. 1608 (*ibidem*, p. 301).

[33] Raportul din 29 decembrie 1608 (*ibidem*, p. 302).

[34] Simeon Contarini către doge, 5 sept. 1609 (*ibidem*, p. 304).

[35] Mai sus, p. 270. Mai vezi instrucțiunile împăratului Matei ⟨Mathias⟩ privitoare la modul de a captiva pe domnul Moldovei (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 443). Constantin Movilă, după ce este alungat din Hotin, înștiințează pe Sigismund Forgach despre aceasta (*ibidem*, p. 459).

[36] O scrisoare a lui Lupu Prăjescu, din 1622, amintește cum „după aceea tîmplatu-s-au părinților noștri eșire în Țara Leșească cu Constantin Vodă (Movilă) [text ilizibil] (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 1, p. 6).

[37] Vezi acest volum, p. 257.

[38] Simeon Contarini către doge, 20 nov. 1611 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 329).

[39] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 220 [Vezi *Opere*, p. 58, unde textul complet este: „au fost dirept moldovan, din sat den Otești, de pre pîrîul ce să chiamă Răcătăul, în ținutul Putnei"].

fuseră însărcinați să spună sultanului că atunci cînd numise pe Tomșa domn în Moldova, presupusese cu greșeală că ar fi fiu de domn.[40]

Controversa trebuie să înceteze față cu inscripția din jurul unui aer ce se află la biserica din Bunești, județul Suceava, în care se spune că „acest aer l-a făcut piosul domn Ion Ștefan-Voievod, fiu al răposatului Tomșa-Voievod și al soției sale, Acsinia, și s-a dat bisericii domnești din Iași anul 1613".[41]

Deși originar din ținutul Putnei, învățase carte la școala preuțească din Rădășeni, în ținutul Sucevei, după cum ne spune un document de pe timpul lui Constantin Mavrocordat, în care mai mulți oameni bătrîni din satul Rădășeni mărturisesc cu prilejul unei hotărnicii că „apucase ⟨au apucat⟩ și ei de la bătrînii lor că fiind Ștefan-Vodă Tomșa copil mic și sărac [și] au învățat carte ⟨la școala⟩ [aicea în sat] din Rădășeni, și miluindu-l Dumnezeu cu domnia au venit la Rădășeni și le-au făcut ⟨aice⟩ o biserică, și jăluind oamenii că li-i locul strîmt și n-au unde se hrăni, le-au dat și o bucată de loc din hotarul tîrgului [Baia]".[42]

Această mărturisire a documentului, deși nu contemporană, este însă întărită de alte împrejurări. Așa, tradiția păstrată pînă acum în Rădășeni atribuie lui Ștefan Tomșa zidirea bisericii ce se află în acel sat. El făgăduise că o va zidi atunci cînd, fiind fugărit de Constantin Movilă, căutase scăpare la tătari, adăpostindu-se, după cum spune tradiția, întîi în Rădășeni. Cînd dînsul se urcă în scaunul Moldovei, își îndeplini juruința făcută în timpul fugii sale. Și astăzi se pomenesc de ctitori ai bisericii : Ștefan-Voievod și Elena doamna [19] și se află și o linguriță de aur cu inscripția slavonă, care pe românește sună : „Și am dat-o pre ea spre a se ruga pentru noi în biserica din satul Rădășeni, unde este hramul marelui mucenic Mercurie. Io Ștefan-Voievod Tomșovici". Inscripția nu poartă nici o dată.[43] Și despre școala din Rădășeni s-au păstrat în popor urme de tradiție, însă mult mai slabe decît despre biserică.

Constantin, ce fugise în Polonia, își adună armată cu ajutorul mai ales al cumnaților săi, cu toții nobili poloni, intră în Moldova împotriva lui Tomșa, care caută sprijin la tătari. Lucru îndestul de neașteptat, boierii țării, pe care i-am văzut atît de înverșunați contra lui Constantin Movilă și a polonilor, stăruind la turci cu atîta îndărătnicie încît își puseseră chiar viața în pericol, acuma îi vedem sprijinind dimpotrivă pe Constantin în contra lui Ștefan Tomșa, căci, spune un raport venețian, „se aflau împreună cu Constantin la Hotin partea cea mai mare a boierilor și alt popor mai mărunt, care cu toții erau în contra principelui nou".[44]

---

[40] Baret, *Histoire des troubles de Moldavie*, în Papiu, *Tesaur*, II, p. 36. [Vezi și *Călători străini*, IV, p. 386].

[41] Vezi reproducerea acestei inscripții slavone de N. Beldiceanu, în „Buletinul societății de medici și naturaliști din Iași", 1887, p. 267. [Este vorba despre biserica Sf. Treime de pe poarta curții domnești din Iași, construită de Ștefan Tomșa II la 1613—1614; vezi inscripția transcrisă de C. Bobulescu, la Acad. R. S. România, Arhiva A 1580, f. 166—167. Vezi N. Stoicescu, *Repertoriu Moldova*, p. 413].

[42] Anafora de judecată între mănăstirea Slatina și locuitorii satului Rădășeni din 20 april 1743 (*Uricarul*, X, p. 180).

[43] Lingurița a fost dusă de călugării de la Slatina, care puseră mai tîrziu mîna pe Rădășeni, la mănăstirea Neamțului, unde se află și astăzi. Rădășănenii însă îngrijiră a se face una de argint poleit, întocmai ca și cea originală, pe care o păstrează ca un scump odor, o frumoasă dovadă despre trainica iubire a trecutului în acel sat, cel mai frumos din toată Moldova. Se vede din inscripția linguriței care arată de soție a lui Ștefan Tomșa pe Elena, că acesta a fost Tomșa la II-lea și nu cel dintîi, a cărui soție am văzut din aerul de la Bunești că era Acsinia.

[44] Simeon Contarini către doge, 25 febr. 1612 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 332) : „Trovasi seco la maggior parte delli Signori di conditione, il popolo, et l'atre genti mezane, si eran tutte [fatte] in contro al nuovo Principe". Vistiernicul Nicoară Prăjescu rămăsese credincios lui Movilă și petrecu timpul în Polonia. Gaspar Grațiani îi restituia în 1619 satul Războiani

Se încinse o luptă [20] și o pustiere nemaipomenită a Moldovei de Sus din partea polonilor ale căror grozăvii reies minunat din o scrisoare privată a unuia Petru diacul din Ștefănești către biräul din Bistrița din anul 1612, în care îi spune cum „am umblat pînă mai sus de tîrgul Siretului de am văzut cum au adus armeni tăiați de la Cernăuți și negutitori de la Suceava și de la Siret. Am grăbit nomtea (sic! noaptea?) în Cernăuți o mie de leși de i-au tăiat pe toți oamenii și au mers înapoi la Sleatin (Snyatin)"[45].

Un spirit rău se încuibase în boierimea română; era destul ca un principe să ajungă în scaun pentru a fi combătut, lucru ce se va explica atunci cînd vom studia prefacerea căreia fusese expusă boierimea română.[46] Ea devenise o clasă de dregători, din una de nobili ce fusese altădată. Dregătoriile dînd acuma singure numele, vaza și averea și neputînd încăpea în ele toți boierii țării, era destul ca un domn să ajungă în scaun spre a pierde prin neîndeplinire ceea ce cîștigase prin făgăduieli. Numai lipsa de conștiință a nevoilor obștești, înghițirea interesului colectiv de acel individual, îngrijirea numai de bunăstarea personală, distrugerea ideii pe care se întemeiază mersul societăților explică o atare destrăbălare a boierimii românești. Atîta îi mai rămăsese din vechea conștiință a drepturilor sale, apărarea contra elementului străin, manifestat în lupta memorabilă contra grecilor. Și aici vom vedea însă cum conștiința interesului colectiv slăbește pe fiece zi înaintea celui individual, cum tot sporesc trădările și trecerile în tabăra dușmană, pînă ce, și acest ultim scut căzînd, țările sînt expuse fără nici o apărare năvălirii fanariote. Se vede că tot acest simțămînt dușmănesc în contra grecilor împinsese boierimea română în brațele lui Constantin Movilă și împotriva lui Ștefan Tomșa, deoarece acesta este arătat de contemporani ca un om cu totul dedat obiceiurilor turcești, care și-ar fi alcătuit sfatul său numai din venetici străini, greci și turci.[47]

O luptă crîncenă se dă între Tomșa și Movilă, la Ștefănești pe Jijia, în care acest din urmă este bătut și ucis. Mai multe documente contemporane întăresc aceste împrejurări, între care două venețiene, care spun că lupta de la Ștefănești fu cîștigată mai ales prin faptul că niște corpuri de tătari, trădători împărăției, care combăteau în rîndurile lui Constantin, se întoarseră în mijlocul bătăliei la frații lor, care sprijineau pe Tomșa.[48]

Un alt document din 1623 (a doua domnie a lui Ștefan Tomșa), ne mai spune că Tomșa dădu lui Manolache mare vameș „trei sate: Rogojeni, Vistierniceni și Roșiești pe Răut, în ținutul Sorocei, și satul Roșcani la Nistru, care sate au fost ale lui Isac Balica hatmanul (fratele de pe mumă ⟨cumnatul⟩ al lui Ieremia, Simion și Gheorghe Movilă) [21] și el cu viclenia lui le-au prăpădit, cînd s-au ridicat cu domnul lor Constantin-Voievod și cu multă mulțime de leși și cazaci asupra domniei mele și făcînd mare război cu dînșii pe apa Jijiei, și i-au dat Dumnezeu sub sabia domniei, unde și oasele lor la arătare zac spre vecinică mărturie".[49]

---

ce fusese ocupat pe nedrept de Ionașcu din Uscați „cînd a fost Prăjescul pribeag în Țara Leșească în zilele lui Ștefan Vodă" (Tomșa) (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 127 [Vezi și DIR, A, veac. XVII, vol. IV, p. 343].

[45] *Doc. Bistriței* de N. Iorga, I, p. 30.

[46] Vezi cap. următor.

[47] Ștefan Boier către Sig. Forgach, 18 ian. 1612 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 463): „Hat seine Rath von entloffenen frenbden, Pribokhen, Griechen und Thürggen".

[48] Rapoartele lui Christophor Valier către doge, 12 și 25 august 1612 (*ibidem*, IV/2, p. 336–337).

[49] „Foaia pentru minte, inimă și literatură", 1845, p. 49. [DIR, A, veac XVII, vol. V, p. 187]. Miron Costin pune greșit această luptă ca petrecută la Cornul lui Sas. [Nu greșește M. Costin; Xenopol confundă cele două lupte].

Această arătare este întărită și de alte două documente, unul din 1615, prin care Tomșa dă satul Ilieștii lui Grama ușarul, și altul, din 1619, prin care dă o parte din Brăiești vornicului Coste Băcioc, ambele confiscate de la Balica pentru crima trădării. Constantin fuge către Nistru, în care se îneacă în trecerea lui.[50]

De-abia însă cîștigase Ștefan Tomșa tronul, prin răpunerea lui Constantin Movilă, cînd iată că izbucnește împotriva lui o răscoală a boierilor snopiți și tăiați de bătrînul domnitor care dăduse morții pe Vasile Stroici, pe Balica, pe Chiriță Paleologu, pe un Miron [stolnicul] și pe alți boieri din partidul Movileștilor.[51] Boierii cer mai întîi de la împăratul german de domn pe Gavril, fiul lui Simion Movilă[52].

Văzînd însă că nu izbutesc la nimic cu stăruințele lor, pornesc cu puterea asupra lui Tomșa, care îi bate însă lîngă Iași, la *Fîntîna lui Păcurar*[53] [22]. Baret adăugă că izbînda fu cîștigată cu ajutorul poporației ieșene, care ieși în ajutorul domnului ce-i făgăduise iertarea tuturor dărilor[54].

Totuși, puțin trebuia să se bucure Ștefan Tomșa de victoria lui, căci boierii bătuți fug în Polonia, de unde vin curînd după aceea îndărăt, în fruntea lor cu doamna lui Ieremia, Elisabeta, care vroia să aducă scaunul în mîinile fiului ei de al doilea, Alexandru, minor. Acesta, căpătînd ajutor de la cumnații săi, bate pe Ștefan și-l alungă din scaun [23].

Luptele necontenit repetate puseseră pe fugă pe bieții locuitori. Cînd Alexandru, după izbînda lui, intră în Iași, el găsi orașul pustiu; cei mai mulți oameni se retrăseseră prin munții și pădurile țării.

Ștefan fuge în Valahia, de unde se întoarce cu ajutor de la Radu Mihnea și de la turci. Alexandru părăsește Iașii și se retrage la Hotin.[55] Ștefan arde capitala Moldovei într-un chip cumplit, încît din 6 000 de case nu rămaseră 600 întregi.

Alexandru însă, reformîndu-și armata cu ajutor polon, respinge pe Tomșa și pătrunde pînă la Buzău, unde polonii comit aceleași prădăciuni și pustiiri pe care turcii și muntenii le comiseseră la Iași[56]. Astfel țările române și mai ales Moldova erau străbătute în lung și în larg de un potop de foc, care mistuia orașe, sate, avuții și oameni, numai pentru a satisface oarba patimă de domnie a unor competitori ahtiați de domnie.

Alexandru Movilă trimite la Poartă soli care să-i spună că el nu are deloc în gînd a se lepăda de ascultarea către dînsa, că ceea ce l-a adus în Moldova a fost dorința de a răzbuna moartea fratelui său, sprijinindu-și îndreptățirea cu o făgăduință de 20 000 de taleri făcută caimacamului,

---

[50] 1623 (*Uricarul*, VI, p. 221; Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 2, p. 153); 1615 (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 215); 1619 („Arhiva românească", I, p. 54); alt document de la Radu Vodă [Mihnea] din 1624 întărind pe acestălalt (Ghibănescu, [*op. cit.*], III, p. 158).

[51] M. Costin, *Opere*, p. 61–62.

[52] Boierii moldoveni către căpitanii oștirii ungurești, 13 mai 1614 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 553–554).

[53] Spusele lui Miron Costin sînt adeverite printr-un raport al lui Almoro Nani către doge, 31 oct. 1615 (*ibidem*, IV/2, p. 349). De la acest păcurar adică cioban, a cărui fîntînă exista pe la 1615, se trage numele mahalalei Păcurari din Iași. Compară asupra cuvîntului păcurar, vol. I, p. 267.

[54] [Baret], *Histoire*, în Papiu, [*Tesaur*], II, p. 24.

[55] Baret, în Papiu, [*Tesaur*], II, p. 35. Compară Almoro Nani către doge, dec. 1615 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 350). O scrisoare a lui Petru diacul, vornicul Cîmpulungului Moldovenesc (din 1616, nu 1615, cum o datează Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 32) arată cum „au fugit leșii din țară și au intrat Ștefan Vodă și au fost în Iași la scaun și se lasă spre Țara Leșască cu muntenii și tătarii, iar Alexandru Vodă au trecut Nistrul".

[56] Baret, *Histoire*, în Papiu, [*Tesaur*], II, p. 49 și 58.

care bani trebuiau să-i fie plătiţi de negustorii întreprinzători de cărnuri din Constantinopol îndată ce el era să fie întărit.[57]

Alexandru Movilă, 1615—1616, [24] obţine prin acest mijloc scaunul Moldovei. Acest Alexandru este confundat de Miron Costin cu fratele său cel mai mic, Bogdan, arătat de el ca domnind în Moldova după Ştefan Tomşa. Toate rapoartele contemporane ale ambasadorilor veneţieni îl numesc însă Alexandru, şi el se subsemnează în o scrisoare a lui către Almoro Nani: „Alexandro Mohilan princeps Moldaviae"[58]. El găseşte un sprijin, probabil nu gratuit, în ambasadorul Franţei, întrucît vedem pe acesta oferind caimacamului o bună sumă de bani din partea lui Alexandru.[59] Totodată domnul stăruia şi pe lîngă ambasadorul veneţian, după cum s-a văzut de pe scrisoarea ce i-o trimisese. Poarta otomană însă nu vroia să menţină în Moldova pe un partizan atît de înfocat al polonilor, care plătea încă aşa de rău; ea gîndea să strămute în Moldova pe Radu Mihnea din Muntenia. Ambasadorul veneţian, care dorea să sprijine pe Alexandru, se preface a apăra interesul lui Radu Mihnea, spunînd că asemenea strămutare ar fi o adevărată pedeapsă pentru domnul muntean, „care ar părăsi o ţară avută, în care s-a întărit prin mai mulţi ani de domnie şi şi-a făcut mai multe locuri de petrecere pentru a trece în o ţară distrusă, cu toţi supuşii istoviţi şi, ceea ce este mai rău, va trebui să deie Porţii acel tribut care se obicinuieşte a se lua la domnii noi şi, dacă Alexandru nu va vroi să iasă din ţară de bunăvoie, va trebui Mihnea să ţină încă şi mai multe trupe de război".[60]

Cu toate acestea, Radu primeşte strămutarea, pe care nu o putea refuza, bate pe Alexandru Movilă [24 bis] şi ia scaunul Moldovei. Ştefan Tomşa este dus la Constantinopol, unde este ameninţat cu tortură spre a-şi da pe faţă bogăţiile sale; scapă însă dînd 30 000 de taleri caimacamului, care-l păstrează apoi în casa lui, „spre sămînţă" pentru viitoarele împrejurări. Bailul veneţian observă că toate aceste ţiranii îşi au originea atît în natura cea crudă a caimacamului, cît şi în marea nevoie de bani în care se afla.[61]

Alexandru Movilă este prins în urma unei lupte cu Radu Mihnea susţinut de turci şi, împreună cu el, cad în captivitate fratele său Bogdan, mama lui Elisabeta şi ginerele ei Corechi ⟨Korecki⟩. Ajungînd ei la Constantinopol, ambii fraţi se turcesc pentru a-şi mîntui viaţa şi însăşi mama lor, femeie religioasă, care se opusese la căsătoria fiicei sale Alexandrina cu Corechi în timpul postului celui mare, e nevoită să-şi lepede credinţa străbună.[62] Astfel se petrecuse domnia Movileştilor asupra ţărilor române, începută în Polonia şi sfîrşită în serai.

Este greu, ba chiar peste putinţă, a ne face o ideie despre starea nenorocită în care Moldova fusese redusă prin aceste lupte înverşunate. Niciodată nu se comiseseră mai multe crime nepedepsite, nu se vărsase mai

---

[57] Almoro Nani către doge, 16 mart. 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 355).

[58] Din 20 aprilie 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 358—359).

[59] Raport din 11 iunie 1616 (*ibidem*, p. 359).

[60] Altul din 9 iulie 1616 (*ibidem*, p. 352).

[61] Altul din 19 oct. 1616 (*ibidem*, p. 366).

[62] Mai multe rapoarte ale lui Almoro Nani către doge, 19 oct., 2 nov. 1615, 29 nov., 8 dec. 1617 (*ibidem*, p. 366—372); cf. Baret, *op. cit.*, în Papiu, II, p. 56. Se zice că, după bătălie, doamna Elisabeta ar fi fost prinsă şi batjocorită de turci. Ea singură striga boierilor din rădvanul ⟨carul⟩ care o ducea spre Constantinopol: „Boieri, boieri, ruşinatu-m-au ⟨m-au ruşinat⟩ păgînul" (Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 234). [Vezi şi *Opere*, p. 64, unde Miron Costin o acuză pe doamnă de „stingerea" casei lui Ieremia Movilă]. Prinderea Elisabetei de turci este adeverită de un document din 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 869).

mult sînge nevinovat, nu se atinsese mai greu în tot ce omul poate avea mai scump, onoarea familiei. Totul ajunsese de rîs și de batjocură și, pe cînd soldații sălbăticiți violau femei și fete, puneau foc la orașe și sate, un preot pîngărea „trupul și sîngele lui Hristos", turnînd în ele otravă spre a săvîrși un omor mituit.[63] Într-adevăr, prin cumplite timpuri a trebuit să mai treacă nenorocitul nostru popor! Cum de a mai rămas cu viață după atîtea suferințe? Răspunsul la această întrebare stă în faptul că nici un popor din lume n-a fost mai puternic oțelit spre a birui în lupta pentru trai și că din suferințele trecute el sugea necontenit puterea spre a suporta pe cele viitoare.

Par. 2. De la Radu Mihnea la Vasile Lupu [1616—1634]

Radu Mihnea, 1616—1619 [25], trece din Muntenia, unde lasă locul lui Alexandru Iliaș, în Moldova. Atunci încăpură ambele țări române sub conducerea a doi favoritori ai nației grecești, ambii fii de principi turciți, [25 bis] ambii crescuți în Orient între greci și turci, care poate nici limba română nu o mai cunoșteau și-și trăgeau dreptul lor la domnie numai din originea din care se coborau.

Se vede că Radu Mihnea spori încă în Moldova elementul grecesc adus de Ștefan Tomșa și provocă prin aceasta o răscoală a boierilor. Radu, însă, ce venise cu mari bogății adunate din domnia lui în Muntenia și din care depusese o parte, cum am văzut, la banca Veneției, corupe pe unii, pedepsește pe ceilalți și stîmpără astfel mișcarea.

Pentru a paraliza apoi la turci efectul ce putea să-l aibă o asemenea arătare a nemulțămirii țării cu domnia lui, el trimite pe soția și copilul său Alexandru (Coconul) la Poartă ca ostateci, ajută lui Skender-pașa la zidirea unui turn de priveghere lîngă fluviul Nistru, în scopul de a se păzi de năvălirile cazacilor, și-și tocmește astfel deocamdată trebile la Poartă.[64]

Pe atunci se purta prin Constantinopol un competitor de nume italian, Gaspar Grațiani, care făcuse slujbe însemnate Porții, negociind pacea din 1616 între sultanul Ahmed al II-lea și împăratul german.[65] El ceruse indirect scaunul Moldovei încă din 1616, oferindu-se a merge contra cazacilor, zicînd că în lupta cu ei nu ar trebui ca turcii să se slujească de corăbii, ci numai de bărci armate, pentru a căror întocmire ar da el modelul, și cîte altele de aceste. Nesprijinindu-și cererea pe propelele necesare în orice tratări cu turcii, pungile de bani, caimacamul nu-i dăduse ascultare. El se duse atunci la împăratul Germaniei, căruia îi făcuse și lui mari îndatoriri trădînd interesele turcești în tratarea păcii încheiate și stărui să dobîndească principatul Valahiei; însă toate silințele lui fură zadarnice și tronul se dădu lui Alexandru Iliaș.[66]

Grațiani se puse atunci pe calea cea sănătoasă, făgăduind atotputernicului Skender-pașa și lui Bostangi-pașa bogate daruri, prin care ademeni pe aceștia a-i sprijini candidatura, deși el era de o naționalitate străină poporului român și nu se trăgea din viță de domn.[67] Cît trebuise să chel-

[63] Wisnowiecky, ginerele Elisabetei, fusese otrăvit cu împărtășanie de un popă, partizan al lui Gavril Movilă (Iorga, loc. cit. p. 1042).

[64] Vezi analiza unui raport al lui Michail Starzer către Hans von Molart, 20 sept. 1618 (Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente* [*din istoria românilor*], III, p. 72).

[65] Extractul tratatului de pace, 1 mai 1616 (*ibidem*, p. 63).

[66] Almoro Nani către doge, 3 sept. 1616 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 365).

[67] Extractul din E. Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 75.

tuiască Grațiani pentru a obține domnia se vede ,de pe aceea că, nemaiștiind de unde să-și procure bani, după intrarea lui în Iași, în 6 aprilie 1619, se roagă de Bethlen Gábor ⟨Gabriel Bethlen⟩ să-l împrumute cu 30—40 000 de florini spre a împăca pe numeroșii săi creditori.[68] Grațiani însă izbutise. Mult contribuise la mazilirea lui Radu Mihnea și vestea exagerată a avuțiilor sale, pe care turcii vroiau să pună mîna și care fură în întregimea lor sechestrate de ei [26].

Gaspar Grațiani, 1619—1620 [26 bis]. Grațiani era de obîrșie croat din orășelul Gradatichae, lîngă Karlstadt, și se trăgea din o familie fugită din Bosnia de la hotarul munților dalmatini, locuit de vlahi; era deci probabil de neam morlac sau uscoc, români negri de la Adriatică, încît într-un fel era și el român, dar era pentru Moldova atît de îndepărtat cît un străin în toată puterea cuvîntului.[69] Învățînd și limbile germană și italiană, se duse în Constantinopol unde-și însuși prea bine limba turcească și, fiind om priceput, ajunse în curînd tălmaci la curtea turcească. Întîmplîndu-se ca întovărășind pe un ceauș ca tălmaci la împăratul Matei, ⟨Mathias⟩, să moară acel ceauș, Grațiani îl înlocui în misiunea lui, purtîndu-se în ea, spre deplina mulțumire a sultanului. El fu numit mare dragoman al Porții și dăruit cu insulele Naxos și Paros, iar mai tîrziu fu urcat chiar în scaunul Moldovei.[70]

Numirea unui om cu totul străin, un *frînc* [italian], cum îl numește Miron Costin, neștiutor de limba țării, nu trebuie să ne pară așa de extraordinară. Ea era urmarea fatală a sistemului urmat în numirea domnilor, a cumpărării tronului de cine da mai mult, fără a se uita la persoana cumpărătoare. După ideile de atunci tot străini erau și domnii originari din Muntenia în Moldova și acei din Moldova în Muntenia; și, cu toate acestea, am văzut de mai multe ori Poarta făcînd această încălcare, fără a întreba de placul sau neplacul țărilor sîlnicite.

Acum însă Poarta avea un interes nespus de a da domnia Moldovei unui om de încredere, căci trebuia curmat amestecul polonilor în domniile Moldovei, și Grațiani, fost dragoman și om în favoare la Poartă, se arăta ca persoana cea mai sigură și în care se putea încrede mai cu temei. De aceea ea, care călcase de la încuviințarea lor chiar hatișerifurile date țărilor române, nu stătu la gînd de a le da această de pe urmă lovitură, numind un om cu totul străin la domnia uneia din ele. Și era o deosebire între Grațiani și alt domn tot străin ce fusese în Moldova, Iacob Eraclide Despotul; căci acesta pretindea cel puțin a fi înrudit, fie cît de departe, cu casa domnitoare, și chiar pretendenți ca medicul lombard Rosso, tot pe asemenea închipuite și fantastice înrudiri ceruse domnia Munteniei.

Grațiani nu numai că era străin, ceea ce în acele timpuri de amorțire a simțămîntului național nu era o meteahnă atît de mare, dar nici nu era și nici pretindea a fi *coborîtor de o viță de domn moldovenească sau muntenească*. Astfel se stricase și se dărăpănase sistemul urmării la tron în țările române: de la fii de domni la bastarzi; de la aceștia la boieri de țară, întîi cu pretenții de înrudire cu familiile ce domniseră, apoi fără chiar de a mai arăta asemenea pretenții; în sfîrșit, la personaje străine, și

[68] Extractul unei scrisori a lui Bethlen Gábor către Doczy, 28 oct. 1619 (*ibidem*, p. 75).

[69] N. Iorga, *Studii și documente*, XXI ⟨XX⟩, p. 47; acolo mai multe scrisori ale lui Grațiani dinainte și de după domnia lui.

[70] *Viața lui Gaspar Grațiani* scrisă de prietenul său Ioan Iancovici ⟨Jancović⟩, 1655 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/3, p. 12 ⟨62—69⟩; [vezi și *Călători străini*, IV, p. 553—557]. Vezi și Martin Zeiler care în cartea sa *Beschreibung des Konigreiches Polen*, Ulm, 1657 (un exemplar în Bibl. Academiei, col. Sturdza, No. 2129), p. 57, spune despre el: „Gaspar Gratianus, so von Gratz aus dem Lande burtig gewest sein soll".

acestea la început cu legătură, mai la urmă fără atare [legătură] cu domniile țărilor române. Prin o clină fatală și neînlăturabilă, sistemul electiv-ereditar al domniei românești trebuia să ajungă în sfîrșit la acel al beilor din Fanar.

Mai curios însă ne poate părea cum de boierii moldoveni primiră cu destulă simpatie un domn cu totul străin. Nu e vorbă, el se prefăcuse întrucîtva a se întoarce pe obiceiurile țării; se dusese, îndată după ce sărutase poala sultanului, la biserica greacă din Constantinopol, spre a fi primit în religia ortodoxă, unde este uns cu sfîntul mir, însă fără a se boteza, spunînd că [nu] are această învoire de la papa[71].

Boierii ar fi trebuit să se gîndească și la faptul că „mai greu lucru nu poate să fie decît cînd nu știe domnul limba țării în care domnește"*. În loc de aceasta, vedem pe caimacamul, adică locțiitorul trimis de el în scaun pînă la venirea lui, foarte bine primit. Apoi 20 boieri de frunte ai Moldovei vin înaintea lui pînă la Adrianopol, și la Dunăre îl așteptau mai multe mii de oameni, adunați acolo.[72] Boierii însă niciodată nu fuseseră contra unui domn străin, căci afară de Iuga-Vodă Coriatovici, pe care dînșii îl chemaseră pe tronul Moldovei din Litvania, mai știm cum tot prin uneltirile lor și Iacob Eraclid Despotul răsturnase pe Lăpușneanu. Tot pe ei i-am văzut sprijinind candidaturile lui Rosso în Muntenia și a lui Csáki în Moldova. Dacă ei dușmăneau pe greci, era numai din pricină că aceștia le făceau concurență în posturile și mîncătoriile lor. Un domn străin însă, ce nu era grec și nu se putea deci înconjura cu ei, trebuia dimpotrivă să le fie cu atîta mai plăcut, cu cît, necunoscînd rîndul și obiceiurile țării, rămînea pe seama boierilor să le întocmească astfel încît cel mai mare folos să răsară pentru ei. Iată pentru ce îi vom vedea punîndu-se chiar sub ordinele unui domn străin spre a alunga pe străinii ce „mîncau țara".

Cu toate că boierii și în aparență chiar întregul popor îl primise cu iubire, Grațiani, ca om petrecut prin daraveri, trebuia să se gîndească la siguranța lui personală ce nu putea fi pe deplin garantată în mijlocul unei poporații străine, care numai simpatie de inimă nu putea hrăni pentru el. El se gîndi deci a-și aduce 500 de compatrioți de-ai săi, uscochi, cu un cap al lor spre a-i ținea necontenit pe lîngă persoana sa.[73] El se slujea în casa lui de 15—20 de raguzani, din care unii erau la cămară, alții cu slujbele mai de jos și care fuseseră luați din orașul turcesc ⟨bulgăresc⟩ Provadia, unde se aflau mulți raguzani cu afaceri de negoț.[74]

Grațiani fusese însărcinat de sultan cu tratările de pace cu polonii, și el, ajutat de boierul Constantin ⟨Coste⟩ Băcioc izbutește aproape a-și îndeplini misia, polonii trimițînd în primăvara anului 1620 pe Ieremia Otwinowski la Poartă pentru întărirea păcii; dar Bethlen stăruiește la Poartă pentru război și sultanul cel nou, Osman [al II-lea, 1618—1622] plecat către aceeași dezlegare, solul polon este rău tratat în Constantinopol și războiul este declarat.[75]

Trebuind să se hotărască pentru una din cele două părți dușmane, Grațiani, contra tuturor așteptărilor, trădă pe turci și se dădu în brațele polonilor.

---

[71] Almoro Nani către doge, 16 febr. 1619 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 379). Compară Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 236.

* Citatul exact în M. Costin, *Opere*, p. 66.

[72] Extract din scrisoarea lui M. Starzer către Hans von Molart, 30 martie 1619 (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 75).

[73] Almoro Nani către doge, 9 iunie 1609 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 379). [Vezi și *Călători străini*, IV, p. 480].

[74] Altul din 18 august 1619 (*ibidem*, [Hurmuzaki, IV/2], p. 380).

[75] *Ibidem*, p. 376.

El prinde niște scrisori ale lui Bethlen Gábor, partizanul turcilor, către tătari, prin care principele Transilvaniei îi ințețea asupra polonilor, și le comunică acestora. Tot pentru a sluji pe poloni, care, fiind în război cu turcii, aveau interes ca nemții să nu încheie pacea cu ei, Gaspar, aflînd că împăratul german iscălise la Viena armistițiul cu turcii, își dă toate silințele prin oamenii săi din Constantinopol spre a nimici asemenea împăcare.[76] Gaspar apoi mai stăruiește la poloni ca să ajute lui Pătrașcu-Vodă, fiul lui Mihai Viteazul, contra lui Bethlen Gábor[77] și stă în corespondență cu împăratul german, care îl roagă să stăruiască în interesul său la Poartă contra cererilor lui Gábor.[78]

În zadar căutaseră doi boieri de la curtea lui Gaspar, anume vornicul Bucur ⟨Băcioc⟩ și vistierul Vasile [Cocii] Lupu, să-l împiedice de a se haini; nenorocirea lui îl trăgea cu o putere fatală către acel pas prăpăditor.[79]

Toate aceste fapte venind la auzul turcilor, aceștia se înfurie cu atît mai mult pe el, cu cît avuseră în vicleanul lor fost dragoman cea mai oarbă încredere. Ei trimit pe un capugiu care să mazilească pe Gaspar. În momentul însă cînd turcul îi lipise de umăr peticul negru strigînd mazîl, Grațiani, care era pregătit, făcu un semn la garda lui, care năvăli în palat și tăie pe capugiu și pe toți turcii lui, în număr de 300, cu care venise. După aceea se retrase spre Hotin, unde intră în tabăra polonilor. Armata turcească ce venea după capugiu se ia după domnul trădător și-l bate sub zidurile acelei cetăți [27]. Gaspar apucă fuga spre Transilvania, și, intrînd într-o pădure unde adormi de oboseală, fu ucis în somn de doi boieri, Șeptilici [hatman] și [Dumitru] Goia [postelnic], care se aflau pe lîngă el și care gîndeau să cîștige prin această faptă mișelească favorurile urmașului lui Gaspar.[80] Iată pînă la ce corupere a moralului, pînă la ce degradare a caracterului, setea de căpătuială adusese pe boieri!

Alexandru Iliaș, 1620—1622 ⟨1621⟩ [28], fostul domn al Munteniei, care fiind mazilit de aice în 1618, sta în casa marelui vizir. Deși de origine român, ca fiu al lui Ilie și [stră]nepot al lui Petru Rareș*, el era cu totul grecizat, încît astfel vedem cum pe tronul Moldovei se urcă unul după altul, cu mult timp înaintea epocii Fanarioților, trei domni străini sau înstrăinați: Radu Mihnea, Gaspar Grațiani și Alexandru Iliaș. Fără îndoială că numărul străinilor, al grecilor mai ales, trebui să sporească mult în timpul acestor domnii, ceea ce explică revoluția ⟨răscoala⟩ întîmplată ceva mai tîrziu contra lor și în Moldova.

Cum se așază Alexandru în scaun, polonii trimit pe cazaci în Moldova, în număr de 8 000, care o pradă cumplit, dar sînt bătuți de Alexandru ce ia în ajutorul lui pe tătari. Principele Corechi ⟨Korecki⟩, ginerele lui Ieremia Movilă, care scăpase din închisoarea celor Șapte Turnuri și reîncepuse luptele sale contra turcilor, este prins din nou.

---

[76] *Ibidem.*

[77] Două rapoarte ale lui Almoro Nani către doge, 11 și 25 nov. 1619 (*ibidem*, p. 384—385).

[78] Împăratul Ferdinand către Grațiani, 27 iulie 1620 (*ibidem*, IV, p. 595).

[79] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 237.

[80] Miron Costin, *ibidem*, p. 241. Compară Almoro Nani către doge, 24 sept., 4 ⟨8⟩ și 22 oct. și 4 nov. 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, p. 387—389). Vezi o relație asupra înfrîngerii lui Grațiani la Țuțora, lîngă Iași, la N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 56 *(Journal des choses de Turquie)*. Altă descriere a luptei din 1620 este aceea a patriarhului de Alexandria, care se afla pe atunci la Radu Mihnea în Muntenia, în N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 178—183. «Tăierea turcilor din Iași este adeverită de un document din 13 sept. 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 890).»

* Alexandru Iliaș era fiul lui Ilie, care era fiul lui Alexandru Lăpușneanu.

Sultanul, pentru a pune o dată un capăt războiului polonez, se hotărăşte a pleca în persoană în Moldova şi ordonă principilor români să-l aştepte la Nistru şi să facă podurile trebuitoare pentru trecerea armatei otomane. Polonii însă intră înaintea turcilor în Moldova şi o pustiesc cu cea mai mare neomenie, arzînd mai multe oraşe, între care şi nenorocitul Iaşi, „şi din[1] prada ţării şi-au strîns [leşii] hrană de au avut toată vremea cît au stat în Hotin".[81] Polonii, ameninţaţi însă de o armată mare, cer pacea, care li se încuviinţează, cu condiţia, între altele, ca să nu intre în Moldova nici turc, nici polon. Alexandru Iliaş este însă mazilit, fiindcă nu îngrijise cum se cuvine de facerea podurilor şi a conacelor.[82]

Ştefan Tomşa a doua oară, 1622 ⟨1621⟩—1623 [29], trece numai pe tronul Moldovei fără a se opri în el decît un an ⟨doi ani⟩ de zile şi este destituit după stăruinţele ambasadorului Poloniei, cu care putere turcii încheie tocmai pacea în 1623. Se ştie că Ştefan Tomşa se înduşmănise cu polonii încă din întîia lui domnie, de cînd cu luptele sale contra lui Constantin şi Alexandru Movilă.

La suirea lui în scaun, el avusese de combătut pretenţiile unui aventurier italian, neguţitorul *Iacob ⟨Bartolomeo⟩ Locadello*, care se dădea drept fiul lui Aron (Tiranul), fostul domn al Moldovei. El se subsemna, în conformitate cu aceste pretenţii, „Ioan Iacob Voivoda". Gîndul de a pretinde domnia Moldovei îi fusese inspirat de sultana validè, care, fiindu-i datoare cu 12 000 de scuzi pentru nişte rochii şi vroind să scape de plată, îi făgăduise că va stărui pentru punerea lui în scaunul „părintelui său".

Locadello, prins în cursă, ia lucrul în serios, începe a umbla pretutindeni, între altele şi la ambasadorul polon, însărcinat cu negocierea păcii; se împrumută cu bani în toate părţile spre a putea lupta cu Ştefan Tomşa şi izbuteşte în sfîrşit a ajunge în închisoarea unde-l aruncară numeroşii săi creditori. El fusese combătut de ambasadorul veneţian, care se temea că, prin ajungerea lui în tronul Moldovei, republica să nu intre în aceleaşi prepusuri la Poartă cărora fusese expusă în timpul hainirii lui Graţiani.

Pretenţia la domnie a lui Locadello caracterizează în modul cel mai minunat degradarea nemaipomenită în care ajunseseră domniile române, dacă speranţa dobîndirii lor putea să slujească drept înlocuirea plăţii către furnizorii sultanelor din harem![83] Văzînd Locadello că n-a izbutit a pune mîna pe domnie, se duce totuşi în Valahia, într-o poziţie mai modestă, aceea de cumpărător de cai pentru armatele veneţiene[84] [30].

Radu Mihnea a doua oară, 1623—1626 [31]. Este strămutat din Muntenia în Moldova, unde vine iarăşi domn, lăsînd de astă dată în scaunul muntean pe fiul său Alexandru Coconul, minor, sub epitropia sfatului boierilor, încît în realitate el domnea acuma în ambele ţări române.[85]

---

[81] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 246. Petru diacul, vornicul de Cîmpulung, către biräul Bistriţei vorbeşte de leşi şi de tătari, iar despre domn (Alex. Iliaş), că „ţine vodă pre lîngă dînsul la curte numai turci şi greci" (*Doc. Bistriţei* de N. Iorga, I, p. 37); reprodus după originalul scris româneşte de un străin" că ţene Vodă pre lă[ngă] dă[n]sul corte nomae torce şe grece, să fie de credinţe" (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 895).

[82] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 252. Confirmat de un raport francez (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I, p. 58).

[83] Asupra lui Locadello, vezi un şir de mai multe documente veneţiene în Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 392 şi urm.

[84] Giovanni Capello către doge, 30 iunie 1630 (*ibidem*, p. 446).

[85] Haga către statele Olandei (N. Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 184): „der prins van Moldavia Stephanus Thomsa is van syn principaet gepriveert. In syn plaets gaet Radulo Vaivoda prins in Valachia welck principaet wederom sen syn Ex-cie soon, ouwt ontrent twa-

În timpul domniei de a doua a lui Radu Mihnea în Moldova, se naşte un război între turci şi tătari, care aduce asupra Moldovei cele mai grele suferinţe. Anume, doi fraţi, Mohamed ⟨Mehmed⟩ şi Şahin Gherai, ⟨Ghiray⟩, ajungînd în fruntea naţiei tătare, unul în însuşire de han, celălalt de kalga, adică de moştenitor, îşi puse în gînd să răstoarne dinastia turcească din Constantinopol şi să se urce ei pe tronul otomanilor [32]. Fiindcă însă toate expediţiile tătarilor se rezolvau în prădăciuni, ei încep prin a prăda într-un chip îngrozitor Moldova şi Muntenia în 1624, aşteptînd să îngheţe Dunărea, spre a trece în Bulgaria. Radu din Moldova şi fiul său din Muntenia sînt nevoiţi să caute scăpare unul în Suceava, celălalt într-o mănăstire. Fraţii Gherai, traşi la răspundere de sultan pentru aceste prădăciuni, răspund că ele s-ar fi făcut fără de ştirea lor, dar că aveau de motiv nemulţămirea naţiei tătărăşti cu Radu, domnul Moldovei, cerînd schimbarea lui.

Un pretendent la tronul Moldovei, *Mihnea*, originar din Cipru, cum aude de cererile tătarilor, aleargă la ei spre a se oferi ca domn din partea lor. Ce-i păsa de nemaipomenita devastare a ţării, de îndată ce răsărea pentru el perspectiva domniei? Atît de dulce era voia de a prăda şi jăfui în largul său, fără nici o frică, fără nici o răspundere alta decît împărtăşirea prăzii cu acei ce-l puneau în pîine.[86]

Miron Costin laudă mult bunătatea lui Radu pentru boieri, îl ţine numai de rău pentru prea marea strălucire a curţii sale, care istovea ţara de bani.[87] Radu moare în scaun, lucru în destul de rar, în ianuarie 1626, recomandînd boierilor săi de domn pe generalul ⟨hatmanul⟩ său, Miron Barnovschi, [33] care însă este combătut de mai mulţi competitori, întîi de mazilitul Alexandru Iliaş, apoi de Mihnea cel proteguit de tătari, şi, în sfîrşit, de fraţii Gavril şi Moise Movilă, sprijiniţi de Bethlen Gábor ⟨Gabriel⟩ şi din care Moise stăruia chiar în persoană la Constantinopol.[88]

Miron Barnovschi, 1626—1629. Văzînd domnul ţara aproape pustiită de locuitori prin vălmăşagurile de pînă atunci, el ia mai multe măsuri pentru a îndrepta răul. Miron Costin ne spune că Barnovschi făcuse mare volnicie întîi curţii, să deie numai la bir o dată pe an, că ar fi readus pe locuitorii împrăştiaţi pe la casele lor, înfiinţînd şi mai multe sate noi, chemînd oameni din ţări străine şi aşezîndu-i în slobozii, „aşa că în puţină vreme s-au umplut ţara de oameni".[89]

Domnul însă, care luase asemenea măsură în interesul clasei de jos, nu lipseşte de a împăca şi pe cea superioară, dispunînd ca boierii să-şi poată relua pe moşiile lor vecinii înstrăinaţi. Asupra acestei împrejurări

---

elff jadren gegeven is". «Vezi mai multe acte privitoare la paza Transilvaniei de tătari ca să nu răzbată aci din Moldova (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 940 şi urm.) »

[86] Asupra acestui război şi năvălirii tătăreşti, vezi Zinkeisen, [*op. cit.*], IV, p. 487; Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 404 şi urm. şi Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 77 şi urm.

[87] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 257 [Vezi şi *Opere*, p. 89—90; M. Costin laudă pe Radu vodă, care era „deplin la toate şi întreg la hire. Cuvîntul ce-l grăia ca o pravilă era tuturora ... Boierii la mare cinste avea". Cu toate acestea, din cauză că întreţinea „de tot zburdată podoaba curţii", „să pustiisă curtea şi ţara ..., care nu se va uita den pomenirea oamenilor în veci". Cronicarul se miră „cum au încăput într-o înţelepciune ca aceia o vină ca aceasta"].

[88] Ambasadorul german Lustrier către Hans Dietrich, 5 martie 1626 (Hurmuzaki, *Fragmente*, III, p. 81—82).

[89] Miron Costin, în *Letopiseţe*, I, p. 260. Locul ⟨textul⟩ e cam greu de înţeles [34]: „şi oare cine din curteni de nevoie ar fi răsărit din ocinile sale la sat boieresc, la sat domnesc, pre toţi i-au adus la breslele sale şi la locuinţele sale". Textul este corect, reprodus întocmai şi de *ediţia critică* [Miron Costin, *Opere complete*] a lui V. A. Urechea, I, p. 514). Curtenii nu pot însemna boierii, ci se referă la cealaltă parte a lor, la călăraşi, răzeşi (vol. II al acestei scrieri, p. 363—364), care de răul vremurilor ar fi căutat scăpare în satele domneşti sau boiereşti.

posedăm un interesant document, în care Miron Barnovschi ne spune că „s-au jăluit înaintea lui episcopii și egumenii de prin toate mănăstirile și mazilii și feciorii de boieri de țară, (boierii cei fără slujbe, ce locuiau la țară) și jupânesele sărace (adică văduve), zicînd că li s-au pustiit satele și li s-au rășchirat vecinii prin slobozii și prin satele boierești și că au rămas numai cu siliștile. Apoi ⟨alta⟩ s-au mai jăluit de pârcălabii de ținuturi că le intră în sate (acele mănăstirești care se bucurau de scutiri de impozite), de le pradă vecinii și-i ciobotesc (globesc) fără de ispravă; apoi mai umblă și deșugubinarii în toată vremea, de fac năpăști femeilor și fetelor de oameni buni și săraci și pe minciuni îi pradă și-i bagă în peire ⟨fiare⟩ și-i ciobotesc; în sfîrșit, mai umblă și slugile hătmănești și juzii țigănești de le învăluiesc țiganii [și-i pradă]".

Domnul, primind aceste tînguiri, face sfat cu tot divanul țării, cu mitropolitul și alți episcopi și cu egumenii și cu boierii cei mari, cei de al doile și de al treile și cu mazilii (nobili ce fuseseră în funcții) și cu feciorii de boieri de țară [și cu slugi domnești, voinici denainte] și tocmește și rupe lucrul în chipul următor: că toți vecinii acei ce vor fi fugit de la expediția sultanului contra polonilor, 1622 ⟨1621⟩, încoace, „să hie tari și puternici cu cărțile domniei călugării și feciorii de boieri a-i lua îndărăpt", însă cu darea aceea la care vor fi fost supuși acești vecini (cisla) acolo unde vor fi aflați, „fie în oraș, fie în sat boieresc, fie în slobozie, fie într-alte sate călugărești, să aibă voie a-i lua și a-i duce cu toate bucatele lor înapoi, cine-și pe la locurile sale, însă cisla să se mute după ei și de aci înainte să aibă a-și griji vecinii și cisla". Vecinii acei ce vor fi duși de pe unele moșii înainte de anul 1622 ⟨1621⟩, vor avea voie a merge unde le va fi placul; iar acel vecin ce va fugi de acum înainte să nu aibă voie nimene a-l primi [și să fie volnic stăpînul lor a-i lua ori într-al cui sat îl vor găsi[90]] [35].

Silințele lui Barnovschi de a reîmpopora țara se loveau însă de o mare greutate; oamenii se temeau că tătarii, care tot erau în război cu Poarta, să nu pună în Moldova domn pe Mihnea Criteanul [din Cipru] ce stătea adăpostit la curtea hanului, cînd atunci tătarii ar ajunge stăpînii nefericitei țări. Ei nu vroiau deci să revină la locuințele lor, așteptîndu-se a fi fără încetare loviți și despoieți de crudele hoarde tătărești.[91] Așa, în april 1626, se întoarce prin Moldova o trupă de tătari, care fusese cumplit bătută în Polonia, unde se dăduse la prădat, și-și revarsă furia neizbînzii asupra poporului român.[92]

Despre spiritul organizator și bunele scopuri ale lui Barnovschi face dovadă, pe lîngă silințele lui de a reîmpopora țara, și regularea traiului călugăresc prin mănăstiri, care trai se stricase și se sălbăticise și pe care domnul se îngrijise să-l așeze iarăși pe temelii morale prin un hrisov al său din 1626.[93] Cu toate aceste, călugării din Moldovița se arată mulțumiți de domnia lui și în o scrisoare către bistrițeni se spune că „cu norocul m[ăriei] s[ale] domnului nostru Barnovschi Vodă ieste pace bună și s-au bucurat toți oamenii de măria sa".

Către acest timp, Bethlen Gábor, principele Ardealului, care fusese pînă atunci sprijinul cel mai puternic al sultanului contra germanilor,

---

[90] Iași, 1628 ian. 16 („Arhiva istorică", I, 1, p. 175) [DRH, A, vol. XIX, p. 399].

[91] Zorzi Giustiniani către doge, 22 mart. și 10 april 1626 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 413 și 415).

[92] Alte două [rapoarte] din 5 și 19 april 1626 (*ibidem*, p. 414 și 415).

[93] Hrisovul pentru orînduiala călugărească, publicat de V. A. Urechia în „Analele Acad. Rom.", s.II, t.X, p. 259. În el Barnovschi ia numele de „Miron Moghilă voevod". «Acest hrisov a fost publicat din nou în *Documente românești*, ed. Bianu, p. 129—133. Scrisoarea călugărilor din [m-rea] Moldovița, 1628 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 964).»

sumeţindu-se tocmai pentru slujbele aduse cauzei otomane, refuză în mai multe rînduri a plăti tributul şi, somat de Poartă a o face, răspunde în un chip cu totul mîndru, ameninţînd chiar de a se pune în fruntea creştinilor în contra Imperiului otoman dacă nu ar fi scutit de tribut pentru slujbele aduse acelui imperiu.[94] Prin această purtare, el cade în dizgraţia sultanului, fără a putea dobîndi încrederea împăratului german, căruia îi făcuse atîtea rele. Bethlen, simţindu-şi poziţia ameninţată, scrie către regele Poloniei şi către hanul tătarilor, înteţindu-i pe ambii în contra turcilor. Scrisorile sale, trebuind să treacă prin Moldova pentru a ajunge la destinaţia lor, sînt surprinse de Barnovschi şi trimise Porţii.

Cu toată această purtare atît de prielnică Porţii din partea lui Barnovschi, el era în prepus la turci pentru înţelegere cu polonii, fiindcă mai întîi era înrudit cu familia Movileştilor, cea atît de prietenă polonilor, cauză pentru care Barnovschi se numeşte el însuşi Ioan Miron Barnovschi Movilă-Voievod, apoi Barnovschi era cetăţean polon, luase în căsătorie pe fiica [lui Maximilian Przerembski], castelanul de Cameniţa [Sieradz], şi-şi cumpărase moşii în Polonia.[95] Cel mai mare păcat al lui fusese însă că, fiind un domn mai puţin jăcuitor şi mai cu durere de ţară, nu putuse răspunde vizirului 40 de pungi de bani ce i le ceruse pentru a-i prelungi domnia [36].

Barnovschi, simţind că se clatină, aleargă la Constantinopol, unde este însă pus la închisoare. Aice scrie el în limba română diata lui, temîndu-se ca închisoarea lui să nu ieie capăt în mormînt [37]. „Ioan Miron Barnovschi Voievod dăm ştire cu scrisoarea noastră tuturor cui se cade a şti că eu, fiind acuma în mîna păgînilor, de bună voia mea venit aici, pre amăgiturile şi înşălăciunile lor, şi mă scoaseră din odihna mea cea bună şi cum cunoaştem şi vedem tocmelele păgîneşti, mai mult avem nădejde de moarte decît de viaţă; şi într-acela chip meşteşugiră cu mîngîerea lor de nici casa nu mi-am tocmit cum se cade în purcesul nostru, cum mi-a fost voia mea, că de mi s-ar prileji aci vreo moarte să se ştie pre ce tocmală ar fi rămas casa noastră, ce nici un lucru statornic n-am făcut să fie moartea noastră cu odihnă, pentru căci că nici n-am avut această nădejde să fiu eu astăzi într-această nevoie. Pentru aceasta mă rog, pentru mila lui Dumnezeu, tuturor prietenilor noştri, de ni se va prileji aice vreo moarte sau vreo închisoare îndelungată, să vă fie milă de casa noastră, ca să nu fie pre urma noastră price şi gîlceavă între ruda noastră şi între prieteni. Dacă aşi fi ştiut în ce chip va fi, mi-aş fi întocmit lucrurile; acuma sînt scăpat de acele toate, numai pre Dumnezeu şi pre dreptatea mea am toată nădejdea. Cînd este acuma, eu mărturisesc înaintea lui Dumnezeu, celui ce a făcut ceriul şi pămîntul, şi înainte a toatei rudei mele şi tuturor prietenilor, că eu las cu toată voia mea şi cu tot sufletul meu această scrisoare într-acelaşi chip cum de mi se va prileji aice vreo moarte, ca să fie de credinţă şi de samă pre urma noastră ce se va afla scris într-această scrisoare".

După această introducere atît de minunată în simplitatea ei, urmează dispoziţiile testamentare în care vorbeşte de moşiile cumpărate de el în Polonia, pe cînd se afla acolo, care moşii nu-i rămăseseră lui moştenire de la părinţi, ci le agonisise el însuşi. Această arătare ne face a crede că Barnovschi era din poporul de jos [38] şi, înălţîndu-se în ranguri prin propriile sale merite, ajunsese a se încuscri cu familia Movilă; căci, dacă ar fi fost el din neam boieresc, nu ar fi putut să nu aibă nişte moşii de

---

[94] *Fragmentele* lui Hurmuzaki, III, p. 87—90.

[95] Documentele citate în notele 26 şi 30. Un raport al lui Haga către statele olandeze, 23 iunie 1629 (Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 187): „gedachten prince die lang suspect is gewest, dat in Polen altegroote correspondentie hadde".

baştină. Mai dispune el apoi pentru o biserică ridicată de el în Liov; pentru biserica Adormirea Precistei din Iaşi, închinată de el Sfîntului Mormînt; îngrijeşte şi de maica lui, lăsînd-o în sama unor legatari, care „să o aibă în socotinţă şi cinste cum au avut şi de la noi"[96], [Barnovschi] se arată îndeobşte în tot acest act: cucernic creştin, om darnic şi fiu respectuos, însuşiri care, unite cu cele raportate mai sus despre îngrijirea lui de ţară, despre refuzul lui mai ales de a plăti cele 40 de pungi vizirului, nevroind să jafuiască ţara, fac din Barnovschi o figură interesantă, o excepţie în rîndul cîrdului de domni ce se năpusteau pe corpul bietelor ţări române. Barnovschi însă scapă din închisoare şi trece în Polonia, unde aşteaptă iarăşi, însă zadarnic, urcarea lui în scaun[97] [39].

Trecînd un răstimp oarecare pînă să se rînduiască alt domn de la împăratul, Moldova rămase, cum spune o scrisoare a egumenului Anastasei către Gaspar diac, biràul Bistriţei, fără domn, pricinuind neorînduieli şi jafuri încă mai mari decît acele puse în lucrare de efemerii stăpînitori ai ţărilor române: „au prădat ţara tătarii pînă la Ţuţora şi s-au făcut oameni răi, mulţi tîlhari şi furi care au tălhuit mănăstirea Suceviţa de a rămas numai cu piatră".[98]

Alexandru Coconul, 1629—1630 [40], fiul lui Radu Mihnea, stă numa opt luni în tronul Moldovei, deşi pentru această domnie efemeră cheltuieşte o sumă mare de bani, împrumutată de la neguţitorii veneţieni: Geronimo Beneri, Lorenzo Agazzi, Ottavio Sella, Penzini Sella şi Terzi[99], anume vreo 200 000 de reali, pe care se obligă către bailul veneţian a-i restitui creditorilor în cel mai scurt timp.

Despre acest Alexandru ne spune bailul Sebastiano Venier că, venind să-i facă vizită înainte de a pleca în Moldova şi neputîndu-şi exprima decît greu prin cuvinte devotamentul său către Republică (neştiind bine italieneşte), înlocuia graiul prin gesturile cele mai umile.[100] Umilire către Poartă, umilire către poloni, tătari, veneţieni, englezi, francezi, umilire şi sărutări de mînă în toate părţile, iată tabloul domnilor acestui timp. Românii, hămesiţi de domnie, uitaseră cu totul ce vra să mai zică demnitate omenească, se tîrau ca reptilele înaintea oricăruia credeau că poate să intervină în favoarea lor la atotputernicul padişah, de poala măcatului căruia apropiau cu cea mai mare sfinţenie sfiicioasele lor buze. Într-adevăr, cînd întîlneşti asemene timpuri de înjosire şi de mişelie, sîngele ţi se urcă în obraji şi numele de român ar părea o ocară dacă nu ai găsi în istoria mai veche răscumpărarea atîtor înjosiri.

Alexandru, cum ajunge în scaun, începe a strînge bani şi a-i depune la banca de Veneţia, fără a se gîndi să-şi plătească creditorii. După depunerea lui, aceştia îl strîng cu cererile lor şi atunci el se roagă la ambasador ca Republica să garanteze către ei datoriile sale, ceea ce Venier se oferă a mijloci, dacă domnul mazil va da împuternicirile trebuitoare.

---

[96] Testamentul în „Arhiva istorică", I, 2, p. 187. Data de 1628 este greşită; Barnovschi ieşi din domnie în iulie 1629 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 427). Un document din 6 sept. 1629 pomeneşte pe urmaşul său, Alexandru Coconul; un altul din 24 nov. vorbeşte de „Alexander voivoda figliolo di Radul" (*ibidem*, p. 433 şi 436).

[97] Giovanni Capello către doge, 2 april 1630 (*ibidem*, p. 444).

[98] N. Iorga, *Doc. Bistriţei*, I, p. 46.

[99] Rapoartele lui Giovanni Capello către doge, 18 oct. cu anexele (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV/2⟩ p. 454—457).

[100] Sebastiano Venier către doge, 1 sept. 1629 (*ibidem*, p. 433): „Il Principe di Moldavia non ha voluto andarsene al suo Principato senza venir prima a mia visitatione [...] ha potuto anco nella [sua] scarsità naturale di parole, et con giesti humilissimi dichiarir la sua grandissima dispositione verso la serenissima Republica".

Graba lui de a-și asigura viitorul fusese nimerită, căci nici nu trecuse anul de la numirea lui și era înlocuit cu un alt pretendent, „din cauza nedestoiniciei sale de a *guverna*", cum spune un raport olandez din 1630.[101]

Moise Movilă, 1630—1631 [41], fiul cel mai mic al lui Simion și fratele lui Mihăilaș și Gavril Movilă, ajunge domn. Deși această familie era cunoscută Porții ca devotată a polonilor, deși turcii avuseseră de susținut atîtea lupte înfricoșate cu cazacii și polonii din cauza ei, totuși vedem că ei numesc pe Moise în scaunul Moldovei. Explicarea acestei purtări a turcilor, potrivnică înseși intereselor lor, se explică îndată ce aflăm că numirea lui Movilă se făcu după cheltuiala unei însemnătoare cîtimi de aur.[102] Alexandru însă, întors la Constantinopol, se pune pe lucru cu moșul ⟨unchiul⟩ său Bartolomeu Minetti și cumnatul său, unul Vevelli, ambii greci deși cu nume italian, adună 100 000 de galbeni[103] și îi depune *sigilați* la căpitan ⟨capudan⟩-pașa care-l proteguia în contra vizirului, proteguitorul lui Moise, și în 1631 mai izbutește Alexandru a obține din nou domnia Moldovei.[104]

Alexandru Coconul ⟨Iliaș⟩ a doua oară, 1631—1632 [42]. Moise se îndreaptă spre Polonia, însă e prins de hanul Cantemir al tătarilor și trimis la Poartă împreună cu toate avuțiile lui.[105] O samă de boieri, între care Vasile ⟨Coci⟩ Lupu vornicul, Savin [Prăjescu] hatmanul, Costin postelnicul și Ureche (Grigorie, cronicarul) spătarul, protestă contra numirii lui Alexandru și se duc la Constantinopol spre a-și face tînguirile lor.[106] Alexandru însă, dînd bani de iznoavă, face de mai mulți boieri sînt închiși de turci și atunci ei, văzîndu-se bătuți, se împacă cu Alexandru, jurîndu-și mutual credință înaintea patriarhului.

Domnul, venind în Moldova, aduce cu el pe grecul Batiște Veleli ⟨Vevelli⟩ și, imitînd purtarea tatălui său, care știuse să pună mîna pe ambele țări române, vrea să introducă pe fiul său Radu în domnia Munteniei, care Radu este însă bătut și respins de Matei Basarab [43].

Cu toate că Alexandru jurase boierilor iertarea împotrivirii lor la numirea lui în scaun, după ce se întronează, vrea să-și răzbune pe capii acelei mișcări, vornicul Vasile ⟨Coci⟩ Lupu, hatmanul Savin, vornicul [Ionașco] Cehan, vistierul [Dumitru] Buhuș și spătarul Ureche, fiind împins la această răzbunare cu deosebire de grecul Veleli rău văzut și dușmănit de boierii țării.

Uneltirile domnului sînt însă descoperite boierilor de alt grec, Constantin Aseni, și provoacă în ei o cumplită răscoală, făcută și cu sprijinul țărănimii. Cronicarii moldoveni arată revoluția ca pornită și în contra grecilor ce înconjurau pe domn. Miron Costin ne spune că „s-au vorovit cu toții și au dat știre țărei, care, herbînd în greutăți și în netocmeli, prea lesne s-au pornit și nu numai curtea, ci și țărănimea, strigînd pe greci

---

[101] Sebastiano Venier către doge, 27 oct. 1629 (*ibidem*, p. 434); Giovanni Capello către doge, 30 iunie 1630 (*ibidem*, p. 446). Adaogă Haga către state (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 193).

[102] Giovanni Capello către doge, 4 mai 1630 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV⟩, p. 445): „Questo è eseguito coll' esborso di rilevante somma d'oro".

[103] Giovanni Capello către doge, 15 iulie 1630 (*ibidem*, p. 447): „100 somme di denari, che sono cento mille scudi". Un raport francez din 1631 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 70) spune: „Moyse qui s'en retournait institué Voevode de Moldavie". Tot acolo o scrisoare a lui Moise Movilă către ambasadorul francez de Césy.

[104] Altul din 24 nov. 1631 (*ibidem*, ⟨Hurmuzaki, IV⟩, p. 453)

[105] Altul din 4 ian. 1632 (*ibidem*, p. 454)

[106] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 263 [*Opere*, p. 96].

de prin toate ulițele".[107] Poporul cere de la domn pe Batiște Veleli, pe care țărănimea îl face bucăți [44]. Pe lîngă Veleli, mai sînt uciși de poporul întărîtat cumnatul domnului, Constantin Vecelli, Alexandru Mamugna ⟨Mamona⟩ și Ieronim Heres ⟨Hores⟩, toți greci, cum spune documentul care-i pomenește.[108]

Alexandru scapă însă teafăr și fuge către Dunăre, peste care trecînd se duce la Constantinopol. Aice el moare puțin timp după aceea, rămînînd sora lui Caterina* stăpînă pe banii ce se mai aflau la banca de Veneția, după plata datoriilor.[109] Înșelată însă de moșul ei, Bartolomeo Minetti, ea cedează acestuia banii depuși la Veneția.

Măritîndu-se însă Caterina cu rivalul mortului ei frate, Moise Movilă, acesta se opune la eliberarea banilor către Minetti, susținînd că ei ar constitui zestrea soției sale, de care ea după măritare n-ar mai putea dispune fără consimțimîntul lui ca soț. Tot asupra acestor bani depuși la banca Veneției mai ridică pretenții și copilul unei țigănci, care se pretindea și el a fi fiul lui Radu și frate cu Alexandru și cu Caterina.[110] Din aceste deosebite pretenții se naște un proces în care toți banii sînt mîncați de judecătorii turci, alegîndu-se părțile numai cu zbuciumul și cheltuielile.

Boierii răsculați, scăpînd de Alexandru, cer pe Barnovschi de domn, care era refugiat în Polonia. El pleacă îndată la Constantinopol, unde începe a împărți darurile neapărate pentru îndrumarea orînduirii sale. Deodată însă este arestat și pus sub pază în casa marelui vizir. Boierii veniți spre a-l cere de domn apar înaintea divanului și se jăluiesc cu amărăciune pentru oprirea candidatului lor. Protestările boierilor aduc însă peirea nenorocitului pretendent.

Sultanul, supărat prin stăruințele cele prea mari ale boierilor, care aveau aerul de a pretinde *dreptul* de a-și alege principele, pentru a le tăia asemenea gînduri *nesănătoase*, ordonă să se taie capul lui Barnovschi înaintea divanului și a boierilor jăluitori.[111] Nu se înșălase bietul Barnovschi cînd, scriind testamentul său în Constantinopol, se gîndea la o moarte apropiată. Ea îl ajunse iute și degrabă, și anume tocmai în locul unde el o visase în momente de turburare. Venise aici spre a lua o coroană și fu întors în țara lui cu capul despărțit de trunchi[112]. Barnovschi fiind ucis și Alexandru Coconul murind de moarte naturală, rămăsese la Constantinopol un singur pretendent, Moise Movilă.

Moise Movilă a doua oară, 1633—1634 [45], vine în Moldova în luna lui august 1632, încărcat iarăşi „cu multe datorii pentru cheltuiala ce s-au făcut prin asupreala turcilor."[113] Noul domn, bănuind pe Vasile Lupu

---

[107] *Ibidem*, [*Letopisețe*], p. 264.

[108] Pietro Foscarini către doge, 20 mai 1633 (Hurmuzaki, *Doc.* IV/2, p. 466): „giunse qui aviso di una grande sollevatione delli popoli di Moldavia contro Alessandro loro Prencipe, [...], havendo trucidato Constantino Veccelli de Rettimo, suo cognato, Alessandro Mamugna e Gieromimo Hores [...], tutti Greci col consiglio e parer de quali si reggeva in tutti le sue deliberationi".

* Ecaterina era sora lui Alexandru Coconul.

[109] Geronimo ⟨Giovanni⟩ Capello către doge, 18 oct. 1632 (*ibidem*, p. 454—455).

[110] *Ibidem*, p. 461 și 462.

[111] Un raport olandez (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 201) spune: „Syne Maiestät door en traglie — veynster sulcx aensiende, hat hobst affgechlagen is gewerden". Frumoasă privelişte pentru un sultan! «A fost tăiat în 2 iulie 1633 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 992).»

[112] Pietro Foscarini către doge, 20 iunie, 13 iulie 1633 (*ibidem*, ⟨IV⟩, p. 467). Ne poate părea curios că ambasadorul francez din Constantinopol sfîrșește scrisoarea către efemerul principe Alex. Cuconul cu „baise la main"; dar și pe domnii români (Matei Basarab) îi găsim încheind scrisoarea lui către ambasadorul francez cu sărutări de mîini (N. Iorga, *Acte și fragmente*, I, p. 74 și 78).

[113] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 270 [Vezi și M. Costin, *Opere*, p. 104, unde se spune că domnul a venit în țară „cu cîeva datorii, făcute de cheltuielile ce s-au făcut den asupreala turcilor"].

vornicul că ar fi pîrît pe Barnovschi și temîndu-se și el de o pîră asemănătoare, ca unul ce și dînsul era partizan al polonilor, ordonă vornicului Cehan și vistiernicului [Constantin] Roșca ca să pună mîna pe el; Lupu însă trece Dunărea și scapă la Constantinopol.

Pe atunci rușii, cerînd ajutorul turcilor contra polonilor, Abaza-pașa din Silistra, acela care pusese pe Matei Basarab domn în Muntenia, trece prin Moldova, luînd în armata lui și pe domnii Munteniei și Moldovei [46]. Moise Movilă, care se vede că nu uitase simpatiile sale pentru leși, înșală pe turci că o puternică oștire de cazaci ar veni în ajutorul polonilor, făcîndu-i să despresoare Camenița și să se retragă.

Descoperind Abaza-pașa acest meșteșug al lui Moise Movilă și dorind să pună în Moldova pe proteguitul său Vasile Lupu, după cum pusese în Muntenia pe Matei Basarab, determină Poarta a mazili pe Moise și a numi pe Vasile Lupu în scaunul Moldovei.[114] În timpul scurtei domnii de un an de zile a lui Moise Movilă, el găsi mijlocul de a aduna o însemnată avere, ieșind în Polonia la mazilirea lui cu 1 400 de cai și 60 povere de bani și mai multe lucruri de preț.

Astfel, în anii îngemănați 1633 și 1634, vin la domnie în țările române doi principi, Matei Basarab și Vasile Lupu, care găsesc mijlocul de a mai pune o stavilă prăpăstioasei răpejuni cu care se schimbau domniile în ele. Această stavilă era însă numai un popas, după care vîrtejul trebuia să pornească încă mai iute și mai neoprit. Nu deci în această domnie mai lungă stă importanța lor, care îi face să însemne purcederea unei noi perioade în istoria românilor, ci prin aceea că în decursul ocîrmuirii lor elementul grecesc, pe care l-am văzut odrăslind și întărindu-se în țările române, apare la lumină cu tendințe de stăpînire.

Dacă pînă la Matei Basarab și Vasile Lupu cugetarea mai superioară a poporului român îmbrăcase forma slavonă, de acuma înainte ea se va investmînta în hlamida grecească, și această schimbare a înrîuririi străine asupra poporului românesc o înseamnă venirea la tron a domnilor îngemănați; de aceea, cu urcarea lor în scaun închidem epoca medie a istoriei poporului român și deschidem pe acea a istoriei sale celei noi [47].

---

[114] Trecerea lui Abaza pașa prin Moldova este adeverită de un document din 1646, care arată că uricele ce le avusese Iorgachi [Cantacuzino] vistiernicul fuseseră pierdute „cînd a venit Abaza pașa cu oaste în țară și a trecut în Țara Leșească pe vremile lui Moise Moghila voevod" (Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 105). «Vasile Vodă a venit în domnie în 10 mai 1634 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 1003) » (Vezi vol. IV, la domnia lui Vasile Lupu).

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Aron Tiranul a domnit pînă în mai 1595, cînd începe domnia lui Ștefan Răzvan. Vezi mai sus.

[2] Ieremia Movilă a ocupat tronul în august 1595; la 27 august dădea din Iași un act prin care Moldova era considerată „unită pe vecie cu Polonia", fiind un „membru credincios și inseparabil al Coroanei". Vezi S. Miclescu-Prăjescu, *New Data regarding the Instalation of Movilă Princes* („The Slavonic and East European Review", 1970); Ștefan S. Gorovei, *Movileștii* (MI, 1973, nr. 6, p. 64—72).

După instrucțiunile date de papă lui Cinzio Aldobrandini la 2 ian. 1596, regele Poloniei ar fi sprijinit înscăunarea lui Ieremia Movilă — „de neam crăiesc, prețuit pentru vitejia și vrednicia sa și pentru noblețea sîngelui său, coborînd din casa Flavia a împăraților de la Constantinopol" (sic!) — fiind nemulțumit de faptul că Sigismund Báthory se intitulase „principe al Munteniei și al Moldovei". Papa considera că Moldova trebuia să rămînă sub influența Poloniei ca „momeală" pentru atragerea ei în Liga Creștină. (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 191).

[3] Ion Movilă — tatăl lui Ieremia — a fost fiul lui Iaţco Hudici, fost membru al sfatului domnesc al lui Ştefan cel Mare; el este deci descendent al familiei Hudici din sec. XV. Căsătorit cu Maria, fiica lui Petru Rareş (MM, 1971, p. 464), a fost cumnat cu Alexandru Lăpuşneanu, în vremea domniei căruia a fost mare logofăt. Înrudirea cu Petru Rareş îndreptăţea familia Movilă să aspire la tronul Moldovei.

Despre originea familiei şi legăturile ei cu vechea dinastie vezi Ştefan Gorovei, *Pe marginea unei filiaţii incerte: Maria Movilă — fiica lui Petru Rareş* (CI, 1980, p. 325—330). Vezi şi A. Mesrobeanu, *Rolul politic al Movileştilor pînă la domnia lui Ieremia vodă* (CI, 1925, nr. 1, p. 177—189) şi Otto Forst, *Prycynek do genealogii Mohilow*, Liov, 1912.

[4] Văscan Movilă a fost fratele lui Ion Movilă (DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 181 şi ,,Arhiva genealogică", II, 1913, p. 237—238); a fost mare postelnic în 1553—1555 şi pîrcălab de Hotin în 1558—1560 (N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 318).

[5] Acesta este Gavril Movilă, pîrcălab de Hotin în 1545—1546 şi 1549 şi mare vornic în 1550—1552. Întrucît a susţinut pe Joldea împotriva lui Alexandru Lăpuşneanu (*Cronicile slavo-române*, p. 123 şi CI, 1925, p. 182), unii autori au considerat că cei doi nu făceau parte din aceeaşi familie. Vezi N. Grigoreş, *Boierii lui Alexandru Lăpuşneanu* (CI, 1937—1940, p. 356).

[6] Ion Movilă a avut 4 fii: Gheorghe, devenit mitropolit, Toader postelnicul — ctitorul m-rii Todireni — Ieremia şi Simion, deveniţi ambii domni şi 3 fiice: Scheauca, căsătorită cu Balica hatmanul, Greaca, devenită soţia lui Ion Prăjescu şi Mariana, soţia nobilului polon Isaia Herburt (N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 317.)

[7] Despre domnia lui Ieremia Movilă vezi amănunte la D. Ciurea, *Despre Ieremia Movilă şi situaţia politică a Moldovei la sfîrşitul sec. XVI şi începutul sec. XVII* (SCŞI, 1957, fasc. 2, p. 323—337); idem, *Date privind situaţia internă a Moldovei la sfîrşitul sec. XVI şi începutul sec. XVII* (,,Studii", 1955, nr. 5—6, p. 113—117).

Despre relaţiile sale cu Polonia ni s-au păstrat numeroase scrisori şi tratate publicate în Hurmuzaki, Supl. II/1 (utilizate şi de Xenopol) şi mai recent de Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Buc., 1979, p. 379—431 (care cuprind şi ştiri despre legăturile nu prea amicale ale lui Ieremia cu Mihai Viteazul) şi idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, Buc., 1983, p. 1—45 (citat mai departe I. Corfus, *Documente*).

[8] După cum declara el însuşi, Ieremia Movilă primise de la Poartă un ajutor de 40 000 de galbeni ,,cînd s-a ridicat (acel lotru) Mihail voevod cu unguri şi cu multe limbi asupra domniei mele". Banii au fost aduşi de Caraiman mare ceaşnic, care l-a găsit pe domn în Polonia (DIR, A, veac. XVII, vol. I, p. 50—92). Mai tîrziu, Poarta a cerut restituirea sumei împrumutate. Vezi AIIAI, 1974, p. 240—241.

În ahidnamé-ul reînoit regelui Poloniei de Poartă la 4 aug. 1598 se prevedea ca Ieremia ,,să fie voievodul vilaietului Moldovei în tot timpul vieţii sale şi voievodatul să nu fie dat altcuiva, iar cînd va muri, să fie acordat fiului său" (Mehmed Mustafa, *Documente turceşti*, I, p. 143).

Despre relaţiile bune dintre Ieremia Movilă şi Poartă vezi Cristina Rotman-Bulgaru, *Relaţiile Moldovei cu Imperiul otoman la începutul secolului al XVII-lea* (R. Ist. 1976, nr. 5, p. 677—696).

[9] Vezi şi scrisoarea din 28 ian. 1603 adresată regelui Poloniei de clerul şi boierii Moldovei în care se plîng de ,,lucrurile rele şi împilarea acestei sărace şi necăjite ţări care s-au întîmplat din partea mercenarilor care au slujit măriei sale lui Simion, voievodul Munteniei" (I. Corfus, *Documente*, p. 29). Din cauza jafurilor săvîrşite de mercenarii poloni, Moldova ,,aproape că nu s-a dus de rîpă", recunoştea polonul L. Piaseczynski (*ibidem*, p. 39).

[10] Despre portretul brodat al lui Ieremia Movilă de la mănătirea Suceviţa vezi Răzvan Theodorescu, *Portrete brodate şi interferenţe stilistice în Moldova epocii lui Ieremia Movilă şi Vasile Lupu*, în vol. *Itinerarii medievale*, Buc. 1979, p. 157 şi urm.

La moartea lui Ieremia Movilă (30 iunie 1606), conform tratatului cu Poarta (ahidnamé), tronul Moldovei fusese ocupat de fiul său, dar locuitorii ţării au adresat un mahzar Porţii, cerînd numirea ca domn a lui Simion Movilă, deoarece fiul defunctului voievod era prea tînăr (Veress, *Documente*, VII, p. 301 şi AIIAI, 1974, p. 242—243). Vezi şi B.P. Hasdeu, *Constantin Movilă. Cînd oare s-a suit pe tron Constantin Movilă?* (,,Arhiva istorică", III, 1867, p. 62) şi Ştefan Gorovei, *La domnia ereditară a Movileştilor* (AIIAI, 1978, p. 529—530). Simion a domnit doar un an, decedînd la 14 sept. 1607.

[11] Ştefan Bogdan — ,,care se da drept fiul lui Ioan (= Iancu Sasul) (I. Corfus, *op. cit.*, p. 44)—nu a domnit în Ţara Românească; Xenopol îl confundă cu Ştefan Surdul, fiul lui Ioan Vodă cel Cumplit, care a domnit din mai 1591 pînă în iunie 1592.

Despre viaţa aventuroasă a lui Ştefan Bogdan, care s-a turcit în 1612, vezi amănunte la G. Lăzărescu — N. Stoicescu, *Ţările române şi Italia pînă la 1600*, p. 115—117. El a fost protejatul regelui Angliei Iacob I Stuart care — la 15 oct. 1607 — cerea electorului de Brandenburg să-i achite suma de 200.000 galbeni pe care înaintaşul acestuia o contractase la 1542 de la Petru Rareş, bunicul pretendentului; cererea a rămas însă fără răspuns.

Vezi mai nou Paul Cernovodeanu, *Documente din arhivele engleze privind pe pretendentul Ştefan Bogdan, 1604—1622*, publicat în vol. lui Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate naţională a ţărilor române*, p. 361—382 (Anexa II).

[12] Merită să amintim aici faptul că, în scrisorile adresate papei în anii 1606–1607, pe cînd era domn în Moldova, Simion Movilă se intitula „*Dei gratia Palatinus et Princeps Terrarum Moldaviae et Valachiae Transalpinae*" („Diplomatarium Italicum", II, 1930, p. 54–57). Vezi și I. Caproșu, *Documente moldovenești inedite din vremea Movileștilor* (AIIAI, 1969, p 227–236).

[13] Ieremia Movilă a avut 5 fete: Chiajna, Ecaterina, Maria, Ana și Samfira; ultima a murit de mică, iar celelalte au fost căsătorite cu nobili poloni. Vezi I. Corfus, *Documente*, p. 48. Despre zestrea Mariei vezi idem, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor* („Studii", 1972, nr. 1, p. 29–59).

[14] După moartea lui Simion Movilă, la cererea locuitorilor țării, fusese numit domn fiul acestuia Mihai, considerat „un leu destoinic în toate privințele și capabil să ocupe guvernarea"; la 12–21 oct. 1607, vizirul Mustafa pașa cerea regelui Poloniei, Sigismund al II-lea, să nu sprijine pe Constantin, fiul lui Ieremia Movilă, care dorea să ocupe tronul (Mehmed Mustafa, *Documente turcești*, I, p. 147–148 și Veress, *Documente*, VIII, p. 30–33). Vezi și I. Corfus, *Documente*, p. 45–46 și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 112.

După cum spune Miron Costin, *Opere*, p. 57, unii dintre boieri preferau ca domn pe Mihăilaș, iar alții pe Constantin, fiul lui Ieremia, astfel încît „se împerechiaseră boierii și cu dînșii și țara în două părți, o parte ținea cu casa lui Ieremia vodă, iar altă parte ținea cu casa lui Simeon vodă". A fost începutul unor lupte sîngeroase pentru domnie între urmașii celor doi frați, cu urmări nefaste pentru Moldova. Vezi Al. Lapedatu, *O nouă narațiune a luptelor dintre Movilești, 1606–1607* (CL, 1906, p. 1143–1146); A. Oțetea, *Știri italiene privitoare la țările românești* (CI, 1928, nr. 1, p. 8 și urm.); N. Iorga, *Moldavie et Pologne, au commencement du XVII-e siècle* (RHSEE, 1930, p. 139–149).

[15] Au fost mai multe schimbări de domnie în lunile sept.–nov. 1607: Mihai – care dă primul document la 23 sept. – a fost izgonit de Constantin la sfîrșitul lui sept. sau începutul lui oct.; tot în oct., Mihai revine și-l silește pe vărul său să plece „cu fuga" din Iași; la 16 nov. Mihai sau Mihăilaș era domn sub tutela Marghitei, mama sa.

În aceste lupte s-a amestecat și Radu Șerban, domnul Țării Românești, care a trimis 4000 de oșteni în sprijinul lui Mihăilaș Movilă, gest aprobat de Poartă (Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712)*, Buc., 1984, p. 117–118).

Spre sfîrșitul lui noiembrie (la 27 nov. era la Hotin) – ajutat de cumnații săi Ștefan Potocki și Mihai Wisniowiecki și de cazaci – Constantin revine și bate pe vărul său la Ștefănești (19 dec.). silindu-l să se refugieze în Țara Românească, unde moare la 27 dec. 1607, în timp ce Constantin rămîne domn al Moldovei, sub tutela mamei sale, Elisabeta, pînă la 20 nov. 1611 (C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III/1, p. 15). Vezi Ștefan Andreescu, *op. cit.* (R. Ist., 1987, nr. 5, p. 458–461).

Vezi descrierea bătăliei de la Ștefănești la I. Corfus, *op. cit.*, p. 46–50. Vezi și Vasile Lungu, *Mihăilaș vodă Movilă și Moldova în anul 1607* (CI, 1932–1933, nr. 1, p. 89–103); I. Moga, *Documente privitoare la domnia lui Constantin Movilă* (AIINC, IV, 1926–1927, p. 391–417).

Despre moartea tînărului Mihăilaș vezi S. Mercati, *Epigrammi in morte di Michele Movila Voivoda di Moldavia* („Studi bizantini", Napoli, III, 1924, p. 143–146).

[16] La 29 april 1609 pleca din Cracovia la Poartă o solie polonă ce avea misiunea „să dejoace eforturile și uneltirile ambasadorului regelui Angliei, care stăruie puternic pentru fiul lui Iancu" (Sasul) (I. Corfus, *op. cit.*, p. 53). Vezi și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 138–139.

[17] În oct. 1611 o solie moldoveană era trimisă în Polonia pentru a cere regelui să apere pe C. Movilă de acțiunea agresivă a lui Gabriel Báthory; în plus, regele să trimită o solie la Poartă ca să combată uneltirile lui Báthory în sprijinul lui Ștefan Bogdan și ale caimacamului în favoarea lui Ștefan II Tomșa (*ibidem*, p. 60–62).

[18] Vezi N. C. Bejenaru, *Ștefan Tomșa II (1611–1616 și 1621–1623) și rivalitatea turco-polonă pentru Moldova*, Iași, 1926; V. Motogna, *Domnia întîia a lui Ștefan Tomșa după izvoare ungurești* (RI, 1925, p. 78–88); C. Turcu, *Despre Ștefan Tomșa II* (RA, IV/2, 1941, p. 394–401).

După cum se arată în pomelnicul mănăstirii Solca – ctitoria domnului – el era fiul lui Ștefan Tomșa, cel care ocupase tronul pentru scurtă vreme după Despot vodă, în toamna anului 1563. Vezi Ion Solcanu, *Pomelnicul triptic al mănăstirii Solca* (AIIAI, 1974, p. 203). Vezi și Ștefan Gorovei, *Contribuții la genealogia familiei domnitoare Tomșa* (RA, 1971, nr. 3, p. 375–390); I. Caproșu, *Patru documente de la Ștefan Tomșa al II-lea* (AIIAI, 1972, p. 469–474).

Despre relațiile Moldovei cu Polonia în această vreme vezi și I. W. Wos, *Per la storia dei rapporti culturali tra Italia e Polonia tra la fine del secolo XVI ed il principio del XVII – la corrispondenza del pistoiese don Alessandro Cilli, „notarius italicus" del re Sigismundo III Vasa, con il duca di Urbino* („Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa", classe di lettere e filosofia, serie III, vol. I/1, 1971, p. 181–201).

[19] Soțiile lui Ștefan Tomșa al II-lea s-au numit Ginevra și Axenia (*Inscripțiile medievale ale României I. Orașul București*, Buc., 1965, p. 326). Vezi și Ștefan Gorovei, *op. cit.*, p. 375–379.

După opinia lui A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p. 201, n. 291, „Axanina" ar putea fi Asanina, adică din familia Asania, de origine bizantină. Părerea sa a fost acceptată și de Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin* ... (R. Ist., 1986, nr. 2, p. 120), care afirmă că Ginevra Asanina făcea parte din familia lui Constantin Celebi Asanis, care era ginerele lui Scarlet Grama; acesta din urmă va deveni, în 1625, socrul lui Alexandru Cuconul, fiul lui Radu Mihnea, care s-a înrudit astfel cu Ștefan Tomșa.

[20] Xenopol nu utilizează textul lui Joppecourt publicat de Papiu Ilarian în *Tezaur de monumente*, II, p. 15 și urm. Vezi traducerea textului în *Călători străini*, IV, p. 386—389.

Despre lupta de la Cornul lui Sas, dintre oștile lui Constantin Movilă — sprijinit de Ștefan Potocki — și Ștefan II Tomșa — ajutat de turci — vezi mai nou C. Rezachevici, *Bătălia de la „Cornul lui Sas" (3/13 iulie 1612). Reconstituire* (SMMIM, 9, 1976, p. 59—70). Pentru precizarea datei bătăliei — fatală pentru C. Movilă și aliații săi — vezi același C. Rezachevici, *Două rectificări cronologice privind istoria Moldovei în veacul al XVII-lea. 1) Data bătăliei de la Cornul lui Sas (3/13) iulie 1612)* („Studii", 1972, nr. 2, p. 311—313).

Bătălia de la Cornul lui Sas — pe care Xenopol o confundă cu cea de la Ștefănești — este evocată într-o serie de documente emise de Ștefan Tomșa, care afirmă că Constantin Movilă a venit cu pribegii și cu „multe oști leșești și au făcut strașnic și mare război cu domnia mea" sau „cu foc și sabie, împreună cu mulțimea oștilor leșești și căzăcești și mare război au făcut cu domnia mea la rîul Jijia și i-a pus Dumnezeu atotputernicul sub sabia domniei mele, unde și oasele lor zac aevea ca semne întru veșnică mărturie" (DIR, A, XVII, vol. III, p. 180, 210). Vezi și Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 155—156.

[21] Melentie Balica — confundat de Xenopol cu Isac Balica — nu a fost frate cu Ieremia Movilă, ci cumnatul acestuia, fiind căsătorit cu Scheauca, fiica lui Ion Movilă („Arhiva genealogică", II, 1913, p. 222, 225). La rîndul său, Isac Balica a fost căsătorit cu Nastasia, fiica lui Nestor Ureche mare vornic; el nu putea fi deci rudă cu Movileștii, întrucît era muntean, rudă cu Buzeștii (N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 340—341).

[22] Despre această luptă între domn și marea boierime moldoveană vezi: G. Brătianu, *O oaste moldovenească acum trei veacuri. Răscoala boierimii împotriva lui Ștefan Tomșa (1615)* (RI, 1916, p. 54—79).

[23] Despre lupta de la Tătăreni din 12/22 nov. 1615, terminată cu înfrîngerea și alungarea lui Ștefan Tomșa de către trupele polone ce sprijineau pe Alexandru Movilă, vezi amănunte la Aurel Golimas, *Lupta decisivă de la Tătăreni și capitularea dărăbanilor deasupra Tăuteștilor, 22 noiembrie 1615*, Iași, 1935. Vezi și *Călători străini*, IV, p. 392—400, 418—421. Înfrînt și a doua oară lîngă Tecuci, la 24 ian. 1616, Ștefan Tomșa se retrage în Țara Românească (Veress, *Documente*, IX, p. 79—80), de unde a plecat la Poartă.

Înlocuirea lui Tomșa prin forțele armate polone a creat un conflict între Poartă și regatul polon, Poarta considerînd o jignire înlocuirea domnului pus de sultan. Vezi detalii la V. Motogna, *Relațiunile dintre țările românești și Ardeal în veacul XVII*, p. 19 și urm.

[24] Alexandru Movilă a stăpînit Moldova între 22 nov. 1615 și iulie 1616 (ultimul document poartă data de 13 iunie). Vezi Iuliu Peksa, *Zolkiewski și expediția doamnei Elisabeta Movilă în Moldova în anul 1615—16* (RI, 1928, p. 46—53); Marya Kasterska, *Les trésors des Movilă en Pologne* (RHSEE, 1936, p. 69—77).

[24 bis] După informațiile furnizate de Joppecourt, victoria lui Radu Mihnea ar fi fost ușurată de trecerea lui Coste Băcioc vornicul de partea noului domn; în iulie 1616, acesta, „împreună cu o trupă de 2000 de tătari și moldoveni", l-a părăsit pe Alexandru Movilă, care a trebuit să fugă. Vezi *Călători străini*, IV, p. 412—413.

[25] Radu Mihnea a domnit în Moldova din iulie 1616 pînă în febr. 1619. La 26 iulie (stil vechi) 1616 — aflat la Iași — noul domn amintea ca fiind de dată recentă vremea „cînd s-au bătut cu domnia mea Alexandru (Movilă) voevod și cneazul Korecki cu marea lor oaste leșească și s-a făcut război mare și tabăra lor s-a spart și au fost goniți și domnul lor Alexandru cu fratele lui și cu mama lui, doamna lui Ieremia voevod" (DIR, A, XVII, vol. IV, p. 10). Este vorba de lupta de la Drăcșani din 24 iulie/3 august 1616, terminată cu izgonirea Movileștilor din țară. Ultimul document dat de Radu Mihnea poartă data de 9 febr. 1619.

Vezi P. P. Panaitescu, *Pact polono-moldovenesc (1616)* (RI, 1927, p. 388—391); I. Caproșu, *Despre politica internă a lui Radu Mihnea și răscoalele țărănești din prima lui domnie în Moldova (1616—1619)* (SCȘI, istorie, 1962, fasc. 1, p. 81—104), care prezintă pe larg politica fiscală a domnului, favorizarea dregătorilor de origine greacă, cele 4 mișcări țărănești dintre 1617 și 1619 și răscoala din mai-iunie 1619. Vezi și Alexandru Ligor, *Un document inedit de la Radu Mihnea voievod* (MM, 1970, nr. 7—8, p. 442—444).

Este interesant de amintit faptul că, la 26 sept. 1617, cînd semna tratatul cu Gabriel Bethlen „în tabăra de la Soroca", Radu Mihnea se intitula „Dei gratia Moldaviae, Valachiae Transalpinaeque princeps ac eorundem legitimus perpetuusque Haeres" (*Török-Magyarkori államokmánytár*, I, p. 193—194).

Peste un an, în 1618, în scrisoarea trimisă papei Paul al V-lea, titlul său era „Radulius Michno Corvinus Dei gratia Terrarum Moldaviae ac Valachiae Transalpinae Dominus hereditarius que Princeps" („Diplomatarium Italicum", II, 1930, p. 58), titlu ce se repetă în două scrisori în limba polonă din 1624 (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 525—527).

Xenopol nu amintește despre campania otomană împotriva Poloniei din vara anului 1617, terminată cu cucerirea cetății Rașkov și cu pacea de la Iaruga (22 sept.) (Veress, *Documente*, IX, p. 153—157), nici de intervenția lui Radu Mihnea pentru încheierea păcii între cele două puteri în vara anului următor (Hurmuzaki, IV/2, p. 358 și I. Corfus, *Documente*, p. 93—95). În sept. 1618, Stanislaw Zolkiewski arăta că „moldovenii au fugit în munți, temîndu-se și de o năvălire a noastră; țara a rămas ca un pustiu" (*ibidem*, p. 95).

[25 bis] Spre deosebire de Radu Mihnea, Alexandru Iliaș nu este fiu de domn turcit; tatăl său a fost Ilie, un fiu al lui Alexandru Lăpușneanu și pretendent la tron; a fost numit domn al Țării Românești în martie 1591, dar nu a ajuns să domnească efectiv.

[26] După opinia lui Miron Costin, *Opere*, p. 66, Radu Mihnea și-ar fi cerut mazilirea „să poată merge la Țarigrad pentru leacul ochilor". După părerea lui I. Caproșu, *op. cit.*, p. 102, domnul și-ar fi cerut mazilirea din pricina răscoalelor repetate, convins fiind „că nu mai poate guverna această țară". Mediile diplomatice de la Poartă vorbeau și de dorința domnului de a se întoarce ca domn în Țara Românească „ove è stato per dieci anni et più" (Hurmuzaki, IV/2, p. 382).

[26 bis] Gaspar Grațiani, fost dragoman al Porții, a fost numit domn al Moldovei la 4 febr. 1619 (primul document dat de noul voievod poartă data de 11 april). După unele informații contemporane, numirea sa s-a făcut la stăruința diplomației habsburgice, care spera să aibă în el un aliat („Századok", 1909, p. 360 și V. Motogna, *op. cit.*, p. 43). Despre rolul său ca dragoman al Porții vezi Andrei Pippidi, *Quelques drogmans de Constantinople au XVII-e siècle* (RESE, X, 1972, nr. 2, p. 227—240).

După cum declara noul domn, „acum, cînd am venit domnia mea în țară, la domnie, am avut multă cheltuială cu acel agă care a venit cu schiptrul domniei mele și pentru haraci, căci l-a cerut domniei mele tot dintr-o dată"; întrucît găsise țara „foarte săracă și strîmtorată, una pentru multe oști care au călcat-o în fiecare an, alta ierăși pentru dabile", domnul a trebuit să ia bani de la boieri și ierarhi; el luase astfel 600 de galbeni de la mitropolitul Anastasie Crimca, pe care i-a dat „pentru trebuințele țării" (DIR, A, XVII, vol. IV, p. 461).

Pentru a atrage de partea sa puternica partidă filopolonă din țară, domnul a restituit partizanilor Movileștilor satele confiscate de Ștefan Tomșa, motivînd: „deci domnia mea cu tot sfatul nostru, am socotit și am aflat că dacă acei boieri au fost vinovați acelui domn, ei au plătit cu capetele lor, dar satele nu sînt vinovate, ocina lor, nicidecum" (*ibidem*, p. 370).

Despre această interesantă figură de domn, — un aventurier ca și Despot vodă — există o bogată literatură istorică: N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor (Al doilea memoriu)* Buc., 1899 (din AARMSI, s. II, t. XX); (este vorba de lucrarea lui Giovanni-Battista Malbi (Montalbani), *Vera relatione et avviso de Moldavia qualmente il serenissimo sublime nato Principe et Signore il signor Gasparo Gratiani Principe di Moldavia, duca di Naxia et signor di Paro il sodetto fertile e abondantissimo Principato della servitù torchesca liberato ha*, neutilizată de Xenopol; vezi trad. rom. în *Călători străini*, IV, p. 438—442 și 541—550); N. C. Bejenaru, *Gaspar Grațiani, domnul Moldovei (1619—1620) și luptele turco-polone din 1620* (CI, 1925, p. 79—99); V. Motogna, *op. cit.*, p. 41—47; Anton Mesrobeanu, *Nuovi contributi sul vaivoda Gaspar Graziani e la guerra turco-polacca del 1621* („Diplomatarium Italicum", III, 1934, p. 126—239), care reproduce în anexă 179 de documente și fragmente dintre 1616—1621; D. Găzdaru, *Un dicționar istoric francez din sec. XVII despre voievodul Gaspar Grațiani* („Arhiva", 1939, nr. 3—4, p. 285—286); Rudolf Gassauer, *Gaspar Graziani, „Ein Fürst der Moldau von Habsburgs Gnaden"*, Freiburg, 1962 (din „Buletinul Bibl. române", IV, 1962); Mircea Dumitrescu, *Despre stemele domnilor moldoveni Despot vodă și Gaspar Grațiani* (RM, 1967, nr. 6, p. 560—562); I.N. Mănescu, *Ce reprezintă stema de pe portretul lui Gaspar Grațiani* (RM, 1969, nr. 5, p. 458—460); Tahsin Gemil, *Țările române în contextul politic internațional — 1621—1672*, Buc., 1979, p. 40—41, care arată că Gaspar vodă „a ignorat tradiționala politică a Moldovei de păstrare a echilibrului de forțe dintre cele două puteri expansioniste", Turcia și Polonia; Speranța Teodora Rădulescu, *Un sigiliu inelar de la Gaspar Grațiani* („București", 1980, p. 235—240).

Despre relațiile domnului cu vornicul Coste Bucioc vezi N. Iorga, *Privilegiul general al vornicului Coste Bucioc* (AARMSI, s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 939—947).

[27] Este vorba de lupta de la Țuțora, unde polonii și oastea lui Gaspar vodă se întăriseră în vechea tabără a lui Zamoyski; făcînd greșeala de a părăsi tabăra, oastea aliată a fost înfrîntă de tătari la 19 sept., 1620.

Grațiani asigurase pe hatmanul polon Stanislaw Zolkiewski „că turcii au oaste mică", întrucît tătarii erau preocupați de cearta între hanul Djanibek Ghirai al II-lea și Calgai, fratele și moștenitorul său; aceștia s-au împăcat însă „și au venit șaptezeci de mii" de tătari care au obținut victoria, ucigînd numeroși poloni, printre care și hatmanul Zolkiewski.

Despre această luptă nefericită vezi: Anton Prochaska, *Hetman Stanislaw Zolkiewski*, Varșovia, 1927; Fr. Suwara, *Przczyny i skutki kleski Cekorkiej 1620 r.* [Cauzele și urmările înfrîngerii de la Tuțora din anul 1620], Cracovia, 1930 (extras); Olgierd Gorka, *Uwagi orjentacyjne o Ta'arach polskich i obcych* [Observări de orientare asupra tătarilor în Polonia și în alte țări], Zamosc, 1935 (extras din *Rocznik Tatarski*, II); Horia Oprișan, *Un izvor polon asupra luptei de la Țuțora (1620)* (RI, 1939, p. 242—244).

Dezastrul oştilor polone a fost relatat şi de Radu Mihnea, domnul Ţării Româneşti, care se va strădui apoi să medieze pacea între poloni şi otomani. Vezi I. Minea, *O scrisoare a lui Radu Mihnea despre dezastrul polon în Moldova în anul 1620* (CI, 1932—1933, nr. 1, p. 230—231) (după *Erdélyi történelmi adatok*, 1856); vezi şi *Călători străini*, IV, p. 443—472 şi I. Corfus, *Documente*, p. 99—105.

Menţionăm că — în vederea luptelor cu turcii — Graţiani a încercat să recruteze oşteni din Ţara Românească. Vezi P.P. Panaitescu, *O scrisoare românească a lui Gavril Movilă către G. Graţiani (1620)* (RIR, 1932, p. 385—386).

[28] Alexandru Iliaş a domnit doar un an (20 sept. 1620 — sept. 1621). Vezi beratul de numire la N. Iorga, *Noi porunci turceşti către domnii noştri (1572—1658)* (RI, 1934, p. 382—383) ca şi firmanul sultanului adresat, la 18—27 sept. 1620, lui Ştefan Bethlen să acorde sprijin lui Alexandru Iliaş care fusese numit „acum" ca domn al Moldovei (Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 189—190). Ultimele sale documente sînt date „în Tabără", la 3 iulie 1621, şi Iaşi, la 4 iulie (DIR, A, XVII, vol. V, p. 59). Noul domn a pedepsit „pre lege dreaptă" pe cei doi asasini ai lui Gaspar Graţiani, hatmanul Şeptilici şi postelnicul Goia, deşi fostul domn dusese o altă politică.

În vara anului 1621, cînd sultanul a întreprins campania împotriva Poloniei, trecînd prin Moldova, „n-au aflat nimic grijit, nici poduri, nice conace şi ţara aflînd-o fugită şi stricată de leşi, s-au scîrbit (sultanul) pre Alexandru vodă foarte rău, aşa cît era numai să-l omoare"; pînă la Hotin, unde a mers sultanul, domnul ţării a fost purtat în obezi ca un răufăcător (M. Costin, *Opere*, p. 76).

N. Iorga îl judecă cu multă asprime pe Alexandru Iliaş, considerîndu-l „cea mai nulă fiinţă dintre toţi cei ce s-au perindat pe tronurile ţărilor române în secolul al XVII-lea" (*Socotelile Braşovului*, Buc., 1900, p. 157).

După opinia lui Tahsin Gemil, *Ţările române*, p. 45, neluînd măsuri pentru aprovizionarea oastei turceşti aflate în campanie, Alexandru Iliaş căuta „să slăbească forţa loviturii otomane asupra Poloniei", ceea ce este cam greu de crezut ţinînd seama de primejdia la care se expunea domnul.

Întrucît Xenopol nu aminteşte despre pacea de la Hotin din 29 sept./9 oct. 1621, va trebui să arătăm că prin această pace Moldova rămînea mai departe sub suzeranitatea otomană, interzicîndu-se categoric orice amestec polon în Moldova, Ţara Românească şi Transilvania, punîndu-se astfel capăt influenţei politice polone — îndeosebi în Moldova — care data de la sfîrşitul sec. XVI.

Despre războiul polono-turc din 1621 şi pacea încheiată la Hotin există numeroase lucrări, din care amintim: Josef Tretiak, *Historia vojny chocimskiej (1621)* [Istoria războiului de la Hotin], Cracovia, 1921; Marja Kasterska, *Les Roumains dans une epopée polonaise du XVII-e siècle. La guerre de Chocin, Wojna Chocimska par Vaclav Potocki*, în vol. *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, 1931, p. 207—222; şi extras; M.A. Aleberli, *Hotinskaia voina (1621 g)*, Cernovţi, 1957; Edmund Schütz, *An Armeno-kipchak Chronicle on the Polish-Turkish War in 1620—1621*, Budapesta, 1968. Textul privitor la evenimentele din anii 1620—1621 a fost tradus şi publicat de A. Pippidi, *Cronica armenilor din Cameniţa. Noi spicuiri privitoare la istoria românilor* („Studii", 1973, nr. 1, p. 145—155).

[29] Ştefan Tomşa a fost numit din nou domn în oct. 1621, după încheierea păcii de la Hotin (primul său document este din 4 nov. 1621), fiind mazilit în sept. 1623, la cererea regelui Poloniei, care „nu vrea să-l aibă de vecin, fiindcă este un tulburător şi trădător şi slugă nedreaptă împărătească" (I. Corfus, *Documente*, p. 110). La 15 oct. 1622 regele Poloniei intervenise la Poartă pentru numirea ca domn a lui Petru Movilă viitorul mitropolit (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 524—525).

Ştefan II Tomşa a lăsat o bună impresie cronicarilor. Potrivit lui Radu Popescu, *Istoriile*, p. 84, domnul „*făcea dreptăţi săracilor*, iar pe boieri nici cum nu-i iubea, pentru jafurile ce făcuse ţării în zilele lui Constantin (Movilă) vodă, fiind cocon tînăr". Deşi îl acuză că — în prima domnie — era „vărsătoriu de sînge", Miron Costin, *Opere*, p. 62—63, îl laudă pe domn pentru grija ce o purta armatei: „n-au fost nice la o domnie grijită bine pedestrimea, cu haine tot de feleandrăş, cu nasturi şi cu ceprage de argint". În domnia a doua „era ţara în pace şi în tot bivşugul" (*ibidem*, p. 88).

[30] Despre Locadello vezi *Călători străini*, V, p. 30—32. El este autorul unei descrieri a Ţării Româneşti, publicată în acelaşi volum, p. 33—36. Despre numirea sa ca domn vezi Hurmuzaki, VIII, p. 398—399.

[31] Radu Mihnea a domnit din sept. 1623 (primul său document datează din 3 nov. 1623) pînă la 23 ian. 1626, cînd a încetat din viaţă.

După cum rezultă din documente recent publicate, Radu Mihnea a fost numit domn la cererea solului polon Cristofor Serebkowicz, care a transmis marelui vizir dorinţa regelui său de a fi înlocuit Ştefan Tomşa cu Radu, care era apreciat ca fiind „bun şi meritos ... prin virtutea lui" (I. Corfus, *Documente*, p. 110)

Pe lîngă sprijinul Poloniei, domnul a mai dat 200 000 de scuzi marelui vizir şi alţi 100 000 unei persoane care a mediat pe lîngă acesta atît numirea lui Radu în Moldova, cît şi rămînerea ca domn în Ţara Românească a lui Alexandru Coconul, fiul lui Radu. Raportul diplomatic din 17 sept. 1623 — care ne furnizează aceste ştiri — afirmă că domnul era „tres

gallant homme et fort de ses amis". (Hurmuzaki, Supl. II/2, p. 223). Despre aceste împrejurări vezi Ştefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin* (R. Ist., 1986, nr. 1, p. 12—15).

De mazilirea lui Ştefan Tomşa nu a fost străin nici Radu Mihnea, despre care Miron Costin, *Opere*, p. 88, afirmă că „nice într-un chip nu-l lăsa în pace ..., ce săpîndu-l totdeauna şi astădzi şi mîne, i-au venit lui Ştefan vodă mazilirea".

Radu Mihnea a condus ţara înconjurat de numeroşi sfetnici greci: Aslan mare vornic, Tudori, pîrcălab de Hotin, Trufanda, pîrcălab de Neamţ, Mihai Cantacuzino mare postelnic, Constantin Cantacuzino mare paharnic, Hrizea mare vistier, Nicolachi stolnic, Mihai Fortuna mare comis etc. Despre înmormîntarea sa la Bucureşti vezi supra cap. I, nota [73].

Vezi şi N. Iorga, *Fraţii păgîni ai lui Radu Mihnea* (RI, 1924, p. 81—82); Sever Zotta, *Doi fraţi ai lui Radu Mihnea călugări în Moldova* (RA, 1924, nr. 1, p. 135—137); I. Minea, *Note. O scrisoare ungurească a lui Radu Mihnea din 16 oct. 1623* (CI, 1929—1931, p. 349—350).

Merită să mai amintim şi faptul că Radu Mihnea a lăsat posterităţii amintirea unui domn învăţat. Radu Popescu, *Istoriile*, p. 89, „a auzit den bătrîni" că domnul „au fost om foarte înţelept şi învăţat, (ştiind) greceşte, letineşte, frînceşte". Matei la Mirelor — care l-a cunoscut personal, ca egumen al m-rii Dealul — afirmă că, pe lîngă „carte elinească şi grecească" pe care şi-a însuşit-o „pe deplin" în Italia, a mai învăţat apoi la Constantinopol „carte şi limbă arăbească" (N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine*, p. 22—23). Despre prezenţa viitorului domn la studii la Veneţia în 1595 — unde tatăl său îi lăuda rîvna cu care învăţa „literile" — vezi N. Iorga, *Contribuţiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* (AARMSI, s. II, t. XVIII, 1896, p. 105—106).

[32] Despre conflictul dintre Mehmed Ghiray şi fratele său Şahin Ghiray, pe de o parte, şi Poarta otomană vezi amănunte la Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 55—60. Conflictul a afectat şi ţările române, care au fost prădate de oştile lui Şahin Ghiray în 1624. Vezi şi Bohdan Baranowski, *Polska a Tatarszyzna w latach 1624—1629*, Lodz, 1948.

[33] Miron Costin, *Opere*, p. 92—93, afirmă: „după moartea Radului vodă celui Mare (= Mihnea), boierii şi ţara, vădzînd pre Barnovschii hatmanul om de ţară şi fără cuconi şi cunoscut împărăţiei (turceşti) cu slujbele ce făcusă la Hotin ... şi ştiut şi căpeteniilor tătărăşti, ales lui Cantemir, ... au ales cu glasurile tuturora pre Barnovschii hatmanul de domnie şi au mărs o samă de boieri la împărăţiie de i-au adus steag de domniie".

Despre domnia lui Miron Barnovschi vezi îndeosebi Aurel H. Golimas, *Un domnitor — O epocă. Vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, voievod al Moldovei*, Buc., 1980. Se mai pot consulta: S. Zotta, *Ştiri noi despre Movileşti şi amănunte interesante despre viaţa lui Miron Barnovschi* („Arhiva genealogică", 1912—1913, p. 228—237); I. Minea, *O inovaţie juridică a lui Miron Barnovschi*, Iaşi, 1932 (extras din „Întregiri", 1932, p. 3—21); G. Duzinchevici, *Miron Barnovschi Moghilă şi Polonia*, Cluj, 1938 (extras din AIINC, 1936—1938, p. 166—222); N. Grigoraş, *Starea vecinilor din Moldova în anii 1626—1630 şi răscoala lor* (SCŞI, 1954, fasc. nr. 3—4, p. 419—438); idem, *Situaţia clerului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea şi reforma domnitorului Miron Barnovschi şi mitropolitul Anastasie Crimca* (MM, 1957, nr. 1—2, p. 71—79); G. Ungureanu, *Date inedite cu privire la redactarea actelor în cancelaria lui Miron Barnovschi* (RA, 1965, nr. 2, p. 85—88) etc.

Documentele privind organizarea mănăstirilor moldovene au fost publicate de V. A. Urechia, *Document referitor la limba românească*, în vol. *Memorii*, Buc., 1889, p. 69—81 + un facsimil; Visarion Puiu, *Pentru istoria monahismului din Moldova* („Arhivele Basarabiei", 1929, nr. 3, p. 1—6).

[34] Textul nu este greu de înţeles: „şi oricine den curteni de nevoie au răsărit de la ocina sa, ori la sat boieresc, ori la sat domnesc, pre toţi i-au adus la breslele sale şi la locul său" (M. Costin, *Opere*, p. 94). Este vorba de readucerea curtenilor fugiţi din satele lor la locurile de unde plecaseră, o dată cu „volnicia" făcută „să dea numai la bir odată într-un an".

[35] Este vorba de prelungirea la 7 ani a termenului de urmărire a vecinilor fugiţi, după ce în 1626 termenul de prescripţie era numai de un an. Vezi P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al ţăranilor în ţările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea)* (SMIM, I, 1956, p. 116).

Mai trebuie să spunem că Miron Barnovschi a fost şi un mare ctitor: a construit biserica ce-i poartă numele din Iaşi, mănăstirile Hangu şi Bîrnova, biserica din Toporăuţi, a isprăvit mănăstirea Dragomirna, etc. După cum spune Miron Costin, „mănăstiri şi biserici cîte au făcut (Barnovschi) în aşa scurtă vreme nici un domn n-au făcut". Vezi Vasile Drăguţ, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi* (BMI, 1973, nr. 1); A. L[apedatu], *Icoanele lui Barnovschi vodă dela Moscova şi zugravii Trei Ierarhilor din Iaşi* (BCMI, 1912, p. 110—124).

[36] Vina cea mare a lui Barnovschi a fost faptul că întreţinea relaţii bune cu Polonia; la 20 febr. 1629 el obţinuse chiar indigenat polon. (I. Corfus, *Documente*, p. 127). El nu a alergat la Poartă — cum susţine Xenopol — ci s-a retras în Polonia, la moşia sa Ustia sau Uscie, de unde a încercat apoi să ocupe din nou tronul cu sprijin polon. Vezi şi tratatul de alianţă încheiat cu regatul polon la I. Corfus, *op. cit.*, p. 127.

De mazilirea domnului Moldovei nu a fost străin nici Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei, care intenţiona pe atunci să devină rege al Poloniei. După cum rezultă dintr-un raport

venețian din 12 mai 1629, principele dorea să înlocuiască pe domnii țărilor române extracarpatice deoarece nu avea încredere în ei (disegna di far mutar li Principi di Valachia e Moldavia come non suoi molto confidenti). Vezi Lipót Ováry, *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 758; cf. R. Ist., 1987, nr. 6, p. 569.

La jumătatea lunii iulie, caimacanul Regep pașa scria lui Bethlen că i-a satisfăcut cererea, făcută de mai multe ori, ,,et concesso in luoco suo (= Barnovschi) al Alessandro (= Cuconul) già Vaivoda della Valachia" (Lipot Ovary, *op. cit.*, p. 770).

[37] Testamentul lui Miron Barnovschi a fost redactat între 25 iunie și 1 iulie 1633, în timp ce fostul domn se afla în închisoarea de la Bostangi-Bași (A. Golimas, *op. cit.*, p. 202). Vezi și textul testamentului, *ibidem*, p. 207–211.

[38] M. Barnovschi nu făcea parte din ,,poporul de jos" ; el era fiul lui Dumitru B. mare paharnic și mare postelnic al lui Ieremia Movilă (1597–1606), fiind căsătorit cu Elena-Elisabeta, fiica lui Melentie Balica și a Scheaucăi Movilă (N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 293). Prima sa soție a fost Antemia, fiica lui Gavriil Vartic vornicul (G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXI, p. 121).

[39] Xenopol inversează faptele: Barnovschi a fugit întîi în Polonia, de unde s-a dus peste 4 ani, în 1633, la Poartă, unde și-a găsit moartea. Eroarea se datorește datării greșite a testamentului fostului domn; vezi supra nota [37].

[40] Alexandru Cuconul — ,,om și de trup și de hire slab și boliac" — a domnit de la 22 sept. sau 2 oct. 1629 (Veress, *Documente*, IX, p. 293) pînă la 28 april 1630, cînd a fost mazilit. În timpul domniei sale, Miron Barnovschi a încercat să reocupe tronul, dar trupele sale au fost alungate de forțele domnești conduse de Lupu Coci vornicul și Grama stolnicul. Vezi N. Iorga, *,,Coconul" lui Radu Mihnea și capuchehaia Curt Celebi, cu prilejul unui document inedit de la Alexandru Coconul* (RI, 1932, p. 97–102); C. A. Stoide, *Curt Celebi* (,,Rev. critică", X, 1936, p. 34–38).

[41] Moise vodă a fost instalat pe tron la sfîrșitul lui april 1630, fiind mazilit în nov. 1631 pentru relațiile sale cu regatul polon. Miron Costin, *Opere*, p. 96, îi face un portret favorabil: ,,om blînd, un miel de hire, nelacom, nemăruia rău. Multe case de gios, lipsite, au scos în fruntea lăcuitorilor țării, ales pe Ciogolești".

Ni s-au păstrat sfaturile date de Petru Movilă domnului Moldovei la 1631, publicate cu traducere de G. Mihăilă, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Buc., 1972, p. 183 și urm.

[42] Alexandru Iliaș (nu Cuconul!) a fost numit domn în nov. 1631. Boierii moldoveni — care păstrau o amintire nefavorabilă despre prima sa domnie — au încercat să împiedice venirea sa în țară, dar nu au reușit. Domnia lui se caracterizează printr-o aspră fiscalitate. Vezi C. C. Giurescu, *Istoria romănilor*, III/1, p. 49.

[43] Vezi supra, cap. I, nota [82].

[44] Despre aceste împrejurări vezi amănunte la: Aurel Golimas, *Diplomatul Constantin Batiște Vevelli Rettimiotul și revoluția Moldovei din primăvara anului 1633* (,,Studii și cerc. istorice", 1943, p. 411– 419); V. Neamțu, *Răscoala din Moldova din primăvara anului 1633* (AȘUC, istorie, filologie, 1956, nr. 1–2, p. 19–34); Nițișor Cazacu, *Istoricul bisericii Batiște din București* (G. B., 1964, nr. 9–10, p. 777–784).

[45] Moise Movilă — căsătorit cu Ecaterina, fiica lui Radu Mihnea — a fost ales domn de boierii moldoveni duși la Poartă cu Miron Barnovschi, la 5 iulie 1633, fiind mazilit în april 1634 ca urmare a nereușitei campaniei lui Abaza pașa contra Poloniei, la care a luat parte și Matei Basarab.

[46] Participarea la campanie a cauzat multe neplăceri celor doi domni români. După cum spune Miron Costin, pe munteni și pe moldoveni nu-i trăgea inima ,,să meargă creștin asupra creștinului", ceea ce i-a făcut pe otomani să-i amenințe cu săbiile pentru a-i determina ,,să meargă de frica lor la năvală" (*Opere*, p. 106–110). Pentru a-l determina pe Abaza pașa să pună capăt expediției, cîțiva călăreți moldoveni au răspîndit în tabăra otomană zvonul că se apropie o mare oaste de cazaci; această informație, ca și ,,răceala celor două țări (românești) la bătaie" l-au făcut pe comandantul otoman să ordone retragerea.

Cînd și-a dat seama că vestea cu cazacii a fost falsă, Abaza pașa a pus ,,gînd foarte rău și pre domni și pre boieri", dar Matei Basarab ,,ș-au tocmit prea lesne lucrurile cu el, fiindu-i cirac". În schimb, intrigile vornicului Lupu Coci (viitorul domn Vasile Lupu) l-au determinat pe pașă să ceară la Poartă mazilirea lui Moise Movilă, înlocuit curînd pe tronul Moldovei tocmai de fostul vornic, fapt ce a provocat iritarea polonilor.

În timpul campaniei otomane la Camenița, turcii au făcut mult rău Moldovei; după cum spunea un martor ocular: ,,începînd de la apa Prutului și pînă la Nistru, n-a mai rămas o casă; toate le-au ars și pe mulți dintre ai noștri i-au dus în robie" (C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 51).

[47] Despre problema periodizării istoriei la Xenopol va fi vorba în postfața la vol. IV.

PARTEA A IV-A

« FENOMENE GENERALE ALE VIEȚII ROMÂNEȘTI ÎN PERIOADA SLAVONISMULUI »

STAREA ECONOMICĂ ȘI ÎNRÎURIREA EI ASUPRA ORGANIZĂRII SOCIALE

Par. 1. Starea economică

Așezămintele unui popor se pot schimba sub influența a două puteri care determină înaintarea sau îndărăptarea lor ; aceste sînt ideile și starea lui socială. Aceasta din urmă lucrează în chip statornic și neîncetat asupra lor, modificîndu-le amăsurat cu schimbările cărora ea însăși este expusă. Ideile, dimpotrivă, pot provoca crize grabnice și prăpăstuite, care transformă deodată starea societății. Astfel popoarele trec aproape fără nici o înrîurire a ideilor de la starea de vînător la acea de păstor, de la aceasta la agricultură, comerț sau industrie, fiecare din atare stări atrăgînd după sine niște așezăminte anumite ce se schimbă de îndată ce s-a schimbat felul producțiunii avuțiilor.

Se înțelege de la sine că asemenea prefaceri se petrec foarte cu încetul, și adeseori trebuie să treacă veacuri întregi spre a se simți modificarea intervenită în vreun așezămînt. Dimpotrivă, de îndată ce lumea ideilor începe a se mișca, așezămintele se schimbă, adeseori cu o mare repejune, și nu mai cunoști mîine poporul de ieri ; transformări ca acele produse de creștinism, de Revoluția franceză, de descoperirea aburului, operate în cîțiva ani, nici secoli întregi ale unei dezvoltări sociale nu le-ar fi putut îndeplini.

Poporul român, în istoria lui mai veche și pînă la pragul timpurilor noastre, n-a cunoscut aproape deloc înrîurirea ideilor asupra dezvoltării așezămintelor sale. Ea fu determinată aproape exclusiv de mersul obștesc al societății, pe cînd, dimpotrivă, de la începutul veacului a XIX-lea, o lume bogată de idei, făcîndu-și loc în mintea lui, aduse după sine acea transformare minunată a vieții sale, care ne pune cu drept cuvînt în adîncă mirare; nici că se poate asemăna progresul efectuat în timp de veacuri întregi cu acel realizat în puținii ani ce ne despart de începutul secolului în care trăim [XIX].

Cu toată această deosebire radicală în modul dezvoltării noastre, să nu ne înșelăm a crede că istoria veche a poporului român este repetarea acelorași fapte pe unul și același teatru de lucrare. Și ea ascunde o dezvoltare înceată, nesimțită, însă de aceea chiar mult mai puternică și mai hotărîtoare, decît acea efectuată în grabă sub îmboldirea schimbătoarelor idei. În orice caz, multe din formațiunile lăsate de timpurile trecute sînt elemente de care trebuie să ținem socoteală în timpurile de acum, și ele nu pot fi pe deplin înțelese dacă nu vom urmări originile și dezvoltarea lor.

Am schițat aiurea începuturile așezămintelor de căpetenie ale poporului român[1] și ne rămîne acuma de studiat cum s-au prefăcut ele în decursul celor două veacuri a căror istorie am încercat a o expune în paginile precedente.

Transformarea stării așezămintelor poporului nostru provenind din aceea a stării sale sociale, trebuie întîi să căutăm a ne da samă despre schimbările încercate de aceasta din urmă. Prima și cea mai însemnată prefacere îndeplinită, care se înfățișează minții cercetătoare, este *căderea țărilor române sub stăpînirea* ⟨*dominația*⟩ *otomană.*

Valahia întîi, Moldova după dînsa căutaseră apărare și proteguire în închinarea către puternica împărăție a otomanilor. Fiind date însă elementele intrate în legătură, cel românesc mic și dezbinat, al turcilor mare, puternic și obijduitor, era firesc lucru ca închinarea să se schimbe în supunere și ascultarea în robie. Această uzurpare a unor căderi abuzive din partea turcilor era cu atîta mai firească cu cît sistemul urmării la tron în țările române, făcînd cu totul nesigură domnia, împingea pe pretendenți a se îndrepta către puterile străine spre a găsi acolo sprijin împotriva competitorilor lor și, între aceste puteri, care era oare mai în stare a asigura izbînda decît proteguitoarea în curînd stăpîna țărilor române?

În Muntenia am văzut cum amestecul turcilor combătea pe acel al ungurilor, încă de pe timpul urmașilor lui Mircea, mai rostit însă de la Radu cel Frumos, pe care ei [turcii] îl așază chiar în tronul acelei țări (1462). În curînd, lupta de la Mohacs și căderea Ungariei sub stăpînirea turcească aduc Muntenia într-o atîrnare aproape deplină de puterea otomană, «îndreptînd pe competitori nu mai mult către două state rivale, ci către unul și același care înconjura din toate părțile aproape cu stăpînirile lui insula cea mică a statelor române».

În Moldova stăpînirea ⟨dominația⟩ turcească se începu cu alungarea lui Petru Rareș din scaun de către Soliman al II-lea și înlocuirea lui de însăși autoritatea sultanului cu Ștefan Lăcustă. „Și le-au *pus* domn pre Ștefan-Vodă, feciorul lui Alexandru-Vodă", însamnă Ureche în laconismul său cuprinzător acest întîi amestec al turcilor în domnia Moldovei.[2]

Este probabil, deși nu avem dovezi pozitive în asemenea privire, că domnii munteni începuseră încă de timpuriu a cumpăra domnia de la turci, căci altfel cum s-ar putea explica urcarea lui Vlad al IV-lea [Vlăduț] în scaunul Munteniei în 1510, cînd, cu toate că predecesorul său Mihnea fusese răsturnat prin partida Basarabilor, nu ei ajung a pune mîna pe tron, ci tocmai acel Vlad al IV-lea ce petrecea la Constantinopol și care era frate cu domnul detronat?[3] [1] Apoi Radu de la Afumați, după ce este închis de turci din pricina omorului făcut de el în otomani cu prilejul luptelor sale cu Mohamed ⟨Mehmed⟩-bei, prin ce minune oare izbutește el nu numai a dobîndi iertarea sultanului, dar încă și reintegrarea lui în scaunul Munteniei?[4] [2].

Totuși nu este de tăgăduit că, deși turcii vor fi speculat încă de pe atunci domniile Munteniei, schimbarea acestora se făcea mai cu seamă după stăruința partidelor potrivnice ale Dăneștilor sau Băsărăbeștilor și Drăculeștilor; turcii nu provocau atîta pe cît susțineau sau favorau competițiile. Cu încetul însă rolul Porții se schimbă; o vedem începînd a impune domnii, fără a se îngriji de simpatiile sau antipatiile celor două mari partide ale Munteniei. Sub această apăsare, partidele se desfac. Ele combat

---

[1] Vol. II, p. 160 și urm.: *Organizarea primitivă a țărilor române.*
[2] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 164 [ed. C. Giurescu, p. 146].
[3] Vol. II, p. 391–393.
[4] *Ibidem*, p. 398–404 [Radu de la Afumați nu a fost închis de turci].

adeseori pe înșiși membri de-ai lor, puși în domnie fără al lor consimțămînt, ci din omnipotența turcească. Astfel se întîmplă cu Mircea Ciobanul care, deși din partida Drăculească, se răscoală contra lui Radu Paisie, ce era și el din aceeași partidă [3].

Strămutîndu-se sprijinul cu care se obținea tronul dinlăuntru în afară, vedem că competitorii nu mai urmează ca înainte interesului de partidă pentru a pune mîna pe tron, ci interesului individual.[5] Turcii începură a pune și depune pe domni fără să întrebe de țara pe care trebuiau să domnească. Din chiar această împrejurare noi deducem că turcii nu făceau aceste schimbări de dragul schimbărilor, ci din alt motiv, mai firesc și mai înțeles, interesul bănesc, care totdeauna a jucat un mare rol la poporul otomanilor. Sînt cunoscute înspăimîntătoarele jafuri bănești comise de Ibrahim-pașa, Rustan-pașa și Mohamed Sokoli, cei trei vestiți viziri ai marelui Soliman al II-lea,[6] și o asemenea colosală corupție nu poate fi gîndită fără începuturi mai vechi, deși istoria nu ne-a păstrat dovezile acelora.

De la Petru Rareș înainte se dă pe față sistemul cumpărării domniilor române din mîinile turcilor. Am arătat la domnia acestui principe darul cel minunat a două mărgăritare în mărimea unor pere, făcut de Rareș fiicei sultanului și pe însuși Rareș l-am văzut ducîndu-se la Constantinopol cu toate avuțiile lui, care încă neajungîndu-i, el se înconjoară aice de greci și de negutători italieni ba chiar și evrei ce-i împrumutară sumele trebuincioase pentru a dobîndi nu numai iertarea, dar și restabilirea lui în scaun.[7]

Darurile devin îndatoritoare de cîte ori se înfățișa înaintea Porții vreun trimis al domnitorului român. Așa, în 1550, boierii trimiși de Mircea Ciobanul și Ilie Rareș pentru a fi primiți de sultanul dau, cel din Moldova 5000 galbeni, trei [bucăți de] stofă de mătase cu aur, cîteva vase de argint și doi șoimi, unul alb și celălalt negru; cel din Muntenia, 6 cai buni și mai multe blănuri frumoase de cacom[8].

De la Petru Rareș înainte, domniile române devin tot mai mult o jucărie în mîinile turcilor, mai ales de cînd doamna Chiajna introduce în scenă și pe femeile din harem ca elemente determinătoare ale numirii domnului. Sumele colosale vărsate de dînsa pentru căpătuirea lui Petru Șchiopul <cel Tînăr> și Alexandru al III-lea cu domniile țărilor române, lupta cea strașnică cu punga în mînă urmată între Petru Cercel și nepotul Chiajnei își găsesc în Moldova o vrednică paralelă în cumplitele domnii ale lui Petru Șchiopul, Iancu Sasul și Aron Tiranul, cel restituit în scaun după stăruința creditorilor turci.

Se introdusese de timpuriu sistemul reînnoirii domniei la trei ani [4], cînd domnii erau îndatorați să vină în persoană la Constantinopol să aducă un dar; așa Ilie Rareș pare a fi făcut începutul acestui obicei cel puțin pentru Moldova, cînd se duce în 1551 în capitala Turciei, ducînd cu el ca dar 100 de cai.[9] [5]

Cînd Mihai Viteazul ridică în Muntenia steagul răsculării, țările române căzuseră față cu turcii în o robie și o degradare care cu greu și-ar putea găsi părechea în analele omenirii [6].

Revoluția <ridicarea la luptă> de atunci a domnilor români tăie pentru un moment turcilor pofta de a mai exploata țările lor. Curînd însă după moartea lui Mihai, ei reîncep iarăși vechiul lor sistem, mai întîi cu oarecare

---

[5] Vezi acest volum, p. 355.
[6] Zinkeisen, [*op. cit.*], III, p. 98 și urm.
[7] Vol. II, p. 455.
[8] Giovanni Malvezzi, raport din 23 febr. 1550 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 257).
[9] Raportul lui Malvezzi din 22 mai 1551 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 263).

teamă și sfială; mai apoi, văzînd că pot să îndrăznească, îl readuc iarăși la vechea lui înflorire. Domniile se schimbă din nou într-un chip prăpăstuit sub mistuitoarea corupție turcească[10] «și să nu se creadă că această nestatornicie ar fi fost privită ca ceva normal de oamenii de atunci. Numai unii din ei erau loviți de veșnicile frămîntări din țările române. Așa găsim pe ungurul Șt. Erdely exclamînd în scrisoarea din 1623 către bistrițeni: „Nu e oare de mirat, domnule, cînd aceste țărișoare sînt supuse unor schimbări atît de mari»?[10bis].

Ce urmări avut-a acest nenorocit sistem asupra întregii vieți a țărilor române, iată ce avem să cercetăm.

La început veniturile acestor țări, provenite din dări numite pe atunci slujbe, se cuveneau în întregimea lor domnului, care se dezbrăca de o parte din ele în interesul puținilor boieri ce-i ajutau la ocîrmuire. Veniturile țărilor erau deci întregi domnești. De îndată ce ele căzură sub turci și începură a plăti peșcheșul, prefăcut curînd după aceea în haraci, dările scoase trebuiră să se adaoge spre a întîmpina noua nevoie, fără a îngusta veniturile domniei.

Cheltuiala cea adăugită de îndată aduse o mai mare apăsare a dărilor. Cu cît deci se sporea haraciul către turci cu atîta se mărea măsura dăjdiilor [7]. De la 3 000 de galbeni sub Mircea cel Mare, el se urcă pe timpul lui Vlad Țepeș la 10 000, pe lîngă cei 500 de copii*, de care valorosul domn vroind să mîntuie nefericita țară, întreprinsese marea și glorioasa lui luptă pentru neatîrnarea ei. Pînă pe timpul lui Petru Șchiopul ⟨cel Tînăr⟩ tributul Munteniei ajunsese la 40 000 de galbeni.

În Moldova de asemenea tributul crește de la 3 000 de galbeni la 12 000 pe timpul lui Petru Rareș. Pînă la Ioan-Vodă cel Cumplit, tributul se urcase la 20 000 de galbeni și turcii cerură îndoirea lui de la acest domn, îndoire ce era făgăduită de Petru Șchiopul și pe care acesta o și dădu după nimicirea răscoalei lui Ioan prin turci. Pe timpul lui Gaspar Grațiani el era de 58 000 de galbeni.[11] [8]

Afară de tribut, țările române erau îndatorate a trimite la Constantinopol o sumă de provizii care erau plătite uneori, alteori însă date în dar [9]. Chiar însă cînd le plăteau, turcii dădeau pe ele cele ce le convenea lor.

Atîta erau de numeroase și de neapărate aceste provizii pentru traiul capitalei, încît pe timpul lui Mihai Viteazul, izvorul lor fiind secat, se naște o mare scumpete în Constantinopol. Pe timpul turburărilor pricinuite de Matei Basarab și Vasile Lupu, se ivește o foamete în Constantinopol.[12]

Dar aceste dări regulate nu erau nimic pe lîngă cheltuielile lăturalnice, mai ales darurile făcute pentru cumpărarea domniei. Aici sumele ajung într-adevăr proporții fabuloase pentru slabele puteri ale țărilor române. Cîtă nesfîrșită cîtime de bani au vărsat Chiajna, Aron Tiranul, Alexandru al III-lea în mîinile turcilor, cine ar mai putea-o calcula? Aron pleacă de la Poartă, lăsînd acolo o datorie de 1 000 000 de galbeni. În timpul furiei celei mari a luptei pentru tronul muntean dintre Mihnea al II-lea

---

[10] De la Neagoe Basarab pînă la Mihai Viteazul, în decurs de 62 de ani (1521—1593), domnesc 21 de domni și în răstimpul de 32 de ani care trece de la moartea eroului muntean pînă la Matei Basarab (1601—1633), se strecoară 9 domni pe tronul Munteniei. În Moldova, de la moartea lui Petru Rareș pînă la Vasile Lupu, pentru 88 de ani, avem un număr de 26 de domnitori. În mijlociu deci domnia fiecăruia ține ceva peste 3 ani.

«[10bis] Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 932».

[11] Raportul lui Polo Minio către Senatul venețian, 16 oct. 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 598).

* Vlad Țepeș nu a dat tribut de sînge.

[12] Vezi vol. IV. Compară și Pietro Foscarini către doge, 2 mai 1634 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV/2, p. 477).

şi Petru Cercel, acel dintîi făgăduieşte într-un rînd sultanului 600 000 de galbeni şi 100 000 beglerbegului Greciei şi, după ce dobîndeşte tronul, pentru a scăpa de Cercel, făgăduieşte vizirului pentru moartea rivalului său nu o sumă numărată, ci una cîntărită, atîta aur cît ar putea duce 600 de cai! Bineînţeles că acestea erau făgăduinţi numai, şi de acele ce erau peste putinţă de îndeplinit. Ele arată însă nu mai puţin gîndul cu care se apropiau domnii de ţările române, gînd de jaf şi de despoiere neîmpiedecat şi neţărmurit, precum le era şi cumplita putere pe care un obicei învechit le-o da asupra poporului.

De unde să se plătească însă asemenea sume? Din spinarea poporului, îngreuindu-i necontenit birurile ce răspundea. Un domn iscodeşte goştina pe oi, necunoscută mai înainte; un altul porunceşte să se ieie a zecea parte din boi din toată ţara. Gemea ea sub povara asupritoare, însă trebuia să plătească, căci banii daţi de domn dregătorilor Porţii erau luaţi în cele mai multe rînduri cu împrumut de la turci, mai ales de la ienicerii cei retraşi din armată şi îmbogăţiţi prin jafurile făcute; apoi de la grecii ce stăteau şi ei în legătură cu turcii şi ale căror pretenţii erau apărate ca şi ale lor proprii.

Cînd domnul pleca în ţară, am văzut cum o droaie de creditori se luau după el, însoţiţi uneori de un ceauş turc, care să privegheze mai curînda încasare a banilor. Creditorii turci şi greci însoţeau pe dăbilari prin ţinuturi, supunînd pe bieţii locuitori la torturi cumplite, spre a-i sili să scoată bani cu orice preţ şi a-şi lua astfel datoriilor lor [10].

Neexistînd nici un control pentru efectuarea plăţii, aceasta se cerea de la cei bogaţi de două sau de trei ori, spre a se despăgubi astfel de lipsele lăsate prin cei de tot săraci. Apoi se cereau dările de la un sat pentru acoperirea neplăţii lor din partea unui altuia [11]. De aceea găsim documente care ordonă: „ca dăbilarii să nu aibă a opri socotelile unor oameni *pentru alte sate* şi să le ia numai pentru ale lor dabile."[13]

Rapoartele baililor veneţieni sînt pline de tînguiri asupra soartei sărmanului popor, care trebuia să ajungă prin aceste jafuri fără capăt la o totală exterminare.[14] Turcii, văzînd că la fiecare schimbare de domn ei se îmbogăţeau, provocau fără încetare asemenea crize, necătînd [nici] măcar dacă acel numit era sau nu favorabil politicii lor. Bani să deie, era singura condiţie impusă competitorului şi dacă chiar un domn din scaun s-ar fi oferit a-i hrăni într-un chip îndestulător, încă ei nu erau mulţămiţi; vroiau să fie mai mulţi concurenţi spre a trezi lupta între ei, din care totdeauna ieşea un preţ mai bun decît de la o simplă vînzare. De aceea Poarta avea totdeauna pretendenţi în rezervă la Constantinopol, care să poată concura pe acei ce se înfăţoşau din ţările române, „pretendenţi de sămînţă", cum îi numeşte în chip caracteristic un raport veneţian.

Aşa era în timp de pace; cînd izbucnea vreun război, starea devenea dacă se poate încă şi mai rea: se cereau salahori pentru poduri, care pentru transporturi [12], provizii de tot felul, pe lîngă armată cîtă puteau s-o adune şi bani ce se puteau stoarce. Aşa am văzut că Alexandru Radu ⟨Iliaş⟩ este scos din Moldova pentru că nu pregătise la timp podurile peste Nistru şi oamenii trimişi cu carăle de Mihai Viteazul sînt ucişi pentru că întîrziaseră puţin pe drum.

---

[13] Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, 2, p. 96 (22 febr. 1613) [În DIR, A, veac. XVII, vol. III, nu este].

[14] Mai sus, p. 355.

Să se adaoge pe lîngă aceasta prădăciunile comise de armatele străine atît musulmane cît şi creştine ce se-ntîlneau adeseori pe corpul bietelor ţări, precum bunăoară în timpul luptei dintre poloni şi turci sub Movileşti, sau cumplita devastare a Munteniei pe vremile răscoalei lui Mihai Viteazul; apoi năvălirile tătarilor, fie ele făcute ca duşmani, în timpul capricioaselor lupte ale lor cu turcii, fie chiar ca prieteni, bunăoară cînd sprijineau pe Tomşa contra Movileştilor.

«Aceste neorînduieli împingeau pe o mulţime de oameni la o viaţă prădalnică, şi actele timpului se jăluiesc necontenit de mulţimea tîlharilor ce pradă pe oameni, şi mai ales mînăstirile.[15] [13]»

Toate aceste silnicii nu mai lăsau sărmanului popor nici o zi de odihnă; el fugea necontenit prin munţi şi prin păduri, tăinuindu-şi în afundurile lor averea lui cea mai de seamă, vitele ce îl hrăneau, singura lui bogăţie. Nu numai ţăranii însă erau jăfuiţi; nici boierii nu scăpau de despoiere, căci acuma sprijinul domniei nu mai era atîta în boierii din ţară, cît în puternicii din Constantinopol.

Turcii însă, deşi cereau mereu la bani, pretindeau ca domnii să nu provoace mişcări turburătoare prin stoarcerile lor, cînd atuncea erau numaidecît înlocuiţi. Mazilirea îi aştepta însă tot atît de sigur în cazul cînd nu puteau răspunde sumele ce li se cereau sau nu-şi plăteau creditorii.

Bieţii domni, puşi între ciocan şi ilău, recurgeau la cruzimile cele mai sălbatice pentru a sili ţara să primească fără murmur şi fără opunere acest jug de fer şi de foc. La ce foloseau însă răscoalele sau pribegirea? De-abia domnul era schimbat şi răul începea din capăt. Cel nou trebuia neapărat să calce pe urma celui vechi, căci şi lui i se cereau bani şi alt mijloc de a mulţămi lăcomia turcească nu era decît despoierea ţării.

Domnii însă, nefiind siguri pe tron nici de azi pînă mîine, trebuiau să se îngrijească de a-şi face bani albi pentru zilele negre ale maziliei, spre a avea cu ce să-şi tocmească trebile şi să dobîndească din nou domnia. Ei jăfuiau deci îndoit ţările române, mai întîi în scopul de a-şi plăti creditorii şi a unge palmele cele totdeauna uscate ale turcilor; apoi spre a-şi aduna pe sama lor o avere însemnătoare. Aşa vedem pe Petru Cercel că, cu toate sumele colosale plătite creditorilor turci, iese din Muntenia numai după doi ani de domnie cu 43 de care de avuţie: bani, scule şi alte lucruri de preţ. Iancu Sasul, de asemenea, după trei ani de domnie plăteşte datoria lui de 200 000 de galbeni pentru cheltuielile instalării şi mai iese încă din Moldova cu 100 de care de avere, din aceste 40 cu bani. Mai amintim apoi pe Radu Mihnea, cel ce găseşte mijlocul de a depune bani la banca Veneţiei, pe Moise Movilă, care la mazilirea lui trece în Polonia cu 1 400 de cai şi 60 de povere de bani.[16] [14]

Cum de puteau izvorî atîţia bani din ţările române? Pentru a înţelege aceasta nu este de nevoie a ne închipui, cum spune un document, că ele păreau a fi iscodit piatra filozofală, ci trebuie să luăm în privire numai împrejurarea *că tot venitul ţărilor intra în punga domnilor* şi că acest venit

---

«[15] Vezi, bunăoară, tînguirea egumenilor de la Suceviţa către bistriţeni, 1629 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 970)».

[16] Mai sus, p. 394. Într-o limbă încîlcită — cel puţin aşa ne-o redă traducerea lui N. Iorga — un necunoscut scrie greceşte lui Petru Şchiopul despre modul cum ar fi vorbit el cu sultanul ⟨de fapt, cu Sinan paşa⟩ privitor la stoarcerile ţărilor române. „Să trăieşti mulţi ani! Să ştii ⟨află⟩ că pieirea ⟨acelui loc este în plus — N.S.⟩ şi starea [acelei ţări] i-au venit încetul cu încetul ⟨ceas cu ceas⟩ pentru că se schimbă domnii: unul era cioban, [altul argat], altul cazac, şi fiindcă nu se rînduiesc dintr-odată banii [haraciul] şi sînt iarăşi domni şi vin şi golesc lumea şi pentru că dînşii adună avere şi lucruri şi pietre scumpe şi nu le pasă de lume să vadă şi nici domnii nu ştiu că ⟨ce⟩ este". În felul ei, o naivă şi minunată caracteristică a stării de asuprire a ţărilor române la 1593 (Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 309). [Vezi şi traducerea mai completă la G. David, *Petru Şchiopul*, p. 224].

se putea urca, după voința lor, strîngînd pe cît le plăcea coarda contribuțiilor. Așa un raport al lui *Polo Minio* către senatul venețian din 1620 ne spune că „venitul domnului Moldovei era de 350 000 de galbeni, mai mult sau mai puțin, după cum le impune principele să plătească, și în anul trecut, pe cînd eram eu acolo, știu că Grațiani a scos mai mult de 400 000". Grațiani, pentru a-și face mai bună față la Poartă, urcase tributul ce era de 52 000 la 58 000 de galbeni, care împreună cu darurile și prezenturile zilnice ale pașilor aducea atare cheltuială la 150 000 de galbeni sau 150 de sume ⟨pungi⟩ de aspri (suma ⟨somma⟩ de aspri sau denari = 1 000 de galbeni). Pe lîngă acestea, mai ia și pașa din Moncastru (Cetatea Albă), sub pretext de întărituri ale cetății și de pază ale provinciilor, încă pînă la 100 000 de galbeni. Principele Valahiei poate încasa pe an pînă la 250 000, dar e supus la aceleași mîncătorii; însă, nefiind expus la atîtea pericole ca Moldova, trăiește și principele și poporul în mai multă liniște. Moldova e mai bogată; negustorii și boierii cîștigă [cu mult] mai mult în ea". Această bogăție mai mare a Moldovei era însă numai relativă, căci același raport ne spune că „ambele provincii sînt destul de sărace și puțin poporate."[17]

Venitul normal al ambelor țări române fiind de 600 000 de galbeni, putea fi ușor urcat prin stoarceri, care erau regula, la 800 000—1 000 000 pe an; dacă socotim cheltuielile turcești la 4—500 000 galbeni pe an pentru amîndouă țările, încă rămînea de domn cîte 250 000 de galbeni folos pe an, sau 375 000 lei. Din acest venit, cheltuiala cea mai de seamă a domnului era aceea făcută cu lefegiii, care însă în de comun nu se urcau decît la 2—3 000 și costau de la 10—15 000 lei pe lună, deci pe an pînă la 120—180 000 de lei. Rămînea deci domnului venit curat 200—300 000 de lei.[18] [15]

Pentru vremurile lui Mihai Viteazul, care întreținea mai bine de 20 000 de lefegii, se înțelege că asemenea venituri erau neîndestulătoare, și tot atît de puțin vor fi ajuns ele unor domni ca Petru Cercel, Petru Șchiopul, Alexandru al III-lea, Aron Tiranul, care aruncau cu o furie nebună sume peste sume în pungile turcești și că jaful și despoierea trebuia să ieie în timpul lor un caracter de tot ascuțit care făcea de țările se „spărgeau", risipindu-se oamenii prin munți, păduri și prin țările străine.

Sub un asemenea regim barbar și neomenos poporația nu putea să crească, ci se menținea în un număr relativ neînsemnat față cu bogăția și întinderea țărilor române; așa am văzut raportul lui Minio spunînd că ele erau sărace și puțin locuite.

O altă descriere mai amănunțită a stării Moldovei este făcută de un episcop catolic, *Fra Bernardo Quirino* ⟨Bernandino Quirini⟩, în 1599.[19] Acesta, vizitînd cu prilejul cercetării stării parohiilor catolice din Moldova mai multe orașe din această țară, ne spune numărul caselor sau al familiilor ce le locuiau. Astfel, el ne arată că Suceava avea ca la 6 000 de focuri, [Bacăul, 4 000], Baia 3 000, Neamțul 250, Trotușul 3 500, Hușii 1 300 ⟨1 030⟩, Cotnarii 3 500, Romanul 400. Raportul poporației către case sau familii este indicat de episcop numai pentru poporația catolică, arătînd bunăoară că la 300 de familii catolice veneau 1 400 de suflete; aiurea la 62 de familii 435 de suflete și aiurea încă la 68 de familii un număr de 394; în mijlociu deci și pe atunci poporația obicinuită era de 5 suflete la un foc.

---

[17] Raportul lui Polo Minio din 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 598) [*Călători străini*, IV, p. 486].

[18] După calculul făcut mai sus, corespunde la 5 000 000 — 7 500 000 de lei noi.

[19] Hurmuzaki, *Doc.*, III, p. 545—551 [*Călători străini*, IV, p. 37—42].

Admițînd aceeași proporție și pentru poporația românească, avem următoarele cifre pentru numărul locuitorilor din orașele cercetate de Bernardo: Suceava 30 000, Baia 15 000, Neamțul 1 250, Trotușul 17 500, Hușii 6 500, Cotnarii 17 000, Romanul 2 000. Dacă ne gîndim că Suceava era reîntoarsă pe timpul lui Ieremia Movilă la starea de capitală[20], atunci fără îndoială că numărul de 30 000 de oameni ce o locuia este destul de mic și tot astfel cu celelalte orașe mari de pe atunci: Cotnarii, Trotușul, Baia, care nu numărau mai mult de 18 000 de oameni.

Că satele erau mici și ele, ca și orașele, se vede din același document care arată numărul familiilor din orașul ⟨satul⟩ Săbăoani și satele înconjurătoare din ținutul Romanului: Berindeștii, Tomașanii ⟨Tămășeni⟩; Lucacianii ⟨Lucăcești⟩, Giulianii ⟨Adjud⟩ și Lucenii, în total numai la numărul de 300, cu 1 400 de suflete, toți unguri ca și astăzi, pe cînd acuma numără numai Săbăoanii 2 290 de indivizi.

Tot pe atunci, ne spune altă relație, că Tîrgoviștea număra 1 000 de case de ortodocși și 20 de case de catolici, ceea ce ar urca poporația capitalei Munteniei numai la 5 000 de oameni, iar Cîmpulung avea 900 de case, din care 40 de sași, adică în total vreo 4 500 de suflete.[21] [16]

Sub un regim mai blînd și mai drept poporația țărilor române ar fi trebuit să crească într-un chip foarte însemnat, față de rodirea cea neasămănată a pămîntului lor. Raportul lui Bernardo spune altfel decît Minio despre Moldova că este „foarte mare, plină, roditoare, numărînd multe orașe și sate,[22] puțini munți și multe păduri, îmbelșugată în tot soiul de animale". Mihai Viteazul se lăuda pe de altă parte că în ogoarele țărilor sale este destul de a împlînta o singură dată fierul plugului spre a scoate îmbelșugat seceriș.

Ocîrmuite însă, precum am văzut, fără nici o garanție, fără nici o dreptate, stoarse și jăfuite fără încetare de cîrduri de domni flămînzi și de creditori nemiloși, ne mirăm cum de au putut ele păstra și puținul popor ce se resfira pe pajiștile lor, cum de n-au luat cu toții lumea în cap, spre a trece sub alte domnii, unde să ducă un trai mai liniștit.

Și, cu toate aceste jafuri cumplite, cu toată această prădăciune organizată care purta pe atunci numele de ocîrmuire, locuitorii trebuiau să fie înstăriți. De aceea și fugeau ei la apropierea pericolului, căci dacă ei n-ar fi avut de apărat decît goala lor existență, nu ar fi avut pentru ce să fugă; nu la viață ci la averea lor se întindeau acei ce-i apăsau.

În rezumat, deci, apăsarea lacomă și stoarcerile de bani ale turcilor aveau de efect a goli tot mai mult de avuția ei o poporație bogată, care tocmai din pricina bogăției sale era cu deosebire simțită la jaf. Sărăcirea locuitorilor începu însă de la elementul cel mai expus al schimbărilor economice, de la proprietate, avere ce nu se poate ascunde. Pieirea proprietății mici, iată în rezumat urmarea cea mai fatală a domniei turcilor [17].

Înainte însă de a analiza mai pe de-amănuntul aceste prea însemnate transformări, trebuie să cercetăm și altă înrîurire din lăuntru, care se adăogi către apăsarea din afară spre a restrînge tot mai mult elementul cel mai însemnat al puterii unui popor, mica lui proprietate.

---

[20] Mai sus, la Ieremia Movilă.

[21] Botero, *Relazioni universali*, Venezia, 1600, III, p. 95 (apud Hasdeu *Istoria toleranței religioase în România*, [Buc.], 1868, p. 30).

[22] Bineînțeles că aceste multe orașe și sate trebuie să fi fost mici pentru ca raportul contemporan al lui Minio să spună că țările erau, cu toate acestea, puțin locuite, ceea ce am văzut și din numărul locuitorilor cîtorva din ele.

Cînd am cercetat originea nobilimii la români[23], am căutat totodată a schița caracterul acestui așezămînt în primele timpuri ale ivirii sale El ne-a apărut ca o clasă de oameni deosebiți de popor prin sînge și moștenire, arareori numai împrospătată prin odrasle noi urcate de puterea domnului din poporul de jos în rîndurile sale. Acești nobili aveau mai ales de îndeplinit pe lîngă domn slujba militară, cerută de timpurile grele și de vijelie a întîiei constituiri a țărilor române. Răsplata ostenelilor lor era dată de domn prin dăruirea de moșii din întinsele sale latifundii. Dregătoriile civile erau mai mult o formă, purtată în realitate de scriitori năimiți, pe cînd titularii lor urmau înainte a îndeplini pe lîngă domn îndatoririle militare. Nu deci titlul unei dregătorii era cel mai în onoare și cel mai căutat, ci acel de boier, boiarin, jupan sau pan [18]. De aceea am văzut că în întăriturile documentelor, îndeobște boierii netitulați <fără dregătorii> aveau pasul asupra celor cu titluri; dregătoriile curții domnești nu erau deci așa de căutate. Întrucît vitejia pe cîmpul de război și nu talentul de cancelarie deosebea pe oameni, întrucît domnul mulțămea pe toți nobilii, îndeobște chiar pe toți vitejii cu dăruiri însemnate de moșii, este învederat că în primele timpuri era mai la urmă indiferent dacă un boier avea sau nu o dregătorie care-i dădea lui un titlu deosebit.

În curînd, însă, așăzămîntul dregătoriilor dobîndi o însemnătate deosebită. Țările române se întindeau; afacerile se înmulțeau și dregătoriile începură a cere nu numai o îndeletnicire mai deosebită cu daraverile lor, ci și cunoștințe speciale. De aceste dregătorii domnii alipiră apoi cu cît trecea timpul niște venituri fixe tot mai mari, care, în afară de dăruirea de moșii ce putea să nimerească pe orice nobil, aducea foloase deosebite dregătorului domnesc; atare însușire începu deci a fi căutată.

Altă împrejurare contribui încă și mai mult la împingerea tot mai deasă a nobilimii către dregătorii. Anume, izvorul moșiilor de dăruit începu de la o vreme a se împuțina, pentru a seca apoi cu totul. Secătuirea acestui izvor de favoruri pentru oamenii de seamă ai țărilor române, boierii și vitejii din rînduri, se făcu treptat și se poate urmări restrîngerea valului lui de pe caracterul danilor făcute în deosebite timpuri. În veacul al XIV-lea și al XV-lea precum și o parte din al XVI-lea, domnii dăruiesc moșii locuite, cum spune Ureche, „celor ce făceau vitejii la oști" și ale căror merite sînt întotdeauna amintite prin cuvintele „care ne-au slujit nouă cu credință", arătînd uneori și împrejurarea războinică în care s-au deosebit. În tot acest răstimp găsesc, pe lîngă danii de sate locuite, și locuri pustii, în care cei dăruiți aveau să-și așeze un sat, scutind Domnul pe oamenii străini ce se vor așeza în acel sat de dări și angarii pe un termen mai lung sau mai scurt; aceste dăruiri de locuri pustii aveau de scop a înmulți poporația țării prin înființarea așa numitelor slobozii.

Unele din ele sînt foste danii înzestrate ca, bunăoară, satul Negoiești, înființat de mitropolia de Roman, pe care sat Ștefan cel Mare îl scutește în 1466 de „iliș, podvoade, povoadă [posadă], jold, lucru la cetate și la mori, căratul buților, cositul fînului; îl scoate de sub jurisdicția pîrcălabilor și de sub puterea globnicilor, pripășarilor, osluharilor, a gonitorilor din <pe> urmă [răufăcătorilor], neavînd voie nici unul din aceștia să-i judece <sau să le pună zălog> fie pentru furt, fie pentru omor, fie pentru răpire de fată, ci numai mitropolitul să-i judece pentru toate acestea. Locui-

[23] Vol. II, p. 174 și urm.

torii din Negoiești sînt apoi scutiți de vamă pentru pește [proaspăt sau majă sărată], sare, postav, pînză, fier, plute, oale, vase [de lemn], varză, miere, ceară, nici cînd vor vinde, nici cînd vor cumpăra". De asemeni, nici pentru marfă vie, boi, ialoviţe, berbeci, iepe, cai, nici pentru fiare sălbatice; jderi sau helgii".[24] Se înţelege că nu toate sloboziile erau aşa de puternic apărate.

Cînd satele domneşti din cuprinsul ţării începuseră să se restrîngă în număr, domnii recurseră la acele aşezate pe ocoalele tîrgurilor şi de acum găsim, mai ales de la începutul veacului al XVII-lea, mai multe danii făcute de satele ascultătoare de cutare sau cutare ocol sau tîrg [19]. Aşa sînt satele dăruite de deosebiţii domni la deosebite feţe.[25]

După ce se îngustează şi satele din ocoalele tîrgurilor, domnii se văd dăruind moşii din averile lor private [20]. Aşa în 1618 găsim pe Gavril Movilă, domnul Ţării Munteneşti, dăruind mănăstirii Galata de lîngă Iaşi satul numit Heciul, din ţinutul Sorocei, care sat fusese „*dreaptă cumpărătură* şi moşie a răposatului vărului nostru, Isac Balica hatmanul".[26] Miron Barnovschi dăruieşte mănăstirii zidită de el, Bîrnova, de lîngă Iaşi, un sat Toporăuţii, din ţinutul Cernăuţilor, pe care jumătate *îl cumpărase* încă de pe cînd era boier, hatman, de la domnul de atunci Radu Mihnea, iar cealaltă jumătate *o cumpărase* în timpul domniei sale de la unchiul său Stroici logofăt (în deosebire de satul Muntenii din ţinutul Vasluiului, despre care domnul spune că era „*drept domnesc*, ascultător de tîrgul Vasluiul").[27] Tot Barnovschi mai dăruieşte prin testamentul său nişte sate ale sale „*cumpărate* în Polonia, pînă ce am fost locuitor acolo", unor mănăstiri.[28] De asemenea, găsim pe Moise Movilă dăruind logofătului Pătraşco Ciogolea părţile sale din satele Puţureni, Şipoteni şi Pomîrla, „drepte ocini şi *cumpărături* ce au cumpărat vărul meu Isac Balica hat-

---

[24] I. Bogdan, *Doc. lui Ştefan cel Mare*, I, p. 94 [Vezi şi DRH, A, vol. II, p. 190—191; în document este vorba de o „mare scutire şi mare slobozie pe 5 ani de fiecare din dările şi slujbele noastre"].

[25] [10 oct.] 1608, Const[antin] Movilă [dă] lui Dumitru ⟨Dumitrache⟩ Chiriţă postelnic satul Vînătorii din ocolul tîrgului Pietrii; 1611—1623, Ştefan Tomşa lui Iuraşcu ⟨şi⟩ Başotă satul Puţărenii din ocolul Şipotului şi Plavicenii din ocolul Hîrlăului; 1611, Const. Movilă lui Arpentie postelnicul siliştea Dăduţii ⟨Dădeşti⟩ din ocolul Tîrgu Frumos; 1617, Ieremia Movilă [?] lui Danciu, lui Miron clucerul Vercuţii şi Murgăşiţii din ocolul Putnii; 1633, amintit că Const. Movilă dăruie [m-rii] Agapiei Chipereştii din ocolul Iaşilor; 1652, amintit [că] Vasile Lupu [a dăruit] lui [Dumitru] Buhuş vistierul o parte din siliştea Dăduţii ⟨Dădeşti⟩ din ocolul Tîrgul Frumos.

Un document mai nou din 1768 arată pe ce se întemeiau domnii pentru a dărui moşii şi ocoalele tîrgurilor. Alex. Ghica dăruieşte mînăstirii Sf. Spiridon din Bucureşti 2 000 de stînjeni din cei 4166 ce poseda Oraşul [de] Floci, căci le rămînea *îndestul* loc.

Pentru aceste documente vezi: 1608 („Arhiva istorică", I, 1, p. 78) [DIR, A, veac XVII, vol. I, p. 182—183]; 1611 (Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, 2, p. 68; cf. p. 210); 1617 (*ibidem*, p. 106); 1633 (N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 217; cf. p. 222); 1652 („Arhiva istorică", I, 2, p. 191); 1768 (Iorga, *Studii şi documente*, VII, p. 157).

[Datele unora din documentele indicate de Xenopol sînt evident greşite; satul Childeşti (nu Chipereşti!), fost ascultător de ocolul Romanului, a fost restituit mănăstirii Agapia la 29 april 1632 (DRH, A, vol. XXI, p. 42). Satul Chipereşti a fost proprietatea mănăstirii Golia (*Uricarul*, XXIII, p. 196—198)].

Numai prin excepţie se găsesc danii de sate din ocoalele tîrgurilor înainte de veacul al XVII-lea. Aşa, la 1554 Alex. Lăpuşneanu dă mănăstirii Sf. Ilie sate atîrnătoare de ocolul Iaşului (*Uricarul*, XIV, p. 83). [Vezi şi] alt document citat de Ion Tanoviceanu în studiul său *Formarea marii proprietăţi în Moldova*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, [Buc., 1903], p. 426 şi urm. Încheierile lui Tanoviceanu sînt însă prea precise ⟨sigure⟩ pentru chestiuni sociale.

[26] Hrisov din 12 febr. 1618 („Arhiva istorică", I, 2, p. 190).

[27] Document din 12 dec. 1628 („Arhiva istorică", I, 2, p. 6) [DRH, A, vol. XIX, p. 348—353 şi 359—364].

[28] Testamentul lui Barnovschi din 1628 ⟨1633⟩ („Arhiva istorică", I, 2, p. 187). [Vezi A. Golimas, *op. cit.*, p. 207—211].

manul, întrucît domnia mea sînt mai aproape rudă a lui Isac Balica hatmanul"[29] [21].

Ştefan Tomşa dă prin un şir de documente din anii 1615—1616 ⟨numai 1615⟩ mai multe moşii mănăstirii Solca, zidită de el, care toate sînt *cumpărate de la privaţi*. Astfel, satul Fărăoanii, cumpărat jumătate de la Dumitru Goia şi cealaltă jumătate de la Stafie ⟨Şteful⟩, ambele pe cîte 1 000 de galbeni; satul Chiaşvenii ⟨Chezvini⟩, cumpărat de la Vasile Şeptilici iarăşi pentru 1 000 de galbeni. Ba în unul din aceste documente domnul spune chiar că „au găsit cu cale a dărui mănăstirea lui Solca cu sate, care însă erau cumpărate din adevăraţi banii săi şi că de aceea a dat în ştirea tuturor acelor ce ar avea de vînzare moşii să vină la el, vroind să le cumpere pentru bani peşin, prin bună învoială".[30]

Pămînturile domneşti ar fi fost mult mai curînd secătuite dacă un alt izvor de reînnoire al lor nu ar fi existat, izvor ce cursese totdeauna în ţările române, mai bogat însă şi mai îmbelşugat niciodată ca în vremile mai din urmă, anume acel al confiscării moşiilor boierilor trădători. Aşa încă Petru Rareş ne spune într-un document din 1530 ⟨1527⟩ că dăruieşte mănăstirii Tazlăul satul Păşcanii, în Cîmpul lui Dragoş, care sat se sechestrase pentru crima de trădare de la Sima, „cînd acesta s-a fost rǎsculat contra nepotului nostru de frate, Ştefan-Vodă cel Tînăr" [22]. Acelaşi domnitor dăruieşte la [23 aprilie] 1529 episcopiei de Rădăuţi satul Grameştii [pe Prut], „ce l-a fost luat nepotul de frate al domniei mele voievodul Ştefan de la Luca Arbore, portar de Suceava, cînd l-a prăpădit pe acesta."[31] [23]

Radu [Furcovici] vistiernicul fugise în timpul lui Mircea-Vodă din Muntenia şi fiul lui Mircea, Petru al III-lea Şchiopul ⟨cel Tînăr⟩, 1560 ⟨1559⟩—1567 ⟨1568⟩, confiscîndu-i averile, hărăzise satele sale grecului Manta postelnicul, care, la rîndul său, le dăduse mănăstirii Iezerul ⟨Iazer⟩. Ivaşcu [Golescu], un coborîtor al lui Radu vistierul, intentă un proces călugărilor de la Iezer înaintea lui Alexandru-Vodă şi dovedeşte că aceste moşii, înainte de a fi fost hărăzite grecului Manta, fuseseră întărite chiar lui de Petru-Vodă şi, jurînd pentru acest fapt cu 12 boieri, călugării de la Iezer pierd procesul; Ivaşcu, fiul lui Radu, cîştigînd deci moşiile, le dăruieşte el însuşi mănăstirii Vieroş. Călugării de la Iezer revin atunci cu pîră contra celor de la Vieroş, însă pierd judecata neînfăţoşîndu-se la zi.

Vlad vornicul, răsculîndu-se contra lui Vlad Călugărul, „a căzut sub mîna părintelui domniei mele şi i-a tăiat capul şi au rămas bucatele lui (moşiile) domneşti şi au cumpărat jupan Gherghina pîrcălabul satul Mileştii."[32]

Alexandru-Vodă Iliaş hărăzeşte în 1621 mănăstirii Sf. Sava [—Iaşi] o vie în Cotnari, „care vie fusese a lui Costea Băcioc, confiscată împreună cu alte averi ale lui pentru viclenie, sculîndu-se el cu Gaspar-Vodă con-

---

[29] Document din 5 ian. 1634 („Arhiva istorică" I, 1, p. 71) [DRH, A, vol. XXII, p. 3].

[30] Wickenhauser, *Geschichte und Urkunden den Klosters Solka*, Cernowitz, 1877, p. 72—80 [Vezi şi DIR, A, veac XVII, vol. III, p. 198, 202—203, 206—207, 222 etc. Nu se poate spune însă că „toate satele sînt cumpărate de domn; printre ele se găsesc şi sate domneşti, ascultătoare de ocoale precum: Lămăşani şi Stupca, ascultătoare de ocolul cetăţii Suceava; Costeşti şi Mănăstireni, ascultătoare de ocolul şi de curţile domneşti din Botoşani etc., deşi domnul declara că dorea să înzestreze ctitoria doar cu „sate şi ocine cumpărate cu banii noştri drepţi" (DIR, A, veac. XVII, vol. III, p. 206). Printre satele dăruite m-rii erau apoi şi unele confiscate pentru hiclenie, ca Iubăneşti, confiscat de la hatmanul Isac Balica; *ibidem*, p. 210].

[31] „Arhiva istorică", I, 1, p. 133; Orest Popescul, *Cîteva documente moldoveneşti*, p. 32.

[32] „Arhiva istorică", I, 1, p. 68; *Uricarul*, II, p. 253; [Stoica] Nicolaescu, *Doc. slavo-române*, p. 10 [DIR, B, veac XVI, vol. V, p. 210—211].

tra turcilor"[33] [24]. Mai întîlnim alte două moșii confiscate pe seama domniei, una cu numele Solca de lîngă mănăstirea cu aceeași numire, pierdută de proprietarul ei Arbore pentru crima trădării, și Stănileștii, pierduți în același chip de Udrea cel Orb, care se sculase cu mulți leși și venise asupra lui Ștefan Tomșa[34], și așa cu multe altele.

În sfîrșit, mai puneau mîna domnii, pentru a mai reîntregi pămînturile domnești, pe averile rămase fără moștenitori [25]. Astfel, postelnicul Hrăbor, nelăsînd rude, moșiile lui trec asupra lui Alexandru Lăpușneanu în 1552 și în 1618 găsim un sat, Șivița, dat de Radu-Vodă [Mihnea], domnul Moldovei, lui Condrea, fostul său cămăraș, „care acel sat au fost de mai înainte vreme a lui Ceacîr ⟨Ceacîrlo⟩ Grecul, însă de la dînsul n-au rămas nimeni, căci n-au avut [nici] copii, și au rămas de au fost acel sat pustiu 25 de ani, și am aflat domnia mea cum acel sat s-au luat domnesc de Ștefan-Vodă Tomșa și au fost strîns acolo cîțiva oameni din toate părțile."[35] [26]

Aceste însă erau numai slabe mijloace de reîntregire a istovitelor pămînturi domnești. Un fapt rămînea constant și neîndoielnic: *pămînturile domnești erau pe cale de a dispărea,* provocînd prin golul lăsat de ele o întreagă schimbare economică și socială. Domnii nu mai aveau cu ce dărui pe boierii ce îi slujeau; rarele sate domnești ce mai rămăseseră erau păstrate pentru scopuri mai sfinte, dăruirile către mănăstiri.

Nu e vorbă, și în vremuri mai vechi se găsesc cumpărături de sate făcute de domni spre a le dărui apoi. Așa, Ștefan cel Mare cumpără în 1468 de la Mărina ⟨Marena⟩, soția lui Iancu Braecivi, satul Mansuti ⟨Maneuți⟩ pe Suceava, pentru a-l dărui apropiatei sale mănăstiri Putna; în 1481, un sat Sălăvăstru ⟨Selivestri⟩ de la Dancu, fiul lui Sima, drept 200 de zloți tătărești, și schimbă acel sat cu Manica Lolea ⟨Mărina Lolca⟩, fiica lui Iane Borileanul ⟨Ioaniș Borilescu⟩, pentru alte două sate ale ei pe Nechid, în Cîmpul lui Dragoș: Borileștii și Drăgoteștii, mai dîndu-i un adaos de 240 de zloți tătărești, și hărăzește aceste de pe urmă sate mănăstirii Tazlăul. Ștefan însă vroise să deie mănăstirii niște sate *în vecinătatea ei* și de aceea el trebui să le cumpere.

Alt sat cumpărat iarăși de Ștefan cel Mare, în 1490, de la Stanciu și frații lui, anume Mucateștii ⟨Macicatovți⟩ pe Suceava, este dăruit de domn mănăstirii Putna, în vecinătatea căreia se afla.[36]

Tot așa găsim pe Petru Rareș dînd un sat, Frăteștii, mănăstirii Tazlău, așezat pe Tazlăul Sărat, și pe care-l cumpărase pe bani gata din vistierie de la boierul Cîrstian. Așezarea satului pe apa Tazlăului, în apropierea mănăstirii, arată că și Petru Rareș fusese îndemnat de același motiv ca și Ștefan cel Mare a cumpăra acel sat pe bani.[37]

---

[33] Document din 26 iunie 1621 („Arhiva istorică", I, 1, p. 112) [DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 244–246].

[34] Document de la Ștefan Tomșa din 1 august 1615 (Wickenhauser, *Solka,* p. 76).

[35] Document de la Radu Vodă, 30 mart. 1618 („Arhiva istorică", I, 2, p. 191).

[36] 1468 (Wickenhauser, *Woronetz und Putna,* p. 154–156 [DRH, A, vol. II, p. 228–229]; 1481 („Arhiva istorică", I, 1, p. 75) [DRH, A, vol. II, p. 356]; 1490 (Vartolomeu Măzăreanu, în „Analele Acad. Rom.", s. II, t. XXXIII, p. 311) [DRH, A, vol. III, p. 148].

[37] 1468 (Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare,* I, p. 132); 1481 („Arhiva istorică", 1, p. 133). Mai vezi un hrisov al lui Ștefan cel Mare din 1481, prin care acest domn cumpără mai multe trupuri de moșie de la deosebite persoane, toate însă așezate pe lîngă Roman, pentru a le dărui episcopiei din acel oraș (Melchisedek, *Chronica Romanului,* 1, p. 134). Un document din 1676 (V. A. Urechia, *Miron Costin, Opere complete,* II, p. 521), dă ca motiv al schimbului unor sate mănăstirești: „neavînd nici un folos sînta mănăstire de acest sat, *căci este departe".* Alt document al lui Ștefan cel Mare, prin care cumpără sate spre a le dărui episcopiei de Roman, în anul 1466 (I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare,* II, p. 111).

Mai întîlnim pe Mihnea Turcitul spunînd într-un document din 1588 că Neagoe Basarab (1512—1521) cumpărase pentru 20 000 de aspri satul Cretineşti ⟨Crătuneşti⟩, de la Barbu [Craiovescu] banul şi Pîrvu [Craiovescu] vornicul, devenind sat domnesc. Urmaşul lui Neagoe Basarab dă acest sat înapoi lui Pârvu vornicul pentru bună şi credincioasă slujbă. Radu de la Afumaţi îl cumpără a doua oară de la Pîrvu vornicul pentru 30 000 de aspri şi-l dăruieşte [fraţilor săi], lui Cîrstea vistierul şi Măican spătarul.[38]

Pe cînd la aceşti domni mai vechi, care înotau încă în plina apă a pămînturilor domneşti, cumpărăturile făcute îşi au explicaţia lor în motive speciale, acele săvîrşite de domnii următori lui Mihai Viteazul îşi găsesc temeiul lor în lipsa de asemenea pămînturi, pe care dăruirile anterioare le secătuiseră. Slujbele făcute domnului nu mai puteau fi răsplătite decît prin excepţie cu dania de moşii. Boierii trebuiau să caute aiurea o căpătuire şi ei se aruncară pe dregătoriile curţii, care, cu cît înainta timpul, cu atîta deveneau şi mai bine răsplătite, sporindu-se veniturile lor.

Cît timp deci domnii avură moşii de dăruit, dobîndirea acestora fu mai căutată decît dregătoriile şi de aceea am văzut că în acele vremi însuşirea de nobil nedregător trecea înaintea dregătorului; cu cît însă moşiile începeau a se rări şi erau mai anevoie de dobîndit, cu atîta boierii năzuiau tot mai mult la dregătorii. Neputînd încăpea cu toţii deodată în slujbele ţării, fiind mult mai numeroşi decît posturile deschise, se împărţeau în tabere, fiecare cu cîte un cap, pretendentul la domnie, punînd în joc acele veşnice intrigi care sfîşiau ţările române.

Este o deosebire între luptele pentru tron mai vechi şi cele mai noi, de exemplu între acele dintre urmaşii lui Mircea sau ai lui Alexandru cel Bun, şi acele care precedează şi urmează epoca lui Mihai Viteazul: în cele dintîi se vede rivalitatea a două puteri vecine, care se răsfrînge în luptele pentru domnie din ţările române; în Muntenia între unguri şi turci, în Moldova între unguri şi poloni. Apoi, după ce Ungaria cade şi ea sub turci, luptele din Muntenia urmează între cele două mari partizi ⟨facţiuni⟩ teritoriale ale Băsărăbeştilor şi Drăculeştilor, dezorganizate tot mai mult de corupătoarea apăsare turcească, pînă ce cad cu totul sub zdrobitoarea ei sîlnicie.

De aceea luptele urmate de la Radu Paisie şi Petru Rareş încoace iau un caracter tot mai mult personal, în care ceea ce se apără şi se loveşte este interesul individual al principilor şi al nobililor lor. Conştiinţa politică, în loc de a se dezvolta cu timpul în ţările române, amorţeşte tot mai tare pînă ce dispare aproape cu totul în epoca fanariotă.

Boierii, tinzînd acuma cu toţii la dregătorii, viaţa pe lîngă domn, la curte, cum se zicea, deveni mai căutată. Precum domnul vroia să strălucească pe tron, astfel şi boierii în jurul aceluia; mai mult decît strălucirea, atrăgeau pe unul şi pe ceilalţi însemnatele foloase băneşti pe care domnia şi dregătoriile le aduceau cu sine [27]. Boierii vroind a fi cu toţii slujbaşi, acei ce nu puteau încăpea erau consideraţi ca nedreptăţiţi şi nenorociţi. Tot după analogia domnilor, care, fiind scoşi, aşteptau rîndul lor la domnie, se dădea şi boierilor ieşiţi din slujbă numele de *mazili*.

Acest cuvînt e de origine turcească, *ma'azul*, avînd însemnare de destituit, scos din slujbă. El se introduse în limba română o dată cu obiceiul de a se scoate domnii din scaun de către turci, cu deosebire de prin veacul al XVI-lea, şi apoi s-a întins de la pierderea domniei la aceea

[38] Citat de [Stoica] Nicolaescu, în *Radu Vodă ⟨Documente cu privire la Radu de la Afumaţi⟩*, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", 1909 [Vezi şi DIR, B, veac XVI, vol. V, p. 367—368].

a boieriei. El nu avea un înțeles înjositor, căci vedem că domnii mărturisesc prin hrisoave mazilirea lor.[39] Nifon patriarhul este arătat de Constantin Căpitanul ca „mazil și gonit de turci aice în țară."[40]

Într-un hrisov al lui Grigore Ghica din Moldova, întîlnim „arhierei în scaun și arhierei mazili".[40bis] Într-un document din 1655 găsim pe marele boier Constantin Cantacuzino «care, printr-o excepție ce se întîlnește numai prea rareori», că „nu pohtește nici o boierie ci rămăsese mazil"[41] [28].

În timpurile vechi, viața de oraș fiind foarte puțin dezvoltată, cei mai mulți din boieri locuiau la țară, și anume toți acei ce nu aveau vreo dregătorie; așa am văzut aiurea cum domnii dintîi dăruiau adeseori boierilor acele sate unde aceștia își aveau așezarea,[42] dovadă că pe atunci boierii ședeau la țară, și anume din buna voia lor. Cînd domnul îi chema la oaste, ei veneau în jurul său; îndată ce-i elibera, se reîntorceau la satele lor.

Cu schimbarea caracterului boierimii și cu prefacerea treptată a boierilor în dregători [29], șederea la țară nu mai era viața lor cea mai plăcută; ei tindeau cu toții în jurul curții, în capitală, și cei ce nu puteau încăpea la ea se considerau ca surghiuniți. De aceea în limba veche a cronicarilor mergerea boierilor la țară este tot atît ca și disgrațierea lor; chemarea lor la curte răspunde la a lor reînturnare în favoarea domnului. Așa Aron-Vodă, fiind scos din scaun de turci din cauza tînguirii țării și temîndu-se ca boierii, aflînd de căderea lui, să nu-l omoare, îi chemă și le mulțămi cu slujbele lor ce i-au făcut și le-au zis „să meargă cine-și acasă ⟨pre la casele lor, gîndind⟩ că doară se vor duce și el va scăpa ⟨să ia drumul spre Țarigrad⟩."[43]

Pe timpul lui Vasile Lupu, Timuș [Hmelnițki], fiul hatmanului cazacilor, viitorul ginere al domnului, persecuta pe niște boieri, care se opuneau la căsătoria lui cu domnița Ruxandra. Acei boieri, temîndu-și zilele de răzbunarea lui Timuș, „s-au cerut de la Vasile-Vodă să-i lese *să meargă* la țară; ci Vasile-Vodă nu-i lăsă și au poroncit la ginere-său că mai bine mort să hie decît să hie boierii săi care îi are la inima sa cu toată credința la atîta grijă, căci altfel cu ce inimă vor veni ceilalți boieri de la țară la dînsul."[44]

De asemenea, cronica anonimă a Țării Românești spune că „Antonie-Vodă, văzînd dreptatea celor trei boiari, îndată au *mazilit* pre care ⟨cei ce⟩ avea dregătorii și *porunci tuturor cîți au fost la acel sfat spurcat să meargă la țară* [să șază la casele lor], iar alt rău [nimic] nu le-au făcut. Deci nu multă vreme trecînd, iar le-au poruncit de au venit la curte și i-au iertat de toată vina lor."[45]

Neculai Costin ne vorbește de asemenea într-un loc despre „acei din boierii mazili ce fusese mai înainte vreme cu boierii la curte, pre care i-au apucat la țară (tătarii) de cu toamnă pe la casele lor", de unde se vede iarăși că boierii maziliți se retrăgeau la țară.

Alăturea cu mazilii, locuiau însă la țară și alt rînd de boieri, mai nefericiți încă, care nici nu apucau vreodată a încăpea în o dregătorie,

---

[39] Grigore Ghica [II] spune într-un document din 1748: „după mazilia noastră" (*Uricarul*, II, p. 60).

[40] *Magazin istoric*, I, p. 153 [Vezi și Radu Popescu, *Istoriile*, p. 25: „turcii îl mazălise, și-l surgunise".]

[40bis] *Uricarul*, I, p. 47.

[41] 1655 (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 32).

[42] Vol. II, p. 164—166.

[43] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 207 [ed. C. Giurescu, p. 264—265].

[44] Miron Costin, în *Letopisețe*, I, p. 308 [*Opere*, ed. P. P. Panaitescu, p. 148].

[45] *Magazin istoric*, V, p. 5 [*Istoria Țării Românești*, p. 163].

ci din deosebite împrejurări rămăseseră uitaţi de domni la moşiile lor; aceştia erau aşa numiţi *boieri de ţară* sau *feciori de boieri de ţară*, «despre care pomeneşte un hrisov din 1593, spunînd că „la această tocmeală au fost Nacul pîrcălabul şi Ieremia Murguleţ şi Ştefan Murguleţ şi Ipatie Murguleţ şi alţi feciori de boieri (fără nici un titlu)». Alt hrisov al lui Barnovschi-Vodă, din 1628, arată că „i se jăluise şi rugătorii noştri episcopii şi *mazilii* şi *feciorii de boieri de ţară* că li s-au pustiit satele."[46]

Miron Costin vorbeşte la domnia lui Vasile Lupu despre „*feciorii de boieri de ţară*, Nicolai Buhuş şi Ion Prăjescul", şi aiurea el arată ca *boieri de ţară* pe Ciogoleşti.[46bis] Într-un document din 1648 găsim pe feciorii de boieri „Ţiu biv postelnic, Macri căpitanul, Savin şi Neculai sin Buhuş vistiernicul, Toderaşcu sin Jora şi mulţi feciori de boieri". În acest loc sînt desigur amestecaţi feciorii de boieri, ca Savin şi Nicolai sin Buhuş, cu boieri mazili.[47]

Tot aşa un hrisov al lui [Mihai] Racoviţă din 1718 arată pe Vasile Ceauşul <Ceaurul> şi Iordache Aslan [carei] au adunat în mănăstirea Caşinul pe alţi boieri şi mazili şi feciori de boieri de ţară şi au tras de acolo la Cetatea Neamţului, prădînd şi jăcuind mănăstirile şi pe boieri.[48]

Între mazili şi boieri de ţară întîlnim adeseori cele mai mari familii şi de aceea cînd vom vedea mai tîrziu în ce stare degradată a ajuns clasa mazililor, nu ne vom mira cum se face de întîlnim astăzi adeseori între ţărani coborîtori din familiile de frunte ale boierimii de altădată.[49] Astfel, despre [Gheorghe] Duca-Vodă spune Neculai Costin că nu cruţa „nici boier, nici sărac, nici ţăran, nici femei, şi făcea strîmtorare tuturor pentru bani, şi boierilor, şi neguţitorilor, şi la toată ţara; că au închis pe mai mulţi boieri, pe Toader Palade vel vornic de ţara de sus, pe Tudosie Dubău vel spătar, pe Sturza vel spătar şi *alţi mazili*."[50] Aşadar şi aceştia arătaţi după slujbele ce le *avuseră*, erau număraţi între mazili.

Miron Costin spune despre o rudă a sa „Costin, ce era mazil la ţară, ori să-l tragă în partea sa Alexandru-Vodă, ori alt gînd avea, îl chemă la curte şi-i dete hătmănia."[51] [30] Vedem deci un mazil chemat la curte şi boierit cu o mare boierie. De aceea cronicarul Neculce aminteşte într-un rînd despre „o samă de boieri mazili ce au fost boieri mari,"[52] ba chiar, vorbind de el singur, spune că domnul „au pus din boierii mazili pre mine Ioan Neculcea biv vel vornic."

[46] 1593 (*Documente româneşti*, ed. Bianu, p. 4); „*Arhiva istorică*", I, 1, p. 175. Feciorii = coborîtorii [nu totdeauna — N.S.].

[46bis] Miron Costin, loc. cit., p. 296—297 [*Opere*, p. 135].

[47] Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, 2, p. 142. Un alt document din 1647 enumeră pe următorii feciori de boieri fără titluri de boierie: Ieremia Murguleţ, Ionaşco cupariu, Vasile Mălai, Toader Jora şi Dima mardagiul [ultimul este meşteşugar]. (Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, 2, p. 123).

[48] Publicat de N. Emilian, în „Conv. lit.", XII, 1885, p. 763.

[49] Aşa familia cea mare şi însemnată *Arbure*, al cărui trunchi fusese acel vestit hatman <portar de Suceava> Arbure ce pierise sub securea [călăului] lui Ştefăniţă în 1523 (vol. II, p. 434), după ce se menţine la rangul de boieri mari sub Petru Rareş, cade încă de pe la 1650 în rîndul moşnenilor (document din 1650, în „Arhiva istorică", I, 1. p. 88), şi apoi ca oşteni de rînd, stegari (document din 1698; *ibidem*, III, p. 264). [Pentru genealogia familiei Arbure pînă la mijlocul sec. XVI, vezi Ştefan Gorovei, *Găneştii şi Arbureştii* (C. I., II, 1971, p. 152). La 1620 urmaşele lui Luca Arbore erau Tofana şi Zamfira, fetele Maricăi, fosta soţie a lui Ion Solomon mare vistier, şi vara lor, Nastasia, fata Odochiei, care fusese fiica lui Arbure. Vezi N. Iorga, *O hotărîre a lui Gaspar vodă pentru hatmanul Şeptilici şi urmaşii lui Arbore*, în *Studii şi documente*, XXI, p. 281—284.]

[50] Neculai Costin, în *Letopiseţe*, II, p. 25.

[51] Miron Costin, *ibidem*, I, p. 264 [*Opere*, p. 98].

[52] Neculce, *ibidem*, [*Letopiseţe*], II, p. 415.

De aceea a rămas moştenită în mazili mîndria boierească. Documentul unui proces privind bătaia suferită de vătaful postelnicesei Maria Goghicioaia (?), unul Apostol, fiind bătut de doi mazili din satul Grumăzoaia, ceilalţi, în timpul cît îl băteau, glumeau pe seama lui, îndemnînd unul din ei Gavril Romaşcu, ca să-l bată ca la de 100 de lei; altul, mai zgîrie-brînză, zicea că „mai mult de 70 de lei nu face un mojic".[53] Un vătaf boieresc era deci mojic pentru mazilii din Grumăzoaia. De aceea şi astăzi [la sfîrşitul secolului al XIX-lea] mazilii ies la prăşit cu sapa învelită în basma.

Condiţia mazililor şi a boierilor de ţară deveni însă cu timpul mult mai rea decît aceea a celor dregători, căci boierii ieşiţi din slujbe plăteau dăjdii la vistierie,[54] şi anume contribuţia aceea personală, birul, impus poporului de jos, cu singura deosebire că mazilii nu erau supuşi cislei, ci plăteau dările după o impunere specială pentru fiecare din ei [dajdea mazilească][55] [31].

Neculce ne spune că Constantin Mavrocordat „au ales pe alţi boieri mazili, care nu încăpuse la boierii şi la isprăvnicii şi fusese cu boierii vel sau feciori de boieri vel şi pre aceia i-au rînduit să-i pună pe rînd pe toţi nî slujbă şi le-au ridicat dăjdiile să nu dee nimic."[55a]

Nu numai aceasta însă era pricina pentru care era urîtă starea de mazil. Moşii nemaifiind de împărţit, boierii nu se mai puteau aştepta la alte foloase decît la acelea aduse de veniturile dregătoriilor. Apoi jafurile domnilor făcîndu-se prin mijlocirea dregătorilor, aceştia se foloseau totdeauna din despoierea poporului, încît acei ce erau în slujbe de obicei se îmbogăţeau [33], pe cînd mazilul rămas la ţară, nemaiavînd nici un mijloc de a-şi creşte avutul [34], acesta se tot subîmpărţea între moştenitori din generaţie în generaţie, îndrumînd astfel familiile altădată bogate tot mai mult spre sărăcie şi deci spre reintrarea în sînul poporului din care le deosebise în vremile mai de mult tocmai o fericită stare economică. «Că lucrurile erau aşa ne-o dovedeşte un prea însemnat document în care Grigore Ghica ⟨Cuza⟩, feciorul lui Neculai Cuza, se jăluește de sărăcia în care trăia, „că nici cheltuiala de toate zilele nu puteam a o întîmpina atît eu, cît şi surorile de la Văratec, şi fiindcă o moşie (Barboşii) atîţi fraţi (eram 8) nu o puteam stăpîni, doar numai făcîndu-ne răzeşi ca ţăranii."[56] »

Mulţi răzăşi de astăzi, multe sate de foşti clăcaşi îşi au originea în cîte o familie de boieri din acei uitaţi de norocul vremilor.[57] Aşadar, proprietatea

---

[53] *Ibidem*, p. 459 [Trimitere greşită] ⟨G. Ghibănescu, *Cuzeştii*, p. XXIX—XXX⟩.

[54] Hrisovul lui [Grigore] Ghica citat mai sus (*Uricarul*, I, p. 47).

[55] Mai multe documente de la sfîrşitul veacului al XVIII-lea din Muntenia întăreau privilegiul boierilor mazili „purtîndu-şi dările orînduite de la visterie şi împărtăşindu-se de milele ce din vechime are această breaslă de a scuti drepte bucatele sale de dijmărit şi vinărici (documente din 1786, 1793, 1798). Un document din 1819 îi numeşte în loc de boiernaşi mazili, boieri de neam, neamuri (M. St. Dumitrescu ⟨V. Demetrescu⟩, *Sineturi de mazili*, în „Conv. literare", 1899 ⟨1895⟩, p. 616).

Un alt document din 1759, de la Ioan Calimah, scuteşte pe mazili de peceţi, adică de birul prin cislă, cu toate că unii din ei se aflau în slujba boieriei şi, deci, nu puteau fi supuşi cislei (N. Iorga, *Doc*[*umente privitoare la familia*] *Callimachi I*, p. 422.)

[55a] *Letopiseţe*, II, p. 460. În afară de scutirea de cislă, mazilii se mai deosebeau de ţărani şi prin faptul că ei nu puteau fi pedepsiţi decît prin divanul domnesc. Vezi răspunsurile divanului la întrebările făcute de guvernul bucovinean în 1782 (*Uricarul*, X, p. 267).

Cei mai de frunte dintre mazili alcătuiau *neamurile*, care nu răspundeau ⟨plăteau⟩ birul, iar desetina, dare indirectă, o plăteau boiereşte *(ibidem)* [32]. La studiul schimbării suferite de boierime în timpul Fanarioţilor vom avea prilejul a reveni asupra mazililor.

[56] Citate de Gh. Ghibănescu, *Cuzeştii*, [*Surete şi izvoade*, VII], p. XXIX ⟨CCIX⟩.

[57] Dovezi pentru desfacerea moşiilor boiereşti în răzăşii ⟨inexistente în Muntenia!⟩: hrisovul lui Brîncoveanu din 1710, care arată că moşia Moceşti ⟨Măceşti⟩, ce fusese a lui Udrea [Băleanu] biv vel armaş, a fost cumpărată de la moşneni, urmaşii lui, de către Mihai Vodă. [La 21 aug. 1598, Udrea a lăsat satul fratelui său, Badea; DRH, B, vol. XI, p. 593].

mică se împrospăta din desfacerea proprietății mari și numai astfel se explică două împrejurări, dealtmintrelea neînțelese din istoria ei, la poporul român.

Mai întîi, aceea că, cu toată mîncătoria cea uriașă de sate răzășești întîmplată în decursul veacurilor, sămînța lor tot nu a fost istovită, și a doua : existența de numeroase sate răzășești și în partea șesului, pe unde am văzut că poporul român nu prea locuia înainte de descălecare.[58]

Proprietatea mică are deci în țările române două obîrșii : una veche, anterioară întocmirii statelor Munteniei și Moldovei, aceea așezată mai ales în părțile muntoase și în care dreptul de stăpînire asupra pămîntului nu poate deriva din danii domnești, fiind anterior întemeierii domniei, și una mai nouă și necontenit curgătoare, desfacerea moșiilor boierilor de țară sau a celor mazili în răzășii între urmașii lor, care moșii se pot întîlni pe tot cuprinsul țărilor române și a căror temelie juridică se sprijină adeseori pe o scrisoare de dăruire cătră boierul din care se trag locuitorii lor.

Ivirea clasei ⟨categoriei⟩ mazililor, alăturea cu boierii cei cu boierii, documentează o schimbare radicală întîmplată în condiția nobilimii române. Ea tindea să devină tot mai mult o clasă de dregători atîrnați ⟨dependenți⟩ pe persoana domnului, din una de oameni liberi ce fusese mai înainte; *boieriile absorbiseră pe boieri.*

Nu putem deci primi părerea că toată proprietatea mică să-și fi avut obîrșia în împărțirile repetate ale unei proprietăți mari și că sate în care înșiși sătenii să fi fost stăpîni și-au căutat [originea] la începutul principatului moldovean și deci și a celui muntean.[59] Cu toate că multe sate de răzeși își urcă originea la un moș comun care le dă numele, nu se poate susține că s-ar afla și sate care vor fi fost stăpînite chiar de la început de țărani [35]. Altfel trebuie să ne închipuim că toate satele au fost locuite de la început de un singur om — un boier — și că sătenii de mai tîrziu sînt urmașii lui. O asemenea părere nu se lovește deloc, deoarece se întîlnesc o mulțime de documente vechi în care domnul dăruiește satul unui individ din el pe care îl creează boier tocmai prin această dăruire, arătînd anume că-i dăruiește satul *unde este casa lui* [36]. Erau deci și casele altora în acel sat și acele case presupun existența de locuitori coproprietari ai satului, împreună cu boierul dăruit. Domnul dăruind de cele mai multe ori boierilor și mănăstirilor sate locuite este învederat că aceste sate nu au putut aparținea înainte de dăruire unui singur stăpîn.[60]

O serie de documente care arată cum satul răzășesc Plotunești se desfăcu treptat dintr-o moșie a unui boier Stan Plotun, care fusese dăruit cu ea în 1440 de domnii Moldovei Ilie și Ștefan, vezi în Gh. Ghibănescu, *Istoria unei moșii din veacul al XV-lea pînă astăzi*, în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași", I, (1889—1890), no. IV și V [p. 385—417, 556—574] [Boierul Plotun a primit satul Plotunești de la Alexandru cel Bun la 1401; DRH, A, vol. I, p. 19]. Alt document din 1549 care constată împărțirea unei moșii a lui Vasco Epure între o mulțime de moștenitori, în „Arhiva istorică", I, 1, p. 42.

[58] Vol. II, p. 49. *Din condica liuzilor* pe 1803, publicată de Th. Codrescu în *Uricarul*, vol. VII și VIII, se poate vedea că în județul *Suceava*, județ de munte, erau la acea dată 114 moșii boierești și mănăstirești și numai 9 răzășești; în județul *Neamț*, 162 proprietăți mari și 19 răzășești; în *Roman*, 67 de proprietăți mari și 19 răzășești; în *Bacău*, 47 proprietăți mari și 50 răzășești; în *Putna*, 68 proprietăți mari și 67 răzășești; în *Tecuci*, 52 proprietăți mari și 51 răzășești, etc.; mai multe deci la șes decît la munte.

Explicarea acestui fapt este următoarea: muntele, locuit în vechime de români, rămăsese după întemeierea domniilor în proprietatea răzeșilor, din care cei mai mulți fură absorbiți, fără ca să se mai poată reforma. În șes multe moșii fuseseră dăruite la boieri, care, rămînînd mazili, se coborîră cu timpul la starea răzeșilor. [Despre răspîndirea satelor de răzeși, îndeosebi în regiunile păduroase ale Moldovei, vezi Victor Tufescu, *Răspîndirea satelor de răzeși. Contribuțiuni la studiul populării Moldovei*, în „Arhivele Basarabiei", VI, 1934, nr. 1, p. 11—35].

[59] *Cronica Vascanilor* [*județul Suceava*], de Radu Rosetti, în „Analele Acad. Rom." [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIX, [1906—1907], p. 5 și alte scrieri ale d-sale.

[60] Vezi vol. II, p. 161—164, unde se aduc dovezi că satele dăruite tocmai la începutul existenței principatului Moldovei erau sate locuite.

Ce puteau fi locuitorii unui sat, înainte de dăruirea lui de domn, decît proprietarii pămîntului acelui sat?

Prin urmare, dacă multe sate pot fi urcate în privința originii proprietății la un singur autor comun, altele tot atît de numeroase, nu pot fi îndărăptate la atare origine. Proprietatea *per indivisis*, care caracterizează vechea stăpînire românească de pămînt, nu-și are temeiul numaidecît în repetatele împărțiri ale unei singure stirpe.[61] Pentru Vrancea avem dovada învederată în arătarea boierilor din anaforaua din 1817 că locuitorii acelui colț de țară nu-și trăgeau proprietatea lor din danii domnești, deoarece era anterioară descălecării [37].

Tot așa stăteau lucrurile pentru Cîmpulungul Moldovenesc și pentru Tighina ⟨Chigheci⟩. Alte sate își trag numele de la un individ, adeseori un boier, ca Belcești, de la Crăciun Belcescul, care și avea case în acel sat; Mănești, de la boierul Manu, întemeietorul lui; Vitoldești de la Vitold; Oțeleni de la boierul Oțel ce apare și ca vornic sub Bogdan al II-lea*. Satul lui Ștefan cel Mare (?) aceasta nu înseamnă că acel sat era locuit numai de acel boier și de neamurile lui, ci numai atîta că el îi dăduse numele și [era] cel mai de seamă locuitor din al lui cuprins; cum am văzut mai sus, satul Alboteni [era] numit așa de la boierul Albotă, ce-și avea casa în el.

A fost deci și o proprietate mică în Țările Române, care a fost alimentată necontenit de repetatele împărțiri.

Par. 3. Starea țăranilor

În timp ce în clasa nobilimii române se întîmpla acea transformare care o împingea către dregătorii, în straturile de jos ale societății se petrecea o alta, care o arunca tot mai mult în robia către marii proprietari. Se începuse acel proces fatal de absorbire a proprietății mici de către proprietatea mare, care s-a stîmpărat abia în timpurile noastre [sec. XIX], și atît de vajnice erau primejdiile ce înconjurau pe proprietarul mic încît a trebuit fenomenala lui iubire de moșie spre a apăra de o distrugere totală acest prețios element al economiei oricărui popor.

Am văzut la studiul descălecării cum, prin însuși faptul coborîrii românilor din Transilvania, locuitorii Munteniei și ai Moldovei încăpură într-o stare de supunere către elementul în mare parte nobiliar venit de peste munți. Din această supunere se explică clasa *rumânilor* din Muntenia și a *vecinilor* din Moldova, a căror origine se urcă chiar la timpul descălecării [38]. Este însă învederat că, la început, aceste denumiri însemnau mai mult un raport de supunere socială, care numai mai tîrziu aduse după sine roadele sale fatale și în domeniul economic. La originea lor, atît rumânii cît și vecinii erau îndatorați numai la facerea unor munci în favoarea boierului sau a domnului de care ascultau; așa erau locuitorii satelor domnești, care prin dăruire deveneau boierești sau mănăstirești.

Pierderea proprietății de către locuitorii intrați într-un raport de supunere către stăpînii lor nu se făcu într-un chip violent, ca o urmare a descălecării; căci acest eveniment nu fu o cucerire cu sabia a pămîntului țărilor române, care să fi îngăduit o asemenea urmare, ci fuga unei poporații asuprite ce căuta un adăpost în contra prigonirilor dincoace de munți. Cu toate acestea, deși pribegi, boierii de peste Carpați nu puseră mai puțin

---

[61] *Uricarul*, IV, p. 342.

* Oțel este membru în sfatul domnesc fără dregătorie (DRH, A, I, p. 12, 14).

în lucrare o stăpînire asupra norodului ce-i primise în sînul lui cum se întîmplă întotdeauna cînd omul mic găzduieşte pe unul mare.

Despoierea ţăranilor de proprietăţile lor nu fu urmarea unor împrejurări politice, precum se întîmplase lucrul în Anglia, pe timpul cuceririi normande, sau în Irlanda, după aceea engleză, ci a unora economice [39], care — apăsînd tot mai mult pe locuitori — îi făcură să-şi piardă ocinile şi să rămînă în mare parte ca muncitori pe moşiile marilor proprietari. Numai cît mai tîrziu, cînd, cu trecerea timpului, ţăranii supuşi ajunseră în o atîrnare tot mai deplină de stăpînii lor, autoritatea dobîndită de aceştia asupra libertăţii şi muncii lor se răsfrînse tot mai mult asupra proprietăţii lor. Întrucît persoana ţăranului devenise lucrul boierului, era neapărat ca şi întinderea personalităţii sale în afară, sub forma dreptului de proprietate, să încapă şi ea tot în stăpînirea lui. Altfel ţăranii supuşi începură a fi consideraţi ca neavînd pămînturile lor, ci ca locuind pe proprietăţile boiereşti sau mănăstireşti.

Elementul ţăranilor supuşi sporea însă necontenit prin coborîrea în rîndul lor a moşnenilor scăpătaţi, care se vindeau rumâni sau vecini puternicilor zilei. Ei încăpeau în rîndul şerbilor, împărtăşind întotdeauna soarta majorităţii în sînul căreia intrau. Dacă originea ţăranilor supuşi şi deci a şerbilor de mai tîrziu este de căutat în faptul descălecării, înmulţirea şi adăugirea lor se făcu din pricina greutăţilor ce se năpustiră asupra lor.

În timpurile cele dintîi ale istoriei ţărilor române, am văzut că armata slujea pe a ei socoteală, îngrijind singură nu numai de îmbrăcămintea şi înarmarea ei, ci chiar şi de hrana trebuitoare. Această îndatorire era impusă tuturor proprietarilor de pămînt. Ei erau datori să slujească călări şi se împărţeau în boieri, curteni şi călăraşi sau slujitori călări, adecă moşneni sau răzăşi. Pe lîngă armata călare era acea pedestră, darabanii ⟨dorobanţi⟩, ce slujeau cu leafă; apoi oştirea „în dobîndă", care constituia aşa numitele miliţii, cu participare la armată, nu obligatorie ca aceea a boierilor, călăraşilor şi dărăbanilor, ci voluntară [40].

Îndatorirea de a sluji în armată pe propria socoteală putea fi purtată fără pericol de clasa bogată a marilor proprietari, nobilii sau boierii; nu însă de aceea a răzăşilor sau moşnenilor, cărora mica lor părticică de pămînt abea le procura zilnicul trai. Se repetă deci şi la români acelaşi fenomen pe care-l experimentaseră străbunii lor, romanii. Pe cînd însă la romani cetăţeanul sărăcit rămînea în oraş, unde trăia din vînzarea dreptului său de vot către cei bogaţi ce aveau nevoie de el, ţăranii români, neputînd „răbda şi duce atîtea greutăţi", după ce-şi vindeau proprietăţile, rămîneau ca rumâni sau vecini pe moşia boierească în care pămîntul lor se prefăcea.

Împrejurarea vînzării de pămînturi pentru a întîmpina nevoi de oaste este dovedită prin mai multe documente care, deşi aparţin unei epoci mai tîrzii, nu fac decît să repete fapte petrecute fără îndoială în chip mult mai des în aceea pe care o cercetăm. Prin unul, tîrgoveţii din Piatra (Neamţ) mărturisesc că, venindu-le poruncă să deie oameni de oaste de la Dabija-Vodă (1665) «cînd cu expediţia turcească sfîrşită prin înfrîngerea de la Leva în Transilvania» ⟨Austria⟩ „n-au avut putere ca să facă şi să rabde atîta nevoie şi s-au socotit cu tot tîrgul ca să vîndă o dumbravă mănăstirii Bisericanilor, pentru 200 de lei bătuţi". Un al doilea document este acel al breslei butnarilor din acelaşi oraş, căreia tot Dabija-Vodă îi impusese trimiterea de oameni de oaste. Breasla, fiind lipsită de bani, arată cum „am vîndut nişte delniţi ce au fost a noastre, a butnarilor, sfintei mănăstiri a Bisericanilor, cînd au vîndut şi tîrgoveţii dumbrava, cînd a trimis Dabija-

Vodă pe Constantin Bantăş şi pe Constantin Arapu să facă oameni de oaste."[62]

Alt document, din veacul al XVII-lea, nedatat însă cu anul, este scrisoarea unuia Iancu din Dumeşti, care se roagă de postelnicul Iordache [Cantacuzino] „să-l scoată de la slujbă, căci îl propesc şi îl gătesc de oaste şi el e sărac şi n-are nici car, nici nimic". Cu toate că se dă el aşa de sărac, făgăduieşte postelnicului 50 de stînjeni de moşie dacă izbuteşte să-l scoată de la oaste. Am văzut apoi cum curtenii căutau să scape de curtenie, lepădîndu-se de moşia moştenită de la părinţi [41].

În afară de această nevoie a oastei, apăsau asupra oamenilor mici o mulţime de altele. Aşa, întîi, năpăştile ⟨duşegubinele⟩ pentru morţi de om aflate pe hotarul satelor lor pentru care plăteau gloabe şi adeseori şi despăgubiri. Aşa am văzut mai sus cum Bogdan, fiul lui Lăpuşneanu, ia ca domnesc satul Albotenii pentru despăgubirea morţii unui grec, pe care sat îl dă apoi boierului Albotă, care plătise pentru săteni acea despăgubire cam scumpă pentru un cap de grec. Alt document, mult mai tîrziu, din 1780, dar care constată stăruinţa obiceiului, este acel prin care armaşii apucă pe Ieremia Misaiu pentru o moarte de om întîmplată pe moşia Turceştii, iar el, neavînd bani cu care să plătească, a dat o parte de moşie.[63]

În 1612 găsim un alt document straniu, în care un ţigan, Dumitru, se vinde cu toate ale sale neguţătorului Stan, „cum să-i fiu ţigan de moşie şi de strămoşie dirept un cal şi dirept 600 de aspri ⟨bani⟩ şi mi-au dat hier 20 ocă dirept 200 de bani de mi-am făcut ciocane şi mi-au dat o păreche de foi dirept un galben şi am mai luat ieu Dumitru ţiganu ughi 6 de m-am plătit de un turc ce mi-a căzut asupra"[64] [42].

Năpăşti de aceste se vor fi abătut pe fiece zi pe capul oamenilor nevoiaşi şi adeseori vor fi fost siliţi să se vîndă rumâni sau vecini, precum se vînduse Dumitru ţiganul rob, spre a se putea mîntui de ele. Am văzut mai sus, la domnia lui Mihai Viteazul, cum cnezii şi moşnenii de pe moşiile cele 20, cumpărate de la ei de fraţii Buzeşti, „văzînd atîta nevoie şi greutate" pentru a putea plăti birurile impuse lor de Mihai-vodă şi neînchipuindu-se a le răspunde, au venit la jupan Radu clucerul Buzescu şi de bună voia lor s-au vîndut vecini cu toţi fiii lor şi cu toate părţile lor de moşie pre bani gata. Şi bieţii moşneni era constrînşi să se vîndă singuri, căci, dacă nu se vindeau ei, le lua domnul moşia ca domnească şi ei se coborau tot în rîndul oamenilor neliberi, după cum o păţiră şi răzeşii ⟨moşnenii⟩ din mai multe alte sate, luate ca domneşti de Mihai Viteazul, ceea ce s-a dovedit cu prisosinţă la domnia eroului muntean.

De aceste vînzări sau luări de moşii răzăşeşti pentru neplata dărilor întîlnim în toate părţile prin documente. Aşa, unul din 1634 [de la Moise Movilă] cuprinde un şir de 13 cumpărături făcute de pîrcălabul Pătraşcu Boldescu de la deosebiţi răzeşi. Unul din ei îşi vinde pămîntul pentru că „părcălabul îi plătise dările în trei ani" ; altul, „pentru că le plătise multă vreme" ; al treilea, pentru că nu putea răspunde boierului datoria de 2 boi şi ⟨sau⟩20 de lei ; al patrulea, pentru că înnecase o iapă de preţ boierului, şi aşa mai departe.[65]

Prin un alt document, din 1643, Matei Basarab dă lui Stroia [Stroe Leurdeanu] vistierul să ţină moşia Vulpeştii [Judeci], „pentru că aceşti oameni hicleni fugiseră de bir, iar boierul plătise birul pentru ei". Acelaşi domnitor dă lui Neagoe logofătul trei delniţi ale unor oameni ce fugiseră în

---

[62] „Arhiva istorică", I, 1, p. 79.
[63] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 23.
[64] „Arhiva istorică", I, p. 128.
[65] Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, 1, p. 25 [DRH, A; XXII, p. 38].

Țara Ungurească" [Transilvania]. Un alt document din 1646 ne arată pe Matei Basarab dînd jupînesei Ilenei cluceresei ot Părdești voia „să strîngă pe toți oamenii fugiți, oriunde îi va găsi și să-i ducă la Părdești să-și plătească birul lor și să fie jupînesei Ilenei rumâni ohabnici în veac, pentru căci au fugit și a doua oară și au lăsat birul asupra jupînesei Ilenei, de sînt trei ani de cînd îi plătește" [43]. Prin alt document din același an (1646), Matei Basarab ia ca domnesc satul unor megieși ce fugiseră din el.

Același domnitor, care pare că voia să rivalizeze cu Mihai Viteazul în stîngerea răzeșilor ⟨moșnenilor⟩, amenință pe alți megieși că, „dacă nu vor plăti datoria către logofătul [Radu] Dudescu, îi va da pe toți rumâni lui". În alt document din 1649, niște săteni din Tătaru, anume enumerați, mărturisesc că „i-a luat vornicul [Dumitru Dudescu] în chizășie și i-a scos din închisoare ca să ședem și să plătim birul și încă am făcut și jurămînt să nu-l înșelăm; iar după aceia nu ne-am ținut de cuvînt și am fugit". Urmarea a fost că boierul le-a luat moșia.[66]

«Un document din 1610 arată pe unul Tudor din Voinești (Muntenia) că ar datori de 8 ani jupînului, adecă boierului, Mihai, 7 700 de aspri și că-i „pusese zi" în mai multe rînduri pentru plata acelor bani, dar nu o putuse face; „iar acum m-am rugat de mi-a pus ziua la sfeti Dimitrie, iar [de] nu-i voi putea plăti asprii la zi, iar eu să-i fiu rumân cu feciorii mei și cu toată moșia mea".»[67] [44]

De cele mai multe ori din documente nu reiese nici o siluire, formula ce revine în fiecare caz cu o obositoare statornicie este că tocmeala s-a făcut nesilit și neasuprit de nimeni, care pare a fi dat rostire adevărului. Dar dacă nu întotdeauna siluirea era fățișă, ca în cazul cînd domnul lua moșia pentru neplata dărilor, desigur că în toate împrejurările se ascundea o mare nevoie care împingea pe moșnean a se dezbrăca de ocina lui, moștenită de la străbuni și la care trebuia să țină ca la cel mai scump lucru.

Așa găsim într-un document încă de pe timpul lui Ștefan cel Mare, care, prin grelele sale războaie, a pus în Moldova într-o mai repede mișcare înstrăinarea proprietății mici [45], pe unul Ivan Tolocico, un simplu răzeș, care vinde fratelui său, spătarului Purice, deci boier mare, a cincea parte din satul Drulivoaea ⟨Drislivoe⟩ drept 30 de zloți tătărăști[68]. Dacă această vînzare ar putea fi atribuită unor împrejurări personale, nu este tot astfel cu acele cuprinse în documentele următoare, care constată pe rînd căderea unor moșii răzășești în mîinile celor cu mijloace.

Prin unul din ele, din anul 1548, aflăm pe Petrea Oarță vînzînd episcopului de Roman, Macarie, a șasea parte din satul Orteștii drept 150 de zloți tătărăști și tot atunci Teodosie, episcopul Rădăuțului, cumpără alte două părți din cele trei ce le avea unul Fătul, în același sat, drept 200 de zloți.[69]

În 1552 găsim pe fostul ureadnic de Huși, Ioan Păstrăv, fiul bătrînului Păstrăv, pierzînd partea lui de sat din Biräești pentru crima trădării,

[66] 1643 (Acad. Rom., XLIII/89) [Acum la Arh. St. Buc., Doc. istorice]; 1646 (Iorga, *Studii și documente*, V, p. 182); 1646 (Acad. Rom., XLIII/114); 1649 (*ibidem*, XLIII/17). Vezi și alte luări de pămînt pentru bir, din cele nenumărate și s-ar putea aduce: Iorga, *Studii și documente*, V, p. 125 (1677): „pentru Albeni, 500 de aspri două biruri"; 1566 (p. 457); Dragu cedează moșia către Chircă căci îi plătise birul; (1572): Vlăcoaca [?] vinde moșia și la vama [?] de bir, 1579 (p. 498): Neagu plătește 1500 de lei ⟨aspri⟩ birul lui Stroia; pentru acești bani i se ia moșia Albeni și a.m.d.

[67] „Arhiva istorică", I, 1, p. 8.

[68] Document din 1491 („Arhiva istorică", I, 1, p. 157) [I. Bogdan, *Doc. lui Ștefan cel Mare*, I, p. 458–460] [Tolocico nu era moșnean, ci fiul lui Ivanco clucer de arie].

[69] Melchisedek, *Cronica Romanului*, I, p. 181.

deci către domnie, și curînd după aceea vedem că frații lui sînt nevoiți să-și vîndă și ei părțile lor din același sat domnului Ilie (fiul lui Petru Rareș), care luase și partea lui Ioan, primind ca preț al acelei vînzări suma de 600 de zloți.

Gîța, fata lui Dumitru Foltea, Ciorcia și Irina, fetele lui Mihai, și unul Nistor, vînd părțile lor din satul Jugărești episcopului de Roman, Nicanor, pentru 580 de galbeni tătărăști în anul 1586 și prin același act se mai văd și Romașcu și Ionașcu, alți simpărtași din același sat, vînzînd episcopului și părțile lor drept 90 de galbeni.[70] Tot atunci găsim pe un alt răzăș, Roman Pleș de la Frătești, că-și vinde partea sa de moșie jupînesei Anghelina Goioaea, deci unei boieroaice, drept 200 de bani gata.[71]

Răzășii din satul Peresceni, și anume : Petrea, Mihail, Mîrza, Dumitru, Crețul, fratele acestuia, Liciul, Anisia, Nistor, Purcariul, Bîrlă, Ionașcu și Radu vînd biv cămărașului Apostolache, deci iarăși unui boier, a patra parte din satul lor în 1592.[72] Ilie, feciorul lui Nistor din Poienari, vinde episcopului de Roman partea lui din sat „și din țarină și din fîn și din tot ce este", drept 30 de taleri ⟨zloți⟩ tătărești.[73] Dumitru Goia vel comis cumpără părțile moșului și a mătușei sale, Vasile și Anghelina, din satul Doljești, drept 100 de taleri ; mai cumpără însă și de la Ignat, Vasile și Isaico, fiii lui Oană Caia, 3/12 din satul Balomirești drept 20 de taleri și apoi, mergînd tot mai departe cu absorbirea acestei de pe urmă moșii, mai silește și pe Baluța cu fiica ei, Irina, să-i vîndă părțile lor din același sat drept 70 de taleri.[74]

Alături cu aceste vînzări mărunte de moșii răzășești, întîlnim și înghițiri mai mari. Un document din 1592 enumeră cumpărături ale boierului Andreica biv pîrcălab de Roman [46] de la un număr mai mare de oameni mici, răzăși din hotarul Vîrtopului : Stan și Gliga, copiii Onului ⟨lui Onu⟩ ; Varvara, fata Ieremiei ; Mihail ⟨Mihăilă⟩ și surorile lui, Anița și Magdalina, [copiii lui Nicoară] ; Vasile, fiul Sorcăi ; Petriman și sora lui, Tămpoaia, fiii Crețoaiei ; Costina, fata Mariei ; Gavril și sora lui, Oglindoaia ; Buculeaiu cu verii lui ; Ionașco, Vasile, Miron și Ana, copiii lui Drăgan comisul ; Ionașcu și sora lui, Odochia, copiii Dușcăi ; Ionașcu, fiul lui Nicoară ; Simion și fratele său Pîntea ; Toader și sora lui Marica, copiii lui [Ion] Uscatu, — toți aceștia vînd părțile lor din moșia Vîrtopul, „ce se vor alege" (erau deci neîmpărțite și moșia răzășească). Prețul variază, după întinderea bucăților de pămînt, între 16 zloți partea lui Vasile, fiul Sorcăi, și 120 partea lui Gavril și a Oglindoaiei și tot atîta și acelea ale copiilor comisului Drăgan, un răzăș ce se înălțase în boierie.[75]

Un document din 1636 întărește lui Ioniță Prăjescu 9 cumpărături de la vreo 30 de nume în moșiile răzășești : Liești, Ionășeni, Bălășești, Războieni și Vlădeni.[76]

Boierii însă își întindeau cumpărăturile în mai multe moșii răzășești, fie de o dată, fie pe rînd. Un document din 1633 ne arată pe un boier mic, un treti logofăt, Dumitru Buhuș [46 bis], posedînd un număr însemnat de

---

[70] *Ibidem*, p. 217. [Pentru documentul din 1552, care nu are trimitere, vezi DIR, A, veac. XVI, vol. II, p. 22—23 ; Ion Păstrăv pierduse satul pentru hiclenie în timpul domniei lui Ștefăniță].
[71] *Ibidem* [Melchisedek, *op. cit.*], p. 220.
[72] *Ibidem*, p. 225.
[73] *Ibidem*, p. 227.
[74] Document din 1615 („Arhiva istorică", I, 1, p. 159).
[75] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, 1, p. 208.
[76] *Ibidem*, II, 1, p. 211.

moșii în mai multe județe ⟨ținuturi⟩ ale Moldovei, a căror proprietate domnul Alexandru Iliaș i-o întărește: Gădinți, Crivești, Plăvăcani, Găureni, Hotcești și Dădești, 1/4 din Movileni, două vii, două heleșteie, trei mori în județul Roman; părți din Plotunești, Căcăcești, în Tîrgul Frumos, Tîlhărești și Chicera, două heleștee și două mori în județul Cîrligătura; Văvătiești, Spinoasa, părți din Tolocești, Nerghiceni, două heleștee și o moară în județul Hîrlău; Puriceni, o moară și o prisacă în județul Iași; Cupcici, Brătășani, părți din Trebinți, Costrița, Dumeni, Begovița, Răsteul, Tulmacea, 5 heleșteie, 4 mori și un pod pe Prut în Hotin; Mănești, parte din Grozești și Muncelul, cu fînaț, o vie și un fierăstrău în Trotuș; parte din Mesteacăn, 2 mori, o prisacă în Baia; Neculești, parte din Romănești, 3 heleștee și 3 mori în Neamț; Protopopești, parte din Otășei, — Bombățești, Mesteacănul, Lehaci, o pivă și o moară în alt județ ⟨ținut⟩ nearătat.

Dacă găsim un boiernaș posedînd atîtea moșii, nu trebuie să ne mire întinderile uriașe de pămînt cuprinse pe tot lungul și latul țării de boierii cei mari. Alt document ne arată cum moșia Drislive din Dorohoi a fost înghițită de Toma [Cantacuzino] slugerul.[77] Vornicul Nistor Ureche își rotunjește moșiile prin vreo 98 de cumpărături în deosebite proprietăți.[78] [47]

Un mai vajnic răzășofag este Toma [Cantacuzino] vel stolnic, care cumpără sau ia prin judecată mai tot satul Porcești din județul ⟨ținutul⟩ Neamț, precum și alte moșii, unele boierești, cele mai multe răzășești din acel județ.[79]

Acela însă care a învăluit și stîns cele mai multe moșii răzășești în Moldova a fost desigur Iordache Cantacuzino vistiernicul, care a înghițit în proprietățile lui nenumărate satele foste libere de proprietari mici: Țigănești, Clicești și Borăști din Vaslui; Bășeni din Iași; Popești din Neamț și multe altele. Cumpărăturile lui Iordache Cantacuzino se numără cu sutele și împătrit și încincit este numărul fețelor ce-i vînd pămîntul prin zapise și hrisoave.

Însemnat este mai cu seamă zapisul de vînzare din 1661, prin care Vasile, Apostol, Dumitrașcu și Arvasia, feciorii lui Ionașco al Reantei din Țigănești, vînd vistiernicului Iordache partea lor din acea moșie, parte care rămăsese numai ea singură în stăpînirea vechilor proprietari. Moștenitorii lui Reantea, ultimii stăpîni liberi ai acestei moșii, nu se pot împiedica de a scrie în zapisul lor de vînzare un soi de rămas bun de la pămîntul ce le hrănise neamul și pe tovarășii lor de greutăți în decursul veacurilor; ei spun că, prin vînzarea părții lor, „s-au istovit tot satul și că să fie de acum înainte tot satul Țigănești veșnică moșie dumisale Iordache marele vistiernic, jupînesei și coconilor d-sale."[80] Cîtă amărăciune, cîte dureri și cîte lacrimi nu ascundea această hiritisire!

Tot așa de numeroase și de bogate sînt cumpărăturile de moșii mici, de rumâni cum spun documentele, ale Cantacuzineștilor din Muntenia,

---

[77] *Ibidem*, p. 15.

[78] Idem, *Surete și isvoade*, II, 1, p. 168, 171—173.

[79] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. II, I și II, 2, indicele la numele Toma vel stolnic, unde sînt arătate vreo 36 de cumpărături de moșii de la mai mult de 100 de fețe ⟨persoane⟩.

[80] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III, 1, p. 169. Cumpărăturile lui Iordachi Cantacuzino sînt cuprinse în 119 zapise și hrisoave. Vezi indicele la numele lui (*ibidem*, I, 1, II, 1 și III, 1). În total, I.C. a înghițit vreo 500 de răzășii. Averea lui se compunea din: 60 de sate întregi, 15 jumătăți de sat, 2 jerebii, 33 fălci de vie, în valoare totală de 14 300 de galbeni. Vezi catastiful proprietăților lui (*ibidem*, III, 2, p. 29). Față cu asemenea acte, nu înțelegem cum poate susține Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, că în Moldova se găsesc numai vînzări de răzășii singuratice, iar nu de acele de sate întregi.

fiii lui Constantin postelnicul, «și acele ale lui Radu Buzescu [de fapt ale Buzeștilor], care cuprind vreo 200 de moșii.»[81]

Uneori răzeșii se mîncau între ei și unul din ei, mai răsărit, înghițea moșiile celelalte. Așa găsim un document din 1617, cu atît mai interesant cu cît elementul cotropitor este o femeie, și încă o văduvă, Varvara Hacimăndoaia, care, fiind răzășă în moșia Topeni, cumpără pe rînd toate părțile co-răzeșilor ⟨copărtașilor⟩ ei, în număr de 8, și întrunește astfel întregul sat în a sa proprietate.[82]

Pe cînd documentele anterioare jumătății veacului al XVI-lea conțin mai cu deosebire dăruiri de moșii făcute de domni vitejilor războinici, de la acel timp înainte încep a predomni acele ce conțin vînzări de pămînturi răzășești către marii proprietari, mănăstiri sau boieri.

Acest fel de documente se adaugă ⟨cresc ca număr⟩ cu cît ne apropiem de timpurile mai nouă și ele s-ar putea înmulți la nesfîrșit deoarece alcătuiesc marea masă a documentelor păstrate din timpurile de la Petru Rareș și Radu Paisie încoace [48]; ele nu mai pot fi interpretate ca întîmplătoarele zapise de vînzări și cumpărări din vremile mai vechi și care nu erau decît rostirea unor daraveri voluntare, cele mai multe schimburi cu adaosuri de bani făcute cine știe în ce interes.[83] Se vede în ele reproducîndu-se un fapt constant, [și anume] că răzeșii își vînd proprietățile lor către boieri sau mănăstiri, cu alte cuvinte că cei slabi și mici se despoiau de moșiile lor în favoarea celor tari și bogați.

Prin asemenea documente se vede manifestîndu-se din ce în ce mai pe față cangrena economică care îngusta fără încetare mica proprietate.

Și nu numai țăranii moșneni erau expuși la asemenea pericol, ci chiar și acei din boieri care, nemaiîncăpînd la dregătorii, erau uitați la țară și deveneau mazili; cu timpul, moșia lor împărțindu-se și subîmpărțindu-se între urmașii ce-i aveau, aceștia deveneau astfel simpli moșneni, căzînd și ei în nevoia de a-și vinde moșiile.

Un document din 1549 arată cum Ilie vodă, fiul lui Petru Rareș, împărțește în 5 trupuri jumătate de sat din Bosănești ⟨Bosancești⟩, între cele 5 stîrpi ⟨cete⟩ coborîtoare din fostul său proprietar Văscu ⟨Vasco⟩ Iepure: *Iurja* ⟨Giurgea⟩; Frăsina și Marina, fiicele surorii lui Jurjea; *Marița* ⟨trecută greșit; e sora lui Giurgea⟩; *Văscu* ⟨Vasco⟩, al doilea frate a lui Jurja; Fătul și Andreico, fiii *Magdalinei*, a doua soră a lor, și, în sfîrșit, Păcurariu, Odochia, Marina și Stanca, cei patru copii ai *Ilenei*, a treia soră a lui Jurja și Văscu ⟨Vasco⟩.[84] Bineînțeles că acele 5 părți din jumătatea satului s-au subîmpărțit în cîte capete numărau moștenitorii, încît astfel ce va fi rămas pe sama fiecăruia? Mai mult o greutate decît o avere.

Alt document din 1635 ne arată pe unul Anton vînzînd lui Neniul vornicul „*din jumătate de jumătate din a treia parte de a patra parte jumătate*" și Maria, fiica Soficăi, vinde și ea aceluiași boier tot „*din jumătate de jumătate a treia parte din a patra parte jumătate*", cu alte cuvinte 1/96 din trupul moșiei.[85]

---

[81] Vezi un șir de documente publicate de N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, [Buc., 1902], p. 11—69 «și hrisovul cel uriaș asupra cumpărăturilor lui ⟨familiei⟩ Buzescu în „Revista [Soc.] Tinerimea română", 1898, p. 89 și urm.»

[82] Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 104.

[83] Compară de ex. documentele din 1483, 1489, 1519, 1530 și 1549 („Arhiva istorică", I, 1, p. 75, 154, 37, 132 și 86).

[84] Document din 1549 („Arhiva istorică", I, 1, p. 42) [DIR, A, veac. XVI, vol. I, p. 584—585].

[85] *Uricarul*, XVI, p. 38.

Al treilea document, din 1633, ne arată pe Miron clucerul cumpărînd de la Cristian şi de la Vicol din satul Drislive — Dorohoi „din a treia parte din jumătate de jumătate a cincea parte" şi de la Avram „din a treia parte din jumătate a cincea parte".[85bis]

Prin asemenea subîmpărţiri ale ocinilor primordiale se coborau şi boierii mazili (căci cei în funcţii găseau totdeauna mijlocul de a-şi rotunji averile) în rîndul răzăşilor şi de aceea întîlnim adeseori în documente boieri ce nu au în stăpînire decît părţi din un sat.[86] Ce era mai la urmă deosebirea primordială între boier şi răzăş decît întinderea proprietăţilor? Cu restrîngerea acestora se îngusta şi însemnătatea economică a individului, care micşora în proporţie pe aceea politică. Potrivit cu asemenea împrejurări, boierii «scăpătaţi», mazilii şi răzăşii, sînt supuşi împreună aceluiaşi proces de absorbire din partea proprietăţii mari.

Astfel, aflăm pe un logofăt Hrizea [din Bălteni], grec de neam, care cumpără mereu la moşii între anii 1627—1636, fără deosebire, cînd de la răzăşi, cînd de la boierii scăpătaţi. După ce pune mîna pe Voineşti, cumpărînd părţile lor de la Pană armaşul (boier) şi de la Dobra, fata Pârvului, răzăşiţă,[87] se abate pe moşia Gemenele ⟨Gemenea⟩, cumpărînd întîi partea lui Socol [Cornăţeanu] paharnicul (boier) drept 68 de galbeni, apoi acea a lui Marcu armaşul (boier) drept 12.[88] Acel paharnic Socol, el însuşi cumpărase partea vîndută de el lui Hrizea de la postelnicul Preda, care-i vînduse întîi două părţi de peste tot locul din satul Gemenele, „din cîmp şi din apă şi din pădure şi dintr-amîndouă siliştele satului", drept 30 000 de aspri, împreună cu doi rumâni, ţinînd pentru el a treia parte din acel sat şi cu un rumân.

Peste vreo două luni însă, văzînd că nu mai putea face nimic cu rămăşiţa ce o păstrase, o vinde şi pe aceea tot paharnicului Socol, numai drept 6 000 de aspri, pe cînd pentru celelalte două părţi luase 30 000.[89] Se vede deci că numai silit se desfăcuse postelnicul Preda de moşia părinţilor săi şi, cu amărăciunea în suflet, părăsi el hotarele micii sale patrii spre a nu le revedea niciodată. Şi de cîte ori se repetau aceste drame intime, al căror rezultat noi îl însemnăm astăzi pe hîrtie într-un chip socotitor, pe cînd acei cu care ele se petreceau vărsau lacrimi de sînge pe pierdutele lor proprietăţi. Tot pe acel Hrizea îl întîlnim pe aceleaşi vremuri cumpărînd nişte vii ale lui Stanciul şoimarul.[90] [49]

Vînzarea unui pămînt din partea răzăşului sau boierului scăpătat atrăgea deocamdată numai ieşirea din fosta lui proprietate; dacă el făcea greutăţi de a părăsi moşia vîndută, în conştiinţa silniciei suferite, era izgonit cu puterea. Aşa un document din 1621 ne arăta pe un răzăş din Nisporeşti, care, pierzînd o judecată pentru pămîntul lui, i se pune zi spre a-l părăsi la Sf. Gheorghe, ceea ce el neîndeplinind, este scos cu puterea de pe moşia ce nu mai era a lui de către un fost postelnicel.[91] Vînzarea pămîntului deci nu atrăgea numaidecît şerbirea după ea [50].

[85bis] G. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II/1, p. 15.

[86] Vezi documentele din 1555 şi 1667 („Arhiva istorică", I, 1, p. 110 şi 40), precum şi unul din 1633, reprodus de V.A. Urechia, după sistemul autorului, frînt şi îmbucătăţit, în Miron Costin, *Opere complete*, I, p. 77.

[87] Documente din 1627 („Arhiva istorică", I, 1, p. 8 şi 14).

[88] Documente din 1630 şi 1638 (*ibidem*, p. 23 şi 32).

[89] Document din 1629 (*ibidem*, p. 15) [DRH, B, vol. XXII, p. 324—325, 637, 659]. Galbenul valora pe atunci 200 de aspri. Vezi un document din 1640 („Arhiva istorică", I, 1, p. 23). Paharnicul Socol, care dăduse lui Preda pe părţile lui 30 000 de aspri, deci 150 de galbeni, şi nu luase de la Hrizea decît 68, vînduse cumpărăturile sale cu 1/2 din preţul care-l costase.

[90] Document din 1636 („Arhiva istorică", I, 1, p. 15) [DRH, B, vol. XXV, p. 362—363].

[91] Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, 1, p. 40.

Pentru ca un om să cadă în rîndurile degradate ale rumâniei sau vecinătății se cerea ca el să-și fi vîndut, pe lîngă moșie, și persoana lui, sau numai pe aceasta din urmă, cînd — cum se întîmpla uneori — moșia o pierduse de mai înainte.

Pentru ca aceasta să se întîmple, trebuia ca vînzătorul să arate anume scopul său de a se vinde el ca șerb împreună cu moșia și familia lui. Într-un document din 1700 se vorbește de unul „Stoian, tatăl Găunosului, moșul Aldei, ce a fost megieș judec cu moșia lui" care vinde lui Radu postelnicul moșia lui, „iar capul lui nu l-a vîndut ca să-i fie rumân". Cu toate acestea, Ghinea, fiul lui Radu postelnicul, ajungînd mare vistier și trecînd mai mult timp de la cumpărătura săvîrșită de tatăl său, face o carte „cu meșteșuguri", adică falsă, pe timpul lui Matei Basarab, cu care vrea să tragă în rumânie pe Vlad, fiul lui Stoian, ceea ce aduce o judecată înaintea Brîncoveanului în care Vlad se curăță ⟨eliberează⟩ de rumânie.[91bis]

Iată deci sistemul întrebuințat de boieri, care aveau puterea în mîini, pentru a despoia pe popor, în afară de proprietate încă și de libertatea lui și a coborî astfel pe locuitorii liberi ai țării în starea șerbiei: nu numai silnicia economică, dar și crima ordinară, falsul și meșteșugurile, nedînd îndărăt dinaintea nici unui mijloc pentru a pune stăpînire atît pe proprietățile cît și pe brațele acelora care-i dădeau valoarea.

Cele mai multe din documentele existente ne arată că acei ce se vindeau rumâni treceau deodată cu moșiile lor în stăpînire străină. Așa, unul din 1633 reproduce o judecată între niște rumâni și boierul Chisar [Rudeanu] paharnicul; acesta dăduse arvonă 125 de ughi unor moșneni din Dobriceni ca să-i rumânească, datorindu-se însă a-i scoate de la maglă [muncă la] (ocnă), ceea ce Chisar nu făcuse. Moșnenii, jăluindu-se lui Matei Basarab, domnul rînduiește ca sătenii să înapoieze arvona și să rămînă liberi. Chisar, împotrivindu-se, este bătut în divan cu 300 de toiege și dat afară. Moșnenii rămîn liberi.[92]

Altul din 1699 spune că „satul Hurezul, fiind mai dinainte vreme rumâni de moșia Buzeștilor și ei răscumpărîndu-se de rumânie de la stăpînii lor, de la Buzești, cu toate părțile lor de moșie, și fiind niște oameni judeci și slobozi, sculatu-s-au și de a lor bună voie s-au vîndut rumâni Dimei chiurcibașa, cu toate părțile lor de moșie."[93]

Un alt document de la Matei Basarab dă lui Preda și Udrea logofeți pe mai mulți oameni din Dăiești „ca să le fie rumâni cu feciorii lor și cu toate părțile lor de moșie, pentru niște dări pe care logofeții fuseseră nevoiți a le răspunde în locul acelor oameni ce fugiseră de dare."[94]

Se întîmplă însă ca să întîlnim uneori, în documentele vechi, oameni iertați de rumânie, „*însă numai capetele lor, fără de moșie.*" [51] Aceștia, bineînțeles, redeveneau liberi în ceea ce privește persoana lor, pe care însă o puteau iarăși apleca sub jugul rumâniei dacă libertatea devenea prea greu de suportat, ceea ce, din nefericire, era cazul obișnuit.[95]

[91bis] Condica logofeției Brîncoveanului, p. 489. Vezi mai multe documente cu falsificări citate de Ioan Nădejde în articolul său *Formarea proprietății mari*, în revista „Literatură și știință", II, 1894, p. 42. Și răzeșii, luînd pildă de la boieri, întrebuințează documente false (vezi Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, IV, p. 163 (1433) [Din acest an nu există nici un document fals; primul document falsificat datează din 1472; vezi *Introducere* la DIR, vol. II, p. 161].

[92] Arh. Statului Buc., Cond. mănăstirii Arnota, p. 6—8 [DRH, B, vol. XXIV, p. 171—172].

[93] Condica logofeției lui Brîncoveanu, [ms. 705], p. 103.

[94] Document din 1645, inedit din Arhiva statului, condica docum. II, no. 5, p. 4.

[95] Vezi, între altele, nenumărate documente din 1693 (condica logofeției [ms. 705], p. 28); 1694 (*ibidem*, p. 82); 1699 (*ibidem*, p. 350).

S-ar părea deci că ar fi trebuit să se fi aflat trei clase ⟨categorii⟩ de ţărani: *acei liberi* cu moşia lor «— răzăşii sau moşnenii — » împreună cu coborîtorii boierilor «scăpătaţi» — mazilii [52]; *şerbii*, adică rumânii şi vecinii, supuşi în totul ca persoane şi ca bunuri proprietăţii mari; domni, boieri şi mănăstiri, şi o *clasă mijlocie* de ţărani fără pămînt, dar liberi ca persoane.[96] Această din urmă clasă era însă numai un popas pe calea ce ducea din libertate către şerbire, căci un ţăran rămas liber, fără pămînt, fără mijlocul de a se hrăni, trebuia să cadă în curînd în puterea unui proprietar [53].

Asupra chipului nu prea cu dreptate întrebuinţat de boieri pentru a pune stăpînire pe moşiile răzăşeşti, multe documente ne dau foarte preţioase desluşiri şi ne lasă a întrevedea ce se ascundea sub formula aşa de obişnuită în acel timp a *vînzării nesilite şi neasuprite.*

Era greu boierului pînă ce intra, fie şi numai cu o parte mică, într-o moşie răzăşească; aceasta din pricina dreptului de precădere ⟨preemţiune⟩ la cumpărătură (protimisis) al consătenilor.[97] [54] Cu timpul, însă, întrebarea îndatoritoare către coproprietari dacă nu vreau ei să cumpere bucata de pămînt oferită spre vînzare căzu în desobişnuinţă. Pe la jumătatea veacului al XVII-lea ea se întîlneşte mai rar în zapisele de vînzare, mai mult ca o formalitate decît ca un drept real. Într-un document din 1643 despre vînzarea pămînturilor neamului Şoldan către Toma [Cantacuzino] stolnicul se conţine arătarea că „pînă n-am întrebat pe răzeşii noştri nu am vrut să vindem dumisale; iar dacă i-am întrebat, nu s-au aflat nimene din răzăşi să cumpere şi deci am mers la stolnicul cel mare şi am vîndut moşia".[98]

Însă cu acest document ce pomeneşte dreptul de protimisis sînt mii care tac asupra lui; şi cum să fi îndrăznit răzăşii să se pună în calea unui boier mare şi să lupte cu punga lui? Apoi boierii iscodiseră un mijloc pentru a zădărnici acest drept: în loc de a încheia acte de vînzare, îi puneau pe ţărani să le dăruiască pămîntul şi atunci dreptul de înainte cumpărare al corăzeşilor înceta. Aceasta ne spune legiuirea moldovenească *Sobornicescul hrisov* din 1785 al lui Alexandru Mavrocordat cu cuvintele: „Celor mai multe danii numai numele le este de danii, pentru ca să nu aibe cuvînt neamurile şi răzăşii (să ceară protimisis), iar fapta într-adevăr o adevărată vînzare, cu un preţ mult mai mare decît aceea a plăţii lucrului, căci ce nu dă un bogat interesat de moşie pentru ca să găsească chip a se face răzăş pe moşiile altora, nădăjduind că cu vremea să se lăţească după dorinţa lui."[99]

«Era însă un mijloc de a înconjura protimisul în cazurile în care el nu putea fi înlăturat, „anume prin o formă de danie făcută de cel mic către cel mare, care ascundea o adevărată vînzare, dar nu nevoia întrebarea cerută de dreptul de înaintea cumpărăturii". Acest sistem pieziş de a zădărnici obiceiul pămîntului fu practicat veacuri întregi, în timpul cărora întîlnim nume mari ale ţării că primesc danii de la supuşi ale căror proprietăţi voiau să le contopească ⟨cotropească⟩. Aşa nu e rar a vedea pe un Miron Costin logofătul, pe Ioan Costin postelnicul, pe Gavril Costachi vornicul, pe Vasile Dămian logofătul, pe [Vasile] Gheuca logofătul, pe Dediul ser-

[96] Aşa susţine şi V. Gîdei, în „Convorbiri literare", XXXIII, 1899, p. 67. Şi d-sa recunoaşte că acei ţărani dispăreau în rîndurile vecinătăţii ⟨vecinilor⟩.
[97] Asupra acestui drept, vezi capitolul *Fondul dreptului*, în vol. IV.
[98] Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise* II, 2, p. 41. Mai vezi p. 127 şi 129.
[99] *Uricarul*, II, p. 75. Un document din 1742 spune despre Toderaşco Cantacuzino că, printr-o danie şi o cumpărătură, s-a făcut moşinaş ⟨copărtaş⟩ în moşia răzeşească Rotompăneşti. (Iorga. *Studii şi documente*, VII, p. 115).

darul, pe Cerchez comisul, pe Aldea aga, pe Panaite ușeriul și pe alți mulți primind danii de la diferite persoane[100] «mici care le vindeau în ascuns moșiile, fără de a mai avea nevoie de a trece prin întrebarea înainte mergătoare către corăzăși». Cînd prin danie însă boierul devenise corăzeș, el însuși dobîndea dreptul de protimisis, care, pus în lucrare de un om bogat față de alții săraci, îl făcea cu deasupra să treacă înainte. Foarte vorbitor este un zapis de danie pentru 1/3 parte din un bătrîn din satul Gorunești, județul 〈ținutul〉 Fălciu, făcută către marele boier vistiernicul Teodor 〈Toader〉 Palade, în anul 1768. În acel zapis citim: „adecă eu, M. Cojan diaconul, sin N. Cojan, nepot lui Dobînda din Micșunești, am dat dumisale Teodor Palade vel visternicului a mea dreaptă ocina și moșie din satul Gorunești pe Elan ce-i la ținutul Fălciului (a treia parte din al 3-lea bătrîn în care se împarte tot satul) ce a rămas nevîndută și acum, dîndu-mă la sprijinul d-sale vel vist[ier], cunoscînd mult folos și socotind că de nici un folos nu ne este această parte de moșie, fiind și puțină și încunjurată de alte moșii a d-sale ce le are de la Cantemir-Vodă (acesta cumpărase ceilalți 2 și 2/3 *bătrîni* și îi dăduse zestre fetii lui măritate după Palade), am socotit de am dat-o *danie* dumisale."[101] «*Sobornicescul Hrisov* din 1785 căută, de sigur însă fără izbîndă, a stăvili această fărădelege.»

În afară însă de acest mijloc, care acoperea trecerea învălită sub mantia legalității, boierii și chiar domnitorii nu se sfiau a năpăstui uneori chiar pe față pe răzeși. Așa un document mai nou din 1765 ne arată neomenoasa silnicie întrebuințată de un boier mare contra unui mazil, Ioniță Pisoschi, pentru a-l nevoi să-i vîndă răzeșia lui. Prin jalba dată domnului, Pisoschi se jăluiește că „banul Ștefan Sturza, proprietarul Ruginoasei, i-a făcut multă pagubă și sărăcie, prin hergheliile dumisale care mănîncă tot și șăd, măria ta, primăvara, vara și toamna pe moșia mea Oniceni (vecină cu Ruginoasa) și-mi vin pînă în ograda mea și dacă le zic ceva herghelegiilor și văcarilor, ei sar de mă uiduiesc și mă ocărăsc și vreau chiar să mă ucidă (în limba mai veche = a bate), după cum anul trecut mi-a și ucis un herghelegiu al dumisale un țigan, ieșindu-mi înainte pe moșia mea și m-a ucis cu o măciucă pînă mai m-a omorît căci mi-a rupt o mînă și mi-a pus arcanul în grumaz, zicînd că așa este poronca de la stăpînul său să mă ucidă pînă la moarte și mort să mă aducă cu arcanul de grumaz în ograda d-sale, că este d-lui banul putincios să mă plătească pe un ciocoi ca mine".[102]

Un alt document de siluire personală împotriva unui răzeș este cu atît mai grav cu cît pleacă de la stîlpul justiției acelui timp, însuși domnitorul. În 1665. Dabija vodă rînduiește pe Poiană uricariul să aleagă părțile de baștină ale doamnei Dafina, soția lui Dabija, în moșia Țigănești, „*că el domnul nu va îngădui să ție răzășii lor între hotarele măriei sale doamnei*". Poroncește deci acestor răzăși să se adune și să spună lui Poiană uricariul ce preț voiesc pentru moșiile lor care li se va plăti îndată. Era curat vorbind o expropiere — cu prealabilă despăgubire — a răzășilor în folosul particular al doamnei lui Dabija-vodă.[103]

---

[100] Ghibănescu, adîncul cunoscător al documentelor, din care singur are o culegere de vreo 8000, în prefața la *Surete și izvoade*, vol. V, p. IV—V. Ghibănescu spune la p. VII: „Daniile acestea erau o ocolire și o eludare!! (sub pana lui Ghibănescu) a dreptului de protimisis" [este un pleonasm — N.S.].

[101] Reprodus de Ghibănescu în «volumul său» *Cuzeștii* [*Surete și izvoade*, VII], p. CXVIII [Trimitere greșită].

[102] Radu Rosetti, *Cronica Vascanilor* („Analele Acad. Române", [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXIX, 1906, p. 68).

[103] Al. Papadopol—Calimah, *Scrisoare despre Tecuciu* („Conv. lit.", XIX, 1888, p. 921).

Acelaşi lucru îl vedem repetat la Constantin Cantemir, domnitorul Moldovei, faţă cu răzăşii de pe Mîlcov, pe care îi alungă din moşiile lor pentru a le da mănăstirii Mira din judeţul ⟨ţinutul⟩ Putna. „Dacă veţi vedea cartea domniei mele — «zice Cantemir în scrisoarea lui » — iar voi să luaţi banii pe moşie, cine cît i se va veni, precum s-au socotit aici. Iaca c-am trimis şi banii; deci numai să-i luaţi şi să nu mai umblaţi fără ispravă, că vedeţi voi că *cu domnia mea nu-ţi putea ţine moşie să fiţi răzăşi*". Adaugă domnul că le face favoarea „de a le da peste preţul obişnuit al fiecărui pămînt de 2 orţi încă un adaus de 2 potronici, numai să nu umble fără ispravă".[104] Şi, în adevăr, «domnul fiind pe atunci închegarea justiţiei supreme, » unde s-ar mai fi putut îndrepta răzeşii cu tînguirea cînd însuşi domnul îi despoia?

Altă măsură nedreaptă, care seamănă cu aceea pusă în lucrare de banul Sturza asupra lui Pisoschi, este adeverită de un document din 1712 prin care Constantin Brîncoveanul recunoaşte păţaniile lui Vlad logofătul cu puternicul vornic Şerban Cantacuzino, care, la începutul domniei Brîncoveanului — cînd domnul avea interes a trăi bine cu Cantacuzineştii — „pusese mare pizmă şi urgie asupra Vladului logofăt de i-a luat toate moşiile şi livezile şi viile ce-a avut pe moşia Măgurenilor, băgîndu-l şi la închisoare şi în lanţ pînă ce i-a luat trei hrisoave ce a avut pe acele moşii, ca să nu se mai pomenească nimeni moşnean în Măgureni, nici să mai ţie Vlad logofătul moşie în Măgureni. Deci şi Vlad logofătul, neavînd ce face, fiind Şărban vornicul Cantacuzino puternic şi silnic, nu s-a putut pune împotrivă, ci a lăsat de a stăpînit Şărban vornicul toate lazurile şi ocinele lui pînă la moartea lui". La judecata înaintea Brîncoveanului din 1712, domnul, care acuma stătea rău cu Cantacuzineştii, restituie lui Vlad moşiile.[105]

De multe ori răzeşii erau mîncaţi ⟨deposedaţi de moşii⟩ cu ajutorul unor documente false sau erau răşluiţi de boierii hotarnici trimişi ca să stîlpească moşiile, fie din prietenie către boierul cu pricina, fie din mituire.[106]

Nostime sînt păţaniile povestite de Ioan Popescul, unchiaş din sud [judeţul] Saac, de la pîrcălabul Bucur, „care îi stătea de zulum" (adică cu asuprire) ca să-i vîndă o vie. „Ieşind poruncă de la Mavrogheni-voievod să facă cătane, şi Bucur aflîndu-se pe atunci pîrcălab, din pizma ce avea pentru vie asupra mea, cu toate că nu eram vrednic a fi cătană, fiind un om bătrîn, neputincios, iar umblînd cu tot dinadinsul să mă facă cătană, am fugit de frică, iar atunci mi-a luat o fată mare ce aveam şi, aducîndu-i căciulă şi nădragi, voia să o facă cătană, zicînd că o lasă dacă voi vinde via". A fost nevoit bietul om să vîndă lui Bucur via, „4 pogoane, numai cu taleri 79". Se roagă de ispravnicul lui Alexandru Moruzi-voievod „să-l îngădue să dea banii înapoi, că este cu păcat să mă sărăcească de vie cu acest fel de urmare ce eu ticălosul i-am dat-o de frică, căci era să-mi trimită fata catană la turci, lucru ce nu s-a mai pomenit."[107]

Altă siluire, pusă de către aga Ioan Carp asupra singurilor patru răzăşi din Ţibăneşti ce mai rămăseseră, este redată de un document din 1828 în chipul următor: „Unii din răzăşii noştri şi-au vîndut părţile de moşii dumisale aga Ioan Carp încă din vechime, care sîntem numai patru rămaşi nevînduţi şi într-acest chip pătimim grele asupriri de către numitul boier,

---

[104] Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechia, I, p. 167.

[105] Vezi hrisovul din 1712 (N. Iorga, *Doc.* [*familiei*] *Cantacuzino*, p. 155).

[106] Mai multe documente de acest fel în articolul citat al lui I. Nădejde, *Formarea marii proprietăţi*, în „Literatură şi ştiinţă", II, 1894, p. 42 şi următoarele. Şi răzeşii recurgeau uneori la acest mijloc al falsificării documentelor ... (G. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, IV, p. 363—368).

[107] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 555.

că cu sila, cu ţigani, ne rîdică la lucru boieresc ca pe nişte robi, şi noi pe moşia dumisale cu nimica nu ne hrănim, nici de arat, nici de cărat; cu totul ne vedem înstrîmbătaţi de pe a noastră moşie [de] baştină."[108]

Această înghiţire a moşiilor răzeşeşti de către marea proprietate se urmează pînă în vremurile mai noi. Aşa, la începutul veacului al XIX-lea, întîlnim cumpărături repetate de la răzeşi din partea boierilor, cumpărături date ca urmate de bunăvoia vînzătorilor. Aşa o diată (testament) din 1814 a armaşului Vasilache din Tîrgul Ocnei arată modul cum şi-a alcătuit moşia, cumpărînd 49 de stînjeni de la Ion Melereu în 1812, 10 stînjeni de la popa Dincă în 1813, 3 de la Tănase sin Mihai în 1813, 30 de la Vlad Ursianu în 1810, 26 de la Maria Greceanu în 1813, 17 de la Nistor şi Oprea, doi de la diaconul Ion şi Eni, ambele din urmă în 1813 şi încă altele cumpărături.[109]

Văduvele sau fetele rămase pe urma bărbaţilor şi a părinţilor lor, pentru care viaţa era mai grea decît pentru bărbaţii mai străbătători, de aceea şi nenumărate zapise de vînzare de moşii către feţe mari se întîlnesc mai tot atîtea [text ilizibil].

Dar nu numai boierii, ci şi domnii se întreceau în despoierea răzeşilor. În 1801 găsim pe Constantin Ipsilanti dăruind fiului său, Alexandru, trei moşii ale răzăşilor din Cîmpulung [Moldovenesc]: Dorna, Şarul şi Păltinişul, pe care le privea ca domneşti, deoarece prin luarea Bucovinei de Austria ele rămăseseră în Moldova fără stăpîn [55]. Şi, cu toate acestea, locuitorii lor fuseseră chemaţi la divan să li se facă cunoscut dăruirea acelor moşii către beizadeaua lui Ipsilanti.[110]

În 1817, Scarlat Calimah, lăudîndu-se întîi că „văzînd facerile de bine ce i s-au căzut pentru odihna şi folosul obştescului norod, socoteşte că şi pentru prea iubitul său fiu beizadea Alexandru Calimah, după rînduiala altor luminaţi domni (se gîndea probabil la procatohul său Ipsilanti), a avea şi el dreptate a urma şi a cuprinde pe fiul său cu domnescul şi părintescul său ajutor", găseşte la Tecuci un schit, Toflea, pe care-l află stăpînind o moşie fără nici un hrisov de danie, şi hotărăşte a înzestra pe fiul său cu această moşie; dar, fiind ea prea mică, trimite un boier, pe Manolache Radovici biv vel sărdar, care să cerceteze împresurările ce le-ar fi făcut în moşia Toflea răzăşii de Stăvăieşti şi Mălăieşti şi acest boier, cercetîndu-le hrisoavele, găseşte că ar fi stăpînind mai mult decît s-ar cuveni, prisos ce se socoteşte de domn ca pămînt domnesc, stăpînit de răzăşi cu nedreptate, şi cu care tatăl rotunzeşte «în atotputernicia lui domnească» moşia mănăstirească dăruită fiului,[111] îndeplinind, pe lîngă păcatul contra bisericii, şi o nedreptate contra oamenilor pentru a-şi îmbogăţi familia, el, domnul cunoscător şi alcătuitor de pravili şi care ar fi trebuit să se arate temător de Dumnezeu şi cruţător de oameni. Căci doar în condica lui de legi stătea scris sub § 1940 că „pentru prescripţia de 40 de ani nu era nevoie de titlu" şi, desigur, că această prescripţie se împlinise pentru stăpînirea răzăşilor.

În puterea aceluiaşi principiu, predecesorul lui Scarlat, Grigore Calimah, înzestrase [la 1761] pe un alt membru al familiei lor, pe mătuşa lui Maria [Cananău] jitnicereasa, cu cîţiva munţi, stăpîniţi din vremuri străvechi şi deci fără documente, ale cîmpulungenilor, din care cu toate acestea Calimahii îşi trăgeau obîrşia.[112]

---

108 *Ibidem*, VI, p. 119.

109 I. Lahovary, *Hîrtii vechi*, în „Conv. lit.", XXIV, 1890, p. 668.

110 Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 8—9 ⟨529—530⟩.

111 N. Iorga, *Documente [privitoare la familia] Callimachi*, I, p. 538.

112 A. D. Xenopol, *Genealogia casei Calimah*, [*Istoria şi genealogia casei Callimachi*] introducerea; Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 529 [XXI, p. 155—156].

Boierimea română era atît de hămesită de pămînt, încît amenința pe răzăşi cu stîngerea lor desăvîrşită, întemeindu-se pe principiul lui Calimah că proprietatea se stabileşte numai prin drese (acte), încît alt domnitor, Alexandru Moruzi [Constantin Ipsilanti], dăruise lui Iordache Ruset vistiernicul tot ținutul Vrancea, baştina mai veche decît descălecarea răzășilor de acolo [56]. Cu toate că domnitorul Scarlat Calimah, tot în puterea acestui principiu, iscodise moșia Toflea pentru copilul lui și cu toate că fiecare boier în parte făcea ca Iordache Ruset, cătînd mai mult la rotunjirea latifundiilor decît la temelia juridică şi morală a acestei rotunjiri, întruniți în divan și convinși de logica puternică și de știința vornicului Andronachi Donici, mare pravilist al acelor timpuri, trebuie să se subsemneze o anafora care tocmai răsturna principiul dovedirii proprietății prin danii domnești, arătînd cu argumente hotărîtoare că proprietatea răzășască se trăgea în mai multe părți dinaintea întemeierii domniei în Moldova.[113]

E unul din rarele exemple cînd adevărul și dreptatea puseră un frîu lăcomiei de cîştig « a clasei stăpînitoare » și această mare izbîndă este opera lui Andronachi Donici, părintele răzășilor care a pus pentru întîia oară o stavilă pornirii stîngătoare a proprietății mari asupra celei mici. Răzășii de Vrancea fură restituiți în proprietatea munților lor pe care îi țin și astăzi, cu toate că nici în vremile noastre ei nu au scăpat de mîncătoriile îmbrăcate, bineînțeles, în formele mai tăinuite şi mai civilizate ale vremilor în care trăim.

Din cele aduse pînă aice putem încheia că proprietatea cea mare actuală de la noi s-a alcătuit din înglotirea treptată și repetată a părticelelor celor mici stăpînite de răzăși *ab antiquo*, sau care se fărămăturiseră din împărțeala succesivă a moșiilor mai mari la origine și ale unor boieri, « dar ai căror urmași se înțărăniseră din nou prin trecerea în starea mazilească ⟨răzășească⟩ » că această înglotire, îmbrăcată în formulele nesilirii şi neasupririi, ascundea totdeauna o înstrăinare constrînsă. Constrîngerea era rodul sau al nevoii omului mic, fără milă exploatat de cel mare și puternic, sau adeseori chiar acel al siluirii mai mult sau mai puțin pe față, cînd boierii întrebuințau toate mijloacele pentru a se vîrî în o moșie răzășească, sau cînd ascundeau vînzările înconjurătoare a dreptului de protimisis sub formula daniilor, pentru a înlătura dreptul de răscumpărare din partea consătenilor, sau cînd întrebuințau chiar manopere viclene pentru a pune mîna pe moșia răzășului. «Dacă se adaugă, pe lîngă aceste mijloace piezișe, bătăile și silniciile fățișe [57], vom avea înmănunchiate mijloacele prin care s-a ajuns la constituirea celei mai însemnate părți din proprietatea mare. »

Nu se poate deci înăbuşi adevărul cel foarte dureros şi greu de rostit dar pe care ... trebuie să-l arăt ca rezultat al cercetărilor, că temelia proprietății mari la noi în țară este viciată prin reaua credință ... [text ilizibil].

Pentru cinstea omenirii însă se întîlnesc — deşi neasemănat mai rar — și oameni buni, naturi alese, ... care emancipează din jugul șerbirii pe *șerbi împreună cu ocinile lor*. Pînă acum sînt cunoscute în lungul șir al veacurilor trecute numai cîteva documente care să cuprindă asemenea mărinimoase dispoziții. Unul este al *Balosinei*, soția pitarului Dima, care apropiindu-se de moarte, găsește cu cale să dăruiască șerbilor ei din Vîlsăneşti (județul Argeș), toate delnițele şi toate locurile lor, „ca să se hrănească ei acolo și să fie cneji și în loc de fii să-i pomenească pe dînșii după

[113] Anaforaua din 1817 (*Uricarul*, IV, p. 325).

moarte și să nu-i mai robească nimeni în veci". Nu numai atîta, dar fiindcă jupîneasa Balosina avuse judecată cu jupăneasa Caplea pentru acei vecini din Vîlsănești, deși dînsa cîștigase judecata, totuși „nu se uită la aceia, ci dăruiește jupănesei Caplea 12 000 de aspri, numai ca niciodată să nu se mai lege de acei vecini."[114] [58]

Al doilea document, care conține iarăși o îngrijire și mai rostită pentru sătenii dezrobiți, este acel dat de jupîneasa *Ileana* ⟨Elina⟩, văduva lui Constantin Cantacuzino postelnicul, cel omorît de Grigore Ghica-Vodă. Prin el Ileana iartă de rumânie pe mai mulți șerbi *cu toate moșiile lor;* „însă lîngă iertăciune și aceasta au pus, cum că de ne vom ispiti care cumva vreodinioară să ne vindem la alți boieri, să fim rumâni cu moșiile noastre, atunci să fie dumnealor volnici să ne ieie iar rumâni fără nici un ban, întocmai așa cum am fost și mai înainte."[115] Postelniceasa vroia prin acest act să silească pe șerbii ei a păstra libertatea hărăzită, iar la cazul cînd, cu toate acestea, s-ar aluneca a și-o pierde, ei să se întoarcă iarăși sub oblăduirea familiei sale, sub care știa că vor fi mai bine tratați decît la oricare altul.

Un al treilea document, din 1617, dat de Dragomir al Zlotei ot Bîra și de jupîneasa lui, Chira, conține dăruirea moșiei lor, Tamburul, rumânilor de pe ea, „ca să fie judeci și să-i pomenească în veci."[116]

În sfîrșit, un al patrulea document, din 1649, «căci în fapte bune și mărețe degrabă se încheie răbușul», conține iarăși un act de mărinimie din partea lui Vasile Lupu către niște oameni din Onceni, ținutul Tecuciului, anume Ionașco, fiul lui Costin, și Dumitru, fiul lui Avram, și Dumitru Mîțul, nepot lui Petru Cioară, și Gheorghe, fiul lui Simion, și Radul, fiul Borcei, și Pavăl, fiul Gramei, și cu alte semințíi ale lor, «— deci un sat de răzăși — » cărora domnitorul le dă sau mai bine zis le restituie o moșie de 160 de pași din satul Oncenii, „pe care încă din a noastră boierie, înainte de domnia domniei mele, o cumpărasem și acum o dă danie acestor țărani."[117]

Condiția rumânilor și a vecinilor se îngreuia pe fiece zi. La început, cum am observat-o în mai multe rînduri, ei erau îndatorați numai a munci pentru proprietarul în puterea căruia căzuseră un număr de zile pe an, „fără soroc", cum se rosteau documentele.[118] [59] Mai erau îndatorați încă să deie o zecime din productele scoase de pe pămînturile lucrate de ei și din vitele lor. De altfel, aceste pămînturi înseși erau ca și în a lor proprietate [60], deoarece stăpînul moșiei nu-i strămuta de pe ele fără învoirea lor, un drept care nu se poate înțelege dacă nu admitem o legătură oarecare între pămînt și locuitor [61]. De aceea nu se puteau vinde rumânii sau vecinii unei moșii către altă față deslipiți de pămînturile lor, ca țiganii, ci numai împreună cu moșia pe care se aflau, adecă cu fostele lor ocini, și

---

[114] Hrisov de la Alexandru Iliaș din 1617, care întărește dania făcută („Columna lui Traian", 1872, p. 281).

[115] Zapis din 1665, reprodus de Al. Papadopol-Calimah în „Conv. lit.", XX, p. 9.

[116] Acad. Rom., XVI/65. Publicat în *Documente românești*, ed. I. Bianu.

[117] Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 211. Alt document care, deși nu se rapoartă la țărani, arată însă o mare înălțare sufletească a elementului femeiesc, este acel din 1755, o scrisoare a Catrinii spătăroaia către mitropolitul Iacov, în care îl roagă să n-o pună în cartea de blăstăm „că mie părinte pămînt ⟨moșiia⟩ nu-mi trebuie ci numai trei coți de pămînt unde mi-o orîndui Dumnezeu [...]. Eu aștept de la sfinția ta blagoslovenie, iar nu blăstăm" (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 61). «Sînt multe documente care iartă pe rumâni de rumânie însă numai pentru capetele lor, fără de moșie.»

[118] Un document din 1775 (*Magazin istoric*, II, p. 296) spune „că, în vremile trecute, toate mănăstirile boierești aveau pe moșiile lor vecini, care *fără soroc slujiau*". [Vezi textul corect în *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, II, *Moldova*, p. 464].

călcarea acestor deprinderi consfinţite prin obiceiul pămîntului înşişi boierii o declară de neîndreptăţită prin o vestită anafora a lor.[119]

Aşa era dreptul şi obiceiul pămîntului, dar practica zilnică prefăcea lucrul în dauna şerbilor, care, nu numai în Moldova, ci şi în Muntenia erau adeseori amestecaţi cu ţiganii şi vînduţi sau schimbaţi numai capetele lor, fără de moşii. Aşa, în un document din 1642 găsim pe unul Oprea vătaful cumpărînd fără deosebire rumâni şi ţigani pentru sume de bani. Preda spătarul, vînzătorul satului Teşilele (?) către Oprea vătaful, se îndatorase să-i deie „rumâni pentru rumâni, cu zapis de vînzare". Mai arată documentul cum Oprea cumpărase un rumân Preda, fiul Lupului, „capul lui numai, fără de moşie". Apoi urmează: „iar au cumpărat Oprea un ţigan anume Mirco", rînd după care [urmează] mai multe cumpărături de ţigani.[120] De aceea, găsim un document din 1671 care ne spune despre nişte rumâni: „preţuitu-ne-au capul mic po ughi 6 şi cel mare ughi 10".[121]

Amestecul mai grav era însă că uneori moşnenii erau ei înşişi numiţi rumâni, uneori prin anticiparea stării în care erau să cadă, cum o face un document din 1644.[122]

Tot aşa stăteau lucrurile cînd un boier dădea moşia lui *fără de rumâni*, cum fac cele trei fete ale grofului [Ioan] Bălăceanu: Smaragda, Maria şi Ilinca, care dăruiesc [la 1738] moşia lor Belitori [acum Troianul] din Teleorman mănăstirii Cozia „toată moşia, peste tot hotarul, cu tot venitul, însă fărde rumâni"; aceştia, deslipiţi de pămîntul lor, rămîneau robi ai persoanei*[123].

Un alt document ne arată chiar amestecul vecinilor cu robii. În 1654 Matei Basarab porunceşte lui Stamate să dea voie lui popa Toma din Voineşti să răscumpere din rumânie pe vărul său Laţcu, rob cu rob ...; un alt document, din 1651, arată că un rumân preţuia cît 3 suflete de ţigan.[124]

Dreptul şerbilor asupra pămîntului ce le aparţinuse cîndva în deplin fu îngemănat după vremuri cu o îndatorire care schimbă fostul drept în o sarcină, cea mai grea şi mai împovărătoare, şi care dădu rumâniei şi vecinătăţii caracterul său osebitor. Anume, unii din boieri, îndatorind pe şerbii lor la lucrări îngreuietoare, aceştia părăseau moşiile lor pentru a căuta pe altele şi la alţi stăpîni o tratare mai blîndă [62]. Vom vedea însă cum interesul statului şi chiar acel al satelor înseşi, pe lîngă acel al boierilor lacomi şi doritori a se bucura de foloase nedrepte, întoarseră în contra vecinilor principiul stabilit de obiceiul pămîntului în a lor favoare, că şerbii nu puteau fi dezlipiţi de moşia pe care se hrăneau, susţinînd că nu numai proprietarul nu-i poate desprinde de pe ea, *dar că nici ei singuri nu au dreptul a o face*; ceea ce fusese pînă atunci un drept al lor deveni astfel o îndatorire. Proprietarii începură a urmări şi a aduce cu de-a sila îndărăt pe locuitorii înstrăinaţi [63].

Obiceiul, la început încălcător, căpătă prin lunga şi deasa lui repetare caracterul de legalitate, precum se întîmplă în de comun cu aşezămintele omeneşti, aşa că mai tîrziu găsim pe vecin sau rumân definit ca „sătean megieş fără de moşie, atîta numai că din sat nu este volnic să iasă, care poruncă este şi de la domnie şi de la visterie şi a pravilei,

---

[119] Act pentru dezrobirea vecinilor în Moldova (*Magazin istoric*, II, p. 290): „care lucru a se schimba numai oameni fără de moşie nu este cu cale". [Vezi textul în *Documente privind relaţiile agrare*, II, p. 287—288].

[120] „Convorbiri literare", 1895, p. 205.

[121] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 125.

[122] *Ibidem*, p. 119.

[123] *Ibidem*, III, p. 60.

* În realitate, oameni liberi fără ocină.

[124] Acad. Română, XLIV/46, N. Iorga, *op. cit.*, X, p. 132.

poruncind ca săteanul să nu fie volnic a ieși din sat și unde va ieși să se deie la urmă".[125]

Astfel se introduse și dincoace de munți azășămîntul iobăgiei ce exista încă de mai înainte de ceea parte de ei, precum îndeobște în toate statele și la toate popoarele europene.

Asupra timpului cînd acest așezămînt ajunsese la deplina lui dezvoltare în țările române nu se poate spune nimic hotărît. Ca toate alcătuirile sociale, se dezvoltase cu încetul și pe nesimțite, începînd a fi însemnat și amintit numai după desăvîrșita lui arătare. Originile lui cad, precum am văzut, în timpul descălecării și el era desigur pe deplin alcătuit, cu toată nelegiuita lui întovărășire, încă înainte de Mihai Viteazul, căruia cu nedreptul i se atribuie introducerea lui cînd el nu făcu altăceva decît a-l recunoaște.[126] [64] Un document de la Radu Mihnea, din 1613, dovedește atare împrejurare în chip hotărîtor. Prin el domnul întărește Pârvului și Radului, postelnicul din Slăvitești, ca să le fie lor doi rumîni, Oprea și Ioan din Băbeni și cu feciorii lor, „pentru că acești rumîni au fost *mai înainte vreme* ai lui Cârstian de la Ohaba *pînă în zilele răposatului părintelui domniei mele Mihnea-Voievod*, iar cînd au fost în zilele părintelui domniei mele Mihnea-Voievod *au fugit din țară* și au dat găleata de ieșire, și *tot au fost fugari* ⟨au băjenit⟩ *pînă în zilele lui Alexandru-Voievod*, [. . .] *cînd au venit de s-au închinat acestor mai sus ziși boieri de a lor bună voie*."[127]

«Din acest document reiese într-un chip învederat că acei rumâni fuseseră ai lui Cârstian de la Ohaba pînă în zilele lui Mihnea al II-lea, cînd atunci ei fugiseră (Mihnea domnise în două rînduri în Muntenia, I, 1577—1583, II, 1585—1591, în ambele dăți înainte de Mihai Viteazul) și că ei veniseră să se închine boierilor de la care dosiseră ⟨fugiseră⟩, pe timpul lui Alexandru al III-lea [cel Rău] (1592—1593), tot înainte de Mihai Viteazul.[128] Dacă însă ei fugiseră de la acei doi boieri pe timpul lui Mihnea al II-lea, aceasta o făcuseră numai fiindcă strămutarea lor voluntară nu mai era cu putință și deci fiindcă se formase pînă atunci obiceiul de a nu lăsa pe țăranii șerbi să iasă de pe proprietățile boierilor [65]»

O scrisoare a lui Ieremia Movilă, domnul Moldovei, din august 1598, răspunde unui staroste din Polonia că-i va restitui șerbii ceruți dacă se va adeveri că sînt leși, iar dacă sînt moldoveni care scăpaseră în Polonia *pentru a fugi de robie* și apoi reveniseră în Moldova, nu-i va putea da.[129] Se vede deci și de aici că era lucru obișnuit pe la 1598 ca țăranii moldoveni să fugă în Polonia pentru a scăpa de robie, adică de vecinătate «și că deci acest așezămînt era mai vechi decît Mihai Viteazul».

Un alt document, din 1668, de la Radu Leon, făcînd istoricul unui proces, arată cum sub Alexandru (al II-lea), fiul lui Mircea (Ciobanul)*, în anul 1570, „iar s-au rîdicat cu pîră toți rumînii din Vîlcom, zicînd că nu sînt rumâni ai moșiei din Vîlcom. Și le-a dat răposatul Alexandru-Vodă lege să jure în două rînduri cîte cu 12 boieri și au rămas rumânii de lege și de judecată". Sub Mihnea al II-lea, «fiul lui Alexandru», iar se rădică rumânii, dar nicidecum n-au putut să jure.[130] «Erau deci

[125] *Ibidem* [*Mag. istoric*, II, p. 290].
[126] Papadopol-Calimah, în „Conv. lit.", XXI, p. 7, spune: „așa s-au introdus vecinătatea, rumânia în Moldova și în Valahia, prin așăzămîntul lui Mihai Viteazul".
[127] *Magazin istoric*, I, 1, p. 277 [DIR, B, veac. XVII, vol. II, p. 177].
[128] Și Al. I. Philippide în teza sa de licență, *Încercări asupra stării sociale a poporului român în trecut*, Iași, 1884, p. 54, susține părerea că șărbia este mai veche decît eroul muntean, deși nu aduce în sprijin dovada documentară invocată de noi.
[129] Hurmuzaki, *Doc.* Supl. II/1, p. 540.
* De fapt, Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău.

rumâni care doreau prin jurători să scape de rumânie încă din 1588 și chiar din 1580. » [66]

În sfîrșit, un document al lui Constantin Șerban, din anul 1655, urcă încă și mai sus așezămîntul rumâniei. Prin acest act domnitorul întărește stăpînirea unor vecini (așa numiți în locul termenului muntean de rumâni) lui Dragul iuzbașa, „pentru că acești oameni au fost vecini boierului domnii mele de la *moși și strămoși*, de la moșul său Staicu păharnicul; și tot au trăit rumânii în pace; și am văzut domnia mea cartea lui Vladislav-Voievod, fiul lui Vladislav-Voievod (1523) și cartea lui Pătrașcu-Voievod (1540) 〈1554—1557〉 și cartea lui Mihnea-Voievod, fiul lui Alexandru-Voievod (1577) și alte cărți bătrîne."[131] [67]

Un document dintre 1578—1582 de la Mihnea-Vodă vorbește de „niște vecini de pe ocina din Bughea ce erau de zestre Dobrei, fata lui Vlaicu logofătul din Cotești"[132]; un altul din 1574 hotărăște o pricină asupra proprietății unui rumân, Neagoe din Ștefănești, cumpărat de Dumitru sulgerul.[133]

«Din aceste toate rezultă că rumînia sau vecinătatea este mai veche decît domnia lui Mihai Viteazul, căruia deci fără cuvînt i se atribuie introducerea acestui așezămînt doborîtor al condiției țărănești [68].» Mihai Viteazul a consfințit deci, dar nu a introdus el așezămîntul rumâniei.

Așa un document din 1622 arată pe un rumân Dragomir din Stoenești care, voind să scape de rumânie, se alipește pe lîngă alți rumâni din Dălbănești care se răscumpăraseră cu 500 de galbeni de la Radu-Vodă [Mihnea], „ca să rămînă judeci în satul lor", dînd și el 5 300 de aspri în acei 500 de galbeni (galb[enul] = 200 de aspri). Stăpînul Stoeneștilor, vînzînd moșia cu rumâni lui Necula vistier, acesta cere ca rumân pe Dragomir care, fiindu-i dat de judecată, era amenințat să piardă cei 5 300 de aspri. Dragomir se roagă atunci de Necula să-i deie acei bani înapoi ca să nu-l sărăcească, căci, spune el... Și Necula îi dă banii [69].

Alt rumân, Ștefan, caută în 1623 să se folosească de faptul că frații lui fuseseră iertați de rumânie la moartea lui Grama clucerul, pentru a pretinde că și el a fost iertat, ceea ce însă nu poate dovedi. Un altul, Radu, în 1626 miluiește pe alți doi consăteni cu cîte 2 galbeni ca să mărturisească că el nu a fost rumân în satul Lungi ș. a. m. d.[134].

Că vecinătatea sau rumânia era o fărădelege se vede de pe aceea că șerbul fugit nu mai putea fi urmărit după trecerea unui răstimp oarecare. Acest termen nu era hotărît în țările române, ci lăsat la aprețuirea ocîrmuirii care, se înțelege că se schimba după împrejurări.

Așa un document de la Ștefan Tomșa, în a doua a lui domnie (1622—1623), dispune ca „acei oameni să-și ieie vecinii care au fugit de prin zilele lui Constantin Movilă (1608—1611); iar cei care mai din vechime fugiseră să-i lase foarte în pace a hire unde sînt" [70].

Barnovschi Vodă, în 1628, voind să ia măsuri pentru a reîmpopora țara dispune că, „de vor fi fugit vecinii după împăratul încoace, să hie tari și puternici, cu cărțile domnii mele, călugării și feciorii de boieri de țară a-și lua vecinii; așijdere vecinii ce vor fi duși înainte de împăratul într-alte țări și vor veni acum și vor vre să meargă de bună voie la jupî-

---

[130] N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 21, nota.

[131] Reprodus de [Stoica] Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 244.

[132] N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 22.

[133] *Ibidem*, p. 48.

[134] 1622 (*Doc. românești*, ediția Bianu, p. 69). Compară cartea de vînzarea Stoieneștilor (*ibidem*, p. 83); 1623 (*ibidem*, p. 80); 1626 (*ibidem*, p. 125).

nul său, [să hie] slobozi a merge unde le va fi voia." *De la împăratul* vra să zică de la expediția sultanului contra polonilor în 1621. «Aceste arătări înseamnă desigur că vecinii fugiți înainte de împăratul nu puteau fi întorși cu sila la locuințele lor.» [71]

Un al treilea document, de la [Gheorghe] Duca-Vodă, din 1670, învoiește mănăstirii Galata „să aibă a-și lua pe toți vecinii de grumazi, cu toate bucatele lor, însă care vor fi fugit de la [Gheorghe] Ghica-Vodă încoace" (1658—59).[135]

Din acest document se vede deci că prescripția dreptului de readucere cu sila a vecinilor la satele din care fugiseră era de aproximativ 10 ani, termen prescris și de obiceiurile juridice de peste munți pentru dobîndirea libertății strămutării, după cum se vede lucrul dintr-un document din anul 1497 care dispune ca dreptul de reclamație contra iobagului să se stîngă în 10 ani.

«Deosebirea veciniei de robie mai reiese și din împrejurarea că țiganii nu se bucurau de această prescripție liberatoare; în contra lor predomina principiul *adversus hostem aeterna auctoritas*, după cum se vede lucrul din un document din 1625 care ordonă că „măcar să fie și de 20 de ani (strămutat), dacă este țiganul lor de moșie, să se dea."[136] »

Motivul acestei îngăduieli a rumânilor de a nu fi readuși la vechea lor sălășuință sta în împrejurarea că, prin trecerea timpului, se căuta a se pierde urma de rumânie . . . [text ilizibil].

Motivul care a împins la oprirea strămutării sătenilor a fost la început mai mult guvernamental, anume birul fiind impus nu individual pe cap de om, ci pe satul întreg, fiind rînduit pe locuitor prin sistemul cislei [72], se înțelege că satul avea interesul să nu se micșoreze numărul birnicilor, sporind partea celor rămași. Birul însă, îngreuindu-se prin împuținarea birnicilor, se strîngea mai cu anevoie, încît statul era interesat ca numărul dajnicilor să fie menținut, dacă nu sporit.

«Statul avea și el tot dreptul să se teamă că încasarea va merge cu atît mai greu cu cît va spori partea fiecăruia. De aici deci nevoia de a împiedica subțierea numărului locuitorilor satelor. Se înțelege însă cum această subțiere îngreuia poziția celor rămași, încît satele înseși aveau tot interesul de a readuce pe locuitori la așezările lor.» Mai multe documente nu lasă nici o îndoială asupra acestor împrejurări. Acel din 1628, citat și mai sus, de la Barnovschi-Vodă, dispune ca stăpînii ce-și vor lua îndărăt vecinii fugiți să le ieie și cisla: „cisla să se mute cu dînșii".

Tot așa spune și un hrisov din 1648 al lui Matei Basarab, care ordonă „să se prindă oamenii fugiți și să se ducă la siliștile lor ca să-și deie birul". Altul, de la Vasile Lupu, din 1634, dispune ca acel „vecin care nu va vrea să asculte și va fugi, cum s-au învățat, și nu vor vrea să plătească cisla, să aibă a-l lega și la domnia mea să-l aducă."[137]

Către acest interes al ocîrmuirii și al satului se adăuga și acel al proprietarului, căruia vecinul îi va lucra la început „fără soroc", mai tîrziu cu un nart oarecare și mai era îndatorit să deie stăpînului și dijma din recolta lui. Asupra nartului «pe care Constantin Mavrocordat îl hotărăște la 24 de zile pe an» găsim, în un document din 1677, că „vecinii

---

[135] Melchisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 243; „Arhiva istorică", I, p. 175; [V. A. Urechia, *Introducere* la] Miron Costin, [*Opere complete*], I, p. 122.

[136] Revista [„Gazeta] Transilvaniei", V, 1873, p. 42. Cf. Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 88: „Mandatim est quo prehibitium ne iobbagiones 10 annis in fundo regio Saxonum habitantes ad pristina seu loca reddantur". Un document din 1633 (C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului* [*prima rezidență a României*, Buc., 1855—1866], pune un termen mult mai scurt „de la Aron-Vodă"; 1620, 1625 (țigani) (Iorga, *Studii și documente*, X, p. 125).

[137] 1648 (Acad. Română, XI/25); 1634 (*ibidem*, XLII/98).

din satul Ciorbeştii lucrau călugărilor de la Bîrnova cîte 2 zile pe lună peste tot anul", adică 24 de zile pe an [73], încît se vede că fixarea acestui nart din partea domnului reformator nu era decît aplicarea unui vechi obicei.[138]

Să cercetăm însă şi altă prea însemnată întrebare, anume ce înseamnă în adîncul ei dispoziţia că ţăranul nu are voie de a se muta de pe proprietatea lui? Ea însemna că vecinul şi ⟨sau⟩ rumânul, prin intrarea lor în acea stare (cu atît mai mult deci ţăranul supus) nu-şi pierdeau proprietatea asupra peticului lor de pămînt, ci-şi înstrăinau numai o parte din libertatea lor, îndatorindu-se a munci stăpînului un număr de zile pe an, a-i da dijmă din recoltele culese pe bucata lor de pămînt şi, mai tîrziu, după întemeierea şerbirii, a nu se îndepărta din satul în care trăiau. Atîta însă. *Dreptul lor de proprietate asupra moşioarei lor nu-l pierdeau prin ajungerea lor în stare de ţăran supus sau, mai tîrziu, de vecin sau rumân.* Numai aşa se poate explica dispoziţia de nu se putea dezlipi de moşia pe care trăiau.

Să dovedim această prea însemnată împrejurare care îndreptăţeşte principiul pus de Kogălniceanu în fruntea legii rurale din 1864, că „sătenii clăcaşi *sînt şi rămîn proprietari* pe locurile supuse stăpînirii lor, în întinderea ce se hotărăşte prin legile în fiinţă" şi nimiceşte părerea potrivnică că sătenii ar fi numai nişte chiriaşi ai pămîntului proprietarilor, a căruia chirie ei o plătesc în muncă în loc de bani, nimicind deci şi urmările acestui principiu: încercarea de a dezlega chestia rurală prin libertatea braţelor şi a proprietăţii.

Sînt numeroase documentele care constată că, atunci cînd un ţăran se vindea rumân sau vecin unui proprietar mare, el trecea în acea stare cu feciorii lui şi cu *toată moşia lui*, ceea ce înseamnă că el îi supunea persoana, familia *şi moşia lui*, cu titlul de rumânie, dar că pămîntul lui, prin actul încheiat, nu dispărea în moşia proprietarului [74].

Aşa, prin zapisul citat mai sus, din 1610, am văzut cum Tudor din Voineşti arată că, de nu va plăti cei 8 000 de aspri ce datora lui jupînul Mihai la zi, „*iar eu să-i fiu rumân cu feciorii mei şi cu toată moşia mea.*" Prin un act din 1619 se vînd 10 delniţe de pămînt Mîrzii paharnicului; „*iar rumânii, care vor fi pe acele delniţe*, să aibă a-i trage ca să-i fie rumâni". Un altul, din 1620 constată că „s-a vîndut Stoica Zopa cu feciorii lui şi cu *toată ocina lui* să fie rumân". În 1622, Dragomir a fost vîndut rumân lui Stoichiţă vistiernicul, „*cu ocină cu tot*". Un document din 1624 vorbeşte de nişte „*rumâni de moşie* din Hohneşti (?)"; unul din 1626 de „*rumâni de moşie* din Lungi". Un altul, din 1628, glăsuieşte: „pentru că noi, aceşti moşneni ai satului Polovine, fost-am toţi megieşi pre ocinele noastre; însă după aceea venit-am cu toţii la jupânul Necula vistier de ne-am vîndut rumâni, noi şi feciorii noştri şi *toate moşiile noastre.*" Printr-un zapis din 1619, „Melea din Polovragi se vinde ca rumân cu *toată moşia lui*" aceluiaşi Necula vistier. Un document din 1643 arată că Matei Basarab întăreşte lui Stroia [Stroe Leurdeanu] vistier mai multe cumpărături de rumâni: „Stanciul cu *partea lui de moşii* din Răscăieţi, Dragomir din Potlogi cu feciorii lui şi cu moşia lui de peste tot hotarul, Voicu şi cu fratele său Stroia şi cu feciorii lui şi cu *părţile lor de moşii* cîte se vor alege, pentru că s-au vîndut ei, megieşi, rumâni lui Stroia". Un document din 1645 arată că acelaşi domn întăreşte lui „Preda şi Udrea, logofeţi, pe mai mulţi oameni din Dăeşti ca să le fie rumâni cu feciorii lor şi cu *părţile lor de moşie*, pentru că plătise darea în locul lor." Un document

---

[138] Acad. Română, Manuscrise I, p. 2.

din 1699 constată că „satul Hurezul, fiind mai dinainte vreme rumâni de moşie ai Buzeştilor şi ei răscumpărîndu-se de rumânie de la stăpînii lor de la Buzeşti cu *toate părţile lor de moşie*, şi fiind nişte oameni judeci şi slobozi, sculatu-s-au şi de a lor bunăvoie s-au vîndut rumâni lui Dumitru ⟨Dima⟩ chiurcibaşa, *cu toate părţile lor de moşie.*" Cînd aceşti rumâni se răscumpărară, ei îşi reiau moşiile lor, *a căror stăpînire deosebită nu o pierduseră*, şi tot cu ele se vînd din nou rumâni lui chiurcibaşa.

În sfîrşit, să mai cităm un document interesant, din nenumăratele pe care le-am putea înşira, din care se vede că se substituie ca noţiuni identice *rumânul* şi *delniţa lui*. Documentul este din 1572 şi prin el Alexandru-Voievod „dă lui Lazăr să-i fie lui *un rumân*, Stan al lui Mogoş, pe care l-au cumpărat de la Stanciul drept 4 000 de aspri; şi a vîndut Stanciul mai *sus-zisa delniţă*" (adecă vra să zică pe rumân, substituind un cuvînt celuilalt)[139] [75].

Cînd rumânii şi vecinii se răscumpărau din starea lor de şerbie, se întrebuinţa totdeauna formula: „răscumpărîndu-se de rumânie de la stăpînii lor, *cu toate părţile lor de moşie*"[140], dovadă că, deşi ei căzuseră în şerbie, păstraseră proprietatea pămîntului lor pe care-l redobîndeau îndărăt, liber de orice sarcină. Cînd se întîmpla să se răscumpere rumânul sau vecinul numai pentru capul lui, fără de moşie, se însemna aceasta ca o excepţiune anume în document.[141]

Mai de samă este împrejurarea că, atunci cînd o faţă vindea unei alteia un rumân sau un vecin, totdeauna se specifica că el era vîndut *cu toată moşia lui*. Aşa un document din 1635 arată că unul Vasilie din Rătivoieşti vinde lui Stroe logofătul un rumân, Cristea Smăcioc ⟨Cîrstea, fiul lui Ciute⟩ din Ştefăneşti, cu feciorii lui şi *cu delniţa lui* din Ştefăneşti, drept 9 000 ⟨7 000⟩ de bani. Prin un zapis din 1618, unul Marcu armaşul ot Dragoteşti vinde jupînului Hrizca ⟨Hrizea⟩ vornicul „un rumân al său din Gemenele, anume Sava, *cu delniţa lui, cîtă se va alege partea lui, din cîmp, din pădure, din apă, din săzutul satului, de preste tot hotarul, cîtă se va alege partea lui de ocină.*"

Constantin Brîncoveanu, prin un hrisov al său din 1692, arată că Petru Căpăţînă şi cu ceata lui s-au vîndut rumâni *cu toate moşiile lor* răposatului Matei-Vodă drept 80 de galbeni ungureşti; iar după aceia răposatul Matei-Vodă *i-a fost dat sfintei mănăstiri Strehaia, cu toate moşiile lor*. Constantin Brîncoveanu întăreşte şi el această danie, *dînd mănăstirii Strehaia pe acei rumâni, cu toate moşiile lor, fiecare cît avea.*[142]

Tot aşa, într-o judecată între boieri, Radu Leon hotărăşte în 1668 „cum să ţie boierul Pătraşcu pe Bănuţ rumânul cu feciorii lui *şi cu partea lui de moşie cîtă se va alege.*"[143] Prin acte de bunăvoie, cît şi prin judecăţi, rumânul sau vecinul trecea la cumpărător sau la cîştigător

---

[139] Vezi documentele reproduse: 1610 (Mai sus, p. 434); 1619 (Acad. Română, XLI/82); 1620 (*ibidem*, XLIII/209); 1622 (*ibidem*, XLI/102); 1624 (*ibidem*, XXXIII/197); 1626 (*ibidem*, LVIII/17; publicat în *Documente româneşti*, ed. Bianu, p. 154); 1628 (*ibidem*, [Acad. Română] XXXI/140; 1643 (*ibidem*, XXIX/39); 1645 (Condica de documente de la Arhiva statului, II, 5, p. 4); 1649 (Condica logofeţiei Brîncoveanului, [ms. 705] inedită la Arhivele statului, p. 103); 1572 (Acad. Română, XXIX/334).

[140] Documentul din 1669 (Condica logofeţiei lui Brîncoveanu, p. 83). Mai vezi Acad. Română, LXVIII/125.

[141] Documentul din 1658 (Condica logofeţiei lui Brîncoveanu, p. 268). Mai vezi: 1694 (p. 82); 1703 (p. 694); 1703 (p. 742); 1746 (Acad. Română, Condica mănăstirii Arnota, p. 86); 1645 (Acad. Română, XV/17).

[142] 1635 (Acad. Română, XXIX/29); 1618 („Arhiva istorică", I, 1, p. 23); 1692 (Condica lui Brîncoveanu, p. 202). [Vezi şi DRH, B, vol. XXV, p. 125].

[143] 1668 (Acad. Română, LX/14).

împreună cu pămîntul lui de baştină, *dovadă învederată că legătura între om şi pămînt nu se stingea prin căderea lui în rîndul şerbilor.*

Mai mult încă: se constată că şerbii nu pierdeau chiar dreptul de a avea, pe lîngă proprietăţile lor închinate stăpînilor, şi altele libere [76]. Aşa un document din 1648 arată pe Cristea ‹Cîrstea›, rumânul jupînului Stroia ‹Stroe›, vînzînd o vie proprie a lui unui altui boier, Iordache vistierul,[144] vie ce, după cît se vede, nu fusese supusă în rumânie o dată cu delniţa lui, căci altfel cum ar fi putut rumânul unui boier să vîndă o vie a lui unui altui boier?

Cît de deştept era simţămîntul în rumâni că ei păstrase dreptul de a avea proprietăţi se constată din faptul că nişte rumâni pretind a poseda nişte mori pe ‹în› Bogdăneşti, moşie a mănăstirii Arnota. Egumenul pune să strice morile; rumânii se jăluiesc. Comisia de judecată rînduită hotărăşte „că nu s-a căzut să facă mori pe moşia mănăstirii, *fiind rumâni*, că [ci] să [le] întoarcă egumenul cheltuiala acestor [...] mori şi să rămînă ele pe sama mănăstirii." [145] [77]

Alt document arată pe nişte rumâni slobozi şi fără de moşii avînd nişte vii; judecata hotărăşte ca să aibă treabă numai cu viţa, iar pămîntul să fie al mănăstirii.[146]

Din faptul că în veacul de mai înainte (anul 1648) şerbii puteau poseda vii, deci şi mori, iar că acuma li se tăgăduieşte asemenea drepturi, dar totuşi li se recunoaşte cel puţin dreptul la proprietatea viţei, reiese într-un chip învederat că obiceiul mai vechi le recunoştea deplinul drept de proprietate asupra altor proprietăţi ale lor decît acele închinate în rumânie, care drept se tot îngusta cu cît se înrăutăţi soarta şerbilor.

Conform cu această legătură a vecinului cu moşia lui, se hotărăşte, cînd e vorba de stăpînirea asupra unor vecini ‹săteni› slobozi fără de moşii, că ei aparţin acelui sat unde *şi-au avut rădăcina*, adică unde au avut pămînt. Aşa Neculai Mavrocordat judecă pricina dintre Partenie, episcopul Romanului, şi jupînul Prodan de la nişte vecini şi dă pe aceştia episcopului pentru că i-au adeverit că sînt „din rădăcina lor, din părinţii lor, vecini din Levenseni ‹Leucuşeni›; că ei numai au şăzut în satul lui Prodan, Iţcanii, şi aiure printr-alte sate, pe unde au putut."[147] Cînd era să se arate un vecin de unde este, i se căuta unde-şi avusese *vatra casei*.[148]

Cînd vecinii prin abuz erau strămutaţi în alte sate, *unde nu-şi avuseră moşia*, ei se jăluiau că nu pot răspunde cisla; de unde se vede că răspunderea birului era legată de proprietatea şerbului asupra pămîntului lui, cauză şi pentru care, precum am văzut, cînd vecinii la rîndul lor fugeau de pe moşiile lor, erau readuşi cu deasila spre a-şi plăti birul.[149]

Aşa fiind lucrurile şi şerbul păstrînd dreptul de proprietate pe bucata lui de pămînt, cu toate că-şi îngustase sfera libertăţii lui, înţelegem restrîngerea pusă de obiceiul pămîntului, că *vecinii sau rumânii nu puteau fi vînduţi decît o dată cu delniţa lor;* ba, printr-o simţire de reţinere creştinească, actul pentru dezrobirea vecinilor din Moldova spune chiar că trecerea stăpînirii vecinilor către altă faţă nu era o vînzare a lor, ci că

---

[144] Acad. Română, XXIX/200.
[145] 1748 (Acad. Română, Condica măn. Arnota, p. 85).
[146] 1739 (Acad. Română, ms. 500, p. 77).
[147] 1712 (Acad. Română, LXV/26).
[148] 1610 (*ibidem*, XI/164).
[149] 1645 (*ibidem*, XXXIII/144).

atunci cînd se vinde moșia, *oamenii să nu se vînză, ci niște săteni ai satelor în sat să rămîie, făcînd slujba obicinuită.*[150]

Paralel cu aceste împrejurări care învederează conștiința unui drept de proprietate al săteanului asupra pămîntului pe care se hrănea, se ivesc alte serii de fapte care trebuiau să întunece această conștiință, dacă nu în mintea celor mici ce nu puteau uita că fuseseră proprietari, desigur însă în mintea celor mari, care aveau chiar interes a scurta memoria unei așa stări de lucruri. Încetul cu încetul ideea că țăranii erau proprietarii fărîmii de pămînt din care își trăgeau traiul fu înlocuită cu aceea că ei erau numai niște muncitori ce se hrăneau pe pămînturile proprietarilor. De la această concepție pînă la aceea de a privi pe locuitori drept chiriași, cu chiria plătită în muncă, nu era decît un pas și acest pas fu făcut, mai ales ca răspuns la revendicările făcute, nu e vorba, nu atîta de țărani, cît de alții în numele lor.

Trebuie să cercetăm cum s-a putut îndeplini această strămutare a ideilor care a ajuns, la sfîrșit, a dezbrăca, în teorie, aproape întreaga clasă agricolă a poporului român de temelia materială a existenței, și deci păstrătoarea neconștiută a comorii sale intelectuale, de împărtășirea la stăpînirea pămîntului. Nu e vorba atîta de a învinui pe boieri de hrăpire, de nesățioasă lăcomie și de a prezenta pe țărani ca jertfă acestui nesaț al clasei mai puternice, deși lucrul nu se prea poate tăgădui, cît de a înțelege cum asemenea rășluiri neîncetate și călcare a dreptului și a moralei au fost cu putință; căci atîta este menirea istoriei de a expune și explica desfășurarea trecutului — problemă desigur din cele mai grele și care ajunge fără tăgadă pentru a umple vastul privaz al unei științe.

Începutul strămutării ideii de proprietate a șerbului asupra petecului său de moșie provine din fărădelegea de a se vinde șerbii fără moșiile lor sau moșiile fără șerbi, rămînînd aceștia lipsiți de pămînt. Așa un zapis din [8 august] 1628 arată că unul Andrei a vîndut lui Vlad vistierul doi rumâni, Goran și Dumitru, drept 3 400 de bani. „Acești rumâni fost-au de moșie din [sat de în] Copăceni ⟨Copăcel⟩. Ocina cît am avut într-acest sat fost-am vîndut mai denainte vreme tot dumnealui, iar [acești] rumâni [ci sîntu] mai sus-scriși fostu-i-am lăsat mie (dezlipiți deci de pămînturile lor). Iar acum, ajunsu-m-a [vreme de] nevoie vîndutu-i-am [iar] dumnealui, ca să-și meargă la *moșie lor* iar la Copăceni ⟨Copăcel⟩."[151]

Dacă însă acei rumâni se întorceau de astădată la pămînturile de pe care fuseseră răpiți, cele mai adeseori dezlipirea se făcea pentru totdeauna. Așa alt document arată că Dumitrașcu clucerul vînduse lui Matei Basarab niște rumâni, *însă numai capetele lor, fără de moșii.*[152] De asemenea, boierul Manta ot Dolgopol ⟨Cîmpulung⟩ vinde lui Stoica un rumân, Petre, fără

---

[150] *Magazin istoric*, II, p. 290. Părerea lui Radu Rosetti, *Despre clasele agricole din Moldova*, în „Revista nouă" a lui Hasdeu, I, 1888, p. 470, că țăranii ar fi fost numai uzufructuarii locurilor cultivate de ei, nu se poate susține față cu dovezile din text. Părerea sa se întemeiază nu pe fapte, ci pe un argument, că, „dacă domnul dăruia acel sat cu tot hotarul, sau întărea posesiunea acelui sat cu tot hotarul unei a treia persoane, este evident că acei țărani nu puteau fi proprietari pe pămîntul pe care se hrăneau". Noi nu vedem evidența argumentului. Apoi în istorie nu se stabilesc fapte pe argumentări decît ca ipoteze; adevărul istoric trebuie întotdeauna să fie rezemat pe dovezi documentare. R. Rosetti în scrierile sale ulterioare, mai ales în *Pămîntul, stăpînii și sătenii* ⟨*sătenii și stăpînii*⟩ [*în Moldova*], se leapădă de tot de această părere anterioară a lui.

[151] 1628 (Acad. Română, XLII/43; publicat în *Documente românești*, ed. Bianu, p. 149) [DRH, B, vol. XXII, p. 299].

[152] 1638 (*ibidem*), [Acad. Română], ms. 500, p. 17.

feciorul său Ifrim, însă cu delniţa lui;[153] Ifrim deci rămîne la Dolgopol rumân fără moşie.

În catastihul moşiilor lui Iordache Ruset se spune, între altele, că Neculai Costin îi vînduse 5 vecini, fără să se arate vreo moşie pe care ei ar fi stat.[154] De asemenea, Stanciul postelnicul cumpără o parte din Brăieşti de la Dumitru, însă numai vecinii, fără de ocini.[155] Aici avem o vînzare numai de oameni fără moşiile pe care stăteau. De altă parte, un document din 1651 ne spune că „megieşii din Bărboşii de Jos, judeţul Ilfov, vînd mănăstirii Căldăruşani ocina lor, 1940 de stînjeni, drept 194 de ughi, fără de rumâni,"[156] păstrînd pe aceştia spre a-i vinde mai tîrziu cu alt preţ. În ambele cazuri însă vedem repetîndu-se ruperea şerbilor de pe moşiile lor.

Tot aşa poate fi interpretat şi documentul cel straniu din 1624 în care călugării din Rohaid ⟨Robaia⟩ cer nişte rumâni din satul Băneşti pe motivul că şi posesorii născuţi în satul mănăstirii, în Hotineşti, „cum au mers mumânile (mamele) lor greale cu dînşii în satul călugărilor din Rohaid." Cererea călugărilor însă este respinsă şi rumânii se atribuie satului de unde erau mamele lor, nu acelea în care văzuseră lumina zilei.[157]

La acelaşi rezultat conduceau alte împrejurări prin care se aducea rumânilor o favoare. Anume se întîmplă adeseori că un proprietar ierta de şerbie pe vecin sau pe rumân, *însă numai capul lui, fără de moşie*, desigur faptă miloasă, dar care avea de efect a arunca pe vecin în voia soartei. Astfel, Neacşa logofeteasa iartă de rumânie pe toţi rumânii din Goleşti, să fie în pace, pentru sufletul răposatului părintelui ei Iani postelnicul, iar ocina pămîntului o dă fiului ei Radu logofăt Dudescu.[158] În 1720 găsim pe Anica vorniceasa vînzînd 1/2 din Pomîrla lui Dumitru Macri, încă fără vecini, căci pe vecini i-a iertat,[159] bineînţeles numai capetele lor, fără de moşii.

În aceeaşi stare cădea şerbul cînd dorinţa lui de libertate îl făcea să-şi răscumpere el singur capul, precum se vede lucrul într-un document prin care rumânul Dragomir din Bogdăneşti ia bani cu împrumut de la logofătul Alexandru ot Costeşti spre a se răscumpăra de rumânie „ca să fim slobozi în lume noi şi feciorii noştri" şi apoi trece moşia lui creditorului, rămînînd într-adevăr „slobod în lume."[160] Caracteristic este încă următorul document din 1678 în care se spune că „am fost noi vecini dumnealui Ilie Sturza şi dumnealui ne-a iertat să fim volnici să ne hrănim şi să ne ducem unde ne-a fi voia noastră."[161]

Aceşti vecini, aşa aruncaţi în lume, umblau pribegind din sat în sat, pînă cînd, sătui de asemenea viaţă, se vindeau şerbi iarăşi unor boieri, de astădată însă fără de moşie şi deci aproape de a fi amestecaţi cu ţiganii care şi ei îşi vindeau numai trupurile, sau cum se spunea în un limbaj mai figurat şi poate mai adevărat, sufletele lor. Un document din 1641 constată că mai mulţi oameni se vînd rumâni lui Matei Basarab, spunînd că „ne-am vîndut *noi, fără ocină*".[162] Alt document din 1652 arată

---

153 1640 (*ibidem*, XXIX/35).
154 1732 (*ibidem*, XVIII/89).
155 1633 (*ibidem*, XXXI/130).
156 1551 ⟨1651⟩ (Acad. Română, XX/242).
157 *Doc. româneşti*, ediţia Bianu.
158 *Ibidem*, p. 92.
159 1720 (*ibidem*), ⟨Acad. Română⟩, Condica lui Başotă, p. 43. De ace-ste documente sînt multe [Vezi G. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, XXIII].
160 1634 (*ibidem* [Acad. Română], XLIII/3.
161 *Ibidem*, Condica măn. Arnota, p. 79 [Trimitere greşită; documentul moldovean].
162 1678 (*ibidem*, Condica măn. Barboşii ⟨Bărboi⟩, XVIII/13. [Trimitere greşită; vezi nota următoare].

pe Vlad Țurcanul și pe alții mărturisind că au fost megieși și au locuit în satul mănăstirii Micșuneștii, „căci acum ne-am vîndut rumâni, însă fără de moșii, că *n-am avut*."[163] Tot așa ne arată un document din 1690 pe doi boieri judecîndu-se de la un vecin. Domnul întreabă pe acest vecin dacă are moșie în satul boierului reclamant; vecinul răspunde că *nu are moșie* și domnul îl lasă dus în satul pîrîtului, unde el se oploși-se.[164] Acești șerbi nestatornici își dau ei singuri numele de *venetici*,[165] precum o fac într-un document din 1671, în care niște oameni din Brăgăgești ⟨Brăgărești⟩, reclamați ca rumâni de mănăstirea Snagovul, spun că ei nu sînt de moșie din acel sat ci venetici din altă parte.[166]

Șerbii încă se mai rupeau de pe pămînturile lor prin fugă pentru a scăpa de greutățile birurilor sau de apăsarea boierilor. Am citat mai sus documentele în care domnia poruncea ca să readucă pe șerbi la satele lor ca să-și plătească cisla.[167] Sînt nenumărate documentele care constată fuga șerbilor și părăsirea ocinelor lor de răul vremilor. Așa am văzut că una din cele mai vechi amintiri despre rumâni îi pomenește ca fugari, acei care fugiseră pe timpul lui Mihnea.[168] Prin un document din 1631 ⟨1601⟩, Ierimia Movilă spune lui Toderașcu cămărașul să-și strîngă vecinii, cu toate bucatele lor, oriunde s-ar afla și să-i ducă înapoi în satul Șcheia.[169] Un alt document din 1679 conține ordinul lui Șerban Cantacuzino către Murguleț Moldoveanul „a-și strînge a lui oamenii care sînt rumâni de la Moldova, oriunde s-ar afla, în țară."[170] În 1780 ⟨1730⟩ Grigore [al II-lea] Ghica dă o carte lui Miron Cuza [logofătul] „să prindă vecinii și țiganii să-i ducă la moșia lui."[171]

Asemenea vecini fugiți erau adeseori strămutați de boieri, poate spre pedeapsă, pe altă moșie decît pe a lor de baștină. Așa Neculai Mavrocordat dă o carte lui Solomon Botez ca să adune vecinii [din Oniceni] de unde vor fi risipiți și să-i așeze iar „*unde-i va fi voia*."[172] Un alt document fără dată ne spune că niște vecini ar fi fost strămutați din Șărbana în Bușila.[173]

Pe lîngă acești șerbi dezrădăcinați din pămînturile lor, boierii mai primeau pe moșiile lor adeseori oameni străini care nu erau priviți ca șerbi la început; ba erau tratați chiar mai bine decît șerbii, deoarece erau liberi să se strămute și nu erau îndatoriți a munci decît 6 zile pe an.[174] Copiii și coborîtorii mai depărtați ai acestor oameni vor fi intrat însă în rîndul vecinătății, dovadă procesele în care sînt trași la vecinătate chiar acei așezați de curînd ca străini pe moșiile boierești; de asemenea și cu slugile.

Așa un document din 1711 ⟨1771⟩ de la divanul cnejiei Moldovei, în timpul ocupației rusești, spune că oamenii bejănari ce au stat cîțiva ani pe moșia Căuteștii și s-au hrănit acolo să s-aducă îndărăt și să nu-i

---

[163] 1641 (Acad. Română, XXI/229).
[164] 1652 (*ibidem*, XX/225).
[165] 1690 (*ibidem*, LXV/104).
[166] 1671 (*ibidem*, XX/157).
[167] Mai sus, p. 437.
[168] Mai sus, p. 439.
[169] Acad. Română, IV/156.
[170] *Ibidem*, XLV/27.
[171] *Ibidem*, XXII/42 [*Documente privind relațiile agrare*, II, p. 175].
[172] 1712 (*ibidem*, IV/218) [*Documente privind relațiile agrare*, II, p. 127].
[173] *Ibidem* [Acad. Română], II/68.
[174] Așezămîntul pentru dezrobirea vecinilor din Moldova, în *Magazin istoric*, II, p. 290. [Vezi și *Documente privind relațiile agrare*, II, p. 223; document din 18 nov. 1741].

lase să se ducă, afară dacă s-ar dovedi că au aparținut altor stăpîni.[175] Vedem deci cum oameni străini erau trași în șerbie dacă zăboveau cîtva timp de se hrăneau pe o moșie [78]. De asemenea un document din 1636 conține judecata asupra unui om reclamat de Malcociu ca vecin, pe cînd el susținea că n-a fost vecin, ci slugă.[176]

Pe de o parte, dezlipirea sătenilor de pe pămînturile lor și așezarea lor pe alte moșii, unde boierul le împărțea pămîntul spre a se hrăni, pe de alta aceeași împărțire făcută la străini sau la slugile boierești, ai căror urmași intrau apoi în rîndul șerbilor, nu mai puțin învechirea șerbilor adevărați, ai celor cu pămînturile lor sub stăpînirea boierească și amestecarea lor cu ceilalți oameni venetici de pe moșie, *toate aceste împrejurări explică întunecarea în mintea proprietarului a vechiului raport ce lega pe șerbul originar de pămîntul lui și considerarea lui ca om ce se hrănea pe moșia proprietarului.*

Mai este apoi de luat în privire o altă nevoie a săteanului care-l împingea chiar pe el a prefera să fie considerat ca împărtășit cu pămînt de către boier, decît ca avînd pămînt propriu : aceasta era înmulțirea copiilor săi. Cum era să-i așeze, dacă avea mai mulți, pe bucata lui de pămînt și ce le-ar fi rămas din ea, la o repețită împărțeală? Dacă, dimpotrivă, boierul considera pe noii veniți la ospățul vieții ca pe niște venetici pe moșia lui și le dădea pămînt, toți copiii săteanului erau asigurați în traiul lor. Așa se stabili cu încetul obiceiul ca boierul să fie dator a da însurățeilor o cîtime de pămînt, pentru a se hrăni pe ea. Odraslele șerbilor contribuiră deci și mai mult la întunecarea dreptului acelora din care ei se trăgeau.

Schimbarea raportului dintre boier și țăran și considerarea acestuia ca un om ce se hrănea pe moșia celui dintîi este deci rezultatul unui proces psihologic [79], determinat prin prefacerea faptelor exterioare și nu atîta acel al unui abuz conștiut, repetat în curs de veacuri. El se poate privi ca încheiat în legiuirea lui *Al. I. Caragea,* care spunea că „claca este un chip de clădire (traducere necorectă a cuvîntului grecesc ἐμφντεύσῃζ, care înseamnă embatic, adică închiriere veșnică) obișnuită în Țara Românească și se întocmește cînd stăpînul moșiei primește pe clăcaș, adică pe săditor, să șază pe moșia lui" (Cap. VI, § 1).

Dar dacă se schimbase în mintea boierului cugetarea asupra raporturilor dintre țăran și pămîntul pe care stătea, ce se petrecuse în mintea acestui din urmă?

Era peste putință de stîrpit din cugetul țăranului ideea că pămîntul este al lui, chiar în cazul cînd îi era împărțit de iznoavă de boier ; căci fiecare din țărani fusese proprietar sau fiu de proprietar și, dacă el pierduse proprietatea, privise totdeauna această pierdere ca rezultatul unei nedreptăți, unei asupriri, după cum și fusese lucrul în nesfîrșita majoritate a cazurilor. Apoi cei mai mulți din țărani se coborau din foști proprietari ai ocinilor lor. Acei ce se așezau între ei, fie străini, fie slugi, fie însurăței, cu trecerea timpului și amestecarea împrejurărilor, începeau și ei a se privi drept băștinași pe moșia pe care stăteau și se îmbrăcau și ei cu tradițiile adevăraților băștinași. Aceeași strămutare a pozițiilor care împinseseră pe boieri a nu vedea în locuitori decît oameni ce se hrăneau pe moșiile lor adusese pe țărani a se privi cu toții de stăpînitori cu dreptate ai pămînturilor lor.

---

[175] Acad. Română, II/277.
[176] *Ibidem*, IV/234.

În fiecare clasă, dreptul se răsfrînsese după îmboldirea interesului individual și sădise în mintea fiecăreia din ele, cu atît mai adînc cu cît se scurgea timpul, idei potrivnice asupra naturii relațiilor juridice ce legau pe locuitori de pămîntul pe care stăteau. Pe cînd boierul înglobase majoritatea sătenilor de rădăcină în minoritatea veneticilor, săteanul cuprinsese minoritatea venetică în masa celor de baștină. Pentru proprietar, toți sătenii deveniseră oameni fără pămînt de la început sau pe care-l înstrăinaseră desăvîrșit către proprietari; sătenii, dimpotrivă, se priveau cu toții ca vechi proprietari ai pămîntului pe care ei își duceau traiul. Cine avea pentru el dreptatea? Cum s-ar mai putea dezlega această întrebare cînd veacuri întregi o împleticiseră și o încîlciseră într-un chip [de] nedescurcat? Dacă este însă să se hotărască lucrul după majoritatea cazurilor, este învederat că dreptatea stătea pe partea țăranilor, care mai aveau apoi pentru ei argumentul fără răspuns că *nu se putea ca tocmai temelia poporului să fie privită ca dezlipită de pămîntul țării sale.*

Istoria însă nu este cîmpul unde se realizează ideea dreptății; în lupta între formațiunile ce se împing la lumină izbîndește formațiunea cea mai tare, cea mai cu rost de a trăi. Relațiile între proprietari și țărani împinseseră la suprafața apelor trecutului cele două concepțiuni potrivnice asupra raportului țăranilor cu pămîntul pe care stăteau, concepțiuni oglindite în mintea celor două clase, și ele potrivnice, ba chiar vrăjmașe, ale proprietarilor și locuitorilor.

Era vorba nu atît de văzut care din ele era mai întemeiată pe dreptate, cît mai mult de așteptat care din ele era să repoarte izbînda în lupta pentru viață și istoria trebuie tocmai să arate pentru ce concepțiunea țărănească izbuti să încalce pe aceea boierească și aceasta tocmai în o societate condusă și stăpînită de boieri.

Din cauza acestei conștiințe totdeauna vie, deși întunecată, pe care țăranul o avea despre dreptul său asupra pămîntului, el privea starea lui de șerb și de rob al stăpînilor nu ca pe o bătaie a lui Dumnezeu, căruia trebuia să se supună, ci ca o apăsare a cărei nedreptate el o simțea. Înainte ca protestările în contra acestei stări să ieie în Transilvania și în țările române [extra carpatice] forma silnică a răzvrătirii, mai multe rostiri însemnătoare dăduseră pe față cugetele lor nemulțămite. Așa, într-o scrisoare a birăului de Dorna către acel de Bistrița de pe la jumătatea veacului al XVII-lea găsim cuvintele: „și noi am mers cam de frică, că ne-au mînat cum ne țin de păr, cum merg și iobagii d-stră unde-i mînați". Ba mai însemnat este încă cunoașterea stării șerbilor de peste munți din partea rumânilor și a vecinilor de dincoace de ei și cum ei se interesează unii de alții, cînd de o parte cînd de alta a Carpaților, întinzîndu-se tot mai mult convingerea că „dumneavoastră nu veți fi fără țara noastră, nici noi fără a dumneavoastră". Aceste vorbe sînt mai limpede tălmăcite în altă scrisoare din 1669: „Cînd va fi greutatea la noi, să se ocrotească de dumneavoastră și cînd va fi la dumneavoastră greu, cu noi să puteți trăi."[177]

În perioada de care ne ocupăm, se îndeplinesc două mari transformări în clasele societății românești, care se accentuează cu atîta mai puternic cu cît ne apropiem de sfîrșitul ei și schimbă cu totul condițiile de viață ale poporului român, anume: *boierii în majoritatea lor devin dregători, iar țăranii șerbi.* Libertatea și neatîrnarea atît ale unora cît și ale altora devin excepția. Pe cînd însă cei dintîi trag din alipirea lor către domnie

[177] Aceste scrisori în *Doc. Bistriței* de N. Iorga, I, p. 99, 102 și 16.

însemnate foloase care le îmbogățesc casele, țăranii legați de pămînt cad într-o supunere tot mai mare către boieri, prefăcută cu timupl într-o adevărată robie.

Ambele aceste schimbări în starea locuitorilor trebuiau să aibă cele mai fatale urmări pentru neatîrnarea țărilor române [80]. Ele se bucuraseră de dînsa cît timp și elementele lor sociale de căpetenie fuseseră neatîrnate, încît starea lor din afară oglindea numaidecît pe cea internă. De îndată ce înlăuntru începe a predomni lingușirea și robia, trebuia și în afară să se manifeste aceleași însușiri; *nu se putea doar răzăma libertatea pe robie și neatîrnarea pe slugărie.*

Dacă însă și decăderea clasei boierești din oameni liberi în aspiranți la dregătorii făcu un rău nespus statelor române prin intrigile nesfîrșite pentru domnie, care-și aveau motivul principal în rivalitățile boierilor de la ocuparea posturilor, fără îndoială că pricina de căpetenie a căderii lor stă în distrugerea elementului militar pe care se răzămase la început lupta pentru neatîrnarea lor și crearea unei poziții însemnătoare în sînul statelor ce le înconjurau.

Clasa cea întinsă și numeroasă a proprietarilor mici, care formau sîmburele cel puternic al oștirilor lui Mircea, Țepeș, Ștefan și Ioan [Vodă cel Cumplit], se împuțina pe fiece an. Căzînd cei mai mulți moșneni în starea de șerbie, aceștia, deși cu durere, vedeau dispărînd o dată cu moșiile lor și traiul neatîrnat; deși din oameni liberi deveneau slugile unui stăpîn, totuși adeseori găseau o compensare a acestui rău în scutirea lor de a mai merge în oaste [81]. Boierii, care aveau interes a-și reține șerbii pe moșiile lor, nu le puteau învoi înrolarea în armată pentru a nu se înstrăina de moșia boierească.

Elementul de baștină dispărea tot mai mult din rîndurile oștirilor române, fiind înlocuit de lefegii. O dată ce se schimbă sistemul, cel nou ajunse în curînd predomnitor, în sensul că armatele naționale începură chiar a fi desprețuite; domnii aveau mai mare încredere în sîngele cumpărat decît în acel al copiilor țărilor înseși.

Acel care aduse mai ales la vază pe lefegii fu Mihai Viteazul. Sub el erau încă destui moșneni în Muntenia spre a constitui o oștire de valoare, după cum se poate vedea aceasta din faptul că numai cu 20 de ani mai înainte Ioan-Vodă cel Cumplit putuse lupta cu atîta energie în contra turcilor, sprijinit aproape numai de armata țărănească. În loc însă ca eroul muntean să-i întrebuințeze spre apărarea țării, socotea pe cnejii și moșnenii Munteniei numai ca o materie bună de stors pentru a scoate banii cu care să-și plătească numeroșii mercenari, aruncînd el însuși pe moșneni în șerbie cînd nu puteau plăti uriașele dări și contribuind el însuși la dărăpănarea puterilor militare pe temeiul cărora vroia cu toate acestea să-și clădească mărețele sale planuri.

Astfel Muntenia și Moldova, despuiate de bani prin jafurile nemaipomenite ale stăpînirii ⟨dominației⟩ turcești, cu o clasă boierească prefăcută în bande ⟨partide⟩ dușmane de competitori la dregătorii, slăbite în puterea lor de împotrivire prin scăderea și desconsiderarea armatelor naționale, ce puteau ele deveni de acum înainte decît o jucărie din ce în ce mai ușoară în mînile asupritorilor lor? Numai cît, în adîncul cugetării se făureau strunele ce erau să răsune cîndva, sub arcușul vremilor viitoare.

[1] Despre această problemă vezi V. Gionea, *L'élection du prince régnant en Valachie et en Moldavie et son pouvoir absolu aux XIV-e — XVIII-e siècles* („Recherches sur l'histoire des institutions et du droit", IV, 1980, p. 113—125).

[2] Radu de la Afumaţi nu a fost închis de turci; el s-a dus la Poartă pentru a se împăca cu otomanii în dec. 1524 — ian. 1525. Vezi vol. II, p. 416, nota [34].

[3] Mircea Ciobanul nu se putea „răscula" împotriva lui Radu Paisie, în locul căruia a fost numit domn. Vezi acest volum, p. 15.

[4] Obligaţia ca domnul să se prezinte la Poartă pentru confirmarea la 3 ani a fost introdusă mai tîrziu decît spune Xenopol, şi anume în a doua jumătate a sec. XVII, după cum aflăm din cronica lui Radu Popescu. Referindu-se la domnia lui Radu Leon (1664—1669), cronicarul notează: „într-aceste vremi, turcii, văzînd că domnii ţării noastre se hainesc de către împărăţie (aluzie la Grigore Ghica, ce trădase pe turci în 1664 — N.S.), au poruncit să fie obicei de al treilea an să meargă domnul la Poartă să sărute mîna împăratului, să-i înnoiască domnia", (*Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. C. Grecescu, p. 136).

[5] Despre împrejurările în care Iliaş Rareş şi-a părăsit tronul vezi supra, p. 110, nota [5].

[6] Despre amestecul turcesc în treburile ţărilor române înainte de domnia lui Mihai Viteazul vezi supra p. 124—125.

[7] Constatare întărită de studiul lui D. Mioc, *Cuantumul birului pe gospodăria ţărănească în Ţara Românească în secolul al XVI-lea* (SMIM, V, 1962, p. 151—179), care subliniază faptul că birul atinge cel mai mare cuantum în anii 1591—1594, adică în epoca creşterii maxime a haraciului.

[8] Pentru evoluţia generală a haraciului rămîn valabile şi azi concluziile lui M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în sec. XV—XIX* (SMIM, II, 1957, p. 7—47).

[9] Despre obligaţia ţărilor române de a asigura aprovizionarea Imperiului otoman şi condiţiile în care se făcea aceasta vezi în deosebi C.C. Giurescu, *Despre caracterul relaţiilor dintre români şi turci*, în vol. *Probleme controversate în istoriografia română*, Buc., 1977, p. 98—122, care combate exagerările cu privire la aşa-zisul „monopol" turcesc.

[10] Afirmaţia lui Xenopol nu este valabilă decît pentru domnia lui Aron Tiranul, cînd „nu umbla numai dăbilarii singuri, ce şi turci trimitea de umbla cu dăbilarii" (Ureche, ed. C. Giurescu, p. 262).

[11] Este vorba de răspunderea colectivă şi solidară la plata dăriior, despre care vezi Marcel Emerit, *La solidarité du clan dans l'ancienne Roumanie* („Mélanges de l'Institut français des hautes études en Roumanie", 1928) şi Damaschin Mioc, *Impunerea şi perceperea birului în Ţara Românească pînă la 1632* (SMIM, II, 1957, p. 41—119).

[12] Vezi Mihai Maxim, *Obligaţiile militare, în muncă şi de transport ale Moldovei şi Ţării Româneşti faţă de Poartă, în a doua jumătate a veacului XVI* (AUB, istorie, 1979, p. 99—109).

[13] Vezi şi cazul lui Radu Florescu mare clucer, despre care se spune că a fost ucis „de nişte răi păcătoşi şi tîlhari care au năvălit din munte asupra satului Nămăeşti" (DIR, B, XVII, vol. I, p. 475).

[14] Vezi şi I. Corfus, *Odoarele Movileştilor rămase în Polonia* („Studii", 1972, nr. 1, p. 29—59).

[15] Întrucît condicile vistieriei din Ţara Românească şi Moldova nu ni s-au păstrat, nu putem cunoaşte decît cu multă aproximaţie veniturile şi cheltuielile acestora. După informaţiile furnizate de italianul Locadello, la 1641 Ţara Românească furniza un venit anual de 470.000 de taleri, din care cheltuia 437.000 de taleri; din aceştia: 232.000 taleri pentru turci, 105.000 taleri pentru plata oştenilor şi 100.000 taleri cheltuielile curţii şi daruri la diverse „feţe" (*Călători străini*, V, p. 36). Compară cu un alt raport din 1643, publicat în Hurmuzaki, IV/1, p. 672.

[16] După cum au observat specialiştii în demografie istorică, datele privind populaţia Ţării Româneşti şi a Moldovei sînt destul de sărace şi nesigure pînă în sec. XVIII, cînd devin ceva mai numeroase, dar nici atunci prea sigure din pricina faptului că nu toţi locuitorii se declarau la recensămintele făcute de vistierie.

În plus, boierii aveau interesul să-i ascundă pe contribuabili în satele lor pentru a obţine de la ei foloase mai mari, în dauna vistieriei. Deosebit de interesant în acest sens este firmanul sultanului adresat lui Matei Ghica, domnul Moldovei (1753—1756), unde se spune: „puternica împărăţie a aflat că ruinarea Moldovei se datoreşte mai mult boierilor ţării, fiindcă — la instigaţia lor — supuşii fug din casele lor şi se refugiază în satele boiereşti şi boierii îi ascund şi îi apără ca să nu plătească dările împărăteşti şi boierii umplu satele lor cu supuşi ca să tragă foloase de pe urma lor" (A. Camariano-Cioran, *Măsuri fiscale şi administrative în Moldova (1753—1754*, în SMIM, V, 1962, p. 511).

Vezi şi C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austrieci*, II, p. 55, unde se citează concluzia autorităţilor austriece din 1726 despre neputinţa de a se afla numărul exact

al populaţiei: „nici unul din domnii de pînă acum nu a fost în stare să afle numărul familiilor, nici chiar principele Constantin Brîncoveanu, deşi a stat în domnie douăzeci şi cinci de ani şi s-a străduit în toate chipurile spre a-l afla".

Vezi, printre altele: Şerban Papacostea, *Populaţia Ţării Româneşti în ajunul reformelor lui Constantin Mavrocordat. Un document inedit* („Studii", 1966, nr. 5, p. 929—939); Louis Roman, *Izvoare din perioada 1750—1790 referitoare la populaţia Ţării Româneşti* (SAI, XIV, 1969, p. 91—118); Ştefan Ştefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timişoara, 1974 (îndeosebi cap. IV, *Conjuncturi social-politice şi situaţia demografică în Ţara Românească în secolele XV—XVI*, p. 74—91, care subliniază — ca şi Xenopol — faptul că „datoriile contractate la obţinerea tronului, darurile către sultan, vizir şi alţi sprijinitori, ca şi dorinţa de a-şi asigura lor însemnate averi au făcut ca domnii să impună ţăranilor obligaţii tot mai împovărătoare. Acestea au ruinat gospodăria ţărănească, au făcut ca ţările române — — bogate şi puternice odinioară — să decadă din punct de vedere economic, să slăbească ca potenţial militar şi demografic" (p. 89). Vezi şi Louis Roman, *Statistiques fiscales et statistiques demographiques, ou les fausses apparences. (Les Pays Roumains et autres régions européennes aux XV-e — XIX-e siècles)* („Annales de démographie historique", 1985, p. 245—280.)

Oricum, datele furnizate de Quirini nu sînt prea exacte; Trotuşul — un tîrguşor mic — — nu putea avea 3 500 de familii de unguri şi saşi, adică 17.500 de locuitori, cum crede Xenopol, faţă de numai 4 000, cît se susţine că avea Tîrgoviştea.

Despre numărul locuitorilor din oraşele Moldovei şi Ţării Româneşti vezi *Istoria României*, III, Buc., 1964, p. 67—69 şi D. Ciurea, în AIIAI, 1970, p. 33—35.

Despre factorii care au influenţat evoluţia demografică (foametea, fuga de pe moşie, războaiele, robirile, ciuma şi sloboziile) vezi Lia Lehr, *Factori determinanţi în evoluţia demografică a Ţării Româneşti în secolul al XVII-lea* (SMIM, VII, 1974, p. 161—205).

[17] Nu se poate susţine că „pieirea proprietăţii mici" este numai rezultatul „domniei turcilor"; trebuie să avem în vedere şi alţi factori interni, în primul rînd dorinţa clasei suprapuse şi exploatatoare, boierimea, de a-şi mări proprietăţile în dauna ţărănimii, proces ce ar fi avut loc şi fără dominaţia otomană.

De altfel, mai jos, Xenopol recunoaşte că „proprietatea mică se împrospăta din desfacerea proprietăţii mari", ceea ce arată că nu se poate vorbi de „pieirea" micii proprietăţi.

Nu trebuie să omitem nici procesul de dezagregare a obştilor ţărăneşti care duce la „alegerea" părţilor membrilor obştii, deci la împărţirea pămîntului în loturi mai mici. Vezi P.P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova*, Buc., 1964, p. 235—266.

Cît priveşte proporţia dintre proprietatea mare şi cea mică liberă, care a supravieţuit în unele regiuni pînă în sec. XIX, aceasta este greu de stabilit. După unele opinii, proprietatea liberă — cu toate asalturile clasei dominante de a o desfiinţa — întrecea ca întindere pe aceea stăpînită de boieri şi mănăstiri. Vezi Andrei Rădulescu, *Privire generală asupra moşnenilor şi răzeşilor*, în vol. *Pagini din istoria dreptului românesc*, Buc., 1970, p. 290—310.

[18] Constatarea nu este valabilă decît pentru perioada de pînă în a doua jumătate a sec. XV, cînd importanţa dregătoriilor a crescut, odată cu aceasta crescînd şi interesul boierimii de a le ocupa.

[19] Satele de ocol existau numai în Moldova, nu şi în Ţara Românească, iar desfacerea ocoalelor a început în a doua jumătate a sec. XVI, în deosebi în vremea domniei lui Petru Şchiopul. Vezi vol. II, p. 220, nota [35].

[20] Obiceiul este mai vechi; cum spune şi Xenopol mai departe, l-a folosit şi Ştefan cel Mare. Vezi Alex. Gonţa, *Unele aspecte ale politicii interne a lui Ştefan cel Mare* („Studii", 1957, nr. 4, p. 91—103).

[21] Averea lui Isac Balica fusese confiscată pentru hiclenie de Ştefan Tomşa după lupta de la Cornul lui Sas şi fusese restituită descendenţilor săi de Gaspar Graţiani şi Miron Barnovschi.

[22] Documentul are data greşită 1530; el este din 3 mart ⟨1527⟩ şi are următorul text: domnul dă m-rii Tazlău satul Păşcani, „care acest sat l-a pierdut în hiclenie Sima, cînd s-a ridicat asupra nepotului de frate, Ştefan voievod cel Tînăr" (DIR, A, veac XVI, vol. II, p. 228). Este vorba de ridicarea boierimii contra lui Ştefăniţă din anul 1523, după înfrîngerea căreia mulţi boieri şi-au pierdut averile (*ibidem*, p. 222, 293, 294—295 etc.).

[23] Textul exact al documentului se află în DIR, A, veac XVI, vol. I, p. 319; satul se numea Grameşti pe Prut şi fusese luat de Ştefăniţă de la Luca Arbure „cînd l-a ucis". De la Petru Rareş ne-au rămas şi alte documente prin care domnul confisca averile unor „hicleni" (vezi *ibidem*, p. 318, 346, 406 etc.).

Pentru Ţara Românească amintim hotărîrea lui Radu de la Afumaţi, care declara: „am judecat cu toţi cinstiţii dregători şi boieri ai domniei mele, după dreptate şi după lege; şi judecata lor a fost aşa: dacă piere cineva în hiclenie, iar agonisita şi averile lor să fie domneşti" (DRH, B, vol. III, p. 94).

[24] Textul exact al documentului este: „care acele vii au fost ale lui Coste Băcioc vornic şi el le-a pierdut şi toate celelalte ocini ale lui pentru hiclenie, pentru că el cu Gaşpar voievod s-au ridicat împotriva turcilor şi au tăiat mulţi turci în Iaşi şi apoi l-au prins şi a fost ucis în ţeapă la Schender paşa" (DIR, A, XVII, vol. V, p. 58).

[25] Este vorba despre aşa-numita „prădalică"; vezi mai nou Ovid Sachelarie, *Contribuţiuni la studiul formulei „prădalica să nu fie"* (SMIM, VI, 1973, p. 193—206).

[26] Textul exact al documentului este: „care acest sat a fost mai înainte vreme al lui Ceacîrlo grecul, însă de la el nu s-a ales nimeni, căci n-a avut nici copii; şi a rămas acest sat pustiu şi a stat pustiu 25 ani, pentru că este la marginea ţării şi este în drumul păgînilor tătari. Şi am aflat domnia mea acest sat luat domnesc de Ştefan voevod Tomşevici şi a adus acolo cîţiva oameni din alte părţi". Nu este vorba de o danie, deoarece Condrea a dat domnului 300 de galbeni (DIR, A, XVII, vol. IV, p. 255).

[27] Despre veniturile marilor dregători şi evoluţia lor vezi pe larg N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători în Ţara Românească şi Moldova*, p. 131—152. În afară de daniile de moşii — mai importante în sec. XV—XVI — este vorba de numeroase altele: scutirile de dări, veniturile realizate din slujbe, din concedarea de către domnie a încasării dărilor din ţară, din cadourile primite de la diverşi locuitori sau de la solii străini şi, nu în ultimul rînd, din numeroasele abuzuri pe care le săvîrşeau aproape toţi dregătorii.

[28] Textul exact este: postelnicul C. Cantacuzino, „nepohtind nici o boierie, ce rămînînd mazil", nu mai fusese mare dregător după moartea lui Matei Basarab. El avea motive speciale să nu accepte dregătorie de la urmaşul lui Matei, Constantin Şerban, care-i era cumnat; soţia postelnicului era sora noului domn numai dinspre tată (Radu Şerban), care l-a „făcut cu o posadnică", după cum declara postelniceasa cu un anumit dispreţ (document din 28 febr. 1665, la Acad. R. S. România, ms. 5152, f. 121v—122).

[29] Despre echivalarea dregătoriei cu boieria vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 37—38.

[30] Iancu Costin, care era tatăl lui Miron Costin, căsătorit cu o nepoată a lui Miron Barnovschi, nu era un mazil oarecare; el ocupase dregătoria de mare postelnic între 1627 şi 1631; înainte de a fi numit hatman, la 1633, el fusese mazil, adică fără dregătorie (Vezi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 385—386).

Xenopol nu remarcă prea clar deosebirea dintre marii dregători scoşi sau maziliţi din funcţie pentru un timp oarecare, şi care puteau redeveni oricînd dregători, şi categoria socială a mazililor, boieri care nu ocupau dregătorii. La 1737 exista o „ceată mazilească", ale cărei privilegii sînt recunoscute de C. Mavrocordat, domnul Moldovei; constatînd că între boierii mazili intraseră şi unii „din cei mai de jos" şi „pentru ca să se păzească cinstea neamului boieresc", domnul a hotărît scoaterea acestora din categoria mazililor, urmînd ca pe viitor „nime din cei proşti şi mai de jos să nu mai cuteze nici într-un chip a se mai vîrî să se numere în ceata mazilească", ce urma să cuprindă numai pe cei ce dovedeau că sînt de neam boieresc („Arhiva românească", t. II, ed. II-a, 1862, p. 190—194).

Despre vechimea termenului mazil vezi Ilie Minea, *Lucrări istorice mărunte ... 2. Despre mazili în vremea lui Mihai Viteazul* (CI, 1937—1940, nr. 1—2, p. 685—686). Vezi şi C.I. Filitti, *Două documente privitoare la mazilii din judeţele Brăila şi Rm. Sărat în sec. XVII*, în *Cercetări şi documente*, p. 28—30.

[31] La 7 nov. 1753, Constantin vodă Racoviţă hotărăşte să reînfiinţeze „acel vechi obiceai", scutind de dijmărit şi de vinărici pe boierii mazili, aceasta după ce unii domni dinaintea sa „stricase acel vechi obiceai" („Oltenia", II, 1941, p. 6).

[32] După cum rezultă din documentul citat de Xenopol, existau „unii (boieri) ce sînt de neamuri vechi, carii strămoşii şi moşii lor au stătut boieri după vremuri, cari se chiamă niamuri şi aceştia sînt deosebiţi şi mai cinstiţi din mazili, avînd şi încredinţate dovezi de la divan şi de la domn de alegerea neamului lor; şi privileghiia acestora este să nu plătească dajdii şi desetina să plătească boereşte". Aceasta era deci deosebirea dintre mazili şi neamuri.

[33] Ilustrăm această afirmaţie printr-unul din numeroasele cazuri ce se pot da: la 5 iulie 1692, trei mari boieri mărturiseau: „noi, ştiind şi auzind de casa acelui boiarin bătrîn Radu logofăt Cocorăscu, cum că au fost vistier mare şi logofăt mare 20 de ani în zilele răposatului Matei vodă, ştim să fi rămas multă avuţie şi odoară dupre moartea lui". Faptul că boierul ocupase 20 de ani dregătorii importante constituia deci o garanţie că el trebuia să fi realizat o avere însemnată. Şi, într-adevăr, cei trei boieri constată că de la răposatul fost mare logofăt rămăseseră pe seama fiilor săi 42.700 taleri, „afară den scule şi den odoară" şi două salbe de cîte 100 de galbeni de aur (Arh. St. Buc., A.N., CXII/75).

[34] La 16 iunie 1649 — explicînd de ce nu lasă urmaşilor săi o avere prea însemnată — Tudor stolnicul spune: „eu n-am fost vreun boiaren (adică dregător — N.S.) mare, ci hrana mea şi boeriia mea au fost plugul şi viia" (Arh. St. Buc., Doc. istorice, CCLVII/221). Boierul respectiv recunoştea, astfel — ceea ce spune şi Xenopol — că dacă ar fi fost mare dregător ar fi realizat o avere mai însemnată decît prin cultivarea pămîntului.

[35] Opinie eronată: toate satele au fost locuite la început *numai* de ţărani, din rîndul cărora s-au ridicat cu vremea boierii, care provin din conducătorii la început aleşi ai obştii.

Vezi mai nou Alexandru Gonţa, *Satul în Moldova medievală. Instituţiile*, Buc., 1986, îndeosebi cap. III.

[36] Despre formula „unde este casa lui — casă (dom) despre care unii istorici cred că înseamnă centrul gospodăriei feudale a beneficiarului actului domnesc sau centrul unei judecii — vezi: Valeria Costăchel, *Termenul dom în actele slavo-române* („Studii", 1953, p. 442—482); G. Diaconu, *Despre rolul curţilor domneşti în organizarea militară a Moldovei în veacurile XIV—XV*, în *Studii şi referate*, Buc., 1954, p. 551—571; Al. Gonţa, *op. cit.*, p. 142 şi urm. (par. *Ce înseamnă formula „unde este casa lui"*).

[37] Despre această problemă vezi mai nou Eugenia Zaharia, *Organizarea social-economică şi militar-politică a românilor în mileniul I. Satele devălmaşe de tip vrîncean* („Studii şi comunicări", Vrancea, Focşani, IV, 1981, p. 141—147). Vezi şi vol. II, p. 63, nota [98].

[38] După cum am arătat în vol. II, notele [78] şi [88] nu există nici o legătură între aşa-zisul „descălecat" şi apariţia rumânilor sau vecinilor.

Opinia lui Xenopol cu privire la originea veciniei sau rumâniei a fost analizată de curînd de Florin Constantiniu, *Iobăgia în istoriografia românească* (SMIM, X, 1983, p. 82—84), care consideră că această teorie îşi are originea în concepţia lui Thiery despre antagonismul etnic aflat la originea antagonismului social, concepţie adaptată la realităţile româneşti, unde cuceritorii şi cuceriţii aparţin aceluiaşi popor.

Într-un studiu recent (*Ţărănimea dependentă în timpul lui Mircea cel Mare şi formarea lexicului social-rural*, în vol. *Marele Mircea Voievod*, Buc., 1987, p. 119—136), acelaşi autor a analizat originea celor doi termeni utilizaţi pentru ţăranii independenţi (vecini şi rumâni), dovedind că termenul vecin este traducerea bizantinului parec, iar etniconul rumân a cunoscut în Ţara Românească o mutaţie semantică de ordin social între sfîrşitul sec. XV şi sfîrşitul sec. XVI.

[39] Principala cauză a aservirii ţăranilor (îndeosebi în sec. XVI—XVII) a fost fiscalitatea excesivă.

[40] Despre organizarea militară şi categoriile de oşteni vezi vol. II, p. 363—371 şi notele editorului.

[41] Documentele invocate de Xenopol sînt de natură diferită: unele se referă la decăderea curtenilor, categorie militară, celelalte la obligaţia locuitorilor de a da un număr de „oameni de oaste" la expediţiile efectuate peste hotarele ţării, alături de turci.

[42] Cazul ţiganului intră în altă categorie, nu în aceea a ţăranilor care-şi vindeau pămînturile: el îşi vindea persoana şi puterea de muncă, devenind rob.

[43] Despre aspra politică fiscală a lui Matei Basarab, care a luat măsura de a confisca moşiile celor fugiţi de dări, fuga de bir ajungînd a fi considerată „hiclenie", vezi N. Stoicescu, *Matei Basarab*, Buc., 1982, p. 82—92.

[44] Documentul este citat de A.D. Xenopol şi în vol. II, p. 42.

[45] Opinie greşită; după cît se cunoaşte, Ştefan cel Mare a sprijinit întărirea micii proprietăţi, ţărănimea liberă constituind, în acea vreme, principala forţă militară a Moldovei. Vezi analiza întreprinsă de B.T. Câmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Buc., 1956, p. 11—111.

[46] Documentul este publicat — cu unele deosebiri — în DIR, A, XVI, vol. IV, p. 40—41; el poartă data de 28 dec. 1591.

[46 bis] Dumitru Buhuş — care a fost un mare acaparator de ocine — nu era un boier mic sau boiernaş: el a fost fiul lui Cîrstea Buhuş pîrcălabul şi al Nastasiei Prăjescu, care era rudă cu Movileştii; a fost căsătorit cu Ileana Băcioc, nepoata lui Costea Băcioc mare vornic, socrul lui Vasile Lupu, şi cu Dafina, fiica lui Ionaşco Jora, care a devenit apoi soţia lui Istratie vodă Dabija. A avut o lungă carieră de dregător, începînd cu aceea importantă de logofăt III (1628) şi terminînd cu aceea de mare spătar (1645). În plus, nu era un om oarecare; după opinia unui sol polon, care l-a cunoscut la 1636, era „om demn şi înţelept, cum sînt puţini la fel între ai lui". Vezi N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 355—356. Documentul utilizat — fără trimitere — de Xenopol este publicat de G. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, II, p. 116—118.

[47] Nestor Ureche mare vornic constituie unul din cele mai reprezentative cazuri de acaparator de ocine ţărăneşti, folosind uneori cotropirea, îndeosebi în vremea Movileştilor, al căror apropiat colaborator a fost: înainte de a deveni mare dregător poseda: 3 sate, o selişte, o parte de sat şi 4 fălci de vie cumpărate, precum şi un sat şi o selişte moştenite de la bunicul său; la 1605 — după ce fusese 9 ani mare vornic — stăpînea: 36 de sate şi părţi de sate, 10 selişti, 4 bălţi şi 6 fălci de vie; înainte de moarte, în 1617, averea sa crescuse la: 52 sate, 45 părţi de sate, 17 mori, 6 heleşteie, 45 de fălci de vie, plus locuri de fînaţ şi de prisacă (N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 133—134). O serie de documente de la Ştefan Tomşa constată că marele vornic realizase această avere imensă „cu mare asuprire şi multă strîmbătate" (DIR, A, XVII, vol. III, p. 45, 63, 113, vol. IV, p. 53).

[48] Constatare întărită de P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească*, p. 250 şi urm. şi de alţi istorici, care acceptă o intensificare a procesului de aservire a satelor libere începînd din a doua jumătate a sec. XVI, proces pe care unii îl explică — ca şi Xenopol — prin creşterea obligaţiilor faţă de Poartă şi a fiscalităţii, alţii prin intensificarea relaţiilor marfă-bani.

Situaţia grea a ţărănimii muntene în a doua jumătate a sec. XVI este zugrăvită pregnant de Franco Sivori, secretarul italian al lui Petru Cercel, care spune: „există mii de sate care îşi au toate stăpînul lor deosebit, în afară de cele ce sînt ale domnului. Sînt boieri în Ţara Românească care stăpînesc cîte 50 de sate şi au sub ei mai bine de o mie de ţărani dependenţi, care sînt foarte rău trataţi de stăpînii lor, din care cauză cu greu pot să agonisească prin munca lor cele de trebuinţă traiului şi să plătească birul obişnuit către principe, care este de doi pînă la 10 scuzi pe an, pentru unii mai mult, iar pentru alţii mai puţin". (*Călători străini*, III, p. 295).

Despre numeroasele cazuri de vînzări şi cotropiri de ocine ţărăneşti, vezi P. P. Panaitescu, *op. cit.*; Nicolae Corivan, *Formele de aservire a ţărănimii moldovene în sec. al XVII-lea şi începutul sec. al XVIII-lea* (SCŞI, 1956, fasc. 1, p. 75—95); idem, *Mijloacele de cotropire a pămînturilor ţăranilor liberi din Moldova în sec. XVII* (*ibidem*, 1956, fasc. 2, p. 89—109), unde se arată că mijloacele obişnuite erau: amenzile, împrumuturile neachitate, daniile şi cotropirile directe. Pentru numeroasele cazuri de rumâniri din ultimele decenii ale sec. XVII, vezi Florin Constantiniu şi Şerban Papacostea, *Aspecte ale rumâniei în ultimele decenii ale veacului al XVII-lea* (RA, 1960, nr. 2, p. 226—247). Vezi şi Valeria Costăchel, *Dezagregarea obştii săteşti în ţările romane în evul mediu*, în *Studii şi referate*, I, Buc., 1954, partea I-a, p. 753—800.

[49] Hrizea din Bălteni mare ban a fost şi el un acaparator de ocine; la 15 mai 1637, Matei Basarab îi întăreşte cumpărături de moşii în valoare de 5.000 de galbeni (Arh. St. Buc., Peceţi, nr. 50; copie Inst. de istorie „N. Iorga").

[50] În numeroase documente la vînzare se specifică faptul că sătenii îşi vînd numai moşia, iar ei rămîn liberi; sînt aşa-numiţi oameni „cu învoială", care lucrau pe pămînturile altora. De pildă, la 1647, Tihul vinde partea sa din Obîrşie, „iar capul lui nu s-au vîndut rumân, ce să fie slobod să n-aibă niminelea treabă cu dînsul" (Arh. St. Buc., m-rea Brîncoveni, XIV/8).

Întîlnim în documente şi cazuri în care grupuri mai mari de săteni rămîn fără pămînt. Citâm cazul megiaşilor din Viani-Prahova, printre care se aflau doi curteni şi trei călăraşi (deci categorii privilegiate), pe care un anume Lăudat îi plătise „de bir şi de nevoi" în vremea domniei lui Mihai Viteazul şi pe care urmaşii lui Lăudat voiau să-i rumânească; Matei Basarab hotărăşte ca aceştia „să aibă a stăpîni dedina din Viani", iar sătenii să rămînă „în pace şi slobozi", însă „fără ocină din Viani" (SMIM, X, 1983, p. 126—127).

De obicei însă stăpînii feudali cumpărau odată cu satul şi pe foştii lui proprietari, întrucît aceştia dădeau valoarea moşiei. Aşa ne explicăm uimirea lui Gavriil Movilă, domnul Ţării Româneşti, care — trebuind să judece un caz de vînzare de moşie fără rumâni — se întreba: „*cum s-ar putea a cumpăra un boier moşie fără vecini?*" (document din 12 sept. 1619; DIR, B, XVII, vol. III, p. 416); citat şi de C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, Buc., 1943, p. 150, spre a dovedi că valoarea moşiei o dădeau rumânii.

[51] Întîlnim şi procesul invers: răscumpărarea rumânului din vecinie fără ocină; de pildă, la 1620, Stancea din Găvăneşti se răscumpără din rumânie de la Episcopia Buzău „numai capul lui, fără ocină" (DIR, B, XVII, vol. 3, p. 525). Vezi şi P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 108—110.

[52] Mazilii nu pot fi consideraţi ţărani; vezi supra nota [30].

[53] Începînd din vremea domniei lui Matei Basarab se tinde la asimilarea oamenilor liberi fără pămînt cu rumânii, impunîndu-li-se şi acestora din urmă obligaţia de clacă, pe lîngă aceea de dijmă. De pildă, la 2 iulie 1649, domnul porunceşte „lăturaşilor" de pe moşia Chiseleţ-Ilfov a m-rii Radu vodă să „asculte" „de toate ce vă va da învăţătură (egumenul), să cosiţi, să seceraţi, şi rumânii şi lăturii" (N. Stoicescu, *Matei Basarab* p. 59). Vezi şi C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 202—205, care arată că „la începutul secolului al XVIII-lea, claca se generalizase, devenind obicei".

[54] Despre această importantă problemă vezi lucrarea fundamentală a lui Valentin Al. Georgescu, *Preemţiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Ţara Românească şi Moldova*, Buc., 1965.

[55] Vezi şi Corneliu Istrate, *Lupta ţăranilor dorneni împotriva stăpînirii boiereşti* (AIIAI, 1972, p. 195—202). În acest articol sînt menţionate şi alte „danii" domneşti de acelaşi fel.

[56] Despre această problemă vezi C. Constantinescu-Mirceşti şi Ion Dragomirescu, *Marele proces al Vrancei* (SAI, VII, 1965, p. 163—189). Despre averea familiei Ruset vezi şi Andrei Pippidi, *Date noi despre Roseteşti şi pămînturile lor la sfîrşitul secolului al XVIII-lea* („Carpica", 1971, p. 331—341).

[57] Tipic în această privinţă este cazul satului Brăneşti-Dîmboviţa, ai cărui locuitori au fost obligaţi de sameşul Diamandi Cărpinişanu, prin ameninţări şi bătăi, să-i vîndă moşia. Vezi I. Ionaşcu, *Răpirea pămînturilor ce aparţineau moşnenilor din Brăneşti de către boierul Diamandi Cărpinişanu în preajma anului 1821* („Studii şi cerc. de istorie medie", I, 1950, p. 102—111); idem, *Din lupta ţărănimii dîmboviţene în sec. XVII—XIX împotriva cotropirii feudale* („Valachica", 1972, p. 215—249).

[58] Vezi DIR, B, veac XVII, vol. III, p. 87—88. Xenopol a mai utilizat acest document în vol. II, p. 191, pentru a marca deosebirea dintre rumâni şi cnezi.

[59] Despre obligațiile în muncă ale rumânilor față de stăpînii lor și evoluția acestora vezi în special: C. Giurescu, *Despre rumâni*, în vol. *Studii de istorie socială*, p. 185—202, care arată că „lucrul atîrnă de nevoile și de omenia stăpînului, de felul culturii întrebuințate, de situația locului"; Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în prima jumătate a veacului al XVIII-lea* (SMIM, III, 1959, p. 233—321); D. Mioc, H. Chircă, Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIV-e au XVIII-e siècle* (RRH, 1962, nr. 1, p. 39—60); V. Mihordea, *Les „obligations" des „vecini" envers leurs maîtres entre 1650 et 1749* (NEH, III, 1965, p. 153—169); Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, Buc., 1972, p. 66—71; idem, în vol. *Marele Mircea Voievod*, p. 119 și urm.

Trebuie să subliniem faptul — neglijat de Xenopol — că *rumânii sau vecinii erau forțați să muncească, folosindu-se deseori bătaia*. În documentele Țării Românești întîlnim amenințarea „să fie volnici călugării să vă bată foarte rău", iar printr-un document din 17 iulie 1612, Ștefan Tomșa II împuternicește un stăpîn feudal ca pe „cine nu va asculta să aibă a-i pedepsi ca pe niște vecini. Iar dacă și așa nu vor să asculte, pe unii ca aceștia să aibă a-i trimite legați la domnia mea" (DIR, A, XVII, vol. III, p. 94). Vezi și cazurile citate de C. Giurescu, *op. cit.*, p. 197—198 (par. *Constrîngerea la lucru*).

Despre situația rumânilor și opoziția lor la exploatarea aflată în creștere vezi Nicolae Corivan, *Din formele luptei de clasă a țărănimii din Țara Românească în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea* („Studii și materiale. Istorie", Suceava, II, 1971, p. 19—38).

[60] Rumânii nu erau proprietarii ocinelor, asupra cărora aveau numai un drept de folosință pe care-l păstrau și urmașii lor. Vezi amănunte la P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 258—262.

[61] Se întîlnesc, totuși, numeroase cazuri în care rumânii sau vecinii erau mutați de pe o moșie pe alta. De pildă, la 7 aug. 1621 se spune despre călugării de la m-rea Banu din Buzău că „au adunat pe toți vecinii dintr-aceste sate, din Meteleu și din Albești, de i-au așezat pe ocina mănăstirii dela Macsin, ca să viețuiască acolo" (DIR, B, XVII, vol. IV, p. 51). Vezi și cazurile citate de C. Giurescu, *op. cit.*, p. 166—170 și P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 265. De obicei erau mutați vecinii care se vindeau „numai capetele, fără ocine", vecini pe care *Lexiconul* lui Mardarie Cozianu îi numește „nimearnici" (ed. Grigore Crețu, Buc., 1900, p. 211). Xenopol însuși accepta mai departe această situație, considerînd-o o „fărădelege".

[62] Uneori rumânii fugiți dintr-un sat se așezau pe moșia altui boier, cu speranța că vor obține condiții mai bune de viață. Astfel, rumânii din Comani, satul m-rii Tismana, care fugiseră peste Dunăre „de multe nevoi și de răutăți", după ce s-au întors în țară, nu s-au mai dus în satul de baștină, ci s-au așezat pe moșia Maglavit a lui Ion Comisul, unde au stat 4 ani „și i-au lucrat și i-au dijmuit ca pre nește oameni ce se-au hrănit pre locul lui" (DIR, B, XVII, vol. II, p. 166).

[63] Vezi numeroasele cazuri de aducere la urmă a vecinilor și rumânilor, cu ajutorul aparatului de stat, citate de N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, Buc., 1968, p. 333—339 și idem, *Rolul curtenilor și slujitorilor din Țara Românească și Moldova ca instrumente de reprimare a luptei țărănimii* („Studii", 1962, nr. 3, p. 631—647).

[64] Despre așa-numita „legătură" a lui Mihai Viteazul vezi mai sus partea II, cap. III, nota [86].

După domnia lui Mihai Viteazul, întîlnim cazuri în care megiașii ce se vindeau vecini sau rumâni unui boier sau mănăstiri erau obligați să promită că nu se vor muta din sat. Astfel, la 15 ian. 1605, după ce megiașii din satul Pietroșița s-au vîndut vecini lui Miho armaș, se spune: „și așa s-au apucat acei megiași care au vîndut mai sus-zisa ocină ... ca să fie ei vecini pe această mai sus-zisă ocină a lor, fiecare la locul său să se hrănească, iar pe alte ocine și la alți boieri să nu fie volnici să se mute niciodată de pe locul lor părintesc" (DIR, B. veac. XVII, vol. I, p. 153). Un caz similar este acela al satului Nucșoara, cumpărat de domn și dăruit m-rii Argeș; în documentul din 6 iulie 1605 se specifică: „și niciodată să nu fie volnici (vecinii) să iasă din mai sus-zisa ocină să se închine și să se dea să fie vecini sub alți boieri" (*ibidem*, p. 177).

După cum arăta de curînd Florin Constantiniu, *Iobăgia în istoriografia românească* (SMIM, X, 1983, p. 84), legarea țăranului șerb de glie este rezultatul coalizării dintre interesele comune ale marilor stăpîni de pămînt de a fixa brațele de muncă necesare punerii în valoare a moșiilor și acelea ale statului de a asigura stabilitatea și evidența contribuabililor în vederea încasării dărilor.

[65] Pînă la Mihai Viteazul rumânii aveau dreptul de a se muta de pe o moșie pe alta, plătind așa-numita „găleată de ieșire". În această privință dispunem de mai multe documente, din care vom cita unul, din 28 april 1646, în care se spune că, în vremea domniei lui Petru Cercel, „au fost rumânii slobozi" (să se mute — N.S.) după ce „au plătit găleata (de ieșire — N.S.) la stăpîn, ca să șază unde le va fi voia lor" (Arh. St. Buc., Donații, XXIX/11). Vezi și P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare în țările romane*, p. 95—96.

După cum am arătat în cartea *Cum măsurau strămoșii*, p. 196, găleata plătită la „ieșirea" rumânilor de sub stăpînirea unui boier sau unei mănăstiri avea o capacitate foarte mare; dacă nu ar fi reprezentat o cantitate mare de cereale, toți rumânii s-ar fi putut elibera cu multă ușurință de servitute. Vezi și C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 162—166 (par. *Dreptul de strămutare a rumânului*).

[66] Să amintim și cazul satelor Plenița și Păstaia care — între domniile lui Petru Cercel și Radu Șerban — au venit de 5 ori la sfatul domnesc pentru a obține, prin judecată, eliberarea de rumânie (DIR, B, XVII, vol. II, p. 22—23 și 191—194).

Apelul rumânilor sau vecinilor la divanul domnesc pentru a scăpa de servitute sau a-și recîștiga moșiile pierdute se termina de regulă rău pentru ei, deoarece — solidar cu interesele de clasă ale boierimii — domnul dădea dreptate exploatatorilor, pedepsind cu asprime pe cei ce pierdeau procesul. De pildă, la 4 nov. 1614, Ștefan Tomșa II arăta că niște săteni care pierduseră un proces „au fost rușinați și purtați de gît prin tot tîrgul și li s-au tăiat nasurile și urechile acelora dintre ei care erau mai de cinste" (DIR, A, XVII, vol. III, p. 183).

[67] Există și documente care împing vechimea rumâniei pînă la întemeierea statului feudal; de pildă, la 1 aprilie 1551, se afirmă că m-rea Govora stăpînea satele Glodul și Hința (se înțelege cu rumâni) „de la începuturile Țării noastre Românești" (DRH, B, vol. V, p. 6). Vezi și vol. *Constituirea statelor feudale românești*, p. 126—127.

[68] Problema a mai fost tratată de Xenopol și la domnia lui Mihai Viteazul; vezi mai sus, partea a II-a, cap. III, note [86].

[69] Documentul din 30 mart. 1622 — pe care Xenopol îl citează incomplet și greșit — este deosebit de interesant pentru ilustrarea dorinței țăranilor aserviți de a scăpa de rumânie: Dragomir din Stoenești, rumân al popii Sahat — profitînd de faptul că satul vecin Dălbănești se răscumpăra din rumânie de la Radu Mihnea ca „să fie megiiași" — a dat și el 3500 de aspri, urmărind — cum spune Dragomir — „ca să fiu și eu judec acolea, că amu socotit că doar voiu scăpa de rumânia de în Stoenești". După ce soția lui Stoica vistierul a vîndut moșia din Stoenești lui Necula vistierul, considerînd că nu i se „cade" să fie judec în Dălbănești, deoarece era „de moșiie" rumân din Stoenești, Dragomir l-a rugat pe Necula să nu-l lase în pagubă cu atîția bani, motivînd „că sărac ce-i voiu fii bunu?" (DIR, B, XVII, vol. IV, p. 101—102).

[70] Textul exact al documentului din 1622 este: „domnia mea am lăsat pe toți oamenii să-și ia vecinii care au fugit din zilele lui Constantin (Movilă) voievod, iar pe cei care au fugit mai de mult să-i lase foarte în pace, să fie unde sînt" (P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare*, p. 116). Termenul de prescripție era deci, la 1622, de 11 ani.

[71] Xenopol omite documentul lui Barnovschi vodă din 1626, în care se prevedea că prescripția era numai de un an *(ibidem)*.

Pentru completarea informației, menționăm faptul că prin *Cartea românească de învățătură*, tipărită de Vasile Lupu la 1646, se desființa prescripția, vecinii putînd fi urmăriți fără termen. În legiuirea respectivă se prevedea: „Cînd va fugi țăranul de la locul și de la stăpînul său, nime nicăiuri să nu-l priimască, iară de-l va și priimi, deodată, de sîrg, să-l întoarcă înapoi la satul lui de unde iaste" (ed. Academiei, p. 56).

De la Vasile Lupu ni s-au păstrat cîteva documente prin care prescripția era limitată la începutul domniei sale. Astfel, la 17 iunie 1646 domnul dă dreptul unui boier să-și strîngă vecinii fugiți „de cîndu ne-au adus Dumnădzău la domnie" (Arh. St. Buc., m-rea Doljești, VII/26), iar la 1649—1650 același voievod dă carte de volnicie unui alt stăpîn feudal să-și adune numai vecinii „care au fugit în dzilele domnii meli" (idem, Doc. istorice, CXXXIX/87).

În primii săi ani de domnie, Vasile Lupu limita prescripția mai devreme; de pildă la 29 iunie 1636, dă dreptul lui Gheuca spătarul să-și adune vecinii care „au fugit de la ieșirea lui Barnovschi vodă încoace"; termenul de prescripție este aici 1629. (T. Holban, *Două documente moldovenești din sec. XVII*, în SMIM, VII, 1974, p. 308).

[72] Despre cislă vezi vol. II, p. 227, nota [106].

[73] Cazul satului Ciurbești reprezintă o excepție, care nu poate fi generalizată; pînă în vremea Fanarioților, claca se făcea „după obiceiu, după cum clăcuescu și alți oameni ce șăd pe moșii boierești și ale mănăstirilor" (*Documente privind relațiile agrare în sec. XVIII. Țara Românească*, p. 314). Primele reglementări ale clăcii la nivelul întregii țări datează din vremea lui Constantin Mavrocordat. Vezi Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în sec. XVIII*, p. 106—110. La 1756 locuitorii din Ciurbești prestau și ei clacă numai 12 zile pe an „după hotărîre ce s-au făcut de obște pentru toate mănăstirile" (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, II, Moldova*, p. 314.

[74] Observație justă: rumânii își păstrau dreptul de folosință (nu de proprietate!) asupra delnițelor lor. La 18 iulie 1749 vecinii m-rii Slatina din Rădășeni mărturiseau că „au apucat de pe la strămoșii lor de știe fieșticarile unde a merge să are și să cosască și nu putea altul să-l scoată din pămîntul lui cel de aratu și din locul lui cel de cosîtu, nici stăpînii lor nu-i scoate" (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea, II, Moldova*, p. 290). Vezi amănunte la P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 258—261.

[75] Vezi supra notele [50] și [51].

[76] Vezi și cazurile citate de C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, p. 158—161.

[77] Xenopol omite pasajul unde se spune că rumânii din Bogdănești justificau dreptul lor de a avea mori prin faptul că „au și ei moșie megieșească"; dreptul de a avea mori era un monopol al proprietarului moșiei (*Documente privind relațiile agrare, Țara Românească*, p. 381—382).

Despre această problemă vezi Sergiu Columbeanu, *Monopolurile feudale din Țara Românească în secolul al XVIII-lea în raport cu instituțiile similare din Europa* („Studii', 1970, nr. 4, p. 727—737).

[78] La sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII boierii moldoveni făcuseră obicei ca țăranii liberi care șezuseră 12 ani pe aceeași moșie să devină vecini. Vezi Florin Constantiniu, *Țărănimea, forță motrice a dezvoltării societății românești în evul mediu* (R. Ist., 1977, nr. 3, p. 501).

Întrucît Xenopol nu prezintă situația rumânilor sau vecinilor în evoluția acesteia, va trebui să arătăm că sfîrșitul sec. XVII și începutul sec. XVIII reprezintă o epocă de agravare a situației țărănimii: pe lîngă generalizarea clăcii asupra tuturor țăranilor care trăiau pe moșii străine, are loc și o înrăutățire a stării vecinilor sau rumânilor, care sînt tot mai mult asimilați cu robii. Astfel, la 16 april 1674, un rumân din Flămînzești—Argeș se răscumpără din servitute dînd în schimb un țigan, „rob pentru rob" (MO, 1957, nr. 7—8, p. 530). În alte documente similare se spune „cap pentru cap" (1 august 1683; Arh. St. Buc., ep. Buzău, XXXII/28).

Asimilarea rumânilor cu robii rezultă și din faptul că puteau fi mutați sau dați de zestre, ca și țiganii (Vezi, *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. II, *Moldova*, p. 119).

[79] Nu trebuesc neglijate nici cauzele economice care au condiționat acest proces, îndeosebi interesul stăpînilor de moșii de a deveni proprietarii deplini ai acestora, mai ales după intensificarea comerțului cu cereale, ai căror principali beneficiari au fost.

[80] Xenopol are perfectă dreptate: „de la mijlocul secolului al XVI-lea, adică odată cu valul masiv de aservire a țărănimii, asupra țărilor române se instaurează dominația otomană. *Țările române își pierdeau independența cînd țărănimea își pierdea libertatea*" (F. Constantiniu, *op. cit.*, p. 500).

[81] Nu cred că poate fi vorba numai de o asemenea „compensare"; după cum am arătat într-un studiu special, printre cauzele de ordin social care au dus la decăderea „oastei celei mari" a fost și accentuarea procesului de aservire a țărănimii și agravarea situației sale în secolul al XVI-lea. Încărcați cu tot mai multe obligații față de statul feudal și de stăpînul de moșie, după ce mulți dintre ei pierduseră dreptul de proprietate, țăranii moldoveni și munteni nu mai aveau interesul să apere pămîntul care nu mai era al lor și libertatea de care nu se mai bucurau (N. Stoicescu, *„Oastea cea mare" în Țara Românească și Moldova*, în vol. *Oastea cea mare*, Buc., 1972, p. 49).

ORGANIZAREA POLITICĂ

Par. 1. Domnul şi boierii [1]

După ce am studiat clasele poporului român în privirea raporturilor lor economice, să încercăm a schiţa pe acele politice, care nu erau decît o urmare a celor dintîi. Înainte de toate să cercetăm în ce legături politice stăteau cele două elemente domnitoare ale societăţii româneşti, domnul şi boierii.

Nobilimea a jucat în toate ţările un însemnat rol în conducerea afacerilor publice [2]. Bineînţeles, caracterul înrîuririi ei în treburile statului s-a modificat pretutindeni după timpuri şi după deosebitele împrejurări, atît statornice cît şi schimbătoare ale mijlocului în sînul căruia nobilimea trăia şi făptuia. La poporul român înrîurirea ei precumpănitoare fu datorită mai ales unei împrejurări, sistemului electiv ereditar al domniei,[1] care punea în mîinile boierimii aşezarea puterii supreme a ţărilor române şi, prin urmare, într-un timp de absolutism, soarta însăşi a poporului ce le locuia.

În primele timpuri ale istoriei române, cînd se întîmpla de rămînea pe urma unui domn răposat un singur fiu, el urma oarecum de drept în scaun; alegerea lui era numai o formă şi relele urmări ale sistemului nu puteau ieşi la iveală. De îndată însă ce rămîneau mai mulţi copii, alegerea boierilor trebuind să hotărască care din ei era să se urce pe tron, dînşii se împărţeau în partizi, fiecare cu cîte un pretendent în frunte, aruncînd ţările în cele mai periculoase frămîntări. Primele lupte de acest fel de care aminteşte istoria românilor sînt acele ce se pornesc între Ştefan al II-lea şi Petru al II-lea, fiii lui Ştefan I din Moldova, în anul 1395 [3]. Despre acel Petru spune Neculai Costin: „macară că era frate mai mic, iar pentru blîndeţile şi obiceiurile sale mai mult plecat spre inimele a mai mulţi,"[2] adică el ştiuse prin purtarea lui să atragă pe majoritatea boierilor.

Însemnătatea dobîndită de boieri prin certele pentru domnie, petrecute atît în anul 1395, cît şi după aceea, pînă la suirea în scaun a lui Alexandru cel Bun, se vede de pe aceea că polonii nu se mai mulţămesc numai cu jurămîntul de credinţă al domnului moldovean, ci pretind ca boierii înşişi să jure şi ei alături cu domnul: „şi dacă cîţiva din sfetnici nu vor veni, aceştia să depună jurămîntul înaintea solilor regelui,"[3] mă-

[1] Asupra originii acestui sistem în ţările române vezi vol. II, p. 172.

[2] *Letopiseţele* [*ţării Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu], I, p. 101, nota [Vezi şi N. Costin, *Letopiseţul*, ed. I. St. Petre, p. 36].

[3] Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae*, I, p. 599.

sură luată spre a îndatora pe boieri „să păstreze credință regelui polon chiar în cazul cînd domnul lor s-ar abate de la acea credință."[4]

În Muntenia găsim cea dintîi pomenire a unui rol politic al boierilor îndată după moartea lui Mircea I, 1418 [4]. Între urmașii săi și acei ai fratelui său Dan se încinge o luptă pentru tron care dezbină pe boieri în două partizi: Drăculeștii, sprijiniți de turci, și Dăneștii, de unguri [5]. Pe lîngă căderea Munteniei sub aceste popoare, ceea ce se vede mai ales din darea de 500 de copii în corpul ienicerilor [6], atari lupte avură de efect a ridica mult însemnătatea nobilimii, cînd era vorba de a se da tronul; nu mai era în stare să se mențină un domn în scaun din pricina uneltirilor partizilor boierești. De aceea Vlad Țepeș își propune, din cele întîi zile ale domniei sale, stîrpirea din rădăcină a acestor uneltiri, înțapă în dreapta și în stînga, îneacă în sînge orice soi de împotrivire și, despuind familiile celor uciși, îmbogățește cu averile lor pe soldații ce alcătuiau garda lui personală [7]. Cînd Mohamed veni împotriva lui, fratele lui Vlad, Radu cel Frumos, cel adus de sultan spre a fi pus în locul domnului răzvrătitor, vroi să atragă în partea lui o seamă de boieri spre a-l cere ca domn; dînșii însă refuzară cu toții asemenea propunere de frica lui Țepeș.[5]

Trebuia însă brațul de fier al unui Țepeș pentru a înfrîna pe boieri. De îndată ce domni mai slabi ocupau tronul, intrigile pentru domnie reînviau numaidecît și boierimea era totdeauna cuibul unde cloceau asemenea tulburări.

Așa în Moldova, ne spune Ureche, că Roman-Vodă, fiul lui Ilie, cel orbit și gonit de fratele său Ștefan, „neputînd răbda păgînătatea unchiului său Ștefan, s-au vorbit cu o samă din curtea domnească și au prins pe Ștefan și i-au tăiat capul, în 1448."[6]

Precum însă în Muntenia uneltirile boierilor fuseseră strivite prin cruzimile lui Țepeș, așa și în Moldova ele fură astîmpărate în tot răstimpul lungii domnii a lui Ștefan cel Mare; numai într-un rînd se amintește uciderea a trei boieri, anume Petrilă ⟨Negrilă⟩ paharnicul, Alexa stolnicul și Isaia vornicul, care unelteau răsturnarea lui Ștefan cel Mare.[7]

Puțin timp după organizarea statelor române, de îndată ce se iviră condițiunile în care se puteau arăta urmările pierzătoare ale sistemului de succesiune electiv-ereditar, le și vedem apărînd cu o violență extraordinară, care lăsa a presupune de pe atunci pînă unde ele vor ajunge la deplina lor răsfățare. Întrerupte însă prin domniile unor principi plini de energie, Ștefan cel Mare, Bogdan, Petru Rareș (1457—1546), ele sînt stăvilite pentru un timp mai îndelungat în Moldova decît în Muntenia, unde precumpănirea mult mai timpurie a stăpînirii ⟨dominației⟩ turcești rupe orice frîne ambiției nesățioase a pretendenților de domnie.

Muntenia avea o existență mai veche decît Moldova, cu vreo 60 de ani (1290—1349) [8], dar ea era și mai apropiată de țările ce cădeau una după alta sub stăpînirea otomană. Ea intră cu o sută de ani mai timpuriu decît Moldova sub jugul acestei puteri (1411 și 1513) [9], care

---

[4] Jurămîntul lui Petru al II-lea din 1448 în Dogiel, [*op. cit.*], I, p. 602 [Vezi și M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, sub dată.] Compară jurămîntul nobilului valah din timpul lui Alexandru cel Bun (1402): „et si forte palatinus eius regi rebellare vellet, se non velle assistere ei" (Dogiel, [*op. cit.*], p. 600). [Vezi și M. Costăchescu, *op. cit.*, sub dată].

[5] Vol. II, p. 257.

[6] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 111 [ed. C. Giurescu, p. 32, unde textul exact este: „neputînd răbda atîta nedumnezeire a unchiu-său, s-au vorovit cu o seamă din curtea domnească și au prins pe unchiu-său, pre Ștefan vodă, și i-au tăiat capul"].

[7] Vol. II, p. 347.

trebuia să devină în curînd așa de apăsător. Pe cînd deci Muntenia intrase, după moartea lui Mircea, pe deplin în vălmășagul sistemului electiv-ereditar, Moldova se mai reținea pe marginea prăpastiei de brațul energic a unor domni viteji. Am văzut, cu toate acestea, că, deși încăpută mult mai tîrziu în vîrtejul pierzător, ea se coborî în curînd la același nivel de înjosire și degradare în care căzuse sora ei cea mai în vîrstă. Cînd începi a cădea, te oprești numai în fundul prăpastiei; pentru ce oare cînd începi a urca nu trebuie numaidecît să ajungi și culmea?

În Muntenia, după alungarea lui Vlad Țepeș de Ștefan cel Mare [10], sultanul se folosește de vacanță pentru a pune în tron pe Radu cel Frumos, căruia boierii îi refuzaseră la început sprijinul lor la cuprinderea tronului fratelui său. Unii din boieri, dușmăniți de Radu-Vodă, trebuiră să se retragă în țări străine, cu deosebire în Transilvania, și astfel începu era pribegirilor, care nu trebuiau să mai aibă sfîrșit. În timpul luptelor lui Ștefan cel Mare cu turcii, Ștefan respinge întîi pe Radu cel Frumos, înlocuindu-l cu Laiotă Basarab, și apoi, după ce și acesta trece în partea turcilor, îl înlocuiește cu Vlad Țepeș (1476), care așteptase 14 ani în Ungaria reîntoarcerea lui în tronul muntean.

Cît au ținut luptele cu domnii impuși Munteniei de puterile dușmane, intrigile boierilor trebuiră să ațipească; după ce furtunile se mai liniștiră, reîncepu funcționarea regulată a punerii și scoaterii domnilor unul prin altul, prin răscoalele alternative ale celor două mari partizi din Muntenia Mare și Mică, care regularitate avea tocmai de efect cea mai deplină neorînduială. Rolul boierilor, bineînțeles, reveni iar deasupra; intrigile și luptele lor cu domnii reîncep a umple istoria Munteniei.

Am schițat aiurea această luptă înverșunată între urmașii Dăneștilor și ai Drăculeștilor.[8] La început rivalitatea acestor două partizi determină schimbarea domnilor. Turcii fiind însă fără încetare tot mai mult amestecați în punerea și scoaterea domnilor, foloasele bănești ce răsăreau pentru ei din atare înlocuiri le schimbă în curînd rolul din pasiv în activ. Începură dînșii atunci a provoca strămutările domniilor fără a se mai ocupa de interesele partidelor, care, după ce căutară cîtva timp în zadar a face să mai precumpănească dorințele lor, se lăsară tot mai mult în voia turcilor ce puneau și scoteau domnii după bacșișurile date de pretendenți dregătorilor Porții.

Rolul boierilor se schimbase o dată cu poziția țării; îngenuncheată cum era sub turci, nu le mai era învoit a avea un rost hotărîtor în așezarea domniei. Ei își concentrară atunci toate puterile asupra mazilirii lor, sprijinind prin partidele lor pe candidații din Constantinopol, de la care așteptau răsplătire în împărțirea dregătoriilor care începeau tot mai mult a atrage pe boieri, prin îngustarea moșiilor domnești.

În Moldova în acest răstimp rolul boierilor în așezarea domniei ia același mers, deși pe altă cale. După lunga domnie a lui Ștefan cel Mare, pe care am văzut-o aproape cu totul liniștită din partea boierilor și în vremea căreia păruse că ei uitaseră fosta lor putere, urmează fiul său, Bogdan, care, bucurîndu-se de vaza pe care o avea ca fiu al marelui domn, ține în frîu boierimea.

Fiul lui Bogdan, însă, Ștefan cel Tînăr, ucigînd pe fostul său epitrop [Luca] Arbore, pentru că acesta nu se învoia cu politica antipolonă a domnului, provoacă o răscoală a boierilor care însă „nimic n-au isprăvit, că lui Ștefan-Vodă i-au venit țara în ajutor și boierii s-au risipit în alte țări; iară pe Costea paharnicul și pre Ioan logofătul și pre Sima vistiernicul

---

[8] Vol. II, p. 99–101, 409–411.

şi pre mulţi alţii, i-au prins vii şi le-au tăiat capul în tîrg în Roman".[9] Boierii îşi răzbună, punînd pe soţia lui Ştefan însuşi să otrăvească pe bărbatul ei [11].

În timpul lui Petru Rareş, o seamă de boieri moldoveni, văzînd că faptele domnului stîrniseră asupra ţării cumplita mînie a sultanului Soliman, se sfătuiesc să părăsească pe Petru, pentru care inimosul domn e nevoit să fugă în Transilvania. El se temea mai ales, cum spune Miron Costin „să nu-l prindă boierii şi să-l dea pe mîna sultanului."[10] Soliman punînd domn din propria lui autoritate pe Ştefan Lăcustă, boierii fac un complot şi-l ucid, ridicînd în locul lui pe unul Alexandru Cornea, care este însă răsturnat de Rareş ce se întoarce trimis de turci şi este primit de boieri, rugîndu-se ei să le ierte greşelile făptuite.

În timpul fărădelegilor comise de Iliaş, fiul lui Rareş, (venit la tron în 1546), care la urmă se turceşte şi se duce la Constantinopol, se formează în Moldova o opoziţie între boieri, deoarece vedem că Iliaş taie pe Vartic hatmanul.[11] Atît în timpul lui Ilie, cît şi a fratelui său Ştefan, „mulţi boieri sînt pribegiţi în Polonia de multe nevoi."[12] Acei rămaşi în ţară, nemaiputînd suporta răutăţile lui Ştefan, îl omoară în o răscoală. Boierii aleg pe unul Joldea, pe cînd cei pribegi din Polonia, urcînd în fruntea lor pe Petru stolnicul (Alexandru Lăpuşneanu), vin în contra lui Joldea, dar nici lui Lăpuşneanu boierii nu-i rămîn mult timp credincioşi; cînd Iacob Eraclide Despotul vine la curtea lui Lăpuşneanu, ei nu stau la gînduri a se încrede unui venetic şi, luînd cu el înţelegere, îi ajută la răsturnarea lui Lăpuşneanu. Acesta, însă, recăpătînd domnia prin bani de la Poartă, face în boieri acel îngrozitor măcel care rămase pentru totdeauna întipărit în memoria lor. Văzîndu-se ei atît de rău snopiţi, pun iarăşi otrava în lucrare spre a se mîntui de tiranul lor.

Pe Ioan-Vodă cel Cumplit, care vroise să reînnoiască printre boieri vremile lui Ţepeş sau Ştefan cel Mare, îl trădează şi-l fac să piardă bătălia cea mare de la Cahul, împreună cu viaţa.

Şi în Moldova boierii cad în curînd, ca şi în Muntenia, de la apărătorii îndrăzneţi şi turburători ai unor drepturi uzurpate, la intrigile josnice ale punerii şi scoaterii domnilor pentru folosul de a se împărtăşi la slujbele statului. Acest rol al boierilor a făcut pe un observator al vieţii româneşti să zică că „boierii nu au fost niciodată credincioşi vreunui domnitor"[13] [12].

Aceste veşnice lupte pentru domnie, susţinute de boieri cu atîta îndărătnicie, trebuiau să înduşmănească pînă la moarte pe fiecare domn cu o parte din clasa stăpînitoare a ţărilor române [13]. Fiecare domn avea partizanii săi, fiecare avea şi duşmani. De aice favorarea unei părţi şi prigonirea celeilalte, în Muntenia întîi sub forma unei lupte între două partizi teritoriale, care se schimbă cu încetul, sub apăsarea turcească, în nişte partizi personale; în Moldova, sub aceea a revoltei boierilor contra unor domnii tiranice, care şi acolo se sfîrşeşte prin împăcarea unei părţi din ei cu oarecare principii, îndrumînd şi aice domnirea partizilor personale.

---

[9] Ureche, în *Letopiseţe*, I, p. 155 [ed. C. Giurescu, p. 130, unde textul este altul: „nimica n-au folosit ... Şi văzînd că lui Ştefan vodă i-au venit ţara într-ajutoriu, s-au răsipit printr-alte ţări ..., iară pre Costea pîrcălabul şi pre Ivaşco logofătul şi pre Sima visternicul şi pre alţii pre mulţi i-au prins vii şi le-au tăiat capetele în tîrg, în Roman"].

[10] *Ibidem* [*Letopiseţe*], I, p. 162 [citatul e din Grigore Ureche, nu din Miron Costin].

[11] *Ibidem*, p. 173 [ed. C. Giurescu, p. 164].

[12] *Ibidem* [*Letopiseţe*, I], p. 175.

[13] „Nunquam enim et nulli waiwodae hi fideles fuerunt" (Raportul lui [I. Belsius şi Marcus] Bergkowicz către [împăratul] Maximilian, 8 april 1562, în Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 404) [Vezi şi *Călători străini*, II, p. 132].

Față cu o asemenea poziție a boierilor, găsim din cînd în cînd încercarea unor domni de a căuta un sprijin în clasa de jos, în contra omnipotenței boierilor [14]. Așa în Muntenia pe Mihnea cel Rău, în Moldova pe Ioan-Vodă cel Cumplit; în ambele cazuri însă domniile acestea se sfîrșesc prin trădare și răsturnare. Nu era încă timpul democrației și de aceea orice încercare de a se sprijini pe elementul cu totul fără considerație a poporului de jos trebuia să se sfîrșească într-un chip fatal.

Această predomnire a boierilor trebuia să aibă cele mai rele urmări asupra mersului statelor. Lăsînd la o parte căderea exterioară a țărilor române din pricina competirilor rivale pe care am constatat-o, ne vom ocupa numai de pierzătoarea înrîurire lăuntrică a rolului jucat de boieri [15]. Dușmăniile domnului contra unei partide și prietenia lui cu aceea care-l susținea trebuia să aibă de efect abuzurile cele mai deocheate față cu potrivnicii și tolerarea celor mai nevăzute nelegiuiri făcute de partizani. De aice provenea depășirea necontenită a vechiului obicei al pămîntului, uciderea fără judecată [16]. Numai rareori domnul rostea osînda supremă asupra vreunui potrivnic al său în divan; cele mai de multe ori călăul punea în lucrare nu o hotărîre judecătorească, ci o răzbunare domnească și cruzimile unui Vlad Țepeș, Alexandru Lăpușneanu sau Ioan-Vodă cel Cumplit lasă să se întrevadă, prin însuși modul cum erau săvîrșite, că ele nu puteau să fie rodul unei chibzuiri judecătorești. Un semn al domnului era îndestul spre a arunca pe un om din viață în mormînt și acest domn, atît de cumplit prin puterea sa, nu era sigur pe tronul său nici o singură zi, putînd fi răsturnat prin intrigile boierești și banii vărsați la Constantinopol.

Unde s-a împreunat vreodată atîta slăbiciune cu atîta putere?

Întrucît în sferele superioare ale ocîrmuirii și societății predomnea ca principiu violența și siluirea, cum puteau fi raporturile acestor sfere înseși către acele de jos decît o rostire a acelorași puteri? Cea mai fatală înrîurire a unui asemenea sistem era distrugerea aproape totală a uneia din ideile cele mai delicate ale minții omenești, aceea a dreptății și a bazei pe care dînsa se înalță, convingerile morale. Și cum putea să fie altfel față cu nămolul ⟨noianul⟩ de nedreptăți ce se comiteau pe fiece zi, nedreptăți mari, uriașe, de acele ce strigau răzbunare la cer. Ce însemnătate mai puteau avea, pe lîngă ele, acele mai mici și mai ordinare?

Cînd se tăia cu așa ușurință capul unui om, fără a-l judeca, cînd domnii cei buni chiar se răsturnau din scaun prin corupție și trădare, cum s-ar fi putut cere ca oamenii acelui timp să pună o mare valoare pe chibzuirea unei hotărîri privitoare la avere? Și, cu toate aceste, statul nu este o întocmire întemeiată numai pe putere. De aceea chiar în statele absolute totdeauna omenirea a lăudat pe domnii buni și a ocărît pe tirani. Și dreptatea este un element esențial al constituirii sale, cauză pentru care și vedem în statul modern tendința de a înlocui pe cît se poate mai mult manifestările puterii prin acele ale dreptății.

A se nimici cu totul ideea dreptății dintr-un stat este a-l arunca în anarhie, a reîntoarce societatea în starea de natură din care tocmai a căutat s-o scoată constituirea statului [modern], a dezlănțui iar în toată goliciunea ei lupta pentru existență ce frămîntă natura inferioară, fără acea temperare pe care mintea și rațiunea omenească o poate introduce în cumplita ei desfășurare. De aceea, lucru îndestul de extraordinar într-un timp atît de religios și plin de superstițiuni ca acel de atunci, vedem numele lui Dumnezeu luat în fiece moment în bătaie de joc; jurămintele cele mai sfinte călcate la fiece moment [17].

Petru Rareș, cînd se întoarce pentru a doua oară în scaun, jură boierilor iertare înaintea mitropolitului și, cu toate acestea, pedepsește pe

capii împotrivitorilor, logofătul [Gavril] Trotușanu, hatmanul Mihai ⟨Mihu⟩ și boierii Crasnăș și Cosma. Tot el, cînd vroiește să prindă pe Gritti, îi jură pe cele patru elemente că nu-l va trăda și abia pune mîna pe dînsul că-l și trimite în lagărul ungurilor înfuriați pe el pentru omorul episcopului [Emeric Czibák][14] [18].

Cînd Ioan-Vodă cel Cumplit trimite pe Ieremia Golia [Cernăuțeanu] către Dunăre spre a se opune turcilor, deși boierul acesta era legat de el printr-o lungă prietenie, totuși domnul se îngrijește de a-l jura pe cruce și Evanghelie că-i va fi credincios și, cu toate acestea, Ieremia trădează pe domnul său și anume în chipul cel mai mișelesc, pentru o sumă de bani dată lui de turci[15].

Însuși Mihai Viteazul, deși hotărît în gîndul său să lovească pe Andrei Báthory, jură înaintea solilor aceluia pe unul Dumnezeu, Tatăl, Fiul și Duhul Sfînt că va fi cu aceeași credință către Andrei cu care fusese către fratele ⟨vărul⟩ lui; iar cînd cardinalul trimite să-i ceară socoteală pentru adunarea de oștire pe care Mihai o concentra la poalele munților, acesta face un jurămînt și mai strașnic, înaintea superstiției dacă nu înaintea religiei, anume ca să-și beie sîngele unicului său copil [19] și să-i mănînce carnea dacă ar avea vreun gînd rău asupra lui Báthory; și, cu toate acestea, trei zile după aceea Mihai trece munții în contra lui[16]; și asemenea exemple s-ar putea înmulți după voință.

Cu toate că jurămintele erau așa de puțin respectate, tot la ele trebuiau să recurgă atît domnii, spre a-și asigura credința boierilor [20], cît și aceștia, spre a se garanta contra răzbunării principilor. Și unii și alții le călcau în picioare cu cea mai mare liniște de suflet, pentru că jurămîntul era numai o formă ce nu putea avea nici o valoare cît timp nu era o sancțiune a lui mai reală și mai apropiată din această lume, ci numai aceea îndepărtată și necunoscută a lumii celeilalte.

În afară de boieri și de țărani, era și o clasă intermediară, un soi de clienți ai boierimii care se putea alimenta din toate straturile mai de jos [21]: negustori, fii de preoți, vătafi și feciori boierești, uneori chiar străini, și care ajungeau prin protecția boierului la avere întîi, apoi chiar la onoruri, începînd întîi la boierii mici, pentru a se înălța apoi la cele mai înalte [22]. Întîlnim adeseori oameni pămînteni liberi, cu averile lor, care se dau ⟨închină⟩ unui boier ca slugi, dăruindu-le chiar mica lor bucată de pămînt. Așa un zapis din 1600 ne arată următoarea rugăminte făcută de un om mic ⟨de jos⟩, Mîrza, feciorul hotnogului din Costești, unui mare logofăt: „rogu-mă d-tale să mă primești d-ta să fiu ca un fecior dumitale, să-ți slujesc ca și alte slugi a dumitale, că am rămas sărac de părinți și sînt neînsurat și nu mă poci sprijini. De mă vei primi d-ta, eu ți-oi sluji d-tale cu svînta dreptate și ți-oi dărui un loc de prisacă, cu casa gata și zămnic, carele este la Cîrstești, lîngă Docolina."[17]

Astfel erau liniamentele generale ale societății acelui timp sub raporturile politice, adică de putere. Elementele cele mai brutale și mai silnice se mișcau în sînul ei, departe de orice idee înălțătoare de suflet, departe mai ales de ideea dreptății, chitul cel mai puternic al societății, care singură face cu putință apărarea celui mai slab de asupririle celui mai tare.

---

[14] Vol. II, p. 446, 447.
[15] Acest volum, p. 89—91.
[16] Acest volum, p. 195.
[17] Regest de la [Epitropia] Sf. Spiridon din Iași, la N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 7

Autoritatea domnului era absolutismul cel mai neţărmurit, nefiind mărginită în exercitarea ei prin nici o normă apărătoare a interesului ocîrmuiţilor [23]. Acest principiu absolut predomina însă în întreaga întocmire a ocîrmuirii ţărilor române, căci pretutindeni, în funcţionarea tuturor organelor sale, se întîlneşte aceeaşi lipsă de norme fixe şi precise care să hotărască atribuţiile lor. Legi scrise lipseau şi totul se urma după nişte deprinderi învechite, cunoscute sub numele de obiceiul pămîntului. Se ştie însă cît de greu, chiar îngrădită în nişte regule scrise şi deci stătătoare, se poate feri societatea de abaterile autorităţilor, întrucît omul este din firea lui chiar plecat la încălcare; dar încă atunci cînd numai nişte ţărmuiri de tot nehotărîte trebuie să pună o stavilă depăşirilor lor! Răul deci cel mai mare al vechii noastre ocîrmuiri era mînuirea ei, în cele mai multe cazuri, după bunul plac al celor însărcinaţi cu ea.

Astfel domnul era încunjurat de un divan cu care se sfătuia în cazurile grele şi fără îndoială că domnii înţelepţi, care ştiau să asculte de sfaturi, găseau uneori în ele măsuri pe care poate nu le-ar fi descoperit prin propriile lor puteri [24]. Luca Cîrjă, în ambasada lui la regele polon, pentru a da mai multă autoritate vorbelor sale, arată pretutindeni că, în grelele împrejurări în care ţara fusese pusă prin cererile impuse de turci creştinilor, domnul său Ştefan ar fi luat totdeauna sfat de la divanul său. Deşi tocmai prea tînărul Ştefăniţă [nu] era un domn din acei ce puneau mare valoare pe părerile boierilor, totuşi vedem în această repetare necontenită a gîndirii favorite a ambasadorului moldovean: „domnul meu şi cu tot divanul său stătură pe gînduri", „domnul chemă divanul şi ţinu sfat,"[18] că aşa ar fi trebuit să fie lucrurile într-o stare normală, sub domni ce ar fi respectat într-adevăr obiceiul pămîntului.

Dacă însă aici întîlnim numai zugrăvirea unei stări ideale, sînt îndestul de numeroase şi izvoarele în care domnul într-adevăr e arătat ca sfătuindu-se cu divanul adunat în jurul său. Aşa, Petru Aron se înţelese în 1456 cu divanul [25] ce ar fi de făcut cînd turcii cerură tribut de la Moldova[19]; Alexandru-Vodă, fiul Chiajnei (1568—1577), judecă în divan procesul vornicului Ivaşcu [Golescu] cu călugării de la Iezer[20]; postelnicul Cozma Şarpe face o dăruire mănăstirii Neamţului înaintea domnului Ştefan cel Tînăr şi a întregului său divan[21]; Petru Şchiopul consultă divanul în chestia daniei unui loc mănăstirii Sf. Sava de lîngă Ierusalim[22]; Miron Barnovschi cere sfatul divanului spre a reîmpopora satele pustiite prin reaua ocîrmuire a predecesorilor săi[23].

În sfîrşit, pentru a mai aminti încă o îndeletnicire a divanului, care pare nici măcar a se fi ţinut sub preşedinţia obişnuită a domnului, aducem cercetarea făcută de înaltul sfat al ţării în chestia falsificării unui document,

[18] „Arhiva istorică", I/1, p. 9 şi 13. Vezi şi această ediţie, vol. II, p. 431—433.
[19] Vol. II, p. 144.
[20] Document din 1586 („Arhiva istorică", I/1, p. 69).
[21] Document din 1517 („Arhiva istorică", I/1, p. 28). [În DIR, A, veac. XVI, vol. I, nu este].
[22] Document din 1583 („Arhiva istorică", I/1, p. 127). [Vezi şi DIR, A, veac. XVI, vol. III, p. 225, unde este vorba de sfat, nu de divan].
[23] Document din 1628 („Arhiva istorică", I/1, p. 175) [Vezi şi DRH, A, vol. XIX, p. 329].

după inspirația egumenului grec de la [mănăstirea] Pîngărați, de către unul popa Pavel, în dauna mănăstirii Bisericanilor[24].

După cum vedem din aceste cîteva documente, culese din sutele în care s-ar putea constata participarea divanului la lucrările domnului, îndeletnicirile aceluia erau cele mai deosebite, *fără nici o competență bine definită,* amestecîndu-se și la judecăți și la lucrări politice și la de acele cu caracter administrativ [26].

Treaba însă de căpetenie a divanului era cercetarea judecăților [27], fără ca însă, după cum vom vedea, căderile sale nici în această ramură să fi fost bine determinate. Totuși de ce folos și garanție putea să fie participarea divanului la asemenea judecăți dacă tocmai în cele de căpetenie, acolo unde era vorba de capul unei persoane dușmănite de domn, divanul adeseori nu era consultat. Cînd domnul știa că va dobîndi consimțămîntul divanului la omorul proiectat, făcea o formă de judecată; cînd însă credea că ar putea întîlni o împotrivire, lua asupra-și întreitul rol de învinuitor, judecător și călău și făcea astfel ca iute să treacă pragul morții jertfa pe care își pusese ochii. Așa făcu Ștefan cel Tînăr cu Luca Arbore, care condusese trebile în timpul minorității sale și tindea să epitropisească pe domn și după ce el însuși luase în mîini frînele ocîrmuirii; omorîrea lui Arbore, fără întrebarea boierilor, face pe aceștia să se răscoale în contra lui Ștefăniță. Așa făcu Lăpușneanu cînd jertfi răzbunării sale pe cei 47 de boieri; așa Vlad Țepeș, Mihnea cel Rău în Muntenia, Aron Tiranul în Moldova, și cîți alții, chiar din domnii cei buni și mari.

Lipsa deplină de determinare a unei competențe mai amănunțite, care, singură hotărînd precis căderile fiecărei autorități, poate garanta în contra încălcărilor, se observă în toate celelalte daraveri ale statului de atunci. Ca exemplu vom lua cercetările la fața locului, foarte numeroase pe atunci, din cauza multelor procese de delimitare între moșiile cele cu hotare firești, tot așa de puțin stabilite ca și hotarele juridice, între autoritățile însărcinate a le pune la loc.

De obicei, întinderea moșiei se determina printr-un număr de oameni *buni și bătrîni,* care jurau pe sufletele lor și umblau cu *brazda în cap* pe unde fuseseră hotarele vechi ce trebuiau restatornicite[25] [28]. Dacă era vreo mănăstire în joc, lua parte și mitropolitul [sau episcopul], care jura pe oamenii ce erau aduși ca marturi. Raportul asupra cercetării era făcut sau de înșiși marturii, sau de ancheta domnească delegată, pe lîngă care se alipea și *cine se întîmpla* să fie față din boieri, mazili sau orășeni[26] [29]. Tot ce se căuta părea a fi adevărul, fără a se preocupa de nici o formă anumită spre a-l descoperi. Tocmai această nesocotire deplină a formei compromitea fondul, a cărui apărare se căuta.

Omenirea este așa făcută că numai cu paza strictă a unor regule precise poate să se garanteze în contra nedreptății. Oamenii acelui timp, tocmai în tendința lor de a căuta să ajungă la dreptate fără înconjur, o încălcau pe fiece zi.

Aceeași lipsă de determinare statornică a căderilor se vede în întărirea actelor, pe care am aflat-o și la judecarea lor. Un document putea fi întărit sau de domn singur [30] sau de domn cu divanul său sau de un număr de boieri sau de șoltuzul și pîrgarii orașelor sau de pîrcălabii ținuturilor singuri sau în unire cu autoritățile municipale, amestecîndu-se

---

[24] Document din 1631 („Arhiva istorică", I/1, p. 106).

[25] Vezi documentele din 1620 și 1642 (*ibidem*, p. 22 și 24). Mai vezi și un hrisov din 1820, în *Uricarul*, X, p. 267, dovadă cum se păstrau obiceiurile vechi.

[26] Mai vezi și un document fără dată („Arhiva istorică", I/1, p. 36).

adeseori şi persoanele private *ce se întîmplau* faţă la întocmirea actului.[27] De asemenea, am văzut mai sus, la cercetarea aşezămintelor ostăşeşti, cum conducerea oştirii era dată oricărui dregător care se nimerea mai la îndemînă.[28]

Pretutindeni deci paza numai a acelor regule ce erau dictate de bunul simţ. De aici valoarea cea exagerată a mărturiei, care se întîlnea în toate daraverile, fiind adeseori lăsată soarta oamenilor şi mai ales aceea a averii lor în spusele a doi sau trei indivizi. Nu e vorbă, aceştia erau juraţi ⟨puşi să jure⟩ şi cu mult mai mare pompă decît astăzi [31]. Ştiind însă ce valoare avea jurămîntul în mintea celor mari, cum ne putem închipui ca el să fi fost mult mai sfînt pe buzele celor mici? Pretutindeni deci putinţa, ba chiar îndemnul către nedreptate, iată caracteristicile ocîrmuirii acelui timp.

Funcţiunile cele mai însemnate ale autorităţii, precum strîngerea dărilor şi dreptul de judecată, tocmai acele care astăzi sînt socotite de nedespărţit de ideea statului, erau adeseori concedate unor privaţi ca folos sau răsplătire, încît astfel cele mai delicate atribuţii ale puterii suverane, acele ce ating averea şi simţămîntul de dreptate ale locuitorilor, deveneau obiecte de speculă, dînd loc la toate încălcările putincioase; şi dacă timpul de atunci nu simţea aşa de adînc atare anomalie, era numai din pricină că şi statul era organizat tot pe abuz şi încălcare, că neputînd fi mai rău de cum era sub el, uneori chiar se întîmpla să se nimerească să fie mai bine, anume atunci cînd proprietarul căruia se conceda punerea în lucrare a acelor căderi era un om bun şi temător de Dumnezeu.

Chiar din timpurile cele dintîi ale organizării statelor române, găsim unele sate scutite de oarecare dări în folosul proprietarilor lor [32], care scutire nu putea avea înţelesul că locuitorii lor să nu mai plătească deloc contribuţii, ci numai acela că dreptul de a le percepe să treacă de la domn la proprietar. Astfel, Mircea cel Mare, printr-un hrisov din 1399 ⟨1409⟩, scuteşte satul Pulcăuţi ⟨Pulcovţi⟩, cel închinat de jupînul Galea ⟨Gal⟩ mănăstirii Strugalea, „de oierit, de porcărit, de albinărit, de găletărit, de vinărici, de gloabă, de cai de olac, de boi de cărat, mai pe scurt de toate slujbele şi dările mari şi mici, *care să rămînă în folosul acelei mănăstiri*, precum îl mai emancipăm şi de legea de a pescui moron trei zile pe an pentru domnia mea, *lăsînd şi aceasta în folosul mănăstirii*" [33]. Conform cu această scutire, domnul ameninţă pe slujbaşii săi „trimişi pentru strîngerea ajutorinţelor cuvenite domniei şi în alte trebi, că acela care va face strîmbătate zisului sat măcar pentru un fir de păr va suferi mult rău şi urgie."[29]

Dintre numeroasele documente care conţin astfel de scutiri în favoarea mănăstirilor mai amintim pe unul privitor la mănăstirea Probota din Moldova. Această mănăstire se bucură, alăturea cu cea de la Bistriţa, de o deosebită favoare pe timpul lui Alexandru cel Bun şi al urmaşilor săi, dintre care Petru-Vodă scuteşte în 1448 satele ei Ciulineşti, Ghereşteni ⟨Beresteni⟩ şi Roşca de lîngă Hîrlău: „să nu plătească bir, nici posadă, nici podvoadă, nici iliş, nici mori să nu facă, nici în soldă să nu îmble, nici buţile noastre să nu care şi nici o altă slujbă a noastră.

---

[27] Vezi, de exemplu, documentele următoare: pentru întărirea domnului singur: 1400 (?), Mircea cel Mare („Arhiva istorică", I/1, p. 4); 1424, Dan [al II-lea] (*ibidem*, p. 20). [Vezi şi DRH, B, I, p. 49 şi 107]. Pentru acelea întărite de divan împreună cu domnul, cele mai multe. Pentru acelea întărite de pîrcălabi, şoltuzi şi pîrgari: 1591 („Arhiva istorică", I/1, p. 105); 1603 (Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 227); 1636 („Arhiva istorică", I/1, p. 15; *Uricarul*, II, p. 258).

[28] Vol. II, p. 374.

[29] „Arhiva istorică", I/1, p. 97. [Vezi textul exact în DRH, B, I, p. 76].

Toți cojocarii și alți meșteri din acele sate să fie venit numai mănăstirii; în sfîrșit, nici judecătorii de la Hîrlău, nici globașii lor, nici pripășarii să nu aibă a judeca pe acei oameni, nici să-i prade, nici gloabă sau tretină să nu le ieie, nici pentru neascultare, ci în oricare treabă între acei oameni să-i judece călugării, luînd tot venitul cît va fi."[30] Pe lîngă această favoare se mai găsește hărăzită aceleiași mănăstiri toată ceara din zecimea domnească de la Tîrgul Frumos și pe tot anul cîte 6 buți de vin din acea de la Hîrlău sau de la Cotnari, „ca să se poată da fraților cîte un adaos de băutură."[31]

Se mai află apoi dăruite mănăstirilor adeseori vămile unor orașe megieșite sau chiar îndepărtate, precum Bistriței vama din Bîrlad de către Alexandru cel Bun, aceea de la Bacău și Tazlău de către Ștefan cel Mare, de către același domn mănăstirii Tazlăului vama tazlăoană.[32]

Dăruirea venitului unor vămi nu trebuie amestecată cu scutirea de vamă a oamenilor din satele mănăstirești, conținută într-un document de la Ștefan cel Mare, care scutește pe locuitorii satului Negoești al episcopiei din Roman de plata oricărei vămi, fie la exportul mărfurilor, precum „din pește proaspăt sau din maje sărată, sau din sare, [ori din postav, ori din pînză] sau din fier alb, sau din vase de lut ⟨oale⟩, sau din vase de lemn, sau din curechi ⟨varză⟩, sau din mere, sau din ceară [ori din miere curată] ce vor avea să vînză ⟨cînd le vor vinde⟩, sau iarăși unde vor cumpăra, ori marfă vie ori moartă, sau boi, sau ialovițe, sau berbeci, sau cai, sau iepe, [sau iarăși orice fel de marfă] sau fiare sau jderi, sau veverițe ⟨helgii⟩, sau orice [fel de] marfă, [...] oriunde și în orice loc, sau la tîrguri, sau la lacuri ⟨iezere⟩, sau la Nistru, sau la Cetatea Albă, sau la Chilia, sau la Dunăre, sau oriunde în țara noastră, [peste tot] să le fie slobod și fără vamă, fiind ⟨fie la⟩ vama vîndută ori nevîndută."[33]

De această scutire de *vamă internă*, adică de plata oricăror taxe, se bucurau într-adevăr locuitorii, întrucît dînsa se percepea aiurea decît în satul scutit, cu toate că fără îndoială o asemenea scutire aducea un folos și mănăstirii, punînd pe locuitorii satelor în poziție de a vinde mai ieftin și deci de a-și trece mărfurile lor în mai mare cîtime, ceea ce-i îmbogățea, îmbogățind și mănăstirea.

Pe lîngă atari scutiri de dări și de taxe și pe lîngă atribuirea unor venituri ale statului, precum unele vămi, în folosul mănăstirilor, mai găsim însă și alt sistem de a le spori cîștigul, anume concedarea dreptului de judecată asupra locuitorilor așezați pe proprietățile lor. Am văzut cum documentul citat mai sus, din 1448, oprea pe judecătorii din Hîrlău, globașii și pripășarii să nu judece, *nici să prade*, nici gloabă să nu ieie de la satele mănăstirii Probota. Un alt document din [20 mai]

---

[30] „Arhiva istorică", I/1, p. 153. [Vezi textul în DRH, A, vol. I, p. 393; satul al doilea se numește Beresteni, iar scutirea este: „să nu plătească dare, nici posadă, nici podvoadă, nici iliș, nici la mori să nu muncească, nici la jold să nu umble, nici buțile noastre să nu le care"].

[31] Documente din 1442 și 1447 („Arhiva istorică", I/1, p. 102 și 113). [Vezi și DRH, A, vol. I, p. 411–412; documentul este din 1448, iar ceara se lua de la cîrciumi, nu din „zecimea domnească"].

[32] Documente din 1442 ⟨1422⟩, 1458 ⟨1457⟩, 1460 („Arhiva istorică", I/1, p. 132, 154; I/2, p. 6). [Vezi și DRH, A, vol. I, p. 75–76; vol. II, p. 94–96 și 133–134; este vorba doar de mănăstirea Bistrița]. Vezi și I. Nistor, *Die Moldauische Zollwessen* [*im 15. und 16. Jahrhundert*], în „Jahrbuch für Gesetzgebung. [Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reihe", Leipzig, XXXVI/1, 1912, p. 235–282; și extras].

[33] Document de la Ștefan cel Mare [din 1466], în Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 127 [Vezi și DRH, A, vol. II, p. 190–191, unde textul prezintă unele deosebiri]. Vezi un altul relativ la mănăstirea Probota din 1471 („Arhiva istorică", I/1, p. 116) [DRH, A, II, p. 257–258].

1459 ordonă juzilor de la Bacău să nu judece, nici globașii să globească pe oamenii din satul Lucăcești, care să fie dați în judecata egumenului [mănăstirii] Bistrița[33bis]. Un alt document din 1529, de la Petru Rareș, încuviințează unui sat dat de călugărul Evloghie mănăstirii din Sălăgeni ca „judecătorii domnești să nu judece [pe locuitori], ci să fie legea acestui sat cum este legea și a celorlalte sate mănăstirești."[34]

În timpurile mai vechi se întîlnesc asemene scutiri de dări a unor sate și în favoarea unor proprietari privați, nu mai puțin și concedarea jurisdicției lăsată tot lor de domn, pentru oamenii de pe moșiile lor. Astfel întîlnim un document de la Dan-Vodă, din 1430, prin care domnul dăruiește boierilor Stoica, Dimitrie, Vlăscan ⟨Vîlcsan⟩, Petru, [Mihailă] și Șișman satele Ciurilești, Dîmbova, Turcinești și jumătate din Balomirești, scutindu-le de „oierit, porcărit, albinărit, găletărit, vinărici, dijme, gloabe, cositul fînului, cărat, podvezi și alte slujbe și dăjdii mari și mici", pentru care domnul ordonă „să nu cuteze a-i bîntui nici jude, nici globași, nici birar, nici alte slugi și dregători ai domniei mele ce se trimit în slujbele și trebile domnești; iar cel ce-i va nedreptăți pe ei sau pe oamenii lor, unul ca acela va păți mare rău și urgie de la domnia mea", după cum se vede o danie și scutire făcută întocmai după termenii scutirilor mănăstirești.[35]

Un alt document, din 1433, conține hărăzirea către un boier din partea lui Ștefan, fiul lui Alexandru cel Bun, a unui sat în susul Săratei, „cu dreptul propriei judecăți locale, în atîrnare însă de curtea din Iași."[36]

Pe cînd însă asemene scutiri de dări și concesiuni a dreptului de judecată se întîlnesc foarte des în hrisoavele date mănăstirilor, ele formează o rară excepție în acele încuviințate fețelor private, și dacă ele sînt așa de rare chiar în timpurile mai vechi, cînd domnul nu era constrîns de nevoi și putea dărui încă în largul lui din veniturile sale, apoi în timpurile mai noi ele dispar cu desăvîrșire [34].

Religiozitatea domnilor îi împinge însă mereu a se arăta darnici către mănăstiri, urmînd înainte a le încuviința asemene concesiuni în cuprinderea și întinderea daniilor celor vechi. Astfel, întîlnim bunăoară de aceste danii făcute de Mihai Viteazul, ca domn al celor trei țări române, prin un uric al său din Iași, 1600, în care el dăruiește mănăstirii Bistrița „decima albinelor de la toți vecinii, din toate satele sfintei mănăstiri."[37]

De asemene mai găsim pe Constantin Movilă ordonînd slugilor sale, vameșii din Tîrgul Trotușului, „ca să nu mai învăluiască pentru vamă nici o marfă de a sfintei mănăstiri numită Bistrița, cîte vor fi mergătoare la Țara Ungurească ⟨Transilvania⟩, ci să rămînă în folosul sfintei mănăstiri, fie boi, fie vaci, fie grîu, fie orice."[38]

[33bis] „Arhiva istorică", I/1, p. 113 [DRH, A, vol. II, p. 120].

[34] Orest Popescul, *Cîteva doc[umente] moldovene,* [Cernăuți, 1895], p. 34 [Vezi și DIR, A, veac XVI, vol. I, p. 321].

[35] „Arhiva istorică", I/1, p. 73. [Vezi și DRH, B, I, p. 129, unde între satele amintite este și Amarul]. Alt document de același fel este destul de nou, din 1613 ⟨de fapt, 1623⟩. Prin el, satul Beloizvor (Izvorul Alb) este dăruit lui Pătrașco postelnicul, cu iertarea tuturor dărilor (I. Bianu, *Documente românești*, p. 86) [DIR, B, veac XVII, vol. IV, p. 269].

[36] „Arhiva istorică", I/1, p. 81 [DRH, A, I, p. 187; în text se spune: „și alt judecător să nu aibă, ci să țină numai de curtea noastră din Iași"].

[37] „Arhiva istorică", I/1, p. 117. Data documentului pusă de Hasdeu, 1599 iulie 27, este greșită. [Vezi DRH, B, XI, p. 560–561; documentul este din 27 iulie 1600].

[38] Document din 1610 („Arhiva istorică", I/1, p. 21).

Totuşi, găsim destul de tîrziu, în 1725, în documentul care ne arată pe Mihail Racoviţă, domnitorul Moldovei, apărînd satul Prelipcea de amestecul vornicului de Dorohoi, spunînd ca să nu globească pe oamenii din acel sat, „ci stăpînul lor Stroici să-i certe pentru unele ca acele; iar de s-ar întîmpla să se facă între acei oameni nescareva fapte care este să se globească de la scaun, atunci pîrcălabii din ţinutul Hîrlăului vor cerca acele."[39] Vra să zică pentru vinele mai mari să-i globească pe oameni pîrcălabii, iar pentru cele mici proprietarul; «un drept de judecată delegat unui boier».

Pe Miron Barnovschi îl aflăm însă scutind satul Borileşti de mai multe dări, anume de: iliş, sulgin, unt, lup, pentru alt motiv decît acela că ar fi fost călugăresc, anume pentru că ţinea strajă pe apa Tazlăului. Totuşi, este de însemnat că el nu întinde scutirea decît asupra veniturilor domneşti şi lasă pe locuitorii acelui sat să plătească înainte cisla, adică birul, tocmai darea cea mai de seamă „cîtă va fi scrisă în vistierie."[40]

Se găsesc uneori însă şi scutiri de slujbă militară, în parte sau chiar în totul. Aşa printr-un document din 1444, Ştefan al II-lea dispune în favoarea mănăstirii Horodnicul ca oamenii din satul Balasineşti ⟨Balasinăuţi⟩ [pe lîngă scutirea de dări] „nici la oaste să nu meargă niciodată, nici cu leafă".

Alt document din 1458 hotărăşte ca locuitorii satului Bostineşti ⟨Borhineşti⟩ „să meargă unul sau altul cînd se va întîmpla să merg însuşi domnia mea la oaste; altă dată însă nu".

Al treilea document din 1475 confirmă dania lui Ştefan al II-lea, adăugînd că locuitorii [satului Balosineşti al m-rii] Horodnic „nici la strajă să nu meargă, nici la mori să nu lucreze, nici la oaste să nu meargă".

În Ţara Românească, Mircea cel Bătrîn scuteşte de asemeni satele mănăstirii Strugalea de toate slujbele afară de oastea cea mare, adică de sculare întreagă a ţării la vreme de grea cumpănă.[41] Aceste scutiri de slujbă militară puteau să se întoarcă în deosebite foloase economice pentru mănăstire, precum în o dare bănească pe care o încasau egumenii de la oamenii scutiţi.

Alt soi de scutiri erau acele concedate înşişi locuitorilor şi care le foloseau lor; aşa se urma totdeauna la înfiinţarea de slobozii, adică de colonizări ale locurilor pustii sau pustiite prin năvăliri, războaie, molime etc. Formula obştească de scutiri era că cutare boier este „volnic cu cartea domniei mele a chema şi a strînge oameni străini şi dacă ar veni şi s-ar aşeza în acea silişte oricîţi ar hi, de la domnia mea vor fi cu pace de toate dările şi angăriile pînă în"[42] (atîta timp).

Se scuteau însă atît la mănăstiri, cît şi la boieri, aşezările de sate noi, aşa-numitele slobozii, în care domnul învoia să să aducă oameni din toate părţile: „din Ţara Turcească şi din Ţara Leşească şi din Ţara Ungurească

[39] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 535.

[40] Document din 1629 („Arhiva istorică", I/1, p. 119) [DRH, A, vol. XX, p. 323].

[41] Documente citate de I. Bogdan în studiul său *Documentul Răzenilor din 1484 [şi organizarea armatei moldovene în sec. XV]* [„Analele Acad. rom." [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XXX, 1908, p. 409—410) (p. 49—50 extras). [În documentul din 1 aug. 1444 se spune „nici la oaste niciodată să nu meargă, nici la jold"; DRH, A, vol. I, p. 352; pentru documentul din 1458, *ibidem*, p. 108; cel din 1475, *ibidem*, vol. II, p. 302].

[42] Vezi mai multe documente privitoare la înfiinţarea de slobozii în articolul lui Al. Papadopol-Calimah, *Sloboziile [în România. O carte domnească inedită din 1662]* („Conv. lit.", XVII, 1884, p. 445 şi urm.). [Vezi şi cazurile citate de Vlad Matei, *Colonizarea rurală în Ţara Românească şi Moldova (secolele XV—XVIII)*, Buc., 1973].

⟨Transilvania⟩ și din Țara Muntenească și dintr-alte părți, fie ce limbă vor fi". Slobozia aducea scutire de dări, de obicei pe termen de doi ani.[43]

Alt document din 1681 scutește pe locuitorii satului Piscani de toate dările, întrucît „pentru bogatele nevoi v-ați împrăștiat, ce să vă așezați iar la acel sat Piscani, să vă apucați de pămînt și de agonisită și veți fi tocmiți cu rupta, mai pe iușorul vostru."[43bis]

Despre organele cărora [le] era încredințată ocîrmuirea din acest timp aflăm numai puține lămuriri din documentele cunoscute.

În fruntea țării stătea domnul, concentrînd în mîinile sale toate puterile, atît militară cît și administrativă și judecătorească, cea mai absolută autoritate ce a fost pusă vreodată în mîna unui om. [35] În un asemenea sistem înțelegem că nu poate fi vorba de nici o mărginire a ei legală, ci numai de una morală sau obicinuielnică, care prea ușor putea fi depășită. Domnul era deci autoritatea supremă de la care atîrnau toate interesele supușilor săi, de la cel mai mic pînă la cel mai mare; avere, onoare, viață, totul stătea în clipita ochiului său. În contra unei puteri atît de arbitrare și de care se abuza cu atîta ușurință, țara neavînd nici un mijloc legal de împotrivire, alerga la cele extra-legale. Nicăieri în lume nu s-a abătut poporul atît de des pe calea revoluțiilor ⟨revoltelor⟩ ca în istoria mai veche a țărilor române*.

Această autoritate atît de absolută a domnului era delegată *slugilor sale*, adică dregătorilor care îl ajutau la ocîrmuirea țării. Din aceștia se deosebeau întîi organele centrale, acele care după terminologia de astăzi ar fi reprezentate prin miniștri, precum: banul (în Muntenia), logofătul, vornicii, postelnicul, vistiernicul, spatarul, hatmanul (în Moldova) [pîrcălabii, armașul] și aga.

Pe lîngă aceștia mai erau și dregătorii însărcinați cu slujbe personale pe lîngă domn, precum: paharnicul, stolnicul, comisul [slugerul, pitarul] și cei mai mici încă, medelnicerul, care turna de spălat principelui, și ciohodarul, „mai marele peste papucii și ciubotele lui", timpurile de atunci nefăcînd nici o deosebire între slujbașii statului și slugile domnului [36].

Să nu se creadă că sub numele de *slugi* se înțelegeau numai oameni mai mici; și nu și boierii. Ștefan cel Mare, într-un document din 1481, vorbește de „slugile noastre Sima, Șteful și Macsico ⟨Maseico⟩, feciorii boierului Rotumpan", care vînd niște moșii slugii noastre boierului Sbierea. Alt document din 1570 pomenește de sluga lui Bogdan [Lăpușneanu] Voievod, credinciosul boier „Petrea Albotă logofăt".

Dar tot ca slugi domnești sînt arătați și oamenii de jos; așa un document din 1638 vorbește de „slugile noastre Vasile Drăguș biv pîrcălab" (boier mare) alăturea de Ionașcu din Ionășeni (răzeș), Petre Hurju staroste de casapi din Iași de Larion din Dragotești și de Mihalcea din Blăndești (răzeși).[44] [36 bis]

---

[43] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 34—35. Cel mai vechi document care învoiește lui Galiș înființarea unei slobozii pe un loc pustiu, cel de la Alexandru cel Bun din 1412 (*ibidem*, p. 530) [Vezi DRH, A, vol. I, p. 47; rezumat într-un act din 1804].

[43bis] N. Iorga, *op. cit.*, p. 45.

* De fapt, nu poporul, ci clasa conducătoare.

[44] 1481 [publicat de] [Dimitrie Dan]. *Vart. Măzăreanu*, în „Analele Acad. Rom." [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXIV, 1911, p. 310 [Vezi și DRH, A, vol. II, p. 360]; 1570 (G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, I, p. 134); 1638 (*ibidem*, II/2, p. 3). Alte documente care pomenesc boieri ca slugi domnești sînt: 1507, un stolnic slugă domnească (*ibidem*, I/1, p. 49); 1600, pîrcălab de Soroca (*ibidem*, p. 449); 1589, armaș (*ibidem*, p. 177); 1592, pîrcălab de Roman (*ibidem*, p. 208); 1634, pîrcălab Pătrașco sin Toader Boldescu vornic (*ibidem*, II/1, p. 26); 1638 (*ibidem*, p. 465); 1642 (*ibidem*, p. 121).

Dintre slujbașii țării, vornicii în Moldova, acel de Țara de Jos și acel de Țara de Sus și banul Craiovei în Muntenia, aveau, la început cel puțin, o autoritate întinsă asupra unui teritoriu anumit; ceilalți aveau sub mîinile lor întreaga țară, întrucît se atingea de căderile lor; aceste căderi nu erau însă nici ele precis hotărîte. În afară de împrejurarea că fiecare boier era și militar, vedem că ei adeseori sînt însărcinați cu niște lucrări ce nu intrau în a lor competență; astfel, găsim într-un rînd pe mitropolitul țării, Atanasie ⟨Anastasie⟩, și pe cămărașul Sekeli ⟨Seachil⟩, unul cap al bisericii, celălalt însărcinat cu „îngrijirea tezaurului privat al domnului și cu pedepsirea negutătorilor ce vindeau fals după cîntar"[45], rînduiți împreună într-o cercetare pentru limpezirea hotarului satelor Petrișani ⟨Petricani⟩ și Iugărești, între vornicul [Nestor] Ureche și mănăstirea Agapia.[46]

Vasile Lupu rînduiește în o cercetare de aceeași natură pe vel logofătul [Mateiaș] Gavrilaș, a cărui dregătorie era doară întocmirea documentelor.[47] [37]

Cu toate că de obicei logofătul va fi întocmit documentele, vornicul va fi judecat și vistiernicul va fi încasat bani, se pot prea ușor întîlni cazuri cînd un dregător îndeplinește căderile unui altuia, fără ca atare ieșire din sfera lui de activitate să fi părut cel puțin nepotrivită. Întîlnim doară într-un document pe hatmanul Constantin Razu, adică capul oștirii, care, mergînd cu o slujbă domnească la Suceava, este însărcinat și cu judecarea unui proces între mănăstirea Slatina și locuitorii din satul Rădășeni.[48] Altă dată un medelnicer, a cărui treabă era de a turna domnului apă cînd se spăla, este însărcinat cu judecarea unui proces.[49] De aceea este cam zadarnic a se încerca să se determine cu ce afaceri se îndeletnicea fiecare dregător, întrucît toți se puteau ocupa cu toate [38].

Sub dregătorii cei mari ai curții veneau acei ținutali ⟨regionali⟩, numiți îndeobște *pîrcălabi*, în vremile mai vechi în unele ținuturi, *staroști* [39]. Înainte de a cerceta caracterul acestor capi ai județelor, să căutăm a lumina pe cît va fi cu putință o întrebare de tot întunecoasă, anume originea subîmpărțirilor administrative ale țărilor române.

Împărțirea Munteniei și a Moldovei în județe [și ținuturi], astfel precum o întîlnim în vremile mai noi, este desigur în totalitatea ei posterioară descălecării, ceea ce se poate cunoaște chiar de pe numele de *județ* dat acestor cercuri de ocîrmuire care vine de la scaunele judecătorești înființate în ele și are deci origine reflexivă, nu una neconștiută, istorică. Totuși, noi credem că rețeaua pe care s-au întocmit asemenea împărțire este mai veche decît descălecarea și că cele mai multe din regiunile ce constituiesc mai tîrziu județele purtau numele ce le au astăzi din vremuri mult mai bătrîne [40].

Astfel, în Oltenia, care a fost locuită de români neîntrerupt de la colonizare [romană], întîlnim numirile a patru județe, care sînt fără îndoială mai vechi decît întemeierea statului muntean. Județul Mehedinți își derivă numele de la Mehadia, ce făcea mai înainte parte din el, și

---

[45] Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 85 [ed. 1973, p. 209, unde textul este puțin altfel].

[46] Document din 1610 („Arhiva istorică", I/1, p. 22). [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. II, p. 307–308; Seachil este „fost cămăraș", nu se afla in funcție].

[47] Document din 1639 („Arhiva istorică", I/1, p. 87).

[48] Anaforaua boierilor către Grigore Ghica [al III–lea] din 3 iunie 1765, în *Uricarul*, X, p. 104.

[49] Document din 1742 (*ibidem*, VIII, p. 9).

această localitate, după toate probabilitățile, își trage numele de la romani. Tot așa cu județul *Romanați*, a cărui nume vine tot din epoca romană.[50] Numele *Gorjului* și *Doljului* sînt combinate din acel al Jiului cu cuvintele slave Gor = deal și Dol = vale, fără înțeles în limba română*, deci date acestor regiuni de slavoni, înainte de a se contopi ei în naționalitatea română, între veacurile VI—IX.

Numai *Vîlcea*, cu un nume dat de români, nu se poate hotărî dacă este anterior sau posterior descălecării [41]. Este însă probabil că, întrucît celelalte patru subîmpărțiri ale Olteniei sînt vechi, și aceasta ce mai rămîne, a cincea, va fi existat dintr-o epocă contemporană cu celelalte.

Județele din Muntenia Mare poartă mai toate numirile rîurilor ce le străbat: *Oltul, Argeșul, Dîmbovița, Ilfovul, Ialomița, Prahova, Buzăul* (numit mai înainte și *Săcuieni*, de la vecinătatea secuilor) [42], *Teleormanul, Rîmnicul*, unul singur acel al unui munte, *Muscelul*, și un altul, acel al orașului său de capitală: *Brăila*. Singura *Vlașca*, cu un nume slavon, fără înțeles în românește [43], este de felul acelora a Gorjului și Doljului din Muntenia Mică.

Împrejurarea că cele mai multe județe ale Munteniei poartă numiri împrumutate de la elementele naturale și nu de la așezări omenești ne arată că regiunile reprezentate prin ele sînt mai vechi decît întemeierea orașelor ce mai tîrziu ajunseră capitalele lor [44].

În Moldova, dimpotrivă, aflăm mai toate județele ⟨ținuturile⟩ numite după orașele lor de reședință: *Dorohoi, Hîrlău, Suceava*[51], *Iași, Roman, Bacău, Vaslui, Tecuci, Neamț*[52], *Fălciu*[53], *Orhei, Lăpușna, Soroca, Tighina, Hotin, Cetatea Albă* [45].

Numai patru județe din Moldova: *Tutova, Covurlui, Putna* [46] și *Chigheciul* poartă numiri deosebite de acele ale capitalelor, numiri derivate de la apele ce le udă, unul, Chigheciul, de la un codru din cuprinsul lui.

Este firesc lucru de admis că la acele județe unde numele concordă cu acel al capitalei mai întîi s-au înființat acestea și apoi s-a întins numele la circunscripția administrativă a cărui centru ea devenise. Chestiunea deci dacă existența acelor județe este anterioară sau posterioară descălecării va atîrna de data la care au fost întemeiate asemenea orașe. Așa, bunăoară, Neamțul se știe că este mai vechi decît descălecarea, deoarece cetatea Neamțului de la care își trage numele și orașul așezat în poalele ei fu înființată de cavalerii teutoni încă înainte de 1232.[54] [47] Tecuciul, care poartă un nume slavon fără înțeles în limba română [48], trebuie să fie iarăși mai vechi decît întemeierea domniei în Moldova. Despre Roman, dimpotrivă, s-ar părea că a fost întemeiat după descălecare și în orice caz și-a primit numele de la Roman-Vodă (1391—1393) care-l numește orașul său.[55] [49]

Orașul Huși s-a întemeiat desigur de husiții refugiați în hotarele Moldovei, deoarece papa Eugeniu al V-lea, prin o bulă a sa din 1446, spune că „ar fi aflat cu cea mai mare neplăcere cum că în regatul Moldovei s-ar

---

50 Asupra Mehadiei și a Romanaților vezi vol. I, p. 69, 115, 206.

* Înseamnă Jiul de Sus și Jiul de Jos.

51 Capitala județului ⟨ținutului⟩ fu Suceava pînă la răpirea Bucovinei de austrieci; județul Hîrlău a devenit Botoșani.

52 Piatra [Neamț] ajunse capitală mai tîrziu.

53 Tot așa cu Hușii.

54 Vol. I, p. 382.

55 Vol. II, p. 127.

fi adăpostind o mulţime de eretici, din secta cea scîrboasă a husiţilor"[56] [50]. Forma plurală a numelui întăreşte şi mai mult originea husită a [numelui] oraşului. Asupra existenţei judeţului însă, a cărui capitală este astăzi Huşii, chestiunea aceasta nu poate hotărî nimic întrucît numele judeţului este luat de la alt oraş din sînul lui, *Fălciul,* care a fost prima lui capitală.[57]

Cît despre judeţele moldoveneşti al căror nume nu este împrumutat de la oraşele de reşedinţă observăm, lucru destul de curios, că în două din ele, Covurluiul şi Tutova, se întîlnesc tocmai două din cele mai vechi oraşe ale Moldovei, Galaţii şi Bîrladul, ambele cu numiri slavone fără înţeles în limba română [51] şi din care Bîrladul este adeverit chiar din cronici ruseşti a fi existat încă de prin veacul al XII-lea.[58] [52]

Aceasta ne-ar dovedi numai faptul că atari regiuni erau individualizate încă înaintea întemeierii oraşelor din sînul lor; dacă ele s-ar fi constituit în corpuri deosebite, după ce oraşele ar fi început a înflori, ar trebui numaidecît ca ele să le fi împrumutat numirile. Din această împrejurare se poate încă deduce un argument pentru vechimea împărţirilor în regiunile judeţelor sale ale Munteniei şi o parte din Moldova, a căror nume nu concordă cu oraşele lor de reşedinţă.

Din discuţiunea de mai sus ar urma că regiunile din care s-au format după descălecarea şi organizarea ţărilor române judeţele lor se delimitase încă înainte de acest eveniment, în cele mai multe puncte ale suprafeţei lor, şi că împărţirea administrativă a Munteniei şi Moldovei reproduce numai o împărţire provincială mai veche decît întemeierea ţărilor înseşi.

Autoritatea supremă în aceste judeţe era încredinţată în fiecare la cîte doi *pîrcălabi* care îşi aveau scaunul în oraşul de reşedinţă [53]. Aşa bunăoară se ştie că Tîrgul Frumos, care era capitala judeţului Cîrligăturii, (acum înglobat în al Iaşilor) era reşedinţa unui pîrcălab.[59] Aceşti capi ai judeţelor, cum am zice astăzi prefecţi, mai purtau şi numele de *uriadnici,*

[56] Reprodusă de Kemeny, în [Anton] Kurtz, *Magasin für Geschichte* [. . .] *Siebenbürgens,* II, [Braşov, 1847], p. 49. Aceeaşi origine o dă şi Bandinus în 1646. Vezi [V. A. Urechia], *Codex Bandinus* [*Memoriu asupra scrierii lui Bandinus din 1646, urmat de text, însoţit de acte şi documente*] („Analele Acad. Rom.", [Mem. Secţiei istorice], s. II, t. XVI, 1895, p. XXXV şi 23).

Există însă în această regiune, încă de prin 1489, unul Stanciul, fiul lui Jurja Hussa, care vinde o sălişte pe Prut „unde a fost Tîrgul Săratei" (nu departe de Huşii de astăzi) lui Lupu armaş. („Arhiva istorică", I, p. 154). Hus pe slavoneşte = gîscă. [Vezi şi D.R.H., A, vol. III, p. 93, unde este vorba de Giurgiu Husea; vezi şi indice, unde fostul tîrg este localizat între Hănăsenii Noi şi Toceni, în raionul Leova. Menţionăm că în Moldova sînt amintiţi locuitori cu numele Husul, ca şi un sat Husiani; *ibidem,* p. 26 şi 312].

[57] Nu este de admis părerea episcopului Melchisedec că Huşii şi-ar trage numele de la un boier Husul sau Husu (slav = gîscă) („Arhiva istorică", I/1, p. 1). Vezi mai pe larg discuţia la G. Ghibănescu, *Originea Huşilor. Studiu istoric,* Bîrlad, 1887.

[58] Existenţa Bîrladului se poate urmări în izvoare încă de prin veacul al XII-lea. Diploma lui Ivanko Rotislavovici din 1134 îl pomeneşte alături de Tecuci şi Galaţi (vezi vol. I, p. 373). Autenticitatea diplomei bîrlădene a fost însă contestată mai ales pe motive lingvistice de I. Bogdan, *Diploma bîrlădeană din 1134* [*şi*] *Principatul Bîrladului. O încercare de critică diplomatică slavo-română,* Bucureşti, 1889 [extras din AARMSI, s. II, t. XI, 1889, p. 65—112]. Deşi bănuirea autenticităţii ei numai pe motive că limba în care e scrisă nu ar corespunde cu aceea a documentelor sau cronicilor slave contemporane ei nu ne pare deloc hotărîtoare, chiar dacă am lăsa deocamdată la o parte diploma, încă Bîrladul este amintit în cronica din Kiev pe la anul 1144—1146, şi anume în legătură cu Ivanko Rotislavovici ⟨Rostislavici⟩, numind pe acest principe cu epitetul de *Berladnik* (I. Bogdan, *op. cit.,* p. 31). O cronică din Novgorod spune la anul 1149 că Gheorghe Vladimirovici din Kiev trimite pe principele de Bîrlad contra novgorodenilor (*ibidem,* p. 32, nota 1). Tot cronica din Kiev pomeneşte în mai multe rînduri de *bîrladnici* ca de un popor deosebit, care nu pot fi decît locuitorii Bîrladului (*ibidem,* p. 39). Pe baza acestor texte şi a altor împrejurări, Radu Rosetti, [*Statul bîrlădean*], în „Revista nouă", II, 1890 ⟨1889⟩, p. 460 şi urm, apără existenţa principatului Bîrladului.

[59] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae,* p. 11 [ed. 1973, p. 257].

diregători şi în unele din ele pe acel de *staroşti*. Aşa într-un document de la 1617 găsim pe diregătorul, şoltuzii şi pîrgarii din Tîrgul Frumos jăluindu-se contra vornicului [Nestor] Ureche şi călugărilor de [la] Secul pentru stăpînirea nedreaptă a acestora asupra unei mori[60]. Miron Costin ne spune în poema polonă că părcălăbiile Putnei şi Cernăuţului se numeau stărostii, şi conform cu această arătare aflăm un document din 1623 care pomeneşte despre staroştii de Putna[61] [54].

Acest nume de pe urmă pare a fi fost însă întrebuinţat şi pentru alte judeţe în locul acelui de pîrcălab, deoarece Miron Costin ne vorbeşte în aceeaşi poemă despre veniturile starostelui Bîrladului, ale starostelui Dorohoiului şi ale stărostiei Cotnarului.[62]

Pîrcălabii erau însărcinaţi cu adunarea contribuţiilor şi aveau şi căderi judecătoreşti, precum şi îngrijirea de alte daraveri, din care unele atingeau uneori interesele comunale; aşa am văzut mai sus cum pîrcălabul Tîrgului Frumos apără, împreună cu autorităţile municipale, interesele acelui oraş contra călugărilor de la Secu [55].

Sub pîrcălabi erau o sumă de agenţi inferiori, însărcinaţi în special cu încasarea dăjdiilor [56]. Este în totul firesc de a întîlni vechea noastră ocîrmuire îndeletnicindu-se aproape numai cu încasarea dărilor şi împărţirea dreptăţii; acestea sînt singurele afaceri publice de care se îngrijesc ocîrmuirile rudimentare, căci celelalte interese ale obştii sau sînt lăsate în deplină părăsire sau sînt date în seama unor aşezăminte speciale.

Cultura, cîtă va fi fost, era încredinţată bisericii, care avea organizarea ei autonomă, cu regulile, jurisdicţia şi veniturile ei. Căutarea de interesele publice, precum căi de comunicaţie, poduri şi altele, erau lăsate cu totul la îndurarea privaţilor, care dispuneau uneori prin testamentele lor să se facă cîte un pod peste o apă sau să se întocmească o fîntînă la cutare răspîntie.

Comerţul, agricultura, industria mergeau cum puteau în sînul stării haotice a societăţii. În scurt, ocîrmuirii din acele vremuri nu-i rămînea altceva de făcut decît de încasat contribuţiile şi de cercetat pricinile, fără de care îndeletniciri nici nu se poate măcar concepe ideea de stat [57].

«Pentru a putea îndeplini aceste trebi trebuia menţinută ordinea ». Se găsesc şi urme de poliţie preventivă, precum străji în sate pentru prinderea furilor şi împiedicarea neorînduielilor [58]. Aşa, o scrisoare a şoltuzului de Suceava către biràul din Bistriţa vorbeşte de nişte oameni ce s-ar fi îmbătat „ca oameni fără de ispravă şi apoi au ieşit noaptea de au umblat ca nişte tîlhari cu săbii, cu cordūri şi cu topoare şi, întrebîndu-i straja ce oameni sînt de umblă aşa cu arme goale prin trăg (tîrg), ei au dat în strajă şi au tăiat pe un fecior al străjerilor şi aşa făcînd au sărit straja de i-au prins"[63]. Tot în acest sens trebuie luate şi dispoziţiile cele foarte înţelepte şi care s-ar putea reînvia astăzi de a se pedepsi pe acei ce ar lăsa locuri dezgrădite unde s-ar găsi unele vraniţe sau pîrleazuri deschise.[63bis] [59]

Fiindcă despre organizarea justiţiei ne vom ocupa într-un capitol special, cu prilejul studierii legislaţiei lui Matei Basarab şi Vasile Lupu,[64] apoi aici, spre a completa cadrul ocîrmuirii, ne rămîne numai a enumera felul

---

[60] „Arhiva istorică", I/1, p. 13.
[61] *Ibidem*, p. 144.
[62] *Ibidem*, p. 170 [Vezi şi M. Costin, *Opere*, p. 238].
[63] N. Iorga, *Documente [romîneşti din arhivele] Bistriţei. [Scrisori domneşti şi scrisori private]*, I, p. 66.
[63 bis] Idem, *Studii şi documente*, V, p. 342.
[64] Vezi vol. IV.

dăjdiilor. Contribuțiile se adăugiră necontenit, potrivit cu sporirea nevoilor țărilor române, și anume în două îndreptări: intensiv, prin mărirea nartului dăjdiei, apoi extensiv, înmulțindu-se numărul lor și iscodindu-se fără încetare dări noi peste cele vechi [60].

Documentele răstimpului studiate pînă aici ne arată următoarele contribuții ce se luau de la locuitorii: în primul loc *birul*, «dare directă impusă pe capul omului», ridicat sub forma *cislei*, se plătea de țărani, fie liberi «(megieși, cnezi, moșneni sau răzeși)» fie supuși «(rumâni sau vecini)» și de boierii mazili și de acei ce stăteau la țară, prin impunere personală, nu sub forma obștească a cislei.

Pe lîngă contribuția directă, mai erau o sumă de altele indirecte, răspunse pe avere, fără deosebire, de boieri, anume chiar de acei dregători, și de țărani. Astfel erau *oieritul*, darea de oi, *albinăritul*, pe stupi, numit și desetina, *porcăritul* sau goștina, *găletăritul*, darea de pe numărul de găleți de grîne strînse de pe cîmp. Veneau apoi *dijmele*, venituri foarte însemnate trase de domn în natură de la productele pămîntului, precum de la miere, ceară (altă dare decît albinăritul) sau vin. Aceste dijme erau acele din dări* a căror strîngere se conceda adeseori către mănăstiri. Se mai întîlnește *vinăriciul*, darea pe crîșme [61], *ilișul*, un soi de dare în bani a cărei natură nu poate fi determinată mai de aproape [62], *posada*, darea pentru întreținerea garnizoanelor prin orașele unde erau de trebuință [63].

În afară de aceste venituri regulate, mai erau și altele provenite din amenzi care se numeau în de comun *gloabe* [64] și erau iarăși de mai multe feluri, precum: *tretina*, amenda de o treime din valoarea obiectului defraudat; *oșluca*, pedeapsa bănească impusă acelor ce nu vroiau să asculte de ordinele ocîrmuirii [65]; *pripășăritul*, amenda încasată de la vitele găsite de pripas; *șugubinele* sau deșugubinele, iarăși amenzi pentru deosebite abateri[65] [66].

Poporul de jos mai era supus încă, în afară de plata dărilor, și la niște lucrări în natură pentru folosul domniei. Așa în locurile de fînaț era îndatorit a căra fînul domnesc; în podgorii a căra buțile cu vin; lîngă ocnele de sare a transporta droburile scoase din mine; în preajma rîurilor a drege morile; lîngă Dunăre a pescui morun și pretutindeni a procura domnului boii pentru podvoade (cărături) și caii de olac pentru transmiterea ordinelor domnești.[66]

Pentru adunarea acestor dări și amenzi erau deosebite clase de strîngători care se numeau uneori *vătămani*,[67] [67] vechii juzi sau cnezi, alteori își împrumutau numele de la darea ce încasau, astfel: birarii, pripășarii, oșlucarii, deșugubinarii.

Cu cît cădeau mai mult țările române sub stăpînirea ⟨dominația⟩ turcească, cu atîta se înmulțea numărul dărilor și se adăugea cîtimea lor. Pe la sfîrșitul veacului al XVI-lea am văzut bunăoară pe Iancu Sasul și Emanoil Aron [Tiranul] luînd unul a zecea din boi, celălalt chiar cîte un bou de om în toată țara.

---

* Dare și dijmă au același sens.

[65] Asupra acestor diverse dări și amenzi, vezi Melchisedek, *Chronica Romanului*, I, p. 121—123.

[66] Asupra tuturor acestor îndatoriri, vezi documentele din: 1399 de la Mircea cel Mare („Arhiva istorică", I/1, p. 97); 1430, de la Dan al II-lea (*ibidem*, p. 73); 1448, de la Petru al III-lea în Moldova (*ibidem*, p. 153) și 1490, de la Vlad [Călugărul] (*ibidem*, p. 5). Adaugă documentul din 1458 de la Ștefan cel Mare (Melchisedek, *op. cit.*, p. 117) și altul, din 1595, de la Ieremia Movilă („Arhiva istorică", I/2, p. 7) [Vezi și DRH, B, I, p. 51, 129; A, I, p. 393 etc.].

[67] Document de la Miron Barnovschi, 1629, în condica episcopiei de Huși (Melchisedek, *Cronica Hușilor*, p. 33) [Vezi și DRH, A, vol. XIX, p. 56—57].

Pe la începutul veacului următor întîlnim o nouă dare, *fumăritul*, impusă pe fiecare fum ce ieşea dintr-o casă [67 bis]; apoi o alta de 8 aspri de fiecare familie, sporită de Iacob Eraclide Despotul la cifra de un galben, adică 12 aspri;[68] o taxă pentru tăierea vacilor şi a oilor, o dare de unt în natură pentru aprovizionarea turcilor; cîte o cîtime de lupi de fiecare sat; o dare nouă pe laptele vacilor numită *sulgiu* [68] şi altele felurite, care de care mai arbitrară, mai nedreaptă şi mai distrugătoare de producţiune.

Din aceste dări, birul ajunsese pe timpul lui Mihai Viteazul la o înălţime aşa de mare încît moşnenii, nemaiputîndu-l plăti, li se luau moşiile pe sama domniei. Tot aşa întîlnim şi în Moldova pe Petru Şchiopul luînd ca domnesc satul Urinceştii ⟨Hrinceşti⟩ din ţinutul Lăpuşnei ⟨Suceava⟩ pentru că nu putuse răspunde darea de 70 000 de aspri aruncată asupra lui. Satul, devenit domnesc, este vîndut apoi de Petru Şchiopul mitropolitului [Gheorghe] Movilă, de la care domnul ia acea sumă de bani spre a împlini cifra tributului îndoit pe care se îndatorase a-l răspunde către turci, după răsturnarea lui Ioan-Vodă.

În cazurile excepţionale, cînd se aruncau dări neaşteptate asupra satelor, mergea cîte un boier mare în ţinuturi spre a priveghea încasarea lor [69], de unde se dezvoltă în curînd abuzul de a face pe acest boier răspunzător pentru deplina încasare a contribuţiilor.[69] Astfel, cînd se aruncă acea dare extraordinară de 70 000 de aspri asupra satului Urinceşti ⟨Hrinceşti⟩, *logofătul* [Ion] Solomon fu însărcinat cu încasarea dării, pe care el, neputînd-o împlini de la acel sat, pentru a scăpa de cumplita răspundere, îl confiscă pe sama domniei.[70]

Acest abuz aduse în mare discredit slujba vistieriei, care ajunsese un mijloc de căpătuială numai pentru cei dibaci şi hrăpăreţi, cum erau mai cu seamă grecii. Boierii români fugeau de ea încît întîlnim fenomenul cel foarte straniu că, pe cît dregătoriile erau îndeobşte mai căutate, aceea a vistieriei să fie privită ca o pacoste pentru acel căruia i se impunea. Mai multe documente adeveresc această neaşteptată împrejurare. Aşa vedem într-un zapis arătarea că Lupu Bogdan ruga pe socrul său, Constantin Cantemir-Vodă, să facă pe Ilie Enache, duşmanul lui Bogdan, vistier al doilea, „ca să-l sărăcească şi să-i stîngă casa". Mai mulţi boieri sfătuiesc pe Enache ca „mai bine să-şi dea moşiile să scape de acea boierie."

Despre Toderaşcu Iordache Cantacuzino, mare vistier în domnia a 2-a a lui Dumitraşco Cantacuzino, spune Neculce că „a rămas dator din vistiernicie cu vreo 20 de pungi de bani. Aşa sînt de bune boieriile de la Vasile-Vodă încoace". Într-o condică veche se vorbeşte despre nişte datorii

---

[68] Sigismund către Petru Rareş, 1532 (Hurmuzaki, *Doc.*, Supl. II/1, p. 66): „cent vingt mille aspres, ce qui fait dix mille florins en or". Florinul de aur era ducatul sau galbenul austriac.

[69] Vezi două documente, unul de la Petru Şchiopul din 1588 şi altul de la Ieremia Movilă, în Wickenhauser, *Geschichte und Urkunden des Klosters Solka*, [Cernăuţi], 1877, p. 63 şi 69. Într-un document din 1665 (*Uricarul*, X, p. 230), găsim pe boierul Mihăilaşcu Beldiman vînzîndu-şi nişte moşii pentru că rămăsese la pagubă mare din nişte zlotării (împliniri de dări) de la ţinuturile Bacăului şi al Neamţului şi avea strînsoare mare de bani, căci fusese dat la lefegii, adică pe mîna mercenarilor, ca ei să-şi scoată lefile de la el, deoarece nu îngrijise a aduna contribuţiile din care să se plătească. [70]

[70] Şi aici repetăm observaţia, de mai multe ori făcută, asupra lipsei desăvîrşită a ideei de competenţă, întrucît întîlnim un logofăt însărcinat cu încasarea dărilor [Vezi şi N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători în Ţara Românească şi Moldova*, p. 118 şi urm.].

[Cu privire la cazul citat de Xenopol, al lui Solomon logofătul, menţionăm că nu este vorba despre o dare „aruncată" asupra unui sat, ci de cu totul altceva: Solomon fusese însărcinat de Petru Şchiopul să strîngă darea din ţinutul Suceava, operaţie din care a rămas dator la vistierie cu 70 000 de aspri; pentru această sumă, domnul i-a luat satul Hrinţeşti, cu iaz şi cu mori pe rîul Solca, pe care l-a vîndut apoi lui Gh. Movilă, pentru a se despăgubi. (DIR, A, veac XVII, vol. I, p. 246)].

„ce nu ar fi ale casei noastre (a unor boieri), ci au fost a vistieriei Moldovei puse asupra casei noastre de la o samă de domni". Tot așa se tînguie fostul mare vistier Nicolae Bașotă, că a cheltuit mai mult de 7 000 de galbeni în trebile vistieriei și „nici un ban nu mi s-a orănduit și din pustiirea ce a dat peste mine mi s-a stîns casa."[71]

Acești slujbași ai ocîrmuirii însărcinați cu strîngerea dăjdiilor erau pe capul poporului o adevărată nenorocire [71] din pricina lipsei depline de control și de dispoziții hotărîte în delicata lor menire de îndeplinitori ai dărilor, punct pe care ocîrmuirea noastră caută tocmai să-l determine cît se poate mai lămurit.

Strîngerea mai ales a dijmelor, dărilor pe oi, porci, stupi, apoi gloabele, a căror înălțime era lăsată la aprețuirea agentului împlinitor, punînd el cea mai bună parte în buzunarul său, pricinuiau nemulțumirile și tînguirile cele mai dese. De aceea mai mulți domni prevăd prin hrisoavele lor de scutire a unor sate de asemenea dări, concedate mănăstirilor, ordine foarte aspre către slugile domnești, impunîndu-le a nu mai *bîntui* acele sate, a nu le *face strîmbătate și a nu le prăda*. Așa, un document din 1435 de la Ștefăniță ⟨Ștefan⟩, fiul lui Alexandru cel Bun, ordonă judeților de la Bacău și Trotuș să nu năcăjească pe brașoveni, „și ei mai mult nouă să nu să jăluiască că apoi vor ști capetele voastre". Un altul, de la Alexandru al II-lea, amenință cu mare chin și urgie pe orice dregător ar voi să ieie măcar un gros de la brașoveni peste vama obișnuită.[72]

Ștefan Răzvan scrie în 1595 slugilor sale lucrătoare în ținutul Chigheciului cum i s-au tînguit călugării de la Tazlău că, în loc ca ei să primească bani de la locuitorii satului Tătărani, silesc pe locuitori la muncă în natură, iar staroștii, scutarii [globnicii] și deșugubinarii nu lasă în folosul călugărilor pripasurile, deșugubinele și gloabele cîte s-ar întîmpla în satele călugărilor, ci le iau pe sama lor.[73]

În un alt document, din 1612, Ștefan [II] Tomșa scrie către Lupu al Mariei ⟨fiul Martei⟩, fost vătaf de Bacău, „că s-au tînguit ⟨jeluit⟩ înaintea noastră rugătorii noștri, călugării de la sfînta mănăstire Bistrița, pentru că domnii anteriori le-au fost dat vama cea mică din tîrgul Bacău, pe care le-am lăsat-o și domnia mea; iar tu, cînd ai fost acolo vătav, le-ai luat acea vamă și-i tot superi și acuma. Deci, îndată ce vei vedea această carte a domniei mele, să-i lași în pace și să le întorci și cele ce ai luat pînă acuma și să nu mai vină altă tînguire la domnia mea, căci atunci să știi că vom trimite să te spînzure pe loc."[74]

Miron Barnovschi primește o tînguire de la episcopii și egumenii de prin toate mănăstirile, de la mazili, feciorii de boieri de țară și de la jupînesele sărace de bărbați, adică văduve[75], că „li s-au pustiit satele și li s-au rășchirat vecinii prin slobozii și prin satele boierești și că au rămas numai

[71] Toate aceste documente în comunicarea lui I. Tanoviceanu, *Marele spătar Ioan ⟨Ilie⟩ Țifescu [și omorîrea lui Miron și Velicico Costin]*, în „Analele Acad. Rom.", [Mem. Secției istorice], s. II, t. XXXII, 1920, p. 814 (p. 8 a extrasului). [Vezi și N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 226].

[72] [Stoica] Nicolaescu, *op. cit.*, p. 89 și 109 [Vezi și DRH, A, I, p. 196].

[73] „Arhiva istorică", I/1, p. 141 [Vezi și DIR, A, veac. XVI, vol. IV, p. 124; în document e vorba și de globnici].

[74] „Arhiva istorică", I/1, p. 135 [Vezi și DIR, A, veac. XVII, vol. II, p. 96, unde textul este puțin diferit].

[75] Că sărace nu înseamnă lipsite de avere, ci văduve, se vede din însuși faptul că aceste jupînese sărace aveau moșii; apoi într-un document din 1670 de la Duca vodă se vorbește de „Ileana comisoaia ce rămăsese săracă de giupînul său Andrieș" (*Uricarul*, IX, p. 315). Vezi și „Arhiva istorică", I/1, p. 175.

cu siliştile, din pricină mai ales că pîrcălabii de ţinuturi intră în satele lor şi le *pradă* vecinii şi-i ciobotesc fără de ispravă [72]; apoi umblă deşugubinarii în toată vremea de fac năpăşti la femei şi fete de oameni buni şi la sărace pe minciuni, de *fac pradă* şi-i bagă în fiare şi-i ciobotesc; mai umblă în sfîrşit şi juzii ţigăneşti de le învăluiesc ţiganii, prădîndu-i şi pe dînşii."

Tînguirea nu ne-ar mira atîta, întrucît totdeauna ocîrmuiţii au găsit de bănuit ocîrmuitorilor. Ce să zicem însă de ordinul domnului dat asupra acestei jăluiri, care dispune, pentru a îndrepta asemenea stare de lucruri, ca pîrcălabii să nu mai judece pe oamenii din satele mînăstireşti decît pentru vinele cele mari, iar deşegubinarii să umble prin acele sate *numai o lună pe an*, în septembrie, pentru a apăra măcar astfel pe locuitori de prădăciunile organelor ocîrmuirii, punîndu-i mai rar în atingere cu ele.

În sfîrşit, din numeroasele documente ce le-am putea invoca în sprijinul acestor împrejurări, mai cităm încă trei: unul de la Mihai Viteazul din 1599, prin care ordonă lui Bogdan, pîrcălabul din Albeşti, să lase în pace un sat [Poenari] al mănăstirii Vieroşul, „căci nu va păţi nici un om ceea ce vei păţi tu"[76] [73]; al doilea, de la Constantin Brîncoveanu, prin care domnul, apărînd nişte rumâni ai mănăstirii Argeşului, de jafurile slugilor sale, porunceşte acestora: „să aibă de acum înainte a se feri de a mai bîntui pe acei oameni, ca să nu mai vie la domnie jalobă asupra lor, cînd atunci ar petrece mare nevoie; şi cu tine — adaugă domnul — se vor părăsi toţi ciocoii a mai face jaf săracilor"[77]; al treilea este o carte a lui Vasile Lupu, din 1645, îndreptată către municipalitatea Huşilor, privitoare la neamestecarea posluşnicilor episcopiei cu tîrgoveţii, care sfîrşeşte prin cuvintele ameninţătoare: „de va mai veni jalbă la domnia mea că-i învăluiţi, cu tine şoltuze mă voi întreba"[78].

În sfîrşit, mai aducem încă o poruncă a lui Matei Basarab către un vameş, nostimă prin străşnicia rostirii ei: „Scris-am domnia mea ţie, Vaso vameşule, ce porc de cîne eşti tu, de cărţile domniei mele nu le bagi în samă? A făcut domnia mea cărţi părintelui Snagoveanu să-şi ieie dreptul său după locul lui de la Spanţov, cum a fost legea şi obiceul, iar tu, fecior de lele ce eşti, nu bagi cărţile domniei mele în seamă; să cauţi dar să-l laşi să-şi ia ce-i obiceiul, că vom trimite domnia mea [de] acolo te va spînzura."[79]

De aceea întîlnim repetat poruncile cele mai aspre ca slugile domneşti să nu se amestece în satele aparate, sub ameninţarea de „a suferi mare ruşine", „de a fi aduşi legaţi"[80] sau, cum am văzut mai sus, de a fi chiar spînzuraţi.

Tristă privelişte ne înfăţişează o ocîrmuire care mărturiseşte ea însăşi, şi oarecum ca lucru de la sine înţeles, abuzurile neiertate ale agenţilor ei, fiind nevoiţi să-i înfrîneze de la ele prin cele mai straşnice ameninţări şi care, în sfîrşit, pentru a uşura poporul de încălcările lor, chiar în satele cele apărate, le ordonă a *nu le mai prăda decît o lună pe an.*

Să se adauge către aceste despoieri ale dregătorilor şi acea legală, consfinţită prin obiceiul pămîntului, de a apuca un sat sau un om pentru dările neplătite de un altul, căruia îi rămînea dreptul de a se despăgubi de la cel

---

[76] „Foaia Societăţii Românismul", I, 1870, p. 474.

[77] Document din 13 ianuarie 1693 (*Uricarul*, IX, p. 153).

[78] Melchisedek, *Cronica Huşilor*, p. 35.

[79] Document din 24 oct. 1644 („Revista română", 1862, p. 390).

[80] Documente din 6 şi 13 april. 1602 (Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, [Buc., 1877], p. 117 şi 128). [Nu sînt cuprinse în DIR, A, veac. XVII].

pentru care plătea şi din această pricină se şi găsesc hrisoave domneşti care scutesc unele sate privilegiate de această uriaşă nedreptate.[81]

Mitropolitul Matei al Mirelor, grec de origine, în sfaturile sale către Alexandru Iliaş (1616—1618), spune că „ciocodniţii" (ciocoii) ard pe săraci ca cu focul cu mulţimea dărilor şi apăsarea care-i fac să fugă în Ardeal. Compătimind şi pe preoţi, pe bieţii mîncători de colivă care nu ştiu carte fiindcă nu au unde învăţa, mitropolitul observă cum drumeţul nu întîlneşte în Ţara Românească nici drum, nici fîntînă, şi cum a trebuit uneori să scoată din noroiul ţarinelor carul şi boii săracului, ceea ce făcea să i se întristeze inima. La judecăţi şi la divan trebile mergeau iarăşi pe bacşişuri[82].

Asemenea fapte, socotite astăzi ca lipsă de îngrijire şi fărădelege, pe atunci erau îngăduite de morala mai largă a vieţii de stat. Aşa, bunăoară, găsim pe logofătul Teodosie [Rudeanu] al lui Mihai Viteazul cerînd pe faţă de la bistriţeni un cal făgăduit lui pentru o stăruinţă pe lîngă domn, în care stăruinţă izbutise, făgăduind bistriţenilor că şi de acolo înainte îi va sluji bucuros[83].

În un izvod de cheltuieli al stolnicului Neculai dintre anii 1619—1628, găsim trecuţi: „lui Gavrilaş vornicul un inel de aur cînd s-au pîrît cu spătaru Dumitru şi o solniţă de argint şi un brîu de arşin logofătului Gheangheaţ ca să ţie cu mine."[84] [74]

Nu numai atîta, dar însuşi domnul era bănuit, în daraverile sale private, că se foloseşte de autoritatea sa domnească spre a jăfui lumea. Interesant e în această privire hrisovul lui Mihnea-Voievod din 1589. Domnul, cumpărînd satul Stăneşti de la Radu postelnicul şi sora lui Frăsina, întreabă în divanul lui pe vînzători înaintea vlădicăi şi înaintea tuturor dregătorilor şi boierilor dacă cu voia lor vînduseră satele, ca să nu spună mai apoi, după petrecerea lui Mihnea din viaţă, că ar fi făcut vreo siluire vînzătorilor pentru că fusese domnitorul ţării şi să nu reia vînzătorii acele sate de la mănăstirea căreia Mihnea le dăruise.[85]

Dacă trecem acum la *organizarea municipală* [75] cu sfatul pîrgarilor, avînd în fruntea sa în Muntenia pe judeţ, în Moldova pe şoltuz şi a căreia origine am cercetat-o aiurea,[86] constatăm că numărul pîrgarilor era îndeobşte de 12, uneori de 6.[87] Acest fel de dregători se află însă numai în oraşe.

În sate se întîlnesc nişte capi ai sătenilor numiţi *juzi* sau *judeţi* în ambele ţări, sau şi *vătămani* şi *cneji* şi care sînt mai mulţi la număr, fără să se arate dacă unul din ei era mai mare, în felul şoltuzului sau al judeţului din oraşe. Aşa, un document din 1586 conţine o mărturie pentru vîn-

---

[81] Document de la Ieremia Movilă, din 1603 („Arhiva istorică", I/1, p. 117). Alt document, din 1624, de la Radu vodă [Mihnea] prin care ordonă dăbilarilor să lase în pace satul jupîneasii lui Dumitru Goia „să nu învăluie vecinii, nici bucatele vecinilor să nu fie luate pentru alţi oameni sau pentru alte sate" (I. Bianu, *Documente româneşti*, p. 94).

[82] N. Iorga, studiul citat [Textul lui Matei al Mirelor este publicat de A.T. Laurian în „Tesaur de monumente istorice", I, 1845, p. 331 şi urm.].

[83] Hurmuzaki, *Doc.*, XII, p. 753 (document din 18 martie 1600).

[84] G. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I/2, p. 120.

[85] Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 288.

[86] Vol. II, p. 195—196. Se întîlneşte şi în Moldova numele de judeţ dat capului unui oraş, obişnuit mai ales în Muntenia, în locul aceluia de şoltuz, întrebuinţat în Moldova; aşa într-un document de la Ştefan cel Mare din 1459, el ordonă ca *juzii* (соудци) *de la Bacău* să nu judece şi globaşii să nu globească satul Lucăceşti al mănăstirii Bistriţa („Arhiva istorică", I/1, p. 114). [Vezi şi DRH, A, vol. II, p. 120, unde este vorba de judecători, nu de juzi].

[87] Mărturia hotarnică a Plopenilor din 1673 (Melchisedek, *Cronica Huşilor*, p. 35).

zarea unei moşii, întărită de „Tămaş, Basceanu <Başten>, Vasile Răjicin <Sărjici>, Matei butnar şi Crîstea, *judeţi de la Balomireşti*."[88] În foarte multe documente se pomenesc satele după numele judeţului lor, desemnîndu-le ca acele unde este sau au fost cutare sau cutare jude[89] [76].

Căderile sfatului orăşenesc, întrucît poate fi vorba de competenţă în vechea ocîrmuire a ţărilor române, erau îndeobşte următoarele: mai întîi, el era organ al autorităţii centrale şi aduna banii de la contribuabilii oraşului, hotărînd şi cît se cuvenea să deie fiecare din orăşeni după răfuiala cislei, bineînţeles pentru acea parte a poporaţiei oraşului care era supusă cislei. Aşa găsim un document de la Miron Barnovschi, în care domnul dojăneşte pe „şoltuzul şi pîrgarii din tîrg din Huşi că s-au jăluit satele sfintei episcopii de acolo, zicînd înaintea domniei mele că le este cisla într-un loc cu a tîrgului; de ce strîngeţi banii şi nu-i aduceţi voi aice la domnia mea, ci trimeteţi banii pre oamenii şi pre vatamanii din satele sîntei episcopii de-i aduc şi voi nu-i aduceţi. Ce munciţi oamenii? Pentru aceea, dacă veţi vedea cartea domniei mele, iar voi să strîngeţi banii satelor sîntei episcopii şi să-i aduceţi voi cu dăjdile tîrgului şi să nu mai munciţi oamenii sîntei episcopii."[90]

Pe lîngă adunarea şi ducerea banilor birului la domnie, şoltuzul şi pîrgarii mai erau ţinuţi a îndeplini şi încasarea altor venituri, precum şi a executa slujbele la care erau obligaţi locuitorii faţă cu ocîrmuirea. Prin un document din 1621, li se ordonă a lăsa în pace satele episcopiei [Huşi], anume: Plopeni, Hrubeni, Cîrligaţi, Cristeşti, Băsăşti, Coziaci şi Podeni de toate celelalte angării, precum: podvoadă, jold, cai de olac, gloabe şi numai „cisla lor cîtă va hi să plătească."[91] Ca dregătorul cel dintîi al municipalităţii, şoltuzul era răspunzător cătră domn pentru neexecutarea ordinelor acestuia.

Şoltuzii şi cu pîrgarii aveau însă şi căderi judecătoreşti: ei judecau procesele mici, precum ocările şi bătăile, osîndeau la amenzi, care erau apoi încasate de globaşii lor. Aşa un document de la Ştefan cel Mare din 1458 dispune ca „oamenii aceia ce ascultă de mitropolia de Roman să nu aibă a-i judeca nici şoltuzii, nici pîrgarii, nu cumva să ieie de la ei nici pentru sfadă, nici pentru ziua lui [sf.] Ilie (taxa ce se plătea de acei ce vindeau mărfuri în ziua de iarmarocul de 20 iulie)[92] [77].

Juzii satelor aveau aceleaşi atribuţii financiare şi judecătoreşti satele lor pe care le aveau şoltuzii şi pîrgarii în oraşe; şi ei cisluiau oamenii şi îi ştrăfuiau pentru vini mici, precum: sfezi, pripasuri, neascultare etc.

În afară de aceste atribuţii ce cădeau asupra şoltuzilor, pîrgarilor şi juzilor ca organe ale ocîrmuirii centrale, ei mai făceau încredinţări la deosebitele afaceri ce se încheiau înaintea lor şi mai ales la tocmelile de vîn-

---

[88] Melchisedek, *Cronica Romanului*, I, p. 220 [Vezi şi DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 298, unde este vorba doar de Cîrstea giude, nu de judeţi].

[89] Document de la Ştefăniţă din 1522 (*Uricarul*, XIV, p. 76): „din sat din Stînceni, la. Turia, unde a fost vătăman Ostapcul". Altul de la Petru Rareş din 1531 (*ibidem*, p. 82): „satul Tîrzii, unde a fost cnez Tîrziul". Altul de la Ştefan cel Mare din 1502 (*ibidem*, p. 106): „satul Arămeşti <Avrămeşti> unde a fost Avram jude şi satul Rusciorii, unde a fost Stan jude şi satul Dumbrăviţa, unde a fost Giurgea jude şi satul Petreşti, unde a fost Gavril Diaţu jude".

[90] Document din 1629 (Melchisedek, *Cronica Huşilor*, p. 32) [Vezi şi DRH, A, XX, p. 320, unde textul este puţin diferit de al lui Xenopol.]

[91] Melchisedek, *op. cit.*, p. 32.

[92] Idem, *Cronica Romanului*, I, p. 120 [Vezi şi DRH, A, II, p. 104, cu unele diferenţe].

zare, spre a le da o putere mai mare. Cele mai multe din documentele ieşite de la şoltuzi şi pîrgari conţin asemene daraveri, cărora consiliul comunal le dă încredinţarea sau singur, sau întovărăşit de un număr de oameni buni şi bătrîni [78]. Astfel „Tamaş şoltuzul cu 12 pîrgari şi cu alţi oameni bătrîni din tîrg din Trotuş, anume Constantin Buhociu şi Neculai Chihna şi Dumitraşcu Condrea şi Matei de Filipeşti şi alţi oameni buni întăresc vînzarea făcută de Şandru din Ruşi, feciorul Cupariului din Filipeşti, o jumătate de parte din partea părintelui său, Cupariul, din vatra satului şi din cîmp şi din ţarină şi din apă şi din pădure şi din tot locul cu tot venitul, lui Drăgan, fiul Nechitei din Filipeşti, punînd şoltuzul pe acest act drept încredinţare pecetea oraşului.[93]

Un alt document din 1620, de pe timpul lui Gaspar Graţiani, arată că „în zilele cuviosului ⟨binecinstitorului⟩ domn al nostru Ioan ⟨Io⟩ Gaspar-Vodă, cu ⟨din⟩ mila lui Dumnezeu domn al ţării Moldovei, şi *în zilele lui Grigorcea ⟨Glegorcea⟩ Lapte-acru* şi cu 12 pîrgari, [Iată venind ⟨a venit⟩ înaintea noastră panul Vitolt logofăt, [....] de bună voie a vîndut a sa dreaptă ocină şi moşie, o casă ⟨nişte case⟩ cu tot locul împrejuraş ⟨cît este împrejurul lor⟩ în uliţa Ungurească lîngă Mihaiu drept 30 ⟨20⟩ de taleri, [...] care casă a cumpărat-o panul Nicoriţă, mare vornic de Ţara de Sus, cu nevasta ⟨cneaghina⟩ lui, [....]; deci noi, [...] înscriind vînzarea [l-am înscris] în catastihul oraşului Iaşi, după obiceiul [din zilele] vechi. Eliberăm totodată ⟨am făcut⟩ această a noastră scrisoare de încredinţare sub ⟨şi am adăugat⟩ pecetea oraşului, fiind de faţă oameni buni, anume: Lazăr şătrarul, [Semion] Mihăilescu vornicul, ⟨Simion comisul — trecut în plus⟩ şi Macri ⟨Macie⟩."[94]

Interesanta împrejurare a existenţei unei condici orăşeneşti [79], în care se însemnau trecerile de proprietăţi, mai este adeverită şi de alt document din 1617, prin care Radu [Mihnea]-Vodă întăreşte mănăstirii Sf. Sava din Iaşi o prăvălie şi trei fălci de vie din podgoriile Epurelui de lîngă Iaşi, „iar acele vii şi prăvălii înregistratu-s-au ⟨s-au înscris⟩ şi în catastihul orăşenesc ⟨tîrgului⟩, după obiceiul cel vechi".

O altă trecere în condica Iaşului este aceea a cumpărătoarei unor vii la Cotnari ce se găseşte în un document din 1643.

După cum se pare, numai Iaşul poseda în Moldova un asemenea catastih, deoarece în întăriturile din alte oraşe asemenea formalitate nu este amintită.

«Se găsesc însă şi adeveriri de şoltuzi şi de pîrgari, din care una din Bîrlad în care nu se pomeneşte despre trecerea actului în condica oraşului, ceea ce ne arată că, deşi lucrul se făcea, el nu era totdeauna amintit în document.». În anul 1620, şoltuzul din Bîrlad, Ioan Carapotona şi 12 pîrgari şi preotul domnesc şi toţi oamenii bătrîni, tîrgoveţi din Bîrlad, mărturisesc printr-o carte a lor, cum că jupîneasa Zamfira a lui Dumitraşcu Chiriac, cu fiii săi, Toader şi Maria, vînd de bună voia lor, lui Ghenciu pîrcălabul, mai multe părţi de pămînt, punînd pecetea tîrgului „pînă cînd îşi vor face şi alte privilegii" (adică hrisov domnesc).

Un document din Tîrgovişte din 1636 constată de asemene că Tudoran judeţul şi 12 pîrgari din acel oraş întăresc jupanului Hrizea [vel ban] cumpărătura unei vii de la Stanciu şoimarul pentru 110 galbeni ungureşti, fiind

---

[93] Document din 1541, unul din cele mai vechi documente în limba română („Arhiva istorică", I/1, p. 105).

[94] „Arhiva istorică", I/1, p. 181 „În zilele lui Grigorcea Lapte-acru" este, într-adevăr, homeric! [Vezi şi DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 434—435, unde textul prezintă numeroase diferenţe: preţul este de 20 de taleri, Semion Mihăilescu vornic e o singură persoană, nu două etc.].

„mulți boieri și preoți și bătrînii orașului mărturie", după care se înșiră vreo 30 de nume „și alți mulți oameni buni și bătrîni."[95]

Ar rămînea o interesantă chestiune de dezbătut: cum dobîndeau puterea acești dregători comunali, șoltuzii și pîrgarii în orașe, județii în sate; prin alegeri sau prin numire din partea autorităților superioare [80]? Din nefericire, documentele cunoscute pînă acum nu ne dau absolut nici o indicație asupra acestei împrejurări.[96]

Sfera de atribuții care în alte state este privită ca [fiind] de căderea orînduirii, dar care la noi în țară a fost la început lăsată mai ales în îngrijirea privaților, este căutarea de bolnavi și de neputincioși. În niște timpuri atît de religioase ca acelea ale trecutului țărilor române, se înțelege că atare îngrijire era lăsată mai ales în seama mănăstirilor, înzestrate adeseori de boieri și domnitori cu îndatorirea de a priveghea asemeni treburi [81]. Așa știm că la mănăstirea de la Sîn Mitreni <Simidreani> există încă de prin 1524 un ospiciu pentru bolnavi și altul pentru săraci dinaintea porții bisericii din mănăstirea Argeș, cărora amîndouă ospiciuri Vladislav-Vodă [al III-lea] le hărăzește toate brînzeturile din județul Păduret dimprejur: jumătate unuia și jumătate celuilalt[97] [82].

Mănăstirea Golia din Iași, înființată pe la jumătatea veacului al XVI-lea de marele logofăt Ioan Golia și închinată în 1606 mănăstirii grecești Vatopedul din Muntele Sinai <Athos>, era îndatorită, după cum se vede din fapte posterioare, la întreținerea unei bolnițe de nebuni.[98]

Cel dîntîi spital propriu-zis se înființează în București pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea de către spătarul Mihai Cantacuzino [83]; al doilea spital fu acel de la Pantelimon, tot în București, înființat de Grigore Ghica [II] în 1735, dispunînd ca din venituri să se țină a doua bolniță pentru bolnavi săraci și fără de rude.[99]

Spitalul Sf. Spiridon din Iași vine al treilea la rînd (ca vechime) și a fost înființat în mănăstirea cu același nume din Iași, clădită de Constantin Racoviță în a doua a lui domnie, după cum arată cronicarul Canta[100] [84].

NOTE ȘI COMENTARII

[1] În acest paragraf Xenopol reia o serie de probleme tratate pe larg în vol. II, p. 160—161, 166—190.

[2] Despre boierime vezi vol. II, p. 222, nota [56]. Despre rolul boierimii în conducerea treburilor politice vezi N. C. Bejenaru, *Rolul boierimii în politica externă a principatului Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Constatări generale* („Arhiva", 1928, nr. 1, p. 37—45 și nr. 2, p. 112—117). Un studiu mai larg asupra rolului boierimii în trecutul țărilor române își așteaptă încă autorul (problema este studiată acum de Iolanda Țighiliu)

[95] „Arhiva istorică", I/1, p. 15; I/2, p. 19; G. Ghibănescu, *op. cit.*, II/2, p. 30; „Revista de cercetări istorice" <„Miron Costin">, aug. 1913, p. 5 [Vezi și DIR, A, veac XVII, vol. IV, p. 110—111; DRH, B, vol. XXV, p. 363].

[96] Un studiu asupra breslelor, cu care să se completeze cercetarea ocîrmuirii vechi, se va face mai potrivit la expunerea obiceiului pămîntului, în vol. IV.

[97] „Arhiva istorică", I/1, p. 104. [Vezi și DRH, B, II, p. 418—419; este vorba de bolnița de la Simidreani și de „locul primitor de călători" din fața porții mănăstirii de la Curtea de Argeș].

[98] Mai sus, p. 338. Vezi și [A. D. Xenopol], *Domnia lui Cuza-vodă*, I, p. 127, 128, 329.

[99] [Al.] Gălășescu, *Eforia spitalelor civile din București*, [Buc.], 1900.

[100] *Letopisețe*, ed. M. Kogălniceanu, III, p. 183.

[3] Despre aceste lupte — care nu se pot data în 1395 — vezi vol. II, p. 127—128 şi p. 150—152, nota [39].

[4] Rolul politic al boierimii nu se mărginea numai la participarea sa la luptele pentru tron; reprezentanţii săi asistau pe domn la conducerea treburilor statului ca membri ai sfatului domnesc, cum spune şi Xenopol în paragraful anterior.

[5] Despre Dăneşti şi Drăculeşti vezi vol. II, p. 116, nota [122].

[6] *Românii nu au dat niciodată tribut de sînge otomanilor.* Vezi B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der „Knabeulese" im osmanischen Reich*, München, 1963, cu menţiunea — la p. 58 — a refuzului întemeiat al lui Vlad Ţepeş de a da un asemenea tribut.

Avem în această privinţă şi mărturia lui Grigore Ureche (ed. C. Giurescu, p. 107), care spune: „Obiceiu au turcii, în al patrulea an, să ia a zecea din copii, parte bărbătească, ca să se adaogă pururea slujba împărăţiei". Iau de la greci şi de la sîrbi, „că în locul acela ce dau ei copii, noi sîntem datori să fim gata de oaste în toată vremea, când va veni cuvântul împăratului". Copiii se iau din sate, „cum-i satul, aşa le aruncă şi copii să dea, după putere, şi cum se pot tocmi cu dînşii, şi cu bani încă se împacă. Mulţi se află şi de bunăvoie de merg, ca să iasă din şerbie".

[7] Despre relaţiile lui Vlad Ţepeş cu boierii Ţării Româneşti vezi N. Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, Buc., 1976, p. 44—47.

[8] Despre datele întemeierii celor două state feudale româneşti extracarpatice vezi vol. II, p. 56, nota [55], p. 57—58, nota [61] şi p. 60, nota [73].

[9] Dominaţia otomană s-a instaurat mult mai tîrziu asupra celor două ţări române, spre mijlocul sec. XVI. Vezi D. Mioc, *Raporturile româno-turceşti în sec. XIV—XVIII. Lupta ţărilor române împotriva dominaţiilor străine* („Studii", 1962, nr. 6, p. 1491—1495).

[10] Vlad Ţepeş nu a fost alungat de Ştefan cel Mare. Vezi vol. II, p. 275, nota [18].

[11] Ştefăniţă nu a fost otrăvit de soţia sa. Vezi vol. II, p. 468, nota [11].

[12] Aceeaşi constatare la L. Chalcocondil, *Expuneri istorice*, ed. V. Grecu, Buc., 1958, p. 63, care afirmă că boierii nu erau obişnuiţi să rămînă prea mult sub aceiaşi domnitori, pe care-i schimbă, „punînd cînd pe unul, cînd pe altul". Vezi şi vol. II, p. 76.

[13] Conflictul dintre autoritatea centrală — care reprezenta interesele generale de clasă ale boierimii — şi o parte a clasei conducătoare a fost analizat de Eugen Stănescu, *Le coup d'état nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire Ottoman*, în *Nouvelles études d'histoire*, I, Buc., 1955, p. 241—246.

[14] Exemplele cele mai elocvente în această privinţă sînt Ştefan cel Mare şi Petru Rareş, care — în lipsa unei orăşenimi puternice — s-au sprijinit pe ţărănimea liberă. Vezi B.T. Câmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Buc., 1956, p. 11—111 şi Leon Şimanschi, *Confruntări ideologice*, în vol. colectiv *Petru Rareş*, Buc., 1978, p. 276, care constată: „apărînd mica proprietate, în ciuda perimării irevocabile la care era condamnat rolul ei social, domnia Moldovei se afla în situaţia de a utiliza arme vechi în lupta de conservare a atributelor sale interne şi externe, în timp ce marea boierime, deşi profesa o concepţie de clasă limitată, cîştiga, în aceeaşi măsură, poziţii".

[15] Nu putem acuza boierimea numai de această „pierzătoare înrîurire" de care vorbeşte Xenopol. Nu trebuie să uităm că — în calitatea ei de clasă conducătoare — boierimea a avut o epocă în care a apărat independenţa patriei, cînd boierii erau cavaleri şi luptători viteji şi se mîndreau cu această virtute.

[16] Domnul putea porunci uciderea fără judecată numai în caz de „hiclenie", adică trădare. Nu trebuie să omitem însă faptul că boierimea cunoştea acest risc în lupta ei cu puterea centrală; acceptînd „hiclenia" ca o metodă îndreptăţită de luptă politică, boierimea abjura de la obligaţia supunerii feudale, constata pe bună dreptate L. Şimanschi (*Petru Rareş*, p. 276). Pentru situaţia din Apusul Europei în feudalismul clasic vezi F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Paris, 1982, p. 156—161.

[17] Călcarea jurămîntului nu însemna neapărat că numele lui Dumnezeu era luat în bătaie de joc, ceea ce în evul mediu nu era cu putinţă.

[18] Aşa cum am arătat în vol. II, p. 470, nota [27], întrucît relatările sînt scrise de apropiaţi ai lui Gritti, care urmăreau să discrediteze pe Rareş, ele trebuie privite cu rezervă, inclusiv scrisoarea lui de la Valle — la care se referă Xenopol — care este fantezistă.

[19] Mihai Viteazul avea doi copii: Nicolae-Pătraşcu şi Florica, iar jurăm^ntul este o invenţie a duşmanilor domnului, cărora Xenopol le acordă credit.

[20] Ca şi în Apus (vezi F. L. Ganshof, *op. cit.*, p. 54—58), vasalii domnului, dregătorii săi, depuneau un jurămînt de credinţă, promiţînd că vor sluji „cu dreptate" (N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători*, p. 92).

[21] Xenopol are perfectă dreptate: boierimea română nu era o castă, ea se primenea cu elemente ridicate din straturile mijlocii ale societăţii.

[22] Despre aceste „slugi" sau „feciori" ai marilor boieri, care formau clientela acestora şi-i asistau la îndeplinirea sarcinilor de ordin public, ca şi la administrarea domeniilor lor, vezi amănunte la N. Stoicescu, *Despre subalternii marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XV — mijlocul sec. XVIII)* (SMIM, 1973, p. 61 şi urm.).

[23] Despre puterea domnului vezi vol II, p. 221—222, notele [44] şi [48—49].

[24] Despre îndatorirea domnului de a asculta sfaturile dregătorilor săi vezi amănunte la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 102—103, unde se citează opinia lui Miron Costin — înțeleptul cronicar moldovean — care spune „că pentru aceia au dat Dumnezeu să aibă împărații, craii, domnii, cîrmuitorii țărilor, să aibă svetnici pre lîngă sine, cu carii vorovind o treabă, să frămînte cu voroava lucrul, și unul una, altul alta răspunzînd, să lămurească lucrul care este mai spre îndemînă". După părerea cronicarului, tot ce au făcut domnii Moldovei fără a consulta sfatul domnesc a ieșit rău pentru țară.

O opinie asemănătoare la Grigore Ureche, și el reprezentant al boierimii moldovene: „iară ce fac domnii singuri den gîndurile sale sau den șoapte, rar lucru iese la folos, că încă în lume om n-au născut pînă acmu ca acela să nu-i trebuiască voroava cu svat".

[25] Este vorba despre consultarea unui sfat mai larg, așa-numitul sfat sau adunare a țării, convocat în momente grele sau pentru rezolvarea unor probleme cu un caracter mai general. Despre această problemă vezi: P. P. Panaitescu, *La granda assemblée du pays, institution du régime féodal en Moldavie et en Valachie*, în *Nouvelles etudes d'histoire*, III, 1965, p. 117—139; Damaschin Mioc, *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie* (RRH, 1966, nr. 2, p. 197—233); idem, *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie*, extras din vol. *Anciens pays et assemblées d'états*, 1969, p. 95—140.

[26] Despre nediferențierea atribuțiilor dregătorilor vezi vol. II, p. 224, nota [73].

[27] Despre atribuțiile judiciare ale sfatului domnesc vezi N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 112—117. Pentru atribuțiile judecătorești ale dregătorilor vezi vol. II, p. 220, nota [40].

[28] Pentru obiceiul de a purta traista cu pămînt în spate la fixarea hotarelor vezi Alexandru Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, p. 62 și urm. Într-un document din 20 ian. 1737 se vorbește de o hotărnicie între satele Năpîrteni și Berivoiești, cu care prilej s-a cerut „să ia și traiste de pămînt în spinare să le ducă pă unde vor ști că le iaste moșie și pe căte moșii vor pute jura că au pe atîta să le aleagă și boiarii hotarnici". Vezi I. Minea, *Probe vechi de judecată* (CI, X—XII, 1934—1936, nr. 1, p. 340) și D. Mototolescu, *Jurămîntul cu brazda în cap întrebuințat la hotărnicii în dreptul romănesc*, Buc., 1922.

[29] Este vorba despre așa-numiții jurători adeveritori, despre care vezi G. Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, Buc., 1969, p. 125 și urm.

[30] Necitarea ca martori a membrilor sfatului domnesc nu înseamnă neapărat că aceștia nu au fost consultați de domn la redactarea unui act emis de cancelaria domnească. Vezi cazurile citate de N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 89—91, unde se arată că membrii sfatului domnesc nu sînt trecuți ca martori în ispisoace, fiind citați în schimb în urice.

După opinia lui L. Șimanschi, „formularul scurt", un nou tip de document introdus de Petru Rareș, „atestă hotărîrea domnului de a se dispensa de colaborarea sfatului, cel puțin în unele domenii ale vieții de stat" (*Petru Rareș*, p. 277).

[31] Despre jurămîntul ce trebuia depus de martorii jurători vezi G. Cronț, *op. cit.*, p. 115—123. În București exista o biserică specială unde se prestau aceste jurăminte, cu un ceremonial special; este vorba de biserica Sf. Dumitru de Jurămînt de lîngă Poșta veche. Vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, p. 275. Vezi și V. Ursăcescu, *Cărțile de blăstăm din trecutul nostru* (BOR, 1926, p. 506—514).

[32] Despre scutirile de dări vezi vol. II, p. 227, nota [105] și p. 228, nota [107].

[33] Documentul este din 1409 și cuprinde scutirea de: „vama oilor, de vama porcilor, de albinărit, de găletărit, de vinărici, de gloabe, de cărături și de podvoade, adică de slujbele și dăjdiile mici pînă la cele mari, toate acestea să fie de ohabă acelei mănăstiri. Și încă, cum este legea, 3 zile să pescuiască domniei mele morunii, și aceasta o slobod ca să fie mănăstirii". Sătenii erau obligați „numai la oastea cea mare să slujească ..., iar alta nimic mai mult" (DRH, B, vol. I, p. 76).

[34] Singurul document cunoscut în Țara Românească din sec. XVI privitor la imunitatea judecătorească este cel eliberat de Alexandru Mircea la ⟨1568—1577⟩ jupaniței Calea din Brâncoveni, prin care domnul interzicea accesul banilor și al slugilor marelui vornic în satul amintit „să-i judece sau să-i prade, nici nimic să-i bîntuiască, ci să judece feciorul ei, Danciul postelnicul" (SMIM, V, 1962, p. 588).

[35] Despre puterea domnului — care nu era nelimitată — vezi vol. II, p. 221—222, notele [44] și [48] — [49]. Despre domnie în general vezi Valentin Georgescu, *Instituțiile statelor românești de-sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, Buc., 1980, p. 216—231 și Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, Buc., 1983, p. 17—51.

[36] Despre marii dregători vezi vol. II, p. 180—189.

[36 bis] Despre această problemă vezi studiul nostru citat la nota [22].

[37] Marele logofăt din Moldova avea în grija sa și hotărniciile moșiilor. Vezi amănunte la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 180—181.

[38] Despre atribuțiile judecătorești ale dregătorilor vezi vol. II, p. 220, nota [40].

[39] Despre pîrcălabi și staroști — existenți în Moldova — vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 204—215 și N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. al XVIII-lea*, Buc., 1971, p. 285—309.

[40] Despre ținuturile din Moldova vezi: V. Lungu, *Ținuturile moldovenești pînă la 1711* (CI, 1928, p. 97—109); D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova*

(*sec. XIV—XVIII*) (AIIAI, 1965, p. 151—178), care afirmă că instituirea ţinuturilor a început în timpul domniei lui Alexandru cel Bun.

Despre judeţele din Ţara Românească a se vedea C. C. Giurescu, *Judeţe dispărute din Ţara Românească*, Buc., 1937 (extras din vol. *Omagiu prof. D. Gusti*); P. Negulescu, *Istoricul judeţelor României* („Rev. de drept public", 1942, nr. 1—2, p. 82—105).

[41] Vîlcea îşi trage numele, foarte probabil, de la slavul vălk, care înseamnă lup. Xenopol omite judeţele: Jaleş, menţionat la 1385, care ocupa partea muntoasă a jud. Gorj; Motru, amintit la 1415 şi judeţul de Baltă, menţionat la 1428. Vezi C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II/1, ed. a III-a, p. 396—397 şi I. Donat, *Judeţul de Baltă şi Banatul Severinului* (AO, 1934, p. 12—17).

[42] Judeţul Saac sau Săcuieni nu este acelaşi cu Buzăul; el se afla între judeţele Prahova şi Buzău, avînd reşedinţa la Vălenii de Munte. A fost desfiinţat în sec. XIX. Vezi Ecaterina Zaharescu, *Vechiul judeţ al Saacului în lumina istorică şi antropo-geografică* („Buletinul Soc. Geografice", 1922, p. 147—173).

[43] Vlaşca înseamnă în limba slavonă „ţara vlahilor"; numele constituie dovada certă că, la venirea slavilor, regiunea era locuită de români (C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 402—403). Xenopol omite judeţul dispărut Pădureţ, situat lîngă fostul judeţ Muscel, cu care s-a contopit.

[44] Xenopol are perfectă dreptate; judeţele muntene sînt continuatoarele unor vechi confederaţii de obşti, aşezate pe valea cîte unui rîu, de la care şi-au luat numele şi care au fost preluate de domnie după întemeierea statului feudal.

Este greu de spus exact cînd au apărut şi s-au organizat judeţele; cele mai vechi sînt menţionate în documente în Oltenia: Jaleş (1385), Vîlcea (1392), Gorj (Jiul de Sus) (1406), Motru (1415), judeţul de Baltă (1428) etc. Cele din Muntenia sînt menţionate ceva mai tîrziu: Prahova şi Ilfov (1482), Brăila (1487), Pădureţ (1498) etc. În secolul al XVIII-lea se păstra tradiţia că judeţele au început a fi „deosebite" de abia pe la 1442, ceea ce poate fi un indiciu pentru o mai bună organizare a acestora la începutul secolului al XV-lea, ca şi în Modova.

[45] În Moldova este şi mai evident faptul că domnia nu a reuşit decît tîrziu să organizeze administrativ întreaga ţară prin crearea ţinuturilor. Probabil că au existat la început ocoalele din jurul oraşelor, considerate ca o primă schiţă a preluării pe seama puterii centrale a teritoriului ţării şi care vor rămîne pînă tîrziu ca teritorii separate de restul ţinutului. Vezi vol. II, p. 220, nota [35].

O dovadă că ţinuturile moldovene au apărut mai tîrziu este modul cum erau localizate şi identificate satele: mai întîi, acestea erau identificate după cnezul sau judele lor (unde a fost sau este cnez cutare); apoi după rîul pe care erau aşezate (trei sate pe Siret, un sat pe Suceava etc.). Primele ţinuturi sînt amintite după moartea lui Alexandru cel Bun, ceea ce poate fi un indiciu că au fost organizate în timpul acestui domn: Tutova (1432), Ţeţina, Chilia, Vaslui, Bacău şi Tecuci (1436), Hotin (1441), Trotuş (1446) etc. De abia în această vreme domnia a putut să preia administrativ şi să organizeze întreg teritoriul Moldovei, cu excepţia celor două „republici", de care vorbeşte D. Cantemir, Cîmpulungul şi Vrancea, unde s-au păstrat relaţiile devălmaşe, neexistînd o clasă boierească locală.

Transformarea treptată a judeţelor şi ţinuturilor în unităţi administrative organizate de puterea centrală este rezultatul creşterii autorităţii şi a posibilităţilor acestei puteri de a asigura administrarea întregii ţări. Organizarea treptată a ţinuturilor şi judeţelor din cele două ţări este, astfel, o latură a procesului de întărire a autorităţii domneşti şi infirmă teoria potrivit căreia statul a fost de la începuturile sale „centralizat".

În Moldova dispunem de două evidenţe ale ţinuturilor: una este cuprinsă în *Cronica moldo-polonă* din 1564; cea de a doua este recensămîntul din vremea domnie lui Petru Şchiopul. Din prima aflăm că Moldova avea 24 de ţinuturi: Agiud, Bacău, Bîrlad, Cernăuţi, Chigheci, Cîrligătura, Covurlui, Dorohoi, Fălciu, Hîrlău, Horincea, Hotin, Iaşi, Lăpuşna, Neamţ, Orhei, Putna, Roman, Soroca, Suceava, Tecuci, Trotuş, Tutova, Vaslui. În recensămîntul lui Petru Schiopul nu mai apar decît 22 de ţinuturi: Agiudul şi Horincea nu mai sînt menţionate. În 1538 Moldova a pierdut ţinutul Tigbina, transformat în raiaua Bender.

[46] După cum a arătat C. C. Giurescu, Putna poartă nume slav, de la put, care înseamnă drum; Putna înseamnă deci „unde este drum". Vezi C. C. Giurescu, *Din trecutul judeţului Putna*, Focşani, 1937.

[47] Cetatea Neamţ datează din vremea domniei lui Petru Muşat şi nu are nici o legătură cu cavalerii teutoni, cum se credea în trecut. Vezi Victor Andrei, *Evoluţia teritorială a vechiului ţinut Neamţ*, Piatra Neamţ, 1936 (extras din „Anuarul Liceului de băieţi din Piatra Neamţ", 1934—1935).

[48] După opinia lui I. Bogdan, *Diploma bîrlădeană*, p. 107, Tecuci ar deriva din verbul slav teşti = a curge, tekăşti = curgătoare; în schimb, Al. Philippide, *Originea românilor*, II, Iaşi, 1927, p. 370—371, susţine că numele ar fi de origine cumană, de la Telek uciu = capătul ţării. Vezi şi Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, p. 93—94 şi C.C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, Buc., 1967, p. 291—293.

[49] Vezi Matei Mircea, *Studii de istorie orăşenească medievală (Moldova, sec. XIV—XVI)*, Suceava, 1970, p. 69 şi urm., care afirmă că Romanul „reprezintă cazul tipic de constituire a unei aşezări de caracter urban în jurul unei întărituri".

[50] Despre prezenţa husiţilor în Moldova vezi vol. II, p. 154—155, nota [60]. Despre originea numelui Huşi vezi şi N. Iorga, *Notiţe istorice* (RI, 1930, p. 179), care crede că numele vine de la Husul, nu de la husiţi; Richard Huss, *Der Familienname Huss in Luxemburg und Siebenbürgen und das Geschlecht der gotisch-altbaraischen Huosi*, Luxemburg, 1933; Ilie Bărbulescu, *Formele scrise şi pronunţarea numelor oraşelor Iaşi şi Husi în vechile texte* („Arhiva", 1938, nr. 1—2, p. 104—109).

[51] Despre numele Galaţi există o bogată literatură, dar nu toţi autorii acceptă originea slavonă a numelui: Al. Philippide, *Originea românilor*, II, Iaşi, 1927, p. 373—375, crede că numele vine de la arabul Kalhat = cetate; I. Bileţchi-Albescu, *Din vechea toponomastică a României* („Orpheus", 1928, nr. 5, p. 277—278), consideră că numele este de origine celtică, de la gala = vitejie; N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi onomasticii*, Buc., 1933, p. 280—281, susţine că numele derivă de la numele sud-slavic de persoană Gal = negru, părere acceptată şi de C. C. Giurescu; C. Turcu, *Originea numelui Galata* („Cronica", 24 sept. 1966, p. 10), crede că gala este de origine cumană = cetate naturală etc. Vezi şi G. Munteanu-Bîrlad, *Originea legendară a Galaţilor* („Orizonturi", 1939, p. 132—140).

Cît priveşte numele Bîrlad, G. Weigand („Jahrbericht des Institut für rumänische Sprache", 1921, p. 88) susţine că vine de la cuvîntul slav berlo = nuia, băţ, opinie acceptată şi de alţi istorici şi lingvişti; J. Bromberg („Byzantion", 1937, p. 470) crede însă că derivă de la cuvîntul grec Britolata; după Al. Philippide, *Originea românilor*, II, p. 362—370, numele ar deriva din arabul Bilad = oraş, ţară etc.

[52] Problema bîrladnicilor şi a statului lor a constituit obiectul a numeroase studii' după apariţia sintezei lui A. D. Xenopol: P. P. Panaitescu, *Diploma bîrlădeană din 1134 şi hrisovul lui Iurg Koriatovici din 1374. Falsurile patriotice ale lui B. P. Hasdeu* (RIR, II, 1932, p. 46—58); C. Cihodaru, *Cosideraţii în legătură cu populaţia Moldovei în perioada premergătoare invaziei tătarilor (1241)* (SCŞI, Istorie, XIV, 1963, fasc. 2, p. 234—238), care consideră că existenţa Bîrladului în sec. XII „este destul de problematică", oraşul datînd din sec. XIV; P. P. Panaitescu, *Din nou despre diploma bîrlădeană din 1134* („Romanoslavica", XIII, 1966, p. 85—91); V. Palade, *Cîteva consideraţii despre ţara berladnicilor în lumina cercetărilor arheologice de la Prodana şi Simila-Bîrlad* („Şcoala bîrlădeană", 1969, p. 74—80); V. Spinei, în AIIAI, 1972, p. 653, arată că Bîrladul cronicilor ruseşti nu a fost oraşul din Moldova, care datează din sec. XIV.

Mai nou, C. C. Giurescu — Dinu Giurescu, *Istoria românilor*, II, Buc., 1974, p. 222, consideră însă că Bîrladul cronicilor ruseşti „ar putea fi pe pămînt românesc". Vezi însă V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, Buc., 1982, p. 143—144, care susţine că săpăturile arheologice „nu au avut ca rezultat descoperirea unei reşedinţe cneziale şi nici a materialelor specifice aşezărilor vechi ruseşti", ceea ce exclude existenţa unei asemenea aşezări la Bîrlad.

[53] În sec. XV—XIV, pîrcălabii existau în ţinuturile moldovene unde erau cetăţi (Hotin, Soroca, Chilia, Orhei, Cetatea Albă, Neamţ, Roman). În sec. XVII apar pîrcălabi şi în alte ţinuturi (Tecuci, Galaţi, etc.). În Ţara Românească pîrcălabii au avut un rol mai puţin important.

Recenzînd lucrarea *Mircea cel Bătrîn* a lui P.P. Panaitescu, C.C. Giurescu îşi exprima opinia că judeţele muntene ar fi fost conduse de pîrcălabi, „dregători de caracter, în primul rînd, militar" (*În legătură cu Mircea cel Bătrîn*, în RIR, 1945, p. 418). În realitate, prezenţa pîrcălabilor era legată de existenţa cetăţilor, ei fiind amintiţi în Ţara Românească numai la Cetatea Dîmboviţei (1368), cetatea Teleajen (1474) şi cetatea Poienari (începînd de la 1507); în restul judeţelor ei nu sînt menţionaţi, astfel încît nu există dovezi că ei ar fi îndeplinit în Ţara Românească rolul important pe care îl aveau în Moldova, aşa cum susţine C. C. Giurescu.

Cît priveşte pe pîrcălabii de oraşe (amintiţi la Piteşti, Tîrgşor, Tîrgovişte şi Tîrgu Jiu), aceştia erau reprezentanţii domniei în oraşe (nu în judeţe!), avînd în atribuţia lor în primul rînd strîngerea veniturilor cuvenite domniei şi apoi participarea la judecarea pricinilor privind pe locuitorii oraşelor. La 1451 sînt amintiţi astfel, într-o poruncă referitoare la vămile interne, „pîrcălabii de oraşe, unde sînt tîrguri", care se ocupau de aceste vămi (DRH, B, I, p. 187).

[54] Staroşti existau în ţinuturile de margine ale Moldovei. Vezi G. Popovici, *Stăroştia sepinicensă*, în vol. *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, Buc., 1900, p. 476—482 şi A. Sava, *Documente putnene*, vol. I, Focşani, 1929. În sec. XVII, cei doi termeni — pîrcălab şi staroste — au ajuns să se confunde; la 29 iunie 1656 lui Dumitraşco i se spune staroste şi pîrcălab de Tecuci (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 208, n. 412).

[55] În oraşele unde existau cetăţi şi pîrcălabi domneşti, şoltuzul şi pîrgarii erau subordonaţi acestor dregători. În mărturiile pe care le dau pentru diverse schimbări de bunuri imobiliare, ei sînt citaţi după respectivii pîrcălabi. Vezi, de pildă, mărturia dată în martie 1588 de David şi Bejan, pîrcălabi de Roman, Ionaşco şoltuzul şi 12 pîrgari din tîrgul Roman (AIIAI, 1970, p. 338). Despre această problemă vezi pe larg N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 366—383.

[56] Din documente nu rezultă prea clar care era numărul slujbaşilor ce asigurau administraţia judeţelor; documentele de scutiri fiscale acordate satelor unor mănăstiri sau ale unor boieri în secolul al XV-lea vorbesc adeseori despre sudeţi (judecători), rabotnici, globnici sau alţi boieri mari şi mici „trimişi după milele şi muncile domniei mele", ceea ce dovedeşte că reprezentanţii domniei şedeau în anumite centre sau curţi, de unde erau trimişi în sate pentru perceperea dărilor sau muncilor cuvenite domniei.

Aceşti slujbaşi mărunţi erau denumiţi după darea pe care o strîngeau: dijmari, găletari, fînari, vinăriceri etc. Curtenii respectivi îndeplineau, după nevoi, funcţiile amintite; întrucît dările nu se strîngeau toate în acelaşi timp, se înţelege că o slugă domnească putea fi găletar la vremea secerişului, fînar la cositul fînului sau vinăricer toamna, cînd se făcea vinul, purtînd la timpul respectiv numele dării pe care o percepea.

O dovadă concludentă a unei mai bune organizări teritoriale a Moldovei şi a Ţării Româneşti în secolul al XVI-lea o constituie apariţia marilor vătafi, comandanţii curtenilor din ţinuturi şi judeţe şi şefii administraţiei locale, problemă necunoscută lui A. D. Xenopol.

Primii mari vătafi sînt amintiţi în documentele Ţării Româneşti în al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, iar în Moldova în timpul celei de a doua domnii a lui Petru Rareş. Începînd de la 1546, în ţinuturile moldovene se poate urmări chiar succesiunea marilor vătafi pînă la mijlocul secolului al XVII-lea, cînd au fost înlocuiţi cu căpitanii de ţinut. În aceste ţinuturi sînt amintiţi, de regulă, cîte doi mari vătafi, aşa cum în ţinuturile care aveau cetăţi (Hotin, Neamţ, Roman) existau cîte doi pîrcălabi.

Este foarte posibil că, în Ţara Românească, marii vătafi să fi înlocuit pe sudeţii din judeţe, amintiţi încă în documentele de scutiri de la începutul secolului (pînă la 1526), şi care, după apariţia marilor vătafi (1529), nu mai sînt pomeniţi în aceste porunci de scutire, locul lor fiind ocupat de vătafii cei mari şi cei mici, subalternii primilor.

După cum reiese din documente, marii vătafi îndeplineau în ţinuturile şi judeţele lor atribuţii de ordin administrativ, fiscal, judecătoresc şi militar, asemănător cu acelea ale staroştilor şi pîrcălabilor. Dispunem de puţine ştiri şi nu îndeajuns de sigure cu privire la atribuţiile militare ale vătafilor. Avînd în vedere faptul că, în *Cronica moldo-polonă*, vătafii de ţinut sînt numiţi stegari, putem presupune că ei erau comandanţii steagurilor din ţinuturile ce conduceau, aşa cum în ţinuturile unde existau pîrcălabi, această funcţie o îndeplineau dregătorii cu acest titlu. De altminteri, în această vreme atribuţiile militare erau îndeplinite de aceiaşi oameni care asigurau şi administraţia.

Din scutirile acordate unor mari stăpîni feudali la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi la începutul celui următor, în care este interzis întîi accesul marilor vătafi, apoi al dăbilarilor, globnicilor şi duşegubinarilor, rezultă că marii vătafi îndeplineau diverse sarcini fiscale: scoteau satele la munci pentru domnie, luau cai de olac, „trăgeau" averea celor fugiţi de bir pentrua despăgubi vistieria etc. Marii vătafi asigurau apoi „poliţia" internă a ţinuturilor, prinzînd pe răufăcători, vegheau la păstrarea „ordinei" feudale etc.

[57] Opinie îndreptăţită; *aceasta este diferenţa dintre statul feudal şi statul modern, care are şi atribuţii de ordin public.* Totuşi, nu se poate nega faptul că autoritatea centrală trebuia să ia uneori şi măsuri de interes mai general, de pildă pentru repararea drumurilor sau construirea unor poduri. Astfel, locuitorii satului Călimăneşti-Vîlcea erau scutiţi de dări „ca să taie ei cu ciocanul aceste pietre mari şi să îndrepte drumul" care mergea spre m-rea Cozia, drum pe care se călătorea „cu mare nevoie şi cu multă trudă" (DIR, B, veac XVII, vol. II, p. 105).

Un alt caz este acela al podului domnesc de la Măşani-Ialomiţa, despre care se spune, la 16 sept. 1629, că „ a fost făcut de megiaşii din Văleni pentru mila şi iertarea pe care le-au avut de la toţi domnii pentru acest pod" (DRH, B, vol. XXII, p. 674). Deci domnia acorda scutiri de dări pentru construirea şi întreţinerea podurilor.

Măsuri speciale trebuiau luate cînd treceau prin ţară oştile turceşti, ca în anul 1689, cînd Constantin Brîncoveanu trimite doi boieri „să caute ca unde ar fi vad bun pre apa Argeşului, să facă pod pentru trecerea oştilor împărăteşti" (Radu Greceanu, *Istoria lui Constantin Basarab Brîncoveanu voevod*, ed. A. Ilieş, p. 73).

[58] Straja exista numai în Moldova, iar străjerii aveau menirea să păzească hotarele ţării. Vezi N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 153—161. Prinderea răufăcătorilor intra în obligaţia locuitorilor care trebuiau să le ia urma; satul unde se pierdea această urmă era pasibil de pedeapsă. În această privinţă, locuitorii colaborau cu „oamenii armaşului celui mare", care duceau legaţi pe răufăcători la domnie. Vezi AIIAI, 1969, p. 166—167.

Citâm aici textul unui interesant document muntean din 10 sept. 1619, prin care Gavril Movilă dă dreptul locuitorilor unor sate „să fie volnici cu cartea domniei mele şi cu sluga domniei mele, anume Neagul portar, ca să umble şi să caute de în sat în sat pe urma unor boi" furaţi, iar, „unde se vor înfunda urma acelor boi, să aibă a luare de în satul acela 5 boi" (DIR, B, veac XVII, vol, III, p. 415).

[59) Este vorba de aşa-numitul gărdurărit, o amendă pe care o plăteau cei ce nu-şi îngrădeau viile. Exista o categorie de slujbaşi mărunţi, numiţi gărdurari, care acţionau în regiunile „pre unde sînt vii" şi care trebuia „să caute de garduri pre unde vor fi stricate, să apuce (pe locuitori) să-şi facă gardurile făr-de voia lor". După cum rezultă dintr-o poruncă a lui C. Brîncoveanu din 1 ian. 1695, se plăteaua 300 de bani pentru o vraniţă deschisă, 52 de bani

pentru un pîrleaz neastupat, un taler pentru o groapă de boştină etc. Vezi *Anatefterul*, ed. D. C. Giurescu, în SMIM, V, 1962, p. 382—383.

[60] Despre dări vezi vol. II, p. 212—214 cu notele [106] şi [165) de la p. 227 şi 234 şi C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, II/2, p. 633—713.

Pentru a dovedi că birul se plătea după avere, vom cita un interesant document emis de cancelaria lui Radu Şerban la 21 iulie 1610, din care aflăm că: *„toţi oamenii pe care i-a apucat crestarea (pe răboj) să plătească la bir pe avere şi pe bucate"*. În acest scop, cîţiva locuitori din Gărdeşti erau împuterniciţi de domn „să le numere bucatele (celorlalţi) ..., să plătească la bir pe bucate". (SMIM, V, 1962, p. 631). Ni se pare că documentul este deosebit de clar cu privire la modul cum se percepea birul, dare pe avere, nu pe cap de locuitor.

[61] Vinăriciul nu se plătea pe crîşme; el constituia o obligaţie fiscală a locuitorilor care produceau vin şi era de două feluri: vinărici domnesc, datorat domniei şi vinărici boieresc sau otaştină, cuvenit stăpînului locului; cuantumul său era de 1/10 (cel domnesc) sau 1/20

La 1779 se menţiona: „obiceiu iaste, afară de vinăriciu domnesc, oricine are vii, ori pă moşii mănăstireşti, ori boiereşti, îşi dă otaştina pămîntului din 20 vedre una vadră cu vin" (*Acte judiciare din Ţara Românească, 1775—1781*, p. 733). La 1628 se spunea însă că viile din Răzvad erau „dajnice cu vinărici, să dea din zece vedre o vadră, cum a fost legea veche" (DRH, B, vol. XXII, p. 284).

Darea pe crîşme se numea crîşmărit şi a fost înfiinţată în sec. XVIII.

[62] Ilişul era o dare pe cereale, asemănătoare cu găleata sau găletăritul. Vezi C. C. Giurescu, *Despre iliş* (RIR, 1937, p. 253—257); D. Prodan, *Despre „iliş" în Transilvania* (AIINC, 1939—1942, p. 361—272).

[63] Despre posadă vezi vol. II, p. 234, nota [166].

[64] Despre amenzi: gloabă, osluh, duşegubină, tretină, pripas, zavescă şi ferîie vezi N. Grigoraş, *Principalele amenzi din Moldova în timpul orînduirii feudale (secolele al XV-lea — al XVIII-lea)* (AIIAI, 1969, p. 159—174).

[65] Despre osluh (= neascultare) şi pripas vezi P. P. Panaitescu, *Pripăşaşi şi „osluhari"* (SAI, 2, 1957, p. 57—66); Dan Bugeanu, *Observaţii asupra evoluţiei semantice a cuvîntului pripas în limba română* („Limba română", 1969, nr. 1, p. 39—47).

[66] Despre originea termenului vezi B. P. Hasdeu, *Şugubeţ şi şugubină. Un rest din influenţa juridică a slavilor asupra limbii române* („Columna lui Traian", 1882, p. 612—619).

Duşegubina sau şugubina era o amendă ce se plătea marelui vornic pentru călcarea moralei. Bărbaţii care erau reclamaţi de femeile cu care avuseseră legături sexuale erau datori să dovedească cu martori că nu sînt vinovaţi; în cazul în care nu o puteau face, erau obligaţi să plătească despăgubiri femeii cu care „greşiseră" şi duşegubină marelui vornic (document din 30 iulie 1700, publicat în „Arhiva", 1894, p. 552). La 1741 marele vornic încasa cîte 12 galbeni de „fata mare burdihoasă" (însărcinată) şi 12 lei de la văduva care avusese relaţii cu un bărbat, la aceşti bani adăugîndu-se „ciubotele" încasatorilor. „Gloaba pîntecelui" — cum mai era numită amenda — era suportată de bărbaţi, femeile plătind doar cîte doi galbeni ciubotele „pă obicei" (N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 228—229 şi 273—274). Cei care făceau „şugubină cu ţigăncile boiereşti, sau călugăreşti" erau globiţi de stăpînul ţiganului (*ibidem*, p. 96—97). „Oamenii bisericeşti" care greşeau cu mirence erau globiţi de protopop (*ibidem*, p. 273).

[67] Despre vătămani şi atribuţiile lor — asemănătoare cu ale cnezilor şi juzilor — vezi Al. Gonţa, *Satul în Moldova medievală*, p. 136—140. Lucrarea trebuie utilizată cu precauţie, deoarece cuprinde numeroase erori şi exagerări. De pildă, autorul consideră că toate satele conduse de vătămani erau locuite de tătari; el citează ca nume de vătămani: Alexa, Căliman, Vasile, Procopie, Zlătarul etc., care numai tătari nu sînt. Am putea adăuga la numele de vătămani citate de Al. Gonţa numeroase altele, amintite în zeci de documente, care dovedesc că vătămanii erau români, îndeplinind funcţii similare cu cnezii şi juzii: Anania, Gherman, Maxim, Samoil, Ştefan, Voinea etc. etc. (vezi indicele la DRH, A, vol. I—IV). *Originea străină a numelui unei instituţii nu poate constitui în nici un caz o indicaţie că ea se aplica unor străini în ţările române;* după o asemenea logică, cei care plăteau iliş sau dădeau cai de olac ar fi trebuit să fie şi ei străini, în speţă tătari, pentru că termenii sînt şi ei de origine tătărască.

[67 bis] Fumăritul apare mai întîi sub numele de „galben de fum" la 6 april 1628, 1 iulie 1634, etc. (DRH, B, vol. XXII, p. 104 şi vol. XXIV, p. 416), iar mai apoi cu numele simplu de „fum" (*ibidem*, XXV, p. 10). La 1822, la Bucureşti se plătea fumărit pentru fiecare prăvălie sau cîrciumă mare cîte 5 taleri şi 66 de bani anual. Separat, exista „fumăritul bălţilor", dare plătită de locuitorii care pescuiau pentru nevoile proprii, nu şi pentru comerţ; în vremea domniei lui C. Brîncoveanu, se încasa de la toţi locuitorii din regiunea bălţilor Dunării „după obicei, de pat cîte bani 72". La 1822 scăzuse la 66 de bani. Vezi C. C. Giurescu, *Istoria pescuitului în România*, p. 282—283.

[68] Sulgiu nu era o dare „pe laptele vacilor", ci o dare pentru vitele tăiate pe care o încasa slugerul, însărcinat cu aprovizionarea curţii domneşti cu carne. Vezi C. Stoide, *Despre sulgiu şi ialoviţă*, în vol. *În amintirea lui C. Giurescu*, Buc., 1944, p. 493—502 şi Mihai Lazăr, *Date şi sublinieri noi cu privire la „sulgiu" şi „ialoviţă" în Moldova secolelor XVI—XVIII* („Hierasus", 1979, p. 131—140).

[69] Despre concedarea încasării dărilor marilor dregători — sursă importantă de venituri pentru aceştia — vezi N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători*, p. 143—147. La rîndul lor, marii vistieri puteau încredința şi ei strîngerea dărilor dintr-un ținut unor apropiați ai lor. La 14 ian. 1712 aflăm astfel că, în prima domnie a lui Mihai Racoviță, Enache, fiul lui Ştefan Scărlet armaşul, s-a dus la Ion Palade mare vistier „şi s-au rugat dumisali să-i dia vr-o slujbă, să-ş prindză ceva, fiind omul dumisali; deci dumnealui i-au dat cifertul pe mazili la ținutul Hîrlăului" (N. Iorga, *Studii şi documente*, VI, p. 39—40).

[70] Vezi şi cazurile citate de N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 183—184.

[71] Ilustrativ în acest sens este documentul din 16 sept. 1629, din care rezultă că birarii făceau abuzuri în timpul strîngerii birului în aşa-numitele „scaune de bir", unde şedeau în acest timp (DRH, B, vol. XXII, p. 675).

[72] Despre amenda numită ciubote vezi N. Stoicescu, *Treapădul şi ciubotele în secolele XVI—XVIII* („Studii", 1969, nr. 2, p. 281—288).

[73] Bogdan nu era dregător domnesc, ci „sluga" lui Radu postelnicul, deci un pîrcălab de sat (DRH, B, vol. XI, p. 152).

[74] Vezi şi numeroasele cazuri citate de N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători*, p. 148—150.

[75] Despre conducerea oraşelor în evul mediu vezi amănunte la: Lia Lehr, *Organizarea administrativă a oraşelor din Țara Românească în anii 1501—1650* („Studii", 1956, nr. 2—3, p. 57—75); Paul Cernovodeanu, *Considerații privitoare la organizarea oraşului Bucureşti în secolele XVI—XVII* („Bucureşti", 1964, p. 159—176); D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV—XVIII)* (AIIAI, 1965, p. 178—194); N. Grigoraş, *Instituții feudale din Moldova. Organizarea de stat pînă la mijlocul sec. XVIII*, p. 318—386.

[76] Satele erau conduse de: juzi, cnezi, vornicei, vătămani şi pîrcălabi. Pentru Moldova vezi Al. Gonța, *op. cit.*

[77] Textul exact al documentului este: „pe oricîți oameni ascultă de mitropolie să nu-i judece nici şoltuzii şi nici pîrgarii, nici să nu ia gloabe de la ei, nici dregătorii tîrgului, nici pentru ceartă, nici pentru ziua sfîntului Ilie " (DRH, A, vol. II, p. 104).

[78] Despre „oamenii buni şi bătrîni" care judecau împreună cu şoltuzii şi pîrgarii în primă instanță pricinile dintre tîrgoveți vezi *Istoria dreptului românesc*, I, Buc., 1980, p. 396—400 (par. *Justiția urbană*).

[79] Despre catastifele oraşelor în care se înscriau toate transferurile de proprietăți funciare din hotarul acestora vezi amănunte la N. Grigoraş, *Instituții feudale din Moldova*, p. 361—364. Ele nu existau numai la Iaşi, cum susține Xenopol.

[80] Organele de conducere ale oraşelor şi satelor erau alese de locuitori. Vezi *Istoria dreptului românesc*, I, p. 312 şi Al. Gonța, *op. cit.*, p. 386 şi urm. În satele aservite, pîrcălabii şi vorniceii erau numiți de obicei de stăpînii feudali (N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 417—418). Pentru Țara Românească vezi porunca dată de C. Brîncoveanu la 1696 m-rii Slobozia lui Enache „să pue egumenul rumân să fie pîrcălab, iar nu țigan" (N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 364). Erau însă şi cazuri cînd alegerea acestora era lăsată la voia sătenilor (Vezi DRH, A, vol. XIX, p. 352).

Ca reprezentanți ai stăpînilor, pîrcălabii satelor aservite exercitau asupra acestora constrîngerea extraeconomică în numele stăpînului. De pildă, la 1632 Matei Basarab dă o poruncă unor rumâni ai lui Bunea Grădişteanu, amenințîndu-i „care nu va asculta, să fie volnic pîrcălabul lui să-l bată mult" (DRH, B, vol. XXIII, p. 434). Vezi şi P. P. Panaitescu, *Obştea țărănească*, p. 190—193.

[81] Vezi Maria Beraru, *Biserica română şi asistența publică pînă la Regulamentul Organic*, Buc., 1934; N. Iorga, *La continuation des hôpitaux byzantins par les hôpitaux roumains* (RHSEE, 1932, p. 395 şi urm.); Simion Reli, *Medicina călugărească în trecutul românesc*, Cernăuți, 1934 (extras din „Candela", 1934, nr. 11—12); Virgil Molin, *Date noi cu privire la trecutul instituțiilor pentru îngrijirea sănătății patronate de mănăstirea Neamț* (MM, 1964, nr. 5—6, p. 246—256); Nestor Vornicescu, *Îngrijirea sănătății în vechile noastre mănăstiri* (MO, 1968, nr. 1—2, p. 65—69) etc.

[82] Textul exact este: domnul dă „locului şi lăcaşului numit bolnița de la Simidreani ... şi celor ce trăiesc în acest sfînt loc şi încă şi altui loc de binefacere care este în fața porților bisericii de la mănăstirea de la Arghiş, numit locul primitor de călători, ca să le fie pentru hrana fraților de la bolniță şi a călătorilor din adăpostul de călători toată căşăria oricît se va alege din județul Pădureț" (DRH, B, vol. II, p. 418—419). Vezi N. Vătămanu, *Contribuții la istoricul bolniței de la Simidreni şi al xenodochiului de la Argeş* (BOR, 1968, nr. 11—12, p. 1385—1389), care arată că adăpostul pentru călători a fost înființat după modelul xenodochiului bizantin.

După unele opinii, bolnița nu era un spital public, ci un loc de izolare al călugărilor din mănăstiri, motiv pentru care se clădea numai în preajma mănăstirilor (Cozia, Curtea de Argeş etc.). Vezi V. Manoliu, *Cu privire la presupusa bolniță de la Vodița*, în vol. *Din istoria medicinii româneşti şi universale*, Buc., 1962, p. 59—63; N. Vătămanu, *Bolnițe şi spitale* („Viața medicală", 1964, p. 1471—1475); Petre Miroiu, *De la bolnița mănăstirească la spitalul organizat* (MO, 1971, nr. 5—6, p. 359—369).

Problema a fost dezbătută într-un simpozion cu titlul: *Semnificația medico-istorică a bolnițelor mănăstirești*, la care au luat parte V. Bologa, G. Brătescu, V. Manoliu și alții. Vezi MO, 1969, p. 681—704. Vezi și T. G. Bulat, *Biserica Moldovei și așezămintele spitalicești în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (BOR, 1972, nr. 11—12, p. 1227—1237).

Dintr-un text din *Tipiconul Sf. Sava*, Iași, 1816, cap. 48, p. 55—56, reiese că în bolnițele mănăstirești erau îngrijiți atît monahii, cît și cei „streini ce vin cu boale grele și grabnică tămăduire cer". Vezi MO, 1969, nr. 9—10, p. 699 și Antonie Plămădeală, *Biserica slujitoare*, Sibiu, 1986, p. 162. La 12 april 1620 este amintită bolnița de la m-rea Golia făcută pentru „săracii calici" (Arh. St. Buc., m-rea Golia, II/5; trad. din sec. XVIII). Pe de altă parte, Cristina Ionescu și I. Romanescu, *Cîteva opinii despre rolul bolnițelor mănăstirești din Moldova* (MO, 1970, nr. 1—2, p. 47), au arătat că în arhivele din Iași se păstrează numeroase cereri de internare în bolnițe din partea unor mireni bolnavi.

[83] Este vorba de spitalul Colțea din București. Vezi vol. *Spitalul Colțea. Două sute șaptezeci și cinci de ani de existență*, Buc., 1979.

[84] Vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, p. 473—475, unde se arată că spitalul nu exista încă la 1 ian. 1757, cînd domnul Constantin Racoviță hotăra „să facă spitalie la mănăstiria noao ce din nou s-au zidit aice în orașul Iașilor". Vezi și *200 de ani de la întemeierea așezămintelor spitalicești „Sf. Spiridon" din Iași* (BOR, 1957, nr. 1—2, p. 108—113).

CAP. III

MIȘCAREA INTELECTUALĂ

Par. 1. Limba slavonă și limba română

La nici un popor din Europa nu a fost mersul ideilor atît de împiedicat ca la acel al românilor. De la dispariția Daciei în noianul năvălirilor barbare, cînd se stinse facla culturii care începuse a străluci în provincia romană pînă în timpurile ce ne ating mai deaproape, poporul român s-a zvîrcolit mai cu deosebire în mișcări fizice, iar cele intelectuale frămîntară mai puțin decît toate a lui ființă [1].

Poporul român moștenise de la romani elementul de căpetenie din care se zămislise, limba sa neolatină și religia creștină, două pîrghii de cultură care, îmbinate, ar fi putut grăbi, îndată ce vremurile se mai liniștiră, reîndrumarea civilizației. Timpurile furtunoase ale năvălirilor aduseseră însă, în afară de sălbătăcirea deprinderilor, provocată prin o stare bîntuită și neașezată, și întemeierea unei înrîuriri străine statornice și trainice, care trebuia să dăuneze mult mai puternic spiritului român decît zdrobirea vieții sale civilizate de altădată. Dacă starea haotică produsă prin prăbușirea barbarilor asupra Daciei avuse de efect nimicirea vieții culturale trăită de daco-romani în țara lor [2], introducerea limbii slavone în biserica și statul român împiedică pentru secole îndelungate reînnodarea firului cultural, rupt prin violența năvălirii.

Predomnirea acestei limbi străine în forma principală de cultură a timpului, religia, începu îndată după căderea țărilor nord-dunărene sub stăpînirea ⟨dominația⟩ bulgarilor [3], și anume după ce acest popor însuși primi ritul slavon, introdus de Methodiu și Ciril, mai întîi în Moravia și apoi în biserica lui, cum am văzut-o aiurea, în timpul imperiului întîi al bulgarilor care dispare de pe scena lumii în anul 1018.[1]

Creștinismul roman fu suplantat cu violență prin acel bulgăresc [4] și de atunci înainte exprimarea gîndirii românești, în chipul trainic al scrierii, deveni slavonă. Limba latină, în loc de a se menține în sfera închinării religioase, fu alungată cu totul din întrebuințarea reflexivă a poporului român și el, în loc de a-și păstra comunitatea sa intelectuală cu popoarele latine ale Europei apusene din care făcea parte prin originea lui, intră în legătură prin forma cultului său, și în curînd prin aceea a întregii sale vieții culturale, cu popoarele slavone. El se apropie încă și mai mult de acestea, cînd, la 1054, despărțindu-se biserica ortodoxă de cea catolică, românii, ca unii ce profesau creștinismul bulgar ⟨ortodox⟩, luară și ei parte cu ortodocșii contra creștinilor apuseni.

---

[1] Vol. I, p. 295 și urm.

De atunci și pînă pe la Matei Basarab și Vasile Lupu, forma superioară, adică scrisă a gîndirii românești, se rosti în limba slavonă; ca un munte zăcu această limbă străină pe întreaga comoară intelectuală a poporului român timp de aproape opt veacuri, înăbușind orice manifestare mai înaltă a cugetării, care, chiar dacă s-ar fi putut ivi, nu putea să se desfășoare [5].

Deși în sfera reflexivă, în păturile mai de sus ale societății, poporul românesc adoptase, silit de împrejurări, un organ de rostire străin, dînsul nu și-l însuși niciodată într-un chip viu, ci el rămase numai întins pe hîrtie, sau răsunînd din slujbele bisericești, ca un limbaj înțeles numai de acei ce le săvîrșeau și de puțini dintre închinători din clasa înaltă, boierii [6]. Graiul obișnuit rămase tot acel românesc, care se răsfira nu numai pe buzele oamenilor neștiutori, ci și pe acele ale cărturarilor acelui timp, de îndată ce ei lăsau cartea din mîini spre a reintra în viața de toate zilele.

Poporul român a vorbit în toate epocile istoriei sale limba românească, deși stratul care reprezintă cultura în sînul lui a putut să se abată în deosebite timpuri de la această normă firească și să vorbească slavonește în timpul slavonismului, grecește în timpul grecismului și franțuzește în timpul predomnirii civilizației franceze.

Tot așa și poporul italian, cel francez și cel german, au vorbit totdeauna idiomul său propriu, cu toate că învățații dezbăteau gîndirea în grai și în scrisoare în limba latină cea moartă de demult și tot așa este și limba slavă din cărțile noastre bisericești. Greul poporului stă însă în acele straturi adînci care duc oarecum neconștiut și în chip mai mult vegetativ felul lor de a fi, și nu în pătura mult mai subțire a claselor înalte.

Pe cînd însă cărțile bisericești erau cu totul străine de sufletul poporului prin fondul și forma lor și cuprindeau în ele o limbă slavă influențată numai de textele originale grecești «din care fuseseră traduse», textele documentelor slavone, scrise de diecii noștri pentru afaceri interne ce priveau părțile ori chiar pe vodă erau expresiunea neapărată a noastră internă și se influențau de acest suflet românesc nu numai prin fondul ci și prin limba în care erau scrise, căci, în afară de formularul înțepenit al hrisoavelor, erau unele părți originale: aprecierea unei mărturii, numele locurilor, prețul vînzării, și alte multe, care erau concepute de dieci în mintea și graiul lor românesc și numai cît traduse în limba oficială a timpului [7]. De aceea se întîlnesc în documentele slavone ale țărilor române multe întorsături de fraze și forme gramaticale, multe cuvinte și mai ales nume proprii redate în spiritul și forma graiului poporan[1bis]. «Așa, pentru a nu cita decît un caz din cele numeroase ce s-ar putea aduce, amintim hrisovul lui Ștefan cel Mare din 5 martie 1493 în care se reproduce în arătarea hotarului satului Sfeteanii (Tețcanii de astăzi din Bacău), scrise în slavonește cuvintele: gura Ardzului, vadul Neguțătorului, gura Călugăriței, lacul Puturos, obîrșia Slatinei.[2]»

Dacă însă limba slavonă a fost limba bisericească la noi în țară, de unde apoi s-a introdus în chip neapărat și în viața statului, poporul român trebuia să se slujească de limba lui națională nu numai în graiul comun, ci și în alte manifestări ale vieții sale intelectuale.

De cîte ori se cutremura în ființa lui cîte o coardă răsunătoare, o durere sau o veselie — în limba română, singura ce avea pentru el noimă și

[1bis] Vezi Gh. Ghibănescu, *Introducere la slovarul slavo-român*, în *Ispisoace și zapise*, III, 2, la sfîrșit.
[2] I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 7.

răsunet — își exprima el cugetările sale. De aceea poezia poporană și poveștile, din care una mulțămea simțămîntul, celelalte închipuirea, conțin uneori dovezile unei vechimi foarte adînci din viața românilor; adesea se întrevăd în ele răsunete care întrec nu numai perioada romană, ci și acea dacă, și ajung pînă la originile omenirii europene, în leagănul arilor. Acest fenomen nu este mai extraordinar la români decît la celelalte popoare ale Europei; el arată însă că închipuirea unui popor este întotdeauna deșteaptă, că inima lui totdeauna bate și că cele două forme ale rostirii sale, poezia și povestea, niciodată nu amorțesc.

Limbile ce s-au succedat pe pămîntul Daciei s-au prefăcut cu totul: cea scită, cea dacă, cea romană, cea slavonă și altele încă din care s-a făurit încetul cu încetul graiul românesc [8]. Comorile închipuirii și ale poeziei au rămas însă aceleași, schimbîndu-și numai vestmîntul și păstrînd în esența lor aceeași formă și același cuprins.

Dintre poeziile poporane care au un caracter vechi și care s-au transmis deci din gură în gură, prin limba cea încet și pe nesimțite transformată a locuitorilor stătători ai Daciei, amintim balada *Cucul și turturica*, precum și *Povestea numerelor* care, avîndu-și originea lor în Persia, au înaintat treptat pînă la malurile Dunării și mai departe încă pînă în apusul Europei[3] [9].

Tot așa din vechime s-a păstrat în gura poporului legenda *Soarelui și a lunii*, în care soarele, îndrăgostindu-se de sora lui, Ileana Consinzana, vrea să o ieie de soție; Dumnezeu însă nu iartă să se facă o asemenea nelegiuire, ridică pe Ileana dinaintea chiar a altarului și o aruncă în ape, prefăcînd-o în mreană de aur. Soarele se lasă după ea înspre apus, coborîndu-se în mare, iar Dumnezeu, vîrînd mîna în valuri, apucă mreana și o repede în ceruri, prefăcînd-o în lună, poruncindu-le la amîndoi:

„Cu ochii să vă zăriți,
Dar să fiți tot despărțiți.
Zi și noapte plini de dor,
Arși de foc nestingător;
Vecinic să vă alungați,
Ceriul să cutreierați,
Lumile să luminați".

Această frumoasă alegorie are învederat, cel puțin prin fondul ei și cu toată culoarea ei creștină, o origine antică. Este personificarea soarelui și a lunii, Apolon și Diana, ceea ce se vede chiar și din faptul că soarele este arătat că-și obosește caii cutreierînd cerul și pămîntul.

Tot în acele timpuri îndepărtate ne strămută și bala lui *Erculean*, căpitan rîmlean, care descopere „pe Cerna în sus, pe sora cea mai mică și mai sălbatică" ce sta ascunsă în stîncă, izvoarele întăritoare și dătătoare de sănătate de la Mehadia 〈Băile Herculane〉, care se știe că pe timpul romanilor purtau numele de apele lui Hercule.

Tot rămășițe din antichitatea clasică combinate cu elemente noi ne înfățișează *Colindele* (de la Calendae) [10], mai ales cea de Anul Nou care începe cu versurile:

„S-a sculat mai an
Bădica Traian".

De asemenea acele cu refrenul neînțeles: *Ler o Ler, Doamne Ler*, în care se invocă poate larii romani, mai curînd însă împăratul Aurelian. Tot așa de vechi sînt cîntecul stelei, vicleimul, care se referă la timpurile

---

[3] Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, 1879, apendice.

primitive ale vieţii creştinilor, şi jocul căluşarilor, moştenit de la romani (colisalii).

Contemporană sau puţin posterioară descălecării este minunata baladă *Mioriţa*, cea mai frumoasă creaţiune poetică a minţii româneşti [11]. Se vorbeşte în ea de trei păstori: unul moldovean, unul ungurean şi unul *vrîncean*. Acest de pe urmă termen arată că pe vremea cînd a fost alcătuită balada, Vrancea sau ţinutul Putnei nu fusese încă alipit de Moldova sub Ştefan cel Mare (1475), deoarece se vede o duşmănie între cei trei ciobani, arătaţi ca aparţinînd unor ţări deosebite [12].

Multe din doinele haiduceşti [13], precum *Mihu copilul*, *Toma Alimoş*, *Vidra*, *Român Gruie Grozovan* şi altele, pot să-şi aibă originea lor în această epocă plină de bîntuieli, putînd da naştere la asemenea fiinţe care dispreţuiau legile cele de toţi încălcate şi-şi croiau un trai bazat pe voinicie, apărat de paloş şi tăinuit la umbra codrilor. Fiindcă însă aceeaşi stare se menţine şi în perioada următoare, cele mai multe din ele au împrumutat şi elemente mai noi, care le modernizează, apropiindu-le de noi.

În partea de jos a poporului întîlnim deci limba română nu numai ca vorbită, dar încă şi slujind drept organ de rostire a frumosului.

În sferele superioare, această limbă, cu toate că slujea şi aici de instrument firesc şi normal al arătării gîndurilor, totuşi pentru unele părţi ale cugetării, şi anume toate acelea care cereau o cunoştinţă de carte, era înlocuită cu limba slavonă. Aceasta predomnea exclusiv în slujba bisericească şi în cancelariile domneşti; de aceea toate cărţile ce se întrebuinţau în biserică în veacurile al XIII-lea, al XIV-lea, al XV-lea şi cea mai mare parte din al XVI-lea sînt scrise în limba slavonă; toate documentele ce ne-au rămas din aceste veacuri sînt redactate în aceeaşi limbă.[4] [14]

Cunoştinţa limbii slavone exista şi la românii de peste munţi, unde ea era răspîndită înainte încă de descălecarea ţărilor române, fiind întrebuinţată nu numai în relaţiile private, ci şi în acele oficiale, pe la curţile voievozilor principatelor 〈voivodatelor〉 române ce le-am întîlnit în ţările de dincolo de Carpaţi. Tot aşa va fi fost ea cunoscută şi la curţile voievozilor din Muntenia anteriori descălecării, precum la acea a lui Seneslau, Lytuon 〈Litovoi〉, adică banul Basarab care ieşi înaintea tătarilor [15], precum şi la micile state ce existau prin Moldova, în Vrancea, Cîmpulung şi Chigheci. Dovadă că lucrul trebuie să fie astfel este împrejurarea că cele mai vechi documente din ţările române sînt redactate în această limbă; aşa cel al lui Dan din 1385, hrisoavele lui Mircea cel Mare, al lui Roman-Vodă şi fără îndoială şi acel al lui Radu Negru din 1292, amintit de actele posterioare.

Întrucît cele mai vechi documente întîlnite sînt toate slavone, nu avem nici un motiv de a ne îndoi că ele să nu fi fost, chiar de la începutul înjghebării vieţii de stat la poporul românesc, redactate în această limbă, care început ştim că s-a făcut sub înrîurirea slavo-bulgară. Care va fi fost limba scrisă înainte de întemeierea vieţii de stat la români nu se poate dovedi documental; atîta se poate însă susţine, din exprimarea noţiunilor referitoare la scriere cu termeni de origine latină şi mai ales din cuvîntul *Sfînta Scriptură*, că limba latină a fost cunoscută de daco-romani şi după părăsirea Daciei şi ca limba scrisă [16].

---

[4] Documentul românesc din 1525 al lui Ştefăniţă („Arhiva istorică", I, 1, p. 57) este învederat fals, ceea ce se recunoaşte: 1) din limba lui foarte asemănătoare cu aceea a cronicii lui Huru; 2) din faptul că tăgăduieşte străinilor, şi anume armenilor şi grecilor, dreptul de a cumpăra case şi vii, ceea ce vom vedea că era învoit de obiceiul pămîntului. Vezi vol. IV. [În DIR, A, veac XVI, vol. I, nu este].

Limba oficială [de cancelarie] urmînd însă întotdeauna celei bisericești, trebuie admis că scrierile religioase slavone vor fi precedat în sînul poporului român documentele private și oficiale. Primele manuscrise ale cărților sfinte vor fi fost introduse din părțile unde se zămislise forma cultului slavon și numai cît mai tîrziu se vor fi scris de acestea și prin mănăstirile țării [17]. Astfel, întîlnim manuscrise slavone alcătuite în mănăstirile românești: o Evanghelie scrisă în 1404 de popa Nicodim sîrbul, întemeietorul mai multor mănăstiri muntene[5]. În mănăstirea Neamțului găsim, de asemenea, între anii 1425 și 1445, mai multe manuscrise, precum un Zbornic, un Mărgărint, un Minei în două volumuri și un Scărariu[6].

Pe timpul lui Radu Paisie, în 1537, găsim un Tetravanghel care începuse a fi scris de un meșter caligraf la mănăstirea Bistrița, în Țara Muntenească, dar, întîmplîndu-i-se moarte înainte de săvîrșirea lucrării, egumenul Mihail, ieromonahul numitei mănăstiri, neputînd găsi în țară alt meșter destoinic în știința pe atunci atît de rară a scrierii frumoase, încredințează manuscrisul unui călugăr din Muntele Athos, care îl și ia cu sine în Sfîntul Munte și-l isprăvește acolo.[7]

Cu toate acestea, deși caligrafii erau așa de rari în Țara Muntenească, tipărirea cărților slavone pare a se fi introdus în ea îndestul de timpuriu, mai curînd decît în alte părți ale Europei răsăritene. Astfel, încă pe timpul lui Mihnea cel Rău, 1507<1508>—1510, și pe acel al lui Neagoe Basarab, 1512—1521, întîlnim în Muntenia o Liturghie și un Tetravanghel tipărite cu o îngrijire și un lux deosebit [18].

Ambele aceste tipărituri, deși poartă în caracterele în care sînt făcute semnul învederat al originii venețiene, totuși par a fi fost tipărite în Muntenia, deoarece înonoțită pusă la sfîrșiltu celei dintîi, a Liturghiei, se spune că „s-a săvîrșit această care din porunca întru Hristos Dumnezeu bine credinciosului și de Dumnezeu păzitul și prea luminatul domnitor, Io Mihnea, marele voievod a toată Țara Românească și părților de peste Dunăre, <munți> fiul marelui Vlad-Voievod, în anul dintîi al domniei sale, ostenindu-se și smeritul monah și preot Macarie, în anul 7016 (1508) luna noiembrie 1 zi"; iar un adaos la sfîrșitul Tetravanghelului arată că „cu porunca domnului Io Basarab marele voievod, eu, întru Hristos rob, preotul Macarie am ostenit pentru aceasta și am săvîrșit cartea în anul 7020 [1512], luna iunie 25 zile".

Astfel de arătări par a exclude putința ca aceste cărți să fi fost tipărite în Veneția, cu toate că și aicea era o tipografie slavonă, înființată în 1519 de un nobil slavon din Podgorița în Albania, voievodul Bojidar Vukovici de Giurik, căci vine greu de admis că preotul Macarie, care se arată ca meșterul tiparnic ce a lucrat cărțile din ordin domnesc, să fi fost lucrător într-o tipografie așezată tocmai în republica Adriaticei. Acest Macarie lucrase însă la tipărirea de cărți slavone cu cîțiva ani mai înainte de a veni în Muntenia, în Zenta și Cetinje, capitala Muntenegrului,

---

[5] Se află la Muzeul [de artă] din București. [Vezi Ion Radu Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească. Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405)*, în „Romanoslavica", XIII, 1966, p. 203—221].

[6] Melchisedek, *Catalogul manuscriptelor mănăstirii Neamțului*. [*Catalog de cărțile sîrbești și rusești manuscrise vechi ce se află în biblioteca sfintei mănăstiri Neamțului, precum și de cuprinderea lor și de însemnările istorice ce se găsesc în ele*], în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie", II, [1884], p. 141—143.

[7] Vezi introducerea la acest Tetraevanghel reprodusă de Al. I. Odobescu în articolul său, *Despre unele manuscripte și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița*, în „Revista română", I, 1861, p. 732. [Vezi și *Opere*, vol. II, ed. Minerva, 1908, p. 1—10 și *Opere*, II, Buc., 1967, p. 110—173, 538—557]. Compară Emile Picot, *Coup d'oeil*.

unde-l întîlnim între anii 1453—1455. Este mult mai probabil că el își strămutase activitatea sa în Muntenia decît în Veneția[8], aceasta cu atît mai mult că tot pe atunci, ceva înainte de 1508, se strămuta în Muntenia din Serbia, care căzuse sub turci, călugărul Maxim, care mai pe urmă devine mitropolit în Muntenia. Este de primit că el va fi adus și pe ucenicul său Macarie «tipograful cu dînsul».[9] [19].

În decursul veacului al XVI-lea se găsesc apoi tipărite în răstimpuri și alte cărți slavone în Muntenia, precum un Apostol și un Octoih în Tîrgoviște, tot din ordinul lui Mihnea-Vodă. În afară de aceste două cărți, s-a mai tipărit în 1510 alt Octoih și un al treilea în 1535, un Molitfenic în 1545 tipărit de călugărul Moise din porunca lui Petru-Voievod, carte arătată anume ca tipărită în Tîrgoviște, un Apostol din același oraș, în 1547, de Dimitrie [Liubavici] logofătul, nepotul lui Bojidar [Vukovici], tipograful muntenegrean ⟨de fapt, voievod sîrb⟩, de pe timpul lui Mircea Ciobanul; un Triod în 1550, un Sbornic tipărit de Coresi în 1568, un al patrulea Octoih în 1574 și un Triod din 1578, ambele aceste de pe urmă cărți căzînd împreună cu începutul tipăriturilor românești[10] [20].

Limba slavonă se menținu mult în țările române și vom vedea mai tîrziu cum și prin ce împrejurări ea pierdu dominarea pe care la început o avea aproape exclusiv asupra spiritelor.

Alături cu limba slavonă apare și cea română, chiar în scriere, deși numai ca excepții lîngă regula generală care era slavonismul. Limba română trebuia să fi fost întrebuințată încă din timpuri foarte adînci la scrierea unor acte private, cînd se întîmpla să nu fie la îndemînă vreun pisar slavon. Cel mai vechi text românesc de acest fel este o scrisoare din 1521 a lui Neacșu din Cîmpulung către judele Brașovului, Hanăș Begner ⟨Johannes Benkner⟩, în care scrisoare boierul ⟨negustorul⟩ muntean dă mai multe știri asupra turcilor. Textul românesc este pretutindeni amestecat cu cuvinte slavone și caracterul limbii e mai arhaic decît acel al documentelor noi românești[11].

Al doilea text, cu 50 de ani mai nou, este o însemnare făcută în 1571 pe o Psaltire, care arată această carte ca dată unei biserici [din Galați] de vornicul Radu și legată de un meșter cu cheltuiala uneia Tămășoaia grecoaia, „ca să aibă și ea pomeană."[12]

De la acea dată încoace se întîlnesc îndestul de des acte private și scrisori românești [21], pe lîngă altele scrise în limba slavonă. Între altele, citãm una foarte interesantă și prin cuprinsul ei a unui Mogîldea [Cocrișel], moldovean, care, luat prins de Mihai Viteazul la Hotin cînd cu

---

[8] Asupra întregii acestei întrebări vezi Odobescu, în „Revista română", I, [1861]. La p. 815 Odobescu spune că s-au găsit în mănăstirea Bistrița 7 exemplare din Liturghierul din 1508, dar nici o dovadă că această carte s-a tipărit în țară.

[9] Mai sus vol. II, p. 385. Vezi și I. Bianu, *Din cărțile vechi*, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, [Buc., 1903], p. 177.

[10] I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească* [*veche*], I, p. 1 și urm.; Hasdeu, în „Traian", 1869, p. 72 și 80.

[11] Publicată de N. Iorga în Hurmuzaki, *Doc.*, XI, p. 843, cu litere latine; Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române* [*cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV și XVI*, Buc., 1905], p. 25, cu litere chirilice. Reproducem o frază: „I pac (= și iar) dau știre domniei tale [za] (= pentru) lucrul turcilor cum am auzit eu că înpăratul au ieșit den Sofiia și altminterelea ⟨aimintrea⟩ nu e și se-au dus [în sus] pre Dunăre" [DRH, B, vol. II, p. 402].

[12] Noi înșine am aflat în arhiva [m-rii] Sf. Spiridon din Iași un zapis de cumpărătură ce poartă pe el data foarte clar însemnată de 7031—1523. Totuși, după limba și caracterul întreg al documentului, bănuim că în însemnarea slavonă a datei se va fi uitat un р sau 100, ceea ce coboară data documentului la 1623. Vezi și O. Densușianu, *Istoria limbii și a literaturii române*, Iași, 1875, p. 76, nota 137. Mai sînt niște scrisori ale lui Petru Șchiopul (1574—1591).

expediția lui din Moldova, slujise în oștirea eroului muntean, fusese iarăși prins de leși ⟨sași⟩ după Mirăslău și aruncat în temniță, de unde scrie în 1601 ⟨1600⟩ o scrisoare desperată tatălui său Simion ⟨Spiridon⟩ Mogîldea vornicul și mamei lui, Costanda, în care se roagă, „ca lui Dumnezeu din ceruri ⟨den ceriu⟩ să nevoiți să mă scoateți lîngă voi în țară creștină, [. . .] că eu dzac în temniță de [mă] mănîncă lutul și piatre ⟨păduchii⟩ . . . Deci [iară] mă rog domilor voastre să nu mă zăboviț aice, ce să mă scoateț, măcar numai de aș presi (sic) cu trupul, însă să mor ⟨încă să ies⟩, în țară, să nu ⟨că io⟩ mor de dorul vostru, că ⟨și⟩ îmbătrînescu și am făcut și o barbă pînă la ⟨în⟩ brîu [. . .]. Și sîntu numai cu cămașa."[13]

De la veacul al XVII-lea înainte, cele românești devin regula, pe cînd limba slavonă începe a cădea în neîntrebuințare. Ea se menține cu cea mai mare stăruință în documentele oficiale. Chiar în documentele scrise românește se văd adeseori începutul și sfîrșitul concepute în slavonește: „Io Bogdan, gospodar Zemli Moldavskoi". În inscripții se întîlnește uneori cîte un cuvînt slavonesc; așa în cea de la biserica din Gherghița: „și o au rădicat robul lui Dumnezeu Neagul sin Lepădat ot Gherghița i jupanița ego (și jupînița lui) Boba, vă leat (în anul) 7183 (1675)" . . .[13bis].

Astfel, cele dintîi hrisoave domnești în limba română nu datează decît de la începutul veacului al XVII-lea. Mai întîi se întîlnesc niște însemnări românești adause de domni în josul uricelor slavone; astfel aceea pentru reîntoarcerea satului Surlanul ⟨Sularul⟩ către moșnenii de la care fusese confiscat, făcută în românește de Mihai Viteazul[14]. Tot de asemenea, întîlnim în josul actului prin care Constantin Movilă hărăzește satul Vînătorii postelnicului Dumitrachi Chiriță o întărire scrisă de însăși mîna domnului, în cuprinderea: „cine va vrea să strice darea și miluirea noastră, acela să fie neiertat de Dumnezeu."[15]

Cele dintîi documente redactate în întregul lor în limba română pornesc de la Simion Movilă, ca domn în Muntenia, în decursul anilor 1600—1602; din acest scurt răstimp ne-au rămas de la dînsul vreo 5 documente, toate scrise în limba română și conținînd deosebite danii făcute de el. Ne-au mai rămas două documente de la două domnițe, tot din familia Movileștilor, unul de la Margareta ⟨Marghita⟩, văduva lui Simion Movilă, din anul 1608, prin care înștiințează pe membrii municipalității din Piatra că doi butnari și doi puntași din acel tîrg au scutire de la domnie de orice angării, și altul din 1615 de la Elisabeta, doamna (răposatului) Ieremia-Voievod, prin care întărește pîrcălabului Alexa Musteață satul Iurcenii, dăruit lui de Maria, muma bărbatului ei.[16]

Tot din acest timp avem o scrisoare a boierilor munteni, partizanii lui Simion Movilă pribegiți în Moldova la curtea lui Ieremia Movilă, către comisarii împărătești din Ardeal, scrisă în românește în anul 1604[17].

---

[13] N. Iorga, *Doc[umente românești din arhivele] Bistriței* [*Scrisori domnești și scrisori private*], I, p. 7 [Vezi și A. Mareș *Documente din sec. XVI*, p. 206—207].

[13 bis] N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*. II, p. 4. [Este vorba de o cruce de piatră, nu de o biserică.]

[14] Vezi acest volum, p. 294—296.

[15] Document din 1608 (Arhiva istorică", I, 1, p. 16).

Inventarul actelor din Cracovia spune că s-ar fi aflat în arhivele orașului: „Imperatoris Turcarum salvus conductus mercatoribus Poloniae *idiomate Valahico scriptus anno 1464*" („Arhiva istorică", II, p. 60). Documentul, fiind pierdut, nu știm ce va fi conținut. Despre o corespondență română din secolul al XVI-lea avem o dovadă în faptul că în *Socotelile orașului Sibiu* apare pe la 1544 unul *Philippus Pictor* ca: „dolmatsch und schreiber *walachischer Briefe*" („Korespondenzblatt des Vereins für sibenbürgische Landeskunde", 1881, nr. 1). [21].

[16] „Arhiva istorică", I, 1, p. 70 și 128. [DIR, A, veac. XVII, vol. III, p. 193.]

[17] Hurmuzaki, *Doc.*, IV, p. 405.

Acest început însă nu este hotărîtor; documentele slavone reapar mai tîrziu, amestecate cu cele române pînă în veacul al XVIII-lea, și chiar cele române poartă, mult timp după ce limba română pătrunde desăvîrșit în cancelarii, la începutul și sfîrșitul lor cîteva cuvinte slavone care păreau că le dă ceva sărbătoresc și sacramental[18].

În afară de aceste acte românești rămase în ființă, sînt pomenite mai multe altele care s-au pierdut. Așa Dogiel ne vorbește de niște scrisori de închinare ale palatinilor ⟨domnilor⟩ Moldovei din veacul al XV-lea scrise românește (scriptae sunt lingua valachicae), pe care, neînțelegîndu-le, a dat numai rezumatul lor, după inventarul documentelor din Cracovia. Același inventar mai pomenește și de salvconductul dat de Ștefan cel Mare negutătorilor poloni, în anul 1464, care era scris românește (idiomate valachico scriptus). În arhivele Galiției se afla, între altele, din veacul al XV-lea un document românesc din anul 1410, tratatul comercial al lui Mircea cel Bătrîn cu Vladislav Iaghello. Jurămîntul de închinare al lui Ștefan cel Mare către Cazimir din 1484 ⟨1485⟩ în textul lui latin poartă adnotarea că fusese tradus din limba moldovenească ⟨română⟩[19] [22].

Limba română, pe care am văzut-o că nu încetase niciodată de a fi organul de rostire al poporului român necărturar, pătrunsese cu încetul din nevoile private în cancelariile domnești. Pricina acestei introduceri este ușor de înțeles. Am văzut că domnii cînd puneau cîte o însemnare autografă pe un document o scriau în românește, pentru că nu știau limba slavonă [24].

Cunoscătorii limbii slavice se răreau însă necontenit. Această împuținare a lor se vede mai ales din faptul că, pe cînd în vremurile mai vechi se găsesc chiar zapisele private scrise în mare parte în slavonește, cu timpul această limbă este tot mai mult părăsită și înlocuită cu limba română, care era mai la îndemîna tuturor scriitorilor. Cu timpul se va fi micșorat așa de tare numărul pisarilor slavoni, încît ei vor fi început a lipsi și din cancelariile domnești și domnii fură nevoiți a pune să-și scrie documentele în românește[20].

Cînd se întîmpla cîte un cunoscător de carte slavonă, limba documentelor relua vechiul ei caracter, care era iarăși părăsit de îndată ce slavistul lipsea din cancelarii. Astfel se explică șovăirea de la început între slavonism și românism în documentele secolului al XVII-lea pînă ce, în al XVIII-lea, limba românească începe a predomni într-un chip aproape exclusiv.

Cît despre limba latină, ea era întrebuințată în corespondența cu Ungaria, Polonia și țările Apusului. Dieci de latinie trebuie să fi fost totdeauna prin țările române și aceștia trebuie să fi fost români, sau în orice caz să fi știut românește pentru a se înțelege cu domnul și cu boie-

---

18 Documentele românești încep totdeauna cu „Io Bojiiu milostiu N. Voevod i gospodar zemli Moldavskoi" (sau Ungrovlahiskoi); iar sfîrșitul este totdeauna slavon: „Sam gospodin veleal" și cu data în aceeași limbă.

19 Citate împreună cu izvoarele de Ilie Bărbulescu, *Calvinismul și începutul de a scrie românește*, în „Conv. literare" XXXVI, 1900, p. 872 și urm. [Apărut și separat cu titlul: *Cercetări istorico-filologice I. Calvinismul și începutul de-a se scrie românește. II. Slavonismul și introducerea limbii române III. Doc. lui Radu Vv. către brașoveni, rîjnoveni și vameșul Alexandru*, Buc., 1900].

20 Iată pricina simplă și rațională care făcu pe Simion Movilă a-și redacta documentele în românește. [Vezi DIR, B, veac XVII, vol. I, p. 4—5, 16, 17—18 etc.]. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 105, crede că opoziția *democraticului* Simion contra *aristocraticului* Mihai Viteazul aduse această schimbare. Se știe că după Tocilescu, dimpotrivă, Mihai Viteazul avea simțăminte *democratice*. Vezi acest volum, p. 296. Oare pe care din aceste autorități să credem noi în această îmbrăcare a trecutul cu ideile și concepțiile noastre? [23]

Vom explica în vol. IV mai pe larg pricinile decăderii slavonismului.

rii asupra întocmirii actelor. Apoi chiar din felul cum sînt scrise aceste acte se văd că ele erau concepute de minți românești. Așa, bunăoară, într-o scrisoare a unui pretendent Basarab către brașoveni, din 1459, găsim rostiri românești traduse din cuvînt în cuvînt în latinește. Bunăoară, „unde est vobis grave" (= unde vă este greu); „debitis in brevis intimare" (= trebuie să arătați în scurt); „quantas videtis quod possitis tenere" (= veți vedea cît veți putea ținea). Aiurea întîlnim „pro idiomate adipisendi" (= pentru a lua limbă). În alt doc[ument], din 1479, citim „ligant nos quasi in cellum" (= ne leagă ca în oțel). Altă dată, în 1511, „faciant quemandmodum sciunt" (= să facă cum știu)[21].

Pe lîngă acestea, scrisorile latinești ieșite din cancelariile românești sînt adeseori foarte rău alcătuite, încît se vede că diecii români o stăpîneau slab. În o scrisoare a lui Gheorghe Ștefan către Ioan Kémeny, general ungur ce-i ajutase la dobîndirea domniei, Ștefan se roagă „să ne ierți că nu scrim latinește pentru neștiința pisarilor ce-i avem de limba noastră, pentru că se întîmplă de nu pot înțelege lucrul bine"[22].

«Acești dieci de latinie, care trebuiau să știe și românește pentru a fi întrebuințați în cancelariile domnești, erau cei mai mulți români de peste munți care învățau latinește în școalele de acolo[23] ».

Par. 2. Cărțile bisericești române

Poporul român fusese din vechime deprins a se ruga într-o limbă înțeleasă către Dumnezeu. Pe cînd el vorbea încă latinește, avea cărțile lui sfinte, scrise în această limbă, dovadă termenul de *Sînta Scriptură*. El nu se putea mulțămi deci numai cu limba slavonă ca organ de cugetare religioasă și de aceea, alăturea cu cărțile slavone impuse românilor prin stăpînirea bulgară* se vor fi menținut în toate timpurile și cărți scrise *pe înțeles*, adică în limba vorbită de poporul român, care însă nu vor fi fost întrebuințate decît prin excepțiune în slujba bisericească și vor fi fost cetite numai de acei doritori de a cunoaște prin ei înșiși obiectul credinței lor. Asemene trebuință fiind totdeauna simțită de poporul românesc, întîlnim la el cărți de religie scrise în limba din vremuri îndestul de vechi, alăturea de cele slavone.

Cele dintîi texte de acest fel cunoscute pînă acum sînt: acel al *Faptelor Apostolilor*, conținut în manuscriptul de la Voroneț, și acel al *Psaltirei scheeane*[24] [26]. Limba acestor texte are un caracter mai arhaic decît al tuturor celorlalte cunoscute cu siguranță ca aparținînd jumătății a doua a veacului al XVI-lea și ele vor fi fost scrise pe la începutul acestui veac, poate chiar pe la sfîrșitul celui anterior. Aceste texte sînt traduse din slavonește, și anume în Transilvania, după cum se poate vedea după unii termeni ungurești particulari graiului român de peste munți: a *felelui* (a da răspuns), de la fefelni (a răspunde); a *băsădui* (a grăi), de la beszed

[21] 1459 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 51); 1479 (*ibidem*, p. 104); 1511 (*ibidem*, p. 210).

[22] Reproduse de N. Iorga, în „Conv. literare", XXXIV, 1900, p. 928 și în *Studii și documente*, IV, p. 241.

[23] «Vezi, bunăoară, scrioarea lui Ioan Petrovay din Maramureș către bistrițeni pentru trimiterea la învățătură latinească a unui copil de român la școalele de la ei, 1620 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/2, p. 882).»

* Adoptarea limbii slave nu are nici o legătură cu dominația bulgară.

[24] I. G. Sbierea, *Codicele Voronețean. [Cu vocabulariu și studiu asupara lui]*, Cernăuți, 1885; *Psaltirea Scheiană* (1482), publicată de I. Bianu, București, 1889.

(vorbă); a *gilălui* (a rîvni), de la gyülöl (a urî); a *izecleni* (a se învîrtoșa), de la ezül (a se încheia întruna).

Tot la o origine dincolo de munți ne duce o altă particularitate a limbii acestor manuscripte, anume fenomenul *rotacismului* [27], pe care-l prezintă într-un grad foarte pronunțat. În multe cuvinte, și mai ales între două vocale, consoana *n* este prefăcută în *r*. Așa, de exemplu, găsim *bire* în loc de *bine*, *adura* în loc de *aduna*, *giurele* în loc de *giunele*, *înțelepciorea* în loc de *înțelepciunea*, *oamerii* în loc de *oamenii*, *margire* în loc de *margine*, uneori înfățișînd pe *n* combinat cu *r*, precum în *bunrătate* în loc de *bunătate*, *înrălțimea* în loc de *înălțimea*, *plinru* în loc de *plin* etc.

Fenomenul rotacismului se întîlnește mai mult sau mai puțin în limbile acelea ce stau în legătură cu vechea limbă a tracilor, cu deosebire în dialectul toscic din limba albaneză și dintre dialectele române cel istrian îl înfățișează de asemenea foarte des; mai rar celelalte două: macedo și daco-român. În acesta de pe urmă se întîlnesc îndeobște numai urme ale unui atare fenomen. Astfel, la prefacerea cuvintelor latine în române găsim uneori pe *n* prefăcut în *r*, precum *rață* = *anas* (pronunțat și astăzi în împrejurimile Slănicului din Muntenia *nață*); *mărunt* = *minutus* (și *mănunt*, *amănunțimi*); *cărunt* = *canulus*; *fereastră* = *fenestra*; *pără* = *penes* (pînă). În documentele mai vechi încă și altele din care astăzi *r* a dispărut, fiind înlocuit statornic cu *n*. Așa într-un hrisov de la Petru-Vodă, din 12 august 1453, se găsește numit satul, cunoscut de altfel cu numele de *Fîntînele*, cu *r* în loc de *n*, *Fîntîrele*, și numele propriu Geamăn scris cu *r*, *Geamăr*. Un document de la Ștefan cel Mare, din 1489, vorbește despre niște hotare care s-ar întinde pănă la siliștea lui *Radu sîrbul* și pînă la acea a lui *Bodea rumârul*, în loc de *rumânul*. Un document mai nou, din 1644, conține *nimeri* în loc de nimeni[25].

Dacă însă fenomenul rotacismului este astăzi o excepție în graiul obștesc al poporului român de la nordul Dunării, există o regiune în cuprinsul vechii Dacii unde el trăiește încă în toată floarea lui, anume într-un district din munții Bihorului, la apusul Transilvaniei, locuit de moți, cuprinzînd Măhaciul și alte cîteva sate învecinate, precum: Muncelul, Ormenișul, Dumbrăul, Highișul. Și astăzi se găsește în cătunele mai adăpostite, pe Bistra în sus, înlăuntrul munților, rotacismul încă în deplină întrebuințare și s-au putut aduna aproape 300 de cuvinte în care *n* este sistematic înlocuit cu *r*, din care cităm ca cele mai caracteristice pe următoarele: *adura* = *aduna*, *agorisire* = *agonisire*, *alură* = *alună*, *bur* și *burătate* = *bun*, *cіră* = *cină*, *cremere* = *cremene*, *dumirica* = *duminica*, *fîr* = = *fîn*, *furingire* = *funingine*, *găiră* = *găină*, *haіră* = *haină*, *jupîr* = *jupîn*, *lură* = *lună*, *mărîncă* = *mănîncă*, *mirurat* = *minunat*[26].

Două sînt deci insulele românești ce au păstrat pînă astăzi fenomenul arătat, care în timpuri vechi va fi fost mult mai obștește răspîndit: una înconjurată de slavi și italieni, românii istrieni; alta, deși aflătoare în plină

---

[25] Ion Maiorescu, *Vocabularul istriano-român*, în „Conv. literare", VII, p. 402 și urm.; Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 8 și urm.; G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 2, p. 70.

[26] Teofil Frîncu și Gheorghe Candrea, *Rotacismul la moți și istrieni*, București, 1886, p. 29 și urm. sau lucrarea mai întinsă a acelorași autori intitulată: *Românii din Munții Apuseni*, București, 1888, p. 85.

Găsim rotacisme în cîteva scrisori păstrate în arhivele Bistriței provenite de la niște locuri din Transilvania de sus, din Bistrița însăși, din Maramureș, din Suciul de Sus și în care scrisori întîlnim cuvinte ca: *închirăcioare*, *oamerii*, *mîre* (N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 1, 2, 29 și *Studii și documente*, IV, p. 17). «Acestea s-ar putea explica prin aceea că ar proveni de la indivizi originari din regiunile rotacizante.» Tot așa se întîlnesc rotacisme într-o scrisoare a egumenului mînăstirii Voroneț dintre 1619—1630 către birăul de Bistrița: *spure* în loc de spune (N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 31). «Poate că aici avem a face cu o tradiție voronețeană.»

apă românească, totuşi izolată de atingerea mai vie cu restul neamului, prin aşezarea ei în munţi înalţi, despărţiţi de restul lumii prin păduri nestrăbătute, adăposturile fireşti ale românilor din timpul năvălirilor barbare. Că numai această izolare a apărat pînă acuma particularitatea rotacismului din graiul moţilor, se vede de pe aceea că treptat cu dispariţia pădurilor se retrage şi acest fenomen tot mai adînc înlăuntrul munţilor, pe cînd mai înainte el cuprindea o regiune mult mai întinsă.

Faptul că fenomenul rotacismului se întîlneşte mai puternic reprezentat la românii istrieni pe de o parte, pe de alta la grupul cel mai apusean al celor din Dacia Traiană, s-ar putea explica prin o continuitate geografică veche a acestor două grupe de români, continuitate ce a fost ruptă prin interpunerea neamurilor slave[27].

Măhaciul a fost pe la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea adăpostul mai multor preoţi cărturari, din care cel mai însemnat este popa Grigorie, care a lăsat mai multe lucrări de cuprins religios, traduse din limba slavonă. Aceşti autori înfăţişează în scrierile lor particularităţile fonetice ale limbii districtului lor, şi anume mai ales fenomenul rotacismului, pe cînd tot cărţile româneşti copiate de popa Grigorie, însă provenite din alte părţi, nu-l prezintă. Aşadar numai concepţiile ieşite din propria minte a scriitorilor moţeni şi din propriul lor grai conţin schimbarea lui *n* în *r*, pe care o întîlnim şi în manuscriptele de la Voroneţ şi Scheia. Dacă mai adăugim la această particularitate şi împrejurarea că ambele texte, şi acelea ale moţenilor, şi acelea conţinute în manuscriptele pomenite, fac o deosebire constantă între cele două sunete apropiate *z* şi *dz*, scriind ambele *dzi, dzece, Dumnedzeu, dzice, iar zăbale, zidire, zori, dezleagă, răzvrătire* etc., atunci nu vom putea face altfel decît să admitem că manuscriptul scheian şi cel din Voroneţ au văzut lumina tot în Măhaciu, care pare a fi fost un centru de lumină intelectuală ascunsă în umbra codrilor seculari [28].

Într-adevăr, în afară de popa Grigorie, satul Măhaci mai văzu răsărind din sînul său încă alţi preoţi cărturari; astfel, doi ucenici ai lui popa Grigorie, care, deşi nu ne sînt cunoscuţi prin numele lor, totuşi arată individualitatea lor alta decît aceea a învăţătorului, în icoana deosebită a scrierilor şi în unele particularităţi lingvistice şi ortografice.[28]. Prin urmare e mai mult decît probabil că vreun antecesor al popei Grigorie va fi scris tot în Măhaciu textele cele atît de pline de rotacisme, cuprinse în manuscriptele de la Voroneţ şi Scheia[29].

Alăturea cu prelucrările româneşti de texte religioase din ţara de baştină a poporului român, făcute din însăşi imboldirea lui, mai întîlnim

---

[27] I. G. Sbierea, *Contribuiri pentru o istorie [soţiială, cetăţenească, religioasă, bisericească şi culturală literară a românilor dela originea lor pînă în iuliu 1504*, Cernăuţi, 1906], p. 146, explică aceste insule de rotacisme prin rămăşiţa mai deasă de poporatie tracoilirică care ar avea această particularitate în graiul ei şi a fost romanizată. Adaugă Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 9—18 şi V. M. Burlă, *Studii filologice*, 1880, p. 28 şi 69.

[28] Hasdeu, [*op. cit.*], I, p. 76, 213.

[29] Părerea lui I. G. Sbierea că numeroasele rotacisme din textul voroneţan ar indegeta o origine mult mai veche decît veacul al XVI-lea sau al XV-lea din pricină că rotacismul, moştenit de la traci, ar fi fost cîndva, pe atunci cînd se scrise textul voroneţean, un fenomen general lingvistic la poporul român, nu ne pare întemeiată. Popa Grigorie, care trăia, după cum el însuşi ne-o spune, pe la 1589—1609, scrie cu toate acestea cu rotacisme. Sînt pe de altă parte texte mai vechi româneşti decît ale popii Grigorie (vezi mai jos, nota 34), care nu conţin această particularitate. Rotacismul nu are deci drept pricină a lui vechimea textelor în care apare, ci dialectul în care sînt scrise. Tot aşa de puţin este de admis părerea învăţatului bucovinean că manuscriptul voroneţean ar avea o origine sud-dunăreană, căci atunci de unde să înfăţişeze în el termenii de origine ungurească?

în Transilvania și altele, datorite unei inițiative străine. Anume, țara din centrul Carpaților deveni, curînd după ivirea luteranismului, din pricina poporului sas ⟨locuitorilor sași⟩ pe care-l conținea, una din acele ce primi mai curînd învățăturile noi, fiind în atingere cu Germania prin daraverile comerciale, care nu încetară niciodată a lega pe îndepărtații coloniști germani cu patria mumă. Așa, chiar în 1519, numai doi ani după răzvrătirea lui Luther contra scaunului din Roma, niște neguțători din Sibiu, revenind de la iarmarocul din Lipsca ⟨Leipzig⟩, aduc printre mărfurile lor și cărți de învățătură protestante, care se răspîndesc printre sași, făcîndu-le cunoscute ademenitoarele doctrine ce cuprindeau.

În 1521 comitele sașilor, *Marcu Pemflinger*, susține chiar pe față propaganda reformată, ceea ce provoacă măsuri de înăbușire din partea catolicilor. Dieta Transilvaniei, curînd și regele Ungariei se amestecă, amenințînd cu strășnicie pe partizanii luteranismului.

Hotărîrea dietei pentru stîrpirea ereziei, amenințătoare a celor ce ar primi-o cu moartea și confiscarea avuțiilor, este comunicată senatului din Sibiu, ordonîndu-se totodată și arderea scrierilor lui Luther. Prigonirile avură efectul obișnuit, de a atrage luare-aminte asupra doctrinei prigonite și de a-i trimite tot mai mulți împărtășitori. Pe la sfîrșitul anului 1524, mai toată nația săsească era întoarsă la luteranism. În 1525 se întemeiază în Sibiu, o școală latino-germană cu caracter rostit luteran. Căderea Ungariei la Mohacs, întîmplată în anul următor, 1526, dezlipind Transilvania de puterile catolice și alipind-o către împărăția otomană, căreia îi era indiferent la care sectă creștină se închinau locuitorii ei, întărește înrădăcinarea protestantismului în țara din centrul Carpaților [29].

În 1533 se întoarce în Brașov *Ioan* ⟨Johannes⟩ *Honterus*, care, născut în 1498, învățase la Cracovia și apoi la Wittenberg, unde cunoscuse pe Luther și pe Melanchton; trecuse apoi la Basel deprinzînd aice arta tipografiei. Reîntors în patria lui, învățat, tipograf și luteran, Honterus înființează în 1535 în Brașov o tipografie, din care iese chiar în acel an o gramatică latină, prelucrată de el însuși, precum și una grecească, alcătuită de colegul său [Valentin] Wagner [29 bis].

În 1544 găsim că adunarea generală a districtelor săsești din Transilvania hotărăște ca să se îndemne toate orașele săsești să introducă doctrina luterană[30].

Asociindu-se Honterus cu Fuchs și cu Benkner, ei înființează în 1546 prima fabrică de hîrtie în Ardeal [30]. Astfel înarmată, propaganda luterană începe în curînd a lăți principiile sale și între alte popoare decît acel german din Transilvania, însă cu o mare moderație și pe calea convingerii, nu pe aceea a prigonirilor. În 1550 iese din tipar Catehismul lui Luther, tradus în grecește, și în 1557 Wagner pune să se tipărească Noul Testament tot în limba grecească. Ioan ⟨Johannes⟩ Benkner, județul Brașovului, tipărește apoi cu cheltuiala lui un Evangheliar slavon[31].

Era firesc lucru ca luteranii Transilvaniei să se gîndească și la numerosul popor al românilor, care îi atingea mult mai de aproape decît grecii

---

[30] Hurmuzaki, *Doc.*, II/1, p. 371; alte din 1545 (p. 383).

[31] Vezi Gh. Barițiu, *Excursiune istorică asupra Catechismului calvinesc, tipărit în limba latinească din 1657, editat de Academia Română*, București, 1879, p. 83 și urm. Cf. Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 93.

După Honterus, găsim o sumă de studenți din Transilvania la universitățile germane [31]. Vezi, de exemplu, G. Schiel und L. Herfurth, *Verzeichniss der auf Universität zu Jena immatriculirten Ungarn und Siebenburgen*, în „Archiv [der Vereins] für siebenburgische Landeskunde", Neue Folge, 1874 ⟨1875, nr. 2⟩, p. 312 și urm. Cel dintîi student transilvănean înscris la Iena este Stephanus Clausenburgensis.

şi slavonii. În curînd vedem deci şi tipărituri româneşti de cărţi religioase. Încă din 1544 găsim că se tipăreşte un Catehism românesc, tradus din germană şi deci conţinînd desigur doctrina luterană[32]. În 1559 iese un alt Catehism românesc, tipărit în Braşov, care, devenind pe la 1607 prea rar, este copiat de popa Grigorie din Măhaciu, alăturea cu celelalte texte conţinute în scrierile sale[33].

Doi ani după ieşirea acestui catehism, găsim pe acelaşi „jupîn Hanăş Begner" punînd pe diaconul Coresi [32] să traducă în româneşte cele patru evanghelii împreună cu alt diacon, Tudor, în capitala Munteniei, Tîrgovişte, şi apoi luînd manuscriptul lor îl dădu spre tipărire în oraşul Braşov, care fu săvîrşită în ziua de 30 ianuarie 1561[34].

În epilogul Evangheliei cetim cuvintele însemnătoare că „mai bine e a grăi cinci cuvinte cu înţeles decît 10 mii de cuvinte neînţelese în limbi străine".

Tot după îndemnul luteranilor, tipări Coresi în 1563 un Apostol românesc şi în 1564 Tîlcul evangheliilor şi un Molitfenic[35].

Luteranii lucrau cu mare osîrdie la convertirea românilor. Ei numeau episcopi asupra bisericii românilor cu numele de superintendenţi, care căutau să îndrumeze doctrina reformată. În 1567 găsim un ordin foarte aspru către toţi preoţii ortodocşi valahi să vină la soborul convocat de superintendentul bisericii române, George <Gheorghe> de Sîngeorge <Sîngeorz>, să îi plătească dările cuvenite. În acelaşi an, principele Ioan Sigismund face cunoscut că a înţeles din plîngerea credinciosului său, popa George mitropolitul bisericii româneşti, că mulţi dintre popii şi călugării români nu vor să facă slujba bisericească şi laudele lui Dumnezeu pe înţelesul obştii, în limba română, ci vreau să slujească în limba sîrbească <slavonă>. Aceşti popi îndrăzneţi şi neascultători, care nu vor să slujească în limba română, să fie siliţi numai decît la aceasta sub orice pedeapsă.[36].

Înlocuindu-se apoi superintendentul de Sîngeorge cu Pavel din Turda <Turdaş>, principele impunea şi acestuia „să propovăduiască cuvîntul lui Dumnezeu în bisericile valahe"[37].

Nişte articole de orînduire a noii biserici valahe reformate, după ce se dispusese că din slujbă — conform cu noua doctrină — să se scoată toate cele adaose de oameni la cuvîntul lui Dumnezeu, ordonă ca „sfiinţiia sa să se ieie grija ca fiecare popă să lămurească obştii şi temeiurile cre-

---

[32] În *Socotelile oraşului Sibiu* găsim notat sub anul 1544, iulie în 16: „Ex voluntate dominorum dati sunt *M. Phillippo Pictori*, pro impressione catehismi valachici bibale fl. 2". Acest pictor era traducător şi al scrisorilor [în limba] română. Că textul românesc a fost tradus din nemţeşte se cunoaşte de pe unele inversiuni caracteristice limbii germane: „ce ne va pre noi ascultă = wird nun erhoren?"; „Dumnezeu deade Evanghelie să apară = Gott hat des Evanghelium herausgegeben". (Sbierea, *Mişcări culturale*, p. 99—103).

[33] Copia popii Grigorie reprodusă de Hasdeu, *op. cit.*, p. 99—107. Cronicarul Simion Massa (+1605) spune despre acest catehism: „eodem anno (1559) die Martii 12 Iohannes Benknerus judex coronensis cum reliquis senatoribus reformavit valachorum ecclesiam et praecepta catecheseos illis proposuit" (*Chronicon-Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, ed. Trausch, Coronae, 1867, p. 61).

[34] Adnotare pusă de traducători la începutul Tetraevanghelului, al cărui text s-a editat pentru prima oară de Const. Erbiceanu, Bucureşti, 1889 („scris-am eu diacon Coresi"), după un exemplar, unicul aflat pînă acuma, de la mănăstirea Ciolanul din eparhia Buzăului. Nici în textul Tetraevanghelului, nici la acel al Catehismului din 1559, nu se întîlnesc rotacisme, deşi sînt mai vechi decît scrierile originale ale popii Grigorie.

[35] *Bibliografia românească veche*, I, p. 43 şi urm., unde se află şi toate indicaţiile bibliografice. În *Moliftenicul românesc* (vezi fragmentul publicat de N. Hodoş, în *Prinos lui D.A. Sturdza*, p. 235 şi urm.) cetim: „Rumâneşte am scris acest Molitvenic ca cum să înţeleagă şi popa ce zice însuş şi oamenii ce ascultă" (p. 250).

[36] Document din 11 nov. 1567 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/1, p. 625—626).

[37] *Ibidem*, p. 630 (din 8 febr. 1569).

dinței și să nu se împărtășească în ceasul morții acei ce nu se vor duce la biserică".

La sfîrșitul orînduielii [se citește] articolul cel însemnat pentru introducerea limbii române în biserică [33], anume că „popii de limbă sîrbească, care slujesc ca preoți români, dacă nu vor învăța obștea pe românește în cele sfinte aceia să nu mai poată fi preoți"[38].

Tot atunci, în 1568, găsim că popa Gheorghe (de Sîngeorge) scrise bistrițenilor, mulțumind orașului că a învoit popilor a veni la soborul care a hotărît să se slujească românește în biserică, adăugînd că la Brașov românii au acuma de trei ani predicator în limba lor[39].

După moartea lui Ioan Benkner, un urmaș al său în județia Brașovului, „jupînul Hrăjilă ⟨Hîrjil⟩ Lucaci", cum transformară românii numele său german de Lucas Hirscher, însărcinează tot pe diaconul Coresi cu redarea pe limba română a Psaltirei, pe care el o îndeplinește cu ajutorul preoților Ioan și Mihai de la biserica [Sf. Nicolae] din Schei în Brașov.

Este interesant de a cunoaște cele ce le spune însuși jupînul Hrăjilă asupra chipului cum au ajuns să deie ființă gîndului său. „Și foarte mă sfătuii cu luminatul mitropolit, marele Ghenadie din [tot] ținutul Ardealului și al Oradiei ⟨Orăziei⟩, și cu mult cliros de preuți, ce le trebuia această carte, încă și cu alți [toți] sfetnici mici ⟨miei⟩ și cu voia tuturor acestora și cu voia mitropolitului [marelui] Serafim, noi o detem lui Coresi diaconul ce era meșter învățat într-acest lucru de o scoase den cartea sîrbească pre limba rumânească, împreună și cu preuții de la biserica Scheilor de lîngă cetatea Brașovului, anume popa Ioan și popa Mihai". Învoirea mitropolitului Munteniei o luase Hirscher, fiindcă împrumutase originalul sîrbesc de la „arhimitropolitul Serafim în cetatea Tîrgoviște"[40].

Este îndestul de curios a constata că pe cînd primarul sas al Brașovului se ostenea a aduce pe limba românească cărțile sfinte ale bisericii creștine, în Muntenia domnii contemporani, Alexandru al II-lea [Mircea], fiul Chiajnei și cu fiul său, Mihnea al II-lea, puneau pe același diacon să tipărească Psaltirea în limba slavonă, fără a se gîndi măcar la întoarcerea ei pe românește.

Un exemplar al acestei tipărituri, care poartă aceeași dată cu Psaltirea română a lui Coresi din Brașov, 1577, se află acuma la biblioteca din Praga și poartă pe ea însemnarea în limba slavonă, ca și întreaga tipăritură, că „din porunca domnului Ioan Alexandru-Voievod și Ioan Mihnea-Voievod și a preamilostivului mitropolit Serafim, păcătosul diacon Coresi a scris aceste sfinte cărți, numite Psaltiri, către care au adaos sinaxariile de peste an, tropare și condace sfinților, de asemenea și ceaslovul cu slujba de noapte și de zi, scriindu-se la anul 7085 (1577)."[41]

Să nu credem însă că interesul pentru limba română împingea pe pristavii sași ai Brașovului la punerea pe românește a cărților sfinte. Interesul era unit cu măsurile constrîngătoare luate de ei pentru a întinde doctrina luterană între români. Dieta Transilvaniei hotăra, în 1566, ca să predice credința luterană și în bisericile românești: „dacă însă românii nu ar voi să primească noua religie, să fie invitați la o dezbatere

---

[38] Articole aprobate de [Ioan] Sigismund la 20 nov. 1569 (*ibidem*, p. 638).

[39] N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. LXIX (din 14 ian. 1568).

[40] Aceste locuri reproduse din precuvîntarea lui Hirscher de G. Barițiu, în *Catehismul calvinesc*, p. 99, nota 2.

[41] „Traian", 1869, p. 40. Hasdeu admite, însă fără temei, din această însemnare slavonă, că și versiunea română a Psaltirei ar fi fost tipărită de Coresi în Muntenia. Noi credem, dimpotrivă, că întrucît ambele tipărituri s-au făcut în același an, și una și alta au fost tipărite în Brașov, unde se lucrase și traducerea românească, la care luaseră parte și preoții de la biserica [Sf. Nicolae] din Schei.

publică și dacă nici prin acest mijloc nu se vor da rămași ⟨se vor lăsa convinși⟩, atunci episcopii, preoții și călugării români să fie scoși din funcțiile lor și să se pună alți preoți în locul lor, iar dacă poporul se va opune, să fie dați în judecată pentru trădare"[42].

Diaconul Coresi, meșterul traducător al acestui timp, a cărui nume trăda o origine italiană sau mai bine grecească, se trăgea din insula Chios, unde se aflau trăind pe la jumătatea veacului al XVI-lea mai mulți membri ai acestei familii, între alții învățatul medic Ioan Coresi, mort la 1570[43] [34]. Un vlăstar al acestei familii se strămutase însă cu mult mai înainte în Muntenia, întrucît găsim un Coresi, pisar de documente pe la începutul veacului al XVI-lea, și anume redactînd un document al lui Moise-Voievod din 1529 și trei ale lui Radu [Paisie] Voievod din 1536 și 1538[44] [35]. Chiar de prin acest timp, membrii familiei Coresi ce-i întîlnim în Muntenia vor fi fost românizați, deprinzînd între altele și limba oficială a țării. Alte hrisoave mai noi ne arată pe mai mulți Coresi ca boieri, deci pe deplin intrați în corpul nației române. Astfel, unul din 1567 ne vorbește de Coresi logofătul, fiul diaconului, cu feciorii lui, care cumpără moșiile Bărcănești și Vlădulești; un altul, din 1570, ne dă pe același Coresi logofătul ca încuscrit cu Stan Creștina și cumpărînd încă alte părți de pămînt și aceste cumpărături sînt parte întărite, parte adaose prin alte documente, unul din 1577 de la același Alexandru-Voievod și două de la fiul său Mihnea al II-lea din 1581 și 1582, iar unul de la Petru Cercel din 1585[45].

---

[42] Rezumatul unui document unguresc din 1566 (Hurmuzaki, *Doc.*, II/5, p. 601). Altu analog din 1571 (*ibidem*, p. 693).

[43] Σάθα, Νεοελληνική φιλολογία, Αθῆναι, 1868, p. 201. Coresi era căsătorit cu Diica, fiica lui Jelează din Miroslăvești, avînd de fiu pe Coresi logofătul, care s-a însurat, la rîndul lui, cu Slăvita, fiica lui Bunea logofătul. [Bunea este fiul lui Coresi II logofăt; DIR, B, XVII/1, p. 27]. Vezi Nicolaescu, în „Rev. pentru istorie", X, 1909. [Stoica Jilează era unchiul lui Coresi; vezi DRH, B, vol. VI, p. 229].

[44] Vezi dovezile citate de Hasdeu, în „Columna lui Traian", 1877, p. 571. Altele citate de [Stoica] Nicolaescu, *op. cit.*, p. 267, nota 1. S-ar părea chiar că s-ar afla un Coresi într-un document din 1492, vînzînd o moșie Cucuteni (Odobescu, în „Rev. română", 1862, p. 112), dacă documentul nu ar inspira bănuieli în privirea citirii datei, întrucît Odobescu ne spune că el ar fi scris pe hîrtie, pe care material nu ni s-a păstrat absolut nici un act din veacul al XV-lea. [Opinia lui Xenopol a fost confirmată de Gh.T. Ionescu, *Contribuțiuni la studiul începuturilor întrebuințării hîrtiei în cancelariile Țării Românești și Moldovei* („Studii și cercetări de istorie medie", II, 1951, p. 87), care arată că în secolul al XV-lea nu este atestată folosirea hîrtiei].

[45] Reproducem toate aceste documente după Cipariu, *Archivu* [*pentru filologia și istoria*], p. 102 și 181. Asupra familiei lui Coresi vezi studiul lui St. Nicolaescu, [*Diaconul Coresi și familia sa*], în „Revista pentru istorie [arheologie și filologie"] X, 1909, p. 265 și urm. Stoica Nicolaescu, crede a dovedi prin acest document filiația logofătului Coresi din diaconul Coresi. [Nicolaescu are dreptate, vezi DRH, B, vol. VII, p. 315].

Iată, după Nicolaescu, tipăriturile diaconului Coresi:

1) *Evangheliar* românesc, tipărit la Brașov în [1560]—1561. [Vezi și *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560—1561*, ediție îngrijită de Florica Dimitrescu, Buc., 1963].

2) *Evangheliar* slovenesc, tipărit la Brașov în 1562;

3) *Apostol* românesc, tipărit la Brașov în 1563 [Vezi *Lucrul Apostolesc. Apostolul tipărit de diaconul Coresi în Brașov în anul 1563*. Reprodus în facsimile îngrijite de Ioan Bianu, Buc., 1930. Vezi și Mariana Costinescu, *Biblia lui Luther, unul din izvoarele Apostolului coresian*, în „Limba română", 1981, nr. 2, p. 127—137].

4) *Tîlcul evangheliilor* și *Molitvenic românesc*, tipărit la Brașov în 1564. [Vezi Alexandru Mareș, *Cînd și unde s-a tipărit Tîlcul Evangheliilor și Molitvenicul românesc*, în „Limba română", 1967, nr. 2, p. 119—130].

5) *Psaltire* românească, tipărită în 1568;

6) *Sbornic* slovenesc partea II, tipărit în 1568;

7) *Psaltire* românească, tipărită la Brașov în 1570;

8) *Octoih* slovenesc partea I (glas 1- 5), tipărit în 1574;

9) *Octoih* slovenesc partea II (glas 5 -8), tipărit în 1575;

10) *Psaltire* slavo-românească, tipărită în 1577;

În ce înrudire va fi stat diaconul Coresi cu logofătul Coresi nu se poate hotărî. S-ar putea însă ca însuși acest logofăt Coresi, om cărturar al timpului, să fi purtat supranumele de Diaconul; căci acest titlu al său nu credem să fi însemnat la el o treaptă bisericească, întrucît îl aflăm și pe timpul lui Ioan ⟨Johannes⟩ Benkner și pe acela al lui Lucas Hirscher, după douăzeci de ani, tot cu numele de diacon. Dacă ar fi fost în realitate diacon la 1560, fiind mai ales și om cu cunoștințe, cum ne putem închipui să fi rămas el în aceeași însușire pînă la anul 1577 fără să fi înaintat în treptele bisericești?*

Cu toate că s-ar părea după cele spuse pînă aice că numai în Transilvania se cultivase limba românească, fie prin stăruințele scriitorilor din Măhaciu, fie prin acele ale pristavilor luterani din Brașov, se întîlnesc manuscripte românești bisericești vechi și în țările române, și anume în Muntenia, unde aflarea unuia ne urcă în timpuri îndestul de ridicate [36].

S-a găsit anume un Evangheliar manuscript care a scăpat ca prin minune de urgia timpurilor, ajungînd după o bîntuită soartă tocmai pe malurile Tamisei, în British-Museum din Londra. Data acestui manuscript este 1574. Împrejurările în care el a fost însă alcătuit și arătările cuprinse în el dovedesc că este numai o copie după un original mai vechi. Scriitorul Evangheliarului ne spune într-o notiță dată într-o limbă slavonă plină de greșeli[46] că era originar din satul Măniceşti, lîngă Rușii de Vede, fiind „de casa" lui Pătrașcu cel Bun, mort în 1557. Persecutat de Mircea Ciobanul, care înlătura de la tron pe fiii lui Pătrașcu, Radu gramaticul fuge în Bulgaria în un sat Novaiceni, unde, cum spune el, „am scris multe sînte dumnezeești cărți zise Tetravanghelii și sînte Psaltiri și Pentacostare și Mineie și Octoihuri și Trioduri și Metafraste și canoane și comentarii și sfinți apostoli, scriind multe mari și mici, pînă ce am străbătut în adîncul sîntei scripturi, întrucît nu poate cugeta mintea omenească" [37].

El vroia să se întoarcă în Muntenia la Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea, „dar se temu să nu se prăpădească". Preferă deci a căuta un adăpost la fiul lui Pătrașcu cel Bun, pe care-l ajunge în sfîrșit în 1574 în insula Rhodos, unde trăia surghiunit. Aice Petru Cercel, pe care Radu îl numește tot Pătrașcu,** îl puse să scrie Evangheliarul pe care harnicul scriitor îl începu în ziua de 3 iunie 1574 și-l dete gata în 14 iulie același an, adică într-o lună și 11 zile.

Dacă ne gîndim că acest manuscript este de 276 de pagini în octav, scris tot „cu frumoase caractere semiunciale, cu viniete colorate și aurite, de asemenea unele inițiale, ba cîteodată chiar șiruri sau cuvinte cu roș,

---

11) *Psaltire* slovenească, tipărită în 1577 [Vezi și *Coresi. Psaltirea slavo-română (1577) în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 si din 1589.* Text stabilit, introducere și indice de Stela Toma, Buc., 1970].

12) *Triod* slovenesc, tipărit în 1578;

13) *Evangheliar* slovenesc, tipărit în unire cu Mănăilă la 1579;

14) *Sbornic* slovenesc, tipărit la Sebeş în 1580;

15) *Evanghelie cu învățătură*, tipărită la Brașov, în 1580—81. [Ed. Sextil Pușcariu — Al. Procopovici, Buc., 1914. Vezi și Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în „Studii și cerc. lingvistice", 1972, nr. 2, p. 147—157].

16) *Evangheliar* slovenesc, tipărit în unire cu Mănăilă la 1583. [Din lista reprodusă după Stoica Nicolaescu lipsesc unele cărți tipărite de Coresi la Brașov, de pildă: *Întrebarea creștinească* din 1559, ed. Bianu, Buc., 1935 sau *Liturghierul*; vezi *Liturghierul lui Coresi*. Text stabilit, studiu introductiv și indice de Alexandru Mareș, Buc., 1969; Ludovic Demény, *O tipăritură coresiană puțin cunoscută*, în „Studia bibliologica", 1969, nr. 3, p. 493—512; despre o Psaltire slavonă, imprimată probabil la Brașov între 1568 și 1571. Vezi și *Bibliografia sec. XVI*, p. 110—137].

* Diaconia este o treaptă bisericească ce se poate păstra toată viața, fără trecere la preoție.

[46] Hasdeu, în „Columna lui Traian", 1882, p. 48 și urm.

** Este vorba de un alt fiu al lui Pătrașcu cel Bun.

verde și cu albastru"[47], atunci vom înțelege ușor că caligrafierea acestui manuscript într-un așa de scurt timp presupune o copiere și nu o traducere a lui. Apoi însuși Radu se roagă de cetitori, „preoți duhovnici, sau dascăli, sau dăscălași, sau gramatici, sau anagnoști, cîți cititi sau scrieți sau cîntați, de veți afla vreo greșeală, fie de la mine, *fie din izvod*, s-o îndreptați și pe noi care am muncit să ne binecuvîntați"[48].

Se vede deci că scriitorul avuse dinaintea lui un *izvod ale cărui greșeli putea să le fi reprodus numai copiind, și nu traducînd*. Este deci mai presus de îndoială că Petru Cercel luase cu el la Rodos un manuscript mai vechi de Tetravanghel, *moștenit de la tatăl său*, pe care îl dădu spre copiere lui Radu gramaticul, ceea ce dovedește existența unor scrieri religioase românești pe la jumătatea veacului al XVI-lea cel puțin, dacă nu și mai sus.

Notița lui Radu gramaticul este însă prețioasă și din alt punct de vedere; ea ne arată că aceste cărți erau cetite de preoți, ba chiar *cîntate* de ei, ceea ce presupune că erau întrebuințate în slujba bisericească; încît se vede că cel puțin la unele biserici, mai ales în paraclise private, era introdusă limba română încă din timpul slavonismului.

Aflarea unui manuscript religios românesc încă de pe la jumătatea secolului al XVI-lea în Muntenia, înainte chiar ca județii sași ai Brașovului să fi luat măsura de a pune să tipărească cărți de religie în limba română, întărește mult părerea sprijinită pe manuscriptul voronețean, că românii ar fi posedat scrieri românești referitoare la religie cu mult înainte ca luteranii din Transilvania să fi fost început și ei a împinge pe români către întrebuințarea bisericească a limbii lor.

Pe lîngă aceste texte mai întinse, aflăm și altele, mai mult fragmentarii de cuprins religios, toate traduse din limba slavonă, substratul pe care s-a înălțat toată cultura reflexivă a poporului român. Astfel, tot acel preot Grigorie Măhăceanul sau ucenicii lui traduc în românește deosebite bucăți de cuprins religios, precum un fragment din Ioan Chrisostom, un fragment liturgic și două predici[49].

Deși nu ni s-au păstrat dovezi pozitive despre existența altor texte religioase românești din această epocă, noi credem că trebuie să fi fost și altele afară de cele enumerate, căci, îndată ce vedem că poporul simțea nevoia de a lua cunoștință prin el însuși de preceptele religiei sale și că începuse atît de timpuriu cu punerea lor pe românește, nu este nici un motiv care să facă a se opri la aceste cîteva rămășițe, scăpate de urgia timpurilor, tezaurul de cărți religioase românești ale acestui timp. Vom vedea că la aceeași încheiere ne duce și prezența unei literaturi religioase la români, care arată și dînsa cît de iubitor era poporul de a regăsi în propriul său grai creațiile închipuirii creștine.

Par. 3. Începuturi literare

Pe cînd literatura poporană se ivește la un neam aproape deodată cu graiul său, formele reflexive ale frumosului nu apar decît mai tîrziu. Așa este cunoscut că la romani productele literare reflexive se arată abia după al doilea război punic, cînd aveau acuma o istorie politică veche de

[47] *Ibidem*, p. 49.
[48] *Ibidem*, p. 56.
[49] Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 73, 115, 211, 221.

500 de ani; la francezi, pe lîngă cîntecele eroice, unele din ele mai vechi decît Carol cel Mare, operele literare încep abia prin veacul al XVI-lea, și așa la toate celelalte națiuni. Cauza acestei întîrzieri a producerii literare reflexive stă în faptul că o asemenea producere, răspunzînd unei nevoi de lux a poporului, dînsa nu se poate naște pînă ce producția avuțiilor nu întrece nevoile obișnuite; atunci se pornesc din toate părțile razele frumosului, încorporîndu-se în artă și în literatură scrisă, care sînt mai totdeauna îngemănate.

La români, arătarea unor producte literare reflexive trebuia să fie întîrziată cu atît mai mult cu cît neliniștea și starea viforoasă a societății se urmărește pînă înlăuntrul timpurilor moderne, încît astfel chiar acele rari producții literare ce apar la ei în decursul veacurilor sînt departe de a fi exercitat o mare înrîurire asupra minții sale. Ele rămîn mai mult ca niște lucrări izolate, cetite poate și gustate de puțini privilegiați, și nu devin niciodată bunul comun al întregii națiuni [39].

Formele literare care răspundeau în tot cursul istoriei noastre pînă și trebuințelor claselor ⟨categoriilor⟩ mai culte erau tot acelea ieșite din concepțiile straturilor de jos, încît aceste straturi procurau în definitiv celor privilegiate nu numai existența prin munca lor, dar chiar și desfătarea prin cîntecele și versurile lor.

Astfel, călătorul polon *Martin Strikovski* ⟨Maciej Stryjkowski⟩, care lasă scrise amintirile călătoriei sale prin Moldova și Muntenia făcută în 1575, spune că „gloriosul obicei de a cînta vitejiile străbune se păstrează pînă astăzi în Grecia, Asia, Tracia, *Muntenia, Transilvania, Moldova,* Ungaria și în alte țări, precum mă încredințai eu însumi și auzii deajuns cu propriile mele urechi în toate adunările acelor popoare, iar în Turcia pe străzi și în piețe unde faptele oamenilor renumiți sînt celebrate prin cîntece, cu întovărășirea viorilor, cobzelor și harfelor, căci poporul de jos se desfătează peste măsură ascultînd marele vitejii ale principilor și voinicilor"[50].

Ce erau aceste cîntece ni le spune alt izvor, tot străin, care raportează că la trecerea solului lui Gustav Adolf, Paul Strassburg, prin București, în 1632, Leon-Vodă îl primi cu lăutari care cîntau din plin gîtlej în limba română cîntece naționale[51]. Tot așa vor fi făcut și lăutarii care împodobeau cu cîntările lor intrarea triumfală a lui Mihai Viteazul în Alba Iulia[52].

De atunci s-a păstrat bunăoară cîntecul lui Ștefan cel Mare, precum și deosebitele legende asupra vestiților noștri domni: Mircea, Ștefan și Mihai, puse în versuri de poeții generației noi, Asachi, Bolintineanu și Alecsandri [40].

Pe lîngă aceste produceri literare poporane, mai întîlnim și altele de origine reflexivă, îmbrăcînd în hainele basmului și ale închipuirii niște motive religioase, dar în care prodominarea fanteziei asupra credinței le dă mai mult un caracter literar decît unul bisericesc.

În timpurile mai vechi asemenea legende de cuprins religios erau răspîndite printre români, ca și cărțile bisericești propriu-zise, în limba slavonă, putîndu-se desfăta la citirea lor numai aceia care cunoșteau această limbă [41]. Începînd însă a se traduce în românește cărțile bisericești, se făcu același lucru și pentru legendele religioase, din care unele se și găsesc puse pe românește încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

---

[50] „Arhiva istorică", II, p. 6. [*Călători străini*, II, p. 449].

[51] *Monumenta Hungariae historica*, Strassburg Pal 1631—1632 iki kovetsege es Rákóczy Gyorgy, p. 100: „iuxte voyvodum citharoedi et musicorum chori erant qui Valachia lingua patrium carmen pleno gutture cantabant". [Vezi *Călători străini*, IV, p. 65, unde este vorba de „lăutari și un cor de muzicanți care cîntau cu foc un cîntec bătrînesc în limba română".]

[52] Acest volum, p. 199

Pentru a da o idee despre felul de gîndire care constituia pe atunci desfătarea intelectuală a știutorilor de carte, vom analiza pe acele dintr-însele ce se regăsesc încă în manuscriptele existente.

Dintre legendele traduse în Măhaciu, cităm pe aceea a *Sfintei Dumireci* (Dumineci): într-o zi căzu în Ierusalim o piatră nu mare, dar atît de grea de n-o putea nimene ridica și veni glas din cer care spuse să desfacă piatra, ceea ce, săvîrșindu-se, aflară în ea o carte scrisă de însuși Hristos, în care mustra aspru pe oameni pentru nerespectarea zilei sfinte a duminecii. Partea fantastică literară în această bucată este de tot săracă, conținînd mai mult o învățătură morală, dezbrăcată de orice caracter estetic.

Altă legendă reprodusă de măhăceni este aceea a *Sfintei Vineri*. Textul ei este cu atît mai interesant cu cît se vede a fi fost copiată de popa Grigorie de pe un exemplar românesc mai vechi, deoarece nu conține rotacismele obișnuite la preotul din Măhaciu. Numai în trei rînduri îi scapă cîte o prefacere din *n* în *r*: *înturecate* = *întunecate, meînre* = *'mene* (mine) și *sura* = *suna*.

În această legendă partea închipuirii este mult mai bogată și o străbate toată de la un capăt la altul. Cuprinsul este pe scurt următorul: era un om numit Agaton, care avea o femeie numită Polfiea, cu care trăise 25 de ani fără a avea copii, rugîndu-se neîncetat: „Hristoase împărate! caută și spre noi și dă și nouă plod, să fie și să nască dintre noi!" Dumnezeu ascultă rugăciunile lor și le dădu o fată pe care porunci să se numească Vinerea, căci fusese născută în acea zi.

Cînd se făcu mai măricică, simțindu-se împinsă spre legea lui Dumnezeu, ieși pe furiș din casa părintească și se duse în marea cetate a Antiohiei, unde domnea împăratul Antioh. Începînd ea a propovedui creștinismul aice, fu pîrîtă la împăratul, care porunci să o aducă înaintea lui. Cînd o văzu împăratul, chipul ei îl puse în mirare și el strigă fără voie: „să-mi ajute Dumnezeul meu cela ce cred întru el că mai frumoasă fată de aceasta n-am văzut!" El îi propuse îndată să treacă la religia lui, făgăduindu-i să o ieie de soție. Sfînta însă îl blăstămă, ca și pe Dumnezeul lui.

Împăratul, mînios, porunci să o răstignească. Cînd ea fu înălțată pe cruce, „ivi-se un nor din cer și ieși un vifor mare din nor și luă o piatră mare foarte în el și o purta vîntul ca o frunză și sura (suna)". Și apărînd îngerul Domnului, îi desfăcu mîinile și picioarele de pe cruce, iar toți oamenii împăratului, spăimîntați de minunea întîmplată, căzură și se închinară Dumnezeului sfintei Vineri.

Împăratul, înfuriat, chemă alte slugi ale sale și le zise: „prindeți-o și o legați și aflați o căldare și ardeți pietre și le zmicurați și le băgați în căldare și băgați plumb și seu și smoală, să fiarbă în șepte zile și în șepte nopți și a șeptea zi băgați-o în căldare și acoperiți-o cu o piatră pînă voi veni și eu să văz".

A șaptea zi cînd veni împăratul și luă piatra de pe căldare, sfînta Vineri se sculă în picioare neatinsă și, ieșind din ea, stropi cu cîteva picături pe împărat în față, care orbi pe loc. Împăratul, cunoscîndu-i puterea, căzu înaintea ei în genunchi și ceru să devină creștin. Sfînta Vineri se plecă cu fața la pămînt și începu să plîngă așa de îmbelșugat încît se făcu o baltă din care, luînd cu mîna și spălînd ochii împăratului, îi redădu vederile. Cu apă din aceeași baltă boteză apoi sfînta pe împărat și pe slugile sale, care astfel deveniră creștini.

După ce săvîrși întoarcerea acelei cetăți a Antiohiei, sfînta Vineri, plecînd spre alte cetăți, întîlni în cale-i pe un alt împărat, numit Atizma, care o întrebă: „Giupîneasă! ce om ești și cum te cheamă? ce nu te în-

chini domniei mele?" După mai multe vorbe, împăratul acesta îi făcu aceeaşi propunere ca şi acel din Antiohia; ea îi răspunse tot atît de aspru, pentru care Atizma porunci să o ducă la zmeul din cetatea lui ca să o mănînce. „Cum ajunse înaintea fiarei, se apropie de dînsa şi călcă cu piciorul pe falca zmeului şi intră întru el şi trecu prin zgăul lui afară şi iară stătu înaintea zmeului". Minunea aceasta aduse şi pe Atizma împărat ca să se boteze.

Trecînd ea mai departe, ajunse la Aclit împărat, cu care, petrecîndu-se scene analoage ca acele întîmplate cu cei doi dintîi, este condamnată iarăşi să fiarbă într-o căldare, din care însă o scapă atotputernicia lui Dumnezeu. Nu înţelegem cum se face că atunci cînd împăratul ordonă să i se taie capul nu mai intervine nici o minune şi ea este tăiată.

A treia legendă, păstrată tot în textele măhăcene, este aceea a *Morţii lui Avram*, cum a venit arhanghelul să ieie sufletul lui. Este o povestire simplă şi duioasă a morţii, care, deşi trimisă de Dumnezeu unui drept credincios, nu produce mai puţină amărăciune între ai săi ce rămîn pe pămînt. Avram avea obiceiul de a nu mînca nici într-o zi fără oaspe. Fiindcă duşmanii închiseseră cărările ce duceau către dînsul, cinci zile nu venise nimenea în casa lui, încît în acest răstimp nu luase Avram nimic la el.

Avram ieşi deci cu fiul său Isac, că doar vor găsi un om să-l aducă la casa lor, că i se împuţinase sufletul de foame. Întîlniră pe arhanghelul Mihail şi-l luară spre casă. Avram trimise să înjunghie un berbece şi spuse Sarei, femeii sale: „Adu lăutoriul şi lă ⟨spală⟩ oaspele acestuia picioarele, că este ostenit". Sara îi spălă picioarele, văzînd cu minune că nu aveau peliţă pe ele.

Mihail, ce era trimis de Dumnezeu să ieie sufletul lui Avram, simţi o mustrare de conştiinţă de a se aşeza la masa lui şi întrebă deci în rugăciunea lui pe Dumnezeu: „Doamne, Avram va să dea mie carne de berbece ca să mărînc; ce-mi zici?" Domnul zise lui: „Ce-ţi va pore înrainte mărîncă".

Punîndu-se spre odihnă, Isac visă un vis care îi arătă că oaspele primit de ei era arhanghelul trimis să ieie sufletul tatălui său. Se sculă din patul său şi stătu înaintea uşii casei, grăind cu glas mare: „Părinte! părinte! deschide, să sărut frumuseţele feţei tale, să de acum nici dirioară nu te voi vedea!" Auzi mumă-sa, curse ⟨alergă⟩ şi deschise şi la Avram intră şi-l sărută şi plîngea. Zise Avram: „spune-mi, fătul meu, ce plîngi?" Isac zise: „Părinte! părinte! un vis văzui; aveam curură (cunună) în cap ca soarele şi mi-o luă oaspele acesta; văzui, părinte, acesta este îngerul şi-i trimis să te ieie"; şi-l strîngea în braţe şi-l săruta şi amar plîngea. Avram încă plîngea, îngerul încă plîngea, Sara încă plîngea. Lăcrămile îngerului se făceau pietre fără preţ. Avram zise: „Doamne, spuinre-mi cire eşti tu?" Arhanghelul zise: „Eu sînt arhanghelul Mihail şi sînt trimis să ieu sufletul tău". Avram zise: „Doamne! să fiu dus cu trupul la Domnul". Îngerul merse de întrebă pe Dumnezeu, care învoi cererea lui Avram.[53]

Pe lîngă aceste scrieri religioase aflate la români încă de prin veacul al XVI-lea, mai găsim la ei şi alte urme religioase din domeniul fantastic în nişte fragmente de acelaşi fel reproduse în limba română din acea bulgară de peste Dunăre. Aceste fragmente aparţin sectei bogomililor [42], care au înflorit (înde] lung timp dincolo de fluviu, înrîurind şi asupra românilor din Dacia Traiană; ceea ce era cu atîta mai firesc cu

---

[53] Toate aceste legende reproduse cu bogate introduceri şi comentarii lingvistice de Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I.

cît aflăm credințele acestei secte răspîndite pînă în sudul Franței, unde sînt reproduse la acea a albigensilor.

Secta bogomililor își trage originea din paulicianii Armeniei, care, așezîndu-se în Bulgaria de la 741 înainte, răspîndesc credința lor între poporul acestei țări. Paulicianii aveau o venerație deosebită pentru apostolul Pavel, numindu-se în specie creștinii acestui sfînt, de unde le și vine numele de paulicianі.

Acest eres, care își găsi de sprijinitor al său de căpetenie în Bulgaria pe preotul Ieremia Bogomil, admitea că Dumnezeu a avut doi copii: cel mai mare Satanail, care se răsculă în contra tatălui său; cel mai mic, arhanghelul Mihail, identificat de ei cu Hristos. Satanail, în urma căderii sale, a zidit pămîntul și întreaga natură văzută.

Numai omul reprezintă în lume un fel de compromis între Dumnezeu și Satanail, datorind celui dintîi sufletul, iar celuilalt corpul. Predomnirea corpului asupra sufletului, adică a lui Satanail asupra lui Dumnezeu, a durat pînă la întruparea arhanghelului Mihail, sub numele lui Christ. Cea mai mare parte a Vechiului Testament nu e decît apoteoza lui Satanail. Satanail, iar nu Dumnezeu, este acela pe care-l adora Moisi. Prins de către Christ, Satanail a fost aruncat în tartar și, despoiat de finalul *il*, rămase de aici înainte numai nu numele de Satană.

Puterea Satanei n-a încetat însă prin această victorie a fratelui său mai mic; însăși răstignirea lui Christ a fost o uneltire a dracilor. Mai mult decît atîta, întreaga biserică ortodoxă, cu icoanele sale, cu moaștele sfinților, cu sacramentele, cu ierarhia, cu totalitatea instituțiunilor sale, este opera Satanei. Ca urmare morală viguroasă a dogmaticei lor, bogomilii respingeau toate aceste forme ale închinării și condamnau tot ce place corpului sau servea a întări acest element diabolic: căsătoria, vinul, carnea, avuțiile[54].

Deși scrierile pornite din această sectă adînc urgisită de biserica ortodoxă nu trebuiau să fie citite de drept credincioși, ele se furișară printre aceștia și deveniră în curînd una din desfătările lor cele mai plăcute. Printre atari scrieri erau tocmai și următoarele, pe care le găsim traduse în românește încă de timpuriu de pe cînd încep chiar cele dintîi întoarceri ale textelor religioase pe limba română. Aceasta se făcu cu atît mai ușor între români că lipsa unei învățături teologice amănunțite îi împiedica a deosebi productele eretice de acele drept credincioase. Așa găsim chiar pe popa Grigorie din Măhaciu, care numai de erezie nu poate fi bănuit, primind între textele adunate de el mai multe de caracter bogomilic, fără a bănui măcar nepotrivirea lor cu dogmele ortodoxe.

Bogomilismul a avut înrîurire asupra românilor, nu ca sectă deosebită de doctrina comună, ci ca un curent ce se adause pe lîngă acel al bisericii ortodoxe pentru a întări credința creștinească[55]. Dintre productele fantastice ale bogomililor, care se întîlnesc la români încă din veacul al XVI-lea [43], citām: *Rugăciunea sfîntului Sisoe pentru scoaterea dracilor*, *Umblarea sfintei Marii pe la muncile iadului* și *Apocalipsul sfîntului Pavel*, texte ce se cunosc a fi inspirate de credința bogomilică mai întîi din un semn exterior, acel al opririi de a fi citite de către dreptcredincioși, apoi

---

[54] Rezumat de Hasdeu după scrieri rusești în *Cuvente den bătrîni*, I, p. 252—253.

[55] Nu putem împărtăși părerea lui Hasdeu că paulicianismul s-ar fi lățit și dincoace de Dunăre, deși unele din scrierile acestei secte se întîlnesc aici. (*Cuvente den bătrîni*, I, p. 251). Împrejurarea că românii aveau în unele locuri o venerat.e deosebită pentru Sf. Pavel nu este îndestulătoare. Unde s-a auzit vreodată la români despre o urgisire a icoanelor, o disprețuire a sfinților, o răscoală în contra ierarhiei bisericești, adevăratele caractere ale bogomilismului?

de pe unul intern, „vecinicul antagonism între principiul binelui și al răului, între paradis și infern, între Dumnezeu și Satana".

Caracteristice între toate producțiunile bogomilice sînt *Cugetările în oara morței*, în care „sufletul în agonie cugetă cu îngrijire la ceea ce i se poate întîmpla lui însuși"[56]. Aceste cugetări, care se îndeletnicesc cu întrebarea capitală a cugetării religioase, s-au produs de mai multe ori și sub forma de rugăciuni pentru ieșirea sufletului, pe care o aflăm și în Învățăturile lui Neagoe Basarab. Ele nu sînt altăceva decît întrevederea judecății de pe urmă, cînd Dumnezeu va chema la sine pe cei drepți și va respinge în focurile iadului pe cei răi și păcătoși. Îndeobște, în toate aceste icoane ale vieții de apoi domnește o pornire și un avînt al gîndirii îndestul de viu și fără asemănare, mai frumos decît slabele încercări din celelalte închipuiri bogomilice.

Cugetările descriu în următoarele culori iuți și aprinse cum moartea pune stăpînire pe om : „că moartea fără de veste vine, ca un leu răgînd și cu toate armele : cu spadă și cu cuțit și cu secere și cu pilă și cu săcure și cu țapă și cu săgeată și cu teslă și cu bardă și cu sfredel și cu groază, iute și în toate chipurile și cu toate îl muncește de-l junghie și-l taie".

Cu o bogăție îndestul de mare de imagini se descrie ce va fi „cînd vor buciuma arhanghelii spre patru cornuri ale pămîntului, de trei ori cu frică și bură mare, pămîntul se va cutremura din toate capetele ; atunci vor învia morții, sau ar fi de fiare mîncați, sau de paseri, sau de pești, toți vor învia din moarte, din toate adîncurile pămîntului, și micii și marii, și drepții și păcătoșii, și giudecii strîmbi și împărații, și bogații și mișeii, și vor sta toți asemenele, cine cu faptele sale și de zi și de noapte. Atunci vor vedea toți păcătoșii mare de foc clocotind și sfărăind și mînia lui Dumnezeu fi-va atunci și va aprinde lumea de va arde tot pămîntul și toți munții și toate măgurile și toată spurcăciunea ce s-au făcut pe pămînt".

Cînd descrie fericirile raiului, spune : „Acolo nu va fi veac, nici an, nici vreme, nici ceas, nici zi, nici noapte, nici se va ști cînd e număr, nici va trece vremea, nici se va adăugi, nici va lipsi ploaie, nici căldură de la soare, nici vor munci de foame, nici de sete, nici de altă mișelie".

Grozav și pînă la un punct îngrețoșător este următorul tablou al celor osîndiți : „Unora le va fi fața ca țărîna pămîntului, alții ca tina spurcată din uliță, alții ca gunoiul, alții le va fi trupul putred ca un cîne mort cînd sar viermii din el, altora le va cura dintru ochi scură cu puroi și vor fi îngîmfați (umflați), alții vor fi ca pieile aspidei, alții sîngerați, alții aspumați, alții gunoiți, alții cu toată spurcăciunea din talpe pînă în cap, grozavi și împuțiți în toate chipurile".

Dacă însă toate producerile religioase literare analizate pînă aici provin de la alcătuitori al căror nume s-a pierdut, veacul al XVI-lea ne-a lăsat și altele, de la un autor ce ne este cunoscut, și anume de la un domn muntean, *Neagoe Basarab*, acel principe atît de predominat de pasiunea celor sfinte, care își petrece întreaga lui viață în lucrări și serbări bisericești și care ne-a lăsat și urme de o activitate literară pe un tărîm apropiat de acel religios : filozofia morală [44].

El a scris mai multe tractate filozofice practice, sub forma de învățături către fiul său, asupra chipului cum trebuie să se poarte un principe : 1) în timpul ospețelor ; 2) în privirea generozității și 3) în privirea onoarei ce se cuvine a da el slujbașilor săi.

S-a pretins că aceste tratate au fost scrise în original românește de către Neagoe Basarab ; domnul trăind pe la începutul veacului al XVI-lea

[56] Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, I, p. 435.

(1512—1521), am avea în aceste tratate cel mai vechi text românesc cunoscut pînă acum. Limba însă şi stilul acestor tratate este aşa de curgătoare încît se deosebeşte mult, nu numai de acele ale manuscriptului de la Voroneţ, dar chiar de acelea ale Psaltirei lui Coresi sau ale Evangheliarului de la Londra, care totuşi ar trebui să samene cu limba şi legăturile de cuvinte ale lui Neagoe întrucît am văzut că fusese scris în Muntenia şi anume în jumătatea întîi a secolului al XVI-lea, aproape deci de timpul în care scria şi Neagoe Basarab[57].

Noi credem că sfaturile fuseseră scrise de Neagoe în greceşte [45]. Este mai mult decît probabil că Neagoe cunoştea această limbă, deoarece el fusese *socotitorul* patriarhului Nifon la venirea acestuia în Muntenia, pe timpul lui Radu al IV-lea [cel Mare],[58] însuşire pe care nu ar fi putut-o îmbrăca pe lîngă un patriarh grec dacă nu ar fi ştiut greceşte încă de mai înainte. Învăţăturile sale fură puse pe româneşte pe timpul lui Matei Basarab, în 1654, de cînd datează cel mai vechi manuscript ce le conţine.

Sfaturile lui Neagoe Basarab sînt, cum am spus-o, nişte adunări de precepte morale care să slujească de îndreptare purtării fiului său. În cel întîi: „Cum se cade domnului să şadă la masă şi cum vor mînca şi vor bea", Neagoe începe prin a recomanda cumpătarea, „fără a lipsi însă de veselia acea ce lipeşte de domni inimile supuşilor".

Printre alte sfaturi, care cuprind numai locuri comune de morală ordinară, se întîlnesc din cînd în cînd unele gîndiri mai adînci şi mai înţelepte, precum: „şi să cunoască mintea ta pre minţile slugilor tale, iar să nu cunoască mintea slugilor tale pe mintea ta", sau „la beţie pe nime să nu dăruieşti, măcar de ţi-ar fi sluga cît de dragă". De asemenea, mai sfătuieşte el pe fiul său să nu pedepsească la beţie, căci „are masa obiceiul său de veselie, ci să judece la trezire dimineaţă cu boierii în divan".

Uneori întîlnim expresiuni şi asemănări frumoase, d. ex.: „anima omului este ca sticla; de aceea sticla dacă se sparge, cu ce o vei mai cîrpi?"[59]

Al doilea tratat al lui Neagoe: „Către fiul său Teodosie-Vodă şi către alţi domni, către toţi, ca să fie milostivi şi odihnitori" este mai lung decît cel dintîi. Domnul începe prin a povăţui pe fiul său să-şi miluiască slugile sale mai mult decît pe săraci, căci pe săraci de nu-i va milui dînsul o vor face alţii, iar de slugile sale cine va îngriji, de nu stăpînul lor.

---

[57] E destul de a pune faţă în faţă două fraze din sfaturile lui Neagoe şi din Evangheliarul de la Londra, spre a ne convinge că este peste putinţă ca alcătuirea lor să dateze din acelaşi timp:

Evangheliar din 1574:	*Sfaturile lui Neagoe:*
... Să ochiul tău drept săblăzneaşte-te ia-l şi-l leapădă de la tine; mai bine fie să piară un mădulariu al tău, nu tot trupul aruncat să fie în matca focului, şi să te mîna la săblăznire dreaptă, tae-o şi o aruncă de la tine". („Columna lui Traian", 1882, p. 79).	„Că de vei fi în toate zilele cu cei aleşi, în toate zilele şi în toate ceasurile te vei folosi de sfaturile şi de învăţăturile lor cele bune, iar de vei fi cu cei nebuni deaceea şi ţie se cade a fi nebun şi izvrătit". („Arhiva istorică", I, 1, p. 112).

Hasdeu a rostit întîi părerea că textul românesc al sfaturilor lui Neagoe provenea de la el însuşi (sumarul din „Arhiva istorică", I, 2, p. 111). D-sa pare a fi revenit asupra acestei păreri, deoarece în *Cuvente den bătrîni*, II, p. 5, ne dă ca textul cel mai vechi românesc, nu mai mult Sfaturile lui Neagoe, ci un fragment biblic din 1560. Sbierea, *Codicele voroneţean*, p. 328, admite fără temei că atît Sfaturile lui Neagoe cît şi Viaţa patriarhului Nifon (care, cu toate acestea, este scrisă de Gavril Protul, călugăr grec din Muntele Athos), ar fi fost scrise româneşte în textul ce-l posedăm.

[58] Vol. II, p. 385.

[59] „Arhiva istorică", I, 1, p. 111.

Mai neașteptat din gura unui domn așa de evlavios ca Neagoe Basarab ne poate părea sfatul ca „să nu întărești mănăstitile cu leafa slugilor tale, nici cu venitul lor, să fie ei săraci și mănăstirile miluite, iar slugile tale să le faci în zilele tale să fie cerșitori".

O gîndire nobilă și frumoasă este următoarea: „De-ți va prisosi din venitul domniei, acel venit să nu gîndești că este cîștigat de tine, ci iar l-ai luat de la săraci și de la acei ce sînt sub biruința ta"; de unde apoi urmează sfatul că el trebuie să întrebuințeze acest prisos de avere pentru a face odihnă și pace săracilor.

Trecînd apoi la un alt șir de gîndiri, Neagoe învață pe fiul său cum să-și aleagă slugile sale și cum să le răsplătească slujbele. Vorbind despre nevoia de înțelepciune a domnului, el face o frumoasă asămăluire: „căci că mintea stă în trupul omului drept ca și cum stă steagul în mijlocul războiului și caută oastea la steag și pînă stă steagul în război nu se cheamă acel război biruit, măcar de are și năvală grea spre sine; iar dacă cade steagul, de-acu toate oștile se risipesc și nu se știe unul de altul cum fac și încotro merg".

După aceea, în loc de a păși la un alt rînd de cugetări, se întoarce iarăși la tema avuțiilor, producînd o repetare în gîndirile sale, presărată însă din loc în loc cu cîte o gîndire dreaptă și frumos rostită. Așa, bunăoară, următoarea: „și cum tu făcînd păcatul, iar alții să se ostenească pentru dînsul să-l curățască", cugetare ce iarăși trebuie să ne pună în mirare pentru acel timp religios în care se credea că rugăciunile clerului pot să mîntuie pe omul cel mai greșit.

Mai spune Neagoe, după o comparație cam îndrăzneață între lacrimile și feciorii noștri, care ar fi ambii de la sufletul nostru, frumosul aforism că „lacrimele sînt aripele pocăinței", stricînd însă efectul acestei gîndiri prin adaosul nepotrivit: „și nu numai aripi, ci și mumă și apoi iar și fete". Urmează însă pe această temă, nu fără elocvență, gîndirea lui mai departe: „Pentru aceea, fraților, cînd se înfășură de trupurile noastre smoala cea neagră și rece, să nu lăsăm să se usuce împrejurul trupului nostru; că dacă vom lăsa smoala să stea lipită mult de trupurile noastre, mă tem că nu se va dezlipi pînă ce le va face negre ca și dînsa; ci până este mila lui Dumnezeu cu noi și dacă aflăm că sînt lacrimile aripile pocăinței și mumă și izvor viu și curat, noi să ne curățim cu dînsele smoala cea neagră și rece după trupurile noastre".

De aceea, sfătuiește domnul ca omul să grijească de sufletul său cît este încă în viață, pentru a nu-l aduce păcătos și osîndit înaintea lui D[umne]zeu, „că după moarte nu este împăcare, după moarte nu este curățire, după moarte nu este milostenie. Pentru aceea nevoiește-te o, fătul meu, și cumpără ție untdelemn până stă tîrgul acestei lumi".

În tratatul al treilea: „Cum și în ce chip vor cinsti pre boieri și pre slugile lor care vor sluji cu dreptate", domnul învață pe fiul său cum să se poarte cu boierii săi, pe care ar trebui să-i cultive ca pe o grădină, urmînd și folosind această asemăluire în tot decursul scrierii care este încă mult mai scurtă decît celelalte.

Aceste cugetări domnești fac onoare celui ce le-a înșirat pe hîrtie, deși în practică nu le va fi urmat dînsul cu aceeași sfințenie. Astfel Neagoe, care învață pe fiul său că „să nu fie paharul tău adeseori plin de sînge de om", ucide totuși pe mai mulți din partizanii lui Vlăduț ⟨Vlad cel Tînăr⟩, pe care-l scoase din scaun. Este adevărat că el se pocăiește pentru aceste cruzimi, chemînd patriarhi și alte fețe bisericești din locurile sfinte ale Răsăritului, care prin rugăciunile lor să îmblînzească mînia lui

D[umne]zeu[60]. Se vede că „sfaturile" fură scrise de Neagoe către sfîrșitul vieții sale, deoarece spune în ele că „niciodată n-a fost altcineva mai păcătos ca mine".

Pe lîngă aceste încercări de literatură religioasă și morală, mai întîlnim și altele, de literatură lumească, tot de prin veacul al XVI-lea, provenite tot din traducerea unor cărți poporane de origine străină, a căror introducere în mintea românilor se făcu tocmai prin aceste traduceri, adică pe calea reflexivă.

Un manuscript din 1620 conține anume trei scrieri lumești de caracter literar: *Alexandria* sau povestea lui Alexandru Machedon, *Floarea darurilor* și *Rojdanicul*. Scriitorul acestui manuscript ne spune într-o notiță că „eu, mult greșitul și ticălosul popă Ioan din sat din Sînpetru (în Transilvania), scrisei această carte ce se cheamă Alexandria și mă oștiniu cît putui și o scrisei să se cetească și vă rog pre toată firea de om cui Dumnezeu o va da această carte a ceti sau a scrie, socotiți și mai bine ce voi fi greșit, sau cuvînt nesfîrșit, sau slovă neumplută, iar dumneavoastră să dregeți și să nu mă blăstămați, ci să ziceți: Dumnezeu să-l erte. Începui a scrie această carte ce se cheamă Alexandria în luna lui cireșar (iunie) 15 zile și se sfîrși în luna lui august 4 zile, anul 7128 (1620)."[61]

Din această notiță răsare într-un chip învederat că popa Ioan nu a tradus el singur Alexandria, deci probabil nici textele celelalte, căci mai întîi răstimpul de 49 de zile ar fi fost prea scurt pentru o asemenea îndeletnicire, cu atîta mai mult că manuscriptul e scris foarte frumos, ceea ce, în cazul unei traduceri, ar trebui să lase a se presupune o prescriere pe curat, adică prelucrarea lui românește și decopierea ei în scurtul răstimp de 1 $^1/_2$ luni. Apoi popa Ioan ar fi arătat în notița lui că a pus pe românește povestea, nu numai, cum spune, că a scris-o.

În sfîrșit, ce înțeles ar avea, în ipoteza unei traduceri, rugămintea popei Ioan de a erta cititorul cuvinte nesfîrșite sau slove neumplute, ceea ce, din contră, este ușor de priceput în cazul unei copieri, unde scriitorul a putut, din scăpare de vedere, să nu scrie unele cuvinte întregi, sau să nu formeze desăvîrșit unele litere, observație ce am făcut-o și mai sus cu prilejul cercetării Evangheliarului de la Londra.

Rezultă deci într-un chip neîndoilenic că avem a face și în acest manuscript, ca în altele analizate mai înainte, cu o copie a unui original, sau alte copii mai vechi a unei traduceri anterioare, ceea ce strămută tălmăcirea bucăților conținute în el în veacul al XVI-lea cel puțin.

Alexandria, cea dintîi din bucățile conținute, este o istorie fantastică și cu caracterul mai mult de poveste miraculoasă a faptelor vestitului cuceritor macedonean [46]. Redacția ei primitivă de prin veacul al XI-lea fu grecească și, după cît se vede, originară din Egipt. Ea fu tradusă și amplificată în mai multe limbi, precum latina și persiana, și ajunse în sfîrșit a fi reprodusă și în limba slavonă. Lucru îndestul de curios este că, între cele mai vechi manuscripte slavone ale acestei povești, se vede unul din 1562, scris la mănăstirea Neamțului prin porunca lui Grigorie, mitropolitul Sucevei.[62] Ar fi cu putință ca tot pe atunci să se fi pus această poveste și pe românește, prototipul de pe care o copie popa Ioan din Sînpetru.

---

[60] Vol. II, p. 393.

[61] Vezi analiza manuscriptului încă needitat, ce se află în posesiunea profesorului Neagoe din Bîrlad, făcută de I. Bianu, în „Columna lui Traian", 1883, p. 322—329.

[62] M. Gaster, *Literatura populară*, p. 11; cf. C. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren*, 1876, p. 440; Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. XXXVI.

Floarea darurilor este o culegere de maxime asupra patimilor omenești, împărțite așa ca după o virtute să urmeze viciul corespunzător, extrase din autorii vechi greci și romani, din Biblie și din părinții bisericii [47]. Multe maxime sînt întărite prin cîte un exemplu din istoria animalelor. Așa, bunăoară, se aduce cu privire la virtutea privegherii pilda cu porumbul, care înainte de a înghiți grăuntele, se uită să vadă dacă nu vine uliul spre el. Darul întăririi se aseamănă cu pasărea fenix, a cărui legendă cunoscută din cea mai adîncă vechime este raportată[63].

Rojdanicul sau *Zodiile* ⟨*Zodiacul*⟩, învățături astrologice despre înrîurirea planetelor asupra vieții omenești, pseudo-știință ce se menține și astăzi, deși mai mult ca șarlatanism de zodieri, zodierițe și căutători în stele, care hrănesc încă credințele superstițioase [48]. Titlul bucății, care este slavon, ne arată că dînsul a fost tradus din această limbă, în care se constată că exista de prin veacul al XIV-lea.

Uneori pătrund urme de concepție luterană pînă și în manifestările vieții practice cuprinse în scrisori și documente. Așa că în o scrisoare a lui Velicico Costin, fratele cronicarului și vornic de Cîmpulung, către biräul Bistriței, găsim rostirea după cineva că „ar fi ca o mlădiță de bun fel cu toată înțelepciunea crescută", adăugînd apoi cugetarea filozofică literară că mlădița cea bună oriunde e răsădită de toți oamenii e îngrădită.[64]

Este probabil că încă și altele din cărțile poporane ce se-ntîlnesc în perioadele următoare își vor fi avînd începutul în aceste dintîi; pînă acum însă nu sînt cunoscute cu siguranță decît lucrările analizate pînă aici.

Oricît ar fi de restrîns ogorul cultivat al limbii române totuși rămîne constatat că, încă din această epocă, apăruseră produceri intelectuale îmbrăcate în vestmîntul ei. Și aceste produceri se ivesc din toate părțile unde cugetarea poporului apuca o formă mai sistematică.

Astfel, în poezia și povestirea poporană, în scrierile și literatura religioasă, în sfîrșit, chiar în slabele urme de cugetare profană, pretutindene vedem infiltrîndu-se spiritul și graiul românesc ca o sevă nouă și dătătoare de viață în arborele aproape uscat al vechiului slavonism. Este important a constata această tendință spre românism, care nu a lipsit niciodată din mintea românilor încă mult înainte de epoca lui Matei Basarab și Vasile Lupu. În ea se află explicarea acestei epoci cînd slavonismul slăbind, din motive ce se vor vedea la locul lor, el trebui să fie deocamdată înlocuit prin rostirea românească, care niciodată nu părăsise cu totul mintea românilor, cu toată copleșirea ei, într-o însemnată parte, de limba și rostirea slavonă.

Par. 4. Biserica, școala și alte așezăminte

Singurul așezămînt cultural al acestor timpuri de sînge și omor era biserica; deși mai mult în formă decît în realitate, dînsa era respectată de contemporani și sprijinită în toate modurile. De aceea, pe cînd vedem țările române împărțindu-se în partizi care se sfîșiau una pe alta, venind fiecare cu domnul ei în frunte spre a alunga pe domnul vrăjmaș, biserica singură rămîne prietena tuturor domnilor și tuturor partizilor, trăgînd foloase din nemărginita dărnicie a tuturor. Rari sînt exemplele unor domni

---

[63] Gaster, *op. cit.*, p. 138.
[64] N. Iorga, *Doc. Bistriței*, II, p. 27.

dușmani clerului, și Ioan-Vodă cel Cumplit este poate singurul care a cercat, prin cruzimi nespuse, a mai pleca trufașa frunte a călugărilor.

De obicei fiecare domn inaugura suirea lui în scaun prin un dar făcut unei mănăstiri, și este însemnătoare împrejurarea că Mihai Viteazul, în scurta sa domnie de două luni în Moldova, plină de lupte, de griji și de supărări, găsește totuși timpul pentru a întări mănăstirii Bistrița decima albinelor din satele mănăstirești ale județului ⟨ținutului⟩ Neamț și mănăstirii Agapia stăpînirea Negreștilor[65].

Daniile făcute mănăstirilor sînt nenumărate și ele au absorbit, deși mai puține la număr, mai multe moșii domnești decît acele făcute întregii clase boierești [49]. Se întîlnesc documente în care se dăruiesc unei mănăstiri pînă la 20 de moșii într-o singură dată[66]. Mănăstirea Galata, deși întemeiată de Petru Șchiopul într-un timp cînd numărul moșiilor domnești scăzuse prea tare, numără totuși la 1588, numai patru ani după ridicarea ei, o avere însemnătoare, a cărei enumerare ne-a fost păstrată într-un interesant document din 1588, cuprinzînd pe lîngă multe odoare de preț o cîtime însemnată de bucate și 16 moșii[67].

Apoi nu numai domnii contribuiau la îmbogățirea bisericilor și mănăstirilor, ci și privații se întreceau care de care în dărnicie față cu ele. Dintre multele documente care întăresc această împrejurare ne mulțămim a aminti pe cîteva: astfel, în 1512, călugărița Magdalina întemeiază din averea ei mănăstirea Adormirei de la Corbii de Piatră, pe care apoi o închină lui Neagoe Basarab, spre a rămînea domnească[68]. În 1620 întîlnim pe Maria Paleologhina, văduva logofătului ⟨postelnicului⟩ Dumitrache Chiriță Paleologu, hărăzind mănăstirii Bisericani satul Vînători din județul Neamț[69].

Un document din 1622 ⟨1621⟩ reproduce într-o formă dialogată, cu o nuanță literară, înțelegerea între boierii Vîlcu [Grădișteanu] vel vornic, Grigori vel vistier și Bunea logofăt cu moșnenii din Brănești; [Bran], Ianotă, Vladu Lifoe, Stan portărelul și Sîrbu pentru împreună zidire a schitului Vîlcani ⟨Vulcana⟩: „adecă noi [...] acești moșneni ot satul Brănești, adeverim cu această scrisoare a noastră precum că să se știe că avînd dumnealor boierii (sus enumerați) moșie la satul Vălcănița [...] și, primblându-se peste moșia dumnealor, au urcat și la moșia noastră la vîrful Vălcani ⟨Vîlcăniții⟩ și, văzînd acel loc așa de frumos, au dat Dumnezeu gînd ca să facă sfîntă mănăstire. Și nefiind moșia a dumnealor, au întrebat pe oarecineva din oameni: A cui este moșia pe acest vîrf frumos? Le-au spus cineva că este a noastră, moștenilor Brănești. Dumnealor, auzind așa, au venit la noi și ne-au întrebat: Moșilor, a dumneavoastră este ⟨iaste⟩ moșia pe acel vîrf al Vălcani? Noi am spus că este a noastră. Dumneata ⟨dumnealor⟩ au zis: Nu ne veți vinde nouă ⟨noao⟩ acel vîrf [...] ca să facem o sfîntă mănăstire? Dar noi, auzind că va să facă sfîntă mănăstire, ne-am adunat toți și am vorbit de va ⟨vor⟩ vrea să ne primească și pe noi ctitori noi ⟨ii⟩ vom da și mai mult nu numai acel vîrf"[70].

---

[65] Acest volum, p. 210.

[66] Așa Dan vodă, mănăstirii Tismana, 1424 („Arhiva istorică", I, 1, p. 19). [Vezi și DRH, B, vol. I, p. 104—107; este vorba de 25 de moșii, multe din ele dăruite de Vlaicu vodă, Mircea cel Mare, doamna Calinichia, banul Lucaci etc.].

[67] Ureche, în *Letopisețe*, I, p. 200; Hasdeu, *Cuvente den bătrîni*, II, p. 179. [Vezi și DIR, A, veac XVI, vol. III, p. 410—411]. [Mănăstirea a fost construită în 1582—1583].

[68] „Arhiva istorică", I, 1, p. 142. [Vezi și DRH, B, vol. II, p. 206].

[69] „Arhiva istorică", I, 1, p. 69.

[70] „Arhiva istorică", I, 1, p. 31; „Conv. literare", XXXV, 1901, p. 715—718. [Documentul din 1621 este publicat în DIR, B, veac. XVII, vol. IV, p. 583—584, fiind considerat fals pe motiv că cei trei boieri Vîlcu, Grigore și Bunea Grădișteanu apar mai tîrziu în docu-

Condicile episcopiilor de Roman și de Huși, acele ale mănăstirilor Solca și Moldovița [50], sînt pline de la un cap la altul de sute de aceste hrisoave de dăruire[71] și tot așa vor fi cu toate celelalte condici ale tuturor mănăstirilor. De aceea s-a și grămădit atîta întindere de pămînt în mîinile mănăstirilor încît la secularizarea lor cuprinderea totală a moșiilor mănăstirești să ajungă aproape de o șeptime din aceea a teritoriului întregilor țări române, iar venitul acestor nesfîrșite latifundii se ridica la 25 000 000 de lei noi, ceea ce reprezintă un capital de 500 000 000, urcîndu-se iar, împreună cu nedesfundatele păduri, la cifra uriașă de 1 000 000 000 de lei.

Iată cît de bine știu clerul să exploateze poziția sa privilegiată în sînul unor timpuri bigote și evlavioase. Iată ce folos însemnat trase dînsul din maxima lui favorită: ,,capul plecat sabia nu-l taie"!

D-apoi și ce bine știa să se umilească clerul pentru a căpăta pomană e o foarte caracteristică scrisoare a arhiepiscopului Teofan, a egumenului Partenie și a tot soborul mănăstirii Slatina; găsim o stăruință către domnii de la Bistrița ,,pentru doi călugări trimiși în Țara Ungurească 〈Transilvania〉 pentru milostenie", spunînd în scrisoare că ,,cine-l va îndura Dumnezeu să ne miluiască sfînta mănăstire și sfînta biserică cu bouleni, cu călușei, cu văcușoare, cu vitișoare, cu chelșugel, cine cu din ce-l va îndura Dumnezeu"[72]. Milogirea nu are nici o deosebire de cererea calicilor la pod care și ei caută prin diminutivele rugăminților lor care nu se deosebeau nici prin scopul urmărit — interesul personal de cîștig fără muncă.

Dacă însă biserica putu împinge pe oameni pînă a-și dezbrăca familiile numai spre a-și lăsa averile lor, fără îndoială că și în restul vieții lor trebuie ca dînsa să joace un rol hotărîtor. Vom avea prilejul a descrie mai jos pînă la ce grad domina religia întreaga viață a poporului român; aici vroim numai să atingem rolul politic al bisericii.

În privirea aceasta, observăm că, cu tot bigotismul timpului, cu toată nespusa evlavie a domnilor și boierilor, clerul a fost întotdeauna supus în statele române autorității lumești, reprezentată prin persoana domnului [51]. Așa, la alegerea domnilor, nu ei sărutau mîna mitropolitului, ci — lucru ce ne poate părea într-adevăr extraordinar — mitropolitul pe aceea a domnului[73]. Împrejurarea că la alegerea lui Constantin Șerban, în 1654, domnul sărută mîna patriarhului grec 〈sirian〉 Macarie, ce se afla pe atunci în Muntenia, nu este decît o excepție firească, făcută în onoarea unui reprezentant suprem al bisericii, care încă era și străin[74], pe cînd față cu mitropolitul țării domnul păstra totdeauna autoritatea lui neatinsă.

---

mente. Pornind de la faptul că în document sînt menționate nume de locuri păstrate pînă astăzi, G. I. Mareș și Dinu Mareș, în lucrarea lor *Vulcana Băi și Schitul Bunea*, Buc., 1976, p. 23—26, consideră că documentul este autentic].

Alt document redactat tot în chip de dialog este acel românesc al mamei lui Mihai Viteazul care conține o convorbire între călugărița Teofana, mama eroului, și copiii lui privitoare la dania pe care bătrîna voia s-o facă mănăstirii Cozia (,,Conv. literare", 1901, p. 715—718) [Despre Tudora — Teofana vezi și supra, p. 165, nota [5]]. [Vezi și DIR, veac XVII, vol. I, p. 65—66].

[71] Vezi Melchisedek, *Chronica Romanului și* [*Chronica*]. *Hușilor*; Wickenhauser, *Moldova* 〈Moldovitza〉 și *Solka*. Vezi și raportul asupra averilor mănăstirilor din Oltenia, 26 iunie 1719 (Hurmuzaki, *Doc.*, VI, p. 430—454).

[72] N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 35—38.

[73] Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 51: ,,primus metropolita ad sedentem in throno accedebat principem ejus manus deosculabator".

[74] Paul de Alep în descrierea călătoriei sale prin Moldova și Muntenia, în ,,Arhiva istorică", I, 2, p. 102.

De cîte ori domnii nu mustrau chiar cu cuvinte foarte aspre pe mitropoliți cînd nu-și făceau datoria: „Popo! ți-oi rade pletele”[75], deși n-a fost păstrat decît o dată în analele țărilor noastre, va fi răsunat fără îndoială de mai multe ori în decursul istoriei lor.

La aceeași părere ne conduce și împrejurarea că mitropolitul nu avea căderea de a scoate din scaunul lor pe episcopi, precum nici aceștia pe protoierei, ci îndepărtarea lor în caz de vină mare era păstrată domnului și judecății sale[76].

Deși supusă autorității domnești, biserica avea un rol foarte însemnat în conducerea chiar politică a țării; mitropolitul și episcopii — numiți și ei [uneori] în vremile mai vechi mitropoliți, — luau loc în divanul țării alăturea cu boierii, avînd glas nu numai în trebile religioase, ci și în cele politice [52].

Afară de rolul important jucat de mitropolit și de cler îndeobște la alegerea domnului și care este explicabil prin nevoile consacrației religioase, el era adeseori însărcinat cu cercetări judecătorești de o natură curat civilă, lua parte la judecarea proceselor [53], era consultat în trebile politicii externe, în așezarea dăjdiilor și vom vedea mai tîrziu cum domnii jurau adeseori înaintea capilor bisericii că nu vor mai scoate pe țară cîte o dare îngreuietoare; și nici că se putea altfel în un timp de evlavie și de bigotism ca acela în care se afla poporul român în această epocă, care aducea prin sine însuși amestecul clerului în toate daraverile, sporind astfel vaza și înrîurirea lui.

Într-un cuvînt, biserica era omnipotentă în statele române, dar omnipotența ei găsea totuși o mărginire în acea mai mare și mai strașnică a principelui domnitor.

Prin însăși firea lucrurilor, orice biserică trebuie să se îngrijească de carte, fie și numai de cea elementară a scrisului și cetitului, căci biserica, trebuind să învețe o doctrină transmisă și hotărîtă, nu se poate baza numai pe propovăduirea prin viul grai, ce poate fi îndestulător numai în timpurile începuturilor.

Biserica română, ca și oricare alta, trebuia deci să îngrijească cel puțin ca reprezentanții ei să știe scrie și ceti și această cunoștință se vede că și era răspîndită în membrii clerului românesc. De aceea vedem că cei dintîi oameni ce țin condeiul în țările române fac parte din cler [54].

Despre învățătura de carte prin mănăstiri sînt mai multe dovezi învederate. O scrisoare de la jumătatea veacului al XVII-lea, a egumenului de la Voroneț către biräul de Bistrița, vorbește de „feciorul popii Toma care a învățat carte aici în țară la noi, nu la mănăstirea noastră, ci la altă mănăstire și s-a făcut călugăr” [55]. Altă scrisoare din același veac a lui popa Gheorghiță din Borșa către egumenul Dositeiu din Dragomirna privește pe „un fecioraș, Moise, fugit în Moldova, pe care se roagă a-l pune lîngă dînsul și să-l învețe *harate* (carte) bine, că-i bun la fere (fire)”.

Chiar cînd se învață în afară de mănăstiri tot preoții erau dascăli. Popa Lupul vorbește despre „un călugăraș al nostru ce ne este dascăl și șede în casa noastră de ne învață un fecior (ca să fie) popă”[77].

[75] Neculai Costin, în *Letopisețe*, II, p. 62, spune că „Antioh Cantemir strigă într-o zi în divan vlădicăi de Huși, lui Varlam: «Popo! ce nu judeci drept cînd îți vin cărțile mele? Ți-oi rade pletele». Atunci vlădica Varlam, ieșind de la divan cu lacrimi plîngînd, rău l-a blăstămat”.

[76] Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 146.

[77] N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 55, II, p. 53 și 98. [Hurmuzaki, XV/2, p. 1015—1016].

Tot în mănăstiri se făceau şi traducerile, la început din slavoneşte, mai tîrziu din greceşte pe limba românească, cum se vede aceasta la mănăstirea Putna[78] [56].

Un hrisov din 1573 conţine arătarea că a fost tradus de Constantin, dascălul slavonesc de la şcoala slovenească din mănăstirea Sf. Gheorghe Vechi din Bucureşti[79] [57].

În primele timpuri biserica oficială va fi cunoscut numai limba slavonă şi numai cît pe alăturea se vor fi ivit prelucrări româneşti. Limba slavonă fiind însă străină poporului român, era de trebuinţă ca, în afară de meşteşugul scrierii şi al citirii, să se înveţe această limbă chiar, ceea ce după felul ei cel greoi nu lasă de a fi îndestul de anevoios. De aici deci neapărata nevoie de şcoli în care să se înveţe cele de trebuinţă pentru slujba bisericească: scrisul, cititul în slavonie.

Nu trebuie însă să ne închipuim asemenea şcoli după ideile noastre de astăzi asupra lucrului, cu clase regulat împărtite, cu examene, cu profesori deosebiţi după materii sau clase, cu localuri speciale. Învăţătura, cîtă se împărţea, era dată la cîţiva ucenici de un dascăl sau preot mai cărturar de pe la vreo biserică. Locul unde se împărţea această învăţătură era vara tinda bisericii, iarna probabil casa preotului însuşi. Ani mulţi trebuia să muncească ucenicii înainte de a-şi fi însuşit taina scrisului şi a cititului şi a fi pătruns de bine de rău în cunoştinţa limbii slavone. Era firesc lucru că, îndată ce se ştia scrisul slavon, să se încerce şi punerea pe hîrtie a limbii române, încît pentru mînuirea acesteia nici nu era nevoie de o învăţătură deosebită. La atîta însă şi la nimic mai mult se vor fi mărginit aşa-numitele şcoli de slavonie ale primelor timpuri şi în acest înţeles se poate susţine că şcoala nu a lipsit niciodată din sînul poporului român.

Cît că, să fi existat o şcoală mai înaltă în timpurile vechi, precum pretinsa academie de drept şi teologie a lui Alexandru cel Bun, aceasta este o scornitură a timpurilor noi, doritoare a înălţa cît se poate mai mult începuturile noastre[80] [58] şi care au aceeaşi valoare ca şi întocmirea primelor armate permanente de către Mircea şi Ştefan cel Mare, ca şi universitatea din Cotnari, introducerea Basilicalelor de către Alexandru cel Bun şi multe alte poveşti pe care le vom descoase de acum înainte. Nu se face istorie aruncîndu-se în sînul trecutului creaţiunile propriei noastre fantezii!

Neputîndu-se susţinea cu nici o probă istorică academia de drept şi de teologie a lui Alexandru cel Bun, s-a încercat pe o altă cale a se închipui prezenţa limbii române în biserica moldovenească pe timpul acelui domn.

Am arătat aiurea că mitropolit al Moldovei fusese, pe timpul organizatorului acestei ţări, Grigorie Ţamblac[81] [59]. Se susţine despre acest personaj că, mai înainte de a fi mitropolit, venind în Moldova ca trimis

---

[78] D. Dan, *Mănăstirea* [*şi comuna*] *Putna*. [*Cu două apendice*, Buc., 1905], p. 153 şi urm.

[79] N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 172. N. Iorga nu spune că este original pe pergament. În acest caz, cum de s-a tradus şi în ce limbă? Sau poate a fost tradus mai tîrziu de pe originalul slavon. [Hrisovul este din 1573, dar traducerea lui este din secolul al XVIII-lea].

[80] După cîte ştim, acela care a pus în curs această părere arbitrară este răposatul Alexandru Hasdeu într-un discurs, de altfel memorabil, rostit la examenul din 25 iulie 1827 al şcoalei din Hotin, la care era efor („Curierul românesc", 1830, nr. 10 şi 11); Cantemir, care de altfel conţine multe ştiri neîntemeiate, nu pomeneşte nimic despre şcoala lui Alexandru cel Bun, spunînd că Vasile Lupu a fondat cea dintîi şcoală în Iaşi: „Huius enim principis cura primo Iassiis scola Graeca condita" (*Descriptio Moldaviae*, p. 135) [ed. 1973, p. 372—373].

[81] Vol. II, p. 201.

al patriarhiei de Constantinopole și fiind român de origine, ar fi ținut în Suceava mai multe predici în *limba română*[82].

Țamblac era într-adevăr originar de peste Dunăre. Numele său, *Sam-Valac = însuși român,* lasă a se presupune că el se trăgea din o familie aromână din Pind. Pe de altă parte, însuși Țamblac ne spune că atît tatăl său cît și fratele acestuia, care ajunge mai tîrziu mitropolit al Moscovei sub numele de Chiprian, erau din Tîrnovo, capitala Bulgariei, și deci arată naționalitatea lor ca bulgărească.

Credem că părerea cea mai nimerită este că familia Țamblac era de origine română macedoneană, însă bulgarizată, precum se întîmplase cu multe familii coborîte din munți și așezate între bulgari, în orașele acestora[83]. De pe simplul numele lui Țamblac a se susține că vorbea românește, ceea ce în orice caz nu putea fi decît româno-macedoneană, ne pare o încheiere cam îndrăzneață.

Se vede că Grigorie învățase în Constantinopol, deoarece-l vedem trimis de patriarhia acelui oraș spre a împăca biserica moldovenească. Apoi tot el ne spune că petrecuse mai mult timp în Muntele Athos, încît fără îndoială limba grecească trebuia să-i fie cunoscută.

Dacă însă avem indicii serioase pentru cunoștința limbilor bulgară și greacă de către Țamblac, nu avem nici cea mai mică dovadă că el poseda și pe cea română. Se aduce drept argument pentru aceasta cuvintele rostite de el în catedrala din Suceava, în una din predicile ținute de el: „fiindcă eu văd dragostea voastră că primește cu dulceață cuvîntul învățăturii, precum un pămînt bun și gras semințele, mai întîi lăudînd osîrdia voastră cea caldă și atîta sîrguință către biserică pre cîtă au copiii către mama lor, precît bolnavul către doftor, precît cel însetat către izvor, precît corabia către liman, pre atîta și pre noi ne înveselește sporirea voastră, încît vom fi și vestitori de bucurie despre buna voastră faptă către patriarhul care ne-au trimis".

Se argumentează că din cuvintele lui Țamblac reiese că poporul ce-l asculta trebuia să-l înțeleagă, pentru ca Țamblac să-i fi putut vorbi astfel; moldovenii însă, *neștiind limba slavonă, nici cea grecească,* ar urma de aici că numaidecît Țamblac să le fi vorbit în limba lor.

Nouă ni se pare că se împinge prea departe neștiința limbii slavone de către români. Într-adevăr că poporul de jos nu o cunoștea, dar clasele conducătoare, clerul și boierimea trebuiau să o știe și, întrucît publicul lui Țamblac la predicile sale va fi fost din societatea mai aleasă, este evident că el putea să le vorbească, așa cum a făcut-o, chiar în limba slavonă. Oare mai tîrziu, pe timpul predomnirii grecismului, o predică în limba greacă să nu fi fost înțeleasă de cler și de boieri; și astăzi, în timpul franțuzismului, nu ar fi înțeleasă o predică în limba franceză ținută către societatea mai aleasă? Pentru ce am susține că numai slavonește n-a știut nimeni niciodată din poporul român, cînd o întrebuințare așa de obștească a acestei limbi nu poate fi gîndită fără o înțelegere a ei de clasele conducătoare [60]?

Noi credem că tocmai de aceea a fost ales Țamblac de patriarhul de Constantinopol spre a fi trimis în Moldova, fiindcă știa limba slavonă, care era cunoscută pe atunci de toată lumea ca limba poporului român, confundîndu-se cea scrisă cu cea vorbită de el.

---

[82] Melchisedek, *Mitropolitul Grigorie Țamblac. Viața și operele sale*, în „Revista pentru istorie [arheologie și filologie"] a lui Tocilescu, III, [1884], p. 1–64. [Melchisedec a publicat studii despre Țamblac și în „Analele Acad. Române. Memorii", s. II, t. VI, 1883–1884, p. 1–109 și în BOR, VIII, 1884, p. 410–435 și 475–542].

[83] Vol. I, p. 340.

Țamblac, după toate probabilitățile, rămase în Moldova după isprăvirea menirii sale și luă titlul de presbiter al marii biserici a Moldovlahiei. El mai este însă numit și *dascal* de mai multe izvoare, care, ce e drept, reproduc mai curînd o tradiție, întrucît sînt posterioare vieții lui Țamblac cu mai bine de 200 de ani. Așa într-o carte de liturghie scrisă de însuși Țamblac, pe cînd era mitropolit al Lituaniei*, se găsește o notiță adausă cu mult timp în urmă, „că Țamblac fusese *dascăl*, în țara Moldovlahiei și egumen marei mănăstiri Pantocratorul, care se numește Neamțul, și a fost la sinodul al 8-lea din Florența". Că această notiță trebuie să fie cel puțin din veacul al XVII-lea, se vede după aceea că dînsa confundă sinodul de la Florența cu acel de la Constanța, la care într-adevăr participase Țamblac ca mitropolit al Litfaniei.

Episcopul Romanului, Pahomie, (1707—1714) scrie într-un sbornic de la mănăstirea Neamțului: „Aici este și mucenia ⟨mucenicia⟩ lui svieti Ioan Novi ⟨Ioan cel Nou⟩, scrisă de svieti Grigorie Țamblac [61] ce *a fost dascal* întîi dinceput în Moldova și egumen aici în Neamț și mai apoi mitropolit în Kiev, căruia i-am sărutat și sfintele moaște acolo".

Mitropolitul Gheorghe, în 1723, în istoria lui despre icoana Maicii Domnului de la mănăstirea Neamțului, spune despre Țamblac că fusese „*mare bogoslov*."[84] Această tradiție, repetată și statornicită, poate fi admisă cu atît mai ușor cu cît Țamblac, ca învățat în cartea slavonească, a putut fi reținut de Alexandru cel Bun spre a preda această limbă în școala de pe lîngă mitropolia Sucevei.

La atîta se reduce însă academia de drept și teologie a lui Alexandru cel Bun, adecă la o școală slavonească, poate ceva mai înaltă decît acele obișnuite pe atunci.

Limba slavonă era învățată bineînțeles nu numai de clerici, ci și de boierii ce aspirau să încapă în dregătoriile statului. Despre modul cum se învăța această limbă ne spune Dimitrie Cantemir că: „fiii boierilor nu învățau altă limbă decît cea slavonă, în care după ce deprindeau a ceti, fiindcă nu aveau de unde cunoaște altă știință, trebuiau să învețe pe de rost orologiul ⟨ceaslovul⟩ bisericii răsăritene, Octoihul și Psaltirea; după aceea li se explica evanghelia, faptele apostolilor, Pentateucul sau cele 5 cărți ale lui Moisi, și celelalte cărți din Vechiul Testament, dar aceste foarte rar. Totul era ca să priceapă ceva din Biblie; [. . . .] rar se întîmpla să învețe cineva gramatica limbii slavone".[85]

De aceste școli se înființară în curînd și la episcopiile de Roman și Rădăuți [62] și la cele mai multe mănăstiri, unde vedem făcîndu-se uneori deosebire între călugării *cărturari* și acei *proști*[86], apoi și în alte locuri. Despre una din ele aflăm că ar fi existat pe timpul copilăriei lui Ștefan [al II-lea] Tomșa, în satul Rădășeni din ținutul Sucevei, renumit astăzi pentru „poricalele", poamele sale. Într-un document posterior, de la Const[antin]. Mavrocordat din 1743, relativ la o hotarnică între orășenii din Baia și moșnenii din Rădășeni, mai mulți dintre aceștia mărturisesc că au apucat de la bătrînii lor „că fiind Ștefan Tomșa-Vodă copil mic și sărac, au învățat carte la școala de aici din Rădășeni și miluindu-l Dumnezeu cu domnia au venit la Rădășeni și le-au făcut biserică; și, jăluind

---

* Țamblac a fost mitropolit de Kiev.

[84] Melchisedek, [*op. cit.*], p. 4 și 63.

[85] Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 170 [ed. 1973, p. 373, cu diferențe de traducere].

[86] Document din 1540 („Arhiva istorică", I, 2, p. 27). Acești călugări cărturari erau adeseori destul de dibaci în mînuirea condeiului pentru a întreprinde falsificări de documente. Vezi două hrisoave din anul 1691, în „Arhiva istorică", I, 1, p. 71 și 106. [Nu numai călugării falsificau documentele; vezi Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în *Introducere* la DIR, vol. II, p. 160—164].

oamenii că le-i locul strîmt și n-au unde se hrăni, le-au dat și o bucată de loc din hotarul tîrgului Băii"[87].

Uneori se cereau dascăli din Transilvania; Pătrașcu Ciogolea logofătul roagă pe Simion, biråul Bistriței, să-i trimită pe Toader diacul [din Feldru] „care a mai fost înainte vreme om al nostru; acum îl pohtim de la măriile voastre că avem coconi"[88] [63].

Se vede însă că învățămîntul slavon decăzu tot mai mult în țările române, că *ziditorii de slove*[89] deveniră tot mai rari, ceea ce se cunoaște mai ales din redactarea tot mai puțin corectă a documentelor în această limbă; apoi din faptul că de la o vreme începe a se ivi limba română în locul celei slavone, mai întîi în documentele private[90], după aceea și în cele oficiale.

Par. 5. Arta

În toate țările și la toate popoarele, atît vechi cît și noi, dezvoltarea artistică a avut drept cuib de unde și-a luat avîntul credințele religioase. Astfel, arhitectura orientală, cea grecească și pînă la un punct și acea romană pornesc de la zidirea templelor; sculptura la aceste popoare de la statuile zeilor, muzica și dansul chiar, tot de la sărbătorile religioase; teatrul, atît în tragedie cît și în comedie, se dezvoltă din misterele lui Dionisos, încît întreaga mișcare artistică a antichității pornește din viața religioasă.

De asemenea și arta modernă are drept punct de plecare credința creștină. Stilurile deosebite ale arhitecturii se dezvoltă la zidirea bisericilor și numai de aici se aplică la alte monumente. Pictura, arta principală a timpurilor moderne, pornește de la icoanele bisericești; muzica, de asemenea, din cîntările spre lauda lui Dumnezeu; și teatrul modern se desface din misterele creștine. A trebuit pretutindeni o puternică dezvoltare pentru ca arta să devină lumească pentru ca să se reprezinte în ea personaje și scene din viața oamenilor, pe lîngă acelea din viața dumnezeirii.

Chiar din acest motiv, întîlnit obștește, nu ne vom mira dacă arta în sensul mai strîns al cuvîntului, adică artele plastice, se găsește și la români înfășurată în acest răstimp în scutecele religiei; întreaga manifestare artistică a poporului românesc se face exclusiv numai pe tărîmul religios [64].

Dintre artele plastice însă numai două se putură dezvolta în țările române: arhitectura și pictura [65], căci reproducerea figurilor sculpturale fiind oprită prin hotărîrile sinodului ținut la Constantinopole în 862, sculptura fu cu totul înlăturată din reprezentările artistice ale orientului creștin.

---

[87] *Uricarul*, X, p. 140. Vezi mai sus p. 379.

[88] N. Iorga, *Doc. Bistriței*, I, p. 54.

[89] Acest titlu curios îl poartă un pisar slavon de la începutul veacului al XVI-lea. Vezi documentul din 1512 („Arhiva istorică", I, 1, p. 143): „Stan ziditor de slove a scris". [DRH, B, vol. II, p. 232].

[90] Vezi un document 1/2 slavon și 1/2 românesc în *Cronica Hușilor* de Melchisedek, apendice p. 60. Părțile stereotipe sînt slavone; cele noi, care constată daravera încheiată, românește, dovadă că scriitorul nu știa slavonește, deși ar fi vrut să scrie în această limbă.

Pictura nu putea fi alta decît cea bizantină răsăriteană, răspîndită în toate țările de credință ortodoxă. Caracterul ei este de a fugi de expresia frumosului, care leagă pe om de carne, pentru a-l duce în regiunile superioare ale sufletului; neîngrijirea formei și expresia evlavioasă a figurilor, iată tendința ei de căpetenie. Acest caracter rămîne în întregul răsărit pînă în zilele noastre neschimbat, neatins de raza înălțătoare a frumosului antic, care transformă pictura religioasă a Italiei, îndepărtat și de privirea sănătoasă a realității, care regeneră pictura Țărilor de Jos.

Și dacă înțepenirea în formele deșirate ale artei primitive creștine stăruiește pînă și în părțile lumii grecești unde ochiul ar fi putut întrevedea în sfărîmăturile antichității un mai mîndru ideal, (Grecia), cum vroim noi ca în țările române pictura să fi părăsit acea cale bătută și să-și fi luat zborul spre alte regiuni?

Pe lîngă aceasta, în niște țări veșnic bîntuite de revoluții, stoarse și zdrumicate de stăpînirea <dominația> cea barbară a turcilor, lipseau condițiile economice care înainte de toate mijlocesc dezvoltarea artistică. Aceste condiții explică doară arta flamandă ce nu avuse ca acea a Italiei îmboldirea frumosului antic și cu toate acestea ajunse pe acestă țară în bogăția și varietatea minunatelor sale produceri.

În țările române lipsind sub zdrobitoarea dominație turcească orice avînt care să fi trecut peste nevoile zilnicei existențe, înțelegem prea ușor cum toate productele închipuirii trebuiau să fie sărace și mărginite și dacă se întîlnește pe ici colea cîte o excepție, aceasta poate fi considerată ca o adevărată minune [66]. Abaterile însă de la regula obștească se vor întîlni numai în arhitectură.

Cît despre pictură (sau reliefuri pe vasele bisericești), ea rămîne în tot decursul istoriei noastre una și neschimbată, reproducînd tipurile o dată admise de biserica bizantină, fără nici o prefacere în trăsăturile lor [67].

Aceiași sfinți slabi și galbeni, cu nasul subțire și ochii mari ce par a se ținea într-una, fără nici o expresie în figura lor, decît doar evlavia căutăturii; aceleași poze neschimbate și lipsite de orice libertate în mișcările lor; aceleași mîni ridicate în sus spre semn de binecuvîntare, arătînd cu degetele lor țepene cerul dătător de milă; aceleași vestminte cu faldurile bățoase, care acoperă cu o mare îngrijire orice goliciune a corpului fără a-l împodobi, iată în puține trăsături caracterele picturii bizantine. La români mai are încă neajunsul că, fiind executate de meșteri de rînd, icoanele înfățișează adeseori niște figuri strîmbe, hîde și urîte, niște adevărate caricaturi, care fac asupra ochiului cult un efect mai mult comic decît evlavios [68]. Înfăptuitorii acestor chipuri, zugravii, erau mai ales străini, cu toate că se întîlnesc și români între dînșii[91].

Caracterul de icoane se vede pînă și în reproducerea portretelor principilor ctitori ale locașurilor dumnezeiești, care nu tind decît foarte puțin la reproducerea figurilor reale și reprezintă aproape pe toți domnii și doamnele după acelaşi tip, căutînd înainte de toate să le deie o expresie evlavioasă și preocupîndu-se numai prea puțin de condițiile elementare ale portretului, reproducerea exactă a trăsăturilor. Cel mult se pot recunoaște oarecare semne caracteristice exterioare, precum spînia și fața plină și rotundă a lui Ștefan cel Mare, musteața subțire a lui Neagoe Basarab etc. Toate pozele acestor portrete sînt țapene ca și acelea ale icoanelor, fără

[91] În *Socotelile Brașovului* de N. Iorga, în „Analele Acad. Rom.", [Mem. Secției istorice], s. II, t. XVI, 1899, p. 343 (176) găsim însemnarea din 13 iunie 1599: „Zahle dem wallachischen Mahler auff Befehl das... Mihaly Voyvoda Bildniss in der wallachischen Kirche abgemahlt und renoviert hat..."

nici o mişcare; de obicei sînt reprezentate ţinînd chivotul bisericii zidită de domni în mînă.

Portretul familiei lui Neagoe Basarab de la [mănăstirea] Curtea de Argeş reprezintă pe acest domn şi pe doamna Despina ţinînd cu cîte o mînă chivotul mănăstirii şi avînd înaintea lor în josul figurii lui Neagoe chipurile celor trei fii ai săi, iar în josul aceleia a soţiei sale chipul celor trei fete ale lui, ambele grupe aşezate în ordine descrescătoare, cel mai mare către mijloc, cel mai mic către margine, toţi copiii îmbrăcaţi în haine lungi, ca şi părinţii lor, cu coroane pe cap, cu părul buclat ieşind de sub coroane, ţapeni şi fără viaţă, urmînd numai regula unei monotone simetrii[92].

Pe lîngă reproducerile picturale, se mai află multe podoabe bisericeşti lucrate în cusături. Bineînţeles că arta aici este încă şi mai slabă decît în picturile bisericeşti. Cele mai multe din aceste cusături fiind făcute de soţiile domnilor sau ale boierilor, care ţineau să hărăzească mănăstirilor şi bisericilor productul propriilor lor osteneli, coseau pentru acele locaşuri deosebite ornamente religioase precum: aere, coperişuri de morminte, nebederniţe, naracliţe, patrafire, cingători. Mai toate aceste cusături sînt făcute din fir de aur şi de argint, pe un fond de atlaz de obicei colorat, adeseori pe catifea. Feţele figurilor sînt cusute cu mătăsuri. Cusăturile ne arată o artă din cele mai rudimentare; semănînd mai mult a nişte figuri desemnate în joc de copii [69]; nici o regulă în desen, nici o perspectivă, nici cea mai mică corectitudine în pozele lor.

Oricine a văzut vreunul din aceste ornamente bisericeşti, cusute în timpurile noastre de vreo cucoană bătrînă, care mai păstrează încă obiceiul timpurilor vechi, poate să-şi facă îndată o idee de întreagă această ramură de artă a timpului trecut.

Pe lîngă atari ornamente cu care bisericile erau împodobite prin evlavia sexului femeiesc, mai erau şi de acele datorite orfăurăriei, o sumă de odoare trebuitoare slujbei, precum: cruci, potire, discuri chivote (adică reproducerea în mic a formei bisericii, menită pentru păstrarea părticelelor sfinte)[93], linguriţe, ferecături de icoane, ce se lucrau din metale preţioase, aur şi argint, adeseori împodobite cu pietre scumpe [70].

Materialul unor asemenea obiecte este îndeobşte preţios; lucrul însă de rînd, şi nu numai atunci cînd el ieşea din mîinile argintarilor indigeni, dar chiar cînd era produs de acele ale meşterilor străini, foarte adeseori chemaţi în ţările române pentru a lucra deosebite scule. Aşa în 1492 găsim pe Vlad-Vodă Călugărul făcînd un policandru la mănăstirea Cozia prin un meşter din Sibiu, al căruia nume nu este arătat în document[94].

Neagoe-Vodă, într-o scrisoare a lui, datată din Piteşti, din 18 decembrie 1518, se plînge consiliului municipal din Sibiu că, deşi rămăsese mulţumit de modul cum argintarii trimişi lui de acel oraş în anul trecut, anume *Iohann* şi *Celestin*, îi lucraseră nişte cupe, în urmă dînd lui Celestin o cîtime de argint spre a face o cădelniţă după modelul turnului de la Sibiu, despre care Neagoe arată că în toată Ungaria, pe care o vizitase, nu văzuse mai

---

[92] Vezi reproducerea acelui portret în publicaţia făcută cu ocazia sfinţirii mănăstirii Curtea de Argeş, 12 oct. 1886, de Gr. Tocilescu, [*Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeş.*], Bucureşti, 1887, p. 43.

[93] Dintre chivote, cele mai binişor lucrate sînt: acel fost al mănăstirii Cotroceni, dăruit de Const. Şerban ⟨Şerban Cantacuzino⟩, acel al mănăstirii Bistriţa, dat de Barbu Craiovescu ⟨Constantin Şerban⟩ şi acel al mănăstirii Curtea de Argeş, făcut de Neagoe Basarab. Toate se află la Muzeul [de artă] din Bucureşti.

[94] Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 133.

frumos, Celestin o lucrase așa de prost, cum nu ar fi putut-o face nici un țigan[95].

O tînguire de același fel găsim mai tîrziu într-o scrisoare a lui Brîncoveanu contra unui clopotar, meșter brașovean, „mult mai mincinos decît cei din țară"[96].

Se vede deci că argintăria nu era pe o treaptă de dezvoltare deosebită în Țara Românească, deoarece pentru executarea unei lucrări mai delicate, principele are nevoie a recurge la meșteri străini [71], care nici aceia încă nu mulțămesc gustul principelui, îndestul dezvoltat în ce privește aprețuirea operelor de artă.

Tot așa în Moldova găsim pe Alexandru Lăpușeanu dînd 300 de galbeni unui argintar din Sibiu pentru a-i face o cruce de aur[97].

Îndeobște în timpul bogatului și luxosului Brîncoveanu argintarii din Brașov sînt adesea cercetați pentru lucrări mai scumpe. Așa aflăm din scrisorile voievodului cum el însărcinase pe Ieremia pecetarul să-i facă o pecete din o piatră de preț, căci știa că „d-lui lucrează foarte bine și curat". Pecetea trebuia ca să fie „tot așa cum fusese aceea ce o făcuse pe un inel de aur, acel corb, soarele acela, luna aceea, slovile, iar acelea numai, în loc de slove rumănești, să fie slove latinesti cu ambac (data) 1689".

Pe un alt argintar al acelor timpuri, George [Georg May], îl însărcinează să facă cădelnițe, pahare, icoane ferecate, tipsii și deosebite argintării, pe care era să i le aurească. Unui clopotar, Mihai, îi dă de făcut niște sfeșnice de biserică și așa mai departe[98] [72].

Pînă aice deci nu am întîlnit în manifestările artistice nici o scînteie deosebită care să fi inspirat pe vreunul din numeroșii zugravi, argintari sau cusători ce decorau bisericile noastre; pretutindeni producția artistică este în pruncie, nicăieri nu se vede nici măcar adierea unei suflări către îndreptare sau propășire.

Înțelenită rămîne arta picturii și a reliefului pînă către pragul timpului în care trăim în înfășurările bizantinismului, care, pînă nu fură sfîșiate de spiritul Renașterii, reținură pretutindeni arta în copilărie.

În privința picturii, cu ramificările ei, putem spune cu adevărat că timpurile noastre trecute n-au știut ce este arta. Religiozitatea precumpănea prea mult simțul estetic; evlavia se dezvolta prea mult în dauna frumosului pentru ca acesta să-și fi putut lua zborul său liber și neoprit.

Chiar în rarele excepții cînd întîlnim pe obiectele destinate cultului închipuirea unor scene nereligioase, precum pe un disc de argint dat mănăstirii Cotroceni de familia Cantacuzino o vînătoare de rațe și doi cai dănțuind la cîntarea flautului[99], încă figurile sînt de tot neartistic reproduse, semănînd mai curînd cu asemenea tablouri de pe monumentele eghiptene decît cu productele artei Europei apusene.

Faptul că se întîlnesc și pomeniri de lucrări picturale de adevărată artă, precum portretele atribuite lui Paolo Veronese al Marioarei Vallarga, greaca, sora Ecaterinei [Salvaressi], soția lui Alexandru al II-lea [Mircea], domnul Munteniei, pe cînd ea petrecea la mănăstirea San Maftei ⟨Matteo⟩

---

[95] [*Biserica episcopală a mănăstirii*] *Curtea de Argeș*, p. 40. Scrisoare originală din 18 dec. 1518 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV/1, p. 237): „quoniam ad modum Ciganorum erat fabricatum". [Vezi și B. P. Hasdeu, *Supărările artistice ale lui Neagoe Basarab*, în „Columna lui Traian", 1882].

[96] N. Iorga, *Socotelile Brașovului*, p. 261 (152).

[97] 1562 (Hurmuzaki, *Doc.*, XV, p. 574).

[98] N. Iorga, *Studii și documente*, X, p. 97, 99. 106.

[99] Se află la Muzeul [de artă] din București.

de lîngă Veneția[99bis] sau portretul lui Mihai Viteazul făcut de Sadeler, pictorul curții lui Rudolf al II-lea, nu dovedește existența unei arte românești mai desăvîrșite, ci cel mult gustul unor fețe din țările române pentru o artă mai înaltă.

Unele fresce apoi, ca acelea de la mănăstirea Hurezul sau acelea de la Colțea, pot face de departe oarecare efect decorativ prin împărțeala arhitectonică a tablourilor și prin jocul colorilor, dar, îndată ce vrei să cercetezi amănunțimile, vei întîlni iarăși chipul absolut rudimentar al execuției. Așa, bunăoară, raiul și iadul din frescele de la mănăstirea Colțea și mai ales acelea de la mănăstirea Hurez, care sînt copilărești ca concepție și de tot rudimentare ca execuție[100].

Să cercetăm a doua artă ce se putu dezvolta în țările române: *arhitectura*. «Și ea este exclusiv religioasă [73]. Cel puțin numai despre această parte a ei putem vorbi, întrucît aproape singur din ea ne-au rămas monumente; acele civile au dispărut mai toate, nefiind construite cu trăinicia cerută spre a înfrunta distrugătorul timp și, dacă se vor păstra cîteva ele vor aparține epocii următoare.»

Bisericile vechi în țările române sînt toate de stil oriental bizantin. Construcția lor e mai mult solidă decît frumoasă. Dimensiunile lor nu sînt mari. Grămădite pe un spațiu răstrîns, cu zidurile lor de o grosime foarte rostită, cu ferestrele suspuse și mici, cu turnurile lor joase și puternice, ele au pe dinafară un aspect greoi, pe dinăuntru o arătare întunecoasă și posomorîtă. Materialul din care sînt zidite este de obicei piatra cioplită, prinsă cu un mortar foarte închegător, care unește bucățile într-un singur dărab. Arareori se vede întrebuințată marmura. Acoperămîntul, care pretutindeni a trebuit să fie prefăcut în mai multe rînduri, era în vremurile vechi de obicei de plumb, [de fapt, de șindrilă], uneori de oale.

Mănăstirile și unele biserici chiar prin orașe erau prevăzute cu întărituri și prefăcute în niște adevărate cetățui, în care poporul căuta scăpare la vremuri de restriște; mănăstiri ca Cetățuia, Golia din Iași, cea armenească Zamca din Suceava, Tismana, Cotmeana și altele multe din Muntenia sînt exemple văzute ale acestui caracter [74].

În tot decursul istoriei române stilul arhitecturii bisericești s-a schimbat prea puțin și, dacă în șirul acestor monumente simple și uniforme, întîlnim cîteva cu un caracter deosebit, acest caracter al lor nu este datorit unei dezvoltări interne a mersului arhitecturii, ci unor împrejurări excepționale și individuale.

Un atare monument, care răsare ca o stea strălucitoare în noaptea întunecoasă a arhitecturii române, este biserica episcopală de la Curtea de Argeș [75].

Ea fu zidită de Neagoe Basarab, bigotul dar și artistul principe al Munteniei. Bigotismul lui l-am studiat aiurea; despre firea sa de artist ni s-au păstrat mai multe științi. Astfel, mai întîi o tradițiune, reprodusă de izvoarele grecești, care spune că el ar fi învățat arta de a ridica zidiri pe cînd se afla la curtea sultanului Selim și că acest sultan l-ar fi însărcinat a zidi o moschee în Constantinopol, ceea ce el îndeplini cu atîta iscusință încît sultanul îl încărcă cu daruri și-i dete învoirea a duce în Muntenia materialurile rămase.

[99bis] N. Iorga, *Contribuții la istoria Munteniei*, [Buc.], 1896, [extras din AARMSI, s. II, t. XVIII, 1896], p. 14; Hasdeu, în „Arhiva istorică", II, p. 78.

[100] [A. Baltazar, *Frescurile de la Hurezi*] în „Bul. [Comisiei] Mon. Ist.", II, 1909, p. 80; compară 1908, p. 122.

Deși nu se poate pune mare temei pe o asemenea legendă, ea este totuși însemnată prin aceea că este raportată despre singurul Neagoe Basarab, edificatorul celui mai minunat monument de arhitectură ce ni l-au lăsat vremurile trecute.

Tot despre Neagoe Basarab mai spune cronicarul că „au bătut însuși cu cuișoare un măr de aur curat, împodobit cu mărgăritare și cu pietre scumpe, pe o icoană a sf. mucenic Dimitrie din mănăstirea Nucetului"[101]. Am văzut mai sus cum el, umblînd prin Ungaria, observase forma turnurilor și dădea valoarea cea mai mare artistică celui de la Sibiu; cum apoi critică lucrarea argintarului Celestin, spunînd că ar fi lucru țigănesc; toate aceste împrejurări ne arată că, chiar dacă Neagoe n-a fost el însuși închipuitorul mănăstirii Curtea de Argeș, fără îndoială că a luat o mare parte personală la zidirea acestui lăcaș; că el o înălțase cu iubire și dragoste, apreciind frumusețea creației sale, se vede de pe pompa extraordinară cu care el păși la sfințirea ei.

«Arhitecții care ridicau pe atunci biserici erau de obicei străini, precum găsim și mai tîrziu tot străini îndeletnicindu-se cu această artă, pe atunci mai mult meserie. Așa, din vremuri mai vechi, găsim pe Ștefan cel Mare întrebuințînd pentru zidirea bisericii Sf. Nicolae din Chilia, la 1482, pe arhitectul italian Provana, iar Cetatea Albă fu zidită de arhitectul grec Teodor. Arhitectul sas Michel fusese însărcinat, în 1494, de către Vlad Călugărul a rezidi cetatea Tîrgoviștea[102] [76]. După epoca în care ne aflăm vom găsi pe meșterul zidar Dobromir ridicînd în Iași, sub Vasile Lupu, frumoasa biserică Trei Ierarhi. Tot un străin a fost deci și arhitectul ce a ridicat minunea de frumusețe, stil și proporții de la Curtea de Argeș.»

Nu se poate ști cine a fost arhitectul acestei minunate clădiri. Poporul a păstrat o legendă care o atribuie meșterului Manole [77]. Acest meșter, oricine va fi fost, era desigur un străin, cum tot străin fu mai tîrziu Dobromir, meșterul zidar care înălță mănăstirea Trei Ierarhi a lui Vasile Lupu. Îndeobște pentru lucrări mai grele, cum erau bisericile, se chemau zidari de peste hotare, mai ales din Brașov și Sibiu, în Muntenia, și Bistrița, în Moldova. [Manole] era un arhitect desăvîrșit, care se purtase prin răsărit și deprinsese toate sistemele de construcție și ornamentică existente pe acel timp în Asia. Cioplirea pietrelor și motivele ornamentării sînt îndeobște arabe; alte împrejurări, precum forma și bolțile intrărilor, lasă a întrevedea o înrîurire armenească foarte pronunțată. „Modul de a tăia pietrele, de a le așeza cu rosturi puțin cioplite, punînd între ele un strat foarte subțire de var curat, neamestecat cu nisip, de a le lega cu scoabe de fier fixate prin plumb, de a dispune la diferite înălțimi, în grosimea zidului, de la temelie pînă la vîrful turnurilor, grinzi îndoite de lemn, toate acestea sînt mai mult decît îndestulătoare pentru a ne face să căutăm originea ei în răsărit și nu în apus, unde pe atuncea înflorea Renașterea, care părăsise de mult timp un atare sistem de construcție"[103].

---

101 [*Biserica episcopală a mănăstirii*] *Curtea de Argeș*, p. 37.

102 Biserica din Chilia, zidită de Ștefan cel Mare în 1482, fu ridicată de arhitectul italian Provana (N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, p. 152), iar cetatea fu rezidită de arhitectul grec Teodor („Arhiva istorică", I/1, p. 178). Arhitectul sas Michel fusese însărcinat în 1494 de Vlad Călugărul pentru a rezidi cetatea Tîrgoviștei (Hasdeu, în „Columna lui Traian", 1874, p. 128). Despre alți meșteri chemați de Petru Rareș și Lăpușneanu vezi vol. II, p. 210–211.

103 *Curtea de Argeș*, p. 35. Vezi și Reissenberger, *Die bischofliche Klösterkirche bei Kurtea de Argyisch in der Walachay*, Wien, 1860 [„Jahrbuch der K. K. Central Kommision", IV], care are meritul de a fi atras pentru prima oară luarea aminte asupra comorii pierdute în pustietatea Munteniei de atunci.

Ceea ce este de admirat în biserica de la Curtea de Argeş nu este atîta delicateţea ornamentării, cît frumuseţea ei arhitecturală. Proporţiile ei sînt desăvîrşite şi şi-ar putea găsi asemăluirea numai în acele ale templelor antice. Impresia totală ce o lasă asupra ochiului este a unei armonii depline a formelor sale; nicăierea spiritul nu găseşte de îndreptat ceva; nicăierea ceva prea mult, nicăierea prea puţin. Pretutindeni o cumpătare în ornamente, care, deşi foarte variate, nu obosesc niciodată privirea prin o nemăsurată încărcare.

Astfel, lipsite de zadarnice împovărări, liniile se desfac libere şi elegante, trecînd pe nesimţite, şi prin modificări treptate, de la direcţia dreaptă la forma turnurilor, rotund octogonală.

O îndrăzneaţă înnoire este forma celor două turnuri ce vin deasupra faţadei. Ferestrele lor sînt înclinate, şi anume ambele în direcţiunea de afară înlăuntru, ceea ce dă turnurilor aparenţa de a se pleca unul asupra celuilalt. Efectul este contrar regulii arhitectonice a stabilităţii şi se apropie de acel produs de catedrala de Pisa. Singură această împrejurare jigneşte în monument puritatea clasică a liniilor sale şi-i dă un gust romantic, care ţinteşte la efect şi prin altăceva decît prin armonia formelor sale.

Acest monument, de o desăvîrşire atît de rară, stă însă singuratic în întinsa Muntenie. El se înalţă pe orizontul cel închis de înalţii munţi ai Carpaţilor, rivalizînd cu ei atragerea minţii către nesfîrşit, către imensitate, munţii prin măreţia lor, mănăstirea prin frumuseţea ei covîrşitoare. Singuratică se înalţă dînsa, nu numai în satul ⟨oraşul⟩ Curtea de Argeş, unde nu mai este înconjurată de nici un monument, dar singuratică s-ar înălţa ea şi în centrul capitalei, în preajma altor clădiri atît vechi cît şi noi, atît de deosebită este frumoasa ei fire de aceea a tuturor plăsmuirilor trecute şi prezente. Ba, prin originalitatea ei cea atît de caracteristică, ar rămînea singuratică şi ar atrage privirile înminunate chiar şi în mijlocul vestitelor monumente ce împodobesc marile capitale europene. Product al unui geniu necunoscut, va rămînea pururea un obiect de înminunare nu numai pentru mintea cultă, dar şi pentru cea lipsită de cultură, atributul cel mai minunat al frumuseţii adevărate.

Aproape tot atît de deplină în formele ei se înalţă în cealaltă ţară română, în Moldova, şi anume în Iaşi, frumoasa biserică a Trei Ierarhilor [78], care, deşi ridicată de Vasile Lupu şi deci posterioară cu mai bine de o sută de ani mănăstirii Argeşului, împărtăşeşte cu ea atît caracterul stilului ei în linii şi ornamente, cît şi desăvîrşirea în minunatele ei proporţii. Ea este însă ridicată pe un plan mai simplu decît biserica lui Neagoe, avînd numai două turnuri de egală înălţime aşezate pe corpul ei. Modul însă cum liniile trec din trupul cel mai voluminos în elegantele turnuri este tot atît de armonic şi nesimţit ca şi în biserica de la Argeş, deşi dezleagă această problemă într-un chip cu totul altul decît rivala ei în frumuseţe de la baza Carpaţilor munteni.

Dacă în închegarea ei arhitectonică biserica Trei Ierarhi este întrucîtva mai prejos decît aceea din Curtea de Argeş, în ornamentare însă o întrece cu mult. Toată este acoperită cu cioplíturile cele mai variate şi mai de gust, înfăşurînd în brîie de o nespusă frumuseţe întreaga clădire de la acoperămîntul turnurilor pînă la temelii.

«Dacă asupra arhitectului care a ridicat-o nu sîntem înzestraţi nici măcar cu basmul lui meşter Manole [79], asupra pictorilor care au împodobit-o avem dimpotrivă cunoştinţe foarte precise. Vasile Lupu se îndreaptă tot la Rusia pentru a dobîndi zugravi iscusiţi, după cum tot din această împărăţie adusese el dascăli şi tipografi la şcoala pe care o înfiinţase; urmînd în privirea pictorilor exemplul ce îl dăduse îna-

intaşul său Miron Barnovschi, care tot de la ruşi ceruse zugrăvirea unei icoane pentru mănăstirile ridicate de el în Moldova: Barnovschi din Iaşi, Bîrnova de lîngă acest oraş şi Dragomirna, Vasile Lupu cere şi dobîndeşte de la ţarul Mihai Feodorovici (1617—1645) ca, pe de o parte, să-i învoiască lucrarea în Rusia a icoanelor ce trebuiau să împodobească tîmpla bisericii, pe de alta, să-i trimită la Iaşi nişte zugravi iscusiţi care să picteze păreţii. Ţarul îi trimite pe Sidor Pospeev şi Iacov Gavrilov; acest din urmă, murind în Iaşi, este înlocuit cu alţi doi zugravi: Deico Iakovlev şi Pronca Mikitin. În august 1642 zugrăvitul şi catapeteasma erau isprăvite[104]. »

Dacă însă putem să ne mîndrim cu aceste monumente neasemănate, prezenţa lor în ţările române nu contribuie întru nimic a caracteriza o pornire artistică; «plante exotice, crescute din întîmplare pe pămîntul românesc, ele n-au ieşit din însăşi mintea poporului nostru, cu toate că deodată create au provocat pe popor a le imita şi a le reproduce [80]. »

Deşi în Muntenia catedrala de la Curtea de Argeş deşteaptă oarecari imitări, precum se vede aceasta în mai multe biserici din Bucureşti şi de aiurea[105], nu se dezvoltă din această imitare un stil particular care să fi transformat felul clădirii bisericilor. Ca şi modelul, imitările rămîn apucături singuratice, şi biserica Stelea din Tîrgovişte, zidită de Vasile Lupu, domnul Moldovei, în 1645, în Muntenia, pentru a prăznui moartea tatălui său, [Nicolae Coci], este o slabă reproducere a bisericii Trei Ierarhi din Iaşi.

Că poporul român, în sănătosul său instinct artistic, a ştiut însă să preţuiască mult valoarea estetică a celor două minunate biserici se vede din întipărirea adîncă lăsată asupra contemporanilor care iscodiră pentru a explica asemenea minuni balade încîntătoare, în felul aceleia a meşterului Manole. O asemenea creaţiune nu se putea îndeplini fără o jertfă mare a celui ce o făptuia, a iubirii sale, a sufletului său în recile ziduri ale mănăstirii.

Deşi celelalte biserici, şi cu atît mai mult clădirile de arhitectură lumească ce presară pe ici pe colo întinderea ţărilor române nu se pot asemăna nici pe departe cu frumuseţea desăvîrşită a celor două flori arhitectonice — cea munteană şi cea moldoveană — totuşi îndeobşte se pot culege din deosebite rămăşiţe de zidiri vechi, religioase şi profane, elemente în care condiţiile estetice apar mai mult sau mai puţin strălucite la lumina zilei.

Aceste elemente nu se rapoartă însă atît la proporţiile obşteşti ale clădirilor — care nu sînt desăvîrşite ca la Curtea de Argeş sau la Trei Ierarhi — ci la elemente alcătuitoare care înfăţişează adeseori frumuseţi neaşteptate.

Aşa sînt în primul rînd columnele şi bolţile, din care cele dintîi, cu toată forma lor cea scundă şi cam groasă, mai ales prin disproporţia cu baza lor care este aproape de jumătate din înălţimea totală a coloanei, sînt însă interesante mai întîi prin capitelurile lor, cele mai multe bizantine, împodobite cu pajuri (?) din stema Munteniei, unele din ele imitînd chiar, deşi într-un chip nedesăvîrşit, capitelurile corintice prin foile de acant şi nu cu volute în spirală ca volutele ionice. Mai este apoi de însemnat la ele canelurile care nu sînt verticale ca la columnele greco-

---

[104] Silviu Dragomir, *Contribuţii la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Acad. Rom. "(Mem. Secţiei istorice), XXXIV [1911—1912], p. 1088). Rezumat în „Bul. [Comisiei] Mon. istorice", V, 1912, p. 110 şi urm. [cu titlul *Icoanele lui Barnovschi vodă de la Moscova şi zugravii Trei Ierarhilor din Iaşi*].

[105] „Buletinul Com. Mon. Istorice", I, 1908, p. 79.

romane ci în torsadă cam în ... și care dau coloanei un aspect înclinat în partea sa către ..., aspect asemănător turnurilor bisericii de la Curtea de Argeș.

Aceste coloane susțin mai totdeauna bolți arabe în formă de trifoi, tăiete și ascuțite în sus la mijloc (?).

Aceste îmbinări de bolți și columne se întîlnesc mai ales la pridvoarele bisericilor și foișoarele palatelor și alcătuiau totdeauna niște adaosuri estetice la clădirile mai mult greoaie ale bisericilor și curților domnești.

Ca exemple mai cunoscute cităm galeriile palatului Mogoșoaia al lui Brîncoveanu, pridvorul de la biserica Stavropoleos din București și galeria de la mănăstirea Mamul[106].

Dacă se adaugă la aceste elemente înălțimea cu mult mai mare a așezării ferestrelor și forma acoperămîntului cu streșini și lucrat cu oale ⟨olane⟩, atunci se vor fi adunat elementele unui stil nou ce ar putea să înflorească în România și care a și început a fi aplicat de arhitecții români de la marea expoziție din 1906 încoace.

Pe cînd însă arhitectura veche românească poate alcătui temelia unei noi dezvoltări și se dovedește (?) a fi fost un element de viață din trecutul poporului român, pe temelia picturii vechi nu se poate clădi nimic; ea este moartă pentru artă, ca una căreia îi lipsește elementul înviorător al frumosului.

Tot ca artă trebuie să enumerăm și muzica precum și, corolarul ei obișnuit, danțul. Ambele acestea păstrară formele primitive poporane, fără nici o cultură artistică propriu-zisă. În muzica românească, caracterizată prin *doină*, cel mai vechi cîntec românesc, predomină melancolia și tainica jăluire. Cîntată din fluer, la umbra pădurilor, ciobanul își revarsă în ea dorul său de lume și imită în modulațiile ei accentele duioase ale naturii. Natura este serioasă, dacă nu tristă, și tot așa trebuie să fie și răsfrîngerea ei neturburată în sufletul omului, crescut la adăpostul ei.

Celelalte arii ale poporului român au toate același caracter melancolic, care izbucnește uneori într-o zgomotoasă veselie, însă atît melancolia cît și veselia sînt clare și măsurate. Simți în ele că în fundul sufletului ce le produce se mișcă o gîndire, nu ca în muzica ungurească, vestitul ceardaș, în care o durere neînțeleasă este urmată fără tranziție de o turbată transportare. Caracterul muzicii românești o apropie mai mult de popoarele slave, deși este în ea o notă originală, pe care nu o poate uita oricine a auzit-o [81].

Danțul românesc național este cunoscuta *horă*, care pare a fi de origine romană. Liniștită în mișcările sale, părînd a îmbia pe oameni mai mult la mișcarea gîndirii, la convorbiri unii cu alții, decît la aceea a picioarelor, este adevărul danț al unui popor inteligent. Dar românul știe și cum trebuie să-și înece gîndirea poate prea amară în mișcările fizice, și atunci un *de brău* îl despăgubește cu prisosință de dulcea monotonie a horei.

În privința gătelii, care și dînsa corespunde unui simțămînt estetic, poporul românesc a dovedit totdeauna că este dintr-o rasă cu gustul frumosului înnăscut în ea [82]. Cele mai multe din porturile atît ale bărbaților, cît și mai ales ale femeilor sînt pline de farmec și de originalitate. «Formele originale ale podoabei îmbrăcămintei la bărbați și la femei,

---

[106] *Ibidem*, II, 1909, p, 153—159; Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, 1899, p. 220 și 506.

Asupra deosebirilor mai mult tehnice, de construcție, între bisericile moldovenești și muntenești, vezi un studiu rezumativ al multor lucrări de O.Tafrali, *Les monuments roumains*, în „Revue archéologique", Paris, 1910.

(altițe), sînt însă de inspirație slavă și nu dacă, nici romane, decît bineînțeles prefăcute și schimbate prin geniul poporului român [83]. »

Cu anul 1633—1634 încheiem noi istoria medie a poporului român, caracterizată prin predominarea slavonismului, și de aci înainte punem îndrumarea unei noi perioade, aceea a precumpănirii elementului grecesc în dezvoltarea vieții sale [84]. Epoca cea mare a luptelor pentru neatîrnare a trecut; poporul român, frînt în energia și virtutea lui internă, se așterne tot mai fără împotrivire la picioarele puterilor străine și mai ales la acele ale turcilor, care ajung în curînd nu numai a-l despuia, ci chiar a-și bate joc de el. Dacă perioada pe care am studiat-o înfățișa, pe lîngă priveliștea unei adînci destrăbălări și momente înălțătoare, aceea a epocii în care intrăm ne va desfășura numai mizerii; ele vor fi însă răscumpărate prin adierea unui nou vînt, acela al trezirii minții românești, care trebuia la sfîrșit să-i învie și corpul.

NOTE ȘI COMENTARII

[1] Opinie exagerată. După cum spunea N. Iorga, ,,oamenii de odinioară, mai mult sau mai puțin, aveau sentimentele și sistemul de cugetare pe care le avem noi" (N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. III-a, Buc., 1944, p. 114). Întrucît capitolul privind cultura și arta este cam sărac în informații, sîntem siliți să completăm această informație cu note mai bogate.

[2] Nu se poate vorbi despre ,,nimicirea vieții culturale" de către barbari, dovadă faptul că există numeroase scrieri vechi, studiate recent de Dr. Nestor Vornicescu, *Scrieri patristice în Biserica ortodoxă română pînă în sec. XVII. Izvoare, traduceri, circulație*, Craiova, 1983.

[3] Vezi și I. Bogdan, *Analiza critică a cîtorva notițe despre introducerea liturghiei slave la români* (CL, 1889, p. 295—317), care combate opinia lui A. D. Xenopol că liturghia slavonă ar fi fost introdusă cu forța, arătînd că procesul s-a petrecut în urma unui contact îndelungat al românilor cu bulgarii, opinie susținută și de episcopul Melchisedec.

După cum a arătat P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, p 185 și urm., ,,liturghia slavă a fost adoptată de români în sec. X", înainte de cucerirea Transilvaniei de către regatul feudal maghiar. Primele inscripții în limba slavonă datează din sec. X și au fost descoperite la Bucov, județul Prahova, și la Mircea Vodă, județul Constanța. Acest eveniment nu are legătură cu presupusa dominație bulgară la nordul Dunării.

[4] *Spre deosebire de popoarele din jur, poporul român s-a născut creștin*, fapt dovedit prin numeroase argumente, printre care principalul este acela că termenii care exprimă noțiunile fundamentale ale credinței sînt de origine latină: Dumnezeu, biserică, cruce, creștin, rugăciune, înger, a boteza etc. Vezi: C. Diculescu, *Vechimea creștinismului la români. Argumentul filologic*, Buc., 1910; I. Ionescu, *Privire asupra cuvintelor cu sens religios din fondul principal lexical al limbii române* (MO, 1968, nr. 3—4, p. 341—343); N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, p. 148—158 (cap. *Creștinarea daco-romanilor*).

Este adevărat că în organizarea bisericii ortodoxe române se resimte o oarecare influență slavonă (vlădică, stareț, etc.), dar aceasta nu înseamnă că dacoromanii au împrumutat creștinismul de la slavi sau de la bulgari. Vezi A. Sacerdoțeanu, *Cu privire la problema continuității poporului român* (,,Studii", 1970, nr. 1, p. 11).

Există chiar dovezi că misionari vlahi (români) predicau în sec. IX printre slavi, care nu le înțelegeau limba. Vezi N. Ciachir, *Pasionante revelații despre prezența culturală a românilor în Balcani într-un document din sec. IX* (,,Contemporanul", 14 martie 1986).

[5] Ca dovadă invocăm cele afirmate de ierodiaconul Grigorie în predoslovia la *Antologhionul*, tipărit la Rîmnic în 1786, după care *limba slavonă era ,,o limbă neștiută patrioților noștri"*, din care pricină cultura slavonă a fost o ,,fîntînă pecetluită", care nu a fost accesibilă (Antonie Plămădeală, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească*, Buc., 1977, p. 7).

[6] Slavona nu a fost înțeleasă decît de un grup foarte restrîns de cărturari (dieci sau boieri); după cum spunea Antonio Possevino în sec. XVI, nici preoții nu înțelegeau limba slavonă în care erau scrise cărțile religioase (*Călători străini*, II, p. 567).

[7] Xenopol are perfectă dreptate: documentele scrise în limba slavonă sînt pline de cuvinte româneşti şi de construcţii specifice limbii române. Vezi D. P. Bogdan, *Caracterul limbii textelor slavo-române*, Buc., 1946; Lucia Djamo-Diaconiţă, *Limba documentelor slavo-române emise în Ţara Românească în sec. XIV și XV*, Buc., 1971; G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi (sfîrșitul sec. X — începutul sec. XVI)*, Buc., 1974.

[8] Limba română s-a format din graiurile vorbite de strămoşii noştri daci şi romani, avînd o oarecare influenţă slavă. Despre împrejurările, epoca şi aria pe care s-a format limba română vezi N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, Buc., 1980, p. 128—147 (cu bibliografia de pînă la acea dată).

[9] Despre vechimea şi cuprinsul bogatei literaturi populare româneşti s-a scris enorm. Vezi: *Istoria literaturii române*, Buc., 1964, p. 16—228 (cu bibliografie); N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, 2 vol., 1929—1938; retipărită în 1974 sub îngrijirea lui Alexandru Chiriacescu; *Cărțile populare în literatura românească*, ed. şi studiu introductiv I. Chiţimia şi Dan Simonescu, 2 vol., Buc., 1963; Cătălina Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, Buc., 1984 etc.

[10] Despre colinde (numite acum şi „poezia obiceiurilor" !) vezi prezentarea din *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 16—29. Bibliografia este foarte bogată: G. Dem. Teodorescu, *Noțiuni despre colinde*, Buc., 1879; Al. Viciu, *Colindele din Ardeal*, Buc., 1914; P. Caraman, *Substratul mitologic al sărbătorilor de iarnă la români și slavi* („Arhiva", 1931, p. 358—448); G. Cucu, *200 colinde populare*, Buc., 1936; V. Bologa, *Colinde poporale din Ardeal*, Sibiu, 1937 etc.

[11] Mioriţa a constituit obiectul a numeroase analize, din care amintim: D. Caracostea, *Miorița în Moldova. Fragment din istoria și estetica epicii populare române* (CL, 1915, p. 1214—1250; 1916, p. 615—634, 715—723; 1921, p. 144—149; 1923, p. 465—485); C. Brăiloiu, *Sur une balade roumaine (La Mioritza)*, Geneva, 1946 şi îndeosebi studiul regretatului Adrian Fochi, *Miorița. Tipologie, circulație, geneză, texte*, Buc., 1964. Vezi şi analiza întreprinsă de Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-han*, Buc., 1980, p. 223—250, cap. VIII, *Mioara năzdrăvană*, care conchide: „dacă Mioriţa şi-a cucerit un loc unic la cele două nivele ale culturii româneşti — folcloric şi cult — înseamnă că poporul, ca şi intelectualii, recunosc în această capodoperă a geniului popular modul lor de a exista în lume şi răspunsul cel mai eficace pe care ei pot să-l dea destinului, cînd se arată, ca de atîtea ori, ostil şi tragic. Şi acest răspuns constituie de fiecare dată, o nouă creaţie spirituală".

[12] Despre această problemă vezi vol. II, p. 64, nota [102], unde se arată că ţinutul Putnei se afla mai de mult în stăpînirea Moldovei, astfel încît explicaţia dată de Xenopol nu poate fi valabilă.

Datarea „Mioriţei" este greu de făcut. Unii autori au văzut în această producţie literară de excepţie o moştenire de la daci (Th. D. Speranţia, *Miorița și călușarii, urme de la daci*, Buc. 1934, sau H. Sanielevici, *Miorița sau patimile unui Zalmoxis?*, în „Adevărul literar", 1931, nr. 552 şi 553). Ovid Densuşianu pune originea baladei în legătură cu transhumanţa păstorilor din regiunea Vrancei de acum 3—4 secole (*Viața păstorească în poezia noastră populară*, ed. III-a, Buc. 1966, p. 359—416). N. Iorga susţinea că balada este opera unui autor care ar fi plecat de la un caz real de transhumanţă întîmplat în Moldova de sud în sec. XVIII (*Balada populară română. Originea și ciclurile ei*, Vălenii de Munte, 1910). Vezi şi Al. Amzulescu, *Observații critice în problema studierii baladei* („Rev. de folclor", IV, 1959, p. 175—194). În schimb, Ion Diaconu recunoaşte că nu se poate preciza nici aspectul primar al Mioriţei, nici epoca sa de formare (*Aspecte etnog afice putnene*, Focşani, 1936, p. 28).

[13] Vezi: Traian Ionescu-Nişcov, *Haiducia și cîntecele haiducești* („Rev. de folclor", 1958, nr. 2, p. 113—126); Liviu Rusu, *Problematica socială în cîntecele haiducești:* Toma *Alimoș* („Steaua", 1959, nr. 6 şi 7) etc.

[14] Afirmaţia lui Xenopol este valabilă doar pînă în sec. XVI, de cînd datează numeroase documente alcătuite în limba română; de pildă, din timpul domniei lui Mihai Viteazul, ne-au rămas 36 de documente scrise în limba română (DRH, vol. XI, p. IX). Vezi şi mai jos nota [22]

[15] Un asemenea ban nu a existat; vezi A. Decei, *Relații româno-orientale*, Buc., 1978, p. 198—200, care conchide: „exit Basarab ban".

[16] După cum au dovedit unele studii mai recente, românii au utilizat alfabetul latin înainte de a-l adopta pe cel chirilic, continuînd să-l folosească şi mai tîrziu. Vezi Corneliu Dima-Drăgan, *Un destin istoric: permanența latinității în cultura românească veche. (Atestări documentare ale scrisului românesc cu litere latine în secolele XIII—XVIII)* („Studii şi cerc. de bibliologie", 1973, p. 21—38); Stela Toma, *Probleme ale studierii vechilor texte românești în alfabet latin* („Revista de istorie şi teorie literară", 1981, nr. 2, p. 157—162).

Cu privire la prezenţa unor cuvinte latine în Biblia lui Wulfila din sec. IV, vezi Vittoria Coraza, *Un'altra prova della continuità Daco-romana: Le parole latine in Ulfila*, München, 1968 şi Virgiliu Ştefănescu-Drăgăneşti, *Dovezi de ordin lingvistic ale continuității poporului omân în mileniul I al erei noastre* („Contemporanul", 14 martie 1986).

[17] După opinia lui Radu Constantinescu — unul din ultimii cercetători ai problemei — „cele mai vechi manuscrise slavone păstrate şi folosite la noi datează de la sfîrşitul sec. XII şi începutul sec. XIII, primele copiate aici datînd dintr-a doua jumătate a veacului XIII" (N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, Buc., 1985, p. 187, nota 13).

Vezi Radu Constantinescu, *O predică slavo-română necunoscută de la începutul secolului al XV-lea* (BOR, 1975, nr. 3—4, p. 317—321); idem, *Texte româneşti din arhive străine. Nichita din Heracleea — Comentarii la cele 16 cuvîntări ale lui Grigore de Nazians*, ediţie, traducere şi comentariu, Buc., 1977 (Direcţia Generală a Arhivelor Statului), care arată că aceste comentarii au fost traduse în limba slavă în sec. XIV, fiind copiate în Moldova, la 1413, de Domentian şi Gavriil Uric. Manuscrisul reprezintă prima dovadă a activităţii de acest gen din Moldova.

Despre numeroasele manuscrise slavo-române care au fost copiate sau au circulat pe teritoriul ţărilor române vezi îndeosebi: P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.* I, Buc., 1959; Elena Linţa, *Catalogul manuscriselor slavo-române din R. S. România*, 2 vol., Buc., 1980; Elena Linţa, Lucia Djamo-Diaconiţă, Olga Stoicovici, *Catalogul documentelor slavo-române din R. S. România*, vol. III, Buc., 1981. Pentru Transilvania, vezi îndeosebi Chiril Pistrui, *101 manuscrise slave în Transilvania, sec. XII—XVII* (BOR, 1979, nr. 3—4, 1981, nr. 1—2 şi 5—6).

Despre circulaţia manuscriselor slavone sau slavo-române pe teritoriul ţării noastre vezi şi *Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 240—250.

Trebuie să mai arătăm că numeroase manuscrise vechi alcătuite pe teritoriul ţării noastre se află acum în străinătate, începînd cu acela din 1429; ele se găsesc răspîndite în: Anglia, Austria, Bulgaria, Grecia, Jugoslavia, URSS etc. O evidenţă a lor este în curs de publicare într-o lucrare mai mare privind tezaurul cultural românesc de peste hotare. Vezi: M. Beza, *Urme româneşti în răsăritul ortodox*, Buc., 1935; Paul Mihail, *Mărturii româneşti din Bulgaria şi Grecia*, Chişinău, 1933; D. Mioc, *Manuscrise slavo-române în biblioteci din străinătate* (SMIM, VII, 1974, p. 277—284); Radu Constantinescu, *Manuscrisele slavo-române ale vechii biblioteci sinodale din Moscova* („Studii", 1971, nr. 5, p. 1029—1033); Gabriel Strempel, *Manuscrise româneşti aflate la Leningrad şi Kiev* („Studii şi cerc. de bibliologie", 1972, p. 21—40); Radu Constantinescu, *Manuscrisele slavo-române de la Arhivele Centrale din Moscova C.G.A.D.A.* (RA, 1976, nr. 1, p. 11—18) etc.

Unul din aceste manuscrise înstrăinate a fost descoperit de curînd în Polonia. Vezi C. Rezachevici, *Un Tetraevanghel necunoscut aparţinînd familiei dinspre mamă a lui Ştefan cel Mare* (SMIM, VIII, 1975, p. 161—183).

[18] Despre primele tipărituri din Ţara Românească — Liturghier, Octoih şi Evangheliar — vezi mai nou Lajos Demény, *Rumänische Buch-und Buchdruckgeschichte des 16. Jahrhunderts im Spiegel der Forschung der letzten 25 Jahre* („Gutenburg-Jahrbuch", 1986, p. 304—305) (cu bibliografie).

[19] Vezi Damaschin Mioc, *Date noi cu privire la Macarie tipograful* („Studii", 1963, nr. 2, p. 429—440), unde se reconstituie viaţa tipografului Macarie, venit împreună cu călugărul Maxim în Ţara Românească; Tit Simedrea, *Epilogul din Octoihul slavon (M. Dealu, 1510) şi identitatea de tipograf a lui Macarie din Ţara Românească (1508—1512) cu Macarie din Muntenegru (1493—1496)* (MO, 1970, nr. 7—8, p. 605—620).

[20] Există şi alte tipărituri religioase din sec. XVI, necunoscute lui Xenopol: cele realizate la Sibiu de Filip Moldoveanul şi la Bucureşti de ieromonahul Lavrentie. Vezi L. Demény, *op. cit.*, p. 306—308 şi 313—314 (cu bibliografie).

[21] Despre acest „scriba Valachicus", originar din Moldova, care a tipărit la Sibiu un *Evangheliar slavon* cu stema Moldovei, vezi Arnold Huttmann şi Pavel Binder, *Contribuţii la bibliografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român* („Limbă şi literatură", 1968, p. 145—185); *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu*, 1551—1553, ed. Emil Petrovici —L. Demény, Buc,. 1971; *Bibliografia sec. XVI*, p. 179—180.

[22] Jurămîntul din 1485 a fost tradus „ex valachico in latinum", adică din limba română (nu moldovenească!) în limba latină. Vezi I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p. 373 şi I. C. Chiţimia, *Cele mai vechi urme de limbă românească* („Romanoslavica", 1948, p. 122—126).

[23] Menţionăm că vol. IV din veacul XVI, seria B (Ţara Românească), cuprinde 4 transcrieri după originale româneşti din perioada 1571—1580. Vezi şi supra nota [14].

Întrucît Xenopol neglijează Moldova, semnalăm că şi aici s-au păstrat numeroase documente scrise în româneşte, nu la cancelaria domnească, ci de diverşi particulari. Astfel, din perioada 1571—1590, sînt publicate în DIR, seria A, 7 acte originale româneşti; din deceniul 1591—1600, 20 de documente româneşti, iar din deceniul 1601—1610, 17 (vezi introducerile la volumele respective).

Comparînd situaţia din Moldova cu aceea din Ţara Românească, constatăm că în aceasta din urmă s-au păstrat mai multe documente redactate în limba română; de pildă, din deceniul 1601—1610, s-au păstrat 164 documente scrise în limba română, deci aproape de zece ori mai multe decît în Moldova.

Vezi şi vol. *Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea*, editat de Alexandru Mareş şi colaboratorii, Buc., 1979, unde se publică pentru prima oară toate textele neliterare (documente, scrisori, însemnări) care ne-au rămas din sec. XVI, începînd cu celebra scrisoare din 1521 — despre care vorbeşte şi Xenopol, — continuînd cu un zapis din 1563—1564, etc.

[24] Deşi nu există încă un studiu cu privire la ştiinţa de carte a clasei conducătoare, nu se poate spune că domnii nu cunoşteau limba slavonă; dacă nu ar fi avut cunoştinţe de limba în care se alcătuiau documentele cancelariei, domnul ar fi rămas cu totul străin de activitatea acesteia şi nu ar fi cunoscut conţinutul scris al hotărîrilor luate de el şi de predecesorii săi.

Vom cita aici opinia lui I. D. Ştefănescu, *Le roman de Barlaam et Joasaph, illustré en peinture* („Byzantion", 1932, fasc. II, p. 366), care vede într-o scenă din această pictură de la mănăstirea Neamţ „o aluzie istorică şi o mărturie de cel mai înalt interes privind educaţia prinţului român (= Ştefan cel Mare) şi opera celei mai celebre mănăstiri din Moldova" cu alte cuvinte că tînărul Ştefan ar fi fost educat la mănăstirea Neamţ, vechi focar de cultură şi artă din Moldova, opinie acceptată şi de Corina Nicolescu în articolul citat la nota 67.

Fără să negăm această posibilitate, amintim că, după părerea lui Sorin Ulea — ultimul cercetător al problemei — vasta transpunere a romanului lui Varlaam şi Ioasaf de la Neamţ a fost realizată mai tîrziu la cererea mitropolitului Macarie, pentru tînărul domn Ştefan Rareş (*O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie*, în SCIA, 1985, p. 17).

[25] Nu putem vorbi încă de democraţie; aşa cum am arătat la nota [14], de la Mihai Viteazul ni s-au păstrat o serie de documente alcătuite în limba română.

[26] Despre vechimea acestor scrieri, vezi: I. Gheţie, *Observaţii filologice asupra Codicelui Voroneţean* („Studii şi cerc. lingvistice", 1971, nr. 3, p. 277—282); *Codicele voroneţean. Ediţie critică*, studiu filolofic şi studiu lingvistic de Mariana Costinescu, Buc., 1981; *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din secolele XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, ed. I. A. Candrea, Buc., 1916; *Bibliografia sec. XVI*, p. 95—106.

Despre opiniile mai vechi şi mai noi cu privire la datarea acestor două monumente lingvistice, vezi Ion Gheţie — Alexandru Mareş, *Originile scrisului în limba română*, Buc., 1985, p. 38. Vezi şi Al. Mareş, *Datarea psaltirilor Scheiană şi Voroneţeană* („Limba română", 1984, nr. 3, p. 190—198); prima din 1573—1578, a doua, 1551—1558.

[27] Despre fenomenul rotacismului şi textele rotacizante, vezi mai nou: P. P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Buc., 1965, p. 66—77, care foloseşte datarea 1490—1515 a acestor texte vechi maramureşene ca principal argument pentru datarea începuturilor traducerilor cărţilor bisericeşti în limba română; I. Gheţie, *Maramureşul anilor 1500— patrie a textelor rotacizante?* („Limba română", 1968, nr. 3); idem, *Textele rotacizante şi originea scrisului literar românesc. Chestiuni de metodă*, în vol. *Studii de limbă literară şi filologie*, I, 1969, p. 189—241; idem, *Influenţa cărţilor coresiene şi dispariţia rotacismului din textele nordice* („Limba română", 1973, nr. 4, p. 293—299); idem, *Moldova şi textele rotacizante* (*ibidem*, 1976, nr. 3, p. 257—268); *Bibliografia sec. XVI*, p. 90—95.

[28] Despre localizarea celor două manuscrise — în nici un caz la Măhaci, cum crede Xenopol — vezi diversele opinii expuse de I. Gheţie — Al. Mareş, *op. cit.*, p. 26—28. Vezi şi *Bibliografia sec. XVI*, p. 160—166.

[29] Despre Reforma din Transilvania şi relaţiile sale cu românii vezi: Karl Reinerth, *Die Reformation der siebenbürgisch sächsischen Kirche*, Gütresloh, 1956; Pavel Binder — Arnold Huttmann, *Românii din Braşov în epoca Reformei* (SAI, 13, 1969, p. 79—93); Pavel Binder, *Începuturile Reformei din Transilvania şi românii din Hunedoara* („Limba română", 1971, nr. 3, p. 271—278); idem, *Românii şi Reforma* („Studii de limbă literară şi filologie", III, 1974, p. 209—216); *Bibliografia sec. XVI*, p. 75—76.

[29 bis] Vezi Gustav Gündisch, *O contribuţie la biografia umanistului braşovean Valentin Wagner (1510—1557)* („Studii", 1968, nr. 2, p. 115—122); Gernot Nussbächer, *Iohannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, Buc., 1978.

[30] Despre manufacturile de hîrtie din Transilvania vezi: Zsigmond Jakó, *Az erdélyi pap rmalmok feudálismuskori történetének vázlata XVI—XVII szazad* [Scurt istoric al morilor de hîrtie din Transilvania în epoca feudală] (SUBB, Historia, 1962, fasc. 2, p. 59—82); idem, *Începuturile fabricării hîrtiei în ţara noastră. Morile de hîrtie din Braşov şi Cluj în sec. XVI* („Rev. Bibliotecilor", 1970, nr. 3, p. 177—181); idem, *Începuturile fabricării hîrtiei în ţara noastră. Moara de hîrtie din Sibiu şi problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea* (*ibidem*, nr. 6, p. 369—373); Gebhard Blücher, *Din istoria tiparului hirilic din Braşov în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* („Cumidava", III, 1971, p. 154—175) etc.

[31] Despre tinerii trimişi la studii în Germania se ştiu acum mult mai multe lucruri decît în vremea lui Xenopol, de cînd existau totuşi o serie de studii publicate în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde" despre: studenţii de la Heidelberg (1872, nr. 2, p. 182—192); de la Leipzig (1872, nr. 3, p. 386—416); Leyden (1880, nr. 1, p. 204—226); Frankfurt pe Oder (1889, nr. 2, p. 405—412) etc., studii neutilizate de Xenopol.

Vezi şi: Johann Andritsch, *Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an den Universität Graz (1586—1782)*, Graz, 1965; Sándor Tonk, *Erdélyek egyetemjárása a közep-*

korban [Transilvăneni la universitățile europene în Evul Mediu], Buc., 1979; Al. Zub, *Rumänische Studierende an europäischen Universitäten* („Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde" 1979, nr. 2, p. 21—40); studiul a apărut și în limba română cu titlul: *Studioși români la universități europene*, în vol. aceluiași autor, *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, 1986, p. 123—146 (este vorba îndeosebi despre studenții români care au frecventat universitățile străine la sfîrșitul sec. XVIII și în primele decenii ale sec. XIX).

[32] Activitatea diaconului Coresi și însemnătatea ei deosebită pentru unitatea limbii și culturii medievale românești au constituit subiectul a numeroase și atente studii, din care amintim: M. Tomescu, *Cartea românească în perioada coresiană* („Studia Bibliologica", 1969, p. 333—357); Vasile Coman, *Însemnătatea culturală și religioasă a tipăriturilor coresiene* (MM, 1970, nr. 11—12, p. 638—645); Pavel Binder, Arnold Huttmann, *Între istorie și filologie. Mediul cultural românesc al Brașovului în epoca coresiană* („Limba română", 1971, nr. 1, p. 3—20); Pavel Binder, *Între istorie și filologie. O ipoteză privind caracterul patronajului exercitat de juzii Brașovului asupra tipografiei coresiene* (*ibidem*, nr. 2, p. 125—130); Ludovic Demény, *Cartea și tiparul — promotori ai legăturilor culturale dintre țările române în secolul al XVI-lea* (SMIM, VI, 1973, p. 91—108); idem, *Rumänische Buch-und Buchdruckgeschichte des 16. Jahrhunderts*, p. 309—312 (cu o bogată bibliografie). Vezi și lista întocmită de I. Bianu, *Cărțile românești tipărite de diaconul Coresi la Brașov în 1560—1581* („Almanahul graficei române", 1930, p. 31—42) și Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, *Bibliografia filologică românească, secolul al XVI-lea*, Buc., 1974, p. 108—137, 176—178.

O prezentare sintetică a cercetărilor mai noi, cu o bogată bibliografie, la Dan Simonescu, *Un mare editor și tipograf din secolul al XVI-lea: Coresi* („Studii și cerc. de bibliologie", XI, 1969, p. 53—60). Vezi și *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, p. 217—219.

Principala lucrare privind istoria tiparului din secolul al XVI-lea este aceea semnată de Lajos Demény — Lidia Demény, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea. Studii, articole, comunicări*, Buc., 1986, care cuprinde studii despre: începuturile tiparului în Țara Românească, tipografia chirilică de la Sibiu la mijlocul secolului al XVI-lea și prima carte tipărită în limba română, activitatea lui Coresi (cu o prezentare a unor exemplare de cărți nou descoperite), tiparnița bucureșteană în secolul al XVI-lea, etc., din care unele lipsesc din sinteza xenopoliană.

Menționăm că A. D. Xenopol reia problema tipăriturilor în vol. VII din ed. a III-a, în par. Istoria culturală sub Matei Basarab și Vasile Lupu (cu titlul greșit Vechimea tipografiei în țările române).

[33] Despre începuturile folosirii scrisului în limba română s-au tipărit foarte multe studii, dar nu s-a realizat încă un consens asupra datei și împrejurărilor în care a avut loc acest important eveniment cultural.

Unii autori consideră că înlocuirea limbii slavone cu limba română este urmarea inițiativei orășenești (îndeosebi din Scheii Brașovului). Vezi P. P. Panaitescu, *Introducerea scrisului în limba română* (SMIM, IV, 1960, p. 117—185). Vezi și idem, *Începuturile și biruința scrisului în românește*, Buc., 1965.

Tot pentru teoria autohtonă s-au pronunțat și alți istorici: T. Palade, *Cînd s-a scris întîi românește?* („Arhiva", 1915, p. 187 și urm., 235 și urm.); Milan Șesan, *Originea și timpul primelor traduceri românești*, Cernăuți, 1939; Ștefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, Buc., 1941 (din „Analele Acad. Rom., Mem. Secției literare"); Milan Șesan, *Introducerea limbii române în biserică* (MA, 1957, nr. 11—12, p. 818—833 și în „Studii teologice", 1959, p. 57—60).

Alții — în primul rînd N. Iorga — consideră că începuturile traducerilor în limba română se datoresc influenței husite. Lingviștii O. Densușianu și Al. Rosetti, *Limba română în sec. XIII—XVI*, Buc., 1956, p. 53—61, sînt de părere că începuturile scrisului în limba română se datoresc influenței luterane din sec. XVI (Vezi prezentarea acestor teorii la P. P. Panaitescu, *Începuturile*, p. 29—44).

Vezi mai nou Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, Buc., 1974; Paul Binder, *Contribuții la studierea factorilor interni în problema dezvoltării scrisului în limba română* („Apulum", 1982, p. 175—183) și îndeosebi Ion Gheție-Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, Buc., 1985, cu expunerea tuturor părerilor mai vechi cu privire la datarea și localizarea celor mai vechi texte românești; *Bibliografia sec. XVI*, p. 70—79.

Cît privește înlocuirea limbii slavone cu limba română în biserică, acesta este un proces îndelungat, început în sec. XVI și terminat în linii mari la începutul sec. XVIII, proces în care un loc de seamă ocupă domnia lui Matei Basarab (la care vom reveni în vol. IV). Biruința treptată a limbii române în biserică în sec. XVII a înlesnit accesul la cultură a unor pături tot mai largi, care nu cunoșteau limba slavonă. Vezi I. Bianu, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*, Buc., 1904.

[34] Coresi a fost român, nu grec. Vezi Petre Ștefan, *Tipograful Coresi, logofăt pămîntean* („Limbă și literatură", 1968, p. 23 și urm.). Despre trecerea lui din Țara Românească în Transilvania vezi Arnold Huttmann, *Considerații privind venirea diaconului Coresi la Bra-*

şov („Cumidava", II, 1968, p. 103—108); L. Demény, *A dus care Coresi tiparniţa de la Tîrgovişte la Braşov?* („Limbă şi literatură", 1968, p. 77—90).

[35] Pisari sau grămătici cu numele Coresi se întîlnesc începînd de la 1525 (DRH, B, vol. II, p. 457), apoi între 1527 şi 1535 (*ibidem*, vol. III, p. 76—356), în 1538 (*ibidem*, vol. IV, p. 72), între 1560—1562 (*ibidem*, vol. V, p. 185—265), în 1570 (*ibidem*, vol. VI, p. 274) etc. Este evident că sînt cel puţin doi, tatăl şi fiul (*ibidem*, p. 229). Vezi şi vol. VII, indice. După cum se ştie, Coresi s-a aşezat la Braşov după 1558 şi înainte de 1560.

[36] Xenopol nu menţionează numeroasele manuscrise din Moldova, începînd cu cele alcătuite de Gavriil Uric, apoi cu acelea din epoca lui Ştefan cel Mare, Petru Rareş etc. Vezi Sorin Ulea, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, (SCIA, 1964, nr. 2, p. 235—263); idem, *Gavriil Uric. Studiu paleografic* (SCIA, 1981, p. 35—62), care subliniază faptul că Uric este „primul copist de manuscrise cu o grafie românească unanim recunoscută, şi în ţară şi peste hotare"; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, Buc., 1943; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, Buc., 1982 etc.

[37] Despre Radu gramaticul din Mănăceşti, vezi mai nou: *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Braşov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăceşti, 1574*, ed. Florica Dimitrescu, Buc., 1963; P. Atanasov, *L'activité littéraire de Radul le Grammairen* („Etudes balkaniques", VI, 1970, nr. 3, p. 70—94). Vezi şi *Bibliografia sec. XVI*, p. 183—184.

Pentru alte manuscrise muntene din sec. XVI vezi: Dragoş Petroşanu, *Data Evangheliarului dăruit mănăstirii Bistriţa de Marcea postelnicul* (RIR, 1937, p. 395—397); G. Popescu-Vîlcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, Buc., 1984.

[38] Despre literatura veche românească şi importanţa sa vezi prezentarea lui Mihai Berza, *Problèmes majeurs et orientations de la recherche dans l'étude de l'ancienne culture roumaine* (RRH, 1970, nr. 3, p. 485—506); reprodusă în vol. *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, Buc., 1985, p. 1—21 (în bibliografie); idem, *Quelques remarques sur la culture roumaine du moyen âge*, în acelaşi volum, p. 29—32; I. C. hiţimia, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Buc., 1972; Dan Zamfirescu, *Contribuţii la istoria literaturii române vechi*, Buc., 1981 etc.

După cum au arătat specialiştii, „literatura română veche s-a dezvoltat pe un fond autohton de cultură populară, cu stratificări multimilenare" (I. C. Chiţimia, *Străvechi substrat popular-oral şi continuitate în literatura scrisă*, în „Rev. de istorie şi teorie literară", 1973, nr. 4, p. 557—564). Vezi şi N. Iorga, *Literatura, populară izvor pentru literatura cultă* („Neamul românesc", 1925, nr. 98).

Un aspect important al culturii vechi româneşti este cultura orăşenească, neglijată de Xenopol, care vorbeşte doar de literatura populară şi de cîteva opere culte, cunoscute la acea dată. Vezi mai nou: Radu Manolescu, *Cultura românească în Ţara Românească în secolele XV—XVI* (AUB, Istorie, 1969, nr. 2, p. 37—53); idem, *Cultura orăşenească în Moldova în secolul al XVI-lea* (*ibidem*, 1971, nr. 1, p. 51—77); C. Şerban, *Despre cultura orăşenească în ţările române în evul mediu* (R. Ist., 1972, nr. 4, p. 743—765); idem, *Rolul Bucureştilor în formarea culturii orăşeneşti în evul mediu* („Bucureşti", 1972, p. 115—121) etc.

[39] După cum s-a arătat, conţinutul cărţilor populare a fost destul de răspîndit în masele populare chiar atunci cînd ştiinţa de carte era o raritate. Vezi I. C. Chiţimia, *Problema raporturilor dintre cărţile populare şi folclor* (AUB, X, 1961, nr. 23, p. 57—70) „Înclinarea de a transmite cunoştinţele mai curînd prin graiul viu decît prin litere caracterizează la noi toate straturile sociale şi explică în bună măsură sărăcia derutantă a izvoarelor scrise pentru anumite epoci. Intensitatea şi durata în timp a preferinţei pentru oralitate se datorează preponderenţei elementului rural", observa Cătălina Velculescu, *Cărţi populare şi cultură românească*, p. 53.

[40] Vezi mai nou: Const. V. Gerota, *Voievozii în balada populară* (CL, 1915, p. 1265—1275); V. Adăscăliţei, *Folclor şi istorie* („Ateneu", iunie 1968, p. 13).

[41] Este vorba despre scrierile numite apocrife. Vezi Emile Turdeanu, *Les apocryphes slaves et roumaines: leur apport à la connaissance des apocryphes grecques*, în *Atti dell' VIII Congresso di Studi bizantini (Palermo, 1951)*, t, II, Roma, 1953, p. 47—52 („Studi bizantini e neoellenici", 8, 1953).

Despre diverse scrieri apocrife vezi: N. Cartojan, *Zapisul lui Adam* („Arta şi tehnica grafică", caietul 3, 1938, p. 9—14).

După cum a susţinut G. Ciuhandu, *Bogomilismul şi românii*, Sibiu, 1933 (extras din „Rev. teologică"), apocrifele noastre au fost de origine creştină, nu bogomilă. Vezi şi nota următoare.

[42] Despre bogomilism — a cărui importanţă este puţin cam exagerată de învăţaţii bulgari — există o foarte bogată literatură, despre care nu vom putea vorbi aici. Vezi pentru Bulgaria: D. Angelov, *Bogomilistvoto v Bălgarija* [Bogomilismul în Bulgaria], Sofia, 1969; idem, *Le bogomilisme — résurgence de la pensée rationaliste*, în vol. *Apport des Bulgares au richesses culturelles des peuples*, Sofia, 1968, p. 51—85.

Despre influenţa acestui curent în Apusul Europei vezi idem, *Le mouvement bogomile dans les Pays Balkaniques et son influence en Europe occidentale*, în *Actes du Colloque International des civilisations balkaniques*, Sinaia 1962, p. 173—182; Dragoliubov Dragojlović

Bogomilisme et mouvements hérétiques dualistes du Moyen Age („Balcanica", 1973, p. 121—144).

Din lucrările altor autori străini amintim îndeosebi: Dimitri Obolensky, *The Bogomils. A study in Balkan Neo-Manichaism*, Cambridge, 1948 (bibliografie la p. 290—304); N. Minissi, *La tradizione apocrifa e le origini del Bogomilismo* („Ricerche Slavistiche", III, 1954, p. 97—113); H.—Ch. Puech, *Catharisme medieval et bogomilisme*, în *Oriente e Occidente nel medioevo*, Roma, 1957, p. 56—84; O. Bihalgi-Merin—A. Benac, *The Bogomils*, Londra 1962; Georg Wild, *Bogomilen und Katharer in ihrer Symbolik*, Wiesbaden, 1970 etc. Vezi și analiza întreprinsă de Mircea Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-han*, Buc., 1980, cap. III: *Satana și bunul Dumnezeu: preistoria cosmogoniei populare românești* (p. 87—135).

Unii autori români au exagerat importanța influenței bogomile în țările noastre. Vezi, de pildă, Anton Balotă, *Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și țările române* („Romanoslavica", X, 1964, p. 19—71). În schimb, Emile Turdeanu, *Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles* („Revue de l'histoire des religions", 1950, p. 22—52 și 176—218), examinînd literatura apocrifă bogomilă, arată că s-a exagerat importanța acesteia. Vezi și D. Russo, *Textele exhatologice din Codex Sturdzanus și pretinsul lor bogomilism*, în *Studii bizantino-române*, Buc., 1907; G. Ciuhandu, *Bogomilismul și românii*, Sibiu, 1933; *Istoria literaturii române*, I, p. 500—503; *Bibliografia sec. XVI*, p. 166—169.

[43] Vezi T. Bălășel, *Vechi texte bogomilice găsite prin Oltenia* (AO, 1931, p. 107—121 și 1933, p. 36—44, 205—210).

[44] Datarea celebrelor *Învățături* și paternitatea lui Neagoe Basarab asupra acestora au constituit obiectul unei lungi și aprige dispute în istoriografia noastră, deoarece unii istorici au susținut că ele nu ar fi opera lui Neagoe și că ar data din a doua jumătate a sec. XVI. Vezi în special P. P. Panaitescu, *Învățăturile atribuite lui Neagoe Basarab. O reconsiderare* („Romanoslavica", VIII, 1963, p. 403—422).

În ultima vreme s-au adus probe decisive despre paternitatea lui Neagoe Basarab asupra acestei importante opere a culturii medievale românești. Vezi îndeosebi: Dan Zamfirescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, în vol. *Studii și articole de literatură română veche*, Buc., 1967, p. 69—183 (cu discutarea opiniilor mai vechi); N. Stoicescu, *La politique de Neagoe Basarab et ses préceptes pour son fils Theodose* (RRH, 1970, nr. 1, p. 19—42), care a demonstrat că există o perfectă concordanță între sfaturile domnului și politica sa, pe de o parte, și organizarea social-politică de la începutul sec. XVI, pe de alta; Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Invățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, Buc., 1973; Emanuela Buză, *Contribuții la localizarea traducerii românești a „Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie"* („Limba română", 1980, nr. 2, p. 139—149), etc.

[45] Xenopol a fost primul istoric care a susținut opinia — greșită — că Neagoe a scris „Invățăturile" în limba greacă; el nu a renunțat la părerea sa nici după ce Lavrov a descoperit originalul slavon. Vezi Dan Zamfirescu, *op. cit.*, p. 224—225. În realitate, opera a fost alcătuită în limba slavonă. Vezi studiul lui G. Mihăilă, *Originalul slavon al „Învățăturilor" și formația culturală a lui Neagoe Basarab*, în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil, Dan Zamfirescu, G. Mihăilă, Buc., 1971, p. 57—104. Despre „tradiția manuscrisă a versiunii românești", care ar fi fost realizată de învățatul Udriște Năsturel, vezi *ibidem*, p. 105—114. Despre modul cum au fost utilizate sfaturile date de voievod de către urmașii săi vezi Al. Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Buc., 1972, p. 74 și urm.

[46] *Alexandria* — viața lui Alexandru cel Mare — a fost una din producțiile literare care a încîntat pe strămoșii noștri pînă în sec. trecut, fiind tipărită la 1713. Despre vechimea și răspîndirea ei în țara noastră vezi: N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească*, Buc. 1910; vezi și recenzia lui V. Bogrea, în „Dacoromania", 1920—1921, p. 453—459; N. Iorga, *Faze sufletești și cărți reprezentative la români cu specială privire la legăturile „Alexandriei" cu Mihai Viteazul*, Buc., 1915 (din AARMSI, s. II, t. XXXVII); N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească. Noi contribuții. (Studiu și text)*, Buc., 1922; I. Bitay, *Figura lui Alexandru Macedon în cultura țării noastre în secolele XVI—XVII* (SUBB, 1965, fasc. 1, p. 19—32); I. C. Chițimia, *Romane populare românești pătrunse prin filieră slavă: Alexandria* („Romanoslavica", XIII, 1966, p. 93—103), care arată că recepționarea povestirii s-a făcut liber, de manieră folclorică, că nu este vorba despre o simplă traducere. Despre cuprins vezi *Istoria literaturii române*, I, p. 482—488.

După cum a arătat N. Iorga, *Alexandria* a fost adaptată la realitățile românești; vom reproduce cîteva pasaje relative la organizarea oastei, care este o oaste românească: „se trimet cărți pre la boieri să se gătească de oaste", se „pune tabără", se așază „străjile", iar „voinicii" (=oștenii) spun „să facem căutare și să scriem oștile și să punem voievozi, căpitani, sutași și vătași și să facem steaguri și să punem pre steaguri paveze, să se știe la cine slujim".

Despre răspîndirea universală a legendei vezi Georges Radet, *Alexandre le Grand*, ed. IV-a, Paris, 1931.

[47] *Floarea darurilor* este una din cele mai vechi cărți traduse în limba română, fiind tipărită la Snagov la 1700. Despre vechimea traducerii și importanța operei vezi: Nicolae N. Smochină și N. Smochină, *O traducere românească din sec. XV a cărții „Floarea darurilor"* (BOR, 1962, nr. 7—8, p. 712—741); Alexandra Roman-Moraru, *Cea mai veche versiune românească a „Florii darurilor". Filiație și localizare*, în vol. *Cele mai vechi texte românești. Con-*

tribuții filologice și lingvistice, Buc., 1982, p. 263—316; Pandele Olteanu, *Opera „Floarea darurilor" în versiunea românească Horezu-Snagov (1700)*, în *Valori ale patrimoniului cultural național*, vol. I, Rm. Vîlcea, 1980, p. 367—378.

Despre circulația cărții vezi N. Cartojan, *Fiore di virtù în literatura românească*, Buc., 1929 (extras din „Analele Acad. Române. Mem. Secției literare", s. III, t. IV, 1928—1929, p. 85—107 + 3 pl.) Vezi și *Bibliografia sec. XVI*, p. 169—170.

[48] Despre literatura astrologică și de prevestire vezi *Istoria literaturii române*, I, p. 496—500; Vezi și Alexandru Mareș, *Cel mai vechi Gromovnic românesc* („Limba română", 1974, nr. 1, p. 29—44), care arată că a fost alcătuit la 1636 de preotul Stanciu din Scorei-Sibiu.

Ar mai trebui să amintim și alte producții populare, precum baladele. Vezi N. Iorga, *Balada populară românească. Originea și ciclurile ei*, Vălenii de Munte, 1910; Petru Caraman, *Contribuție la cronologizarea și geneza baladei populare românești I. Cronologizarea II. Geneza* („Anuarul arhivei de folclor", 1932, p. 52—105 și 1933, p. 29—88); Al. Amzulescu, *Balade populare românești. Introducere*, Buc., 1964; Adrian Fochi, *Coordonate sud-est europene ale baladei populare românești*, Buc., 1975, etc.

Deosebit de importante sînt apoi basmele populare, și ele neglijate de Xenopol. Vezi studiul fundamental al lui Lazăr Șăineanu, *Basmele române. În comparațiune cu legendele antice clasice și în legătură cu basmele popoarelor învecinate și ale tuturor popoarelor romanice*, ed. îngrijită de Ruxandra Niculescu, Buc., 1978 și Corneliu Bărbulescu, *Basmul martor al vechimii, unității și continuității culturii orale poporane românești* („Analele Inst. de cercetări etnologice și dialectologice", Seria A, 1980, nr. 2, p. 75—84).

[49] Alcătuirea domeniilor mănăstirești nu a constituit încă subiectul unei lucrări mai ample; au fost studiate doar averile unor mănăstiri, fie în monografiile ce li s-au dedicat (de pildă, N. Șerbănescu, *M-rea Snagov*), fie în studii separate, precum: D. Bălașa, *Bunurile mănăstirii Coșuna-Bucovăț* (MO, 1972, nr. 11—12, p. 889—922); V. Cărăbiș, *Domeniul mănăstiresc din jud. Gorj în sec. XIV—XIX* (MO, 1976, nr. 5—6, p. 432—437); Cleopatra Ionescu, *Domeniul mănăstirii Mărgineni în jud. Dîmbovița* („Valachica", 1977, p. 183—188) etc.

Despre grija domnilor Țării Românești și ai Moldovei de a înzestra mănăstirile cu bunuri imobile s-au scris o serie de studii, din care amintim: Al. Gonța, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare* (BOR, 1957, p. 438—455); A. V. Boldur, *Biserica ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Bogdan al III-lea și Ștefăniță* (MM, 1967, nr. 3—4, p. 245—258); Al. Găină, *Biserica ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Alexandru Lăpușneanu (1552—1561, 1564—1568)* („Studii teologice", 1976, nr. 7—8, p. 657—668); A. Sacerdoțeanu, *Mircea cel Bătrîn și biserica ortodoxă a țării sale* (BOR, 1968, p. 100—106); I. Dură, *Biserica din Țara Românească în epoca lui Matei Basarab* (BOR, 1971, nr. 5—6, p. 577—592) etc.

[50] Despre condicile mănăstirilor din Moldova vezi V. Isac, *Despre originea alcătuirii unor condici de documente privind proprietățile bisericești din Moldova* (RA, 1960, nr. 1, p. 278—281). Unele din aceste condici — alcătuite de Vartolomeu Măzăreanu — au fost publicate de Simion Florea Marian: *Condica mănăstirii Solca*, Suceava 1902. Vezi și idem *Condica mănăstirii Voronețul*, Suceava, 1900. Pentru Țara Românească — unde numeroase condici de documente ale mănăstirilor au fost alcătuite de Dionisie Eclesiarhul — vezi studiul introductiv la *Hronograful* acestuia, ed. D. Bălașa—N. Stoicescu, Buc., 1987.

[51] Despre relațiile dintre stat și biserică vezi îndeosebi A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările romîne în secolele XVI—XVIII*, p. 100—106. Vezi și N. Dobrescu, *Rolul bisericii în trecutul romănesc*, Buc., 1909.

Xenopol are perfectă dreptate: reprezentanții bisericii se supuneau autorității centrale, care avea cuvîntul hotărîtor în înlocuirea și alegerea ierarhilor. Iată două exemple semnificative: mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei (1577—1585) a fost „alungat din scaun" de Mihnea Turcitul deoarece păstorise și sub adversarul său, Petru Cercel (*Istoria bisericii ortodoxe române*, I, p. 315). La 1702, Constantin Duca, domnul Moldovei, a „mazilit" (ca pe dregători!) „pre Sava mitropolitul, dîndu-i vină că n-au vrut să meargă la marginea Țării Muntenești, la Focșani, să chieme boierii pribegi în credință, pe cuvîntul domniei"; după „mazilirea" mitropolitului, domnul „au pus mitropolit pe Misail, episcopul ot Roman" (*Letopisețele Moldovei*, ed. M. Kogălniceanu, II, p. 49).

La rîndul său, biserica propovăduia credincioșilor supunerea față de autoritatea de stat. De pildă, la 30 iulie 1773, mitropolitul Moldovei cerea locuitorilor: „supuneți-vă dregătorilor și mai marilor voștri după legea bunei orînduieli și după datoria voastră" (D. Stănescu, *Viața religioasă la români*, Buc., 1906, p. 484).

[52] Despre participarea mitropoliților și episcopilor la ședințele sfatului domnesc vezi amănunte la N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători*, p. 82—86.

Despre misiunile diplomatice însărcinate reprezentanților bisericii vezi: Ilie Georgescu, *Ierarhi români soli diplomatici în veacurile XVI—XVII* („Studii teologice", 1957, nr. 3—4, p. 262—276); Al. Constantinescu, C. Bucșan, *Clerici români în misiuni diplomatice (sec. XV—XVII)* („Mitr. Banatului", 1974, nr. 1—3, p. 56—64).

[53] Despre această problemă vezi: D. Stănescu, *Viața religioasă la români*, Buc., 1906, p. 331—340 și 388—390; Gr. Șt. Berechet, *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor* (BOR, 1938, p. 741—761); G. Cronț, *Clericii în serviciul justiției* (*ibidem*, p. 823—844);

Stelian Marinescu, *Competența și atribuțiile judiciare ale clericilor în sec. XIV—XVIII* (BOR, 1970, nr. 7—8, p. 796—811); G. Cronț, *Justiția bisericească din Moldova și Țara Românească în sec. XIV—XVIII* (MM, 1975, nr. 3—4, p. 258—274 și 1976, nr. 5—6, p. 338—359).

Despre modul cum erau judecați slujitorii bisericii o deosebită importanță prezintă documentul din 6 oct. 1694, unde Constantin Duca declară: „svînta pravilă așa poruncește și învață: afară de moarte, oricîte greșeli vor fi ..., nici un giudeț mirenesc să n-aibă treabă a-i judeca, numai carele va face moarte dintr-aceștia, cu acela să aibă treabă domnia"; pentru rest, „cu episcopii să aibă treabă svinția sa mitropolitul și episcopii să aibă a giudeca cineși întru a sa eparhie pre călugări și pre călugărițe și pre preoții și diaconii mirenești" (Melchisedec, *Cronica Hușilor*, p. 154).

[54] Învățămîntul în evul mediu și caracterul său predominant religios au fost studiate în numeroase lucrări tipărite după apariția sintezei lui Xenopol: N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, Buc., 1928; A. Sacerdoțeanu, *Școala în evul mediu* („Școala românească", 1942, nr. 7, p. 50—66); Ilie Popescu-Teiușani, *Începuturile învățămîntului în Oltenia*, în vol. *Oltenia*, Craiova, 1943, p. 385—394; *Contribuții la istoria învățămîntului românesc*, Buc., 1970; Ștefan Bîrsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X—XVI)*, Buc., 1971; G. Pârnuță, *Istoria învățămîntului și gîndirea pedagogică din Țara Românească*, Buc., 1971; N. Andrei, G. Pârnuță, *Istoria învățămîntului în Oltenia*, I, Craiova, 1977 etc.

Despre rolul bisericii în întreținerea școlilor în trecut vezi: G. Cotoșman, *Școala gramaticească din Caransebeș, ctitorită de episcopul Partenie II Cărturarul (1628—1638)* („Mitr. Banatului", 1961, nr. 7—12, p. 38—43); M. Braniște, *Cîteva știri despre școlile din orașul Pitești înființate pe lîngă biserici înainte de Regulamentul Organic* (MO, 1965, nr. 3—4, p. 173—185); G. Lungu, A. Pricop, *Contribuții asupra istoricului școlilor fundate și întreținute de biserică în orașul Botoșani* (MM, 1965, nr. 5—6, p. 295—303); C. Albu, *Învățămîntul bisericesc și laic pe lîngă unele biserici și mănăstiri din Craiova de altădată* (MO, 1975, nr. 9—10, p. 682—686); N. Albu, *Cea mai veche școală românească din jud. Alba: școala de pe lîngă m-rea Măgina* („Apulum", 1976, p. 465—471); T. Mateescu, *Biserica și școala la românii din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane* (BOR, 1978, nr. 3—4, p. 288—292) etc.

Despre școlile slavone din mănăstiri, unde se formau scriitori de hrisoave în sec. XIV—XVI, vezi: N. Iorga, *Cît de veche e școala la români?* („Lamura", 1928, nr. 2—3, p. 35—39); I. Simionescu, *Școala în mănăstiri* („Universul", 1931, nr. 292); Ștefan Bîrsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești, sec. X—XVI*, p. 128—137.

Despre școlile din orașe vezi G. Pârnuță, *Școlile din orașele Țării Românești (secolele XVI—XVIII)*, în vol. *Contribuții la istoria învățămîntului românesc. Culegere de studii*, Buc., 1970, p. 115—148.

[55] Despre dascălii și elevii care treceau dintr-o țară românească în alta, contribuind la întărirea unității de limbă și cultură, vezi N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Buc., 1982, p. 106—110, cu bibliografie. Vezi și Mugur Andronic, *Învățămîntul medieval — factor de unitate a poporului român* (R. Ist., 1980, nr. 2, p. 2303—2314).

[56] Vezi și Ștefan Bîrsănescu, *Școala greco-slavo-românească de la m-rea Putna. Cu prilejul aniversării a 500 de ani de la începerea zidirii mănăstirii Putna* („Revista pedagogică", 1966, nr. 6, p. 20—31).

Despre numeroasele manuscrise alcătuite în secolele trecute la mănăstiri, schituri și biserici vezi îndeosebi Gabriel Strempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, Buc., 1959; idem, *Catalogul manuscriselor românești*, Buc., 1978.

[57] Despre această școală, care pregătea dieci pentru cancelaria domnească, școală ilustrată de vestitul Lup dascălul, vezi N. Stoiceascu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, p. 125 și urm. (cu bibliografie) și G. Potra, *Școala domnească de slovenie de la biserica Sf. Gheorghe Vechi* (G. B., 1961, nr. 9—10, p. 837—878 și 1966, nr. 3—4, p. 250—312).

[58] Cu toate acestea, sînt încă unii autori care susțin existența unei școli superioare în vremea lui Alexandru cel Bun, de pildă, Ștefan Bîrsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X—XVI)*, Buc., 1971, p. 154—155. Vezi și C. Cihodaru, *Învățămîntul în Moldova în sec. XV—XVIII. Școala domnească din Iași*, în *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860—1960*, vol. I, Buc., 1960, p. 9—32.

[59] Despre Țamblac s-a scris destul de mult: D. P. Bogdan, *Iarăși despre identitatea Grigore Țamblac — Gavriil de la Neamț, preconizată de A. I. Jacimirskij* („Hrisovul", 1941, p. 463—465); C. J. Karadja, *Portretul și stema lui Grigore Țamblac și misiunea sa la Conciliul din Constanța*, Buc., 1944 (din AARMSI, s. III, t. XXVI, 1943—1944, p. 141—150 + + 10 pl.); Emil Turdeanu, *Grégoire Camblak: faux arguments d'une biographie* („Revue des etudes slaves", t. XXII, 1946, fasc. 1—4, p. 46—81), care arată că trei din cele șase scrisori publicate de Jacimirski sînt false; Penjo Rusev, A. Davidov, *Grigorij Camblak v Rumănija i v starata rumănska literatura* [G. Ț. în România și în literatura veche românească], Sofia, 1966; St. K. Mecev, *Grigorij Camblak*, Sofia, 1969, etc. Vezi și *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, p. 865.

Opinia că Țamblac a fost valah din Macedonia a fost susținută și de Djordje Radojcić, în „Romanoslavica", XIII, 1966, p. 77—79. Vezi și mai jos nota [61].

[60] Părere susținută și de P. P. Panaitescu, care afirmă: „slavona se folosea nu numai ca limbă liturgică, ci și ca limbă a literaturii, a textelor juridice, ca limbă a statului feudal și a nobililor, în tranzacțiile și corespondența dintre ei. Ea a fost limba cultă a clasei feudale". (*Istoria literaturii române*, I, Buc., 1964, p. 237).

Ca model pentru modul cum priveau reprezentanții acestei clase pe cei care nu știau carte reproducem cuvintele lui Vlaicu din Piscani mare logofăt, care scria pe un manuscris, pe la 1534—1536: „omul fără învățătură este vită, chiar dacă face fapte bune" (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, p. 364).

[61] Deși unii autori străini continuă să susțină că Gr. Țamblac este autorul vieții Sf. Ioan cel Nou (vezi K. Mecev, *Le „Martyrium" de Jean le Nouveau d'Akkerman et son auteur*, in „Byzantino-bulgarica", III, 1969, p. 265—280), cercetătorii români au adus dovezi că autorul este un român, Grigore, presbiter al bisericii din Moldovlahia. Vezi P. Năsturel, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tzamblac: „La passion de Jean le Nouveau"*, în *Premier Congrès International d'etudes du Sud-Est Européen. Resumés des communications de la delegation roumaine. Moyen Age*, Buc., 1966, p. 37—39; Dan Zamfirescu, *Întîiul scriitor român* („Luceafărul", 14 mai 1983); Alex. V. Diță, *În legătură cu paternitatea primei scrieri în proză a literaturii române* („Luceafărul", 5 nov. 1983); Dan Horia Mazilu, *Proza oratorică în literatura română veche*, Buc., 1986, p. 181—203.

[62] La 1741, printr-un „așezămînt" special, Constantin Mavrocordat a hotărît „să fie la mitropolie și la episcopii și la toate mănăstirile dascăli și copii la învățătură, fiecare după putința sa. Mitropolitul și episcopii la eparhiile lor, pe la tîrguri și pe la sate mari, să așeze preoți de ispravă să învețe copiii, și întîiași dată să-i învețe ruga și credința" (*Uricarul*, IV, p. 400—401).

Școlile slavonești și românești de pe lîngă cele trei episcopii ale Moldovei: Roman, Rădăuți și Huși au fost înființate prin hrisovul lui Grigore II Ghica din 25 dec. 1747 (*Uricarul*) I, ed. II-a, p. 65—66). Vezi și Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, 1984, p. 110—112 și Petru Rezuș, *Din istoria învățămîntului teologic în Moldova* (MM, 1969, nr. 3—4, p. 166—180).

[63] La p. 497 din vol. IV de la Arad se află următoarea însemnare: a lui A. D. Xenopol relativă la diacul Teodor: „Însemnată însă este împrejurarea că se găsește un cuvînt rostit la o înmormîntare din anul 1639 în limba română. Este cuvîntarea ținută de diacul Toader din Bistrița Transilvaniei la moartea cneaghinei Sofronia Ciogolea în satul Calapudești. Însemnat este că acest diac fusese adus de logofătul Pătrașcu Ciogolea din Transilvania ca dascăl de slavonie, care să învețe această limbă pe copiii săi. Cine să-l fi pus pe Toader să țină cuvîntul lui în românește, cît dorința de a vorbi pe înțelesul tuturor? Așadar, tot acea tendință care împinsese pe boierii mai vechi să pună ca să se traducă în românește textele sfinte. De aceea și găsim această cuvîntare, ținută în 1639, înaintea încă a introducerii limbii române în biserica oficială a țărilor române". Xenopol citează pe V. Pârvan, *Un vechi monument de limbă românească 1639—1668*, Buc., 1904; Onisim Filipoiu, *Dascălul Toader și mesajul său*, în vol. *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 403—406.

[64] Afirmație numai parțial exactă; în afară de construcțiile și picturile religioase, există numeroase construcții laice: cetăți, curți domnești și princiare, curți boierești și nobiliare etc., despre care Xenopol amintește doar în treacăt.

[65] Dintre țările române nu poate lipsi Transilvania, unde există numeroase sculpturi; pentru Țara Românească și Moldova nu putem omite sculptura în lemn, în care românii au fost mari meșteri, ca și sculptura în piatră de la ferestrele bisericilor, canaturile ușilor, pietrele de mormînt etc.

[66] Afirmație exagerată; arhitectura și pictura medievală au fost ilustrate de numeroase opere izbutite realizate de români, dintre care unele s-au bucurat de o faimă universală; de pildă, bisericile cu pictură exterioară din Moldova constituie „o categorie estetică de valoare universală și totodată — prin complexitatea sa iconografică — un vast program de idei". Vezi *Istoria artelor plastice în România*, I, Buc., 1968, p. 366, unde se citează opinia lui J. Strzygowski că „*ceva asemănător nu ne oferă o a doua țară în lume*". Opinii asemănătoare au exprimat și alți istorici de artă străini, precum Paul Henry, Charles Diehl etc. Vezi și notele următoare.

[67] Deși nu se poate nega influența bizantină asupra picturii medievale bisericești, nu putem susține că modelele se păstrau „fără nici o prefacere", de către zugravii români.

Este adevărat că repertoriul iconografic a fost cel stabilit în Bizanț în epoca paleologă; existau însă multiple mijloace de expresie care făceau ca acest repertoriu să satisfacă — prin conținut și formă — nivelul și posibilitățile creatoare, cerințele și gustul artistic al lumii ortodoxe de la noi și din alte părți. Vezi I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, Buc., 1973 și *Istoria artelor plastice în România*, I, p. 163.

Dacă influența bizantină a fost mai puternică în secolul XIV (de pildă, la pictura bisericii domnești de la Curtea de Argeș), în secolele următoare zugravii din țările române s-au lăsat mai puțin influențați. După cum remarca Sorin Ulea — cunoscut specialist în istoria picturii moldovene— „mesajul grav, dar tonic, și avîntul uman pe care-l transmite pictura moldovenească din veacul al XV-lea fac din această pictură o artă tot atît de depărtată de transcendentalismul teologal al picturii bizantine cît și de eclectismul uscat și rece al picturii decadente postbizantine — și în primul rînd al faimoasei școli cretane" (*ibidem*, p. 352).

Vom cita şi părerea autorizată a lui Paul Henry, care — studiind pictura bisericilor din Moldova secolului al XVI-lea — remarca: „Aceste excelente modele, pe care le punea la dispoziţie bogatul fond al artei bizantine din secolul al XVI-lea, au fost reluate, în majoritatea cazurilor, de cîţiva artişti de primul rang al căror anonimat nu ne împiedică să le recunoaştem incontestabilul lor talent. Nu numai vigoarea şi fermitatea desenului, dar chiar şi emoţia şi transpunerea plastică a sentimentelor ating adesea un nivel artistic cu totul remarcabil .... Aproape întotdeauna, canoanele cele mai cunoscute au fost reîmprospătate şi însufleţite deoarece zugravul le-a regîndit, le-a reprezentat nu numai cu siguranţa meşteşugului său, dar şi cu inteligenţa şi inima sa" *(Monumentele din Moldova de nord de la origini pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea*, Buc., 1984, p. 257).

Nu trebuie să omitem din prezentarea noastră nici influenţa apuseană în arta medievală românească, influenţă care nu ar fi fost posibilă într-o artă total aservită rigorilor artei bizantine. Vezi, de pildă, Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare. Relaţii cu lumea occi dentală.* (SMIM, VIII, 1975, p. 63—98); Vasile Drăguţ, *Arta gotică în România*, Buc., 1979. care arată că goticul se întîlneşte cu arta bizantină, participînd la sinteza arhitecturii moldoveneşti.

Întrucît Xenopol nu se ocupă de arta medievală din Transilvania, notele noastre vor trebui să omită această provincie atît de bogată în realizări artistice.

Despre influenţa artei bizantine asupra artelor plastice din ţările române s-a scris foarte mult. Vezi: P. Constantinescu-Iaşi, *Bizantinismul în România*, Buc., 1925; Grigore Ionescu, *Byzance et l'architecture religieuse en Roumanie* („Balcania", 1943, p. 307—332), care arată că arhitectura românească nu este o artă de import, ci rezultanta fuziunii dintre arta locală şi unele influenţe străine, avînd trăsături caracteristice şi originale de produs local, de arhitectură românească, nu bizantină; I. D. Ştefănescu, *Relations artistiques roumano-byzantines. Aperçu general*, în *XVIe Congrès International des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971. Rapports IV*, Buc., 1971, p. 93—105; Corina Nicolescu, *Moştenirea artei bizantine în arta românească*, Buc., 1971; Maria Ana Musicescu, *Bizanţul şi arta ţărilor româneşti (sec. XIV — prima jumătate a sec. XV)* (BMI, 1971, nr. 3, p. 5—13); Răzvan Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (secolele X—XIV)*, Buc., 1974, care subliniază că rolul înrîuririlor sud-est europene rămîne precumpănitor pînă în sec. XV, cînd vor izbîndi forme şi modalităţi estetice româneşti şi cînd se va crea treptat o relativă unitate artistică extracarpatică, ceea ce ni se pare demn de reţinut.

[68] Opinie exagerată; după părerea specialiştilor, majoritatea zugravilor care au împodobit pereţii bisericilor dau dovadă de un deosebit talent, de imaginaţie şi de gîndire creatoare. Vom cita ca exemplu pictura bisericii din Lujeni din sec. XV, care „prezintă remarcabile calităţi de execuţie. Proporţiile frumoase ale corpurilor, gesturile şi atitudinile calme şi demne, expresiile grave şi umane, denotînd puterea de interiorizare a artistului, desenul sintetic, cu linia arcuită şi elastică, sînt trăsături de stil specifice picturii moldoveneşti din veacul al XV-lea" (Sorin Ulea, în *Istoria artelor plastice*, I, p. 348—349). Vezi şi opinia lui Paul Henry reprodusă în nota precedentă.

[69] Istoricii de artă sînt şi aici de altă opinie decît Xenopol, considerînd broderia din Moldova sec. XV *„una dintre cele mai originale creaţii nu numai ale artei medievale româneşti, ci şi a întregului orient creştin"* (*Istoria artelor plastice*, I, p. 382). Vezi şi: Corina Nicolescu, *Broderiile din Ţara Românească în secolele XIV—XVIII*, în vol. *Studii asupra tezaurului restituit de URSS*, Buc., 1958, p. 117—148; M. A. Musicescu, *Broderia din Moldova în veacurile XV—XVIII*, în acelaşi volum, p. 149—171; idem, *Portretul laic brodat în arta medievală românească* (SCIA, 1962, nr. 1, p. 45—78); Corina Nicolescu, *Broderiile din Moldova. Aere şi epitafe* (MM, 1973, nr. 1—2, p. 62—80 şi nr. 9—10, p. 656—671).

Despre evoluţia broderiei de la stilul monumental din sec. XV, la cel pictural şi narativ în sec. XVI, realist în sec. XVII şi decorativ în sec. XVIII vezi Ana Maria Musicescu, *La broderie roumaine au moyen-âge* („Revue roumaine d'histoire d'art", 1964, nr. 1, p. 61—84).

Despre broderia medievală românească şi relaţiile ei cu cea bizantină vezi şi Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, care-i dedică un capitol special.

[70] Vezi îndeosebi: Corina Nicolescu, *Argintăria laică şi religioasă din ţările române sec. XIV—XIX*, Buc., 1968; idem, *Arta metalelor preţioase în România*, Buc., 1973; Teodora Voinescu, *Argintăria în colecţia de artă medievală*, în vol. *Studii asupra tezaurului restituit de URSS*, p. 57—115.

[71] Despre comenzile făcute de domnitori şi boieri unor meşteri argintari din Transilvania vezi: Teodora Voinescu, *Din legăturile artistice ale Ţării Româneşti cu Transilvania. Meşteri argintari* (SCIA, 1956, nr. 1—2, p. 75—97); idem, *Noi identificări de meşteri argintari din Transilvania* („Studii muzeale", 1957, p. 29—42).

Vezi şi Sp. Cegăneanu, *Ceva despre provenienţa şi arta vechilor noastre argintării* (BCMI, IV, 1911, p. 29—33); N. Iorga, *Argintăriile româneşti*, Buc., 1933; Adolf Resch, *Mărcile de fabrică ale argintarilor saşi din Transilvania* („Cronica numismatică şi arheologică", 1928, nr. 77—82, p. 3—19) etc.

[72] Constantin Brîncoveanu era foarte mulţumit de lucrul executat de meşterul Georg May II. Vezi N. Iorga, *Studii şi documente*, X, p. 101, 103. Vezi şi Corina Nicolescu, *May*

II, argintarul lui Brîncoveanu (MI, 1967, nr. 1, p. 21—23) şi N. Iorga, *Arginturile lui C. Brîncoveanu* (BCMI, 1915, p. 97—110).

După cum spunea N. Iorga, *Negoţul şi meşteşugurile în trecutul românesc*, p. 54—55, „cînd găsim în mănăstirile noastre ... lucruri de la Brîncoveanu, cînd admirăm îngrijirea cu care sînt făcute figurile, cu care sînt croite literele într-un stil liber, european, nu trebuie să uităm datoria de recunoştinţă pe care o avem faţă de meşterii harnici şi mulţumiţi cu puţin, care, locuind în hotarul ţării noastre, au contribuit aşa de mult la înfrumuseţarea ei".

Xenopol omite dintre artele aşa-zise minore miniatura, artă ilustrată în evul mediu de remarcabile realizări, apreciate în zilele noastre în marile muzee ale lumii, începînd cu celebrul Tetraevangheliar din 1429, realizat de Gavriil Uric şi aflat în Biblioteca Bodleiană din Oxford-Anglia, despre care cunoscutul paleograf sovietic L. V. Cerepnin susţinea: „*Prin arta copistului şi prin calitatea artistică înaltă a miniaturilor, el e considerat drept unul din cele mai frumoase manuscrise ale evului mediu*". Vezi: Sorin Ulea, *Gavriil Uric. Studiu paleografic* (SCIA, 1981, p. 35—62); Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, Buc., 1943 (extras din „Cercetări literare", 1943); Ion Radu Mircea, *Manuscrisele*, în vol. *Studii asupra tezaurului restituit de URSS*, Buc., 1958, p. 211—232; Emil Lăzărescu, *Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de Artă R.P.R.*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Buc., 1964, p. 541—588; M. Berza, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul în Muzeul istoric de la Moscova*, în acelaşi volum, p. 589—639; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, Buc., 1982, etc.

[73] Vezi supra nota [64]. Xenopol tratează artele minore înainte de arhitectură.

[74] Despre această problemă vezi N. Stoicescu, *Le rôle des monastères et des églises fortifiées dans la défense des Pays Roumains* (RRH, 1979, nr. 1, p. 181—186).

[75] Vezi bogata bibliografie strînsă de N. Stoicescu, *Bibliografia monumentelor. Ţara Românească*, I, p. 243—249.

[76] Vezi Paul Cernovodeanu, *Un meşter constructor sas la Tîrgovişte, în 1494* („Studia Valachica", 1970, p. 225—236).

[77] Legendarul meşter Manole — pe care unii l-au identificat cu un macedoromân Manea ce ar fi lucrat şi la Athos, alţii cu Manea vătaful din vremea lui C. Brîncoveanu sau cu Manea meşterul care a lucrat la Bistriţa, în timp ce alţi cercetători au văzut în el pe bună dreptate simbolul „jertfei zidirii", legendă existentă şi la alte popoare — a constituit obiectul a numeroase studii, din care amintim: P. Caraman, *Consideraţii critice asupra genezei şi răspîndirii baladei meşterului Manole în Balcani* („Buletinul Inst. Philippide", I, 1934, p. 63—102); Mihai Pop, *Nouvelles variantes roumaines du chant du maître Manole (Le sacrifice de l'emmurement)* („Romanoslavica", IX, 1963, p. 427—445); Adrian Fochi, *Versiuni extrabalcanice ale legendei despre „Jertfa zidirii"* („Limbă şi literatură", 1966, p. 373—418); I. Ionescu, *Legendă şi adevăr istoric în cîntecul bătrînesc al mănăstirii Argeşului: balada meşterului Manole* (BOR, 1970, nr. 1—2, p. 191—215) şi îndeosebi monografia lui Ion Taloş, *Meşterul Manole — Contribuţie la studiul unei teme de folclor european*, Buc., 1973.

[78] Vezi bibliografia la N. Stoicescu, *Repertoriu bibliografic Moldova*, p. 480—485.

[79] După unele opinii, biserica Trei Ierarhi ar fi fost construită de Enache din Constantinopol. Vezi Dan Bădărău, *Fost-a Enache din Constantinopol arhitectul bisericii Trei Ierarhi din Iaşi?* (MM, 1966, nr. 5—6, p. 293—301).

[80] Opinie greşită; numeroase studii posterioare sintezei xenopoliene au dovedit că *poporul român a creat numeroase opere de artă deosebit de valoroase, dintre care unele (pictura exterioară a bisericilor moldovene din sec. XVI) nu-şi au egal în lume.*

Pentru un istoric mare de talia lui Xenopol lipsa sa de înţelegere pentru arta veche românească este greu de explicat; din toate monumentele el nu remarcă decît mănăstirea lui Neagoe din Curtea de Argeş şi biserica Trei Ierarhi din Iaşi, pe care le descrie foarte frumos. Să nu fi văzut oare biserica domnească din Curtea de Argeş, mănăstirile Cozia, Dealu, Horezi, Snagov, numeroasele biserici şi mănăstiri din Iaşi, unde a fost profesor atîta vreme, sau pictura exterioară din nordul Moldovei? Paragraful despre arta veche românească ni se pare unul dintre cele mai puţin reuşite din sinteza lui Xenopol, sărac în date şi cu aprecieri destul de subiective, infirmate de cercetările specialiştilor din ultimele decenii.

Remarcăm apoi faptul că autorul nu respectă cronologia; el prezintă în acest capitol şi mănăstirea Trei Ierarhi, deşi aceasta datează din timpul domniei lui Vasile Lupu, domnie tratată în vol. VII din ed. a III-a. În schimb, la vol. VII—VIII din aceeaşi ediţie, lipseşte paragraful de istoria artei; Xenopol prezintă foarte pe scurt ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu, nu la capitolul cultură, ci la par. Personalitatea lui Brîncoveanu.

[81] Vezi îndeosebi Lazăr Octavian Cosma, *Hronicul muzicii româneşti*. Vol. I, *Epoca străveche, veche şi medievală*, Buc., 1973.

[82] E curios că Xenopol acceptă gust şi originalitate numai la portul popular românesc, deşi poporul nostru şi-a manifestat aceste calităţi şi în alte domenii ale artei.

Despre portul popular românesc există o bogată literatură. Vezi bibliografia la Georgeta Stoica, *Podoabe populare româneşti*, Buc., 1976, p. 49—52. Vezi şi Wanda Wolski, *Moşteniri preistorice în arta populară românească* („Apulum", VII, 1969, p. 445—477); Elena Secoşan Paul Petrescu, *Portul popular de sărbătoare din România*, Buc., 1984.

[83] *Portul popular* — diferit de al locuitorilor de la sudul Dunării — *constituie o dovadă convingătoare a continuității și unității poporului român.* Numeroase elemente de port popular (cojocul, căciula, gluga, sarica, opincile etc.) își au originea în portul dacilor, ilustrat pe Columna lui Traian. Vezi Florea B. Florescu, *Geneza costumului popular* (SCIA, 1963, nr. 1, p. 32 și urm.).

Potrivit unor cercetări recente, ,,denumirile principalelor piese de îmbrăcăminte absolut necesare omului sînt de origine latină, formînd cel mai vechi strat terminologic (alături de termenii autohtoni) pentru toate piesele de bază ale costumului popular românesc" și se dau ca exemple: îmbrăcăminte, încălțăminte, veșmînt, betelie, cămașă, curea, ie, ițari, pieptar, pînzătură, sarică, scurtă etc. Mult mai puțin numeroși sînt termenii de origine veche slavă: haină, izmene, nădragi, suman etc. Vezi studiul deosebit de interesant al Zamfirei Mihai, *Terminologia portului popular românesc în perspectiva etnolingvistică comparată sud-est europeană*, Buc., 1978, p. 159—160.

Pentru diverse imagini vechi despre costumul popular ce ni s-au păstrat vezi Alexandru Ligor, *Țăranii*, Buc., 1984. Vezi și Ligia Fulga, *Portul popular românesc — două milenii de unitate și continuitate* (RM, 1981, nr. 1, p. 43—46).

Un domeniu neglijat de Xenopol este arta populară, despre care vezi mai nou Paul Petrescu — Georgeta Stoica, *Arta populară românească*, Buc., 1981; Tancred Bănățeanu, *Componente specifice etnice ale unității artei populare românești* (,,Anuarul Inst. de cercetări etnologice și dialectologice", Seria A, 1983, p. 103—116).

[84] Problema periodizării istoriei medievale va fi prezentată în postfața la vol. IV.

GLOSAR*

acoperire = scuză, explicație.
adăuga, adăogi (a, a se) = a spori, a crește; dar și a uni (cf. „cu puterile lor sporite și adause").
aer = acoperămînt de stofă sau mătase pentru vasele liturgice; epitaf.
afierosit = închinat, dedicat (unui lăcaș religios).
ajunge (a) = a atinge, a realiza (un scop).
alcătui (a, a se) = a cădea la învoială, a se înțelege, a pune la cale.
amărunțime = amănunt, detaliu.
anafora = raport scris înaintat domnitorului de către unul sau mai mulți dregători în epoca fanariotă. V. *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, Buc., 1988, **s.v.**
anagnost = dascăl de biserică, țîrcovnic.
angarie, angară = dare în bani sau în natură peste cele legiuite. V. *Instituții feudale...*, s.v.
anumit = expres, special.
apă (în expr. *a intra în apele sale*) = a se împăca cu o anumită situație; a da înapoi, a se retrage.
aplecare = înclinație, propensiune.
aprețuire = apreciere.
ari = arieni, indo-europeni.
armistare = armistițiu.
asămăluire = comparație.
aspru = monedă turcească de argint, cu circulație în țările române, începînd din sec. al XV-lea V. Instituții feudale..., s.v.
așeza (a) = (despre bani) a depune, a plasa, a investi.
atîrdisi (a) = a oferi, a supralicita.

bail = titlul guvernatorilor coloniilor venețiene și al reprezentanților Veneției la Poartă.
baștină = proprietate ereditară, (de mai multe generații în aceeași familie). V. *Instituții feudale*, s.v.
bănui (a) (în expr. *a-i bănui cuiva*) = a-i face mustrări.
bătrîn = subdiviziune teritorială a hotarului satului în Moldova, echivalentă cu moș în Țara Românească. V. *Instituții feudale* s.v.
beglerbeg, beglerbei, beilerbei = guvernator al unei provincii turcești.
bei = guvernator al unui oraș sau al unei provincii turcești; prinț.
birar = încasator al birului. V. *Instituții feudale*, s.v.
birău = (în Trans.) = jude comunal sau primarul satului.
bolniță = casă de bolnavi, spital (pe lîngă o mănăstire.) V. *Instituții feudale*, s.v.
buntă = răzvrătire, conjurație.
butnar = cel care face buți; dogar

* Am trecut în acest glosar termenii învechiți sau ieșiți din uzul limbii române, ca și numele unor instituții existente în epoca medievală. Pentru acestea din urmă cititorii pot găsi amănunte în lucrarea recent apărută *Instituții feudale din țările române. Dicționar*, Buc., 1988, red. coordonatori O. Sachelarie și N. Stoicescu, la care facem trimitere la instituțiile respective.

caeom = hermină (hermelină).
capigiu, capegiu = portar al Seraiului. Comandantul lor, capugi-bașa, însoțit de capugii, era trimis în țările române la mazilirea domnului sau la inaugurarea unei domnii noi.
capuchehaie = reprezentantul permanent al domnilor români la Poarta Otomană, avînd mai ales grija să urmărească uneltirile dușmanilor și adversarilor domnitorului. V. *Instituții feudale*, s.v.
caraghios = bufon, măscărici.
ceauș = funcționar inferior al sultanului, curier însărcinat să transmită poruncile sale în toate părțile imperiului.
Ceauș-bașa = comandant suprem al ceaușilor; mareșal al curții, introducea pe ambasadori la sultan.
chehaie = intendent al vizirului sau al unui pașă turc.
chelșugel, chelșug = daruri în natură, alimente, merinde.
chilă = veche măsură de capacitate pentru cereale de aproximativ 400 de ocale în Muntenia și 240 în Moldova. V. *Instituții feudale*, s.v.
chit = (în fraza: „frăția și solidaritatea, singura care menține chitul societăților") = probabil „liniștea, pacea, stabilitatea societăților" (din lat. *quies, quietis*), ca în dictonul: *Quieta non movere* — nu mișcați cele ce stau liniștite.
ciuboti (a) = a amenda cu amenda numită *ciubote* = plătită slujbașilor domnești de cei aduși cu sila la judecată; pentru alergătură, pentru ruptul ciubotelor. V. *Instituții feudale*, s.v.
circonveni (a) (lat. *circumvenire*) = a împresura, a înfrînge.
cislă = cotă parte din dări care revenea fiecărui contribuabil dintr-o sumă plătită în comun; repartizare proporțională a dărilor, după avere. V. *Instituții feudale*, s.v.
clauzulă = clauză.
clientelă = populația unui stat care acceptă dependența față de o mare putere.
clină = pantă.
colet = colier, colan, salbă.
coloare, culoare = atitudine politică; mod de a fi.
comînd = bani și bunuri necesare pentru pomenile de după moarte.
competi (din *a peți* = a cere, a cumpăra) = a căuta să cumperi, să obții o demnitate, la concurență cu alți *competitori* (= pretendenți, rivali). **Competire** = competiție.
concurge (a) = a se întîlni într-un punct, venind din mai multe direcții; a concura la ...
condac = cîntare bisericească.
condominiu = drept de suveranitate exercitat în comun de două sau mai multe puteri asupra unui teritoriu.
consecrație = consacrare, consfințire.
conștiu, conștiut = conștient (lat. lit. — *conscius*).
contraparte = opusul, contrariul.
cord = arc.
corespondență = legătură, raport.
corumpe (a) = a degrada, a corupe.
cucă = căciulă înaltă, împodobită cu pene de struț și îmbrăcată cu catifea aurie, pe care sultanul o trimitea domnului cu prilejul urcării pe tron și pe care acesta o purta la ceremonii.
custa (a) = a trăi, a viețui, a exista.
cvartir = adăpostirea și întreținerea temporară a unor oști străine.

da (a se) **rămas** = a se lăsa convins
dabila = impozit, dare, bir, sec. 16—17 în Moldova.
dăbilar = trimis al stăpînirii care avea în grijă strîngerea birurilor; perceptor.
dajdie = impozit, dare.
dajnic = contribuabil; (adj.) tributar.
daraveră = afacere (comercială, bănească); (pl.) treburi, probleme, încurcături.
defecție = defecțiune, abandonare a unei cauze, a unui partid, nesupunere, renunțare, dezertare, trădare.
delniță = partea din moșia obștii sătești aflată în posesia unui sătean. În Moldova se numea *jirebie*. V. *Instituții feudale*, s.v.
denega (a) = a tăgădui; a refuza.
depăna (a) = a parcurge (o distanță); (în expr.) *A depăna din picioare* = a merge mișcînd repede din picioare; *a purcede dăpănat* = a porni în pripă.
depune (a) = a destitui din funcție.
descuvința (a) = a dezaproba.
deputăție = solie, delegație.
detrage (a) = a distrage, a abate atenția cuiva de la un lucru.
dezbate (a se) = a se lepăda, a se elibera de sub stăpînirea cuiva.

dezbrăcătorie = deposedare (în special de pămînt).
dezerție, dezerțiune = dezertare.
dezîncîntare = dezamăgire.
diac = scriitor la cancelaria domnească, grămătic, copist, pisar.
diată = testament
dobîndă = (în expr. *oaste în dobîndă*) = oaste constituită pe bază voluntară, și care merge la luptă fără plată, avînd doar dreptul la pradă.
dosi (a) = a da dosul, a fugi.
dragoman = interpret, tălmaci oficial în Imperiul otoman, primind uneori însărcinări diplomatice.
drept de albinagiu = dreptul prin care succesiunea unui străin era atribuită suveranului.
dușegubină = amendă plătită de cei pe moșia cărora se găsea un om ucis al cărui ucigaș nu era cunoscut; în Moldova, o amendă pentru călcarea moralității. V. *Instituții feudale*, s.v.
dușmănesc = dușmănos

epitropisi (a) = a tutela, a pune sub epitropie.

față = pagină; persoană (în expr.) *a-și face față la cineva* = a se prezenta într-un anumit fel, a căuta favoarea.
favorarea = favorizarea; **favoritor** = cel care favorizează, protector.
fărămături (a) = a fărămița.
fățări (a) = a se preface, a simula; **fățărie** = fățărnicie, ipocrizie.
felegean = ceașcă mică de cafea, fără toartă, pusă într-un suport de metal (zaif).
femeiatic = afemeiat.
fereseu = ferestrău, joagăr.
florin = monedă de aur care a circulat în Ungaria, în vechiul Imperiu austro-ungar și în țările române. V. *Instituții feudale*, s .v.
fulie = legătură de pene prinsă de regulă la căciulile domnești cu o podoabă sub formă de floare (prin ext. de la *fulie* = narcisă).

găleată = măsură mare de capacitate pentru cereale.
găletărit = darea pe cereale care se percepea în Țara Românească. V. *Instituții feudale*, s.v.
gelepi = negustori de vite, străini (turci, armeni, greci), care aveau obligația de a aproviziona Imperiul otoman. V. *Instituții feudale*, s.v.
gloabă = amendă; globaș (globnic) = cel care încasa gloabele. V. *Instituții feudale*, s.v.
globi (a) = a amenda; a prăda, a jefui.
gonaci = călăreț ușor înarmat, folosit ca cercetaș, sau pentru atacuri prin surprindere, urmăriri etc.
gospodar, hospodar = domnitor, prinț.
goștină = dare pe oi și pe porci. V. *Instituții feudale*, s.v.
grămătic = slujbaș într-o cancelarie, logofăt, scrib.
guvernor = guvernator.

haini (a) = a pribegi; a se înstrăina; a trăda
halcá (la jocul oriental *Gerid*) = cer de fier prin care călăreții trebuiau să arunce sulița; (prin ext.) însuși jocul; (în expr.) *a bate halca sau halcaua* = a pierde vremea degeaba.
harací = 1. tribut anual plătit de țările române Imperiului Otoman (sec. 15—19). 2. birul scos în țară pentru plata haraciului. V. *Instituții feudale*, s.v.
hatișerif = ordin sau decret emis de sultan către domnitorii români și înalții dregători ai Imperiului.
hazna = clădire, încăpere în care se păstra tezaurul Imperiului Otoman.
helge = nevăstuică.
hoaspă = pleavă.
hrențuit = stricat, dărăpănat, ruinat.

ialoviță = dare impusă pe vaci.
ilău = nicovală.
iliș = dare care se percepea asupra cerealelor în Moldova, echivalentă cu găleata din Țara Românească. V. *Instituții feudale*, s.v.

imbrohor = comis împărătesc otoman, care era trimis în țările române, cu înalte misiuni politice, uneori ca să mazilească sau să instaleze pe domni.
indegeta (a) = a indica.
interpune (a se) = a interveni, a mijloci.
interes = profit; dobîndă, camătă.
iscoadă = iscodire, cercetare, dar și născocire, invenție.
ispravnic = cîrmuitorul unui județ sau ținut, sec. 18—19. V. *Instituții feudale*, s.v.

împatrona (a se) = a se instăpîni.
împărtășire = participare (cf. „împărtășirea imperialilor la revoluția contra...").
împărțire (în expr. *fără împărțire*) = de unul singur, fără rival, neîngrădit.
împerechea (a se) = a se întîlni.
împopora (a) = a popula.
împrileji (a se) = prileji (a se).
împroșca (a) = a ataca, a repezi, a insulta, a jigni.
închipui (a se) = (prin ext.) a se căpătui.
înciumat = infestat, otrăvit.
înconjurime = anturaj, grupul de sfetnici sau consilieri obișnuiți ai unei curți, suită.
încujba (a) = a încovoia, a îndoi.
îndatora (a se) = a contracta un împrumut, a face datorii; (în forma) **îndatori** (a se) = se învoi, a se angaja, a se obliga.
îndemînatic = potrivit, comod, convenabil.
îndoi (a) = a dubla.
îndreptăți (a se) = a se dezvinovăți, a se justifica; **îndreptățire** = dezvinovățire.
îndruma (a) = a porni, a iniția, a pune la cale.
înglotire = strîngere laolaltă, comasare, concentrare, înghițire.
înființător = ctitor.
îngrijit = îngrijorat, preocupat.
însemnător = important.
înstrîmbătat = nedreptățit.
înteți (a) = a ațîța.
întîmpina (a) = a riposta, a răspunde.
întovărășire = suită.
întrevorbire = întrevedere.
înțăpa (a) = a trage în țeapă.

jold = obligație cu caracter militar în Moldova. V. *Instituții feudale*, s.v.
judec = țăran liber; moșnean, megiaș.

lagăr = tabără, campanie.
lari = zeii casei, la romani.
lavră = comunitate de călugări trăind în chilii separate, construite la distanță unele de altele, în felul caselor unui sat; mănăstire mare.
lepădare = dăruire de sine, generozitate.
liniament = trăsătură.
lovi (a) = a impresiona, a frapa, a surprinde.

macat = acoperămînt, de regulă, de pat.
maglă = obligația locuitorilor din preajma ocnelor de a scoate sarea din ocne și de a o face magle (grămezi). V. *Instituții feudale*, s.v.
malvatic = Malvasia sau Monemvasia, oraș în Grecia, pe coasta orientală a Laconiei, care a dat numele unui celebru vin licoros, vinul malvatic.
Marius și cimbrul (de la p. 127) = referire la legenda după care Marius, fiind condamnat la moarte de către Senatul roman, nu s-a găsit cine să-l execute. Atunci, a fost ales un sclav cimbru, dar acesta, la vederea învingătorului poporului său (bătălia contra cimbrilor a avut loc în anul 101 e.n., la Vercelli), ar fi strigat înspăimîntat: „Nu! Nu pot să ucid pe Caius Marius!", ceea ce explică apropierea pe care o face Xenopol de cele întîmplate cu Mihai Viteazul.
mecet = casă de cult musulman, moschee.
meghistan = denumire dată marilor demnitari turci în trecut.

megiași = țărani liberi, stăpîni în devălmășie ai unei moșii în Țara Românească; sinonimi cu răzeși în Moldova. V. *Instituții feudale,* s.v.
meretrice = stricată, prostituată.
metoc = mănăstire mică sau schit, subordonată uneia mai mari.
micșura (a se) = a decădea.
minei = carte bisericească în care sînt indicate slujbele religioase pe fiecare lună a anului.
ministru (ieșit din uz) = persoană care îndeplinește o anumită funcție ecleziastică; pastor.
mînca (a) = (în expr. *a mînca pe cineva*) = a exploata, a spolia.
mîncătorie = abuz; risipă de bani publici.
mîndrit = împodobit, înfrumusețat.
moșinaș = copărtaș.
mulțumire = răsplată, recompensă.
munci (a) = a tortura, a chinui.

nart = normă zilnică de muncă pe care țăranii erau obligați să o presteze pe moșia boierului.
naracliță (rucaviță) = mînecare, cusute cu fir, purtate de preoți în timpul slujbei.
năimi (a) = a angaja cu plată pentru o muncă, în armate de mercenari etc.
nebederniță = țesătură de formă pătrată, brodată cu fir purtată de unii preoți și arhierei, la ceremonii.
neconștiut v. **conștiut.**
nelegiuit = (prin ext.) nelegitim.
nesilnic = nereținut, nestăpînit, violent.
netitulat = fără titlu de dregător.
nobleță = (astăzi rar), nobilime.
numărătoare = numerar; **bani în numărătoare** = bani lichizi.

observa (a) (în expr. *a observa cuiva un lucru*) = a da de înțeles, a atrage atenția.
obștesc = general; comun pentru tot poporul.
ocină = bucată de pămînt moștenită; moștenire, proprietate. V. *Instituții feudale,* s.v.
ohabnic, ohavnic = (despre rumâni, slugi etc.) legați pe viață, împreună cu toată familia de stăpînul moșiei.
olac = curier special, de obicei călare. **Cal de olac**, cal de poștă.
orcan = uragan.
ort = monedă veche în valoare de un sfert de taler.
osluh (osluhă) = neascultare. V. *Instituții feudale,* s.v.

palatin = titlu dat în trecut, unui mare demnitar; principe, guvernator al unei provincii, palatinat.
pală = paloș.
pas = acțiune, act. *A da pasul* = a da inițiativa, a da avantaj.
păstrare (în expr. *simțămîntul păstrării*) = instinctul de conservare.
peșcheș = dar, plocon; în bani sau în natură, pe care domnii țărilor române îl dădeau sultanului și dregătorilor Porții otomane.
pierde (a) = (pe cineva) a omorî; a ruina.
pisar v. diac.
pîrgar = în organizarea administrativă medievală a țărilor române, membru în consiliul unui oraș sau tîrg.
plean = pradă de război din jaf și prădăciune.
plecare = aplecare, înclinare, atracție, simpatie, închinare, supunere.
poclon = plocon, dar.
pocnitură = salvă.
podvoadă = obligație de transport cu carul la care erau supuși țăranii, în folosul domniei. V. *Instituții feudale,* s.v.
pontaș = țăran sărac, care presta un anumit număr de zile pentru boier, după „ponturi".
poricale = puricale, fructe de tot felul.
posada = obligație de bază. V. *Instituții feudale,* s.v.
posluşnic = slujitor boieresc sau mănăstiresc scutit de dări. V. *Instituții feudale,* s.v.
potronic = monedă veche poloneză, echivalentă cu 10 bani.
povară = veche unitate de măsură pentru greutăți echivalentă cu 140—180 kg. V. *Instituții feudale,* s.v.

drăpăstui (a, a se) = a da buzna, a năvăli, a se rostogoli; **prăpăstuit** = năpraznic, neașteptat.
prepuelnic = bănuitor, neîncrezător.
prepus = bănuială, neîncredere. *A pune în prepus* = a pune la îndoială, în discuție, sub semnul întrebării.
președea (a) = a prezida.
prezent = dar, cadou.
prileji și **împrileji** (a se) = a se întîmpla să fie de față.
pripășar = slujbaș însărcinat cu încasarea amenzilor pentru vitele de pripas. V. *Instituții feudale*, s.v.
pristavoi = pristav, strigător public, crainic al poruncilor oficiale.
privat = particular.
privire = (în expr. *în privirea*) = în privința.
pronumit = supranumit, poreclit.
propea = proptea, sprijin, mijloc.
proteguitor = protector.
protestare = declarație, asigurare (cf. „protestări de supunere").
protimisis (drept de protimisis) = drept de întîietate la cumpărarea unei proprietăți de care se bucurau rudele și vecinii. V. *Instituții feudale*, s.v.
protonotar = (în apus, în trecut) prim-cancelar și secretar al curiei imperiale; arhicancelar.
prubă = încercare; *a ține pruba* = a face față, a rezista.
purta (a se) = a circula, a umbla.
putincios = posibil, cu putință.

raporta (a) = a aduce beneficii, a produce venituri, a restitui, a întoarce.
rămîne (a) (în expr. *a da rămas*) = a declara, a socoti (pe cineva) învins; (refl.) a se da bătut.
răspunde (a) = a achita, a plăti o sumă de bani. **Răspunderea** = achitarea.
răzvrătitor = răzvrătit.
recomanda (a se) = a se da în grija, a se încredința, a cere ajutorul cuiva.
reforma (a) = a reface, a reorganiza.
regnicol = (din lat. *regnum* = regat și *colere* = a locui) cel care locuiește în țara în care s-a născut și este considerat cetățean).
regula (a) = a reglementa.
relega (a) = a izgoni, surghiuni.
restituit (a) = a repune în drepturi.
reședea (a) = a rezida, a avea reședința. *Reșident* = Rezident.
rezolva (a se) = a se desface, a se topi.
risipă = ruină, distrugere.
roată = ceată militară.
rocoși (a se) = a se răzvrăti, a se răscula.
rostit = accentuat, pronunțat, tranșant.
roșii (curteni) = boieri mici obligați la serviciul militar cu cai proprii în schimbul unor scutiri de dări. V. *Instituții feudale*, s.v.
rotogolire = rotunjime.

sangiac = subîmpărțire a unui pașalîc. Guvernatorul unui sangiac în Imperiul otoman, mai mic decît beiul; steag cu semilună în vîrful lăncii, pe care Poarta otomană îl trimitea în țările române cu prilejul alegerii unui nou domn, ca semn de învestire.
săftian = piele subțire și fină de capră sau miel folosită în marochinărie.
scăpa (a) = a se descotorosi de cineva, a (se) debarasa; a îndepărta un adversar.
scoate (a) = a institui (cf. *a scos goștina*).
sculă = obiect de preț, giuvaer.
siliște (seliște) = loc pe care a fost sau este așezat un sat (de la selo = sat).
silui (a) = a constrînge, a forța, a asupri, a viola; (prin ext.) a înfrînge.
simpărtaș = copărtaș.
sinet = act, zapis, poliță.
sinaxar = carte care cuprinde pe scurt viețile sfinților.
sînt = sfînt.
smicura (a) = a fărîmița, a frămînta.
smomit = atras, momit.
socinianism = doctrină fondată de protestantul italian Socin (Lelio Sozzini — 1525—1562) și care nega trinitatea.
sparge (a) = a dezbina; a risipi, a împrăștia, a jefui.

stat (p. *state* și *staturi*) = (la pl., în orînduirea feudală) denumire a organelor reprezentative (cf. *Statele Transilvanici*) dar și stări, categorii sociale cu drepturi recunoscute în stat.
stărostire = pețire.
stătător = permanent.
strădănuire = strădanie.
subveni (a) = a veni în ajutor, a ușura; *a subveni nevoilor* = a-și acoperi (a face față) nevoile materiale.
succesibil = cu drept de succesiune; *grad succesibil* = grad de rudenie care dă drept de moștenire.
sulgiu = dare asupra vacilor și oilor pentru aprovizionarea curții domnești și a oastei. V. *Instituții feudale*, s.v.
sultana validé = sultana mamă a împăratului. *Sultana așeki* = cea care dă un fiu împăratului.
suferit = tolerat.
sumeț = semeț, falnic, măreț, îndrăzneț; **sumeție** = mîndrie, trufie, curaj.
suplanta (a) = a înlocui.
supraveni (a) = a veni pe neașteptate.
surguci = panaș din pene, înpodobite cu pietre scumpe.
surprinde (a) = a obține prin viclenie, a înșela (cf. „spre a putea surprinde încrederea cardinalului").

șerpar = brîu lat, de piele, prevăzut cu buzunare, pe care îl poartă țăranii.
șoltuz (în Moldova) = conducătorul consiliului orășenesc format dintr-un număr de 6—12 pîrgari (consilieri). În Țara Românească se numea jude.
ștrăfui (a) = a amenda.

tartar = iad.
tăbărî (a) = a face o tabără, a-și așeza tabăra; a poposi.
tărîm = teren (în expr. *a aduce pe tărîm*) = a aduce în discuție, a pune pe tapet.
teragiu (terragium) = dare în cereale și alte produse agricole pe care iobagii trebuiau să le dea nobililor.
titlu = merit.
titlui (a) = a se întitula.
tot (în expr. *a da de tot*) = a lovi fără cruțare, a da de moarte; *peste tot* = (după o înșiruire) una peste alta, în total.
tratare = (la pl.) tratative.
trăda (a) = a lăsa, a da, a preda, a încredința.
trepădător = persoană care umblă mult cu diferite însărcinări (de la treapăd).
tropar = scurtă cîntare bisericească.

țărmuire = limitare.
țechin = veche monedă de aur italiană.

ughi = galben, monedă de aur. V. *Instituții feudale*, s.v.
universitate = totalitate.
urdie = ordie, hoardă, oaste turcească.
urednic = mic dregător, sinonim cu vătaf.
ușar = dregător, în Moldova, care avea sarcina de a primi și găzdui solii și de a-i introduce la domnul țării. V. *Instituții feudale*, s.v.
ușor = instabil, ușuratic.

validelă v. *sultana validé*
vasilicale (basilicale) = compilație greacă a dreptului roman, începută de împăratul Vasile I (870); legile împărătești, în vigoare la noi pînă în sec. al XVIII-lea.
vărsa (a) = (despre tunuri) a turna.
văzut = evident, vizibil.
vedere (în expr. *în vederea*) = în lumina.

virtute = putere, bărbăţie, tărie.
volnicie = act prin care se acordă o înlesnire.
vorbitor = sol.

zaharea = provizie de hrană pe care ţările române erau obligate s-o asigure armatelor turceşti în timpul campaniilor.
zbornic = culegere din vieţile sfinţilor sau de literatură populară.
zecime = dijmă.
zemnic = pivniţă, beci, bordei în care se păstrau stupii în Moldova.
zmicura (a) = a zdruncina.
zulum = nedreptate.
zvînturat = aventuros.

INDICE*

* Numirile greșite la A. D. Xenopol apar cu litere cursive, în paranteze.

TABLA DE MATERII

Redactor: ALEXANDRU STĂNCIULESCU
FLORIN GABRIEL MATEI
Tehnoredactor: ȘTEFANIA MIHAI

Coli de tipar: 36,25
Pagini planșe alb-negru 24+4 pagini color
Bun de tipar: 09. 09. 1988.

ÎNTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ
B-dul Lenin 146
Republica Socialistă România
Comanda nr. 552

Lei 80,–